

VEZE U NOB 1941-1945

2

RATNA SEĆANJA

RATNA SEĆANJA
VEZE U NOB-U
1941-1945

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA DVADESET PETA

ZBORNİK SEĆANJA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIĆ, general-pukovnik, predsednik; članovi: ALI ŠUKRIJA, RISTO DŽUNOV, DAKO PUAC, general-pukovnik ŽIKA STOJŠIĆ, general-potpukovnik, FABIJAN TRGO, general-potpukovnik, VELIKO MILADINOVIĆ, general-potpukovnik, JOCO TARABIĆ, general-potpukovnik, METODIJE KOTEVSKI, general-potpukovnik, MILAN DALJEVIĆ, general-potpukovnik, SVETOZAR ORO, general-major, AUGUST VRTAR, general-major, MIŠA LEKOVIĆ, pukovnik, AHMET DŽONLAGIĆ, pukovnik, VIKTOR KUCAN, pukovnik, RADOMIR PETKOVIĆ, pukovnik

Glavni i odgovorni urednik

RADOMIR PETKOVIĆ

Urednici

pukovnik **ESAD TIHIĆ**

potpukovnik **MOMČILO KALEM**

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

VEZE U NOB

- RATNA SEĆANJA -
1941 - 1945

BEOGRAD, 1981.

ORGANIZATORI IZDANJA

SAVEZNI ODBOR ZA NEGOVANJE TRADICIJA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-u«:

Metod Antunac, Albin Barle, Uroš Bradić, Dušan Brstina (predsednik), Gojko Cvetković, Anđo Ce-
čuk, Pero Čumbelić, Anđelko Gančević, Savo Glogovac, Stevo Uić, Rudi Jančar, Štefka Kolar, Veljko
Košutić, Borivoje Krstić, Borivoje Laušević, Blagoje Lozica, Vlajko Milačić, Pavle Mrišić, Vera Niko-
lova, Vasko Petkovski, Ilija Radaković, Meho Sarajlija, Branka Savić, Dobrila Sekulović, Vinko Spor-
čić, Đuro Trikić, Radimir Vučković, Branko Vukašinović, Živko Vukmanović i Jože Zanoškar
(sekretar)

ODBOR ZA IZDAVANJE ZBORNIKA SEĆANJA NA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-u«:

Živorad Antić, Bogdan Basarić, Bude Bogdanović, Pavle Bojčević, Tihomir Cvetković (sekretar),
Mahmud Cefo, Pavle Cubrilo, Mišo Danon, Blagoje Đokić, Đuro Jekić, Radimir Jovanović, Stanimir
Jovanović, Todor Knežević, Velimir Knežević (predsednik), Bogdan Krnjajić, Lado Lapajner, Dušan
Mileusnić, Ivan Pivk, Nebojša Pupiće, Lujo Rukavina, Aleksandar Sekulić, Vuk Sakić, Solomon Šujica,
Bogdan Trgovčević, Gojko Uzelac, Milan Vukšić i Nikola Žeželj.

UPRAVA VEZA GENERALŠTABA JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIIJE

GRUPA ZA KOMPOZICIJU ZBORNIKA:

Tihomir Cvetković, Jovo Radović i Jože Zanoškar.

PUT NOVE JUGOSLAVIJE"

I

Mislim da neću preterati, ako kažem daje narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji jedna od najznačajnijih stranica ovoga rata. Tu ne mislim samo na njegovu vojničku stranu, koja nesumnjivo predstavlja značajan doprinos naših naroda opštem frontu savezničkih nacija protiv hitlerovskih imperijalista, - ne, ja tu, u prvom redu, mislim i na njegov politički značaj. Naši narodi počeli su se oslobađati od okupatora svojim sopstvenim snagama i pri tome su, usred Hitlerove »evropske tvrđave«, počeli da otstranjuju sve ono što je u staroj Jugoslaviji trovalo međusobne odnose naših naroda i što je sprečavalo narodne mase da slobodno izražavaju svoju volju. Oni su, time, postavili temelje za izgradnju svoje zajedničke domovine. Prema tome, Jugoslavija, za slobodoljubive snage, nije više samo jedan od saveznika u borbi protiv fašističkih osvajača; ona, istovremeno, *predstavlja jedan određeni put izgradnje narodne demokratije* koja se stvara na bazi teških iskustava prošlosti. Naši narodi su, sopstvenim snagama i oružjem koje su oteli od neprijatelja, počeli da oslobađaju svoju zemlju, a time su izvojevali i pravo da slobodno odlučuju o njenoj izgradnji. Otuda je pozitivan ili negativan odnos prema narodno-oslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji, bolje rečeno - pozitivan ili negativan odnos prema pitanju da li narodi Jugoslavije imaju pravo da sami, demokratskim putem, uređuju svoj život - postao i neka vrsta merila za istinitost protivfašističkih stavova i shvatanja. Preko odnosa prema novoj Jugoslaviji proveravaju se *na delu* demokratski principi, formulisani i deklarirani recima. Prirodno je što narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji, s obzirom na te činjenice, s pravom računa na pomoć i podršku svih slobodoljubivih i demokratskih ljudi u svetu!

U savezničkim zemljama ima izvesnih ljudi koji narodno-oslobodilačkom pokretu poriču pravo da govori u ime naroda Jugoslavije. Mi protiv ovakvog stava nećemo navoditi rezultate izbora i plebiscita, ma da bismo mogli navesti ubedljive podatke i ove vrste. Protiv ovakvog stava najubedljivije govori argumenat tople ljudske krvi koju naši narodi, iz dana u dan, u toku tri godine, liju za slobodu svoje domovine. Danas, na početku četvrte godine oslobodilačkog rata naših naroda, protiv Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije bori se 580.000 neprijateljskih vojnika: Nemaca, Bugara, Mađara, domaćih izdajnika, plaćenih arnautskih bandi, Musolinijevih »republikanskih« fašista itd. Od toga, snage domaćih kvislinga Pavelića, Draže Mihailovića, Nedića i Rupnika iznose oko 170.000. Pa ipak, na slobodnoj teritoriji neprekidno funkcionišu organi narodne vlasti, vrše se izbori, rade slobodne narodne škole i kazališta, stvaraju se prvi naučni instituti, puštaju u pogon tvornice i radionice. A zar bi sve to bilo moguće, zar bi to mogla izdržati vojska koja nema podršku naroda? Zar bi i jedan pokret koji nema podršku naroda, mogao - pod takvim uslovima - organizovati pozadinu?

⁴ Članak iz knjige »Put nove Jugoslavije« 1941-1945 izdanje Beograd-Kultura-Zagreb, 1946.

Narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji razvijao se ne samo mimo volju, nego i u stalnoj borbi protiv »zvaničnih« jugoslovenskih vlada u emigraciji, koje su za svoju vojsku bile proglasile izdajničke bande u službi okupatora. Borci na frontu oslobodilačkog rata i milioni civilnog stanovništva, koji su, zbog svoje ljubavi prema slobodi i svoje spremnosti da za nju umru, podnosili neopisive patnje, - dobili su od svoje »sopstvene« vlade, umesto priznanja i podrške, nož u leđa i bestidnu klevetničku kampanju. Nikada neću zaboraviti srpskog seljaka-partizana iz Bosne kome su, kad je početkom 1942. slušao kako agenti izbegličke jugoslovenske vlade hvale preko savezničke radiostanice izdajnike u službi okupatora i objavljuju njihova odlikovanja, - izbile suze bezgraničnog gneva. Ni jedan ljubljanski patriota nikad neće zaboraviti leto 1942, kada su jugoslovenski izdajnici iz emigracije, za vreme najmasovnijih pokolja talaca u Ljubljani, iskorišćavajući neobaveštenost savezničke javnosti, pružali javnu podršku i pohvale onima, koji su predavali italijanskim fašističkim krvnicima spiskove talaca za streljanje. -1 to su argumenti protiv onih koji narodno-oslobodilačkom pokretu poriču pravo da govori u ime naroda Jugoslavije. Brutalni moralni i fizički pritisak nasilja i laži, koji su sprovodili okupatori i »sopstvena« vlada, mogao je da izdrži samo pokret, bezbrojnim nitima povezan sa narodom, koji je u stvari - sâm narod.

A sama ta činjenica istovremeno svedoči da su razni emigrantski ili unutrašnji profašistički reacionari i politikanti, koji danas »u ime srpstva« ili nečeg drugog, ustaju protiv demokratskih odluka slobodnih predstavnika naroda Jugoslavije, - već davno izgubili pravo da govore u ime naroda. Ta činjenica je samo spoljni izraz duboke promene u odnosima političkih snaga, koja je nastala posle aprilskog sloma i koja se još više produbljava u toku narodno-oslobodilačkog rata.

Argumentni gospode, koja narodno-oslobodilačkom pokretu poriču pravo da govori u ime naroda Jugoslavije, vrlo su prosti. Oni imaju, uglavnom, dve »teorije« o karakteru narodno-oslobodilačkog pokreta u našoj zemlji. Jedni kažu daje narodno-oslobodilački pokret potpuno komunistički i da svoje revolucionarne komunističke ciljeve sakriva frazama o narodno-oslobodilačkoj borbi. Zastupnici ove »teorije« crpu svoje dokaze iz raznih gebelsovskih kujni u našoj zemlji, i cilj im je - razbijanje opštenarodnog jedinstva našeg pokreta. Zastupnici ove »teorije« smatraju da u borbi za uništenje narodno-oslobodilačkog pokreta ne treba birati sredstva, pa se zato ne treba stideti ni oružane saradnje sa okupatorom. Ova »teorija« postala je znak za sporazumevanje otvorene i prikrivene Hitlerove agenture u našoj i u drugim zemljama. Ona se direktno svodi na izdajničku službu okupatorima - protiv sopstvenog naroda.

Druga »teorija«, međutim, tvrdi da se u Jugoslaviji nije u stvari ništa bitno izmenilo i daje narodno-oslobodilački pokret samo prelazna koalicija raznih političkih grupa, itd. I kada je to tako, - kažu zastupnici te »teorije«, - potpuno je moguće i potrebno da se, na osnovi potpune ravnopravnosti, izmire izdajnici u službi okupatora i narodni borci za slobodu, da i jedni i drugi »zaborave« na prošlost i ponovo uspostave u zemlji »legitimne« ustanove, koje su predviđene oktrosanim antidemokratskim ustavom iz 1931 godine, s ciljem da obezbede jedan protivnarodni režim. Autori ove »teorije«, pri tome, ćutke prelaze preko činjenice da se izdajnici nisu ni pokajali, da čak nisu prestali ni da saraduju sa okupatorom, nego su, naprotiv, postali slepo oruđe u rukama okupatora. Jasno je da ova »teorija« ide, u stvari, na to, da se narodima Jugoslavije otmu tekovine narodno-oslobodilačke borbe.

Ali, ove »teorije« nisu samo neprijateljske prema našim narodima, nego su i potpuno nerealne, daleko od stvarnog odnosa političkih snaga u zemlji. Svi daljnji argumenti protiv prve »teorije« suvišni su, pošto nju raskrinkava sam razvoj i struktura narodno-oslobodilačkog pokreta. Ali, isto je toliko pogrešno i drugo mišljenje, koje se ponekad pojavljuje čak i u dobronamernim krugovima, naime - da se u Jugoslaviji nije ništa bitno izmenilo. Naš narodno-oslobodilački pokret predstavlja, i po svojoj unutrašnjoj strukturi i po svojoj istorijskoj ulozi,

nešto novo, u bitnosti različito od bilo kojih političkih formacija u staroj Jugoslaviji. Glupo bi bilo misliti da demokratske forme, koje su naši narodi izgradili u toku oslobodilačke borbe, neće imati presudnog uticaja na budućnost njihovog političkog i državnog života. Istina je, promene koje su se desile, nisu izišle iz okvira postojećih socijalnih odnosa, ali one, ipak, predstavljaju odlučnu likvidaciju onih institucija, koje su u staroj Jugoslaviji bile odraz nacionalnog ugnjetavanja i gušenja narodne volje. Prema tome onaj koji želi da bude pravedan prema novoj Jugoslaviji i njenoj borbi i hoće da vidi realne perspektive njenog razvoja, - mora da se lati ozbiljne analize događaja i promena u Jugoslaviji.

II

Dve činjenice bile su karakteristične za raspoloženje naroda posle aprilskog sloma i one su uslovile razvoj narodno-oslobodilačkog pokreta naših naroda. To je, prvo, silna mržnja naših naroda protiv okupatora i njihova sve veća spremnost da se s oružjem u ruci bore protiv njih, za svoju slobodu i nezavisnost, i drugo, duboko razočarenje narodnih masa u vrhove stare Jugoslavije, njenih starih oficijelnih stranaka i političkih formacija - svih onih faktora koji su svojom politikom "doveli do sramnog sloma u aprilu 1941. Prirodno je da su te činjenice morale uticati na čitav razvoj političkog života u Jugoslaviji i pod okupacijom. To su okviri u kojima se izvršila tako krupna pregrupacija političkih snaga u Jugoslaviji, čiji značaj prevazilazi okvire narodno-oslobodilačkog rata, i koja će dati svoj pečat čitavom budućem razvoju naših naroda.

Jasno je da ovaj preokret nije došao sasvim iznenadno - i njega nije moguće objasniti isključivo činjenicom okupacije. Neki od osnovnih uslova toga preokreta bili su stvoreni još u staroj Jugoslaviji. Naši narodi pokazali su mnogo ranije da su spremni na borbu protiv fašističkih imperijalista i njihovih pomagača i uporišta. Baš na tom pitanju su se i razvile u Jugoslaviji dve glavne političke linije, koje su se provlačile kroz sav politički život stare države. Profašističke i ostale antinarodne reakcionarne grupe, koje su stalno bile na vlasti, sprovodile su otvorenu politiku saradnje s fašističkim imperijalistima. Sva njihova politička delatnost svodila se na postepenu likvidaciju svih unutrašnjih i međunarodnih pozicija Jugoslavije, koje su je, bar donekle, štatile od fašističkih osvajača. Neprekidno neprijateljsko držanje prema SSSR-u, slabljenje političkih veza s Francuskom i Engleskom, razbijanje Male antante, sklapanje trgovačkih ugovora s Nemačkom i Italijom, jalovi politički ugovori s Mađarskom itd., itd. - sve su to dokumenti koji optužuju krivce aprilske katastrofe. Oni svedoče daje politika ovih klika bila, u stvari, politika postepenog razoružavanja Jugoslavije.

To je bila politika ljudi koji su se bojali svog sopstvenog naroda. Iz istog razloga, i uporedo s ovakvom spoljno-političkom linijom, sprovedena je i reakcionarna, protivnarodna unutrašnja politika. Sva ona, od šestojanuarskih režima do režima Cvetković-Maček uključno, bila je neprekidni lanac oduzimanja demokratskih prava od naroda, trovanja unutrašnjih međusobnih odnosa naroda Jugoslavije i slabljenja njihovog jedinstva.

Oni, koji su inaugurisali ovakvu politiku, pravili su račun, koji se pokazao pogrešan. Oni su, naime* računali da će, saradjući s fašizmom, spasti svoje unutrašnje pozicije pred sve jačim demokratskim pritiskom narodnih masa, i da će time, istovremeno, spasti i prividnu formu nezavisnosti Jugoslavije.

Malo je naroda koji bi, kao naši, imali tako bogato istorijsko iskustvo, koje im govori da ovakva linija nije realna i da vodi narode u neizbežnu katastrofu. Čitav XIX vek znači za nas, u tom smislu, jedno gorko iskustvo. Kad god su naši narodi vezali sudbinu svoje slobode za reakcionarne snage u svetu, oni su pali još u dublje ropstvo. To se desilo i ovog puta. Mali narodi ne mogu biti saveznici fašističkih imperijalista. Sve zemlje koje su se vezale za Hitlera, neizbežno su se pretvorile u njegove polukolonije. Ta činjenica je jedno od neodvojivih svojstava fašističkog »totalitarizma«. Jugoslaviju je režim Cvetković-Maček doveo na rub

potpune kapitulacije baš pristupanjem bloku »trojnog pakta«. To je bio početak aprilske katastrofe i ove ljude niko neće moći osloboditi teške odgovornosti pred našim narodima.

Baš u vreme ovakve politike vlade Cvetković-Maček, počelo je okupljanje svih onih koji su smatrali da je nezavisnost naših naroda moguće spasti samo razbijanjem fašizma i snaga na koje se on opire. U cilju očuvanja nezavisnosti naših naroda, bilo je potrebno da se iz temelja promeni čitava spoljna politika stare Jugoslavije i to u pravcu povezivanja s onim snagama, koje bi nam mogle dati pozitivnu pomoć i biti naše realno uporište u borbi protiv fašističke agresije; sem toga, bilo je potrebno menjati i čitavu unutrašnju politiku, i to u pravcu ostvarenja nacionalnih i demokratskih zahteva naših naroda. Ako se htelo da narodne mase brane Jugoslaviju, onda je od nje najpre trebalo napraviti njihovu istinsku domovinu. Ova linija, u ono vreme, još nije mogla postati zastava jednog širokog, organizovanog pokreta - pa ipak, narodne mase Jugoslavije manifestovale su, 27 marta 1941, baš tu liniju. Ona je, toga dana, bila glasno formulisana na ulicama naših gradova; toga dana je, u stvari učinjen odlučujući korak u formiranju narodno-oslobodilačkog pokreta.

Zahvaljujući toj činjenici, narodi Jugoslavije su se, posle aprilske katastrofe, relativno brzo snašli i podigli zastavu otpora. Hitler je našoj zemlji bio dodelio težu sudbinu nego ijednoj drugoj okupiranoj zemlji u Evropi. Komadanje države, komadanje zemalja pojedinih naroda, sistematsko organizovanje masovnih međusobnih pokolja Hrvata, Srba i Muslimana, u kojima su izginule stotine hiljada ljudi; iseljavanje desetina i desetina hiljada Slovenaca ita., itd., - to je početak Hitlerovog gazdovanja u Jugoslaviji. I danas, nijedan pošten čovek ne može da porekne da je samo narodno-oslobodilački otpor zaustavio taj proces fizičkog istrebljivanja naših naroda.

Aprilska katastrofa potpuno je, pred našim narodima, razgoltila suštinu izdajničke politike protivnarodnih režima bivše Jugoslavije. S razvojem oslobodilačkog pokreta naših naroda, izdaja je postala sve očiglednija. Iste protivnarodne klike produžavale su i sada, u novoj formi, staru politiku saradnje s fašizmom. Logično je da su grupe, kojima je saradnja s fašizmom godinama bila osnovna politička »ideja« i koje su u novim prilikama počele s otvorenom ili prikrivenom saradnjom s okupatorima, — postale nosilac politike okupatora, a time i nacionalni neprijatelj svog sopstvenog naroda.

Borbeni otpor protiv okupatora zatalasao je široke narodne mase. Oblici ugnjetavanja koje je Hitler nametnuo našim narodima bili su tako varvarski i uništavajući, da se protiv njih moralo dići sve stoje bilo iole vezano sa sudbinom svog naroda. Počelo je raspadanje starih partija i njihovih vrhova. Pošteni ljudi iz tih vrhova počeli su da napuštaju izdajnike. Politička linija, formulisana 27 marta na beogradskim ulicama i po čitavoj Jugoslaviji, konkretizovana sada, u novim prilikama, u parolu jedinstvenog otpora okupatoru i njegovim pomagačima, - postala je sada zastava svih onih koji su iskreno voleli svoj narod i koji su zaista hteli da se bore za njegovo oslobođenje. Tako je počeo razvoj narodno-oslobodilačkog pokreta, koji se uskoro pretvorio u veliku snagu.

Za prve početke oružane narodno-oslobodilačke borbe karakteristično je to da su se na oružje digli najpre najborbeniji delovi radnika i napredne inteligencije, pod rukovodstvom Komunističke partije. Borbi su se, zatim, brzo i masovno pridružili seljaci i drugi narodni slojevi, te je narodno-oslobodilački pokret primio formu opšteg narodnog ustanka. Izuzeci su bili samo Bosna i srpski delovi Hrvatske, gde su se srpski seljaci, odmah po okupaciji, počeli dizati na oružje da bi odbranili svoj goli život od ustaških pokolja. Mobilizacija seljačkih masa u oslobodilačkoj borbi nesumnjivo pretstavlja najkрупniju političku pobjedu narodno-oslobodilačkog pokreta. Pretežno učešće seljačkih masa u oslobodilačkoj borbi, što je danas karakteristično za sve zemlje u Jugoslaviji, daje našem pokretu onu širinu i masovnu podršku, bez kojih bi partizanski način ratovanja bio nemogućan i osuđen na propast. Ovo se naročito odnosi na srpske seljačke mase, koje imaju tu istorisku zaslugu što su, svojim masovnim učešćem

u borbama 1941 i 1942, kada je u drugim našim zemljama narodno-oslobodilački pokret bio tek u početku, učvrstile taj pokret i politički i vojnički, čime su bili stvoreni i sigurni temelji za njegov dalji razvoj.

Naročito treba podvući da se inteligencija, pogotovu nekih naših naroda, svojom velikom većinom pridružila narodno-oslobodilačkoj borbi. U Hrvatskoj i Sloveniji, na primer, nema gotovo nijednog, kulturnog i naučno iole značajnijeg imena, koje nije obuhvaćeno narodno-oslobodilačkim pokretom. Tome pokretu pridružili su se, takođe, i značajni delovi imućnijih slojeva: industrijalaca, trgovaca itd. To naročito važi za one zemlje, koje je okupacija ekonomski najteže pogodila, kao što su na primer Slovenija i Makedonija. Nije to bilo slučajno što su italijanski fašisti u Ljubljani, pored radnika, intelektualaca itd, streljali kao taoce i mnogo industrijalaca i trgovaca. Slično su radili i Nemci u Beogradu i u onom delu Slovenije koji su oni okupirali.

U samom razvoju narodno-oslobodilačkog pokreta izražava se i karakter tog pokreta. Taj razvoj je tipičan proces formiranja jednog opštenarodnog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Prirodno što taj pokret nije postavljao i nije mogao ni postavljati nikakve zahteve odnosno radikalnih socijalnih promena. U jednoj izjavi Vrhovnog komandanta NOVJ druga Tita i predsednika AVNOJ-a druga dr. Ivana Ribara, koja je objavljena početkom 1943, izričito je naglašeno da narodno-oslobodilački pokret nema za cilj da menja socijalni poredak ili da vrši bilo kakve radikalne socijalne promene, nego samo da oslobodi našu zemlju i obezbedi narodima Jugoslavije nacionalna i demokratska prava. Narodno-oslobodilački pokret, prema tome, nigde nije zadirao u sopstveničke odnose. Pomenuta izjava potvrđena je i deklaracijom Drugog zasedanja AVNOJ-a od 29-30 novembra 1943. godine. Taj stav nije samo odraz stvarnog stanja u Jugoslaviji, nego je, istovremeno, jedna od osnovnih postavki politike rukovodstva narodno-oslobodilačkog pokreta.

Proces razvitka narodno-oslobodilačkog pokreta nije kod svih naroda Jugoslavije išao istim putem i istim tempom, ali opšta linija razvoja ipak je bila ista. Narodno-oslobodilački pokret razvio se do stepena opštenarodnog ustanka najpre u Crnoj Gori i Srbiji, i u srpskim krajevima Bosne i Hercegovine i Hrvatske. U drugoj polovini 1941. narodni ustanak bio je zahvatio ogromnu većinu stanovništva ovih zemalja. Taj ustanak imao je presudan značaj za čitavu Jugoslaviju. Njegovi uspesi aktivizirali su narodne mase u svim našim zemljama. Ali, taj ustanak je od prvog dana naišao na žestok otpor ne samo okupatora, nego i udruženih velikosrpskih klika u zemlji i u inostranstvu. Našim narodima niko nije zadao tako podlo i tako pakleno izdajnički udarac u leđa, kao što su to učinile baš te klike, grupisane oko Mihailovića, emigrantskih vlada i Nedića - protiv sopstvenog srpskog naroda. Pokazalo se da su velikosrpske klike postale najčvršće uporište okupatora i da pretstavljaju najopasnije oruđe okupatora za razbijanje borbenog jedinstva naših naroda. Ustanak u Srbiji 1941 ugušile su u krvi nemačke divizije - pomoću izdajstva Draže Mihailovića. Ujedinjene velikosrpske klike, od Nedića do emigrantskih vlada, učinile su sve što su mogle da bi narod do kraja demoralisale i da bi demagogijom i nasiljem ugušile njegovu težnju da se digne protiv okupatora. Nigde pritisak neprijatelja nije bio tako žestok kao u Srbiji, i nigde izdajnici nisu tako svesrdno pomagali okupatorski teror, kao što su to radili izdajnici oko Nedića, Mihailovića i emigrantskih vlada. Te činjenice u velikoj su meri zadržale masovni razvoj narodno-oslobodilačkog pokreta u Srbiji. U Bosni i Crnoj Gori narodno-oslobodilački pokret ponovo se, posle prvih ofanziva, podigao i postao još udarniji i čvršći iznutra, a u Srbiji je taj proces išao teže i sporije, dok 1944. nije ponovo počeo da buja i da uzima sve veći razmah.

U Hrvatskoj se, od samog početka, narodno-oslobodilačkom pokretu pridružila većina iz demokratskih vrhova stranaka srpskog naroda, dok je proces diferencije u vrhovima hrvatskih političkih partija išao mnogo sporije. Ali, pokretu su se, naročito u poslednjoj godini, pridružili vidni demokratski orijentisani ljudi iz vrhova HSS, koja je, u prošlosti, nesumnjivo bila najveća partija u

Hrvatskoj. Drugi deo rukovodećih ljudi HSS prešao je, međutim, na put saradnje s okupatorima i ustašama.

Ove dve činjenice imaju svoje početne uzroke još u razvitku HSS u bivšoj Jugoslaviji. HSS je neko vreme, neosporno, igrala demokratsku, progresivnu ulogu, ali je u poslednjim godinama bivše Jugoslavije sve više postajala oruđe reakcije. HSS je nastala i razvijala se kao seljačka stranka, ali je, u poslednjim godinama, u njezinoj politici sve više dolazio do izraza jedan deo najreakcionarnijih krugova hrvatskog naroda. Time se jedino i može objasniti reakcionarni sporazum Mačeka s Cvetkovićem od 1939. godine, zatim protivdemokratska linija Mačekove politike posle njegovog dolaska na vlast, te činjenica daje Maček, s još nekoliko svojih ljudi, bio najodlučniji pobornik pristupanja »trojnom pak-tu« itd.

Politika Mačekove grupe posle okupacije takođe stoji u vezi s prošlošću stranke. To je bila politika prividne pasivnosti prema okupatoru, a stvarne borbe protiv razvijanja otpora okupatoru i ustašama; ona je sve vreme bila potpora ustašama i okupatorima. Ali mase HSS nisu htele da slede ovakvu Mačekovu liniju. One su, sve više, prelazile na poziciju narodno-oslobodilačke borbe. S njima zajedno prelazili su i mnogi ugledni prvaci HSS. I oni su, na oslobođenoj teritoriji Hrvatske, stvorili svoj centar, koji je ostao veran prvobitnim demokratskim idejama i težnjama hrvatskog seljačkog pokreta, kako su ih formulisali braća Radići. Iza toga centra danas stoji velika većina pristalica HSS. Na taj način, u Hrvatskoj je stvoren jak narodno-oslobodilački front, što je, neosporno, najviše doprinelo širokom razmahu narodno-oslobodilačke borbe u Hrvatskoj.

Proces razvitka narodno-oslobodilačkog pokreta u Sloveniji išao je, opet, drugim putem. Tamo je, samo deset dana posle sloma Jugoslavije, na političkoj konferenciji skoro svih političkih stranaka i grupa, osim rukovodstva dveju partija koje su bile nosioci diktatura (JRZ i JNS), formirano jedinstveno rukovodstvo Oslobođilačkog fronta slovenačkog naroda, tj. narodno-oslobodilačke borbe u Sloveniji. Postignuto jedinstvo paralizovalo je skoro za čitavu godinu i po dana svaku aktivnost izdajničkih vrhova bivše JRZ i JNS, koji su, tek posle krupnih okupatorskih ofanziva krajem 1942, mogli da se pojave kao otvoreni pomagači okupatora. Ali svoje političke pozicije u narodu nisu više mogli obnoviti.

U Makedoniji, gde je svaki politički život decenijama bio gušen od strane raznih ugnjetača, sada se, prvi put, posle nacionalnih ustanaka s početka ovog veka, formiralo istinsko narodno rukovodstvo od najborbenijih i najoslobodiljivijih elemenata makedonskog naroda. Elementarna snaga makedonskog oslobodilačkog pokreta tako je jaka i ujedinjavajuća da ne dozvoljava da se šaka prodanih izdajnika makedonskog naroda, kao što su Vanča Mihailov, Čkatrov, Kitinčev i drugi, ispolji kao ozbiljni politički faktor u Makedoniji.

U početku, sve ove pokrete naroda Jugoslavije vezivao je u jedan jedinstveni borbeni front Vrhovni štab NOVJ. On je bio ne samo vojnički, nego i politički centar i opšte-jugoslovensko rukovodstvo. U novembru 1942 godine, na Prvom zasedanju AVNOJ-a, svi ovi pokreti su se direktno povezali. Tada su bili položeni temelji jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta svih naših naroda. Na Drugom zasedanju AVNOJ-a formirani su, u licu Nacionalnog komiteta i Predsedništva AVNOJ-a, ne samo vrhovni organi narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, nego i istinski široko narodno rukovodstvo jedinstvenog oslobodilačkog fronta naroda Jugoslavije.

III

Narodno-oslobodilački pokret uzeo je kao osnovnu formu svoje oružane borbe - partizanski način ratovanja, razvijajući ga od samog početka, od malih grupica pa naviše. Razume se, takva linija mogla se sprovesti samo u stalnoj borbi protiv kolebljivaca koji su se bojali partizanske forme rata. Mnogi »mudri« ljudi te vrste držali su se »pravila« da partizanski rat može biti samo važan pra-

tilac aktivnosti regularne nacionalne armije, ali da ne može biti glavno oružje nacionalnog ustanka. Govorili su daje izvlačenje ljudi iz gradova nepravilno, jer gradovi ostaju »centar borbe«. Dokazivali su da partizanski rat može uspeti samo u zaostalim i besputnim zemljama. Ali, sve te argumente razbila je činjenica da se partizanski rat razvio podjednako u svim zemljama Jugoslavije - od besputnog Sandžaka i Bosne do veoma komunikativne Slovenije.

Pored gornjih tvrdnji, kolebljivci su se pozivali i na razne »istoriske teorije« koje su se svodile na to, da partizanski rat, sam po sebi, još nikad nije nekom narodu doneo slobodu. Nasuprot ovoj »teoriji«, narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji neprestano je pobeđivao i dalje pobeđuje. Kako je bilo moguće da se iz prvih, malih partizanskih grupica, sastavljenih uglavnom od radnika i intelektualaca, razvije tako krupna oružana snaga naših naroda, uz tako opšte učešće naroda?

Nesumnjivo je da bi naši uspjesi bili nemogući, da za njih nije bilo dovoljno objektivnih uslova u opštoj međunarodnoj situaciji. A te uslove stvorio je sadašnji rat, u prvom redu pobjednička aktivnost Crvene armije, kao i perspektiva dvaju ili triju krupnih savezničkih frontova u Evropi. Vezivanje osnovnih vojničkih snaga fašističkih imperijalista za velike savezničke frontove znači - da za jedan narod, jedinstven i odlučan u borbi za svoju slobodu, nastupa mogućnost da razvijanjem partizanskog rata, povezanog s opštim narodnim ustankom, postigne odlučujuće rezultate u borbi za svoju nezavisnost.

Neprijatelji narodno-oslobodilačkog pokreta često nam prebacuju da je partizanski rat počeo tek posle Hitlerovog napada na SSSR. To bi trebalo da znači - da rukovodstvo narodno-oslobodilačke borbe nije imalo iskreno patriotske, nego neke druge namere.

Tačno je, pravi narodni ustanak počeo je tek posle juna 1941. godine. I prirodno je što je bilo tako. Baciti narode u ustanak, dok Hitlerove osnovne snage nisu bile angažovane ni najednom frontu, - značilo bi voditi avanturističku politiku. Uostalom, narodne mase nisu ni bile spremne da ratuju pod takvim uslovima. Angažovanje Hitlerovih snaga na istočnom frontu stvara, i za nas, pogodne uslove oružanog ustanka protiv okupatora. Što je najvažnije, sama činjenica da se Sovjetski Savez nalazi u ratu protiv hitlerovske Nemačke, ulila je u naše narodne mase čvrstu veru u pobjedu i spremnost za borbu. I tek u tim uslovima mogao je drug Tito, koji se nalazio na čelu već ranije formiranih nelegalnih vojnih komiteta koji su pripremali oružanu akciju, da da naređenje o prelasku na partizanske akcije u svim našim zemljama, s ciljem da se te akcije razviju u pravcu podizanja opšteg narodnog ustanka. Objektivni međunarodni, vojni i politički uslovi bili su prvi faktor naših pobjeda. Naši narodi to znaju, zato je njihova zahvalnost i ljubav prema slavnoj Crvenoj armiji - bezgranična.

Drugi faktor naših pobjeda jeste pravilno rukovođenje partizanskog rata. Narodi Jugoslavije našli su u maršalu Titu ne samo svog političkog vođu, nego i vojskovođu koji je raspoređivao naše borbene snage na takav način, da su borbena sredstva bila uvek iskorišćena do maksimuma i da je svaka krupnija pobjeda podizala našu vojsku na viši stepen. Osnovna linija našeg vojnog rukovodstva bila je: razvijati sitne partizanske akcije u opštenarodni ustanak, držati jedinice u neprekidnoj akciji, jačati ih u borbi, podizati rukovodeće kadrove iz borbe, razvijati iz partizanskih odreda čvrsta jezgra regularne vojske i - stalno povećavajući i učvršćujući regularnu vojsku - stvoriti uslove za konačno uništenje okupatora u našoj zemlji i obezbeđenje tekovina koje su naši narodi stekli u svojoj borbi. To je, u stvari, i linija razvoja Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije.

Naše vojno rukovodstvo pokazalo je istu težnju za podizanjem na viši nivo u pogledu taktike. Taktika naših vojnih jedinica uvek je - s jedne strane, bila u skladu sa snagom i taktikom neprijatelja, i - s druge strane - sa snagom i stepenom razvitka naših sopstvenih oružanih snaga. Otuda i linija razvitka od najobičnijih partizanskih akcija, efektivnih po svojoj mnogobrojnosti, pa do svojevrsne kombinacije partizanske taktike i krupnih frontalnih borbi, u kojima je

NOVJ dobila kov regularne armije. Međutim, taj proces se neprekidno vrši. Još uvek nastaju i rastu sitni partizanski odredi, koji prolaze kroz osnovne forme partizanskog rata, dok se, istovremeno, biju krupne frontalne bitke u kojima učestvuju čitavi naši korpusi, čija je delatnost kombinovana s delatnošću naše artiljerije, tenkovskih odeljenja itd. Takav proces razvitka naše vojske, kao i postepeno popunjavanje i razvijanje taktike> dali su nam rukovodeće kadrove koji su prošli sve faze naše borbe i obogatili se velikim operativnim iskustvom. Naš kadar potpuno je srastao s našom vojskom.

Takva je bila osnovna linija genijalnog vojnog rukovođenja maršala Tita, koje je našoj narodno-oslobodilačkoj vojsci i svim našim narodima donelo tako velike pobeđe.

Treći faktor koji je igrao odlučujuću ulogu u razmahu narodno-oslobodilačkog pokreta jeste njegov karakter i njegova unutrašnja struktura. Mi smo već rekli daje naš oslobodilački pokret - opštenarodni pokret, izgrađen na narodno-oslobodilačkoj platformi. Ali, taj pokret ima i nekoliko specifičnih osobina koje su mu, u prvom redu, donele pobeđu.

1. Najvidniju ulogu inicijatora i organizatora narodno-oslobodilačke borbe igrala je Komunistička partija Jugoslavije. Ona je bila jedina opštejugoslovenska partija koja je, zahvaljujući svom doslednom antifašističkom stavu i, naročito, svom pravilnom stavu po nacionalnom pitanju Jugoslavije, mogla da ujedini naše narode u jedinstvenom patriotskom otporu, - i to u vremenu kada su se vrhovi svih starih zvaničnih partija bili stavili u službu okupatora ili našli u emigraciji, gde su organizovali nove zavere protiv svojih sopstvenih naroda. Osim toga, ona je bila i jedina snaga koja je mogla da stavi u službu oslobođenja naroda kadrove, prekaljene u vatri borbe, kao i čvrstu nelegalnu organizaciju, sposobnu da izvrši sve pripreme za oružanu akciju. Tako je Komunistička partija odigrala rukovodeću patriotsku i nacionalnu ulogu u borbi naroda Jugoslavije. Njoj su se, zatim, pridružile i druge slobodoljubive i demokratske snage, tako da se ubrzo, prvo u nacionalnim okvirima, a nešto kasnije i u opštejugoslovenskom merilu, formiralo široko opštepártisko rukovodstvo narodno-oslobodilačkog pokreta, odnosno njegove organizovane političke snage - Narodno-oslobodilačkog fronta. To rukovodstvo stvaralo se u borbi. Zato je očvrstelo iznutra i u njemu nema više onih odnosa, koji su uobičajeni u jednoj prelaznoj partijskoj koaliciji. Na taj način, u narodno-oslobodilačkoj borbi bilo je stalno obezbeđeno potpuno jedinstveno rukovodstvo, a to je, nesumnjivo, najvažniji razlog pobeđa narodno-oslobodilačkog pokreta i njegovog sve većeg razmaha. U tom rukovodstvu istakla se snažna ličnost druga Tita - i to ne kao partiskog pretstavnika, nego kao istinskog narodnog vođe koji je, u svim teškim situacijama, znao da ukaže na najpravičniji put k novim pobeđama. Neosporno je da je i zbijenost narodnih masa oko Tita još jače potertala potpuno jedinstvo rukovodstva.

2. Narodno-oslobodilački front, uprkos svoje opštenarodne širine, uprkos tome što u njemu učestvuju ljudi najrazličitijih političkih idejnih shvatanja, - nikada nije bio neka partiska koalicija. U njemu su elementi koalicije igrali uvek podređenu ulogu. Narodno-oslobodilački front je jedinstveni opštenarodni pokret, građen na seoskim i gradskim masovnim odborima, koji na rukovodeća mesta ne ističu ljude po partiskoj pripadnosti, paritetu itd., nego po njihovoj aktivnosti i sposobnosti u narodno-oslobodilačkoj borbi. Zahvaljujući takvoj svojoj strukturi, narodno-oslobodilački pokret nisu slabila partiska nadglasavanja i kolebanja, - on je, iz dana u dan, postajao sve moćnija jedinstvena borbena snaga.

3. Svojom politikom nacionalnog ugnjetavanja i reakcionarnih protivnarodnih sporazuma pojedinih klika, vlastodršci stare Jugoslavije uspeali su da unesu, među narode Jugoslavije, suprotnosti čak i mržnju. Onaj ko je hteo da podigne te narode na borbu protiv okupatora, morao im je u prvom redu priznati puno pravo na samoodređenje. Narodi Jugoslavije počeli su da se bore protiv okupatora kao ravnopravni narodi koji vojuju za svoju sopstvenu slobodu, razvijaju svoje sopstvene nacionalne oružane jedinice u okviru NOVJ, pod vrhovnom komandom druga Tita, i stvaraju svoje sopstvene organe borbe i vlasti.

U narodnooslobodilačkoj borbi narodi Jugoslavije ponovo su se zbližili; u toj borbi ponovo su stvoreni moralno-politički uslovi za zajednički državni život, ponovo je preovladala misao da Jugoslaviju treba sačuvati i da ona i jedino ona može biti moćna domovina ravnopravnih naroda. Da nije bilo narodno-oslobodilačkog pokreta, Jugoslaviju niko ne bi mogao obnoviti. Pokazalo se daje ostvarivanje davnih nacionalnih težnji, za koje su se ugnjeteni narodi Jugoslavije uzalud borili dvadeset godina, bila jedna od osnovnih pobuda za mobilizaciju narodnih masa Jugoslavije u borbi protiv okupatora.

4. Na isti način postavljeno je i pitanje demokratskih prava, koja su u staroj Jugoslaviji bila oteta narodu. Činjenica daje narodno-oslobodilački pokret priznao ta prava, pokazala je narodnim masama da će njihova buduća domovina biti bolja od stare - što ih je još više mobilisalo u borbi protiv okupatora.

5. Nacionalna i demokratska prava nisu narodima Jugoslavije obećana samo na rečima. Narodi su ih sami na delu ostvarili. Formiranjem demokratskih organa narodne vlasti u obliku narodno-oslobodilačkih odbora, koji su se spontano pojavili, formiranjem vrhovnih organa vlasti pojedinih naroda preko kojih su im obezbeđena nacionalna prava, - narodi Jugoslavije dobili su još jedan realan dokaz da će njihove nacionalne i demokratske težnje biti ostvarene. Ti organi su, istovremeno, i garantija da će tako biti. Narodne mase Jugoslavije ništa jače nije moglo povezati s narodno-oslobodilačkim pokretom, nego ostvarivanje njihovih demokratskih i nacionalnih težnji - u praksi. Preko tih tekovina narodno-oslobodilačke borbe protiv okupatora, narodne mase videle su perspektivu svoje daljne borbe. Jasna svest o ciljevima borbe, jasna perspektiva borbe vezuje svakog pojedinog borca za pokret i parališe kolebanja koja se, u teškim situacijama, pojavljuju kod izvesnih slojeva naroda.

Iz ovih činjenica jasno se vidi da se narodno-oslobodilački pokret nije razvijao samo kvantitativno, po svom obimu, po uticaju na mase, nego i po svojoj unutrašnjoj strukturi, po liniji svoje borbene svesti.

Osnovne narodne mase povezale su se kroz borbu u jedan čvrst demokratski savez koji će biti sposoban da novoj Jugoslaviji da istinski demokratski lik. Te činjenice, u prvom redu, dale su snagu narodno-oslobodilačkom pokretu; njima se jedino može objasniti fakat da nadmoćni neprijatelj nije bio u stanju da slomi oružani otpor naših naroda.

PUT GRUPE RUKOVODILACA ZA SLOVENIJU, NOVEMBRA 1942.

Grupa proleterskih brigada, s Vrhovnim štabom NOV i PO Jugoslavije na čelu, stigla je u leto 1942. godine na teritoriju Bosanske Krajine. Kao Operativna grupa Vrhovnog štaba, ona je odatle, zajedno sa brigadama i partizanskim odredima sa područja na kojima je dejstvovala, razvijala borbena dejstva ka zapadu i severo-zapadu, postajući nosilac prvih većih operacija revolucionarne vojske. Time su i bogata borbena iskustva ovih jedinica, stečena pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba i CK KPJ, prenošena na druge vojne kolektive i u druge krajeve zemlje.

U ovim jedinicama, izraslim pod neposrednim Titovim rukovodstvom, više od polovine sastava činili su komunisti i skojevci, mahom radnici i narodni intelektualci, politički ljudi sa velikim iskustvom, zbog čega su ovo bile i kadrovske jedinice, pa je iz njih veliki broj starešina i boraca odlazio u druge jedinice. Tamo su postojali vojni i partijsko-politički rukovodioci, a, ako su odlazili na teren, politički radnici na oslobođenim i neoslobođenim teritorijama. To je bio jedan, nesumnjivo efikasan, način na koji je Josip Broz obezbeđivao jedinstveno rukovođenje NOB-om, osiguravao sprovođenje usvojenih odluka, realizaciju načela osobene strategije i taktike, i primenu stečenih iskustava.

Na tim načelima vaspitani, stotine zrelih i iskusnih pripadnika proleterskih jedinica upućeni su na dužnosti u krajiške, dalmatinske, ličke i druge jedinice, što se pokazalo vrlo korisnim, naročito sa gledišta usavršavanja veštine ratovanja i primene već potvrđenih oblika borbe i načela partizanske taktike.

KARDELJEV PREDLOG TITU

Dok su se brigade Operativne grupe Vrhovnog štaba, zajedno sa brigadama i odredima sa tih područja angažovale u borbama u Bosanskoj Krajini, Dalmaciji, Lici i dr., u Sloveniji, inače široko zahvaćenoj ustankom i borbama partizanskih jedinica, besnela je ofanziva italijanskih okupacijskih snaga. U ljubljanskoj pokrajini, koja je obuhvatala Dolomite, Notranjsku, Dolenjsku, Belu Krajinu i Kočevsku, ta vrlo jaka ofanziva odvijala se od sredine jula do početka novembra, po etapama. U njoj je okupator angažovao oko 82.000 vojnika, obezbeđivši premoć od 27:1 nad slovenačkim partizanima, čemu treba pribrojiti i apsolutnu nadmoćnost u naoružanju, pa je i situacija bila vrlo teška.

U svim predelima zahvaćenim ofanzivom okupator je sprovodio strahoviti teror, palio sela i ubijao ljude, preteći seljacima da će im sve uništiti ukoliko i dalje budu pomagali partizanima.

U toku te neprijateljske ofanzive, dok su partizanske jedinice vodile danoćne okršaje, kao odgovarajući oblik organizovanja, u Sloveniji su formirane lakopokretljive narodnooslobodilačke brigade, ali su mnogim odredima naneti teški gubici, a mnogi njihovi oslonci i veze pokidani. Edvard Kardelj je, javljajući se drugu Titu iz Ljubljane 20. septembra 1942. godine, pisao daje ova dugotrajna okupatorska ofanziva umnogome situaciju učinila sličnom onoj u Srbiji posle pada Užica, a to znači - vrlo teškom. U toku ofanzive, javljao je, poginulo je i nekoliko komandira i komandanata, pa je, u vezi sa tim, pisao Titu:

»I kada ne bih znao kako je kod vas, onda bih te zamolio za neku pomoć u tom pogledu. Ako ste stanje popravili, tj. ako tamo, pored Tebe, sada ipak ima sposobnih komandanata, ne bi loše bilo da nam pošaljete bar jednoga ...«

Kurirske veze Slovenije sa Vrhovnim štabom i CK KPJ u to vreme nisu baš redovno funkcionisale, pogotovo za vreme te neprijateljske ofanzive, te je pošta iz Ljubljane do vrhovnog vodstva revolucije u Krajini stizala sa izvesnim zakašnjenjem. Tako će i Tito odluku o Kardeljevom predlogu doneti tek početkom

novembra, da bi, u svom naređenju od 9. novembra 1942. godine, uputio štabu Druge proleterske NOU divizije naređenje u kojem, pored ostalog, zahteva:

»Hitno nam uputite u ovaj štab:

a) Iz Četvrtе crnogorske dva druga, koji će se uputiti za komandante bataljona u Sloveniju.

b) Iz Druge proleterske druga Jevtića,* komandanta bataljona, i još jednog druga koji će biti upućeni u Sloveniju za komandante bataljona.

Drugovi koji se upućuju u Sloveniju moraju posedovati sledeće osobine: odani, neustrašivi, disciplinovani, jednom reći da budu u svakom pogledu primerni komandanti. Poslati takve ljude koji imaju sve uslove da se razviju i u komandante brigada. Ovi drugovi moraju biti u ovom štabu do mraka 13. tekućeg meseca...«

Istog dana Vrhovni komandant uputio je slično naređenje štabu 5. crnogorske brigade, u kome zahteva da se u Vrhovni štab upute drug Milovan Šaranović** i još jedan drug koji će biti upućeni za komandante bataljona u Sloveniji. Štab Prve proleterske brigade takođe je dobio sličan zahtev.

Sama činjenica da su Milovan Šaranović, zamenik komandanta 5. proleterske crnogorske brigade, i Dragan Jevtić, komandant bataljona 2. proleterske brigade, poimenično traženi od strane Vrhovnog komandanta, da bi bili upućeni u Sloveniju, na nove dužnosti, svedoči o osobenom Titovom načinu rukovođenja, pri čemu je, eto, poznao kvalitete i komandanata bataljona, njihove vojno-stručne i moralno-političke sposobnosti.

No, i za izbor onih koje je trebalo da odaberu štabovi divizija ili brigade, Tito je dao jasne kriterije, imajući u vidu karakter sredine u koju ih je slao i prirodu njihove misije. Jevtić je, recimo, za sve koji su ga na dugom ratnom putu od zavičajnog Takova do Bihaća upoznali, kao komandanta bataljona proletera i čoveka, važio za neposredna, pouzdana, omiljena, odvažna, stroga i do kraja pravičnog starešinu. Bio je iskusan komunista i revolucionar, obrazovan marksista i spreman komandant. Borci su cenili njegove vrline, a pogotovo ličnu i komandantsku hrabrost i upornost u borbi za bratstvo i jedinstvo. Njegov bataljon je, sa hiljadama ostalih proletera, prošao Sandžak, istočnu Bosnu, Crnu Goru, Bosansku Krajinu i Dalmaciju, sve pobedonosno. I komandant Dragan je uvek našao vremena da pripremi svoje starešine i borce za saradnju sa narodom, ponavljajući daje zajedništvo u borbi naroda za slobodu garant svih njegovih pobeda.

Veleo je borce i mrzeo okupatora i domaće izdajnike, što je prenosio i na novajlije u bataljonu. Bio je čovek sa najlepšim karakteristikama, zbog čega su ga voleli svi proleter, među kojima je uživao veliki ugled, čak i znatno šire od Druge proleterske. Zbog toga je borcima bilo žao što ovog puta ide od njih, ali, kada su saznali da gaje drug Tito lično odredio da ide za Sloveniju, na višu dužnost, bilo im je drago. Sa ponosom su ga ispratili, poželevši mu uspeh na novoj dužnosti.

Milovan Šaranović bio je stalno u prvim borbenim redovima - da dà primer, podstakne, ohrabri i uputi ljude da nauspešan način rešavaju vojničke i političke zadatke.

I Dragan i Milovan poznavali su svakog borca iz četa i bataljona kojima su komandovali, pogotovu kako se drže u toku borbe. Znali su da vrlo uspešno vode svoje jedinice, mobilišu partijsku organizaciju i svakog borca na izvršenju postavljenih zadataka na frontu i u pozadini. Posebno su se starali o ranjenicima i bolesnicima.

* Dragan-Predrag Jevtić-Škepo, rođen 1914, u Gornjem Milanovcu, pravnik, član KPJ od 1935, organizator ustanka u čačanskom kraju, komandant bataljona u Drugoj proleterskoj, poginuo kod Trebnja 30. jula 1943. na dužnosti komandanta 15. divizije NOVJ; proglašen za narodnog heroja.

** Milovan Šaranović, rođen 1910. kod Danilovgrada, poručnik bivše jugoslovenske vojske, prvoborac, član KPJ od 1942, zamenik komandanta Pete proleterske brigade; poginuo 30. jula 1943. kod Trebnja, na dužnosti načelnika Glavnog štaba Slovenije; proglašen za narodnog heroja.

U štabu Druge proleterske brigade Draganu Jevtiću je saopšteno da gaje Vrhovni komandant lično odredio da ide u Sloveniju, te da će sa njim poći i Rajko Tanasković, koga je odredio štab brigade.

Sa obojicom je vrlo srdačno razgovarao Slobodan Penezić-Krcun, partijski rukovodilac brigade, koji im je, sa njemu svojstvenom toplinom, govorio o tom poverenju, ali i obavezi, o tome kako ova dva iskusna proletera treba da razvijaju bratstvo i jedinstvo, poštuju slovenački kao svoj, srpski narod, oslanjaju se na ljude u krajevima kuda budu prolazili sa novim jedinicama ...

CICA JANKO NAS JE ODENUO

Drugovi iz Prve i Druge proleterske brigade određeni za odlazak u Sloveniju stigli su na vreme u Bosanski Petrovac. Čekalo se samo na nas iz Četvrtke proleterske brigade. Njene jedinice učestvovala su u razbijanju četničkih snaga u Kninskoj krajini, pa je naređenje Vrhovnog komandanta do štabova bataljona stiglo sa zakašnjenjem. Tako smo, tek 14. novembra uveče, mi, koji smo odabrani iz Četvrtke proleterske brigade, sa još nekima, došli u šumicu u planinskom naselju na Oštrelju. Ovo šumsko naselje bilo je ranije spaljeno od okupatora i kvilinga, pa sada nije bilo uslova za smeštaj Vrhovnog štaba. Zbog toga su u Oštrelju, na sporedni železnički kolosek, dovučena tri teretna vagona bivše »Šipadove« železničke pruge uskog koloseka i u njih su se smestili drug Tito, članovi Politbiroa CK KPJ i Vrhovni štab i osoblje iz pratećih organa. Kako je pao sneg, Vrhovni štab je, početkom novembra 1942. godine, prešao u Bosanski Petrovac, ali se, u cilju bolje bezbednosti, ponovo vratio na Oštrelj, dok su pozadinski organi, Agitprop i neki članovi Vrhovnog štaba ostali u gradu.

U Oštrelju je drugovima određenim za Sloveniju naređeno da idu u Bosanski Petrovac i jave se organima narodne vlasti radi smeštaja i ishrane, a da će ih, 15. novembra posle podne, primiti Vrhovni komandant.

Bili smo srećni kada smo saznali da ćemo se i ovom prilikom sresti sa drugom Titom i imati prilike da s njim lično razgovaramo o predstojećem zadatku. O tome smo razmišljali dok je naša mala kolona iz Oštrelja, po utabanom snegu, išla ka Bosanskom Petrovcu.

Na raspored u jedinicama NOV i PO Slovenije bilo nas je određeno ukupno dvanaestorica: Milovan Šaranović, Zdravko Jovanović, Predrag Dragan Jevtić, Rajko Tanasković, Milo Kilibarda, Petar S. Brajević, Radomir-Raco Božović, Milivoj-Mile Čubrić, Aleksandar Marjanović-Lako, Danilo Šorović i Pero Popivoda.* Sa tom grupom proletera, kao njen vođa, pošao je načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović,** sa pratiocem Boškom Dedeićem, dok je pratilac Milovana Šaranovića bio Svetolik Jovanović.

Te noći, 14. novembra 1942. počelo je naše »poblize« upoznavanje, jer smo došli iz raznih proleterskih brigada i određeni za put u Sloveniju. Stisci ruku bili su čvrsti i srdačni, a stari znanci su se i ljubili. Šaranović, Savin zamenik, rekao bih da je bio u centru pažnje.

On je svakom od nas iz crnogorskih jedinica znao dosta pojedinosti još od trinestojulskog ustanka pa nadalje i pokoju saopštavao ostalima, rekao bih - da bi nas zbližio, ulepšao nam susret, pospešio izvršenje predstojećeg zadatka. On je uza se, kako je već rečeno, imao i svog pratioca, proletera Svetolika Jovanovića. Istina, on nije želeo pratioca, što je rekao i komandantu brigade Savi

* Pero Popivoda je »usled grešaka, karakternih osobina i nediscipline, odlukom CK KPJ Slovenije, smenjen sa položaja i upućen oktobra 1944. godine na raspoloženje Vrhovnom štabu NOV i POJ« (Viktor Avbelj-Rudi, »Delo«, Ljubljana, 19. aprila 1975). Posle rata, kao pristalica Informbiroa i dezertar, izdao zemlju i pobeo u inostranstvo, gde i sada živi i deluje protiv SFRJ.

** Arso Jovanović je, »prihvatajući rezoluciju Informbiroa 1948. godine, koja je pozvala na obaranje državnog i partijskog rukovodstva FNRJ, izdao svoju zemlju i, pri pokušaju bekstva preko jugoslovensko-rumunske granice, ubijen od graničnih organa« (Vojna enciklopedija, II izdanje, tom IV, str. 75, Beograd 1972).

Kovačeviću, ali ovaj nije hteo ni da čuje o tome, pa je pozvao Svetolika, rekao mu da Milovan ide za Sloveniju i da njega određuje da bude njegov pratilac i da ga čuva »u ime Pete proleterske«. Inače, Sava i Milovan su bili stari saborci i iskreni prijatelji. Kada god bi bila neka ozbiljnija situacija, Sava bi ga zvao na konsultovanja kao komandanta bataljona, a kasnije i kao zamenika komandanta brigade. Svetolik je, pak, bio među najhrabrijim borcima iz ranijeg Milovanovog bataljona i Sava gaje lično odredio da ga prati i za Sloveniju. Milovanje ubedio Savu da to nije potrebno, ali je Sava, u svom čovekoljublju, ostao pri svome i lično Svetolika uputio u dužnost.

Dok smo razgovarali naišao je Moša Pijade, odnosno Čiča Janko, kako su ga partizani zvali. Pozdravio se sa svima nama iz grupe proletera, odmerio nam odeću i pošao kod intendanture Vrhovnog štaba, u magacin, gde je bilo nešto zaliha crno obojenog sukna. Pažljivo je odmerio koliko ima štofa za uniforme i rekao magacineru:

- Moraćemo odseći tridesetak metara za dvanaest proletera, da im se sašiju uniforme.

- Odmah ću im podeliti, Čiča Janko! - reče magaciner.

- Nećeš sukno deliti ti, nego ja. Znaš, to su borci iz proleterskih brigada, dovruga borbeni, ali i priučeni svemu, pa mogu uzeti i više, a nama treba štofa i za druge borce...

Drug Moša nam je rekao da će nam odmah dati sukno i da ga smesta nosimo krojaču. Napomenuo je da u magacin može ući samo jedan od nas - onaj koga odaberemo. Jedan je pošao kod Čiče Janka, uzeo balicu sukna u naručje i vratio se, komentarišući:

- Nema više... Bože, precizna li je Čika Jankova mera!

U magacinu intendanture Vrhovnog štaba nije bilo dovoljno ovog štofa i zato je Čiča Janko vodio računa da se što ekonomičnije deli i daje za uniformu samo onima kojima je to bilo neophodno. Na kraju je Čiča Janko rekao:

- Požurite kod šnajdera da svakome sašije dolamicu, plavu titovku i crveni šal. Želim vam da odeću nosite i poderete u zdravlju, veselju i sa puno uspeha na novim dužnostima!

Dok je grupa proletera u Bosanskom Petrovcu sa nestrpljenjem očekivala susret sa drugom Titom, pridružili su im se Branko Babić, Dušan Bole i Jože Bradeško-Boštjan. Od njih nam je naročito bio zanimljiv Branko Babić, komunist koji je početkom 1938. godine bio organizacioni sekretar Okružnog komiteta KP Slovenije za Maribor i severnu Sloveniju. Više puta je zatvaran, a 1940. godine otišao je kod svojih roditelja, koji su se, nešto ranije, kao politički emigranti, preselili u Banju Luku, gde gaje zatekao rat. Prvih ustaničkih dana istakao se kao organizator ustanka i postao rukovodilac OK KPJ za Kozaru. U velikoj letnjoj ofanzivi neprijatelja na ustaničku Kozaru istakao se kao »duša« njene herojske odbrane. Sada je CK KPJ odlučio da se Branko Babić uputi na rad u Sloveniju, što je bio deo Titove brige za kadrove i dokaz njegovog osobenog načina organizovanja i rukovođenja revolucijom. Branka je u Petrovcu primio Lola Ribar i saopštio mu novi zadatak, a sa njim je pošao i Dušan Bole, Slovenac, koji se dotad takođe nalazio u krajiškim jedinicama, a njegovi roditelji su živeli u Banjoj Luci još od pre rata.

Jože Bradeško-Boštjan bio je neustrašivi borac i specijalni partizanski oficir za vezu, a jedno vreme održavao je vezu između CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i CK KPS i Glavnog štaba NOP odreda Slovenije. Po tom zadatku je došao i u Bosanski Petrovac. Pošto je upoznao Vrhovni štab sa situacijom u Sloveniji, odande je 11. novembra 1942. godine upućen u CK KPJ, da bi održavao vezu sa najvišim političkim rukovodstvom Slovenije.

Geografski položaj Slovenije, čija je teritorija gusto ispresecana prugama, putevima i rekama, raskomadanošću između okupatora, odvojenost granicom od Hrvatske itd. stvarali su velike teškoće u pogledu jedinstvenog rukovođenja NOP-om. Takva situacija znatno je otežavala i održavanje kurirskih veza između CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ i CK KPS i Glavnog štaba Slovenije. Ne-

dostatak upravo tih veza u velikoj meri je ublažen time što se član Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ, Edvard Kardelj Beve, dugo nalazio na teritoriji Slovenije i Hrvatske. On je, na osnovu direktiva CK KPJ i Vrhovnog štaba, konkretizovao zadatke po pojedinim pitanjima i, u tom smislu, pokrajinama pružao dragocenu pomoć. Analizirajući situaciju na teritoriji Slovenije i Hrvatske, on je redovno slao izveštaje Titu, vodeći sa njim i dragocenu prepisku, što je stizalo po neustrašivim i veštim kuririma, komunistima i skojevcima, koji su bili u stanju da izdrže nadčovečanske napore i izvrše i nemoguće - samo da bi proneli direktive, izveštaje i dr. Na taj način oni su doprineli da se ostvari što uspešnije veza komadovanja i rukovođenja. Drug Boštjan je bio jedan od takvih kurira.

VRHOVNI KOMANDANT NAM JE IZDAO ZADATKE

Posle podne 15. novembra 1942. godine sedeli smo u jednoj kući na periferiji Bosanskog Petrovca i razgovarali o ratnim dogovorštinama. Odjednom, negde oko 16 časova - banu Tito. Poskakasmo, uzbuđeni.

- Zdravo, drugovi! - pozdravi nas i svakog zagleda pogledom koji smiruje, ohrabruje.

- Zdravo! - odgovorismo u jedan glas.

Drug Tito se sa svima rukovao. Kada je došao do Zdravka Jovanovića, komandanta Valjevskog NOP odreda na čijoj teritoriji je 26. septembra 1941. organizovao vojno-političko savetovanje u Stolicama, sa njim se rukovao kao sa starijim znancem. Tako je bilo kada se rukovao sa Draganom Jevtićem, koga je takođe znao iz vremena borbi u Srbiji. Milovanu Saranoviću je rekao da je o njemu dosta slušao od komandanta Save Kovačevića i nekih drugih članova Vrhovnog štaba.

Drug Tito je na sebi imao plavu uniformu i kožnu torbicu preko ramena, pa nam je i time imponovao, ali je, ponajpre, osvajao srdačnošću, interesovanjem za svaku pojedinost.

- No, drugovi, kako ste?... Jeste li umorni i gladni? Moša mi reče da vam je podelio neki štof i predao šnajderima da vam se sašiju dolamice. Dobro je da imate jednoobrazne bar kape i šalove. Nemamo dovoljno toga štofa, ali, ipak, biće dobro da barem nešto imate.

- Nismo umorni, druže Vrhovni komandante!... Drug Moša Pijade nas je jutros pozvao i podelio nam štof od kojeg nam šnajderi u radionici upravo šiju dolamice. Zahvaljujemo Vama na pažnji i ovoga puta - reče Zdravko Jovanović.

- Milo mi je što se i to malo štofa našlo. Znae, vrlo je važno i kakav prvi utisak ostavi čovek, a tu je i odelo. Evo, hoću i ja da vas častim: ko puši neka izvoli cigarete... Uzmite!

Pušači i nepušači - svi smo se digli sa klupe, prišli stolu za kojim je sedeo Vrhovni komandant i poslužili se cigaretama.

- Možemo li da počnemo? - upitao je drug Tito.

- Svakako! - odgovorili smo zajednički.

Bili smo dirnuti neposrednošću susreta. Drug Tito nas je, na njemu svojstven način, upoznao sa situacijom kod nas i u svetu, a pogotovu sa stanjem u Sloveniji. Potom se razvio živahan razgovor. Pored ostalog, rekao nam je da naši prijatelji govore kako smo opkoljeni. Međutim, cela Jugoslavija je, osim nešto izdajnika, jedinstvena u borbi protiv okupatora. Potom je govorio da su jedinice NOV i PO Slovenije imale veliku slobodnu teritoriju i daje slovenački narod ujedinijen na širokoj platformi Osvobodilne fronte, kojoj se pristupili deo hrišćansko-socijalističke grupe, zatim demokratsko krilo u »Sokolu« i grupa poznatih i uticajnih kulturnih radnika. Osvobodilna fronta uživa simpatije i podršku ogromne većine slovenačkog naroda. U Ljubljani je stvorena prava »država u državi«. Ona organizuje građane da, u vidu poreza, daju novac za potrebe narodnooslobodilačkog pokreta. U Ljubljani je organizirana bezbednosna obaveštajna

služba (Varnosna obveščevalna služba - VOS), koja izvršava važne zadatke, prema odlukama vojno-političkog rukovodstva. A svemu tome je na čelu Partija.

Drug Tito je zatim govorio kako su fašistički okupatori, plašeći se velikog uspeha NOV i PO Slovenije, bili preduzeli vrlo jaku ofanzivu u tzv. ljubljanskoj pokrajini koja je trajala mesecima i tek je dokrajčena, vođena sa ciljem da uništi partizanske jedinice. Međutim, zahvaljujući jakom i organizovanom otporu partizanskih snaga, okupator i domaći izdajnici u tome nisu uspjeli. Jedino im je pošlo za rukom da u nekim krajevima nađu neznatnu grupu domaćih izdajnika, pod firmom »Bele garde«, ali slovenački partizani se odlučno obračunavaju sa tim izdajnicima.

Objasnivši podrobno situaciju u Sloveniji, drug Tito je izložio zadatke nas proletera i našu ulogu u prenošenju bogatih iskustava iz borbi naših brigada. Pri tome je naglasio da moramo biti obzirivi i raditi kao komunisti, te da dužnosti na koje nas postavi političko i vojno rukovodstvo Slovenije obavljamo tako da se ojačaju drugarski odnosi i poverenje.

- Drugovi iz Slovenije treba da osjete vaš dolazak kao bratsku pomoć u prenošenju iskustava iz proleterskih brigada. Borbeni slovenački narod ima gorko iskustvo iz bivše Jugoslavije i nemojte dozvoliti da tamošnja reakcija kaže: eto, vraća se stara situacija. U Sloveniji se nalazi drug Edvard Kardelj, jedan od vodećih organizatora NOB-a. On, kao član Vrhovnog štaba i Politbiroa CK KPJ, koordinira dejstva na teritoriji Slovenije i Hrvatske, povremeno zajedno i sa Locom Ribarom. Tamo su, zatim, Boris Kidrič i drugi istaknuti politički rukovodioci. Tamo se nalazi i na desetine drugova koji su bili borci Španske republikanske armije, od kojih su neki istaknuti komandanti i politički komesari jedinica NOV i PO Slovenije, kao što su Franc Rozman-Stane, Dušan Kveder-Tomaž i dr. Treba da se javite najvišem političkom rukovodstvu i Glavnom štabu Slovenije, i oni će vas rasporediti na dužnosti kako nađu za shodno. Imajte u vidu da slovenački borci vode herojsku borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika pod vrlo teškim uslovima. U nekim predjelima Slovenije teži su uslovi borbe nego u ostalim krajevima naše zemlje, jer Nijemci te pokrajine tretiraju kao sastavne djelove Trećeg Rajha...

- Istina o našoj borbi - nastavio je Vrhovni komandant - krči put i van granica zemlje. Ne dobijamo pomoć ni od koga, nego moramo da se oslanjamo na vlastite snage. No, valjda će se i tu situacija uskoro popraviti. Sada pripremamo zasijedanje i jednog svenarodnog predstavničkog tijela. Uspjesi na bojnopolju i izrastanje NOP-a u značajan vojno-politički faktor učiniće da velike sile antihitlerovske koalicije mnogo više vode računa. Jačanje bratstva i jedinstva predstavlja glavnu zalogu naših uspjeha u borbi i vi ga morate širiti i razvijati svuda gdje budete stigli.

Pri kraju otvorenog razgovora, drug Tito je rekao:

- Drugovi, mislim da smo se razumjeli i - to je najvažnije. Sada - doviđenja! Budite hrabri u borbama i aktivni u partijsko-političkom radu, kao što ste i do sada bili. Siguran sam da ćete opravdati povjerenje koje vam je ukazano!

Svi smo bili dirnuti toplinom susreta i riječima koje nam je uputio drug Tito.

OD PETROVCA DO SLUNJA, SA DRUGOM TEMPOM

Posle susreta sa Vrhovnim komandantom, kome su prisustvovali i drugovi Babič, Bole i Bradeško, nastojali smo da što više saznamo o Sloveniji. Ponajviše nam je govorio Bradeško, koji je pre pet-šest dana stigao iz Slovenije. Naročito nas je impresionirala organizacija Ljubljane kao tvrđave NOP-a koja, iako ogradena bodljikavom žicom i betonskim bunkerima, sjajno deluje kao centar iz koga se rukovodi borbom slovenačkog naroda, a u toj borbi i otporu ona sama prednjači, daje primer.

- E, kada je tako - posebno mi je drago što idem u Sloveniju! - rekao je Dragan Jevtić, sa čime su se složili Milovan Šaranović, Zdravko Jovanović, Aleksandar-Leko Marjanović i svi ostali.

U toku noći je napadao veliki sneg, pa smo rano izjutra, 17. novembra, po vrlo lošem vremenu i dubokom snegu, pošli kamionom za Bihać. Prešli smo nekih dvadesetak kilometara, do Vrtoča, odakle kamion nije mogao dalje, pa je vođa grupe, Arso Jovanović, naredio da se vratimo u Bosanski Petrovac. Ubrzo smo čuli da je za ovu odluku Arso kritikovan u Vrhovnom štabu, jer je dalji pokret trebalo nastaviti peške, za Bihać.

Ponovo smo se smestili u Bosanskom Petrovcu, gde nam je rečeno da ćemo sutra ujutro opet krenuti kamionom, jer će se put raščistiti od snega. Dragan je, zbijajući šale na račun povratka, »prekorio« Milovana Šaranovića i Zdravka Jovanovića, koji su sedeli pored vođe puta - što nisu insistirali da pokret nastavimo peške. Zdravko se glasno nasmejao i rekao:

- Dragane, tebe, izgleda, uvek drži dobro raspoloženje.

Sada smo opet imali vremena da se поблиže upoznamo. Culi smo daje Leko Marjanović pravnik i član Partije od 1939. godine, borac sa barikada Beogradskog univerziteta, gde je saradivao i sa nekima od prisutnih. Njega je pratio Boško Dedeić, zvani Pop, jedan od najhrabrijih boraca Prve proleterske brigade.

Rano ujutro 18. novembra krenuli smo, kamionom, jučerašnjim putem. S nama je bio drug u plitkim cipelama, sa sivim mantilom, kravatom i šeširom. Taj neobični putnik sedeo je pored Zdravka Jovanovića i sve vreme njih dvojica su nešto za se ćućorili. Ubrzo se šapatom prenese daje taj civil, u stvari, Svetozar Vukmanović-Tempo koji je, kao delegat CK KPJ i Vrhovnog štaba, krenuo u neku novu misiju (krenuo je bio ka Beogradu i, dalje, za Makedoniju). U kamionu se nalazio i Pavle Jakšić, dotad komandant Kraljevačkog bataljona Prve proleterske, sada upućen za komandanta Sedme banijske divizije, kao i dr Boro Božović, određen za referenta saniteta Glavnog štaba Hrvatske.

Kamion se ponovo zaustavio blizu Vrtoče, odakle dalje nije mogao usled visokog snega. Vođa kolone je ovog puta naredio da nastavimo peške.

Po raskvašenom snegu išli smo u koloni, bez naročitog reda. Jedno vreme smo išli jedan uz drugog Jevtić, Cubrić, Jovanović i ja, pa nam Zdravko reče da Tempa poznaje još od 1939. godine, kada je dolazio u Valjevo po partijskim zadacima, gde je Zdravko bio aktivni podoficir u garnizonu i član KPJ od 1936. godine.

- Sećam se da je bila neka veća provala u organizaciji Partije u Valjevu. Tempo se ljutio što su me u Mesnom komitetu imali na »ličnoj vezi«, pa je rekao drugovima da ću ja biti na ličnoj vezi preko CK KPJ, da ne bih bio provaljen. Inače, početkom septembra 1936. godine formirana je partijska ćelija u pešadijskom puku u Valjevu, čiji sam bio član. U puku sam formirao pukovsku čitaočnicu i, od dobrovoljnih priloga i partijske članarine, kupio oko 100 knjiga. Reakcionarno nastrojeni oficiri su me smenili - pričao nam je ovaj proleterski komandant dok smo, već umorni od dugog pešačenja, izbijali na periferiju Bihaća.

Prenoćili smo u zgradi bivše županije. Bilo je vrlo neobično kad smo se našli u zgradi sa izglancanim parketom i debelim tepisima. Pretstavnici narodne vlasti su nas vrlo lepo primili. Sutradan smo razgledali grad u kome su bili vidljivi tragovi nedavnih teških borbi vođenih u Bihačkoj operaciji u kojoj je Vrhovni štab, pod komandom Koste Nađa, angažovao devet brigada. Bihać je postao centar slobodne zapadne Bosne, povezane sa slobodnom teritorijom Hrvatske, a zatim i Slovenije. Pričali su nam kako su tekle borbe za Bihać, jedno od najjačih uporišta neprijatelja u Bosanskoj Krajini, čijim oslobođenjem je u ruke NOV palo oko 2.000 neprijateljskih vojnika, osam artiljerijskih oruđa i mnogo ostalog naoružanja.

Šetajući po Bihaću, Dragan je sreo svog druga iz mladosti i saborca iz Druge proleterske, Radovana Grkovića, upućenog na dužnost u krajiške jedinice. Dugo su razgovarali, a na rastanku je Dragan skinuo svoj dugi crveni vuneni šal, koji su mu darovale krajiške omladinke, presekao ga na pola i jednu polovinu dao

Radovanu, grleći ga i govoreći: »Evo ti pola šala; ko zna kada ćemo se i da li ćemo se ponovo videti!«

U gradu je bilo bučno, sve se pripremalo za Prvo zasedanje AVNOJ-a.

Posle podne nastavili smo put kamionom preko slobodne teritorije i uveče stigli na prilaze Slunju. Organi narodne vlasti su obavešteni o našem dolasku, pa su preko prekopanih cesta načinjeni privremeni prelazi za kamion. U Slunju su nas drugovi vrlo lepo primili, obaveštavajući nas o vojno-političkoj aktivnosti na oslobođenoj teritoriji i o borbenim dejstvima mesnih jedinica.

Sećam se pojedinosti da je Dragan Jevtić, u prisnom razgovoru vođenom posle večere, saznao od osamnaestogodišnjeg Svetolika Jovanovića-Mita, pratioca Milovana Saranovića, da ima rođenu sestru Olgu Jovanović, koju je, sticajem okolnosti, Jevtić znao iz rada u Agrarnoj banci i Sindikalnoj organizaciji »BOTIČ«, kao istaknutog člana Partije. Bilo mu je drago to saznanje, kao što se i omladinac Mito ponosio da ima takvu sestru o čijoj borbenosti, evo, sluša u jednoj ratnoj noći u dalekom Slunju, dok je ona vršila dužnost člana Rejonskog komiteta KPJ u Beogradu.

SA »KONČAREVCIMA« NA ŽUMBERKU

U rano jutro 21. novembra nastavili smo pokret kamionom. Opet su nas preko prekopanih cesta sretali privremeni prelazi, a okolo - tragovi teških borbi. Videli su se samo starci, žene i deca, dok su se sposobni za borbu nalazili u partizanskim jedinicama. Vesele se kada vide proletere, radosno zaustavljaju naše vozilo i nude nas da svratimo na njihova zgarišta da bi nas bilo čime ponudili, iako su i sami živeli u krajnjoj oskudici.

Stigli smo u Vojnić, potpuno spaljen i uništen gradić. Slušamo od seljaka priče o strašnim zločinima ustaša nad nezaštićenim srpskim stanovništvom.

Od Vojnića smo nastavili peške i u Vrgin Most stigli 22. novembra. I ovde je bilo sve spaljeno. U selu Ostrožinu smo zatekli partizane i sekretara Kotarskog komiteta KPH za Pisarevinu, Nikolu Brezovića-Prebega, koji je od Glavnog štaba Hrvatske bio zadužen da organizuje prelazak naše grupe proletera preko Kupe. Meštani su nas dočekali vrlo lepo, iskreno se radujući što su među njima proleter. U našu čast narodni pesnik Dura Pavlović izrecitovao je nekoliko pesama. Naš Dragan Jevtić, sjajan pevač, pripremao se da zapeva, ali - kao da mu je nešto nedostajalo. Rajko Tanasković to primeti:

- Znam, Dragane, nemaš gitare, ostala je u komori Trećeg bataljona. Moraš se naviknuti da pevaš i bez instrumenata...

Dragan povede partizansku pesmu, a mi ga pratimo, kako ko ume, zajedno sa meštanima.

U toku noći između 23. i 24. novembra naša grupa je stigla na ivicu šume severno od sela Prkosa, na obali reke Kupe. Kamenčićima bačenim u vodu dat je ugovoreni znak čamdžijama. Za tren su se na obali našli Marko Božić i Milić Bučan, meštani iz Prkosa. Njihovo selo je, čujemo, spaljeno 21. decembra 1941. godine i tom prilikom poubijano 80% stanovništva koje se zateklo kod svojih kuća. U oba čamca je uskočilo po četiri druga. Počelo je prebacivanje preko reke. Na drugoj obali grupa se okupila u šumovitom predelu zapadno od sela Donje Kupčine i tu se zahvalila drugovima na vrlo uspešnoj organizaciji prebacivanja preko Kupe. Njene obale je kontrolisao neprijatelj, a upravo ovaj punkt bio je veoma značajan ne samo za održavanje veze između Korduna, Pokuplja i Žumberka, već i za održavanje kurirske veze komandovanja i rukovođenja između CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bosanskoj Krajini i CK KPSi Glavnog štaba NOV i PO Slovenije. Upravo na tim zadacima se čeličilo bratstvo i jedinstvo između hrvatskog i slovenačkog naroda.

Pre svanuća stigli smo u kuću partizanskog saradnika Dragice Busije iz Petrinjskog Sela. Prostrli su nam po podu slamu i tu smo prespavali. Mi, proleter, hteli smo da sami postavimo obezbeđenje, jer su tu teritoriju kontrolisale ustaš-

ko-domobranske posade, ali nam politički aktivisti sa tog terena nisu to dozvolili. Rekli su nam: »Odmorite se vi, drugovi, a mi ćemo držati obezbeđenje!«

Dugo smo sa političkim aktivistima razgovarali o borbama i poredama proleterskih brigada, o uspesima jedinica NOVJ širom zemlje. Oni su nam govorili o svojoj partijsko-političkoj aktivnosti na toj, uglavnom još okupiranoj teritoriji, kao i o veoma teškim uslovima za taj rad.

Pokret smo nastavili u toku noći. Kretali smo se po azimutu, uz pomoć topografskih karata, osveti javajući ih baterijskim lampama. Ugovorena su i zborna mesta ukoliko dođe do sukoba sa neprijateljem.

Prilikom pokreta svu noć nas je pratila susnežica. Kod Jastrebarskog, prilikom našeg prelaska ceste koja povezuje Karlovac i Zagreb, naišle su ustaše u fijakeru. Prema našoj oceni bilo ih je nekoliko. Konji su ržali, a ustaše glasno razgovarale i nečemu se smejale. Odjednom su, izgleda, nešto primetile u niskoj šumici u blizini ceste i zaustavile fijaker. Iskočile su sa oružjem pripremljenim za dejstvo, na dvadesetak metara od nas. Bilo je dovoljno da ispalimo samo po jedan metak i - da malo ustaša ostane u životu. Ali vatru nismo otvorili, jer bi se time uzbunile obližnje ustaške posade, što nije bilo u interesu grupe i zadatka koji je imala. Razume se da smo bili pripremljeni na ovakve situacije i spremni da pucamo za slučaj da nas otkriju.

U jednom trenutku je došlo i do nepredviđene okolnosti: naš drug na levom krilu malobrojnog streljačkog stroja imao je džepnu lampu okačenu o dugme bluže i, kad se nespretno pomerio, lampa je sinula. »Da li su ustaše videle?!« - pitali smo se mi koji smo to primetili. Uglavnom, nisu otvorile vatru. Još malo su zverale po cesti, a onda počele da uskaču u fijakere. Topot kopita postajao je sve tiši, a proleter i su pažljivo prelazili cestu i nastavili u koloni.

Prešavši oprezno cestu i železničku prugu, grupa se, predvođena kuririma, dohvatila padina partizanskog Žumberka. Narod nas je svuda vrlo srdačno primao. Onako jako iscrpljeni, grabeći uz jedno brdo, počeli smo da se rasterećujemo prtljaga. Bacali smo defove lične opreme, čak i ponešto hrane, iako nismo znali gde ćemo je ponovo dobiti. Sećam se da je Rajko Tanasković bacio fotoaparata i još neku opremu.

- Nemoj da bacaš foto aparat, jer ćeš sa njim ovekovečiti istorijske događaje! - opomenuo ga je Zdravko Jovanović.

- Biće foto-aparata i boljih od ovog - kod Italijana i Nemaca - primetio je Dragan Jevtić.

- Tako je, Dragane! - prihvaćiš Rajko i Boštjan.

Na periferiji sela Kalje, grupa se u jednoj kući raspitivala o partizanima i o neprijatelju.

- Ustaše su tu, u blizini! - odgovorio je seljak simpatizer NOP-a. Ali, ne brinite, mi ćemo vas čuvati! Čim se smrkne, ustaše ne smiju ovamo da dolaze. Budite naši gosti i - ne mislite na obezbeđenje!...

- Dok se vi odmarate, omladinci će čuvati stražu! - rekao je jedan omladinac.

O nama, proleterima, opet se brinulo celo selo. Potekao je živ razgovor sa meštanima. Čulo se kazivanje o borbama u Srbiji i izdaji četnika, o uspesima proleterskih brigada, o narodu Bosanske i Kninske krajine i dr. Meštani, a pogotovo omladinci i omladinke, sa ushićenjem su slušali reči drugova Jevtića, Šaranovića, Zdravka Jovanovića i ostalih proletera.

Ujutro je pokret nastavljen preko brežuljkastog i veoma živopisnog područja, sa kojeg su partizanske jedinice danonoćno ugrožavale komunikacije koje vode ka okupiranom Zagrebu, pa i neprijatelja u samom Zagrebu. Narod tog kraja je svesrdno pomagao borcima za slobodu, ne žaleći ne samo svoju teško stečenu imovinu već - ni živote.

Preko Žumberka smo izbegavali naseljena mesta. U rejonu Zumberačke gore sreli smo se sa delovima 13. proleterske NOU brigade »Rade Končar«. Izbio je nesporazum zbog odeće proletera, koja je podsećala na uniforme pripadnika »Crne legije«.

- Ko je tamo? - upitao je neko ispred čela kolone.
- Partizani! - odgovorio je Zdravko Jovanović. - A ko je tamo?
- Partizani! - čuo se odgovor.

Međutim, to nije bilo dovoljno. Nastalo je proveravanje. Ijedni i drugi, za svaku sigurnost, zaklonili smo se iza drveća. Tako zaklonjeni ostali smo desetak minuta, svesni da su mere opreznosti i budnosti, naročito u toku izvršavanja tako delikatnog i važnog zadatka, svakako neophodne. Nesporazum je otklonjen, a susret proletera sa dva kraja ratišta - srdačan.

Predvođeni njihovim kuririma, došli smo u štab brigade i štab Druge operativne (Žumberačke) zone NOV i PO Hrvatske. Susret sa drugovima iz oba štaba bio je vrlo srdačan. Dugo se razgovaralo o borbama i borbenim iskustvima, o budućim planovima. Oni su nam naročito govorili o situaciji na njihovoj teritoriji i zajedničkoj saradnji slovenačkih i hrvatskih jedinica, dejstvujući na raznim teritorijama.

SRDAČAN SUSRET SA SLOVENAČKIM PARTIZANIMA

U Gorjancima su se nalazili Cankareva NOU slovenačka brigada i Istočno-dolenjski NOP odred. Pre našeg dolaska, oko 24. novembra u selu Gotašičje formiran Operativni štab slovenačkih i hrvatskih brigada i odreda za zajednička dejstva na tom sektoru. Dogovorili su se da izvrše napad na neprijateljsku posadu Suhor, koja se nalazila na slovenačkoj teritoriji. Za komandanta Operativnog štaba određen je Večeslav Holjevac, komandant Druge operativne zone Hrvatske, za političkog komesara dr Jože Brilej-Bolko, pomoćnik političkog komesara Glavnog štaba Slovenije, za zamenika komandanta Jaka Avšič, zamenik komandanta Glavnog štaba Slovenije, a za pomoćnika političkog komesara Marko Belinić, politički komesar Druge operativne zone Hrvatske.

Akcije jedinica NOV i PO Slovenije i Hrvatske na tom sektoru su i ranije zajednički izvođene, a pogotovo od kraja jula 1942. godine, dobrim delom radi ometanja neprijateljevog saobraćaja na komunikacijama Zagreb - Karlovac i Karlovac - Novo Mesto.

Napad na posadu Suhor izveden je uveče 26. novembra 1942. godine. Izvele su ga neke jedinice 13. hrvatske i Cankareve brigade. Sa jedinicama je u napad pošla i većina nas, proletera. U ovoj akciji naše jedinice su zarobile 21, a ubile 29 neprijateljskih vojnika, što je označilo uspešan početak protivofanzive jedinica NOV u Sloveniji i odgovor neprijatelju za zločine počinjene u nedavno završenoj velikoj ofanzivi italijanskih okupacijskih jedinica.

Već pri prvom susretu sa drugovima iz Slovenije osetili smo ne samo simpatije, već prijateljstvo i bratsku ljubav, što će se, svakim danom, u borbama i ratnim drugovanjima, produbljivati, potvrđivati.

Brilej i Avšič, drugovi iz štabova brigada, odreda i bataljona, borci i politički aktivisti pričali su nam o vojno-političkoj situaciji u Sloveniji, organizaciji Osvobodilne fronte koja je okupljala sve antifašističke snage, razvoju NOP-a na oslobođenoj i između Musolinija, Hitlera i Hortija izdvojenoj teritoriji. Veoma pažljivo smo ih slušali, ulazeći u suštinu našeg položaja i zadataka, a posebno pažljivo, rekao bih, kada su nam govorili o razvoju NOP-a u Ljubljani, gde je vrlo uspešno delovala Osvobodilna fronta predvođena Partijom, čiju savršenu organizaciju nikakav teror okupatora i njegovih slugu, izražavan u premetačinama, hapšenjima, konfiniranjima, izgradnji bunkera i postavljanjem žice, nije mogao da otkrije i razbije, a veoma široku aktivnost paralize.

Osvobodilnu frontu su i partizani i neprijatelj nazivali »državom u državi«, jer je u njoj, kao i na celokupnoj teritoriji okupiranoj od Musolinijevih jedinica, narod stvarno slušao i izvršavao jedino direktive OF. U Ljubljani je delovala Varnostna obaveštalna služba (VOS), u čiji sastav su bili uključeni članovi KPJ i SKOJ-a, a koji su se isticali u brojnim i vrlo uspešnim akcijama. Uz to, i Narodna zaštita je bila dobro organizovana.

Organizacija OF u Ljubljani bila je neiscrpan izvor za mobilizaciju boraca u partizanske jedinice. Plaćanje narodnog poreza od strane građana predstavljalo je značajan izvor materijalnih sredstava za jačanje NOB-a i NOP-a. U Ljubljani je uspešno delovala i Centralna tehnika NOP-a koja je slala politički materijal po čitavoj Sloveniji. Veoma agilna je bila i organizacija OF na železnici, u sekcijama koje su održavale vezu između okupiranih krajeva i oslobođene teritorije, sa jedinicama NOV i PO Slovenije. Materijal koji su organizacije OF sakupljale organizovani železničari su ostavljali u vagonima na otvorenoj pruzi, na dogovorenom mestu, da bi te vagone odmah prihvatale partizanske jedinice i opremu hitno transportovale do partizanskih punktova.

Slušali smo o teškim borbama po čitavoj Sloveniji, a posebno na teritoriji koju je Hitler priključio Trećem Rajhu, među kojima su bile legendarna Dražgoška bitka, vođena u zimu 1941/1942. godine, zatim na Jančama kod Litije (21. maja 1942.) i dr., gde su jedinice NOV Slovenije, svojim pobedama, znatno doprinele rušenju mita o nepobedivosti nemačkog vojnika.

U toku velike i tek završene ofanzive italijanskih jedinica formirane su četiri nove slovenačke NOU brigade: Tomšičeva (16. jula), Gupčeva, Cankareva i Šercerova (6. oktobra). Bili smo ponosni što ćemo, svojim iskustvom, pomoći slovenačkim drugovima u jačanju tih i stvaranju novih jedinica NOVJ u ovom delu zemlje.

Petar S. Brajović

ZBOG VEZE I KOMANDOVANJA - TEŠKI GUBICI

Bilo je slučajeva, naročito u težim situacijama, da se za vezu određivala i veća jedinica. Po naređenju Vrhovnog štaba, iz Radojine (Nova Varoš) upućena je 2. uzička četa, pored drugih zadataka, uspostavi vezu sa Račanskim bataljonom na planini Tari (Bajine Bašta) i da mu prenese direktive VŠ. Na žalost, ova jedinica nije uspela da izvrši zadatak; ona je razbijena i uništena od strane moćnijih nemačko-nedičevskih i četničkih snaga u rejonu Kosjerića. Sličnu sudbinu doživeo je i Račanski bataljon, koji se nije snašao u teškim okolnostima posle povlačenja naših jedinica u Sandžak.

Za vreme »Uzičke republike«, pored telefonskih veza, za veze sa jedinicama korišćeni su i bicikli, motocikli i automobili. Pored ovih sredstava, organizovan je i konjički eskadron, čije su konjičke patrole i grupe po besputnim terenima korišćene za bržu vezu sa jedinicama. To iskustvo je preneto i na slobodnu teritoriju u Crnoj Gori, kao i na slobodnu teritoriju sa sedištem u Foči, gde se nalazio Vrhovni štab. Za divljenje je bila, u ono vreme, izgradnja, oskudnim sredstvima, telefonske linije Šćepan Polje - Žabljak. Taj linija kasnije, u doba V neprijateljeve ofanzive, obnovljena i znatno je ublažila teškoće prenošenja hitnih naređenja koje su nastajale usled kvarova na radio-stanicama ili zbog nedostatka napona u akumulatorima.

Teški gubici koji su zadesili 4. bataljon 2. proleterske brigade, 11. juna 1942. na Gatu u Hercegovini, posledica su i gubljenje veza između jedinica koje su trebale da učestvuju u napadu na četnike. Iz ovog bataljona poginulo je 35 starih boraca iz Srbije, većinom članova Partije i SKOJ-a.

Dobar primer održavanja veza između jedinica i njihovog uzajamnog sadejstva predstavlja marš proleterskih jedinica, pod komandom Vrhovnog štaba, od Zelengore do Bosanske krajine. Međutim, čim su te veze bile oslabljene i kad se podleglo megalomanskim i nevojničkim kombinatorikama pojedinih rukovodi-

laća, nastale su teškoće u operativnom planiranju većih i zajedničkih akcija i došlo je do nepotrebnih gubitaka koji su mogli biti izbegnuti.

Naime, kad su 2. proleterska i 4. crnogorska brigada, koje su sačinjavale desnu kolonu ovog velikog marša, a pod komandom člana Vrhovnog štaba Milovana Đilasa, stigle nadomak Bugojna, 13. jula 1942, štab 2. proleterske brigade je predlagao da se odmah napadne Bugojno, jer je postignuto iznenađenje nad malim snagama domobrana i nešto ustaša, koji još nisu bili utvrdili grad. Đilas nije prihvatio ovaj predlog, već je autoritetom člana VŠ nametnuo svoj plan, koji se sastojao u odsecanju čitave vrbaske doline od Travnika, čime će, navodno, lako biti oslobođeni i Donji Vakuf i Bugojno, pa eventualno i Jajce. Argumenti štaba 2. proleterske brigade su bili: neprijatelj, koji raspolaže sredstvima veze, neće sedeti skrštenih ruku, već će iz Travnika pojačati garnizone u dolini Vrbasa, pre nego što naše jedinice preko Žijameta stignu na komunikaciju Travnik - Donji Vakuf. I ove logično pretpostavke Đilas je odbacio.

Momenat iznenađenja neprijatelja otišao je tako u nepovrat. Ustaše ne samo što su uspele da pojačaju garnizone u Donjem Vakufu i Bugojnu, već su pojačale i postaje na železničkim stanicama na komunikaciji Travnik - Donji Vakuf, koristeći i železničku prugu i drumski saobraćaj. Pored toga, 4. crnogorska brigada je upućena ka Gornjem Vakufu da sadejstvuje 1. proleterskoj brigadi u oslobađanju ovog mesta, iako za to nije bilo potrebe.

Treći bataljon 2. proleterske brigade nije uspeo da preseče komunikaciju Travnik - Donji Vakuf, već je 10 boraca, u jurišu na utvrđenu železničku stanicu Oborci, izginulo zajedno sa komandantom bataljona Dušanom Dugalićem. Ustaše su i ovoj postaji stigle da pošalju pojačanja, i to pred sam napad našeg bataljona. Premorene jedinice 2. proleterske brigade morale su da ga gaze Vrbasa, nedaleko od Donjeg Vakufa, a napad na ovaj grad nije mogao biti izvršen kako zbog premorenosti jedinica, tako i zbog neprijateljskih pojačanja koja su pristigla iz Travnika.

Posle ovog neuspeha, borci 2. proleterske brigade obradovalo je uspostavljanje veze sa partizanima Bosanske krajine. Na levoj obali Vrbasa, zapadno od Donjeg Vakufa, u selu Slatini sačekala nas je desetine Pljevskog partizanskog odreda, sa političkim komesarom tog odreda Nemanjom Vlatkovićem.

Druga proleterska brigada, sa Đilasom, krenula je ka Bugojnu, uz levu obalu Vrbasa. Tada su nastale muke oko povezivanja ove brigade sa 4. crnogorskom i 1. proleterskom. Kurirske veze su bile otežane zbog situacije oko Bugojna: domobranski garnizon u Bugojnu, pojačan jačim ustaškim snagama stiglim iz Travnika, na brzinu je uspeo da izgradi bunkere i da grad opaše bodljikavom žicom, a, uz to, aktivirani su ustaški elementi po selima oko Bugojna, koji su hvatali naše kurire. Veza sa 4. crnogorskom brigadom morala se održavati desetinom i vodovima, koji su usput vodili borbu sa ustaškom milicijom. Pored toga, ustaše iz Donjeg Vakufa i Bugojna vršile su ispade uz pomoć ustaške milicije, tako da su pojedini bataljoni 2. proleterske brigade vodili odbrambenu borbu sa ovim neprijateljskim jedinicama. Tako su kod Zdravovika poginula 2 borca, kod Guvna 3, u Urijama (20. juna) 15 boraca iz 3. bataljona, kod Porića 3, u Pruscu 3.

Čak i onda kada je uspostavljena veza sa 4. crnogorskom brigadom i načelnikom Vrhovnog štaba, koji je rukovodio operacijama oko Bugojna sa desne obale Vrbasa, njegove naredbe za napad na Bugojno redovno su zakašnjavale usled otežanih veza. Događalo se da 4. crnogorska već započinje napad na Bugojno sa desne obale Vrbasa, a u štab 2. proleterske brigade tek su stizali kuriri sa naredbom za taj napad. Napokon se odustalo od zauzimanja Bugojna, pa je 2. proleterska brigada upućena u opsadu ustaškog uporišta Kupresa.

Može se, prema tome, reći da su 2. proleterska i 4. crnogorska brigada uzaludno lile krv oko ovog grada, u prvom redu zbog slabih veza, a, sledstveno tome, i zbog slabog komandovanja. Samo 2. proleterska brigada je izgubila u ovim borbama 36 prekaljenih boraca, a isto toliko je bilo ranjenih, ako ne i više.

Slična situacija se ponovila i u napadima na Kupres, gde takođe nisu funkcionisale veze između brigada koje su se nalazile na suprotnim stranama ovog ustaškog utvrđenja. Samo iz 2. proleterske brigade, u borbama na Kupresu i oko njega, poginulo je 50 boraca, a isto toliko je bilo ranjeno.

Pri kraju borbe oko Kupresa, na zahtev partijskog rukovodioca 2. proleterske brigade, Spasenije Cane Babović, Đilas je povučen u Vrhovni štab i tamo ukoren zbog pogrešnih koncepcija u operacijama u dolini Vrbasa i oko Kupresa. Njega je zamenio Sreten Žujović Crni, član Vrhovnog štaba.

Iskustvo stečeno zbog pomanjkanja dobrih veza između jedinica bilo je stalno na umu štabu brigade i njenim jedinicama. Poklanjanje veće pažnje vezama urodilo je plodom u narednim operacijama i borbama u kojima je učestvovala 2. proleterska brigada.

Posle oslobođenja Mrkonjić Grada, 24. avgusta 1942, 2. proleterska brigada je oko mesec dana vodila uspešno borbu u Manjači, u pravcu Banjaluke. Brigada je razbila Drenovićev četnički odred u Marčetama (Sladojevići) 31. avgusta, zatim na Pavlovoj Ravni 4. septembra i u Surjanu, takođe 4. septembra. Dalje je vodila uspešno bojeve sa Mrakovim ustaškim združenjem i nemačkim jedinicama na Lunjevcu (8. IX), na Krnjinu (7. i 8. IX), na Bojanića visu (9. IX), na Polinama (16. IX), na Računima (18. IX) i na Rankovića brdu (18. IX). Nemci su sa ustaškim združenjem pokušavali prodor ka Mrkonjić Gradu, komunikacijom preko Sitnice i Cadevice. Taj su pravac zatvarale, povremeno, 1. i 2. krajiška brigada. Dejstvom u pozadinu neprijatelja, preko Manjače i Bojanića visa sve do Kola, 2. proleterska brigada primoravala je neprijatelja, koji je prodirao do Sitnice, da svoje jedinice vraća na pravac 2. proleterske brigade.

Iako je Manjača bila pokrivena šumama i potpuno bezvodna, sve veze između jedinica 2. proleterske brigade, kao i sa krajiškim jedinicama, funkcionisale su besprekorno. Tada je bio oformljen Operativni štab za Bosansku krajinu, sa sedištem u Mrkonjić Gradu. Da bi komandant ovog štaba, Košta Nađ, što pre bio obavešten o kretanju neprijateljskih jedinica i borbama koje je vodila 2. proleterska brigada, preko Manjače su formirane konjičke relejne stanice, gde su kuriri uzimali odmorne konje i, u kasu, jahali do sledeće stanice. Takvim uspešnim obaveštavanjem i sadejstvom jedinica i komandi primorali smo neprijatelja da odustane od nameravanog osvajanja Mrkonjić Grada."

Posle ovih uspešno vođenih borbi, po naređenju Vrhovnog štaba, počele su pripreme za oslobođenje Jajca.

OSLOBOĐENJE JAJCA I LIVNA

Na dan 25. septembra 1942. Jajce je oslobođeno pod naletima 1, 2. i 3. krajiške i 2. proleterske brigade, dok je 4. crnogorska brigada obezbeđivala ovu operaciju od pravca Donjeg Vakufa. Uspešno završene pripreme, kao i neprekidno održavanje veza između brigada i njihovih jedinica, presudno su uticali na uspeh ovog poduhvata. Evo šta sam, na kraju tog dana, zapisao u svom ratnom dnevniku:

»Pored nekoliko lakše ranjenih, naša brigada je imala samo jednog mrtvog druga. To je bio kurir štaba brigade Simićević,²¹ koga smo našli mrtvog kad se u zoru štab brigade peo na Čusine. Bio je sa 1. bataljonom i, čim je bataljon prodro u utvrđenja, on je radostan poleteo da nam javi. Po svemu izgleda, lutajuće zrno ga je pogodilo u potiljak.«

Kao što su ustaše lovile naše kurire u okolini Bugojna, tako su i četnici predstavljali stalnu opasnost za ove naše hrabre veziste. To najbolje ilustruje situacija oko Bosanskog Grahova. U Drvaru je, naime, 25. oktobra 1942. održan sastanak

1) Liubodrag Đurić, »Ratni dnevnik«, sir. 31, izdanje Vojno izdavačkog zavoda, Beograd, 1966.

2) Slavko Simićević, seljak iz sela Krušćica (Arilje), borac 2. čete I. bataljuna 2. proleterske brigade, član KPI, kurir štaba brigade.

za pripremu napada na Bosansko Grahovo. Sastanku su prisustvovali: Arso Jovanović, kao delegat VŠ; Koča Popović, komandant 1. proleterske brigade; Milutin Morača, komandant 4. krajiške brigade; Aleksa Dejović, politkomesar i Ljubodrag Đurić, komandant 2. proleterske brigade. Sa tog sastanka svi smo otišli u svoje jedinice.

U napadu na Bosansko Grahovo učestvovali su: 1. proleterska, 4. krajiška i 2. proleterska.

Dvadeset šestog oktobra, kada je počeo napad na Bosansko Grahovo, ojačanu patrolu našeg 2. bataljona, koja je nosila izveštaj našeg štaba brigade Arsi i Koči, presreli su četnici i tom prilikom je poginuo Todorović Milun Žica.³¹

Ni narednog dana utvrđenje nije palo. A nakon bezuspešnih pokušaja i tokom noći 27. oktobra, pred zoru idućeg dana stiže nam naređenje od delegata Vrhovnog štaba o napuštanju neposredne blokade Grahova...

Početak decembra 1942. Vrhovni štab je naredio 2. proleterskoj diviziji da oslobodi Livno. Za prvi napad na Livno štab 2. divizije je angažovao 2. proletersku, 2. i 3. dalmatinsku brigadu. Ovo naređenje je stiglo u štab 2. proleterske brigade 4. decembra u 6 časova, a napad je predviđen za 5. decembar u 24 časa. Jedinice brigada su bile podaleko od Livna, a naročito bataljoni 2. dalmatinske brigade, koja je od Knina bila neprekidno u pokretu. Zbog nedovoljnih priprema za ovaj napad, zatim premorenosti pojedinih jedinica, kao i slabih veza između jedinica, napad nije mogao biti izvršen, jer su ustaše iz Livna napravile ispad preko Priluke u pravcu sela Ljubunčića, uz podršku dveju tanketa, minobačaca i artiljerije. Tako je bila iznenađena komora 2. proleterske brigade, zatečena na brisanom prostoru, u pokretu ka Livnu. Tom prilikom ustašama je pala u ruke brigadna zastava. U izvršenom protivnapadu, oko 300 ustaša je odbačeno ka Livnu, ali zastava nije vraćena. Svima je bilo teško. To su bili, dotad, najteži dani 2. proleterske brigade.

Štab 2. proleterske divizije naredio je da se ponovi napad na Livno, koji je trebalo da počne 6. decembra u 19 časova. Zbog zakasnelog naređenja i slabih veza, sve jedinice nisu stigle na polazne položaje za napad, tako da ni ova akcija nije uspjela i morala je biti odložena.

Međutim, treći napad na Livno okončan je uspešno, pa je ovaj grad oslobođen 15. decembra 1942. Pored grešaka pojedinih komandanata jedinica koje su učestvovala u oslobodenju ovog grada, opet su pomanjkanje tehničkih sredstava veza, kao i slabosti uopšte u održavanju veza između brigada, mogli dovesti u pitanje izvršenje ove grupne operacije, o čemu sam podrobno pisao u svom ratnom dnevniku. Tako sam, na primer, ispod datuma- 12. decembar zapisao i ovo:

»Predveče stiže pismo od Mitra (Bakića), potkomesara 2. divizije sa depešom druga Marka (Aleksandra Rankovića): da zastavu moramo pronaći i otići je, jer da je drug Tito rekao: 'To nisu krpe, već proleterska zastava'. Svima nam je teško. To su nam, do sada, najteži dani u životu. Rešavamo da zastavu otmemo na taj način što bi jedan od nas sa grupom dobrovoljaca iz brigade upao u Livno. U tom smislu šaljem predlog štabu divizije.

Odlazimo kod bataljona u Prislap, a zatim u Priluku.

U toku noći stiže naređenje iz štaba divizije za napad na Livno«.

Za 13. decembar sam, sem ostalog, zapisao:

»Primakli smo i 2. bataljon iz Ljubunčića u ova sela. U Priluku stiže i štab divizije sa Veljkom (Pavle Ilić, pomoćnik načelnika VŠ). Oni kažu daje drug Tito poručio: Livno mora pasti!«

Četnaestog decembra »u 4 časa izjutra« - stoji dalje u mom dnevniku »2. bataljon izlazi u Šeremetove košare, severozapadno od Livna. Na njega su ustaše izvršile napad. Hitno mu šaljem u pomoć jednu četu 1. bataljona sa bacačkim

3) Milutin Todorović Žica, učenik gimnazije iz Svračkovaca (G. Milanovac), rođen 1920, član KPIJ, zamenik politkomesara 1. čete 2. bataljuna, 2. proleterske brigade; poginuo u selu Oplećanima (kod Bosanskog Grahova) 26. oktobra 1942.

odeljenjem, a za njom krećemo i mi sa dve čete 1. bataljona i 4. bataljonom. Naše čete potiskuju ustaše i sateraju ih u Livno.

Iz 1. bataljona ranjeno je 5 drugova, a isto toliko i iz 2. bataljona.

Štab 3. bataljona obaveštava da su prekopali put. Jedan bataljon 2. dalmatinske brigade stigao je na Debelo brdo.

U 17 časova postavljamo teške bacače na Bašajkovcu; 1. i 4. bataljon silaze ka Zastinju, a 2. odlazi ka kulama. U 17,30 počinju da dejstvuju naša artiljerija i bacači. Od naše mine ranjava se celo bacačko odeljenje.⁴⁾

U 18,30 časova započinje puškaranje. Mestimično se čuje jači pritisak naših jedinica i dejstvo bombaških grupa, naročito levo od naše osmatračnice na Bešajkovcu, gde napada 2. bataljon. Odjekuju bombe i sa pravca Zastinja - tamo napadaju 1. i 4. bataljon. U rupi ispod nas je Livno, a eksplozije haubičkih granata i mina odjekuju kao da eksplodiraju u nekoj ogromnoj kaci. Ustaške rakete plamte na sve strane, prizor je veličanstven, ali još nema rezultata. Pritisak se čuje i od 4. crnogorske brigade, ali slab. Ustaše nas tuku artiljerijskom vatrom i bacačima, bez rezultata.

Sišao sam do Zastinja i zatekao sledeće stanje: 1. i 4. bataljon, sa bombašima, likvidirali nekoliko manjih bunkera i rasterali ustaše iz rovova; ostao im je ne-likvidiran veliki bunker. Protivtenkovski top zalutao u pomrčini i još nije stigao. Uskoro i njega pronađosmo. Lune (Miodrag Milovanović, moj zamenik) hoće da pobije tobdžije. Međutim, oni se iskupiše razbivši bunker. Oba bataljona odoše u grad jureći gomile ustaša koje su pošle na ovaj pravac. Pregledao sam osvojene bunkere, očekujući dalji razvoj borbe. Posle izvesnog vremena započe veliki krkljanac iz svih oružja i oruđa. Uskoro se Lune vrati i obavesti me da su oba naša bataljona očistila ovaj deo grada i stigla do potoka koji teče kroz grad; s one strane potoka ustaše su organizovale otpor, te je teško prelaziti dalje u napad, a stalno im pristizu pojačanja; 4. crnogorska (napadala iz pravca Šujice) se uopšte ne čuje sa suprotne strane, pa su se sve ustaške snage okrenule na ova dva naša bataljona. Dogovorili smo se: da se naši, koristeći kuće kao zaklone, obavezno drže, jer će i 4. brigada sigurno udariti; da se naredi 2. bataljonu da ponovi juriš i da pokuša uspostaviti vezu sa 4. crnogorskom brigadom te da i ona gura sa svog pravca i, najzad, da ga obavestim sa osmatračnice ako osetim da su Crnogorci upali u grad«.

Dan kasnije (takode iz mog dnevnika): »Sve je učinjeno kako sam se sa Lunom dogovorio, ali se ništa ne čuje sa pravca 4. crnogorske brigade. Borba se i dalje odvija u napadima i protivnapadima u ovom delu grada gde su svu težinu primili na sebe naš 1. i 4. bataljon.

Približava se zora. Naš štab je doneo odluku: držati se do svitanja a, ukoliko do tada ne upadne neka jedinica 4. crnogorske brigade u grad, onda 3. bataljon da ostane oko sela Zastinja, a sve ostale jedinice da se povuku na Deroguz, van dometa ustaških oruđa sa utvrđenja na Bašajkovcu i iz drugog dela grada, sa suprotne strane.

Zbog slabih veza nismo znali da je jedan bataljon 4. crnogorske brigade prodro u grad sa istočne strane i zabarikadirao se u kuće. Kad su sve ustaške snage bile angažovane našim 1. i 4. bataljonom, braneći dalji prodor u grad, istočni deo grada ostao je slabo zaštićen pa je ovaj bataljon 4. brigade skoro neopaženo ušao, i to baš u zoru, kad su se naši bataljoni povlačili.

Ni štab divizije nije znao za prodor ovog bataljona, pa je izdao naređenje da se odustane od napada.⁵⁾ Taman su nas naši osmatrači izvestili da se u gradu čuje neko puškaranje i tek što smo počeli nagađati o čemu se radi - stiže izveštaj po kuririma koje smo noćas poslali 4. brigadi da je jedan njen bataljon u gradu.

4) Naši drugovi, naviknuti na štednju mina, nikad nisu tako brzo stavljali mine u bacač kao te večeri. Pošto je dodavač dodao naopako okrenutu minu, ona je tako i smeštena u cev, koja je usled toga eksplodirala.

5) Nedostatak sredstava veza često je bio razlog naših neuspeha, i pored natčovečanskih zalaganja i delimičnih uspeha u pojedinim borbama. Požrtvovani kuriri su bili osnovna veza i često su ginuli na ovim zadacima...

Odmah smo pokrenuli sve jedinice na iste pravce napada. Opet su ustaše bile isterane protivtenkovskim topom iz onog velikog bunkera od pravca Zastinja, a bataljoni su oduševljeno jurišali prodirući u grad.

Oko 15 časova ustaše počinju da beže iz Livna, ka jugu, jedinim slobodnim pravcem koji nije stigla da zatvori nijedna naša jedinica. Svima nam je bilo hladno oko srca, od straha da nam ustaše ne odnesu zastavu. Zato se čitav 3. bataljon sa delovima 4. crnogorske brigade dao u poteru za razbijenim ustaškim grupama, uništavajući ih naočigled svih nas koji smo pratili borbu. To je bio prizor ustaške propasti. Samo mali broj ustaša uspeo je da pobegne.

U toku prošle noći izbačeno je iz stroja više ustaških oficira, među kojima i poznati ustaški zlikovac Perajica, koji je uništavao srpska sela po Livanjskom polju i učestvovao u prepadu na našu kolonu ispred sela Ljubunčića. Njemu je pala u ruke i naša zastava. U današnjem naletu ranjen je u ruku i ustaški zapovednik Livna - Boban. On se sa grupom ustaša suprotstavio jednom vodu našeg

3. bataljona koji je prodirao ka ustaškom domu radi spasavanja zastave. Na čelu voda je jurišao zamenik komandanta 3. bataljona Radivoje Čuslović. Pošto su se izljubili sa drugovima iz 4. crnogorske brigade, jurnuli su u ustaški dom u kome su zatekli ustaške prišipetlje. Nastalo je traganje za zastavom. I, kad su pomislili da je nema, jedan je desetar, otvarajući poslednji orman, uzviknuo: »Zastava!«.

Čuslović je pritrčao. Polagano je skinuo sa klina i poljubio: »Oprosti što su te ustaše sknavile svojim prljavim rukama. Dok živi i poslednji borac 2. proleterske brigade, to se više neće desiti«.

Za »oslobodenje« zastave brzo se pročulo kroz sve jedinice. Kao da smo se ponovo rodili. Neizreciva radost - retko svečana. Čuslović je u ime svih nas dobro rekao.

Obavestili smo štab divizije, a on Vrhovni štab: »Livno je palo«.

Ljubodrag Đurić

VEZE VRHOVNOG ŠTABA SA ALBANIJOM

IZ NESREĆE U NESREĆU

Lukavost »Bali Kombtara«. Reakcionarni krugovi, age i begovi, u dosluhu s okupatorom i kvislinškom vladom, organizovali su tada »Bali Kombtar« (Nacionalni front). Njegov program bio je da se »čeka vreme« kada fašističke sile budu izgubile rat, pa da se Bali Kombtar onda pojavi i preuzme vlast u zemlji. Ova reakcionarna organizacija smatrala je da je ono što komunisti čine - avanture i bratoubilački rat, daje Albanaca malo i, ako se budu borili protiv okupatora, biće ih još manje. Za koga se onda boriti - »za Albaniju bez Albanaca?« Zato borba - govorili su iz Bali Kombtara - treba da bude usmerena protiv komunista, koji hoće »zajednički kazan, zajedničke žene, rušenje crkava i džamija, koji hoće bezboštvo i anarhiju«.

Bali Kombtar je bio okupio najcrnju reakciju - begove, age krupnije trgovce, barjaktare, propale političare koji nisu ušli u kvislinšku vladu. Obilato se koristio parolom: »Mi smo protiv okupatora, ali kada za to dođe vreme«. Njegove pristalice razvile su takvu antikomunističku propagandu koja se ni po čemu nije razlikovala od one koju su širili fašistički okupator i vlada »Velike Albanije« sa Mustafom Krnjom na čelu. Vođe Bali Kombtara svim silama su pokušavale da prikriju svoje izdajničko lice, svesni toga koliko narod mrzi i prezire prodane duše. Zato su svojoj organizaciji i dali zvučno ime - Bali Kombtar, a program

protkali primamljivim nacionalističkim frazama. Prvih dana krili su svoje veze sa okupatorom, mada je to bilo teško sakriti, ali, s jačanjem narodnooslobodilačke borbe, Bali Kombtar se morao i otvoreno staviti u njegovu službu.

Partija sada nije imala protiv sebe samo okupatora i kvislinge nego i organizovanu političku snagu Bali Kombtar. Osim toga imala je i dalje ozbiljne sukobe sa frakcionašima i grupaškim duhom u svojim redovima, što joj je oduzimalo dobar deo snage i vremena.

Zbog kuće javnih žena. Tih dana, Tuk Jakov, Čemalj Stafa i ja dobili smo zadatak da sa Okružnim komitetom pretresemo političku situaciju u Tirani i stanje u organizaciji. Nismo imali sreće da to učinimo. Slučajno su nas otkrili. Sastali smo se bili u kući radnika Njazi Isljamija, člana OK. Kuća je bila na kraju jedne siepe ulice. Imala je i garažu. Došli smo u prvi mrak. Zatekli smo domaćina i još dva druga. Zatim je došao još jedan. Bili smo gladni, a trebalo je još čitav sat čekati do dolaska ostalih. Pošto je bilo dovoljno vremena da nabavimo nešto za večeru, Tuk je otišao u varoš. U ulici gde smo se nalazili bila je kuća s javnim ženama. Kada je Tuk tuda prolazio, izašla su iz te kuće dva karabinjera. Jedna žena im je prišapnula daje on komunist. Karabinjeri su krenuli za Tukom i pozvali ga da stane. Videvši da nema kud, on je izvadio pištolj, opalio tri hica i umakao.

Čekali smo sa nestrpljenjem da Tuk donese večeru i da ostali dođu na sastanak. U toj nervozni začuli smo na ulici brujanje motora. Domaćin nam usplahireno javi daje stiglo nekoliko oklopnih kola. Do nas su već dopirale i reči na italijanskom: »Mora da je iz ove kuće. Traži da otvore!«

Karabinjeri su prvo počeli da lupaju u vrata garaže. Vikali su: »Predajte se! Opkoljeni ste, ceo kvart je opkoljen«. Lupali su sve jače. Vrata su počela da popuštaju. Trebalo je da brzo odlučimo šta da se radi. U dvorištu se nalazila gomila kanti i neke merdevine. Rekao sam ostalima da bežimo. Merdevine smo iskoristili da pređemo zid. Italijani su i dalje galamili. Svi smo već bili na zidu sem domaćina. On se objašnjavao sa karabinjerima, da bi ih zadržao. Zid je bio visok oko tri metra, možda i više. Drugu do mene, članu Okružnog komiteta (koliko se sećam zvao se Halit Begaj), rekao sam da skačemo. »Ne« - odgovorio je on. »Slomićemo se, visoko je«. Pitao sam ga za kuću u susedstvu čiji su prozori bili osvetljeni-da li zna čija je i ko u njoj stanuje. »To je kuća jednog špijuna« - rekao je. Za druguje tvrdio - daje kuća javnih žena, a za treću da u nju često vraćaju karabinjeri. Po njegovom mišljenju, svi izlazi su nam bili zatvoreni. I pored toga, tražio sam da skoči za mnom. Tako smo ipak skočili.

Karabinjeri su to primetili i pucali za nama. Delio nas je veliki zid. Bežali smo kroz neku baštu, pa preko nekog zida, u pravcu jedne kuće, koja je takođe bila osvetljena. Pred njom je stajao čovek srednjih godina. Rekli smo mu da smo komunisti i, ako može, da nas primi i skloni do jutra, jer nas gone karabinjeri. Samo što je prevalio preko usta da nas prima, trgao se. Odnosno, trgla gaje pucnjava nedaleko od nas. Uplašeno nas je proveo kroz kapiju i izveo na drugu ulicu. Karabinjeri su pucali na Čemalja i još jednog iz OK dok su skakali sa zida.

Halit i ja smo se našli u nekom polumračnom sokaku. Išli smo dosta dugo i brzo dok smo izašli na glavnu ulicu. Onda smo se utopili u reku šetača i mirno nastavili put ka njegovoj kući. Čemalj Stafa i ostali takođe su se srećno izvukli. Samo domaćin je uhvaćen kada su karabinjeri razvalili vrata garaže.

Kod Halita sam večerao i prenoćio. Sutradan sam ga zamolio da me isprati do glavne ulice. Odatle sam mogao i sâm da se snađem. Odbio je, jer se bojao da će biti otkriven, pošto je iza kuće iz koje smo pobjegli ostavio bicikl, čiji je registarski broj policija imala. Zamolio sam njegovu sestru, devojčicu oko 13 godina, da me ona isprati. Pristala je, uhvatila me ispod ruke i šetajući dovela do glavne ulice. Tu smo se rastali. Oko 10 časova stigao sam u bazu CK. Svi su bili radosni, jer su u međuvremenu saznali šta se dogodilo, ali nisu znali da li sam se izvukao. Kada me je Miladin video živog i zdravog, još i nasmejanog, kao lju-tito je upitao: »Kuda skitaš celu noć, a mi ništa o tome ne znamo?« Znajući da se šali odgovorili: »E, druže, to ti je konspiracija!«

Cenio sam i voleo sve drugove. Uzvrćao sam im poštovanje, ljubav i pažnju koju su mi poklanjali. Iako se ponekad podizao ton u raspravama o raznim pitanjima, nikad nije dolazilo do menjanja odnosa, nepoverenja i sumnji. Međutim, ljudi su ljudi i moje drugovanje sa njima, kada se radilo o slobodnim časovima, bilo je različito. Neko je bio vedriji, neko uvek ozbiljan, neko ozbiljan samo kada se radilo o ozbiljnim pitanjima, neko tolerantan, neko miran i tih, a neko živ i temperamentan u svakoj situaciji.

Sećam se Krista Temeljka. Bio je stolarski radnik i pripadao je grupi »Skadara«. Mnogo je doprineo organizovanju osnivačke konferencije KPA, na kojoj je bio izabran za člana Privremenog centralnog komiteta. Bio je ilegalac pre formiranja Partije. Sa njime sam išao kroz Tiranu i kroz razna druga mesta u Albaniji. Sa njim sam se uvek osećao siguran, uveren da mi se u njegovom društvu ne mogu desiti nikakve neugodnosti. Bio je spreman da kao tigar skoči u bilo kakvu opasnost samo da bi mene spasao. U tome je čak i preterivao. Preduzimao je mere prilikom prelaza ulica, rampi, pri ulasku u ilegalne stanove, objašnjavao se sa karabinjerima pri ulasku u gradove. Ta njegova briga i predostrožnost na ulici činila ga je i sumnjivim. Dok smo se kretali, on je pogledom kružio desno-levo okretao se natrag, tako da bi iskusnom policajcu to njegovo držanje moglo pasti u oči i postati sumnjivo. Više puta sam ga morao opominjati da se ne okreće tako upadljivo. Inače Kristo, koga smo zvali Sule, bio je i hrabar i odvažan, dobar i veran drug.

Aprilsko savetovanje. Od osnivačke konferencije KP Albanije proteklo je bilo već prilično vreme. Partijske organizacije su sve više jačale, a gerilske grupe i partizanski odredi delovali su u raznim krajevima zemlje. Centralni komitet je bio u središtu zbivanja. Ipak, događaji, sve burniji, zahtevali su dublju analizu novostvorenog stanja da bi se mogli odrediti i novi zadaci. Zato je odlučeno da se 17. aprila 1942. u Tirani održi savetovanje. Na savetovanju je konstatovano da se učvršćuju veze Centralnog i okružnih komiteta sa organizacijama. Jednodušno je osuđena frakcionaška i razbojnička delatnost pojedinaca. Ocenjeno je daje sazrela situacija za formiranje novih partizanskih odreda i za izvođenje akcija širih razmera. Oni koji su u ilegalstvu poći će odmah u odrede, a postepeno će se u njih povlačiti svi oni kojima je onemogućen rad u gradovima. Savetovanje je imalo veliki značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe. Postalo je očigledno daje dobijena prva bitka u organizovanju Partije i oružanih akcija. Sad je to trebalo učvršćivati i stvarati veće, organizovane vojne jedinice. Borba protiv okupatora počela je da poprima svenarodni karakter. Mala Albanija pretvarala se u sve snažniju buktinju revolucije.

Dotadašnje akcije, demonstracije, sabotaže i likvidacija zloglasnih špijuna, a posebno raspoloženje masa za oružanu borbu, tražili su da se na aprilskom savetovanju donesu i konkretne odluke - o organizovanju oružane borbe, gerilskih grupa i partizanskih odreda, a posebno o putevima za veći prodor na selu.

Miladin i ja smo i tom prilikom preneli albanskim komunistima iskustva iz rada KPJ u ovim »poslovima«. Dotle - znali smo i sami kako treba raditi, ali, šta dalje, u uslovima rasplamsavanja borbe, kada je politička platforma partije već široko prihvaćena? To se postavilo kao pitanje velike odgovornosti KPJ pred Kominternom i albanskim narodom. Vezu sa CK KPJ i Vrhovnim štabom nismo imali, sem što smo preko emisija Slobodne Jugoslavije pratili akcije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Put u Peć. Veze sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosovo i Metohiju bile su dosta dobre. Kuriri su dolazili i odlazili. Iz izveštaja OK videlo se daje stanje vrlo teško. Mnogo ljudi bilo je uhapšeno i internirano, a ne mali broj drugova je i poginuo. Miladin mi je zato početkom marta 1942. godine stavio u zadatak da pođem u Peć, gde se nalazio Oblasni komitet, i da se neposredno upoznam sa situacijom. Pošao sam bio iz Tirane automobilom za Prizren. Na putu nisam imao nikakvih neprilika. Bio sam snabdeven urednom legitimacijom, kao trgovac. Od Prizrena do Peći nisam hteo da putujem autobusom da se ne bih sreo sa nekim

poznanikom i tako pao neprijatelju u ruke. Odlučio sam da krenem biciklom sa još dva druga. Od Prizrena do Đakovice stigli smo dosta brzo. A iz Đakovice je sa mnom pošao Ćamilj Brovina, član Partije, koji je imao učiteljsku legitimaciju.

Sve je bilo dobro do sela Dečana. Prolazili smo pored kafane. Za jednim stolom, ispred, sedeli su jedan karabinjer i fudbaler Make iz Peći, koji je radio u kafani. Igrali su šah. Prepoznao me je, a kako i ne bi kada smo se dosta vremena pre rata družili. Pružio je ruku put nas dvojice i viknuo: »Komunisti montenegrini!« Karabinjer je ustao iza stola i počeo da viče: »Alt, alt«. Mi se na to nismo osvrtali, nego smo još više nagazili bicikle. Od kafane do karabinjerske stanice nije bilo više od pedesetak metara. Odjednom iz stanice, kao daje iznikao pred nama, stvorio se drugi karabinjer i naredio nam da stanemo. Morali smo, nije se imalo kud. Menije sinulo kroz glavu da će nas pustiti ako nas legitimišu, ali ako dođe Make i kaže da moje ime nije kako stoji u legitimaciji, a pogotovu da nisam Albanac, ni trgovac, nego Crnogorac i komunista, za kojim postoji poternica, onda je gotovo sa mnom. Ne gine mi zatvor, a možda i streljanje. Odlučio sam ipak da dam legitimaciju. Karabinjer je video da su nam dokumenta ispravna. Ćamilj je znao italijanski, pa sam mu rekao da zamoli »maršala« da što pre obavi, posao, jer nam se žuri na pijacu. Ubrzo nam je vratio dokumenta i izvinio se što nas je morao legitimisati. Zahvalismo mu se i nastavismo put što smo brže mogli za Peć.

U Peći, Ćamilj je uzeo oba bicikla, a ja sam se spustio preko Karagača, pravo u kuću u kojoj se nalazila moja porodica.

Ćamilj je u međuvremenu našao Fadilja Hodžu i rekao mu da dođe kod mene čim padne prvi mrak i da me poveže sa Borom Vukmirovićem. Tako je i učinjeno. Fadilj je došao u uniformi. Ja sam ga uzeo ispod ruke i krenuli smo u Bukureš-mahalu, gde se nalazio Boro. Ostao sam s njim dva dana i dve noći. Upoznao sam ga sa situacijom u Albaniji, a on mene sa stanjem na Kosovu i Metohiji. Malo smo spavali, a više razgovarali. Boro je odgovarao na mnoga pisma, davao uputstva, odašiljao kurire. Oblasni komitet tada nije imao vezu sa CK KPJ. Dogovorili smo se da se izda zajednički proglas narodu Kosova i Metohije, koji bi potpisali CK KP Albanije i Oblasni komitet KPJ.

Posle četiri dana napustio sam Peć.

Oslobođenje Miladinovog brata Mihaila. Uz put sam saznao daje posle mog odlaska uhapšena jedna grupa drugova. Među njima je bio i Mihailo, brat Miladinov. Takođe je jedna veća grupa internirana, a među njima, verovatno, i Mihailo u Fijer. Bio je to kraj marta 1942. Vraćao sam se baš iz Valone u Tiranu. Svratio sam u Fijer do Komiteta partije. Našao sam sekretara Komiteta u jednoj kućici okruženoj voćnjakom. Brzo je okupio drugove pa smo održali sastanak. Na kraju sam ih zapitao - kako se ponašaju internirci u njihovom gradu i da li su uspostavili kontakt sa njima. Pošto sam dobio pozitivan odgovor, pitao sam da li neko možda poznaje Mihaila Popovića. Opisao sam ga što sam bolje znao i umeo. Rekao sam im ako po ovom opisu neko može da ga prepozna, neka mu kaže da ga traži Duć. Jedan od članova Komiteta rekao je da misli da zna tog čoveka, a veruje čak da je sa njim jedanput i razgovarao. Zamolio sam ga da odmah ode i da ga dovede. Nije prošlo više od sata, a na vratima se pojavio Mihailo. Izljubili smo se i kratko porazgovarali. Tražio sam da mi za njega što pre obezbede legitimaciju, po mogućnosti odmah. Drug koji gaje doveo, izvadio je tada svoju legitimaciju, skinuo sa nje fotografiju i zatražio od Mihaila njegovu, prilepio je i malo zamazao, pa je predao Mihailu, rekavši mu - da do daljega zaboravi na svoje vlastito ime i primi njegovo.

Zamolio sam drugove da pronađu nekog prijatelja partije - taksistu da nas preveze do Tirane. Za kratko vreme i taksi je bio pred kućom.

Pored Fijera teče reka preko koje je most, a na mostu rampa koju čuvaju karabinjeri iz stanice Fijera. Oni istovremeno obezbeđuju i internirce. Mihailo, lep i krupan čovek, bio je lako uočljiv. Rekao sam mu da dok karabinjerima pokazuje legitimaciju stavi maramicu na lice, kao da ga boli zub. Dogovoreno -

učinjeno! Na mostu ja sam pružio svoju legitimaciju, Mihailo svoju, a šofer je izašao iz automobila, podigao haubu, pogledao prednje, pa zadnje točkove i ponovio to još jednom. Za to kratko vreme, koje se meni učinilo dugo, karabinjeri su pregledali legitimacije i podigli rampu. Bez smetnji smo stigli u Ljušnjū! Tu smo stali. Šofera smo ostavili da nas sačeka, a mi smo svratili u kafanu i popili kafu. Uzeli smo prvog taksistu na kojeg smo naišli da nas poveže do Tirane. Za cenu nismo pitali. Šofer je mislio da smo neki poslovni ljudi i da nam se jako žuri. Mihaila je i dalje »boleo zub«.

Kad smo došli u Tiranu, u bazu CK, susret Miladina i Mihaila bio je vrlo dirljiv. Ostavili smo ih da se narazgovaraju do mile volje.

Našli smo se tada pred složenim zadatkom rukovođenja oružanim ustanom u Albaniji i osetili smo izvesnu nemoć. Pokret je naglo, masovno rastao, a naša iskustva za to nisu bila dovoljna. Zato smo pokušali da se preko Crne Gore povežemo sa CK KPJ. Dva-tri takva pokušaja su propala. U jednom su izgubili živote Vaso Strugar član KPJ od 1935. godine, koji je tek bio došao kod nas da po zadatku Glavnog štaba Crne Gore uspostavi vezu, i Mihailo Popović, Miladinov brat, član KPJ od 1941. koga smo tih dana oslobodili iz logora Fijer. Prilikom prelaska Skadarskog jezera, četnici su ih uhvatili blizu Vranjine i streljali.

Ni Miladin ni ja nismo imali iskustva kako da se dalje organizuje borba koja se sve više razgarala. Naše nedoumice primećivali su i članovi Privremenog centralnog komiteta KP Albanije. Oni su, takođe, videli da je jedini izlaz u što hitnijem uspostavljanju veze sa Centralnim komitetom KPJ - i zbog dileme kako dalje rukovoditi ustankom a i zbog želje da Kominterna prizna njihovu partiju i dotadašnji rad.

Odlučeno je bilo da se meni poveri taj zadatak - put u CK KPJ. Miladin se mnogo kolebao, ali je prevagnula odgovornost.

Taraboška odiseja. Od Tirane do Skadra putovao sam bez teškoća, kao trgovac. Dva, tri legitimisanja, bez mnogo zadržavanja - to je bilo sve. U Skadru sam se dogovorio sa Okružnim komitetom o prebacivanju do Crmnice. Drugovi su poznavali neke švercere i verovatno nešto platili da mene i Vasilja Šanta prebace u Crmnicu, do Vasilija Lukića iz sela Dračevice, koji je, po njihovim obaveštenjima bio član KPJ.

Krenuli smo iz Skadra kada je u njemu bilo najživlje i tako izbegli kontrolu karabinjera i policije na mostu preko Bojane. Šverceri su veoma dobro poznavali ceo ovaj kraj kroz koji su nas vodili. Znali su puteve, staze i raskršća gde bismo mogli naići na vojnu ili policijsku patrolu. Noću su nas vodili bespućem, preko Taraboša. Imao sam utisak da na Tarabošu, sem nas dvojice, švercera i šakala, nema nikog živog.

Nenaviknuti na pešačenje, jer smo dobar deo poslednje godine proveli u ilegalnosti, krećući se sa sastanka na sastanak, od kuće do kuće - i Vasilju i meni bilo je veoma teško da se pentramo po taraboškom kršu. Stalno mi se vrtelo u glavi da neću idržati do prvog susreta s ljudima koji će me povezati s partizanima. Ovo nisam rekao Vasilju. Verujem da je i on osećao umor koliko i ja i da je to takođe krio. Šverceri su, kao kurjaci, vešto skakali s kamena na kamen. Imali su dobru kondiciju, a trebalo je i da nas pre svanuća predaju Lukiću, da se nas oslobode i uzmu neku drugu, sigurniju robu. Nisu se ni osvrtali na nas - da li možemo idržati takav tempo. Ulagali smo poslednje napore da idemo ukorak s njima da ih ne bismo izgubili, a i da bismo im dokazali da komunisti, kako oni kažu »varoška deca«, mogu idržati i takav napor po tami i bespuću, prve noći i bez vode, jer je Taraboš suv. Celo vreme verući se po Tarabošu, pratile su me misli i sećanja na ono što sam pročitao i čuo o bici Crnogoraca na Tarabošu protiv Turaka 1912. godine.

Negde pred zoru stigismo blizu Dračevice. Jedan od švercera ode u selo i dovede Vasilija Lukića. Pošto šverceri podoše da traže drugu, kurentniju robu, Vasilj i ja, s Lukićem, udosmo, u samu zoru, u selo. Seljaci nas nisu primetili. Lukić nas je smestio u štalu. Tu smo ostali dva dana i dve noći. Pored nje je vodila seoska ulica, dosta živa. Mogli smo lako da pratimo čak i razgovore prolaznika.

Negde pred zoru stigismo blizu Dračevice. Jedan od švercera ode u selo i dovede Vasilija Lukića. Pošto šverceri podoše da traže drugu, kurentniju robu, Vasilj i ja, s Lukićem, udosmo, u samu zoru, u selo. Seljaci nas nisu primetili. Lukić nas je smestio u štalu. Tu smo ostali dva dana i dve noći. Pored nje je vodila seoska ulica, dosta živa. Mogli smo lako da pratimo čak i razgovore prolaznika.

Jedne večeri u selu je nastala pucnjava. Saznali smo da to četnici šenluče i haraju po selu, tražeći partizane. Posle dva dana čekanja i neuspelog pokušaja Lukića, bar po njegovom kazivanju, da uspostavi vezu s partijskom organizacijom ili sa odredom iz Crmnice, rečeno nam je da je štala u kojoj smo se nalazili postala sumnjiva, pa moramo da je odmah napustimo.

Smestili smo se zatim u jednu pećinu pored samog Skadarskog jezera. Lukić nam je rekao da se nada da će uspostaviti vezu s nekim od drugova. U pećini smo izdržali samo dve noći i dan. Bila je vlažna od vode koju je jezero i pri najmanjoj uzburkanosti ubacivalo, hladna, uzana, a mi lako obučeni. Uza sve to, neizvesnost da li će Lukić uspeti da uspostavi bilo kakvu vezu, naročito nas je ubijala.

Uveče je došao jedan od porodice Lukić i saopštio nam da o nekom kretanju na tom pravcu ne može biti ni reči. Rekao je da Vasilije nije mogao doći, jer se u selu nalaze četnici. I sâm je jedva uspeo da se do nas provuče i prenese nam poruku da je jedini izlaz iz teške situacije u Dračevici - povratak u Skadar. Oni će i dalje pokušavati da uspostave vezu i za 10 do 15 dana doći će neko kod nas u Skadar i obavestiti nas o tome. Neki njihov prijatelj čeka nas sa čamcem nedaleko od pećine. On će nas povesti do blizu Skadra. Ipak, trebalo bi da mu nešto platimo. Nismo se dvoumili. Oprostili smo se od domaćina, zahvalili na gostoprimstvu i kazali dva-tri mesta u Skadru gde nas mogu potražiti.

Skrivanje u Skadru. Ukrcali smo se u čamac. Dva snažna čoveka su zaveslala. Brzo smo odmicali u pravcu Skadra. Iskricali smo se ispod Taraboša i s jednim od naših pratilaca do svanuća stigli blizu Bojane. Dali smo mu napojnicu, a onda smo se sami uputili prema mostu. Neispavani, umorni, neobrijani i blatnjavi nismo mogli nikom biti sumnjivi, drukčije, do da smo neki radnici. Ni karabinjeri ni albanska policija nisu mogli posumnjati u to da nosim pismo, Miladinov izveštaj, Centralnom komitetu KPJ i po jednu kopiju proglašaja, letaka, rezolucija i drugih materijala CK KP Albanije. Nezapaženi smo prošli most i uputili se u grad.

Znali smo više ilegalnih stanova u Skadru i svratili u najbliži. Tu smo sreli neke članove Okružnog komiteta i ispričali im o našim nezgodama na putu. O tome sam obavestio i Miladina, uz napomenu da ću kroz koji dan ipak naći neku mogućnost da otputujem.

Nakon nekoliko dana u Skadar je došao Vasilije Lukić. Potvrdio nam je da se preko Crmnice ne možemo prebaciti. Četnici hapse i ubijaju simpatizere pokreta, terorišu narod i seljaci žive u velikom strahu. Nakon ovih crnih vesti, rekao nam je da je, pored ostalog, došao da kupi malo kukuruza za svoje selo.

Toga dana u Skadru su izvedene dve akcije - jedna manja sabotaža i atentat na jednog špijuna. Policija je hapsila sva sumnjiva lica. Uhapšen je i Lukić, ne kao sumnjiv nego u raciji. Čim smo saznali za to, morali smo da promenimo stan u kome smo primili Lukića. Posle njegovog hapšenja odustali smo od pravca preko Crmnice.

Vojina stravična priča. Do Podgorice smo mogli da se čak i legalno prebacimo, jer smo imali lažne isprave, ali nismo imali kome da se tamo javimo radi bilo kakvog obaveštenja. Vesti koje su stizale iz Crne Gore bile su sve strašnije. Glavnina partizana povukla se za Bosnu. Veliki je broj zarobljenih, poubijanih i interniranih u logore u Albaniji i Italiji. Četnici se zverski obračunavaju sa uhapšenim pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta, pale sela, pljačkaju. Izgleda da putujemo u takvim uslovima nije bilo, a ipak nas nada da će se naći neki kanal nije nijednog momenta napuštala.

Bio sam na sastanku Okružnog komiteta u Skadru, na kome smo se dogovarali o izvođenju jedne krupnije akcije, kad je naišao neki drug i rekao nam da je iz Crne Gore stigao Vojo Kuši, koji je učestvovao u ustanku u Vasojevićima. Posle završenog sastanka stupio sam u kontakt s Vojom da bih iz sigurnih izvora saznao o situaciji u Crnoj Gori i, na osnovu toga, za mogućnost da se uputim tim pravcima.

Vojo je neposredno pričao o ustanku i prvim uspesima, a zatim o njegovom splašnjavanju. Uglavnom, potvrdio je vesti koje su dopirale do nas o četničkom teroru, razbijanju partizanskih jedinica i njihovom povlačenju. Njegovo kazivanje bilo je vrlo ubedljivo. Pominjao je mesta i drugove koje sam poznavao, pa sam mu sve verovao. To se kasnije i potvrdilo kao istina. Rekao mi je da je pre dolaska u Skadar bio s Todorom Vojvodićem-Đedom, Spasojem Đakovićem i Radulom Jevrićem. Od njih se rastao pod Mojanom, na Komovima. Kada sam ga pitao da li bi mogao, pošto poznaje taj teren, da mene i Vasilja odvede do Vasojevića i da nas poveže sa ovom trojicom, duboko je uzdahnuo, zamislio se i kroz zube procedio: »To bi bilo vrlo teško, s obzirom na situaciju u Crnoj Gori. A i kada bismo se prebacili u Vasojeviće, ne verujem da bismo ijednog od njih našli žive. Kad sam napuštao Crnu Goru, bile su u punom jeku akcije čišćenja. Četnici su mobilisali sve što je moglo hodati i pušku nositi i vrlo pažljivo pretraživali teren, čak čitavu planinu, gde god su posumnjali da se nalazi makar jedan partizan«.

»MRAČNO PUTOVANJE« DO CK KPJ

Svoje kazivanje Vojo je potkrepljivao činjenicama: jedna grupa partizana poginula je prilikom akcije čišćenja; nekog druga četnici su živog uhvatili; četnički teror ulio je takav strah u ljude da, ako još ima partizana, za njih ne znaju čak ni njihovi najbliži...

I pored toga, insistirao sam da mi Vojo odgovori na ranije pitanje. Saznao je ko sam i zašto toliko žurim na put, bez obzira na opasnosti. Na kraju je rekao: »Hoću, ako je to direktiva Partije. Bilo koje - Komunističke partije Jugoslavije ili moje Komunističke partije Albanije. Ja sam komunist i ako se to od mene traži, učiniću«. Na to sam mu rekao da ovaj moj zahtev zbilja shvati kao direktivu u interesu i jedne i druge partije.

Brzo smo izvršili neophodne pripreme: nabavili odeću i obuću koja može duže trajati i spremili hranu za tri-četiri dana. O odlasku novim pravcem obavestio sam Miladina i dodao da ću se sigurno prebaciti. Nisam mu ništa rekao o opasnostima i neizvesnosti na koje se može naići na putu, jer sam se bojao da ga to i suviše ne zabrine.

Trojka se otiskuje. Vojo Kuši, Vasilj Šanto i ja krenuli smo 25. maja 1942. iz Skadra, preko Skadarske Malesije prema Plavu i Gusinju. Vojo je poznavao i ovaj teren. Vešto nas je vodio planinskim putevima, zaobilazeći karabinjerske i policijske stanice. Zaobilaženje dve-tri stanice teže nam je padalo nego čitavo putovanje od sela Vusanja, u blizini Plava. Do Vusanja smo mogli da se sasvim slobodno krećemo, jer u Skadarskoj Malesiji pokret još nije bio počeo da se razvija.

Posle tri dana hoda stigli smo u Vusanje. Vojo nas je odveo u jednu kuću u koju je i ranije navraćao. U selo smo ušli s prvim mrakom. Domaćin nas je primio. Najpre smo mu tražili »besu« (Visanje je nastanjeno albanskim življem). Pošto ju je dao, mirno smo večerali u gostinskoj odaji i slobodnije razgovarali. Pričao nam je o teškoj situaciji u Vasojevićima i odvrćao nas od daljeg putovanja. Bili smo uporni. Tražili smo da nam dà vodiča do sela Martinovića, a u tom selu svog prijatelja koji bi nas izveo na planinu Visitor. Nije mogao ništa da nam odbije, jer je dao »besu«, so i hieb. Odredio je jednog muškarca iz svoje porodice i rekao mu kako i kuda da nas povede do Martinovića, koga da uzme u ovom selu i da svi zajedno podemo do Visitora.

Rečeno-učinjeno. Odmah posle večere krenuli smo iz Vusanja. Nešto posle ponoći bili smo blizu Martinovića. Vodič je sam otišao u selo. Brzo se vratio kod nas, s dva svoja prijatelja. Pozdravili smo se s njima. Onda su ova dvojica pošla ispred nas, a vodič za nama. Zaobišli smo selo i počeli da se penjemo uz Visitor. U zoru smo stigli do mesta odakle je Vojo znao put bez vodiča. Tu smo se prilično odmorili i dosta razgovarali s našim vodičima. Otvoreno smo im govorili o

narodnooslobodilačkoj borbi u Albaniji i Jugoslaviji, o sigurnoj pobedi Sovjetskog Saveza i saveznika, o ravnopravnosti, socijalizmu. Začudeno su nas gledali, jer su prvi put u životu slušali o ovome na njihovom jeziku. Na rastanku su nam poželili srećan put. Zahvalili smo im i preporučili da se i oni uključe u narodnooslobodilački pokret.

S Visitora smo krenuli grebenom planine Zeletina. U stvari, to nije greben već divni pašnjaci s manjim i većim uvalama, a tu i tamo čestari jela kao da ih je neko namerno zasadio. Vojo je veoma dobro poznavao svaku stopu ove vanredno lepe planine, bogate travom i šumom. Znao je i gde su seoska bačila, pa smo ih zaobilazili. Ipak, nismo mogli ostati neprimećeni.

Izlazeći iz jedne udoline, sučelili smo se s grupom seljaka iz Ulotine, koji su se vraćali od svojih stada kućama. Prepoznao sam jednog, a i on mene. Poznanstvo je poticalo iz Peći, od pre rata, gde je on učio gimnaziju... Znam da je pripadao naprednom omladinskom pokretu. Prezime mu je Čulafić, imena se ne sećam. Pozdravili smo se. Interesovao se kuda idem i da li znam kakvo je stanje. Rekao je da ne mogu daleko odmaći, pa da sam soko, od zaseda i poterà. Odgovorio sam da se ne plašim ni zaseda ni poterà, jer bežim kao Crnogorac od Velikoalbanaca, nemoguće je da ostanem u Peći, a u Podgorici imam neke rođake pa ću, valjda, uspeti da sačuvam glavu. Ne znam koliko je poverovao u ovu izmišljenu priču. Ipak, valjda računajući na staro poznanstvo, tiho mi je rekao, da ne čuju ostali, gde mogu biti zasede i kuda se kreću patrole. Nisam mu mnogo verovao, ali sam mu »toplo« zahvalio. Nastavili smo put. Vojo je insistirao da se, ipak, veruje onome što je rekao Čulafić. Jer, da je izdajnik, ne bi držao mnogo do starog poznanstva, čak ni do toga da smo mu najbliži rod, već bi bio naoružan pa bi nas on i seljaci bez pogovora napali.

Da nas psi ne osete. Na levoj obali Lima. Visoko, čulo se puškaranje. Sav srećan, Vojo reče da su se to, sigurno, Vido Šoškić i njegova grupa sukobili sa četnicima. Onda razveza priču o Vidu i njegovim podvizima. Četnici su imali grdne muke da mobilišu seljake da ga gone. Oni s kojima se sukobljavao osetili su na svojoj koži njegovu hrabrost, a oni drugi, iako zaplašeni od četničkog terora, znali su da cene čovečnost, junaštvo, odvažnost i pravičnost. Sve ovo, reče Vojo, krasila je Vida Šoškića.

Posle susreta sa Čulafićem i seljacima iz Ulotine hitali smo da se što pre dočepamo šume. Bilo mi je žao što ostavljamo travnate pašnjake Zeletina, s koga smo videli Lim kako neumorno teče i veliki broj sela i zaselaka s obe strane reke. To je velik i prekrasan vidik. Za nama je prkosio Visitor, a dalje, ravan na Čakoru spajala se sa horizontom. Pred nama je Bjelasica sa zelenim proplancima. Komovi stoje kao neka prepreka koja opominje. Vidi se samo njihov krševiti deo kao da je iznikao iz zelenih livada i šuma koje se tek naziru.

Brzo smo dospeli u šumu. To je bukovi čestar kroz koji se teško provlačimo. Izvaljena trula bukva postavila se ispred nas kao zid. Iako je nizbrdica, naporno je, treba preskakati klade, koračati po izlomljenom granju koje je sneg ko zna kad odvojio od stabala. Pri hodu smo se pomagali rukama - oslanjali smo se ili držali za stabla i granje, naročito tamo gde je vrletnije.

Putovanje kroz čestar bilo je dosta dugo i zamorno. Vojo je insistirao da do prvog mraka stignemo do seoskog puta i reke Zlorečice. Znao je koliko je vremena potrebno od prelaska ove reke do dolaska pod Mojan i kako proći kroz Konjuhe, selo koje se prostiralo desno i levo od reke, od prelaza puta pa sve do pod Komove. Vasilj i ja sasvim smo se prepustili Voju, ulažući najveće napore da savladamo ovaj veoma težak ali i interesantan put.

Sunce je zalazilo kada smo izašli iz guste šume i našli se na jednoj njivi, na čijem je dnu bila kućica iz koje je izbijao dim. Primetili smo jednog starijeg čoveka, a i on nas. Odlučismo da mu pridemo - to je pametnije nego da se sklonimo. Kuća je bila usamljena. Do najbliže ima najmanje pola sata hoda. U stvari, to je bilo nešto bolje uređeno bačilo. Pozdravili smo se s ovim seljakom i poslušili istom pričom kao kada smo sreli Čulafića. Zapodenuo je razgovor o ratu, o ustanku. Izneo nam je teško stanje na tom području, ali, reče - to ne može dugo

trajati. Poučio nas je kuda je najsigurnije da idemo, da izbegavamo susrete bilo s kim, jer su četnici uterali takav strah u ljude da bi i neutralni seljaci mogli da nas odaju. Dobro nas je nahranio i dao da ponesemo više od pola proje i grudu sira. Bez dvoumljenja rekao nam je da je i on na našoj strani. Znači, nije poverovao u našu izmišljenu priču. Ispričao nam je da ima dva sina, komuniste: Milovan, apotekar, živi u Prizrenu, a Radovan je profesor. Kada sam mu rekao da Milovana Lalića poznajem, daje živ i zdrav, da još drži apoteku u Prizrenu i da je s nama, stari je bio presrećan.

Još jedanput nam je rekao kuda je najsigurnije da se prebacimo do Mojana, zaželeo nam srećan put i istrajnost u borbi, jer je pravda na našoj strani.

Primakli smo se seoskom putu. U šipražju smo ostali jedan sat, osluškujući desno-levo. Potom smo prešli preko mosta na rečici koja se uliva u Zlorečicu. Iako je Vojo poznavao svaku stopu, dobro mu je došao savet starog seljaka, oca naših drugova Lalića. Trebalo je proći kroz selo tako da nas ni seoski psi ne oseće. Izgleda, Voju ovo nije prvi put da prolazi ovuda. Negde nas je vodio putem, negde obalom, a kada bi se primakao nekoj seoskoj kući, onda kroz vodu pa je žuborenje i hućanje reke upijalo naše korake. Noć je bila kao poručena. Tamna. Provlačili smo se kroz vrbe i jove gde je još tamnije. Negde pred zoru našli smo se iznad sela, u stvari pod Komovima. Pitali smo Voja gde je Mojan. Reče da smo već tu, ostavi nas u šumi i pođe da nekog potraži.

Kod vasiojevskih partizana. U poslednjoj kući, nedaleko od nas Vojo kucnu u prozor jednom, pa drugi put. Ču se ženski glas: »Ko je? koga tražite?« Vojo oslovi ženu imenom i upita da li je Dole tu. Nije prošlo mnogo vremena, a Vojo je sa Doletom Babovićem došao kod nas. Svanulo je i mogli smo da vidimo kuda smo prošli kroz selo Konjuhe.

Dole je učestvovao u ustanku i bio borac Komskog odreda. Posle ofanzive okupatora vratio se kući. Kako i zašto - nisam pitao ni njega ni druge. Drugovi su mu verovali i održavali vezu s njim. Vojo ga je poznavao i rekao mu da nas poveže sa Đedom, Spasojem i Jevrićem. Nisu bili daleko od Dolove kuće.

Đeda i Spasoja znao sam od pre rata. Bili su članovi Mesnog komiteta KP u Đakovici. Jevrića sam ovde prvi put video. Rekli su mi daje bio komandant Komskog odreda. Susret sa Đedom i Spasojem potpuno mi je učvrstio veru da ću stići do Centralnog komiteta i druga Tita.

Ova grupa iznela nam je tešku, tako reći nemogućnu, situaciju za njihov opstanak na ovom terenu. Vrlo teško će se održati i Vido Šoškić sa svojom grupom na levoj obali Lima. Ima još nekoliko manjih grupa, ali ih je sve manje. Do Deda s grupom stižu vesti koje im donosi Dole. Pre nekoliko dana poginuli su Branko Deletić i Bajo Jojić, koga sam poznavao. Veljko Martinović se spasao, ceo kaput mu je izrešetan mecima. Jedna jača grupa iznad Berana aktivno deluje. Sukobi s četnicima na jednom mestu, sutradan se pojavi na drugom, udaljenom nekoliko sati od prvog, da bi ponovo izvela akciju.

Od Đeda i drugova tražio sam da me prebace do sledeće grupe, koja bi mi omogućila da dođem do Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Tvrdili su da se Pokrajinski komitet nalazi negde u piperskim planinama. Po njihovom mišljenju, jedino se može stići preko Kuća. U Kućima živi u dubokoj ilegalnosti Spasoje Ivanović, stari član Partije. Susret s njim očekuju za koji dan. Ja sam se pomirio s tim.

Posle dva dana Vojo Kuši se vratio u Skadar. Vasilj i ja smo ostali sa ovim drugovima u očekivanju susreta sa Spasojem. Bili smo sigurni, visoko u planini. Preko dana gledali smo Konjuhe i druga sela. Videli smo kako četnici gone u pravcu Andrijevice stoku koju su zaplenili od partizanskih porodica, slušali njihovo šer>lućenje u znak pobeđe nad partizanima.

Dole je redovno noću dolazio kod nas i donosio vesti o kretanju četnika, akcijama čišćenja, maltretiranju seljaka, prisilnom mobilisanju. Glad je zahvatila ceo kraj. Grupa kod koje smo bili Vasilj i ja već se počela ozbiljno boriti s glađu. Dole je uspeo da nam kupi jednu ovcu. Trebalo ju je ispeći ali da se dim ne vidi. Pojeli smo je dok se pekla. Samo se meso malo zagrejalo, a svi smo uporno

tvrdili da je već pečeno. Od susreta s njima pa sve do dolaska na slobodnu teritoriju glad me nije napuštala. Nekad bi se najeo, ali je ona uvek bila prisutna kao avet koju nisam mogao da odagnam od sebe.

Spasoje Ivanović je došao posle četiri dana. Pošto je bio član Komunističke partije Jugoslavije, tražio sam od njega da me prebaci do Piperà. Dvourmio se. Na kraju je pristao. Vasilj, ja, Spasoje Ivanović i Đedo krenuli smo preko Komova. Spustili smo se u Vučji potok. Tako je hteo Spasoje, pored ostalog da nabavimo i nešto hrane. Imao je prijateljske veze s Albancima u Crmoši. Noću je pošao do svog prijatelja i naručio hranu. Čekali smo ga u šumi pored potoka. Onaj koji je ovako »krstio« ovaj potok mora da je neku noć proveo blizu njega i čuo zavijanje vukova. I pored svih muka, setio sam se one čobanske pesme: »Gledala sam Potok vučji kako teče, kako hući«. Ivanović se vratio s tri velike proje i grudom sira. Vodio nas je bespućem, preko krša, daleko od ljudi, sela i katuna. Kučke planine je poznavao. Govorio nam je o stanju u Kučima. Tamo se niko nije mogao održati od reakcije koja je, po njegovom pričanju, besnela. Nije znao da postoji ijedna grupa ili ijedan ilegalac sem njega. Koliko je poznavao ovaj teren, koliko je daleko obilazio sela i katune i koliko je bio oprezan, bez preterivanja bi mogao ostati neprimećen od bilo koga desetine godina.

Bez hrane i vode. Bila je već druga polovina juna. Spasoje je insistirao samo na kretanju noću. A noć kratka. Uz to, išli smo bespućem pa smo vrlo sporo odmicali. Za poslednje putovanje s njima tako naš je pripremio da nam je rekao da ako ne predemo predviđeno rastojanje dok traje noć, svi ćemo izginuti.

Bila je to strašna noć. S kučkih planina prosto smo se survali u Malu Rijeku i odmah započeli pentranje, kao planinari. Izbili smo na cestu iznad Jelinog Duba, koja vezuje Podgoricu i Andrijevicu. Još brže smo putovali po Bratonoškom kršu, skakali s kamena na kamen. Ponekom bi noga upadala do kuka između kamenja i s mnogo muke je uspevao da je izvuče.

Spasoje je odredio da te večeri moramo stići u Rijeku Pipersku. Znači, moramo prevaliti celo jedno brdo bespuća, rupa i kamenja. No, prošlo je najteže - Mala Rijeka, pa ulazimo poslednji napor da savladamo preostali prostor. Silazeći niza stranu, osećamo da je vazduh nešto svežiji. Iz daljine dopire huk Morače. Idemo bez predaha.

U Rijeci Piperskoj Spasoje je zakucao na vrata Pavla Radovanovića. Zora je bila na pomolu. Kuća Radovanovića je pored same Morače. Svežnja nam je dobrodošla za odmor. Još se Spasoje dogovarao s domaćinom, a mi smo, nedaleko od kuće, već utonuli u dubok san. Ubrzo su došli Spasoje i Pavlov sin Radivoje. Uveli su nas u kuću i nahranili. Preko Morače prebacili su nas na lesama. Spasoje i Đedo su se vratili, a Vasilj, ja i Radivoje brzo smo odmicali seoskom stazom uz planinu Brotnjik, dok smo se izgubili s vidika Rijeke Piperske. Zatim smo išli laganije. U katunu na Brotnjiku ušli smo u jednu kolibu i založili vatru. Dogovorili se s Radivojem da za dan-dva uspostavi vezu s Pokrajinskim komitetom i obavesti nas gde se nalazi. Radivoje se vratio.

Ostali smo Vasilj i ja. Bez hrane i vode. Očekujemo da se Radivoje vrati. Gledamo u pravcu odakle bi trebalo da se pojavi, ali uzalud. Glad je neodoljiva. Pored kolibe tek što je iznikao krompir. Povadili smo nekoliko semenskih, već istrulelih krompira, malo ih podgrejali na vatri i pojeli. Nedaleko od kolibe primećili smo jednu jamu u kojoj je još bilo snega. Tako smo resili i pitanje vode. Ono što smo do tada čuli o teškoj situaciji u Crnoj Gori i ono što smo sami videli i osetili ni izdaleka nije bilo onako kako nam je prikazao Spasoje Ivanović, vodeći nas od Komova do Bratnjika. Pored prisutnog straha u nama on je dolivao, celim putem, njegov već usađeni strah.

Tek peti dan došao je Radivojev otac, stari Pavle. Doneo nam je malo hleba i sira. Pričao je o četničkom teroru, o zasedama i ubistvima. Malo stideći se, rekao je da Radivoje nije smeo da dođe kod nas i da mu on to nikad neće oprostiti. Rukom nam je pokazao u kom pravcu da idemo i da preko čobana saznamo nešto o Pokrajinskom komitetu. Stari Pavle učinio je sve što je mogao za nas i vratio se u selo.

Najzad - prava veza. Krenuli smo u pravcu kako nam je Pavle rekao. Posle nepuna dva sata hoda u tumananju naidosmo na jednog čobanina. Prestravljen što nas vidi, reče: »Hoćete li i vi kod Doka?« Približismo mu se, rekosmo da hoćemo i zamolismo ga da nas odvede. On to učini.

Tu smo našli članove Pokrajinskog komiteta Jagoša Uskokovića i Doka Vujoševića. Ispričali smo im sve što smo čuli na putovanju, a oni nama o prilikama u Crnoj Gori. Rekli su: »Da ste birali najteže vreme za taj vaš zadatak, ne biste mogli izabrati teže, ali pokušaćemo sve što možemo da učinimo da ga izvršite. Još nismo uspeli da se povežemo s partijskim rukovodstvom Cetinja i ne verujemo da ćemo uspeli do Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, koji se nalaze negde u Bosni. I pored svih teškoća, mi dugujemo pomoć. Ovih dana očekujemo kurire iz Bjelopavlića, pa biste mogli s njima do neke partizanske grupe«. Ja sam ih molio da nađu i mogućnost da Vasilja prebace do Skadra.

Kuriri iz Bjelopavlića su došli i predali Doku poštu. Dogovorio sam se s njima o polasku.

Dok sam razgovarao s drugovima iz Pokrajinskog komiteta, u neposrednoj blizini zaštektao je puškomitraljez. Na brzinu smo zgrabili stvari i pošli na sigurnije mesto. Pretpostavljali smo daje neprijatelj primetio Vasilja i mene i organizovao poteru. Posle jednog rafala sve se smirilo. Kasnije je došao onaj seljak koji nas je doveo do drugova i rekao da je to pucao neki maloumni čobanin.

Rastanak sa Vasiljom teško mi je pao. On je bio bezrezervno za stvaranje KP Albanije. S njime sam se često sretao u Tirani za vreme priprema za osnivačku konferenciju. Sasvim je mirno primio, kao nešto normalno, da ne uđe u Privremeni centralni komitet. Sa žarom revolucionara obavljao je sve zadatke koje bi mu partija postavila. Njegove izvanredne ljudske vrline došle su do punog izražaja i na našem zajedničkom putu od Skadra do Brotnjika (sedište PK KPJ za Crnu Goru). Naporno pešačenje, umor, glad, neizvesnost, opasnosti koje su vrebale na svakom koraku, nisu nijednog trenutka mogle da ga pokolebaju. Verovao je u pobedu komunističkih ideala, a ovaj put je smatrao važnim zadatkom za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe Albanije i za njenu nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu. Na tom našem putovanju, koje je bilo naporno i skopčano sa mnogim opasnostima, Vasilj nijednim gestom nije pokazivao zamor ili zabrinutost. Naprotiv, bio je velik optimist, samouveren, uvek je mogao da do kraja sasluša sagovornika i da tek onda, mirnim i tihim glasom, kaže svoje mišljenje.

Brinuo sam kako će se Vasilj vratiti u Albaniju, s obzirom na izuzetno tešku situaciju koja je vladala u Crnoj Gori. Međutim, nije se imalo kud. Krenuli smo - ja u jednom, Vasilj u drugom pravcu, rastajući se sa suzama u očima.

U Bjelopavliće smo stigli bez nekih prepreka. Kuriri su me odveli do Dolova Kovačkih, gde se nalazila povećana grupa partizana. Mislim da ih je bilo dvanaest. Pored ostalih, u toj grupi su bili Branko Savićević, Rade Kovačević i Lidija Jovanović. Dao sam im pismo Pokrajinskog komiteta u kome je pisalo da mi omogućuje dalje kretanje do Pete crnogorske brigade.

S **kuririma Pete proleterske.** Tih dana došli su kuriri Pete crnogorske Miladin Bjelojević i Nedo Bogićević. Ispričali su da se Peta, zajedno s ostalim brigadama i Vrhovnim štabom, povukla preko Izgorja, Sutjeske, Zelengore i dalje u dubinu Bosne.

Bilo je vrlo teško živeti u Dolovima Kovačkim, ali snošljivije nego u piperkim planinama. Ova grupa održavala je kakvu-takvu vezu s nekoliko najsmelijih prijatelja pokreta i od njih se snabdevala malim količinama brašna i šećera. Tu se moglo nešto više saznati o situaciji bar u danilovgradskom srezu. Najsmelijiji su obavestavali o četničkim i italijanskim pokretima. I ovde je bilo akcija čišćenja terena, ali su pristalice pokreta na vreme upozoravale ilegalce da se sklone.

Nakon dva-tri dana formirana je grupa koja će poći sa mnom. Lako je bilo odabrati ljude - sami su se javljali. Odlučeno je da sa mnom pođu i da ostanu u brigadi Košta Šaranović, Nedo Bogićević, Miladin Bjelojević, Nikola Sekulić,

Miladinov brat (omladinac) i još dvojica čijih se imena ne sećam. Kao da sam dobio krila, jer je tu bilo drugova koji su tek došli iz brigade, prekaljeni su borci, a i čitav sastav grupe bio je takav da ni sam ne bih druge odabrao iako ni ostalima nemam šta da zamerim. Grupa je bila dovoljno brojna da, ako ustreba, prihvati čarku s neprijateljem. Ona je dobila zadatak da koliko god je to moguće izbegava sukobe na putu, jer se ja moram probiti do Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba.

Gladovanje, žeđ i umor učinili su svoje. Bio sam jako iscrpljen, ali nisam zastajao. Čudio sam se otkud mi tolika snaga. Činilo mi se da su svi u grupi izgledali bolje od mene.

Najviše smo putovali danju, jer nam je šumom obrastao teren to omogućavao. U jednom katunu jedan drug je svratio u kolibu i uzeo pola jagnjeta. Kritikovao sam taj postupak, ali nisam odustao od dela.

Nikšić smo zaobišli noću. U jednom zaseoku, nedaleko od grada, ispred krajnje kuće dva druga su primetila pčelinje košnice i zapalili malo baruta da uguše pčele. Dve su zabacili na leđa. Ovaj postupak nisam kritikovao. Nismo mnogo odmakli od zaseoka a od košnica su ostale samo daske - pojeli smo sve što je bilo u njima.

Ovaj kraj je bezvodan. Strahovao sam od žeđi. Nas trojica smo dobili koprivnjaču.

Dosta smo se udaljili od naselja pa smo mogli da mirno putujemo danju. Nismo žurili. Nedo i Miladin detaljno su opisivali teren kuda je prošla brigada: gde su Volujak i Maglić, levo od Volujka je selo Izgorje, desno od njega ide se niz Sutjesku, na izlazu iz klisure levo je selo Vrbnica, a zatim Zelengora. Dalje od Zelengore nisu znali.

U četničkoj zasedi. Trebalo je preći Ravno. U šumi smo sačekali ponoć. Onda smo se uputili preko Ravnog. To je levo od Volujka. Ravno treba daje granica između Crne Gore i Hercegovine. Već je pala rosa, što je znak da zora nije daleko. Na samom prevoju, odnosno na izlazu iz Ravnog, naišli smo na četničku zasedu. Pustili su nas da im se sasvim približimo. Pokušali smo da se poslužimo lukavstvom - kako smo crnogorski četnici i da idemo na Fazlagića kulu. Nisu se dali prevariti. Dok se jedan od drugova, koji je prišao sasvim blizu komandiru četničke zasede, objašnjavao s njim, Miladinov brat, omladinac, opalio je iz puške. Onda smo i mi ostali zapucali. Bili smo toliko blizu da je plamen iz puške osvetljavao čoveka na suprotnoj strani. Sve se odigralo veoma brzo.

Našli smo se u zasedi u vidu potkovice, a posle prvog pucanja s naše strane i u unakrsnoj vatri četnika. Poginuo je drug koji je pošao da pregovara s njima. Kasnije sam saznao daje poginuo i četnički komandir, neki Obrad Plješćić. Tako reći nadohvat četničke ruke mogli smo svi izginuti, ali četnici nisu smeli da pucaju u nas da ne bi jedan drugog ubili.

Naša grupa je razbijena. Ja sam se našao u jednom presahlom potoku. Od cele grupe tu sam našao samo Nikolu Sekulića. Vratili smo se na polazno mesto. Takav je dogovor bio. Očekivali smo uzaludno do zore, a zatim čitav dan - niko iz grupe nije se javljao. Čekali smo još jednu noć i dan. Opet nikog. Kasnije sam čuo da su se Košta Šaranović i Nedo Bogićević probili sami, ne znam kojim pravcem, i izbili na Romaniju. Miladin Bjelojević sam se probijao i našli smo ga na slobodnoj teritoriji. Miladinovog brata, omladinca, koji se vratio prema Dolovima Kovačkim, uhvatili su četnici i streljali. Šta se zbilo još jednom drugu koji je s nama bio ne znam ni dan-danas.

Nikola i ja mogli smo da odavde vidimo mesto zasede. Veoma je pogodno za to. Desno je Volujak, koji sa svojim strminama i urvinama predstavlja krupnu prepreku, a levo teritorija koju su kontrolisali četnici. Činilo nam se daje u daljini, levo od nas, neko veće naselje, verovatno Gacko.

Izgubivši svaku nadu da će se drugovi vratiti, napravili smo plan kako da Zaobidemo zasedu. Brzo smo prešli travnate livade Ravnog i počeli da se pentramo uz Volujak. Onda smo skrenuli levo. Planinari bi se sigurno na nekom od tih mesta spuštali konopcem, a Nikola i ja, negde puzeći, negde skokom, a

najviše padanjem, našli smo se u selu Izgoriju. Svrćali smo u više kuća da nešto pojedemo i dobijemo bilo kakvo obaveštenje gde su partizani, gde četnici, a gde ljudi iz sela. Svakoje davao drugačije obaveštenje, ali su svi bili jedinstveni u kazivanju da su se partizani povukli niz Sutjesku i dohvatili Zelengore, a dalje - to niko ne zna. Neki su ljudi otišli s partizanima, drugi su mobilisani u četnike i povedeni da se bore protiv partizana i ustaša, ali u kom pravcu - to nisu znali, a možda nisu hteli da nam kažu.

Pošto smo se dobro najeli i nabavili za put nešto hrane, krenuli smo niz Sutjesku u neizvesnost.

Nikolin strah od kletve. Sutjeska je neumorno hućala. Izgledalo je kao da iz njenog korita izviru okomite stene Maglića i Volujka, čiju smo divljinu i te kako osetili. Put je, tako reći, pust. U Suhoj smo sustigli majku Marka Perovića. Bila je kolonizirana u Duboviku, kod Peći, pa sam poznavao i nju i njene sinove. Išla je kao avet, sama, da traži sinove i partizane. Rekla nam je: »idite vi, ne mogu ja s vama. A ja ću polako naći moje sokolove, žive ili mrtve«.

IZ ALBANIJE - DO TITA

Po kazivanju, na izlazu iz klisure levo je Vrbnica. Naišli smo na tragove vojske koja je tuda prošla: pogašena ognjišta, krpe koje se ni u ratnim prilikama ne mogu ni za šta upotrebiti, delovi slomljenih samara, rakije koje su služile da se nešto skuva ili ispeče, neupotrebljivi delovi odeće i obuće, tu i tamo pedalj opute, drvena kašika koju je neko neuko izdubio... Ta »zaostavština« ulila nam je veru da smo na dobrom putu. Odatle se preko travnatog terena pred nama pružala izvijena kao zmija traka sasušene trave. Po tome smo takođe sudili da su tuda prošle brigade. Koraćajući ovom stazom, kojom je prošlo pet naših brigada, setih se one narodne: »Kud vojska prođe, tu trava ne raste«. Što smo dublje zalazili u šumu, trag se sve više gubio. Verovatno su brigade išle i kroz naseljena mesta, utabanim putem, pa se nije mogao njihov trag slediti, bar ne ovuda kuda smo nas dvojica išli. Celi dan smo lutali Zelengorom, bez karte i busole, možda smo se vrteli u krug, da bismo sledeći dan nastavili put u nepoznato. Ipak, traganje se isplatilo. Naišli smo na jednog drvoseču, koji nam je, prestravljen, isprekidano rekao da se nedaleko od nas nalazi katun. »Svi su tu prijatelji partizana i mogu vam pričati o svemu«. Uzemosmo ga s nama, uz napomenu da ako nas odvede u neku klopku, mi možemo poginuti, ali ćemo uspeti da i njega pre toga likvidiramo.

Seljak kod koga nas je drvoseča doveo bio je, po sopstvenom kazivanju, član narodnooslobodilačkog odbora. Izgledali smo tako da nam je poverovao da smo se u borbi odvojili od brigade i sada tragamo za njom. Njemu je bilo ostavljeno na brigu i lečenje nekoliko ranjenika. Smestio ih je u jednu veću kolibu pri samoj šumi, nedaleko od katuna. Navratili smo i do njih. Jedna poveća soba bila je puna ranjenika iz Srbije, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine. Od njih smo saznali da su brigade pošle dublje u Bosnu. Pričali su nam o borbama. Domaćin se očinski brinuo o njima. Snabdevao ih je hranom i držao u tajnosti. Rane su im postepeno zaceljivale.

Odbornik nas je nahranio i rekao da su brigade pošle u pravcu Treskavice, pokazujući rukom. Daleko u magli videli su se vrhovi ove planine. Putovali smo šumom, zaobilazeći naseljena mesta. Gubili smo iz vida Treskavicu, a time i orijentaciju. Glad je bila s nama, iscrpenost se povećavala. Ipak smo se stalno kretali.

Moj saputnik Nikola bio je jak, zdrav, vrlo hrabar momak. Ipak, opsedala ga je misao da se nešto pojede i kako da se izdrži. Često mi se ovako obraćao: »Šta će biti ako poginemo?« Ovo je protivrećilo njegovoj hrabrosti, ali malo-malo pa opet: »Šta će biti s nama ako poginemo?« Trudio sam se da ga ubedim da ćemo se izvući i stići do Centralnog komiteta. Ubedujući njega, i sebe sam ubedio da ću i pod ovako teškim uslovima uspeti u poduhvatu. Jednog dana,

kada mi je već bilo dosadilo da ga ubeđujem, reko mu malo ljutito: »Ako poginemo, nećemo biti živi!« On se naljuti: »Znam ja toliko, nego se plašim drugoga - neće nam se znati grob«. Njegove reči podsetiše me na kletvu koju sam davno čuo, a odnosi se na neprijatelja: »Dabogda poginuo i ne znalo ti se groba ni pomena«. Izgleda, Nikolu je baš to zabrinulo.

Nahranili su nas ali. Posle dugog lutanja u cik-cak, a nekad i u krug, stigli smo u podnožje Treskavice. Tu smo ponovo našli stazu kojom su brigade prošle. Siguran je to vodič. Uz Treskavicu smo se peli vrlo sporo. Glad nas je sve više savladivala. Već smo se privikli na to da ne jedemo dva-tri dana. Ovo je bio četvrti dan i malaksalost je tu. Nedaleko od staze, Nikola je primetio jednu kost. Po svemu sudeći, bila je ljudska cevunica, a možda i nije. Moju molbu daje ostavi, kao da nije ni čuo - razbio je kost, nadajući, se da će naći u njoj srž. Umesto srži, pokuljao je takav zadah da sam pomislio da je smrad zahvatio celu Treskavicu.

Dogovorili smo se da uđemo u prvo selo iza Treskavice i po svaku cenu nađemo nešto da pojedemo - ako poginemo, bar da poginemo siti. Na Treskavici smo naišli na jedan leš. Bio je naslonjen uz jednu bukvu, u sedećem stavu. Po odeći i iscrpenosti vidi se daje bio partizan. Mora daje zaostao za brigadom, ranjen ili iznuren, u nekom noćnom maršu. Drugovi ga nisu primetili.

S Treskavice se videlo selo Vukotnica. Izgledalo je s visine da je vrlo blizu. A nama je trebalo skoro tri sata hoda da mu se primaknemo. Opazili smo neke devojke u šalvarama i po nošnji ocenili da su Muslimanke, a selo muslimansko. Počele su da beže. Zaustavili smo ih, oslovljavajući ih sestrama. Rekli smo da u domobranima imamo braću studente, pa ih tražimo, ali se plašimo da ne naiđemo na partizane. Poverovali su nam. Od njih smo dobili dragocena obaveštenja: partizani su prema Konjicu; na njih su pošli Nemci, ustaše i domobrani; u Trnovu su Nemci, u selu domobrani. Pred njima smo »odlučili da idemo u Trnovo - valjda će Nemci znati gde je jedinica u kojoj se nalaze »naša dva brata studenta«. Zatražili smo im nešto od hrane. Rekle su nam: »Pođite s nama u selo, odvešćemo vas kod muktara, tu ćete jesti pa će vas on odvesti u Trnovo, do Nemaca, jer drugačije ne možete stići. Na putu je vlaško selo Ledići. Ono je partizansko. Ako hoćete do Trnova, morate kroz Lediće proći, ne možete ga nikako zaobići«.

Dobili smo dosta informacija. Morali smo da se odmah udaljimo.

Devojke su nam još rekle: »Nemojte ići tamo, preko one kose. Naši drže stražu svake večeri prema Ledićima«.

I ovo nam je dobro došlo radi opreznosti.

Do Vukotnice smo došli putem, a odavde do iznad Ledića, šumom, noću. Sačekali smo dan da bar po nečem saznamo je li to selo Ledići. Nije nam bilo potrebno mnogo snalažljivosti - po šubarima čobančića koji su terali stoku na pašu to smo utvrdili. Navratili smo u prvu kuću i nešto pojeli. Domaćica, starija žena, bila je sama. Uputila nas je u jednu kuću na sredini sela. Bila je to veća porodična zadruga. Radu su nas primili, dobro nahranili i pokazali nam pravac prema Igmanu. Tamo ima partizana. I za njih smo bili partizani zaostali za brigadom i sad je tražimo.

Ispratili su nas do iznad sela. Već je bio kraj jula. Sunce je peklo, a vode nije bilo. Vručina, uspon, znojenje, a naročito zeljanica s dosta kajmaka a malo brašna koju smo pojeli u ovoj kući, povećavali su žeđ. Usta su bila potpuno suva. Išli smo bukovom šumom. To je obećavalo da će negde biti vode. Nismo se prevarili. Čuo se žubor planinskog potoka. Pošli smo prema njemu. Moj drug Nikola nije mogao da se uzdrži i da polako gasi žeđ nego je legao nad potok i pio, pio dok mu se nije smučilo. Posle toga žalosno je gledao povraćeno zelje. Ljutio se na mene, govorio mi: »Lako je tebi, ti si sad sit, a šta ću ja«.

Lutali smo planinom ne bismo li nekog sreli. Čuli smo čaktar (zvono) nekog stada i primakli se da ocenimo po nošnji - je li čobanin Srbin ili Musliman. Uverili smo se da je Srbin, prišli mu i pitali ga kojim putem i kako najpre da stignemo na Igman, do partizana. Rekao nam je da partizana ima bliže i pokazao

rukom na jednu kuću - tamo su. Nije nas prevario. Našli smo trojicu ranjenika i s njima bolničarku koja ih je lečila. Tu je došao jedan drug iz partizanske grupe koja se starala o ranjenicima i odveo nas do Igmana.

Na Igmanu se tada nalazio odred kojim je komandovao Rade Hamović, a zamenik komesara Boro Kovačević, književnik, koji se izuzetno brinuo o nama dvojici. Rekao sam drugovima odakle idem i s kojim zadatkom. Odred je još ranije odlučio da za dva dana krene prema Prozoru, odnosno prema slobodnoj teritoriji. Predložili su da ih sačekamo. Uključili su nas u vojnički život. Išli smo na stražu i u patrolu, i kao i ostali dobijali mršavu hranu.

Putovanje s odredom bilo je bezbrižno prema onome što je prošlo, mada smo stalno bili gladni. Prošli smo Bjelašnicu i Bitovnju po svim vojnim propisima: posle određenog marša obavezno odmor, pa ponovo marš i odmor. Brzo smo se privikli na vojničku disciplinu i red. Brzo smo i stigli, za samo tri dana, na slobodnu teritoriju.

Umesto priznanja - saslušanje. Peta crnogorska brigada nalazila se u Šćitu. Do Šćita sam putovao s Nikolom i jednim seljakom, od koga smo uzeli konje da odjašemo do Prozora. Od Prozora do Šćita prebacili smo se partizanskim kamionom. Tamo sam sreo mnogo drugova koje sam poznavao - Radomira Babića, političkog komesara brigade, Blaža Jovanovića, Andriju Mugošu, Punišu Perovića. Štabu brigade pričao sam o teškoj situaciji u Crnoj Gori, o onome što smo radili u Albaniji, a oni meni o uspesima, o svakodnevnim borbama s Nemcima i ustašama, o velikoj slobodnoj teritoriji. Rekli su da se odmorim jedan dan, pa ću kamionom poći do Vrhovnog štaba, jer Blažo Jovanović, zamenik političkog komesara Pete crnogorske, treba da ide kod druga Tita.

Dok smo razgovarali, iznenada je ušao u sobu krupan čovek, srednjih godina, oštih crta lica, crnih brkova. Na njemu odelo od crne čohe, izgleda skoro sašiveno - vojnička bluza i rajthozne. Na glavi mu pravo nabijena »titovka« s petokrakom. O kaišu visi revolver. Cim je ušao, primetio me je i strogim glasom upitao: »Stigao si?« Kažem: »Jesam.« »Koje s tobom došao?« - »Jedan drug Nikola Sekulić.« »Gde si i kada pobegao, iz koje jedinice?« Odgovorih da nisam pobegao nego da sam se jedva probio do slobodne teritorije. »Jesi li nekog video od onih koji su pobešli iz jedinice?« Snebivajući se, rekoah zbudjeno: »Jesam, jednog mrtvog na Treskavici!«

Vidim ja daje neka zabuna. To primetiše i drugovi s kojima sam do tada razgovarao. Blažo Jovanović se umeša i reče: »Druže Savo, drug je došao iz Albanije. Nije iz naših jedinica.« Sava izmeni strogi izgled lica, koje se za tren pretvori u mirno i dobroćudno i kaza: »Pa što mi kojega đavola odmah ne kažete, nego se ja ovde izvikah na druga ni kriva ni dužna.«

Pogledao je raširenu kartu na stolu i izišao iz sobe.

Takav je bio moj prvi susret s legendarnim partizanskim komandantom Savom Kovačevićem, koji je tada bio komandant Pete crnogorske proleterske brigade.

Prvi put u Vrhovnom štabu. Osamdeset dva dana trajalo je moje putovanje od Skadra do Glamoča, ispunjeno neizvesnošću i opasnostima. Za to vreme često sam razmišljao o susretu s drugom Titom. Znao sam da je sekretar Partije i vrhovni komandant. O njemu su mi pričali Boro Vukmirović i Miladin Popović, koji su imali priliku da se s njim sretnu. Ja sam ga znao samo iz »Proleter«, u kome je iznosio svoje stavove i razrađivao liniju Partije uoči rata.

Nestrpljivo sam očekivao susret s vođom revolucije. U razmišljanjima čime da počnem kad ga sretnem, kako da ga oslovim, pred samim sobom sam se zbudnjivao. Ljutio sam se na sebe zašto se zbudnjujem. Reći ću mu da sam obavio postavljene zadatke, a on je sekretar Partije, razumeće me. Bezbroj puta sam se preslišavao kako da počnem razgovor. Pomišljao sam: rat je, on je zauzet rukovođenjem oružanom borbom, i svim nevoljama koje nosi rat, a posebno rukovođenjem Partijom, pa neće naći dovoljno vremena za mene. A zatim: zar može da ne nađe vremena i za to posle tolikog putovanja? Očekivao sam da ću ga zateći

strogog i hladnog, a onda, iako se nije znalo da li ću stići, prizivao sam hrabrost i razmišljao kako da najbolje sročim ono što mi leži na srcu, ono što znam, ono za šta sam prevalio ovako dug i trnovit put. Sada, eto, taj susret nije više želja, nego realnost koja treba da se ostvari za dva-tri dana. Drugovima iz štaba Pete crnogorske namerno nisam pričao o svojoj uznemirenosti. Ništa nisam rekao ni Blažu Jovanoviću. A od njih sam čuo o drugu Titu, naročito o njegovoj brizi za ljude.

Sutradan smo se Blažo i ja dosta brzo prebacili do Glamoča, a onda se uputili peške prema Vrhovnom štabu, koji je bio smešten u dve lepe planinske vile, nedaleko od varoši. Srce mi je još jače zaigralo. Zamaglilo mi se sve ono što sam pripremao za razgovor sa sekretarom Partije. Kad smo stigli do planinskih vila u kojima se nalazio Vrhovni štab, mislio sam da je on tu i da ću mu, onako nezvezano, ispričati ono što znam. Ali pružila mi se prilika da predahnem. Rečeno mi je da će me drug Tito primiti za koji trenutak.

Titov »ratni kabinet« bio je nedaleko, u jednoj vodenici na spratu. Sa mnom je pošao i Ivan Milutinović, član štaba i Politbira CK KPJ. Opet mi se vrzmalo u glavi kako da počnem, šta da kažem. Te moje muke prekratio je Vrhovni komandant osmehom i stiskom ruke. Razgovor nije počeo onako kako sam pretpostavljao.

Tito je najpre pitao kako sam putovao, jesam li imao nepritika, da li sam mnogo gladovao. Onda je pričao daje slobodna teritorija velika, da smo sada u ofanzivi, da se partizani hrabro bore. Zatim je pitao kako je Miladin Popović i kakvo je stanje u Albaniji. Bez teškoća sam mu izneo šta se dešava u Albaniji - šta je do tada stvoreno, i predao mu pismeni izveštaj Miladina i sve materijale, koje sam, ipak, uspeo da donesem. Rekao sam daje sada potrebna puna pomoć našeg Centralnog komiteta, da će Albaniji biti dragocena iskustva naših partizana i da CK treba da traži od Kominterne da prizna Komunističku partiju Albanije, za šta su veoma zainteresovani drugovi u Albaniji. Zatim sam mu izneo svoje utiske s puta, posebno se zadržavajući na teškom stanju u Crnoj Gori.

Usred razgovora, Tito se obratio Ivanu Milutinoviću: »Druže Milutine, druga treba smestiti u gradu, davati mu duplu porciju, odnosno koliko može da jede. On mora dobro da se odmori i popravi, vidiš kako je izmršavio. Pošto se odmori, neka se neposredno upozna sa svim ovim što mi radimo u vojsci, u Partiji i narodnooslobodilačkim odborima«.

Zatim se obratio meni: »A ti, druže, nemoj ništa da brineš. Već sutra će Radio - Slobodna Jugoslavija objaviti vesti da si stigao kod nas«.

Rekao sam: Druže Tito, tome se posebno radujem. Miladin će čuti da sam živ. On me je sigurno već prežalio pa će se obradovati. Radovaće se i tome što može očekivati moj povratak, a naročito pomoć od vas.

Čudan komfor. Stanujem u varoši, kod jedne starice. Soba lepo nameštena, sve »ija od čistoće. U čudu se pitam: da lije moguće da imam takav »komfor«, krevet sa federima i dušekom i kao sneg belim čaršavima? Trebalo se i na to priviknuti. Prve dve noći nisam mogao da zaspim u krevetu. Bilo mi je meko pa sam spavao na podu prekrivenom ćilimom.

Prvih nekoliko dana proveo sam u Vrhovnom štabu. Prevodio sam sa albanskog materijale koje sam doneo. Čitao sam sve što mi je došlo do ruke.

U Vrhovni štab dolazili su drugovi na referisanje. Neke sam poznavao, a s nekima sam se tek tada video. Sa svakim od njih upuštao sam se u razgovor. Pričao sam im o Albaniji, bez daha slušao o onome što je koji od njih preživeo, kako rade u četi, bataljonu, brigadi, kako Partija deluje u jedinici i na terenu, o drugarstvu, solidarnosti, političkom radu, postupcima s plenom i zarobljenicima, o vojničkoj i partijskoj disciplini, skromnosti komunista, o brizi za ranjenike. Zainteresovao sam se i za ulogu i značaj Pratećeg bataljona - pored ostalog i zato što su gotovo svi njegovi borci bili članovi Partije, kršni, odabrani momci, odlično naoružani i vrlo disciplinovani. Njihovu brigu o obezbeđenju Vrhovnog štaba i druga Tita, o odnošenju hitnih Titovih poruka raznim jedinicama, o privatanju i ispraćaju kurira, odmah sam uočio.

Milutin, kako su zvali Ivana Milutinovića, dao mi je cigarete, ne propuštajući da napomene da manje pušim. Dao mi je i nešto novca. Tada sam prvi put video novčanice NDH. Nisam imao gde da to potrošim. Na glamočkoj pijaci mogle su se kupiti samo poluzrele, kisele šljive, a u jednoj kafe-čajdžinici popiti kafa od ječma. Za mene, hrana je bila vrlo obilata i kalorična. U Vrhovni štab sam došao mršav kao skelet. Osećam da se popravljam - rebra mi se postepeno skrivaju. Osvežio sam se, osnažio i odagnao avet gladi.

Interesovao sam se kako radi intendatura, kako se snabdevaju jedinice. Sve mi je ovo bilo omogućeno da vidim, da se neposredno upoznam s načinom rada i organizacijom, kako se štede i čuvaju rezerve. Jednog dana odveli su me u obližnje selo da mi pokažu kako su organizovali radionice za izradu i opravku odela i obuće. Posao je odlično organizovan. Radilo se tako kao da će se tu ceo rat ostati.

U Glamoču sam doživio i prvo bombardovanje. Dve italijanske »rode« napravile su krug iznad varoši, a onda su počele da izručuju tovar bombi i da u brišućem letu, s male visine, mitraljiraju. Drugovima s kojima sam bio nije prvi put da vide avione iznad glave. Polegali su po ulici. Gledajući ih šta rade, i ja sam to učinio - da ne bi rekli da sam neznalica, ili da prvi put doživljam bombardovanje.

Među partizane sa »limuzinom«. Jednog dana sam Milutinu rekao da bih želeo da pođem do Prve proleterske brigade, čiji se štab nalazio u Livnu. Odgovorio mi je da pričekam da pita druga Tita hoće li on nekud putovati, a ako ne bude putovao, »limuzinom« ću se prebaciti u Livno. Posle nekoliko časova rekao mi je da mogu odmah da krenem i daje javio brigadi da ću tamo stići. Sedim u automobilu kojim se vozi drug Tito! Drugovima je javljeno da ću posetiti brigadu! Pitam se: ko sam to ja da se vozim automobilom Vrhovnog komandanta i da se 0 mom dolasku unapred javlja. Brzo sam našao odgovor: od prvog trenutka okružen sam pažnjom i očinskom brigom - od mog smeštaja, ishrane, džeparca, pa do susreta s vojnim i političkim rukovodiocima i upoznavanja s načinom rada i Vrhovnog štaba i pojedinih jedinica.

PRIZNANJE NAJHRABRIJEM

Zazvonio je telefon. Koča je podigao slušalicu. Glas s druge strane verovatno je pitao može li na nekom drugom jeziku da nešto saopšti, jer je Koča rekao: »Možeš na bilo kom jeziku, samo ne na mađarskom«. Pitao sam se koliko jezika zna ovaj naš proleterski komandant kad ne govori samo mađarski.

Pošto sam video i čin razmene zarobljenika, iz Livna sam se prebacio u Šušijce. U štabu Prvog bataljona našao sam neke poznanike. Jedan od njih je Živko Živković, koga je pre rata, s još nekim drugovima iz Berana, policija provela kroz Peć. Drugovi su me veoma toplo primili, odgovarali su na svako moje radoznalo pitanje, prosto se utrkivali ko će da mi kaže o borbama njihovog bataljona, koja četa i pojedinci su se istakli i kako. Tako je moralo i biti, jer ovo je - Prva proleterska. Interesovao sam se koliko ima članova Partije i SKOJ-a u njihovom bataljonu. Rekoše da samo sedam-osam boraca još nije organizovano. Najveći broj boraca ove jedinice činili su predratni članovi Partije i SKOJ-a. Uskliknuo sam: pa to je kadrovski bataljon!

Predložili su mi da pođem na jednu četnu konferenciju. Održavala se nedaleko od štaba, na jednom proplanku oivičenom šumom - to mesto kao da je neko za takve prilike pripremio. Najpre je data kratka informacija o međunarodnoj situaciji, s naglaskom na stanje na istočnom frontu. Zatim su pročitane vesti o akcijama NOB i POJ. Posebna tačka dnevnog reda je nagrada štaba brigade najboljem borcu čete. Nestrpljivo sam oklevao da vidim tog najhrabrijeg, a i način kako će se to izvesti. Risto Lekić, pomoćnik komesara čete, ustao je i rekao: »Nagrada štaba brigade najhrabrijem borcu naše čete je ručni sat. Dru-

govi, u našoj četi nema onih koji nisu hrabri i teško je odlučiti se i reći ko je najhrabriji. Međutim, nagradu moramo uručiti jednom. Ja sam se konsultovao s više drugova i predlažem daje predamo drugu (imena se ne sećam), koji je hrabar, ali nije najhrabriji u četi. Predlažem ga zbog podviga u okršaju kada je puškomitraljezom zburnio neprijatelja, naneo mu gubitke, a nama omogućio da iznesemo dvojicu ranjenih drugova. Sigurno da bi to isto uradio svaki borac naše čete da je bio na njegovom mestu. Međutim, on se našao na tom mestu i u odlučnom momentu se snašao i obavio časni zadatak proletera. »Pitam vas, drugovi, slažete li se s ovim predlogom?« Šumom je odjeknuo aplauz. Drug koji je primio nagradu jedva je izgovorio nekoliko reči zahvalnosti. Čudnovato, nagrađuje se za izuzetan podvig, a ovako ga obuzela trema! Možda je to rezultat upoređivanja sopstvene vrednosti sa vrednostima ostalih drugova. Iz te njegove dve isprekidane rečenice kao daje cela četa, i ja, videla još jednu njegovu osobinu - skromnost.

KO JE OVAJ »IČICA«?

Razgovarao sam s još nekim poznanicima i uzeo nešto propagandnog materijala. Na povratku za Vrhovni štab svratio sam do jedne čete Drugog bataljona u Livanjskom polju. I tu sam našao nekoliko poznanika. Bili su kolonisti u Metohiji. Posle kapitulacije proterani su sa svojih ognjišta i došli u rodni kraj, u Crnu Goru. Odmah su se priključili revolucionarnom pokretu i učestvovali u organizovanju oružane borbe.

U nekom seniku, gde je bilo smešteno desetak drugova, čitavu noć sam proveo u razgovoru s njima. Pričali su mi o svom borbenom putu posle napuštanja Metohije, a ja njima o stanju na Kosovu i Metohiji i u Crnoj Gori, zatim o radu u Albaniji. Noć je bila kratka za razgovor. Bili smo siti, opijeni mirisom sena na kome smo sedeli, a uz to i odmorni.

Svi smo pitali i odgovarali, sem Petra Radovića. Celu noć je pratio razgovor odobravajući klimanjem glavom ili osmehom. Petar, koga sam pre rata poznavao kao vrlo govorljivog, komunikativnog, koji je znao da osvaja ljude, uzdržao se te avgustovske noći da ne progovori. Iz Partije je bio isključen zbog pripadništva frakciji Petka Miletića. Učestvovao je u ustanku u Crnoj Gori, od prvog dana, i posle bitke na Pljevljima našao se u Prvoj proleterskoj brigadi. Bio je veoma hrabar. Drugovi su mi rekli daje tih dana kada sam bio kod njih, odlučeno da se ponovo primi u Partiju. U tome sam našao objašnjenje za njegovo ćutanje. Bilo mi je veoma drago što je ponovo član Partije. Rekao sam mu to pred svima (kasnije je, kao politički komesar Jugoslovenske mornarice, poginuo na Visu 1944).

Kada sam se vratio u Vrhovni štab, bilo je vrlo živo. Naširoko su komentarisani naši gubici prilikom napada na Kupres. U razgovorima se čulo i ovo: nije se moralo baš sada ići na Kupres, trebalo je prethodno saznati nešto više o snagama neprijatelja. Verovatno je diskusija bila najoštrija u samoj brigadi. Kako su me drugovi s kojim sam dolazio u dodir upoznali, obavezno se analizira svaka akcija. Kroz analize od vodova, četa, bataljona i brigada pa do Vrhovnog štaba sagledavale su se slabosti i tehničke greške obogatilo ratno iskustvo jedinica, komandanata i boraca.

Tih dana video sam druga Tita i jako zabrinutog - teško je doživljavao gubitke na Kupresu. Drugovi su mi rekli daje oštro kritikovao štab Četvrte brigade zbog velikih gubitaka.

U Vrhovnom štabu prvi put sam video i Mošu Pijade. Popravljao je neke pišalice mašine i nekog sočno grdio. Pitao sam ko je ovaj srditi čičica i koga ovako grdi? Drugovi iz Pratećeg bataljona rekli su mi daje to Moša Pijade, grdi svakog ko pogreši, a naročito one koji su nemarni i lenji. Tada je grdio daktilograf e što ne čuvaju mašine i što se ne trude da nauče da ih popravljaju.

Jednog dana, Tito s još nekim drugovima pošao je prema Mrkonjić-Gradu onim istim automobilom kojim sam ja putovao u Livno. Vratili su se oko podne. Tito je lično išao da pronade bezbednije mesto za Vrhovni štab, jer je Glamoč već bio dobro poznat neprijateljima i njihovim avionima.

KRCUNOVO NAVIJANJE

Milutin mije rekao da ostanem u Glamoču i da se odmaram, a Vrhovni štab mora da promeni mesto. Pitao sam ga koliko ću ostati, jer treba da se vratim - Miladin i drugovi čekaju pomoć od CK i Vrhovnog štaba. »Verovatno ćeš krenuti ubrzo. Mogao bi, možda, poći i danas ili sutra do Mrkonjić-Grada da vidiš i Krajišnike«.

Pošao sam.

Posmatram jednu krajišku brigadu. Sve mladi, kršni momci. Prolazili su gradom u četvornim redovima. Na mene su ostavili snažan utisak. Dobro građeni momci, preplanuli od sunca, dosta dobro odeveni, gazili su snažnim ujednačenim korakom. Svaki četvrti je imao puškomitraljez. Za njima se kotrljao top.

Uveče sam prisustvovao jednom predavanju. Predavača poznajem iz Metohije, još od pre rata. To je bio Radovan Zogović, pesnik. Govorio je o oružanim borbama i uspesima na pojedinim sektorima, o proslavljenim brigadama, o našem internacionalističkom dugu koji svesno izvršavamo. Naša borba je prikovala znatne snage okupatora, koje bi, inače, pošle na Sovjetski Savez. Zatim je govorio o bratstvu i jedinstvu koje kuju brigade sastavljene od boraca svih naroda Jugoslavije. Ne znàm zašto, pomenuo je i moje ime - da sam prevaleo veliki put i da se nalazim na radu u Albaniji kao instruktor CK Komunističke partije Jugoslavije. Ja sam tada pokušao da se izgubim u masi - osećao sam da me svi traže pogledom.

Sutradan sam se sreo s nekim drugovima i razgovarao o svemu što me je interesovalo. Posle podne pružila mi se prilika da posmatram fudbalsku utakmicu između partizana i mrkonjičke omladine. Prvi fudbal. Sudije glavni i međaši. Jedino - nema mreže. Igrači su u nekim dresovima. Naravno, publika je bila podeljena: partizani navijaju za svoju ekipu, meštani za omladinsku. Bilo je bučno, čulo se, zviždanje i grdnje upućene sudiji. Gledaoci su se smejali kada bi neki igrač ekipe za koju sam navijao promašio ne samo gol već i loptu. Bilo je raznih komentara, kao i danas, na stadionima. Jedan drug pored mene bio je vrlo glasan, a i duhovit: Kada je video da će omladina da pobeđi, viknuo je: »Ne znaju ovi moji da jurišaju s loptom na gol kao što jurišaju s bombama i mitraljezom na neprijateljski bunker! A ove mamine maze i ne rade ništa drugo nego trče za loptom«. Zainteresovao sam se ko je ovaj što tako bučno navija. Rekli su mi da je to komesar Druge proleterske brigade Slobodan Penezić-Krcun.

Opet sam u Glamoču. Tu je ostao samo deo Vrhovnog štaba, a drug Tito se sa ostalima već smestio na Mliništu. Vreme mije sporo prolazilo, naročito posle odlaska Vrhovnog štaba. Nastojao sam da ga prekratim čitanjem i razgovorima. Nešto me neodoljivo vuklo da se što pre vratim u Albaniju. Prošla su još dva, tri dosadna dana u Glamoču. Starica, moja gazdarica, brinula se o meni kao o rođenom sinu. Vodila je računa o mom raspoloženju. Kada bi me ponekad videla zamišljenog ili setnog, nastojala je kako je znala i umela da me oraspoloži, tražeći ohrabrujuće reči: »I ovo će proći pa ćeš se vratiti u svoj kraj i svojoj porodici. Bog će te sačuvati«. Iako sam se obilato hranio, ponekad, kada je imala nešto lepše, odvajala bi od svojih usta i davala mi. Kada dva-tri dana nisam dolazio nalazio bih je zabrinutu i pomalo ljutu: »Valjda nećeš otići iz Glamoča, a da se sa mnom ne pozdraviš iako ti nije bilo baš najbolje kod mene«. Rekao sam joj da sam joj mnogo dosadio: »Biću ti večno zahvalan za sve ovo što si učinila za mene - jedino ti se time mogu odužiti. Za koji dan otputovaću i ko zna da li ćemo se ikad više sresti«. Ništa nije progovorila. Oči su joj bile pune suza.

TITO O STALJINGRADU

Nestrpljivo sam očekivao poziv Vrhovnog štaba. Ko čeka i dočeka. Došli su drugovi i rekli da treba odmah da se javim. Kad smo stigli u Mlinište, kuriri koji su došli po mene odveli su me pod jedan veliki šator smešten u bukovoj šumi. Drug Tito mi je još na ulazu rekao da je došlo vreme da krenem. Kominternu je uputila pismo - odgovor je pozitivan. »Ja sam takođe napisao pismo Miladinu i CK KPJ Albanije. Naš Centralni komitet je odredio Blaža Jovanovića da kao delegat CK KPJ prisustvuje Zemaš jskoj konferenciji Komunističke partije Albanije, koju treba da organizujete. Pored toga, Blažo će vam pomoći, jer poseduje veliko iskustvo. On će povesti još jednog druga koji će vam pomoći u organizovanju oružanih jedinica. Ponećete do PK KPJ za Crnu Goru i proglas Centralnog komiteta koji smo uputili crnogorskom narodu«.

Pod šatorom se nalazilo nekoliko članova Vrhovnog štaba. Jedna drugarica je nešto kucala na mašini. Sreten Zujović-Crni ležao je na krevetu. Imao je prelom noge - slomio ju je prilikom fudbalske utakmice u Glamoču. Bilo je vrlo živo. Stizali su drugovi na referisanje, neki radi novog rasporeda. Vojska je narastala i prešlo se na organizovanje divizija. Za nove jedinice bili su potrebni kadrovi. Dolazili su iz proleterskih brigada. S njima je kratko razgovarano: ti ćeš ići u tu jedinicu, ti u tu. Sa svakim od njih Tito se pozdravljao i pozeleo mu uspeh. Nađena im je kafa, a i vino - kao počast. »Hrabriji« su uzimali i jedno i drugo. Šator je bio dosta prostran da se može napraviti više koračaja. U jednom trenutku, Tito je zastao i upitao me: »Jesi li bio i do Krajišnika. Kakav utisak nisiš od njih?« Odgovorio sam mu daje to sila da svaki četvrti nosi puškomitraljez, a za njima se valja top. Tito je počeo da iznosi stanje na frontovima kod nas i zaključio: »Zasad smo svuda u ofanzivi, ali ne bismo smeli da se uspravamo, neprijatelj opet priprema ofanzivu«.

Poveo se razgovor o tome da li će Nemci zauzeti Staljingrad. Svi koji su bili na okupu tvrdili su da će Staljingrad pasti, navodeći kao argumente brojnost nemačkih trupa, njihovo naoružanje, taktiku i drugo. Tito je zabrinuto koračao. Zastao je i umešao se u diskusiju: »Staljingrad neće pasti! Crvena armija se prestrojila i u međuvremenu pripremila ne samo da odbaci Nemce od Staljingrada nego i da im zada odlučujući udarac. Sada ima savremenije naoružanje, borci su iskusniji, a treba imati u vidu ijedan presudan moment: Crvena armija brani sovjetsku otadžbinu i moral joj je vrlo visok, za razliku od nemačkih fašista, koji su daleko od svoje zemlje i tuku se za osvajanje tuđih teritorija. Crvena armija će zadati udarac Hitlerovim trupama od kojeg se više neće moći oporaviti. Dakle, Staljingrad neće pasti i to će biti presudno za poraz fašizma«. Članovi Vrhovnog štaba i svi koji smo se zatekli tu i pratili razgovor pogledali smo se i razmišljali o kategoričkom i argumentovanom tvrđenju Tita.

Neko od prisutnih reče: »Druže Tito, da damo Mugoši jednu tvoju fotografiju neka je ponese i pokaže drugovima u Albaniji«. Tito je klimnuo glavom.

Kolebao sam se da li da zatražim ijedan nemački šmajser. Video sam šmajseru kod Krajišnika. Odlučih se i rekoh da bi mi za ovako dalek put bio mnogo praktičniji šmajser nego puška. Tito, šetajući po šatoru, reče: »Da smo se setili toga pre dva-tri dana, bilo je ovde bar petnaestak šmajsera!« Zujović izvuče šmajser ispod jastuka i pruži mi ga: »Druže Stari, ja ću mu dati svoj«.

Mojoj radosti nije bilo kraja. Došlo je vreme da krenemo: nosim Titovo pismo Centralnom komitetu Albanije i Miladinu, direktivno pismo Komunističkoj partiji Albanije, dragocene materijale Vrhovnog štaba i štabova brigade. Zatim, imam Titovu sliku, a tu je i novi nemački šmajser s dosta municije.

Tito me pitao koliko treba da putujemo do Albanije. Odgovorio sam da se, s obzirom na situaciju, može stići i za mesec dana, ali putovanje može trajati i duže - zavisi od toga da li treba u putu nabavljati hranu, da li će se nailaziti na

zasede. Tito tada reče drugovima da mi se spremi što više kalorične hrane, a zatim će meni: »Putuj i mesec dana, i više ako treba, ali moraš stići u Albaniju. Izbegavaj sve eventualne sukobe, pa neka put traje i duže, ali ti i drugovi morate stići tamo«.

MORATE STIĆI

Sve je bilo spremno za polazak. Čudno se osećam: želeo sam da krenem što pre, a sada mi je teško da se odvojim od Vrhovnog štaba i pođem u neizvesnost. Ranac pun materijala i medenih kolača (da bi duže trajali), šmajser i municija - čini mi se da sve to nije teško.

Pozdravio sam se s drugovima koji su se zatekli pod šatorom. Tito me ispratio nekoliko koraka od šatora, stisnuo mi ruku i rekao: »Naredio sam drugovima iz Pete crnogorske da se jedan broj njih izdvoji i krene s Blažom i s tobom do Crne Gore, gde će ostati da pomognu drugovima koji su tamo. A vi putujete, budite obazrivi, izbegavajte bilo kakve sukobe. Putujte bez obzira na vreme, ali morate stići. Još jedanput: čuvaj se i stigni! Srećan ti put!«

Kada sam stigao u štab Pete crnogorske, Blažo Jovanović i brigadno rukovodstvo bili su odredili drugove za zadatke u Crnoj Gori. Svi su probrani borci. Među njima ima i visokih rukovodilaca. Svega nas je sedamnaest. S nama je i Dara Čokorilo. Svi su znali da idu u Crnu Goru i da treba tamo da ostanu da pomognu pozadinskim političkim radnicima.

Dušan Mugoša

TRI SUSRETA

Danas je devedeset i drugi dan otkad sam pošao u rat. Sunčano je i hladno.

Stojim pod oružjem u stroju na desnom krilu 1. čete 1. užičkog bataljona tek formirane 2. proleterske brigade u Čajniču. Slušamo govor druga Tita. Spominje događaje od početka ustanka i držanje četnika, objašnjava ciljeve naše borbe, iznosi uspehe Prve proleterske i značaj formiranja naše Druge. Ne obećava brzo olakšanje, poziva na beskompromisnu borbu, koja se može završiti samo našom pobedom, sigurnom i potpunom.

Prvi put čujem ga kao govornika, ali mu ne mogu najbolje da vidim lice. Za pažljivo posmatranje - daleko je, ali ipak odmah prepoznajem daje to taj isti čovek koga sam dotle već dva puta video (mada slučajno i u prolazu) i čuo oko Draglice i Nove Varoši u veoma teškim momentima našeg povlačenja iz Srbije.

U besprekidnom nizu oštrih utisaka - počev od one hladne, tamne i tagične noći 27/28. novembra 1941, kad je napuštano Užice i kad sam se, gonjen snažnim osećanjima, javio u Komandu mesta i tražio pušku, pa sve do danas, kad, eto, stojim u stroju ove tek formirane borbene jedinice pred njenim osnivačem - i ti trenutni susreti sa njim su se tako duboko urezali u moje pamćenje da sam odmah bio načisto da se tu radi o mom trećem susretu sa istim čovekom. Sada sam znao da je to naš najodgovorniji rukovodilac, ali, kao i svi ostali borci u brigadi, još nisam znao ni njegovo ime, niti ma šta o njemu kao čoveku.

* * ^

*

Bio je potpun mrak kad sam se trgao iz sna i još sasvim bunovan, nisam mogao da se orijentišem gde sam. Bilo je to prve noći posle mog odlaska od kuće.

Neko me je budio i drmao za rame. Prepoznao sam prigušen glas Sretena Penezića:

»Druže, imaš li pušku? Ustani brzo da ideš kao pratilac kamiona za Draglicu«.

Ne prepoznavši me u mraku, budio je mene jer sam ležao najbliže do vrata. U nekoj kući na Zlatiboru, u kojoj smo se zbili te hladne noći posle povlačenja iz Užica, on je organizovao evakuaciju zaliha oružja iznetog iz Užica. Tako se desilo da sam u sam cik zore već bio kod Draglice, na kraju još nedovršenog puta za Novu Varoš i, zajedno sa ostalim pratiocima, istovario puške iz kamiona, slažući ih pored puta. Vreme hladno i mutno, svi smo umorni, neispavani i prilično gladni; situacija u kojoj smo se našli očevidno je veoma kritična, ali, za čudo, ne primećuje se ni panika ni demoralizacija. Neko izdaje naređenja, koja apsolutno svi prihvataju bez ikakvog kolebanja i sa velikim zalaganjem ih izvršavaju. Tako postupam i ja, gotovo instinktivno.

Naš kamion odmah se vraća. Uskoro stiže drugi. Stalno pristižu veće i manje grupe naoružanih boraca, a među njima i ranjenici koji mogu sami da idu. Volovskim kolima pristiže neki materijal. Opšti pravac kretanja - za selo Dobroselicu i nekuda dalje. Mi istovremeno puške nosimo dalje, prelazimo neki potok, prevaljujemo preko jedne kose i slažemo ih pred kafanom u selu. Tamo i natrag skoro ceo čas dosta teškog puta. Nosimo po 3-4 puške odjednom. U nošenju nam pomažu uzput i mnogi od onih što idu dalje u sastavu borbenih jedinica. Oni to čine dobrovoljno i samoinicijativno. Sve se radi smišljeno, bez galame i komandovanja, bez nekih ekscesa i nervoze, niko se ne žali i niko ništa ne traži.

Bilo je već blizu podne kad je iznenada na kraj nedovršenog puta, gde su bile složene puške, iz pravca Zlatibora stigao putnički automobil. Zaustavio se, slučajno, baš pored mene kad sam već bio zamahnuo da dignem na rame naredne tri puške. Iz kola su izašla tri druga. Jedan od njih mi je odmah pao u oči: srednjeg rasta, širokih ramena, sportskog držanja, u toploj, lepo skrojenoj crnoj bluzi i isto takvim jahačim pantalonama uvučenim u čizme, sa crvenim gajtanom od revolvera na pasu i sa velikom, crnom šubarom na glavi od nekog finog, a ne jag-nječeg krzna. On se bez žurbe osvrnuo okolo, za trenutak zaustavio pogled na mom licu, tako da sam stigao da vidim da su mu oči sive, sa nekima je nešto progovorio i brzim, lakim koracima krenuo u grupi svojih pratilaca istim puteljkom kojim smo i mi nosili puške. Bio sam u vojsci tek drugi dan i, praktično, još nikoga nisam poznavao, sem nekih boraca Užičana, braće Sretena i Slobodana Penezića, inž. Milentija Popovića i Lole Ribara.

Sivo mrazno jutro. Hladan vetar baca u lice snežne iglice. Jašem nekog ogromnog konja, koji je pre za fјjaker nego za jahanje. Slabo hranjen, nepotkovan, on klizi po ledu na putu i tromo i nevešto korača. Pustio sam dizgin verujući da će se ovaj čudni konj sam bolje snaći na ovom klizavom putu. Krećem iz Nove Varoši prema selu Bistrici sa zadatkom da rušenjem puta sprečim eventualni napad italijanskih tenkova iz Prijepolja. Idem potpuno sam, bez alata, bez eksploziva, pa čak i borbenu situaciju na tom sektoru ne poznajem. Ne znam gde su naše jedinice. Borac sam novog Srpsko-sandžackog bataljona, koji je formiran čim smo stigli u Radojnu. Zadatak sam dobio u štabu bataljona. Pokušao sam da objasnim da su mi za tako konkretan zadatak potrebni ljudi i određena materijalna sredstva. Kao odgovor čuo sam samo uzbuđene govore Mitre Mitrović, Jurice Ribara, Jovana Popovića i drugih o potrebi samoinicijative, odlučnosti, snalažljivosti, revolucionarnosti, itd. Pošao sam bez ikakvih konkretnih planova, ali, začudo, i bez kolebanja, sa nekim skoro podsvesnim stavom: »Pa videću tamo šta ću da radim«.

I eto, sad sam na putu u neizvesnost. Imam staru maliherku bez remnika, sa komadom poljskog telefonskog kabla i nekoliko metaka. Ni metka još nisam opalio iz ovog karabina i ne znam da li je uopšte ispravan.

Paralelno sa Bistricom, zaleđenom pored obala, put vijuga kroz usku klisuru. Na putu - nikoga, ali iza jednog zavoja, na četiri - pet kilometara od Nove Varoši, odjednom vidim konjanika u kasu, kako grabi meni u susret. Malog, lepog bosanskog dorata jaše opet onaj rukovodilac u crnoj šubari, koga sam video kod Draglice pre 14 dana. Jaše sam, bez ikakve pratnje. Palo mi je u oči kako se lepo drži u sedlu i kako skladno izgleda cela njegova pojava.

»Da niste vi inženjer koga je štab bataljona morao uputiti za rušenje puta kod Bistrice?« - pita me on čim smo se približili, i to sasvim spokojnim glasom.

Ne znam ni sad zašto, ali ne pitam ga ni ja koje on i s kojim pravom me pita, nego odmah potvrđujem da sam zaista taj za koga se on interesira i sam mu pričam kako sam u nedoumici na koji način i na kojem mestu da zaprečim put, kad nemam nikakvih sredstava i ne poznajem situaciju.

Prvi put u toku ovih prvih 15 dana mog ratovanja naišao sam na rukovodioca od koga sam dobio jasne i precizne instrukcije: pet-šest kilometara odavde dalje prema selu Bistrica dvojica rudara iz Rudarske čete pokušavaju da miniraju potporni zid i propust na putu. Treba im pomoći da ispadne sve kako treba. U selu Bistrica - potražiti odbornika (zaboravio sam mu ime). On će skupiti ljuđe i alat, a možda ima nešto i eksploziva. Za prekopavanje puta tražiti mesto između s. Bistrice i raskrsnice puteva za Priboj i Prijepolje. Jedna naša četa (Užička ili Čačanska) drži položaj iznad sela Bistrice.

»Treba se čuvati četnika od Rutoša. I požurite! - Zdravo«. On je naglo završio i odmah, iz mesta, krenuo svoga konja slično jahanju Kalmika, Kirgiza i kozaka.

... I evo sad znam ko je on. Kao vrhovni komandant on formira našu proletersku brigadu i u svom govoru daje nam instrukcije za borbu. Govori jasno, bez teoretisanja i uopšte bez suvišnih reči. To nije uobičajen tip propagandnog političkog govora. Pre bih rekao da smo slušali koncizno izloženo uputstvo, praćeno najpotrebnijim političkim objašnjenjima.

Svečanost nije dugo trajala. U grupicama smo prošetali po varoši i rano otišli na odmor u zgradu škole.

Već u prvi sumrak zaspao sam na tvrdoj palači bez slame i ne sluteći kako će se dalje razvijati događaji oko mene...

ROD TITA

Sutradan posle svečanosti povodom formiranja 2. proleterske brigade - dve krupne novosti: brigada polazi u akciju protiv četnika, a ja, još istog dana odlazim našim partizanskim autobusom za Foču na raspored u Vrhovni štab.

Autobus - nekakva sasvim stara i otrcana krtija, a uz to još prerađen sa benzinskog na pogon na gas. Pored sedišta šofera spol ja na karoseriji učvršćen je »kazan« domaće, partizanske izrade, koji puši kao manja lokomotiva. Brzo smo ušli u autobus, jer se kazan već raspalio i nije se smeo gubiti ni minut vremena da se ne bi potrošio gas u njemu. No, i ovaj primitivni autobus funkcionisao je dobro i pored toga što je u tehničkom smislu sve bilo do krajnosti siromašno. Vozač i njegov pomoćnik nisu bili samo savesni vozači, nego ljudi koji su duboko verovali da i njihov rad, iako na prvi pogled drugorazredni, doprinosi svenarodnoj borbi.

Stigli smo u Foču u prvim poslepodnevnim časovima lepog, sunčanog, ali dosta hladnog dana. U fočanskom Hotelu javio sam se Sretenu Žujeviću Crnom,

članu Vrhovnog štaba. Bio je kratak i do kraja konkretan. Hranit ću se u hotelu s ostalim osobljem Vrhovnog štaba, a spavati u Upravnoj zgradi Fabrike duvana, jer u Hotelu nema više praznih kreveta. Raspored i uputstva za rad dobiću kasnije. »Ajd zdravo!« - završio je naglo, *i! ne i grubo.

Uveče u trpezariji Hotela upoznao sam se sa drugovima s kojima ću zajedno proći ceo rat.

Hrana je više nego skromna, uglavnom, nezaslađeni kompoti od suvih krušaka divljakuša (našli smo ih u Goraždu nekoliko vagona) i ječmeni hleb, slatkast i crvenkast od velikog dodatka brašna od sitno mlevenih suvih krušaka. Mesa, masti i soli tako reći i nema - jedemo u atmosferi skromnog i urednog restorana i na odgovarajući način se i ponašamo.

Razgovori su opšti. Sedimo za manjim odvojenim restoranskim stolovima, ali nema izdvajanja na grupe ni po kakvom osnovu. Tu se hrane svi prisutni članovi CK i VS, sem Tita. Slaba i jednolična hrana, naravno, ponekad se kritikuje, ali uvek nekako uzgred, bez dubljeg nezadovoljstva, više kroz šalu, uz smeh.

Popodne i dva sledeća dana, pošto nisam imao nekih obaveza, utrošio sam na svoj smeštaj u Fabrici duvana i upoznavanju ljudi i grada Foče, očekujući s nestrpljenjem prijem zadatka. Nisam imao nikakvu predstavu zašto sam pozvan.

Smestio sam se u veliku praznu sobu u Upravnoj zgradi Fabrike, sa starinskom, visokom, kitnjasto livenom peći. Krevet od dasaka napravio mi je jedan radnik iz skladišta. Strožak, sašiven od običnog debelog i grubog jutanog platna za pakovanje duvana, napunio je krupnim, suvim, kao zlato žutim listovima duvana - izgleda da je tada bilo teško doći do slame u Foči. Umesto ćebeta dobio sam dobro istreseno bosansko ćilimče sa patosa bivše direktorove kancelarije. Bio sam zaista srećan i slatko sam spavao u tom krevetu.

Obilazio sam Foču. Razgledao sam partizansku bolnicu. Više puta sam navraćao u kasarne, u kojima su bili smešteni delovi 1. proleterske brigade. Posmatrao sam kako žive naši borci i kakva atmosfera vlada u jedinicama. Sve je za mene bilo novo i neočekivano. Bilo je u tome nekog dubokog sadržaja, koji sam više osećao nego razumevao. Jedno zapažanje pratilo me je od prvog dana - nema besposličara u jedinicama iako se ovde naiže na odmoru. Svi nešto rade, nailazim na glasno čitanje, koje grupe slušaju sa interesovanjem i pažnjom. Ne čujem nikakve komande, ne čuje se naredbodavni ton, nema vike, toliko urezane u moju svest o vojnim jedinicama. Međutim, očevidno je da tu neko naređuje, jer svi izvršavaju svoje zadatke, koji su im preneti na neki, meni do tada nepoznat, način. To mi uliva poverenje u ovu vojsku, ne smeta mi loša odeća i jedan spoljni izgled.

U gradu pokušavam da razgovaram s ljudima. Muslimani su još zaplašeni od četničkih zverstava, zato izbegavaju razgovor i brzo se razilaze.

Već prvih dana osetio sam da su svi koji se skupljaju u trpezariji Hotela na neki naročiti način bliski međusobno. Njihova ideološka orijentacija, koja se primećivala čak u sitnicama svakodnevnog života, pokazuje njihovo jedinstvo. Svoje lične prohteve su potisnuli u stranu, kao beznačajne, prema bogatim sadržajima svojih ciljeva. Prihvatili su sa lakoćom opasan, surov i oskudan život.

Od prvog dana mog boravka u Foči, razmišljajući o ovim neobičnim stvarima u mom »duvanskom« krevetu, odlučio sam da i sebe izgrađujem u istom duhu.

U rat sam pošao sa navršenom 41 godinom, nalazio sam se među mladićima koji su prosečno imali 20-25 godina, sasvim retko neko oko 30 godina, tako da sam sve što se zbivalo oko mene još bolje mogao osetiti. Shvatio sam za ovo nekoliko meseci da bi samoizgradnjom trebalo da steknem isti pogled i shvatanje i da se osposobim za razumevanje svega onoga što se oko mene dešava.

Trećeg dana boravka u Foči, 7. III 1942. godine, pre podne jedan borac Prateće čete saopštio mi je da se moram javiti kod druga Starog odmah tu, iznad same Fabrike duvana. Nisam se raspitivao ko je taj »drug Stari« čuo sam već to ime u trpezariji Hotela, bilo mi je jasno da idem kod najvišeg rukovodioca. Pra-

ćon borcem koji je došao po mene, peo sam se strmom stazom na stanični plato i pošao prema stražari na južnoj strani.

Pred ulazom u kuću - stražar s karabinom. Pušta me bez pitanja, valjda što me prati njegov drug iz Prateće čete. U predsoblju me prima jedan rukovodilac, koji me uvodi u sobu.

Nasuprot vrata za pisaćim stolom sedeo je Tito, opet u onom svom crnom odelu, samo bez šubare na glavi. Desno od vrata, kod prozora - sto sa sekcijama i, oslonjene na njega, šifrantkinje Branka i Senka. Levo od pisaćeg stola nekakva tapacirana fotelja. Ništa drugo u ovoj čistoj, svetloj i toploj sobi.

Tito je ustao, koraknuo prema meni, pružio mi ruku i oslovio na ruskom jeziku, pitajući me za ime i prezime.

»Aha, Vladimir. Znači Voloda« - rekao je on. Tako sam dobio partizansko ime.

Govoreći i dalje ruski, on mi je pokazao rukom stolicu preko puta pisaćeg stola i postavio mi nekoliko pitanja, želeći očevidno da me upozna. Odgovarao sam ruski, prihvatajući sa velikim iznenađenjem i zahvalnošću ovaj, za mene potpuno neočekivan, izraz pažnje. Način njegovog izražavanja, struktura rečenice jasno su pokazivali daje ruski jezik naučio u SSSR-u i daje tamo, verovatno, duže živeo. Ipak sam primetio daje to za njega bilo naporno i prešao sam na srpskohrvatski. Sve što je govorio, slušao sam što sam mogao pažljivije, bile su to za mene potpuno nove ideje i shvatanja.

Najpre je izvršio kratku analizu događaja prilikom povlačenja iz Užica. Veoma reljefno, sa mnogim detaljima, izneo je naše teškoće i gubitke, uslovljene našom neumešnošću i nepripremljenošću za organizovano inženjerijsko zaprečavanje. Zbog toga nismo iskoristili vanredno povoljno zemljište za zaprečavanje na delu između Užica i Bele zemlje, niti nagazne mine, kojih je u Užicama bilo u izobilju. Tada nisam znao da je i on lično pokušavao da minama zapreči put Nemcima, izlažući i svoj život opasnosti.

Sve je to izložio jasno i kratko, da bi zatim prešao na stvari zbog kojih me je i zvao: ostajem pri Vrhovnom štabu kao građevinar, zadatak mi je da radim na stvaranju partizanske inženjerije, a sa manjom inženjerijskom jedinicom, koju treba odmah da formiram, neposredno ću izvršavati borbene zadatke inženjerijskog tipa, koje ću dobijati od njega lično.

Izrazio sam sumnju u svoju sposobnost za izvršenje poverenog zadatka, jer sam po školi i praksi civilni inženjer, bez vojnog obrazovanja i iskustva. Tito je svoje neslaganje formulisao ovako - ako postoji civilna i vojna tehnika, onda mora da postoji i partizanska tehnika, koja nije ni jedno ni drugo. Šta je to? To tek treba sagledati, a to će, svakako, uspešnije sagledati čovek sa tehničkim obrazovanjem, samo se treba osloboditi krutih stavova i shvatanja stečenih u predratnoj školi i društvu.

Isključio je svaku mogućnost o nekim posebnim tehničkim naukama - civilnim, vojnim i partizanskim, jer nauka i njeni principi su jedinstveni. Radi se o civilnoj, vojnoj i partizanskoj interpretaciji tih istih naučnih principa. Partizanska tehnika ne sme biti primitivna zbog toga što su joj tehnička sredstva oskudna. Kroz celo izlaganje, kao crvena nit, provlačila se misao da se u partizanskom ratu ne treba zanositi šablonskim rešenjima prenetim iz škole, nego pronalaziti rešenja koja će predstavljati izlaz u datoj situaciji u okviru raspoloživih sredstava.

Na rastanku je tražio da ga češće obaveštavam o toku formiranja naše inženjerijske jedinice, rekao je da će preduzeti mere radi prikupljanja od jedinica zaplenjenog eksploziva i minerskog pribora. Izvadio je iz fijke 300 komada kapisli i pružio mi.

Mnogo sam razmišljao posle tog razgovora. Njegova ličnost ostavila je m mene vanredno snažan utisak. Mada je naš susret trajao svega oko dva časa, snaga njegova uma i osmišljena angažovanost u rešavanju problema rata i revolucije pobudili su u meni divljenje. Svoje misli je iznosio ubedljivo, lako shvatljivo, shvatio sam da se potpuno srodio sa problematikom. Verovao sam mu bez

kolebanja, jer se ni on nije kolebao nijednog sekunda. A iznad svega me je plenila sposobnost da stvori prisnu, ljudsku atmosferu u toku razgovora. To mi je omogućilo da se potpuno opustim, da prevazidem ustezanja i obzire, da već u prvom susretu slobodno i ravnopravno učestvujem u razvijanju njegovih ideja i da shvatim njegove zamisli.

Osetio sam da sam upoznao neobičnog čoveka, vanredne duhovne snage i ogromnih sposobnosti, za mene novih i neobičnih ideja i shvatanja.

Kao inženjer s višegodišnjom građevinskom praksom bio sam iznenađen njegovim pogledom na partizansku tehniku, to je bio neočekivan i sjajan pronalazak. On je otvorio izlaz iz na izgled bezizlazne situacije. Kakva tehnika golim rukama?! Kakva inženjerija bez kadrova opreme i materijala, bez škole i industrije, ili bar pomoći sa strane?! To su bila pitanja koja su mi se vrmala po glavi na početku razgovora. Sad vidim da on ne zatvara oči pred stvarnim stanjem, vidi izlaz, čujem njegova objašnjenja toliko jasna i logična. On sugerise - najpre pronaći prave ljude, skupiti što može da posluži svrsi, materijal i alat i na osnovu toga naći rešenja (konstrukciju ili postupak) u datoj situaciji. Naravno, snalažljivost treba razvijati kod ljudi odgovarajućom obukom i vaspitanjem, a to je moguće u našem partizanskom ratu.

Intenzivno razmišljanje o svemu tome nije moglo imati nikakav teoretski knjiški karakter. Neprijatelj se dosta brzo približavao Foči i bilo mi je jasno da posle takvog razgovora sa Titom moram brzo očekivati konkretan zadatak.

MOST JE VEZA

Dva dana odmora u Lječevinama bili su mi i te kako potrebni. Brdska jag-njetina, iako neslana i bez hleba, meko seno u kolibi gde smo spavali i kupanje u vodenoj prašini atraktivnog vodopada - izvanredno su me osvežili.

Kurira, koji je došao od Crnog, dočekao sam opet sposoban za napore.

Traže da se ispod sela Donje Kruševo izgradi most preko Pive. Potreban je, pre svega, radi veze sa našim Kraljevačkim bataljonom, koji je operisao na obroncima Kmura i Veternika. Zatim, za prebacivanje s Vučeva stada krava i volova, tada naše jedine rezerve hrane, koju su ugrožavali četnici. Na Rudinama se nalazila Centralna bolnica za koju je hrana bila neophodna.

Donje Kruševo, malo seoce, uvučeno u dubok, tesan, skrovit i nepregledan Kanjon Pive, gotovo na samom sastavu Pive i Tare, nije se moglo videti gotovo ni sa koje strane, jer je bilo zaklonjeno grdnom stoletnom bukovom šumom. Suma se spuštala do kamenite obale iznad reke. Redovi debelih bukovih stabala ličili su na kolonadu postavljenu na obalama da čuva rečni tok u njenom krivudanju.

Spustio sam se na obalu na mesto za koje su mi rekli da kuriri i seljaci nekako prelaze preko. Voda je hučala, brza i kristalno čista. Odmah sam procenio daje svuda dublja od dva metra i da se ne može preći gazom. Između dva stabla na levoj i desnoj obali dosta labavo je bio učvršćen debeli žičani konopac. To je znači taj »kašun« za prebacivanje. Na točkiću koji je mogao da klizi po žici visila je korpa od pruča, trebalo je samo sesti i hvatajući se rukama za konopac prevući korpu i sebe sjedne obale na drugu. To je trajalo dosta dugo i tražilo je dosta hrabrosti i snage.

Na obali se skupilo nekoliko seljaka iz Kruševa, sve šumski radnici s Vučeva i Zelengore. Razgovarao sam s njima kako bi se tu mogao napraviti most.

Gledajući čelično uže kako u luku visi nad vodom i spaja obale reke, došao sam na pomisao da bi, samo ako bi imao više takvih užadi, mogao sagraditi i most. Seljaci su mi otkrili da znaju mesto u šumi gde se nalaze čelični konopci, ali neće biti lako da se donesu.

Organizacije prenošenja čeličnih konopaca dobrovoljno se prihvatio jedan seljak iz Kruševa. Dobio sam pomoć od partizana sa Šćepan-Polja, a od meštana smo mobilizirali ljude i konje.

Tridesetak ljudi sa 60 tovarnih konja, za dan i po su sa visine od preko 1000 m dopremili dva čelična konopca 32 mm od po 300 m dužine. Prebacivanje takvog tereta predstavljao je tada podvig dostojan divljenja.

Šad smo mogli pristupiti gradnji. Prebacili smo šest uporednih sajli, na međusobnom razmaku od približno 30 cm, preko reke. Vezali smo ih za bukova stabla i zategli ih, koliko se moglo, volovskim zapregama. Seljaci su to radili veoma spretno. Po mom savetu, iznad prvog i šestog konopca, na visini od 70-80 cm zategli smo još po jedan konopac, a na svaka dva metra dužine mosta svih osam konopaca vezivali bi poprečno debelom telegrafskom žicom. Tako je stvorena noseća celina i most je dobio neku vrstu ograde. Pošto se most suviše ljuljao, lengerisali smo njegovu sredinu telegrafskom žicom za obale. Ove zatege su znatno stabilizirale most. Zatim smo preko šest donjih konopaca kanapom i likom učvrstili poprečne daske, koje su činile patos mosta širine dva metra.

Sve ove radove obavilo je 12 ljudi, od kojih su samo četvorica bili naši inženjerci, za svega 4 dana. Moj udeo pri gradnji bio je minimalan. Uglavnom sam prihvatao njihova rešenja, koja su poticala iz životnih iskustava. Naročito se pronalazačka sposobnost pokazala pri vezivanju čeličnih konopaca na obalama. Posmatrajući njihov rad i pronalazke, setio sam se Titovih reči, kada je govorio o ljudima iz naroda i njihovoj sposobnosti da nađu prava rešenja u datoj situaciji.

Trebalo je još ispitati nosivost naše tvorevine, mosta koji je spajao kamenite obale. Bez vidnih deformacija most je izdržao 12 krupnih krava. To je bilo najmanje 8 tona.

Na putu za Bosansku krajinu, preko mosta, u pravcu Vučeva i Zelengore, prešla je operativna grupa Vrhovnog štaba, Centralna bolnica i vratila se većina stoke zbog koje smo, najviše, most i gradili.

Oko podne 10. maja 1942. godine, posto je prošla grupa rukovodilaca i Zlatarski bataljon kao zaštitnica, pod četničkom vatrom, presekli smo noseće čelične konopce i presekli put nastupajućem neprijatelju.

Vladimir Smirnov Voloda

DELEGAT SA IZVANREDNIM OVLAŠĆENJIMA

Na sastanku proširenog Politbiroa od 4. jula 1941. godine, kada je donesena odluka o oružanom ustanku, usvojeno je da, za prvo vrijeme, na radu u samom centru (to znači u Beogradu) ostanu drugovi: Ranković, Milutinović i Lola Ribar, koji bi, zajedno s Titom, sačinjavali novi centar. Ovaj uži centar trebalo je da obezbijedi neophodne veze sa ostalim centrima u svim pokrajinama, radi neophodnog koordiniranja oružanom borbom na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Istovremeno je odlučeno da se u pokrajine pošalju delegati CK sa izvanrednim ovlašćenjima, koji bi mogli da raspuštaju čitave organizacije, smjenjuju pojedina rukovodstva, isključuju iz partije pojedine članove organizacija pa i rukovodstva, čak i da ih strijeljaju ako počnu sabotirati oružanu borbu. Ovim mjerama partija je u svom djelovanju prelazila na ratno stanje. One, ne izgledaju demokratske, gledane iz današnjeg ugla, ali, u ratnim uslovima, one su bile jedino moguće, ako se željela obezbijediti pobjeda revolucije.

Mjera sužavanja centra na tri - četiri druga, pokazala se pravilnom. Jedino tako su drugovi i mogli opstati u okupiranom Beogradu, u kome se počela raspilamsavati diverzantska borba radnika i omladine Beograda za uništavanje skladišta benzina i municije, kamiona i željezničkih vozova, itd. Ovakvo suženi centar mogao je lakše opstati na tom vrućem terenu, a i uspješno rukovoditi oružanom

borbom na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Ova praksa je korišćena i u toku trajan j. oružane borbe, sve do konačnog oslobođenja zemlje. Rukovodeći, vojni i politički centar, (CK i Vrhovni štab) se redovno sastajao i odlučivao o svim važnijim vojnim i političkim pitanjima. Ali, taj rukovodeći centar je bio vrlo promenljiv. Sastojao se od rukovodećih drugova koji su se tog momenta nalazili u mjestu u kojem se drug Tito nalazio. Ovdje, naravno, nijesu uticali (na ovakvu orijentaciju) nekakvi razlozi bezbjednosti rukovodećeg centra. Ako je to i bio jedan od razloga u okupiranom Beogradu, na oslobođenoj teritoriji, to svakako nije bio nikakav razlog. Ovdje su, naprotiv, preovladavali sasvim drugi razlozi. Konkretno, da se uzela orijentacija na to da na svakom sastanku centra obavezno prisustvuju svi članovi CK i Vrhovnog štaba, onda bi se drugovi koji djeluju na drugim terenima morali odvajati od svog terena na duže vrijeme i izlagati velikim opasnostima da budu likvidirani pri prolazu kroz neprijateljski teren. Jedino je u ovom pogledu napravljen izuzetak u momentima kada se odlučivalo o najkrupnijim pitanjima naše revolucije. To je bilo u Krupnju (1941. godine), kada se odlučivalo o perspektivama daljeg razvoja naše revolucije; i to je bilo u Jajcu (1943. godine), kada se odlučivalo o perspektivama društvenog uređenja u oslobođenoj zemlji. Ali, ni u jednom, a ni u drugom slučaju, nije bilo moguće da na te sastanke dođu rukovodeći ljudi iz svih krajeva zemlje. To bi na duži period odvučlo ljude sa terena, na kojem je neophodno njihovo prisustvo i izložilo bi ih opasnosti da ih neprijatelj likvidira na prelazu preko teritorije u kojima oni imaju prevlast.

I mjera »delegata sa izvanrednim ovlašćenjima« se, takođe, pokazala pravilnom, čak i neophodnom u uslovima rata i revolucije. Jer, situacija na terenu se veoma brzo mijenjala; a u zavisnosti od tih naglih promjena, morale su se donositi i veoma nagle i brze odluke, kako bi se preduprijedila (na vrijeme) šteta koja bi mogla nastati usled nedonošenja pravovremenih rješenja. U takvim uslovima, delegat CK koji raspolaže izvanrednim ovlašćenjima, mogao je donositi pravovremene odluke. To su bile njegove lične odluke; ali, to su, istovremeno, bile i odluke CK, u čije ime je delegat donosio odluke. Naravno, CK je mogao kasnije opozvati pojedine odluke, sa kojima se nije slagao; a mogao je opozvati i samog delegata ukoliko se nije slagao s njegovim djelovanjem i njegovim odlukama. Otuda i obaveza delegata da, što je moguće prije, obaveštava rukovodstvo o donesenim odlukama i da onda postupa u skladu sa odlukama koje donosi CK. Ova mjera, na prvi pogled, izgleda nedemokratska, u neskladu s principima, na kojima se mora zasnivati rukovođenje u komunističkoj partiji, pa se, usled toga, u našoj istoriografiji, često prelazi preko ovog oblika rukovođenja, kao da nije ni postojalo. A nijesu rijetki ni slučajevi da pojedini rukovodeći drugovi, u svojim sjećanjima, negiraju da su uopšte postojali delegati sa izvanrednim ovlašćenjima; a neki, opet, ne negiraju postojanje takvih delegata, ali ističu da su se oni, kao takvi, sami nametnuli. Ima i takvih drugova koji govore o delegatima kao o nečem ružnom, što ne treba nikada da se vrati u našoj praksi. Najčešće se nastoji da ova institucija u rukovođenju nekako padne u zaborav, da se ne pomene uopšte. A u stvari, radi se o jednoj revolucionarnoj mjeri, koja je korišćena u svim revolucijama, posebno u oktobarskoj. Jer, preko ovakvih delegata, rukovodstvo revolucije je obezbjeđivalo sprovođenje usvojene linije i na teritorijama na kojima nije moglo ostvarivati neposredan uvid u razvoj situacije, a na kojima odnosna rukovodstva nijesu bila dorasla (po ocjeni CK) da obezbijede sprovođenje usvojene linije u praksi.

Što se mene tiče, redovno sam obaveštavao CK o odlukama koje sam donosio kao delegat CK sa izvanrednim ovlašćenjima i nikada nijesam dobio nijednu ozbiljniju primjedbu. Skoro redovno, zaključci CK, poslije mojih referisanja su glasili da sam povjerene zadatke vrlo dobro i odlično izvršavao. A skoro cijelo vrijeme rata sam proveo u svojstvu delegata sa izvanrednim ovlašćenjima u raznim krajevima zemlje.

Na sastanku proširenog Politbira od 4. jula 1941. godine, odlučeno je da idem za Bosnu i Hercegovinu, kao delegat CK KPJ sa izvanrednim ovlašćenjima.

Iz Beograda sam krenuo 6. jula u veče i već 7. jula ujutro bio sam u Sarajevu. Sa mnom su pošli Blažo i Mirjana Janković koji su putovali za Crnu Goru. Oni su dotada radili u tehnicu CK KPJ i ja sam im saopštio da idu za Crnu Goru i da se stave na raspolaganje tamošnjem pokrajinskom rukovodstvu. S njima je putovala i drugarica Zorka Đurović, koja je nosila proglas CK o oružanom ustanku, kojeg je trebala meni predati po dolasku u Sarajevo. Oni su istog dana otišli željeznicom za Nikšić, gdje su stigli već osmog jula; a ja sam se istog jutra povezao sa PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i istog dana, poslije podne, održan je istorijski sastanak ovog rukovodstva, na kojem je donesena odluka o početku oružane borbe (što prije da se počne sa oružanim akcijama i napadima po putevima i drugim saobraćajnicama, na žandarmerijske stanice i dr. Sastanku su prisustvovali samo članovi PK koji su boravili tada u Sarajevu. Slično se postupilo i u CK u Beogradu, pa sam i ja tako postupio da se ne bi gubilo vrijeme.

Na sastanku nijesam iznosio da raspoložem izvanrednim ovlašćenjima. Nijesam smatrao potrebnim da unaprijed govorim o tim ovlašćenjima. Mislio sam da ćemo se bolje slagati ako ne govorim unaprijed o tim ovlašćenjima. Smatrao sam da će biti bolje ako o tim ovlašćenjima budem govorio samo ako bude potrebe da ih koristim, tj. ako dođe do neslaganja između mene i rukovodstva. Lično, nikada nijesam dolazio u situaciju da koristim ovo ovlašćenje u odnosu na drugove iz ovog rukovodećeg centra sa kojima sam održao ovaj sastanak. Ovo, naravno, ne znači da nijesam uopšte koristio ova ovlašćenja, kada je bilo potrebno. Tako, na primer, raspustio sam partijsku organizaciju u Zenici, zato što je odbila da izvrši povjereni zadatak (da poruši neka postrojenja u željezari i da onda organizuje partizanski odred). Raspustio sam i partijsku organizaciju u železničkoj radionici u Sarajevu zato što je i ona odbila da izvrši povjereni zadatak (da izvrši diverziju u svojoj fabrici i da onda organizuje partizanski odred). A koristio sam nekada na riječima i ovlašćenje da strijeljam odgovorne rukovodioce; ali nikada nijesam ovo ovlašćenje stvarno koristio. Donosio sam odluke da treba staviti pod sud pojedine rukovodioce zato što nijesu počinjali sa oružanim akcijama odmah nego su čekali da seljaci uberu ljetinu; ili su smatrali da ne treba rušiti industrijska preduzeća jer će nam ona trebati u socijalizmu; ili zbog toga što nijesu izvršili postavljene zadatke koji je bio od presudne važnosti za razvoj ustanka u cijeloj oblasti; itd. Ali, nikada nijesam dozvoljavao da se ove odluke i izvršavaju. Uvijek sam ih mijenjao. Odluke su više donošene kao prijetnja, da bi odgovorni drugovi shvatili da se nalazimo u ratu i da partija mora u svom djelovanju da prijede na »ratni kolosjek«. Tu nije moglo biti sentimentalnosti. Jer, svaka sentimentalnost, oklijevanje ili neizvršavanje postavljenih zadataka, mogla je da ima nedoglednih posljedica i da izazove smrt na desetine i stotine boraca na drugim sektorima, čak i da dovede do poraza oružanog ustanka. Sve se to može na primjerima jasno dokumentovati.

Na pomenutom sastanku PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 7. jula 1941. godine, saopštio sam odluku CK KPJ o stvaranju manjih, lako pokretljivih partizanskih odreda i o otpočinjanju oružanih borbi. Oružani ustanak se nije pominjao ni na sastanku CK KPJ, ni na ovom sastanku PK KPJ za BiH. Ali, ustanak se pretpostavljao. Svi smo bili uvjereni da će se mali, lako pokretljivi partizanski odredi brzo omasoviti. A onda kada se, i ako se, to ostvari, onda se može preći na stvaranje krupnih vojnih jedinica. To je uostalom i uslijedilo naredbom druga Tita, koja je izdata nepunih mjesec dana poslije početka oružane borbe. Jedno je jasno; na sastanku CK KPJ nije bilo govora o nekoj orijentaciji na isključivo diverzantske, nelegalne akcije, kao što tvrde čak i pojedini učesnici na ovom sastanku. Ako i nije upotrebljena riječ »oružani ustanak« nego je bilo riječi samo o oružanim borbama i malim, lako pokretljivim partizanskim odredima, bilo je očevidno da to mora prerasti u oružani ustanak.

Po ugledu na odluke donešene na sastanku CK KPJ od 4. jula donijeli smo adekvatne odluke i na sastanku PK KPJ za BiH. I mi smo zadržali u Sarajevu mali broj drugova koji će biti u rukovodećem centru; a sve druge smo rasporedili za Mostar, Tuzlu i Banja Luku, kao delegate PK sa izvanrednim ovlašćenjima za

Hercegovinu, Tuzlansku oblast i Bosansku krajinu. Ali, nijesmo imali mnogo sreće u organizovanju ovog centra u Sarajevu. Malo poslije uhapšena su oba člana ovog centra. Ostao sam potpuno sâm. A ipak sam nastavio da obavljam sve poslove centra, partijske i vojne, i to je trajalo sve do mogeg odlaska na oslobođenu teritoriju na Romaniju, kada su uhapšeni članovi centra pobjegli iz zatvora.

VEZE PREKO SARAJEVA

Već od prvog dana dolaska u Sarajevo, naišao sam na teškoće u vezi sa održavanjem veza s drugom Titom i CK u Beogradu. Kada sam polazio iz Beograda, saopšteno mi je da veze (kuriri, javke i dr.) postoje i da preko njih moram redovno slati izvještaje o razvoju borbi na teritoriji Bosne i Hercegovine. Ali kada sam došao u Sarajevo, pokazalo se da su sve veze sa Beogradom prekinute. To je značilo da ne mogu poslati nijedan izvještaj sve dok ne uspostavim nove veze, a ne mogu dobiti nikakvu poruku iz Beograda. To je bio ozbiljan problem koji se morao najprije riješiti. A razriješio sam ga na taj način, što sam vezu uspostavio preko pojedinih komunista, Srba, koji su se selili u Srbiju. Svakom od njih sam davao adresu Novice i Natalije Sarić, koji su stanovali u bivšoj Novopazarskoj ulici. To su bili roditelji Milice Sarić, koja je tada bila udata za Đura Strugara. Oboje su bili članovi Partije. Đuro je bio u rukovodstvu PK KPJ za Srbiju; a Milica je, zbog bolesti, obavljala neke povjerljive poslove rukovodstva. Oboje su imali veze sa drugom Rankovićem, pa sam znao da će moja pisma stići na pravu adresu. Znao sam da oboje ne žive kod Milićinih roditelja, nego da su u ilegalnosti; ali sam pretpostavljao da održavaju veze sa njima. Moje pretpostavke su se pokazale tačne. Pisma koja sam ovim putem slao iz Sarajeva dolazila su do druga Tita i CK u Beogradu. Ali time nijesu bili razriješeni nastali problemi, jer ja sam mogao slati izvještaje ovim kanalom; ali nijesam mogao dobiti od druga Tita nikakvu poruku ili odgovor na moje izvještaje, pa nijesam znao da li se CK i drug Tito slažu s mjerama koje preduzimam i nijesam znao ništa kako se razvijaju borbe u ostalim krajevima zemlje. A odgovore nijesam mogao dobiti istim kanalom zato što se kuriri koje sam slao nijesu vraćali natrag, nego su ostajali u Srbiji. Sve su to razlozi zbog kojih sam se opredijelio da sa drugom Titom i CK uspostavim vezu preko Zagreba. Od ranije je postojala neka veza između Sarajeva i Zagreba, koja se nije prekinula sa okupacijom zemlje. Ovu vezu sam i koristio da bih šiljao izvještaje, ali i dobijao odgovore od druga Tita i CK iz Beograda. Ovim putem sam saznao da se oružana borba dobro razvija u Srbiji i Hrvatskoj (sa Crnom Gorom i Sandžakom nije bilo veza); da su se partizanski odredi toliko omasovili da treba prelaziti na veće vojne jedinice i dr. To me je obradovalo, jer je potvrđivalo liniju koju smo imali u Bosni i Hercegovini. I ovdje su se oružane borbe toliko razvile i partizanski odredi toliko omasovili da smo bili prinuđeni da idemo na stvaranje trupnih vojnih jedinica. A najviše nas je obradovalo to što su za kratko vrijeme oružane borbe prerasle u svenarodni oružani ustanak u većem dijelu zemlje. U odgovorima skoro i nije bilo kritike stavova koje smo zauzimali. Jedino mi se zamjeralo da sam suviše blag i da moram biti oštiji prema organizacijama, a i rukovodećim komunistima, koji odbijaju ili se kolebaju da sprovedu liniju oružane borbe. Sve je to, naravno meni mnogo pomoglo da se snalazim u veoma komplikovanim uslovima, kakvi su bili u početnom periodu razvoja oružanog ustanka u Bosni i Hercegovini.

Nije bilo dovoljno da se uspostave veze na gore, sa drugom Titom i CK. Isto toliko važno je bilo da se iste obezbijede i na dolje, sa organizacijama partije, kao i sa partizanskim odredima na terenu.

Pri razrešavanju ove problematike, morao sam računati da će se situacija (u pogledu mogućnosti održavanja veza) iz dana u dan pogoršavati. Okupator, zajedno sa ustašama, je nastojao da učvrsti vlast svim sredstvima, počev od hapšenja i pljačkanja imovine pa do strijeljanja i masovnog klanja svih onih koji niogu biti potencijalni neprijatelji. A pošto su kao takve smatrali sve Srbe, bez

izuzetka, oni su bili izloženi masovnom istrebljenju već u prvim danima okupacije i stvaranja »nezavisne« Hrvatske države. Nasuprot ovakvom odnosu prema Srbima, okupatori su, zajedno s ustašama, pokušavali da pridobiju Muslimane i Hrvate, pokušavajući stvoriti utisak kao da su oni dobili »svoju« državu. Iz ovakve situacije sam izveo zaključak da će u početku biti teže pridobijati za liniju oružane borbe Muslimane i Hrvate, a mnogo lakše Srbe; ali i da će održavanje veze po gradovima biti mnogo povoljnije, ako kao kurire, javke i dr. u gradovima budemo što više koristili naše simpatizere iz redova Muslimana i Hrvata. Jer, okupatori i ustaše će manje sumnjati u njih nego u Srbe.

Pored toga, morao sam računati s tim da će se situacija u gradovima sve više zaoštravati čim se počne sa oružanim akcijama. Jer, okupatori (i ustaše) moraju reagovati sa potjerama i kaznenim ekspedicijama po selima, kao i sa pogromima i hapšenjima i pretresima po gradovima. Sve teže će moći da se ponovo uspostavlja prekinute veze, a i da se održavaju već postojeće. A ostati bez veza u uslovima rasplamsavanja oružane borbe i moglo je imati za posljedicu da oružana borba doživi neuspjeh. To su i bili razlozi zbog kojih sam izuzetnu pažnju poklonio uspostavljanju i održavanju veza. Zato sam se odlučio da veze uspostavljamo i preko gradova i preko terena (sela) na kojima se vode borbe. U svakom gradu morala je ostati neka organizacija. To je mogla biti manja partijska organizacija ili grupa simpatizera ili prosto jedno lice. Ona je morala imati vezu sa drugim organizacijama u gradovima, ali i sa obližnjim partizanskim odredom koji djeluje u njihovoj okolini (okolnim selima). A na drugoj strani i partizanski odredi su morali imati veze sa drugim odredima i sa svojim štabovima, koje su održavali terenski, preko kurira.

Da bi se mogao realizovati ovako postavljeni zadatak (održavanje duplih veza), odlučio sam da se cijelo područje Bosne i Hercegovine podijeli na četiri oblasti: Bosansku krajinu, Hercegovinu, Tuzlansku i Sarajevsku oblast. U svaku od ovih oblasti upućen je delegat sa izvanrednim ovlaštenjima, kakva sam i ja imao, sa zadatkom da preduzme sve mjere koje bude smatrao potrebnim kako bi se što prije počelo sa oružanim borbama. Delegati su, istovremeno, dobili zadatak da uspostave veze sa organizacijama u svim gradovima svojih oblasti (tamo gdje nije bilo organizacije, trebalo ju je stvoriti), a i da obezbijede veze između partizanskih odreda, koje budu organizovali na odnosnoj teritoriji i štaba oblasti, kao i veza između svakog partizanskog odreda i partijskih organizacija u gradovima. A iznad svega, bili su odgovorni za održavanje veza sa mnim i centrom u Sarajevu.

Očigledno je najteži zadatak imao centar u Sarajevu (odnosno ja, s obzirom da su dva člana ovog centra ubrzo pali u ruke policije i da sam ostao sam da radim u centru), ali i organizacija u samom Sarajevu. Jer, preko ovog grada smo obezbjeđivali veze prema gore, tj. preko Zagreba sa drugom Titom i centrom u Beogradu. Preko njega smo obezbjeđivali i veze sa Banja Lukom, Tuzlom i Mostarom, odnosno sa delegatima koje smo poslali u ove gradove. A osim ovih veza, morale su se uspostaviti i posebne veze sa svakim partizanskim odredom sarajevske oblasti, kao i sa štabom ove oblasti. Sve ove veze je morala održavati organizacija koja je djelovala u samom gradu.

Održavanje ovih veza nije bila nimalo laka stvar. To je zahtijevalo izvanredno čvrstu organizaciju. Trebalo je za svaku od pomenutih veza imati posebne javke (stanove), na koje bi dolazili kuriri iz Zagreba, Banja Luke, Tuzle, Mostara i iz štaba sarajevske oblasti, kao i iz svih partizanskih odreda koji su djelovali u okolini Sarajeva. A trebalo je imati i posebne kurire na svakom od ovih kanala. Sve je to moralo biti odvojeno jedno od drugog, kako provala najednom ne bi izazvala provalu na drugom kanalu. Treba dodati još i to da su se preko ovih kanala za partizanske odrede morala redovno slati, ne samo razna pisma i izvještaji, kao i propagandni materijal, nego i hrana i sanitetski materijal šećer, so, duvan, materijali za bolnice, štabove, odrede, itd. Tek kada se sve ovo uzme u obzir može se vidjeti kolike je zadatke (i koliku odgovornost) imala organizacija komunista u Sarajevu.

Ovakva uloga Sarajeva, odnosno organizacije u Sarajevu, još više se povećala dolaskom CK i VS sa drugom Titom u blizinu Sarajeva. Njihovim dolaskom uvećale su se veze, a posebno se uvećao obim slanja poruka, koje su se morale slati preko ovog grada. Kanalom preko Sarajeva i Zagreba održavale su se veze i sa Slovenijom, Hrvatskom, Srbijom, Vojvodinom, Makedonijom i dr.

Ovakva uloga Sarajeva, koja mi je postala jasna čim smo počeli sa priprema oružane borbe, primorala me je da nekoliko puta prisustvujem sastancima Gradskog komiteta. Već pri prvom sastanku dobio sam utisak da će ova organizacija u osnovi odgovoriti zadacima koji se pred nju postavljaju u novim uslovima. Nastojao sam da razjasnim da se nalazimo u ratnim uslovima i da cijela partija u svom djelovanju mora preći na ratni kolosjek. To je praktično značilo da svaki komunista mora izvršavati postavljene zadatke na vrijeme i u potpunosti. Jer, neizvršavanje zadataka u uslovima rata najčešće ima za posljedicu da trpimo gubitke i doživljavamo poraze na drugim sektorima, a, u krajnjoj liniji, može nanijeti ozbiljne štete daljem razvoju naše revolucije. Već na prvom sastanku imao sam utisak da su drugovi ozbiljno shvatili moje izlaganje. A na sledećim sastancima bio sam uvjeren da će ova organizacija izvršavati sve zadatke, koji se pred nju budu postavili. Sve su to bili drugovi koji su i u daljim tokovima revolucije pokazali da su kadri savladati i mnogo teže probleme. Pomenuću samo neke: Lepa Perović, Olga Marasović, (Valter) Perić, Đurašković i dr. Svi su oni u vrijeme priprema ili, kasnije, u prvim mjesecima od početka oružane borbe, postavljali temelje organizacije u Sarajevu, koju su osposobili da izvršava sve zadatke koji su se pred nju postavljali.

Ne mogu ovdje, a da ne pomenem imena dva kurira, dva mladića, koji su održavali vezu između glavnog štaba i organizacije u Sarajevu. To su bili Muslimani Avdo Hodža i Mustafa Dovadžija. Oni su, kao kuriri, pokazali čudo od herojstva i dovitljivosti. Kao od šale su prelazili sve prepreke koje su okupatori postavljali kao obruč oko Sarajeva, kako bi spriječili veze između ovog grada i okolnih partizanskih odreda. Vješto su mimoilazili zamke koje im je okupator postavljao. I obojica su poginuli. Prvi je pao na bojnopolju smrću heroja, a drugi je umro mučeničkom smrću. Odred koji je djelovao u blizini Sarajeva (C re poljski) je preko noći prešao u četnike i uhvatio gaje pri njegovom izlasku iz grada i živog nabio na kolac (kako sam kasnije saznao). On je redovno ovom odredu donosio iz grada duvana (cigareta, soli, šećera i dr.). Kada je izlazio iz Sarajeva na putu za glavni štab, taj isti odred, koji je primao iz njegovih ruku so i hljeb, stavio ga je na strahovite muke. Obojica su proglašena narodnim herojima.

Promjene koje su nastale u pogledu mogućnosti kretanja komunista u uslovima okupacije, ali i oružane borbe koja se vodila na terenu, diktirale su da se izvrše promjene i u načinu veza i kontakata među komunistima. U okupiranim gradovima, rukovodeći komunisti više nijesu mogli da se slobodno kreću po gradu, da se voze željeznicom i dr., jer, su to bili drugovi koji su bili poznati kao komunisti još iz vremena prije okupacije zemlje. A svako hapšenje bilo je skoro neizbježno povezano sa strijeljanjem (poslije mučenja, naravno). Zato nije bilo preporučljivo da se tako poznati rukovodeći drugovi kreću po ulicama ili da se prebacuju željeznicom. Kontaktiranje je trebalo daleko više da se obavlja pomoću pismenih izvještaja. Na osnovu ovih izvještaja, ako bi pali u ruke policije, ona ne bi mogla nikoga uhapsiti, s obzirom da su ovi rukovodeći ljudi živjeli u ilegalnosti. Otuda iz ovog perioda ima mnogo više izvještaja (pismenih), nego što ih je bilo u periodu prije okupacije zemlje. Tako, na primjer, za cijelo vrijeme mojeg djelovanja u periodu prije okupacije zemlje, nema nijednog pismenog izvještaja; a putovao sam mnogo i obilazio sela i gradove po Srbiji i Makedoniji. Poslije svakog obilaska, lično sam usmeno referisao rukovodstvu. A za svega dva mjeseca boravka u Sarajevu, u periodu priprema za oružanu borbu, napisao sam pet - šest izvještaja Titu i CK u Beogradu; a primio sam više od desetak izvještaja od svakog delegata koji su upućeni za Banja Luku, Tuzlu i Mostar, kao i od štaba

Sarajevske oblasti, koji se bio smjestio na Romaniji; i na svaki od ovih izvještaja odgovarao sam novim direktivama i uputstvima, kao i obavještenjima o razvoju oružane borbe u ostalim krajevima zemlje. Na žalost, danas ne mogu da dođem ni do jednog od tih mojih izvještaja Titu, ni jednog od mojih pisama (direktiva, uputstava) koja sam slao po vojnoj i partijskoj liniji drugovima Pucaru, Humu i Daniloviću. Neka su vjerovatno izgubljena, ali većina ih je povučena poslije oslobođenja zemlje. I to je šteta.

Ipak iako je bilo očigledno da se odgovorni drugovi ne smiju izlagati riziku da se kreću po ulicama i održavaju sastanke, i iako im je bilo zabranjeno da ovo rade, to se nije moglo ostvariti. Niko nije mogao spriječiti komuniste da se izlože najvećim opasnostima, samo ako ima imalo izgleda da će više doprinijeti razvoju oružane borbe (revolucije). Tako su mnogi rukovodeći drugovi padali u ruke policije (Lepa Perović, Isa Jovanović i dr.) Srećom oni su uspjeli pobjeći iz zatvora; ali bilo je i takvih koji su bili uhvaćeni i strijeljani (Radojka Lakić i dr.). Normalno, teško se može shvatiti da se komunisti - koji su bili komandanti i članovi glavnog štaba, komandanti i komesari odreda, koji su na oslobođenoj teritoriji, održavali bezbroj javnih nastupa (na zborovima seljaka i partizana) koje su poznavala sva sela, i četnici i partizani - slobodno kreću i u okupiranim gradovima i po željeznicama, a neki ne samo širom Bosne i Hercegovine, nego i širom čitave Jugoslavije, pa i šire. No, to može samo mladost. Stari bi se već teže na to odlučivali.

Što se tiče održavanja veza i kontakata između štabova i rukovodstava, organizacija i odreda, na oslobođenoj teritoriji, i to se moralo prilagođavati promijenjenim uslovima. Na ovoj teritoriji vlast je bila u rukama naroda; a komunisti su mogli slobodno djelovati. Ovdje je bilo moguće da se rukovodstva i štabovi češće sastaju i razmjenjuju iskustva. Komunisti su pri putovanju koristili konje, a često i motorcikle i automobile. Tako se manje osjećalo njihovo odsustvo sa terena na kojem su djelovali. Ali, služili su se i izvještajima koje su slali po kuririma, a ponegdje su se služili i telefonima, koje su uspostavljale vojne pozadinske komande partizana i četnika. Naravno, ovim putem nijesu se mogle slati povjerljive poruke, usled toga što su ih mogli čuti i četnici, kao i mi što smo mogli čuti njihove.

Veze sa drugom Titom i CK nijesam održavao pomoću pismenih izvještaja od vremena kada je održano savjetovanje u Stolicama. Tada je CK i drug Tito prešao na slobodnu teritoriju zapadne Srbije; a i ja sam prešao na Romaniju zajedno sa PK i Glavnim štabom za Bosnu i Hercegoninu. Sve izvještaje sam za cijelo vrijeme lično podnosio drugu Titu; ali je sa mnom bio uvijek po neko iz bosanskog rukovodstva. Za cijelo ovo vrijeme napisao sam dva-tri kratka pisma (po pojedinim pitanjima) drugu Titu i dobijao od njega također po dva-tri pisma. Na žalost, i ova pisma su ili izgubljena ili uklonjena.

Tek kada je Tito i CK prešao na Romaniju i nešto kasnije u Foču i kada sam prešao u Sarajevo sa zadatkom da se lijećim i da pomognem u uspostavljanju organizacije u Sarajevu da odgovorim novim mnogo većim zadacima, koji su se pred nju postavljali, ponovo sam počeo sa pisanjem izvještaja koje sam slao Titu. Zadatak koji sam dobio nije bio nimalo lak. Trebalo je učvrstiti veze, a onda i proširiti, sa Zagrebom i svim gradovima u Bosni i Hercegovini; a trebalo je i proširiti veze sa domobranima, posebno sa oficirima koji su se stavljali nama na raspolaganje. Taj krug oficira se širio, a mi smo procjenjivali da će se još proširivati. Srećom, mnogi od ovih mojih izvještaja su sačuvani i nijesu uklonjeni, pa se iz njih može vidjeti problematika kojom sam se bavio za vrijeme jednomjesečnog boravka u Sarajevu.

Svetozar Vukmanović - Tempo

ILEGALNE VEZE U SARAJEVU 1941-1942.

U mjesecu julu 1941. godine dobio sam zadatak da idemo u Podgrab radi organizovanja ustanka. Saopšteno mi je da na tom području nema članova KPJ, niti skojevske organizacije. Kako sa tog terena nisam nikoga poznavao, pitao sam se s kim ću se tamo povezati i kako početi sa radom. Razmišljajući o tom problemu, došao sam do zaključka da bi najbolje bilo zatražiti od Ijekara Socijalnog osiguranja da me upute u zdravstveno oporavilište u Sjetlini. Iako sam bio potpuno zdrav, sumnjao sam da će me Ijekari uputiti u Sjetlinu. Međutim, i porred svega, na to sam se odlučio i o tome obavijestio druga Isu Jovanovića. On mi je rekao da je ideja dobra i da treba sve učiniti na njenoj realizaciji. Otišao sam kod dr Vejsila Bičakčića i dr Dušana Mandića i zamolio ih da me pošalju u Sjetlinu. Obrazložio sam im da se dobro ne osjećam, te da do tog vremena nisam nikada koristio bolovanje. Na moje iznenađenje, dr Bičakčić je bez razmišljanja i pregleda rekao dr Mandiću: »Pišite mu uputnicu na 21 dan«. Dr Bičakčić nije saopštio da mogu krenuti odmah, jer ima slobodnih mjesta u Sjetlini. Pošto sam dobio Ijekarsku uputnicu, obavijestio sam drugove iz partijskog rukovodstva da mogu bez zapreka krenuti u Sjetlinu. Oni su mi tom prilikom savjetovali da treba raditi jako oprezno, sagledati političko stanje i raspoloženje među omladinom i odmah početi okupljati omladinu za ustanak, te uspostaviti kurirsku vezu sa Slavišom Vajnerom Čičom na Romaniji.

Kada sam stigao na željezničku stanicu u Podgrab, upitao sam željezničare gdje se nalazi oporavilište i kako se stiže do njega. Oni su mi pokazali oporavilište, koje se u daljini vidjelo sa željezničke stanice. Stigavši u oporavilište, javio sam se upravnici Olgi Novaković i predao joj uputnicu, a ona mi tada reče: »Vi ste mlad čovjek i izgleda mi da ste zdravi, pa me čudi kako su Vas ovamo uputili«. Odgovorio sam joj da se dobro ne osjećam i da su me Ijekari uputili na oporavak, a da ću se sa svoje strane truditi da budem disciplinovan pacijent radi što bržeg oporavljanja i povratka na posao. Uputila me je blagajniku oporavilišta Krstanu Lučaru, starijem čovjeku sijede kose i gustih sijedih brkova, koji me je primio ljubazno, pitajući me gdje sam rođen i šta radim u Sarajevu. Odgovorio sam mu gdje sam rođen i da radim u Fabrici duvana, nakon čega me je on upitao: »Zar već nisu radnici Srbi otpušteni sa posla?« (U to vrijeme bila je donijeta naredba vlasti NDH o otpuštanju sa posla iz državnih preduzeća radnika srpske nacionalnosti). Prečutao sam odgovor na to pitanje i uputio se u prostorije lječilišta. U lječilištu se nalazio mali broj starijih osoba i stoga sam pomislio da treba dobro glumiti, biti jako oprezan i ophoditi se sa svima ljubazno. Jednoj manjoj grupi pacijenata ispričao sam da su mi Ijekari preporučili da se što više krećem na čistom vazduhu.

Prvog dana po mom dolasku u oporavilište, razmišljao sam o tome s kim ću stupiti u kontakt i kako otpočeti sa radom na okupljanju omladine.

Drugog dana, poslije doručka, bio sam pozvan od Olge Novaković i blagajnika Krstana na čaj u njihovu kancelariju. To me je malo iznenadilo i pomislio sam da oni vjerovatno, hoće da čuju šta se sve zbiva u Sarajevu. Tako je i bilo. Oprezno sam im ispričao o mnogim događajima. Stekao sam utisak da se radi o dobrim ljudima i da ću se tu moći osloniti na njih u daljem radu. U toku razgovora, upitao sam ih o stanju u Sjetlini, kakvo je raspoloženje u narodu, kakva je omladina i imaju li kontakt sa njom, kako se drže žandarmi, progone li narod i da li kontrolišu oporavilište. Olga mi je odgovorila daje omladina dobra, da u narodu vlada zabrinutost i da se živi u neizvjesnosti. Žandarmi su poprilično tolerantni, nema masovnog hapšenja i rijetko dolaze u oporavilište, a uopšte ne kontrolišu pacijente. Olga mi je napomenula da sada seljaci kose sijeno, što je za mene bilo važno, jer se tu okupljala omladina da kupi sijeno. Prije aprilskog rata tu se nalazila i vazduhoplovna baza tako da se omladina družila sa vojskom, a inače je imala smisla za društvene aktivnosti.

Jednog dana, šetajući po okolini oporavilišta, otišao sam do grupe kosaca koja je u blizini kosila sijeno. Malo su me sumnjičavo posmatrali, međutim, ja sam odmah pokušao da sa njima uspostavam prisniji kontakt rekavši im da se nalazim u oporavilištu i da sam stigao iz Sarajeva. Grupa mladića je počela da postavlja pitanja o stanju u Sarajevu, Odgovorio sam im da okupator i ustaše vrše teror, da narod gladuje i da su zatvori puni. Čuvši to, kosci su zastali sa radom i okupili se oko mene i mladića da bi učestvovali u razgovoru. Osjetio sam da im moram nešto više reći o prilikama, kako kod nas tako i u svijetu, pa sam im objasnio situaciju.

Naredni dan, u blizini šume koja se nalazi nedaleko od oporavilišta, okupilo se više omladine nego prošli put. Među njima se nalazio i mlađi čovjek u šumarskoj uniformi, za koga sam saznao da se zove Milan Kvirgić i daje šumar sa službom u šumskoj upravi u Podgrabu. On me je pitao o stanju u Srbiji. Pomislio sam da ima namjeru da ide tamo i odgovorio sam mu da su izdajnici Nedić, Ljotić i drugi uveli teror protiv srpskog naroda, hapse, gone u logore i strijeljaju patriote i čine ista zla kao i ustaše. Okupljenima sam počeo objašnjavati da KPJ sprema oružani ustanak svih naroda Jugoslavije protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika. Govorio sam da će se ovdje, kod nas u BiH, ići u borbu svi napredni Srbi, Hrvati, Muslimani, Jevreji i drugi da se moramo boriti protiv fašističkog terora i ustaških nasilja i zločina, a da na teror moramo odgovoriti organizovanom borbom. Govorio sam dalje da fašisti i ustaše ne ubijaju samo Srbe i Jevreje, nego i sve poštene ljude, bez obzira šta su po nacionalnosti. Jedan stariji čovjek reče da su u ustašama Hrvati i Muslimani. Odgovorio sam mu da u Sarajevu hapse i strijeljaju Hrvate i Muslimane, a da poštene Hrvati i Muslimani neće ići i ne idu u ustaše, nego će ići sa nama u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Isto tako, ni srpski narod u Srbiji neće ići sa Nedićem i Ljotićem, već će krenuti u borbu protiv njih i fašističkog okupatora.

Poslije ovih razgovora, razmišljao sam o ovim ljudima i došao do zaključka da treba okupljati najhrabrije omladince i sve ostale koji su spremni da se bore. Za nekoliko narednih dana okupio sam grupu od 12 omladinaca, a sa nama se od starijih mještana nalazio i šumar Vojo Nenadić (sada pukovnik JNA u penziji). Ovu grupu omladinaca sačinjavali su: Novica Božović - radnik, Fetko Kotjelnikov, Radomir Košutić - radnik - poginuo 1944. godine, Obrad Banović - zemljoradnik - poginuo 1944. godine, Petko Banović - radnik, Čedo Pantelić - službenik, Milan Kvirgić - šumar, Olga Novaković - medicinska sestra - strijeljana 1942. godine u Prači, Jovo Samardžić - službenik - poginuo 1943. godine kod Miljevine poslije proboja na Sutjesci u toku pete ofanzive, Anto Kobajčuk - radnik - poginuo 1942. godine, jedan pekarski radnik i jedan mlađi seljak, čijeg se imena ne sjećam. Sa ovom grupom otpočeo sam organizovan rad na pripremanju oružanog ustanka. Od oružja smo prikupili dvije vojničke i četiri lovačke puške, nekoliko bombi i nešto municije. Pripremali smo se da izvršimo rušenje željezničke pruge Sarajevo - Višegrad i na njoj nekoliko mostova.

Putem kurira uspostavili smo vezu preko Danila Đokića sa Slavišom Vajnerom Čičom, koji se tada nalazio na Romaniji. Čiči smo poslali tri puna ranca sanitetskog materijala, koji smo uzeli iz ambulante oporavilišta u Sjetlini. Do sanitetskog materijala došli smo na taj način što smo se sa upravnicom oporavilišta dogovorili da grupa drugova (Nikola, Novica i Fetko) polupa vanjske prozore apoteke oporavilišta i digne sanitetski materijal. Ovaj zadatak izvršili smo u noći oko 22 sata, kada su pacijenti u oporavilištu spavali. Zadatak je izvršen veoma tiho, tako da niko od osoblja i bolesnika nije ništa primijetio. Poslije izvršenog zadatka izvijestili smo Olgu Novaković i predložili joj da žandarmima rano ujutro prijavi provalu u apoteku. To smo uradili zato da bi otklonili sumnju u upravu.

Zandarmi su sutradan došli, izvršili uviđaj, utvrdili daje provala izvršena od nepoznatih lica i nisu nikoga saslušavali u oporavilištu.

Dio sanitetskog materijala, koji nismo otpremili na Romaniju, sklonili smo u šumu za potrebe naše grupe

Čekajući direktivu Partije za početak ustanka, odredili smo objekte koje ćemo prve napasti i zauzeti, i to: žandarmerijsku stanicu u Sjeti ini, željezničku stanicu u Podgrabu i željezničku prugu Sarajevo-Višegrad. U tom cilju, povezali smo se radnicima koji su prije okupacije održavali prugu, pa smo uz njihovu pomoć utvrdili daje prugu najlakše onesposobiti za saobraćaj na dionici između željezničkih stanica Stambolčić-Prača.

U toku ovih priprema, iznenada je došao partijski kurir iz Sarajeva i uručio mi pismo kojim me pozivaju da prvim vozom krenem u Sarajevo, te da se javim Kulturnom na vezu. U pismu je stajalo i to da će me na željezničkoj stanici Bistrik dočekati veza sa taksijem.

Ovo me je pismo iznenadilo, pa sam stalno mislio o tome zašto me drugovi zovu u Sarajevo kada sam dobio konkretan zadatak za organizovanje ustanka na tom području, a uspostavio sam i vezu sa Slavišom Vajnerom Čičom na Romaniji. Pitao sam da li je Čiča o ovome već obaviješten i da li će predvidjeti nekoga ko će nastaviti rad sa ovim ljudima ukoliko se ja ne vratim u Sjetlinu. Prije odlaska, otišao sam kod Olge Navaković i saopštio joj da idem u Sarajevo na Ijekarsku kontrolu, te da usput donesem neke moje stvari u Sjetlinu. Zamolio sam je da obavijesti grupu da sam otišao u Sarajevo na Ijekarski pregled i da ću se brzo vratiti.

Iz Podgraba sam krenuo prvim vozom u Sarajevo. U toku putovanja začudilo me da niko od mene nije tražio isprave, osim što je konduktar pregledao voznu kartu. Stigao sam na željezničku stanicu Bistrik. Po izlasku iz voza, odmah sam primijetio nekoliko njemačkih vojnika i dvojicu policijskih agenata u civilu, koji su stajali na peronu. Na njih se nisam nimalo osvrtao i pošao sam sa ostalim putnicima u grad. Sa Bistrika u pravcu Marijin-dvora kretao sam se zaobilaznim putem, s namjerom da zavaram trag policijskim agentima, ukoliko me budu pratili.

Kada sam stigao na Marijin dvor, ušao sam u dvorište velike zgrade i iz dvorišta na sporedna vrata u gostionicu Stipe Matića. Javio sam se mom bratu Luki, koji je tu radio. Upitao sam ga za novosti. Ukratko mi je odgovorio, a zatim me pitao zašto me dugo nije bilo kod njega i šta sam radio. Odgovorio sam mu da sam našao neki posao u gradu, da radim mnogo i da mu stoga nisam mogao doći. Odmah sam iz gostionice, kroz dvorište zgrade, izašao na Ulicu Kralja Tvrtka i osmotrio okolinu da nema policijskih agenata ili nekoga od poznatih. Uvjerivši se da nema nikoga, ušao sam u kuću u kojoj je bio stan Avda Huma »Kulturnog«. Kada sam pozvonio na njegovim vratima, javila mi se jedna žena kojoj sam saopštio da imam ugovorenu posjetu. Čim sam joj to rekao, ona je zatvorila ulazna vrata ostavivši me u hodniku, ali se ubrzo vratila i pozvala me da uđem u stan. Unutra me je dočekao Avdo Huma.

U toku razgovora, Avdo mi je saopštio da je odlučeno da se vratim na ilegalni rad u Sarajevo. Ta me je odluka drugova iznenadila i pitao sam ga zašto u Sarajevo kada sam već otpočeo na terenu i tamo organizovao grupu mladih ljudi za dizanje ustanka. Istakao sam da na terenu imamo uslove da formiramo aktiv SKOJ-a i da primimo neke drugove u Partiju. Napomenuo sam da me je zbog načala veoma lako zapaziti, da će me policija brzo otkriti i da će mi biti onemogućeno uspješno djelovanje na partijskim zadacima. Avdo mi je kratko odgovorio: »Zadatak komunista u gradovima je da se suprotstave fašističkom uticaju na mase, da politički djeluju i da mobilišu radnike i sve patriotske snage u borbu protiv okupatora. Potrebno je prikupljati oružje i drugi materijal i organizovano ga otpremiti na teren. Mnogi su poznati drugovi otišli na teren, za partijski rad u gradu nas je vrlo malo ostalo i stoga je potrebno da ostaneš tu«. Složio sam se sa Avdinim mišljenjem i postavio mu pitanje: »Šta sa onim ljudima u Sjetlini, ko će sa njima nastaviti rad? Kako bi bilo da na kratko vrijeme ponovo odem u Sjetlinu i da te ljude povežem sa Danilom Đokićem i Čičom?« Avdo je odgovorio da će poslati Čiči na Romaniju kurira sa imenima tih ljudi iz Sjetline u cilju objedinjavanja rada na cijelom području Romanije. Prihvatio sam Avdin stav, pitao ga koji su moji neposredni zadaci u gradu i sa kim ću biti na vezi.

Odgovorio mi je da ću raditi na zadacima o kojima je bilo riječi, daću biti s njima na vezi, a da se radi uspješnijeg djelovanja u gradu javim i »Dugačkom« (Dane Olbina).

Nakon povratka iz Sjetline u grad i razgovora sa Avdom Humom, uspostavio sam vezu sa meni poznatim članovima KPJ u gradu, jednim brojem njenih simpatizera i građanima patriotima. Otišao sam i u Fabricu duvana, gdje sam se našao sa sekretarom partijske ćelije Fabrike Mahmutom Smakom i još nekim drugovima. Sa njima sam se dogovorio o našim budućim kontaktima.

U tim prvim susretima osjetio sam da su ljudi spremni da rade za pokret bez ikakvog straha od okupatora i njegovih sluga.

Smjestio sam se u stan Mije Raše, koji je bio zaposlen u Fabrici duvana. Po nacionalnosti je bio Hrvat i prije rata radnički povjerenik na listi HRS-a u Fabrici duvana. U njegovom stanu bio sam veoma siguran, jer je to bio pošten čovjek, a i zato što se stan nalazi kod ciglana u Tešanjskoj ulici, pa je policija slabo zalazila u taj dio grada.

Pošto sam obnovio sve moje ranije veze sa poznanicima, razmišljao sam o planu političkog djelovanja i predviđao ljude koje mislimo politički angažovati na pojedinim zadacima. U mislima sam analizirao političku situaciju u gradu i uslove pod kojima treba raditi. Sasvim je bilo jasno da su građani osjetili okupatorsku čizmu, teror okupatora i njegovih sluga ustaša i sve nevolje koje je donio rat. U gradu je velika većina stanovništva gladovala. Njemačka je zaratila protiv SSSR-a. Svi su nam ovi momenti olakšali rad uprkos činjenici što je ustaška policija već bila dobro organizovana i što je sve više provodila bjesomučan teror u gradu. Ovakvo stanje u gradu i pripreme za oružani ustanak nama komunistima koji smo ilegalno radili, postavili su teške i složene zadatke. Trebalo je razviti široko političko djelovanje, a to se nije moglo postići bez preciznog plana rada, kojim je trebalo utvrditi sve detalje o tome kako sačuvati organizaciju od provale i na taj način jačati moral građana, povjerenje u KPJ i u svakog njenog člana. U metodu rada pred nas se postavio delikatan problem: mi, komunisti smo ilegalni za neprijatelja, a legalni za svakog patriotu-poštenog čovjeka. Ovaj faktor ilegalnosti tražio je od nas smjelost, odlučan nastup, smiren i uporan rad. Imajući to u vidu, razumljivo, morali smo odabirati ljude koji će prema svojim sklonostima, sposobnostima i široj povezanosti sa ostalim građanima raditi na pojedinim zadacima. Predviđali smo grupe za izvršavanje pojedinih zadataka, kao što su: prikupljanje oružja i municije, sanitetskog materijala, odjeće i obuće, novca i ostalog. Pronašli smo stanove u kojima ćemo privremeno smještati prikupljeni materijal, porodice kod kojih će privremeno stanovati ilegalci, stanove u kojima ćemo održavati partijske sastanke i punktove gdje ćemo se najkraće dogovarati o hitnim zadacima. Organizovan je punkt odakle ćemo moći legalno dobijati podatke o policijskim racijama, blokadama pojedinih kvartova i masovnom hapšenju građana. Tako je organizacija rada bila pripremljena i kasnije sprovedena. Odabrani su ljudi koji će prenositi prikupljeni materijal iz privremenih skloništa u glavne baze u Novom Sarajevu i Pofalićima.

Ubrzo sam se povezao sa, do tada meni nepoznatim, drugom, koji je imao nadimak »Dugački«. Kasnije sam saznao da je član Mjesnog komiteta KPJ i da se zove Dane Olbina. Zajedno smo nastavili aktivno sa radom na izvršavanju partijskih zadataka. Dogovorili smo se o zadacima na kojima treba raditi u narednom periodu i o ljudima koje ćemo angažovati. Tako smo prikupljeni materijal privremeno sklanjali kod Alekse Gomilanovića u Kranjčevićevoj ulici, kod Jure Sesara, Franje i Marka Sesara, Luke Kočana i Dane Rašete iz Brodske ulice, kod Zdravka Pavlišića, Anđe Trnčić, Mare Grešl, Vuke i Dušana Babića u Ulici tešanjskoj i kod Đure Glanjca u Dobrovoljačkoj ulici. Naše glavno skladište nalazilo se u Pofalićima. Odmah smo pripremili odgovarajuće stanove kod dvojice članova KPJ i kod naših simpatizera za ilegalne partijske sastanke. Te smo sastanke održavali kod Marice i Franje Sesara, kod Anđe Trnčić, Zdravka Pavlića, VuKe i Dušana Babića, a u Magribiji kod Mileve Gogić. Kod ovih smo porodica privremeno smještali i ilegalce.

Preko člana KPJ Franje Sesara organizovali smo popravak oružja u puškarnici u vojnom logoru, gdje je Franjo bio zaposlen. Oružje je unosio i iznosio iz puškarnice svojim motociklom sa prikolicom simpatizer KPJ i naš dobar drug Salko Mandžić, koji je bio domobranski oficir. Uspostavili smo vezu i sa našim simpatizerima po bolnicama: u Državnoj bolnici sa dr Blagojem Kovačevićem, dr Bodanom Zimonjićem, dr Asafom Šarcom, a u Vojnoj bolnici sa upravnikom dr Cvitanovićem i glavnom medicinskom sestrom, čijeg se imena ne sjećam. Radi prikupljanja sanitetskog materijala, povezali smo se sa jednim brojem apotekara u gradu, kao što su Džudža, Kalember i drugi. U državnoj pečatoreznici za KPJ je radio Franjo Bošnjak. Za kratke ilegalne sastanke i dogovore koristili smo bioskopske biletarnice u ondašnjim bioskopima, čiji su sadašnji nazivi »Romanija«, »Tesla« i »Sutjeska«.

Na našim prvim sastancima temeljito smo razmatrali metod rada, opreznost i konspiraciju, vrijeme zakazivanja sastanka, tačnost dolaska na sastanke, disciplinu, koja je morala biti na visokom nivou i koje su se morali pridržavati svi članovi KPJ i ostali angažovani građani u radu na izvršavanju zadataka. Detaljnije smo se dogovorili o držanju pred neprijateljskom policijom (na osnovi držanja naših revolucionara pred policijom u proteklom periodu i Dimitrova pred fašističkim sudom, a u slučaju da neko od nas i naših saradnika bude uhapšen). Razradili smo sistem raspoznavanja i javki kada treba, po potrebi, da se sastanemo sa nekim od ilegalaca koji nisu u našoj organizaciji. Utvrdili smo da ne tražimo od tih ilegalaca da nam saopštavaju svoja imena, da pred njima ne otkrivamo kako se zovemo, gdje stanujemo, šta radimo i sa kim smo povezani. Nakanadno smo se dogovorili sa drugaricama i drugovima, kod kojih će se održavati partijski sastanci, o tome da se niko od njihovih članova porodica ne interesuje za imena i ostale podatke učesnika sastanka. Radi sigurnosti, dogovorili smo se da se prilikom ulaska u stan u kojem se održava sastanak, ugasi svjetlo kako se ne bi vidjelo ko je od drugova ušao u stan. Također je uvijek određivan jedan od članova porodice, u čijem je stanu održavan partijski sastanak, za čuvanje straže. Sa svim učesnicima političkog rada dogovoreno je da se ne sastaju na javnim mjestima i da se ne pozdravljaju na ulici. Prilikom prikupljanja materijala trebalo se strogo pridržavati konspiracije, ne otkrivati od koga je pomoć dobijena i uvijek upozoriti one koji su dali pomoć da se ne interesuju za imena primaoca i na koji se način materijal otprema za ustanike. Dogovoreno je da se od nepoznatih lica ne prima materijal, kako bi se sačuvali od podvala njemačkih i ustaških agenata. Kada smo pripremili i organizovali drugove iz ulica: Brodska, Tešajska, Dobrovoljačka i Kranjčevićeva, pristupili smo uspostavljanju veza u Gornjim Pofalićima, Magribiji, na Bjelavama i Ulici jezero. Ovo smo učinili radi proširenja našeg uticaja i angažovanja većeg broja ljudi u gradu na izvršavanje različitih zadataka.

U toku rada, angažovani ljudi bili su vrlo vrijedni, hrabri i pokazivali su sposobnosti za šire djelovanje. Radeći na izvršavanju partijskih zadataka, suočavali smo se sa nekim problemima organizacione prirode. Došli smo do zaključka da svi ljudi ne mogu raditi sve poslove i da moramo izvršiti podjelu rada, kako bi postigli što veći uspjeh. Tako smo se rasporedili u grupe koje će prikupljati oružje i municiju, sanitetski materijal, odjeću i obuću, novac i koje će prenositi prikupljeni materijal do glavnih skladišta. Odabrani članovi KPJ i SKOJ, pored ovih poslova, rasturali su ilegalnu štampu, pisali parole i stalno radili na širenju propagande i popularisali uspjehe partizana na vojnom i političkom polju, kao i uspjehe SSSR i saveznika na istočnom i Zapadnom frontu. Partijska tehnika štampala je vijesti, biltene, letke, parole i drugo.

Pofalići, ulice Brodska, Tešajska, Kranjčevićeva i Magribija bili su snažna i sigurna uporišta Partije. Ovdje se odvijao vrlo živ politički rad u toku ljeta, jeseni i zime 1941. godine, sve do kraja marta 1942. godine. Tu su se okupljali komunisti sa šireg gradskog područja, podnosili izvještaje o radu i dogovarali se za svaku novu akciju. Sastanci su brižljivo pripremani. Na sastanke smo dolazili pojedinačno, iz raznih pravaca, tako da nas ne primijete građani koji prolaze

ulicama. Svaki član Partije imao je sat, a svi smo naše satove usaglašavali prema jednom radi toga što smo, prema utvrđenom dogovoru, dolazili na sastanke tačno u određenu minutu. Na sastanke se nije smjelo zakašnjavati. Bili smo mladi, snalažljivi i vrlo odgovorni komunisti, nismo se bojali nikakvih teškoća. Trudili smo se da neprijatelj osjeća nervozu i strah, a ne mi. To su nam svima bile zajedničke osobine, ne samo nas komunisti i skojevaca, nego i građana koji su saradivali sa nama. Zbog toga smo mogli, skoro nesmetano, uspješno izvršavati naše zadatke, tako da u to vrijeme nije došlo do provale partijske organizacije od strane neprijatelja. U januaru 1942. godine iz naše grupe uhapšeni su samo jedan član KPJ i jedan kandidat za člana KPJ. Ovi drugovi su imali dobro držanje pred policijom i nisu nikoga otkrili od saradnika.

U tom periodu, prikupili smo veće količine lijekova, zavoja, hiruških instrumenata, odjeće i obuće, oružja, novaca, municije i drugog. Sve to sa uspjehom je otpremljeno raznim kanalima na slobodnu teritoriju. Naš krupan uspjeh je što je većina građana došla do spoznaje da je fašizam ranjiv i da će fašisti izgubiti rat. Sve ovo je u gradu stvaralo pozitivnu klimu u korist NOP i NOB. Poslije dizanja ustanka i prvih uspjeha partizana, dotadašnje bučne pristalice Njemačke i tzv. NDH smirili su se i postali oprezni, razmišljajući šta će donijeti kraj rata. Okupator i njegove ustaške sluge bili su primorani da se oslanjaju na gradski ološ, na šoviniste, malograđane, mahom korumpirane i potplaćene ljude. Hapšenjima, strijeljanjem, otpremanjem u koncentracione logore, uvođenjem policijskog časa, stalnim racijama, blokiranjem pojedinih kvartova, kao i propagandom o uspjesima na Istočnom frontu, uz držanje brojnih njemačkih vojnih jedinica i policijskih snaga, držali su grad pod nečuvenim terorom. Međutim, slobodarsko Sarajevo i njegove prkosne građane nije moglo ništa zbuniti i zastrašiti. Dobar dio građana okupljao se oko komunisti i ostalih patriota i pružao materijalnu i moralnu pomoć NOP-u. Zahvaljujući tome, iako je nas, članova KPJ i SKOJ, bilo malo, uspješno smo radili, izdržavali sve napore i teškoće sa kojima smo se sukobljavali u tim teškim vremenima. Probijali smo se kroz sve neprijateljske blokade ne priznajući policijski čas, izbjegavali smo mnoge policijske racije zato što smo bili svakodnevno povezani sa građanima i od njih na vrijeme dobijali obavještenja o svim krupnijim akcijama ustaške policije i Gestapa.

Porodice kod kojih smo održavali partijske sastanke bile su ugledne i popularne i u ulicama gdje su stanovale, a i šire u gradu. Zdravko Pavlič, sportista i fudbaler, radnik Željezničke radione, njegova drugarica Dara i kćer Ravijola spadale su u tu grupu građana. Početkom juna 1941. Zdravko je kao partijski kurir išao u Mostar, Anda Trnčić, koja je držala trafikku kod Vojne bolnice, dobro je poznavala medicinsko osoblje u bolnici, pa nam je prikupljala i donosila sanitetski materijal. Jure Sesar, penzionisani žandar, veoma komunikativan i snalažljiv čovjek, prikupljao je tačne podatke o zbivanjima u gradu, a prije našeg okupljanja na sastanke u njegov stan i stan njegovog sina Franje odlazio je u gostionu Mate Franičevića, koja se nalazila preko puta njegove kuće, tamo je vodio razgovore sa gostima, pitao ih o napredovanju Nijemaca na Istočnom frontu i o potapanju savezničkih brodova na Atlantiku i na taj način zabavljao je goste kako ne bi primijetili naše okupljanje. Njegova mlađa kćerka Roza čuvala je stražu u dvorištu na smjeni sa Marom Rašetom, koja je stanovala u susjednoj kući.

Stariji sin Franje Sesara, član KPJ i majstor puškar, držao je stražu na prozoru dok smo održavali partijske sastanke. Kod ovih porodica povremeno smo smještali ilegalce koji njima nisu bili poznati.

Mileva Gogić, službenica, je za vrijeme sastanka u njenom stanu u Magribija br. 12, šetala Kranjčevićevom ulicom, između Vojne bolnice i gostionice Alekse Gomilanovića, pazeći da nas policija ne bi iznenadila. Mileva je radila i na prikupljanju kancelarijskog materijala za nas.

Grupu za prikupljanje oružja i municije sačinjavalo je sedam drugova: Franjo Sesar, vrlo snalažljiv, okretan i politički obrazovan, govorio je njemački jezik, pa je zbog toga stekao povjerenje njemačkih oficira koji su dolazili kod njega u puškarnicu; Đuro Glanac, pravnik - sudija, uhapšen je u januaru 1942. godine.

Pred policijom je imao dobro držanje. Odveden je u logor Jasenovac gdje je umro od tifusa; Lazo Trnčić, kandidat za KPJ, imao je srednje školsko obrazovanje. Bio je vrijedan i vrlo hrabar mladić, a uhapšen je u januaru 1942. godine u toku blokade Kranjčevićeve ulice i kvarta Gorice. Kod njega je policija pronašla pištolj i municiju, pa i pored očiglednih dokaza, najtežih mučenja svih vrsta torture, policiji nije ništa priznao, niti je ikoga odao. Odveden je u logor Jasenovac i tamo poginuo; Salko Mandžić, domobranski oficir, artiljerac, bio je simpatizer Partije, hrabar i naš dobar saradnik. Prilikom neprijateljske ofanzive na Romanijski i Jahorinski partizanski odred vješto je i hrabro, sa poručnikom Jožefom Nedohom i ostalim prijateljima, onesposobio topove i bacao ih u provaliju kod Podgraba. Otišao je u partizane 1943. godine; Jožef Nedoh, domobranski poručnik, bio je na službi u Autokomandi. Pored prikupljanja oružja i municije za nas, bacao je topovske granate, ručne bombe, pušчанu municiju i dijelove topova u septičke jame Autokomande. On je prikupljao i sanitetski materijal i predavao ga Todoru Nikitoviću iz Polalića; Vlado Dujimović, visokokvalifikovani radnik Vojnotehničkog zavoda, Hrvat, član KPJ, rodom iz Bosanskog Broda, prikupljao je i donosio eksploziv. Učesnik je NOB; Bošnjak Franjo Braco, majstor pečato-rezac, je, osim rada na izradi štambilja za Partiju i NOB, prikupljao i oružje, municiju i sanitetski materijal.

Grupu za prikupljanje sanitetskog materijala, odjeće, obuće, novca i drugog sačinjavali su dvije drugarice i dva druga. Marica Sesar, domaćica, bila je od velike koristi za pokret, jer je poznavala metod ilegalnog partijskog rada. Po prirodi vedra i uvijek nasmijana, znala je brzo da uspostavlja neposredne veze sa ljudima. Radila je neprekidno sa puno poleta i odgovornosti. Ona je održavala veze i saradivata sa dr Divnom Petković, Nevenkom Pudarić, Tomkom Bošnjak, Jelkom Koprivicom, Markom Sesarom, Nevenkom Glanac, Jusufom i Amirom Kapidžićem, Milevom Gogić, Anđom Trnčić, Viktorom Predanićem, Rozom Sesar, Marom Rašetom i Aleksom Gomilanovićem. Svi navedeni bili su povezani sa zdravstvenim radnicima u Državnoj i Vojnoj bolnici, u socijalnom osiguranju i apotekama grada. Aleksa Gomilanović, trgovac, držao je ugostiteljsku i špece-rajsku radnju u Kranjčevićevoj ulici. Aleksa je do kraja bio predan saradnji za NÖP. U njegovoj radnji je bilo naše skladište prikupljenog materijala u toku čitave 1941. godine. Odveden je u logor 1942. zajedno sa ženom i sinom. Sve troje su u logoru i ubijeni.

Babić Vuka i njen muž Dušan, radnik u vodovodu, predali su nam nekoliko sanduka hirurških instrumenata i veću količinu zavojnog materijala, koje je kod njih ostavio jedan ljekar hirurg iz Vojne bolnice u vrijeme njemačke okupacije Sarajeva. Vuka i njena kćerka Nevenka radile su i na prikupljanju odjeće i drugog potrebnog materijala za pokret.

Grupu u Pofalićima sačinjavali su: Bosiljka i Todor Nikitović, Jozef Nedoh, Anda i Luka Zirojević, Ilija Drašković, Sava, Spasoje i Danilo Šipovac, Novica Bogdanović, Obrad Čuk, Milka Petković, Joža Matić, Klun Vitomir - poginuo 1945. i Leković Milena, koju su ustaše ubile marta 1945. na Grbavici.

Spasoje Šipovac je bio željeznički službenik, kondukter na vozovima Sarajevo-Beograd. Ustaše su ga premjestile sa putničkog na teretni voz za kočničara. Šipovčeva aktivnost nije mogla dugo ostati nezapažena. I pored toga što je imao dosta prijatelja među željezničarima, ustaše su ga otkrile kao našeg saradnika. Na putu Brod-Sarajevo obavijestili su ga da ga ustaše traže, jer ga je neko potkazio. Vozovođa, Hrvat, njegov poznanik, usporio je kompoziciju između Alipašina mosta i Sarajeva kako bi Spasoje iskočio i pobjegao ispred policije i hapšenja. Krio se kod nekog poznanika u Lukavici 2-3 dana, a zatim je sa još dvojicom poznanika pokušao da se prebaci preko Trnova u Nevesinje, odakle je rodom. Kako nisu poznavali put, svratili su ujedno selo blizu Trnova, s namjerom da pronađu nekog željezničkog službenika koga su poznavali, a koji bi ih prebacio do Kalinovika. Na njihovu nesreću u selu su bile ustaše. Spasoja su odmah uhvatili. Teško su ga mučili, tako da su mu i jedno oko izbili. Prebacili su ga u sarajevski zatvor i tu je bio podvrgnut teškoj torturi. Iz zatvora su ga povelili

u Jasenovački logor. Međutim, ustaše su ga, između Visokog i Kaknja, ubile u vozu i izbacile iz vagona na prugu. Ovo o Spasoju i njegovom hrabrom držanju pred ustašama ispričao mi je u avgustu 1941. pomenuti vozovođa, Spasojev drug i prijatelj, čije ime i prezime nisam zapamtio, a nisam ga uspio ni poslije rata saznati. Znam samo toliko daje i on poginuo u toku rata.

Danilo Šipovac, đak Prve gimnazije u Sarajevu, bio je kurir i veza između mene i pofaličke grupe. Danilo je otišao u hercegovačke partizane, a poginuo je 1944. kod Nevesinja. Njegov mlađi brat Gojko učestvovao je u NOB. Obojica su sinovi Spasoja Šipovca.

Grupu za prenošenje prikupljenog materijala iz privremenih skloništa na sigurnija mjesta u Pofaliće i Novo Sarajevo sačinjavali su: Franjo Sesar, Marko Sesar, Lazo Trnčić, Luka Kočan, Juso Kapidžić, Vidak Pušara, Todor Nikitović i Nikola Cvijetić.

Ljudi iz ove grupe bili su sposobni i spremni da stupe u otvorenu borbu sa policijom ako bi ih pokušala kontrolisati. Manje količine materijala prenosili su u toku dana drugovi koji nisu bili u stalnom radnom odnosu. Veći dio materijala prenošen je u Novo Sarajevo između željezničke radionice i Paromlina. To je prenosila brojnija grupa pred veće. Svi su tada bili naoružani pištoljima i bombama. Grupa se kretala između Vojnog logora i Tehničke škole, ulicom Stepe Stepanovića, ispod podvožnjaka, pored Željezničke radione i dalje. Zbog opreznosti išla je u razmaku od 50 metara. Pošto bi izvršila zadatak, vraćala se pojedinačno u vrijeme do policijskog časa. Ove zadatke smo izvršavali sa uspjehom i bez ikakvih incidenata i smetnji.

Naš obavještajni punkt nalazio se u kalani Mate Franičevića. Kalana je bila na pogodnom mjestu u Kranjčevića ulici u neposrednoj blizini vojnog logora. U kalanu su dolazili njemački vojnici, ustaše, domobrani, policajci i radnici iz pirotehnike i ciglana. Stalni gosti kafane su bili Ante Bobetić - ustaški povjerenik za špediciju i Joco Ivanović, građevinski preduzetnik. Ta dvojica su inače imali veliki uticaj u Gradu. U kalani, uz piće, svi su komentarisali mnoga pitanja i razne događaje. Mi smo te komentare i razgovore vješto koristili preko Mate i žene njegovog brata Anke, koja je stalno radila u kalani. Ona nas je upozoravala kojih se ljudi moramo čuvati i obavještavala kada vrše racije i blokade pojedinih ulica i kvartova. Radi jačanja našeg uticaja među radnicima u preduzećima, u kojima do tada nismo imali partijska uporišta, odlučili smo da pokušamo preko naših prijatelja da se privremeno zaposlimo u nekim od tih preduzeća i da u njima formiramo odbore za narodnu pomoć. Uz pomoć Mate Franičevića zaposlio sam se u privatnom građevinskom preduzeću, kod Joce Ivanovića. On je gradio tzv. Paveličevo radničko naselje na Grbavici i radio je na adaptaciji Autokomande na obali Vojvode Mišića.

Prvih pet dana radio sam u Autokomandi i formirao odbor od tri člana. Sačinjavali su ga Jožef Nedoh, Salko Mandžić i jedan radnik mehaničar. Povezao sam ih sa Franjom Sesarom.

Pošto sam izvršio ovaj zadatak, zamolio sam vlasnika da me premjesti na radilište u Grbavici, pod izgovorom da mi je na otvorenom prostoru lakše raditi. Bez smetnji dobio sam premještaj i tamo formirao odbor od četiri člana, koji su sačinjavali dva radnika Slovenca i dva radnika Muslimana iz Konjica. Njihova veza bio je Sulejman Oković iz Fabrike duvana.

Uzeo sam isplatu u tom preduzeću i otišao kod Josipa Ančića, vlasnika livnice u Kovačićima. U livnici sam radio šest dana i organizovao grupu, u kojoj su bila trojica radnika. Ovi ljudi nisu mnogo obećavali, ali sam ih ipak povezao sa Azizom Čengićem iz Fabrike duvana.

Svi novoformirani odbori nastavili su sa radom, u čemu se naročito isticao odbor u Autokomandi.

Radeći na izvršavanju partijskih zadataka, u prvim danima januara 1942. otišao sam kod Alekse Gomilanovića radi prenošenja prikupljenog materijala u Pofaliće. Dok smo vodili razgovor o tome kako da spakujemo stvari da bi ih lakše i sa manje upadljivosti preneli na određeno mjesto, policija je iznenada blokirala

Kranjčevića ulicu i kvart Goricu. U Gomilanovićevu radnju ušla su četvorica agenata i mene su hapsili. Mirno, bez uzbuđenja, pokazao sam ličnu kartu i upitao ih zašto me hapse. Bez objašnjenja čvrsto su mi vezali ruke i odveli me u Ulicu Jabučice Avde u stan Save Bogdanovića. Pitali su njegovu suprugu i majku da li me poznaju. Odgovorile su: »Ne«. Zatim su pitali mene kada sam posljednji put bio u ovom stanu. Odgovorio sam da u ovu ulicu nisam nikad zalazio i da ovu porodicu ne poznajem. Ovaj brzi odgovor očito je zbunio policajce. Agent Pavelić je htio poručiti kola da me prebace u upravu policije, ali sam ja rekao da to nije potrebno i da možemo ići pješke. Zamolio sam ga da mi malo popusti lance na rukama, jer su suviše stegnute, pa je nemoguće izdržati. Na moje iznenađenje, lance mi je popustio toliko da sam rukama mogao slobodno micati. Ovo sam učinio zato što sam imao kod sebe šest metaka za pištolj i jedan partijski bilten. Nastojao sam po svaku cijenu da se oslobodim tog kompromitujućeg materijala, idući pješice do Uprave policije. Na putu do policije prošli smo kroz mali i veliki park. U velikom parku uspio sam iz džepa izbaciti municiju i bilten. To agensat nije primjetio pošto je snijeg bio dubok, a moj kaput je bio toliko dugačak daje dodirivao snijeg. Na izlasku iz parka ugledao sam Juru Sesara. Glasno sam se nasmijao s namjerom da to Jure čuje i da vidi da me vezanog vode u policiju. Agent me je upitao čemu se to tako glasno smijem. Odgovorio sam da se smijem gluposti da me vezanog usred dana vode i to kroz grad tako da se svijet čudi i okreće. U stvari, ja sam se zaista radosno nasmijao što sani se na lak način uspješno oslobodio kompromitujućeg materijala i što me vidi naš aktivista i saradnik Jure Sesar. Znao sam da će on i partijska organizacija preduzeti moguće mjere kod policije. Kad smo stigli u policiju, agent me ostavio u hodniku, a on je otišao kod šefa policije Cividinija i Tolja da im referiše. Nakon kratkog vremena u policiju su došli advokati Gavran Kapetanović i Sunarić. Od mene su uzeli podatke i ušli su kod Cividinija i Tolja. Razgovor je bio toliko glasan da se svaka riječ čula u hodniku. Ubrzo je izašao agent i skinuo mi lisice sa ruku, zatim su izišli advokati i saopštili mi da ću brzo biti pušten iz policije i da neću ići u zatvor. Čekajući da me puste, sjedio sam u hodniku. Nije prošlo ni pola sata, a prišla mi je Marija Satni, službenik policije i poluglasno mi saopštila da me neće pustiti kući, ali da će ona preduzeti sve potrebne mjere, ukoliko mi ne pronađu nešto u stanu što bi me teretilo.

Odveden sam u tzv. pripremu u prizemlju. U pripremi je radio policajac Suljić. Iako mi je smetalo što je na svaki telefonski poziv dizao slušalicu i vikao »Spremni-Priprema-Suljić«. U tu istu sobu ubrzo su doveli grupu vezanih građana. Narediše nam da se okrenemo prema zidu i da svako gleda u tačku koju mu oni odrede. Niko nije smio da se pomjeri sa mjesta na kojem je stajao. Stajali smo u stavu mirno sve do mraka, što je bilo vrlo teško izdržati, tako da su trojica građana pala u nesvijest.

Naveče su nas prebacili u zatvor Beledija. Mene su zatvorili u sobu broj 4. Ova prostorija je bila velika, ali puna zatvorenika. Odmah po ulasku u sobu prišao mi je Zijo Dizdarević. Pozdravili smo se i Zijo mi reče da ima dosta poznatih unutra. Prije nego što me upitao kako sam uhapšen i šta ima novog u gradu, zamolio sam ga da me ne upozna sa ostalima, jer sam se bojao da u toj sobi ima cinkaroša. Rekao sam mu da ću ga upoznati sa događajima iz grada kada se vratim sa policijskog saslušanja.

Tu noć i narednih dana nisam spavao, već sam razmišljao o tome kako da se držim i da ništa policiji ne priznam. Navečer u 19 sati odveli su me na saslušanje. Nekim zardalim lancima vezali su mi ruke i stegli tako da mi se činilo da mi kosti pucaju. Ispitivanje je trajalo čitavu noć sa manjim prekidima. Nisu me tukli, ali su u toku saslušanja dva puta pritezali ionako stegnute lance. Bolovi su bili veliki, a lanci su mi prosjekli kožu na obadvije ruke, što je izazvalo krvarenje. Vezane ruke zamotali su mi nekom krpom. U sedam sati izjutra suočili su me sa Poldijem Buzvekom, folksdojčerkom iz Sarajeva i Savom Bogdanovićem, radnikom iz gradske električne centrale. Pitali su me koliko sam dugo sa njima saradivao i kada smo se posljednji put sastali. Odgovorio sam im da sam Buz-

veka vidao na ulici, ali da nas dvojica nikada nismo imali ništa zajedničkog, a da ovog drugog čovjeka uopšte ne poznajem. Tu noć su me, od strane ustaške policije, saslušavali jedan civilni i još dva, meni nepoznata agenta.

Oko osam sati tog jutra autom su me pribacili iz policije u zatvor. Čim sam ušao u zatvorsku ćeliju, drugovi Zijo Dizdarević, Branko Galeb i Aleksa Dimitrijević oprali su mi krvave ruke i previli rane. Ubrzo je u zatvor u posjetu došla Marija Šatni. Donijela je flašu konjaka, zavoj, jod i neku medicinsku mast. Marija mije rekla: »Neka ti dobro operu ruke konjakom i rane jodiraju, zatim namažu ovom mašću i zaviju. Ja ću pokušati da ti to zaliječi dr Kundurović. U tovm stanu policija nije ništa našla. Stigla je policiji jedna peticija građana, koji sa svojim porodicama garantuju za tebe. Među potpisnicima peticije ima uticajnih ljudi«.

Zijo i Branko ponovo su mi, prema Marijinim uputama, previli ruke. Osjećao sam teške bolove, tresla me groznica, a pošto sam bio jako umoran, odspavao sam nekoliko sati. Kada sam se probudio, Zijo mije rekao da se nisu nadali mom povratku iz policije. »Obično koga vode po noći na saslušanje, više ga ne vraćaju ovamo«. Pitao me kako sam se držao. Odgovorio sam mu da ništa nisam priznao. Zatim sam ispričao Ziju o situaciji u Gradu i o okolnostima pod kojima sam uhapšen.

Treći dan u zatvor je došao Josip Belak, policijski stručnjak za daktiloskopiju, i izveo me iz ćelije u hodnik. U hodniku mije saopštio: »Tvoje ime i prezime nisam dobio od Uprave policije, već od Marije Šatni. Sa Marijom sam se dogovorio da od tebe češće uzimam otiske koje neću predavati Upravi policije. Prema tebi ću nastupiti strogo službeno. Ti mene ne poznaješ. Ja sam veza između tebe i Marije. O ovom našem razgovoru ne smiješ nikome ništa govoriti«. Zahvalio sam se i rekao da sam sve razumio. Pitao me još da li imam šta poručiti, na to sam mu odgovorio da bi dobro bilo da Marija javi mome bratu Luki da šalje što više cigareta. Naredni dan osjećao sam se bolje, pa smo Zijo, Branko i ja razgovarali kako i pod kojim uslovima bismo mogli organizovati neki politički rad, bar sa manjim brojem zatvorenika. Odlučili smo da u naš kružok uđu Aleksa Dimitrijević, Đuro Glanac i Mišo Narančić. Zatim smo se dogovorili da pokušamo organizovati kolektivnu ishranu zajedno sa onim zatvorenicima koji slabo ili nikako ne dobivaju hranu od svojih porodica. Za ovo smo imali uslove, jer je nas nekoliko dobijalo veću količinu hrane. Ja sam dobijao svaki dan hranu od pet porodica: brata Luke, Marice Sesar, Daneta Rašete, Jusula Kapidžića i Luke Kočana. Moj brat Luka je radio u restoranu kod Stjepe Matica, pa su mi njih dvojica, pored hrane, slali veću količinu cigareta. Hranu i cigarete donosila mi je tetka Elze Hajnir, koja je bila veza između Luke i Marije Šatni. Na taj način smo organizovali kolektivnu ishranu nas dvadeset, a cigarete smo dijelili ravnopravno svim pušačima. Ovaj gest zbližio nas je sa ostalim zatvorenicima, koji su imali u nas veliko povjerenje.

Zijo je pjevao pjesme u zatvoru, recitovao stihove i pričao razne pripovjetke, unoseći vedrinu i dobro raspoloženje u nas. Krajem januara 1942. teško smo se prehladili i dobili svi dizenteriju. Tražili smo ljekarsku pomoć, kao i da nam se u ćeliji loži vatra. Policija nam nije htjela izaći u susret. Zdravstveno stanje skoro svih zatvorenika bilo je vrlo kritično. Nas šest iz kružoka smo se dogovorili da organizujemo štrajk gladu, da neprekidno jaučemo od bolova, ada, kada policija uđe u sobu, svi legnemo na pod i niko ne odgovara na policijska pitanja. U štrajk su stupili svi zatvorenici iz naše ćelije. Štrajk je trajao 36 sati. Odbili smo da nam se unosi hrana u sobu. U ćeliju su dolazili upravnik zatvora i šefovi policije. Zatvorenici su do kraja poštovali naš dogovor, pa je na kraju sa nekoliko ustaša došao i sam zapovjednik Crne legije Jure Francetić. Nisu nas tukli, ali nisu od nas uspjeli iznuditi nijednu riječ, već su mogli čuti samo naš tihi jauk, što je davalo utisak da se radi o smrtnim bolesnicima. Zatim je došao dr Kundurović sa dva bolničara, dao nam lijekove i zatražio od upravnika da nam se naloži vatra. Tog smo dana dobili od policije dva puta čaj. Zbog ovog štrajka policija nije poduzimala prema nama nikakve represivne mjere.

Iz zatvora smo uspostavili pismenu vezu sa Maricom Sesar tako što mi je Belak dao grafit iz olovke i pergament papir izrezan na male listiće. Po njemu sam poslao Luki kratko pismo da ga preda Marici. U tom pismu sam tražio da mi što redovnije pismeno javlja šta ima novo u Gradu. Pisma treba da stavljaju u nekuvane makarone, koje treba zatvoriti hljebom sa obje strane i staviti ih na dno posude, po mogućnosti ispod suvlje hrane da se ne raskvase. Tako smo neprekidno za vrijeme mog boravka u zatvoru održavali vezu.

U februaru 1942. ustaše su odvele Ziju u logor sa još 17 zatvorenika. Za nas, koji smo ostali u zatvoru, to je bio velik šok. Mnogo smo žalili za Zijom, sumnjajući da ćemo se više ikada vidjeti sa njim. Povodom ovog slučaja Mjesni komitet KPJ organizovao je demonstracije u gradu. To su bile prve demonstracije poslije okupacije u gradu.

U drugom transportu ustaše su odvele u logor Glanc Đuru, Mišu Narančića i Branka Galeba. Branka su vratili iz Slavenskog Broda po naređenju nekog njemačkog generala. Naime, tom njemačkom generalu otišla je veća grupa uglednih građana i tražila od njega da se Galeb ne šalje u logor i da se pusti iz zatvora.

U toku mog boravka u zatvoru ustaše nisu nikoga pustile na slobodu, a poslije svakog transporta u logor hapsili su nove građane, većinom Srbe i Jevreje, i dopremali ih u zatvor.

Krajem februara 1942. nastalo je neko čudno zatišje u zatvoru. Ustaše ne otpremaju nikoga u logor i manji broj ljudi dovode u zatvor. Policija ne ulazi u ćelije, a stražari su postali popustljiviji i izlazili su u susret pojedinim zatvorenici-ma. Osjećali smo da se nešto krupnije događa u gradu, međutim, nikako nismo u tim momentima mogli saznati o čemu se radi. Belak, koji je redovno posjećivao zatvor, posljednjih dana nije nikako dolazio. Jedno jutro stražar je otvorio vrata od ćelije, Belak me pozvao i rekao da izađem u hodnik. Stražaru je saopštio da mi mora uzeti otiske i da će me brzo vratiti. Kad smo došli u Belakovu kancelariju, tiho mi je rekao: »Dogovorio sam se sa Marijom da dođem do tebe i da ti u strogom povjerenju saopštim novosti. U vrhovima policije nastala je velika gužva i trvenje. Gregorić, Cividini i Tolj neprekidno se svađaju nekoliko dana oko položaja i vlasti u gradu. Izgleda mi daje u pitanju neko opljačkano jevrejsko zlato i rad Cividinija u policiji prije okupacije. Za dva-tri dana doći ću ja ili Marija da te detaljnije obavijestimo. O ovom našem razgovoru nemoj nikome ništa govoriti«. Zatim me otpratio na sprat i predao stražaru. Čim sam ušao u ćeliju, ispričao sam Branku Galebu o gužvi u policiji. Dogovorili smo se da ostalim zatvorenici-ma o ovome ništa ne govorimo. Očekivali smo da će prema nama primijeniti represalije. Međutim, policija se zabavila sama sobom i nije došlo do represalija prema zatvorenici-ma.

Treći dan nakon razgovora sa Belakom, došla je Marija sa dvojicom policajaca. Nosili su spiskove zatvorenika. Dok su policajci prozivali zatvorenike i od pojedinih uzimali podatke, Marija mi je saopštila da su Cividini i Tolj uhapšeni i da je Gregorić preuzeo svu vlast. On je naredio da se svi zatvorenici ponovo popišu, sravne njihovi podaci kako bi se utvrdilo koji su politički zatvorenici; izgleda da će ostale zatvorenike pustiti iz zatvora. Pri odlasku mi je napomenula da će kroz koji dan poslati Belaka da me obavijesti o događajima.

Kroz nekoliko dana došao je Belak i rekao mi: »Za dva dana bićete pušteni svi iz zatvora. Prvo će pustiti sve one koji se ne vode na spiskovima kao komunisti i njihovi saradnici. Zatim će pustiti vas, s tim što će vaše kretanje po gradu i susrete sa građanima pratiti agenti, pa će vas ponovo hapsiti i dovesti u logor. Ti znaš šta ćeš raditi. Želim ti sve najbolje«. Vratio sam se u ćeliju i o svemu obavijestio Branka Galeba i Aleksu Dimitrijevića ne govoreći im od koga sam dobio to obavještenje. Predložio sam im da, čim izađu iz zatvora, traže vezu i prebace se na slobodnu teritoriju, smatrajući prema njihovom držanju da su povezani sa nekim od komunista u gradu. Narednog dana u 11 sati pustili su sve osim nas trojice iz zatvora. Međutim, oko 14 sati stražar je otvorio vrata govoreći nam da i nas puštaju.

Prilikom izlaska iz Beledije, vidio sam na ulici tri nepoznata mlađa čovjeka kako nešto razgovaraju. Bilo mi je jasno da su to agenti koji su određeni da nas prate. Odmah sam otišao na Bašćaršiju, prošao kroz ulice Bravadžiluk, Kujundžiluk i ispred niza dućana, pa, pored, Begove džamije, u današnju Ulicu JNA. Ovo sam učinio da bih izbjegao pratnju agenata i nesmetano stigao do Marijin dvora kod Luke i Matića, potom kod Marice Sesar radi uspostavljanja veza sa Danetom Olbinom.

Kada sam stigao na Marijin dvor, ušao sam kod Matića na sporedna vrata. Zamolio sam ga da mi pošalje Luku u podrum s kovrtom i papirom za pisanje. Luka je odmah došao, kratko smo razgovarali, zatim sam napisao Matiću pismo, u kom je stajalo: »Dobro sam doputovao u Dubrovnik. Čim dobijem neko zaposlenje, javiću se ponovo. Pozdravljam tebe, Luku i ostale prijatelje«. Zamolio sam Luku da pismo pošalje po nekom svom prijatelju i da ga ubaci u poštansko sanduče u Dubrovniku.

Krenuo sam današnjom Ulicom vojvode Putnika pored Tehničke škole, stigao u Brodsku ulicu i svratio u stan Marice Sesar. U dvorištu sam našao njenu sestru Rožu, koja se iznenadila kada me je ugledala, ali mi brzo reče: »Svi su gore na spratu. Imaju sastanak«. Pošao sam na sprat, otvorio vrata od sobe i odmah im saopštio: »Pustili su me iz zatvora. Pratiće me agenti. Vi se vrlo oprezno razidite, a ti Dane poduzmi potrebne mjere i javi sutra Marici o svemu što treba raditi. Ja odoh u moj stan i tamo ću se nalaziti«. Kad sam stigao pred moj stan, vidio sam agenta kako stoji u dvorištu, ali sam prošao pored njega kao da ga nisam ni vidio. Tu sam se noć dobro odmorio. Ujutro, oko 8 sati izašao sam na balkon, i vidio ponovo onog agenta kako šeta ispred zgrade. Zadržao sam se na balkonu kako bi on mogao vidjeti da sam tu. Čim me je vidio, pošao je Tešanjskom ulicom prema gradu. Brzo sam ušao kod Dare Pavlić i zamolio je da izađe na ulicu da vidi je li agent otišao u grad. Dara mi je javila daje agent otišao prema Vojnoj bolnici. Zatim sam pozvao Maru Geršl i dogovorio se sa njom da municiju, nekoliko bombi i dva pištolja spakujemo u običnu vreću i da to ona odnese kod Marice Sesar ili kod Mare Rašete, i to, kad naiđu Nijemci iz Pirotehnikе, da ide pokraj njih kako ne bi bilo upadljivo. Ovu municiju, bombe i pištolje ostavio sam u šupi kod ciglane prije mog hapšenja, pa ih nisam uspio prebaciti ranije u Pofaliće.

Nikola Cvijetić

VEZE SU ODRŽALE KRNJINSKU GERILU

Rukovodstvo i borci 4. krajiškog NOP odreda koji su ostali živi nakon četničkih pučeva u proljeće 1942. s prvim proleterskim bataljonom Bosanske krajiine sastali su se na Previji, u planini Ljubiću. To je bilo 31. maja, a već 1. juna održanje sastanak svih komunista iz bataljona i odreda zajedno. Razmatrana je situacija u kojoj su se tada nalazile ove jedine partizanske jedinice u čitavoj centralnoj Bosni. Poslije iscrpne analize odlučeno je da Proleterski bataljon pokuša da pređe Vrbas i pođe u Kozaru, a Odred, podijeljen u grupe, da ostane na terenu srednje Bosne, manevriše i izbjegava veće borbe - da bi se sačuvao kadar do dolaska krajiških jedinica na ovaj teren.

Sekretar Okružnog komiteta KPJ Milan Radman, predložio je da se odred podijeli u četiri grupe: prva, s komandantom odreda Dankom Mitrovićem na čelu, da ide prema teritoriji između Prnjavora i Banja Luke i tamo se održi; druga, sa Vojom Stuparom, da krene prema Motaji'ci - na teren između Dervente,

Prnjavora, Srpca i Save; treća, sa Milanom Radmanom, da ide prema Maslovarama i Šipragama; četvrta, za čije su rukovodioce imenovani Adem Ercegovac i ja, trebalo je da se uputi na Krnjin-planinu, k prostoru Derventa-Doboj-Tešanj-Teslić.

U našoj grupi bilo nas je 11, svi članovi KPJ. Prije nego što smo se rastali i uputili na staze novih neizvjesnosti, bilo je prijedloga da naša grupa ne ode na Krnjin, gdje je situacija stvarno bila izuzetno teška, zbog divljanja četnika, već da se, bar za izvjesno vrijeme, pridružimo proleterima, sa Zdravkom Čelarom na čelu, ali smo im Adem i ja odgovorili da se oslobodilački pokret mora održati i u centralnoj Bosni.

Ja sam imenovan za komandanta, Adem za komesara, a Edhem Pobrić za partijskog rukovodioca grupe. Pozdravili smo se i pošli na put. Prije toga sam rekao Ademu:

- Pošto ti odavde do Ukaine dobro poznaješ teren budi na čelu, a ja ću na začelju koline, a od Ukaine dalje ja odlično poznajem teren, pa ćemo samo zamijeniti mjesta u koloni.

Krenuli smo u neizvjesnost, na teren gdje su, četničkom izdajom i zlodjelima, mahom pokidane naše veze uspostavljene u toku ustanka, i to one sa jedinicama, partijskim organizacijama i u selima.

Krenuli smo noću, po jakoj kiši. Prošli smo i Ukinu. Između Brestova i Donjih Cerana naišli smo na usamljenu kuću, u blizini rijeke Ilove. Zakucao sam na vrata i nakon dužeg pregovaranja seljak je otvorio. Ušli smo u kuću, naložili vatru i, onako mokri i umorni, polijegali oko ognjišta i svi tvrdo zaspali. U neko doba noći počeo neko da se dere i lupa u prozor. Skočio sam na noge i dohvatio oružje. Očevidno neki četnik je vikao iz pomrčine:

- Partizani, predajte se i izbacite oružje kroz prozor!

Prepoznao sam glas Radovana Đurića, zloglasnog četnika. Brzo sam smislio šta ću mu reći, onda priđem bos vratima, otvorim ih i povičem:

- Radovane, budalo, šta vičeš?! Ulazi unutra, ali mi prvo reci koje još sa tobom?

- Rade Cikojević.

- Ulazite, što stojite. Tako, brate. Ako imaš bateriju, Radovane, prosvijetli mi, ne vidim se obuti. Ovdje je cijeli štab, a čudi me kuda si to prošao kada nisi nabasao na naše tri čete, koje su otišle prema Ljeskovim vodama. Prva je tu gore, na položaju. Ovdje su Boško, Hadžić, Adem, Ethem i ostali. Ded, prosvjetli da se obujem, pa da krenemo zajedno za Poeznu.

Kad sve to ču, Đurić smekša, priđe vratima i svinu baterijom da se obujem, a prije toga je posvijetlio po kući i vidio nas sve sa oružjem. Kad nazuh cipele, kao i ostali, rekoh:

- Ti, Radovane, si odgovoran da nas vodiš za Poeznu, a ti, Rade Čikojeviću, sazovi sutra narod na zbor i sakupite još hrane za bataljon. Ako naidete na naše, recite im da idete od Koje radi organizacije zbora.

Krenuše njih dvojica u noć i kad odmakoše, obratih se našoj grupi:

- Brže za mnom dok se ne dosjete!

- Krenuli smo najvećom brzinom, ali smo se dugo lomatali po polju, preko nekih ograda pored Ilove, po nekoj grdnoj kišurini. Najviše je te noći nastradao komesar Adem, tako daje, kad se po ko zna koji put zaglavio na ogradi, ljutito rekao:

- Vala kad se rat završi, sve ću ove sitnosopstveničke ograde i međe uništiti! ...

Po tamnoj i kišovitoj noći za orijentaciju nam je služila rijeka Ilova, tako da smo za noći došli Branku Sariću u selu Jelanskoj. Pokucao sam mu na prozor i jedva je pristao da nam otvori. On me je dobro poznao, ali je od četnika čuo da sam poginuo, pa nije vjerovao daje to moj glas. Na jedvite jade je otvorio vrata i poveo nas u magazinu mlina. Kad smo svi ušli, reče:

- Ovdje ćete ostati do pred zoru, a dalje idite kuda ste se zaputili, morate za mraka napustiti Jelansku i moj magacin, jer se četnici po selu vzmaju.

Vratio se u kuću i donio nam dobru večeru.

Prije pokreta, Adem, Edhem i ja dali smo Branku zadatak da uhvati vezu sa Ljubom Radićem Gedžom u Poeznoj, da mu kaže da će naša gerilska grupa biti na derventskom, dobojskom i tešnjanskom dijelu Krnjina i da obavezno, preko povjerljivi ljudi i on lično, hvata veze sa nama, te da preko Teodora Jotića, mog strica, i Miloša Bogdanovića organizuje prikupljanje i dostavljanje hrane za nas, sve u najvećoj konspiraciji. Uz to, treba da prikupljaju podatke o četnicima, ustašama i Nijemcima, a naročito o njihovim namjerama, i obavezno nas na vrijeme izvještavaju o tome. Shvatili smo, naime, da će naš opstanak na ovom terenu prevashodno zavisiti od naših veza sa provjerenim ljudima iz naroda, pa smo te veze uspostavljali.

Osvanuli smo na Krnjinu. Zašli smo duboko u šumu i tu se smjestili da spavamo ispod gustog rastinja. Poslije dubokog sna dobrodošli su nam plodovi šumskih jagoda, kojih je bilo u izobilju. Onda smo održali kraći sastanak, na kome smo utvrdili da situacija zahtijeva da živimo na strogom oprezu, vojnički organizovano, sa obavezanim izviđanjem terena i držanjem straža i danju i noću. Raspored je odmah izvršen i određen pravac izviđanja. Adem je spavao gotovo dva dana i dvije noći u »jednom komadu«, tako da smo mislili daje bolestan. Na naše zadovoljstvo, trećeg dana je ustao vedar i odmoran. Baš tada začusmo gruvanje oko Doboja. Od toga nam srce raste.

- Naši su to, vode borbe. To je Tempo sa bataljonom i Ozrenskim odredom - kaže Adem.

Ubijedeni smo svi u to. To nas je i održavalo tih dana u planini, odsječene od svakog, zanjete lijepim mislima o tome kako ćemo se sastati sa Ozrencima.

Edhem, Adem, Boško i ja smo se okupili da izradimo plan akcije naše grupe. Dogovorili smo se da Adem i Edhem napisu jedan proglas narodu Dervente, Doboja, Tešnja i Teslića o daljnjoj borbi protiv okupatora i njegovih slugu, a srpskom narodu i o propagandi izdajnika četnika, koji su u biti isto što i ustaše - sluge okupatora. Trebalo je Boško i ja da se pobrinemo za hranu. Učiteljica Mira Jotanović skopjevski rukovodilac grupe, dobila je zadatak da čita borcima daje gradivo iz tri-četiri knjige koje smo ponijeli, a naročito da prorađuje poglavlja iz istorije SKP (b).

Uspjeli smo da, poslije pet dana gladovanja i života na jagodama, uhvatimo vezu sa Milošem Bogdanovićem, koji nam je donio veliki kotao kuhanog graha i kukuruza. To je bila sigurna veza više, ali nas je ražalostilo saznanje da ono gruvanje nisu bili topovi kod Doboja i borbe naših jedinica, već mina u kamenolomu.

Svjesni značaja uspostavljanja veza, dogovorili smo se da se Edhem, Adem i Boško noću probiju u Veliku Bukovicu, do kuće Boškovo oca Petka, obavjeste se o cjelokupnoj situaciji kod neprijatelja i o stanju na Ozrenu. Oni su se vratili drugog dana i rekli su nam da naših nema u Ozrenu, već da su odstupili prema Zvezdi planini. U isto vrijeme Boško je, preko brata Nikole, organizovao kanal, prema Rudanci i Doboju, naglašavajući potrebu da bude oprezan i da uzme samo ljude koje mu mi odobrimo, budući da smo ih dobro znali. Tada su to bili: Luka Kuzmić, Đorđe Kerić, Petko Kovačević, Risto Gostimirović i Nuriya Smailbegović. Adem i Edhem su dali prijedlog da se pokuša nabaviti ustaško odijelo za Edhema Pabrića i onda da se on vezom uputi prema Zenici - da hvata vezu sa Tempom i drugima na Zvezdi planini. Složili smo se i ponovo poslali Boška kod njegovog oca i brata da proba da preko Nurije Smailbegovića organizuje nabavku ustaške uniforme, čizme i legitimacije, svjesni koliko bi nam mnogo ta veza značila. Na našu žalost, nakon dva dana Boško se vratio neobavljena posla.

Donijeli smo odluku da se prebacimo iz derventskog u dobojski dio Krnjina. Išao sam naprijed, na povećem rastojanju od grupe. Na putu smo sreli mog strica Teodora. Išao je oprezno, sa dva zavežljaja na ramenima. Preko naših veza je doznao gdje smo i donio nam hranu. Dok smo jeli, rekli smo mu da pođe do Riste Gostimirovića, a ovaj do Ljube Čedovca u Stanovima, da mu kaže da sam sa grupom ovdje i da tamo, za naš račun, organizuju prikupljanje obavještenja

O četnicima i njihovim namjerama. Stric Teodor nam reče da su Ljeskove Vode

1. Jelanjaska pune Maličevih četnika, pa on mora ovdje, u šumi, predaniti, a tek noću se kući vratiti. Rekao mi je da su se svi naši ljudi posakrivali i da zbog toga nije siguran da će uhvatiti s nekim vezu u roku od sedam dana. Pozvao sam Adema i Edhema, odvojeno, na razgovor. Razmotrili smo sve ovo što nam je Teodor rekao i donijeli odluku da se vratimo natrag, u polaznu bazu, u derventski dio Krnjina.

Sutradan naveče, u bazi, donijeli smo na sastanku odluku da se približimo hrvatskim selima Velikoj i Maloj Sočanici, te Velikom i Malom Prnjavoru, da podrobno razmotrimo situaciju i dobro se obavjestimo o namjerama neprijatelja. Hadžića smo opet poslali do njegovog brata Nikole da vidi je li prikupio kakve podatke o namjerama četnika. Branko Sarić pribavio nam je važne podatke. Sem ostalog, pričao nam je i o stradanju bataljona proletera, o herojskoj smrti njegovog komandanta Zdravka Čelara, itd. Ubrzo smo čuli vijest i o pogibiji Danke Mitrova i razbijanju njegove grupe, pogibiji Milana Radmana i razbijanju njegove grupe, o hvatanju nekih istaknutih vođa ustanka, uspostavljanju četničke vlasti, maltretiranju naroda. Čuli smo od naših veza da su u ovaj kraj stigli četnički oficiri iz istočne Bosne, da organizuju čete i bataljone, šamaraju i batinama kažnjavaju neposlušne četnike, zavode disciplinu i raspaljuju mržnju protiv komunista, te da se uveliko spremaju i uglas najavljuju uništavanje i grupe Koje Jotića, dok će njega živa uhvatiti i na komade isjeći. Govorili su u narodu da u centralnoj Bosni postoje još samo komunisti: Kojo Jotić, Adem Hercegovac i Edhem Pabrić, sa desetak boraca naoružanih zarđalim puškama i po tri metka, i da će to bez teškoća likvidirati, a narodu su zaprijetili: ko bude davao hranu i skrivao Koju Jotića - doživjeće njegovu sudbinu - biće mu pobijena čitava porodica. Čuli smo još da su došli neki Nijemci sa psima u Rudanku i da će četnici i ustaše, pod njemačkim rukovodstvom, krenuti da mobilišu sav narod u potragu za našom grupom.

Kada smo Adem i Edhem, Boško i ja saznali za situaciju, da je naša grupa još jedina ostala na području centralne Bosne, sama i u svom punom sastavu, odlučili smo da Miru Jotanović i njenog brata Vladu pošaljemo sa pismom Novaku Prodiću, koji je postavljen za četničkog komandanta bataljona u Čečavi. Pismo Novaku će napisati Adem i Edhem. Saopštili smo to Miri i Vladi i oni su se primili tog zadatka. Boško je zadužen da ih izvede kroz Ljeskove Vode i Jelansku na vrh tešanjskog Krnjina, odakle se za lijepog vremena golim okom može vidjeti selo Osredak i Čečava, pa će dalje sami.

Nakon nedjelju dana dobili smo obavještenje od Mitra Subotića iz sela Osredaka, preko Đorđa Kerića, da su Mira i Vlado izvršili zadatak. Novak ih je primio, pročitao pismo, pocjepao ga i bacio. Nije im ništa rekao, ali ih nije ni izdao. Oni su se vraćali sa podacima o situaciji prema Skender-Vakufu i Jajcu, ali su u povratku, u selu Osredak, otkriveni i zarobljeni od četnika. To je dosta otežalo našu i onako veoma tešku situaciju. Zato smo odmah razmotrili novu situaciju. Bili smo svjesni da se ovako održati ne možemo i da nam prijete ista sudbina kao i ostalim grupama. Nas četvorica smo bili i najbolje naoružani, pa sam predložio da grupu ostavimo na najsigurnijem mjestu, a nas četvorica da ispitamo situaciju, dva dana o svemu porazmislimo i trećeg dana dođemo na sastanak sa predlogom.

Naredio sam pokret, namjeran da se priljubimo uz selo Sočanicu. Kada smo se smestili i odmorili, Boško i ja smo ostavili grupu i krenuli prema selu. Boško mi je rekao da pri šumi, u selu Sočanici, ima kumu Rušku Račić. Kada smo iz šume ugledali kuću, posmatrali smo da li koga ima. Kad nismo videli ništa sumnjivo, Bošku sam rekao da se prikrade kući, a ja ću ga štiti. On se brzo vratio iz kuće noseći nešto u ruci. U kući nije bilo žive duše, ali je u ognjištu, pod sačem, našao jedan kukuruzni hljeb od koga je pola ponio.

Vratili smo se grupi. Svako je dobio komadić kukuruza.

Sjeli smo Adem, Edhem i ja. Rekao sam im da već imam predlog o daljem našem ostanku. Situacija je bila takva da smo samo Adem, Edhem i ja imali voj-

nog iskustva, dok su Mišo Sparavalo, Nikola Borojević, Đorđe Panzalović i Stevo Golubović tek bili došli u partizane i nisu bili ni u kakvim okršajima, a Boško Hadžić, kao stariji čovjek, uvijek se bavio pozadinskim radom. Stoga sam predložio da prodiskutujemo o jednoj mogućoj varijanti našeg opstanka: da se svi, sem Boška, povučemo u strogu ilegalnost, a on da se »legalizuje«, ali tako da što više izbjegava oči četnika. On bi nastojao da se poveže sa ljudima, čija imena ćemo mu dati, a to su sve članovi Partije: Đorđe Kerić, Petko Kovačević, Ljubo Djedovac, Ilija Miletić, Luka Kuzmić, Risto Gostimirović, Miloš Bogdanović, Miloš Lugonjić, Branko Sarić. S njima treba da u narodu širi propagandu da niko ne pristupi četnicima, da četnicima koji su u duši naši, a moraju biti tamo, kaže da se što više klone i izbjegavaju četničku naredbu, a šire naše ideje. Treba da ljudima govore kako će najkasnije ove jeseni ovdje doći krajiške i proleterske jedinice, kada će, konačno, i ovaj kraj biti oslobođen. To znači da će najviše 5 mjeseci ovaj kraj biti bez naše vojske, a čim ona dođe, moći će se uključiti u te jedinice. Dalje sam predložio da se Nikola Borojević vrati u Derventu i uključi u pokret NOP-a u Derventi; da Stevo Golubović ide u Bosanski i Slavonski Brod i tamo pokuša da se poveže sa partizanima u Slavoniji; da Đorđe Panzalović i Mišo Sparavalo pređu u Poeznu i Osinju i tamo ilegalno žive, jer oni dobro poznaju ta sela i ljude, a da svakako pokušaju da sa Ljubom Radićem Gedžom, ako se izvuče živ od četnika, uhvate vezu, o svemu ga obavijeste i zajedno šire u narodu uvjerenje da će se naše jedinice za pet mjeseci ponovo naći na ovom prostranom terenu, kada ćemo definitivno da okončamo sa četničkom izdajom.

Vjerovao sam da je ovo najbolje rješenje i tako sam ga, uvjerljivo i autoritativno, i iznosio. Kada sam završio, svi su gledali u zemlju - i Adem, i Edhem, i Boško. Videći ih tako, počeo sam i sam da razmišljam o tome da nisam pogriješio, jer je bilo jasno da ovim razbijam ovu našu gerilsku jedinicu. Šutnja mojih drugova bila mi je teška. Uto Adem podiže glavu i reče:

- Drugovi, čuli smo Kojin prijedlog. Neka nam ovo ostane za razmišljanje par dana, pa ko bude imao bolji prijedlog - neka javi za tri dana, a ja sada nemam nikakav prijedlog.

Predložio sam da krenemo prema Velikom i Malom Prnjavoru, radi izviđanja i prikupljanja podataka. Zamolio sam Boška da nađe dvojicu ili više ljudi koji imaju puške, a povjerljivi su, da nam se oni nađu blizu kada prolazimo kroz Velike i Male Soćanice i budemo kraj Velikog i Malog Prnjavora. Trebalo je da budu pri šumi, uz sela, vrsta straže, da bi nas pucnjem iz puške obavjestili da na nas ide neprijatelj. Jedan od njih, rekao sam na tom sastanku, mogao bi da bude i Boškov sin Veseljko, a drugog neka nađe. Na to Boško reče da bi taj drugi mogao da bude Teda Danilović, njegov šurak. Složiše se s tim Adem i Edhem. zakazasmo Bošku mjesto sastanka. On je bio nešto teško zabrinut, sigurno za bezbjednost svoje brojne familije - imao je desetoro djece, sve jedno drugom do uha. Ipak, disciplinovano je krenuo na zadatak.

Naredio sam pokret. Išao sam naprijed, po karti i kompasu. Adem i Edhem bili su na začelju kolone. Izbili smo na proplanak i zaustavili se. Imali smo širok pogled na Ozren, Doboj, Derventu, prema Tesliću i Prnjavoru, prema Banjoj Luci i ravnoj Slavoniji, a pozadi do Ljeskovih voda, Čečave i Borja. Sjedimo, svaki utonuo u svoje misli, očevitno teške. Svi su potišteni, gladni i umorni, pa mi teško pade pomisao da je našoj radosti došao kraj. Gledam ih: svaki mi se nekako izmijenio. Da bih teško ćutanje prekinuo, pokušah sa šalom, ali nije išlo.

Pomjerali smo se radi noćenja. Tamo se Adem izdvojio sa mnom i počeo razgovarati:

- Razmišljao sam o tvom prijedlogu i po svemu izgleda da nema drugog izlaza, samo mi još nije jasno kako da to sve izvedem.

Na to sam mu rekao:

- Porazgovaraj sa Edhemom o tome da li se možete prebaciti na teren tešanjskog sreza, u muslimanska sela, kako i gdje to vi smislite. Ja moram ostati na terenu Ljeskovih Voda, Poezne, Osinje, Vitkovaea, Osredaka i Čečave, Kulaša i Brestova, da se prebacujem iz sela u selo, a imam veliki broj povjerljivih ljudi,

među kojima bih mogao da se ilegalno krećem i održavam i širim vjeru u NOP, raskrinkavajući četnike i njihovu bratiju.

Adem je učutao. Nakon kraće šutnje rekao mi je da porazgovaramo sa Boškom o tome da li bi on mogao da prihvati prijedlog koji sam dao. Pošto je Boško stigao, pošli smo na spavanje. Rekao sam mu da legne pored mene. Započeli smo razgovarati o mom prijedlogu. Boško je nakon dužeg razmišljanja, kada sam već mislio daje zaspao, rekao da bi mogao da se održi na terenu - do dolaska naših jedinica. Ujutro, kada smo se probudili, rekao sam Ademu da je Boško pristao, a on je u međuvremenu razgovarao sa Borojevićem, Golubovićem, Sparavalom i Panzalovićem; oni su, takođe, razmislili i vjeruju da se mogu održati.

Nakon 3 dana Edhem je sazvaio partijski sastanak. Rekao je što se desilo sa ostalim grupama i kakva je momentalna situacija: da se četnici, Nijemci i ustaše spremaju da mobilišu narod za akciju, u kojima će pretražiti svaki grm, opkoliti našu gerilsku jedinicu i učiniti sve da je likvidiraju, pa moramo iznaći najrazumnije rješenje da bismo uskratili neprijateljima mogućnost da nas uništi. Pozvao je mene, kao komandanta naše grupe, da iznesem prijedlog mogućeg rješenja, pa da onda prodiskutujemo i zajednički ga nađemo.

Uzeo sam riječ i ukratko izložio ono što sam prije neki dan rekao četvorici drugova, dodajući da su Vlado i Mira zarobljeni po povratku sa izvršenog zadatka, da će naša situacija biti sve teža. Nastala je opet mučna šutnja. Niko se ne usuđuje da prvi progovori. Ponovo sam uzeo riječ:

- Mi se ne prodajemo, već povlačimo u duboku ilegalnost da radimo, da se i dalje borimo, izbjegavajući ono najgore.

Zatim je Adem podržao prijedlog; Edhem se solidarisao; Boško takođe prihvatio. Na tom sastanku prihvatili smo rješenje koje sam predložio, a o danu izvršenja trebalo je da se dogovorimo kasnije.

Kad smo, preko naših veza, dobili obavještenje da su četnički komandanti Rade Radić, Ilija Malić i Kojo Jorgić krenuli sa Njemcima i ustašama da mobilišu narod kako bi noževima proboli svaki grm i frontalno pretražili teren Krajina

- donijeli smo odluku da postupimo kako smo se dogovorili na posljednjem sastanku. Tako su Panzalović i Šparavalo krenuli u Poeznu, Osinju i Cerane da bi na tom području, gdje je bila i Panzalovićeva porodica, organizirali sebi ilegalni ili legalni život, kako im bude pogodnije. Borojević je poveo Golubovića prema Derventi, gdje je znao put i ljude. Zarić je imao teču u selu Ljeb, pa je pošao da se tamo skloni. Hodžić je pošao po dogovoru.

Svi smo krenuli u svom pravcu. Adem, Edhem i ja išli smo cijelu noć do pred zoru do sela Cerovice. U Došljica ceriku smo se rastali. Pokazao sam im put do rječice Radnje, a dalje je bila šuma i teren koji su obojica dobro znali. Oni su zamakli, a ja sam zakucao na vrata prve kuće u Došljica ceriku. To je bila kuća Marka Došljica, za koga je udata moja tetka Trivuna. Tetka mi je otvorila vrata. Kad me ugledala i prepoznala, toliko se uplašila da je jedva, šapućući, progovorila:

- Kojo, odkud ti ovdje?! Četnici su u donjim kućama Došljica i dok svane biće ovdje. Bježi, ako Boga znaš!

- Kuda da bježim, tetka?

- Hajde dalje, k vodi, gdje ću ti donijeti nešto za jelo, pa bježi Zebinom kamentu.

Brzo mi je donijela sira, luka i kruha. Napreskok mi je rekla da četnici svaki dan pretresaju Cerovicu, a naročito njihovu kuću, jer je Marko bio učesnik oktobarske revolucije i u kraju je važio kao napredan čovjek i simpatizer partizana.

Našao sam zgodnu bazu i tu predanio i prenoćio, ali i dobio povišenu temperaturu. Bio sam sav u krastama, jer sam, kao i većina iz grupe, dobio neke ospe i plikove od šumskih jagoda, što je strašno svrbelo i pretvaralo se u žive rane. Sad je došla i ta povišena temperatura, a ja sam bio sam, bez ikakvih lijekova, bez sigurnih veza, još sam se teško kretao i osjećao da naglo slabim. Razmišljao sam šta da radim. Osjećao sam se kao progonjena zvijer, čovjek koga niko ne prima. A pošto mi se i bolest pogoršala, odlučio sam da se vratim u Jelansku. Vraćao sam se, iz predostrožnosti, drugim pravcem, a ne onim kojim smo došli. Išao

sam noću i uzput razmišljao kome da se javim u selu Jelansku. Đorđu Keriću nisam mogao, jer i on je pobjegao od kuće i negdje se krije. Odlučio sam da idem kući Miloša Bogdanovića. Našao sam ga kako leži podalje od kuće, sa puškom na gotovs. Dao mi je nešto za jelo. Dogovorili smo se da mi nađe bazu u kojoj se može ostati. Noću smo prešli u šumu, kroz koju je tekao duboki potok i imao se utisak da tu ljudi nikad nisu zalazili. Miloš mi je od drveća i lišća napravio nad potočićem udoban ležaj i donio nekakve ponjave. Prvi put legao sam kao u pravi krevet. Više glave mi je bio veliki grab, sa ogromnom krošnjom, tako da nisam mogao pokisnuti ni od jače kiše, ali je bila uvijek tama i nikad sunca. Mogao sam iz sveg glasa da vičem - niko me ne bi ni na vrh brda čuo. Miloš mi je donio papira i olovku da napišem pismo Bošku Hadžiću - da ga odmah pošalje Nuriji Smailbegoviću u Rudanci, a ovaj dr Tadiji Pšornu u Doboju. Molio sam ga da mi pošalje »cinkvajz« mast, injekcije, aspirine i druge lijekove, zatim zavoje, kao i uputstvo kako da se liječim od bolesti koje sam mu tačno opisao.

Nakon pet dana patnje i užasa koje sam pretrpio, Boško je, sa Milošem, došao k meni, u bazu, i donio paket od dr Pšorna. Prema uputstvima ovog ljekara trebalo je da sebi dam injekciju, koju je on pripremljenu poslao. Tako sam i učinio, jer Boško i Miloš o tome pojma nisu imali. Uzeo sam i ostale lijekove. Ubrzo je krenulo nabolje, bar što se zdravlja tiče. U toj bazi sam ostao mjesec dana. Miloš mi je donio komplet odjeću, a svaki treći dan je klao po jedno jare, ili jagnje i donosio mi čorbe i kivanog mesa. Tako sam se vrlo brzo oporavio i počeo mu davati zadatke: da mi zovne moje povjerljive ljude - Petka Kovačevića, Boška Hadžića, Branka Sarića, Đorđu Kerića, Miloša Lugonjića. Miloš je to učinio. S njima sam održao sastanak i podijelio im zadatke kuda ko od njih i u koje selo da ide, kojim ljudima da se javi i odnese poruku da treba da kažu svojim prijateljima - i kome god mogu da se povjere - da se nalazim na terenu da će naše jedinice doći najkasnije u novembru - decembru, tako da se ljudi ne brukaju i ne prilaze četnicima. Potom sam Kerića poslao u Osredak Mitru Subotiću sa porukom da odmah dođe s Đorđem kod mene, što je i učinjeno. Mitru sam rekao da, preko Milana Markovića, pronađe Branka Zarića i poruči mu da počnu sa okupljanjem ljudi i omladine, da otvoreno govore da se ja nalazim negdje ovdje na terenu i da budu spremni za dolazak naših jedinica.

Kada sam se još bolje oporavio, odlučio sam da se približim Bukovici, Grabovici i Stanovima, tj. Rudanci. Pozvao sam, preko Miloša, Petka Kovačevića i rekao mu da mi odredi bazu u blizini njegove kuće, u šumi, pogodnu za sazivanje ljudi. Kod Petka sam ostao desetak dana, a onda sam se preselio u selo Grabovica, u bazu koju mi je organizovao Ilija Miletić u svojoj šumi. Tu sam se sastajao sa više drugova, između ostalog i sa Ljubom Kovačevićem. Odatle sam se prebacio preko Jove Topica, odbornika sela Ljesković, u bazu koju mi je organizovao Risto Gostimirović.

Kada sam organizovao ljude sa ove teritorije, ponovo sam Subotiću dao zadatak da mi organizuje bazu u Stanarima, blizu Tedili Hana. On se dugo domišljao, obilazio teren i na kraju me odveo u novu bazu u Stanarima, u štalu Bogdana Petrušića. Bogdan nije znao za mene, ali jesu njegov sin Marko i kćerka Ljubica, koji su mi donosili hranu. (Ubrzo sam Marka primio u Partiju, a Ljubicu u SKOJ). Onda sam pozvao Branka Zarića i Mitru Subotića k sebi, u štalu, noću, i tu smo oformili partizansku ćeliju. Odmah sam im dao zadatke. Mitru sam rekao da organizuje sastanak u Kulašima sa Smajom i Ibrišom Smailbegović, na šta mi je on rekao:

- Pa u njihovoj kući se nalazi četnički štab!

Rekao sam mu da to ništa ne smeta, već neka pronađe četnika koji je naš - da te noći bude na straži, u toliko i toliko sati, kada mi naiđemo. Četnici su bili u jednom, a familija u drugom dijelu kuće, jer je familija muslimanska i ne dozvoljava joj se miješanje sa četnicima. Mita je sve to savršeno organizovao. Tako smo se jedne kišne noći okupili. Kad smo naišli, stražar nas je pozdravio sa »Smrt lažizmu«, a ja sam mu otpozdravio »Sloboda narodu« i dobio da ostane tu dok se ne vratimo. Smajo i njegova žena Kosovka dočekali su nas na ulaznim

vratima, uveli u sobu na sprat i upozorili nas da budemo tihi. Kroz zid smo čuli nejasan četnički razgovor.

Započeli smo razgovor o onome zbog čega smo i došli. Sa Smajom i Kosovkom smo se brzo sporazumjeli. Oni su imali radio-aparat, koji bi Smajo uvijek pokvario kada naidu četnici, a kada prođu, on bi ga popravio da može slušati »Slobodnu Jugoslavi ju« i ostale savezničke stanice. Imao je pisaću mašinu, koju je vješto krio od četnika. Odmah smo mu dali zadatak da redovno sluša »Slobodnu Jugoslaviju«, da prekucava vijesti koje čuje i »uhvati« i da ih imnožava preko indigo papira, jer nije imao šapirografa, te da ih šalje po snahi Stefici ili ženi Kosovki do Mitra Subotića u Osredak i do Eie Barukčić u Dragalovcima, a oni će ih raznositi i davati kome smiju. Smajo je umnožavao vijesti, a njegovi saradnici su ih, preko mreže svojih saradnika, davali narodu, šireći istinu o onome što je javljala »Slobodna Jugoslavija«, naročito u septembru i oktobru 1942., dakle u najteže vrijeme na ovom terenu.

Došao je mjesec novembar. S njim i prvi snijeg. Mitra sam zamolio da mi se nađe nova baza. On je stupio u kontakt sa više naših veza na terenu i jedne kišne noći došao je po mene Jovo Pavlović i poveo me u Vitkovce. Te noći je bio prolom oblaka i rijeka Radnja se izlila, pa je nigdje na osami nismo mogli preći, već smo morali poći kući Laze Kovačevića, u kojoj je bio četnički štab. Jovo je išao ispred mene sa nekim starim kaputom na glavi, dok sam se ja ogrnuo ćebetom, koje sam sa sobom nosio.

Iznenada sretosmo dva četnika, sa nabijenim ceradama na glavi žurili su pored nas u četnički štab. Jedan četnik je prepoznao Jovu i reče mu: »Zdravo, Jovane, gdje si to bio?« Na to mu Jova odgovori: »Vodio sam malog da vadi zub«. Kada smo poodmakli prekorih Jovu kako je mogao to da odgovori kad ga četnik dobro poznaje i zna da nije oženjen i da nema djece. To je, očevidno, bila velika neopreznost, koja nas je mogla i života koštati, i pouka da treba da se unaprijed dogovorimo kako da se u sličnim situacijama ponašamo. No, i da je četnik posumnjao i pozvao nas na predaju, ja bi ga smakao iz pištolja, koji sam držao pod ćebetom. Ipak i to je bilo rizično, jer bi na nas okrenuli hajku.

U Vitkovcima sam boravio samo jedan dan, a onda su mi saradnici za bazu odredili štalu Branka Simića u selu Osredci. Domaćin i domaćica su me bratski primili. Odmah sam se sa Brankom dogovorio da mi dovede Gavru Simića Zimonju. Doveo gaje. Pošto je došao k sebi od iznenađenja što me vidi živa, Gavri sam rekao da on, među ljudima koje dobro poznaje i ima u njim povjerenja, otvoreno govori da se Kojo nalazi na terenu, da, istina, ne zna tačno gdje i da očekuje partizanske jedinice koje će doći najkasnije u decembru. Gavro mi je dao topao pulover i hranu, što mu je spremila žena ne znajući s kim će se sresti, ali svjesna da to nekome i te kako treba.

Nastupio je i decembar. Mitar me je svakog časa korio što tako kategorički tvrdim da će naše jedinice doći najkasnije u decembru, a o tome ni od koga nemamo pouzdanih izvora. Odgovorio sam mu da se u narodu ne smije sijati beznađe. Ja, stvarno, nisam znao kada će jedinice ovuda naići, ali sam vjerovao da hoće, te sam smatrao velikom slabošću što štabovi jedinica i komiteti Partije ne pokušavaju da sa nama uspostave vezu. Zahtijevao sam od Mitra da me odmah prevede u Cečavu do Mire Jotanović i njene majke, da od njih dobijem bilo kakvo obavještenje o kretanju naših jedinica.

Jedne noći u sumrak pošli smo Mitar i ja u Čačevu, s tim da se u toku noći i vratimo. Zima je bila jaka. Mitar je išao dugačkim koracima, a ja sam trčkarao za njim. Probudili smo Miru. Nije nam mogla pružiti pouzdanije podatke o kretanju naših jedinica. Zadužili smo je da, preko brata Vlade, koji je u četničkom i opstvu, i preko ljudi koji su mobilisani u četničke redove, uhvati vezu sa Skender-Vakufom kako bi odande dobila informacije.

Ubrzo mi je dotrčao Mitar i uzbuđen rekao da četnici ulaze u selo. Spremaju se u akciju prema Šipragama, a čuje se, veli, da bi mogle naići jake partizanske jedinice.

Sa osmjehom sam mu odgovorio:

- Vidiš da su naše prognoze tačne!...

Dva-tri dana potom začuše se rafali i pucnji pušaka. Čujem da bježe četnici iz pravca Čečave prema selu Osredci. Usput viču domaćine da bježe sa njima, jer, eto, komunisti. Budući da sam tada bio u Brankovoj sušari, otkočio sam pištolj spreman da ubijem četnika ako pođe da se sakrije.

Protutnjaše i posljednji četnici i nastajac. Samo fijuču zrna na sve strane. Kad odjednom, ponovo trka i tutnjava, Branko je izašao iz podruma i ugledao partizane, koji su progonili četnike. Tu sam se, srećan i uzbuđen, sreo sa borcima 3. bataljona 3. krajiške brigade, čiji je komandant bio Milan Pećanac. Odatle sam, sa bataljonom, stigao u štab 3. krajiške brigade, gdje sam otvoreno rekao da sam srećan što sam dočekao naše jedinice, ali da smatram velikom greškom što se one prethodno nisu povezale sa našim grupama na terenu jer bi lakše, brže, sa manje teškoća i gubitaka više postigle. Drugovi, Nikola Karanović, Vlado Bajić, Đuro Lončarević i drugi iz štaba dali su mi za pravo. Tu sam se zadržao samo kratko vrijeme, a onda su me pozvali Koča Popović i Fića Kljajić, komandant i politički komesar 1. proleterske divizije - u borbu za oslobođenje sreza Teslić.

Košta Jotić Kojo

KURIRSKÉ VEZE U BOSANSKOJ KRAJINI

U ustaničkim danima, 1941. godine i prvim godinama NOR-a, kurirske veze bile su osnovne veze, ne samo za sistem rukovođenja i komandovanja, nego i za sistem informisanja i obaveštavanja. Zadaci koje su kuriri izvršavali cenjeni su kao veoma značajni i odgovorni. Svaki borac, odabran da bude kurir, bio je ponosan što mu je poveren takav zadatak. Osećaj odgovornosti za izvršavanje kurirskih zadataka imali su svi, i odrasli, i omladinci, kako na slobodnoj, tako i na poluslobodnoj teritoriji.

Za kurire su birani hrabri, odvažni i inteligentni borci - omladinci i omladinke. Kuriri su posebno pripremani za izvršavanje zadataka, kako u pogledu načina izvršavanja zadataka i postupaka u raznim situacijama, tako i u psihološkom i političkom pogledu. Borci, omladinci i omladinke - kuriri, bili su veoma cenjeni od boračkog sastava i naroda. Njihove priče o doživljajima, pri izvršavanju zadataka, rado su slušane i dugo među borcima i omladinom pričavanje. Meni su ostale u sećanju ostvarene neke kurirske veze iz ustaničkih dana na području Bihaća i Bosanskog Petrovca i kurirske relejne veze u toku 1942., kao i neki kuriri-oficiri za vezu u toku rata.

Već u prvim ustaničkim danima jula i avgusta 1941. na području tadašnjeg drvarskog, petrovačkog i bihaćkog sreza i šire na Podgrmeču, kao i drugim područjima, naglo se razvio ustanak, gde su, na relativno velikoj teritoriji, stvorene jake partizanske jedinice, međusobno razdvojene i ispresecane neprijateljskim garnizonima i putevima koje je neprijatelj držao pod stalnom kontrolom. Razvojem ustanka i jačanjem partizanskih jedinica, sve više se ukazivala potreba za održavanjem veza između pojedinih područja i jedinica radi razmene informacija, organizacije sadejstva, ugovaranja zajedničkih akcija, prenosa radio-vesti i drugo.

U toku 1941. godine, partizani sa područja nekoliko sela (Oraško Brdo, Lipa i Teočak), koja su se nalazila na polovini puta Bihać - Bosanski Petrovac, zajed-

nički su organi/ovali akcije, ponekad su bili u zajedničkim partizanskim logorima, ili veoma blizu jedni drugima, pasu organizovali i zajedničke kurirske veze sa susednim područjima bihačkog, petrovačkog i drvarskog sreza, kao i sa područjem Podgrmeča. Pridajući značaj kurirskim vezama u to doba, za kurire su birani ljudi, srednjih godina, koji su pokazali određenu hrabrost i umešnost. Zadatak im je bio da, pored prenosa naređenja i izveštaja u pismenoj formi, usmeno saslušaju naređenja koja treba preneti onom kome je namenjeno, ili pak da na osnovu ličnog viđenja neke situacije donesu izveštaj starešini, odnosno štabu koji ga je uputio.

Kuriri su, takođe, bili glavni prenosnici radio-vesti o događajima na svim frontovima, jer u to doba sve partizanske formacije u selima i predelima sela nisu raspolagale radio-aparatima. Kurir je najčešće bio u situaciji da saslušava događaje preko radija, i da, po dolasku u štab ili partizansku jedinicu kojoj je pripadao, ispriča - prenese ono što je čuo. Retko su kuriri dobijali pisanu radio-vest.

U prvim mesecima razvoja ustanka, ustanici sela Doljani, na području bihačkog sreza, došli su do radio-aparata i to je bio jedini radio-aparat na području bihačkog i petrovačkog sreza, pa je odlučeno da jedan kurir svakodnevno odlazi iz sela Oraško Brdo i Lipe u selo Doljani i da saslušava radio-vesti, a potom po dolasku u jedinicu, prepriča borcima, omladini i narodu, da bi se obezbedila informisanost partizana i naroda o svim događajima. U ovo vreme to je bio jedini način da se dođe do značajnih vesti koje su imale izuzetan uticaj na razvoj pokreta, podizanje morala boraca i naroda, podizanju borbenog duha i za stvaranje inspiracija za nove akcije i podvige.

Pored radio-vesti, kuriri su donosili i svoja viđenja o borbama i podvizima partizana iz susednih sela i područja, a često su donosili i vesti koje su čuli o borbama i uspesima iz drugih krajeva naše zemlje. Preko vesti koje su donosili, već smo u septembru 1941. znali za postojanje velike slobodne teritorije i jakih partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji, na Kordunu, Baniji i Lici i drugim krajevima, a pogotovo na području Podgrmeča, Kozare i Drvara. Ovakve vesti su imale vrlo snažan uticaj na razvoj partizanskih jedinica, njihovu borbenost, motivisanost i moral, što je snažno doprinelo prilivu boraca u partizanske jedinice.

Borci - kuriri su za izvršavanje zadataka bili toliko spremni i kroz praksu obučeni za postupke u raznim situacijama, da se skoro nije moglo dogoditi da kurir ne izvrši zadatak. U interpretiranju značajnijih vesti sa raznih frontova bili su ubedljivi, događaje su iznosili rečnikom i u tonu koji je impresivno i ubedljivo delovao. Neki od kurira bili su sposobni da na osnovu oskudnih podataka o važnim događajima iz borbi, konstruišu dosta logične i ubedljive izveštaje i opise. Lični doživljaji kurira dugo su, sa pažnjom i poštovanjem, slušani od strane naroda i boraca.

Skoro i da nema primera da je kurir preneo lažnu vest, koja bi imala negativnog uticaja na donošenje odgovarajućih odluka, ili bi se negativno odrazila na bovački sastav i stanovništvo. Dosta dobro su znali da izdvajaju važnije od sporednih vesti i događaja, a poseban naglasak i publicitet davali su povoljnijim vestima. Nepovoljne vesti, koje su govorile o nekom neuspešnom napadu, gubicima i slično, uzgred bi pomenuli, ne pridajući im poseban značaj.

U izvršavanju zadataka, pored umešnosti i dovtljivosti, kuriri su se odlikovali i brzinom u prenošenju naređenja, izveštaja i obaveštenja, koja je prevazilazila dotadašnje norme u pešačenju. Neki od kurira dnevno su mogli prepešačiti put od 80 do 100 kilometara, pa i više, a skoro je normalno bilo da kurir dnevno prelazi od 70 do 80 kilometra. Stečeni ugled boraca - kurira i njihov značaj u sistemu rukovođenja i komandovanju zadržan je u toku čitavog rata. Svaki borac je sa ponosom govorio o tome kako je bio kurir i rado je prepričavao zgode i nezgode koje je kao kurir doživljavao.

RELEJNE KURIRSRE VEZE

U toku 1942. godine na području Bosanske krajine naglo se širio pokret, kako u pogledu narastanja partizanskih jedinica, tako i u pogledu širenja i međusobnog povezivanja slobodnih teritorija, pa se osetila i potreba za širom razmenom informacija, izveštaja, vesti, prenosa raznih naređenja i drugih zadataka iz domena veza. Međutim, sistem veza PTT i radio-veza, kako između partizanskih štabova i jedinica, tako i između organa vlasti i partijskih rukovodstava, nije bio razvijen. Rešenje se moralo tražiti u organizaciji i lunkcionisanju kurirskih veza. Na području Bosanske krajine bile su razvijene i solidno su lunkcionisale relejne kurirske veze, što je obezbedilo da partizanski štabovi i jedinice, partijska rukovodstva, organi vlasti i stanovništvo u celini budu dobro informisani o svim značajnim zbivanjima i da na vreme prime razne direktive, zahteve, obaveštenja i slično, po kojima je trebalo obezbediti određene aktivnosti. U to doba je skoro pri svakom narodnooslobodilačkom odboru postojala kurirska relejna stanica, čiji je zadatak bio da prima poštu od susedne relejne stanice i da je prenosi i do sledeće stanice. Prema obimu zadataka, mestu gde se kurirska stanica nalazila i u broju pravaca na kojima je održavala veze, relejne kurirske stanice su bile sastava od nekoliko kurira, pa do desetine i više ljudi. U važnijim centrima (pri opštinama, srezovima i komandama mesta) relejne kurirske stanice su bile jačeg sastava, a pripadnici ovakvih stanica bili su kao stalna posada, a postupno su, prema razvoju pokreta i mogućnostima, i naoružavane. Međutim, relejne kurirske stanice pri seoskim, odnosno mesnim narodnooslobodilačkim odborima, obično nisu imale stalnu posadu, nego su rukovodstva organizacije SKOJ-a i omladinskih organizacija, prema zahtevu narodnooslobodilačkog odbora, raspoređivale omladinu za vršenje kurirskih zadataka. Ovakva organizacija relejnih kurirskih stanica dobro je funkcionisala, što je obezbedilo određeni stepen informisanosti partizanskih štabova i jedinica, partijskih rukovodstava, organa vlasti i naroda u celini o svim važnijim događajima, dopisivanje boraca sa svojim porodicama, rođacima, prijateljima i si.

Prema tome, sistem kurirskih relejnih veza obezbeđivao je blagovremeno informisanje, prenos direktiva, uputstava, naređenja, izveštaja i privatne pošte, što je znatno doprinelo podizanju autoriteta narodne vlasti i pokreta u celini. Koliko se sećam, prenos pošte do korisnika bio je dosta brz za te uslove; u praksi su vesti stizale za 2 do 6 dana, uključujući i privatnu poštu boraca i stanovništva.

Kuriri, koji su bili angažovani u kurirskim relejnim stanicama, izvršavajući zadatke, dolazili su u kontakt sa borcima i rukovodiocima partizanskih jedinica, partijsko-političkim radnicima, rukovodiocima narodne vlasti i drugima, a preko njih su dolazili do saznanja o borbama i podvizima pojedinaca i partizanskih jedinica, raznim političkim događajima i slično, što je na kurire veoma pozitivno delovalo i izazivalo u njima želju za ličnom afirmacijom kao borca. To je doprinelo da su kuriri posle izvesnog vremena provedenog na radu u relejnim kurirskim stanicama mahom odlazili u partizanske jedinice kao dobrovoljci i izrastali u primerne borce i rukovodioce u partizanskim jedinicama. Tako su relejne kurirske stanice predstavljale i svojevrsnu, neposrednu pripremu za odlazak omladine u partizanske jedinice.

Slobodne teritorije na području Bihaća, Bosanskog Petrovca i Drvara, i šire na području Bosanske krajine, često su bile izložene neprijateljskim napadima i ofanzivama, što je dovodilo do prisilnog napuštanja pojedinih teritorija u celini, kako od strane partizanskih jedinica, tako i od strane stanovništva, a to je narušavalo postojeći sistem kurirskih relejnih veza. Međutim, relejne kurirske veze su i u tim uslovima lunkcionisale, ali sa manjim prekidima. To je obezbeđivano na taj način što se uvek približno znalo gde se nalaze organi vlasti, partijska rukovodstva, partizanski štabovi i jedinice, /begovi i slično, i analogno tome prilagođavano je i lunkcionisanje sistema relejnih kurirskih veza. Time je obezbeđeno da se u svim situacijama primaju potrebna naređenja, obaveštenja,

izveštaji i druge značajne vesti. Ovo je bilo moguće organizovati zahvaljujući dobrom poznavanju terena, ljudi i uslova na teritoriji. Neprekidno održavanje veze i u ovakvim situacijama imalo je izuzetno pozitivan odraz na moral naroda, omladine i boraca, jer je, pored ostalog, ukazivalo da sistem vlasti i pokreta kao celine uvek funkcioniše i da je postojeća situacija prolaznog karaktera.

OFICIRI ZA VEZU ZNAČAJAN FAKTOR U SISTEMU RUKOVOĐENJA I KOMANDOVANJA

Pored kurirskih veza, bilo da su održavane upućivanjem pojedinačnih kurira, ili su organizovane kao relejne kurirske veze, značajno mesto imale su i veze preko oficira za vezu, odnosno preko partijsko-političkih radnika, kada su u pitanju partijska rukovodstva i organi vlasti. Ovakva vrsta veza održavana je u toku rata skoro uvek kada je bilo potrebno preneti neko važno naređenje ili direktivu za neku borbenu akciju. Uloga oficira za vezu bila je da naređenje ili direktivu za neku borbenu akciju prenesu usmeno, ili da saslušaju, ili lično sagledaju stanje kod neke jedinice, odnosno stanje na određenom području borbenih dejstava, da sa time upoznaju štab, koji ih je uputio na zadatak, ili da sami preduzmu odgovarajuće mere na licu mesta. Ovaj metod, bar kako sam ga ja doživio u partizanskim jedinicama u kojima sam bio, često je primenjivan. On je doprinio relativno brzom i sasvim objektivnom sagledavanju situacije u pojedinim jedinicama i područjima gde su vođene borbe, a skraćivao je i proces odlučivanja. To je bilo uslovljeno objektivnim nemogućnostima da se obezbedi prenos naređenja, direktiva i izveštaja preko sredstava veze. S druge strane, prilagođavano je potrebama da se po svaku cenu obezbeduje blagovremeno izdavanje naređenja i direktiva za borbena dejstva i prijema izveštaja, radi praćenja toka razvoja situacije. Ovakav način održavanja veza rukovođenja i komandovanja u partizanskim jedinicama, često sam lično doživljavao, bilo kao očevidac, bilo da sam ponekad i sam bio u ulozi oficira za vezu.

Tako je, na primer, uspešno praćena situacija preko oficira za vezu u periodu neposredno pred četvrtu neprijateljsku ofanzivu i u toku ofanzive u brigadama 5. krajiške divizije, koja je zatvarala pravce sa šireg prostora Banja Luka - Prijedor - Bosanski Novi ka prostoru Ključa i Mrkonjić Grada. Oficiri za vezu iz 5. krajiške divizije svakodnevno su upućivani u 4. krajišku diviziju i 7. banijsku diviziju, kao susedne jedinice na pravcu Bosanska Krupa - Sanski Most i Bihać - Bosanski Petrovac i u partizanske jedinice u centralnoj Bosni. Oni su pratili tokove događaja i potom prezentirali situaciju štabu divizije. Na ovaj način bila je obezbeđena razmena iskustava i dogovaranje o planovima sadejstava i akcija. Sa događajima na terenu, gde su vođene operacije, i vestima koje su prikupljane preko oficira za vezu, na pogodan način, je bio upoznat i borački sastav.

Ovakav način praćenja borbenih dejstava obezbedio je planske i usklađene akcije, bez obzira na nadmoćnost i silinu udara neprijateljskih snaga, čiji je cilj bio da se partizanske snage opkole i unište na području Grmeča. Ili, na primer, preko oficira za vezu 4. krajiške divizije, takođe, su praćena zbivanja u pozadini područja, preko kojih je prošla neprijateljska ofanziva, da bi se sagledali uslovi i ponovnog povratka snaga divizije na privremeno napuštenu teritoriju Podgrmeča. To je uslovlilo da se divizija još u toku ofanzive ponovo ubaci na prostor Podgrmeča, razvije snažnu borbenu aktivnost u pozadini neprijatelja i stvori uslove da se ponovo uspostavi celokupni sistem narodne vlasti i sve ostalo što je narušeno u toku ofanzive.

Oficir za vezu 1. artiljerijskog divizionu artiljerijske brigade 5. korpusa, čijeg štaba sam bio član, pred napad na Travnik, oktobra 1944. godine, dobio je zadatak da u štabu 4. krajiške divizije primi naređenje i uskladi njen plan podrške pri napadu na Travnik. Tom prilikom je morao saslušati odluku o napadu sa planom napada po brigadama, objektima, linijama, orijentirnom vremenu kada bi trebalo osvojiti pojedine objekte, načinu održavanja veze i zadacima, odnosno

ciljevima po kojima artiljerijski divizion treba da djeluje. Sve to što je saslušao u štabu divizije, morao je preneti komandantu divizionu, da bi se mogla doneti odluka i planirati vatre divizionu. Koliko se tome svemu pristupilo temeljito i odgovorno, pokazuje činjenica da planska podrška nije izostala, a tamo gde nismo bili sigurni da će ona biti efikasna i tačna, išli smo na neposredna dejstva u sastavu streljačkog stroja, brigade, odnosno bataljona.

Mnogobrojni su primeri korišćenja oficira za vezu u sistemu rukovođenja i komandovanja u toku NOR-a. Njihovi zadaci i ovlašćenja bila su raznolika, počevši od prenosa naređenja potčinjenim partizanskim komandama i jedinicama, do ovlašćenja štaba, koji su predstavljali, da u njegovo ime može izdavati naređenja. To je odigralo značajnu ulogu u obezbeđenju neprekidnosti u sistemu komandovanja i rukovođenja, u smislu blagovremenog odlučivanja i praćenja razvoja borbenih dejstava.

Mile Mandić

TELEFONISTI SA KOZARE

Koga dana i mjeseca je formiran vod za vezu pri štabu 2. kozaračkog odreda »Mladen Stojanović«, ne sjećam se tačno. Čini mi se da je formiran u 1941. godini. Pamtim dobro da smo po naređenju štaba izdvojili one borce koji su služili vojni rok u jedinicama veze bivše jugoslovenske vojske. Prvi vodnik voda za vezu pri štabu odreda bio je Stevo Ćurguz, a politički delegat Jovo Pekić.

Krajem 1941. mi smo na Kozari imali tri bataljona, a početkom 1942. formiranje i četvrti bataljon. Svi štabovi bataljona, kao i gotovo sve čete, imali su svoje logore. Svoj logor imao je i štab odreda. Logori su bili izgrađeni u planinama Kozari, Pastirevu i Balju. Bila su to skrivena mjesta. Ali, što je najvažnije, bila su to posebno odabrana mjesta, što se tiče konfiguracije tla i ostalih uslova pogodnih za izvlačenje u slučaju opasnosti. Kuhinje su bile van logora, smještene u jarkovima i drugim pogodnijim mjestima. Oko svakog logora bilo je više stražarskih mjesta. Sva ta stražarska mjesta, osim ulaza u logor, bila su tzv. mrtve straže (stražari moraju sve vidjeti, a da njih niko ne vidi). Ulazno mjesto u logor bilo je na priličnom odstojanju od svakog logora. Logorske barake su, na primjer, kod četnih logora bile izgrađene za svaki vod, kao i posebni kućerak za Komandu čete. Građevinskog materijala je bilo dovoljno, a osim toga, mi smo prenosili iz sela postojeće zgrade, štale, sjenare i kućerke, kakvih je bilo u svakom srednje stojećem domaćinstvu.

Štab odreda je imao vod kurira. Kurirske desetine, a docnije vodovi, postojali su pri bataljonima. U vrijeme kad su se sprovodile u delo mnoge inicijative za što bolje opremanje, kada smo izgradili u mjesecima oktobru, novembru, pa i decembru naše logore, razvila se, neka vrsta, takmičenja ko će bolje urediti logor. U takvim uslovima, došlo se na ideju o efikasnom djelovanju međusobnih veza logora. Potreba za nečim efikasnijem i bržim od kurira, u međusobnim vezama štabova, nametnula se kao vapijuća nužda. Od nas koji smo tek postavljeni da vodimo ljude, većinom se niko u životu nije nikad ni koristio telefonom. Inače, štab našeg odreda je bio inicijativan u mnogo čemu. Ta inicijativa prenijela se na celokupni sastav. Već smo krajem 1941. i početkom 1942. godine imali električno osvetljenje. Generatore smo pogonili pomoću parnjača, koje smo zarobili u pilani Podgradci i u Lješljanima. Kozarski odred je dobrim dijelom bio sastavljen od rudara, radnika sa pilana i radnika koji su radili na pru-

gama. Osvajanjem Podgradaca 1941. zaplijenili smo mnogo raznovrsnog građevinskog materijala, alata i drugih potrepština. Doduše, nismo poznavali mogućnosti koje postoje na terenu u pogledu opreme za telefonske veze, žice i telefoni su nam se činili mrskim, vezani za gospodu i eksploataciju, nešto što treba uništavati. Zahvaljujući saradnji sa drugovima iz štaba odreda, mi smo prilikom oslobađanja svakog objekta ili naselja, još u samom početku ustanka organizovano prikupljali, ne samo oružje i municiju, nego i sve drugo što nam je bilo potrebno da se masa od 3500 boraca konsoliduje u borbenu jedinicu. Tako je Stevo Ćurguz uspio da prevlada mišljenje kod komandnog sastava da telefoni, odnosno veze, mogu nekad biti vredniji od puške. Zbog svega toga preduzeta je jedna široka akcija na prikupljanju sredstava za vezu. Prilikom uništavanja telefonskih veza, naročito na pruži Banja Luka - Prijedor - Bosanski Novi - Kostajnica, naredeno je da odnosimo telefonske žice. Nešto telefona smo našli u Podgracima, Lješljanim, nešto smo zaplijenili osvajajući neprijateljska uporišta (žandarmerijske stanice, domobranske postaje i si.). Ostali potrebni materijal za uspostavljanje telefonskih veza dobijali smo preko naših veza iz Prijedora i drugih mjesta.

Naš novoformirani vod za vezu u vrlo kratkom roku uspostavio je telefonske linije i na taj način povezao prvo štab odreda sa štabovima bataljona. Poslije toga, povezali smo bataljone sa četama. Tako smo, na primjer, mi u 3. bataljonu (štab bataljona je bio u lugarskoj kući - ona postoji i danas - kuća je bila koji kilometar udaljena od Gornjih Podgradaca) bili povezani sa svim našim četama. Bili smo povezani i sa Komandom mjesta, u stvari, sa Opštinskim odborom u Podgracima. Svaki telefon je imao šifru. Razgovor bi počinjao ovako: »Halo soko, halo soko! Ovdje jastreb. Čuješ li me soko! Ovdje jastreb!«

Ja sam za političkog komesara 3. bataljona došao sa dužnosti komesara Baljske čete, 1. karanskog bataljona. Štab 3. bataljona bio je u Gornjim Podgracima, koji su bili udaljeni od Bosanske Gradiške oko 20 kilometara, a Baljska četa je bila ispod brda Balja, koje se uzdiže iznad Bosanske Kostanjice. U toku marta sam mogao da razgovaram iz našeg štaba sa Karanom, a posredstvom telefona kod 1. bataljona (bio je smješten u šumi Karan) i sa Baljskom četom. Kad smo osvojili Kozarac, dakle, prije osvajanja Prijedora i Ljubije razgovarao sam i sa Komandom mjesta Kozarac.

Tek sad, kada razmišljam o tim telefonskim razgovorima, kad znam da su to bili razgovori na udaljenosti i do 80 kilometara (Gornji Podgradci - brdo Balj iznad Bosanske Kostanjice), znam da to nije bilo samo savlađivanje prostora, odstojanja, nego savlađivanje nečeg nama tuđeg, nepoznatog i morskog, osvajanje tehničkih sistema, koji nam je pomogao da uspješnije tučemo neprijatelja. Koliko puta sam se kasnije, kada nismo imali telefonskih veza, kada sam morao na duge maršute slati kurire, sa kojih se mnogi nisu vratili, sjećao tih naših veza na Kozari u prvim mjesecima ustanka.

Prilikom osvajanja Mrakovice, pored oružja, dosta pušaka, puškomitraljeza, teških mitraljeza i minobacača, zaplijenili smo kompletnu telefonsku opremu. To je bila oprema posadne bojne na Mrakovici. Tu opremu je štab odreda kompletnu zadržao za vod za vezu. To je bilo u decembru 1941. Telefonske linije su, uglavnom, bile izgrađene sa neizolovanim provodnicima, koji su skidani sa linija pored pruge i između žandarmerijskih stanica i sjedišta srezova- Prijedor, Banja Luka, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, te Bosanski Novi. U zimu i proljeće 1942. na Kozari su telefonskim vezama bile povezane gotovo sve jedinice, kao i komande mjesta, te Okružni komitet KPJ sa Kozarom. Tako je u našem odredu, u vrijeme kad smo dobili uputstva da formiramo vod za vezu, kad su nas upoznavali sa neuspjesima nekih jedinica, do kojih je došlo zbog zanemarivanja veze između štabova, postojala jaka četa za vezu koja je uspješno povezivala štabove na prostoru od 2.000 kvadratnih kilometara.

VEZE PRILIKOM OSLOBOĐENJA PRIJEDORA I LJUBIJE

Nije samo neprijatelj nastojao da pokida svaku vezu koja je postojala među našim narodima, nego su i naše ustaničke jedinice svoje napade usmerile na kidanje svih komunikacija i veza, koje su okupatori nastojali održati između svojih garnizona.

U toku marta i aprila Kozarački odred je presekao sve veze Prijedora i Ljubije sa okolnim garnizonima i mestima. Grmečki odred je presekao veze Ljubije i Prijedora sa Sanskim Mostom. Temeljito je razorena željeznička pruga između Prijedora i Banja Luke, između Prijedora i Bosanskog Novog, kao i između Bosanskog Novog i Volinje. Tako su ta dva grada, u kojima su se nalazila dosta jaki neprijateljski garnizoni, ostala bez dobrih veza.

Štab našeg odreda, međutim, imao je sigurne kanale veza sa organizacijom KPJ u Prijedoru. Aktivisti su nam poslali dovoljno podataka na osnovu kojih nije bilo teško sastaviti tačan plan njihove odbrane, znali smo svaki bunker i rov. Ceneći tu situaciju, došli smo na ideju da bi 1. maj mogli obeležiti oslobađanjem ta dva grada.

U to vreme smo već bili upoznati sa direktivom Vrhovnog štaba, koja se odnosila na akcije na veće neprijateljske garnizone, koja je izdata posle neuspeha i velikih gubitaka u toku borbi za oslobađanje Pljevalja. Začetnik plana i jedan od najzaslužnijih organizatora našeg napada na Prijedor i Ljubiju Josip Mažar-Šoša objašnjavao je da treba da se napad izvrši, da to nalaže situacija i da to ne samo da nije u suprotnosti sa pomenutom direktivom, nego da se taj napad nalaže iz dubljeg smisla te direktive.

Vrhovni komandant, drug Tito, još u rano proleće je dobio izveštaj o vojno-političkoj situaciji u Bosanskoj krajini, ali još nismo primili nikakav odgovor ni direktivu, na osnovu koje bi se moglo zaključiti da se slaže sa takvim našim procenama.

Operativni štab za Bosansku krajinu se u početku nije složio sa operacijom. Tražio je vezu sa Vrhovnim štabom. Breme odgovornosti mu se činilo preveliko. Tek kada su članovi Operativnog štaba izašli na lice mesta, kad su se u Kozarcu uverili koliko su detaljne pripreme izvršene, u kojoj meri su akcije usklađene sa obaveštajcima u gradu, odlučeno je da se napad izvrši noću 15/16. maja 1942. godine.

Prijedor je već bio oslobođen kada je stigao delegat Vrhovnog štaba Rato Dugonjić. Sobom je doneo pismo za Operativni štab Bosanske krajine, u kome je stajalo da bi bilo dobro osloboditi Prijedor i Ljubiju.

U napadu na Prijedor i Ljubiju naša četa za vezu, sa komandir Stevom Čurguzom i političkim komesarom Pekić Jovom, izvršila je zadatak besprekorno. Treba imati u vidu da njima nije bilo lako da organizuju svoju četu, budući da su se na njihov račun, još dok su organizovali i vodili vod za vezu, pravile razne šale. A oni sami su inače, dok nisu postali vezisti, bili istaknuti i hrabri borci. Sada odjednom, trebalo je da se bave nekakvim »bezveznim poslom«, da provode dane na radovima koji su se činili tako mirnodopskim, manje opasnim, još bi mogao neko pomisliti da se izvlače iz borbe. Tek kad su komandanti počeli dobijati obaveštenja o nastupanju neprijatelja više sati ranije nego što su ga mogli doneti kuriri, kad se u toku borbi nisu više orijentisali o situaciji samo na osnovu žestine i mesta pucnjave, nego su čuli svoje komandire i mogli dobiti daleko više činjenica na osnovu kojih su mogli donositi najcelishodnije odluke i usklađivati dejstva u nepredviđenim situacijama, kojih je uvek bilo mnogo, mišljenje o vezistima se postepeno menjalo.

Bilo je tu i predrasuda druge vrste, koje su još dublje zadirale u tadašnje poimanje hrabrosti. Komandanti su u najkritičnijim momentima borbe, vezu sa svojim borcima uspostavljali na taj način što su odlazili u prve borbene redove, tamo gde je bilo najopasnije, tako ih je najviše i poginulo. Dolazile su direktive o čuvanju kadrova i ljudskih života, održavali su se partijski sastanci, na kojima se kritikovala takva hrabrost. Ali pomisao da bi borci mogli reći: »lako je njemu

preko telefona naređivati juriš«, navodila ih je da ostavljaju telefone, da odlaze u juriše, da podižu moral i tamo gde ga ima dosta, namesto da prate situaciju i donose promišljene odluke. Trebalo je strpljivo objašnjavati kako se neprijatelj uništava telefonom; borci, komandiri i komesari su se u borbi morali uveriti u kojoj meri veza može uticati na ishod borbe, da bi se novim očima gledalo na poslove veze, da bi se iz osvojenog neprijateljskog uporišta umesto vreće brašna, iznela metalica sa telefonskim kablom. Postepeno je preovladavalo uverenje da je ovaj posao vezista, ili, kako smo ih zvali »žicara«, veoma važan i značajan.

U napadu na Prijedor naša četa za vezu povezala je prije samog početka napada sve važnije naše punktove, štabove bataljona sa štabom odreda. I što je važno, kako smo se mi iz štaba u toku borbi pomerali, oni su stizali sa linijama za nama. U toku čitave noći, pa i ujutro, u samom Prijedoru smo bili u stalnoj vezi. Kada je Petar Mećava, u zoru, daleko odmakao sa svojom četom i bivšom Tirošvom ulicom izbio na most na Sani, te poslao kurire da zvone sa pravoslavne crkve, naši vezisti su ga pratili. Petar je javio da je stigao iznad moje kuće i obavestio štab da će uskoro udariti na most s leđa, iz samog grada, budući da se posada branila od pravca Ljubije, otkuda su nadirale snage 1. odreda. Takođe, kad smo osvajali gimnaziju, a to je bilo već negde oko podne, uz nas je bio i naš poljski telefon. Na taj način smo mogli da koordiniramo naše akcije u toku borbe i na samom mjestu borbe.

Rad čete za vezu u napadu na Prijedor uverio je sve nas o neophodnosti, nužnosti i značaju veze. Tada smo nastojali da i bataljoni imaju svoje desetine ili vodove za vezu. Bataljoni našeg odreda su bili veoma jaki i dobro naoružani. Na primjer, naš bataljon je imao četiri čete, a posle prijedorske bitke imao je preko 600 boraca. Znači, u našem odredu, tj. na Kozari, imali smo u 1942. dobro razvijene telefonske veze. Telefonskim linijama su bili povezani svi važniji punktovi: štabovi, komande mesta, komiteti i si. Održavanje tih linija bilo je u nadležnosti čete za vezu odreda. Koliko se sećam bilo je dosta telefona, kalemova sa telefonskim kablom i raznih pribora za vezu.

Sećajući se tih dana, sada posle toliko godina, još mi u ušima, dok ovo pišem, zvuči: »Halo soko! Ovde jastreb ...«!

VEZE U OFANZIVI NA KOZARU

Kada se Odred »Mladen Stojanović« našao u okruženju, organizovane telefonske veze sa svim bataljonima došle su do punog izražaja, pokazale su svoju efikasnost, važnost i značaj.

Štab odreda je imao telefonsku vezu sa 2. bataljonom na Vitlovskoj, 3. bataljonom na području Podgradaca i 4. bataljonom ispod Lisina prema selima Lomovita i Bistrica. Za te veze si iskorištene stalne telefonske linije. Poljskim telefonskim kablovima i telefonima uspostavljene su neophodne veze, koje su došle do izražaja na glavnim poprištima bitaka, na cesti Prijedor-Knežica i spoljnim obroncima Planičice i same Kozare. Tada smo već bili oprezni u vođenju razgovora preko telefona, linije su bile dugačke, išle su po zabačenim mestima, pa je postojala mogućnost za upad manjih neprijateljskih grupa u Kozaru radi prisluškivanja. Za vreme tih borbi sva važnija naređenja, pisana ili preneti preko telefona, bila su tako sročena da neprijatelj ne bi mogao otkriti bilo šta iz njih u slučaju da ih se dokopa. Ne znam da li bi se ti postupci, koje smo primenjivali mogli nazvati šifriranjem? Mi smo međusobno razgovarali tako da smo umesto pravih imena mesta koristili nazive koji su bili poznati samo nama, a za jedinice nadimke koje je znao samo uži krug.

U toku trajanja ofanzive, naša dva bataljona, 3. i 4., koji su branili Kozaru sa istočne strane (front se protezao od Sane, ušća Vrbaške u Sanu ili, kako se to nazivalo »15 kilometar«, pa dolinom reke Lubine, prema Smitranskom gaju, pa

obroncima Lisine do ceste Banja Luka-Prijedor povrh Kozarca), bili su u stalnoj vezi kako sa štabom odreda, koji se nalazio na brdu Široki brijeg, tačno negde na polovini označene linije, tako i sa operativnim štabom, koji je, neposredno na licu mesta, rukovodio borbom 1. i 2. Udarnog bataljona na zapadnim padinama Kozare, na prostoru između ceste Prijedor,- Dubica, a u zadnjim danima borbe na prostoru Prijedor - Knežica. Imali smo vezu i sa Vitlovskom, gde je bio štab 2. bataljona. Tu su se nalazili štamparija, bolnica, kao i magacini razne robe, koju smo evakuisali iz Prijedora. Tu je bilo i sedište Odbora za odbranu Kozare i Knež-Polja, kao i dio članova OK KPJ za Kozaru. Tu se nalazio i politički obaveštajni biro operativnog štaba za Bosansku krajinu, koji se našao zajedno sa našim odredom i narodom u okruženju. Tu se štampao i »Kozarski dnevnik«. U tom okruženju, koji je po svojoj istočno-zapadnoj strani bio dug preko 25 kilometara, na svojoj severno-južnoj i nešto više, trebalo je osigurati život i rad i usklađeno dejstvo jedinica, koje su nastojale da odbrane narod koji se zatekao pod okriljem Kozare. Upravo nam je veza omogućila da smo blagovremeno saznavali šta se događa na polju bitke, tako i među narodom koji se našao u okruženju. U 3. bataljonu smo koristili i šimsku željeznicu, koja je imala dva kraka koji su duboko zadirali od Podgradaca u Kozaru, jedan do pod Mrakovicu a drugi ispod pašinih Konaka. U Podgracima su se nalazili magacini žita i nekoliko pekara. Tom željeznicom je upućivana građa i hrana na pojedine frontove.

U zbegu je bilo preko 80 hiljada duša, tu se za tih 40 dana i noći radalo i umiralo. Bila su to čudna naselja i zaseoci koji su nikli na Kozari.

Koordinirati rad tih raznolikih i neobičnih punktova, od vojnih do civilnih naselja, tom ogromnom množinom naroda i vojske, pozadinskim i bolničkim četama, bolnicama, štamparijom i ostalim, nije bio lak posao.

Teško je čak i danas zaključiti šta je sve doprinelo da se u tako teškoj, sa vojničkog i svakog drugog stanovišta gledano, bezizlaznoj situaciji nije došlo do panike, da su svi izvršavali svoje zadatke. Da li je tu veću ulogu odigrao neumorni politički rad u jedinicama i među narodom, da li se to jedinstvo kovalo samo borbom, od kakvog su značaja tu bili sastanci i zborovi, da li su se akcije više koordinirale na kratkim sastancima štabova? Možda je lični primer komandanta tu bio značajniji? Staje najviše uticalo na takvo ponašanje i na postizanje tolikog jedinstva misli i akcije? Koliki je doprinos postignut efikasnim sistemom veza, kako telefonskim, koje su omogućile komandantima da blagovremeno preduprede jedan deo neprijateljskih podmuklih planova, tako i kurirskim vezama, kojima se raznosio »Kozarski dnevnik« i naređenja o tome šta i kako valja dalje postupiti? Sasvim je sigurno daje sve to zajedno doprinelo jednom izvanrednom podvigu naše narodnooslobodilačke borbe.

Koristio sam našu telefonsku vezu 2. jula 1942. godine, kada sam primio šifrovano naređenje o pokretu bataljona na Kozaru, zbornu mesto na Mrakovici kod »slona« (tako smo nazivali jednu poljanu, na kojoj je bila neka stara oborena, sva sasušena, bukva, čije je korijenje ličilo na siluetu slona). Naređenje mi je prenosio sekretar štaba odreda Boško Baškot. Mi smo se toliko izveštili u radu sa šifrom, da sam komandantu bataljona Mirku Pekiću odmah mogao prenositi naredbu za pokret. Još se sada sećam pogreške u dešifrovanju zbornog mesta. Mesto »slona«, ja sam dešifrovao »sloma«. Nastala je jedna teška i neugodna situacija. Posle, kad sam ispisanu šifru u miru dešifrovao, vidio sam da se radi o lokaciji »slon«, gde sam još kao dečko brao jagode, pa i sa devojkom išao u šetnju. Naime Mrakovica je za vreme stare Jugoslavije bila izletišta Prijedorčana i tu je bilo i vikendica i tri hotela.

Od naše telefonske linije oprostio sam se kad sam primio naređenje za proboj našeg bataljona 3/4. jula 1942. godine. Naređenje mi je diktirano sa Vitlovske, gde se tada nalazio štab odreda. Mi smo bili na Mrakovici kod »slona«. Boško Baškot mi je diktirao pravac proboja: dolinom Mlječanice, preko Knežice u selo Strigovo kod Tubića brda. Naš bataljon nije stigao na tu kotu. Sutradan, u toku drugog proboja, naš bataljon je bio na čelu. Razbili smo neprijateljsku odbranu, savladali rovove i bunkere i uništili dva tenka. Na mestu proboja ostala

je pokošena 4. omladinska četa sa komandrom Ljubanom Aćimovićem i politkomesarom Danilom Borkovićem. Ostala je samo desetina I. voda sa zamjenikom komandira Stevanom Juričićem. Naša 2. četa probila se kompletna bez ijednog poginulog, čak nije imala ni ranjenog borca. Slab bataljona sa 1. i 3. četom i desetinom 4. čete, se u zoru, po Sošinom naređenju, sa ceste, kada smo već bili van obruča, na slobodnoj teritoriji, vratio u obruč.

»Nazad na Kozaru! još i sada ozvanja u meni onaj reski, metalni i piskav Sošin glas. Nazad na Kozaru, drugovi, tamo je 2. i 4. bataljon i ranjenici!«

I mi smo se povlačili tog julskog jutra punog smrti. Kraj mene je na svojim nejakim plećima omladinac Tošo Dragišić, naš kurir i vezist, prtio kolut žice i poljski telefon. Tako smo se ponovo našli u obruču ... Taj telefon i kolut žice ostaće sa nama. S nama će ući u sastav 5. krajiške kozaračke brigade.

VEZE U 5. KRAJIŠKOJ KOZARAČKOJ BRIGADI

Od delova 2. krajiškog odreda 23. septembra 1942. formirana je 5. brigada. Borci koji su preživeli Kozaračku epopeju činili su jezgro čete za vezu brigade. Splet telefonskih linija, koji je postojao pre ofanzive na Kozari, nismo uspeli obnoviti. Raspolagali smo oskudnom opremom za uspostavljanje telefonskih veza. Sećam se da smo tražili opremu za uspostavljanje telefonskih veza čak iz Slavonije.

Vezisti su ipak nastojali da budu od koristi. U svim borbama nastojali su da razmotaju ono malo telefonskog kabla i da uspostave vezu između štaba brigade i bataljona.

U operaciji na Bihać 1942. napadali smo spoljnu neprijateljsku odbranu, između Bihaća i Bosanske Krupe. Treći bataljon se nalazio u selu sa malo neobičnim imenom Prdi Polje. U telefonskim razgovorima, ni danas ne znam da li je to bilo zbog loših veza ili iz šeretluka, dolazilo je do zabune oko riječi »polje«, kod nekih se to čulo kao »bolje«.

Po mraku je trebalo ja i Petar Mećava, koji je došao za komandanta 3. bataljona, na nama nepoznatom terenu na desnoj obali Une da odredimo četama pravce nastupanja. Nikako nismo uspevali da pročitamo bez dobrog osvetljenja topografsku kartu. Tada smo se setili naše telefonske veze, da preko nje možemo pitati komandanta brigade Šošu, koji nam je preko telefona objasnio šta se može uzeti za orijentire. U mrkloj noći su se nazirala svetla u Bihaću, što je bio znak da neprijatelj ne očekuje naš napad. Posle toga smo se ubrzo sporazumeli sa komandirima četa o pravcima njihovih napada. Tako smo se, zahvaljujući telefonskoj vezi, mogli da orijentišemo i iz onih šuma podno Radića izbijemo u to srećno polje.

Sutradan smo preko veze, mislim iz Komande podgrmečkog područja u Lušci Palanki ili iz Benakovca, primili naređenje da se ubrzanim maršem prebacimo prema Lipiku i Slatini sa zadatkom da sprečimo ispad neprijatelja iz Samskog Mosta.

Posebno mi se dopala snalažljivost vezista u operaciji razbijanja neprijateljske linije Bosanski Novi - Suhaća-Ljubija-Sanski Most. Petar Mećava i ja smo se razdvojili, on se kretao prema Ljubiji sa dvije čete, a mi smo napadali prema Suhaću, tj. Hozića kamenu. Telefonisti su se priključivali na neprijateljsku telefonsku liniju duž koje se Petar Mećava kretao, tako smo bili u vezi i znali kako ko napreduje.

U tim borbama zaplenili smo dosta opreme za vezu, tako da su jedinice 4. divizije posle tih borbi, opet mogle uspostavljati razgranate telefonske veze.

Negde, početkom 1943. sećam se, da sam se prvi put susreo sa radio-vezom. Krajem 1942. nalazio sam se u partijskoj školi CK KPJ u Bihaću, koja se završila

sredinom januara 1943. godine. Kada je trebalo krenuti u brigadu, javili su nam i/ 1. bosanskog korpusa da pričekamo dok ne ustanove gde se nalazi štab 4. divizije i sa njima 2. i 5. brigada. Ubrzo su nam javili da iz Bihaća krenemo za Kozaru, da ćemo naše jedinice naći oko Podgradaca. Krenuli smo gori, što, eto, imamo i radio-veze.

U to vreme počela je neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju - četvrta po redu. Nastajale su nagle promene situacije. Štab divizije dobio je radiogram da se maršuje za Podgrmeč. Komandant je tražio preko veze da se odobri da usput napadnu Prijedor. Ubrzo je iz korpusa stigla depeša: »Hitno nazad u Podgrmeč!« Na prostoru između Benakovca i Luči Palanke stupili smo u borbu, već smo opkolili neprijatelja kad nas je napala druga neprijateljska grupa iz Grmeča.

Joto Marjanović

VEZE OSLOBOĐENOG PROZORA 1942.

Sredinom juna 1942. došao sam, po vezi, iz Livna u zavičajni Prozor. Neposredno prije toga kroz zatvor je prošlo dvadesetak saradnika i pristalica NOP-a, od kojih su neki u međuvremenu predati ustaškom prijemkom sudu, drugi, nakon mučenja prilikom isleđenja, pušteni kući, dok su u zatvoru zadržani komunisti Ljubo Brizar, ugostitelj, Rudolf Merkadić, svršeni pravnik i Fad i I Buljina, krojač. Sekretar ćelije KPJ Meštrović je, zabrinut za sudbinu uhapšenih, smatrao da im treba obezbijediti bjekstvo. Ja sam im to predložio, čak smo namjeravali organizovati za to i naše veze, ali su oni to odbili - Rudolf je mislio da će mu oca, majku i brata ubiti ako to učini, a Ljubo i Fadil su se složili sa njim.

Situacija, međutim, nije išla na ruku ni predstojniku Šerifu Bećiroviću: stiže školska omladina- koja prkosi ustaškim stegama, a skojevci organizuju slušanje zabranjenog radija i prenašaju vi jesti narodu. Uz to, upravo kada su se ustaše pripremle za proslavu rođendana Pavelića, pronio se glas da su proleter, 5. jula 1942, izbili na željezničku stanicu Bradinu, pokidali prugu prema Sarajevu i Konjicu i porušili najveće mostove. Kako su iz maha oslobođeni Konjic i Ostrožac, to se osjetila vidna zabrinutost ustaške podaše Prozora, a posebno predstojnika Bećirovića. A do tih vijesti o pobjedi partizana se došlo na organizovan način. Naime, upravnik Pošte u Prozoru bio je otac Muhameda Šeškića, pristalica NOP-a, što je Muhamedu omogućilo da prisluškuje razgovore i čita dobivene depeše, koje je on, sa svojim povjerljivim omladincima, prenosio i tako su protivnici ustaša već istog dana znali sve novosti. Sekretar partijske ćelije je pridobio za saradnju i dvojicu I inansa, koji su mi, u svojim izvještajima, sve dostavljali. Logornik Marko Rvatrešić, isto tako je prenosio sve što je sa glavnokomandujućim ustaškim satnikom Pavom Vukićem razgovarao, dok je Luka Paklar, razvođač telefonske lini je, takođe, uz raki jicu, pričao sve što je znao, a tu je bilo dosta i veoma vrijednog.

Ispostavilo se da je bilo veoma važno to što je NOP imao svoje ljude u Pošti, jer je glas o pobjedama i držanju proletera među narodom išao daleko ispred njih, pa ih je ovaj živalj dosta spremno dočekao. Povoljna je okolnost bila i to što su u prethodnici proletera na ovom pravcu bili bataljoni 3. sandžačke brigade, u kojima je bilo i dosta Muslimana, pa su kontakti mjesnog, pretežno muslimanskog, živilja sa partizanima lakše i brže uspostavljeni.

Pred sam napad partizana k meni je, u grad, stigao Salko Greić Moro sa porukom od Boška Škrbovića, komandira voda mitraljeza proletera. Javljeno mi je da će 13. jula 1942. u 8 sati biti napadnut Prozor sa svih strana. Tražio je da

mu se prije napada dostave neki podaci, ali i da se u toku napada pripazim, jer će ustaše, kada vide svoju propast, počiniti mnoge zločine. Ja sam, naime, sa Boškom zajedno služio kadrovski rok u Baošiću, u Boki kotorskoj, u PA artiljeriji, i čim je čuo da sam u Prozoru, uspostavio je kontakt sa mnom, tražeći da mu pošaljem podatke o rasporedu i jačini neprijatelja u Prozoru. To sam, preko mreže saradnika, prikupio i poslao.

Dvanaestog jula proleter i su stezali obruč oko Prozora, trpeći jaku vatru sa Grada i Podstrane. Istoga dana su oslobodili Gornji Vakuf, što su neki seljaci, pripjeli na vašar, prenijeli, pa se to brzo pročulo po selima. U Prozoru smo o tome saznali i, preko naših ljudi u Pošti, pa smo vest brzo pronosili dalje. Širili smo i vijest da će proleter i udariti sa svih strana i osloboditi naš grad.

Već sutradan oko podne u gradu je vladao pravi košmar: izmiješali su se proleter i, građani i zarobljene ustaše, izbezumljeni žandarmi, linansi i činovnici zatečeni sa puškama. Iz zatvora su oslobođeni Ljubo Brizar, Rudo Merkadić, Fadil Buljina i Juso Džemat (zatvoren juče, zato što je, navodno, pucao na ustaše). Proleter i su nastojali da oraspolože prepadnute mještane, Gmićane, uvodeći ih u kolo i, zagrljeni, pjevajući: »Omladino zemlje ove - zbijaj mo se u redove ...«

Poslije temeljnog provjeravanja ko je ko od zarobljenih, proleter i su mlade (do 20 godina) ustaše, razoružali i pustili dajući im na dijelu puta i oružanu pratnju, a za dalje, do duvanjskog sreza, pismenu propusnicu, uz napomenu da in niko ne dira. To je na okupljene Gmićane ostavilo dubok utisak i brzo se pročulo.

Proleter i su, očev i dno, imali veliko iskustvo u političkom radu sa narodom. Oni su, tek što su ušli u grad, potražili veze sa komunistima i istaknutim anti-fašistima, razumije se sa onima s kojima nisu uspostavili veze, još prije napada na mjesto. Tako su se sada oko štaba proletera okupile grupe ljudi koji su dali otpor ustašama i organizovali borbu protiv njih kada je bilo najteže. Mene je, recimo, Pavle Pekić pitao koga bih predložio za komandanta mjesta, a koga za predsjednika Opštinskog NO odbora. Konsultovao je i sve komuniste, želeći da ni u čemu ne prengli ili da nešto učine mimo volje naroda.

FRA SLIŠKOVIĆ, SA SCITA, NUDI SE KAO VEZA NOP-a

U predvečerje je u Prozor stigao i Vrhovni štab. Drug Tito se, sa pratnjom, smjestio u župski ured, uz katoličku crkvu, dok se štab 3. sandžačke proleterske brigade smjestio u kuću nadcestarije. I odmah po oslobodenju Prozora, kao prvi zadatak, postavljeno je regulisanje telefonske veze sa Gornjim Vakufom i Gračanicom prema jugu, gdje su partizanske jedinice bile u ulozi predstraže - da neprijatelj ne bi iznenadio odbranu Prozora sa juga.

U borbama za Prozor, koje je drug Tito pratio tako reći iz borbenog stroja i pridavao im veliki značaj, neprijatelj je imao 140 poginulih i 130 zarobljenih. Zapljenjeno je dosta oružja. Od građana je u toku borbe poginuo samo Kadro Karahodžić, krojač, i to svojom nepažnjom. A iskreno smo ga žalili, jer je, kao i svih šest ostalih krojača koji su učili zanat kod Alojza Kaleza, po narodnosti Čeha, bio pristalica i saradnik NOP-a u gradu.

Istog dana po oslobodenju Prozora telai je Prozorom prenosio naredbu da od sutra treba da budu sve trgovačke i ugostiteljske radnje otvorene, a svi službenici na svojim radnim mjestima, i uopšte svako na svom imanju. To poslijepodne jedino su radili službenici Pošte i Poreske uprave. Pošta je, uz pomoć grupe mještana morala da hitno normalizuje telefonske linije, a Poreska uprava da izvrši primopredaju novca i depozita, zaloga i zaostavština, koje su iz Sreskog suda, pred napad na Prozor, prenijete u Trezor Poreske uprave. Mladi ljudi iz Prozora su se izmiješali sa proleterima i tako reći do zore pjevali. Partijski rukovodilac proletera Rifat Burdžović Tršo je držao vatreni govor Prozoranima. Ubrzo smo, ali na našu žalost i kasno, saznali kako je umakao zasluženom metku dželat Šerif Bećirović. On se, naime, sklonio u kuću kadije Bećira Pintula, a onda se uvukao u plast sijena, da bi u toku noći umakao preko Makljena. Da nam, u ovoj opštoj gužvi i veselju zbog pobjede, nije za trenutak zatajila budnost i opus-

tile se veze NOP-a - i njega smo mogli imati u rukama pravde, a ovako je stigao u Bugojno.

Uostalom, u toku te noći još neki zločinci iz šireg kraja će se izvući nekažnjeni. Naime, istoga dana po podne kada je oslobođen Prozor, Prva proleTERSka brigada je napala dobro utvrđen Šćit. Ovo mjesto su branili ustaše i žandarmi. Posljednji i veoma žilav otpor proleterima je dat iz samostana, pri čemu je mitraljez sa zvonika pogodio 5 proletera. Nisu pomagali ni opomene gvardijanu, ni poziv na progovore i predaju. Čak im je municiju dobacio avion, koji je tukao sve na prilazu samostanu.

Posada, na čelu sa 10 franjevacu, branila se na život i smrt, očekujući pomoć od Bugojna. Ali lišeni te pomoći, u toku noći su svi, sa gvardijanom na čelu, odmaglili, sem fra-Viktora Sliškovića, koji je ostao sa 5 »pričuvanih stražara«. Oni su, u toku juriša proletera, zarobljeni. I svi oslobođeni, što je narod uvjerilo u moral proletera.

U svojoj izjavi pred proleterima fra-Slišković je podrobno govorio kako su njega i sabraču u Šćitu ustaše naoružale, kako su se utvrdili za odbranu, uplašeni rastućim nezadovoljstvom naroda i sve većim brojem saradnika komunista, te kako je gvardijan bio uporan da se samostan brani i po cijenu da bude potpuno uništen.

Istoga dana kada je oslobođen, u Šćitu je izabran Narodnooslobodilački odbor. Fra-Slišković je ne samo prihvatio saradnju sa NOP-om, već se i ponudio za predsjednika. Spremnost za saradnju je prihvaćena, ali ne i ponuda za predsjedničko mjesto, jer se sumnjalo u njegove dobre namjere - ubrzo se pokazalo da se s razlogom i sumnjalo.

POLOVIČAN USPJEH OPERACIJE »POKAJNICA«

Ustašama je teško palo brzo prodiranje proleTERSkih brigada i Vrhovnog štaba, a najteže, izgleda, zauzimanje Prozora i Šćita. Zbog toga se u Sarajevu ubrzano vrše pripreme da se poraz umanjí. S tim u vezi, ustaški satnik Ghilardi, zadužen za obavještajnu službu na terenu prozorskog sreza, iskoristio je mržnju prema partizanima trojice ustaških glavešina, koje su izgubile bitku za odbranu Prozora i predložio im da se, zajedno sa još 5 ustaških dobrovoljaca, vrata na ovaj prostor. O tim dobrovoljcima je raspravljano i na sjednici »Velike župe«, pod tačkom 6, gdje je »gospodin podžupnik« izvijestio da se »u Sarajevu javilo 8 borgca koji bi odmah otišli u Mostar, a zatim u Šćit, da bi se stavili na raspolaganje tamošnjem oružničkom naredniku radi dalje borbe protiv partizana«.

Uspostavljene su veze i sa fra-Sliškovićem, gvardijanom u Šćitu, koji se dobrovoljno primio dužnosti odbornika sela, pa je, preko svojih veza, bio dobro obaviješten o svim događajima i to je prenošeno ustašama u Sarajevu, Mostaru, te Rakitnom, u Gornjem Vakufu i Bugojnu. U takvim uslovima, rukovodstvo ustaškog pokreta u Gornjoj Rami, s fra-Sliškovićem na čelu, smatralo je da je kucnuo čas da se napadne Šćit. U tom smislu je obavještajni ustaški centar u Mostaru pripremio specijalnu jedinicu u Rakitnu i odbjegle ustaše iz Duvna da se u datom momentu probiju do Šćita i, uz pomoć dobro naoružanih ustaških dobrovoljaca, napadnu Centralnu bolnicu, štab 5. crnogorske brigade i veliki zbjeg, koji je ovdje sa njom došao. Međutim, kako se brigada na ovom terenu zadržala sve do 9. avgusta 1942. godine, to se te namjere neprijatelja nisu mogle izvesti. No, čim su se snage NOV i PO sa tog područja pokrenule na zapad, ustaše se pokrenuše. To se osjetilo i po čestim posjetama mnogobrojnih seljaka Šćitu, naročito u žetvene dane, kao da dolaze na bogoslužjenje, što je ovdajšnja obavještajnoj službi bilo sumnjivo, tim prije jer je u međuvremenu otkrila izvjesnu prepisku odbjeglih ustaša sa rodbinom, u kojoj su ovi upozoravani da se, čim čuju pucnjavu na Šćitu, sklone na sigurno mjesto. Na osnovi tih indicija Dimitrije Kovačević, zamjenik komandanta mjesta, počeo je osmatrati pridošlice u samostan u Šćitu. Zapazio je da tamo, u stvari, dolaze pretežno isti ljudi i sa sobom donose

zavežljaje, a daje u isto vrijeme fra-Slišković postao veoma darežljiv prema partizanskom zbjegu, što je govorilo da nešto prikriva. To je obavještajcima upalo u oči i zato što je fra-Slišković postao sumnjiv od trenutka kada se nudio da se stavi na čelo NOO Šćit i insistirao da se za taj odbor što prije izradi štambilj.

Posle prebacivanja Prozorskog bataljona na prostor Gornje Rame, Kovačević se sa komesarom bataljona Anđelkom Tvrtkovićem dogovorio da se partizanka iz Mostarskog bataljona Pava Miletić ubaci u samostan, kod fra-Sliškovića. Kako se upravo tih dana Prozorski bataljon pomjerio prema Šujici, radi ulaska u Desetu hercegovačku brigadu, to je ispalo zgodno da Pava Miletić fingira da je pobjegla iz Mostarskog bataljona da bi se, kao »pokajnica vratila u krilo majke crkve«. Cijela »operacija« je bila i smišljena i organizovana. Napokon, obmana je uspjela. Fra-Viktor je Pavu odmah preobukao u ramsku nošnju i sakrivao je od pridošlih, a prvom prilikom je obavijestio i ustaški centar u Mostaru i Rakitnu o tome daje štab 5. crnogorske brigade, sa bataljonima, otišao sa Šćita i da je to sve doznao od partizanke koja je napustila »bandite«. Tada su već bili stigli dobrovoljci ustaše iz Sarajeva, s kojima su iz Rame održavali vezu župnik Petar Perić i agent Ivica Stojanović. Sve pridošle ustaše su ovdje imali rodbinu i prijatelje, koji su im pomagali da se smjeste na sigurno mjesto, bez ikakve bojazni da će biti iznenađeni. Tako su čekali određen čas za pokret. Inteligentna Pava je sve to posmatrala i Dimitrija obavještavala putem ceduljice koju je u određeno vrijeme, noću, izbacivala kroz prozor od nužnika. I kada je fiksiran datum dolaska ustaša, tako reći u minut prije nego što je ustaški kurir krenuo prema Rakitnu, Kovačević je, sa pratnjom, upao u samostan, pronašao kompromitujući pismeni materijal i dosta oružja i municije, te suhe hrane i pića, što je sve bilo pripremljeno za »goste« koji su trebali upravo da dođu iz Rakitna.

Kovačević je tada, sa svojom pratnjom, učinio nepopravljivu grešku - umjesto pismenog saslušanja fra-Sliškovića u samostanu, zadovoljio sa njegovim usmenim priznanjem i odmah ga poveo sa sobom u Prozor. Međutim, fra-Slišković je u Prozoru, na traženje da za zapisnik ponovi ono što je rekao u Šćitu, jednostavno odbio da kaže koji su mu bili saradnici iz sela gornjeramske općine. Naprotiv, svijestan tragičnih posljedica, izjavio je da su mu glavni saradnici bili dvojica njegovih komšija i odbornika sela Šćit i još jedan čovjek, vjerski i idejno njegov ljuti protivnik, po čemu se vidjelo da krivac ne govori istinu. No, najglavnije je bilo da su ustaške veze na relaciji Gornja Rama - Mostar- Sarajevo prekinute, čime je, bar privremeno, spriječena svaka opasnost od iznenadnog upada ustaških oružanih formacija na oslobođenu teritoriju.

Međutim, akcija »Pokajnica« nije u cjelosti uspjela. Naša veza Pava Miletić, bojeći se da će ustaški oficir iz Rakitna i kurir za Duvno otići prije nego što ona izbaci cedulju u određeno vrijeme, izašla je iz samostana da bi potražila Kovačevića. Pri povratku u samostan, nakon što je predala poruku jednom borcu, Pavu je u hodniku primjetio fra-Slišković i oštro je prekorio zbog izlaska. Vjerovatno zbog toga što se prestrašila, promijenila se u licu i počela da muca - to je bilo dovoljno da ovaj u nju posumnja. Kada je to, navodno, saopštio nekolicini onih koji su, kao dobrovoljci, došli iz Sarajeva - oni su se odmah povukli iz samostana. U samostanu su ostali samo ustaški obavještajni oficir i kurir iz Duvna, koji su tu i zatečeni i pri bjegstvu ubijeni.

Potjere, koje su uslijedile sutradan, ostale su bez rezultata. Akcija time nije dovedena do kraja, jer su umakli oni koje je potjernica već pratila i čije se kretanje, naslućivalo. Međutim, tačno je utvrđeno iz kojih sela su mještani najviše dolazili na Šćit i nepotrebno se zadržavali kod bolnice i zbjega, zasigurno da bi utvrdili jačinu i raspored obezbeđenja, što je fra-Sliškoviću i saučesnicima bilo neophodno za uspjeh njihove zavjere. U isto vrijeme iz Prozora je odbjegli i Angela, supruga Markana Žutića, za koju se već znalo da vodi prepisku sa mužem i drugim ustašama, ali nije uhapšena jer se čekalo da se iz tih pisama utvrdi kretanje njenog muža i drugih neprijatelja, njihove namjere i druge veze sa Prozorom.

Špi junka Angela je svoj bijeg izvela majstorski. Tada je, naime, bilo uobičajeno da se cestom niz strmi Ponir utrkuju mladići kolicima čiji su točkovi bili na kugl-lagerima, pa su niz strminu dobivali veliko ubrzanje. Prepredena Angela je, kada je ocijenila da joj »gori pod nogama«, zamolila Ibru Grcićada se sa njime provoza, predloživši mu da na zadnje sjedište stave jedan stari kofer. »Oduševljena« vožnjom, Angela je zamolila Ibru da se ponovo provozaju, ali je tada u kofer stavila najskupocjenije stvari i kraj stražara u Poniru projurila na kolicima sve do »Šabanove kahve«. Odatle je krenula prečicom prema »Dušćici«, ostavivši Ibru zabezegnuta. Produžila je dalje, prema Rami, gdje su joj Italijani oteli sve vrijedne stvari i skupocjeni nakit njezine tetke Grigorijevne, ali je ona umakla u Sarajevo.

Ustaški lanac veze privremeno je bio prekinut i sada je trebalo poći sve ispočetka, što je išlo vrlo teško. Kovačević je, sve do 6. oktobra 1942. kada je Prozor ponovo okupiran, tragao za skloništem dobrovoljaca ustaša iz Sarajeva, ali u tome nije uspio. A ustaše su, na žalost, imale više sigurnih mjesta za zaklone: kod fra-Josipa Rajića u selu Kandiju, na putu Gornji Vakuf - Bugojno, koji je »bio vatereni ustaša«, kod Ira-Ante Ravlića u Gračacu, koji je kao »govorljivi ustaša, bio na svim poslovima koji su uprljali obraz njegov i njegove braće«; kod fratra Nikole Ivanovića u Jablanici, »aktivnog ustaše još prije 1941. godine i učesnika u pokolju Srba i borbama oko Nevesinja 1941.«; kod fra-Berta Dragičevića u Rakitnom, odlikovanim »za vrlo uspješno i hrabro vođenje milicionara u poduhvatima protiv odmetnika na području Rakitno, te u zapadnoj Hercegovini«; kod župnika u Duvnu fra-Dida Ćorića, odlikovanog za zasluge u borbi protiv partizana »redom krune kralja Zvonimira« ...

U to vrijeme to sve niko nije mogao znati, kao ni za činjenicu da je župnik Petar Perić, nakon što je izbjegao iz Prozora 13. jula 1942. imao sjedište u Rami i vršio ulogu koordinatora ustaške zavjere. To se saznalo tek pošto su još mnoge nevine glave pale, ali je korist od operacije »Pokajnica« čak i tako nedovedene uspješno do kraja, bila velika, jer je lanac zavjere i ustaških veza prekinut, a zbjezi i bolnica, tj. životi stotina nevinih ljudi, sačuvani od ustaške kame.

Proleter i su u Prozoru **zaveli red. Čak su, naočigled narodu, dvojicu svojih boraca osudili i strijeljali zato što su iz jedne kuće u oslobođenom Prozoru samovoljno uzeli cipele i kačket.**

U gradu su počeli sastanci omladine, skojevaca, komunista. Sve je živnulo. U jednoj od učionica u prizemlju osnovne škole održan je i sastanak aktivista NOP-a grada. Prisutni su bili članovi partijske ćelije, koja je djelovala i u vrijeme ustaške strahovlade, zatim još jedan broj saradnika NOP-a. Skupinom su rukovodili Ivan Milutinović i Moša Pi jade - Čiča Janko. Nakon što su rekli da su došli kao predstavnici Vrhovnog štaba da zajedno sa nama utvrde prve i osnovne zadatke, Čiča Janko počeo iz bilježnice da čita koji su to zadaci. Bilo ih je dosta. Tako je svaki od prisutnih dobio po neko zaduženje, a Avdo Nametak da organizuje produženje telefonske linije za Uzdol i da stalno kontroliše ispravnost linija prema jugu, sjeveru i Sćitu.

Meni je naloženo da na zaplijenjenoj roto-mašini »izvučem« propusnice za kretanje ljudi po terenu, a naročito kurira i drugih veza, kojih je sada bilo više nego ikad, tako da su se razletjeli na sve strane, zatim neke formulare i prva obavještenja nove vlasti, čije je raznošenje bio posao više za naše kurire.

Počelo se s konfiskacijom imovine, prikupljanjem razbacanoga materijala, okupljanjem svih zanatlija, po strukturama, da bi radili za vojsku i narod. Slijedeći sastanak zakazan je za sutra uveče, na istom mestu, kako bi se vidjelo šta je ko od preduzetih obaveza izvršio.

U isto vrijeme održan je i sastanak omladine Prozora. Govorio je i Tršo o ulozi omladine u NOP-u i potrebi stupanja u borbu. Na tom sastanku se u partizane prijavilo 9 omladinki i omladinaca, a već 22. jula, dakle samo 9 dana poslije oslobođenja, broj mladića iz grada i okoline (sela Kopčići, Varvara, Kovačevo Polje, Proslap, itd.) pod oružjem bilo je 50, pa je riješeno da se formira Prozorska četa, kojoj su prvoborci tog kraja dali naziv »Vojin Zirojević«. Sem tih

boraca, u gradu i u selima je još bilo naoružanih omladinaca, koji su, za potrebe Komande mjesta i odbora narodne vlasti, obavljali razne dužnosti; među njima je bilo kurira, vozača, poštara i dr. Tada se Luka Paklar sa drugovima brinuo da telefonska linija bude u svako doba ispravna, a ona je, osim u pravcu sjever-jug, bila postavljena i u pravcu zapada - sve do sela Ravnog. Svi zaposleni, pa i kuriri i poštari, primali su vojničko sljedovanje - pola kilograma mesa i dvaput toliko hljeba, što je u ono vrijeme bila dobra nagrada, naročito s obzirom na to da mogućnosti za druge zarade nije bilo.

Svako je time bio zadovoljan i radio je za NOP koliko je najviše mogao.

Četa je položila i zakletvu i počela da živi pravim i punim ratničkim životom. Gotovo bez izuzetka to su bili mladi Muslimani, koji su dobrovoljno pošli u borbu protiv okupatora i njenih slugu. U stvari, Jure Milas je bio jedini katolik među borcima Muslimanima, sa kojima je proveo djetinjstvo čuvajući stoku prozorskih aga. S pokušajem da se u Prozorsku četuju javi i koja omladinka nije se uspjelo, a tome je glavni razlog bila zaostalost roditelja. Ubrzo će, međutim, u 5. crnogorsku dobrovoljno stupiti Nada Samardžić i Dobrila Meštrović.

Za to što se u Prozorsku četuju javio relativno i za ovu sredinu velik broj dobrovoljaca, zasluge je imalo i prvo sresko skojevsko rukovodstvo, izabrano samo koji dan pošto je grad oslobođen.

Ono je sročilo i umnožilo jedan letak, razaslalo ga po kuririma i skojevskim i partijskim vezama, a onda su članovi rukovodstva pošli tragom tog dokumenta, od sela do sela, agitujući da se prijavi što više omladine u partizane. Sa sobom su nosili gramofon sa velikom trubom, zapljenjen u gradu.

Petog aprila 1942. Prozorska četa je, nakon kadrovske ojačanja njene komande, prerasla u Prozorski bataljon.

Iz zaostavštine Ivica Brizara, čija su dva sina bila u ustaškom pokretu, uzet je namještaj i prebačen u zgradu osnovne škole, koja je pretvorena u pravi narodni dom kulture, te fonograf i fotografski aparat, što je omladinskoj organizaciji dobrodošlo za organizovanje agitacije i propagande.

DOLAZAK KURIRA IZ SLOVENIJE

U oslobođeni Prozor su došli i kuriri iz Slovenije. Donijeli su poštu za Vrhovni štab. Lijepo su odjeveni: na njima debela suknena odijela, na nogama gojzerice, a na glavama trorožne kape. Čiča Janko ih pita kako se osjećaju i jesu li se odmorili, a oni, veseli i razdragani zbog uspjeha proletera, odgovaraju da su sasvim zadovoljni, da im je smještaj dobar, a hrana izvrsna. Moša kaže: »Moramo pripaziti ove kurire iz Slovenije, jer nam je mnogo stalo da iz Bosne odnesu lijep utisak«.

Grad nadletje neprijateljski izviđački avion. Dugo kruži, veoma nisko, po svoj prilici snimajući Prozor i okolinu. Narod se uznemirio, dok partizani u tili čas uskočiše sa ceste u zaklone. Sandžaklije postaviše i mitraljeze da ga gađaju. Kuriri se rastrčahu s narednjima vojsci i uputstvima narodu. Sve se smiruje ...

Gradani posmatraju kako jedan proleter, Vladeta Petrić, slikar iz Beograda, ispisuje krupne parole po zidovima zgrada Prozora. Na zidu gotovo svake bolje kuće ispisuje: »Živjelo bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana!«, »Svi na front - sve za front!« »Smrt fašizmu - sloboda narodu!« Vladeta ispisuje parole i objašnjava narodu pravu poruku svake od njih. Vidi se da je vješt i kao političar.

Služavka u domu kadije Bešira Pintula obavijestila je proletere da se u toj kući Fred njima sklonio predstojnik Bećirević. Rekla je da su u podrumu zakopani Sanduci sa arhivom ustaša i vrijednostima. Stvarno, sve je to iskopano, kao dobrodošlo. Iz arhive se vidjelo ko je sve bio u ustaškoj organizaciji i koji su sve saradnici NOP-a trebalo da budu uhapšeni pred ulazak proletera u Prozor.

DOBRODOŠLICA ROTO-MAŠINI

Drugog dana po oslobođenju Prozora Ljubo Brizar je postavljen za komandanta Komande mjesta, a ja za njegovog zamjenika. Komanda dobi sijaset hitnih zadataka, što nas nemalo zbuni. U pogledu veza u užem smislu: da organizujemo brzo prebacivanje kurira do jedinica i odbora u pojedinim selima, obezbijedimo opravku i održavanje telefonskih linija, osiguramo nesmetan rad pošte i telegrafa, itd. To smo utoliko ozbiljnije shvatili što je tu bio Vrhovni štab, ali su nam pomogli drugovi Čiča Janko i Milutin, zatim borci i rukovodioci prateće jedinice, te štabovi proletera. Rečeno nam je da radi održavanja brzih i sigurnih veza i za druge potrebe mobilishemo sva prevozna sredstva i njihove vlasnike, koji će za svoj trud dobivati vojničko sledovanje a za stoku hranu i sve što je potrebno i moguće za njeno održavanje.

Složili smo se da se, uz pomoć proletera, svake noći daje vrsta zabavnog programa u Domu kulture, ali da se, takođe, svake večeri i prije početka programa, upozna građanstvo sa sadržajem radio-vijesti za taj dan, te da se to, putem veza, prenosi i u narod i okolna sela.

Toga dana tri neprijateljska aviona su bombardovali grad. Sem ostalog, poginulo je šest proletera. Sahrana je pretvorena u opštenarodnu žalost. Prisustvovali su u pop Vlada Zečević, član Vrhovnog štaba, prota Jevstatije Karamatijević i hodža Sead Musić, vjerski referenti proletera. Sama ta činjenica da se u Narodnooslobodilačkoj vojsci nikome ne zabranjuje da vjeruje u Boga ili Alaha, da tu postoje i vjerski referenti - na narod je, i pored sve tuge za izginulim oslobodiocima, ostavila veoma povoljan utisak.

U toku naredne noći Čiča Janko je izradio okrugli štambilj sa natpisom »Komanda mjesta Prozor«. U isto vrijeme smo na zapljenjenoj roto-mašini napravili lijepe propusnice za izlazak iz grada i kretanje po terenu. Imali smo, srećom, dobre matrice, a još bolji papir, pa su propusnice umnožene u velikom broju, kako se na taj posao ne bismo više vraćali. Čiča Janko je bio zadovoljan našim radom i odmah je probao kako će na propusnicama izgledati štambilj. On je, kao akademski slikar, vodio računa da mu taj posao bude dopadljiv.

Da bismo se, kako-tako, obezbijedili od iznenađenja i iz vazduha - organizovano je osmatranje dolaska aviona i - sa Grada i Grudice. Tamo je postavljen i puškomitraljez radi gađanja aviona u niskom letu. Jedna zapljenjena truba iskorišćena je da osmatrači pomoću nje pravovremeno oglase nailazak aviona. U komandi mjesta napisali smo jedan proglas i uputstvo o tome gdje se narod pojedinih djelova grada može skloniti u slučaju opasnosti. To su kuriri i saradnici trkom raznijeli do građana, a i telai je angažovan da to saopšti u čaršiji.

TELEFONSKA VEZA SA OSLOBODIOCIMA GORNJEG VAKUFA

Težište naših napora je bilo usmjereno na to da se što prije uspostave telefonske linije, koje su tog dana, usljed bombardovanja, bile prekinute. Luka Paklar je to tako organizovao i obavio brzo i kvalitetno daje prosto zadivio štab 3. sandžačke brigade, koji je žurio da što prije dobije vezu sa Gračacom na jugu i sa Gornjim Vakufom na sjeveru, gdje su, na prilazima Bugojna, vodile borbe 2. i 4. proleterska brigada. S njima je valjalo hitno organizovati veze sadejstva, a od Vrhovnog štaba i veze komandovanja. To je urađeno i brzo i sasvim dobro.

Budući da su drugovi iz Vrhovnog štaba bili nezadovoljni nekim početnim kadrovskim rješenjima, predlagali su mi da se primim dužnosti komandanta Komande mjesta Prozora, ali sam se ja, suočen sa velikim brojem teških obaveza, opirao. To mi je ozbiljno uzeto za zlo, ali srećom naiđe drug Tito i kada od njih ču o čemu se radi i moje obrazloženje, reče: »Pa, dobro, postavite nekog iskusnog druga iz naše pratnje za komandanta mjesta, a neka se ovaj drug sa dužnostima i obavezama upozna, pa će biti sve u redu, pogotovo što su tu Milutin i Čiča Janko zaduženi za pozadinske vlasti, a od njih sam već dobio informaciju da ih

on svesredno u poslu pomaže«. Te riječi Vrhovnog komandanta me ohrabriše i ra/biše mi neku muku oko srca. Drug Tito mi ponudi da s njim ručam, ali svjesno slagah da sam sit, jer sam bio uzbuđen tim susretom i razgovorom.

Uveče, 17. jula, umnožili smo u stotinu primeraka presudu Ratnog vojnog suda, po kojoj su, na osnovi činjeničnog stanja, četiri uhvaćena narodna neprijatelja osuđena na kaznu smrti javnim strijeljanjem«. Presuda je izlijepljena po gradu i po kuririma poslata u okolna sela, s kojima smo inače održavali stalnu vezu. Raspisana je i obnarodovana i potjernica za desetericom odbjeglih ustaških funkcionera i njihovih saradnika.

Sjećam se da je, u sklopu raščišćavanja situacije u gradu, brzopleto uhapšena i kći dotadašnjeg sekretara partijske ćelije. Ona se, navodno, po dolasku na školske ferije u Prozor, družila sa ustašama. To je bilo taćno, ali i jednostrano, pa sam se smatrao obaveznim da izvjestim Ćiću Janka da je ona to radila po izrićitoj naredbi oca, komuniste - kako bi saznala namjere ustaških rukovodilaca. Oni su joj se udvarali, a ona »strahovala« od »dolaska bandita«, pa su joj, tješćići je, govorili o svojim vojnićkim namjerama i jaćini pridošlih ustaških snaga i broju naoružanja. Na intervenciju Ćiće Janka djevojka je pušćtjena iz zatvora.

Muhama Nuliefudić

VEZE PROZORSKIH ILEGALACA

Za vreme boravka Vrhovnog štaba i četiri brigade (1, 3, 5, i 10.), iz sastava grupe jedinica s kojima je krenuo za Bosansku krajinu, u prozorskom srezu NOP je doživio snažan uspeh: u gradu i u svim selima formirani su NOO i oni su, uz nesebićnu pomoć Moše Pijade i ostalih ćlanova Vrhovnog štaba, djelovali u duhu »Foćanskih propisa«; formirana je Prozorska ćeta, koja je, ubrzo, prerasla u Prozorski bataljon; sve šiće mase su angažovane na ostvarivanju programa NOP-a; organizovan je živ politićki, kulturni i najširi agitacioni rad.

U Prozoru su tada funkcionisale dobro opremljene: krojaćka, cipelarska, briaćka i kovaćka radionica.

Telefonska linija, osim postojećće za Gornji Vakuf i prema jugu, do željeznićke stanice Rama, provedena je do **Sujice**, odakle je bila spojena na liniju do Duvna i Livna, kao i k frontu, prema Kupresu. Iz Prozora je prvi put uspostavljena i telefonska linija prema istoku, do sela Uzdola. Luka Paklar je, sa svojim pomagaćima, revnosno održavao te linije i, usput, kao odbornik, agitovao u narodu.

Bogatom žetvom i konfiskacijom imovine narodnih neprijatelja obezbijedene su velike kolićine rezervi hrane za zimnicu (suhe šl jive, pekmez, krompir, žito, itd.). Uz to, iz oslobođenog Jajca je dotjerano toliko karbita da ga je za cio srez i cijelu zimu bilo dosta. Po gradu su iskopana mnoga sklonišća za zašćtitu naroda i jedinica.

Sve je, dakle, bilo urađeno ozbiljno, solidno, što bi se reklo - dugovjećno; sve je bilo povezano, okrenuto budućnosti. Tako sve do 7. oktobra 1942. godine, kada su jake ćetnićke i italijanske snage ušće u Prozor. A ušće su bez većih žrtava i žešće borbe, jer su se djelovi jedinica NOV i PO koji su ovdje bili, a među njima Mostarski i Prozorski bataljon, povukli sa ovih poloćaja. Ćetnici kud su god prošći, palili su, pljaćkali, ubijali, silovali i, uopšće, ostavljali iza sebe krvave tragove i pokoru.

U isto vrijeme su, jakim snagama, nadirali Italijani dolinom Rame, ka Prozoru. Sa poloćaja na terenu Gornje Rame povlaćio se i Prozorski bataljon sa jedinicama 5. crnogorske i 10. hercegovaćke brigade. Pravac povlaćenja jedinica bio je prema Gornjem Vakulu i Sebešćiću. Za sobom su unišćtavale s mukom

uspostavljene telefonske veze, ali su ostavljale svoje punktove, svoje kanale kurirskih veza.

Na tom povlačenju bespućem i krajem u konje je bilo i mnogo opasnosti, dobri, vješti i hrabri kuriri, koji su stizali do isturenih dijelova, do štabova, do sela i partizanskih veza u njima - bili su velika potreba, prvorazredna vrijednost, nezamjenjiva uzdanica.

Bilo je riječi, i u Prozorskom bataljonu, i u štabu obje brigade, da se ponovno napadne i oslobodi Prozor, ali se znalo, preko veze, da je grad opljačkan i spaljen, da su se četnici povukli sa bogatim plijenom i puni hvale kako im se, eto, nismo smjeli ni oduprijeti sa jakih položaja oko Prozora. U gradu su ostali Italijani, dobro naoružani, spremni da tu ostanu, radi zaštite komunikacija i veze.

U takvoj situaciji, svjesni da se tim napadom ne bi postiglo mnogo, a i pogotovu činjenice da su četnici umakli nekažnjeni, odlučili smo da uspostavimo nove i učvrstimo neke stare veze sa širim terenom Prozora, te da u rejonu Rame, Neretvice, Privora i Kreševa ostane više političkih radnika, koji će i u najtežim uslovima ostati s narodom, pripremiti ljude za povratak jedinica NOVJ. Zapravo, dok su štabovi i jedinice ulazile na teren kupreškog sreza, nas šestorica, određenih zato, kao glavni zadatak, dobili smo da što prije uspostavimo veze sa aktivistima u dolini Neretvice, Ostrošcu, predjelu Privora i Gornjem Vakufu i sa preživjelim odbornicima u prozorskom srezu, posebno sa ljudima koji su ranije radili na vezi za Jablanicu. Preko te veze bi trebalo održavati vezu sa Mostarom, osim veze Ostrožac - Mostar, kojom je upravo pristigao i Svetozar Vukmanović

- Tempo sa viješću da je ona dobra i sigurna.

Kao sljedeći zadatak bio nam je da se svim silama spriječi mobilizacija, koju će neprijatelj odmah početi sprovesti. Kada je Tempo čuo da smo iz Prozora na vrijeme evakuisali aparat za umnožavanje sa dosta umnoženog materijala, bilo mu je drago. I naglasio je da će to dobro doći da se odmah pređe na umnožavanje radio-vijesti, pa da se što više umnoženog materijala razaslaže, i to ne samo po bližim selima, nego i do neprijateljskog garnizona u Konjicu i do svih usputnih željezničkih stanica koje je neprijatelj zaposjeo, jer mu je to jedna od žila kucavica i glavna veza sa Dalmacijom.

Vraćali smo se, oprezno, neobavješteni o pravom stanju stvari, ali smo dobro poznavali teren i ljude. Svako od nas je na tom terenu imao svoje poznanike i veze. Danju smo odlazili u sela, do tih svojih veza, zapitkivali se, slali ispred sebe sigurne ljude.

Svuda smo nailazili na tragove zločina četnika nad nedužnim muslimanskim i hrvatskim življem: popaljene kuće, pobijene ljude, nejač bez igdje ičeg.

Sastajali smo se sa narodom, pažljivo slušali njihove žalbe na neprijatelje, imali sluha za njihovu opreznost u pogledu dalje saradnje sa NOP-om, jer su se bojali odmazde od strane ustaša i četnika, poštovali njihovu spremnost da pomognu koliko mogu borbu za slobodu, da obezbjeđuju veze, hranu, itd.

Na sastanku u Kruščici, održanom 29. oktobra 1942. godine, bili smo svi zadovoljni i zbog uspostavljanja više važnih veza. Nijaz Šarić je uspio da pošalje čovjeka iz Seonice u Mostar. Drug iz naše grupe, Sabit Delalić, obavijestio je brata Džafera u Ostrošcu da se nalazi u Neretvici i da mu obezbijedi vezu. Odbornici u Mustalićima i Dračevićima primili su nas tako dobro da smo svi bili iznenađeni. Predloženo nam je da se zadržimo u Kruščici dok ne ojačamo, a oni će se

o nama brinuti, o obezbjeđivanju, sm ještaju i hrani. Tako smo i učinili. U mejtefu smo smjestili »tehniku«, koju smo odmah počeli koristiti. U prvi letak smo unijeli dosta podataka o četničkim zločinima, zatim dosta dobrih vijesti sa Istočnog fronta, gdje su njemačke snage zadržane i trpe velike gubitke, te vijesti daje Pavelić smijenio braću Slavka i Eugena Kvaternika, te još nekoliko najviših moćnika NDH, kojima su se ustaše, tako reći, do jute klele, jer su vedrili i oblačili u toj nazovi državi. Više radio-vijesti smo odmah uputili na razne strane i to ne samo prozorskog sreza nego i opštine Gornji Vakuf, u Ostrožac, Jablanicu, Kreševo i Fočnicu. Zato smo obnovili ili uspostavili više kanala.

Kanal koji je vodio do Jablanice išao je preko sela: Studenčice-Ustrame ili Studenčica-Lizoperci do Jablanice. Do Gornjeg Vakufa kanal je išao pravcem: Kute-Pridvorci ili Ščipe-Cvrće ka Gornjem Vakufu, za Fojnicu preko sela Dusine, a poslije preko Privora selo Kozice ka Fojnici, za Ostrožac pravcem: Kruščica-Persovići - Podhum ka Ostrošcu, ili preko veze Solakova Kula - porodica Šabana Šiljića - kadija Alija Kusturica: Pri izboru kanala redovno se koristila rodbinska veza, koja je bila garancija sigurnosti i tajnosti.

Kada je 10. novembra 1942. Fata Sefer Havka iz Parcana došla u partizane, ona je više puta išla da odnese umnožene radio-vijesti do Gračanice Salku Baliću, a išla je čak i do Kovačeva Polja, obučena u seosku nošnju. Za nju niko nije znao da je pristupila partizanima, što joj je omogućavalo da se nesmetano kreće po terenu i da niko ne posumnja da ona vrši važnu kurirsku dužnost.

Kada su štabovi 10. hercegovačke i 5. crnogorske brigade utvrdili da smo na terenu uspostavili dobre veze i da nas je narod svesrdno prihvatio, oni su k nama, iz Glamoča 18. novembra 1942. godine, poslali petnaestak drugarica i drugova, pretežno za rad na terenu, ali i neke da bismo ih, uspostavljenim kanalima, prebacili za Sarajevo.

Sada nas je bilo preko 20 čvrstih i iskusnih boraca, a pridružilo nam se i više dobrovoljaca iz Varvare i Neretvice, Drajčevića i Seonice. I rješeno je da se formira Prozorski NOP odred, za šta su, s obzirom na broj boraca i na raspoloženje naroda, postojali povoljni uslovi. U štabu odreda meni je određena uloga rukovodioca »tehničke« i još sam zadužen za održavanje veza i rad NOO na terenu. Za rad koji me je čekao imali smo uslove, ali i velike potrebe, jer je i sa pisanim materijalom, preko naših sve brojnijih veza, trebalo stići do što širih masa i upoznavati ih sa istinom.

Prva akcija našeg Prozorskog NOP odreda bila je napad na avio-benzinsku bazu kod željezničke stanice Rama. Prethodno je uspostavljena veza sa domobranima Hamdijom Karananom i Omerom Hadžićem, koji su poslije napada pošli s nama, u partizane. Tom prilikom zaplijenjene su dvije puške i sanduk municije.

Prozorski odred u jesen 1942. nije predstavljao neku veću vojničku snagu, ali je, svojom borbenom sposobnošću, moralnom čvrstinom i pokretljivošću, svojim brojnim vezama sa narodom, svojim ugledom među omladinom, značajno doprinio da se očuva ugled i organizacija NOP-a.

U krajevima gdje je ujesen 1942. djelovao Prozorski NOP odred zima dođe rano, vrlo hladna, jer je nadmorska visina preko 700 m. Tu snijeg padne rano i to tako velik da se malo ko iz ostrožačke doline usudi da krene prema planinskim selima. Isti slučaj je i sa prilazima iz prozorske i vrbaske doline, a gotovo da nije drugačije ni prema fojničkom srezu. Zato smo se, grabeći ispred tih snjegova, razmislili po selima da što prije aktiviramo NOO kao sigurne punktove veze. Dok su trajale konferencije po selima, obično radi izbora odbornika, prozorski partizani su vršili obezbjeđenje. To je bio i period oštred borbe sa neprijateljskom propagandom, lukavom i podmuklom, naročito kada je riječ o italijanskoj. Uz to, učvršćivali smo veze sa narodom, obezbjeđivali veze i kanale, osiguravajući se za zimu, kada će nam manevarska moć biti veoma ograničena, pa nam i sigurnost mora biti veća.

Uspostavio sam vezu sa Muhamedom Karahodžićem, koji se k nama uputio iz Prozora, sa Mujkom Memićem iz Ljubunaca. Od njega sam dobio iscrpne podatke o stanju u Prozoru. Talijani su se, veli, u gradu ogradili žicom, zidaju bunkere na Rivinama, i to kamenom koji su dobili rušenjem kuća Šabića i Samardžića. U čaršijsku džamiju smjestili mazge, a mahalsku razrušili i građu ugradili u bunker u Šehovića bašči. Kroz Mahalsko groblje prokopali cestu i tuda izvukli topove za Musalu, gdje su groblje prekopali, i mnoge ljudske kosti razbacali da bi prokopali tranšeje i imali vezu sa Mahalom i Dubcima, gdje je, kod »Hazne«, takođe, napravljen bunker. Pod Koščanima, u blizini vode Pašiniće, podigli su veliki bunker. Sve voće na Paljikama su isjekli, kako bi imali dobar vidik iz toga pravca. Na »čuvidi« sagradili su ogroman bunker, u koji može stati

veliki broj vojnika. Tu i spavaju, a ispred njega su sve minirali. U bunkere su unijeli sve pokućstvo iz partizanskih kuća. Na »Gradu«, uz samu Kulu, podigli su bunkere iz kojih kontrolišu prilaze Prozoru iz svih pravaca.

U Prozoru nema ustaša pod oružjem, ali ima nekoliko onih koji su tumači i špijuni, pa ukazuju prstom na sumnjive pridošlice pri ulasku u grad. Svi građani moraju učestvovati u kopanju rovova i zaklona, bez ikakve naknade.

Pohapšene su sve partizanske familije i otjerane u logore kamionima za Mostar, a odatle dalje. Za početak su internirali 32 žene i muškarca iz Prozora. Prije otpreme za logor zatvorili su ih u šupe, gdje su prenoćili bez pokrivke i hrane. Tek sutradan su im dozvolili da uzmu hranu. Sve što su uzali, oduzeli su im, pa čak i satove.

Kada nas je Muhamed, o svemu tome detaljno informisao, zaključismo da bi bilo dobro da se uvučemo noću u Prozor dok još nije potpuno minirano zemljište oko brojnih prolaza. Zbog toga smo iduće sedmice krenuli iz Kuta, računajući da ćemo do ponoći stići u Prozor. Međutim, krećući se noću i bez vodiča, jedno vrijeme smo se držali puta, a onda skrenuli i gotovo cijelu noć kružili zemljištem kilometar u polukrug. Skoro u samo svitanje stigli smo do kuće oca partizana Ibri Memića, gdje smo, srdačno primljeni. No, popraviti se nije moglo ono glavno - propade naš pokušaj ubacivanja u Prozor, i to samo zato što smo se olako odrekli vodiča i kurira, pa nam je to ostala pouka za cio život.

U drugoj polovini novembra 1942. mostarska partijska organizacija nam je, sigurnim kanalom, poslala dvojicu članova Partije. Njihov dalji boravak u Mostaru je, kažu, bio skopčan sa opasnošću za život, a smatrali su da će nama doći odoći kao oprobani partijski radnici. To su bili Mustala Temin Turko i Ramiza Đukić. To se upravo poklapalo sa dolaskom kurira iz Bosanske krajine, Aze Kolutera i Lea Bruka, obojice Mostaraca, izuzetno odvažnih i smjelih drugova.

Mustafa i Ramiz, krojački radnici i aktivisti NOP-a iz Mostara su donijeli dosta lijekova, ali i proglas koji je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, u drugoj polovini oktobra, uputio narodu kao osudu pokolja i nezapamćenog nasilja nad nevinim stanovništvom na terenu prozorskog sreza od strane četnika, te kao poziv u sveti boj za oslobođenje svih naroda, bez razlike ne vjeru i narodnost.

Mustafi je dat zadatak da, iz sela Seonice organizuje redovnu kurirsku službu sa Mostarom, a Ramiza je, s obzirom da je u Mostaru radila u tajnoj štampariji, odmah uključena na poslove umnožavanja i širenja radio-vijesti i na rad u organizaciji AFZ.

Devetog decembra 1942. preko teritorije, koju su kontrolisali prozorski partizani, prošao je za istočnu Bosnu Makso Dakić, komandant 3. krajiškog NOP odreda, u pratnji 6 drugova. Oni su u selu Kute kraj Prozora prisustvovali sahrani partizana Esrefa Nuhefendića i tom prilikom ispalili plotun kao posljednju poštu umrlom borcu. Oni su se upoznali sa situacijom na terenu i stanjem u Prozorskom bataljONU, doživjeli su sigurnost veza i kanala kojima su se prebacivali, pa će komandant i, eto, vrsta kurira, Makso Dakić, prilikom povratka iz istočne Bosne, komandantu 1. bosanskog korpusa napisati u izvještaju da se Prozorski partizanski bataljon »skoro svaki dan povećava«, da »kontrolise oko 70 sela u kojima ustaše nisu uspjele da postave miliciju. U svim selima održali su drugovi iz ovog bataljona jednu ili više konferencija, tako daje stanovništvo dobro upoznato sa ciljevima današnje borbe«.

OKTOBARAC ĆAMIL IMAMOVIĆ - VEZA U ŠČIPIMA

Četrnaestog decembra 1942. iz Ostrošca je, kako je zapisano u jednom ustaškom dokumentu, »krenulo oko 350 talijanskih vojnika preko Podhuma, Parsovića, Kala, Solakove Kule, Krušćice, Celine, Studenčice, Kućana i Rame i na trag u Ostrožac. Tom prilikom su u svim selima vršili premetačine kuća i privorili Heru Adama i Vehbiju iz Krušćice, pošto su u kući našli komunistički propagandni materijal«. To je, u stvari, bila prva akcija okupatora na teritoriji

Neretvice i planinskih sela povrh željezničke stanice Rame u pravcu Studenčice. Tada je Prozorski bataljon bio u rejonu gornjeg toka Vrbasa, tako da su Talijani poranili, presjekli sve puteve koji vode prema Kruščici i do Solakove Kule došli neopaženo. Kada ih je opazio, Šaban Šoljić je uspio da se probije skrivenim putevima i izvjesti ljude iz Kruščice. Tada je Havka-Fata Sefer uspjela da sakrije čist papir i aparat za umnožavanje, ja sam zgrabio radio-aparat sa akumulatorom, a Anđelko Tvrtković umnožene radio-vijesti i drugi propagandni materijal. Izgleda da su to Talijani, možda i kroz dalekozor, primijetili, jer čim su došli u njegovu kuću, izvršili su premetačinu i pronašli taj paket.

Predloženo nam je da ostanemo u Liski, zapravo da se smjestimo u predjelu zvanom Škaričin krč. Ahmet i ja smo smatrali da je to opasno, jer je to u samo j planini, na preko 1000 m nadmorske visine, a osim toga, to je bespuće i vrlo težak teren za kontaktiranje sa kuririma, koji su trebali svaki dan da dolaze po odštampane radio-vijesti i drugi propagandni materijal. Povinovali smo se tom predlogu, pa sam ostao da angažujem kurire koji će dolaziti do nas, izveštavati nas o situaciji, donositi nam dnevne ustaške novine (iz kojih smo koristili dragocjene podatke za naše biltene), te donositi umnožene radio-vijesti i drugi propagandni materijal.

U Šcipima sam kao vezu angažovao odbornika sela Arila Cokoju, čovjeka odanom NOP-u, sa trojicom braće i sestrom, ljudima dovoljno ozbiljnim da im se može povjeriti svaki zadatak, a posebno kurirski. Ari! je odmah prihvatio da svakog dana šalje k nama nekoga od svojih, a i on će dolaziti do nas, u Krč. No pri polasku mi reče da bi bilo dobro da odem i do Čamila Imamovića, čija djeca svakog dana odlaze u planinu po drva, pa da bi i oni, isto tako, bili pogodni da navraćaju kod nas, tim prije što niko iz sela ne bi na njih posumnjao. Čamil Imamović, učesnik u oktobarskoj revoluciji, najsiromašniji seljak i »krpadžija« cipele, odmah je pristao da sa svojom djecom svaki dan dolazi do nas. No, i on mi predloži da bi bilo dobro otići do Stipure Škarice i reći mu da idemo u njegovu bajtu. »Na taj način ćete biti sigurni da vas neće niko iznenaditi«, veli mi Čamil. »Stipura ima 5 sinova, koji izbjegavaju služenje u domobranima, ali je bogat čovjek i knez, pa već više od 20 godina vodi glavnu riječ u crkvenom odboru na Uz-dolu, jeron daje najveće priloge u novcu i naturi«. Čamil je, inače, iskusan ratnik, a još prati sve događaje i stalno naglašava da će Rus pobijediti Švabu, jer on, kako ističe, najbol je zna ruskog vojnika, budući da se oko Čaricina dugo nosio sa neprijateljem Lenjinom. Sada mi kaže, za rastanak: »Ja ću biti uz vas, sa djecom. Ali znaj: niko vam neće biti bolji čuvar od Stipure i njegovih sinova. Nije on budala da pusti da vam se što god dogodi i da mu vi iman je opustošite i čeljad uništite. Stipura je stari političar i on je svjestan koliko mu vi vrijedite. Taj savjet mi se svidio i odmah sam pošao do Stipure.

Ostavih Čamila sa trojicom sinova i dvije kćeri. Oni su najsiromašniji u selu, uli i najzadovoljniji ljudi koje sam u životu sreo. Po njegovoj sobi trn da je povukao, čovjek ne bi imao za šta zakačiti; djeca su sasvim oskudno bila obučena, U bogme i gladna, ali kad im se dođe u kuću, nastaje veselje.

I Stipura Škarica mi se, rekao bih, oveseli. Voli da se raspituje za sve i, kao -Stari političar, ističe da poznaje politiku. Pažljivo sam ga slušao i to mu je bilo drago. Preda mnom slobodnije govori i polemizuje, bez bojazni da će mu se zbog iskrenosti napakostiti. Kad mu rekoh radi čega sam došao, slatko se nasmija: »Pa baš ti mene pitaš da se smjestite u moju bajtu u Krču?! The, zar vam to mogu Spriječiti i koga je još u životu vojska pitala kad joj što treba?« Nasmi ja se, posla sina da donese što god da se prezaloga, pa veli: »E, ne samo što se možete useliti, nego odbrojite 20 koračaja prema jugu, tu mi se nalazi rov sa krompirima, uzmiite koliko vam treba, a sutra ćete dobiti i jednu pastrmu od jarca, da krompirma pravi društvo i vama bude slađa hrana«.

Sutradan pronađosmo trap sa krompirima, a stiže nam i pastrma suhe jarčevine i kantica gasa za gorivo. Stipićin sin, koga je zvao Baraba, nacijepa nam¹ dosta drva, pa nas kad pođe upita šta nam još treba. Bilo nam je jasno da će nas Stipura sa svojim ukućanima dobro čuvati i da će u Škarićinoj kolibi život

biti udoban. Slušaćemo vijesti, jedući dobru jarčevinu i jarku ispod saća, koju nam je Arif Cokoja u toku dana donio.

Svaki dan su nam dolazila djeca Čamila Imamovića i odnosila umnoženi materijal, koji su uručivali Arilu Cokoji, a on dalje, ranije utvrđenim kanalom. Na najbrži način su sve to, na sve strane, raznosili naši pouzdanci, koji nikad nisu bili otkriveni.

U Škaričinom krčmu ostadosmo svega 10 dana. Za to vrijeme smo, siti i zadovoljni, mnogo posla uradili. Ali kad se čovjek, kako kaže mudri narod, prejede i osili' onda uvijek napravi neku glupost. Tako smo i mi smislili da se našalimo s jednim našim drugom i ta nas je šala dovela dotle da smo morali napustiti taj rahatluk u toploj bajti. Znajući, naime, da je taj naš drug strašljiv, dvojica nas se dogovorimo da u toku noći ispalimo po metak iz puške. Mislili smo da će to proći bez posljedica. Međutim, kada su pucnji odjeknuli, utrnuo se i plamičak petrolejke, a naš drug je, onako prestrašen, izvalio zaključana vrata i pošao bježati po dubokom snijegu i pomrčini. Tek tada smo vidjeli da nam je šala bila neumjesna, pa smo i mi morali u studenu noć istrčati za drugom koga smo jedva stigli i povratili u bajtu. Ujutro je on odmah riješio da napusti bajtu, a mi smo, da bismo zataškali naš neumjesni gest, pristali da napustimo bajtu i pređemo na Lisku, odakle je taj naš drug otišao sam. Na Liski smo zatekli kurire iz Krajine, Husu Ormana i Rifata Frenju, koji su nam, osim pošte za Mostar, donijeli i snop materijala sa Prvog zasijedanja AVNOJ-a u Bihaću.

NA KANALU VEZA VRHOVNOG ŠTABA

Iskorišćena je prilika kada su se, sredinom decembra 1942, vraćali kuriri za Bosansku krajinu, drugovi Aza Koluder i Leo Bruk, koji su kod nas preuzeli povjerljivu poštu Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu - da, usput, ponesu i pismo zamjenika komesara Prozorskog bataljona adresirano na Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije. U pismu se prikazuje situacija na terenu, ocjenjuje stanje u bataljonu, ukazuje na potrebe, iznose prijedlozi itd. Samo 9 dana kasnije zamjenik komesara Prozorskog bataljona piše drugo pismo Vrhovnom štabu, tražeći što više propagandnog materijala za rad na terenu, kao i novčanu pomoć za postradali narod prozorskog sreza. Ta mala vremenska razlika između slanja jednog i drugog pisma jasno ilustruje kako su često kuriri stizali od Vrhovnog štaba NOV i POJ i kolika je bila važnost prozorskog sreza i Neretvice, naročito u vezi sa komuniciranjem sa Hercegovinom i istočnom Bosnom, kao i Sarajevom. Treće pismo je upućeno šest dana poslije drugog, po kuriru koji je iz Bihaća stigao na teren Prozorskog bataljona.

U drugoj polovini decembra 1942. godine k nama je iz okoline Nevesinja stigao Jaksim Mrković, od koga smo saznali da se četnici ponovo grupišu i najavljuju pohod prema Prozoru. On je pošao za Bosansku krajinu sa Maksom Dakićem, tako da je na vrijeme obavijestio Vrhovni štab o tim koncentracijama četnika.

S grupom drugarica i drugova koji su se na naš teren vratili iz Krajine, uoči formiranja Prozorskog NOP odreda, odnosno bataljona, bila je i Jelena Hamović, koju je trebalo da našim kanalima prebacimo dalje, za Sarajevo. Međutim, ona se razboljela, pa o daljem putu nije moglo biti ni govora. No kako je njeno stanje bilo sve teže, to je i porodica Mustafića, kod koje je Jelena odsjela, vršila pritisak da se pronade način da se ona nekako prebaci do Sarajeva, tim više što ju je, osim bolesti, očekivao i skori porođaj. Najlakše je bilo da se ona prebaci do Ostrošca, a odatle vozom do Sarajeva, ali joj je bila potrebna pratnja koje se niko od muškaraca nije smio primiti, a žene iz tog i okolnih sela nikad nisu ni putovale same. Osim toga, sumnjalo se da će je otkriti i u samom vozu, jer je bila bez legitimacije. Opet, Jelena u Mostar nije htjela, a ni smjela, jer je vjerovala da će je tamo, budući da je bila poznata, odmah otkriti. Ona je trebalo u Sarajevu da organi/uje i provaljeni kanal i vezu, pa je stalno molila da se pronade način

njenog prebacivanja do Sarajeva. Primio sam se obaveze da pokušam da preko Fojnice, gdje sam ranije bio na službi, nekako organizujem njeno prebacivanje. Kao dobrovoljci, koji bi pošli sa mnom, javili su se drugovi: Zaim Habibića, Osman Šoljić i Asini Bilie. Tako smo koncem decembra 1942. krenuli da ispitamo sve mogućnosti prebacivanja Jelene preko Dusine, sela koje pripada srezu Fojnica. Sva trojica mojih saputnika su bili poznati šverceri duhanom, tako da su dobro poznavali ne samo staze nego i ljude, a kako je Zaimova mati iz Jasenika, iz porodice Radmanić, to smo računali da će nam i oni pomoći, kao i Osmanova sestra Ziba, koja je udata u Otigošće, selo u blizini Dusine, na putu prema Kiseljaku. U Dusini ljudi nisu htjeli ni da čuju da Jelenu prebace do Fojnice, ili bar do Bakovića. Oni su mislili da bolesnu ženu, još pri porodu, ne bi mogli prikriti. Onda su Zaim i Osman otišli do Otigošća, kod Osmanove sestre Zibe, ali je i Ziba odbila, jer u selo dolaze ustaše koje dobro znaju sve seljane. Da bude još i gore, Zaima i Osmana su primijetile ustaše i ova dvojica su jedva izmakla. Tako je propao pokušaj da se Jelena prebaci u Sarajevo, ali nam je ona, za slučaj da se ne bi uspjelo s angažovanjem nekoga da je prevede - bila dala pismo za njene roditelje u Sarajevu, s molbom da ga neko ubaci gdje treba. To je Ziba učinila. Ubrzo je iz Sarajeva krenuo Mišo Jokanović i preko Fojnice stigao na prostor koji je kontrolisao Prozorski bataljon. Upozorio je odmah po dolasku da Jelena ne dolazi u Sarajevo, jer bi odmah bila otkrivena. A da bi bila što bezbjednija, iz Krušćice je prebačena u Pridovce, kod odbornika Mehe Čajdina, gdje se porodila i dočekala nailazak naših jedinica koje su se vraćale, u olandzivi, sa zapada.

Prelaskom dvojice domobrana k nama, učvrstili smo vezu sa željezničkom stanicom Rama. Nekoliko mještana nam je pomoglo ne samo da preko njih razasaljemo umnožene radiovijesti i drugi propagandni materijal, nego su nam, preko povjerljivih ljudi, dostavljali podatke o pokretu jedinica neprijatelja i aktivnosti ustaških špijuna. O tome su pravovremeno obavještavani naši pouzdanci u Ostrošcu, koji su, opet preko uhodane veze sa Neretvicom, obavještavali Krušćićane, gdje je najviše ostala naša »tehnika«, a i boravio štab Prozorskog bataljona.

Kad su iz Privora došli prvi dobrovoljci u partizane, preko njihovih familija i odbornika sela Privor uspostavljena je čvrsta veza sa Gornjim Vakufom tako da smo znali o svakom pokretu neprijatelja. Kao dokaz čvrstine te veze može poslužiti i hvatanje neprijateljskih špijuna ubačenih iz Gornjeg Vakufa u rejon Privora, preko kojih je neprijatelj htio doznati pojedinosti o raspoloženju Muslimana poslije nekih njegovih zločina. Ti špijuni su brzo uhvaćeni od strane stanovnika Privora i predati Prozorskom bataljonu, koji im je javno sudio, usred sela. Osuđeni su na smrt strijeljanjem. Tada su presuda i proglašenje narodu, preko naših veza, predati muftaru Dervi Hadžabuliću iz Gornjeg Vakufa.

Koristeći se i nezadovoljstvom muslimanskog i hrvatskog življa, politikom i zločinačkom praksom ustaša, mi smo nastojali da proširimo broj naših veza i da ih vratimo.

Veza sa Prozorom je bila sve čvršća. Odande su braća Eso, Rasim i Kamber Đelilović, koji su imali osobni automobil, češće saobraćali sa Mostarom, noseći poštu i poruke. Jedna im je sestra bila udata za Muju Bećirovića iz Gračanice, a druga je obavljala stalno kurirsku vezu do nje i prenosila usmene, a poslije i pismene vijesti i povjerljivu poštu, naročito poštu joj je brat Rasim javno obješen usred Prozora zbog saradnje i održavanja veza sa NOP-om. Njihova stalna veza sa Muhamedom Karahodžićem omogućila nam je da pratimo akcije Talijana u Prozoru, Gračanici i Mostaru. Izbjegli Meho Hrinić, nakon što su mu Talijani sve popalili i uništili u Prozoru, sklonio se u selo Kovačevo Polje, kod Muje Gorančića, koji je Mehu angažovao da povremeno odlazi u Prozor, navodno noseći koje pile na prodaju, a da usput prohoda po gradu i okolici i utvrdi količinu i vrstu naoružanja neprijatelja. Interesantno, Meho Hrinić je bio nepismen čovjek, ali su njegova zapažanja i pamćenje bili tako dobri da smo dobi jali i uvjerljivu sliku o veličini posade i vrsti naoružanja - kao da smo sami bili u Prozoru, što će nam poslije, pred napad na Prozor 16. februara 1943. baš dobro doći.

DOLAZAK FERIDA ČENGIĆA U PROZORSKI KRAJ

Naše dobro organizovane veze pomno je pratio Vrhovni štab NOV i POJ, pa je prije otpočinjanja četvrte neprijateljske ofanzive donio zaključak da na prostoru koju je kontrolisao Prozorski bataljon pošalje jednog rukovodioca, kako bi te veze još više učvrstio i pospješio mobilizaciju ljudstva za Prozorski bataljon.

Tako je na teren prozorskog sreza stigao Ferid Čengić Fićo, sa Ražom Omanović skojevskim rukovodiocem. On se predstavio kao opunomoćenik CK KPJ sa zadatkom da pomogne u organizaciji NOP-a na tom terenu i u susjednim oblastima, da učvrsti veze, prvenstveno sa Sarajevom, i poveća brojno stanje Prozorskog bataljona, te pospješi njegove oružane akcije. Nakon što je Fićo obišao pojedina sela prozorskog sreza i u rejonu Neretvica, napisao je opširno pismo za CK KPJ, u kome navodi da sada bataljon broji 70 boraca, ali da će u najskorije vrijeme moći mobilisati od 300 do 400 boraca iz ovog kraja. Fićo piše daje ovdje zatekao Anđelka Gvatija, koji se nije mogao prebaciti u Hercegovinu usljed provale a ni povezati se sa Oblasnim komitetom KPJ za Hercegovinu, pa navodi: »Uputio sam ga, pošto je postojala mogućnost, preko Livna u Pribilovac sa zadatkom da uspostavi vezu sa Mostarom i organizuje obavještajnu službu uz pomoć jedne drugarice koja je pošla s njim da se prebaci za Mostar. Dao sam mu 2.500 kuna za partijske i njihove potrebe«.

Dolaskom Ferida Čengića na teritoriju koju je kontrolisao Prozorski bataljon, znatno je oživio politički rad i akcije četa koje su stalno bile u pokretu prema neprijatelju na željezničkoj pruži Konjic - Ostrožac - Rama, a i prema Gornjem Vakufu, koji je u jednom naletu i osvojen, ali se moralo brzo povući pred pokretom jačih snaga iz Bugojna. Na učestalim, kraćim, partijskim sastancima, svako je morao podnijeti izvještaj o izvršenju zadataka, pa je na taj način povećana efikasnost rada.

Meni je, na primjer, Fićo dao zadatak da otputujem u Dusinu i uspostavim vezu sa Fojnicom kada je snijeg na pojedinim dionicama tog puta bio visok i preko metar. U januaru malo ko se usuđivao da krene preko terena nadmorske visine od preko 1500 m. Međutim, Ferid o teškoćama nije htio da raspravlja, nego je samo rekao da se do konca mjeseca januara moram vratiti u Kute i referisati mu šta sam učinio.

Ovoga puta sa mnom su pošli Behlil Musafić, Asim Bilić i Osman Duro. Sva trojica su u Dusini imali rodbinu. Pristigli smo pred selo kad se već dobro smrklo, pa smo, da ne bismo bili primijećeni od seljana, pričekali da se u selu sve smiri. Međutim, u kući odbornika Derviša Salićinovića je bilo dosta živo, a vani previše hladno, pa smo riješili da krenemo uz stepenice kuće da bismo ušli u čardak, gdje je gorjela petrolejka. Kad nas je ugledala jedna žena iz obitelji Sajčinović, vrisnula je i stropoštala se. A kada su se otvorila vrata od sobe, primijetili smo unutra žandarme, koje smo brzim ulaskom u sobu tako iznenadili i uplašili da se s mjesta nisu pomakli. U sobi je bio i Sulejman Fejzić, pristalica NOP-a, koji nas je, sa domaćinom Dervišom, molio da pustimo žandarme i da im vratimo oružje, jer su to, navodno, dobri ljudi. Žandarmi, onako izbezumljeni, počеше navoditi imena ljudi iz Fojnice koje oni znaju kao saradnike NOP-a, a da im nikad nisu ništa napakostili.

Vratismo im puške bez municije, s tim da na pogodnim mjestima ostave naše umnožene radio-vijesti i da nam što prije pruže dokaz da pomažu NOP. Ujutro je s njima otišao i Derviš Salčinović i uručio pismo Ismetu Čohadžiću, koje je on odnio u Kiseljak i tamo ubacio u poštansko sanduče.

Ubrzo je iz Sarajeva došla veza. To je bio znak da kanal Vrhovni štab - Sarajevo, preko Prozora sigurno radi.

VIJESTI O POKRETIMA ČETNIKA NA NERETVI

Od Joksima Mrkovića smo, po njegovom dolasku iz Nevesinjskog polja, početkom januara 1943. godine, čuli vijesti o okupljanju četnika iz Hercegovine i izbijanju njihove sabrače iz Srbije i Crne Gore na Drinu, gdje su izvršili pokolj muslimanskog stanovništva. K tome, mi smo iz priča izbjeglih iz tih pokolja, dobivali mnoge vijesti za naš bilten. I iz svega nazirali veliku ofanzivu, koja neće mimoići prostor na kome je djelovao Prozorski bataljon. O tome smo, preko veza, obavještavali više organe, a i sami se organizovali za predstojeće događaje.

Preko veze u Kovačevu Polju, koja je išla iz kuće Muje i Omera Gorančića, saznali smo da se po selima vidaju ustaške glavešine, da su učestale posjete »bolesnika« po pojedinim selima, pri čemu se šapuće da predstoji ofanziva u kojoj će NOP biti uništen.

U selu Kruščici, kraj Ostrošca, naša veza je bila Pašićka Omanović. Ona je, odlazeći po penziju svog očuha, redovno u Prozor odnosila umnožene vijesti i drugi propagandni materijal i predavala za naše veze. U povratku bi nam donijela sve novine koje bi našla u gradu da bismo iz njih uzeli vijesti. Tako nam je i početkom januara donijela dosta ustaških novina: »Novi list« i »Osvit«, koji su izlazili u Sarajevu, »Hrvatsko pravo« iz Mostara, zagrebački dnevnik »Hrvatski narod«. Iz tih dnevnika i sedmičnika smo već u početku januara saznali o »čišćenju zapadne Bosne, i to potpuno, od odmetnika«, a »Hrvatski dnevnik« je dosta otvoreno nagovještavao i ofanzivne akcije Nijemaca i Talijana...

Ubrzo će, iz aviona, početi da nam nude letke - propusnice: »Partizani! Predajte se na vrijeme! S vama će se dobro postupati! Spasite svoje živote. Javite se kod prve njemačke jedinice!« U drugom letku neprijateljski dušebrižnici su se obraćali »braći Muslimanima koji su zavedeni«, zatim »Bošnjacima« i »pravim pravoslavicima«.

Toj neprijateljskoj propagandi na našem terenu se suprostavila agitacija i propaganda Prozorskog bataljona, odnosno njegov agitprop i »tehnika«. A da bi se toj neprijateljskoj mašini moglo uspješno suprostaviti, morale su se ustalili dobre veze i obezbijediti pravovremeno doturanje propagandnog materijala, pisanog narodnim jezikom, sa istinitim činjenicama i vještima o događajima koje je čitalac mogao i sam provjeriti i sadržaj lako prenijeti drugima. Tada su u agitpropu, odnosno u »tehnicu«, sem mene, povremeno radili i Anđelko Tvrtković, zatim u početku januara Mirza Đukić, član KPJ iz Mostara, pa stari revolucionar Anđelko Gvati, koji je čekao na vezu za prebacivanje u Mostar, te, po dolasku iz Sarajevskog polja, Mišo Jokanović.

Budući da u službi veza ljudski faktor igra posebnu ulogu, to smo za raznošenje propagandnog materijala u udaljenije krajeve najviše koristili švercere duhana. U torbama tih odvažnih, vještih, svakom iznenađenju doraslih ljudi, naš propagandni materijal je stizao čak do istočne Bosne, do duboko u hercegovačka sela.

Za bliži dotur propagandnog materijala, pak, korištene su familijarne veze. Đula Hujdur je, recimo, imala braću u Studeničici i Ustrani, a ovi su bili rodbinski povezani sa Lizprecima, Goranima i Ravnicom. Sestra Đulinog supruga bila je udata u Pridvorce, a ovi su imali rodbinu u Gornjem Vakufu. Brojna porodica Habibija imala je rodbinu u selu Jelićima i Kozicama, u rejonu Privora, a ovi, opet, svoju rodbinu u selu Klisure i Obojak, u fojničkom srezu. Porodica Mustafića je imala rodbinu u celoj Neretvici. Seoničke porodice Buturović i Alikadić imale su rodbinsku vezu ne samo u Neretvici nego i šire. Mi smo tako uspostavljali kanale veza, a lako smo primjetili da tako čini i ustaška organizacija veza. Tako je nastajala vrsta dvoboja između naših veza, pri čemu smo njihove otkrivali i pratili, pa time i kontrolisali, čuvajući, koliko smo najviše mogli, naše kanale.

Žene koje su učestvovala u raznošenju naših radio-vijesti i ostalog propagandnog materijala mnogo su doprinijele razvoju NOP-a prozorskog kraja. Prilikom izvršavanja tih zadataka one su, u povratku, prikupljale vijesti, donosile

nam poruke, prenosile zapažanja. I da bismo stizali da zadovoljimo sve veći broj veza i sve razvijeniju mrežu kurira, kao i očekivanja ljudi kojima je sve to namijenjeno - morali smo ponekad raditi i po cijelu noć, samo da bi se na vrijeme raspodijelio i razaslao materijal, da bi to stiglo gdje treba. U jeku neprijateljske propagande na šćitsko područje ubacivali smo i propagandne letke, sa podacima o teškom stanju u Trećem Rajhu, o smjenama generala, o krahu Šeste armije pod Staljingradom. Trudili smo se, razumije se, da to stigne i do našeg naroda, ali i do Švaba i njihovih slugu.

Veliki problem nam je bio kako da se te opširne vijesti na vrijeme ubace u Šćit. Napokon, taj problem je jednostavno riješio Meho Hrinić. On je iz Kovčeva Polja - gdje je, izbjegavši iz Prozora, živio sa porodicom - u toku noći, sa smotkom vijesti, otišao do Šćita i tamo razasuo veliki broj umnoženih vijesti, koje su došle u ruke onih koji su ih znatizeljno čitali, zapanjeni strašnim gubicima Nijemaca i velikom pometnjom među rukovodstvom ustaškog pokreta u Zagrebu.

TITO UPOZORAVA NA ZNAČAJ PROZORSKOG TERENA

Kada je masa od dvadesetak hiljada četnika krenula na prostor označen u planovima ofanzive, jer je trebalo da zaposjednu Gornji Vakuf, Ravno i Vukovsko- Vrhovni komandant NOVJ je upozorio sve jedinice: »Iz Prozora spremaju Talijani i četnici ofanzivu u pravcu Ravno-Livno«. To je bilo naređenje da se prije četnika zaposjedne to područje i tako poremete svi talijansko-četnički planovi, u čemu su i naša tehnika, i mreža kanala veza, imali značajnu ulogu i odgovornost.

U ostvarivanju Titove zamisli sada je odgovornu ulogu imala 3. udarna divizija, pod komandom Pera Četkovića. Njene brigade su pohitale da osvoje Gornji Vakuf, što im je i uspjelo, a mi smo, koliko smo najviše mogli, potpomagali tu našu ofanzivu.

Muharem Nuhefendić

POUZDANA VEZA PREKO »NEUGLEDNE« ILEGALKE

Treći bataljon Prvog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (bio sam komandant toga bataljona) kontrolisao je teritoriju od Bosanske Krupe pa do Bihaća, na desnoj obali rijeke Une. Uzdužna osa te teritorije iznosila je oko stotinu kilometara. Neprijatelj je na tom području, iz svog garnizona, često vršio ispade na oslobođenu teritoriju. Zbog toga smo morali držati znatan broj boraca iznad Bosanske Krupe da bismo se obezbijedili od eventualnih ozbiljnijih napada.

Da ne bi na tom mjestu bio angažovan toliki broj vojnika, koje je pored ostalog valjalo i vojnički i politički obrazovati, došao sam na ideju da formiram jedno specijalno odjeljenje i da ga obučim u određivanju veze signalnim barjačicama. (Održavanje veze na taj način naučio sam u školi rezervnih oficira u bivšoj jugoslovenskoj vojsci.)

Signal iste smo postavljali na uzvišenja. Odatle su oni osmatrali određeni teren. Ukoliko bi primjetili kakvu promjenu ili pokret s neprijateljeve strane obavještavali su jedan drugog određenim znakom (od tačke do tačke). Tako bi signal stizao i do štaba bataljona. Takva veza je dobro funkcionisala. Kasnije su mnogi borci naučili te znake, tako da smo češće vršili smjenu naših osmatrača.

Kada bi dobili obavijest o ispadu neprijatelja, njegovoj snazi i mjestu ispada, jedinice bi brzo izlazile na predviđene položaje, u zasjedi ga sačekale i redovno mu nanosile daleko veće gubitke nego ranije kada su četa ili samo njen jedan dio dežurali na položaju. Taj način osmatranja i javljanja bio je mnogo efikasniji, a jedinice bataljona odmornije.

S obzirom na to da sam kao komandant bataljona bio odgovoran za kontrolu pomenute teritorije, tražio sam i druge mogućnosti za brzo obavještanje o namjerama neprijatelja, njegovom rasporedu, jačini, moralu, nacionalnom sastavu, naoružanju i slično. Takve veze su bile izvanredno dobre i pružale su nam mogućnosti za djelovanje u samom neprijateljevom garnizonu.

Pošto sam se bavio ilegalnim radom u predratnom vremenu u Bosanskom Novom, imao sam dovoljno iskustva i znao sam kako treba organizirati vezu, kakvog kurira treba odabrati. Znao sam da veza mora biti konspirativna, ali u isto vrijeme redovna i blagovremena.

Partijske organizacije su postojale i u Bosanskoj Krupi, Bihaću i Cazinu. Trebalo se sa organizacijom povezati i preko njih djelovati pisanim materijalom i na druge načine u širokim narodnim masama, ali i među domobranima.

Poslije izvjesnog vremena, vezu smo uspostavili najprije sa partijskom organizacijom u Bihaću, zatim u Krupi i najzad sa partijskom organizacijom u Cazinu. S obzirom na to da je veza sa partijskom organizacijom u Cazinu bila najslabija ali i najčvršća, o njoj ću nešto više reći.

Porodica Alibabića iz sela Srbljana bila je jedna od naprednijih porodica. To sam već znao, jer sam prije rata često navraćao, kao srednjoškolac, kod Mehe Alibabića, koji je stanovao u Ostrožračkom Mostu (mjesto na srednjoškolcu između Bihaća i Cazina). Poručio sam mu, da bih se želio s njim naći na njegovom imanju u selu Srbljanima. Odgovorio je pozitivno. Utvrđenog dana smo se susreli. Poslije našeg razgovora o situaciji u Krajini i u cijeloj zemlji prihvatio je da ode u Cazin do jednog člana KPJ. Taj član je bio Esad Berberović - student. Njemu je rečeno da nam je potrebna čvrsta, blagovremena i redovna veza koju bi između nas održavao Meho Alibabić. Meho je tražio kurira koji bi u određene dane dolazio u njegovu radnju i razmjenjivao poštu. Sam je predložio da to bude jedna seljanka iz sela Grmuše na oslobođenoj teritoriji. Poznao je od ranije i vjerovao da će ona taj posao obavljati dobro. Načelno sam to prihvatio.

Kada je Esad Berberović upoznao partijsku organizaciju o tome, odlučeno je da će vezu sa Mehom održavati Hakija Pozderac.

Poslije završenog sastanka potražili smo tu ženu. Morali smo saznati sve o njoj. Bila je to Milka Vukašinić. Kada sam je vidio, u sve sam više vjerovao nego u to da ona može biti kurir kakav nam je potreban. Ali kada sam s njom poveo razgovor, odmah sam utvrdio da je vrlo bistra, razborita, prirodno inteligentna, a pri tome i vrlo hrabra. Nije bila baš lijepa, ali to nam je odgovaralo.

Milka je naš prijedlog prihvatila. Redovno je odlazila na vezu do Mehe. Mnogo toga je sama otkrila i saznala. Njena zapažanja su nam veoma koristila. Ova veza je išla sa oslobođene teritorije do Ostrožračkog Mosta, a odatle je Meho, dajući četrnaest kilometara, do Cazina, išao sam, ili bi po dogovoru iz Cazina dolazio Hakija i donosio ono što smo tražili. Kako su partijske organizacije Bihaća i Cazina bile povezane, razvili smo zaista izvanrednu vezu na relaciji Podgrmeč - Ostrožrački Most i Cazin - Bihać.

Prvi napad na Cazin izveli smo prema podacima dobijenim od veze iz Cazina i Ostrožračkog Mosta, a napad na Bihać 4. novembra 1942. godine izvršen je prema podacima koji su došli iz Bihaća i Cazina.

PRVA PARTIZANSKA TELEFONSKA LINIJA

Kada sam postavljen za komandira čete I. bataljuna Drugog krajiškog narodnooslobodilačkog odreda, koja je kontrolisala određenu teritoriju i željezničku prugu Svodna - Bosanski Novi - Dobrljin i počela izvoditi oružane akcije, bio sam zabrinut /bog vrlo slabe veze sa štabom bataljuna. Mada su čete u svojim akcijama bile, uglavnom samustalne, ipak je bila potrebna brža i sigurnija veza sa pretpostavljenim kumandum.

Tili dana u našu čelu je dušla grupa željezničara, pružnih radnika iz Bosanskog Novog. Na čelu je bio predradnik Jovo Jakovljević. Željezničari su imali svoj alat. Odmah sam od tih željezničara formirao jedan vod. Nazvali smo ga pionirski vod.

To je bilo u januaru 1942. godine. Vjerovatno da je to jedan od prvih pionirskih vodov a koji je bio formiran od stručnjaka, tj. od ljudi koji su bili kvalifikovani za obav ljanje sasv im određenih zadataka. Naša četa je i do tada rušila željezničku prugu, ali ju je neprijatelj brzo popravljao. Ovaj v od je sada imao zadatak da, prilikom napada na prugu, svojim alatom demontira prugu, a šine su drugi vodovi čete bacali u rijeke Sanu i Unu (što je zavisilo od toga gdje se vršio napad). Osim loga, ovaj vod je imao poseban zadatak da prilikom rušenja teleg-ralsko-telefonskih veza prikupi žicu i nosače žičanih linija i da ih donese u logor čete. (Mi smo tada živ jeli logorskim životom. Bili smo u drvenim bajtama.)

Napadima na željezničke posta je i pruge obezbijedi li smo potreban broj zidnih telefona. Tada sam naredio da se uspostavi telefonska linija od naše čete, koja je bila u selu Žuljevici, do štaba bataljona na Koranu. Za dva dana linija je bila postavljena. Razumljivo, to je bila potpuno improvizovana linija, jer smo mjesto stubova koristili drveće ili pobijeno kolje. Ali sada smo vezu sa štabom bataljona mogli uspostaviti za minut - dva, dok nam je ranije, kad smo vezu održavali kuririma, bilo potrebno najmanje četiri časa.

To je bila i prva »stalna« telefonska linija, podignula vlastitim sredstvima na oslobođenoj teritoriji. Poslije loga postavili smo istu takvu liniju do naše najisturenije osmatračnice prema Bosanskom Novom.

Han id i ja On umu vii'

KURIRSKIM STAZAMA ISTOČNE BOSNE

U toku priprema za ustanak, a i pre toga, organizacija KPJ tuzlanske oblasti posv ećiv ala je posebnu pažnju uspostavljan ju kanala za održav an je v eza između partijskih ćelija, te pojedinih m jesta i krajev a u kojima su djelovale v ece ili manje grupe komunista i njihov ih saradnika. Puteni tih veza je trebalo prenositi direktive, pribavljati izvvcšlaje o djelovanju neprijatelja, raspoloženju naroda, prikupljanju oružja, formiranju prvih oružanih grupa, itd. Pošto su morali da djeluju u veoma složenim uslovima, naročito zbog pojačanog okupatorskog i ustaškog nadzora nad svim njima sumn jivim osobama, a posebno nad komunistima - za kurire sti birani hrabri i snalažljivi, nekompromitovani omladinci, što ne znači da nije bilo i starijih ljudi i žena, biranih lako da te važne zadatke pravovremeno i uspješno obave.

KANALI IZ TUZLE ZA BIRAČ, MAJEVICU I OZREN

Sjedište Oblasnog komiteta KPJ za Tuzlu, odnosno Vojnog štaba te oblasti, u početku priprema oružane borbe bilo je u Tuzli. Iz grada je vezu trebalo održavati sa sreskim rukovodstvima za pripreme ustanka u Sekovićima, Bijeljini, Brčkom, Doboju i drugim mjestima i krajevima, koji su u organizacionom pogledu potpadali pod tuzlansku oblast, ali i sa PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, čije je sjedište u to vrijeme bilo u Sarajevu.

U situaciji kada su pripreme za dizanje ustanka vršene u najvećoj tajnosti, odnosno u dubokoj ilegalnosti u kojoj su djelovali članovi KPJ, direktive za rad prenosili su najčešće sami članovi Pokrajinskog i Oblasnog komiteta, kao i rukovodioci pojedinih sreskih komiteta i štabova. Tako su, na primjer, u Tuzlu, tačnije na Pločnik, gdje je bilo sjedište oblasnog partijskog rukovodstva i vojnog štaba, u više navrata, radi prenošenja i primanja direktiva, dolazili Uglješa Danilović i Iso Jovanović - u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, zatim Stevo Popović i Dojčin Lukić iz Lopara, Fadil Jahić Spanac i Mirko Filipović iz Bijeljine, Miloš Zekić iz Šekovića, Tošo Vujasinović i Josip Jovanović sa Ozrena, Ismet Kapetanović iz Doboja itd. Slične kurirske veze postojale su i sa Gradačcom, Gračanicom, Modričom, Zvornikom, Brčkom i Maglajom, odnosno Derventom i Bosanskim Brodom, odakle su u Tuzlu takođe dolazili pojedini članovi KPJ radi podnošenja izveštaja i primanja direktiva za rad.

Pošto je već u toku priprema za oružanu borbu koncentracija partijskih kadrova vršena na tri osnovna područja tuzlanske oblasti - Majevisa sa Semberijom, Birač i planina Ozren - to su i veze Tuzle sa tim područjem bile najčvršće.

Kanal za održavanje veze između Oblasnog komiteta i partijske organizacije u Loparama išao je preko Soline, Stare Majevice i Jablanice, ali i preko Sinin-Hana, Gornje Tuzle i Površnice, odakle su članovi KPJ, rodnom iz tog mjesta, bili povezani sa komunistima u Brčkom, Bijeljini i Ugljeviku.

Veza sa Šekovićima održavana je preko Vukovija, Tupkovića i Osmaka, dok je kanal za Ozren išao preko Lukavca, Petrovog Sela i Gračanice, odnosno preko partijske organizacije u Doboju i Maglaju, odakle je veza održavana sa partijskom organizacijom u Derventi i drugim okolnim mjestima.

Direktna kurirska veza Tuzle održavala se i sa Sarajevom, gdje su se kuriri, prilikom putovanja, najčešće koristili vozom koji je saobraćao na relaciji Tuzla - Doboju - Sarajevo, dok se u ostala mjesta stizalo uglavnom pješke.

USPOSTAVLJANJE DESETINA KURIRSKIH PUNKTOVA

Već u toku priprema za oružanu borbu, pojedina partijska rukovodstva su otpočela sa stvaranjem punktova i uspostavljanjem kanala za održavanje veza na području svog djelovanja. Tako su, na primjer, Cvijetin i Branko Radovanović iz sela Obarske održavali vezu između grada Bijeljine i organizatora oružane borbe u bijeljinskom srezu, Fadila Jahića Španca, koji se, nakon izlaska iz grada, najčešće zadržavao oko Crnjalova i Obarske, dok su Vujadin Trifković iz Balatuna i Drago Pajkanović iz Bijeljine bili veza između partijske organizacije u Bijeljini i organizatora ustanka u Gornjem i Donjem Brocu, odnosno Balatunu i Međašima. Slične kurirske veze postojale su između komunista u dolini Glogovca, Patkovače i Trnove i Bijeljine.

Postojale su i stalne kurirske veze između pojedinih ustaničkih grupa u Semberiji i na Majevisi, a njih su, obično, održavali rukovodioci priprema za dizanje ustanka u pojedinim regionima: Cvijetin Mijatović Majo, Enver Šiljak, Mirko Filipović, Vukašin Pajkanović, Slobodan Jovanović, Stevo Perić, Svetolik Gospić, Mladen Jeftić, Jovica Kokanović, Drago Tojić Gango, Nikola Spasojević, Dojčin Lukić, Stevo Popović i dr.

Već u vrijeme neposrednih priprema za dizanje ustanka, uspostavljane su veze između ustaničkih grupa u Semberiji i partijskih organizacija u Sremu i

Mačvi, a održavali su ih Ratko Miljuš, Jovica Lazarević, Veljko Mirković Sembrac, Jeremija Perić i drugi.

Slična situacija bila je i u Birču, gdje su stalne kurirske veze bile uspostavljene između svih već formiranih ustaničkih desetina i grupa i Sreskog štaba, koji se uveliko pripremao za oružanu borbu. Stalne veze postojale su i između Sreskog štaba u Šekovićima i komunista iz Vlasenice, iz koje su Vukola Dundić i drugi redovno obavještavali Miloša Zekića i Branu Savića o situaciji u ovom okupiranom mjestu i raspoloženju naroda za borbu, a kuriri su, obično, bili seljaci iz Šekovića i okoline, koji su po raznim poslovima odlazili u Vlasenicu.

Organizatori ustanka na Ozrenu uspostavili su vezu sa partijskim organizacijama u Maglaju, Doboju i Gračanici, odnosno Petrovom Selu i Boljaniću.

Tako je, još u toku priprema za oružanu borbu, stvorena široka mreža kanala za održavanje veze između oblasnog partijskog i vojnog rukovodstva i partijskih organizacija i ustaničkih grupa, te je i direktiva o otpočinjanju oružane borbe, koju je Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu izdao 13. jula

1941. godine, za samo dva dana stigla iz Sarajeva do Oblasnog komiteta KPJ u Tuzli, a zatim i do svih komunista uključenih u pripreme za dizanje ustanka.

DUGI I OPASNI KURIRSKI PUTEVI

Nakon što su se Oblasni komitet KPJ i Oblasni vojni štab, krajem jula 1941. godine prebacili iz Tuzle u Šekoviće, komunisti Birča dobili su nove zadatke. Izabравši, naime, Šekoviće za svoje sjedište, Komitet i Štab su računali da će odatle lakše nego iz Tuzle moći da rukovode oružanom borbom u sjeveroistočnoj Bosni, da će se iz Birča preko Romanije moći lakše održavati veza sa Pokrajinskim komitetom u Sarajevu, kao i sa Vojnim štabom za Sarajevo, odnosno sa ustaničkim snagama u Srbiji. Zbog toga su komunisti Birča i dobili zadatak da, pored održavanja veze sa pojedinim ustaničkim grupama u samom Birču, organizuju kurirske kanale i u pravcu Romanije, Majevice i Ozrena, ali sada i sa Mjesnim komitetom KPJ za Tuzlu, koji je, u uslovima duboke ilegalnosti u gradu, nastavio sa radom na okupljanju svih antifašistički raspoloženih rodoljuba, spremnih za borbu protiv okupatora i ustaša.

Slične zadatke dobili su i komunisti iz Semberije i sa Majevice, odnosno sa Ozrena i iz Tuzle, koji su bili dužni da sa svojih sektora šalju izvještaje Oblasnom vojnom štabu u Šekovićima. Da su to bili teški i odgovorni zadaci neka pokaže i ovaj podatak. Da bi stigli na Majevicu, a zatim u Semberiju, kuriri su morali da pređu rijeku Spreču i put Tuzla - Zvornik, koji je bio zaposjednut jakim neprijateljskim snagama, a potom da prođu kroz čitav niz sela koja je obezbjeđivala seoska milicija (legija), odnosno u kojima je bilo dosta onih koji su, za račun okupatora i ustaša, budno pratili kretanje nepoznatih lica.

Još teža situacija bila je sa održavanjem veza sa ustaničkim snagama na Ozrenu. Ovdje se, kada se krene iz Šekovića, prije svega morala preći dobro čuvana cesta Tuzla - Kladanj, a zatim bespuća Konjuha, da bi se, nakon toga, kuriri probijali između sela, zaposjednutih od strane jakih ustaških i legionarskih jedinica. Upravo zbog ovih teškoća koje su se pojavile već u samom početku oružane borbe kao i zbog potrebe da kurir na putu provede i po 15 dana, veza između Oblasnog štaba u Šekovićima i komunista koji su radili na dizanju ustanka na Ozrenu bila je dosta slaba, tako da se jedno vreme gotovo i nije znalo šta se tamo stvarno zbiva. Štab je posebno brinula činjenica da se na Ozrenu kasnilo sa početkom oružane borbe, zbog čega je tamo upućen jedan od članova Oblasnog komiteta.

Bilo je pokušaja da se veza iz Šekovića sa Ozrena održava i preko Tuzle (veza sa Tuzlom išla je kanalom Šekovići - Tupkovići - Vukovije - Tuzla, odnosno Šekovići - Matijevići - Zivnice - Tuzla). Međutim, ni to nije dalo željene rezultate, tako da je Oblasni vojni štab dugo ostao gotovo bez ikakvih veza sa Ozrenskim NOP odredom, a samim tim i bez vijesti o borbama koje su se tamo vodile.

TEHNIČKA MODERNIZACIJA VEZE NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

Intenzivan razvoj ustanka u Birču, koji se brzo širio na sve četiri strane, doveo je do stvaranja prostrane slobodne teritorije. Slobodna teritorija je stvorena i na Romaniji. Tako je čitava prostorija od ceste Tuzla - Zvornik do pruge i puta Sarajevo - Višegrad, i od rijeke Drine do Olova i Kladnja - veoma brzo oslobođena. Slobodne teritorije, istina znatno manje, bile su stvorene i na Ozrenu, a nešto kasnije i na Majeveci.

U isto vrijeme u okupiranoj Tuzli je djelovala jaka partijska organizacija, na čijem čelu se nalazio delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Mahmut Bušatlija Buš. I u ostalim gradovima (Brčko, Bijeljina, Gradačac, Gračanica, Doboj i dr.) odvijao se intenzivan rad na okupljanju rodoljuba oko političke platforme KPJ, koja je, od samog početka oružane borbe, nastojala da u borbu protiv okupatora i ustaša pokrene široke narodne mase.

U situaciji kada smo na jednoj strani imali slobodnu teritoriju, a na drugoj okupirane gradove u kojima su djelovale jake partijske, skojevske i druge antifašističke organizacije, a naročito nakon što su, poslije Savjetovanja u Stolicama (26. septembra 1941. godine), formirani jaki NOP odredi na Majeveci, Ozrenu, Birču, Romaniji i Zvijezdi - problem održavanja veza između gradova i odreda, odnosno odreda i Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, postao je još aktuelniji, a te veze brojnije i značajnije. U takvim uslovima su se veze na već oslobođenoj teritoriji, uspostavljanjem telefonskih linija između pojedinih štabova, odnosno oslobađanjem gradova i krajeva - počele da »modernizuju«, ali su zato veze sa partijskim organizacijama u nekim većim mjestima i dalje održavane putem kurira.

Štabovi partizanskih jedinica i organi nove narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, odmah su pristupili uspostavljanju telefonskih veza između pojedinih mjesta, koristeći se pri tome postojećim poštanskim linijama. Tako su u partizanski poštanski saobraćaj uključeni Rogatica i Sokolac na Romaniji, Vlasenici, Šekovići, Milići, Drinjača, Bratunac, Srebrenica i Han-Pijesak u Birču, a nešto kasnije i Olovo, kao i tzv. zvornički i kladanjski front, na kojima su vođene borbe, odnosno na kojima su neprijateljske posade bile opkoljene od ustaničkih jedinica. Telefonske veze postojale su i sa Ljubovijom i Bajinom Baštom u Srbiji, a preko njih veza je održavana i sa Užicama, gdje je u to vrijeme bilo sjedište Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije.

Za održavanje veza između oslobođenih gradova i pojedinih partizanskih odreda korišćeni su i motorbicikli, kamioni i automobili, koji su, recimo, saobraćali na relaciji Drinjača-Milići-Vlasenica- Han-Pijesak - Sokolac - Rogatica, odnosno Vlasenica - Šekovići i Vlasenica - Bratunac - Srebrenica. Oni drugovi koji su, po kurirskom poslu, odlazili u Srbiju - takođe su se služili automobilima.

Kratko vrijeme bio je uspostavljen i željeznički saobraćaj na pruzi Han-Pijesak - Olovo - Vozuća, kojim su se, pored kurira, prebacivali i borci, kao i ratni materijal.

Zahvaljujući dobro organizovanom prebacivanju kurira, izveštaji sa položaja brzo su stizali do štabova i partijskih rukovodstava. S druge strane, radio-vijesti i ostali propagandni materijal blagovremeno su doturani do sjedišta narodnooslobodilačkih odbora i komandi mjesta, a samim tim i do stanovništva.

Bio je to period koji će, s malim prekidima, potrajati do aprila 1942. godine.

SIGURNI IZLAZI IZ OKUPIRANIH GRADOVA

Izbijanje ustanka i stvaranje prostrane slobodne teritorije dovelo je partijske kadrove koji su radili u okupiranim gradovima - u veoma tešku situaciju. Okupatori i ustaše zaplašeni snagom narodnog ustanka, preduzimali su opsežne mjere kako bi spriječili održavanje veza između partijskih rukovodstava u gradovima i partizanskih jedinica. Čim su bile otežane mogućnosti izlaska kurira

na slobodnu teritoriju - Nijemci i ustaše su pored postavljanja bodljikavih žica oko okupiranih gradova i mjesta, rigorozno pojačali kontrolu ulaska i izlaska.

Partizanske jedinice su, pak, životno bile zainteresovane da veza sa gradovima bude stalna, sigurna i blagovremena. Poznato je, naime, da su se partizani upravo iz gradova snabdijevali sanitetskim materijalom, oružjem i municijom, papirom, duvanom i ostalim potrebštinama kojih nije bilo na slobodnoj teritoriji, te obavještenjima o namjerama neprijatelja, novom ustaškom aparatu itd. Najzad, iz gradova su stalno pristizali novi borci, a u njih su, po raznim zadacima, veoma često odlazili pojedini partijski radnici i kuriri, noseći sa sobom prekućane radio-vijesti i drugi propagandni materijal.

Zbog toga su bila razumljiva nastojanja i partijskih kadrova iz gradova, i onih iz partizanskih jedinica, da se stvore takvi kanali za održavanje međusobnih veza, putem kojih će se, sa što manje opasnosti, moći dostavljati izvještaji, ili neka druga obavještenja, odnosno zatražiti ono što je u datoj situaciji partizanima bilo najpotrebnije.

PUNKT KOD ALJE RAMADANOVIĆA

S obzirom na važnost ovog zadatka, na njegovom izvršavanju posebno su se angažovali Mahmut Bušatlija u Tuzli, Haris Suljić u Brčkom, Soka Veselić u Doboju, Drago Pajkanović i Ferika Kučera u Bijeljini, kao i veći broj komunista koji su se već nalazili u partizanskim jedinicama, ili partijskim rukovodstvima (Rado Jakšić, Dušan Blagojević, Đoko Subotić, Slavko Mićanović, Stevo Popović i dr.).

Iskustvo stečeno u prvim danima okupacije, gubici do kojih je dolazilo prilikom izvršavanja pojedinih zadataka, kao i potreba za održavanjem stalne veze između partijskih organizacija u gradovima i partizanskih jedinica, bitno su uticali da se i ti problemi s uspjehom razriješe. Tako su kuriri sa sanitetskim materijalom i obavještenjima, kao i grupa novih boraca, dugo uspješno odlazili iz gradova do Majevičkog, Birčanskog i Ozrenskog NOP odreda, vraćajući se otuda sa novim direktivama za rad i hrpama propagandnog materijala.

Partijska organizacija Semberije i Bijeljine održavala je takođe čvrstu vezu sa Semberijskom partizanskom četom kada se ova, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, morala prebaciti u Srbiju. Vezu je organizovao i održavao Cvijetin Radovanović, a kuriri su još bili Veljko Mirković i Rado Cvijetinović.

Mahmut Bušatlija Buš organizovao je kanal za održavanje veze sa Majevičkim NOP odredom, koji je iz Tuzle vodio preko Slavinovića, Simin-Hana, Gornje Tuzle i Površnica. I on sam je jednom prilikom krenuo na Majevicu, i tom prilikom (oktobra 1941. godine), zajedno sa grupom boraca, naišao na ustašku zasedu i u okršaju poginuo. Poslije toga, veza sa Majevicom održavana je pravcem Soline - Stara Majevisa - Crno Blato - Jablanica. Ovim pravcem išla je na partijsko i skojevsko savjetovanje u Lopare i grupa članova KPJ i SKOJ-a iz Tuzle, a njime su se, za čitavo vrijeme rata, služili svi oni koji su odlazili na Majevicu, odnosno oni koji su, po raznim zadacima, dolazili u Tuzlu. Tu je glavna veza bio Aljo Jahić, zvani Aljo Bijeljina, koji je u svako doba dana i noći znao da nađe načina da u Tuzlu, ili do Majevice, prebaci kurira ili nekog partijskog funkcionera, odnosno prenese neko važno obavještenje. Bio je to, ujedno, jedan od najsigurnijih i najbolje organizovanih kanala, kojim je tuzlanska partijska organizacija bila povezana sa Majevicom, odnosno Mačkocem kod Lopara.

ČETNICI NARUŠAVAJU SISTEM PARTIZANSKIH VEZA

Problem održavanja veza između jedinica narodnooslobodilačke vojske postao je posebno aktuelan, nakon što je u istočnu Bosnu stigao Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije, sa drugom Titom na čelu. Tada su, naime, drugovi Rodoljub Čolaković i Rado Jakšić dobili zadatak od druga Tita da pronađu kurira koji je tre-

baio da ode do štaba Valjevskog NOP odreda u Srbiju i donese izvještaj o situaciji u Mačvi i Pocerini, kao i lozinku za grupu rukovodilaca koji su i sami morali da se vrate u Srbiju. Za izvršenje ovog teškog i odgovornog zadatka izabran je skojevac Dragoljub Grujić, srednjoškolac iz Zvornika. On je ovaj zadatak uspješno izvršio: stigao je do Valjevskog NOP odreda i od njega donio izvještaj i lozinku. Kasnije je Grujić postao kurir Vrhovnog štaba i na toj dužnosti i poginuo.

Kada su, nešto kasnije, oficiri Draže Mihailovića, predvođeni žandarmerijskim majorom Jezdimirom Dangićem, otpočeli sa otvorenom borbom protiv komunista i partizana, kapetan Dragoslav Račić, delegat Draže Mihailovića u istočnoj Bosni, uhapsio je u Olovu Rodoljuba Čolakovića. Srećom, drug Ročko je, zahvaljujući postojećim telefonskim vezama između Olova i Vlasenice, ubrzo oslobođen iz četničkog zarobljeništva. Što dakle nije došlo do najgoreg, ima se i ovdje, zahvaliti uspostavljenim telefonskim vezama.

Već u to vrijeme, u situaciji kada između četnika i partizana u istočnoj Bosni još nije bilo došlo do otvorenog oružanog sukoba, pojedine četničke grupe su presrijetale i hvatale partizanske kurire koji su iz Birča išli na Majevicu, ili prema Romaniji. Tako su četnici Radivoja Kerovića uhvatili, a zatim i ubili Vesu Gavrića, koji je nosio važnu poštu za Majevički NOP odred, dok su četnici Aćima Babića uhvatili i ubili Danka Vidakovića, koji je iz Šekovića išao na Romaniju.

Kada su četnici sa Majevice napali i poubijali u Vukosavcima štab Majevičkog NOP odreda (20. februara 1942. godine) na uspostavljanju veze sa Ozrenskim NOP odredom radio je Franjo Herljević, koji je na tom zadatku proveo više dana.

Intenzivan rad na održavanju veza između pojedinih partizanskih odreda, odnosno partijskih organizacija u gradovima i slobodne teritorije, potrajao je sve do aprila 1942. godine, do tzv. četničkih pučeva i gubljenja dobrog dijela slobodne teritorije. Tada je okupator, skupa sa ustašama, »legijom« i četnicima, zaposeo sve važnije komunikacije, dok su se manje partizanske grupe i izvjestan broj komunista zadržao na Majevisi (oko Mačkovca i Lopara), u Šemberiji, na Ozrenu i Romaniji. U tom, za NOP ovog kraja veoma teškom periodu, slobodan je ostao samo dio birčanske teritorije, na kojoj se zadržao Birčanski NOP odred i nešto kasnije formirana Šesta istočnobosanska brigada, te djelovao dio pokrajinskog rukovodstva Partije sa Isom Jovanovićem na čelu.

Prekinute su sve ranije uspostavljene veze i izgubljena veza i sa Vrhovnim štabom, kao i sa dijelom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koji se nalazio u Bosanskoj krajini. Izginuo je od četnika i ustaša veliki broj kurira, koji su do tada bezbroj puta prelazili sve te opasne staze, ceste, potoke, rijeke i pruge, izbjegavajući mnogobrojne zamke koje im je postavljao neprijatelj.

GRUPA KURIRA SE PROBIJA DO TITA

Dio pokrajinskog rukovodstva Partije koji je ostao u Šekovićima i štab Šeste istočnobosanske brigade tako su ostali bez potrebnih podataka o situaciji u pojedinim krajevima, kao i u okupiranim gradovima, gdje se nalazio veći broj komunista i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta, koji su i sami bili dezorijentisani i zbunjeni novonastalom situacijom. Zbog toga se i postavio problem što bržeg uspostavljanja veza sa komunistima i partizanskim grupama u Šemberiji i na Romaniji, kao i sa Mjesnim komitetom KPJ u Tuzli, te sa Vrhovnim štabom koji je bio na maršu za Bosansku krajinu.

Tako je u pravcu Romanije i Jahorine, preko Milan-planine, krenula grupa boraca, sa kojom su se nalazili i Svetozar Vukmanović Tempo, Tošo Vujasinović i Rado Jakšić. Njihov cilj je bio hvatanje veze sa Vrhovnim štabom i obnavljanje punktova za prihvatanje kurira i partijskih radnika koji su se iz Šekovića kretali prema Romaniji i obratno. Već ovaj pokušaj da se uspostavi narušena veza sa Vrhovnim štabom i partijskom organizacijom Romanije pokazao je daje narod, i pored četničkog terora, spreman da nastavi borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i pruži punu pomoć komunistima i NOP-u u oživljavanju oružane bor-

be, pružajući utočište partizanskim kuririma, koji su se nalazili na izvršenju važnih zadataka, dajući im hranu i obezbjeđujući im vodiče.

Zahvaljujući tome, grupa partizana koja je išla za Vrhovni štab bezbjedno je stigla do druga Tita, upoznala ga sa situacijom u istočnoj Bosni, dobila direktive za dalji rad i naređenje o formiranju Šeste istočnobosanske brigade, a zatim se, istim putem, vratila u Šekoviće. •

Dok se ova grupa nalazila u Vrhovnom štabu, drug Tito je izdao i naređenje o formiranju Glavnog obavještajnog centra za istočnu Bosnu, sa Tošom Vujasinovićem na čelu, s tim što će se u Birču za taj posao zadužiti Rado Jakšić i Milenko Savić. Zadatak Centra bio je prikupljanje podataka o namjerama neprijatelja, otkrivanje njemačkih, ustaških i četničkih špijuna i petokolonaša, te zaštita objekata na oslobođenoj teritoriji koji su bili od posebnog značaja za NOP. S tim u vezi se, poslije povratka ove grupe partizana iz Vrhovnog štaba, pristupilo pronalaženju pouzdanih ljudi, koji će štabove i partije rukovodstva obavještavati o namjerama neprijatelja, ali i uspostavljati veze sa partizanskim grupama i partijskim radnicima koji su se zadržali na Majeveci, u Semberiji, na Ozrenu i u drugim krajevima istočne Bosne, odnosno sa partijskim organizacijama u okupiranim gradovima.

STALNE VEZE MAJEVICE SA FRUŠKOM GOROM

Treba, međutim, reći daje u situaciji kada je na većem dijelu istočne Bosne bijesnio ustaško-četnički teror i kada se rad za NOP odvijao pod veoma teškim okolnostima i u dubokoj ilegalnosti-bilo teško povući granicu između obavještajnih i kurirskih poslova. Partizanski obavještajci najčešće su bili i kuriri, odnosno obavještajni punktovi služili su u većini slučajeva i kao kurirske javke. Primjera radi, kada se, u ljeto 1942. godine, postavilo pitanje kuda da krene Šesta istočnobosanska brigada, iz Šekovića u Semberiju su, prvenstveno u cilju hvatanja veza sa Sreskim komitetom KPJ za Bijeljenu, ali i radi prikupljanja podataka o situaciji u ovom kraju, upućeni kuriri: Cvijetin Radovanović, Mirko Filipović i Haso Burić. Oni su u dva navrata odlazili u Semberiju, i tom prilikom na licu mjesta dobijali podatke o situaciji u bijeljinskom srezu. Zahvaljujući ovim kuririma, pokrajinsko rukovodstvo u Šekovićima je doznalo da četnicima nije pošlo za rukom da unište partizanske grupe i partijske kadrove koji su ostali u Semberiji. Naprotiv, u bijeljinskom srezu i nekim dijelovima Majevice je bio NOP u sponu, tako daje septembra 1942. godine u tom dijelu zemlje djelovalo oko 350 članova KPJ, preko 420 članova SKOJ-a, brojni narodnooslobodilački odbori, organizacije omladine i AFŽ i dr.

Uspostavljena je veza i sa partijskom organizacijom u Sremu, kao i kanal za održavanje veze sa Mjesnim komitetom KPJ u Tuzli, koji je od Mačkovca išao preko Jablanice, Stare Majevice i Soline. O tome kako je bila organizovana kurirska služba u Semberiji najbolje govori činjenica da su kuriri sa radio-vijestima

i drugim materijalima, samo za jednu noć stizali od Trnove na Majeveci do Broca na Savi, iako je na pravcima kretanja kurira bilo više neprijateljskih uporišta. Za to se ima zahvaliti snazi NOP-a, koji je u svim selima Semberije (Trnova, Modran, Glogovac, Popovi, Kriva Bara, Dvorovi, Brodac, Međaši i dr.) imao jaka uporišta, odnosno činjenica da su na tom sektoru djelovali: Sreski komitet KPJ i SKOJ-a, osam opštinskih i jedan mjesni komitet KPJ i SKOJ-a, kao i veći broj drugih institucija NOP-a. Bio je to odlučujući momenat prilikom donošenja odluke o prebacivanju Šeste istočnobosanske brigade iz Šekovića na Majevicu.

MNOGI SU ZAUVIJEK OSTALI NA KURIRSKIM STAZAMA

Da bi se došlo do podataka o kojima je reč, kuriri su morali da savladaju bezbroj prepreka, da pređu cestu Tuzla - Zvornik, a zatim da se povuku između ustaško-četničkih položaja i zasjeda, odnosno sela koja su bila zaposjednuta od

»legije« i četnika. Da bi se prevalio put od osamdesetak kilometara, kuririma je bilo potrebno više od sedam dana i isto toliko noći.

Pored Majevice i Semberije, stalna kurirska veza bila je uspostavljena i sa partijskom organizacijom na Romaniji. Što je ona dobro funkcionisala ima se zahvaliti saradnicima NOP-a i oružanim grupama, koje su djelovale po selima Planine. Ivan Bjelaković, Duško Jovanović i drugi organizovali su takve punktove (jedan se, na primjer, nalazio u kući porodice Sarić u selu Grabovica, usred Planine) na koje su se, u svako doba dana i noći, mogli osloniti svi oni koji su išli prema Romaniji i Sarajevu, ili obratno.

Obnovljene su veze između Mjesnog komiteta KPJ u Tuzli i Šekovića (kanal: Šekovići - Matijevići - Živinice - Tuzla), kao i sa ostalim krajevima koji su privremeno bili zaposjednuti od ustaša i četnika. U čitav ovaj sistem bio je uključen veliki broj saradnika NOP-a (Nedo Popović iz Osmaka, Slobodan Savić iz Raševa, Cvijan Samardžić i Milan Filipović iz Tupkovića, Lazar Tešić iz Matijevića, Boro Nikolić iz Grabovice, Radivoje Jović iz Brda, Srećko i Nedo Jurošević iz Vrtoče, Alojz Čondrić iz Bratunca, Maksim Rametić iz Kladnja, Ibrahim Fejzić i Meho Ferhatbegović iz Memića i mnogi drugi), od kojih je velik broj, izvršavajući svoje zadatke, poginuo od ruke neprijatelja - pomenimo samo Vukosava Erića, Jelku Kojić, Neđu Lozančića-Bjelanovića, Duku Kojić, Boru Nikolića i Savu Zelenovića, s tim što je mnogo veći broj onih kurira kojima ni imena nisu zabilježena. Svi ovi kuriri, koji su često upućivani u nepoznato, ginuli su, izvršavajući zadatke koje je pred njih postavljalo rukovodstvo Partije i NOP-a, pri čemu su sa njima, nerijetko, propadali i izvještaji, odnosno direktive, koje su nosili pojedinim partijskim komitetima i partizanskim grupama.

Neuporedivo je više onih kurira koji su uspjeli da dođu do cilja i da izvrše postavljene zadatke. Tako je, na primjer, grupa kurira sa Izom Jahićem na čelu, u oktobru 1942. godine preplivala Savu i donijela u Semberiju izvještaj o velikoj pobjedi koju su bataljonu Šeste istočnobosanske brigade i Fruškogorski NOP odred izvojevali nad Nijemcima na Filipovom putu u Bosutskim šumama.

Kada su nešto kasnije, dok se Šesta brigada nalazila na Majevisi, četnici Sava Derikonje i Milorada Momčilovića upali u Šekoviće, partijsko rukovodstvo Birača uputilo je Đorđu Simića i Rajka Mičića na Majevicu, sa porukom o četničkom upadu na slobodnu partizansku teritoriju. Zahvaljujući Simiću i Mičiću, koji su uspjeli da se probiju do onog dijela pokrajinskog rukovodstva koji se nalazio sa Šestom brigadom, došlo je do prebacivanja partizanskih snaga sa Majevice u Birač i do protjerivanja četnika iz ovog kraja.

PREDAO IZVJEŠTAJ KOMESARU POSLIJE RATA

Pošto je boravak na Majevisi Šeste brigade i Fruškogorskog NOP odreda, kao i tek formiranog Drugog majevičkog partizanskog odreda, izazvao pravu paniku, prije svega među četnicima, a zatim i među Nijemcima i ustašama - okupator je veoma brzo intervenisao i jakim snagama napao naše jedinice, koje su samo par dana ranije (28. novembra 1942. godine), na Maleševcima, uništile četničku grupaciju Đure Bižića koja je brojala oko 1.400 četnika.

O pripremanju neprijateljske ofanzive na Majevicu obavješten je komandant Glavnog štaba za istočnu Bosnu, Uglješa Danilović, a potrebne podatke poslao mu je iz Tuzle Vladimir Perić Valter. On je, u septembru 1942. godine, iz šeste brigade upućen na partijski rad u Tuzlu, a poruku je u Mačkovac donio Mišo Vokić, kurir Mjesnog komiteta KPJ za Tuzlu. Kanalom kojim se Vokić služio (Mačkovac - Jablanica - Solina - Tuzla) u Tuzlu se sa Majevice prebacio prvo Valter, a zatim i delegat Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije Svetozar Vukmanović - Tempo.

Od dolaska u Šekoviće, jula 1942. rukovodstvo NOP-a u istočnoj Bosni nije imalo vezu sa Vrhovnim štabom. Zbog toga su, početkom 1943. godine, u pravcu Bosanske krajine upućena tri kurira sa izvještajem o vojno-političkoj situaciji u

istočnoj Bosni i o rezultatima borbi koje je Šesta istočnobosanska brigada vodila zadnjih mjeseci. Na tom dugom putu, dva kurira su poginula, dok je treći uhvaćen živ od ustaša i upućen u logor u Njemačku. I pored toga, njemu je pošlo za rukom da sakrije izvještaj koji je nosio i da ga, poslije rata, preda ratnom političkom komesaru Šeste brigade Cvijetinu Mijatoviću Maji.

Oživljavanjem oružane borbe u istočnoj Bosni i prebacivanjem Fruškogorskog NOP odreda na Majevicu, pojačana je i za stalnim održavanjem veze između Fruškogorskog odreda i partijskog rukovodstva u Sremu. Oslonivši se na već postojeće kurirske punktove u Semberiji, stvorene u toku 1942. godine, kuriri su sa Majevice do Save i obratno stizali samo za jednu noć, tako da su izvještaji na vrijeme dolazili onima kojima su bili namijenjeni. Osim toga, kurirske veze postojale su i između Šekovića i Majevice, Šekovića i Romanije, odnosno Majevice i Tuzle, Šekovića i Tuzle, Majevice i Brčkog i Bijeljine, a nešto kasnije uspostavljen je kanal i za održavanje veze sa Semberijom i Mačvom.

Jeremi ja Ješa Perić

VEZE GLAVNOG ŠTABA ZA CRNU GORU

Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Crne Gore nalazio se 1941. godine u selu Radoče. Odatle je rukovodio narodnooslobodilačkim pokretom Crne Gore. Negde krajem 1941. Glavni štab se premestio u selo Gostilje i smestio u osnovnu školu u mestu zvanom Smrdelj. Odatle je imao vezu sa svim jedinicama na teritoriji Crne Gore. Štab je ostao u Gostilju sve do marta meseca 1942., kada se premestio u selo Gornje Polje iznad Nikšića. U to vreme vodile su se teške borbe sa neprijateljem u okolini Nikšića i u drugim mestima.

Međutim, zbog ozbiljnosti situacije, Glavni štab je morao da se povlači prema Bosni. On je na ovom terenu ostavio jedan broj ilegalaca. Pošto je morao da se povlači prema Pivi i dalje prema Hercegovini i Bosni, sa Glavnim štabom povlačila se i glavna crnogorskih snaga, koje su učestvovala u borbama u Bosni i Hercegovini, Bosanskoj krajini sve do Bihaća, Jajca i Mrkonjić Grada. Tada su bile već formirane brigade i divizije, a nešto kasnije i 2. korpus NOVJ.

Kad se Glavni štab vratio iz Bosne u Crnu Goru, Komanda 2. korpusa je bila u Kolašinu, a jedinice korpusa bile raspoređene po čitavoj Crnoj Gori, od položaja prema Prijepolju, do položaja prema Boki Kotorskoj.

Iza toga došlo je do formiranja Komande Vojnog područja u Nikšiću i druge komande za srez podgorički u selu Gostilju. Ta dva područja bila su međusobno povezana žičnom linijom, pa je telefonskim saobraćajem bilo olakšano prenošenje poruka.

Međutim, ta veza nije se mogla stalno koristiti zbog dejstva neprijatelja, jer smo se morali češće premeštati s jedne teritorije i prelaziti na drugu.

Između Glavnog štaba za Crnu Goru, Boku i Sandžak i Vrhovnog štaba NOV i POJ, kada se nalazio u Užicama, održavala se samo kuriska veza. Poznato mi je daje među tim kuririma bio i Košta Šaranović, koji je poginuo kao komandant bataljona u 5. ofanzivi na Sutjesci.

U 1941. i 1942. godini sa štabovima bataljona i sličnim štabovima nije postojala žična veza. Na tim relacijama koristila se isključivo kurirska veza.

Prva žična veza uspostavljena je tek krajem 1943. u jednom delu Crne Gore i to od Komande 2. korpusa u Kolašinu do Komande Vojnog područja u Gostilju i Poljica Kovačkih. Ta veza se koristila i za vezu sa sreskim narodnooslobodilačkim odborima.

Koliko se sećam, kad je formiran korpus, jedinice potčinjene komandi korpusa održavale su veze s tom komandom, a po potrebi i s Glavnim štabom, ali preko komande korpusa.

Poznato mi je i to daje Glavni štab pokušao da uspostavi i radio-vezu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ, ali mi nije poznato da li je ona i uspostavljena.

Duro Čagorović

OSLONAC NA VEZE KOMANDOVANJA

Moja sjećanja na veze u širem, političkom, smislu i shvatanje njihovog značaja za blagovremeno i potpuno informisanje, zaključivanje i odlučivanje, datiraju iz vremena rada komunističkog i uopšte naprednog pokreta na Beogradskom univerzitetu uoči rata. Riječ je o tome kako je u toj našoj organizaciji tekao proces informisanja, zakazivanja akcija, raspodjele partijskog materijala itd. Sve se to, razumije se, radilo u izuzetno složenim i teškim ilegalnim uslovima, gdje se partijska organizacija, da bi mogla da radi i obavlja svoje zadatke, da izvršava svoju ulogu, morala koristiti raznim vezama - da održi povezanost sa članstvom i drugim saradnicima, a da ne bude otkrivena.

Partijski materijali su se, recimo, predavali na slijedeći način: ličnost, u principu član Partije, koja je bila zadužena da raznese partijski materijal partijskim ćelijama, zakazala bi, preko sekretara ćelija, mjesto i vrijeme kuda će, kako i kada proći. Tamo bi došli za to određeni drugovi, predstavnici svake partijske ćelije, stali bi duž jedne ulice ili duž nekoliko ulica, na raznim ćoškovima ili u ulazima, u tačno određeno vrijeme, tuda bi nailazio drug koji dijeli materijal, provjerivši utvrđene znake raspoznavanja i tek poslije te obavezne provjere, bi se veza uspostavila, makar da se ti ljudi među sobom i znaju od ranije, zaduženi drug bi izvadio iz svoje tašne partijski materijal i predavao vezi. Ovaj bi ga raznosio i davao dalje. Želim da naglasim daje to tako precizno funkcionisalo da kad bi sastanak bio, recimo, zakazan na uglu Aleksandrove i Karnedžijevе ulice u 8 časova i 23 i po minute - baš tada se tamo morala naći i uspostaviti veza, inače ako ne bi tako bilo onda ta veza ne bi bila uspostavljena. Slično je bilo i sa zakazivanjem partijskih sastanaka. Oni su zakazivani tačno u određeno vrijeme i ako se ne bi došlo u to određeno vrijeme onda bi se sastanak ili odlagao, ili premještao na neko drugo mjesto. Slično je bilo i sa akcijama, podjele letaka, i pisanjem parola. Demonstracije su se takođe zakazivale s velikom preciznošću. Kada bi se u određeni minut skupio veliki broj ljudi na određeno mjesto, određeni drug koji bi počinjao demonstracije, odnosno, kako se to govorilo, izbaciti prvu parolu - to je trebalo uraditi u tačno određeno vrijeme a dalje se odvijalo kako bi to situacija nalagala i dozvoljavala.

Na demonstracijama su uspostavljane i veze. Sjećam se organizacije demonstracija od 14. decembra 1939. godine. Mi studenti smo masovno učestvovali na tim demonstracijama, ali i radnici i druga omladina. U periodu priprema određeno je da će se studenti tog i tog fakulteta nalaziti na čelu kolone od Slavije prema Čuburi, što je trebalo da bude pravac kretanja, a da će na bokovima biti studenti ovog ili onog fakulteta, a tako i na začelju, da će se u sredini nalaziti drugovi koji treba da rukovode demonstracijama. Ja sam, recimo, na tim demonstracijama imao za dužnost da održavam vezu, između tog centra, odnosno druga Nikole Mikića koji je tu dužnost trebalo da obavlja u centru demonstracija. Međutim, policija nas je razbila na Slaviji, odmah je pucano u demonstrante i demonstracije su razbijene.

Govorim o svemu ovom da bi se shvatilo do koje mjere su tražena rješenja, koja su trebala omogućiti da se u takvoj situaciji imaju potrebne informacije, da se može donositi odluka, da se može vršiti uticaj na događaje. Za partijsku organizaciju veze su bile dragocene i mislim da nam je to veoma koristilo i kasnije, u vođenju narodnooslobodilačkog rata.

Veze u danima ustanka i u prvim mjesecima NOR-a, preventivno su održavane putem kurira. Posredstvom kurira dobijali smo zadatke od partijske organizacije na terenu, išli na sastanke, članovi rukovodstva dolazili k nama, da običu organizaciju, prenošene su direktive. Kuriri su obavještavali sekretare ćelija. O sastancima, dovodili ih na vezu sekretaru mjesnog, odnosno sreskog komiteta, gdje su se međusobno informisali, podrobno razgovarali o situaciji. Kuriri su, nerijetko, ljudima, i to ne samo pojedincima već i grupama, spasavali glave, upućivali djelove pokreta na bolja rješenja, stizali u pravi čas...

Sjećam se da smo mi iz Komskog NOP odreda, nakon neuspješnog napada na Pljevlja, izvedenog 1. decembra 1941. godine, formirali jednu četu, na dobrovoljnoj osnovi, od oko 65 boraca rodnom iz ondašnjih srezova Berana, Andrijevice i Kolašina. I taje četa dobila zadatak da prvo ide preko Lima, pređe tu rijeku u rejonu Bistrice i poveže se sa Vrhovnim štabom. Međutim, usput je to, i to baš na Limu, promijenjeno pa smo išli u pravcu Rudog. Tu je veza došla do izražaja. Mi smo se uputili ka određenoj liniji, došli na lijevu obalu Lima, i tu je, srećom, naišao kurir koji je iz Vrhovnog štaba išao u pravcu štabova NOP odreda na teritoriji Sandžaka. On nam je prenio direktivu da se ne prelazi Lim. Tako bismo mi, da nije bilo te veze, tog kurira, uzalud prešli Lim, koji bi morali gaziti u te hladne decembarske dane. Ovako nam je taj kurir blagovremeno javio da se odustane od tog pravca i da treba da krenemo ka Rudom.

Bio sam u 1. bataljonu Prve proleterske brigade od njenog formiranja. U tom bataljonu, kojim je komandovao vrlo iskusan i stručan oficir bivše jugoslovenske vojske, u stvari kapetan I klase sa položenim majorskim ispitom, Pero Četković, (Poginuo aprila 1943. godine kod Nevesinja, na dužnosti komandanta Treće udarne NOU divizije). Valjda je i zato u tom bataljonu posebna pažnja poklanjana održavanju dobrih veza između komandi četa i između štabova bataljona i brigade. Treba reći daje to bio period kada je Prva proleterska brigada, uglavnom, dejstvovala po bataljonima, tako da smo vezu sa štabom brigade imali rede, zapravo nije bila potreba za dnevnim održavanjem veze. Jedno vrijeme se sa našim bataljonom kretao i komandant brigade, dok se politički komesar kretao sa nekim drugim bataljonom. Međutim, unutar bataljona, pošto je sve išlo na položaj, veze su održavane pomoću kurira, i to vrlo organizovano i efikasno. Te su veze održavali borci, zapravo borci su i bili kuriri. Mi smo imali jedan broj posebno određenih boraca koji su služili za te kurirske veze među četama i za veze sa štabom brigade, no često su i drugi borci išli na te zadatke, da održe vezu, da prenesu nešto, da donesu informaciju, pribave obaveštenja, itd.

Sredinom maja 1942. godine, vodili smo borbe na južnim padinama Sinjajevine, prema Kolašinu i Mojkovcu. Na brdu Veterinovac, vodili smo tešku borbu sa četničkim snagama, a bili smo brojno slabiji i sa vrlo malo municije. Iznad Podbišća postavili smo teški mitraljez, kojim je rukovao Dušan Vujošević, i kojim je tukao most na Tari, između Mojkovca i Podbišća. Međutim, četnici su uspjeli, da, koristeći se ozelenjenom šumom, prođu kroz taj prostor, i praktično, nas odvoje od tog mitraljeskog gnezda. Mi smo bili ovamo u blizini kote Veterinovca, a on je ostao isturen, na bar jedno dva-tri kilometra odstojanja od nas.

I trebalo gaje sada izvući da ga četnici ne bi opkolili i uhvatili. Ivan Popović Dani, referent saniteta, išao je na taj zadatak i uspio da prođe kroz četnike, da dođe do Dušana Vujoševića, da se blagovremeno i uspješno izvuku sa tog položaja na kojem se mitraljez nalazio i da dođu u bataljon.

Kasnije, u novembru 1942. godine, prilikom formiranja Prve proleterske divizije, prešao sam u štab 3. krajiške brigade, na dužnost partijskog rukovodioca u brigadi, zamjenika političkog komesara brigade. Tu se već radilo o krupnijim formacijama, a prema tome i o složenijim vezama, složenijoj organizaciji veza,

naročito na linijama, štab brigade - divizija, štab brigade - druge brigade u sastavu divizije, pa, zavisno od uslova, položaja i zadataka koji su obavljani i izvršavani, na liniji veza prema bataljonima. Štab brigade je imao grupu kurira, vrlo sposobnih i spretnih ljudi, izvanredno dobrih boraca, vrlo vještih, vrlo odvažnih i umješnih da se snađu u svakoj situaciji. Kasnije je došlo i do formiranja čete za vezu, što je za brigadu bilo vrlo značajno, čijim radom se neposrednije bavio zamjenik komandanta brigade Vlado Bajić.

Iz tog perioda sjećam se i podviga jednog od naših kurira, Vlade Kecmana koga smo svi od milja zvali Bezec. E, taj kurir, Bezec, naišao je na Nijemce na početku pete neprijateljske ofanzive. I da ga ne bi Nijemci uhvatili, odnosno da se ne bi dočepali pošte koju je nosio, on je pismo progutao, uspio da se skloni i Nijemci su tik pored njega prošli, ali ga nisu otkrili.

U brigadi smo imali sjajne kurire, pored Kecmana, Mirkovića, pa Kuburu i još neke. Ali je ogroman broj i ostalih boraca dolazio u situaciju da obavlja kurirski zadatak, ili da prati kurire, znači da neposredno sam izvršava takve zadatke. To se smatralo, da se tako izrazim, jednom od redovnih dužnosti boraca.

Za vreme pete neprijateljske ofanzive, a naročito poslije nje, mi smo imali prilika da upotrebimo i signalnu vezu. Treća krajiška brigada je, nekoliko dana poslije proboja i izlaska iz obruča pete ofanzive, prelazila prugu Konjic - Sarajevo, pa je jednim dijelom snaga napadala kod Bradine, a drugim kod Podorašca. Uoči te borbe je, putem signala, bilo ugovoreno kakav će ko dati znak ako savlada neprijateljski otpor. Mislim da smo se dogovorili da će znak sa četiri žute rakete značiti daje zadatak izvršen, tako da ona druga grupacija može iskoristiti njen uspjeh. Ovdje je to bio slučaj sa lijevokrlnom grupom, koja je kod Podorašca uspjela da prođe i odande da te signale, dok druga grupa nije uspjela da osvoji Bradinu, ali su bataljoni mogli da prođu i prošli su kroz brešu u rasporedu neprijateljskih snaga. Tada se dogodilo ono što smo htjeli sa tim signalima: prateći djelovi brigade nisu mogli proći kuda i glavnnina, pa su pošli onim drugim pravcem, koristeći se signalima koji su odande dati kao obavještenje daje tamo situacija povoljnija.

Najveće su bile nevolje kada bi naše veze bile otkrivene, odnosno poruke dešifrirane. Ostalo mi je u sjećanju da su nas Nijemci u svojoj takozvanoj sedmoj ofanzivi doslovce uvijek sačekivali tamo gdje bismo došli. Očigledno je bilo da su oni radio-veze između štabova dešifrovali.

Pri kraju rata sam, po potrebi službe, bio i u jednoj jedinici koja se po mnogo čemu razlikovala od ostalih naših, a posebno prvih proleterskih brigada i divizija. Bila je to Jugoslovenska brigada, formirana na teritoriji Sovjetskog Saveza. U susret toj jedinici sam pošao početkom avgusta 1944. godine i brigadu zatekao u Rumuniji. Bio sam njen politički komesar. Ona je formirana od zarobljenika rodnom iz Jugoslavije koji su na razne načine bili odvedeni i angažovani u borbama protiv Crvene armije na istočnom frontu. Formirana je kao regularna jedinica po uzoru na sovjetsku armiju. U njoj je postojala i jedinica za vezu. Ona je bila izvanredno organizovana i efikasno je funkcionisala, mada se po drugim elementima, čak i po bitnim karakteristikama, bitno razlikovala od naših proleterskih i udarnih brigada. U toj brigadi su bile organizovane i telefonske, radio i kurirske veze, ali je, opet, bilo situacija, naročito u prvim danima borbe te brigade, kod Čačka - kada su sve te veze slabije funkcionisale nego nekad kod nas, iako nismo raspolagali takvim sredstvima.

Imajući u vidu funkcije na kojima sam se nalazio i kasnije, kao politički komesar 14. korpusa, a i prije toga, na svim partijsko-političkim dužnostima, mogu reći da smo te naše »političke« potrebe u vezama najčešće rješavali korišćenjem veza komandovanja, odnosno korišćenjem kurira. Inače smo uobičajavali, u pogledu komandovanja, da u ličnim kontaktima održavamo veze, da se u toku borbenih dejstava upućuje neko iz štaba kod bataljona koji je na ovom ili onom važnom pravcu, da za vrijeme te borbe predstavlja Partiju i vrši uticaj u ime štaba brigade, te da kasnije, kada se vrati, mora potpuniše da informiše i štab brigade

0 obimu i načinu izvršenja zadatka. Prema tome, i taj lični kontakt i delegiranje iz štaba brigade bio je oblik veza koji je obično primjenjivan.

Kada se govori o našim ratnim vezama moje je opšte zapažanje da dobra organizacija jedinice zahteva dobru organizaciju veza, saglasno ratnim uslovima i taktičkim mogućnostima koje u datom trenutku postoje. Mislim da treba veoma jasno da se naglasi da mi nikada u NOR-u nismo organizovali veze radi veza, nego smo vezu vidjeli u funkciji rukovođenja i ona je prirodno iz njega proizlazila. Nismo se, dakle, bavili, tako da kažem, direktno raspravama o vezama kakve one treba da budu. Te su naše veze bile rezultat ukupnog razvoja jedinica i usavršenosti komandovanja. Samo tako shvaćene veze - kao nerazdvojni dio rukovođenja i komandovanja, prilagođene datim uslovima mogu dati optimalne rezultate. Nekad najbolje kurirske veze, ali su zato u drugoj situaciji, nemoguće, već je neki treći način održavanja veza efikasniji. Znači, nalazili smo rješenja koja najviše odgovaraju zadatku i uslovima u kojima se jedinica nalazi. Nismo mogli, u situacijama u kakvim smo mi ratovali, da govorimo o nekakvim idealnim radio-vezama. Mi u brigadama radio-veze dugo nismo ni imali. Radio-stanicu je imao štab divizije, za održavanje veza sa Vrhovnim štabom. Bilo je teškoća sa okretanjem ručnog generatora, problema sa postavljanjem antene, i najčešće su se stanice nalazile na većim odstojanjima od predviđenog dometa.

Objektivne okolnosti nisu omogućavale da mi imamo efikasne radio-veze, ali smo zato imali efikasne kurirske veze. Naši kuriri su bili majstori da prođu sve prepreke i da na vreme stignu i donesu poštu. Ima primera koji govore o tome šta znači otkazivanje veze. Prva proleterska brigada je, recimo, u junu 1942. napadala Konjic. Mislilo se daje ta odluka realna, daje opravdana, daje moguće osvojiti Konjic. Brigada je krenula na zadatak. U međuvremenu je Vrhovni štab došao do drugih informacija i zaključio da su u Konjicu velike neprijateljske snage i da neće uspjeti, odustao je od odluke da se napadne Konjic. Ta nova odluka Vrhovnog štaba nije došla na vreme do svih bataljona. Zapravo, došla je do nekolicke bataljona koji, ravnajući se prema njima, nisu išli dalje u napad, ali prvi i drugi, tj. Lovčenski i Kragujevački bataljon nisu obavješteni o toj odluci. Oni su napali Konjic, ušli u njega i oslobodili ga. Dakle o vezama treba govoriti kao jednoj od bitnih komponenata komandovanja i rukovođenja, ne postoji komandovanje radi veza, nego veza radi komandovanja.

Đuro Lončarević

VEZE U CRNOJ GORI U PERIODU JUN 1942. - MAJ 1943. GODINE

Trinaestojulska ustanička narodnooslobodilačka vojska, pod vodstvom Komunističke partije, bila je organizovana po četama i bataljonima. Red i disciplina, tačnost u izvršavanju zadataka, odlučnost i povezanost - to su bile karakteristike tih prvih, istina malih po broju, ali po djelima i zadacima koje su izvršavale velikih partizanskih jedinica.

Okupator se u početku nije snašao. Organizovano djelovanje komunista, sinhronizacija akcija koje su izvođene, njihova munjevitost, preciznost i ubojitost su ga iznenadile. Osim nekoliko većih gradova, u kojima su se nalazile jače italijanske formacije, ustanici su oslobodili skoro cijelu teritoriju Crne Gore. Uplašen brzinom, masovnošću i efikasnošću ustanka, italijanski fašistički okupator je, odmah poslije ustanka, počeo da dovlači velika pojačanja u ljudstvu i ratnoj tehnici iz Italije i Albanije radi ugušivanja ustanka. Glavnokomandujući okupa-

torske italijanske fašističke vojske, general Pircio Biroli, u očajanju je kazao: »Ratovati sa Crnogorcima znači isto što i orati more«. Samo u ovoj jednoj rečenici neprijatelja sadržana je sva snaga i veličina trinaestojulskog ustanka naroda Crne Gore.

Počele su represalije, kakve do tada istorija nije napisala. Hapšenja i progoni, masovna strijeljanja postaju metod rada fašista. Logori i zatvori se pune nedužnim stanovništvom. Bodljikavom žicom, čelikom i betonom se utvrđuju veća naselja, posebno gradovi. Garež i paljevine se osjećaju svuda. Partizanske jedinice se prilagođavaju novonastaloj situaciji. Formiraju se manje jedinice, pokretljivije koje, koristeći faktor iznenađenja, nanose neprijatelju osjetne gubitke.

Kroz cio ovaj period veze između opštinskih, sreskih, okružnih i Pokrajinskog komiteta Komunističke partije i SKOJ-a izvanredno su funkcionalne. Veze su bile dobro organizovane i između partizanskih jedinica od četa, bataljona, odreda, do glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. U ovom periodu ustanka, glavna i osnovna, a najčešće i jedina vrsta veze bili su kuriri, koji su »špartali« od opštine, sreza i okruga do glavnog štaba. Veze tehničkim sredstvima primjenjivane su samo povremeno pošto za to, objektivno, nijesu postojali uslovi.

Juna 1942. godine, po odluci Vrhovnog štaba, glavnina partizanskih jedinica iz Crne Gore odlazi za Bosnu. Ostaju manje ilegalne grupe sa zadatkom da, intenzivno radeći, pripreme uslove za stalan otpor okupatoru. U tom smislu trebalo je i dalje održavati vezu sa narodom, razvijati politički i partijski rad i izvršiti neophodne pripreme za dolazak i formiranje novih partizanskih jedinica.

Borba u Crnoj gori od juna 1942. godine do maja 1943. bila je izuzetno teška. Ali, nada i vjera u pobjedu nije borce nikada napuštala. Veliki broj ilegalaca i boraca je poginuo herojskom smrću, naročito u zimu 1942/1943. godine, kada je napadao veliki snijeg. Zima je bila veoma oštra, pa su mogućnosti za kretanje bile izuzetno teške. U takvim uslovima ilegalci su se herojski borili i ginuli. Svojom borbom, junačkim držanjem i natčovječanskom fizičkom izdržljivošću stekli su povjerenje naroda.

Opstanak boraca - ilegalaca bio je moguć baš zahvaljujući dubokom povjerenju koje su imali u narodu. Da bi se mogli održati i raditi, trebalo je organizovati stalne ilegalne veze sa rukovodstvom pokreta, članovima Partije, SKOJ-a, simpatizerima NOB-a, članovima narodnooslobodilačkih odbora, koji su po nalogu Partije ilegalno ostali na terenu u uslovima kada su gradovi i sela bili pod okupacijom i kontrolom fašista i domaćih izdajnika - četnika.

Veze sa rukovodstvom pokreta, članovima partizanskih porodica i porodicama prijateljski raspoloženih prema NOB-u, ilegalci su obezbjeđivali preko stalnih i povremenih veza, dosta dobro organizovanih pod partijskim rukovodstvom. Zahvaljujući tim vezama, bili su u mogućnosti da sprovode partijsko-politički rad i ostalu aktivnost među stanovništvom i da se, uz njihovu pomoć, održe u životu. Preko tih veza ilegalci su dosta dobro i pravovremeno obavještavani o pokretima okupatora i kvislinga, njihovoj jačini i sastavu, pravcima dejstva, posebno kada su bile u pitanju racije i čišćenje terena. Sa mnogo više uspjeha praćeni su pokreti i namjere četnika pošto su ilegalci preko članova partizanskih porodica i svojih veza bili u toku njihovih namjera.

U zimskom periodu ilegalci su, zbog veoma teških prilika, bili prinuđeni na pokrete čija je realizacija bila skopčana sa teškoćama. No, oni su realizovani dobro pripremljenim, maskiranim i bezbjednosnim mjerama koje su, za tadašnje uslove, smatrane zadovoljavajućim.

Aktivnost ilegalaca uspješno se odvijala izvan zimskog perioda, jer su prebivališta i pokreti bili povoljniji, fizički lakši, a i snabdijevanje hranom, odjećom i obućom bilo je bolje.

Za pokrete ilegalaca, uglavnom, je znao vrlo ograničen broj učesnika. Oni su bili najčešće planirani i povezani sa nekom radnjom, koja je u osnovi maskirala suštinu pokreta. Međutim, i pored toga rizik je postojao, no on je uvijek imao za cilj da se spriječe iznenađenja i da se pokreti završe bez ili sa malim gubicima ili posljedicama. Planiranje i realizacija veza i kontakata uvijek su spro-

vođeni uz veliku opreznost i najstrožu konspiraciju. Za izvršavanje obavještajno-izviđačkih zadataka i kurirskih veza naročito se pažljivo vršilo izbor ličnosti. Vodio se računa o njihovim ličnim osobinama, moralnim vrlinama i hrabrosti. Za zadatke osmatranja aktivnosti neprijatelja izvan stalnih logora izbor je bio mnogo širi i orijentisan na oba pola, različite uzraste, zanimanja, ali se i kod ovih zadataka vodilo računa o opštem držanju porodica i njihovoj političkoj opredijeljenosti. U gradovima, obavještajno-izviđačku i diverzantsku aktivnost su uglavnom, izvršavali skojevci, članovi Partije i sigurni simpatizeri, kao i provjereni i odabrani antifašisti. Akcije su izvođene pod neposrednim rukovodstvom boraca-ilegalaca ili uz njihovu pomoć.

Veze između partijskog rukovodstva na terenu i boraca-ilegalaca i baze su obavljane primjenom raznih formi, koje su redovno prilagođavane konkretnim uslovima i mogućnostima.

U izvršavanju zadataka veza nijesu učestvovali samo izabrani i određeni borci-kuriri, niti je korišćena samo mreža javki i punktovi, već i provjereni simpatizeri pokreta, ljudi iz gradova i sela. I u ovom periodu, uostalom kao i u toku cijelog rata, u gradovima i većim naseljima postojale su partijske organizacije dosta dobro organizovane i povezane. Po selima su se znale kuće aktivnih saradnika i učesnika za realizaciju veza obavještajne službe. Kuće su obilježavane ugovorenim i jednostavnim znacima, koje okupatorske i kvislinške vlasti nijesu mogle otkriti. Zabadane su grančice četinara iznad vrata kuće, klipovi kukuruza vezani crnom trakom, ili je kraj stare kruške stavljeno nekoliko cigala. Sve su to, i mnogi drugi, bili signali kojima su seljaci obavještavali ilegalce o stanju u njihovom kraju ili selu.

Pismene informacije, izvještaji i poruke dostavljani su i preko seljaka-prodavaca drva. Oni su ove poruke stavljali u prosjek jednog dijela saonica i na taj način ih unosili u gradove. Takođe, izvještaji su skrivani u potkovicu konja i volova koje su seljaci vodili na pijacu ili su im služili kao zaprega. Nijesu rijetki ni slučajevi da se materijali, poruke i izvještaji skrivaju u donji dio saonica koje su imale šine, ili je u samim saonicama na donjem dijelu pravljen otvor u vidu džepa u koji su stavljana obavještenja.

Pete cipela ili zakrpa na opanku su često služile kao pogodna skrovišta za izvještaje i informacije.

Pa ipak, najčešće su poruke slate kurirskim vezama, koje su postavljane na tačno određena mjesta, u određene dane i časove, pri čemu su kuriri veze uspostavljali ugovorenim znacima za raspoznavanje za konkretne zadatke. Ponekada su primjenjivane i »mrtve javke«, gdje su ostavljane poruke, a na ovakve veze su išli isključivo osposobljeni i odabrani ljudi ili žene koji su odlično poznavali teren i okolinu.

Zbog brojnih zasjeda i učestalih provala »mrtva javka« nije bila najpovoljnije sredstvo veze; pošto je postojala mogućnost otkrivanja, ilegalci bi bili dovedeni u opasnost.

Ilegalci su održavali kontakte i sa zatvorenicima. Slobodnjaci-zatvorenici, posebno zanatlije, koji su odlazili u grad radi nabavke materijala, služili su kao veza između ilegalaca i zatvorenika. Korišćeni su i pripadnici određenih formacija koji su bili simpatizeri pokreta i antifašisti. Oni su služili kao pogodna veza između ilegalaca i zatvorenika. Kao podesna sredstva za prenošenje poruka i materijala korišćene su posude i hrana.

Kontakti i veze između zatvorenika unutar zatvora su uspostavljane zvučnim signalima, udarcima o zidove (svaki udarac je imao određeni značaj).

Poznati su slučajevi kada su zatvorenici ubodima igle u slova na člancima starih novina saopštavali značajne poruke. Naime, isijecanjem i slaganjem slova, dobijala se poruka ili saopštenje, a stare novine je bilo lako proturiti onome kome su bile namijenjene.

Sa roditeljima u zatvorima je bilo i djece, posebno male od 4-7 godina. Prema Ovoj djeci organi bezbjednosti nijesu primjenjivali posebne bezbjednosne

mjere, pa su se ona mogla kretati po zatvorskim sobama. Njihovo kretanje je korišćeno za prenošenje informacija i poruka stavljanjem u djelove dječje odjeće i obuće.

Veoma često su, za uspostavljanje veza, posebno noću, korišćena signalna sredstva, kao i vatra na određenim mjestima, tako da je svaka od njih, upotrijebljena na određeni način, predstavljala i određenu poruku.

Veze su uspostavljane i imitacijom glasova životinja i ptica prema ugovorenim znacima. (Najglavnije sredstvo za uspostavljanje veza bili su ugovoreni znaci).

Borci-ilegalci su se, dosta često, za izvršavanje zadataka i uspostavljanje kontakta služili lažnim dokumentima, koja su kradena u okupatorskim komandama i štabovima. To su činili ubačeni ilegalci ili simpatizeri pokreta. Ova dokumenta su služila za slobodno kretanje ne samo po gradu i određenim mjestima, već su korišćena i za ulaske i izlaske izvan gradova i mjesta. Veoma je interesantan slučaj jednog našeg slikara, koji je juna 1942. godine izradio pečate četničke komande i napravio blanko četničke propusnice pomoću kojih je jednom broju ilegalaca, kao i njemu lično, omogućeno slobodno kretanje na teritoriji iako je bila pod jakom kontrolom neprijatelja.

Smjelo i uspješno borci-ilegalci koristili su religiozne obrede, crkvene praznike, kao i manifestacije okupatora, za uspostavljanje kontakta sa određenim licima. Ovakve manifestacije bile su pogodno mjesto za zadatke političkog, partijskog i obavještajnog karaktera.

Sveštenici i drugo crkveno osoblje, naklonjeno narodnooslobodilačkoj borbi, korisno je služilo za smještaj ilegalaca i uspostavljanje veza i kontakata.

Borci-ilegalci pri izvršenju svake akcije i zadatka pridržavali su se mjera bezbjednosti. No u slučaju njihovog zarobljavanja, oni su uništavali dokumenta spaljivanjem i cijepanjem, a često i gutanjem. Poznato je da su borci-ilegalci prilikom provala i hapšenja izlagani najstrožim torturama i mučenjima kako bi izdali svoje veze i rukovodstvo.

Njihovo herojsko držanje pred neprijateljem predstavlja najljepše stranice istorije narodnooslobodilačke borbe. Hrabro su podnosili patnje i stradanja. Prkos i otpor koji su pružali fašističkim okupatorima i njihovim pomagačima ulivao je narodu vjeru u nepobjedivost Narodnooslobodilačke vojske, a okupatora dovodio do očajanja. Znani i neznani heroji revolucije često na saslušanjima i mučenjima nijesu htjeli da kažu ni svoje ime, a kamoli da odaju rukovodstvo ili veze.

Ponovnim dolaskom partizanskih jedinica u Crnu Goru maja 1943. godine obnavljaju se postojeće i formiraju nove jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Stvara se velika slobodna teritorija, na kojoj sada legalno djeluju ranije ilegalni organi narodne vlasti. Narodnooslobodilački odbori se proširuju novim ljudima, jednom riječju, dolazi do omasovljavanja pokreta i vojske. Tako su stvoreni povoljni uslovi za formiranje ZAVNO Crne Gore i Boke.

Od tada, pa sve do kraja rata, veze Komunističke partije, SKOJ-a, USAOJ-a, organa narodne vlasti, AFZ-a i operativnih jedinica, od čete do brigade, divizije i 2. korpusa, postaju sve šire, masovnije, organizovanije i kvalitetnije po obimu, vrsti i namjeni. Osim kurirskih, razvijaju se radio-veze, štampa, bilteni, brigadni listovi i slično.

Na taj način, kao materijalna baza komandovanja i rukovođenja, veza postaje bitni elemenat narodnooslobodilačkog rata. Upravo, preko razgranatog sistema veze omogućeno je organizovano, sistematsko i plansko pripremanje, pokretanje i izvođenje narodnooslobodilačke borbe i njihovo usmjeravanje od strane Komunističke partije i rukovodstva Narodnooslobodilačke vojske na svim nivoima.

Iko Mirković

VEZE GLAVNOG ŠTABA CRNE GORE

U ustanku telefonske veze su bile porušene po skoro svim garnizonima u Crnoj Gori, pa se veza sa privremenom Vrhovnom komandom za Crnu Goru i Boku isključivo odvijala kurirskim putem. One su i tim uslovima bile prilično spore, a kuriri, koji su ih održavali od privremene Vrhovne komande do ustaničkih komandi, bili su uglavnom komunisti. Od oktobra 1941. do juna 1942. godine unutrašnje veze na slobodnoj durmitorskoj teritoriji bile su telefonske i kurirske. Iako je ta teritorija vrlo prostrana, obe veze su bile uspešne.

Međutim, u Žabljaku se, kao centru revolucije za durmitorski kraj, svakog momenta veza mogla dobiti sa bilo kojim opštinskim cetrom, od šest koliko ih je bilo na toj teritoriji. Veza je funkcionisala besprekorno zahvaljujući i Moši Pijade, koji je na ovom pitanju naročito insistirao.

Kurirske veze su održavane i u teškim zimskim uslovima. Ta zima je bila vrlo oštra i snegovita, ali to nije omelo uspešno raznošenje naređenja, izveštaja i drugog materijala. Pri štabu Jezerošaranskog bataljona na Žabljaku postojalo je specijalno kurirsko odeljenje za potrebe štaba Durmitorskog partizanskog odreda. U tom odeljenju bilo je i nekoliko skijaša - kurira; oni su vrlo uspešno i brzo raznosili poštu.

Veza sa Glavnim štabom za Crnu Goru i Boku, Pokrajinskim i Okružnim komitetima KPJ za Nikšić, koji su bili jedno vreme u Gornjem Polju kod Nikšića, odvijala se isključivo kuririma. Za kurire su postavljani najsposobniji i najpouzdaniji borci, članovi Partije ili SKOJ-a.

Dok se Glavni štab za Crnu Goru nalazio u Gostilju, na isti načinje održavao vezu sa štabom Durmitorskog partizanskog odreda. Kasnije, kada je, u proleće 1942. godine, za komandanta došao Peko Dapčević, a za komesara Mitar Bakić, veza se održavala i sa Pekom Dapčevićem, koji se nalazio na sinjajevinskom sektoru. Preko štaba Durmitorskog partizanskog odreda, na Žabljaku, održavala se i veza između Glavnog štaba za Crnu Goru i Vrhovnog štaba NOV i POJ, od decembra 1941. godine, a naročito tokom februara 1942. godine, kada je Vrhovni štab prešao u Foču.

Poštu Vrhovnog štaba prihvatao je štab odreda na Žabljaku i, preko svojih kurira, dostavljao Glavnom štabu Crne Gore. Glavni štab je, putem kurira, komunicirao isključivo preko štaba Durmitorskog partizanskog odreda u Žabljaku, kao što je to činio i Glavni štab za Sandžak. Dešavalo se da se u Žabljaku, u isto vreme, sretnu kuriri iz Vrhovnog štaba. Glavnog štaba Crne Gore i Glavnog štaba za Sandžak, a svu tu razmenu pošte na sebe je preuzimao štab Durmitorskog partizanskog odreda.

U jesen 1943. godine veza sa Glavnim štabom za Crnu Goru odvijala se kurirskim putem, sasvim uspešno, a naročito od septembra 1943. godine, posle kapitulacije Italije, pa do kraja iste godine. S obzirom da su komandant i komesar Glavnog štaba bili istovremeno i komandant i komesar 2. udarnog korpusa, sa sedištem u Kolašinu, sa njima je, pored kurirskih, postojala i telefonska veza, a, preko njih, i sa Glavnim štabom u Gostilju.

Glavni štab u Gostilju za ono vreme koliko sam bio prisutan (oko dva meseca) bio je povezan sa nekim štabovima odreda isključivo kurirskom vezom. Glavni štab je imao svoj prateći bataljon u čijem je sastavu bio i jedan kurirski vod, sastavljen od odabranih boraca - komunisti i skojevaca.

Sa severnom Crnom Gorom, s obzirom da je tada bila slobodna teritorija (teritorija Durmitorskog i Komskog partizanskog odreda), veza se vrlo lako uspostavljala i odvijala i telefonskim i kurirskim putem, pogotovo kurirskim, kad je trebalo nositi poverljiva i strogo poverljiva naređenja ili izveštaje i druge obimnije materijale.

Međutim, koliko se sećam iz ta dva meseca, između Glavnog štaba i štabova Cetinjskog, Zetskog i Nikšićkog partizanskog odreda postojala je jedino kurirska veza, zato što su Nemci sve glavne centre, kao što su Nikšić, Danilovgrad, Pod-

gorica, Cetinje i, dalje, u Boki, držali u svojim rukama. Kurirska veza sa ovim odredima odvijala se koliko se sada sećam vrlo uspešno. Na primer, iz Cetinjskog partizanskog odreda poslata pošta je stizala najkasnije drugi dan, a, isto tako, i njihovi izveštaji za Glavni štab.

Ovde treba dodati još jednu činjenicu: naime, od februara pa do kraja maja 1942. godine, na Sinjajevini je ratovao sa četnicima znatan broj bataljona sa teritorije Crne Gore i Boke. Izveštaji tih jedinica na istočno-sinjajevinskom sektoru slivali su se u Boan, gde je postojala pošta. Boan je u toj situaciji bio neka vrsta centra za prihvatanje svih tih izveštaja, odakle su dalje išli do Glavnog štaba za Crnu Goru i obratno.

Koliko se sećam, u periodu kad je Glavni štab za Crnu Goru i Boku bio u Gornjem Polju kod Nikšića, prvi put je uspostavljena telefonska veza sa Vrhovnim štabom. To je bilo u aprilu 1942. godine, preko Šavnika, koji je, s obzirom dake bio sedište sreza, imao dosta dobru vezu. Koliko je meni poznato, telefonska veza sa Vrhovnim štabom u toku zime uopšte nije postojala. Ove telefonske veze su uspostavljene otprilike krajem aprila ili početkom maja 1942. godine. Da li se ta veza održavala i sa Fočom, preko Sćepan Polja, nisam siguran, zbog stalne cirkulacije kurira. Međutim, 10. maja, koliko se sećam, kada je Vrhovni štab prešao na područje planine Pive blizu Mratinja, u Prijek, Glavni štab je imao telefonsku vezu preko durmitorske teritorije sa Vrhovnim štabom.

U drugoj polovini januara i početkom februara Glavni štab se nalazio na terenu u Kućima: Brskut - Lijeva Rijeka. U Lijevoj Rijeci, preko kurira Glavnog štaba, stiglo mi je naređenje da se odmah javim štabu 2. udarnog korpusa u Kolašinu, s napomenom da je Glavni štab rasformiran i da više ne postoji.

Komandant 2. udarnog korpusa, Peko Dapčević, me je, znajući od ranije moje želje da se ne odvajam od proleterskih i operativnih jedinica, a i zbog potreba, poslao u 4. crnogorsku proletersku brigadu. Pozvao me k sebi u momentu rasformiranja Glavnog štaba, u prvoj polovini februara meseca 1943. godine. Od tada Glavni štab, kao rukovodeće telo, više nije postojalo, jer je njegove funkcije obavljao štab korpusa.

U toku 1943. godine radio-veza je postojala sa štabom 2. udarnog korpusa, međutim sa odredima se ta vrsta veze nije održavala, jer odredi nisu imali radio-stanice u to vreme. Glavni štab je raspolagao radio-stanicom i održavao radio-vezu sa štabom 2. udarnog korpusa, čije je sedište bilo u Kolašinu.

Imena kurira Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, koji su prenosili poštu, odnosno naređenja i izveštaje prema Vrhovnom štabu i od Glavnog štaba prema odredima i drugim operativnim jedinicama, kao i sa komandama područja se ne sećam. Sećam se samo nekoliko imena kurira iz kurirskog voda koji su prenosili poštu sa Žabljaka od Vrhovnog štaba za Glavni štab i donosili poštu iz Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku do štaba Durmitorskog partizanskog odreda i dalje do Vrhovnog štaba u Foči. To su: Đoko Vojnović (pouzdan kuriri koji je, uglavnom, sa Žabljaka odnosio poštu do Vrhovnog štaba i obratno), Radojica Vuković, iz Šavnika; Rile Živković, Savić Gile; Veljko Baranin (hrabro poginuo) iz Šavnika, Milenko Volović (poginuo u 4. proleterskoj crnogorskoj brigadi), Jovo Kovačević (borac 4. crnogorske proleterske brigade), Novosel Sava (čitava porodica mu je izginula u NOR-u), Mile Radonjić i Sekula Šulić (Skojevac).

Zbog oštre zime sa velikim snežnim padavinama bilo je situacija u kojima je pošta odašiljana do Nedajna (to je bilo sigurno partizansko selo), odakle su je, zbog teško prohodnih visova Durmitora, prenosili kuriri pivskih bataljona. U nekim slučajevima ovi kuriri su poštu odnosili direktno Vrhovnom štabu, u Foču, otuda je dopremali do ovih bataljona. Tokom zime pošta je prenošena i relejnim vezama, preko dva releja - na planini Pivi i Šavniku. Kuriri sa Pive su nosili poštu Vrhovnom štabu, a odande donosili drugu za Glavni štab ili štab Durmitorskog partizanskog odreda (u izvesnim situacijama donosili su je i do Žabljaka), koju su preuzimali kuriri sa Žabljaka i prenosili preko Šavnika, kao releja za Glavni štab.

U Žabljaku je i pre rata postojala pošta. Preko Durmitorskog partizanskog odreda 20. februara 1942. godine dobili smo naređenje od Vrhovnog štaba za prihvrat najavljene sovjetske pomoći. U pošti smo imali poštare u koje, politički, nismo bili sasvim sigurni, pa smo postavili u pošti Veljka Šainovića, srednjoškolca, skojevca, učesnika bitke na Pljevljima. On se brzo snašao u radu i taj posao je dobro obavljao.

Stojan Žugić

SA VEZISTIMA OD KORČULE DO TRSTA

Problem stalnog održavanja veza, kao jedan od uslova za stalno, redovno i što potpunije informisanje o razvoju vojno-političke situacije i za efikasno komandovanje u određenim uslovima, i kod nas, na otocima i u jadranskom primorju, bio je izrazit tokom celog NOR-a. Tp je bila naša velika briga i teškoća u rukovođenju oružanom borbom protiv neprijatelja koji je bio savremeno tehnički opremljen, imao školovan kadar, počivao na uhodanim sistemima izviđanja i obaveštavanja i komandovanja, a to je podrazumevalo i savremen sistem veza. Neprijatelj je, dakle, imao sve što je modernoj armiji bilo potrebno, a mi smo sve to morali stvarati u procesu revolucije i to, kao što je poznato, počinjući ni iz čega. Nešto više o tome mogu da napišem u vezi sa otočkim područjem, gde sam učestvovao u dizanju ustanka i organizovanju sistema veza sa otocima i obalom. U početku sam se nalazio na otoku Korčuli. Svi otoci su imali potrebu da se vežu sa rukovodstvom borbe koje se nalazilo na kopnu. To stalno traženje i nalaženje načina organizovanja veze karakteristično je za celo Primorje, za veliki broj naših naseljenih otoka, gde je živelo i boravilo nekoliko hiljada stanovnika, koji su, kao što je poznato, od početka do kraja NOR-a bili veoma privrženi revoluciji. Na njima je Partija do početka rata uhvatila razgranate i čvrste korene, iz kojih je kasnije izraslo sve ono, krupno i veoma značajno, što su naši otoci u toku NOB-a dali.

OSLONAC - PREDRATNE PARTIJSKE VEZE

Kao što je poznato, rukovodstvo KPJ za Dalmaciju do rata, i u početku NOR-a, bilo je locirano u Splitu, a posle u njegovoj okolini - na Mosoru, Biokovu i dr. Odatle su na otoke stizale sve direktive, zapravo one su tako pripremane i otpremane da stižu, a tamo, kod rukovodstva, trebalo je da se slivaju svi podaci sa terena, što znači i sa otoka. S tim u vezi neprijatelji su imali mogućnosti da veoma solidno kontroliraju more, jer su tu imali ratnu mornaricu, a osim toga postavili su straže, posejali posade i uspostavili garnizone u svim značajnijim lukama, većim naseljima itd. Prema tome, uspostavili su prilično strogu kontrolu kroz koju se bilo veoma teško neopaženo probiti. U tim uslovima, na početku NOR-a, Partija je, budući da je bila nosioc celokupnih aktivnosti oko organizovanja NOB-a pa time i organizator svih tih veza - položila svoj prvi ispit. Naime, pokazalo se da se na ono što je KPJ bila stvorila do rata, na te njene ilegalne kanale i tajne organizacije, moglo sigurno osloniti - kao na jednu veoma solidnu osnovu, jedno veoma razgranato stablo koje je korene pružilo i do najzabitijih sela, do naroda spremnog za borbu.

Partija je pre rata, kada su u pitanju otoci, koristila postojeće legalne i normalne veze, u prvom redu parobrodske, koje su išle redovno, ili se oslanjala na svoje simpatizere, koji su imali vlastite brodove, osposobljene za održavanje veze između partijskih organizacija na otoku i centra u Splitu, odnosno Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju.

ETAPNE STANICE ZA VEZU IZMEĐU OTOKA

Kada je, 1941. godine, počeo aprilski rat, provereni kanali su nastavili da funkcioniraju. Međutim, italijanski okupator, a naročito njegova policija i obaveštajna služba, vrlo brzo su ušli u trag tome. Oni su osetili da preko tih parobroda i trabakula, koji nesmetano dolaze, idu ne samo veze, nego i oružje, i oprema, pa i ljudi. Zbog toga je kontrola ubrzo veoma pooštrena. To je, naravno, Pokrajinski komitet, a još više rukovodstva KPJ u bazi, na terenu, stavilo pred zadatak da taj problem rešavaju na drugi način. Narod je, svojom odlučnošću da doskoči neprijatelju i širokom inicijativom - našao odgovor i na to. Tako se pribeglo malim brodicama, pre svega ribarskim čamcima, pomoću kojih se sada pokušalo komunicirati, recimo sa Korčule na Pelješac, sa Pelješca na Hvar, sa Hvara na kopno. Međutim, Italijani su i to osetili, jer su trpeli od posledica održavanja tih veza, pa su pokušali da i tome nekako stanu na put. Jednostavno su sve što je moglo da plovi po moru izvukli na kraj, zapravo naredili da se sve to izvuče pored njihovih kasarni, a onda su većini tih brodića razbili dno i time ih onesposobili za plovidbu, a ostavili za ribolov samo onoliko brodova koliko su verovali da će moći sigurno kontrolirati. Trebalo se snaći i u toj situaciji, pa se pribeglo stvaranju etapnih stanica, ili punktova veze između otoka, koji su povezani tim preostalim ribarskim čamcima, ili pomoću signala, a najčešće kombinovano. Sa Korčule je, recimo, održavana veza sa Pelješcem, gde se kao organizator veze, isticao predratni član Partije Rato Dušelić, koji je posle bio i član Kotarskog komiteta KPJ za Korčulu.¹⁾ On i jedan njegov saradnik iz Lovišta u uspostavljanju tih veza su dali neocenljiv doprinos. No, i te veze, održavane sa ribarskim brodovima i čamcima, nisu mogle da funkcioniraju baš sasvim slobodno, odnosno samostalno, već im je trebala pomoć. Trebale su biti osigurane nekim dodatnim vezama, odnosno signalima, nekim pomagalima na osnovu kojih su zaduženi ljudi mogli znati mogu li da krenu i na određite pristanu ili ne. U nedostatku telefona i radio-stanica, moralo se pribeći improvizovanim, ali i dosta efikasnim sredstvima - signalima vatrom. Redovito je veza morala da primi signal na osnovu kojeg bi zaključila je li teren zaposednut, da li će uleteti u zasedu ili tamo čekaju naši drugovi, naše jedinice ili naša veza, kako smo je mi tada zvali. Tu je bilo par drugova koji bi vezu prihvatili, naravno tajno, jer dani dolaska i mesta pristajanja tih veza morali su biti sakriveni, ne samo od neprijatelja nego i od naroda, da ne bi na neki način, makar i nehotice, neko nešto otkrio i to došlo do ušiju neprijatelja, čime bi ovaj imao apsolutnu premoć na moru i mogao da nam nanese ozbiljne gubitke.

ODRŽAVANJE VEZA - MOTIV ZA STVARANJE MORNARICE NOVJ

Mislim da motive koji su podstakli partijske organizacije na obali da pristupe stvaranju zametaka naše partizanske ratne mornarice upravo treba tražiti u shvatanju potrebe povezivanja tog geografski veoma izdrobljenog područja, sa velikim brojem otoka, uvala, uvalica itd., potrebe integriranja svega toga u jednu funkcionalnu politiku i borbenu celinu, kao što je, recimo, bila Dalmacija sa svojim Pokrajinskim komitetom na čelu i posle vojnim štabovima, odnosno 4. operativnom zonom i svim onim jedinicama. Dakle, to je bilo potrebno na čitavoj obali, što ne znači da je ta integracija, ta povezanost u početku i ostvarena na čitavoj obali. To će se u celini ostvariti tek posle kapitulacije Italije, kada je stvorena Mornarica NOVJ. To povezivanje je išlo regionalno, pa je, tako, južna Dalmacija (Šolta, Hvar, Brač, Vis, Korčula, Lastovo, Mljet) u stvari bila vezana jednom mrežom veza za Biokovo. Tako je bilo sa područjima Šibenika, Zadra i Hrvatskog primorja.

1) Poginuo je kao politički komesar 5. oblasnog pomorskog sektora na Korčuli, 24. decembra 1943. godine, zajedno sa komandantom 26. divizije.

Prema tome, potrebe za vezom su bile identične, a pravac razmišljanja i akcije manje-više analogan. Znači, mi smo, u stvari, s jedne strane pomoću brodova, a s druge strane pomoću razno-raznih signala, adekvatnih za one prilike, uspjeli da uspostavimo sistem veza koji je u čitavo vreme italijanske okupacije funkcionisao tako da mi nismo nigde bili ulovljeni, nismo imali teških grešaka. Ono, bilo nam je »vruće«, s vremena na vreme su nam bili za petama, ali nismo imali nigde provalu te veze, nije se nigde desilo da su oni zarobili brod. Dakle, iz tih brodova koji su, u prvom redu, bili namenjeni za održavanje veza radi informiranja i slanja direktiva, razvili su se, u stvari, prvi mornarički odredi, jer su se na tim brodovima, koji su ispočetka služili vezama, posle prevozili dobrovoljci i mobilizirani borci sa otoka na kopno. Naravno, tada se osetila potreba da se na te brodove stavi i neko obezbeđenje, to znači da se postavi neki puškomitraljez ili puška, da se ti brodovi na neki način i ojačaju i utvrde vrećama peska. Tako su polako prerasli iz sredstava za održavanje veze u transportne brodove za prebacivanje boraca i hrane, a posle i u borbene brodove, prve naše borbene jedinice, zadržavajući sve tri funkcije.

VEZA SA LOVIŠTEM NIJE PREKINUTA

No da se ponovo vratim našim signalima. Mi smo ih često menjali. Tako nam je jednog dana paljenje vatre nad uvalom gde je brod trebao pristati značilo »slobodno je« i »doći«, a drugog dana - »nemoj doći«. Time smo obezbeđivali da nas neprijatelj ne otkrije i ne uđe nam u trag.

Opisaću jednu pojedinost koja mi se usekla u sećanje. U drugoj polovini 1942. godine mi smo sa Korčule masovno slali dobrovoljce na Biokovo. Tada smo već imali redovnu prepisku boraca sa Biokova sa svojim roditeljima, što znači da je funkcionisala naša pošta, a imali smo kurira koji je redovito pratio one koji su odlazili na Biokovo i vraćao se od njih donoseći pisma, prenoseći poruke drugarica i drugova koji su se tada nalazili u partizanima. To smo mi nazivali »veza«, tog kurira u brodiću i sve ono što su odnosili ili nam, na otok, donosili. Jedne večeri smo očekivali povratak te veze. Etapna stanica pri povratku sa Hvara na Korčulu bilo je selo Lovište, na Pelješcu. Tu redovito nisu bili Italijani, već je, uglavnom, bilo slobodno naselje. Na Hvaru to je bilo selo Bogomolja. To su bila čisto partizanska sela, tu nije bilo nikoga koji je drukčije mislio osim da pomogne borbu, da pomogne partizanima.

To veče smo čekali i čekali, ali veza nije došla. Međutim, negde iza ponoći čuli smo pucnjavu i videli vatru u Lovištu, jer smo čekali preko puta Lovišta u uvali Samovran, na severnoj korčulanskoj obali. Videli smo vatre, videli paljenje i čuli pucnjavu, iz čega smo zaključili da su Italijani upali u Lovište i napravili dar-mar. I zaista, naša veza je k nama došla tek prekosutra. Obistinilo se ono što smo pretpostavljali - naš kurir Bilčić, nosilac veza Pelješac - Hvar, zapao je u nevolju i pošta koju je nosio pala je u ruke neprijatelju. Srećom, to što su Italijani mogli doznati iz zaplenjene pošte bilo je odveć malo i odnosilo se samo na deo Hvara. Razume se, posle je bilo nevolja koje su proistekle iz te neprijateljeve akcije. Hoću da kažem kako je to sve skupa bilo riskantno, kako je trebalo planirati svaki detalj i predvideti reakciju na sva moguća iznenađenja. Jer, ovaj naš drug je ostao da spava u Lovištu, gde Italijani nisu, može biti, upali ni nekoliko puta za svo vreme svoje okupacije. Sad, da li su nešto opazili ili nisu, tek tog puta su upali i on se jedva živ izvukao.

Bogdan Pecotić

VEZE PARTIJSKIH ORGANIZACIJA OD ZAGORJA DO PROKUPLJA

U jesen 1942. godine, odlukom CK KP Hrvatske, izvučen sam iz vojske, sa dužnosti komesara bataljona, i upućen u Veliku Goricu, za sekretara Kotarskog komiteta KPH, ponajpre radi povezivanja razbijene partijske organizacije na teritoriji Velike Gorice. Tu je od prije rata postojala dosta jaka partijska organizacija. Ali, jedan dio je otišao u partizane, drugi stradao (izginuli, uhapšeni i streljani), a treći se pokolebao. U najkraćem, organizacija je bila razbijena. Trebalo je sada povezivati cijelu organizaciju sa teritorije Velike Gorice, stvoriti nove organizacije i povezati punktove za izlazak u partizane i stvoriti punktove za prelazak iz Zagreba. Te veze, naročito one iz Zagreba za oslobođenu i neoslobođenu teritoriju, bile su izuzetno značajne i to će ostati tokom celog NOR-a.

Vrlo brzo smo to uspjeli, što ne znači i lako. Tokom jeseni, do kraja 1942, i prvih meseci naredne godine u Gorici smo, manje-više, u većini sela stvorili i povezali partijske i omladinske organizacije, odnosno organizacije žena, ili narodnooslobodilačke odbore. Manje-više cijeli teren Velike Gorice je bio povezan vezama između sela i zaselaka, organizacija i pojedinaca.

U tome bih posebno istakao ulogu sela Lukavca na teritoriji Velike Gorice, nadomak Zagreba. Tu sam, još prije nego što sam preuzeo funkciju, formirao skojevsku organizaciju. Sekretar je bio Juraj Križanić. Tek je počela funkcionisati u selu, prvi zadatak joj je bio odlazak omladine u partizane. Sva muška omladina je uskoro otišla u partizane. Gotovo sva ženska omladina je okupljena u SKOJ-u. Bilo je oko 30 skojevki u tom selu. Osnovni zadatak je bio, uz politički rad, držanje veza između Zagreba i partizana. To je bio jedan vrlo snažan punkt koji je neprekidno funkcionisao, sve do kraja rata. Tuda su stotine i hiljade ljudi iz Zagreba odlazile u partizane, odnosno iz partizana je, preko tog punkta, slato u Zagreb sve što je trebalo slati: kurire, poštu, materijale, itd. Preko toga punkta je, recimo, u jesen 1942. godine otišao u Zagreb Perica Dozet za sekretara Gradskog komiteta KPH, pa Milutin Baltić za sekretara Gradskog komiteta SKOJ-a u Zagrebu i dr.

Takvih je punktova tako reći na vratima Zagreba, na teritoriji Velike Gorice, bilo dosta i oni su stalno funkcionisali, neprekidno služeći NOP-u. Na primer, mnogo materijalne pomoći je upravo ovuda, ovim kanalima, prebačeno partizanima. To bi se preko organizacije NOP-a prikupljalo u Zagrebu, pa kada bi ovde stigla vijest da po to treba doći, ti seljaci bi odlazili kolima za Zagreb, tamo bi odvozili seno, ili nešto sa čime bi išli u Zagreb kolima, i nazad bi dovozili razne materijale, skrivene u tim seljačkim kolima, i dalje ih liferovali drugim vezama, sve do partizana. Tu su naročito bili lekovi, papir, štamparski materijal itd. Tako je taj punkt Lukavca izvanredno funkcionirao u toku rata, na vratima Zagreba.

Sjećam se slučaja čamdžije Mike Orečića iz sela Sredičko, na Kupi, između Karlovca i Siska. On se već u ranu zimu 1941/1942. povezao sa partizanima Korduna. A kada su partizani Korduna rano u proleće 1942. prelazili ovamo, na drugu stranu, u Pokuplje, on im je bio veza i prevozio ih čamcem. Kako su svi čamci morali biti uništeni, odnosno kako su ih pokupile ustaše da ne bi kojim slučajem služili partizanima, Mika je svoj čamac potopio i taj čamac je cijelo vreme rata, dok je to bio ilegalni teritorij, služio partizanima. Kasnije smo ga mi koncem 1942. oslobodili. Ali Mika je uvek taj čamac imao i njime je prevezao u partizane i pjesnika Nazora, tako daje ovaj kasnije sve to opisao u onoj znamenitoj pesmi »Čamac na Kupi«.

Mi takve ljude i ta sela nikad nismo ni htjeli ni smjeli ostaviti same, prepuštene neprijatelju. S tim u vezi sećam se jednog događaja s početka 1943.

Krenem iz Velike Gorice na sastanak Okružnog komiteta u Zumberak. Ide-mo ja i Duka Vasić, koji je, takođe, bio član Kotarskog i Okružnog komiteta. U toku puta do Zumberka pade veliki sneg i mi smo sporo putovali, pa ne stignemo do Zumberka nego dođemo tamo negde kod Kravarskoga i čujemo da je

neprijatelj zaposjeo sva sela po Velikoj Gorici. To je bio početak »četvrte« ofanzive. Neprijateljske divizije od Zagreba krenule su po selima, već odatle počinjući da »češljaju« teren. Nas dva ne znamo da je počela ofanziva ali znamo da je neprijatelj zaposjeo sela. Sada se mi uplašismo da će nastati demoralizacija među našim aktivistima po selima. Tek smo stvorili organizaciju, tek smo je povezali, a sada smo se povukli i oni će reći: ova dva su znala za ofanzivu, oni su se izvukli, a nas ostavili. I sada se na licu mjesta nas dva dogovorismo: ili na sastanak Okružnog komiteta - ili se vraćamo nazad, tako da ne nastane kolebanje. I makar tamo bili kažnjeni što nismo došli na sastanak, mi donesemo odluku da se vratimo natrag. I vratimo se nazad, tačno u selo koje je bilo kompletno okupirano. Dodemo na našu vezu, kod našeg čoveka, Stjepana Fabijanića (kasnije su mu i kuću spalili, a on, žena i četvoro djece otišli u partizane). Odmah uspostavimo veze sa našim aktivistima i javimo im se, toliko da znaju da smo tu, da se nismo pokolebali. U selima su bili dijelovi »Vražje« i »Princ Eugen« divizije. Sad smo u ovoj kući nas dvojica i još jedan drug, Mijo Kos-Zorko kad evo dva domobrana ulaze u tu kuću gde smo nas trojica. Ukućani se upančili, ali se mi dosta mirno povučemo u drugu sobu, uzmemo pištolje i čekamo: ako pođu unutra - pucaćemo, pobiti ih i u šumu koja nije daleko. Tako čekamo, pa nam pogled pade na dve devojkice, kćerke domaćina, jedna je bila malo starija. Dobile su zadatak da domobrane zabavljaju kako znaju i umeju. I bogami imale su muke; ali su ih zabavile i nisu došli u našu sobu.

Kako sam se tokom NOR-a, obavljajući partijske zadatke, kretao po raznim terenima u Hrvatskoj - oko Siska, po Baniji, Moslavini, Slavoniji, Zagorju, Kordunu, Liki, pa Bosnom, sve do Drvara, itd. - nevjerovatno mnogo sam se služio kuririma. Zapravo, sva kretanja su, u suštini, bila pomoću kurira. Bez kurira i veza koje su oni uspostavili uopšte ne znam kako bi mogao funkcionirati partijsko-politički život i komunikacije. Sam sam gotovo uvijek bio sa njima, vrlo često u poziciji da ih biram. Za kurire smo, obično, birali najbolje ljude. Oni su bar dva-tri uslova morali zadovoljiti.

Prvo, kurir je morao biti najodaniji, najpovjerljiviji čovek koji, ako padne u ruke neprijatelja - sigurno neće izdati. Kriterij za to smo imali izgrađen u predratnom revolucionarnom radu - prema tome kako će se ko držati na policiji. Po tom kriterijumu smo birali kurire u toku rata i tako čvrstih, pouzdanih ljudi sam dosta sretao. Zato su naši kuriri bili izvanredno poverljivi ljudi, ljudi smeli, hrabri, odani. Jednog takvog kurira, Marka Markičina, imali smo u Žumberku. E, taj je mogao kroz svaku ofanzivu koja je bila u Žumberku, a njih je bilo dosta, provesti jedinicu ili grupu drugova. Za njega nije bilo situacije iz koje ne bi izveo grupu drugova i kroz sve moguće ofanzive. Sjećam se da je tada Lutvo Ahmetović, sekretar Okružnog komiteta Partije, govorio daje Markičin tako siguran da bi mu povjerio i samog Staljina da ga vodi kroz ofanzive, što je tada bilo najveće priznanje jednom kuriru. Ali, Markičin je imao i neke ljudske slabosti: pred rat je volio pice i žene, što je sada bila velika opasnost, jer se mogao napiti i zaspati negdje. Ipak, on je o tome vodio računa i nikada se nije napio tako da bi neku grešku napravio, da ga zateknu na spavanju itd. A što se žena tiče, svoje stare »veze« je vješto koristio za uspostavljanje kurirskih veza i punktova i uvek je bio siguran da će proći preko svake teritorije. On je, uopšte, vrlo velike usluge napravio pokretu na Žumberku, stižući do Pokuplja, do Zagreba, prema Kordunu, krećući se u svim mogućim situacijama i kroz cijelo vreme rata, uvijek siguran, odan stvari NOP-a. Rekao bih daje to bio pravi, veliki kurir, ličnost koja je, kraj svih svojih slabosti, imala ogromne zasluge za naš pokret. On je na stotine puta spasio ljude, proveo ljude i jedinice, donosio informacije, odnosio izveštaje.

Kad o kuririma govorimo ne mogu da se ne sjetim jedne naše veze, mlade seljanke ispod Kalnika. Krećući se po teritoriji zagrebačke oblasti, jednom sam išao iz Zagorja, preko Križevaca za Kalnik. Bio sam sa grupom ljudi koja je išla u partizane, na Kalnik. Odnekud se tu našao ijedan poručnik Čeh, prišao grupi negde oko Zlatara. Sada je i on u toj grupi, ide sa nama. Kažu mi drugovi iz zagorske partijske organizacije: »Čuj, on je tu došao, nije nam sigurno ko je i šta

je, daj ti pazi na njega da nam nešto ne napravi«. Za Kalnik idemo od punkta do punkta, noću; jedno selo nas predaje drugom. To je tako išlo, a ovaj poručnik sve posmatra. U toku noći, negde oko dva sata, dodemo do jednog sela, mislim Preseke, tu nam veza treba da bude jedna devojka. Dodemo do tog punkta, javimo se devojci, ona počne da se oblači, uzima pištolj. Ona nas preuzima i vodi dalje, a onaj Čeh nas i dalje posmatra. Kako sam bio rukovodilac te grupe, stalno sam ga držao uza se. On posmatra kako se veza budi, ustaje, oblači se, pripasuje pištolj i vodi nas dalje. On stao, frapiran, samo što se ne krsti. I kaže: »Ajme meni, naše holke bi se usrale!« Mi se smejemo.

Tu devojku sam još dvaput u sličnim situacijama sretao na vezama i ostala mi je duboko u sijećanju. Kasnije je postala i član Kotarskog komiteta SKOJ-a.

Kada je reč o tim hrabrim, veštima i dovitljivim ljudima koji su održavali naše veze na Žumberku, pomenuću još jednu pojedinost. Tamo smo, naime, uspostavili široku mrežu veza, i to mislim pravih, tehničkih veza. Teren je bio duže vremena slobodan i onda smo uspostavili kablovske veze između komandi, komiteta i odbora. Tu smo se dosta služili tim vezama, kao i u Pokuplju. Međutim, vrlo često smo se, upadajući sa jedinicama u neko od naseljenih mesta, gde je bilo telefonskih veza, »kačili« na linije neprijatelja. No to je moglo biti i van mjesta, kada naidemo na neprijateljske telefonske žice. Onda se naši vezisti ukopčaju na te veze, pa smo tako često dobijali dragocjene informacije iz neprijateljevih razgovora. To bi se, obično, događalo u toku nekih napada i ofanziva, uglavnom kada su se menjale situacije, tako da smo tim putem vrlo često dobijali važne informacije. Ili, upadnemo u neki garnizon, neko naseljeno mesto, a neprijatelj spolja ne zna za to, jer on misli da je tu njegova jedinica. On, sada zove i razgovara, a mi mu se predstavimo kao njihovi, pa doznajemo razne informacije. I na tome su radili, pre svega, kuriri.

Druga osobina kurira - to je bio čovek koji je morao poznavati teren. Morao je znati sela, šume, ljude, atmosferu i političku i ljudsku situaciju, mentalitet i psihologiju ljudi, jednom rečju morao je znati sve.

Treći uslov - morao je imati neku bistrinu u sebi, sposobnost da se snalazi u svim mogućim situacijama. To su bile ljudske osobine po kojima sam vidio da kurire biraju i drugi drugovi, po kojima sam i ja birao kurire.

Često smo se kao kuririma služili i decom i u brojnim slučajevima video da su to izvanredni kuriri, razume se na relacijama koje su ona, zbog ograničenih fizičkih mogućnosti, mogla osvojiti - od sela do sela, od punkta do punkta. Ali, oni su mogli ulaziti u grad, u garnizone, u sela gde neprijatelj na djecu nije sumnjao. Sam sam se vrlo često time služio, a vidio sam da se i drugi služe. Tu su djeca dala izvanredno veliki doprinos kao nezamenjivi kuriri.

Menjao sam često i funkcije i krajeve u ratu: počeo sam u Sisku, nastavio na Baniji, onda ponovo u Sisku, pa u Moslavini, onda u Pokuplju. Prolazeći kroz mnoge punktove i srećući se sa stotinama veza, stekao sam dosta značajnih iskustava i iz partijskog rada i iz vojničkog života, tim pre jer su to bili razvijeniji partizanski krajevi i sredine. Kada sam, recimo, došao u Pokuplje, tu sam primenio iskustva koja sam dotad stekao, razmišljajući koliko je to dragoceno, što čovek u sebi skupi iskustva koja nismo mogli sva preneti ni u pisanim direktivama, ni na nekakvim velikim partijskim konferencijama, već jedino kroz rad sa ljudima. Jednostavno, radeći u krajevima gde je pokret bio razvijeniji iskustva su sticana i prenošena na ljude drugih krajeva, gde je bio manje razvijen pokret. Sa mnom je upravo nekako tako bilo: kada sam stekao iskustva u Sisku, na Baniji, a delimično i u Moslavini - poslali su me u Pokuplje. Kada smo tu razvili pokret, nekako je počeo pokret da jača u sjevernoj Hrvatskoj pa su me tamo - poslali, sa dužnosti sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a za Pokuplje - za sekretara komiteta SKOJ-a zagrebačke oblasti. To je učinjeno po odluci CK SKOJ-a i u dogovoru sa CK KP Hrvatske, jer se formiralo i partijsko i skojevsko rukovodstvo zagrebačke oblasti. Došao sam u Posavinu, u selo Preseku, tada partijsku i partizansku bazu. Odande sam se, preko Zagorja, zaputio da obidem zagorsku skojevsku organizaciju. Pošao sam sa Icom Družincem. Idemo preko Zeline

do Zagorja. Međutim, u selu Igrišću nađemo poslednju vezu - kod jednog učitelja. Odatle moramo dalje krenuti prema Zagorju, ali tamo veze više nije bilo, zapravo mi nismo znali za njih. Sada je trebalo otkriti partijski punkt organizacije u Zagorju za koji nisam znao gdje je. Zapravo, znao sam da postoji, ali nisam znao gdje, jer su se veze bile pokidale. Ja se onda odlučim da pođem kod jednog mog rođaka, u Veliko Trgovišće. A vrijeme je bilo takvo: s rođakom nisam imao odavna veze i u međuvremenu je mogao otići u ustaše, možda u domobrane. Ipak, odlučio sam se da pođem kod njega. Pođem rođaku i, srećom, nađem ga kući. Objasnim mu šta tražim, a on mi kaže: »Znam, ima tu neki ljudi nešto rade pa bi mogli biti oni koje tražiš.« Tako preko njega uspostavim vezu sa kanalom koji je znao gdje se nalazi Okružni komitet koga sam ja i tražio. Tako sam, pukim slučajem, oslanjajući se na poznatog daljnjeg rođaka, došao do veze preko sela Dubrovčana, do Okružnog komiteta do Jože Tucmana. Tu uspostavim vezu sa partijskom, a preko nje i sa skojevskom organizacijom.

Naravno, tu smo odmah prenijeli partijske direktive, a jedna od suštinskih direktiva koju sam tada, došavši u Zagorje, prenio bila je u duhu Kardeljeve kriticke - da ne treba pozivati hrvatske mase u borbu isključivo preko parole: »Niko u domobrane, svi u partizane!«, jer kako je on govorio, nama, na sastanku Okružnog komiteta za Pokuplje, preko te parole se neće mnogo dobiti, budući da su ljudi po malo špekulanti. Zbog toga je Kardelj govorio: »Pokušajte vi s parolom: 'Niko u domobrane - svi svojim kućama, branit svoja sela'.«

Valjanost te parole prethodno sam isprobao na teritoriji Velike Gorice. Istina, kada nam je Kardelj rekao tu parolu, mi smo se, članovi Okružnog komiteta za Pokuplje, pogledali: ona nam je izgledala kao oportunistička. »Šta ovaj nama neki oportunistizam prodaje?« - pitali smo se. »Ili smo za borbu, ili nismo za borbu!« Međutim, došao sam u Veliku Goricu sa tom parolom. Počeo sam nastupati po selima. Održim zbor, mahom žene dolaze; sutradan kolone žena, sa torbama, odoše na stanicu - po svoje muževe. Prvo nas pitaju: »Nećete ih vi odvesti u partizane?« Odgovaramo: »Nećemo, neka brane svoje kuće. «Neka čuvaju vas, bolje je da spava u selu, nego tamo negde da gine«. Itd. Počelo je masovno osipanje iz domobranstva, uglavnom zahvaljujući toj paroli.

Sa tom parolom sam sada došao u Zagorje. Prvo sam je tu preneo Okružnom komitetu Partije, pa onda Okružnom komitetu SKOJ-a. Onda smo svi počeli s njom nastupati. Ja sam desetak dana ostao u Zagorju, idući od veze do veze. Istupali smo javno, jasno. Najednom su ljudi počeli u većem broju bježati iz domobrana, kućama. Rezultat je bio taj daje kroz kratko vreme u Zagorju formirano oko 300 partizanskih desetina. Dobili smo partizansku desetinu skoro u svakom zaseoku.

Zapravo mi smo kod formiranja Oblasnog komiteta u ljeto 1943. godine imali 700 boraca u sjevernoj Hrvatskoj, da bismo ih nekoliko meseci, do jeseni 1943. godine, neposredno nakon kapitulacije Italije imali oko 7.000. Jedan od faktora, značajnih faktora je, uz kapitulaciju Italije, koja je samo posredno ovde uticala, za takav razmah NOP-a bio je stvaranje Oblasnog komiteta, tj. prebacivanje tamo, na rad, jednog broja kadrova koji su u drugim sredinama stekli veće partijsko iskustvo, a oni su u tu sredinu unijeli parolu: »Niko u domobrane - svi svojim kućama, branite sela«. To je uticalo na masovno osipanje domobranstva. Ti su domobrani bili u uniformama, sa oružjem. Došli su kućama, a neprijatelj ih je odmah počeo goniti, i onda im je prva veza i spas bila - partizani.

Sjećam se slučaja jednog domobrana koji je bježao od Staljingrada do Zagreba, sve ilegalno. Onda su ga u Zagrebu, kad je već bio nadomak svog Zagorja, uhapsili i poslali na zapadni front, na atlantsku obalu. Ali je on i odande pobegao i stigao do Zagreba, onda došao do kuće i kaže: »E, niko me nikada više neće dobiti, sada ću se sakriti!« Počeo se skrivati oko svoje kuće. Međutim, neprijatelj ga je nanjušio i počeo goniti. Jednog dana su ga naterali u neko krompirište i jedva je odatle živu glavu izvukao. Poslije toga je rekao: »Daj mi ženo vezu za partizane, kako god znaš, ovo je gore nego i Staljingrad, nego i zapadni front!«. Uhvaćena je veza i naš Zagorac je napokon stigao na pravo mesto.

Takvih slučajeva je bilo dosta. Mi smo to i htjeli: prvo ga demobilizeš, dovedeći ga u sukob sa njihovim zakonima, zbog čega ga neprijatelj počne goniti, a onda su mu partizani bili jedino utočište koje gaje moglo spasiti. Tako su nastali i popunili se brojni odredi.

Mi u Hrvatskoj smo, inače, cijelo vrijeme rata redovno koristili tu situaciju što je domobranstvo politički bilo vrlo fluidno, vrlo labavo, što je ono stvarano na bazi jednog oportunizma i jedne nedovoljno raščišćene situacije. Masa nije htela poći za ustašama, jer je Partija ustaštvo vrlo brzo politički raskrinkala. Tu je, u stvari, trebalo nekoliko meseci, ponegde i do kraja 1941. godine, da se ustaštvo politički raskrinka. Tako da narod Hrvatske nije htio ići za ustašama, ali još nije bila sazrela situacija da pođe sa partizanima, jer je partizanski život bio vrlo težak, ginulo se, a familije su od okupatora streljane i proganjane. Nama u Sisku bi, recimo, kako bi koja grupa otišla u partizane, stigla objava, od ustaša, »Kome god neko ode u partizane - biće streljani!« Ponavljalo se: grupa mladih ode u partizane, a familije ustaše strpaju u logor i postreljaju. Za koji mjesec ode nova grupa i - dođu nova streljanja. Tako je nekoliko stotine ljudi poginulo. U takvoj jednoj atmosferi masa se kolebala kuda bi. I polazilo se u domobrane - jer se na taj način najlakše mogla sačuvati glava. Među ostalim to je bilo u skladu sa parolom HSS, manje-više engleskom: čekati dok ne dođe vrijeme. Oni su mislili daje to najlakše dočekati u domobranstvu. Zato je to domobranstvo bilo onako fluidno i s toga je bilo moguće uspostavljati kontakte sa brojnim domobranskim jedinicama, komandantima. Često je tu bilo i partizanskih simpatizera, i saradnika NOP-a, i veza naših rukovodstava. Recimo, mi smo u Sisku, tek što smo

1941. godine formirali partizanski odred, odmah uspostavili veze sa domobranskom kasarnom u gradu. Jedna grupa domobranskih oficira, u kojoj je, na primjer, bio i Joža Ogulinac, držala je stalnu vezu s nama. Tako smo u bezbroj garnizona, kroz cijeli rat sve više i šire uspostavljali veze. Mislim da smo mi skoro u svakom drugom garnizonu uspostavili veze sa domobranima i djelovali u tim jedinicama.

Radeći 1942. godine na teritoriji Velike Gorice, preko jednog domobrana u čiju sam kuću često svraćao (on, i ako naš simpatizer, u domobranima, a ja kod njegove familije svraćam, stanujem), uspostavio sam veze sa komandantom garnizona u selu Kravarskom, gde je bila domobranska satnija. I on mi kaže: »Imam vezu sa satnikom, da li bi i ti htjeo da sa njim vezu uspostaviš?« Kažem da hoću. »Ja ću te usrijed bijela dana odvesti u garnizon!« - kaže on meni, sekretaru Kotarskog komiteta Partije. Onda u susjednom selu Zitkovčici, blizu Kravarskog, kod jednog našeg punkta ostavim uniformu. Uzmem civilno odijelo, pištolj i bombu, a šmajser ostavim tu, kod seljaka, i kažem: »Idem u Kravarsko i ako mi se nešto desi - vi to smjesta sakrijte!« Onaj domobran izađe pred mene i ja usrijed bijela dana udoh u garnizon, na pregovore sa komandantom garnizona, satnikom. Počnem da vodim pregovore za predaju. Satnik pristaje da preda garnizon, ali pita gdje mi je jedinica kojoj bi sve predao. Ja ga obradim i uspostavimo vezu. Ubrzo spremim jedinicu, ali dok smo te pregovore vodili - njega, sa satnijom, premjeste, mislim u Slavoniju. On je ubrzo, tamo u Slavoniji, predao jedinicu.

Kraj Velike Gorice u selu Kuće koje je bilo naše, sreo sam domobranskog narednika, Vukovića, u kući jednog člana Partije. Udoh ja u kuću, kad mi, na vratima, ovaj komunista i njegova žena kažu: »Ovo je domobranski narednik«. Vidim i sam - on je u uniformi. Pošto sam bio u selu i nekako su doznali da sam partizan, sada on meni kaže: »Nemojte se vi ništa plašiti!« Rekoh: »Slušaj, ovo je moj teren, nije tvoj. Ovdje sam ja gazda ne ti«. On opet meni da pričutim i da se ne bojim, a ja njemu: »Nemoj se ti praviti važan, ja ovde mogu da radim šta hoću. Ti si ovdje sam, nas ima više«. Stvarno, manje-više cijelo selo je već bilo naše. To je bila jesen ili zima 1942/43. godine. Ja tu razgovaram sa njim i on pristane na saradnju. Garnizon mu je bio u Hrvatskom Leskovcu, blizu Zagreba, na pruzi Zagreb - Karlovac. To je prva stanica od Zagreba, teritorij kotara Samobor. Ja njega povežem sa samoborskom partijskom organizacijom. Kasnije ih pitam

da li on što radi, a oni kažu: »Ne radi ništa, ništa nam ne daje«. Onda ja, preko druge naše veze, stignem u Leskovac i smestim se kod železničara Milana Špoljarića. Odem u gostionu, u kojoj je taj Vuković imao ljubavnicu. Ja sjednem u gostionu i pozovem Vukovića. On dođe, a tu je i garnizon. Kada me je video, prvo se uplašio. Rekoh: »Ti si preuzeo obaveze, a nisi ništa napravio. Staje?« On počeo: pa ne mogu ovo, pa ne mogu zbog ovoga, pa ima tu neki satnik zbog koga ne mogu, taj satnik je gadan. »Kako se zove taj satnik?« Odgovara da se zove Kink. Aha, mislim, to je moj daljnji rođak i kažem naredniku da mi ga dovede. »Pa ne mogu njega« - veli. Ipak, kažem mu da ga pozove, ništa mu ne govoreći da tog Kinka znam. Kad Kink mene spazi - sav pretrnu. »Dobro, rođače, narednik Vuković kaže da zbog tebe ne može da saraduje s nama!« - kažem mu. »Nije to istina«. Ja ih obojicu spojim, pritisnem ih da više nisu mogli nazad. Kažem: »Znate šta, pošto si, naredniče, dosta zabušavao, ja trebam šmajser. Donesite vi meni šmajser.« Kažu: »Ne može šmajser, to imaju samo ustaše.« Na to ću ja: »Fino! Sad ćete vi, lepo, ukrasti šmajser od ustaše i optužiti ga daje prodao šmajser partizanima, i večeras u deset sati donećete ga meni uz prugu, gdje onaj željezničar zna.« Oni, uplašeni i nemajući druge, pristanu na to i lepo mi donesu šmajser. Posle toga je Vuković stalno držao veze sa partizanima. Ijedan i drugi će kasnije doći u partizane, a Vuković će čak negde u našim jedinicama biti i komandant.

U selu Ivanjoj Rijeci kraj Zagreba, smo od 1942. godine imali naše ljude, zapravo cijelo selo je bilo naše. To je na samoj periferiji Zagreba, preko toga mjesta su brojne naše veze išle u Zagreb. Tu smo imali skojevsku organizaciju, pa bi povremeno od tih ljudi, formirali jedinicu, ali oni su se htijeli tući samo oko kuće, i veze držati, ali u partizane dalje od kuće im se nije išlo. Neprijatelj nikako nije mogao doći, u to selo, jer svakog ko dođe oni pobiju, uzmu oružje i stvore svoju jedinicu, čuvaju selo, drže vezu sa partizanima. Fantastične stvari su radili za NOP, ali nikako nisu htjeli u veće partizanske jedinice. Pa i kada naša jedinica dođe, razoruža ih, pokupi oružje, a oni za osam dana - svi naoružani, ponovo. Ipak, kasnije će otići u partizane. Ali među njima je bio ijedan skojevac, mi smo ga zvali Oblak. Bio je šepav i nije mogao u partizane, ali je upravo on fantastične stvari radio. Jedanput, on je otišao u garnizon u Sesvete. To je već 1944. godina bila. Komandantu tog garnizona kaže: partizanski komandant tog i tog odreda, ili brigade, poručio ti - ili će te napasti, ili ćeš se predati; nudi ti te i te uslove za predaju. On skojevac, nikoga nema, nema jedinice, on je sam, dečkić, skojevac, još je mladoliko izgledao. Dobro, komandant pristaje na predaju, ali pita gde. Tu i tu. Naveče izvede u polje satniju i ovaj opet sam dođe, jer sve selo je otišlo u partizane, nema više nikoga tu. Sada satnik posumnja šta je: »Ti si sam ovde, gdje su jedinice?!« Ovaj odgovori: »Jedinice su sve okolo postavljene.« Ovaj neće da se preda. »Dobro - idem komandantu!« Ide, tobože, komandantu koga nema i onda će svojim glasom: »Druže komandante ovaj neće da se preda.« Zatim, posve promeni glas: »Ako neće da se preda - sve ćemo ih pobiti. Postavljam, dakle, ultimatum da se smesta preda, inače svi su mrtvi!« To sve on, menjajući glas. Ovaj sluša to: noć je, izašao je van, ne zna gdje je, nije na svom terenu. I, bogami, Oblak skinu celu satniju, do gaća, i u gaćama ih pošalje kućama, a potom ode u selo, pokupi žene, seljake, i kolima pokupi oružje i odveze partizanima. Ja sam te domobrane tako u gaćama kasnije sretao u Moslavini, prema Slavoniji, i pitam: »Ko vas je zarobio?« Kažu: »Neka jedinica tamo iz Sesvete«. Ja posle dođem, i čujem ovaj slučaj.

U Turopolju je domobranska satnija bila na osiguranju, imala je bunkere oko pilane, što su je osiguravali. Ranije spomenuti narednik Vuković je bio sada u toj satniji i držao veze sa partijskim komitetom. Ja sam već otišao sa toga terena, ali se partijski komitet dogovorio da od Vukovića dobije vezu i da napadnu taj garnizon. Trinaesta proleterska je pravila planove da ga napadne, ali je ocenjeno da je to neracionalno. Odustali su od toga da napadnu garnizon u Turopolju, zato što je na samoj pruzi, pa je intervencija oklopnog voza bila tu moguća, što bi dovelo do prevelikih žrtava.

Sada je Kotarski komitet spremio plan da oni napadnu taj garnizon. Od Vukovića i jednog drugog domobrana dobili su lozinku. Oni pokupe 200 seljaka. Dovedu ih do šume sa kolima, a jedna grupa članova komiteta Velike Gorice, koristeći se lozinkom, upada kod jednog bunkera, prevare domobrana na straži, zauzmu jedan bunker, sa lozinkom, idu od bunkera do bunkera, sve ih razoružaju bez metka i dođu kod komandanta, satnika, koji nije ništa znao. Tako pokupe oko 200 domobrana, plus satnika, sa svim naoružanjem. Seljaci u kola pokupe sve to i odvezu partizanima. Brigada »Seljo Ogulinac« već je bila tamo.

Partijski rad na teritoriji Velike Gorice, Dugog Sela, Jaske i uopće ovih hrvatskih sela oko samog Zagreba, gdje su domobrani bili dosta brojni, bio je veoma živ, pa su se domobrani vrlo brzo demoralizirali, uglavnom na onoj paroli o čuvanju domova. Čim su oni masovno bježali iz domobrana, masovno su za neprijatelja postali žigosani. Tako smo mi takvim metodama vrlo brzo sva ta sela dobili kao naša. Zbog toga smo i mogli, već 1943. godine, da iz Moslavine i Slavonije vozimo žito za Kordun, Baniju, Liku, Dalmaciju, za jedinice južno od Save, gdje je inače bilo mnogo jedinica a snabdevanje slabo. Bivalo je da i po 250 kola u jednom danu spremimo i vozimo od Dugog Sela - preko ceste, pa pruge, pa Save, pa preko druge ceste i druge pruge, dakle dvije pruge, dvije ceste i Sava. Iako taj cijeli put nije osiguravala naša vojska, a ta sela i krajevi nisu bili formalno oslobođeni, oni su bili faktički slobodni, jer je narod bio naš, pa je on sam čuvao i osiguravao te transporte žita. Ili još jedan slučaj mi smo, recimo, kod Dugog Sela uspostavili vezu sa jednim domobranskim punktom, koji je na železnici čuvao bunker. Oni su puštali nas da nesmetano prolazimo, a mi njih za uzvrat nismo dirali. Tu je nekoliko mjeseci taj punkt funkcionirao i domobrani su nas puštali da redovno prolazimo. Onda se garnizon domobranski promenio, što mi nismo znali, pa je naišla delegacija za omladinski kongres u Drvar. Naidu delegati na prugu i strada Ico Blanuša, koji je ranjen na tom mjestu jer nije znao da je promijenjen garnizon. Kroz taj cijeli teren, preko tih pruga, po 250 kola dnevno u koloni je znalo prolaziti, vozeći žito, a znalo se desiti da zaplijenimo neke kamione, pa i kamione uključimo u tu kolonu, i tako stignemo preko svih tih pruga, do Korduna i Banije. To su bile izvanredno važne akcije za Pokret, za podizanje morala, tim prije jer se Zagreb iz tih sela dobro vidio.

Ta sva moguća, bogata, iskustva, prenosili su, partijski radnici koji su premješteni sa jednog na drugi kraj zemlje, - kao članovi komiteta, partijski instruktori, komandiri i komesari, pa i kuriri.

Iz Zagorja sam prešao na Kalnik, gdje smo formirali Oblasni komitet SKOJ-a. Odande se vraćam nazad, za Posavinu. Dođem do Križevaca, sve nepoznatim vezama, prvi put na tom terenu. U Križevcima dođem do jednog sela; oni me prime, daju mi vezu. Vode me preko teritorije Zeline za Dugo Selo, pa ćemo k Posavini, gde su nam punktovi. Predaju me jedan drugome. Tako dođem do jednog vodiča koji mi postaje nekako sumnjiv, a ne znam zašto. Jednostavno sumnjiv mi: ne gleda me u oči, nešto muca kad pokoju i progovori. Skinem šmajser i kažem: »Napred, makneš li levo ili desno - prvo ću tebe ubiti, ti si prvi stradao!« On me je vodio još jedno vreme, a onda je najedanput počeo vrdati: »Ne znam, zalutali smo. Ovdje je trebalo da bude veza, a nje nema«. Očevidno je bilo da se poplašio i da me nije doveo tamo gdje je trebalo, nego je negdje ranije stao. Sada ja njega nateram da me vrati nazad do jednog sela. Onda mu naredim da se udalji, a ja se vratim u selo, odakle smo krenuli.

Ali moram doći do Dugog Sela, jer me dalje opet čeka drugi Okružni komitet, zagrebačkog okruga, s kojim moram početi raditi. Nemajući druge veze, pođem usred dana, kao da ću preko ceste Zagreb - Beograd, onda pruge Zagreb

- Beograd, zatim preko ceste i pruge Zagreb - Bjelovar. Bilo je drugova aktivista po tim selima koji su bili smjeli. Jedan od njih pođe preda mnom, na biciklu, stotinu metara ispred mene, da ja njega, takođe na biciklu, uvijek vidim. Ako se nešto desi, on će samo dignuti ruku, što je znak opasnosti. Na to će on nastaviti dalje, kao da nema veze sa mnom, a ja ću dalje - kako znam. Ja u uniformi partizanskoj, sa šmajserom na leđima. Prođem sva ta sela, prođem prugu, cestu i dodem, usred bijela dana, u Posavinu, gdje su bile naše veze i punkтови. Ispričam im šta mi se desilo. A onda, oni meni kažu: »Tim kanalom, preko Zeline, već nekoliko ljudi nam je zaglavilo. U tu našu vezu se neprijatelj ubacio i nekoliko ljudi nam je dotad stradalo u tim vezama«.

Naše veze su, u stvari, bile toliko guste da je nemoguće bilo zamisliti da u jednom kraju, u jednoj općini, u jednom kotaru, ili jednom regionu ne postoji bezbroj dobrih veza. Ako postoji komanda područja ili mjesta, ili neka operativna jedinica, nemoguće je bilo da tu ne postoji tijesna veza štaba jedinice i komiteta, odbora i si. Obično su ti ljudi, vojni rukovodioci, po pravilu, bili članovi opštinskih, kotarskih, okružnih ili drugih komiteta, tako da je Partija sve povezivala, objedinjavala. Faktički, Partija je bila ona glavna spona koja je sve koordinirala na određenom terenu. I dok su vojni rukovodioci izvršavali operativne zadatke i bili suvereni na tome, dotle su partijski komiteti bili suvereni u ocjeni političke situacije, održavanju političkih veza, vladanja jedinica, itd.

Sredinom oktobra 1944. godine, odlukom CK KPH, povučen sam sa dužnosti sekretara PK SKOJ-a na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPH Pokuplja. Prolazeći, noću, terenom do Okružnog komiteta, čuo sam, na sve strane, neko čudno puškanje. Pomislio sam na neku novu ofanzivu, ali sam ubrzo ocijenio da se u ofanzivi tako ne puca, već da je to neko slavlje. Razmišljajući šta bi to moglo biti rekoše mi da je neka radio-stanica javila da je oslobođen Beograd. I prvi su počeli da pucaju oni koji su prvi čuli tu vijest, vezisti, a za njima i ostali.

U samom Okružnom komitetu sam zatekao dosta nesredenosti. Odmah sam poduzeo mjere. U Okružnom komitetu, mi postaje sumnjiv član Komiteta, neki Ratko. Bio je u Zagrebu u našoj ilegalnoj organizaciji i tu je ubijao neprijatelje, do kojih niko drugi nije mogao doći. Stekao je veliki ugled ali nije bilo jasno odakle mu takva snaga. Ratko je došao u partizane, postao član Okružnog komiteta i kada sam došao na taj teren i susreo se sa njim on mi je u roku od par dana postao sumnjiv. Teško sam i onda i danas mogao objasniti zbog čega, ali od iskusnog ilegalnog radnika i rukovodioca, koji je djelovao u raznim organizacijama, radio sa hiljadama ljudi u najtežim okolnostima i svašta preturio preko glave - za mnogošta ne treba tražiti iscrpna objašnjenja, racionalne odgovore. Odem u CK i od druga Bakarića tražim da ga povuku iz Komiteta, da ga OZN-a uzme na saslušanje. Josip Đerđa je onda bio šef OZN-e, on ga uzme pod svoje, počnu ga saslušavati sa celim štabom. Tako osam dana. Ništa nisu otkrili, ali su ga, ipak, poslali u ličke jedinice. (Tek poslije rata, kada je umro, doznalo se da je bio, ustaški agent).

Ustaše su, inače, vješto ubacivali svoje agente. Nekako prije toga su u jednu od naših brigada ubacili svog agenta, Mesića. Imali su jednu grupu ubačenih koji nisu mogli ništa napraviti u brigadi, i onda su Mesiću naredili da ubije dvojicu ustaša u Zagrebu i to objave u novinama. To su, valjda, neki isluženi ustaše bili, što partizani doznaju. Dođe tako Mesić u partizane, sa »oreolom heroja«, usput bude tobože i ranjen. Takav dođe do partizana, uđe u jedinicu i počne da radi, ali čim je počeo raditi - odmah je bio otkriven i uhapšen. U atmosferi jedinstva naroda i vojske, u situaciji opšteg poleta NOP-a nikakav neprijatelj nije imao šanse na uspjeh.

Mika S pii jak

DOGAĐAJI I VEZE NA KOSOVU U 1942. GODINI

Negde 4. januara 1942. pozvali su me Rade Ristić¹ * i Nikola Vidačić²) u kuću Boška Cakića³ da se upoznam sa delegatom Oblasnog komiteta KPJ, koji je imao nadimak »Poljak«,⁴) Pavlom Jovičevićem. Nisam znao srpski jezik i teško sam se sa Pavlom sporazumevao. Ipak, posle duže diskusije odlučeno je da se odmah sutradan održi sastanak u mome stanu, u kući Save Sinadinovića i da se na taj sastanak pozovu odani ljudi. Sutradan, 5. januara 1942. u mome stanu na sastanku su bili: Rade Ristić, Boško Despotović iz Uroševca, Sava Sinadinović, učenik gimnazije i Abdulah Muslija, izbeglica iz Skoplja.

Na sastanku je Pavle govorio o spoljno-političkoj situaciji i o stanju u našoj zemlji. Govorio je o zadacima partijske ćelije i pojedinaca u njoj. Upoznao nas je s pravima i dužnostima člana KPJ, o njegovom moralnom liku i držanju u sredini u kojoj se krećemo, bilo u ilegalnom radu, u borbi, ili pred klasnim neprijateljem, ukoliko bi slučajno ko pao u zatvor.

Posle ovoga od nas koji smo sastanku prisustvovali stvorena je partijska ćelija. Za sekretara je izabran Rade Ristić, a za zamenika Abdulah Muslija. Nakon nekoliko dana i po obavljenim razgovorima drugova iz Oblasnog komiteta u našu ćeliju uključen je i Petar Atanasijević. On je dobro znao albanski jezik i sa njim sam se najbolje sporazumevao. Video sam da on odlično zapaža mnoge stvari i naše diskusije kanališe u pravcu donošenja razumnih zaključaka.

U Uroševcu se, posle stvaranja naše partijske ćelije, Pavle zadržao još izvesno vreme i uspeo da organizuje još nekoliko partijskih ćelija. Zatim je tražio da ga povezem u Gnjilane čezama poljoprivrednog rasadnika. Nikola Vidačić mi je rekao da u Gnjilanu organizujem susret Pavla sa aktivistima koje sam okupio u toku 1941. i to sa braćom Vehbijom i Veselj Redžepijem, Kadri Huljimom i Kurteši Agušijem. Budući daje bio visok sneg, nije se moglo ići čezama, pa sam pozajmio sanke od jednog trgovca i tako smo krenuli na put nakon par dana. Međutim, posle 4—5 km morali smo se vratiti zbog velikog nanosa snega i kvara na sankama. Pavle je ostao u kući Zore Dimitrijević, a ja sam sutradan, po dogovoru, odjahao na konju u Gnjilane da priprelim Pavlov dolazak.

U Gnjilanu sam razradio sve pojedinosti sa Veselj Redžepom.⁵) Dogovorili smo se da se Pavle predstavi kao šurak Veselja Redžepa i daje rodom iz Bosne. Da bi Pavle upoznao Veselja, poneo sam njegovu najnoviju fotografiju.

Po povratku u Uroševac, upoznao sam sa pojedinostima Pavla Jovičevića i on se, prema planu koji smo sačinili, prebacio u Gnjilane i tamo formirao partijsku ćeliju.

Stvaranje većeg broja ćelija (partijskih) u Uroševcu nametnulo je potrebu za jačom vezom sa Prizrenom. Zbog toga sam češće putovao u Prizren i o našem radu izveštavao Džavida Nimanija.⁶) Džavid mi je stavio u zadatak da u Uroševcu sačekujem autobuse iz Prizrena i da primam uputstva i poruke od konduktera Redžep Džije⁷) i Enver Hodže.⁸)

1) Rade Ristić je učio pirotehničku školu u Kragujevcu, gde je završio niži tečaj i zanat metalostrugara. Kao omladinac prišao je radničkom pokretu i postao član KPJ 1935. godine. Posle jedne provale 1937. bio je osuđen na godinu dana zatvora. Za vreme rata radi na organizovanju KPJ u Uroševcu.

2) Nikola Vidačić je bio sekretar Mesnog komiteta KPJ u Uroševcu.

3) Boško Cakić je rođen u Uroševcu. Završio je trgovačku akademiju. U toku NOB-a vršio je funkcije člana i sekretara MK.

4) »Poljak« - Pavle Jovičević, član Oblasnog komiteta KPJ.

5) Veselj Redžepi je bio službenik u Gnjilanima i u toku rata pomagao je NOB.

6) Džavid Nimanij, član Oblasnog komiteta, radio u Prizrenu.

7) Redžep Džija, rodom iz Đakovice, pre rata bio u školi u Tirani, po okupaciji se zaposlio u Prizrenu u kompaniji »Sati«. Bio povezan i radio u partijskoj organizaciji Prizrena. Formiranjem Sarplaninskog partizanskog odreda stupio u partizane, gde je ostao do kraja rata.

8) Enver Hodža, radio u Prizrenu u kompaniji »Sati«. U početku je pomagao NOP.

Kondukeri su mi često predavali razne materijale, među kojima i letke. Leci su bili štampani u tehnici Oblasnog komiteta, i to u Đakovici, Prizrenu ili Peći. Štampani su na srpskohrvatskom i albanskom jeziku. Ono što je štampano na srpskohrvatskom jeziku predavao sam Radu Ristiću, a ono što je bilo na albanskom zadržavao sam kod sebe i rasturao prema utvrđenom planu. U nekoliko navrata dobio sam jednu količinu letaka namenjenih za bataljon Albanaca stacioniranih u Uroševcu. Letke sam predavao jednom Albancu podoficiru, koga sam upoznao preko Redžepa Džije. Leci su u gradu deljeni najaktivnijim članovima SKOJ-a, koji bi, zatim, organizovali čitanje po grupama. U sela su slati leci preko organizovanih kanala a čitali su ih po grupama aktivista.

Za dalji i organizovaniji rad Partije u Uroševcu i okolini poseban značaj ima formiranje Mesnog komiteta KPJ. Osnivačka sednica održana je 25. januara

1942. Sednici su prisustvovali: Jovan Vučinić, Milan Zečar, Novak Kovačević, svi sa sela, a iz grada su bili: Trajko Grković, Rade Ristić, Rada Kljajić, Spahija Nijazi, Boško Despotović, Nikola Vidačić, Živko Kotorčević i Boško Cakić. Na ovoj sednici izabran je Mesni komitet u čiji sekretarijat su ušli: Jovan Vučinić, kao organizacioni sekretar, Nikola Vidačić, politički sekretar, Rade Ristić, sekretar za rad tehnike i kao član Rada Kljajić, koja je bila zadužena za rad sa omladinom.

Formiranje Mesnog komiteta KPJ i Mesnog komiteta SKOJ-a, kao i aktiva, iziskivalo je da se poveća i broj simpatizera i saradnika NOP-a, posebno u redovima Albanaca, kako u Uroševcu, tako i u okolini. Smatrao sam da sam lično pozvan da među Albancima više radim.

Moj rad je doprineo da su čak i ekstremistički nastrojeni Albanci počeli razumevati situaciju u kojoj smo se nalazili. Zbog takvog mog rada bio sam sve više omrznut od izvesnog broja Albanaca - ekstremista. Iz dana u dan, svojim držanjem sve više sam padao i u oči policije. Bio sam označen kao opasan komunista - Albanac, koji održava veze i veoma organizovano saraduje sa Srbima i traženi su povodi za moje hapšenje.

Za to im se ukazala prilika početkom marta. Naime, policija je saznala da sam štitió jednog Albanca, koji je švercovao oružje, zbog čega su me karabinjeri zatvorili. Zamolio sam upravnika zatvora da me ne zatvara sa kriminalcima, pa sam prebačen u sobu gde su bili komunisti Ljuba Kostić i Mile Ristić. Njih dvojica su bili veoma zadovoljni, jer su od mene saznali mnoge pojedinosti iz rada Partije posle njihovog hapšenja. Iz zatvora sam brzo pušten na intervenciju moga rođaka Lutvi Spahije, sekretara fašističke organizacije za Prištinu.

Dana 5. marta 1942. u Uroševcu je uhapšena grupa ljudi, uglavnom Srba, a među njima i Rade Ristić, i Boško Despotović, oba iz moje partijske organizacije. Posle toga moja partijska ćelija je prestala da radi, jer se Abdulah Muslija jako uplašio i kao zamenik sekretara prestao da organizuje rad, dok je Sava Sinadinović oboleo i bio je skoro nepokretan. Ipak sam partijsku vezu održavao sa Nikolom Vidačićem. Krajem aprila dobio sam poziv za odsluženje vojnog roka u Albaniji. U isto vreme karabinjeri ponovo preduzimaju sve da me uhapsu. Verovali su da sam umešan u rasturanje letaka u Prizrenu i u Uroševcu. Nekako sam izbegao hapšenje. Ta situacija me je primorala da odmah pređem u ilegalnost. Krio sam se 10 dana u kući Rade Kljajić, nekoliko dana kod Vehbije Ramadana, a zatim sam se prebacio u Taljinovačku školu kod učitelja Rahman Paljuši i tu ostao nekoliko dana. Odavde sam otišao u Rahovicu kod Čorović Bajazita i Šabana. Tu sam ostao više od mesec dana. Za sve to vreme bio sam u stalnom kontaktu sa Mesnim komitetom preko Rade Kljajić, koja mi je donosila razni propagandni materijal i uputstva za rad.

Na predlog Tafa Sejdija iz Kamene Glave i uputstva MK KPJ iz Uroševca, iz Rahovice sam otišao u selo Bibe kod Gaše Milojevića, a odatle, posle nekoliko dana, u Tankosić kod Rada Milenića i ostao oko 15 dana. Iz togskrovišta odlazio sam u Požarane kod Haimidi Kurteša i Sinan Hasana. Negde krajem jula, u Tankosiću, u kući Mitra Miličevića, sreo sam se sa Borom Vukmirovićem, sekretarom Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet. Bora mi je predložio da idem u Grbole da bi radio u tehnici Oblasnog komiteta. U Grbolama sam zatekao Fadilj Hodžu,

a tu sam se sreo i sa Mitom Miljkovićem, Pavlom Jovičevićem i Petrom Brajevićem, članovima Oblasnog komiteta. Selo Grbole, sa svojih oko dvadeset domova predstavljalo je malu poluslobodnu teritoriju. Ovde smo uveče okupljali seljake, čitali vesti i mnogo komentarisali o narodnooslobodilačkoj borbi. Tu se rodila ideja da bi bilo dobro stvoriti partizanski odred samo od Albanaca i Srba koji znaju albanski jezik i koji će se belom kapom na glavi predstavljati kao Albanci. O tome je Pavle Jovičević razgovarao sa mnom i tražio moje mišljenje. Bio sam za borbu i predlog sam ocenio kao umešan i izvodljiv. Pavle je tražio da organizujem i u nekom albanskom selu skup seljaka i da se tamo povedu naoružani ljudi. Preko Dževad Tahirija organizovao sam odlazak u selo Sojevo. Iz Grbola smo krenuli ja i Fadilj Hodža dobro naoružani i sa belim kapama na glavi. Dževad Tahiri nas je uputio u gornju malu sela u jednu kuću gde je bila svadba, te je tu tako bilo dosta prisutnih. Odmah smo se pri ulasku predstavili kao partizani, narod je mene, uglavnom, poznavao i znali su da sam ilegalac, a za Fadilja su znali i čuli preko policijskih poternica.

Na ovom skupu smo ostali nekoliko sati. Narodu smo pričali o narodnooslobodilačkoj borbi, o njenim uspesima, o snazi partizana i Crvene armije, mnogo smo govorili o neminovnoj propasti fašizma. Ovde smo podvukli da smo došli iz partizanskog odreda, koji je sa brojnim ljudstvom ostao u »bazi«, tražili smo dobrovoljce za odred i podvukli smo da se oni samo pripreme, a da će u odred doći kada ih pozovemo. Naše pojavljivanje imalo je za cilj da se kroz sela pročuje kako postoje naoružani partizani, te da se tako potpunije sagleda raspoloženje naroda, a posebno Albanaca za otvorenu borbu protiv okupatora.

Aktivisti i naši simpatizeri su imali da prate reagovanje naroda na pojavu naoružanih partizana i da nas o tome obaveštavaju. Fadil Hodža i ja smo o dolasku u Sojevo upoznali Boru Vukmirovića i Pavla Jovičevića, koji su ovo pozitivno ocenili.

Celokupna aktivnost na organizovanju ustanka na Kosovu odvijala se u sklopu odluka julskog savetovanja Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet. Međutim, i kvislinška vlast je osetila promene, a posebno političku aktivnost među albanskim stanovništvom, i zbog toga je bila prinuđena da se prilagođava i organizuje

- u novoj situaciji. Albanci na rukovodećim mestima su od ranije bili ubeđeni u jedinstvo Albanaca i njihovu odanost »Velikoj Albaniji«. Oni su verovali da nema ideje koja bi mogla sjediniti Albance sa Srbima i Crnogorcima. Sada im je bilo jasno da su bili u zabludi i da je KPJ snažno počela da prodire i u redove Albanaca.

Zbog toga, najjače ličnosti Fašističke partije Albanije počinju, od leta 1942., sa organizovanjem i održavanjem niza skupova po gradovima. Oni istupaju krajnje ekstremistički, tražeći smrtnu kaznu za svakoga Albanca koji saraduje sa komunistima. Kada tako oštre pretnje nisu dale rezultate, dolaze iz Albanije umećeniji propagatori. Oni ne drže velike skupove, već se odlučuju na razgovore sa grupama »viđenijih« ljudi, od kojih traže da svojim ugledom »spasavaju siromašne slojeve« od uticaja komunista. I njihova akcija nije urodila plodom, pa su izlaz iz novonastalog stanja, krajem leta 1942., tražili u promenama, u novim ljudima na rukovodećim položajima kvislinškog aparata. Novi načelnici su bili oštriji, oni nisu prezali ni od čega kada je bila u pitanju borba protiv komunista.

Takvo stanje zahtevalo je od Partije ubrzanije, smelije i otvorenije delovanje.

FORMIRANJE PARTIZANSKOG ODREDA »ZEJNEL AJDINI«

Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju, koji je u ovo vreme bio, skoro u celini, u Grbolama, kao i partijske organizacije sa Kosova i Metohije, užurbano su radili na stvaranju partizanskog odreda.

U selu Grbolama, 27. septembra 1942. na okupu su bili: Fadil Hodža, Mazlum Kpuska, Nedmedin Nidža, Idriz Bitići i Špahija Nijazi. Od oružja smo imali: Iri puške, puškomitraljez »Brno«, a Fadil je imao i pištolj. Iz Grbola smo krenuli

u selo Softović. U Softoviću nas je, u kući Alekse Vučinića, sačekao Bora Vukmirović. Tu su već bili naoružani puškama i u seljačkom (albanskom) odelu Tafa Sejdića, Asian Bićević, Petar Karadžić »Muja« (predstavljen kao Musliman iz Bosne). Za nas je domaćin pripremio večeru. Vukmirović nam je naglasio da smo mi narodni partizani, govorio nam je o liku partizana, o zadacima odreda i o specifičnoj ulozi nas boraca, posebno zato što smo Albanci. Posle večere krenuli smo u susret grupi iz Gnjilana i u selu Ramnjani, pored jednog parnog mlina, sastali smo se s drugovima: Dželadin Kurbalijom, Kurteši Agušijem, Sinani Hasanom, Rizom i Džaferom. Svi smo imali bele kape, a neki crvene petokrake na njima. Većina je imala seljačku (albansku) odeću, a neki i građanska odela. Tu, u selu Ramljani, formiranje Partizanski odred »Zejnel Ajdini«⁹⁾ dana 27. septembra 1942. Fadil Hodža je predložio da Dželadin Kurbalija bude komandant odreda, Petar Karadžić »Muja«,¹⁰⁾ zamenik komandanta, Fadil Hodža politički komesar, Kurteš Aguši¹¹⁾ zamenik političkog komesara i Spahija Nijazi intendant.

Odred je imao zadatak da obilazi, prvenstveno, albanska sela, kako bi se narod uverio da postoje partizani Albanci koji se bore protiv okupatora. Sutradan, u prvi sumrak krenuli smo u selo Zlatar i ušli u jednu kuću. Domaćin nas je prihvatio i spremio nam skromnu večeru. Ubrzo se ovde, kao po običaju, prikupila prilična grupa seljaka. Fadil je upoznao ljude se ciljevima NOB-e i KPJ kao organizatora ove borbe.

Pošto smo se domaćinu zahvalili na gostoprimstvu i spremljenoj hrani za put, napustili smo selo i dan proveli u obližnjoj šumi. U ovoj šumi posetili su nas partijski radnici iz sela Tankosića Vlada Turanjanin, Milan Miljenić, Mitar Miličević, Rade Miljenić i Sima Miljenić, sekretar partijske organizacije. Oni su nam doneli nešto hrane i obavestili nas o odjeku našeg pojavljivanja po selima. Naredne večeri u prvi sumrak, na predlog Sanini Hasanija, krenuli smo u selo Jerlji Slakovac kod njegovog prijatelja Hašima. Tu smo se predstavili kao da smo samo deo odreda. Domaćin nam je pripremio večeru, a ubrzo se sakupilo dosta ljudi iz sela. I ovde je Fadil Hodža govorio kao prethodne večeri. Otišli smo u uverenju da smo ostavili snažan utisak na seljake. Dan smo opet proveli u šumi, vreme se koristilo za politički rad i vojničku obuku.

Krstarili smo još nekoliko dana kroz albanska sela i uvek sprovodili isti plan. Ubrzo su nam se pridružili novi borci: iz Sojeva i iz Trpeze, tako daje u prvoj sedmici oktobra u odred u bilo šestnaest boraca. Ubrzo se kroz sela pronela vest o postojanju našeg odreda. Narod je, govoreći o nama, preuveličavao naš broj, naoružanje i snagu u celini. Ovo je doprinelo opštem popularisanju partizana a time i jedinstvu Albanaca, Srba i Crnogoraca, do čega nam je bilo veoma stalo.

U prvoj sedmici oktobra meseca 1942. obavesteni smo da se deo Vranjskog partizanskog odreda, posle jedne neprijateljske ofanzive, povukao u planinske masive između Preševa i Gnjilana. Naš odred je dobio zadatak da se prebaci na tu teritoriju i da se sastane sa Vranjancima. U selu Maleševu pred Gnjilanom Dželadin Kurbalija je doveo u odred trojicu naoružanih ljudi. Podvukao nam je da ovi nisu partizani, ali da dobro poznaju put i imaju sigurne baze, te će nam tako biti od pomoći. Štab odreda je prihvatio predlog Kurbalije i tako nas 19 je krenulo u pravcu teritorije koju su okupirali Bugari. Prešli smo granicu i već se narednog dana sastali sa Vranjancima. Kod Vranjanaca je bilo na okupu 14 partizana i tri partizanke. Odlučeno je da izvesno vreme delujemo zajedno i da imamo zajed-

9) Zejnel Ajdini je rođen u Sijarinskoj banji, u jablaničkom srezu u siromašnoj seljačkoj porodici. Osnovnu školu je završio u svom mestu, a gimnaziju u Leskovcu. Studirao je pravo na Beogradskom univerzitetu. Kao gimnazijalac bio je uključen u radnički pokret. Postao je član KPJ uoči rata. Godine 1941. kada je formiran partiz. odred na Kukavici, bio je među prvim borcima tog odreda.

10) Petar Karadžić »Mujo« bio ranije u Jablaničkom part. odred u te se računalo na njegovo iskustvo.

11) Kurteš Aguši bio poznat kao revolucionar još na Beogradskom univerzitetu. Narod ga dobro poznaje u ovim krajevima.

nički štab. U ovako združenom odredu komandni kadar bio je u sastavu: Živojin Nikolić Brka, komandant, Dželadin Kurbalija, zamenik komandanta, Fadil Hodža, politički komesar, Slobodan Čekić, zamenik političkog komesara, Spahija Nijazi, intendant, partizanka Olga, zamenik intendanta.

Ovde smo hteli da iskoristimo iskustva našeg puta kroz albanska sela na Kosovu, pa smo odlučili da se podelimo u desetine, te da tako prokrstarimo kroz albanska sela na toj teritoriji da bi se Albanci koji tu žive uverili u postojanje partizanskog odreda i delovanje Albanaca kao partizana. Međutim, jedan od one trojice koje nam je doveo Kurbalija, u poverenju mi je rekao da bi trebalo Brku likvidirati, a Fadila ostaviti, jer je Albanac. Podvukao je da bi se u tom slučaju mogli mirno i slobodno pojaviti u Gnjilanima, gde bismo dobili veliku novčanu nagradu. Pripremio sam mu da čuti i da o tome ništa ne govori, jer, ako ga čuje Dželadin, nožem će ga iseći. Na to mi je rekao da ne brinem, jer je sa Dželijem sve u redu. Shvatio sam da sklapaju neku zaveru i plan za likvidiranje našeg štaba, te sam sve to preneo Dušku Devečiću Žiki i tražio da se ne cepamo u desetine, već da delujemo kao celina. Mislim da je to doprinelo da se prvobitna odluka promeni i da odred kao celina izvrši akciju na rudnik Lojane na teritoriji Kuraa-nova.

Napad na rudnik je veoma dobro organizovan i izvršen. Akcija je uspela, razoružali smo stražu i zaplenili dosta novca, hrane (šećera, brašna, masti), eksploziva, nešto pušaka, municije i odeće. Trebalo je da miniramo rudarska okna, ali nismo imali vremena da dočekamo da radnici iziđu napolje, te smo od toga odustali.

Dok smo mi deo plena tovarili na tri konja, a drugi deo raspoređivali među sobom, dotle je Fadil Hodža govorio okupljenom broju radnika o partizanima i ciljevima njihove borbe.

Posle te akcije odlučeno je da se prebacimo na teritoriju Kosova kako bi se izbegao udar okupatora. Istovremeno došli smo do zaključka da treba da se oslobodimo one trojice, pa smo im se na određen način zahvalili na usluzi i odvojili se od njih.

Na teritoriji Kosova najpre smo otišli u selo Trpezu, gde smo se rasporedili po albanskim kućama, a brigu o potpunoj sigurnosti celog odreda preuzeo je Odred »Zejnel Ajdini« zajedno sa mesnim aktivistima. Kada smo došli u selo Softović, tu smo zatekli članove Oblasnog komiteta Pavla Jovičevića i Boru Vukmirovića. Oni su bili već upoznati sa našom akcijom i stavom pojedinaca. Znam da su oni obavili razgovor sa Dželadinom Kurbalijom, posle čega se on prilično povukao u sebe. Drugovi iz Vranjskog odreda su posebno politički delovali među Albancima. Tu se na delu videlo kako partizani Albanci i Srbi ostvaruju bratstvo i jedinstvo.

Posle boravka od desetinu dana na našem terenu, deo Vranjskog odreda odvojio se od nas i otišao u Crnu Travu. U Odredu »Zejnel Ajdini« izvršena je promena u komandnom sastavu, tako daje sada komandant bio Fadil Hodža, a politički komesar Nijazi Spahija.

Bivši komandant odreda Dželadin Kurbalija izgovarao se da je oboleo od išijasa, te da više ne može da izdrži napore u odredu, pa bi bilo bolje da ode na ilegalni rad u Gnjilane. I zaista Kurbalija je otišao u Gnjilane i posle izvesnog vremena otvoreno se stavio u službu okupatora, što je na kraju obelodanilo i njegove planove sa uvlačenjem one trojice bandita u naš odred.

Posle promena u komandnom kadru naš odred je još nekoliko dana krstarilo kroz sela Kosova i postizao vidne rezultate u pridobijanju albanskog življa za narodnooslobodilački pokret, a odredu su se priključili novi borci: Hamza Krasnić, Viktor Gulija i Dušan Tomović.

Odred je prihvaćen u mnogim albanskim selima i to pretežno u onim sa kojima je u toku proleća i leta učvršćena veza. Istovremeno smo obavesteni da u okolini Đakovice postoji raspoloženje jednog broja mladića - Albanaca za stupanje u partizane. Kako zbog toga, tako i zbog opšte želje da se i u Metohiji više sazna o partizanima, odlučili smo da se prebacimo na teren u blizinu Đakovice.

Išli smo po utvrđenom planu i prebacivali se preko partijskih veza. Ovaj kraj i partijske punktove odlično je poznavao Fadil Hodža i partizani iz našeg odreda koji su bili iz okoline Đakovice, te nam je to ne samo olakšavalo uslove prebavljanja, već nam je u velikoj meri garantovalo opštu sigurnost. To, i naša hladnokrvnost obezbedili su ulazak celog odreda u samu Đakovicu. Partijski radnici Đakovice su obezbedili smeštaj odreda u kući Imer Pulje. Tu nam je obezbeđena ne samo ishrana i smeštaj, već i promena veša, obuče i odeće.

Dok smo boravili u Đakovici, odredu su se priključili borci: Dželadin Nidja, Bećir Ndou, Metuš Grezda, Mazlum Barski, Džavid Brovina, Dragutin Đorđević, kome je dato albansko ime Ali Lukaci i Pavle Miranović, koji je dobio ime Kadri Neza. Priključilo nam se još nekoliko mladića čijih se imena ne sećam.

Naše prisustvo u Đakovici i okolini veoma se brzo osetilo, što je zabrinulo okupatora. Tražili su načina da nas pronađu, da utvrde naše baze i saradnike, pa im je i pošlo za rukom da u naš odred ubace Redžep Stublu, provokatora i saradnika okupatora. Međutim, Mesni komitet KPJ Đakovice ubrzo je saznao da je Redžep Stubla ubačen u odred sa određenim zadatkom, pa je štab odreda doneo odluku da se ovaj provokator likvidira.

Krajem novembra, preko partijske veze iz Peći, u naš odred u selu Kijev kod Peći došao je kao delegat Vrhovnog štaba Stanko Burić, u pratnji Voje Lakčevića, sa zadatkom da se poveže sa članovima Oblasnog komiteta, koji su se nalazili na teritoriji Kosova. Iz tog razloga odlučili smo da ceo odred krene na Kosovo. Išli smo sasvim novim putem da bismo prošli kroz sela u kojima se nismo pojavljivali. Takvo putovanje je imalo za cilj ne samo pridobijanje naroda za NOP, već i da zbunjuje neprijatelja i da ga drži u uverenju da u ovim krajevima deluje više partizanskih jedinica.

U selu Vrelu smo našli Pavla Jovičevića i sa njim je ostao Stanko Burić, a odred je produžio put do sela Livadje. Narednog dana prebacili smo se u planinsko selo Vrbicu, gde su nas prihvatili Hamdija i Bek Hašani. To selo smo mislili da, zbog svog geografskog položaja, držimo kao bazu odreda. Dok smo se tu nalazili, odredu se pridružilo nekoliko novih boraca, tako daje brojao 35 drugova.

Spahija Nijazi

NEPRIJATELJSKA OFANZIVA NA ROG 1942. GODINE

Petnaestog jula 1942. godine, italijanski visoki komesar okupiranog područja nazvanog Ljubljanska pokrajina, Grazioli, i general Roboti izdali su proglas o početku velike ofanzive. Najavili su zverstva koje će narednih meseci vršiti italijanski vojnici nad slovenačkim narodom na području Notranjske i Doleniske.

Još istog dana pokrenuta je sva vojska koju je okupator imao na raspolaganju, blizu 64.000 vojnika opremljenih najmodernijim naoružanjem. U prvoj fazi ofanzive trebalo je uništiti partizane na području Notranjske, sve do Gorskog kotara i Kupe. Više dana su partizani vodili borbe i zadržavali nadmoćnijeg neprijatelja, koji je nadirao sa svih strana. Ogromne neprijateljske snage preplavile su sve naše krajeve, tako da nismo imali dovoljno snaga da ih zaustavimo, mada su jedinice pokazale čudo od junaštva. Popaljena su mnoga sela na području Notranjske, ubijeno je mnogo civila. Neprijatelju su pomagali župnici i Bela garda, koja je tada počela da se osniva. Fratri su savetovali ljudima da ostaju kod svojih kuća, da se vraćaju iz šuma, gde su se mnogi sklonili. Streljano je na stotine ljudi, bez obzira na obećanje Robotija i Graziolija da se onima koji se budu predali dobrovoljno neće ništa loše desiti.

Posle četrnaestodnevnih borbi i italijanskih zverstava, za italijanske pojmove Notranjska je bila očišćena i pokorena. Partizani su se povukli u brda i prema Kočevju. Neke su jedinice, kao Lukov bataljon, ostale na svojim sektorima, koji su se nalazili van dometa ofanzive, i prošle su bez žrtava.

Partizani koji su stigli sa područja zahvaćenog ofanzivom pričali su o nevoljama koje su preživeli. Kada su Italijani prodrli duž pruge prema Notranjskoj i Kočevju, najpre bi artiljerijom gađali teren ispred sebe, zatim bi počeli nastupanje jakim kolonama. Najogorčnije borbe su vođene u okolini Krima i Mokreca, zatim u Sodražici, koju je jedna mala četa partizana branila nekoliko dana. U Zoškoj dolini fašisti su masovno streljali nevino stanovništvo. Župnici su davali podatke o svojim vernicima, koje treba streljati. Na teškim mukama bila je manja grupa partizana u Sečinama iznad Kupe, pošto se bila sklonila u usku podzemnu pećinu. Italijani su grupu otkrili, pa su pećinu obasuli vatrom iz svih oružja. Na kraju su unutra ubacili toliko ručnih bombi da se srušio plafon pećine i zemlja je zatvorila njen donji deo, onaj gde su se partizani povukli. Italijani su bili sigurni da su u pećini svi poginuli, pa su obustavili dalju opsadu. Posle ofanzive neprijatelj je na svim važnijim tačkama Notranjske ostavio jake posade i zadržao pod kontrolom sve saobraćajnice.

Glavni štab je izdao naređenje da se rastureni partizani što pre prikupe i vrate na teritoriju koju su napustili. Tamo je stigao Aleš Bebler, koji je ponovo organizovao notranjske partizane i od njih formirao brigade. Partizani na području Notranjske, kao i Dolenjske, su dobili zadatak da svojim napadima izvuna spreče dalji razvoj neprijateljske ofanzive, za koju se pretpostavljalo da će se nastaviti prema preostalim delovima slobodne teritorije. Taj zadatak su jedinice, koje nisu bile zahvaćene ofanzivom, izvršile dosta uspešno. Da bi olakšale položaj jedinica koje su se našle na Rogu, u okruženju, u toku avgusta prodrle su skoro do Ljubljane. Otvorile su vatru na dolensku železničku stanicu i spalile fabriku papira u Vevčama.

Posle završene ofanzive na područje Notranjske, nastupio je mali predah. Čekali smo da vidimo kuda će neprijatelj okrenuti. Na osnovu izveštaja, koje smo primali iz Ljubljane, moglo se zaključiti da će na nas, tražiti prema Kočevju i preostalom slobodnom delu Dolenjske. Te smo počeli razmišljati o mogućnosti prebacivanja preko Krke, u pravcu Frate i dalje prema Trebanjskom. Prema zamisli Kardelja i Kidriča, trebalo je formirati jednu borbenu udarnu grupu, od više brigada, koja bi se, udruženim snagama, mogla suprotstaviti neprijateljskim napadima i neprekidno stvarati oko sebe slobodnu teritoriju. Bili smo se već spremili za pokret, ali po odluci Centralnog komiteta i Glavnog štaba odložili smo premeštanje i ostali na Rogu. Preovladalo je mišljenje da nam neprijatelj u gustim i neprohodnim šumama Roga ne može mnogo nauditi.

Atmosfera je postajala sve napetija. Neprijatelj se prikupljao. Više dana smo slušali buku automobila koji su prolazili od Ribnice prema Kočevju.

Ofanziva je počela 13. avgusta. Vraćao sam se biciklom iz Suhe Krajine, gde su me bili poslali da raspravim neki spor koji je nastao među stanovnicima. Rano ujutro začuo sam pucjavu iz pravca Novog Mesta i od Kočevja. Iznad Male Gore, u blizini Kočevja, digao se crni oblak dima. Kad sam stigao u Smuku kazali su mi da Italijani nadiru sa svih strana, od Kočevja i od Dvora, koje su baš tog jutra zauzele njihove jake snage. Trenutno je jedna četa partizana zadržavala neprijatelja na uzvišicama blizu Lašča. Neprijateljska artiljerija gađa zaseke koji su napravljeni na cesti. Čuli su se i pojedinačni pucnji. Okrenuo sam se i otišao prema Laščama da bih saznao pojedinosti.

U štabu odreda na Smuki vladala je zabrinutost. Odred je bio razvučen na velikom prostoru. Cestu između Male Gore i Starog Loga brani svega desetak boraca, čak i ta mala grupa uspeva znatno usporiti neprijateljsko nastupanje.

Kada sam posle podne stigao u Stari Log, evakuacija je već bila u toku. Tilen i Polh prevozili su hranu i opremu u bunkere. Čekala me zabrinuta supruga Majda (došla je za mnom iz Ljubljane, u julu). Pričala mi je da su drugovi na Novom Bregu shvatili kritičnost situacije. Sa Pogleda sam i sam video da su Italijani već

u Kečama, zadnjem selu ispred Starog Loga. Minobacačima su gadali padine sa kojih je malo pre otvorena vatra na njih.

U toku popodneva Italijani su izveli manevar, koji im je omogućio opkoljavanje Roga. Iz Sutjeske su se prebacili, preko Sv. Petra, na severne obronke Roga i preko Toplog Rebra iznenada prodrli u Smuku. Tako su nadmudrili našu odbranu. Naše jedinice su se delom povukle prema Suhoj Krajini, a delom prema Rogu. Jedino se komandir Albin, sa svojim hrabrim momcima, još uvek borio oko Smuke. Tek su se posle pada mraka povukli u Suhu Krajinu. Predveče su se obe italijanske kolone, od Novog Mesta i Kočevja, spojile u Starom Logu. Blokiranjem druma zatvorili su obruč oko Roga sa severa.

Italijani su nadirali sa svih strana. Od Kočevja su pritiskivali kroz Željne prema Trnovcu i Rajhenavu, zatim cestom prema Podstenicama. Zauzeli su Koprivnik, gde su se spojili sa jedinicama koje su prodirale iz Bele Krajine prema Planini. Preko Semiča stigle su kolone koje su prodrle kroz Črmošnišku dolinu, dok su iz Donjih Toplica nagnule motorizovane jedinice prema Podstenicama, sa namerom da se što pre spoje sa kolonom koja je nadirala iz Kočevja.

Sledećeg dana smo shvatili da smo potpuno opkoljeni. Bilo je očigledno da Italijani nameravaju da nas unište baš na samom Rogu. Obruč je bio tako postavljen da su bile male šanse za proboj. Zatim su Italijani počeli presecati opkoljenu teritoriju, tako da su deo po deo pretraživali gustim streljačkim strojevima. Plan koji su napravili bio je dobro prostudiran i obećavao im je siguran uspeh. Na Rogu su koncentrisali najmanje 30.000 vojnika, kojima je zadatak bio da po svaku cenu unište rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije.

Našli smo se u vrlo nezavidnom položaju. Čim smo ustanovili daje ofanziva počela, žurili smo da sklonimo svoje stvari. Trebalo je skloniti arhivu i tehnički materijal i sve ono što se nije moglo nositi. Radio-prijemnike, pisane mašine i drugu opremu sklonili smo u jamu koja se nalazila blizu našeg logora. Ulaz u jamu smo dobro zamaskirali. Zatim smo spremili naše rančeve i uveli strogu pripravnost. Sledećeg jutra povukli smo se naviše, u brdo. Naša kolona, zajedno sa četom koja nas je štitila, brojala je oko 100 ljudi. Očekivali smo naporan marš. Na konje smo natovarili hranu. Povelili smo i nekoliko krava. Nismo zaboravili ni na konja druga Luke.

Posle podne smo se premestili ispod vrha Kravji kamen. Tu je, na inicijativu Brileja i Breclja, još ranije, u jednoj dubokoj vrtači izgrađen bunker. Preko grebena je stavljen krov od smrekinih trupaca, na koji su nabacane jelove grane, a na sve to sloj lišća. U uglu je napravljen ulaz koji je zamaskiran gomilom drva, naslaganih onako kako se to moglo videti okolo i na drugim mestima po šumi. Izdaleka je krov sasvim ličio na dno vrtače, ali kada bi se stalo na njega odmah bi noga počela propadati i grede bi škripale. U toj uvali smo proveli noć, u nadi da ćemo sledećeg dana naći neko rešenje za izlaz iz zamke.

Osvanulo je sunčano jutro, ostali smo u grupi, provlačili se kroz kupinjake i brali jagode. Nismo kuvali, ali smo imali nekoliko konzervi. Patrole koje su obilazile Rog javile su da su primetile neprijatelja kod Zage, zatim na vinskom putu (šumski put na planini Rog ide od Starog Loga, dalje po samom grebenu, izlazi na raskrsnicu puta između Zage i Podstenica, D. Toplica i Kočevja). Italijani su već prodrli u Trnovec neposredno ispod Novog Brega, nalazili su se i u Podstenicama i na Pogorelcu. Svuda su se ukopavali, pravili bunkere od kamena i osvajali deo po deo šume, detaljno je pretražujući pri tome.

Bio je 15. avgust. S nestrljenjem smo očekivali mrak. Postrojili smo se u kolonu. Na čelu su bile patrole, sto metara iza njih odeljenje sa tri mitraljeza, zatim glavnina, članovi Izvršnog odbora i Glavnog štaba, aktivisti, tehničari, radiotelegrafisti. Na začelju su bili natovareni konji i krave, zatim zaštitnica od nekoliko partizana.

Nameravali smo se probiti iz obruča negde u dolini reke Krke, između Dvora i Soteske. Trebalo je da se sklonimo na teren Ajdovca.

Već je bio mrkli mrak kad smo stigli do Cinka. Tu se nalazila šumareva kuća; gde je nekoliko nedelja pre održana partijska konferencija. Na Cinku su nam se priključili i drugovi iz Starog Loga, sa njima su stigli i Tilen i Polh, tu smo zatekli i deo bolnice sa Smuke, grupu aktivista i nekoliko civila. Bili smo jako žedni, zahvatali smo kišnicu sa dna cisterne. Krave su mukale jer nismo imali vode da ih napojimo. Bilo nam je žao stoke, ali nismo mogli ništa učiniti. Na Rogu je bilo teško doći do vode. Izvori su bili retki, a svi su bili i uneti u topografske karte kao objekti od posebnog značaja, te ih je neprijatelj čuvao.

Gusti mrak i uske šumske staze otežavale su nam pokret. Naietali smo jedan na drugog, spoticali se preko korenja. Kolona se svaki čas prekidala. Uz sve to, mešalo se mukanje krava i rzanje konja. Kada bi izbili na neko uzvišenje, video bi se odsjaj požara iz sela koja su neprijatelji palili. Znali smo da su spaljena sela Sv. Peter, Gornja i Donja Topla, Reber. Sa svih strana su se u tamnu noć dizale raznobojne rakete. Daleka pucnjava činila nam se sasvim blizu, kao daje tu, iza prvog obronka. Bila je to crna noć, u kojoj se rešavala naša sudbina.

Stoku smo morali ostaviti jer je otkrivala pravac našeg kretanja. Nikoga nije bilo potrebno posebno upozoravati na opreznost i strogu tišinu, ali u takvim situacijama se baš desi da se odroni kamen ispod noge, da pukne suva grana, ili se neko oklizne niz strminu.

Bili smo blizu neprijateljskog obruča. Ispred nas se nalazio predeo zvan Faberjev križ, gde je još juče primećen neprijatelj. Napred je upućena izvidnica. Čekali smo dugo, dok se nije vratila. Kaže daje put slobodan, da nije naišla na neprijatelja. Ali borci patrole nisu rekli da su otišli svega nekoliko stotina metara ispred nas, da, u stvari, nisu ni stigli da Faberjevog križa.

U najvećoj tišini i napregnutom iščekivanju smo produžili marš. Prešli smo još nekih sto do dvesta metara kad je iznenada sevnulo i začuo se pucanj. U prvi mah sam se ponadao daje to neko od naših, iz prethodnice, nepažnjom opalio metak. Ali je već zagrmelo sa svih strana, bilo je jasno da smo upali u zasedu.

Bacili smo se na zemlju, i sa naše strane neki su odgovorili vatrom. Svuda iznad nas i među nama fjukala su zrna. Znači, da su nas Italijani ovde očekivali, pa su nam postavili duboku zasedu. Paljba se slila u zaglušujuću buku koju su jedino nadjačavale eksplozije tromblonskih granata u granama iznad naših glava. Jurnuli smo natrag, samo dalje od zasede. Neki su jurili bezglavo, drugi tražili zaklone. Setio sam se, to sam naučio u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, da se pod vatrom treba prebacivati u skokovima, od zaklona do zaklona. Sad sam dobio priliku da teoriju proverim u praksi. Majda, koja je išla iza mene u koloni, nestala je. Svi su jurili nazad, putem kojim smo i došli.

Kad sam se izvukao sa onog dela kojim su najoštrije zujala zrna, ustanovio sam da sam ostao skoro sam. Na putu sam primetio još dva-tri partizana. Nismo znali gde su ostali. Počelo je svitati. U međuvremenu je pristiglo još nekoliko drugova, među njima su bili Kardelj, tri drugarice, intendant Tilen, dvojica aktivista, zatim Savo i Savinčan (njih dvoje su ubrzo nakon ofanzive poginuli), štampar Jože Borse, koga posle ofanzive nisam više video, dvojica radio-telegrafista (neki Hrvat, sa ženom Ruskinjom)* i još tri ili četiri partizana. Bilo nas je dvadesetak, imali smo šest pušaka, nekoliko pištolja i nešto ručnih bombi. Šta dalje raditi?

Još smo bili blizu italijanske zasede, ali se paljba lagano stišavala. Počelo je svitati. Ispred nas se nalaze Italijani, koji će sigurno krenuti za nama. Ne znamo gde su ostali naši drugovi. U mračnim jarugama i šumama Roga čoveka možeš primetiti tek kad mu se približiš na nekoliko metara. Moramo se što pre udaljiti s puta i nekako se probiti kroz obruč ne bi li stigli do reke Krke. Možda još postoji mogućnost da se izbegne zaseda.

Uputili smo se u čestar na sredini Roga. Orijentisali smo se pomoću karte, koju su imali radio-tehničari. Oprezno smo izviđali put ispred nas, često zastajkivali i osluškivali, jer smo svakog trenutka mogli naleteti na Italijane. Nismo

* Verovatno Josip Kopinić i njegova žena Stela (prim, prevodioca).

imali pretstave o tome gde su se utvrdili. Jednog trenutka primetili smo trag dima. U jednoj uvali zatekli smo jednog aktivistu i drugaricu Tinu Maležič kako spaljuju poverljivu partijsku arhivu, koju su nosili još od Kamenjaka. Priključili su nam se i oprezno smo nastavili put. U međuvremenu je granulo vedro sunčano jutro. U daljini su se čuli pojedinačni pucnjevi, tu i tamo iz dubine šume dopirali su krici, nalik urliku divljih zveri. Činili su nam se slični kricima čoveka na samrti.

Neprijateljska zaseda ostala je desno iza nas. Već je bilo kasno pre podne kad smo stigli na jedno uzvišenje sa kojeg se pružao pogled prema severu. Ko je ikad prolazio Rogom zna kako su takva mesta ovde retka. Pred nama smo videli jedno brdo kupastog oblika, po karti smo utvrdili daje to Pečka, zadnje uzvišenje iznad Krke prema Soteski. Ispred Pečke poprečno vijugao je put uskom, travom obraslom, dolinom. Neposredno pred nama nalazila se mlada gusta smrekova šuma. Primetili smo da se iz šume diže dim, zatim smo začuli pseći lavež. Jedan partizan, koji je prošlu zimu proveo u Sv. Peteru, tvrdi da gori šumareva kuća, da on zna da se ona tu negde nalazi, a da laje šumarev pas. U tom smo primetili kolonu vojnika sa zavrnutim rukavima. Bilo nam jasno da to nisu partizani, nego Italijani.

Znači da mi ovim pravcem ne možemo produžiti. Travom obrasla dolina, preko koje vodi put prema Komulcu, u ovoj situaciji je neprohodna. Treba sačekati mrak da bi se s druge strane prešlo na Pečku. Seli smo ispod samog vrha, izvukli iz rančeva šta je ko imao za jelo i odmarali se. Toliko smo svi bili umorni da smo jedva nagovorili nekolicinu koji će u prvoj smeni čuvati isturene položaje radi obezbeđenja.

Nisu svi još ni stigli na svoja stražarska mesta, a jedan od njih je dotrčao i prigušeno doviknuo: »Italijani!« Odmah iza toga sa njegove strane je zapucalo. Začula se galama sa kakvom su Italijani obično napadali. Sjurili smo se niz stenovitu padinu, obraslu žbunjem i kupinama. Za to vreme Italijani su stigli na vrh brda, desetak metara iznad nas. Fijukala su zrna, iznag glava su nam eksplodirali tromblonski meci. Prvo iznenađenje je prošlo. Smrtna opasnost nema više neko zastrašujuće dejstvo. Sve postaje jednostavno, ako te pogodi svemu je kraj.

Prebacujem se preko stena i oborenih stabala, ranac sam bacio u jednu pukotinu u steni, ubeđujem sebe da ću, posle ofanzive, doći po njega. Provlačim se kroz kupinjak, grane me hvataju, hoće da me zadrže po svaku cenu. Ne obazirem se mnogo na zrna, na eksplozije, na smrt koja preti sa svih strana, berem kupine i jedem. Nešto me zapeklo u ramenu, pričali su mi da kad budeš pogođen metkom tako malo zapeče. Sad se pipam da možda nije to, na sreću nije ništa.

Ne znam koliko dugo sam bežao. Činilo mi se jako dugo, a možda je trajalo svega nekoliko minuta. U jednoj jaruzi, obrasloj mahovinom, polako se prikupljam. Malo nas je: Kardelj je tu, zatim oba radio-telegrafista, aktivisti Savo i Savinčan, drugarice Tina i Maruša, i ja. Od naoružanja imamo tri pištolja i dve ručne bombe. Treba se što pre povući dalje od neprijatelja. Pre podne smo namepravali da se probijemo prema severu, preko reke Krke. Sad nam se čini daje ostao slobodan jedino prolaz prema zapadu, u pravcu Starog Loga. Možda će nam poći za rukom da se probijemo preko Vinske, prema Novom Logu i Pomolu. Treba nekako izaći iz tog prokletog obruča.

Izbegavamo puteve, veremo se preko stena, provlačimo se kroz gustiš. Stigli smo na ivicu nekakvog proplanka. Ti proplanci predstavljaju veliku opasnost, na njima nema zaklona i ništa nas ne štiti od pogleda neprijatelja. Po karti smo ustanovili da se ispred nas nalazi Kunč. To je napušteni zaselak od tri-četiri kuće. Pravo je čudo da još nisu spaljene. Znači, još nisu stigli Italijani, mogu su očekivati svakog trenutka. Osmatramo kuće ispred nas. Pored bare između kuća pasu dva konja, ništa se drugo ne kreće. Privlači nas voda, zrele šljive. Ne, tamo ne smemo.

Treba ići što dalje u gustiš i sačekati mrak. Zavukli smo se ispod mladih smreka i čekali. U daljini se čuje pucnjava. Razmišljamo gde bi mogli biti ostali?

Šta nam spremaju Italijani? Ništa ne znamo šta se dešava. Svuda oko nas zelenilo smrečica.

Svi ćute. Iscrpljeni smo. »Gašper, obećaj mi da ćeš mi ti oduzeti život ako bude nužde! Neću da padnem živa u ruke Italijanima«, šapuće mi Tina. Tako je. Niko od nas ne treba da padne živ Italijanima u ruke, mislim. Tinu tešim da do toga neće doći, da će se sve dobro završiti.

Napeto osluškujemo. Čujemo pucketanje suvih grančica, zatim korake koji nam se približavaju. Napetost raste, čvrsto stežemo pištolje i bombe. Kroz grane se vidi jedan deo stazice, sad smo baš ugledali na njoj noge. Samo se vide noge. Prepoznamo svoje drugove. Divota! To su naši sa Novog Brega. To je patrola koju je uputio Kidrič. Ostali se nalaze tu u blizini, nema ni deset minuta do njih.

Zurimo, postajemo nestrpljivi, treba što pre da stignemo do naših, za koje smo se toliko brinuli. Žure i oni nama u susret, grlimo se i ljubimo od velike sreće. Među njima sam zatekao i svoju ženu.

Pričamo šta je ko doživeo. Većina nas se prikupila baš ovde, blizu Cinka. Nedostaje još Jože Rus, a neznamo ni šta je sa Marjanom Brecljem. Patrole koje je uputio Boris Kidrič više nikog nisu pronašle.

Svi pričaju kako su se provlačili, kako su se ulogorili na gusto obraslom stenovitom brdašcu. Po rubovima su postavili stražare sa puškomitraljezima. Očekivali su napad Italijana. Stalno su slali patrole za nama, ne bi li nas pronašli. Zaista je bila puka slučajnost da je patrola naišla na nas.

Skupilo nas se blizu 150. Malo ko nedostaje. Izgleda da nije niko poginuo kad smo noću upali u zasedu. Tu se nalaze i drugovi sa Novog Brega, bolesnici sa Smuke, ima i terenskih aktivista i nekoliko desetina partizana-boraca.

Situacija je veoma ozbiljna, o tome treba svima reći otvoreno. Kidrič i Vidmar razgovaraju sa borcima, govore im o odgovornosti pred narodnooslobodilačkim pokretom ako bi neprijatelju uspelo da uništi naše rukovodstvo. Objasnjavaju odluku da treba na položajima izdržati do mraka, da ćemo se noću probiti kroz obruč.

U mučnom iščekivanju prolazi popodne. Predveče, Kidrič, Leskošek i Maček od nas formiraju tri grupe. Svaka će se samostalno probijati u pravcu Notranjske. Ako nam uspe proboj, posle neće biti teško preko Kočevja stići na Veliku ili Travnu goru.

U prvoj grupi nalazilo se uže rukovodstvo, sa nekoliko partizana, u drugoj terenski aktivisti i drugovi iz tehnike, u trećoj su bili bolesnici i oni koji su nam se kasnije pridružili. Svakoj grupi određen je pravac proboja i određite sa one strane kočevske železničke pruge. Pred mrak su grupe krenule jedna za drugom. Naposletku smo krenuli i mi. Idemo natrag prema Cinku. Naišli smo na krave koje smo ranije ostavili. Od Cinka skrećemo prema Novom Bregu. Prolazimo kraj ranijeg logora glavnog rukovodstva, tražimo put koji ide južnije od Novog Brega, pored Trnovca, prema Kočevju. Na grebenima iznad Novog Brega, s druge strane doline, primećujemo Italijane. To znači daje neprijatelj zaposeo Trnovac i njegovu okolinu. Put ispred nas je zatvoren.

Vraćamo se natrag, u logor Glavnog štaba, gde smo prenoćili. Ujutro, još po mraku, premestili smo se naviše, do jedne ranije pripremljene zemunice. Došli smo do zaključka daje bolje ostati na Rogu, pa kako bude; za sada nismo videli bolje rešenje. U toku dana Italijani će još više suziti obruč oko nas. Ostajalo nam je sve manje prostora.

Spustili smo se u zemunicu. Pritisli su nas mrak i vlaga. Od ulaza, kroz koji je trebalo puziti, pod se strmo spuštao do udubljenja u uglu ispod samih stena, gde se nalazila uska pukotina, koja se u dubini pretvarala u pećinu. Ako bi se bacio kamen u nju iz nje bi dopirali odjeci udaranja u stene. Kroz krov zemunice, jer su naslage nabacane radi kamuflaže bile dosta tanke, dopirala je slaba svetlost. Bilo nam je to poslednje utočište i jedina šansa da se spasemo.

Brižljivo smo uklonili sve tragove; posuvši malo bibera, što je trebalo da onemogućí pse da nas otkriju. Na ulazu smo naslagali drva. Vrtača na čijem se dnu nalazila naša zemunica, imala je strme strane, preko kojih se teško moglo

spustiti, ali je bila potpuno pregledna sa rubova. Na njenom dnu se video sloj lišća, koji nije izazivao nikakvu sumnju da bi se ispod njega moglo išta nalaziti. Jedino ako bi neko sišao u nju mogao bi ustanoviti da su naslage lišća sveže.

Samo što smo se smestili, već su iznad nas zafijukale granate. Eksplodirale su u brdu iznad nas. To Italijani tuku suženi prostor u sredini obruča. Posle artiljerije počeo opšti napad, sa svih strana će nadirati kolone prema terenu gde računaju da će se skloniti sve što je još ostalo živo. Posle artiljerije došlo je još i avio-bombardovanje. Granate i bombe padale su na našu bazu koja se nalazila na Novom Bregu. Malo sece su potpuno srasnili sa zemljom.

U mučnoj tišini očekivali smo kada će streljački stroj stići i do nas. Zadržavali smo disanje, ležeći na zemlji, i osluškivali svaki šum koji bi dopirao spolja.

Odjednom je uskočio stražar kojeg smo postavili pred ulaz, dajući nam znake da bude potpuna tišina. Italijani se nalaze iznad nas. Pritiska nas neizvesnost. Spolja ne dopire nikakav šum. Nepodnošljivo sporo prolaze minuti i časovi do mraka, kada su pukotine u plafonu počele tamneti. Za danas smo spaseni, ali osećanje opasnosti nas ne napušta. Italijani se još nalaze na Rogu, možda sasvim blizu. Sigurno, po njihovom običaju, grade sebi bunkere od kamena i osluškuju svaki zvuk koji dopire iz šume. Ne smemo se kretati. Tek sad osećamo koliko nas je neizvesnost iscrpela. Nemamo više ni hrane ni vode. Tako smo ostali četiri dana. Postepeno postajemo neosetljivi na glad, ali nas snaga napušta. Ležimo tako i sanjamo lepe stvari. Ja se sećam slika iz kuvara, knjige koju sam nekad davno razgledao. Da, to su sve samo čudnovato dobra jela. Prebirem po uspomnama gde sam dobro jeo. Više od gladi muči me žeđ. Usne su se osušile, stalno mislim kako zahvatam pune porcije vode. Ne razmišljam o kapima, treba mi cela reka. Mislim da svi oni koji su pisali kako putnik u pustinji čezne za kaplju vode, nikad sami nisu doživeli veliku žeđ. Ja sam tada žudeo bar za kofom vode.

Noću se čula pucnjava, Italijani su otvarali vatru nasumice, valjda da bi sprečili naš mogući proboj. Tako su cele noći štekali mitraljezi, čule se i eksplozije granata. Buka je jačala i slabila u talasima. Oguglali smo na buku, sada bi se budili iz letargičnog sna, samo ako bi nastupila kratkotrajna tišina.

Svaki novi dan bio je sličan prethodnom. Glad i žeđ su nas sve više iscrpljivali. Prikupili smo svaku mrvicu hrane koju smo mogli pronaći i strogo je delili međusobno. Polh nam je svako veče delio po kašiku kivanog paradajza, kašiku ulja i nešto prženih zrna ječma, pomešanih sa suvim grožđem. To je bila zaista čudna večera, koju je on, ko zna odakle, nabavio. Kada je počela padati sitna kiša, u šatorska krila smo hvatali kapi koje su promicale kroz plafon. Te kapi vode su, u stvari, izazivale u nama još veću žeđ.

Nekima su popustili živci. To se više dešavalo mlađim partizanima, kojim je teže padala tama podzemne zemunice. Najmanja nepažnja mogla je biti kobna. Jedne noći nestao je partizan Kanarček, pobegao je jer mu se uvrtilo u glavu da ćemo u ovoj rupi svi izginuti. Nekako je stigao kod druge grupe, gde su ga uhapsili jer je širio paniku da smo mi izginuli. Brzo su ga pustili tako da nam se posle nekoliko nedelja vratio.

Četvrte noći, koja je bila nešto mirnija, uputili smo napolje izvidnicu, koja je imala zadatak da pronađe zemunicu u koju se sklonio Glavni štab. Zemunicu nisu pronašli, ali su doneli krompira i cigareta. Druga patrola je otišla do izvora, koji se nalazio dosta blizu. Pored izvora su zatekli ubijenu kravu, koja se već počela raspadati. Doneli su mlake i mutne vode, koja nam se činila daje rajski napitak. Morali su još jednom po vodu, ali nismo uspeali utoliti žeđ. Drugovi koji su išli po hranu doveli su i dva partizana koje su zatekli u skrovištu gde se nalazila hrana. Našli smo ih baš u pravom trenutku, jer kad su naši sledećeg dana ponovo krenuli po cigarete i krompir, našli su bunker ispražnjen i spaljen.

S vremena na vreme priključio bi nam se još po koji partizan od onih koji su znali gde se nalazi naša zemunica. Jednom smo tako čuli oprezne korake, zatim se počeo ugibati krov, da bi odmah zatim pored stene ugledali noge i čoveka koji se spušta u špilju. Bio je to Marjan Breceļj. Pričao nam je kako posle upada u zasedu nije mogao pronaći nikoga. Zavukao se u jednu pukotinu među stena-

ma i dobro se pokrio mahovinom, tako dobro da ga Italijani, koji su prolazili sasvim blizu, nisu primetili.

Petog dana smo osetili da pritisak popušta. Valjda su Italijani već pretražili sav Rog. Sada su se prikupljali i činili samo pojedinačna traganja na razne strane.

Trebalo je izvideti situaciju. Breclj je, radi toga, sa partizanom Alešom otišao prema Novom Bregu i Pogledu. Pećinu ispod našeg nekadašnjeg logora, gde smo sklonili mnoge naše stvari, pronašli su ispražnjenu i uništenu. Italijani su najpre unutar ubacali ručne bombe, zatim su sve zapalili. Na sreću, u njoj se niko nije nalazio, mada su neki nameravali da se tamo sakriju. Svi naši logori bili su spaljeni. Novi Breg srušen, Žiben i Pogled spaljeni. U Rogu više nije bilo celog krova na zgradi. Drugovi su se sa izviđenja vraćali sa punim torbama voća, koje je baš tih dana sazrevalo.

Situacija se popravlja, počinjemo razmišljati na izlaz iz bunkera. Višednevno gladovanje nas je oslabilo. Te noći Polh je prvi put založio vatru da bi skuvao čorbu od krompira, za koju je čak imao ulja. Negdeje pronašao i vreću luka. Gurali smo se pored kazana, svi smo pomagali pri kuvanju, toliko smo bili nestrpljivi. Sa svih strana su padali saveti bradatim kuvaru Polhu, koji je na sve to ponavljao da zna kako se kuha krompir. Celu noć smo kuvali, da bi kazan za kazanom brzo ispraznili. Postepeno nam se vraćalo dobro raspoloženje.

U međuvremenu smo saznali za sudbinu ostalih dveju grupa, sa kojima smo se rastali 16. avgusta. Grupa u kojoj su se nalazili bolesnici i civili bila je razbijena negde blizu Starog Brega i rasturila se. Tada još nismo znali koliko je bilo žrtava. Grupa pak koju je vodio Andrej Novak sretno se probila duž Roga prema Rajhenavu. Posle nekoliko uzastopnih juriša prešla je preko kočevske železničke pruge. U toj grupi su se nalazile žena i ćerka Luke Leskovške.

Došao je dan kada smo mogli napustiti mračnu jamu. Jedan za drugim smo puzali uz strmu padinu prema izlazu. Ošamutilo nas je svetio i čudnovato zelena boja bukove šume. Posle šestodnevog tamnovanja, plavo nebo i zelenilo svih nijansi bili su pravi doživljaj. Nismo se mogli načuditi prirodnim lepotama.

Naša grupa je narasla poslednjih dana, zbog toga smo se za premeštanje podelili u dve grupe. U prvoj su otišli terenski aktivisti, drugarice i nekoliko boraca. Grupu je vodio kurir Rastko. Narednog dana grupa je bila napadnuta od neprijatelja blizu Šenberka, iznad Starog Loga. Tada je poginuo i Janez, brat Edvarda Kardelja.

Naša grupa, sa članovima Izvršnog odbora i Glavnog štaba, koliko nas je ovde bilo, krenuli smo u pravcu severa, da se kroz Suhu krajinu probijemo do Podlipoglava blizu Ljubljane, gde smo nameravali obrazovati novi centar, pošto je zbog sve jačeg terora Italijana u Ljubljani bilo neophodno uspostaviti čvrstu vezu, kako bi se pojačale akcije OF u okupiranom gradu.

Preko dana smo se oprezno provlačili kroz šume i šikare prema Smuki. Iznad Smuke smo se sreli sa komandantom odreda Marinova. Neprijatelj se još nalazio na obroncima šuma, počinjala je ofanziva na teritoriji Suhe krajine.

Pomerili smo se prema Toplom Rebru, gde smo se zasladili zrelim kruškama. Ulogorili smo se na mestu gde padine Roga prelaze prema Suhoj krajini i reci Krki. Sledećeg jutra je naletela na nas nepoznata partizanska patrola. U njoj su bili sami radnici iz okoline Vevča i Zaloga. Pričali su da su bili sa manjom grupom partizana upućeni iz Dolenjske na Rog, da nas pronađu. Brigade i odredi su imali zadatak da svojim napadima olakšaju naš položaj. Ivan Maček je odmah izabrao trojicu kurira i uputio ih prema Podlipoglavu, i dao im zadatak da sve pripreme za naš dolazak. Posle nekoliko dana su se vratili, nisu se mogli probiti kroz Suhu krajinu.

Ta grupa, čiji je komandir bio Gašper (Klešnik), postala je jezgro kasnije zaštitne grupe, koja nas je pratila na svim našim putovanjima. Dolazak tih partizana, prekaljenih u teškim borbama još pod rukovodstvom Staneta Rozmana, imala je izvanredan uticaj na nas. Ranije, u vreme ofanziva se događalo da su mnogi, inače dobri partizani, postali kolebljivci, mogao ih je jedan jedini pucanj naterati u begstvo.

Sledećeg jutra smo se spustili još niže prema Krki i Laščama. Tu je stigla i druga patrola iz Suhe krajine, natovarena pilićima i jednim zaklanim jarcem. Prvi put posle dugotrajnog gladovanja dobili smo meso.

Razmestili smo se ispod drveća, postavili straže i prihvatili se svako svoga posla. Polh je spremao ručak, jedan partizan, koji nije mogao da sačeka ručak, pržio je, pored mene, jaje. Vidmar je opet čitao svog »Mizantropa« od Molijera, kojeg je uporno prevodio i pretakao u stihove. Te njegove, već iskrzane, knjige smo se kasnije prosto bojali, suviše često su nam se dešavale neprijateljske hajke, čim bi se on prihvatio njenog prevodenja.

Odmor je prekinuo stražar, koji je dotrčao sa stražarskog mesta. Odmah zatim počela su eksplodirati zrna iznad naših glava. Začula se galama italijanskih vojnika koji su krenuli u napad. Jurnuli smo uz strme padine brda, praćeni hajkom neprijatelja. Prošlo je dosta vremena dok smo osetili da neprijatelj zaostaje. Razdvojili smo se u dve grupe. Prva je krenula preko Tople Rebri i Smuke, na teren Loških vinograda. U njoj su se nalazili Kidrič, Maček, Kocbek, Lubej, Polič i ja. Zabrinuti, jurili smo livadama ispod Tople Rebri. Saznali smo da su danas ovuda prošli, od Šenberka prema Smuki, Italijani, što znači daje na nas naišlo bočno obezbeđenje.

Kako je prošla druga grupa dugo nismo saznali. Brinuli smo za Kardelja, Vidmara i radio-telegrafiste, koji su inače slabije podnosili duge marševe. Ipak su i oni srećno izmakli poteri. Italijane je sa njihovog traga skrenuo partizan Miloš, koji je otvorio žestoku mitraljesku vatru po njima. Još istog dana grupa je prešla cestu kod Smuke i ulogorila se u neposrednoj blizini Italijana, u šumi iznad Hinja. Jaka Avšič ju je zatim poveo grebenima iznad Suhe krajine i doveo do Podlipoglava. U toj grupi nalazili su se Kardelj, Leskošek, Vidmar, Breclj i Avšič.

Mi smo mrtvi umorni, neki su prosto popadali, zastali najednom stenovitom grebenu. Ovde su od nas pobegli svi partizani, sem jednog. Nagovorio ih je neki Grča iz Ribnice. Tvrdio im je da nema smisla ovako lutati šumama, da treba da se rasturimo i da se svako spasava kako ume i zna. Zakopali su oba mitraljeza i otišli. Grča je kasnije streljan kao izdajnik. Njegov brat je prebegao belogardistima i odao naše položaje. Sa tim izdajicama otišla je ijedna devojka, koja je ranije bila konobarica u gostionici »Figivec«, u centru Ljubljane. Ta grupa se celo vreme, dok je išla sa nama, držala po strani od kolektiva, a sada nas je i izdala. Čuo sam da se kasnije ta devojka pojavila u partizanima na Pohorju, da je čak postala politički delegat u četi. Na kraju je otkriveno daje agent Gestapoa, pa je streljana kao izdajnik.

Matija nas je poveo pored spaljenog seoca Luže, do Rudečeg Kamna. Tu nas je čekao Klešnik sa svojim partizanima. U velikom kazanu se kuvao neki »gemišt« od jabuka, sa zaprškom. Skupila se i poveća grupa partizana i aktivista, koji su se ovamo probili iz ofanzive koja je sad besnela u Suhoj krajini.

Saznali smo da se naša prva grupa, sa kojom smo se rastali posle izlaska iz zemunice, baš uputila na Rog. Pričali su nam o pogibiji Kardeljevog brata. Grupa se posle toga povukla prema Šenberku, odakle se jedva spasla pred italijanskom kolonom koja nas je kasnije napala. Tu smo zatekli i Jožu Rusa, koji se za vreme borbi kod Faberovog Križa izgubio. Sam je lutao i krio se od Italijana, proveo je nekoliko dana blizu Tople Rebri u nadi da će uspostaviti vezu sa nama. Zatim se priključio nekoj grupi koja je krenula prema Notranjskoi i tek onda krenuo prema mestu kojeg smo još ranije odredili za zborište. Radovali smo se što je Joža dobro prošao, pošto smo ga već ubrojili u mrtve. Grupa u kojoj se nalazio Joža, vodio ju je kurir Rastko, kasnije se sklonila u jedan bunker, gde je sačekala kraj ofanzive. Rus je tu sačekao Leskošekovu ženu i ćerku i zatim krenuo prema Podlipoglavu, gde je stigao ubrzo posle nas. Druga grupa, u kojoj su se nalazile i moja žena i ćerka, od Ljubeja je išla pored Mokreca, i posle mnogih peripetija stigla u brda iznad Brezovice.

Narednog dana premestili smo se od Rudečeg Kamna dublje u šume Roga, blizu Kunča. Na početku je bilo najvažnije rešiti pitanje ishrane. Osim voća, pod

kojim su se savijale grane, pored popaljenih kuća nije se moglo ništa nabaviti. Na našu sreću ubrzo nas je pronašao doktor Luka (Novak), koji je tih dana neumorno obilazio ranjenike po bunkerima gde su bili skriveni i donosio im hranu. Iz nekih skrivenih zaliha dao nam je grubo mleveni ovas, zajedno sa mekinjama. Pre ofanzive to je bila hrana pripremljena za konje. Mada nas je trinje greblo po grlu, kaša od tog brašna izuzetno nam je prijala. Ubrzo smo pronašli neko staro rešeto pa smo brašno pre kuvanja prosejavali.

Morali smo strogo voditi računa o konspiraciji, zbog toga smo se, pod rukovodstvom Mačeka, premestili još dublje u šumu. Sad nismo bili daleko od mesta gde smo pre četrnaest dana upali u zasedu. Pošto sam ostao bez ranca, nisam imao ništa od neophodne opreme, jedino su mi ostali pištolj i torbica. Sa jednim drugom sam otišao da potražim ranac, koji bi me spasio nevolje. Pomoću karte sam ubrzo našao mesto gde sam ga bacio, ali ranca nije više bilo; okolo je sve bilo izgazeno, stabla su bila izrešetana zrnima. Prošla me jeza kad sam na jedva nekih stotinak metara ispod vrha, gde smo se onda ulogorili sa Kardeljom, u smrekovoj šumici naišao na napušteni italijanski logor. Tek tad mi je postalo jasno šta je predstavljao onaj dim i lavež pasa. Došli smo italijanima pod nos i pravo je čudo kako nas nisu otkrili.

Kidrič i Maček su slali kurire na sve strane da bi uspostavili vezu sa jedinicama, koje su se prikupljale i sređivale. Izviđači su odlazili prema Kočevju, Novom Mestu, Beloj krajini i Suhoj krajini. Na terenu se ponegde pojavila demoralizacija, bela garda je počela da se širi. Prikrivena agitacija klera i seoskih bogataša i pretnje Italijana doprinele su da su neki ljudi, mada ne baš rado, ipak primali oružje i učestvovali u hajkama na pojedine partizane i terenske aktiviste. U Suhoj krajini je tih dana poginulo dosta aktivista, neke su seljaci pohvatali i predali Italijanima. Pored Ambrusa su motikama usmrtili Tomaža (Janeza Tomince), koji sasvim sigurno nikome nije ništa učinio nažao, jer je uvek bio pažljiv u ophođenju sa ljudima. Čitava sela, naročito u Suhoj krajini, primala su oružje, ručne bombe i duge, stare francuske puške sa tri metka. Župnici i krčmari su, uz pomoć Italijana, ponovo uspostavljali vlast u selima, koju su poslednjih meseci bili gotovo potpuno izgubili.

Bili smo svesni da se na tome neće završiti, znali smo da će verski zaslepljeni seljaci iza ikona kriti ručne bombe i da će ih dalji razvoj terati u sve otvoreniju borbu protiv partizana. To neće biti teško samo nama nego i celokupnom stanovništvu. Moramo poduzeti sve da odvratimo ljude sa te opasne staze, na koju su zavedeni. Smatrali smo daje najbolje da pokažemo da nas italijanska ofanziva nije uništila.

Glavni štab je naredio da se prikupe sve brigade i odredi i da se usmere prema Suhoj krajini. Na hiljade partizana se odjednom našlo po selima u nastojanju da spreče naoružavanje belogardista, koji su počeli da se organizuju. Dosta ljudi se odazvalo, izvukli su iz skrovišta ručne bombe (paradajzerice, kako smo ih zvali), i predavali nam ih, negde je bilo i otpora i borbe. Na Hinjahu smo imali i poginulih. Jedinica koja je dobila zadatak da razoruža posadu u Kompoljama bila je dočekana vatrom, tako da se morala, posle borbe, pošto su posadi stigli u pomoć i Italijani, povući prema Tisovcu. Dušebrižnici i klerikalci su pokazali svoje pravo lice.

Posle razoružavanja belogardista partizani bi sazivali mitinge, na kojima su raskrinkavali izdaju. Narod je tada verovao nama, ali bi kasnije opet potpadao pod neprekidnu propagandu belih, koja je mnoge u naredne tri godine odvela u izdaju slovenačkog naroda.

Kidrič je na konferenciju u Podstenice pozvao aktiviste iz Dolenjske i Kočevskog područja. Uputio ih je u to kako treba oživeti rad na terenu, koji je slabio pod naletom fašističkog i belogardističkog terora.

Mi smo se vratili pisanju. Izdali smo dva broja »Slovenskega poročevalca«, ali smo ostali bez naše tehnike, koja je imala zadatak da sve to štampa. Morali smo članke prepisivati u više primeraka, koje bi po kuririma slali u tehnike na

Dolenjskoj, u Belu krajinu, pa čak i u Ljubljani. Trebalo je dokazivati da OF i njeno rukovodstvo još postoje i da nas italijanska ofanziva nije uspjela uništiti.

Prvo vanredno izdanje »Slovenskega poročevalca«, koje je izašlo posle ofanzive, sadržalo je proglas Izvršnog odbora.

Proglas je sastavio Kidrič, u značajno ohrabrujućem tonu. Zanimljiv je i zbog toga što su u njemu izneti problemi koji su se pojavili posle velike italijanske ofanzive. Istovremeno su proglaše objavili i Izvršni odbori katoličko-socijalističke grupe i rukovodstvo »Sokola« i nacionalista, koji su bili obuhvaćeni u OF. Prvi je posebno naglasio čvrsto jedinstvo i drugarstvo u Fronti, koji je ojačao u najtežim iskušenjima, dok su sokoli pozvali sve prave nacionaliste na ustanak, pod oružje.

Centralni komitet KP Slovenije objavio je analizu postojanja slobodne teritorije. I taj članak je napisao Kidrič.

Izvršni odbor je tom prilikom izdao uputstva političkim radnicima i političkim komesarima, komandirima i komandantima partizanskih jedinica, koja su tada bila nužna zbog novonastale situacije, koja je zahtevala nove oblike političkog rada među stanovništvom.

Drugi broj »Slovenskoga poročevalca«, koji smo takođe pisali na kolenima, bio je posvećen raskrinkavanju uloge belogardista, čiji se uticaj počeo širiti posle ofanzive. Organizatori bele garde su smatrali daje došlo vreme kada će moći potpuno uništiti partizane na slovenačkoj teritoriji. Svi izdajnici, koji su se prikrili od naše vlasti na slobodnoj teritoriji, sada su žurili da u svojim crkvenim opštinama formiraju belogardističke posade. Počeli su napadi na partizanske patrole, naročito su se okomili na terenske aktiviste, ukoliko taj krvavi posao već nisu obavili Italijani u toku ofanzive. To nam je omogućilo, više nego sve do tada, da otkrijemo korene izdaje bele garde.

Ovog puta Izvršni odbor je posebno pozvao sve one Slovence i slovenačke grupe, koje su dotada ostale malodušne, ali koje još nisu sasvim izgubile patriotizam i poverenje u narodnooslobodilački pokret, da stupe u njegove redove. Zbog neposredne opasnosti izbijanja bratoubilačke borbe trebalo je pokrenuti svakog poštenog Slovenca i učiniti sve da se takva tragedija spreči. Te jeseni svi napori OF bili su usmereni tom cilju. Kasnije, kada su Kardelj i Kidrič otišli u Ljubljani, oni su se ponovo obratili tim krugovima i nastojali da ih pridobiju za OF. Ali ni taj ponovni poziv nije pokrenuo te ljude.

Pod rukovodstvom Matije (Mačeka) premestili smo se na stenoviti teren između Pogorelca i Podstenica. Ovde se naše snabdevanje nešto popravilo. Matija je, zajedno sa Polhom, počeo odlaziti u dolinu prema Toplicama i Uršnom selu. Već posle prvog odlaska doveli su jedno june. Do tada smo se pretežno hranili voćem, koje su kuhali Polh i njegov pomoćnik Ivan. Ujutro bi dobili kompot od krušaka, za ručak pekmez od šljiva, uveče kruške i jabuke. Zbog toga je hrana koju je donosio Matija za nas predstavljala pravi spas.

Matija je uspostavio vezu sa bolnicom, u kojoj se nalazio doktor Igor (Lunačak). Bolnica je pre ofanzive bila smeštena u lugarevoj kući, na brdu blizu Podstenica. Drugi dan ofanzive ostala je potpuno odsečena od ostalih jedinica. Igor je, svojom mirnoćom i opreznošću, mnogo doprineo da se svi ranjenici spasu, da izbegnu guste italijanske streljačke strojeve. Sa njim se vratila i Kocbekova žena Zdravka, za koju je Kocbek mislio da je poginula.

Stigli su nam još mnogi drugovi, koji su u toku ofanzive doživeli neverovatne stvari. Neki su se od Italijana spašavali penjanjem na drveće. Tako se desilo da us se Italijani ulogorili baš ispod drveta na kojem se partizan sakrio. Drugi su se zvlačili u pukotine između stena i pokrivali mahovinom. Bilo je mnogo uzbuđenja.

U roškoj ofanzivi izgubili smo Mirana Jarca, koji je bio jako omiljen. Odvojio se od nas i pošao sa grupom aktivista u proboj kroz obruč. Na putu je toliko oslabio da su ga morali ostaviti. Pokrili su ga granjem, u nameri da se kasnije vrata za njega. Posle rata smo saznali daje ofanzivu ipak preživeo, ali ubrzo posle nje umro je u blizini Pogleda. Do dana današnjeg nije pronađen njegov grob.

U celini uzeto, žrtava na našoj strani nije bilo mnogo. Retki pojedinci su pali neprijatelju u ruke na samom Rogu. Najviše žrtava je bilo među kukavicama, koji su iz ofanzive pobjegli u dolinu i predali se neprijatelju. Skoro sve ih je neprijatelj streljao.

Posle ofanzive nastupilo je zatišje na Rogu. Remetili su ga još poneki neprijateljski prepadi. Neprijatelj je te ispade vršio od Kočevja ili od Toplica, u pravcu Zage na Rogu i Podstenica, odakle je izvlačio drva i mašine.

Ispred jednog od takvih ispada, kada su jače neprijateljske snage prošle pored Pogorelca do Podstenica, zatim produžile pored Cinka prema Sv. Petru, morali smo se povući prema severu, na obronke Pečke. Žrtva tog ispada bio je dr Mirko Pokorn, koji se za vreme ofanzive, zajedno sa ženom, sklonio iz Starog Loga u Rog. Blizu Komolca je iznenada naleteo na Italijane i poginuo.

Tone Fajfar

ORGANIZACIJA RADA PARTIJSKE TEHNIKE OK KPJ ZA LESKOVAC

USLOVI OKUPACIJE NAMEĆU POTREBU DECENTRALIZACIJE RADA PARTIJSKE TEHNIKE

Još u predratnim ilegalnim uslovima rada, Komunistička partija Jugoslavije poklanjala je naročitu pažnju vezama između partijskih organizacija i foruma. Budnost i konspiracija u radu, bili su i ostali osnovni principi u radu Partije, posebno u radu partijske tehnike.

Pre rata partijska tehnika je bila centralizovana. Tehnikom je rukovodio Centralni komitet KPJ. Neposredno pred rat, a naročito posle sloma bivše Jugoslavije, KPJ odlučuje da se pri okružnim komitetima formira partijska tehnika. To su nametnuli otežani uslovi održavanja veze sa centrom u Beogradu. Potrebna za hitnim i češćim obaveštavanjima celokupnog stanovništva o uslovima ustanka, zahtevala je da se materijali umnožavaju i pripremaju neposredno na terenu. Bilo je nužno češće objašnjavati ciljeve oružane borbe, pozivati na ustanak rodoljube, razobličavati propagandu okupatora, raskrinkavati domaće izdajnike i sluge okupatora.

Drugovi koji su određeni da rade na tehnici i održavanju veza, posebno su proveravani i oni su bili na »ličnoj vezi« sa sekretarom okružnog komiteta ili zaduženim članom komiteta za tehniku i veze. Sekretar OK ih je upućivao šta i kako da rade. Naročita pažnja poklanjana je poštovanju pravila budnosti i konspiracije. Nosioci poslova na tehnici su oslobođani svih drugih partijskih zadataka i zaduženja. Za mnoge, sa kojima su do tada radili u partijskoj ili skojevskoj organizaciji, odjednom su ti drugovi postali »neaktivni«, »povučeni« i »pasivni«, a nisu smeli da kažu o čemu se radi. Bilo im je izričito zabranjeno da se sastaju i vidaju sa drugovima iz organizacije gde su do tada radili. Oni su, najčešće, bili povezani sa sekretarom okružnog komiteta za izvršavanje konkretnih zadataka po partijskoj tehnici ili vezi. Vezu sa njima održavali su pojedini kuriri, koji, tačnije, nisu znali šta ovi rade. Sekretar OK je odlučivao šta treba umnožavati i kome doturati.

U Okružnom komitetu se rad na partijskoj tehnici smatrao jednim od najvažnijih sektora. Celokupna sadržina rada tehnike bio je jedan od uslova za efikasno funkcionisanje i rad Partije u celini, SKOJ-a i svih drugih organizacija

na koje je Partija imala uticaja i preko kojih je ostvarivala svoju stratešku politiku.

Direktivu Centralnog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, da se pri okružnim komitetima obrazuju tehnike, Okružni komitet KPJ za Leskovac je dočekaao spreman-i efikasno i energično sproveo u delo.

Partijska tehnika OK Leskovca, obrazovana aprila 1941. godine, radila je neprekidno tokom celog narodnooslobodilačkog rata. Ni jednom nije otkrivena. Radila je najpre u Leskovcu i okolnim selima, 1941. i 1942. godine, a početkom 1943. prebačena je na teren Puste Reke, Jablanice i Crne Trave, gde je nastavila rad sve do oslobođenja Leskovca, oktobra 1944. godine.

Tehnikom Okružnog komiteta KPJ za Leskovac rukovodili su sekretari OK: Košta Stamenković, Leposava Stamenković - Lenka, Razumenka Petrović - Zuma, Radmila Obradović - Gojka, Vidoe Smilevski - Bata, Vasilije Smajević, Rista Antunović - Baja, Milija Radovanović - Novica, a povremeno u kratkim intervalima i drugi članovi OK i PK, koji su bili na ovom terenu.

Osnovni zadatak partijske tehnike bio je: hvatanje radiovesti, kucanje, štampanje i umnožavanje raznih materijala, važnih za Partiju i našu borbu, do kojih se nije moglo doći legalnim putem. To su bile partijske brošure, partijski proglosti, leci, partijski članci, prevodi inostranih listova itd. Tehnika je bila sastavni deo idejno-političkog rada KPJ i SKOJ-a. Preko nje su narodne mase i borci NOV i POJ dobijali informacije o zbivanjima u zemlji i u svetu. Posebno značajnu ulogu partijska tehnika je imala u okupljanju naroda ovog kraja za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

U pismu od 30. avgusta 1941. godine Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, o radu tehnike OK KPJ za Leskovac, pored ostalog, piše:

»Zadovoljni smo sa organizacijom agitprop, rada. Izdajete dosta materijala, ali treba više. Umnožavajte Bilten u što više primeraka«.

Pored tehnike OK Leskovca, na njegovoj teritoriji postojala je i tehnika sreskih komiteta. Odluka o tome doneta je 1943. godine. Tehnika sreskih komiteta je uglavnom radila na umnožavanju dobijenih materijala od OK i PK. Ova organizacija je primenjivana zbog teškoća da se prenosi veća količina materijala u sve delove teritorije. Tehnika sreskih komiteta je to dalje umnožavala prema svojim potrebama. To se, uglavnom, radilo o radio-vestima i lecima. Ovaj materijal je obično umnožavan na pisačkoj mašini, pod indigom, u većem broju primeraka, ponekad špilografom, retko geštetnerom.

Rad tehnike OK za Leskovac u toku NOP-a bio je vrlo obiman. Ne računajući vesti koje su neprekidno izdavane, tehnika je umnožila više od 200 proglosa, a više puta su iznova umnožavane prve glave Istorije SKP(b), obično od I do VI glave, i to u po stotine primeraka. Više puta su umnožavana Pitanja Lenjinizma - poslednji put oko 400 primeraka, zatim razni materijali za rad partijskih kurseva. Glava VI Istorije SKP(b) je češće umnožavana zbog njenog značaja. Nju su posebno proučavali članovi Partije.

Proces jačanja našeg pokreta, stvaranje većih jedinica i slobodnih teritorija, istovremeno je uticao da se oslobađamo velike konspirativnosti i orijentišemo na legalan rad.

Već 1944. godine, u s. Ivanju, na slobodnu teritoriju, prebačena je štamparija iz Prokuplja. Ova prva štamparija radila je punim kapacitetom. Na mašinama su radili tri grafička radnika, dva iz Prokuplja i jedan iz Niša.

Na sastanku Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, održanom aprila 1941. godine, u kući Jovana Živkovića - Šućurana, Košta Stamenković, član CK KPJ i sekretar Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, predložio je da tehnika odmah otpočne sa radom. Takođe je odlučeno da se pristupi umnožavanju pojedinih poglavlja Lenjinovih dela o partizanskom načinu ratovanja. Ovaj zadatak je po-

veren Miomiru Jovanoviću i Jovanu Živkoviću - Šućuranu. Živković je dobio zadatak da hvata vesti na radiju i oslobodenje ostalih zadataka. Branka Stefanović - Savka je takođe dobila zadatak da hvata radio-vesti i da ih predaje na drugu vezu, radi umnožavanja. Umnožene vesti dostavljane su partijskom članstvu i organizaciji SKOJ-a radi informisanja o najvažnijim događajima.

INSTRUKTOR POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ ZA SRBIJU NEPOSREDNO
RUKOVODI RADOM TEHNIKE

Leposava Stamenković - Lenka, instruktor PK KPJ za Srbiju, po dolasku na partijski rad u Leskovac, pristupila je organizovanju grupe komunista za rad na tehnicima. To je bila u prvo vreme posebna partijska ćelija u kojoj su bili uključeni: Leposava Stamenković - Lenka, grafička radnica, Borko Ćekić, student EKVŠ i Boško Đorđević, tipografski radnik, iz sela Svirca kod Leskovca. Grupu je organizovala i zadatke postavljala Leposava Stamenković - Lenka. Zadaci ćelije su bili: nabaviti što veće količine raznog materijala neophodnog za rad, kao što su: geštetner, šapilograf, hartija, boja, matrice i pisaće mašine. Posao je krenuo dobro. Preko simpatizera i drugih veza nabavljene su veće količine materijala. Ovaj materijal je sklonjen na više mesta, kod sigurnih i pouzdanih simpatizera Partije.

Najteži zadatak u to vreme bio je nabavka geštetnera. Tih mašina u Leskovcu nije bilo. Trebalo ih je nabaviti u Beogradu.

Politička situacija u to vreme zahtevala je da rad tehnike otpočne što pre. U prvo vreme prišlo se ručnoj izradi geštetnera. Drveni ram i delovi od drveta za geštetner izrađeni su u stolarskoj radionici Blagoja Nikolića i Vlade Đorđevića. Ručica za razvlačenje i premazivanje bojom je napravljena od valjka stare pisaće mašine. Pošto nije bilo odgovarajućeg materijala - svile, preko koje se prevlači boja, kupljene su svilene marame i rajsne glama pričvršćivane na drveni ram. Tako je proradio prvi geštetner Okružnog komiteta KPJ za Leskovac.

Boro Ćekić, koji je po napadu Nemačke na SSSR, morao da se skloni, kao i drugi kompromitovani komunisti, dobio je zadatak od Lenke da u jednom od obližnjih sela kod Leskovca organizuje rad tehnike. Izabrano je selo Sišince i kuća Borka Ilića, srednjoškola, člana SKOJ-a.

Veza i javka tehnike i Okružnog komiteta održavana je na periferiji Leskovca, obično u Svetoiljskom parku i kod jevrejskog groblja. Lenka je organizaciono držala sve delove tehnike: od skrovišta materijala, nabavke materijala, hvatanja vesti, kucanja na matricama, do umnožavanja i daljeg rasturanja letaka na pojedine organizacije.

Vodilo se mnogo računa o konspiraciji i budnosti u radu tehnike, Lenka je držala »na ličnoj vezi« sve drugove i drugarice koji su radili na tehnicima u 1941. godini. Drugovi koji su radili na poslovima tehnike nisu znali jedan za drugoga. Na jednoj strani grada bila je smeštena tehnika za hvatanje vesti, na drugoj poslovni kucanja na mašini i, posebno, tehnika za umnožavanje materijala. Na odvojenim mestima čuvan je rezervni materijal.

Materijal potreban za rad tehnike je nabavljan na više načina i preko više kanala.

U toku 1941. godine Lenka je organizovala nabavku materijala iz knjižare »Pokret«, preko Svete Kostadinovića, koji je radio u ovoj knjižari kao trgovački pomoćnik. Preko drugog kanala za nabavku materijala angažovani su i Dragoljub Jovanović i Mihajlo Stojanović - Kokoče, štamparski radnik.

Pošto je bilo poznato da tako velike količine materijala nije bilo moguće obezbediti preko leskovačkih štamparija i knjižara, tražena je mogućnost da se ove nabavke vrše preko knjižarskih preduzeća u Nišu i Beogradu. Veće količine materijala, koje su dolazile iz Beograda, dolazile su na ime knjižare »Pokret«, a vlasnik knjižare namenu isporuke materijala nije znao. Materijal je bio skladiran i preuziman iz vunovlačarske radnje Mladena Hadžijovanovića, koja je bila pored štamparije i knjižare »Pokret«. Cesto je, kao neka vrsta prolaznog magazina,

korišćena i poslastičarnica preko puta knjižare, pod izgovorom da se mušterije knjižare žure za voz ili autobus i da će knjižara u to vreme biti zatvorena. Kasnije je bilo suvišno da se navode razlozi zbog kojih se paketi ostavljaju u poslastičarnici. Ali, zato je promena lica koja su uzimala pakete, bila često, kako njihov dolazak ne bi izazvao sumnju i podozrenje.

Za smeštaj većih količina materijala morao se obezbediti dovoljan broj sigurnih mesta. Najveće količine čuvane su u pekarskoj radnji Gojka Zečevića, u stanu Svete Kostadinovića i Vojina Petrovića, u posebnim sklonišcima i šupama, zatim u specijalno podešenom podrumu Nikole Živkovića, trgovačkog pomoćnika, u trgovačkoj radnji Vlastimira Kojundžića, gde je čuvan skoro polulegalno, u stanu Savke i Jovana Rajčevića, Danila i Vide Narandžića, Voje Nikolajevića - Čiplaka, Save Stojanovića, stolara i drugim mestima koja su, zavisno od situacije u gradu, bila najpogodnija. Ovde treba istaći daje ovaj razmeštaj bio u svim delovima grada.

U jednom periodu, jedan deo materijala - boja, indigo, matrice i hartija za geštetner- bio je smešten privremeno u prolazno sklonište, u zadnjim delovima vunovlačare Mladena Hadžijovanovića.

Za sve vreme rata, i pored mnogobrojnih hapšenja i racija, nije se desilo da su u Leskovcu provaljene i zaplenjene bilo koje količine materijala. Vlastimir Kojundžić - Džisa, trgovac iz Leskovca, simpatizer NOP-a, držao je u svojoj radnji izvesne količine našeg materijala. Uhapšen je zbog saradnje sa narodnooslobodilačkim pokretom. Pod batinama je priznao saradnju. Međutim, materijal koji je bio smešten u njegovoj radnji, uz pomoć njegovog brata, iznet je iz radnje i sklonjen u druge naše punktove, tako da nije pao u ruke policiji.

RAD TEHNIKE U 1941. GODINI

Da bi obezbedili nesmetan rad tehnike, odlučeno je da se deo opreme premešta u s. Šišinci. U toj tehnici radili su Borko Čekić i Borko Ilić. Vezu sa njima održavala je Lenka, a povremeno Zika Ilić i Aleksandar Jovanović.

Zbog otežanih veza sa tehnikom u selu Šišinci, oprema je premeštena, po nalogu Okružnog komiteta, u selo Donje Sinkovce, u kuću Dobrivoja Arandelovića, pekarskog radnika. To je omogućilo da se sigurnije, brže, lakše i redovnije održavaju veze sa tehnikom. Arandelović je održavao veze između Lenke i Čekića. Nije bilo potrebno da Čekić, koji je morao da živi ilegalno, izlazi do periferije grada i time dovodi u opasnost posao koji je obavljao. Kuća u Donjem Sinkovcu bila je na periferiji sela i pristupačna sa svih strana. Pored toga, Sinkovce je bilo selo - izletišta za grad Leskovac, pa nije bilo sumnjivo da se iz grada ide u pravcu sela. To je olakšalo Lenki da dolazi neposredno do tehnike i daje podatke. Pored toga, Lenka je ovim putem odlazila na teren u Jablanicu i Pustu Reku, radi održavanja veza sa partijskim ćelijama i aktivistima na terenu.

Tehnika u Sinkovcu radila je intenzivno. Rad je bio uvežban i ubrzan. Pored vesti radio-stanica Moskve i Londona i vesti sa bojišta u Jugoslaviji, na ovoj tehnici je umnožavan i drugi partijski materijal i proglasi koji su upućivani narodu ovoga kraja.

Štampani materijal na tehnici u Donjem Sinkovcu nošen je u grad obično u zembiljima i korpama. Preko materijala je stavljano voće i povrće, da bi se dobio utisak da se nose životne namirnice na pijacu. Materijal je odnosio Dobrivoje Arandelović, njegova majka Mileva i brat Vitko. Dobrivoje je preuzimao taj materijal i predavao, po nalogu Lenke, licima koja su dolazila na određeno mesto sa određenom javkom i lozinkom, uvek na drugo mesto i u različito vreme.

Lenka je takođe određivala koji materijal i u koliko primeraka da se zapakuje u posebne pakete, radi kasnije predaje kuririma.

Ova tehnika u Sinkovcu radila je do kraja 1941. godine. Zbog bebednosne sigurnosti privremeno je prestala sa radom, i skrivena u sklonište.

Čekić je sredinom avgusta otišao u Leskovački partizanski odred, a rad na tehnicu su preuzeli Dobrivoje Arandelović, Vojislav Nikolajević i Stojan Jančić, student medicine.

REZERVNA TEHNIKA

Pored tehnike koja je radila najpre u Šišincu i Donjem Sinkovcu, a zatim nastavila rad u Leskovcu, u gradu je postojao i radio čitav sistem tehnike. U gradu je tehnika često menjala mesto rada. Jedno vreme je bilasmeštenau kući jednog radnika u naselju »Rupe«, a zatim u stanu Stanoja Stojanovića, u Ulici skopskoj broj 8, u »Podvorcu«. Ova rezervna tehnika je, oktobra 1941. godine, premeštena u stan Savke i Jovana Rajčevića.

U vreme dok se tehnika nalazila u stanu Rajčevića, Savka je u kritičnim trenucima pokazivala zadivljujuću hladnokrvnost. Ona je za vreme jedne blokade u »Podvorcu« bila vrlo staložena i svojom snalažljivošću zadivila drugove koji su se našli u njenom stanu. Materijal koji je bio umnožavan stavila je u sanduk, a onda postavila svoje dete da na sanduku sedi dok opasnost prođe. Tehničarima je savetovala da i dalje nastave rad, pošto će ih o opasnosti blagovremeno obavestiti. Oni su nastavili sa radom, a dete je mirno sedelo na mestu gde gaje majka i ostavila, sve dok ova opasnost - blokada - nije ukinuta.

Odlučeno je da se ova tehnika premesti u stan Dinka Denovskog, finansijskog službenika. Denovski je sam preneo ovu tehniku do stana Bore Markovića

- Agice, u Ulici Suduličkih mučenika broj 40, kod koga je stanovao. Gotove matrice su donosile Anđelina Bukumirović i Dušanka Doković, a hartiju je nabavljao Denovski. U nekoliko navrata matrice je kucao i Milorad Kostić, otpravnik vozova leskovačke železničke stanice. Na predlog Denovskog, ova tehnika je premeštena u stan Gavre Tomića, takođe finansijskog službenika. Tomićev stan se nalazio u Ulici vojvode Mišića 31 (službeni stan u samoj zgradi gde je bilo sedište Finansijske uprave). Tehniku su kod Tomića doneli Dobrivoje Arandelović i Anđelina Bukumirović - Lala. Tu se odmah nastavilo sa radom.

Posle nekoliko dana rada, u Leskovcu je došlo do provale. Pohapšeni su neki saradnici narodnooslobodilačkog pokreta, a otpočeli su i masovni pretresi stanova. U takvoj situaciji rad tehnike privremeno je obustavljen. Nakon izvesnog vremena, tehnika je prebačena u stan Stojana Jovčića, studenta medicine, gde je u međuvremenu smešten i jedan novi geštetner, pa se nastavilo sa radom.

U vreme dok se deo tehnike nalazio u stanu radnika Stanoja Stojanovića, u Ulici skopskoj 8, Anđelina Bukumirović - Lala i Miomir Jovanović - Santi, zapali su jednom prilikom u vrlo tešku situaciju. Naime, dok su radili u jednoj sobi na umnožavanju propagandnog materijala, iznenada je naišla neka komisija predvođena četničkim vojvodom, popom Slobodanom Stanojevićem. Pregledavši ostale prostorije, komisija, a naročito pop Slobodan, insistirali su da se otvori soba u kojoj su se nalazili Anđelina i Miomir, misleći da se tamo nalaze namirnice koje domaćica ne želi da pokaže komisiji. Domaćica, mlada, otresita radnica, svesna toga šta bi značilo otvaranje ove sobe, tvrdila je da se ključ ne nalazi kod nje, već kod muža, koji je na poslu i izrazila svoje žaljenje što nije u mogućnosti da komisiji izađe u susret. Pop Slobodan je uvažio »razloge« i izjavio da komisija neće moći da im pomogne u vezi sa dobijanjem namirnica, pošto nije izvršila celokupan pregled stana. U stvari, radilo se o davanju simbolične pomoći najugroženijim porodicama. Svest, odgovornost i snalažljivost ove radnice bila je jača od interesa za dobijanje životnih namirnica. Tako je, zahvaljujući njevoj prisebnosti, ovaj deo tehnike sačuvan od provale.

U toku ilegalnog rada u Leskovcu, Zora Adamović - Nada i Dobrila Stambolić - Zora, učiteljice, stanovale su u stanu Zagorke Đokić, u Sahat Mali 27. Tu su, dok se Zagorka nalazila na poslu u duvanskoj stanici, kucale letke na mat-

ricama i, po završenom poslu, sav materijal skrivale u slamaricu. Jedne subote, krajem septembra 1941. godine, Zagorka je videla da četnici na drvnoj pijaci organizuju raciju i vrše hapšenja. Zabrinuta zbog materijala i tehnike koja se nalazila u njenom stanu, požurila je kući. Ubrzo su došle Dobrila i Zora. Posle kraćeg dogovora, odlučile su da u dvorištu iskopaju jednu rupu i da u njoj sklone materijal. Nakon toga, preko sveže iskopane zemlje, bacile su đubre i - tako prikrile tragove. Za svaki slučaj, radi bezbednosti, odlučile su da preko noći naizmenično dežuraju.

POJEDINAČNA ZADUŽENJA ZA RAD NA TEHNICI

Dušanka Đoković, sa svojim suprugom Rodoljubom, došla je iz Beograda, po zadatku, u Leskovcu na pozadinski rad. Prvi sastanak, radi povezivanja sa partijskom organizacijom u Leskovcu, zakazala joj je Le posava Stamenković- Lenka. Lenka joj je saopštila da će raditi na partijskoj tehnici i, još istog dana, dala letak i matricu i odvela je u jedan stan gde je trebalo da radi sa Zorom Adamović - Nadom, učiteljicom. Rekla joj je i to, da zbog prirode posla koji će obavljati, neće prisustvovati sastancima partijske ćelije, niti stupati u kontakt sa drugim saradnicima NOP-a. Istovremeno su se dogovorile gde, šta treba da prime, odnosno predaju.

Kako Dušanka nikad nije radila na pisačkoj mašini, bila je malo zbunjena i zabrinuta da li će zadatak moći izvršiti, o čemu je upoznala Lenku. Lenka nije mogla u tom trenutku da shvati ovu njenu ispovest, ali joj je objasnila kako da radi.

Rodoljub Đoković je, po zadatku Partije, vršio korekturu radio-vesti, ali to Dušanka nije znala. Razlozi konspiracije su nalagali da pojedinac, zbog eventualnih hapšenja i provala, ne sme da zna veći broj veza i saradnika. Tako, umesto da Rodoljub redigovan tekst preda Dušanki, on je to davao trećem licu - koje je održavalo vezu sa Dušankom i Zorom.

Na sam dan masovnog streljanja u Leskovcu, 11. decembra 1941. godine, Zora i Dušanka su radile na tehnici u Čifluk Miri, u kući Stojana Antanasijevića. Iznenada, u dvorištu su se pojavila dva žandarma. Nemajući mogućnost da brižljivije prikriju pisaću mašinu, na kojoj su upravo završavale kucanje, bacile su prekrivač preko materijala i, grickajući semenke, ponašale su se kao da se ništa neobično nije dogodilo. Međutim, žandarmi nisu pokazali pronicljivost. Pitali su ih samo zašto su tu? Odgovorile su da čekaju seljake da bi kupile namirnice.

Žena u čijoj su kući radile imala je dosta dece. Bila je veoma pribrana i, svojom smelošću, doprinela da se nepredviđeni susret sa policijom srećno završi.

- Deco, ja vam se divim, ali nemam snage da vam pomognem - govorila je ona.

Imalo je razloga divljenju. Dušanka je bila u drugom stanju. Radilo se u potpuno hladnoj prostoriji, na hladnoći koja je dostizala i do 20 stepeni ispod nule. Iako je ovoga puta srećno izbegnuta opasnost, ipak se nije moglo verovati da će se samo na tome završiti. Doneta je odluka da se tehnika iz ovog stana preseli na drugo mesto.

Branka Stefanović - Savka neprekidno je radila na raznim zadacima tehnike, a povremeno je bila i kurir sa Beogradom. Kada je zapretila opasnost da bude otkrivena, otišla je na teren Puste Reke i nastavila da radi na tehnici.

NAPORI DA RAD TEHNIKE BUDE NEPREKIDAN

Lenka Stamenković je rukovodila tehnikom i održavala veze sa svim licima koja su radila u tehnici. Oktobra 1941. godine, po odluci Okružnog komiteta, prebačena je na rad u leskovački partizanski odred, zbog toga što je njen duži boravak u Leskovcu zapažen, pa je postojala opasnost provale. Odlukom Pokra-

jinskog komiteta KPJ za Srbiju, na rad u Okružni komitet KPJ za Leskovac poslata je Razumenka Petrović - Zuma, sa zadatkom da radi u gradu. Razumenka je u Okružnom komitetu dobila zaduženje da radi na sektoru tehnike i od Lenke je preuzela sve veze po liniji tehnike. Ona je radila na ovom poslu sve do januara 1942. godine, kada je otišla u Babički partizanski odred.

I pored provala i hapšenja u zimu 1941 /42. godine, ova tehnika u Leskovcu je radila neprekidno bez ikakvog zastoja i gubitaka. Preimućstvo je bilo u tome stoje bilo više paralelnih tehnika, tj. posebno organizovano kucanje matrica na više mesta, posebno organizovano izvlačenje i umnožavanje materijala na geštetneru i šapirografu. Propagandni materijal, potreban za rad partijske organizacije u gradu, na terenu i u odredima, bio je uvek na vreme i u dovoljnom broju primeraka umnožavan.

Po odlasku Razumenke u odred, rukovođenje tehnikom preuzeo je Gligorije Diklić - Budni, član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, koji je radio na ovom zadatku sve do hapšenja aprila 1942. godine.

Odlukom Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju u Leskovac je došla drugarica Radmila Obradović - Gojka, da rukovodi tehnikom. Na ovim poslovima Gojka je radila od juna 1942. do sredine 1943. godine, kada je povučena na slobodnu teritoriju u Pustu Reku.

Partijska tehnika Leskovca, u otežanim uslovima, za vreme hapšenja i provala, radila je bez prestanka, ali sa povećanom budnošću i oprežnošću. Njen rad je bio neprekidan i za vreme velike neprijateljske ofanzive, februar - mart 1942. godine, koja je, sa oko 160.000 neprijateljskih vojnika, imala za cilj da uništi leskovački, jablanički, babički i toplički NOP odred.

U tim uslovima Okružni komitet KPJ za Leskovac izdao je letak kojim se narodu govori da ni najsuroviji teror neprijatelja nije mogao da pokoleba narod u njegovoj pravедnoj borbi. Letak je izdat povodom 27. marta. Ovaj letak je rasturen po gradu i kućama. Aktiv SKOJ-a, pri tekstilnoj fabrici, Mike Stankovića - Kuce, ubacio je letak u stanove nemačkih oficira koji su stanovali u krugu fabrike i - izazvao strah i paniku među njima.

TEHNIKA JABLANICKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Jablanički partizanski odred imao je svoju tehniku. Ova tehnika počela je da radi novembra 1941. godine u Lebanu, odmah po njegovom oslobođenju. Na tehnici je radila Lidija Levetić - Mira. Mira u početku nije imala pisaću mašinu. Vesti je pisala rukom, čitko, u više primeraka, pod indigom.

Po povlačenju Odreda iz Lebana, Mira je pošla sa Odredom. U Odredu je dobila pisaću mašinu, pa je vesti umnožavala na mašini. Bila je smeštena sa radioaparatom, mašinom i ostalim materijalom, potrebnim za rad u s. Obraždu. Tu je ostala do 10. januara 1942. godine. Iz Obražda je prešla na teren Dobre Vode gde je ostala do povlačenja na Pasjaču, marta 1943. godine.

U periodu od marta do septembra 1942. godine tehnika Odreda nije radila. Ponovo se u odredu obrazuje tehnika za hvatanje i umnožavanje vesti, septembra 1942. godine. Odred je tada bio na Radan-planini. Na ovom poslu su ponovo tada radile Mira i Savka.

RAD TEHNIKE U 1942. GODINI

Posle ofanzive, u maju 1942. godine, partijska tehnika u Leskovcu nastavlja intenzivniji rad. Rad nastavlja Razumenka Petrović - Zuma i Voja Nikolajević, sa Dobrivojem Arandelovićem i Stojano'm Jančićem. Radilo se u kući Jančića u Ulici Stepe Stepanovića 54, sve do jeseni 1942. godine. Uporedo, deo tehnike radio je u pekari Gojka Zečevića i u stanu Vojislava Nikolajevića - Čiplaka.

Rad na tehničarstvu u stanu Jančića odvijao se uglavnom danju. Umnožavanje je, ponekad, vršeno po ceo dan. Za to vreme Jančićeva majka dežurala je u dvorištu i pazila da policija ne iznenadi drugove. U vreme kada se nije radilo, šapirograf i ostali materijali sklanjani su u duplom zidu svinjca u dvorištu, a hartiju je Stojan sklanjao među svoje studentske udžbenike i u koferu pored kreveta.

Hapšenjem Stojanovog brata, posle neuspelog pretresa stana, prinudili su rukovodstvo da tehniku premesti iz kuće Jančića. Po dogovoru Jančića i Arandelovića tehnika je prenetu u pekarsku radnju Gojka Zečevića. Deo tehnike radio je u stanu Vojislava Nikolajevića- Čiplaka, u ulici Koste Pećanca 3. Za vreme dok se tehnika nalazila u ovom stanu, na umnožavanju materijala radili su Nikolajević i Arandelović. Povremeno su im pružale pomoć Vojislavljeva majka Savka i sestre Zagorka i Branka.

Gojko Zečević je za rad tehnike ustupio pekarsku radnju svom suvlasniku Dorđu Tomiću, a on je uzeo pod zakup pekarsku radnju Ljubomira Dunderovića - Štirke, u Ulici kraljice Marije 24. Ova radnja se nalazila u strogom centru grada, u vrlo prometnoj ulici, u neposrednom susedstvu krajskomandature, prestojništva gradske policije i drugih ustanova i nadležstava okupatora i kvisinga. Sa zadnje strane ove pekare bio je veliki mlin i skladište drvare Vuksanovića. Pekara je bila vrlo pristupačna, nije skretala pažnju, pošto se nije računalo na takvu »drskost« da se, gotovo na očigled vlasti, umnožava ilegalni materijal za narodnooslobodilački pokret.

Da bi se obezbedio siguran rad tehnike u pekari, Gojko je vodio Dobrivoja Arandelovića kao svog radnika, a geštetner - hartija je nabavljana legalno kao za potrebe pakovanja bureka i peciva. Ona se najčešće nabavljala u trgovačkoj radnji Nikole Stojilkovića, koji je inače bio neprijateljski raspoložen prema NOP-u.

Rad na umnožavanju materijala odvijao se u ranim jutarnjim časovima ili kasno uveče. Ove poslove su najčešće radili Dobrivoje Arandelović i Vojislav Nikolajević. Ponekad se na ovom poslu pridruživao i Aleksandar Stojanović - Čile. Stojanović je pripremao tekstove matrica u radnji Dušana Zivkovića - Pucara. Gojko Zečević je obično bio na straži.

Za odnošenje materijala iz pekare angažovani su Đorđe Stanković - Jule, Vasilije Nikolić - Čile i Vitko Arandelović. Povremeno je korišćen Milan Zec, pripadnik srpske državne straže, koji nije znao šta nosi, a za tu uslugu dobijao je novčanu nagradu. On je ovaj materijal najčešće prenosio u pratnji nekog od drugova, misleći da je u pitanju šverc kojim su se mnogi u to vreme bavili.

Da bi otklonio sumnju sa sebe i obezbedio što bezbedniji rad tehnike, Gojko Zečević je dobio zadatak da se druži sa što viđenijim građanima i trgovcima, tako da se stekne utisak da je njegova ličnost nespojiva sa ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta.

U pekaru se dolazilo ugovorenim javkom. Na primer, ako je testija za vodu (zemljani krčag) u izlogu radnje, onda je pristup u pekaru slobodan. U protivnom, nije se smelo ući. Ovde je rad na tehničarstvu funkcionisao sve do hapšenja Gojka Zečevića, novembra 1942. godine.

Gojko Zečević je uhapšen zbog provale Vojislava Nikolajevića, koji je uočen da češće dolazi kod Gojka. Nikolajević je »provaljen« u svojstvu sekretara Mesnog komiteta KPJ za Leskovac. U ovom slučaju je prekršen princip da niko ko radi na tehničarstvu ne sme da se bavi i radi na organizacionim partijskim zadacima. Policija je došla u radnju, tražila Nikolajevića i izvršila pretres, ali nije otkrila tehniku koja je bila tu. Nikolajević je na vreme obavešten i sklonio se. Specijalna policija iz Niša uhapsila je Gojka Zečevića, pod sumnjom da saraduje sa narodnooslobodilačkim pokretom. Arandelović je sve delove tehnike sklonio odmah po hapšenju Gojka Zečevića - najpre u daščaru Vuksanovića, a kasnije sve preneo u stanove simpatizera NOP-a. Pošto policija nije našla nikakav kompromitujući materijal za Gojka Zečevića, a on, iako mučen, nije ništa priznao, pa je tehnika i ovom prilikom sačuvana.

Juna 1942. godine tehnika je umnožila proglas upućen od strane Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju vojnicima, podoficirima i oficirima Nedićeve srpske državne straže - da prestanu sa nasiljem i pljačkanjem srpskog naroda, da prestanu da služe okupatoru i da se uključe u narodnooslobodilačke partizanske odrede. Proglas je upućen povodom godišnjice napada fašističke Nemačke na SSSR. Proglas su rasturali skojevci i članovi KPJ po stanovima i kasarnama gde su stanovali ovi vojnici.

Aktivnost Partije u to vreme bila je na razobličavanju okupatora i njegovih slugu, koji su radili na okupljanju omladine u kvislinške organizacije.

Krajem 1942. godine okupatorske sluge su počele sa formiranjem nacionalne radne službe, u kojoj su pokušali da okupe i mobilišu, u prvom redu srednjoškolsku omladinu, koja je ostala u gradu. Na ovom poslu radili su zajedno i Nedić i Ljotić. Aktivnost Partije i SKOJ-a, pored razobličavanja ove organizacije, bila je usmerena i ka tome da se omladina odvrti od ove organizacije i pripremi za odlazak u partizanske odrede.

RAD PARTIJSKE TEHNIKE U TOKU 1943. I 1944. GODINE

Odlukom Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, partijska tehnika počinje, krajem 1942. godine, pojedine delove da seli i prenosi na teritoriju Puste Reke. Ovakva odluka je doneta iz razloga što je u gradu bilo sve teže raditi zbog progona i hapšenja naših kadrova oboje strane okupatora i domaćih izdajnika, kao i terora koji su sve oštrije primenjivali. Opasnost od provale tehnike bila je sve veća. Bilo je otežano održavanje veze, kako u samom gradu, tako i sa odredima. Jedan deo drugova, koji su kompromitovani u gradu, otišao je u partizanske odrede. Većina članova Okružnog komiteta je već bila van grada, u odredima ili na oslobođenoj teritoriji Puste Reke i Jablanice.

Krajem 1942. godine na terenu Puste Reke dolazi Milija Radovanović za sekretara Poverenstva Sreskog komiteta KPJ. Sa Milijom iz odreda krenule su za Pustu Reku, po zadatku Partije i na rad u partijsku tehniku Okružnog komiteta, Branka Stefanović - Savka i Lidija Levitin - Mira. Ove drugarice su došle u Stublu i, prvobitno, bile su smeštene u kući Vladimira Tasića - Zeke.

Krajem decembra 1942. i januara 1943. godine provele su u radu na tehnici u selu Kacabaču. Tehnika je bila smeštena, najpre, u kući jednog seljaka, a zatim u jednoj drugoj kući. Ni u jednoj kući nije bilo izgrađeno sklonište.

Prvu kuću ove drugarice su napustile u izuzetnim okolnostima. Naime, Nemci su blokirali selo i došli pred vrata kuće, u kojoj su se nalazile. Uspele su da iskoče kroz prozor i da umaknu Nemcima.

Krajem 1943. godine iz Kacabača tehnika je prešla u selo Belanovce. Savka i Mira su bile najpre u kući Stojana Milenkovića, a zatim u kućama Živka Mitića i Dušana Stefanovića. Ovdje je tehnika ostala kratko vreme, nakon čega je smeštena u Lapotincu. Marta 1943. godine formira se tehnika Sreskog komiteta KPJ za Pustu Reku. Mira je ostala da radi na tehnici Sreskog komiteta, a Savka je radila na tehnici Okružnog komiteta, pod direktivom rukovodstva Okružnog komiteta. Neposredni rukovodilac joj je bio drug Vidoe Smilevski - Bata, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Leskovac. On joj je saopštio da će ubuduće raditi na tehnici okružnog komiteta, da će biti povezana samo sa okružnim komitetom, da neće znati za druge delove tehnike, niti će drugi znati za nju. Tehnika je, krajem marta iste godine, bila smeštena u Stubli, u kući Lacka. U njegovoj kući je za tehniku napravljeno posebno sklonište. Mislilo se da tehnika ostane tu duže vreme. Međutim, on je bio poznat kao simpatizer narodnooslobodilačkog pokreta, pa je tehnika morala ubrzo da se preseli iz njegove kuće. U međuvremenu Dobrivoje Arandelović doneo je jedan geštetner iz Leskovca i stavio ga Okružnom komitetu na raspolaganje.

Kurir za vezu sa tehnikom bio je Velimir Tasić - Zeka.

Iz kuće Lacka partijska tehnika je premeštena u kuću deda Miltena, bivšeg predsednika opštine, koga su u selu smatrali za pripadnika četnika. Sa njime su drugovi održavali vezu i smatrali daje u njegovoj kući tehnika najsigurnija, jer njegova kuća neće biti sumnjiva okupatoru i domaćim izdajnicima. To je bilo psihološki teško Savki, ali je bilo dobro smišljeno. Zeka je bio zadužen da izvrši obezbeđenje tehnike, a i dalje je on održavao vezu sa tehnikom Okružnog komiteta.

U kući deda Miltena postojalo je sklonište, koje je bilo smešteno u jednoj sobi ispod poda od cigala. Sklonište je pre toga služilo za skrivanje žita. Nije bilo veliko. Poklopac je bio napravljen od jedne daske, a preko nje-cigle. Kamuflaža nije bila najbolje izvedena. Da bi se sklonište bolje zamaskiralo, domaćin je stavio jedan gvozdeni krevet, dovoljno velik da pokrije ceo ovaj prostor.

Jednog jutra naišli su Bugari i blokirali selo Stublu. Domaćin je izašao da vidi o čemu se radi. Bilo je to maja 1943. godine. Savku je domaćin sakrio u sklonište. Bugari su vršili pretres po kućama. Iz ove kuće odveli su domaćinovog zeta. Kada su Bugari otišli iz kuće, Savka je izašla iz skloništa.

Savka je ovde sama radila na tehnici. Imala je pisaću mašinu i geštetner, kao i potreban materijal. Nekad je dobijala matrice radi umnožavanja. Umnožavala je najčešće vesti. Radilo se u mnogo primeraka, koliko matrica može da izdrži. Ponekad je izvlačeno i po 1.200 primeraka sa jedne matrice. Savka je sačuvala pismo Smilevskog, sekretara Okružnog komiteta, kojim se obrazlaže i nalaže da se umnoži proglas 1. južnomoravske brigade. Proglas je trebalo otkucati i umnožiti za jednu noć.

Iz Stuble tehnika je prebačena u selo Plavce. Zeka više nije bio veza između Savke i Okružnog komiteta. Vezu je preuzeo Miloje Spasić. Miloje je Savku odveo u kuću Aleksandra Zlatanovića. Odluku o prebacivanju tehnike doneo je Vidoe Smilevski, sekretar Okružnog komiteta. U kući Zlatanovića napravljeno je sklonište u koje se ulazilo iz podruma. U sobi, iznad skloništa, bila je smeštena tehnika u kojoj je Savka stanovala i radila, a u sklonište se sklanjala samo u izuzetnim situacijama.

Savka je u Plavcu bila dugo. Pošto se dugo nije kretala niti je bila na vazduhu, ona je negde u proleće zamolila Ristu Antunovića- Baju, sekretara Okružnog komiteta, koji je tada Savku držao na vezi, da joj dozvoli izlazak na vazduh nekoliko dana.

Kasnije, negde krajem maja 1944. godine i početkom juna iste godine, po odobrenju Riste Antunovića, Savka je sa tehnikom bila oko 30 dana na planini Radan. Tehnika je bila smeštena u dva šatora od padobrana. Sa Savkom su bili Tihomir Pavlović - Dika i Vladimir Stanimirović - Vacko, iz Stuble, koji se brinuo za njihovu ishranu. Tako su živeli i radili u poljskim uslovima.

U poslednjoj neprijateljskoj ofanzivi, sa terena su povučeni svi aktivisti Okružnog komiteta i Sreskog komiteta, kao i svi ljudi iz narodnooslobodilačkih odbora. Savka je dobila zadatak da sa Tihomirom Pavlovićem - Dikom pređe u Plavce i da sa sobom ponese i tehniku.

Tehnika Okružnog komiteta je radila i za potrebe ostalih organizacija: za partizanske odrede, za Narodni front, za omladinu, itd. Tako je ovde umnožavan list »Mladi borac«, koji je bio namenjen omladini. Prvi brojevi su ovde urađeni. Vuksan Bulatović je uređivao prvu naslovnu stranu, nekada je to bilo rađeno rukom, na matrici, nekad izvučena prva strana na šapirografu, a ceo list je umnožavan na geštetneru. Članke su pisali Vidoe Smilevski, Vuksan Bulatović, Nada Karačić i drugi. Savka je uređivala materijale, a »Mladi borac« je izlazio kao časopis. Postoje sačuvani primerci ovog lista i nalaze se u Narodnom muzeju u Leskovcu. U ovoj tehnici raden je takođe i »Mladi antifašist«.

Uslovi za rad drugova i drugarica na tehnici bili su vrlo teški. Nije se smelo izlaziti iz kuće i to od jutra do kasno uveče. U toku dana nije se moglo izlaziti na sunce i na vazduh. Danima je to tako bilo, pa je i kretanja bilo vrlo malo - samo noću, tako da se gubila i fizička kondicija.

FORMIRANJE ŠTAMPARIJE

Kada je stvorena veća slobodna teritorija, Okružni komitet KPJ za Leskovac odlučio je da se formira štamparija. Nabavljena je kompletna štamparija u Prokuplju i prebačena u selo Ivanje. Došla su i tri grafička radnika. Okupljeni su i ljudi koji su i ranije radili na partijskoj tehnici.

Komandant štamparije je bio Rista Manojlović, komesar Velja Martinović
- Bojica, partijski rukovodilac Branka Stefanović - Savka, a tu je bila i Jelena
- Lala. Jedna desetina je obezbeđivala štampariju.

U štampariju je često navraćao i Petar Stambolić, komandant Glavnog štaba NOV za Srbiju. Urednici su bili: Milorad Panić - Surep, Zoran Žujović, Dobrica Čosić i drugi. Oni su bili i urednici i pisali članke.

U ovoj štampariji se radilo jako mnogo. Tu su umnožavani leci, proglasi. Štampan je i »Glas«, list Narodnog fronta Srbije.

I, na kraju, septembra 1944. godine, oslobođeno je Lebane, a svi radnici i štamparija prebačeni su iz sela Ivanja u Lebane.

Pomenuo sam veliki broj ljudi koji su radili na tehnici Okružnog komiteta KPJ za Leskovac i mnoga dokumenta, koja je pripremila, štampala i umnožavala ta tehnika. Mnogi od tih dokumenata čuvaju se u muzeju NOB Leskovca i slikovito ilustruju značaj tehnike iz doba NOR-a i revolucije.

Dobrivoje Arandelović

VEZE, JEDAN OD USLOVA ZA USPEŠNO VOĐENJE BORBE U NISKOM OKRUGU

Okružni komitet KPJ u Nišu u ustaničkoj 1941. godini delovao je na velikom prostranstvu teritorije jugoistočne Srbije. U to vreme on je pokrивao i teritoriju bivših okruga Pirota i Toplice. Jer, u tim okruzima nisu postojali okružni komiteti KPJ. Posle julskog Proglasa Centralnog komiteta KPJ o oružanom ustanku, Okružni komitet u Nišu pristupio je formiranju sreskih komiteta i sreskih poverenstava KPJ na svom području u srezovima, gde ih do tada nije bilo. Komiteti poverenstava formirani su od članova Partije iz dotičnih srezova, a jedan manji deo partijskih kadrova iz Niša poslat je kao pojačanje.

Novo formirana sreska rukovodstva su bila u većini srezova malobrojna, sa mladim i nedovoljno iskusnim kadrovima, pa i pored toga, sva ta rukovodstva odigrala su veliku ulogu u organizovanju i uspešnom vođenju narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju naše zemlje.

ŠIROKA POLITIČKA AKTIVNOST U POKRETANJU MASA

Sreski komiteti i sreska poverenstva razvila su veoma široku političku aktivnost na mobilizaciji stanovništva u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Stvorili su političke, materijalne i druge uslove za formiranje partizanskih jedinica, četa i odreda na ovom terenu.

Kada je Okružni komitet u Nišu, početkom avgusta 1941., doneo odluku o formiranju Ozrenskog partizanskog odreda, prve vojne jedinice na ovom području, našao se pred određenim kadrovskim teškoćama. Naime, Ozrenski partizanski odred - njegovo kadrovsko jezgro (formiran 2. avgusta 1941. godine) - sastojalo se od malog broja istaknutih partijskih radnika, članova KPJ i SKOJ-a

i to mahom iz Niša i Aleksinea. U redove novoformiranog odreda bilo je radnika, intelektualaca i đaka. Te godine u partizane su dolazili, uglavnom, provereni ljudi, upućeni preko veza od strane sreskih partijskih rukovodstava iz gradova. Masovniji odlazak u odrede omladinaca sa sela počeo je tek novembra i decembra 1941. godine, kada su sreski komiteti razvili masovan politički rad na selu i pripremili ih za stupanje u odrede. Okružni komitet je stalno upozoravao na budnost kako se u odrede ne bi ubacili nepoželjni, neprijateljski elementi. O tome se posebno vodilo računa. Zato i nije dolazilo do masovnog priliva novih boraca, ali ni do osipanja ljudstva u patrizanskim odredima ovog dela Srbije.

Masovan priliv novih boraca usledio je tek 1944. godine, kada je otpočelo formiranje krupnih jedinica NOV i POJ.

Okružni komitet, naročito njegov sekretar Sreten Mladenović, mnogo je učinio za organizaciono učvršćivanje partizanskih odreda na ovom području. Članovi Okružnog komiteta su vrlo često boravili u odredima. Svojim ličnim učešćem na sastancima i partijskim savetovanjima, pa i u vojnim akcijama, konkretnim predlozima i sugestijama, doprinosili su da se postojeće slabosti otklone na licu mesta. Na tim sastancima i savetovanjima Okružni komitet je stalno insistirao na održavanju redovnih veza partizanskih odreda i sreskih komiteta, kao i veza sa narodnooslobodilačkim odborima i mesnim partizanskim desetinama na teritorijama koje su oslobađali ili kontrolisali.

Bilo je mnogo razloga za takav sistem rukovođenja. Iznosim samo neke detalje o koordinaciji akcija, sadejstvu i međusobnim vezama, naročito Sreskog komiteta u Beloj Palanci i Svrlijsko-nišavskog partizanskog odreda. Sreski komitet Bela Palanka pokrivaio je, u toku rata, teritoriju bivšeg pirotskog okruga, srezove Pirota, Babušnice i Čaribroda.

Svrlijsko-nišavski partizanski odred još od prvih dana formiranja, 15. septembra 1941. godine, dobio je zadatak od Okružnog komiteta u Nišu da dejstvuje istočno od Niša sve do stare srpsko-bugarske granice, pa se teritorija odreda i Komiteta podudarala. Veza između Sreskog komiteta i odreda održavana je redovno preko kurira obostrano. Postojali su glavni i rezervni punktovi, gde su u određene dane dolazili kuriri i donosili poruke.

Najčešća veza u toku 1941. bila je u selu Gornji Rin, preko Bogosava Nikolića, magacionera zemljoradničke zadruge. Ovaj magacioner je u magacinima zadržavao i velike količine potrošne robe - namirnice za potrebe partizana. Rezervna veza bila je na pojati u zvanom mestu Ravnište, kod partijskog saradnika Goluba Đorđevića, a druga rezervna veza bila je u selu Lozanu, srez svrlijski, kod čobana Milačija. U slučaju nepredviđenih događaja, poterà i ofanziva, postojale su i takozvane mrtve veze. One su se sastojale u ostavljanju pismenih poruka i znakova na pojedinim mestima, u kućama, na kraju sela, kod nekog velikog drveta, u vodenicama, itd.

KURIRSKE DUŽNOSTI TEŽAK I ODGOVORAN ZADATAK

Obavljanje kurirske dužnosti bio je veoma težak i odgovoran zadatak. Izvršavanje ovog zadatka bilo je skopčano s velikim teškoćama. Kuriri su morali da idu na zadatke kada se ukaže potreba, često po nevremenu i noću. Retko su se služili prevoznim sredstvima. Oni su morali da se probijaju kroz neprijateljsku teritoriju, kroz zasede, često proganjani od neprijateljskih poterà i si. Kako su odredi bili stalno u pokretu, a poruka je morala što pre da se uruči, bilo je veoma teško pronaći odred. U poteri za odredima kuriri su često stradali.

Kurire je regrutovao štab odreda, obično sam ili u dogovoru sa sreskim ili okružnim komitetom. To su bili članovi Partije i SKOJ-a, bistri, zdravi i snalažljivi, ali i veoma hrabri ljudi. Oni su morali dobro da poznaju teritoriju i ljude na koje su bili upućeni.

Bila je redovna praksa da komesar ili zamenik komesara odreda, pre slanja kurira na zadatak, obavli detaljne razgovore sa njima i predloži im pojedine slu-

čajeve i situacije u kojima mogu da se nađu na putu do izvršenja zadatka. Pored pisanih poruka, koje su obično slate na adresu pojedinih rukovodilaca i rukovodstava, kuriri su prenosili i usmene poruke. Oni su u pojedinim situacijama, pored pošte, donosili u odred i razne materijale, knjige, delove za oružje. Cesto su dovodili i nove borce. Bila je praksa u odredima i komitetima da su kuriri, zavisno od zadatka, bili dobro opremljeni najboljom odećom i obućom, dobrim oružjem, putnim ispravama, itd. Za ulazak u gradove i veća naseljena mesta kuriri su koristili i uniforme neprijateljskih vojnika. U određenim delikatnim situacijama, umesto kurira i pisanih poruka, u odrede su na sastanke odlazili članovi sreskih komiteta da se dogovore o konkretnim problemima, a najčešće o krupnijim akcijama ili nekim kadrovskim pitanjima, vezanim za teritoriju.

SAVETOVANJA ZNAČAJAN METOD RADA U RUKOVOĐENJU

U metodu rada i rukovođenja Okružni komitet Niša praktikovao je održavanje savetovanja sa članovima KPJ i SKOJ-a. U odred su na slična savetovanja pozivani članovi sreskih komiteta sa tih područja. Takva savetovanja održana su krajem novembra 1941. na Zelenom vrhu, na Svrljiškim planinama, kao i sredinom januara 1942. u Gornjem Rinju (srez belopalanački). Na ovim savetovanjima analizirana je politička situacija na terenu i donošeni konkretni zaključci za rad. Na partijskom savetovanju 15. i 16. januara 1942. bilo je dosta diskusije o radu narodnooslobodilačkih odbora i mesnih partizanskih desetina na selu. Posle savetovanja održan je i veliki zbor seljaka okolnih sela, na kome je govorio komandant odreda o političkoj situaciji u zemlji i svetu, a posle zbora on je članovima mesnih partizanskih desetina predao na upotrebu 40 pušaka i 5 puškomitraljeza, francuske i bugarske proizvodnje, zaplenjenih od neprijatelja u 1941. godini.

Svrljiško-nišavski partizanski odred je veoma uspešno dejtvoovao i sadejstvovao sa ostalim partizanskim odredima južne i jugoistočne Srbije, sa Ozrenskim, Timočkim i Babičkim partizanskim odredima. To sadejstvo razvilo se u početku najčešće na inicijativu Okružnog komiteta Niša, a kasnije na inicijativu štabova pomenutih odreda. Štabovi odreda su se obično sastajali i održavali sastanke radi dogovora o akcijama većih razmera, koje treba izvesti na njihovim područjima na pojedine objekte i na neprijateljske snage, koje ne bi mogao da savlada jedan odred sopstvenim snagama. Na ovim sastancima štabovi odreda su se dogovarali i o učešću mesnih partizanskih desetina u akcijama koje su odredi sinhronizovali i izvodili.

Takva koordinacija dejstava prethodila je zajedničkim napadima i akcijama na komunikacije Niš- Sofija u Sićevačkoj klisuri. Napad je izveden 5. i 6. novembra 1941., a izvele su ga zajedničkim snagama Svrljiško-nišavski i Ozrenski partizanski odred.

Napad na rudnik uglja Podvis u knjaževačkom srezu, 1941. izveli su Timočko-zaglavski i Svrljiško-nišavski partizanski odred. U ovoj akciji učestvovala su i mesne partizanske desetine obližnjih sela svrljiškog i zaglavskog sreza. Te desetine su posle likvidacije rudnika odvukle na kolima zaplenjeni materijal, koji nisu mogli da ponesu sobom odredi. Ozrenski i Svrljiško-nišavski odred, zajedničkim snagama, marta i aprila 1942. izvršili su napad na sresko mesto Ražanj, kao i na selo Beli Potok, gde su se nalazile velike neprijateljske snage. Od januara do marta 1942. Svrljiško-nišavski i Babički partizanski odred stvorili su i branili slobodnu teritoriju u Zaplanju, koja je obuhvatala preko 40 sela, na prostoru između Južne Morave, Nišave i srpsko-bugarske demarkacione linije. Na ovom području, u svim selima, za vreme postojanja slobodne teritorije funkcionisale su mesne partizanske desetine i narodnooslobodilački odbori. Ovi odredi izveli su, takođe, i akcije na pruzi Niš - Sofija i Niš - Leskovac. Pored toga, februara 1942. zajedničkim snagama izvršili su napad na rudnik uglja Jelašnica, u neposrednoj blizini Niša.

Narodnooslobodilački odbori i mesne partizanske desetine odigrali su veliku i važnu ulogu u odbrani svoje slobodne teritorije od neprijatelja. U to vreme u Zaplanju je bilo preko 600 partizana. Narodnooslobodilački odbori snabdevali su partizane svim onim što je bilo potrebno. U selima su radile i partizanske škole. Snabdevanje slobodne teritorije vršeno je i iz drugih krajeva, naročito iz Lužnice, Pirota i Bele Palanke.

Štabovi partizanskih odreda redovno su održavali međusobne veze putem kurira, a povremeno su se naizmenično sastajali u svojim sedištima, u Velikom Krčimiru, centru slobodne teritorije, kao i u Jersnovu, na Babičkoj gori. Te veze između štabova odreda veoma dobro su funkcionisale za sve vreme postojanja slobodne teritorije.

Koordinacija rada između štabova partizanskih odreda i sreskih komiteta bila je, takođe, na visini. Jer, da nije bilo te koordinacije, ne bi se moglo zamisliti stvaranje i održavanje tako velike slobodne teritorije u neposrednoj blizini Niša i Leskovca. Sreski komitet u Beloj Palanci bio je najčešće veza između Svrliškonišavskog partizanskog odreda i Okružnog komiteta, koja se održavala preko kurira Sreskog komiteta. Pored redovnih poruka u odred su dolazili i članovi Okružnog komiteta Niš Sreten Mladenović i Zele Veljković.

SPECIFIČNOSTI VEZA U SREZU BELA PALANKA

Sreski komitet KPJ za srez belopalanački za vreme narodnooslobodilačke borbe, zbog svog specifičnog položaja i teritorije koju je pokrивao, morao je da ulaže posebne napore u održavanju stalnih veza, ne samo sa Okružnim komitetom u Nišu, već i sa partizanskim odredima koji su dejstvovali u ovom kraju. Komitet je imao i velikih teškoća u održavanju veza sa organizacijama NOP-a iza demarkacione linije, gde su bili srezovi: Pirota, Babušnica i Caribrod. Održavanje ličnih kontakata članova komiteta sa odredima i organizacijama na terenu bila je uobičajena praksa. Međutim, okolnosti su bile takve da je Komitet morao da održava veze i preko kurira, kao i određenih aktivista KPJ, zavisno od konkretnih slučajeva i potreba.

Za održavanje veza, pored komunista i članova SKOJ-a, korišćene su i pojedine ličnosti koje su bile na službi u organima okupatorskih vlasti. Za održavanje veza sa Okružnim komitetom Niš, pored člana SKOJ-a Aleksandra Cvetkovića, u pojedinim teškim situacijama, ali izuzetno, za kurira je korišćen i Mirko Šindić, pripadnik Nedićeve granične straže u Beloj Palanci. Za pojedine teže i komplikovanije zadatke Komitet je angažovao i Nikolu Despotovića, saobraćajnog činovnika, člana KPJ iz Bele Palanke. Velike usluge narodnooslobodilačkom pokretu, u toku rata, činili su i policijski pisari u sreskom načelstvu Bela Palanka Tiosav Pavlović i Milan Arsenijević. Pored poverljivih obaveštenja, oni su za potrebe Sreskog komiteta obezbeđivali putne isprave, objave, legitimacije i druga dokumenta. U opštinama Moklištu i Bukorovcu velike usluge partizanima činili su opštinski delovođa Vladimir Sokolović i Jefta Petrović. Oni su redovno dostavljali Sreskom komitetu, u prepisu, sva poverljiva neprijateljska dokumenta, naredbe, trebovanja radne snage, razreza poreza, pa sve do poternica za sumnjivim licima. Ova obaveštenja Sreski komitet je koristio u svakodnevnom radu. Da bi prikrio svoju aktivnost za narodnooslobodilački pokret od okupatora i stanovništva, opštinski delovođa Vladimir Sokolović je za vreme rata iznajmio stan u Crvenoj Reci, u sedištu bugarskog garnizona, pa je tu noćivao da ga ne bi »ubili« partizani, a danju se sastajao sa aktivistima NOP-a i od njih primao zadatke. Delovođa Klisurske opštine Gavriilo Nikolić snabdevao je partizane hartijom, bojama i matricama.

Sreski komitet Bele Palanke ulagao je posebne napore u toku narodnooslobodilačke borbe da se neprekidno održavaju veze sa punktovima iza demarkacione linije. Ta linija bila je jako utvrđena. Sa obe strane postojale su brojne karale, bunker, bodljikava žica i minska polja. Sreski komitet i Svrliško-nišav-

ski partizanski odred su u nekoliko navrata vodili veliku akciju uništavanja tih utvrđenja na prostoru od Kalne, Čiflika, pa sve do Vlasotinaca. Tom prilikom razoružane su bile skoro sve granične posade, a oduzeto oružje deljeno je mesnim partizanskim desetinama, jer je to oružje bilo, uglavnom, stranog porekla i za njega nije bilo dovoljno municije.

Veza sa gornjim Ponišavljem u toku narodnooslobodilačke borbe održavana je preko tri kanala i to sa desne strane Nišave, od Pirota preko Gradašnice, Nišora, Ragodeža i Babinog Kala, do Bukurovca. Na ovom kanalu kuriri su bili: Ratko Tošić, Vukadin Cvetković i Dragoljub Milenković. Drugi kanal je išao levom obalom Nišave i to od Pirota preko Suvog Dola i Klisure do Bele Palanke. Na ovom kanalu kuriri su bili: Ignjatije Pejčić, Ratimir Ignjatović, Momčilo Đorđević i Siniša Nikolić. Treći kanal je išao od Babušnice preko Suračeva i Bratiševca do sela Resnik. Na ovom kanalu najčešće su bili kuriri: Desko Vasić iz Suračava, Predrag Bošković i Stanimir Čirić. Sva ova lica, koja su bila određena radi održavanja veze sa aktivistima iza demarkacione linije, povremeno su se smenjivala, a vršene su i promene u punktovima kako ne bi došlo do provala. Bila je olakšavajuća okolnost što se za vreme rata u belopalanačkom srezu, nalazio veliki broj izbeglica iz Pirota i okoline. To su bili mahom mladi ljudi, patriotski nastrojeni, koji nisu hteli da služe bugarsku okupatorsku vlast, niti pak da pohađaju bugarske škole. Rad među izbeglicama bio je dobro organizovan od strane Partije. Veliki broj ih je stupio u partizane.

S druge strane, uprkos stalnog terora bugarskih fašista, stanovništvo ovog područja svesrdno je prihvatilo partizane. Ono je u njima videlo borcu za slobodu. Na tom području nije bilo kvistinskih organizacija, kakvih je bilo u Nedićevoj Srbiji.

Bugarska okupatorska vlast bila je vrlo osetljiva i energično je reagovala na svaku pojavu partizana. Vršena su hapšenja i interniranja, a veliki broj aktivista je osuđen na smrt. Uprkos velikih teškoća u radu i brojnih ljudskih žrtava, Komunistička partija Jugoslavije je za sve vreme rata uspevala da se održi na ovom području. Ona je to uspela ne samo zbog velike jugoslovenske teritorije i brojnog stanovništva, koje je na njoj živelo, već i zbog redovnog održavanja veza sa pokretom u Crnoj Travi, kao i zbog veza sa simpatizerima NOB u Bugarskoj. Zbog toga su bugarski i nemački okupatori činili sve što su mogli kako bi sprečili razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju. Za vreme rata oni su na ovom području držali velike snage. Povremeno su vršili smenu čitavih posada, naročito na karaulama. Komunistička partija Jugoslavije je na svaku preduzetu meru okupatora odgovarala i iznalazila nove metode borbe u 1941., 1942. i 1943. godini. Komitet je posebnu pažnju posvećivao političkom radu sa stanovništvom, koje se neposredno nalazilo na granici s jedne i s druge strane. Stanovnici tih sela imali su dvovlasničke dozvole za prelaz granice radi obrade svojih imanja. Koristeći te dozvole, oni su u svojim kolima danju prenosili ratni materijal, oružje i municiju, a noću bili glavni vodiči partizanskih kurira i jedinica. To im nije bilo teško, jer su dobro poznavali teren, a koristili su se i rodbinskim vezama. Bilo je i slučajeva kada se partizanski saradnici u pograničnim selima, radi bezbednog prelaza partizanskih grupa, u toku noći prilazili bunkerima i karaulama i na njih otvarali vatru iz pušaka. Onda bi se obično bugarski vojnici povlačili iz zaseda radi odbrane karaule, a partizani bi bezbedno prolazili.

VEZA SA BUGARSKIM ŽIVLJEM - ANTIFAŠISTIMA

U toku narodnooslobodilačke borbe Sreski komitet u Beloj Palanci održavao je veze i sa pojedinim bugarskim građanima - antifašistima. Preko tih veza došlo je pet bugarskih građana u partizane. Samo jedan od njih je danas živ.

Prva veza sa bugarskim antifašistima uspostavljena je krajem septembra 1941. preko Ljuborriira Krtaljevića, jugoslovenskog emigranta u Bugarskoj, člana Bugarske radničke partije. On je više puta dolazio na razgovore u Sreski

komitet - Bela Palanka. Krtaljević je 1941. organizovao grupu bugarskih antifašista za rad za narodnooslobodilački pokret u Sofiji. Ova grupa građana je prikupljala priloge u novcu za NOB. Preko nje su i nabavljani i razni kritični materijali za potrebe NOB (lekovi, mazivo za oružje, papir, matrice i boje za potrebe partijske tehnike, materijal za obuču, itd.). Sav taj materijal, preko partizanskih kanala, prenosio je Sreski komitet.

Na području okupiranog od strane Bugara bilo je još nekoliko bugarskih građana, aktivista, koji su saradivali sa narodnooslobodilačkim pokretom. Među njima su se isticali dr Gocev iz Caribroda, Aleksandar Pejčev, bugarski kmet u Dobrom Dolu, bugarski učitelj Ivan iz sela Planinice i drugi. Rangel Rangelov, bugarski učitelj u selu Pasjači, u blizini Pirota, član Bugarske radničke partije, spadao je u red najaktivnijih partizanskih saradnika u **gornjem Ponišavlju**. Sa njim je Pavle Bošković uspostavio vezu još 1942. godine. On se isticao u radu, ne samo u vršenju pojedinačnih usluga, već je bio i politički radnik na terenu. Održavao je veze i sa partizanima Lužnice. Na njega se moglo uvek računati u izvršavanju težih i komplikovanijih zadataka.

Jedne noći, oktobra 1943. godine, u selo je upala četnička grupa Draže Mihailovića iz Nedićeve Srbije i likvidirala ga. Međutim, bugarska policija iz Pirota nije preduzimala nikakve mere povodom Rangelovog ubistva, pa se pretpostavlja da su ga četnici ubili u dogovoru sa bugarskom policijom.

Početkom 1943. u rejonu Stare planine, komandir 2. čete Svrlijsko-nišavskog partizanskog odreda, Bugarin Asen Grucanov (Balkanski) uspostavio je vezu sa grupama aktivista iz severne Bugarske, sa Bojkom Todorovim Jankom, komandantom Ferdinanskog partizanskog odreda. Tom prilikom je u partizane došao i Ivan Dimitrov iz Vidinskog kraja. Kada je avgusta 1943. Balkanski poginuo u zasedi od četnika, Dimitrov se vratio u Bugarsku. U kasnijem periodu, u 1944. godini, zaslugom bugarskog partizana Bojka Todorova i Ivana Dimitrova, saradnja između boraca Pirotskog partizanskog odreda i bugarskog Ferdinanskog partizanskog odreda bila je veoma uspešna.

Mada su uslovi za rad u gornjem Ponišavlju bili veoma teški, Okružni komitet Niša činio je velike napore da se pokret u ovom kraju ne samo održi, već i proširi na sve njegove delove, kako u gradu Pirotu, tako i u najzabačenijim okolnim selima.

Početkom jula 1942. u gornjem Ponišavlju, po nalogu Okružnog komiteta za Niš, dejstvuje skoro godinu dana 2. četa Svrlijsko-nišavskog partizanskog odreda, pod komandom Asena Drucanovog Balkanskog.

U prvoj polovini 1943. na ovom terenu duže boravi član Okružnog komiteta Niša Dušan Tasković. Svojim prisustvom on partijskim radnicima ovog kraja pruža svestranu pomoć u stvaranju brojnih novih organizacija: narodnooslobodilačkih odbora, omladinskih organizacija, udarnih grupa i punktova u gradu i na selu.

Avgusta meseca 1943. Okružni komitet Niša formira Partijsko poverenstvo KPJ za pirotski okrug, sa sedištem u Pirotu, u kući Đoke Pavlovića, člana KPJ. Tada otpočinje sa radom dobro organizovana partijska tehnika. Krajem avgusta iste godine, od boraca i omladine sa ovog područja, formirana je Pirotska partizanska četa. Pored toga, 6. januara 1944. u selu Dopli Dol, ispod Midžora, obnovljen je Nišavski partizanski odred. Taj odred je kasnije preimenovan u 14. srpsku brigadu. KPJ je za sve vreme rata na ovom terenu bila stalno u pokretu i akcijama, te su postizani uspesi i pobeđe nad neprijateljem, ali je bilo i poraza i padova. Stanovništvo ovog kraja, naročito njegova omladina, masovno je pristupala partizanskim odredima i uključivala se u ostale aktivnosti.

U toku narodnooslobodilačke borbe veliki broj boraca, članova KPJ i SKOJ-a ovog kraja, položila je svoje živote u borbi protiv neprijatelja na izvršavanju partijskih zadataka. Među njima je bilo boraca i kurira, komandira i komesara četa, članova sreskih i okružnih komiteta. Na izvršavanju partijskih zadataka najveći broj njih pao je pri pokušaju prelaska demarkacione linije. Među prvima je poginuo skojevac - borac Mirča Bojić, kod sela Paježa, početkom marta 1942.

Jula te godine, pri pokušaju da uhvati vezu sa štabom Svrliško-nišavskog partizanskog odreda i Sreskog komiteta, pao je na samoj demarkacionoj liniji, kod Babinog Kjala, Dobrica Krtaljević, radnik i član KPJ, komesar čete. On je bio opkoljen od strane jednog Nedićevog odreda i kada nije mogao da se probije iz blokade, izvršio je samoubistvo bombom.

Aprila meseca 1942., očekujući kurira iz Pirota, na pojatama kod sela Glame opkoljen je i zarobljen član Sreskog komiteta - Bela Palanka Jovan Ćirić. Početkom jula 1942. očekujući vezu sa kuririma iza demarkacione linije, prilikom jedne potere i pretresa terena, zarobljen je, takođe, u Klenskom polju Tihomir Nikolić Vuk, član Sreskog komiteta - Bela Palanka. Njega su odmah po zarobljavanju streljali Nemci na Bubnju kod Niša.

Oktobra meseca 1942. komesar čete Milojko Mičić, posle nekoliko neuspelih pokušaja da uspostavi vezu sa štabom odreda preko kurira i sam je pošao na vezu u pratnji partizana - borca Tihomira Đorđevića u selo Crni Vrh, na Staroj planini. Tom prilikom Mičić i Đorđević su upali u klopku bugarskih agenata, koji su ih likvidirali, kao i prethodna dva kurira. Poslednji iz grupe bugarskih špijuna i ubica ovih partizana je bio Božidar Živković iz Crnog Vrha, koji je uhvaćen tek 1952. godine i osuđen na doživotnu robiju od Okružnog suda u Zajčaru.

Početkom oktobra 1942. dva borca 2. čete Dragoljub Milenović i Dragutin Zlatanović, ne znajući za provalu u partizanskom bunkeru u Sofiji, poslali su na ugovorenu vezu na mestu zvanom Sardah, na periferiji Pirota. Na vezu je trebalo da dođe Ljubomir Krtaljević i da donese neki materijal. Međutim, u međuvremenu bugarska policija je uhvatila Krtaljevića i vezanog ga dovela na zakazano mesto sa partizanima. Tom prilikom došlo je do borbe, u kojoj je poginuo Dragomir Milenović, a Dragomir Zlatanović teško ranjen. Njega su Bugari lečili u pirotskoj bolnici i nakon ozdravljenja iscenirali njegovu bekstvo u partizane. Zlatanović je kasnije otkriven kao špijun i streljan. Ljubomira Krtaljevića je bugarski sud osudio na smrt i streljanje je izvršeno javno u Pirotu, nakon vožnje gradom u seljačkim kolima i na mrtvačkom sanduku.

U Pirotu su 1943. godine postojale i brojne omladinske organizacije i udarne grupe koje su razvijale veoma živu političku aktivnost. Bugarske okupatorske vlasti budno su pratile ko dolazi i izlazi iz grada. Stalno je bio na snazi policijski čas, pa i pored toga članovi Okružnog i Sreskog komiteta vrlo često su ilegalno boravili u gradu. Momčilo Milutinović, član partijskog rukovodstva, je najviše pružao pomoć organizacijama u gradu. Bio je veoma hrabar i dobro se snalazio kao ilegalac. U pojedinim teškim situacijama ulazio je i danju u grad prurušen u žensku seljačku nošnju.

MNOGI SU DALI ŽIVOTE IZVRŠAVAJUĆI KURIRSKE ZADATKE

Avgusta meseca 1943. partizanski kuriri i skojevci Svetozar Pantelić i Milorad Mančić Đora došli su noću na periferiju Pirota, na Sarlah, radi sastanka sa grupom omladinaca iz grada. U međuvremenu, u gradu je boravio i član Poverenstva KPJ Siniša Nikolić. Ne znajući za prisustvo partizanskih kurira u ovom kraju grada, on je prilikom izlaska slučajno sreo jednog bugarskog oficira sa devojkom, izvukao pištolj i ubio ga. Tom prilikom došlo je do uzbune u gradu, pa i do blokade tog terena. Prilikom pretresa Bugarima je pošlo za rukom da zarobe oba kurira zajedno sa puškomitraljezom, koji su sa sobom nosili.

Drugom prilikom, krajem avgusta 1943. član Okružnog partijskog poverenstva Milorad Mančić pošao je na drugi kraj grada na sastanak, na mestu zvanom Čeltaš, u društvu partijskih radnika Branimira Ćirića i Momčila Milutinovića. U to vreme bugarski garnizon iz Pirota izvodio je vojnu vežbu na tom terenu. Kada je grupa bugarskih vojnika naišla na partizane u kukuruzu, jedan od njih je od Mančića zatražio isprave. Mančić je izvukao pištolj i ubio ga. U toj gužvi došlo je do obostrane paljbe. Mančić je smrtno ranjen, pa su ga bugarski vojnici

odvukli u kasarnu, gde je ubrzo izdahnuo. Lakše ranjeni Momčilo Milutinović i Branimir Ćirić uspeali su da se probiju kroz streljački stroj Bugara i uđu u grad, gde su se sklonili kod partizanskih saradnika.

Početkom januara 1944. u gornjem Ponišavlju boravio je duže vremena i Konrad Žilnik, član Okružnog komiteta Niša. On je u ime Okružnog komiteta Niša radio na obnovi Nišavskog partizanskog odreda u Toplom Dolu. Nakon toga, održao je veliki broj sastanaka sa aktivistima Pirota i okoline. Prilikom povratka na niški teren sa grupom partijskih radnika otkriven je na demarkacionoj liniji. Tom prilikom došlo je do borbe na samoj granici između ove grupe od pet partizana sa jedne, zatim Bugara, Nedićevaca i četnika, sa druge strane. Prepucavanje je trajalo skoro čitavog dana. Tom prilikom teško je ranjen i uhvaćen Konrad Žilnik. Posle dužeg mučenja, u selu Kozje četnici su ga na zverski način ubili.

Žilnik je 1951. godine proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

Velimir Kostić

VEZE U TOPLICI

Pored stalnih punktova, javki i kurirskih veza, u zavisnosti od konkretne situacije veze su održavane i preko porodica partizana i aktivista, njihove rodbine, komšija, zatim preko prijatelja, poznanika, pa i nepoznatih lica kad se na njih naiđe na putu, na njivi, kod stoke, itd. Isto tako, ljudi su samoinicijativno obavestavali partizane, terenske političke radnike i aktiviste po raznim pitanjima. Retki su bili pojedinci koji su odbijali ili izbegavali da to učine, čak i za vreme neprijateljskih ofanziva u toku 1942. godine. Ove veze, koje bismo mogli nazvati spontanim, naročito su dolazile do izražaja u vreme pokreta partizanskih jedinica, zatim kod izvidanja i ispitivanja situacija, kad su stalne veze bile pokidane, a naročito u pozadinsko-političkom radu i u slučajevima nailaska opasnosti.

Navešću nekoliko primera o takvim vezama, koji su mi lično poznati.

Bežeći od policije, dva mladića iz Čuprije morali su da napuste kuću i porodicu i da se sklone. Od nekog su doznali da u Toplici ima partizana (bilo je to sredinom jula 1941. godine) i oni su se uputili onamo. Vozom su stigli do Niša; odatle opet vozom krenuli prema Kuršumliji; sasvim slučajno su izišli na beloljinsku železničku stanicu. Toplicu nisu poznavali. Pošli su prema Jastrepcu, usput se raspitujući za partizane. Ljudi su odgovarali da nemaju pojma. Kad su prolazili kroz selo Pretežanu, naišli su na studenta Dobricu. Ovaj im je, takođe, rekao da ne zna, ali ih je uputio u selo Gornju Dragušu i da tamo traže kuću Stanka Resavca, mog oca, koji će im reći sve što treba. Moj otac je stvarno znao situaciju, jer je bio u vezi sa organizatorima NOB-a u Toplici. Tada Toplički partizanski odred još nije bio formiran (formiran je 3. avgusta). Veze u periodu priprema za formiranje išle su i preko Stanka. Zato im je moj otac rekao da moraju da čekaju jedno vreme, naravno ne rekavši ništa o pripremama. Ova dva mladića su ostala u našoj kući dve nedelje. A kad je odred formiran, oni su stupili u partizane, srećni što se sve dobro¹ završilo. A da nije bilo pomenutih obavestjenja i veza, moglo se dogoditi da lutaju, da se vrate ili da ih neko prijavi Nemcima i žandarmima, pa da budu uhvaćeni.

Još rećitiji je ovaj primer korišćenja rodbinskih odnosa u uspostavljanju veza. Posle sastanka partijskog rukovodstva za Toplicu, koji je održan sredinom jula 1941. u Prokuplju, Radoš Jovanić (kasnije će dobiti nadimak Selja), član a potom sekretar ovog rukovodstva, dobio je zadatak da sa Ratkom Pavlovićem

Čičkom (on će biti prvi komandant Topličkog partizanskog odreda) ispita teren i predloži mesto gde će se formirati odred. Radi toga Selja se uputio u Gornju Dragušu, gde je imao jednog rođaka. Našao je u nekom selu konja. Bio je obučen u seljačko odelo. Radoš Nikolić, njegov rođak, silno se iznenadio kad gaje video na konju, u seljačkom odelu (Selja je bio profesor Poljoprivredne škole u Prokuplju). Bilo je veće. Selja je zamolio rođaka da pozove jednog ili dvojicu seljaka, koji su poverljivi, da dođu na važan tajni sastanak. Jedan od njih bio je i moj otac. Posle nekoliko dana stigao je i Čičko, pa su obišli Jastrebac. Manastir Ajdanovac, u podnožju planine, je određen za mesto formiranja odreda. Na taj načinje bila uspostavljena veza partijskog rukovodstva sa Gornjom Dragušom, koja će kasnije postati jedno od najsnažnijih uporišta NOB-a i revolucije u ovom delu Toplice, koju je neprijatelj nazvao »Mala Moskva«.

Ponekad i na izgled obični podaci imali su kasnije u razvoju događaja presudni uticaj. Tako je, krajem februara 1942., na samom početku velike četničke ofanzive na slobodnu partizansku teritoriju u Toplici, jedan čovek (ostalo je nepoznato koje i odakle je bio) javio partizanima, na koje je naišao na Prekopočku kosi, da su četnici iz Blaca došli u Dragušu i Alabanu. Partizanske čete su se tog dana nalazile na kraćem odmoru u obližnjim selima u dubini slobodne teritorije (Prekopuce, Mađere, Zdravinje) i dotle nisu imale nikakva obaveštenja o početku neprijateljske ofanzive. Obaveštenje ovog seljaka došlo je u pravi trenutak. Sve partizanske snage su odmah aktivirane. Na Draguško-svarčanskoj kosi su napadnute četničke jedinice. Četnici su doživeli poraz, bili su prinuđeni da beže i da se vrate natrag u Blace, bilo ih je oko hiljadu.

Za održavanje veza i obaveštavanje služili su i seljaci kad su išli u planinu po drva. To je bilo u vreme posle posedanja slobodne teritorije od strane neprijatelja, kada je Toplički partizanski odred morao da se povuče u planinu Jastrebac. Iz mog i susednih sela seljaci su najčešće išli po drva uz Pridvorsku reku i uz Kačapursku kosu, a tamo se obično nalazio logor Blačkog voda Velikojastrebačke čete. Ako se partizanski stražar nalazio kraj puta kuda su seljaci prolazili, onda su njemu davane poruke, odnosno obaveštenja o situaciji po selima. Mesto logora voda bilo je u velikoj konspiraciji. Ako stražara nije bilo (kad je vod bio u akcijama na drugim terenima), onda su poruke zajedno sa hranom ostavljane tamo gde je bilo dogovoreno: u šupljaj bukvi, pukotini u steni, itd. Komanda voda je vrlo često koristila ovaj kanal za održavanje veze sa terenom. Ova veza je bila naročito razvijena u letnjim mesecima kada se ide u planinu za drva. Bugarski okupator i četnici su posle izvesnog vremena doznali za to i počeli da kontrolišu ko i kad ide u planinu; ispitivali su ljude po povratku iz planine; mnoge su presretali na putu, saslušavali, tukli da priznaju da održavaju vezu s partizanima i da kažu šta znaju o partizanima. Onda su izdali naređenje o zabrani odlaska u planinu za drva. Samo, seljaci su i dalje išli u planinu i veza je opet radila.

Za obaveštavanje ljudi su izmišljali svakojake znake i signale, u ilegalnom radu naročito. Evo jednog karakterističnog primera! Partizan Aleksandar Vojinović Vojin, narodni heroj (to je onaj hrabri mladić koji je početkom avgusta bacio bombe na nemačke oficire u niškom hotelu »Park«), ostao je posle održanog partizanskog zbora u selu Gornja Dragušda da prenoći kod svog školskog druga Miluna Miletića, mog brata od ujaka, pa da sutradan krene prema Kuršumlji po nekom zadatku. Partizanska četa je posle zbora otišla na večeru i odmor kod seljaka Sinadina Avramovića. Dok se četa odmarala, četnici iz Blaca su izvršili napad na četnu (neko ih je obavestio čim su partizani došli u selo). Partizani su odbili napad i razjurili četnike, a zatim se povukli prema planini. Ali u svanuće sa novim snagama četnici su ponovo stigli i blokirali selo. Tako se partizan Vojin zatekao u blokiranom selu. Njega su u ujakovoj kući najpre smestili u plevnju. Četnici su krenuli u pretres kuća misleći da partizana ima sakrivenih po kućama. Pretresali su i kuću mog ujaka, ali su, našavši neke redenike, municije, pretres plevnje prekinuli. Kad je grupa četnika napustila dvorište, opasnost nije bila otklonjena, jer je vojvoda mogao da naredi detaljan pretres da bi-se našao mitraljez, koji je, možda, sakriven zajedno sa mitraljeskim redenicima. Milun i ujna

su odlučili da partizana po svaku cenu spasu na taj način što će ga izvesti iz sela. Sokacima su i dalje krstarile četničke patrole. Na kosi su još postojale straže a i prema polju nisu bile još skinute, samo su bile proredene. Napravljen je plan. Ujna će poterati čurke izvan sela. U ruci će držati oveću granu. Iza nje na odstojanju će ići partizan (od oružja je imao revolver i bombe). Dogovoreno je da kad ujna podigne granu u vis, opasno je, a kad je drži oborenu, neka ide slobodno za njom. Na izlazu iz sela, ujna je našla mesto gde straže nije bilo. I partizan je bio izvan obruča.

Veliki značaj su imale ove spontane veze kad su nailazile neprijateljske potere i kad su u selu iznenada upadale neprijateljske jedinice. Kao partizanska baza, Gornja Draguša je bila stalno na udaru neprijatelja i pravo je čudo kako nije bila zbrisana sa lica zemlje. Jedan od razloga sigurno je bio i taj što su ljudi uspevali da ih izbegnu i da se sklone dok ne prođe opasnost. Jednom je i nemačka kaznena ekspedicija stigla radi odmazde za dva zarobljena nemačka vojnika koje su partizani uhvatili upravo u Gornjoj Draguši (bilo je to februara 1943.). Svi smo znali da će nemačka kaznena ekspedicija stići. Ali se mislilo da će stići odmah, sutradan, i zato su svi odrasli muškarci napustili selo još u toku noći. Međutim, kaznena ekspedicija je stigla dve nedelje kasnije, kad su ljudi došli kući i kad se počelo da misli da neće ni doći. A na to su Nemci i računali. Ekspedicija je kamionima stigla. Od drumu je krenuo streljački stroj poljem. Ali, kuće na kraju sela, prema polju, prema drumu i Blacu, bile su neka vrsta predstraže. Tamo se rano ustajalo i motrilo ide li kakva opasnost. I togjutra su predstraže bile budne. Ugledale su zelene figure kako jure prema selu.

- Nemci! Od njih je vest potekla i za čas je celo selo bilo obavešteno.

Kaznena ekspedicija je ostala praznih šaka, jer su samo žene, deca i bolesni starci ostali kod kuće.

Ja sam u toku rata bio sekretar aktiva SKOJ-a, sekretar reonskog rukovodstva i član sreskog rukovodstva SKOJ-a. Za uspešnu aktivnost u pozadinsko-političkom radu veliki značaj su imale veze između članova SKOJ-a i između rukovodstava organizacije. Obično se na sastanku dogovaralo kada i kako će se do narednog sastanka veze održavati. Ali, ne jednom se dogodilo da situacija poremeti dogovore. Onda su veze morale biti održavane na druge načine. Obično su poruke za mene ostavljane kod moje majke ili sam ih ja ostavljao preko porodica članova SKOJ-a. Slao sam decu ponekad kao kurire ili su mi sama deca kazivala, jer su znala da sam terenac. Naročite teškoće su iskrsavale kad neko od članova rukovodstva ne dođe na zakazani sastanak rukovodstva ili specijalni sastanak, a ne zna se zašto. A to se dosta često događalo. Tada je nastupala tzv. prekinuta veza. Ponovno uspostavljanje veze je uvek išlo teško. Ja sam tako u novembru 1943. godine desetak dana na razne načine pokušavao da uspostavim jednu prekinutu vezu sa terencem Glišom. Išao sam u njegovo selo, kod njegove porodice, spavao tamo dve noći, raspitivao se, očekujući da će se pojaviti, a bilo je vrlo važno u vezi sa nekim akcijama skojevske organizacije. Poznato je da su terenski politički radnici stalno bili u pokretu. U jednom selu zadržavao sam se najviše jedan dan, obično da prenoćim, a onda sam išao dalje. Nikad nisam boravio u jednoj kući. I zato je moja veza sa članovima rukovodstva i sekretarima aktiva SKOJ-a predstavljala vrlo značajan faktor u rukovođenju pozadinskim radom.

Ovaj događaj pokazuje od koliko velike važnosti je bila veza u slučaju kad je trebalo izvršiti hitnu koncentraciju partizanskih jedinica radi izvršenja borbenog zadatka.

Bilo je to početkom decembra 1941. godine. Jednim svojim brzim upadom na slobodnu partizansku teritoriju četnički odred pop Mike, koji je bio stacioniran u Blacu (drum Blace - Beloljin je u to vreme predstavljao granicu slobodne teritorije), uspeo je da u selu Zdravinje zarobi celu desetinu partizana Topličkog partizanskog odreda. Tada su pohvatali i desetak pripadnika mesnih partizanskih desetina iz raznih sela. Zarobljenike su odveli u Blace i zatvorili.

Štab Topličkog partizanskog odreda je i ranije planirao da napadne ovaj četnički odred, razbije ga i omogući dalje širenje slobodne teritorije prema kopao-

ničkom području. Zarobljavanje partizana u Zdravinju uslovalo je samo da se taj napad što pre preduzme i štab odreda je odmah doneo odluku o tome. S obzirom daje osnovni cilj napada bio oslobađanje zatvorenih partizana, napad je trebalo što je moguće brže izvesti, pre nego što zloglasni pop pobije zarobljenike.

Blački četnički odred je brojao oko 200 ljudi i bio je utvrđen u dvospratnoj zgradi domaćičke škole. Međutim, četnički zatvor se nalazio u zgradi bivše sreske ispostave, u centru varošice. Napad je morao da uspe i zato je štab odreda rešio da prikupi sve raspoložive partizanske snage u Toplici. Da su sve čete odreda bile na okupu i da su se susedni odredi (Rasinski i Kukavički) nalazili u blizini, napad bi sigurno bio izvršen istog dana ili sutradan. Međutim, u tom trenutku partizanske jedinice su se nalazile na širem području: štab odreda u Rečici (30 km od Blaca), Velikojastrebačka četa u Rečici, Malojastrebačka četa u selima ispod Malog Jastrepa (60 km od Blaca), Pasjačka četa ispod planine Vidovevice, s druge strane reke Toplice (oko 40 km od Blaca); Rasinski partizanski odred u Raševcu (20 km od Blaca). Bilo je predviđeno da u napadu učestvuju što veći broj mesnih partizanskih desetina. Neke su se nalazile u reonu Blaca (draguška, svarčanska, prekopuska), ali su druge bile udaljene i 40-50 km (čuburska, mikulovačka, prekadinska, gojinovačka, itd.).

Zborno mesto bile su šume na kosi iznad Draguše (7 km od Blaca).

Jedan od najvažnijih zadataka bio je najhitnije obavestiti, odnosno uspostaviti vezu sa svim ovim partizanskim jedinicama. Prema proračunu štaba odreda, koncentracija se u najboljem slučaju mogla izvršiti za 3 dana i zato je za dolazak na zborno mesto bio predviđen 4. decembar, uveče, do ponoći.

Treba reći da prilikom donošenja odluke o napadu štab odreda nije, a nije ni mogao, tačno da zna gde se nalaze partizanske čete, već samo reone njihovih dejstava. Ni mesne desetine nisu morale biti u svojim selima, jer su se radi izvođenja akcija priključivale četama ili su akcije samostalno izvodile i na širem području. Zato je proračun štaba odreda koliko će vremena biti potrebno za koncentraciju bio vrlo realan: dok kuriri pronađu čete (najudaljenije) biće potrebno sigurno jedan dan; jedan dan će trajati aktiviranje mesnih partizanskih desetina i delova partizanskih četa, jer ni čete nisu uvek bile na okupu; i jedan dan će trebati najudaljenijim jedinicama da se prebace do zbornog mesta. I to sve pod uslovom da neprijatelj koncentraciju ne bude ometao. Ni prikupljanje pripadnika mesnih partizanskih desetina nije išlo lako, jer su obično danju obavljali domaće poslove, što znači da nisu morali biti kod svojih kuća.

Za ovaj zadatak, uspostavljanje veze sa partizanskim jedinicama koje će učestvovati u napadu i prenošenje naređenja o napadu, štab odreda je odredio posebne kurire, borce koji, pre svega, dobro znaju kraj u koji će poći i koji su hrabri i snalažljivi.

Konspiracija je bila vrlo važni činilac uspešne koncentracije partizanskih snaga i samog napada. Neprijatelj nije smeo nipošto doznati za ovu veoma značajnu akciju. Nije poznato da li su kuriri nosili pismena ili usmena naređenja o koncentraciji, ali im je rečeno da strogo vode računa o konspiraciji i da komandama četa, takode, prenesu da svoj pokret prema Gornjoj Draguši drže u najvećoj tajnosti. Osim toga, ni kuririma nije bilo rečeno zašto se skupljaju partizani kod Gornje Draguše, ali je bilo lako pogoditi da će partizani pokušati da svoje zarobljene drugove oslobode.

Da bi što pre preneli naređenje, kuriri su koristili konje, koje su uzeli u prvom selu. Ali, ni to nije išlo lako. U ovom kraju seljaci retko drže konje. Osim toga, trebalo je znati ko ima konja u selu. Zatim, stav partizana je bio da se konji i drugo od seljaka ne uzima silom i na brutalan način, kako to obično vojske čine, već je, sem u posebnim slučajevima, trebalo ubediti vlasnika da da konja partizanima na uslugu. Konačno, trebalo je konja, ukoliko je gladan, i nahraniti, a i za to je trebalo vremena. Gladan konj se ne tera na put.

Iako je bila slobodna teritorija, zbog sigurnosti kuriri su morali da se kreću obazrivo, jer je neprijatelj iz Prokuplja i iz Blaca ponekad vršio upade u sela

iznenada. Neka sela su morali da obilaze. Naročito opasna mesta su bila raskrsnice, zatim drum Prokuplje - Blace, onda železnička pruga, pa mostovi preko Toplice.

Traganje za komandama četa je vršeno preko veza terena i odreda, ali i direktnim raspitivanjem kod seljaka o tome da li su videli partizane i da li znaju gde mogu biti.

Po završenom zadatku, kuriri su imali da se vrate u štab odreda i podnesu izveštaje o tome kako su zadatak izvršili.

Istovremeno, štab odreda je organizovao prikupljanje podataka o neprijatelju. O četničkom odredu pop - Mike znalo se dosta, ali da bi napad uspeo, da bi zarobljeni partizani bili oslobođeni, trebalo je imati što više vrlo preciznih podataka. U tom cilju, štab odreda je poslao dva borca da uspostave vezu sa aktivistima iz Blaca i susednih sela. Jedna od najvažnijih veza bio je rođeni brat dvojice partizana Vuksanovića, koji se po zadatku Partije nalazio u Blačkom četničkom odredu kao četnik.

I tako su kuriri krenuli, obaveštajci takođe.

Štab odreda je počeo da razrađuje plan i taktiku napada.

Prošao je jedan dan.

Prošao je drugi dan.

Nema nikakvih glasova o streljanju zarobljenih partizana, što je svakog časa davalo nade da, možda, neće biti streljani do napada.

Zatvorenici su brojali noći i strepeli kad noć padne da ih četnici ne izvedu i pobiju.

Prošao je i treći dan, a četvrta noć zarobljenim.

I seljaci okolnih sela su se počeli pitati da li je moguće da partizani neće napasti četnike da oslobode drugove.

Štab odreda se sa Velikojastrebačkom četom prebacio do zbornog mesta. Počele su da stižu i druge jedinice.

Do odlaganja napada ni u kom slučaju nije smelo doći. Nikako se nije smelo čekati duže na zbornom mestu, jer bi neprijatelj otkrio koncentraciju a time i cilj napada.

Ali, zahvaljujući pouzdanim kurirskim vezama i visokoj disciplini komandi četa i mesnih partizanskih desetina, sve pozvane jedinice su stigle u tačno određeno vreme u draguške šume. Oko 500 boraca se okupilo.

U međuvremenu je na osnovu dobijenih podataka štab odreda utvrdio plan napada.

Posle večere u Gornjoj Draguši, duga, vrlo duga kolona krenula je prema Blacu da zauzme polazne položaje i krene u siloviti napad.

Napad na Blace je uspeo. Zarobljeni partizani su oslobođeni na samom početku borbe. Četnički odred je razbijen uz velike gubitke. Bila je to vrlo krupna pobjeda partizana u Toplici, a 5. decembra Blace slavi kao svoj dan oslobođenja.

Krstivoje Milosavljević

ŽAGUBICA U NOB 1942.

Od maja 1941. do novembra 1942. godine učiteljeva sam u srezu Homoljskom - Žagubica i to u selima: Milatovcu i Sigama. Po dolasku u ovaj kraj, uspostavio sam vezu sa grupom naprednih učitelja i sa Jovanom Šerbanovićem, studentom medicine iz Loznice, kasnije organizatorom ustanka u požarevačkom kraju. Poginuo je početkom 1944. Zbog hrabrosti, ispoljene u toku NOB-e,

proglašenje za narodnog heroja. Učiteljsku školu završio sam u Negotinu 1941. godine, gde sam, krajem 1939., postao član SKOJ-a i saradivao sa Ljubom Nešićem.

Zadržao bih se samo na aktivnostima u kojima sam učestvovao zajedno sa drugovima i na akciji uspostavljanja veze Okružnog komiteta KPJ za Požarevac i Partizanskog odreda »Veljko Dugošević«.

SUSRET SA VEROM VREBALOV

U januaru 1942., sticajem određenih okolnosti, povezao sam se sa Verom Vrebalov, suprugom dr Boška Vrebalov.

Pre nego što sam je upoznao, Vera je bila vrlo aktivna. Radila je pod pseudonimom »Ljubica«, »Sonja« i si. Posle pogibije komandanta Odreda Veljka Dugoševića u borbi sa Nemcima, ljotičevcima i četnicima Koste Pećanca, 18. novembra 1941., sa grupom partizana, predvođenom kapetanom Predragom Markovićem, bivšim jugoslovenskim oficijom, tada oficijom četnika Draže Mihailovića u osnivanju u Gornjaku, koji je bio određen za saradnju sa partizanima na osnovu postojećeg sporazuma o saradnji, uzajamnoj pomoći i mogućnosti da se u slučaju potrebe može povući i boraviti na teritoriji drugih, Vera se povukla na teren Homolja, u Krepoljin i Gornjak. Sporazum o takvoj mogućnosti potpisan je 13. septembra 1941. godine.

Kasnije, pošto su se odnosi između partizana i četnika Draže Mihailovića sve više zaoštravali, četnici su predali nekoliko istaknutih partizana okupatoru, kao: Velimira Markićevića Maksa, Branka Perića, Iliju Petrovića, profesora, in-

1) Vera Vrebalov - Gucunja, Ljubica, Sonja, rođena je 1917. godine u Popovcu (Baran ja), student medicine, član SKOJ-a od 1938. godine. Pre rata aktivna u omladinskom, kulturnom i privrednom pokretu. Hapšena na Univerzitetu 1938. godine i juna 1941. od strane Nemaca u Beogradu. Bila je u bolnici u Vidinskoj ulici i u zatvoru Specijalne policije. Kasnije, uz pomoć beogradske partijske i skojevske organizacije, beži iz bolnice - zatvora.

Od septembra 1941. godine učestvuje u narodnooslobodilačkoj borbi, zajedno sa svojim drugom Boškom Vrebalovim, u Požarevačkom partizanskom odredu. Organi/uje rad bolnice i radi na osposobljavanju sanitetske službe u odredu. Bila je i blagajnik odreda. Takođe, aktivno je radila sa ženama na oslobođenoj teritoriji. Posle pogibije Veljka Dugoševića, komandanta odreda i krizne situacije koja je nastala, krije se u selu Sige, kod Krepoljinu srezu homoliskom. Krajem avgusta 1942. prebacuje se na teren Mlave u okolinu Petrovca. Tu kao član Sreskog komiteta i instruktor Okružnog komiteta za Požarevac radi na terenu Kučeva, Velikog Gradišta i Petrovca, zajedno sa Jovanom Serbanovićem. U Partiju je primljena septembra 1941. godine u Požarevačkom partizanskom odredu, a učlanio je Veljko Dugošević.

Po odlasku Jovana Serbanovića na teren Homolja, zamenjuje ga kao rukovodilac, instruktor Okružnog komiteta za srez mlavski. Tu je vrlo aktivna u novembru i decembru 1943. Zatim radi na terenu oko Petrovca, Ranovca, Melnici i drugim selima. Posle pogibije njenog druga Boška Vrebalova,²⁾ koga su, 6. juna 1943. na zverski način ubili četnici Draže Mihailovića, Vera je došla na ove terene iz sresa zviškog i kučevskog.

Neposredno posle pogibije svog supruga Boška Vrebalova, porodila se u Kučevu i rodila muško dete. Akcijom saradnika iz Kučeva i Beograda njen sin Stevan je prebačen u Beograd, gde je brižljivo čuvan. Stevan Vrebalov danas živi u Novom Sadu i direktor je Elektronskog centra »Naltagas«.

Izdajom ona je uhvaćena u ataru sela Melnice 6. januara 1944. Četnici su je vodili nekoliko dana po okolnim selima, želeći da na taj način otkriju ljude sa kojima je saradivala. Međutim, ona nije nikoga odala. Posle nekoliko dana četnici su je doveli u okolinu Ranovca, na salaš Milutina Petrovića.

Svesna da od četničkih zločinaca može očekivati samo mučenje i smrt, iskoristila je trenutak njihove nebudnosti, dočepala se bombe, aktivirala je i legla na nju.

Tako se završio plodan i borbeni život Vere Vrebalov.

2) Boško Vrebalov, lekar, rođen 1912. godine u Melencima. Član je Komunističke partije Jugoslavije od 1936. godine.

U januaru 1942. godine Boško je odlukom Okružnog komiteta postavljen za političkog komesara odreda.

Uhvaćen je kod sela Mala Bresnica 4. juna 1943. godine, kada se vraćao sa obavljenog zadatka na terenu Kučeva. Do 8. juna tučen, mučen i vođen po selima zviškog sresa, a zatim na zverski način ubijen (boli ga noževima, sekli mu vene na rukama, rasporili mu stomak). Od njega nisu dobili traženo priznanje.

Za narodnog heroja proglašen je 20. decembra 1951. godine.

ženjera Ratka Draškocija i druge. Oni su sada otvoreno saradivali sa okupatorom, pa su počeli kršiti sporazum, vodeći borbu protiv partizana. Sve više se povezivali i saradivali sa Nedićem, Ljotićem i Nemcima. Predrag Marković Alimpije,³¹ videći da će četnici Veru predati Nemcima, sklanja je iz Gornjaka kod Đorđa Žutića, sveštenika u Sigama. Tu je Vera provela deo meseca decembra i januara, a zatim je prešla kod mene. Ona je u to vreme bila i bolesna. Imalaje svakodnevno temperaturu, koja je kod nje izazivala malaksalost i nemoć, te je, pored skrivanja, trebalo obezbediti i njeno lečenje.

Predrag Marković, kapetan bivše jugoslovenske vojske, bio je rodoljub i kao takav krenuo je u šumu da se bori protiv Nemaca. Još pre rata, susreo se u Novom Pazaru sa Boškom Vrebalovim, komunistom, koji je po izlasku iz zatvora, služio vojku u kaznenom đačkom bataljonu u Novom Pazaru. Tu se razvilo prijateljstvo sa Boškom Vrebalovim, koji je vršio i politički uticaj na Markovića. Sticajem prilika to prijateljstvo i saradnju nastavili su i na terenu požarevačkog okruga, počev od 1941. godine. Iz tog vremena Marković je poznao Veru, koja je, obilazeći Boška u Novom Pazaru, sretala i Markovića, te se uključila u njihovo već stvoreno prisno prijateljstvo.

Čim je prešla u moj stan, Vera je sebi postavila za cilj da popravi svoje zdravstveno stanje, da, na neki način, uspostavi vezu sa drugovima iz odreda na teritoriji mlavskog i požarevačkog sreza, a zatim da se prebaci na teren gde su se kretali i borili partizani, te da tako nastavi započetu borbu.

Znao sam daje kod mene samo privremeno. Nije bila spremna da sedi skrštenih ruku i sakrivena da čeka kraj rata. Celim svojim bićem i duhom želela je da se što pre osposobi za rad i borbu i da ode iz ove dosta teške četničke sredine, gde nije bilo uslova za normalan i organizovan rad. Od nas je tražila da stalno prikupljamo vesti o tome šta je sa ostacima Odreda »Veljko Dugošević«³², da je obavestavamo o toku i razvoju pokreta i borbe širom naše zemlje. Mi smo joj, u tim dosta teškim uslovima i priličnoj izolovanosti, prikupljali i donosili informacije. Naročito su joj teško padale vesti koje su do nas dopirale o porazima, teškoćama i krizama pokreta u požarevačkom okrugu, kojih je bilo, naročito u toku zime i na početku 1942. godine. Neprijateljska ofanziva, četnička izdaja i vrlo teška i duga zima, odneli su mnoge dobre borce i komuniste, koji su među prvima krenuli u borbu protiv neprijatelja.

3) Predrag Marković Alimpije, kapetan bivše jugoslovenske vojske. Pre rata službovao kao oficir u Novom Pazaru, u kažnjeničkom bataljonu, u kome je 1936/37. godine služio vojni rok Boško Vrebalov, koji je došao u Novi Pazar neposredno iz zatvora.

Marković je kao pošten i progresivno orijentisani oficir želeo borbu sa okupatorom. Zato je nastojao da se zaključi sporazum o zajedničkoj borbi i saradnji između četnika i partizana. Sporazum je zaključen 13. septembra 1941. (tekst sporazuma je sačuvan). Međutim, četnici Draže Mihailovića su ga ubrzo prekršili i stali na stranu okupatora. Videći da gornjački oficiri ne žele borbu sa okupatorom, Predrag Marković u toku decembra iste godine i januara 1942. skuplja u selu Breznici, kraj Krepoljina, ljude za poseban odred, koji je trebalo da ide za Bosnu. Sastav odreda bio je vrlo raznovrstan. Odred je sa znanjem Milana Nedića formiran sa zadatkom da se u Bosni priključi četničkom komandantu Dangiću. Nedić je odred, koji je brojao oko 250 ljudi, opremio odećom i oružjem i železnicom ga prebacio u Bosnu. Sve je to bilo legalno. Međutim, u odred kapetana Markovića stupili su delom i okoreli četnici, sa željom da se bore protiv komunista.

Drugi deo odreda sačinjavale su izbeglice iz Bosne i Hrvatske, sa željom da se »svete ustašama i muslimanima za svoje ubijene i mučene«. Treća grupa, najbrojnija, bila je sastavljena od bivših partizana Požarevačkog i Resavskog partizanskog odreda, zatim članova Partije, skojevaca i simpatizera NOP-a iz Beograda i drugih gradova, koji su organizovano dolazili u Homolje da bi ovim putem došli u Bosnu, uspostavili vezu sa partizanskim odredima i pristupili im.

Među pripadnicima ovog odreda bili su bivši partizani: Dobrivoje Nedeljkić Done, borac Krajinskog partizanskog odreda i učitelj Savić, koji se u Petrovom Selu, kod Kladova, priključio partizanima, kojima je na čelu bio Velimir Markičević Maks. Zatim, Milan Kapelan, borac Požarevačkog partizanskog odreda, brat književnika Bogdana Kapelana, Vujičić iz Petrovca i drugi. Odmah po dolasku u Bosnu došlo je do diferencijacije u odred kapetana Markovića i do pristupanja partizanima. O tome obimno piše Rodoljub Čolaković u svojim »Zapisima iz narodnooslobodilačkog rata«.

Kapetan Marković je kasnije postao borac - partizan. On se, 1943. preko Beograda prebacio u Srbiju, gdje je bio, najpre načelnik Glavnog štaba NOV i POJ Srbije, a zatim komandant 1. južnomoravske brigade. Pri probijanju brigade iz Srbije u Bosnu i zapadne nasi' krajeve poginuo je kao pukovnik NOV Jugoslavije.

PRILIKE I RAD U HOMOLJU

Vera je došla u Homolje, kod mene u Sige, u vrlo teško vreme. Četnici su jačali i sve više carevali i divljali po Homolju. U početku su delimično, samo prvih dana, poštovali sporazum o saradnji i uzajamnom boravku i korišćenju teritorija. Ubrzo su sve to napustili. Požarevački partizanski odred sveden je na nekoliko desetina boraca. Komandant odreda, komandiri i komesari četa dobrim delom su izginuli ili zarobljeni. Homolje je skoro hermetički bilo zatvoreno za svaku veću i organizovaniju akciju partizana. Do veze se nije moglo doći. Okružni komitet KPJ za Požarevac i Zviški partizanski odred, kasnije nazvan Požarevački, (a posle pogibije Veljka Dugoševića dobio je njegovo ime), pojačali su svoju ilegalnost i konspirativnost do maksimuma. Bili smo nemoćni da povezano i organizovano delujemo sve do juna 1942. Niko od naših drugova nije dolazio, niti pak odlazio iz Homolja. Sve je to išlo uporedo sa tadašnjom dosta teškom situacijom u čitavoj Srbiji.

Vera Vrebalov je bila nestrpljiva. Stalno je tražila da nekako dodemo do veze sa drugovima u Mlavi i Stigu. Međutim, u tome nismo uspevali. Odlučili smo se da radimo na terenu Homolja onako kako umemo i koliko nam prilike dozvoljavaju. U zajedničku našu aktivnost bila je uključena i Milica Jovanović Radukin, učiteljica u Sigama, izbeglica iz Vojvodine i njen brat Radomir Radukin Bata.⁴⁾ Milica je još pre rata pripadala naprednom radničkom pokretu, a njen brat Bata bio je član SKOJ-a kao novosadski gimnazijalac.

NAŠ KANAL I VEZE

Upostavili smo kanal i vezu, koji je od Siga išao preko sela Ribara, gde je kao učitelj, simpatizer, Stanoje Vujičić organizovano delovao. Vujičić je imao vezu sa Dositejem Vasićem, učiteljem iz sela Milatovca, koji je pre rata, takođe, pripadao naprednim omladincima u Požarevcu i bio jedan od najsposobnijih, teoretski najuzdignutijih učitelja u tom kraju, spreman na konspirativan, odmeren i disciplinovan rad. Vasić je bio povezan i sa Bogoljubom Šavkićem, učiteljem u susednom Selištu, zaseoku sela Loznice, koja je bila rodno mesto Jovana Šerbanovića, jednog od organizatora ustanka u požarevačkom okrugu.

Kanal veze za naše obaveštavanje išao je pravcem: Sige - Ribare - Milatovac - Selište - Loznica. Tim putem sakupljali smo vesti i materijale i obrnutim putem ih upućivali radi rasturanja.

Usmerili smo se i na uspostavljanju kontakata sa bivšim partizanima, koji su ostali u redovima četnika, nemajući gde da se sklone posle krizne situacije u odredu. To sa nekima nije bilo teško, jer su oni u Homolju bili samo privremeno, uz stalnu želju da se, kada budu povoljnije prilike, povežu sa odredom. Na ovaj način, inicijativom Dositeja Vasića, povezao sam se i više puta sretao sa partizanom Majdanpečke čete Rodoljubom Stojanovićem, koji se kasnije prebacio u Timočku krajinu i priključio Odredu »Brković Crni«. Takođe, početkom januara susreo sam se sa Dobrivojem Nedeljkovićem Donetom, partizanom Krajinskog partizanskog odreda, koji se, posle razbijanja ovog odreda, zajedno sa komandantom Brankom Perićem i grupom krajinskih partizana, prebacio u Požarevački partizanski odred, a kasnije se sklonio na teritoriju Homolja, da bi krajem januara 1942., sa kapetanom Predragom Markovićem, otišao u Bosnu i priključio se partizanima. Done mije u tom susretu pričao o četničkoj izdaji i razbijanju Krajinskog partizanskog odreda i borbi na Stevanskim livadama, u kojoj su poginuli: Ljuba Nešić, Stefanija Mihajlović, Radomir Nedeljković, sin Donetov i drugi.

⁴⁾ Milica Jovanović Radukin, bila je učiteljica u Sigama 1941/42. godine. Krajem 1943. godine prelazi u okolinu Mladenovca i saraduje sa Dražom Markovićem.

Interesovali smo se za svakog čoveka koji je nešto više obećavao i sa takvim se povezivali. Tako nam je jednog dana, po uspostavljenoj vezi, Dositej Vasić javio iz Milatovca da se na terenu oko njegovog sela nalazi i kreće sa četnicima Nebojša Anđelić, rezervni oficir iz Negotina, koji je sada neki rukovodilac kod četnika i koji drži govore na zborovima, da je dobar govornik i da svoje govore završava sa: »Da živi kralj Petar!«, ali isto tako i sa: »Da živi Sovjetski savez i Staljin!«. Nebojša se kasnije, zajedno sa četničkim komandantom majorom Piletićem, prebacio na teren sreza ključkog i Kladova, a sredinom 1943. Anđelić je, kada su četnici otkrili njegove veze sa krajskim partizanima, pobjegao i rat završio kao načelnik 9. brigade, 23. divizije NOV.

Sve informacije saopštavali smo Veri. Ona ih je procenjivala i upućivala nas na dalje akcije.

Takođe, delovali smo i među učiteljima u srezu. To su bili, uglavnom, mladi ljudi, dobrim delom vrlo poštenu rodoljubi, opredeljeni protiv okupatora i njegovih slugu i sa simpatijama prema narodnooslobodilačkom pokretu. Naravno, svi nisu bili takvi. Kao posebno pozitivne treba navesti sledeće: Dositeja Vasića, učitelja u Milatovcu, Milenka Narandžića, učitelja u Jošanici, Stanoja Vujičića, učitelja u Ribaru, Aleksandra Mijalkovića, učitelja u Vlaolju, Milicu Jovanović Radukin, učiteljicu u Sigama, Dušana Cojkića, učitelja u Sovom Dolu, Bogoljuba Savkića, učitelja u Selištu i na početku 1942. godine Stevana Simića, učitelja iz sela Milanovca- Magudice, Jagoša, učitelja iz sela Krupaje i Boška Živanovića, učitelja u selu Bliznak. Treba pomenuti i školskog nadzornika Pavla Paju, Maočanina, sposobnog pedagoga i dobrog čoveka, koji se kao stariji čovek prema nama odnosio očinski. Sa njegovim sinom, koji je zajedno sa ocem izbegao iz Vojvodine i koji je bio član SKOJ-a, takođe smo bili tada povezani.

U susednom Krepoljnu uspostavili smo vezu sa gimnazistom Vladimirom Jovanovićem, sinom mesnog šumara, koji je bio napredan omladinač'požarevačke gimnazije. On je u Krepoljnu imao grupu mladih ljudi na koje je uticao. Među njima su bila i dva sina mesnog lekara. Jovanović nam je služio i kao veza sa bivšim partizanima, kojih je bilo u četničkim jedinicama u Krepoljnu i okolini. Preko njega dobijali smo i vesti iz Petrovca o prilikama koje su vladale u Požarevcu. Takođe je donosio i lekove za Veru Vrebalov.

Početkom januara 1942. u Sige je došao, kao stalno dežuran na telefonu u kancelariji u Opštini, bivši partizan Požarevljanin Borivoje Bora Janković. Pošto je kroz Sige prolazila telefonska veza sa Despotovcem i za Resavske rudnike i homoljska sela Milanovac, Krupaju i Bliznak, to je u kancelariji u Sigama bila mala telefonska centrala, kojom je Janković rukovao. Njega su tu postavili četnici. Vrlo brzo sam saznao da je Bora bio partizan, i da se, po ofanzivi na Požarevački partizanski odred i grupa partizana, na čelu sa Velimirom Markičevićem Maksom, prebacila u Timočku krajinu, sa zadatkom da se poveže sa preostalim borcima Krajskog partizanskog odreda i nastave borbu. Bora se sklonio zajedno sa borcima, posle neuspelog puta u Krajinu, u Žagubicu, na teritoriju četnika Draže Mihailovića, verujući u potpisani sporazum između četnika i partizana o zajedničkoj borbi i saradnji. Njih su sutradan četnici razoružali. Jedan deo rukovodećih partizana: Velimira Markičevića i Branka Perića i druge četnici su predali Nemcima, a ostale ponudili da im se priključe. Tako se i Borivoje Janković našao među četnicima Draže Mihailovića i kao dežurni telefonista u Sigama.

OBAVEŠTENJA PREKO ČETNIČKOG TELEFONA

Borivoje je na sebi imao građansko odelo. Nije nosio oružje, ni četničku kordardu na šajkači. Spavao je na ležaju u zgradi Opštine, a svakodnevno su mu, po redu, seljaci donosili hranu. Vrlo brzo smo se zbližili i stekli međusobno poverenje. Pričao mi je o vremenu i zbivanjima za vreme dok je bio u partizanima. Često smo se međusobno informisali o vestima koje smo saznavali. Bora je sva-

kodnevno dežurao kraj telefona. Davao je telefonsku vezu četničkim komandantima iz Žagubice, Krepoljina i Gornjaka sa Despotovcem, Resavskim rudnicima i drugim selima, i obratno. Imao je mogućnosti da razgovara i prisluškuje razgovore i o tome nas informiše. Pored toga, radeći u neku ruku i kao pisar u kancelariji Opštine i pomažući delovođi, bilo mu je moguće da dođe do opštinskog pečata, što nam je omogućilo da se njime slobodno služimo i da sami sebi na razna imena pišemo lične karte i objave za putovanje. To smo iskoristili kasnije i za izradu legitimacije - lične karte za Veru, koju smo po njenom ozdravljenju prebacili u Odred.

U mesecu martu dogovorili smo se sa Verom da Boru još više uključimo u rad i da ga upoznamo sa Verinim prisustvom. Jednog dana doveo sam ga u školu, u stan radi susreta sa Verom. Ona mu je dala posebne zadatke, s obzirom na mogućnosti koje mu je pružalo mesto na kome je radio. Bora je i sam predlagao u čemu može da nam pomogne, šta i od koga može da sazna da bi nas zatim obavestavao. Od toga dana imali smo izvorna i vrlo tačna svakodnevna obaveštenja o kretanju četnika, o njihovim razgovorima i predstojećim akcijama. Bora je odgovorno obavljao svoj zadatak. Kad god je najavljen dolazak četnika u Sige, Bora nas je unapred obavestavao, a mi smo blagovremeno preduzimali mere za Verinu bezbednost. Od njega smo dobili i više falsifikovanih ličnih karata sa pečatom i objava za putovanje po srezu, što je meni i drugima omogućavalo da se krećemo, obavljajući razne zadatke, a da nismo bili upisivani u opštinsku knjigu putovanja i izdati h objava.

Vera se retko sastajala sa Borom. Dogovorili smo se da on rede dolazi u školu da to ne bi bilo upadljivo i dekonspirisalo njega, Veru i sve nas. Dolazio je pri hitnijim i važnijim saopštenjima i vestima. Obično mi je poručivao da hitno dođem u kancelariju, a i sam sam skoro svakodnevno silazio u selo i svraćao do njega u kancelariju Opštine. Ponekad je i sam dolazio do nas u kasne sate, noću, u vreme kad je selo spavalo. Mnogo nam je pomogao i u ishrani, s obzirom da nije učiteljsko sledovanje ishrane bilo malo za nas dvoje. Bora nije mnogo jeo, ali je često svaki bolje pripremljeni ručak ili večeru, koji su mu donosili seljaci, delio sa nama, šaljući ga u moj stan.

PREDRAG MARKOVIĆ ALIMPIJE UBIJA GESTAPOVCA PIPANA

Bora nam je pričao da se, neko vreme pre odlaska kapetana Predraga Markovića u Bosnu, susreo sa njim u Sigama. Marković mu je, znajući ga kao partizana, pričao daje on lično likvidirao - ubio četničkog poručnika Slavka Perića (u stvari Ernesta Pipana),⁵⁾ koji se kao gestapovac ugnezdio među gornjačke četnike i postao komandant Žagubice. Kao takav, on je počeo da ubija i predaje Nemcima neke rukovodeće partizane iz Požarevačkog partizanskog odreda, kao Iliju Petrovića, profesora, inženjera Ratka Draškocija, Velimira Markičevića Maksa, Branka Perića i druge. Marković je rekao Bori da je ubio Pipana na putu između Krepoljina i Gornjaka, kod Brezničkog mosta. Za ovo on je iskoristio odsustvo Piletića i Siniše Ocokoljića Pazarca, koji su, odlazeći u susodne srezove za kratko, napustili teritoriju homoljskog sreza. Po povratku Piletić i Ocokoljić su se zbog ovoga ljutili na Markovića. Da bi ga uklonili iz Homolja, predložili su mu da ode na čelu grupe četnika, koju je sa Nedićevim znanjem, trebalo prebaciti u Bosnu.

5) Ernest Pipan (Slavko Perić), jedan od prvih oficira bivše jugoslovenske vojske, koji je, posle 6. aprila 1941. godine, došao u Gornjak. Poručnik, organizator četničkih jedinica, predstavljao se kao Slavko Perić, a pravo ime mu je bilo Ernest Pipan. Bio je nemački špijun, gestapovac, koji se u početku infiltrirao među četnike. Odmah se deklarirao kao neprijatelj partizana. Svoje lice pokazuje kasnije, kada su se odnosi između partizana i četnika zaoštrili i kada je od strane četnika prekršen sporazum. Predajom rukovodećih partizana Nemcima, došao je u sukob sa kapetanom Predragom Markovićem, koji se nije mogao složiti sa njegovim izdajničkim radom.

■

Pri odlasku za Bosnu, u prolazu kroz Sige, Predrag Marković se susreo sa Verom. Rekao joj je da ide u Bosnu i da će tamo odmah potražiti vezu sa partizanima da bi im se priključio, zajedno sa grupom bivših partizana, kojih je bilo među dobrovoljcima prijavljenim da odu sa njim u Bosnu. Na sebi je imao crnu kabanicu, koju mu je dao Veljko Dugošević na rastanku, pre svoje pogibije. Veri je na rastanku dao vojno-državni revolver, koji mu je takođe dao Veljko, kao i dve bombe. Vera je kasnije sa tim naoružanjem otišla u partizane. (Revolver se i danas nalazi u Požarevačkom muzeju). Rastanak Markovića sa Verom bio je dirljiv. Kao da se znalo da se više nikada neće sresti. I pored Verine radosti što će Marković nastaviti borbu u sastavu partizana, rastanak sa starim prijateljem, poštenim čovekom i borcem, bio je ispunjen selom.

OBAVEŠTENJE JOVANU ŠERBALOVIĆU PUTEM NAŠE VEZE

Jednog dana, početkom marta 1942., u selo je došla veća grupa četnika sa muzikom. Bili su u mesnoj kafani i pili su. Predvodio ih je kapetan Bora Milosavljević. Već je pao prvi mrak. Kapetan Milosavljević je poslao nekoga po učiteljicu Milicu Jovanović, pozivajući je da dođe u kafanu. Milica je došla u selo i našla se sa njim. U priči, koja je bila puna hvalisanja i kočoperenja pred Milicom, rekao joj je da ih sutra očekuje veliki i važan posao. Dobili su obaveštenje da se u okolini sela Loznice nalazi Jovan Serbanović. Sutra će ga uhvatiti. Zbog toga su u selu i zato se vesele i piju.

Milica je jedva čekala da se oslobodi kapetana Bore i da dođe da nam saopšti značajnu vest.

Kada je to čula Vera, odmah mi je naložila da krenem do Milatovca da bi u toku noći, preko učitelja Dositeja Vasića i Bogoljuba Savkića iz Selišta, došlo obaveštenje u Laznicu, da se Serbanović, ako je tamo, odmah skloni. Ubrzo sam krenuo. Tokom noći stigao sam u Milatovac do Vasića. On je, zatim, odmah nastavio put za Selište do Savkića. Savkić je, postojećom vezom, preneo vest i obaveštenje u Laznicu. Ja sam malo odpavao kod Vasića i u zoru krenuo natrag za Sige. Na putu od Milatovca prema Ribaru, kod sela Vukovca, ugledao sam da putem ide velika četnička kolona. Prikrio sam se nedaleko od puta. Uskoro je kraj mene prodefilovala nakićena četnička kolona. Na čelu je bio kapetan Bora. Nisu imali to zadovoljstvo da tada uhvate Jovana Šerbanovića, koji se, zahvaljujući našoj brznoj intervenciji, putem veze i obaveštajnog kanala, na vreme sklonio, te su četnici ostali praznih ruku.

POKUŠAJI DA DOĐEMO DO VEZE

U mesecu aprilu 1942. iz Siga je otišla Milica Jovanović. S obzirom da joj je brat, početkom godine otišao u Bosnu u grupi kapetana Markovića i sa njim prešao na stranu partizana, bojala se daje zbog toga ne proganjaju četnici. Zatražila je premeštaj i dobila je selo Lučicu kod Požarevca. Ovim smo izgubili značajnog saradnika i aktivistu. Međutim, prilikom njenog odlaska iz Siga, Vera joj je naložila da na neki način dođe do veze sa drugovima na tom terenu i da zatim nekako i nas poveže.

Kada je, krajem juna iste godine otpočeo školski raspust, Dositej Vasić je otišao kod svojih u Požarevac. Od nas je dobio zadatak da nastoji da dođe do veze. Vera je bila vrlo nestrpljiva i nervozna što smo još uvek nepovezani. Tog leta nisam otišao na školsko ferije, pa sam ostao sa Verom.

Nekoliko dana posle odlaska Dositeja Vasića za Požarevac, došao je u Sige jedan mladić obučen u seljačko odelo i potražio me je preko Jovana Jovanovi-

ća,⁶⁾ magacionera - prodavca u zadružnoj prodavnici, s obzirom da smo se sa Vasićem dogovorili da tim putem dođe veza do mene. Najzad, došao je čovek preko koga smo po prvi put uspostavili vezu sa drugovima. Kada je pala noć, Jovanović je doveo druga u školu. Vera se neobično obradovala ovom susretu. Videla je da je došao kraj vremenu kad smo bili bez ikakve veze, koje joj je tako teško padalo. Osećala je da se bliži dan kada će se ponovo pridružiti borbi, drugovima i svom Bošku.

Naša prva veza nam je naznačila punkt preko koga smo mogli da šaljemo izveštaje, materijal, hranu i odeću. To je bio Milan Ljubomirović, stolar iz Petrovca, majstor, zanatlija kod koga je Aleksandar Trajković Saša, partizan, radio kao radnik - stolar pre odlaska u odred.

Od njega smo dobili i prve materijale. Bilo je to nekoliko letaka, proglašenja, koje su Okružni komitet KPJ za Požarevac i štab Odreda »Veljko Dugošević« uputili narodu, pozivajući ga na otpor i borbu protiv okupatora i njihovih slugu - četnika. Doneo je i jedno obimnije pismo Jovana Šerbanovića. Ono je sadržalo uputstva za politički rad na terenu. Ukazivao je na neophodnost šireg obuhvatanja narodnih masa političkim radom i saradnjom. Tu su bile i direktive o formiranju narodnooslobodilačkih odbora, o njihovim zadacima i načinu rada. Takođe, ukazivalo se i na potrebu formiranja organizacije Narodnog fronta, sa naznakom da u njega treba okupljati sve rodoljube, da ne treba sektašiti. Sadržinu za ovo pismo Šerbanović je, verovatno, uzeo iz nekog obimnijeg materijala sa uputstvima i direktivama za sve širi politički rad na terenu. Materijal je bio više opšteg karaktera, nije govorio o terenu požarevačkog okruga. Verovatno je da je, preko Okružnog i Pokrajinskog komiteta, dobijen od Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ.

DOBILI SMO ŠIFRU

Drug nam je doneo i šifru sa ključem za buduće šifrovane izveštaje i poruke.⁷⁾

Šifra je glasila:

DOLETELA LASTA PTICA NIKO KUKUREK. BERU BABE NOVO CVEČE TREBAČE ZA LEK. IZNIKNULA OZIMICA ZEMLJA MIRIŠE. SLAVUJ SANJA IZA GRANJA ZUMBUL UZDIŠE. SEVA KOSA PRŠTI ROSA KAPLJE VREO ZNOJ. STANI MALO PA ODANI RADENICE MOJ.

ČAJ JE FINA HRANA. DODI, MOŽEŠ GA PITI U ČAJDŽINICI.

6) Jovan Jovanović, seljak iz Siga, magacioner - prodavač zadružne prodavnice u selu, de ver Milice Jovanović Radukin, koji je u toku boravka Vere Vrebalov u Sigama veoma aktivno saradivao sa nama. Zajedno sa nama skrivao je Veru, sakupljao namirnice, odeću i oružje, odlazio je kao kurir u Petrovac i nosio namirnice. Kad je Veru trebalo prebaciti u odred, Jovanović je odveo pored Gornjaka do ugovorenog mesta i predao je »Moravcu«.

Posle Verinog odlaska u okolinu Petrovca i njenog uključivanja u aktivan rad, Jovanović je i dalje saradivao i obavljao zadatke koje smo mu poveravali. Po mom odlasku iz Siga, novembra 1942., ostavio sam vezu sa Sigama na Jovanovića, sasvim siguran u njegovu odanost narodnooslobodilačkom pokretu, s obzirom na pokazanu spremnost da uspešno obavi svaki povereni mu zadatak. O tome sam izvestio i Jovana Šerbanovića, a zatim sam morao da odem. Pre toga, u junu mesecu iste godine, otišla je iz Siga i Jovina snaja Milica.

Posle rata, saznao sam da je Jovan Jovanović, početkom 1944., ubio Jovana Šerbanovića kada je došao na njegov salaš u okolini Siga. On gaje prihvatio, zatim je izašao da, navodno, donese drva da bi naložio vatru, a, vraćajući se u kuću, pucao je na Šerbanovića i teško ga ranio, nakon čega je »ajpobegao. Uskoro su se pojavili i četnici. Videći da im ne može pobeći, jer je rana bila teška, Jovan Šerbanović je aktivirao bombu legavši na nju. Tako se završio život popularnog borca u narodu H◊molja, Stiga, Mlave i Zvižda, revolucionara i narodnog heroja. Poginuo je na isti način kao i Vera Vrebalov 6. januara 1944. godine.

Izdajnik i zločinac Jovan Jovanović je nekoliko meseci pre toga bio od četnika naimenovan za komandanta sela. Međutim, znajući za raniju njegovu aktivnost, Šerbanović je verovao u njegovu aktivnost, Šerbanović je verovao u njegovu odanost narodnooslobodilačkom pokretu. Za mene je vest o Jovanovićevoj izdaji i zločinu bio pravi šok. Nisam se tome od njega nadao.

Po završetku rata, Jovanović je bio nekoliko godina odmetnik, a zatim je uhvaćen i streljan.

7) Šifra je bila dosta jednostavna i mogla se lako dešifrovati daje neki šifrovani tekst pao neprijatelju u ruke. Međutim, to se nije desilo. Pošto slova H, DJ, Ž i DŽ nisu bila u tekstu »Doleteleta lasta Ptca...«, to je dodata rečenica: »Čaj je fina hrana. Dodi, možeš ga piti u čajdžinici«.

Svako novo slovo u tekstu imalo je svoj broj. Prema tome, slova su imala sledeće brojeve:

1 - D	11 - N	21 - S
2 - 0	12 - K	22 - J
3 - L	13 - U	23 - NJ
4 - E	14 - R	24 - G
5 - T	15 - B	25 - Č
7 - C	17 - Ć	27 - H
8 - P	18 - Z	28 - Đ
9 - I	19 - M	29 - Ž
10 - C	20 - U	30 - DZ
A - 6	J - 22	C - 7
B - 25	K - 12	T - 5
V - 16	L - 3	Ć - 17
G - 24	U - 20	U - 13
D - 1	M - 19	F - 26
Đ - 28	N - 11	H - 27
E - 4	NJ - 23	C - 10
2 - 29	0 - 2	C - 25
Z - 18	P - 8	DŽ - 30
1 - 9	R - 14	S - 21

Dogovoreno je da sve izveštaje potpisujem pseudonimom »Komarac«. Tako su me zvali drugovi u učiteljskoj školi u Negotinu, pošto sam bio najslabiji - najsvulji u razredu. Tim imenom me i danas zovu moji školski drugovi. Svakako, daje pseudonim - nadimak bilo lako otkriti, jer bi svaki moj školski drug znao da se iza njega krije moje pravo ime. Međutim, to se nije desilo.

Drug, preko koga smo uspostavili vezu, prenoćio je kod nas. Pričao nam je cele noći o mnogo čemu, što nismo do tada znali. Vera gaje stalno zapitkivala, jer je od njega htela što više da sazna. U zoru, krenuo je natrag. Vera mu je poručila da kaže drugovima da želi da ode na teritoriju gde bi mogla da se uključi u aktivan rad i borbu. Tražila je da se u neradnim danima i nedeljama pripremi njeno prebacivanje i povezivanje sa pozadinskim radnicima.

Posle ovoga, nastalo je drugačije vreme. Imali smo šta da radimo. Imali smo konačnu vezu. Vera je odmah otpočela da prepisuje svojim sitnim rukopisom i da putem indiga umnožava letke, materijale i uputstvo o radu, koje nam je poslao Jovan Šerbanović. To smo, zatim, kurirskom vezom preko kanala Sige - Ribare - Milatovac - Selište, upućivali u srez.

NASI VERNI KURIRI

Kuriri su nam bili školski služitelji, koji su bili dobri ljudi, u koje smo imali veliko poverenje, kao i oni u nas. Sa njima smo razvili neposredno drugarstvo i prijateljstvo. Bili su nam neobično verni i privrženi. To su bili obični ljudi. Nisu znali do kraja kakve značajne poslove obavljaju i šta im se može desiti ako budu otkriveni i uhvaćeni sa porukama. Međutim, bili su spremni sve da učine što im mi naložimo. To su bili: Ivan Filipović iz Siga, Nevena Nešić iz Ribara, Stojan Nikolić iz Milatovca.

Dopisivanje je obavljano šifrom, koju su u početku znali učitelji: Vasić, Savkić i ja. Kasnije, dali smo šifru i Stanoju Vujičiću. Materijali, šifrovane informacije i vesti išle su u oba pravca. Tražili smo da nam se dostavlja što više informacija radi obaveštavanja drugova u Mlavi i Stigu o prilikama u Homolju. Zato smo aktivirali sve postojeće punktove i intenzivnije se interesovali za zbivanja u bližoj i daljoj okolini.

SAKUPLJANJE ODEĆE I ŽIVOTNIH NAMIRNICA

Otpočeli smo intenzivnije da prikupljamo životne namirnice, odeću, obuću i drugo stoje bilo potrebno da se prebaci drugovima. Još u toku zime i proleća, dok smo bili bez veze, Vera je predložila da kupimo vunu i da otpočnemo sa pletenjem čarapa i rukavica za drugove u odredu. Tako smo i učinili. Čarape su pletle žene naših saradnika i aktivista i školskih učitelja. Od ovčijih i jagnjećih koža seoske čurčije pravile su nam šbare, koje su pokrivala uši, zvane »homoljke«. Od prikupljenog priloga u novcu kupili smo jednu svinju za 2.000 dinara, zaklali je i meso osušili. Od ove i drugih svinjskih koža, koje su nam drugovi simpatizeri poklonili, pripremili smo opanke. Sve smo to spremili i kasnije dostavili drugovima u Odredu. Tokom leta, kada su sazrele šljive, koje su mi deca donosila u velikim količinama, počeli smo da kuvamo pekmez, sa namerom da i njega prebacimo drugovima. Učitelje Vasića, Vujičića, Savkića i gimnazijalca Jovanovića iz Krepoljina i druge, takođe smo aktivirali da sakupljaju odeću i druge namirnice. Skuvani pekmez smo smestili u ćupove od 10 do 15 kilograma i čekali da ih prebacimo u mlavski kraj.

Polovinom jula, otišao sam prvi put na vezu u Petrovac, određenog dana i na određeno mesto, kod stolara Ljubomirovića. Odneo sam naš prvi pisani izveštaj i dobio nove materijale i pismo od Šerbana. On se naročito interesovao za brojno stanje četnika u Homolju, jer o tome nisu imali nikakve podatke. Izgleda da su drugovi hteli da, procenjujući snage neprijatelja, pokušaju da se ubace u Homolje i da se upuste u borbu s četnicima.

Uspostavljanje naše prve veze sa odredom i njeno kasnije redovno održavanje i uopšte naša veća aktivnost bili su olakšani i opštim tadašnjim prilikama i stanjem među četnicima, koje se može nazvati i izvesnom krizom.

NEMCI ČISTE TEREN DUŽ PUTA I GRADIŠTA

Te godine, počev od meseca maja pa nadalje, Nemci su, preko organizacije TOT, otpočeli da realizuju svoje velike privredne planove. Pošto su aprila meseca 1942. obnovili rad Borskog rudnika, koji je bivša jugoslovenska vojska minirala i onesposobila još pre dolaska okupatorskih jedinica u Bor, Nemci su počeli da ulažu obimnije investicije na duži rok. Njihov plan je bio: proširiti rudnik uglja Kostolac i povećati proizvodnju; izgraditi novu termocentralu velike snage koja bi snabdevala energijom Borski rudnik, Beograd i metalurške objekte koje su mislili da izgrade. Zato su započeli postavljanje velikog dalekovoda Kostolac - Bor. Planirali su da izgrade i prugu uskog koloseka Bor - Crni Vrh, Žagubica - Petrovac, koja bi se povezivala za već postojeću prugu Petrovac - Požarevac. Takođe, započeli su izgradnju puta Žagubica - Bor. Kod Kostolca su planirali da izgrade na Dunavu veliku topionicu bakra. U njoj bi koncentrat bakra, koji bi dovozili iz Bora prugom Bor - Požarevac, topili, a proizvedeni bakar bi, zatim, odvozili u Nemačku Dunavom i brodovima.

Ostvarujući svoje planove, Nemci su na celoj trasi od Petrovca do Bora podigli mnogobrojne barake za smeštaj radnika, koje su prinudno dovozili iz naše zemlje, zatim Jevreje iz Mađarske, internirce iz Grčke i Italijane, posle kapitulacije Italije 1943. godine, i iz drugih zemalja Evrope. Tu je dovođena na prinudni rad i omladina iz gradova i sela širom Srbije.

Zeleti su da im put bude siguran i čist, da teren gde su izvodili radove bude obezbeđen i u početku nisu imali poverenje u četnike. Kad su došli na teritoriju Jlomolja, Nemci su počeli da ih gone iz Gornjaka, Žagubice i većih sela duž puta.

to vreme još nisu sa njima uspostavili čvrstu vezu.

I sami četnici, zaplašeni u početku, jer su Nemci pohvatali nekoliko njihovih grupa, pohapsili ih i odveli u logore, razbežali su se na sve strane. Konačno, bili su primorani da, bar za kratko vreme, odu iz manastira Gornjaka, gde im je bio štab, i iz sela gde su se gojili, pijančili na račun seljaka i sirotinje i jurili njihove

žene, i da se sklone u šume Beljanice i Homoljskih planina. Taj period iskoristio je Okružni komitet Požarevca i Odred »Veljko Dugošević« za slobodnije kretanje, obnavljanje svojih četa i povećanje broja ljudstva. Mnogi nekadašnji partizani, do tada prikriveni i zaplašeni terorom četnika, počeli su da se vraćaju u odred. I mi smo se slobodnije kretali, jer je sada prolaz kroz Gornjačku klisuru bio slobodan i bez četničke kontrole, i to smo obilato koristili.

U toku jula i avgusta, u dva maha, jedan naš saradnik je kolima prevezao ćupove sa pekmezom, dosta obuće i odeće i nešto oružja koje smo sakupili, kao i životne namirnice koje smo kupili za prikupljeni novac. Kolima pokrivenim senom prošao je kroz Gornjak, a da ga niko nije zaustavio ni otkrio, što je ranije, dok su tu bili četnici, bilo nemoguće. Sve pošiljke odneo je u Petrovac na utvrđenu vezu stolaru Milanu Ljubomiroviću. Odatle je određenim putem i postojećom vezom sve to otišlo drugovima u odred.

U arhivi Okružnog komiteta za Požarevac postoji prepiska iz koje se vidi da su upućene stvari došle na pravo mesto.

Vera je uz svaku pošiljku pisala obimnije izveštaje o prilikama i vestima iz Homolja uz pomoć šifre koju smo imali. Te male hartijice, ispisanе njenim sitnim rukopisom, stavljala je u male staklene tubice, slične epruvetama, koje je sačuvala od svojih lekova. Sve je to, zatim, gurnula duboko u ćupove s pekmezom. Drugovima je javljeno da su u pekmezu izveštaji.

Naročito nam je bilo teško da saznamo brojno stanje četnika. A drugovi su nas često o tome pitali u svojim pismima. Želja da odgovorimo zahtevima stalno je bila prisutna.

DOKOPALI SMO SE DRAGOCENIH PODATAKA

Uskoro nam se za to pružila lepa prilika, zahvaljujući bekstvu i strahu četnika da ih ne pohvataju Nemci. Polovinom meseca jula dotrčao je u školu jedan četnički oficir noseći sa sobom poveći džak. Bio je to poručnik, intendant četničkog štaba u Gornjaku i Homolju. Zaplašen rekao mi je da su ih Nemci poterali i da mora da beži na planinu Beljanicu; da ne zna gde da ostavi džak sa intendantskom arhivom i upitao me da li mogu da to negde sakrijem. Pristao sam da taj džak uzmem, radostan tako lepom zalogaju i jedva uzdržavajući zadovoljstvo i osmeh na licu. Rekao sam mu da ništa ne brine, daje džak u sigurnim rukama. On je smiren, zatim, otišao prema planini.

Kad sam Veri rekao šta imamo u rukama, poskočila je od radosti i oduševljenja. Jedva smo čekali noć. A tada, neometani, razvezali smo džak i počeli po njemu da tragamo. Sadržao je dragocene detalje i autentične informacije, koje smo do tada samo priželjkivali. Četnički intendant, koji je još pre rata završio Vojno-intendantsku školu, vrlo je pedantno vodio evidenciju i knjigovodstvo. Našli smo podatke o tačnom broju četnika. Bila su tu trebovanja hrane za svaki dan i za svaku četu. Broj obroka, hleba i drugog. Kad smo sve to sabrali, utvrdili smo daje tada u Homolju bilo ukupno 450 četnika, zajedno sa komandnim sastavom. To nas je iznenadilo i zbunilo. Mi smo procenjivali da ih ima 1.000 do 2.000. Pri tome, zavaralo nas je to što su četnici stalno bili u pokretu po terenu i selima u velikim grupama, vrlo često praćeni muzikom i uz galamu, pa je izgledalo da ih ima mnogo. Pored toga, na ovakvu našu procenu delovali su i preuveličane priče ljudi o njihovom broju i snazi. Našli smo i podatke o celokupnom naoružanju, broju pušaka, mitraljeza i drugog oružja. Posebno zadovoljstvo učinilo nam je saznanje da su tu bili i tačno zapisani podaci o svakom milionu koje je slao Milan Nedić homoljskim četnicima preko svojih veza sa Gornjakom. Bilo je podataka o upućenim puškama i drugom oružju, uniformama, vojničkoj odeći i obući. Iz nađenih podataka videli smo daje Nedić, najbliži sluga okupatora, već duže vreme vrlo obilato snabdevao četnike Draže Mihailovića. Između ostalog, našli smo i podatke o tome koliko su para u vidu dobrovoljnog priloga dali četnicima vlasnici mlina u Velikom Crniću, zatim neki gradški trgovci iz Po-

žarevca, Petrovca i Žagubice i seoske gazde, da bi ih nagradili što ih štite od partizana i osposobili za borbu sa njima.

Četnici su praktikovali da svoje životne namirnice poveravaju na čuvanje seljacima, obično bogatijim i njima naklonjenim, u koje su imali poverenje. Tako su, u skoro svim selima, kod pojedinih seljaka ostavljali kante sa mašću, kod drugih brašno, slaninu i šećer, duvan i drugo. Intendant je sve količine tako lagerovanih životnih namirnica tačno i pedantno zapisivao navodeći selo, ime seljaka i vrstu i količinu namirnica koje su date na čuvanje.

Sve smo to pažljivo pregledali i počeli da prepisujemo. Vera je na tom poslu osvajivala. Kako je tada bio školski raspust, pa sam bio slobodan, na ovom poslu smo radili zajedno. Sve podatke i informacije Vera je smestila u prazne staklene pastile i ugurala ih u pekmez. Kasnije, pričali su mi drugovi u Odredu, da im je to bilo veoma korisno. Na primer, kad im je trebalo što od navedenih namirnica, nisu morali dugo da lutaju. Otišli bi kod domaćina u tačno označeno selo i tražili da skinu sa tavana, ili da iznese iz podruma, ono što skriva. Tako su, u to doba, kad su se četnici povukli iz sela, za relativno kratko vreme, četnička skladišta postala dostupna našim drugovima iz Odreda.

Vraćajući se sa školskog ferija iz Požarevca, Dositej Vasić nam je doneo dobre vesti. Obavestio nas je da broj partizana u Mlavi i Stigu raste, da ih je oko 420, da su im akcije sve brojnije i dosta uspešne.

NEMCI UPADAJU U SELO

Međutim, tih dana, prodirući u Homolje, Nemci su naišli putem koji je vodio preko Siga za Despotovac i Resavske rudnike. Želeli su da očiste i osiguraju i taj put i vezu sa Pomoravljem. Seljaci su uvek bili na oprezi, osluškivali su i očekivali da čuju njihove kamione. Jednog dana Nemci su iznenada upali u Sige, ali nisu iznenadili seljake. Čuvši huku kamiona, oni su masovno počeli bežati iz sela prema planini. Za kratko vreme selo je ostalo prazno. Bora nam je poručio da Nemci dolaze u selo i da će, verovatno, biti blokada sela.

Vera i ja počeli smo da se dogovaramo šta da radimo. Sa seljacima nismo mogli da idemo van sela, jer bi tada bila otkrivena, a ni skrivanje po kukuruzu, u školskom dvorištu, nije dolazilo u obzir, pošto je postojala opasnost daje Nemci, idući u strelce pri pretraživanju sela, otkriju. Pošto je već imala falsifikovanu ličnu kartu na moje prezime, tobože kao moja »supruga«, to smo odlučili da sačekamo nezvane goste i da je predstavim kao svoju ženu.

Tri Nemca su ušla u školsko dvorište, naoružana i pod šlemovima. Mirno sam ih dočekao i po njihovom zahtevu, najpre, proveo kroz školu koju su pažljivo pregledali, a zatim su došli u stan. Vera ih je dočekala. Kako je delimično govorila nemački, Vera je počela sa njima da razgovara, ponudivši ih da sednu. Nisu prihvatili njenu ponudu, govoreći joj da žure. Verovatno daje Verino poznavanje jezika pomoglo da su otišli relativno raspoloženi, pitajući je prethodno:

»Da li u selu i okolini ima bandita?«

Vera im je rekla da ih nismo videli.

Za vreme dok je razgovarala sa nemačkim vojnicima, delovala je mirno, sigurno i pribrano. Ovaj dolazak je nije uzbudio ni zbunio iako je situacija bila dosta delikatna i rizična.

Toga dana, zatekavši u opštinskoj kancelariji Boru Jankovića, Nemci su ga povelili sobom, pošto im se učinio sumnjiv. Odveli su ga u Požarevac, gde je bio izvesno vreme u zatvoru, a zatim ga poslali u Mathauzen.⁸¹

8) Bora Janković nije pri hapšenju nikoga odao, te Nemci nisu saznali ni za Veru, ni za našu aktivnost. Sa njim sam se slučajno sreo 1953. godine u Arandelovačkoj banji i neizmerno sam se obradovao videći ga živog, ali na žalost bez nogu. Tada smo dugo razgovarali i prisećali se provedenih dana u Sigama.

SUSRET SA ODREDOM I ŠERBANOM

Na dan 2. avgusta 1942. otišao sam u Petrovac na vezu. Trebalo je tih dana da se dogovorim sa drugovima o prebacivanju Vere u okolinu Petrovca. Vera je posle dužeg, višemesečnog bolovanja, konačno ozdravila. Nesnosne temperature i stalne malaksalosti su nestale. Ocenili smo daje sposobna za napore koji je očekuju. Ovoga puta nisam išao u Petrovac pešice kao ranije - vozio sam se biciklom. I do bicikla smo došli uz pomoć četnika. Bežeći ispred Nemaca, jedan podnarednik je navratio do škole i dao mi bicikl na čuvanje. Da ne bi stajao neiskorišćen, biciklom sam se prebacio do Petrovca i natrag. U ugovoreno vreme i putem ugovorenog znaka, u kafani u centru Petrovca, gde sam sedeo za stolom, našao me je čovek koga je uputio Jovan Šerbanović. Izašli smo u kafansko dvorište, gde mi je u klozetu dao pisamce, sakriveno između listova cigaret-papira. Na dnu pisma bilo je slovo Š. Tako se Šerban potpisivao. Na osnovu ranijih pisma koje mi je slao, rukopis mi je bio dobro poznat. Nepoznati kurir - seljak upitao me je da li poznajem rukopis? Rekao sam mu da je to pisao Šerban. U psimu mi je Šerban poručio da pođem sa ovim čovekom i da će me on odvesti k njemu.

Krenuli smo putem prema Melnici. Videći me u građanskom odelu, seljaci, poznanici i susedi mog vodiča, zapitkivali su ga o meni. Rekao im je da smo drugovi iz predratne vojske, »ispisnici«, da smo od tada dobri prijatelji i da sam mu došao u goste.

Došavši do njegovog salaša u ataru sela Ranovca, sačekali smo noć. Kad je pao prvi mrak, pošao sam sa njim na dogovoreni sastanak. Noć je bila vedra i toplja, prava letnja avgustovska noć - puna mesečine. Videlo se skoro kao po danu. Posle pešačenja od nekih petnaestak minuta, najednom brežuljku začusmo šumove i repetiranje pušaka. Neko je iz mraka poluglasno upitao:

- Mali, jesi li ti?
- Da - reče moj saputnik.

Posle toga, prišao nam je jedan drug iz zasede. Kako je bilo vedro i dosta svetlo, poznao sam ga. Bio je to Šerban. Izljubismo se i izgrlismo se srdačno. Za to vreme prišli su nam i ostali drugovi. Šerban je malo porazgovarao sa »Malim«. Dao mu je nove zadatke. Zatim mu reče da može da se vrati kući. To je sve što sam saznao o svom »drugu iz vojske«. Čuo sam da su ga zvali »Mali«, verovatno da mu je to bilo ilegalno ime. To ime mu je pristajalo, jer je rastom bio zaista dosta mali.⁹⁾

Zatim sam sa Šerbanom i grupom partizana, kojih je bilo oko dvadesetak, išao skoro ceo u noć, preko brežuljaka i dolina, kroz narasle kukuruze. Činilo mi se da smo te noći prešli 10 do 15 kilometara. Ovaj deo odreda, da lije to bila četa ili vod, ne znam, vešto se kretao samo njima poznatim putevima i stazama. Očigledno, menjali su lokaciju bivakovanja, prelazili su na drugi teren. Za sve vreme kretanja išao sam uporedo sa Šerbanom, šapućući mu, informisao sam ga o prilikama u Homolju. Dostaje pitao i zapitkivao. Sve gaje interesovalo. Videlo se da u njemu gori žarka želja da dođe u svoje Homolje, koje je toliko voleo i u kome je započeo partizansku borbu.

Posle pola noći, dodosmo na salaš seljaka saradnika. Dočekali su Šerbana vrlo srdačno. Žene i mlađi ljubili su ga u ruku, a starac - domaćin, ljubio gaje i stezao u zagrljaj. Osetio sam koliko su ga ti obični ljudi, koji su umeli brižljivo da ga čuvaju i skrivaju, voleli i verovali mu. Umeo je da sa njima razgovara prijateljski, da ih razume, voli i uči. Obraćao im se na maternjem, vlaškom jeziku. Tu smo nastavili razgovor vođen u koloni. Priključio nam se i Aleksandar Trajković Saša, koji je, takođe, bio sa ovom grupom partizana.

9) Aleksić - »Mali«, tek 3. novembra 1967. godine, saznao sam da je živ.

DOGOVOR O VERINOM PREBACIVANJU U ODRED

Dogovorili smo se o danu, tačnom vremenu i načinu prebacivanja Vere u odred. Ona je trebala da obuče seljačku, vlašku nošnju. Sa obe strane marame imaće po jednu ružu roze boje. Od stvari, rečeno je da ništa ne nosi. Negde na polovini puta između Gornjaka i Petrovca, nadelu gde su veliki stari bagremovi i bunar, čekaće ih drug zvaní »Moravac«. On će sedeti na ivici puta i kada budu naišli Vera i njen saputnik, »Moravac« će bacati kamenčiće preko glave, iza svojih leđa.

Pred zoru, podeljali smo po klupama i odspavali, možda, jedan sat. Pošto je počelo da sviće, Šerban me je probudio. Uputio me je kojim putem mogu da dođem do Petrovca. Zatim smo se srdačno pozdravili. Zagrlío me je i poljubio, te smo se razišli. Tom prilikom dao mi je pismo, koje je, dok sam spavao, napisao za svoje u Laznici, a trebalo je da ga dostavim preko naše veze.

Vratio sam se u Sige i sve ispričao Veri. Kako je do njenog odlaska ostalo još nekoliko dana, Vera je odmah otpočela da se priprema za put. Spremili smo joj legitimaciju, sa slikom u odelu u kome će i putovati. Sakupljala je podatke i informacije koje će sa sobom poneti. Ostavila mi je neke njene stvari: lekarsku torbicu i hirurške testerice i neke Boškove knjige: »Poznavanje čoveka« od Adlera i »Uvod u psihoanalizu« od Frojda, koje je proučavala za vreme dok je bila u Sigama. Dogovorili smo se kako da ubuduće šaljem izveštaje i kako i kad da dođem na sledeću vezu.

RASTANAK SA VEROM

Na dan polaska rastali smo se vrlo srdačno. Zahvalila mi se za brigu i za sve što sam za nju učinio. Rekao sam joj da je to bila moja dužnost i vrlo skroman doprinos borbi koja se vodi. Poželeo sam joj da dobro stigne do drugova i da pozdravi Boška, Šerbana i ostale. Rekao sam joj da ću, čim bude novih vesti i informacija, poslati izveštaj. Obećala je da će mi se javljati preko veze. I otišla je. Nikad je više nisam video. Otišla je krajem avgusta 1942. godine. Veru je na određenu vezu odveo Jovan Jovanović. Na polovini puta između Gornjaka i Petrovca, na ugovorenom mestu izvršeno je prepoznavanje ugovorenim znacima. Vera je iza uha i marame imala dve ruže roze boje, a »Moravac« je sedeo kraj puta i videvši ih da dolaze, bacao kamenčiće preko glave, iza leđa. (»Moravac« je u stvari bio Dragi Dulić, iz sela Brežana, član Okružnog komiteta SKOJ-a. Kasnije je poginuo).

ČETNIČKE MAHINACIJE

Za to vreme, pošto su se četnici »posvađali« sa Nemcima, povukli su se u šumu. Odatle su počeli da silaze u sela i da pale neke opštinske arhive. Zarobili su i odveli četiri »totovca« i dva Nemca. Ubili su tri žene i jednu babu, optužujući ih da su petokolonašice. Te akcije izvodili su, stavljajući na šajkače petokrake zvezde. Hteli su da stave Nemcima do znanja da su zbog njihovog odlaska iz Gornjaka i povlačenja u šumu, na teritoriju Homolja, prodrli partizani, koji su otpočeli da napadaju Nemce. Želeli su da od Nemaca iznude svoj povratak u sela i da sebe prikažu neophodnim u borbi protiv partizana.

Njihov »nesporazum« i »ratovanje« sa Nemcima nije dugo trajao. Otrprike, tokom septembra i oktobra meseca trajalo je to njihovo »ratovanje«, a već u novembru izgledali su »svađu« i izmirili se. Nemci su videli da im od četnika Draže Mihailovića ništa ne preti i da su im oni, naprotiv, dobra odbrana od partizana. Dogovor je bio da se ne pojavljuju duž terena gde se izvode radovi, a da slobodno mogu da se kreću i drže teritoriju i sela dalje od gradilišta.¹⁰¹

10) O tome sam izvestio Okružni komitet za Požarevac i odred u izveštaju od 25. oktobra 1942. Izveštaj se nalazi u Arhivu SR Srbije pod brojem 1424, PKP, 103.

TEROR I ZLOČINI ČETNIKA SE POVEĆAVAJU

Sigurni i bez rizika da će ih Nemci goniti, četnici su posle toga, otpočeli još žešći teror i zločine.

Početak septembra došli su u selo Jošanicu i zaklali učitelja Milenka Nerandžića, izbeglicu iz Bosne, njegovu tek pre tri dana venčanu ženu i majku. Da bi se zakamuflirao politički karakter zločina, izvršenog samo tri dana posle svadbe, kraj leševa ubijenih nađena je slika Milenkove žene na kojoj je pisalo: »Voleo sam te, izgubio sam te, ubio sam te«. Ovim je htelo da se kaže da je zločin bio plod ljubomore.^{M)}

Posle toga veća grupa nas učitelja kolektivno je otišla kod sreskog načelnika da protestujemo. Shvatili smo daje ovo bio početak obračuna sa učiteljima, koje četnici nisu imali uz sebe.

Dejan Lučić nas je lepo primio. Rekao nam je da se ne brinemo, da će on to sve pažljivo da ispita i da opet kod njega dođemo posle nedelju dana. Tako smo i uradili. Izgovarao se daje po sredi nesporazum, da se radi o ljubomori jednog četničkog potporučnika, koji je, nezadovoljan što je ostao bez voljene devojke, učinio ovakvu osvetu, ali da su protiv njega već preduzete mere i da će biti strogo kažnjen. Još jednom nas je pozvao da mirno radimo naš posao u našim selima i da se to neće više ponoviti.

Zatim je počelo proganjanje, saslušavanje i maltretiranje učitelja i ometanje u školskom radu. U oktobru je zatražio premeštaj Dositej Vasić i otišao iz Homolja u okolinu Požarevca, a za njim je otišao i Bogoljub Savkić iz Selišta. Ja sam ostao sam.

TRI IZVEŠTAJA UPUĆENA ODREDU

Po Verinom odlasku, uputio sam u odred, preko petrovačke veze, tri opširnija izveštaja o političkim prilikama u Homolju, sa detaljnim podacima o situaciji i radu četnika (25. oktobra i 1. novembra 1942. godine).¹²¹ Izveštaj od 25. oktobra odneo sam u Petrovac lično. Tom prilikom doneo sam i takozvanu »Oktobarsku pomoć«. To je bio prilog u životnim namirnicama i odeći, koji smo prikupili za odred u čast godišnjice oktobarske revolucije. Kako toga dana niko nije došao na zakazanu vezu, ona je prekinuta. U pismu od 9. novembra detaljno sam pisao o ponašanju četnika i njihovom povratku u sela na teritoriji sreza homoljskog, o tome da ih Nemci tolerišu i da teror i zločini četnika postaju jači.

U ovim mojim izveštajima ima nekih ocena i zaključaka, koji su, prema današnjim merilima i ocenama, dosta naivni. To je rezultat i tadašnje moje mladosti, neiskustva i političke nezrelosti. Međutim, ona pružaju ipak korisne podatke o tadašnjim prilikama. Utoliko pre, što su to jedini sačuvani izveštaji i dokumenta, upućeni Okružnom komitetu za Požarevac i odred u Homolje, u koje se nikako nije moglo prodreti. Tako je ostalo skoro do kraja rata.

Pošto sam od svih saradnika ostao jedino ja od cele naše grupe, četnici su počeli da me gone. Verovatno su nešto i saznali o mom radu. Vršili su pritisak da im se pridružim. O tome sam pisao drugovima u odred. Međutim, nisam dobio nikakav odgovor. Pošto mi je situacija bivala sve gora i nepodnošljivima, naročito posle odlaska Dositeja Vasića, sa kojim sam bio dobar prijatelj, stoje četnicima bilo poznato, morao sam i ja da bežim iz Homolja. O tome sam poslednji

11) U ovom ubistvu imao je udela i sveštenik iz sela Ribara, pop Vlada, koji je pri kraju rata uhvaćen i streljan. Pop je bio vatreni pristalica četnika i njihov uticajan čovek. Pre toga sa njim je Nerandžić imao jednu ostru prepirku.

12) Ova pisma - izveštaji nalaze se u Arhivu SR Srbije. Njihove originale sam kopirao, kao i tekstove koji su kucani na mašini radi lakšeg upoznavanja sa sadržinom originalnih rukopisa.

put pisao drugovima 11. novembra 1942. Naveo sam razloge zbog kojih odlazim i ostavio vezu za dalju saradnju sa čovekom koji do tada nije bio otkriven.

Simulirajući da sam tuberkulozni bolesnik, dobijam tokom meseca novembra 1942. godine bolovanje, što mi omogućava da se već 15. novembra prebacim u Beograd, a zatim u Zaječar. Početkom decembra 1942. godine izdejtvoovao sam premeštaj za učitelja u selo Velika Jasikova, u srezu krajinskom. Tako se završava moj boravak i rad u Homolju.

Strahinja Popović

VEZISTI - LEGENDE

KAKO SAM DOŠAO U PARTIZANE

Pred sam rat Jugoslavije sa Nemačkom, 1. aprila 1941. godine odveo sam diplomatsku misiju za Sovjetski Savez, putničkim avionom. Ova misija imala je da potpiše pakt o prijateljstvu. U Rusiji sam ostao do 10. aprila, kada sam se vratio preko Odese, Carigrada, Ankare, Smirne za Atinu. Čim smo stigli u Atinu saopštili su nam daje Jugoslavija kapitulirala i da se ovde već nalaze kralj i članovi vlade. Sutradan, 17. aprila, naredeno nam je da spremimo naše avione za let preko Sredozemnog mora. 13. aprila pošli smo na put za Krim sa tri putnička aviona u kojima su se nalazili članovi vlade sa njihovim porodicama. U mom avionu nalazili su se tadanji predsednik izbegličke vlade Jovanović, đeneral Ilić sa gospođom, Jevtić sa gospođom, Petar Živković, ban Šubašić sa gospođom i sinom. Leteli smo dugo a put je bio dosta opasan i svi su bili veoma zaplašeni i neraspoređeni, ali čim smo ugledali afričku obalu nastalo je u avionu dobro raspoloženje, i sada je izgledalo kao da svi idu na neki provod i kao da se nije ništa desilo. Spustili smo se u Aleksandriju. Tu smo ručali i produžili put za Kairo. Gospoda ministri odmah su otišli automobilima u varoš a mi smo naša tri putnička aviona predali engleskim vlastima na upotrebu. Ovde smo ostali 5 dana, pa kada su stigli još neki ostaci naših trupa, Englezi su nas uputili preko Sueckog kanala, i Palestine ujedan logor u Trans-Jordaniju u mesto Aman. Bio je to logor ograđen gustom žicom i u njemu se nalazila samo engleska straža. Prikupilo se oko 200 naših oficira, 80 podoficira i oko 30 vojnika, svi vazduhoplovci. U logoru su nas tretirali kao da smo zarobljenici. Imali smo slabu hranu i skoro bez ikakve udobnosti. Naši oficiri odmah su preduzeli akciju kod naše vlade. Dobili smo platu na primer ovako: poručnik bez ikakvog zvanja avijatičkog imao je 32 egipatske funte a narednik 10 funti, oficiri su se služili svim sredstvima da zavaraju podoficire obećavajući im da će preko Crvenog krsta slati za njihove familije u Jugoslaviju pomoć. Bilo je sasvim nesnosno stanje između jednih i drugih, kao i međusobno, optuživali su se za razna izdajstva koja su počinili u zemlji. Takva situacija naterala je neke podoficire, te su prešli na stranu Engleza. Osnovala se i prva jugoslovenska eskadrila za daljno noćno bombardovanje. U tu eskadrilu ušlo je nas oko 30 oficira i podoficira koji smo se javili dobrovoljno. Logor u Amenu napustili smo 10. juna i otišli za Suec.

I u ovom logoru bilo je isto. Život po starom. Umesto ozbiljne nastave kojom bi se što prije osposobili za samostalne zadatke niko od nas nije imao volje ni za kakav rad. Kod podoficira se samo čulo jedno, a to je samo a se dočepamo aviona, to su i oficiri predosećali pa su sve podoficire bili rasporedili kao druge pilote. Za nas je bio određen i ratni sud, pa eto dokle se bilo doteralo. Oficiri su svake noći pijančili te po tri dana nisu dolazili na službu. Englezi nisu znali šta da rade sa nama, još gore je bilo sa lovačkom eskadrom koja je bila u Aleksandriji, njima su Englezi oduzeli avione i raspustili ih.

30. avgusta pozvan sam depešom da hitno dođem u Kairo. Otišao sam istog dana. Javio sam se engleskoj komandi u kojoj sam se upoznao sa radiostanicama, kao i šiframa za rad, dakle uspeo je moj predlog iz logora Aman da idem za Jugoslaviju. Ovde sam ostao do 13. septembra. Toga dana pojavili su se majori Lalatović Mirko i Ostojić Zaharije kao ijedan engleski oficir. Odmah smo uzeli

naše najnužnije stvari i krenuli na put sa avionom preko Aleksandrije za Maltu. Pre polaska dobili smo novac i to svi po 100 napoleona i ukupno za sve oko 450.000 dinara i talijanskih lira. Na Malti smo se odmarali dva dana a odatle krenuli smo podmornicom za Jugoslaviju. Za vreme vožnje ova dva oficira nešto su se stalno dogovarala. Ja nisam tome pridavao nikakav značaj. Sa podmornice smo se iskrcali noću 20. septembra u blizini Budve. Nismo znali kuda da krenemo. Majori Ostojić i Lalatović ostavili su mene sa Englezom i otišli, da bi se lakše probili kroz talijanske straže, ali sutradan morali su se vratiti natrag pošto prolaza nije bilo a i put nisu znali. Istog dana naveče opet su pošli sami, a Englez i ja smo pošli sutradan za njima te smo se našli zajedno kod prvih partizanskih odreda u Crnogorskom primorju. Ovde smo se odmorili i nastavili put za Glavni crnogorski štab. Svuda smo imali pratnju od partizana. Posmatrao sam stalno šta se radi. Osetio sam da nerado gledaju partizane. Po dolasku u Glavni crnogorski štab oni su počeli mnogo da obećavaju. Ja sam uspostavio radio vezu sa Maltom. Jednog dana reče mi major Ostojić da se ja mnogo družim sa partizanima i da to netreba činiti. Dobili smo ijednu depešu u kojoj je stajalo da odmah stupimo u vezu sa nekim pukovnikom Dražom Mihailovićem, koji se nalazi na planini Suvoboru u Srbiji. Na ovu vest je major Ostojić sa engleskim oficirima odmah otputovali, a ja i major Lalatović ostali smo kod Glavnog crnogorskog štaba još nedelju dana pa smo i mi nastavili put za Srbiju.

Došli smo u Užice gde se nalazio Vrhovni partizanski štab, odmah su nam saopštili da se major Ostojić nalazi kod Draže Mihailovića i da se od svog odlaska više nije ni javljao. Na ovo je i major Lalatović zatražio da ga sprovedu kod Draže na što mu je odmah izadeno u susret. Ja sam ostao da bi naknadno došao pošto se njemu žurilo. Dobro sam video šta se radi, nije prošlo ni tri dana po odlasku majora Lalatovića, a oružane bande četnika Draže Mihailovića već su počele napadati partizane s leđa, s kojima su imali sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ja nisam hteo otići kod četnika. Ostao sam kod partizana.

Tako su i ova dva izdajnička oficira poslana od izbegličke vlade doprinela da se kod nas razvila bratoubilačka borba a okupator zaštititi od narodnooslobodilačke borbe.

Mene je zbog tog prelaska na stranu partizana, izbeglička vlada lišila čina rezervnog narednika sa motivacijom da sam izdajnik i da služim gestapovcima. Ja jesam izdao one koji se celog svog života bave raznim izdajstvima prema svom narodu. Ja sam video da mi nije mesto tamo i prešao sam na stranu pravih boraca za slobodu i boraca za narodna prava. Ceo narod zna ko su izdajice. Ceo narod zna ko su pravi borci za slobodu pa će narod znati pravilno osuditi ove izdajice za njihova zločinstva.

Veljko P. Dragičević

- Članak je uzet iz arhive Vojno Istorijskog Instituta, gde je zaveden pod brojem 7292. Svakako napisan u toku narodnooslobodilačke borbe, najverovatnije još 1942. godine. Veljko Dragičević je posle dolaska u Užice preuzeo dužnost radiotelegrafiste Vrhovnog štaba, posle pogibije Sede ka Kostovskog, prvog radiotelegrafiste Vrhovnog štaba koji je poginuo prilikom eksplozije u fabrici oružja u Užicu. Od tada pa sve do 25. maja 1944. godine, kada je poginuo u neprijateljskom desantu na Drvar, nije se odvajao od tako zvane glavne radiostanice Vrhovnog štaba, i većinu važnijih radioveza sam je održavao, mada je bio rukovodioc radioveze Vrhovnog štaba. Između ostalih održavao je i redovnu vezu sa radiostanicom Kominterne, preko nje sa emisionom stanicom »Slobodna Jugoslavija« koja se nalazila duboko na teritoriji Sovjetskog Saveza. Obzirom da je predajnik bio male snage (oko 20 vati), da su se morale savladivati mnoge teškoće vezane za električnu energiju za pogon radiostanice, možemo tvrditi da je po broju održanih veza i količini predatih radiograma na velika odstojanja, uzimajući u obzir i ostale poteškoće, Veljko Dragičević najuspešniji radiotelegrafist Drugog sv. rata. Velikim delom je njegova zasluga i što je Vrhovni štab u sudbonosnim danima bitke na Sutjesci mogao koristiti radio vezu. Veljko Dragičević je neumorno radio na organizaciji radio veza u narodnooslobodilačkoj borbi. Kada su uvedeni činovi proizveden je u kapetana, kasnije unapređen u majora. Kao organizator i starešina radiotelegrafskih kurseva pri Vrhovnom štabu prvi kurs je počeo sa radom 10. maja 1943. dok se Vrhovni štab nalazio u selu Donje Kruševo, na ušću Pive i Tare pored svih drugih obaveza bio je i nastavnik iz radiotelegrafije. Za radio telegrafistu osposobio je i svoju ženu Zoru, koja je u Drvaru već radila kao radiotelegrafista i zajedno sa Veljkom i poginula. Zora i Veljko će ostati generacijama kao primer kako je za odbranu domovine pored hrabrosti potrebno i znanje i veština.

SEDEK KOSTOVSKI RADIOTELEGRAFISTA VRHOVNOG ŠTABA

Sedek Kostovski je rođen 1916. godine u selu Leunovo, Gostivar, u siromašnoj, pečalbarskoj porodici. Selo Leunovo leži na padinama prekrasne planine Bistre i Mavrovskog jezera. Posle prvog svetskog rata, između 1918. i 1920. godine, Sedekova porodica se doseljava u Gostivar.

Njegov otac Todor, rođen je 1881. godine takođe u Leunovu, majka Dulfa, rođena je 1883. godine u selu Mavrovo, a sestra Grozda 1914. godine. Mavrovski kraj je pasivan i zbog toga njegovi žitelji su bili orijentisani na pečalbarstvo. Još od rane mladosti veliki broj ljudi napuštao je svoj rodni kraj i odlazio u tuđinu. Tako je i Sedekov otac Todor, u ranoj mladosti, otišao u pečalbu u Istanbul da bi prehranio svoju porodicu. Tamo je radio kao pekarski radnik kod nekih gazda iz svog kraja.

Posle nekoliko godina vratio se u Gostivar, sa skromnim sredstvima, zaradenim u tuđini, gde je otvorio mali dućan (bakalnicu).

Sedek je završio četiri razreda osnovne škole u Gostivaru, a 1930. godine završio je stručnu večernju školu, takođe u Gostivaru, koja je trajala tri godine. Ovu školu pohađali su učenici koji su bili zaposleni u trgovini i zanatstvu. Po završetku škole, Sedek je radio i pomagao ocu u dućanu.

U ranoj mladosti, Sedeka su kao omladinca stariji - progresivni drugovi uključili u napredan radnički pokret, i tako su izvršili silan uticaj na njegovo nacionalno, socijalno i političko opredeljenje. Još u Gostivaru postaje napredan omladinac. Tu je drugovao sa Zvezdom i Stojanom Jovanskim, učenicima u trgovačkoj akademiji u Skoplju, sa Miletom Torteveskim, Borisom Končevskim, Ljubom Isolijevim, Andonom Dobeveskim i dr. Za njega je to bio korak napred ka istini života.

Prilikom formiranja gradske čitaonice u Gostivaru, 1934. godine, Sedek postaje jedan od najaktivnijih njenih članova. Čitaonica je bila bogato snabdevena i kompletirana gotovo svim izdanjima zagrebačkog trgovačkog preduzeća »Nolit«, kao i sa drugim izdanjima. Čitaonica je postala centar gde se okupljala napredna omladina Gostivara. Ona je bila jedinstveno mesto za vaspitanje i sticanje opšte kulture mladih. Stoje najvažnije, tu je duh marksizma bio najviše prisutan. Tu se svakodnevno sakupljao veliki broj omladinaca sa željom da čitaju i slušaju predavanja o radničkom pokretu u Jugoslaviji i iz oblasti marksizma.

Među mnogim zainteresovanim mladim ljudima, najprisutniji i najaktivniji bio je Sedek Kostovski. U jesen 1934. godine, nakon ubistva kralja Aleksandra Karađorđevića, u Skoplju je uhapšena veća grupa omladinaca, među kojima je bio i jedan učenik iz Gostivara, kod koga je pronađen jedan letak. U vezi s tim, izvršena su hapšenja i u Gostivaru. Zajedno sa Borisom Kaučevskim, Stojanom Jovanovskim, Miletom Torteveskim, uhapšen je i Sedek Kostovski. Nakon istrage u Skoplju, cela grupa je kažnjena od strane sreskog načelnika sa po 30 dana zatvora, jer policija nije uspela da dokaže neku njihovu veću krivicu. U vreme diktature generala Petra Živkovića, sreski načelnici imali su diskreciono pravo da izriču kaznu do 30 dana zatvora, bez izricanja presude.

Hapšenje grupe omladinaca u Skoplju i Sedeka Kostovskog u Gostivaru, bilo je rezultat velike političke aktivnosti među omladincima. U tom periodu čitaonica pri biblioteci u Gostivaru raspolagala je sa većom količinom marksističke literature, koja je tada bila ilegalna, a dobijalaje i ilegalni materijal iz Tetova i Skoplja, preko poznatog revolucionara - komunista Nine Ninova, građevinskog radnika iz sela Butiše. Grupa naprednih omladinaca okupljala se i aktivno delovala a u njoj je Sedek bio vrlo aktivan. Vlasti su preduzimale mere protiv ove grupe aktivista. Sedek, istaknuti progresivni omladinac, bio je među prvima pre i za vreme drugog svetskog rata. Širo je i propagirao progresivne ideje radničkog, omladinskog i komunističkog pokreta, o marksizmu i o budućnosti sveta, među omladincima i žiteljima rodnog kraja - Mavrova i Gostivara.

U sastavu biblioteke i čitaonice delovao je i orkestar i dramska sekcija, čiji je program najčešće na repertoaru imao dela naprednih pisaca, a Sedek ispoljavao veliku aktivnost i u kulturnom radu sekcija.

Zbog velike aktivnosti grupe, vlasti su vršile odmazdu. Tako je, po zahtevu sreskog načelnika sa posla otpušten Boris Končevski, koji je bio zaposlen kod apotekara Gorča Kapisovića i bio prinuđen da napusti Gostivar. Mile Torteovski otišao je na odsluženje vojnog roka, dok je Sedek nastavio i dalje aktivan rad. Nakon povratka iz vojske 1937. godine, Torteovski nastavlja aktivnost zajedno sa Sedekom.

Sedekov otac Todor umro je januara 1933. godine. Posle očeve smrti, Sedek nastavlja da vodi domaćinstvo, živeći u kući koju je na kredit izgradio njegov otac. Pošto su bili prezaduženi, nisu mogli otplaćivati dugove, kuća im je oduzeta, pa su nastavili da žive pod kiriju u istoj kući. Posle udaje sestre Grozde, njegova majka Dui fa je živela kod svog brata Mladena u Begaljici, kod Beograda, a izvesno vreme i u Leunovu, u kući Eremija Kostovskog, zatim u Gostivaru kod ćerke Grozde. Umrla je 13. januara 1976. godine u Gostivaru.

Pre odlaska u vojsku, početkom 1939. godine, Sedek prvi put odlazi u Beograd. Bez posla, živeći kod rođaka i svojih zemljaka. Najpre kod Dragana Vasilevskog, koji je stanovao kod Kalenićeve pijace.

Prvog aprila 1939. godine Sedek je dobio poziv za odsluženje vojnog roka. Rekrutovan je u vezu i služio u radio-bataljonu puka za vezu u Požarevcu. S njim su u istom bataljonu služili: Borivoje (Boža) Pavlovski Mangarski, iz sela Galičnika i Metodije Garev, iz Kumanova. Kao jedinac (jedini hranilac porodice) Sedek je vojni rok služio samo devet meseci.

Kao dobar vojnik i odličan radio-telegrafista, Sedek je bio prvi na rang-listi u jedinici. Uz to, delovao je vrlo ozbiljno, a bio je i načitan.

Pre odlaska na odsluženje vojnog roka, pored ostalog, pročitao je i Marksov Kapital. Tada je Sedek bio na vezi sa Životom Stefanovićem, radio-tehničarom, koji je radio u fabrici »Mikron«, sa stanom u Beogradu.

Sedek je i u svojoj jedinici bio vrlo aktivan i okupljao je oko sebe simpatizere Komunističke partije Jugoslavije.

Krajem oktobra 1939. godine, Sedek se, nakon odsluženja vojnog roka, vraća u Leunovo, gde se zadržava kraće vreme, a zatim odlazi za Beograd. Krajem decembra 1939. godine on se zapošljava u Agenciji »Avala« kao radio-telegrafista.

Početkom 1940. godine Sedek je pozvan na vojnu vežbu kao radio-telegrafista u četu veze 31. divizije, koja je bila stacionirana u Prištini. Ova jedinica je brojala oko 390 vojnika - rezervista. Među njima je bio veći broj progresivnih mladića. Sa nekima od njih, Sedek se već ranije upoznao. Za relativno kratko vreme, u jedinici je formirana partijska ćelija u kojoj se našao i Sedek. Ćelija je bila sastavljena od radnika - pečalbara i službenika, među kojima su bili: Metodije Garov, iz Kumanova, Eftim Ristovski, iz sela Podmočani i Borivoje Bone Pavlovski, iz Galičnika. Za sekretara ćelije izabran je Metodije Garov, a za njegovog zamenika Eftim Ristovski. Ova partijska ćelija bila je povezana sa partijskom organizacijom u Prištini. U jedinici se razvila široka idejno-politička i revolucionarna aktivnost. Sedek je ispoljio veliku aktivnost na okupljanju novih simpatizera KPJ i na njihovoj pripremi za odbranu zemlje, na čemu je u to vreme posebno radila KPJ.

Sedek je bio jedan od najaktivnijih i najenergičnijih u radu ćelije. Odkakao je od drugih svojim iskrenim pristupom ljudima i uticao na njihovu međusobnu povezanost. Takođe, raspolagao je organizatorskim sposobnostima. Bio je jasan i jednostavan u formulisanju stavova KPJ i ubedljiv među ljudima. Sa takvim osobinama Sedek je značajno doprinomio jasnim stavovima partijske organizacije. Vezu sa partijskom organizacijom u Prištini održavao je sekretar Metodije Garev, a povremeno i Sedek.

Partijska organizacija čete dobijala je smernice i propagandni materijal od organizacije iz Prištine. Tom prilikom Sedek se prisnije upoznao i povezo sa ne-

kim članovima SKOJ-a, među kojima su bili: Dragi Filipović, Vukana Timotijević, Robert Gajdić, Vukosava i Mileva Ivanović i drugi. Sedek je održavao vezu i sa komunistima iz artiljerijskog puka lociranim u Prištini, sa kojima su sinhronizovali akcije. Vođena je žestoka borba protiv tadašnjeg režima, protiv loših odnosa u vojsci i protiv pripadnika koji su bili profašistički nastrojeni.

Takva aktivnost partijske ćelije nije ostala nezapažena od starešina u četi. Oni su javno istupali, govoreći da komunisti rovare u jedinici, da su dobili podatke iz Beograda o pojedincima i da će takvima biti suđeno zbog svog rada protiv vlade i monarhije. Sedek je insistirao na većoj budnosti i zahtevao da se nastavi sa aktivnim radom. Pošto je vojna vežba nešto duže trajala, starešine su počele dozvoljavati rezervistima po nekoliko dana odsustva. Tako su, istovremeno, dobili odsustvo Sedek i Eftim. Oni su odsustvo iskoristili da odu u Beograd, pošto su tamo bili u radnom odnosu. U Beogradu su uspostavili vezu sa nekim komunistima među kojima i sa Veselinkom Malinskom. Kao vojnici - rezervisti, učestvovali su 8. septembra 1940. godine u krvavim demonstracijama buntovnog Beograda u Košutnjaku. Sedek je uspeo da se probije kroz kordon žandarima i policije i vrati se u svoju jedinicu, dok su Eftima Ristovskog uhapsili i sproveli u beogradski zatvor, a nakon toga u njegovu jedinicu.

Decembra meseca 1940. godine, četa veze 31. divizije u Prištini je rasformirana. Sedek se vraća u Beograd, nastavlja svoj posao u Agenciji »Avala«, ali istovremeno nastavlja i svoju partijsku aktivnost, posebno u omladinskom i sindikalnom pokretu. Učestvuje u svim akcijama koje je organizovala KPJ, uključujući i demonstracije 27. marta 1941. godine, oko obaranja vlade Cvetković - Maček i protiv trojnog pakta sa silama osovine.

Neposredno pred rat, januara 1941. godine, u Jugoslaviji su, pored poznatih tamnica, postojali i koncentracioni logori. Jedan od njih bio je u Medurečju, Ivanjica. U ovom logoru, 20. januara 1941. godine našao se i Sedek Kostovski. Njega je, po nalogu sreskog načelnika iz Gostivara, uhapsila policija u Beogradu i sprovela u Medurečje. U tom logoru je bilo i drugih komunista iz raznih krajeva naše zemlje, a posebno iz Bosne, Slovenije i Makedonije. Od komunista iz Makedonije, zajedno sa Sedekom, našli su se i Mile Tortovski, Panče Pešev, Tošo Todor Brč, Metodije Đorev i dr. U logoru je bio formiran Komitet KPJ i partijska ćelija.

Aktivnost komunista i drugih logoraša bila je veoma organizovana i uperena protiv tadašnjeg režima. U toj aktivnosti, posebno su došli do izražaja istaknuti komunisti. Jedan od drugova iz Makedonije bio je Borko Talevski, iz Prilepa. Pored drugih, bio je formiran i makedonski hor, kojim je rukovodio Panče Pešev, iz Kumanova.

Zbog narastanja narodnog otpora, velikih demonstracija u Beogradu, Zagrebu i drugim gradovima širom Jugoslavije zbog postojanja koncentracionih logora, otpočelo je puštanje pojedinaca iz logora. Sedek Kostovski je pušten iz logora polovinom marta 1941. godine, a ceo logor je raspušten 27. marta iste godine.

PONOVO U PRISTINI MARTA 1941. GODINE

Nakon puštanja iz koncentracionog logora, u drugoj polovini marta 1941. godine, Sedek je ponovo mobilisan u četvu veze 31. divizije. Potpisivanje trojnog pakta zateklo gaje u Prištini. Zajedno sa Banetom Pavlovskim, Sedek je u Prištini učestvovao 27. marta 1941. godine u demonstracijama protiv pakta.

Već 29. marta njegova jedinica izvršila je pokret prema Prizrenu. U Prizrenu su ostali do 6. aprila, kada je Nemačka izvršila napad na Jugoslaviju.

Kapitulacijom bivše jugoslovenske vojske, Sedek Kostovski, zajedno sa Banetom Pavlovskim, pada u zarobljeništvo i bivaju sprovedeni u Peč, gde je bio zarobljenički logor. Međutim, obojici je pošlo za rukom da pobjegnu iz logora. Presvlače se u selu Budisavci i odlaze u svoja rodna mesta.

Aprila i maja 1941. godine, za vreme boravka u svom rodnom mestu i okolini, Sedek je razvio široku političku aktivnost. Sastajali su se komunisti i simpatizeri iz nekoliko sela: Leunovo, Nikiforovo i dr. Na tim sastancima, između ostalih, bili su: Tihomir Šareski, Dragan Vasilevski, Zdravko Đorevski i dr. Sedek je povremeno boravio i u Gostivaru u radnji svoga oca, kako bi, kao revolucionar, prikrrio svoju političku aktivnost od policije.

PREKO OKUPIRANOG BEOGRADA DO UŽICA

Posle kraćeg zadržavanja u Leunovu (april-maj 1941. godine), Sedek se vraća u Beograd, gde nastavlja svoju revolucionarnu aktivnost. Mlad, temperamentan, prekaljeni komunista revolucionar, u ovakvoj složenoj vojno-političkoj situaciji ne miruje. Svugde gde je stizao, bio je aktivan kao omladinac i kao komunista - u svom rodnom kraju, u Gostivaru, Požarevcu, Prištini, u logoru Međurečje i Beogradu, zatim i u partizanima 1941. godine u Užicu.

Bio je topao julski dan 1941. godine. Sastao sam se u Beogradu sa Sedekom i razgovarali smo o svetlosti naših ideala. Duboko u sebi čuvao je istinu o narednom danu. Verovali u ono što smo trebali ostvariti. Ovaj sastanak je bio neobičan. Sedek je bio uzbuđen, radostan. Bio je lepo obučen. U toku razgovora predložio mi je da odemo do jednog mesta, što sam prihvatio. Negde, uz put, na kratko vreme razdvojili smo se. Sačekao sam ga. Nakon kraćeg vremena pojavio se sa jednim paketom u rukama. Pretpostavljam daje to bila radio-stanica. Nisam siguran i ne tvrdim, Sedek je nastavio razgovor i zamolio me da ga otpratim negde do beogradske železničke stanice. U poslednjem momentu, pre rastanka rekao mi je:

- Dobio sam mnogo važan i odgovoran zadatak od Partije da idem u partizane.

Bio je vedar, nasmejan i raspoložen što je dočekao momenat da se uključi u oružane borbene redove narodnooslobodilačkog pokreta i revolucije Jugoslavije. Osećao se kao da mu je ispunjena najveća davnashnja želja.

- Doviđenja. Ako ostanem živ da se sećamo naših dana - reče Sedek.

»Nestao je i Čeda Makedonac, prvi radio-telegrafista Vrhovnog štaba...«

Citat iz Dnevnika V. Dedijer

RISKANTNO PUTOVANJE

Negde u mesecu julu 1941. Čedo Makedonac sreo se sa Pavlom i Brankom Savić na beogradskoj železničkoj stanici.

Ovo troje - Pavle i Branka Savić i Čeda Makedonac, krenuše na put, ulazeći u pretposlednji vagon kompozicije. Putovalo se sporo. U vagonu nije bilo svetla. Bio je to običan furgon sa klupama. Pavle je sedeo do vrata, do njega Branka, a do nje Čeda Makedonac.

Kada su stigli u Lajkovac, nešto posle pola noći, odjednom je nastala trka i uzbuna. Nemci, policajci i žandarmi išli su svuda peronom oko voza. Otpočeo je detaljan pretres voza. Oni se šapatom dogovoriše da ostanu u vozu. Bili su »pristojno« obučeni, sa urednim ispravama. U slučaju da neko bude uhapšen, Pavle bi trebalo da puca, a Čeda da beži sa Brankom i radio-stanicom kroz kukuruz u šumu. Do toga ipak nije došlo. Pretres se odvijao veoma sporo, te je i prekinut. Kasnije su od konduktera doznali da su partizani prekinuli signalne uređaje.

Neposredno pre ulaska u Čačak, dok se voz polako kretao preko mosta na Moravi, čulo se zavijanje sirena. U gradu je bila uzbuna. Izašli su iz voza i odmah otišli u centar grada.

TELEGRAFISTA VRHOVNOG ŠTABA

U Užicu je uspostavljena radio-veza sa Moskvom. Pa vie Savić se ne seća da li je veza održavana dva puta dnevno ili svaki drugi dan. Pavle je bio šifrant, a Čeda radio-telegrafista, sve do njegove pogibije pri eksploziji fabrike oružja, nakon čega je na dužnost radio-telegrafiste došao Veljko Dragičević.

Efim Ristovski

VOD ZA VEZU KOZARAČKOG ODREDA

Vod za vezu 2. krajiškog odreda formiranje 15. marta 1942. da obezbijedi organizaciju veze između štaba odreda i štabova bataljona. U to vrijeme su postojala četiri bataljona: na Karanu, na Bitlovskoj, u Podgradcima i u Lamovitoj. Istina, bilo je teško doći do materijala. Imali smo nešto telefona-oko 14 »eriksona« i manju centralu sa 9 ili 10 brojeva.

Dobio sam zadatak od Josipa Mažara Šoše da prikupljam veziste iz odreda, bez obzira na kojoj se dužnosti nalaze. Uspio sam da pronađem 25 vezista. Među njima je bio i jedan radio-telegrafista.

Vod za vezu je smješten na Maskin-Bairu, iznad Prijedora. Šoša mi je rekao da se pripremamo za akciju za koju će biti potrebna organizacija veze. Morali smo da tražimo žice, obične, bodljikave, čelične. Pred akciju na Prijedor Šoša me je pitao koliko kilometara veze mogu da uspostavam i kako se može organizovati. S obzirom na to da sam bio vezista u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, ispričao sam mu kako je moguće organizovati vezu i upitao ga u kojoj će kući biti štab.

Na nekoliko dana prije akcije na Prijedor, u maju 1942, pristupili smo organizovanju veze. Pravili smo stubove, bolje rečeno kolce visine 2 metra, i na njih stavljali izolatore. Dobili smo mjesta štabova bataljona, pa smo prema njima postavljali veze. Prije zaposjedanja položaja došao je Šoša i provjerio organizaciju veze. U kući u kojoj se nalazio štab odreda, u Božićima, postavili smo centralu, kod koje sam se nalazio ja i još tri borca. Ostali iz voda su bili raspoređeni na terenu kao patrole koje će obilaziti liniju veze i u slučaju potrebe popravljati prekinutu liniju i si. Međutim, veza je dobro funkcionisala za sve vrijeme dok je akcija na Prijedor trajala. Mi smo pripremili oko 10 km kabla da, ako bataljoni krenu naprijed, za njima uspostavljamo vezu.

Kada je grad oslobođen, snabdjeli smo se žicom, koja nam je nedostajala. U Kecmanovoj trgovini i jednoj gvoždarskoj radnji našli smo dosta pocinkovane žice od 2,5 mm. Sve smo to pokupili i otpremili za Kozaru. Došli smo u poštu i tu smo sve centrale i telefone poskidali. Našli smo više poljskih telefona u gradu, koje smo, takođe, pokupili. Imali smo dosta materijala i sredstava za uspostavljanje solidnih veza na Kozari između štaba i rukovodstava na području. Ispostavilo se da smo imali oko 12 centrala sa radio-stanicom i oko 600 kilometara žice i kabla.

Trebalo je da što prije uspostavimo vezu između Prijedora i Kozarca (rastojanje oko 12 kilometara). Odlučeno je da se centrala postavi na Vitlovskoj. To je izgledalo najpodesnije mjesto, iz koga se veza mogla razvoditi dalje. Sa Vitlovske smo uspostavili vezu sa 1. bataljonom, na Karanu. Sa 2. bataljonom na Vitlovskoj, nije bilo poteškoća, jer se nalazio u mjestu gdje i centrala. Onda smo postavili liniju kroz Kozaru prema Podgradcima, gdje se nalazio 3. bataljon. Veza je dalje išla u centralu u Kozarcu, odakle je nastavljena do 4. bataljona u Lamovitoj. Ovaj bataljon je bio povezan sa odredom u Projsi, jer je i štab odreda imao

centralu, a odred sa 3. bataljonom u Podgradcima. Tako smo imali dvostruke veze: Vitlovska-Kozarac -4. bataljon i 4. bataljon - štab odreda, zatim Vitlovska - 3. bataljon i 3. bataljon - štab odreda.

U to vrijeme (proljeće 1942.), mnogo sela je bilo slobodno, a partizanske čete su bile brojnije i dosta udaljene od štabova bataljona, pa smo i prema nekim udaljenijim četama postavili veze. U 2. bataljonu skoro svaka četa je imala telefonsku vezu. Tako je bilo sve do početka kozaračke ofanzive. Kozara je u to vrijeme bila skoro potpuno pokrivena mrežom telefonskih linija. To je omogućilo uspješnije komandovanje i blagovremeno obavještanje o situaciji.

Međutim, prilikom nastupanja neprijateljskih snaga na Kozaru i stvaranja obruča oko nje bili smo prisiljeni da dio veza uništimo, odnosno prekinemo. Ali i dalje smo imali telefonske veze sa bataljonima u okruženju - 1., 2., 3., 4. i Udarnim bataljonom, koji je pred ofanzivu stigao iz centralne Bosne. U održavanju naših veza mnogo su nam pomogla trojica poštara-linijaša, koji su po osloboděnjju Prijedora došli u partizane. (Jedan od njih Žarko Zderić, preživio je rat - on je bio sa mnom na centrali na Vitlovskoj - dok su druga dvojica bili na području 4. bataljona i izgleda da su poginuli ili nestali za vrijeme ofanzive. Pričalo se da su zarobljeni i strijeljani).

Iako bi, po pravilu, prilikom postavljanja telefonskih veza trebalo trasirati zemljište i postaviti stubove, to nismo činili. Tamo kuda je trebalo da prode veza kresali smo drveće, u koje smo uvtali izolatore. Gdje nismo imali izolatore koristili smo se gumom i ter-papirom (namotavali oko klina i udarali u bukvu). Iskoristili smo mnogo bodljikave žice, do koje smo nekako dolazili kod domaćinstava na selu. Vjerujem da se i sada poznaju bukve u Kozari preko kojih je išla naša veza.

Naše žičane veze bile su postavljene ovako: sa Karana, od štaba 1. bataljona žica je vodila preko Bukove kose i ceste Prijedor-Bosanska Dubica i dalje preko Čupića brda do Vitlovske. Iz Vitlovske je veza išla za Mrakovicu, gdje se i sada nalaze klinovi u bukvama, a zatim prema štabu odreda u Projsi. Sa Mrakovice je jedna linija išla do Kozarca, a odatle do Lamovite, gdje se nalazio štab 4. bataljona, koji je bio povezan sa štabom odreda u Projsi.

Uporedo sa postojanjem telefonske veze organizovana je i kurirska veza, jer je ova bila sigurnija, pošto se na telefonsku vezu moglo priključiti i prisluškovati. Zato su preko nje vođeni kratki i oprezni razgovori. Koliko mi je poznato, u toku neprijateljske ofanzive i postojanja naše veze nije bilo slučajeva da nam se neprijatelj uključio u razgovor. To su bile upravne veze, postavljene direktno na front, gdje su se nalazile naše jedinice. Prilikom povlačenja naših jedinica sa određenog položaja uklanjana je i veza i nastavljana od novog položaja prema centru. Mislim daje dužina ove veze dostigla 340 kilometara. Poslije kozaračke ofanzive i ponovnog rasplamsavanja pokreta na Kozari, stvaranjem organa vlasti i pozadinskih vojnih organa, komandi mjesta i vojnih područja, opet su uspostavljene telefonske veze na Kozari.

U sastavu voda za vezu postojalo je i kurirsko odjeljenje, koje je služilo za prenošenje važnijih naređenja, koja nismo mogli prenositi telefonski.

Telefonska veza veoma mnogo je doprinijela blagovremenom obavještanju jedinica u toku kozaračke ofanzive. Sve je teklo, tako reći, dobro do odluke 0 proboju iz obruča. Jednoga dana, početkom jula, Šoša mi je naredio da prikupim ljudstvo i da uveče u 9 časova budem na određenom mjestu na Čupića brdu. Izvjestan broj boraca uspio je da dođe u sastav voda, ali su se neki, udaljeniji, priključili bataljonima. Neki su čak pronašli porodice i ostali sa njima, pa su dospjeli u zarobljeništvo.

Iz obruča je uspjelo da izađe oko 30 boraca (poslije osloboděnjja Prijedora 1 tokom ofanzive bilo je oko 120 boraca u vodu za vezu). Brojno stanje odgovaralo je četi. Područje je bilo veliko i trebalo je većim brojem ljudstva obezbijediti funkcionisanje telefonske veze. Svaki pravac je imao po jednu desetinu.

Poslije osloboděnjja Prijedora imali smo 5 čvornih centara na Kozari: u Prijedoru, Kozarcu, na Projsi u štabu odreda, na Vitlovskoj i na Maskin-Bairu. Pre-

ko ovih centrala povezali smo sve jedinice. Koristili smo iskustvo bivše jugoslovenske vojske, pa smo postavljali veze na principu tzv. dva manevra, koristeći skraćivanje i postavljanje poprečnih veza. Tako smo najednom pravcu postavljali po dva i više telefona pa je na jednoj liniji bilo po dva i više korespondenata. Kako je Kozara tokom ofanzive bila kružno zaposjednuta od neprijatelja, a branila se kružnom odbranom, to su i naše veze bile tome prilagođene i kružno postavljene. Vojnički rečeno, to je organizacija veze u okruženju i kružnoj odbrani.

Stevo Čurguz

VEZE U JEDINICAMA PRVOG BOSANSKOG KORPUSA

Rasplamsavanje narodnog ustanka i stvaranje oslobođene teritorije u Bosanskoj krajini iziskivalo je već pred kraj 1941. godine ne samo kurirsku nego i druge vrste veza. U proleće 1942. štab Kozaračkog partizanskog odreda bio je povezan stalnim linijama sa svojim bataljonima. U bataljonima se nalazilo nešto telefonskog materijala i kabla za vezu sa četama. Međutim, takvo stanje veza nije bilo u svim odredima. Na primer, u centralnoj Bosni su u to vreme korištene improvizirane jednolančane stalne linije.

Oslobođenjem Prijedora, maja 1942. godine, zaplenjena je veća količina materijala za vezu. Uz pomoć stručnog poštanskog osoblja, koje je dobrovoljno stupilo u Kozarački odred, proširena je telefonska mreža, tako da su bataljoni imali vezu i sa nekim isturenim četama. Osim toga, za gradnju linija unutar oslobođene teritorije u velikoj meri je korišten materijal sa TT-trasaduželezničke pruge Banja Luka - Bosanski Novi, koja je bila porušena u dužini od 30 km. Narod je rušio pomenutu liniju i dovlačio telefonske stubove, nosače, izolatore i žicu.

Velike potrebe za novim vezama u to vreme nalagale su to da se skoro celokupno ljudstvo za vezu usmeri na izgradnju novih linija, dok se o održavanju postojećih nije moglo voditi dovoljno računa, što je imalo teške posledice. Na primer, kada je neprijatelj tenkovima probio naše položaje i uputio se ka Prijedoru, naše jedinice, zbog prekinute linije, nisu mogle biti na vreme obavestene pa ih je neprijatelj iznenada napao nanoseći im velike gubitke.

U toku kozaračke ofanzive vod za vezu podizao je i održavao telefonske kablovske linije od operativnog dela štaba Kozaračkog odreda do četa na položaju i štaba odreda. Vod je bio snabdeven telefonskim materijalom nemačkog porekla, koji je u većim količinama zaplenjen tokom ove ofanzive, dok radio-opremu vod nije imao, pošto su u to vreme nemačke, a naročito ustaške jedinice, bile slabo snabdevene radio-stanicama. Naime, nemački bataljoni su imali u opremi radio-stanice: Torn-Fu-b 1, a domobranske i ustaške jedinice stanicu: Signal V i ultrakratkotalasnu Signal Via, ali one nisu mogle u našim jedinicama doći do izražaja, jer tada nismo imali obučenog ljudstva koje bi s njima rukovalo, a ni tehničke osobine ovih stanica nisu odgovarale našim potrebama.

Cesti kvarovi i oštećenja telefonskog materijala zahtevali su da se formira radionica za opravke. Tako je u toku kozaračke ofanzive u štabu 2. bataljona u Vitlovskoj, formirana prva primitivna radionica.

Po prebacivanju većih snaga krajiških partizanskih jedinica na teritoriju Podgrmeča organizuje se široka mreža stalnih telefonskih linija. Ova mreža se, po dolasku Vrhovnog štaba NOV i POJ sa Oštrinja u Bosanski Petrovac, znatno razvila. Za potrebe VS postavljena je telefonska veza od Luči Palanke preko Grmeča, gde su bile smeštene centralne bolnice i ranjenici, do Petrovca, Oštrinja, Drvara, Ključa i Sanice. Isto tako je uspostavljena telefonska veza sa jedinicama

koje su držale položaje u pravcu Sanskog Mosta, Bosanskog Novog, Bihaća i Bosanske Krupe.

U isto vreme počinje radionica za vezu Vrhovnog štaba da prikuplja radio-materijal koji se do tada nalazio neiskorišten u raznim jedinicama. To su bile trofejne stanice Torn-Fu-b 1 i Torn-Fu-b 2 zaplenjene u borbama kod Bosanskog Novog i Bosanske Krupe. Sve ove stanice neprijatelj je pre napuštanja uništavao pušćanim mecima tako da su se mogli koristiti samo neoštećeni delovi.

Pod kraj 1942. godine snabdevene su proleTERSke divizije radio-stanicama, koje su zaplenjene prilikom oslobođenja Livna, Bihaća i drugih većih mesta, a u decembru dodeljenaje radio-stanica i Prvom bosanskom korpusu. Ova stanica (nemačka: 100 WS) se sastojala iz predajnika, 2 agregata, akumulatora pretvarača, prijemnika Torn-Eb i potrebnog ambalaža za nošenje benzina. Primljena je bez ikakvog uputstva i tehničkih podataka. Nije imala odgovarajuće antene za srednje talase, tako da je bilo dosta teškoća u radu. Radi primene najpogodnije antene, prvo je ispitan rad sa »kišobranom«, a zatim sa žičanom »L« antenom, ali rezultati nisu bili zadovoljavajući. Uspeh je postignut tek sa lepezastom antenom i protivtegom, čiji je položaj ispod antene menjan sve dok se nije dobila dovoljna jačina struje na antenskom ampermetru. S obzirom na to da su sva ova ispitivanja vršena po snegu i pri vrlo niskim temperaturama, bilo je teškoća oko pušćanja u rad benzinskog agregata koji je davao potrebnu energiju za rad predajnika. Bilo je teško i zbog velike štednje benzina pa je motor smeo raditi samo za vreme predaje telegrama. Međutim, ovakve mere su bile potrebne i zbog oskudice u alatu i rezervnim delovima za motore.

Zbog svega rečenog radio-veza sa Vrhovnim štabom nije mogla biti neprekidna nego se zakazivala u određeno vreme. Kako je na taj način radio-saobraćaj bio retko uspostavljen, radio-telegrafist VŠ i korpusa su mogli da prisluškuju rad neprijatelja. Tako je u leto 1942. godine prislušna služba u dva maha pružila vrlo korisne podatke jedinicama koje su se nalazile na položajima i napadale na Sanski Most. U jednom slučaju, prislušna služba je saznala da će neprijateljski avioni bombardovati neke položaje naših jedinica. Na osnovu toga naše jedinice su se na vreme povukle i neprijateljske bombe nisu pogodile željeni cilj. U drugom slučaju prislušna služba je saznala da se jedna neprijateljska kolona uputila iz Prijedora da pomogne svojim jedinicama u Sanskom Mostu. Naše jedinice su dočekale ovu kolonu u zasedi, nanele joj znatne gubitke i primorali je da se vrati.

Pripremajući četvrtu ofanzivu, neprijatelj je ubacio veliki broj špijuna s radio-stanicama na oslobođenu teritoriju, koje su javljale o kretanju naših jedinica, a naročito Vrhovnog štaba. Tako je uhvaćena vest o kući u kojoj je, navodno, bio smešten Vrhovni štab. Drugom prilikom je, za vreme borbe naših jedinica u dolini Neretve, prislušna služba saznala da Nemci traže jurišnu avijaciju da bombarduje Drežnicu. Razumljivo daje prislušnoj službi mnogo pomoglo i to što je neprijatelj radio u pomenutim slučajevima otvorenim tekstom.

Deo jedinice Prvog bosanskog korpusa, štiteći nastupanje glavnine naših snaga u pravcu Vakufa, Prozora i Jablanice u četvrtoj ofanzivi bio je primoran da se manevrom preko Šator planine nađe neprijatelju iza leđa i probije u pravcu Grmeča. Prelaz preko Šator planine sa glomaznom stanicom »100 WS« bio je težak. U oluji, mećavi i po dubokom snegu konji su se jedva kretali uskim prtinama, a posle dva dana neprekidnog marša više nisu mogli da nose stanicu (stanicu su nosila tri konja). Radio-telegrafisti su pokušali da se konjima prebace obilaznim putem, ali im to zbog velikog snega nije uspelo i bili su primorani da zakopaju radio-stanicu. Desetak dana kasnije, radio-stanica je otkopana iz snega i veza sa Vrhovnim štabom ponovo je uspostavljena. Odmah posle toga uspostavljena je radio-veza sa Glavnim štabom Hrvatske.

Po dolasku Vrhovnog štaba u centralnu Bosnu dobijena je radio-stanica SET-21, koja je obezbeđivala mnogo sigurniju vezu. Zahvaljujući dobroj radio-vezi pomoću ove stanice, štab korpusa se pre dolaska u istočnu Bosnu povezao s tamošnjim jedinicama, koje je trebalo da ne uzme pod svoju komandu. To je omogućilo da se pri forsiranju reke Bosne ostvari puno sadejstvo i omogućiti for-

siranje reke u oba pravca bez žrtava. Sama radio-stanica je prebačena u malom gumenom čamcu, koga je gurao jedan dobar plivač.

Uskoro posle prelaza Bosne uspešnim sadejstvom jedinica, čemu je znatno doprinela i radio-veza, oslobođena je Tuzla. Materijal za vezu zaplenjen u Tuzli podeljen je svim jedinicama koje su učestvovala u oslobođenju. Telefonski materijal je dobila telefonska četa korpusa i vodovi pri štabovima divizija. Brigade su se takođe snabdele manjim količinama telefonskog materijala.

U oslobođenoj Tuzli počinje sa radom prvi radio-telegrafski kurs, koji je trajao tri meseca. I pored velikih teškoća oko nabavke radio-opreme kao i u radu samog kursa, oko 50% kursista otišlo je u jedinice sa radio-stanicama i oni su uz pomoć starijih radio-telegrafista za kratko vreme postali vešti i sigurni u radu. Mnogi od njih znali su ne samo da rukuju stanicom nego i da pronađu i otklone običnije kvarove na njoj. Ovo je bio veliki uspeh, jer su radio-telegrafisti u jedinicama dotle, u pogledu tehničkog održavanja stanica, bili prepušteni sami sebi. Tako su, neposredno pred VI ofanzivu i neke brigade u istočnoj Bosni dobile radio-stanice.

Po završetku šeste ofanzive stvaraju se mogućnosti da se jedinice popune radio-stanicama koje su dobijene od saveznika. Zbog toga su i pri štabovima divizija bili organizovani radio-telegrafski kursevi iz kojih su radio-telegrafisti, opremljeni radio-stanicama, bili upućeni u skoro sve brigade. One su održavale vezu sa štabom divizije, a bilo je slučajeva da su pojedine brigade, s obzirom na specijalne zadatke, radile neposredno sa štabom korpusa.

Karakteristično je da radio-stanica u to vreme nije bila u sastavu jedinice za vezu nego je bila preko odgovornog organa za vezu neposredno potčinjena načelniku štaba. Kuriri su pripadali pratećoj jedinici štaba, a u jedinicu za vezu spadali su samo telefonisti.

Štabovi korpusa i divizija raspolagali su u to vreme sa stanicama M-SET ili B-II, koje su radile sa vrlo ograničenim brojem talasa (sa kristalima). Pozivni znaci su retko menjani, a veza je održavana uvek u isto vreme. Ovakav rad radio-stanice nije predstavljao nikakve teškoće prislušnoj službi neprijatelja i omogućavao joj je da u ofanzivama ometa naš saobraćaj. S druge strane, retko menjanje pozivnih znakova bilo je i korisno, jer su ih radio-telegrafisti duže pamtili i u slučaju da izgube radne karakteristike uvek su mogli uspostaviti vezu sa ranije korištenim znacima. Tako je već četiri dana posle desanta na Drvar uspostavljena radio-veza sa Vrhovnim štabom, pomoću starih pozivnih znakova, koje je Vrhovni štab imao u toku pete ofanzive (nove karakteristike bile su izgubljene).

Na sličan način u VI ofanzivi uspostavljena je veza između štaba Šesnaeste divizije, čija je radio-stanica ostala u Birču odsečena od štaba, i Glavnog štaba Vojvodine. Naime, vezuje za potrebe Šesnaeste divizije uspostavila stanica Sedamnaeste divizije (ona se nalazila u blizini štaba Šesnaeste divizije), zahvaljujući tome što je radio-telegrafista Sedamnaeste divizije ranije pratio rad između stanica Šesnaeste divizije i GS Vojvodine i sećao se njihovih pozivnih znakova i talasa.

Za vreme koncentracije naših snaga za oslobođenje Srbije radio-veza je pružila velike koristi. Divizije su pretpočinjavane putem šifrovanih radiograma u kojima je VŠ odmah saopštavao i nove radio-karakteristike.

U borbama za oslobođenje Sarajeva, marta i aprila 1945. godine radio-veza je znatno doprinela uspešnom sadejstvu snaga triju korpusa. Za rad su korištene samo radio-stanice B-II, M-SET i SCR-284 koje su obezbeđivale stalnu i sigurnu vezu.

Prilikom uništenja ustaške grupacije na ušću reke Bosne, radio-veza je omogućila sadejstvo još većih razmera. Tada je ostvarena veza štaba korpusa sa aerodromom i sa jedinicama koje su uništavale neprijatelja, kao i neposredna veza jedinica sa aerodromom.

U štabu korpusa, novembra meseca 1944. godine, postavljen je referent za vezu, koji je bio odgovoran za vezu u korpusu i starao se b stručnom usavršavanju ljudstva i o materijalno-tehničkom snabdevanju jedinica za vezu. Preko

njega je štab korpusa rukovodio radio-vezom i telefonskom jedinicom, dok su kuriri i dalje ostali u sastavu prateće jedinice i njima je rukovodio načelnik štaba ili šef kancelarije.

Zadaci vezista bili su tokom rata naporni a naročito za vreme pokreta. Tada su pored brige oko transporta opreme za vezu morali često i da vode borbu kao i svaki borac, a na zastancima, dok se ostalo ljudstvo odmaralo, radio-telegrafisti i telefonisti su postavljali svoja sredstva za rad i uspostavljali vezu. Tako je u teškim borbama štaba Trećeg korpusa¹⁾ u VI ofanzivi na Krivaji, telefonska četa, zajedno sa pratećom četom štaba korpusajurišala na nemačku zasedu i omogućila probijanje štaba iz obruča. Posluga lične radio-stanice komandanta Sedamnaeste divizije, koja gaje pratila prilikom probijanja iz neprijateljskog obruča, morala je borbom sebi krčiti put. Isto tako, stalni pokreti jedinica otežavali su redovno održavanje veze. U teškim trenucima i u napregnutom iščekivanju vesti od pretpostavljenih ili potčinjenih, neredovno javljanje dovodilo je radio-telegrafiste i one koji su bili odgovorni za vezu u položaj da moraju ubeđivati i dokazivati starešinama da su im stanice ispravne a da se korespondent zbog toga što je u pokretu ne javlja.

Mirko Nahmijas

KURIR I HEROJ MUSTAFA DOVADŽIJA

Mustafa Ahmeta Dovadžija rođen je u Sarajevu 1921. godine. Roditelji su mu imali više djece. Dovadžijin otac je bio službenik Kraljevske banske uprave, a mati domaćica.

Porodica Dovadžija je, sve do rata, živjela na Vratniku, u prizemnoj bosanskoj kućici sa malo bašte. Roditelji su, kao i njihova djeca dok nisu odrasla, živjeli patrijalhalnim životom muslimanske porodice gradskog predgrađa. Glava kuće, Ahmet, bio je veoma religiozan čovjek, kao i njegova žena. Gotovo da nisu propuštali ni jedan obred u džamiji, a naročito Ahmet, prisiljavajući i svoju djecu da idu u džamiju. Tako je, godinama, stari Dovadžija, na čelu kolone svojih sinova, išao u džamiju, ali se kolona u jednom momentu počela osipati i smanjivati, dok jednog dana nije ostao samo on. Kako je koji sin stasao tako je postepeno napuštao vjerske dogme, i opredjeljivalo se za napredne misli i ideje.

Ekonomske prilike Dovadžija bile su, kao i u većine Sarajlija, teške. Jedva su sa očevim prihodima sastavljali kraj sa krajem. Zato su roditelji nastojali da im djeca što prije dođu do hljeba. Nije otac Dovadžija imao mogućnosti da školuje djecu, nego ih je, čim bi koji završio osnovnu školu, slao na zanate, jer se tako svako dijete prije osposobljavalo da zarađuje i olakša život cijeloj porodici.

Mustafu je otac poslao na zanat u željezničku radionicu. Nakon četvorogodišnjeg učenja postao je kvalifikovani radnik. On je sada mogao da nešto pomogne roditelje i materijalno, jer je ostao u zajedničkom kućanstvu. Tako je bilo lakše i roditeljima i Mustafi, jer bi i on sam sa svojom zaradom teško izlazio na kraj.

U radnički pokret Mustafa je stupio već 1940. godine, ali se i prije toga, već od stupanja na zanat, 1936. godine, družio sa naprednim omladincima i radnicima željezničke radionice. U vrijeme učenja zanata bavio se skijanjem i planinarenjem, u čemu mu je pomagao Josip Sigmund. Bio je jedan od najaktivnijih planinara u Sarajevu, zajedno sa Avdom Hodžićem, kasnije proglašenim za narodnog heroja. **To** im je omogućilo da dobro upoznaju puteve koji vode iz Sa-

¹⁾ Nešto pre Drugog zasjedanja AVNOJ-a Prvi bosanski udarni korpus je naredjenjem Vrhovnog štaba dobio naziv Treći korpus NOV i POJ.

rajeva za Romaniju, Ozren, Konjuh i Jahorinu. Na jednoj pećini koja se zove »Novakova pećina«, stoje i danas uklesana imena koja potsećaju na 1937. godinu, kada je ovdje održan prvi omladinski sastanak, a među uklesanim imenima stoji ime i Mustafe Dovadžije.

Kao i svi aktivisti radničkog pokreta, morao se i on dokazivati kroz svoj rad i aktivnosti. Dobijao je razne zadatke od drugova koji su već bili članovi SKOJ-a ili Partije. On je sve ove zadatke s puno žara izvršavao. To gaje približavalo organizaciji SKOJ-a i pojedinim partijskim aktivnostima. Nekako pri kraju španskog građanskog rata bilo je predviđeno da ide da se bori protiv Franka i fašizma. Čak je predao i dvije fotografije i čekao pasoš, ali je cijela stvar, iz njemu nepoznatih razloga, odložena.

Stalno je bio u društvu sa Avdom Hodžićem, veoma aktivnim, vrijednim i borbenim, ali nešto starijim aktivistom Pokreta. Družio se i sa ostalim naprednim radnicima kako u radionici, tako i na Vratniku. Avdo i Mustafa bili su veoma poznati i popularni među omladinom Vratnika, i to ne samo kao nerazdvojni drugovi, već i kao aktivni organizatori borbe za bolje životne uslove radnih slojeva.

Godine 1940. Mustafa je primljen u SKOJ, čime je mogao još više i organizovanije da ispolji svoju spremnost i volju za borbu i ciljeve Komunističke partije i radničke klase. Pri tom je sve snage stavio u službu radničke klase i pokreta kojem je pripadao.

Radi pokazane aktivnosti, vjernosti idealima i svakodnevne upornosti u borbi na okupljanju omladine oko zastave Partije, početkom 1941. godine primljen je u KPJ.

Kao član Partije, zajedno sa ostalim komunistima Sarajeva, vodio je još uporniju borbu za pridobijanje sve većeg broja radnika i omladine za ciljeve Komunističke partije, nastojeći da ideje Pokreta prihvati što veći broj njegovih Vratničana.

Kad je otpočela oružana borba protiv okupatora i njegovih slugu, Mustafa sa puno revolucionarnog žara izvršava sve zadatke koje pred njega stavlja Partija. Sada je došao još više do izražaja njegov entuzijazam i želja da nanese udarce neprijatelju. Pokazalo se da mu više odgovara oružana borba od ilegalnog rada. Kao da je jedva čekao da sa puškom u ruci povede borbu - za novo društvo o kome su sanjali mnogi vjerni borci radničke klase, a među njima i on, Mustafa Dovadžija.

Pošto je Avdo Hodžić, koji je neko vrijeme bio kurir PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu sa Romanijskim NOP odredom, otišao na slobodnu teritoriju - Mustafa Dovadžija je određen da od Avde preuzme tu odgovornu dužnost. Mustafa je to prihvatio sa oduševljenjem. Tako je nekoliko mjeseci, jednom ili dva puta nedeljno, odlazio iz Sarajeva na Romaniju i vraćao se nazad. Nosio je pušku i sanitetski materijal za odred i partijsku organizaciju na tom terenu. Donosio je vijesti sa Romanije u grad. Pričao je o partizanima sa ushićenjem i ljubavlju. Govorio je o Čiči Romanijskom kao svojevrsnoj legendi. Donosio je vijesti o akcijama partizana, o njihovoj dovitljivosti i hrabrosti. O borbama na Romaniji govorio je sa zanosom svakom koga je sreo, koga je poznao, čak ne vodeći dovoljno računa je li sagovornik uvijek dovoljno provjeren. Zato mu je nekoliko puta skrenuta pažnja da dobro vodi računa pred kim govori, jer smo se bojali da ga neko ne bi odao policiji.

Mustafa je stalno bio naoružan i po gradu je hodao sa svojim omiljenim »gaserom«. On je bio veoma ponosan na to što mu je Partija ukazala povjerenje - da vrši tako odgovornu i tešku dužnost kao što je bilo održavanje veze između grada i slobodne teritorije. Bio je ponosan što može da nosi oružje u gradu koji je okupator zaposio svojim vojnim jedinicama i gdje je ustaška policija progonila komuniste i sve napredne ljude sa svom surovošću svojstvenom fašizmu. Iako je njegov rodni grad bio opasan žicom i bunkerima i zatvoren ustaškom i njemačkom stražom, Mustafa je te prepreke prelazio bez većih teškoća. On ni u jednom momentu nije postavio pitanje da li može proći kroz takav obruč, da li će

mu se nešto desiti. Naprotiv, uvijek je govorio kako za njega ne postoje teškoće i prepreke da odnese sve što treba na slobodnu teritoriju.

Mustafa Dovadžija je bio veoma prijatan čovjek i siguran drug. Volio je društvo i veselje. Stalno je bio nasmijan i raspoložen. Nikada ga nisam vidio zabrinutog i snuđenog. Izraz njegovog lica bio je dječjački dobrodušan, ali u njegovim grudima je kucalo junačko srce istinskog proleterskog borca. Vrlo dobro je-poznao puteve za Romaniju, a znao je i kuda je najsigurnije proći i izaći iz grada. Često je vodio čitave grupe drugova i drugarica koji su odlazili u partizane, upućeni od strane Mjesnog komiteta Partije. Uvijek je sa uspjehom provodio ove borce do slobodne teritorije.

Za sve vrijeme obavljanja dužnosti kurira Sarajevo-Romanija, drug Mustafa je ispoljavao ne samo hrabrost i požrtvovanje, što je bio važan preduslov za takvu dužnost, nego i pokazivao potrebnu dovitljivost i snalaženje što je bila bitna pretpostavka za izvršavanje takvog zadatka. Najednom od tih kurirskih zadataka gestapovci su prepoznali Mustafu u »Založnoj banci«, na obali Miljacke i odmah se dali u potjeru za njim. Agenti Gestapoa su oko pola noći opkolili kuću u kojoj je bio Mustafa bez poziva pristupili razvaljivanju vrata sa namjerom da ga uhvate živog. Tog momenta Mustafa je skoro nag skočio kroz prozor, noseći sa sobom poštu i oružje. U potjeru za Mustafom dala se i grupa ustaša i agenata. U potjeri se naročito isticao jedan od agenata koji je Mustafu pratio u stopu. Nije pucao, ali je Mustafa, videći da će ga snaga izdati, skrenuo pod jedan most koji se zove »Kabodijna ćuprija«. Tu je nastao obračun između agenta i Mustafe, pri čemu je agent likvidiran. Sav izranjavljen uspio je da pobjegne i stigne do svojih drugova u štab Romanijskog odreda. Predao je poštu i ispričao sve što mu se dogodilo. Po narednju komandanta, Čiče Romanijskog, vraćen je u Sarajevo, a drugovima koji su tada živjeli ilegalno u Sarajevu naredeno je da Mustafu smjeste na bezbjedno mjesto i da mu pruže potrebnu zdravstvenu zaštitu.

U partizanima Mustafa je nastavio sa svojim kurirskim poslovima. Putovao je po slobodnoj teritoriji i kroz područja koja su kontrolisali četnici i ustaše. Nosio je poštu za Vrhovni štab i iz Vrhovnog štaba za partizanske jedinice u Bosni.

Najednom od tih mnogobrojnih putovanja četnički izrodi su ga uhvatili i zvjerski ubili. Njegova smrt bila je grozna-četnici su ga živa na kolac nabili. Njihove gazde, njemački fašisti, primjenjivali su slične metode prema progresivnim ljudima i pojedinim narodima. Nazadna i primitivna ideologija potencirala je kod pojedinaca najneljudskiji odnos ne samo prema naoružanom protivniku, nego i prema ženi, djeci, starcima.

Mustafa Dovadžija, neustrašivi partizanski kurir, žrtvovao je svoj život za slobodu, pravdu, za bratstvo među narodima, za ljepši život radnih ljudi. On je, kao i mnogi drugi, sve učinio da se zločincima stane na put, da život ljudi bude ljepši i bogatiji.

Mile Perković

BERUS ANKA

Rođena je 16. decembra 1903. u Splitu, Hrvatska. Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Splitu, a 1922-1926. Filozofski fakultet u Ljubljani. Materijalne teškoće i nemaština Ankine siromašne činovničke porodice uticali su da se veoma rano opredeli za napredni radnički pokret. Još na studijama je pripadala naprednom studentskom pokretu; revolucionarno delovanje nastavlja i kasnije, od

* Uzeto iz knjige Zbornik narodnih heroja.

1926. do 1936. kao profesor gimnazije u Splitu. Zbog razvijanja ideja humanizma, revolucionarnih i socijalističkih ideja kod svojih učenika, već na prvim koracima svog pedagoškog poziva dolazila je u sukob sa školskim vlastima. Pored toga Anka je rasturala marksističku literaturu, a u januaru 1929. povezala se sa Pokrajinskim komitetom KP Hrvatske za Dalmaciju i aktivno radila u njegovoj tehnici. Član KPJ postala je 1934.

Posle jedne provale 1936. bila je uhapšena i osuđena od Suda za zaštitu države u Beogradu, na kaznu robije od dve godine. Kaznu je izdržala, od 1936 do 1938. u Požarevcu. Povratkom u Split nastavila je sa revolucionarnim radom, i već 1939. ponovo je uhapšena i upućena u Lepoglavu.

Ubrzo je puštena na slobodu, ali je iz Splita proterana u Celje. Tu se povezala sa partijskom organizacijom i nastavila sa radom u Mesnom i Sreskom komitetu KP Slovenije za Celje. U Celju se nije dugo zadržala, već je ilegalno prešla u Zagreb i zaposlila se. Odmah se uključila u rad Sindikata radnika i službenika prehrambene industrije. U vreme priprema za ustanak, kao član Pokrajinskog komiteta Narodne pomoći u Zagrebu, radi na okupljanju svih poštenih rodoljuba za borbu protiv okupatora i domaćih slugu. U tim danima bila je jedan od organizatora mnogobrojnih akcija i diverzija uperenih protiv ustaša i Nemaca. U martu 1942. Anka se prebacila na slobodnu teritoriju i održavala vezu između ilegalnih partijskih radnika u Zagrebu i partijskih organizacija u NOV Hrvatske. Kao član Biroa CK KP Hrvatske i instruktor za Hrvatsko primorje od marta do avgusta 1942. aktivno radi na širenju pokreta u Primorju, Gorskom kotaru i Istri. Na Prvom zasedanju ZAVNOH-a, juna 1943. izabrana je za većnika ZAVNOH-a a od novembra 1943. većnik je AVNOJ-a. Od septembra 1943. do oktobra 1944. rukovodilac je i član Povereništva CK KPH za severnu Hrvatsku. Po oslobođenju Dalmacije, krajem 1944. postaje član Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju i Oblasnog NOO za Dalmaciju. Na svim dužnostima Anka je neumorno radila i rukovodila, posebno na širenju narodnooslobodilačkog pokreta i organizaciji narodne vlasti.

Posle oslobođenja zemlje obavljala je niz partijskih i državnih funkcija u SR Hrvatskoj: Ministar u vladi SR Hrvatske (1945-1949); predsednik komisije državne kontrole SR Hrvatske (1949-1950); ministar financija SR Hrvatske (1950-1953). Bila je zastupnik u Saboru SR Hrvatske i član Izvršnog veća SR Hrvatske. Poslanik je Savezne skupštine od 1945-1963. i član Saveznog izvršnog veća od 1953-1956. Sada je član Saveta federacije. Nosilac je partizanske spomenice 1941. i mnogih visokih odlikovanja i priznanja.

Za narodnog heroja proglašena je 24. jula 1953. godine.

JANČAR LIZIKA-MAJDA '

Rođena 27. oktobra 1919. u Mariboru, opština Maribor, Slovenija. Otac je bio železnički službenik. U porodici je bilo šestoro dece.

Lizika je završila osnovnu školu i gimnaziju u Mariboru. Već 1937. kao đak gimnazije, postala je član SKOJ-a. Posle završene gimnazije otišla je u Beograd i upisala se na medicinski fakultet. Stanovala je kod brata Rudija, člana KPJ od 1932. Posle okupacije Jugoslavije, Lizika i Rudi se sele u Ljubljana i zapošljavaju se, po nalogu Partije, u trgovini radio-aparatima, odakle su snabdevali materijalom radio-službu Osvobodilne fronte i NOV. Krajem 1941. Lizika je primljena u KP i radila kao omladinski rukovodilac u rejonu Ljubljana - Vič.

Krajem februara 1943. provaljena je i poslata u partizane, u Dolomitski odred, gde je raspoređuju na radio-telegrafski kurs. Sedamnaestog marta 1943. po-

* Iz zbornika Narodni heroji Jugoslavije.

čela je protiv Dolomitskog odreda neprijateljska ofanziva. Tom prilikom prvi put je ostvarena taktička saradnja između Nemaca i Italijana. Zbog toga partizani nisu mogli, kao obično do tada, da se prebacuju sa italijanske na nemačku stranu demarkacione linije, i obratno. Prvi bataljon je 18. marta u Belškoj grapi u blizini demarkacione linije, upao u obruč. Posle borbe, koja je trajala čitav dan, od oko 140 partizana, probilo ih se samo 17, svi ranjeni ili sa teškim opekotinama koje su zadobili u šumi koju je zapalila minobacačka vatra.

Za vreme ofanzive kursisti su bili pridodati pojedinim bataljonima.

U 1. bataljonu, u Belškoj grapi, nalazila se Lizika Jančar. Prvu borbu, koja je bila i za mnoge iskusne partizane stravična, preživela je nenaoružana. Ipak se nekako probila iz obruča i sa jednom drugaricom sakrila. Uveče 19. marta otišle su u obližnje seoce Belo da nađu hranu i vezu. Ali, tamo su naišle na belogardiste koji su ih zarobili.

Zarobljenike su zatvorili u podrumu, a drugarice odvojeno, u jednu kućicu. Liziku su već prilikom zarobljavanja pretukli. Jedan od oficira ju je udario i udarcima obarao tako da joj je više puta pala partizanska kapa »triglavka« sa glave. Svaki put dizala je kapu sa zemlje i stavljala je na glavu. U zatvoru je Lizika smejući se prkosila izdajnicima.

Čitavu noć su belogardistički oficiri i Italijani saslušavali zarobljenike u kuhinji jedne kuće. Belogardisti su znali daje radio-telegrafista i od nje su tražili da im pokaže skrovišta i radio-stanice. Prkosno im je odgovorila da uzalud od nje očekuju da će išta saznati. Belogardistički kapetan Pavle Vošnar, koji je kasnije uhvaćen i osuđen na smrt u Kočevju, počeo je da šamara Liziku, pa joj je kapa opet pala sa glave. Tada je kazala: »Kuda idem ja, tamo neka ide i kapa!« To je toliko razbesnelo Vošnara, daje izvukao pištolj i ispalio u Liziku tri metka. Leš su odvukli i voćnjak i pokopali. To je bilo posle pola noći, ujutro 20. marta

1943. Glas o junačkom držanju mlade partizanke za nekoliko časova obleteo je čitav kraj. Već sutradan saznalo se o njenom držanju u Glavnom štabu i Centralnom komitetu. Sve do kraja rata, primer Lizike Jančar istican je pred borcima kao primer kako treba da se drži partizan pred neprijateljem.

Za narodnog heroja proglašena je 27. novembra 1953.

KAVČIČ IVAN-NANDE*

Rođenje 14. decembra 1913. u selu Desenjaku kod Ljutomera. Slovenija. Građevinski radnik.

Bio je iz siromašne porodice i rano je morao zarađivati hleb. Postao je građevinski radnik u Ljubljani, gde se ubrzo priključio naprednom radničkom pokretu. Kad je, u januaru 1936. u Savezu građevinskih radnika Jugoslavije, uticaj Komunističke partije postao dominantan, Ivan je počeo aktivno delovati u njemu, pa je 1938. primljen u Komunističku partiju. Otada je sav njegov život posvećen borbi za bolji život radnog čoveka. Već 1936. učestvovao je u osmodnevnom štrajku građevinskih radnika, a u majskom i septembarskim štrajkovima građevinskih radnika 1940. odlikovao se kao sposoban organizator i koji je hrabrio ostale radnike. Takav je bio i u velikim demonstracijama povodom okupacije Austrije, Češke i Poljske i u velikim demonstracijama protiv skupoće 1939. u Ljubljani. Bio je jedan od organizatora »Delavske enotnosti«, koju su komunisti organizovali posle raspuštanja sindikata. U isto vreme bio je i saradnik vojne komisije pri ČK KP Slovenije.

Oktoobra 1940. nekoliko dana posle završenog štrajka, Ivan je pozvan na vojnu vežbu. Kao prekaljen komunist, sa širokim političkim vidicima, stvorio je

* Iz zbornika Narodni heroji Jugoslavije.

među vojnicima prva revolucionarna jezgra iako je bio pod stalnom prisмотрom. Kratko vreme po povratku iz vojske on je, u svom stanu u Tomačevu, razmnožio proglas CK KPS koji je pozivao na odbranu otadžbine, i raznosio ga na ugovorena mesta.

U prvim danima okupacije neumorno je organizovao skupljanje oružja i organizovao prve akcije otpora. Bio je takođe jedan od organizatora Osvobodilne fronte među građevinskim radnicima i u svom rodnom kraju.

Juna 1941. postao je član vojnog komiteta za ljubljanski okrug i član mobilizacijske komisije. Po osnivanju Narodne zaštite bio je prvi vojni referent Okružnog odbora OF za Ljubljanu. Prema spisku koji je tada vodila mobilizacijska komisija već do novembra 1941. u partizanske jedinice je otišlo više od četiri stotine Ljubljančana, većinom radnika i studenata. Nande je svom predanošću i velikom sposobnošću, radio na mobilizaciji tih ljudi, raspoređivao ih u jedinice i brinuo se za veze i opremu.

Februara 1942. osnovano je Povereništvo CK KP Slovenije, koje je imalo svoje sedište u okolini Ljubljane. Sekretar Povereništva bio je Boris Krajger, a članovi Ivan Kavčič-Nande i Franc Ravbar-Vitez. Pored političkih i vojničkih zadataka Povereništvo je imalo dužnost da održava sve veze koje je CK KPS imao sa slovenačkim pokrajinama, sa CK KPJ i Vrhovnim štabom, pa čak i radio-vezu sa Moskvom. Te veze je uglavnom održavao Nande.

Glavni štab NOV i PO Slovenije poverio mu je odgovorne političke i vojne zadatke. Neko vreme je bio politički komesar Tomšičeve brigade. U jednoj od bitaka ove brigade, u kojoj je vršen napad na neprijatelja i u kojoj je on bio u prvim redovima, teško je ranjen. Kad je ozdravio bio je komandant Zapadno dolenskog odreda, a decembra 1942. komandant Druge notranjske zone.

Maja 1943. imenovan je za zamenika političkog komesara Glavnog štaba NOV i PO Slovenije. Njegova glavna dužnost je bila partijsko vaspitanje boraca. Međutim, i dalje je učestvovao u borbama. Pri napadu na italijanski položaj u mestu Sela, kod Zužemberka, blizu Trebnja, Nande je 30. jula 1943. pao pogođen neprijateljskom granatom.

Za narodnog heroja proglašenje 25. oktobra 1943. godine.

BLAGOJEVIĆ VERA

Rodena 1920. u Šapcu, Srbija. Još kao učenica šabačke gimnazije prišla je naprednom revolucionarnom pokretu 1936. Odmah je zapažena njena aktivnost kao mladog revolucionara, pa je primljena u SKOJ. Veoma druželjubiva i neposredna, odlučna i hrabra, bilaje pravi masovik-mladi komunista. Naročitu aktivnost je ispoljila sa mladima Šapca. Pored ostalog pod njenim uticajem i organizacijom došlo je do veoma uspešnog štrajka učenika srednjih škola u Šapcu. Bila je ijedan od organizatora demonstracija protiv skupoće u svom rodnom gradu 1938.

Po završenoj gimnaziji upisuje se na Medicinski fakultet u Beogradu, gde nastavlja revolucionarnu aktivnost. Učestvuje u mnogim demonstracijama koje je organizovala KPJ protiv buržoaskog režima. Zbog toga je bila maltretirana i proganjana od policije i žandarmerije. Sve je to prkosno podnosila, što joj je povećavalo popularnost među studentima i radnicima Beograda. Pošto je prošla kroz školu života, dobija jako veliko priznanje - KPJ je prima u svoje redove 1940.

Odmah nakon okupacije zemlje ostvaruje zadatke Partije radeći u partijskoj organizaciji Šapca. Aktivista je u sakupljanju oružja, podizanju duha otpora, pripremama omladine i žena za predstojeće događaje. Prisustvovala je krajem juna

1941. sastanku kada je razrađivan Proglas CK KPJ od 22. juna 1941. Određena je da u Šapcu organizuje udarne grupe i partijsko-politički rad. Posebno je zadužena za rad među mladima, sa kojima održava ilegalne sastanke, dogovara se o sakupljanju oružja i vršenju diverzantskih akcija.

Na okružnoj partijskoj konferenciji 29. juna 1941. izabrana je kao jedina drugarica u OK KPJ za šabački okrug.

Po formiranju Podrinjskog odreda svestrano se angažuje u radu sa ženama Podrinja. Nalazi se na čelu aktiva drugarica, a avgusta 1941. rukovodi i kulturno-prosvetnim odborom koji okuplja žene-antifašistkinje. Pod njenim uticajem mnoge žene su odlazile da rade pri Centralnoj partizanskoj bolnici u Krupnju, a ona sama je ostala na radu pri štabu partizanskog odreda.

Okružni komitet za Šabac zadužuje je da drži na partijskoj vezi ćeliju u Lešnici, srez Loznica. Ona organizuje sastanke omladine Lešnice, koji je održan na obali reke Drine, gde je dogovoreno da mladi komunisti i ostali omladinci odmah stupe u odred, što su i učinili.

Razvijajući političku aktivnost na terenu okruga, stalno je bila u opasnosti, jer je obilazeći mesta mogla biti otkrivena od neprijatelja. I pored te opasnosti, ona je sprovodila revolucionarnu aktivnost. Na sopstvenu inicijativu prenosila je propagandni materijal i letke u Loznicu, da ih čita aktivistima ovog grada. Na tom putu sreli su je četnici, prepoznali i uhapsili. Posle zlostavljanja, pod pritiskom, bila je puštena. I po drugi put je išla po istom zadatku, a četnici su je opet uhapsili. Zahvaljujući akciji partizanskih boraca, zajedno sa grupom boraca spašena je sigurne smrti.

Kada se posle neprijateljskog prodora u Podrinje Mačvanski partizanski odred povukao, Vera je ostala da nastavi rad na terenu. Međutim, ubrzo su je četnici i po treći put uhapsili, sada u selu Tekerišu. Podvrgli su je strahovitom mučenju. Ništa nije priznala pa su je četnici predali gestapou u Šabac. Tamo su je fašisti ucenjivali nudeći joj »slobodu« samo ako oda veze i one koji su radili za NOR i revoluciju. Vera je sve to odbila i nastavila da se ponosno i hrabro drži. Nemci su je stavili na najstrašnije muke, prebili su joj ruke i noge. Pošto nisu ništa uspjeli da doznaju, osudili su Veru na smrt i streljali je marta 1942. zajedno sa stotinak drugih komunista, skojevaca, boraca i rodoljuba.

U spomen Veri i zahvalnost za ono što je učinila za socijalističku revoluciju i bolju budućnost jedan dom studenata u Beogradu i Omladinski dom u Šapcu nose njeno ime.

Za narodnog heroja proglašena je 6. jula 1953. godine.

Uzeto iz knjige »Zbornik narodnih heroja.

PALKOVLJEVIĆ BOŠKO-PINKI

Rođenje 14. decembra 1920. u Mandelosu, kod Sremske Mitrovice, Vojvodina. Pošto je završio osnovnu školu u svom rodnom mestu, upisao se u srednju školu u Novom Sadu. Kako je u školi postojala jaka skojevska organizacija, Pinki se uključio u nju i već 1940. postao rukovodilac SKOJ-a u školi. Ubrzo je organizovao štrajk učenika, kojim su traženi bolji uslovi učenja i čovečeniji odnos nastavnika. Nešto kasnije je uhapšen jer je njegova skojevska organizacija učestvovala u štrajku tekstilnih radnika. U zatvoru je proveo dva meseca i posle toga pušten, pošto sud nije mogao da utvrdi njegovu krivicu.

U vreme nemačkog napada na Jugoslaviju, 1941. iako nije bio vojnik, Pinki je, odazivajući se pozivu Partije, dobrovoljno stupio u vojsku i u borbi sa Nem-

cima zarobljen. Pre transportovanja u sabirni logor, uspeo je da pobegne iz Rume ponevši sa sobom ijednu bombu, koju je uzeo prilikom istovarivanja nemačke municije, a sa privremenog aerodroma u selu Velikim Radincima uzeo je mitraljez i naoružan stupio u partizane na Fruškoj Gori. Palkovljević je bio i jedan od organizatora čuvenog bekstva komunista iz tamnice u Sremskoj Mitrovici. Posle izvršenih priprema za bekstvo, on je dobio zadatak da sa grupom naoružanih drugova sačeka begunce na izlazu iz prokopanog kanala. Kada su 22. avgusta, posle pola noći, trideset dva zatvorenika, jedan za drugim izašli iz podzemnog kanala, kraj samog zatvora, Pinki ih je sa svojim drugovima prihvatio i odveo na Frušku Goru. Pošto je bilo odlučeno da četvorica ostanu na Fruškoj Gori, a ostali da se prebace u Srbiju, Pinki je prebacio drugove u Bogatić, gde su ih prihvatili partizani iz Srbije.

Pinki je bio neustrašiv borac. Prvi voz u Sremu digao je u vazduh minom koju je sam napravio. Odmah posle toga, usred bela dana, preobučen u domobransku uniformu, sa džakom na leđima, odlučio je da digne u vazduh i železnički most na Bosutu. Iako su mu drugovi govorili da most čuva jaka straža, on je odlučio da pokuša. Prišao je ustaškom stražaru i zamolio da mu da vatre da zapali. Pošto je video pred sobom domobrana, stražar gaje pozvao da uđe unutar u baraku. Pinki je brzo izvadio pištolj i ubio ustašu, a zatim i drugog stražara koji je potrčao iz susedne barake. Deset minuta kasnije postavio je minu i digao most u vazduh. Snalažljivost i neustrašivost su bile odlike koje su krasile ovog borca.

Pinki je bio prvi kurir iz Srema koji je doneo u Vrhovni štab prve izveštaje o narodnooslobodilačkoj borbi u Vojvodini, posle neprijateljske ofanzive u zapadnoj Srbiji i povlačenju partizanskih jedinica prema istočnoj Bosni i Sandžaku. Od početka decembra 1941. kada je po zadatku pošao na put, pa do početka januara 1942. čitavih mesec dana, Pinki se probijao kroz neprijateljsku teritoriju

I bio čak zarobljavan od četnika, ali je zadatak u potpunosti uspeo da izvrši i vratio se u Srem sa potrebnim direktivama. Veza sa Vrhovnim štabom je bila zahvaljujući njemu, uspostavljena. Kada se 10. juna 1942. vraćao iz akcije rušenja mosta, na putu Ruma-Veliki Radinci, zadržao se u Maloj Remeti. U zoru je narod počeo da beži na sve strane jer su u selo dolazili Nemci. Pinki je zauzeo položaj i otvorio vatru, sa namerom da zaustavi Nemce i omogući narodu da pobegne u šume. Kada je pokušao posle toga da se prebaci preko neke čistine, mitraljeski rafal mu je presekao grudi. Na izdisaju je razbio svoju pušku i dvogled, a poslednjim metkom ubio je još jednog Nemca.

Nekoliko dana posle Pinkijeve smrti u sremskim selima nije se čula pesma partizana u znak žalosti za poginulim drugom, neustrašivim borcem Srema.

Za narodnog heroja proglašen je 25. oktobra 1943. godine.

Jože Zanoškar

SMRT REVOLUCIONARA KUZMANA JOSIFOVSKOG

Za vreme napada fašističkih armija na Jugoslaviju nalazio sam se na dužnosti intendanta u Vojnoj bolnici u Kumanovu, kao potporučnik bivše jugoslovenske vojske i osetio sam sve strahote aprilskog rata 1941. godine. Neke jedinice tadašnje jugoslovenske vojske pružile su Nemcima otpor na položajima kod Stracina i Mladog Negoričana, 6. i 7. aprila 1941. godine. Ubrzo su s Ironta u našu bolnicu počeli stizati naši ranjenici. Ta činjenica je, osim ostalog, pokolebala, po činu starije, oficire u kumanovskoj Vojnoj bolnici i oni su sad još čvršće verovali da će Nemci brzo razbiti odbranu kod Štracina. Zato su svi napustili bolnicu.

Ostao sam u Vojnoj bolnici i sticajem okolnosti preuzeo dužnost komandanta. Ranjenicima je trebalo ukazivati pomoć, te sam zato zadržao i sve lekare u bolnici. To sam radio samoinicijativno, kao član KPJ, pošto sam bio upoznat preko naše ilegalne štampe, letaka, proglasa i drugih materijala da se treba boriti na svim frontovima protiv fašizma. Svojim stavom uticao sam na lekare i drugo medicinsko osoblje, pa smo tako pružali pomoć ranjenim vojnicima i civilnom stanovništvu. Tu priliku sam iskoristio i za propagiranje ideja KPJ. U bolnici sam ostao nekoliko dana, sve dok je nisu zauzeli Nemci.

Obukao sam civilno odelo i peške pošao u Skoplje. Iz Skoplja sam se prebacio u Tetovo.

I u Tetovu je već tada bio formiran logor za naše zarobljene vojnike i oficire, u »Monopolu« i u gimnaziji. Među zarobljenicima sam jednog dana prepoznao i svog školskog druga sa Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu inženjera Ivana Savića iz Beograda. Kad su prolazili ulicama grada, obazrivo sam mu se približio. On mi je rekao da mu u tom času mogu pružiti najveću pomoć ako mu nabavim i nekako doturim civilno odelo. Uzeo sam jedno svoje odelo i nekako se provukao u gimnaziju. Savić se presvukao. Nemačkim stražarima smo rekli, kad smo izlazili iz zgrade, da smo nekim vojnicima nosili hranu. Pošto naš odgovor nije bio uverljiv, stražar je potegao oružje. Ali objasnili smo mu da nas je pustio njihov komandant.

Kad smo se srećno izvukli, odmah sam stupio u kontakt sa svojim poverljivim drugovima, najpre članovima Partije. Tako smo tajnim kanalima i vezama pribavili dokumenta za Savića i ispratili ga na put za Beograd. Inače, Ivan Savić je još kao student bio u naprednom omladinskom pokretu.

U to vreme bilo je naređeno da se svi činovnici stare Jugoslavije vrata na svoja radna mesta, te sam i ja morao da, posle 20. aprila, odem u Kavadarce, gde sam bio zaposlen u Duvanskoj stanici. Čim sam se vratio tamo, radnici su počeli redovno dolaziti na posao. Ja sam im bio u neku ruku šef, pa sam uspostavio kakav-takav red u radionicama za fermentaciju i sređivanje duvana. U Duvanskoj stanici je postojala i partijska organizacija. Mi, članovi KPJ smo se dogovorili o tome kako da se postavimo i šta da preduzmemo, s obzirom na to da je u Kavadarcima bio formiran neki akcioni odbor za pripremu i doček okupatorskih bugarskih snaga. Neposredno pre dolaska jedne bugarske policijske jedinice u Kavadarce, krajem aprila, taj odbor je izdao proglas i putem dobošara istakao da sve građanstvo treba da dođe i dočeka bugarsku žandarmeriju. Trebalo je da i radnici Duvanske stanice masovno izidu na doček. Međutim, partijska organizacija je odlučila da nikako ne treba pustiti radnike na doček. Ta odluka se brzo prenela među radnicima, pa oni zaista nisu dočekali bugarske »oslobodioc«.

Policija je kasnije saznala za to i počeli su saslušanja radnika ne bi li odali organizatore. Međutim, radnici su se vrlo dobro držali, glumeći nevešte i neobaveštene, te je sve prošlo bez rdavih posledica.

Ipak, mene su uhapsili, osumnjičili me da sam ja organizovao bojkot radnika. Pošto nisu imali dokaza, morali su da me puste na slobodu nakon nekoliko sati provedenih u zatvoru.

Radnici stanice nisu bili primili plate već dva meseca. Zato su me izabrali kao svog predstavnika da idem u Skoplje i da u upravi »Monopola« uzmem plate za svih 900 radnika. Glavnu upravu tog velikog preduzeća »Monopola«, koje je imalo svoje stanice u mnogim mestima Makedonije, činili su uglavnom Nemci, a Bugari su imali primat samo u nekim manjim mestima. Dobio sam 200.000 bugarskih leva za isplatu radnika.

U međuvremenu u Skoplju sam se sreo sa Strašom Pindžurom, studentom iz Kavadaraca. On je bio član Pokrajinskog komiteta KPJ. Dao mi je partijski zadatak da neki ilegalni materijal odnesem u Tetovo. Bio je to zapravo proglas CK KPJ kojim poziva narod na ustanak.

Tada, u okupiranoj zemlji, već je bila uspostavljena bugarsko-italijanska granica, pa sam, da bih došao u Tetovo, morao preći granicu. Prešao sam je bez ikakvih teškoća, prenevši ceo ilegalni materijal u običnoj tašni. Materijal sam

dao svom bratu Simonu Blaževskom, inače zidarskom radniku i ovaj gaje predao Gocetu Stojčevskom, članu KPJ. Goce (jedan od najistaknutijih partijskih aktivista u Makedoniji, poginuo 1944. proglašen za Narodnog heroja) je putem svojih veza rasturio materijal po Tetovu.

Pre nego sam pošao za Tetovo, izvestio sam Strašu Pindžura da kod sebe imam novac za isplatu nadnica za radnike u »Monopolu« u iznosu od 200.000 leva i pitao sam ga gde da privremeno ostavim taj novac, da ga ne bih nosio. Pindžur mi je predložio da novac ostavim privremeno kod fotografa Blagoja Drnkova.

Novac je na volšeban način nestao iz Blagojeve radnje. Bar je on tako tvrdio. Međutim, po svemu sudeći, Drnkov nije ostao sasvim čist. Da ironija bude veća, u sve se umešala i policija, pa sam čak bio i zatvoren zbog nestanka novca. Šta više, tvrdili su da sam te pare dao Komunističkoj partiji Jugoslavije. Bugari i Nemci su, naglašavali daje to njihov novac i da ga, kako znam i umem, nabavim i da im ga vratim.

U nevolji sam ne bih učinio ništa da u akciju nije stupila Partija.

Strašo Pindžur je obavestio o tome Pokrajinski komitet KPJ i tada je odlučeno da se povede široka akcija među građanima, simpatizerima Partije da se, putem sakupljanja novca za »crvenu pomoć« skupi i ona količina novca koja je nestala u radnji Blagoja Drnkova i za koju je policija mene teretila. Neverovatno je kako je vest o potrebi sakupljanja novca brzo strujala kroz Skoplje, Kavadarce i Tetovo. Za tri dana organizatori akcije su prikupili 200.000 leva i vratili ih okupatorima. Tako sam i ja bio oslobođen.

U julu 1941. godine posle okupacije Makedonije, bugarski okupatori su istakli parolu o tome da svi službenici koji su bili zaposleni u staroj Jugoslaviji nisu »blagonadležni«, da ne znaju »svoj bugarski jezik« i da treba da idu na posao u stare krajeve Bugarske, kako bi naučili pravi bugarski jezik, jer su ih »Srbi iskvarili«. To se posebno odnosilo na makedonske intelektualce koji su završili fakultete u Beogradu, Zagrebu, Skoplju i drugim mestima, jer su nameravali da inteligenciju, koja je bila orijentisana na osnovnu borbu protiv okupatora, odvoji od svog naroda.

Međutim, mi, agronomi i šumari, dogovorili smo se da ne idemo na posao u stare predele Bugarske. Dogovor smo utanačili sa Pokrajinskim i Mesnim komitetom u Skoplju, s tim da povedemo akciju da svi intelektualci koji su završili fakultete ostanu u Makedoniji u službi makedonskog naroda.

S tim u vezi u Skoplju je organizovan sastanak u Savezu poljoprivrednih i šumarskih inženjera i tehničara krajem jula. Odlučeno je da se napiše protestna rezolucija bugarskom Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva u Sofiji. Rezoluciju smo izradili Popantovski, Usepijanov, Ančev, Bruno Sikić, ja i još neki drugovi. Rezolucija je bila napisana na makedonskom jeziku, a sadržavala je 9 tačaka. U njoj smo istakli da intelektualci iz Makedonije žele da ostanu i rade u Skoplju.

Za kratko vreme već je bilo oko 50 potpisa na rezoluciji. Gotovo da su je potpisali svi inženjeri šumarstva i agronomi, jer ih u Makedoniji, u to vreme, nije više ni bilo.

Posle 10 dana, nakon što je rezolucija bila napisana i potpisana, postavio se problem: kako da se ona dostavi ministru poljoprivrede. Smatrali smo da ne treba dokumenat slati poštom, pa smo odlučili da rezoluciju odnesem lično.

Krajem jula, ili početkom avgusta 1941. godine, otišao sam u Sofiju da predam pomenutu rezoluciju ministru poljoprivrede, Kuševu.

Nakon dva-tri dana lutanja, jer sam prvi put bio u Sofiji, pronašao sam Ministarstvo poljoprivrede i insistirao da me lično primi ministar. Zaista me primio. Bio je pažljiv sve dok nije saznao karakter moje posete. Kada se upoznao sa sadržajem rezolucije počeo je da viče da »srpska inteligencija« nije svesna šta

je sve učinjeno za »oslobođenje« Makedonije i pripajanje »majci Bugarskoj«. Hteo je odmah da me uhapsi, ali je izišao, telefonom obavestio predsednika svoje vlade i dobio odgovarajuće instrukcije. Kad se vratio u kabinet, naručio je piće i poslužio me. Bio je ponovo ljubazan, pa je čak pozvao načelnika personalnog odeljenja Ministarstva, te mu naredio da uzme moje podatke i spremi rešenje (zapoved) da me postavlja za oblasnog inspektora stočarstva u Plovdivu. Našao sam se u velikoj neprilici: šta da uradim i kako da se postavim? Mislio sam da je iluzorno da se insistira i dalje na rezoluciji, jer su me odmah mogli uhapsiti. Zato sam zamolio ministra da mi dozvoli da se vratim u Skoplje i da o svemu obavestim svoje roditelje. Pristao je rekavši da imam 7 dana odsustva da završim svoje privatne poslove.

Razume se da se više nisam vratio u Bugarsku. Većina mojih drugova koji su potpisali rezoluciju takođe nisu otišli na rad u Bugarsku. Ja sam radio u Ržaničanima, na fakultetskom imanju »Ergela« kod Skoplja. Tamo je radio i inženjer Bora Atanacković, koji je bio član KPJ. Kasnije je poginuo u okolini Valjeva, kao politički komesar partizanskog odreda.

Kad su mi roditelji došli iz Tetova u posetu, iznajmio sam im kuću u Skoplju (ja sam imao iznajmljenu sobu u Ržaničanima). Krajem januara ili početkom februara 1942. godine, pitala me Ljiljana Čalovska da li mogu, u kuću mojih roditelja, da sklonim jednog odgovornog druga. Bio je to Bane Andreev sekretar PK KPM. Iz predostrožnosti mi je naredio da prekinem vezu sa svim članovima KPJ koji su svraćali u našu kuću. To nije bilo veoma teško, jer su veze bile i te kako važne za dalji uspeh pokreta. Ali kao disciplinovani član KPJ morao sam da se pokorim višem rukovodstvu Partije.

Sredinom 1943. godine u našu porodičnu kuću u Skoplju svratio je revolucionar Kuzman Josifovski-Pitu. U njoj se skrivao više od 6 meseci. U Skoplje je došao sa slobodne teritorije iz zapadne Makedonije (Kičevo, Tetovo, Debar i druga mesta). Kuzman je pravi narodni tribun i neustrašivi borac za slobodu. Svoja prva borbena iskustva stekao je na Beogradskom univerzitetu, uključivši se u tokove naprednog studentskog pokreta.

Kada je došao u Skoplje sa slobodne teritorije, iz Kičeva, noćima je pričao o borbama partizanskih jedinica protiv fašističkih zavojevača, o životu i radu boraca u veoma teškim uslovima, o napornim marševima, iznenadnim sukobima sa neprijateljem, itd. Govorio je i o skorom oslobođenju Makedonije i cele Jugoslavije, jer je u to vreme i Crvena armija počela da zadaje teške udarce Hitlerovim fašističkim jedinicama. Neumorno je radio i vodio računa da svaki slobodan trenutak maksimalno iskoristi, pa je održavao razne veze preko kurira i pisama sa svim krajevima Makedonije. Održavao je veze i sa Vrhovnim štabom NOV i POJ i drugom Titom, preko pisama, kurira i radio-vezom. Naročito su bile jake njegove veze sa Prilepom, Kumanovom, Titovim Velesom i drugim centrima Makedonije. Uvek je nestrpljivo iščekivao hoće li se određenog časa i dana pojaviti osoba koja je održavala vezu s njim, jer je strepio da ne dođe do provale.

U Skoplju je, inače, bio stalno u pokretu, išao je sa jednog na drugi sastanak. Skopskim partijskim organizacijama je pružao veliku pomoć. Lične veze je mnogo cenio. Bio je vrlo tačan, a to je zahtevao od svih, od kurira pa sve do partijskih rukovodilaca.

S njim sam često razgovarao o mnogim pitanjima naše revolucije.

Između ostalog i o sazivanju Antifašističkog narodnog Sobraanja Makedonije. Razmišljali smo koji sve borci i antifašisti treba da uđu u Sobraanje, da bi proglasili slobodnu Makedoniju u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Pošto je bilo neophodno da svi delegati napuste Skoplje i ostale gradove Makedonije i da se nađu na oslobođenoj teritoriji, Kuzman ih je pripremao za taj poduhvat. Dakako, najviše je radio s drugovima iz Skoplja, odakle je slao i nove borce u partizanske jedinice.

Ovaj revolucionar i narodni heroj, koji je mnogo doprineo oslobodenju Makedonije, nije dočekaio potpuno oslobodenje svog naroda, već je pao kao žrtva bugarskih fašista 24. februara 1944. godine u Skoplju.

Inače, slučaj je hteo da poslednje trenutke svoga života provede sa mnom. Možda je mogao i da ostane u životu da nisam ja, umesto njega, otišao na zakazani sastanak...

Tih dana saveznička avijacija često je bombardovala Skoplje. Da ne bismo poginuli od bombardovanja, Kuzman mi je naredio da nađem kuću van Skoplja i da tamo napravimo skrivnicu. Našli smo jednu zasebnu kuću na Vodnu iznad železničke ložionice, koja je u to vreme bila prazna. Mino Minov i moj otac Matija su bili zidari, te su se obavezali da do 25. februara ozidaju skrivnicu.

Kuzman je u to vreme održavao veze i sa Bojanom Blgarijanovom- Ankom, koja se nalazila u Skoplju. Pomoću nje je trebalo da uspostavi vezu sa Bugarskom komunističkom partijom u Sofiji.

U to vreme, iz Sofije je došao u Skoplje Ankin brat Krum, te je Anka upozнала Kuzmana s njim i rekla mu daje on najpogodniji za postavljanje veze sa bugarskom partijom. Kuzman je pripremio pismo za CK u Sofiji, dao ga Krumu i rekao da donese odgovor u Skoplje najkasnije do 17. februara. Međutim, do 17. februara Krum se nije vratio u Skoplje, a mi smo se već preselili u kuću na Vodnu, iako skrivnica još nije bila gotova.

Krum je pošao vozom iz Sofije. Ali uhvatila gaje policija. Pošto su kod njega našli pisma za Anku i Kuzmana, mučili su ga, ali nije priznao ništa. Ubijen je u sofijskom zatvoru.

Fašisti su u pismima našli adrese i krenuli u Skoplje da uhvate i ostale. Tako su 24. februara bugarski policajci i agenti došli prvo u stan Anke Blgarijanove, koja je spavala u jednoj maloj vinogradarskoj kućici blizu našeg skrovišta. Kad su nju uhvatili, krenuli su prema nama. To je bilo fatalno za Kuzmana, pošto su kuću blokirali oko 6,30 časova ujutru, a ja sam već bio otišao u grad da mu organizujem sastanak, uspostavim vezu i odnesem pismo. Toga jutra, 24. februara

1944. godine, izišli smo na terasu oko 5.30 časova, pogledali u nebo i ustanovili da će dan biti lep, te će Skoplje biti ponovo bombardovano. Zato je Kuzman odlučio da ostane u vili, a meni je rekao da odem u grad, organizujem sastanke i da se uveče vratim.

Kuzman nije imao ni pištolj, jer gaje te noći ostavio u gradu, odnosno u mojoj staroj kući. Inače, od njega nije se nikada odvajao. Kada su agenti počeli da lupaju na vrata, Kuzman je bio sam i nije im otvorio. Skočio je sa prvog sprata, kroz prozor u baštu, a fašisti su počeli da pucaju. Ali on je već u njivi na kojoj je još bila stara kukurozovina koja ga je pomalo zaklanjala. Ipak su ga ranili u nogu. Hramajući i dalje je trčao prema pruži, koju su čuvali bugarski vojnici. Tu se našao jedan vojnik - čuvar, iznad ložionice, koji je čuo veliku pucnjavu za čovekom koji beži i pošto Kuzman nije stao ubio gaje na samoj železničkoj pruži.

Posle ubitstva Kuzmana, istog jutra obavestio sam Stileta Milevskog da je ubijen Kuzman Josifovski - Pitu, odnosno Mitre, kako su ga u porodici zvali. Milevski nije odmah poverovao. Ja sam se odmah sakrio kod Dimitrija Mandeovskog iz Egejske Makedonije, koji je radio na »Ostrvu« u objektu »Mladenović«, u Dolnom Lisičju. Kod njega sam ostao nekoliko dana.

Posle izvesnog vremena, kada se smirila situacija oko Kuzmanovog ubitstva, bio sam već u majskoj ofanzivi kao načelnik Ekonomskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POJ za Makedoniju. Doznao sam daje u mojoj kući u Skoplju nekoliko meseci živeo i radio Ljupčo Arsov, koji je preuzeo sve funkcije i veze koje je do tada držao Kuzman. Ljupčo Arsov je ostao u našoj kući sve do odlaska u partizane.

Jordan Blaževski

KURIRSKE STANICE U SLOVENIJI*

Prva kurirska stanica TV-1 (terenski vod), čiji komandir sam bio ja, bila je formirana septembra 1942. u podnožju planine Krim. Iskopali smo zemunicu, pokrili je zemljom a preko nabacili mahovinu i granje. Iznad zemunice zasadili smo mlado drveće, tako da neprijatelj, ako bi slučajno naišao nebi mogao ni po čemu naslutiti da bi se tu moglo nalaziti sklonište partizanskih kurira.

Naš najvažniji zadatak bio je održavanje veze sa Glavnim štabom NOV i PO Slovenije i Centralnim komitetom KP Slovenije, koji su se tada nalazili u Plhograjskim Dolomitima. Deo rukovodstava narodnooslobodilačkog pokreta boravio je i sa druge strane Ljubljane u Podlipoglavu.

Naša kurirska linija išla je sa Krima preko Barja, Crne vasi, reke Ljubljance i sela Brezovice. Najteža prepreka bila je reka. Bila je suviše duboka da bi se mogla pregaziti. Pomogao nam je jedan stolar koji je od tankih letava napravio kostur čamca, negde smo pronašli šatorsko krilo koga smo zategli preko kostura. Tako smo imali čamac s kojim smo se prevozili preko Ljubljance. Pomoću njega smo iz noći u noć prevlačili sa jedne na drugu obalu literaturu koja se štampala negde u Dolomitima. Mi bi čamac donosili sobom dok bi nas na drugom bregu čekali kuriri sa Dolomita radi predaje pošte i literature. Čamac je bio mali i nismo smeli da ga mnogo opteretimo. Pomagali smo sebi tako što bi kurir najpre pomoću vesla prešao preko i prevukao kanap. Na suprotnoj strani bi čamčić napunili sa literaturom da bi ga pomoću kanapa prevukli. Ako je bilo potrebe ponovo bi prevukli čamac, tako bi radili dok nebi prevukli sav teret.

Tim čamcem nismo prebacivali samo poštu i literaturu, nego i ljude. Jednom prilikom smo na taj način prebacili četrdeset putnika. Ovim putem je u nekoliko navrata prošao i Boris Kidrič. Kidrič je uvek za nas imao lepu reč i donosio nam ponešto za jelo. Meni je poklonio ručni sat.

Decembra meseca 1942. na našu stanicu došao je Ivo Lola Ribar. Zbog visokog vodostaja nije mogao odmah preći reku, tako daje nekoliko dana ostao kod nas. Pričao nam je o borbama i uspesima u drugim krajevima naše zemlje.

Kada su kasnije organizovane i druge kurirske stanice, naša stanica održavala je vezu sa TV-2, koja se nalazila na Dolomitima, s TV-10 koja se nalazila u kanjonu reke Iške, s TV-1a u šumi iznad Želimlja, i preko predela Barja do Podlipoglava gde su se nalazila neka politička rukovodstva.

Italijani i domaći izdajnici su ubrzo naslutili, da se negde u predelu Krima nalazi neka grupa partizana, koja obavlja kurirske poslove. Skoro nije bilo dana da nisu vršili ispade u šume na severnim padinama. Ipak nisu imali hrabrosti da ulaze dublje u šumu.

Prelaz preko reke svakim danom je bio opasniji i teži. To posebno u jesenjem periodu kada bi jako narastao vodostaj reke. Čamac nam se nekoliko puta prevrtao, čak je jedan od kurira tako i nastradao. Pored tih nevolja belogardisti su počeli kontrolisati i obale.

Kada bi napadao sneg veliku opasnost predstavljali su tragovi. Da bi zavarali tragove morali smo granama iza sebe vršiti zagrtanje što je išlo jako sporo i bilo je veoma naporno. Neprijatelj nas je sve češće tražio. Imali smo i sreće da u tim hajkama nije niko stradao, jedino su nam nekoliko puta pronašli zemunice iz kojih bi nam oduzeli hranu i polupali suđe. Morali smo se premestiti dalje od Barja čak u kanjon reke Iške. Ovde smo bili sigurniji ali zbog udaljenosti teže je bilo održavati vezu, jer se u toku noći moralo doći do reke i natrag.

U mesecu maju 1943. dobio sam poziv da se javim u Stare žage na Dolenjskem. U Centralnom komitetu dobio sam zadatak da zajedno sa kontrolorom kurirskih stanica Abijem idem u Slovenačku primorsku. Na vezu sam čekao nedelju dana na kurirskoj stanici TV-15.

Na stanici su me jako lepo primili. Pored tog prijatnog iznenađenja posebno me je obradovalo što sam na stanici, kao komandira, zatekao Toneta Možeta sa

* Iz knjige »Kliče glavni štab«.

kojim sam se upoznao 1937. kada nas je na putu za Španiju uhvatila policija. Došlo je do izdaje zbog koje je na otoku Braču uhvaćeno 140 dobrovoljaca, namenjenih u Španiju. Kad nam već nije uspelo da se protiv fašizma borimo na tlu Španije bar se sada borimo na domaćem tlu.

Kada sam se u oktobru 1943. vratio u Stare žage kada me je Centralni komitet KP Slovenije imenovao za komesara relejnih kurirskih stanica Slovenije, ponovo sam došao u dodir sa stanicom TV-15.

Posle kapitulacije Italije stanica se nalazila u Poljanama kod Dolenjskih Toplica, tu se nalazilo i rukovodstvo relejnih stanica. Pošto su se rukovodstva tada nalazila na Kočevskom rogu i u Beloj krajini kurirska stanica TV-15 postala je centralna kurirska stanica i ona je održavala neposredan kontakt sa glavnim rukovodstvima Slovenije, naročito sa Centralnom tehnikom CK KP Slovenije. Ona je predstavljala neku vrstu glavne pošte.

Sa TV-15 slana je pošta i literatura na sve strane: Štajersku, Korušku, u Notranjsku, Primorsku i Gorenjsku, zatim preko Bele krajine za Hrvatsku i u Vrhovni štab.

Na stanici je zbog toga bilo više kurira nego na ostalim stanicama. Ovde ih je bilo od deset do petnaest, pre svega komunisti i skojevaca. Na stanici je bila i odlična organizacija posla.

Bila je uvedena dežurna i stražarska služba, a preko telefonskih linija nalazili su se u vezi sa vojnim štabovima i političkim institucijama u neposrednoj blizini.

Radi transporta literature koja se štampala u štampariji »Urška« na Rogu, imali su mazgu, koja je svake noći na stanicu donosila oko osamdeset kilograma razne literature, koju bi kuriri, zatim, raznosili na sve strane.

U nadležnosti stanica bilo je i prebacivanje preko reke Krke, što je, do kapitulacije Italije bilo veoma rizično, jer su svuda duž reke postojala neprijateljska uporišta.

Možemo reći daje stanica TV-15 veoma uspešno obavila svoj zadatak u narodnooslobodilačkoj borbi.

Ludvik Kukavica-Papež

ILEGALNI KURIR CK KPJ KRISTA ĐORĐEVIĆ

Na adresu: Drugarica Krista Đorđević, Kondina 24/11 u Beogradu, prispelo je pismo ispisano poznatim rukopisom.

Pismo - pozdrav glasi:

»Dragoj Kristi!

Puno pozdrava sa Vange

Josip Broz Tito«.

Pozdravu za Kristu pridružili su se: Zinka Kune i Ljuba Ilić.

Pismo prijatelja uvek stiže u pravi čas, ako stigne. Tako je bilo i s ovim pismom. Krista se oporavljala od povrede kuka. Dugo se oporavljala. Uglavnom upućena na sebe, sama posle svega.

Ili, možda, ipak, nije sama?

Ko je Krista Đorđević?

RODOLJUB ČOLAKOVIĆ I PETAR STAMBOLIĆ SVEDOČE

Krista Đorđević rođena je 1892. godine 19. marta. Kćerka je dr Svetislava Šumanovića, a supruga dr Đurice Đorđevića.

Ko su ti ljudi, ko je Krista Đorđević?

Rodoljub Čolaković Ročko (»Kazivanje o jednom pokoljenju«):

»Lola mi je kazao (Čolaković je tada u ilegali - prim, naša) da me vodi kući ugledne beogradske gospođe Kriste Đorđević. Ona je spremno prihvatila da me primi u svoju kuću...

To je idealan stan, jer niko ne sluti da bi ta gospođa bila spremna da u svojoj kući krije ilegalca...

Krista Đorđević, kao simpatizer Partije, spada po svom porijeklu i po ozbiljnosti s kojom je vršila obaveze prema revolucionarnom pokretu među izuzetne ličnosti. Porijeklom je iz Srema, iz bogate srpske porodice Šumanovića. Kći pobana Hrvatske prije prvog svjetskog rata, visokog vladinog funkcionera u Zagrebu, supruga dr Đurice Đorđevića, jednog od osnivača Medicinskog fakulteta Beogradskog univerziteta, s kojim je došla u Beograd 1918. godine. U novoj sredini Krista se posvetila javnoj djelatnosti. Bila je jedan od osnivača društva za njegovanje umjetnosti »Cvijeta Zuzorić« i njegov najagilniji član. Obrazovana, imućna, veoma komunikativna, Krista je vrlo brzo stekla veliki ugled u beogradskoj intelektualnoj sredini, među onim svijetom koji je prezirao ratne bogataše, skoroeviće, korumpirane političare, svu onu šarenu družinu koja je davala ton službenom Beogradu. U njenoj kući bilo je stecište profesora i umjetnika...

Družeci se sa studentima ona je osjetila koliko u njihovom buntu ima plemenitog zanosa i spremnosti za odricanje. Odavno više nije imala iluzija o vladajućim krugovima, o buržoaziji...

I počela je da pomaže revolucionarni pokret. S početka materijalno, a onda i raznim uslugama. U njenoj kući stanovali su ilegalci, održavani ilegalni sastanci, pohranjivani su partijski materijali, a ona sama odnosila je u Pariz pisma i izvještaje. Za Kristu nije znala partijska »tehnika«; nju je držao »na ličnoj vezi« Lola Ribar, koji ju čuvao »samo za najpoverljivije poslove«.

KRISTI SA POŠTOVANJEM

- U sećanjima, koja nam je kazivala, Krista Đorđević pominje i vas, kao jednog od intelektualaca-komunista i ilegalaca. Neko vreme bili ste njena partijska veza. Sećate li se vi Kriste iz tih dana, družu Petre Stamboliću?

- Da li se sećam? Ja sam veliki prijatelj... oprostite! Krista je moj veliki prijatelj. Da li se sećam? Čoveče! Da u jednom trenutku nije bilo Kriste Đorđević, ničeg se više ne bih sećao. Bio bih mrtav da toga časa nije bilo Kriste. Godine

1942. jedan čovek nije izdržao mučenja u policiji. Progovorio je, a znao je mnogo. Odao je puno imena, adresa. Bila je to velika provala u Beogradu. Zapretila mi je velika opasnost. Krista mi je nalazila bezbedne stanove. Činila je to hrabro, ne misleći na opasnost i maštovito. Nikome nije palo na pamet da me potraži u kućama bogataša, gde sam se, uz Kristinu pomoć, sklanjao.

Krista potiče iz bogate porodice, veoma ugledne, ne samo i ne, pre svega, po bogatstvu. Njen otac i njen suprug bili su, za ono doba, vrlo obrazovani intelektualci s velikim zaslugama za svoj narod, za napredak toga naroda. U takvoj porodici se rodila i odrasla gospođa Krista. Rekoh namerno »gospođa Krista« ne bih li jasnije prikazao put koji je morala i koji je prošla drugarica Krista Đorđević, dama iz »najvišeg beogradskog društva« da bi postala ilegalac, partizanka, partijski kurir s najdelikatnijim zadacima, revolucionar-komunista. Jer, ona to jeste, iako, koliko ja znam, nikad nije postala član Partije.

U ono vreme poznavala je i bila prijatelj mnogih komunista-intelektualaca. Pomoć koju nam je tada pružala neprocenjiva. Pamtim dva slučaja. Jedan naš drug je toliko mučen u policiji daje pretrpeo nervni slom. Plašili smo se da u

takvom stanju ne oda što je znao, a znao je mnogo. Bili smo pred surovom dilemom: kako sprečiti? Ili, kako se tada govorilo: kako »likvidirati slučaj«?

Krista je našla načina da tog obolelog druga prebaci u bolnicu i dalje, na sigurno mesto.

U jednom od stanova u kojima sam boravio nije bilo radio-aparata i Krista je u svojoj kući za mene slušala vesti »Slobodne Jugoslavije«. Na osnovu njenih izveštaja, pripremio sam materijal. I načinio dve pogreške. Druga Vlahova sam posrbio, a Kardelja proglasio za naprednog hrišćanskog socijalistu. Drugovi su mi kasnije oprostili.

O tome kako je beogradska inteligencija primila odluke Avnoja, obaveštavala me je Krista. U jednoj raspravi o tim odlukama, pričala mi je Krista, astronom, akademik Milanković je rekao: »Dakle, dolaze partizani. Meni su jednu knjigu preveli Rusi, ali, šta ćete vi ostali?«

Ceneći njene zasluge, hrabrost, njen društveni ugled, odlučili smo 1943. godine da Krista pređe na slobodnu teritoriju, na dužnost predsednika AFŽ za Srbiju. Odluku sam joj ja saopštio. Primila je bez reči. Ne, ipak je, rekla: »Kada treba da krenem?«

Toliko što se tiče Kriste.

BILI SU DRUGAČIJI

Što se tiče... Pa, Krista se ne žali. Dali smo joj stan. Malo neudoban, malo i prohladan, a ni presvetao nije. Dosta nam je vremena trebalo i dok smo se dosetili kako da joj odredimo penziju pravu, koja joj po svemu pripada. Ona je svoje dužnosti brižljivije obavljala, tako nekako ispada. Svi smo onda bili mladi, zar ne?

- Eto, drugarice Krista, ako sam dobro pribeležio, a trudio sam se, čuli ste šta o vama kažu vaši stari prijatelji, nekada komunisti-ilegalci, a danas komunisti-visoki funkcioneri.

Želite li vi nešto da kažete o njima? Naročito o tome kako ste u opisanim okolnostima materijalnim i društvenim vaše porodice dospeli među značajne revolucionare? Kako, zašto se to dogodilo?

- Rđavo izgovaram krupne reči, ali, neka bude! Ponosna sam na patriotizam moje porodice. One moga oca i one moga muža. Mislim daje to osnova svega-

Otkuda simpatija za komuniste, prijateljstvo sa njima? Kako i zašto sam prihvatila njihove ideje i, ako to nije neskromno, nastojala da se ostvare?

Svakako ne iz čisto ideoloških razloga. Na taj način nisam razmišljala. U početku, sigurno ne! Imala sam širok krug poznanika u intelektualnim krugovima Beograda. Među njima bilo je, kako se kasnije ispostavilo, dosta članova Komunističke partije Jugoslavije. Ja to, u prvi mah, nisam znala. U prvom trenutku to me nije ni interesovalo. Ono što me zbližilo sa tim ljudima, mladim najčešće (bilo je među njima mnogo i studenata), nisu bili njihova doslovno politička ubeđenja i namere. Oni, uostalom, u ono vreme, nisu glasno ni izvikivali svoje političko vjeruju. Zainteresovali su me svojim ozbiljnim, osmišljenim stavom prema životu. Jednom impozantnom odgovornošću, prema sebi i drugima. Samo-poštovanjem koje su gajili. Postojanom, ozbiljnom strogošću, koju nisu nametali drugima. Tako su se mogli ponašati samo ljudi koji su verovali da na ovom svetu imaju značajnu misiju. Nije moglo a da se ne oseti da su iskreno i duboko verovali u tu misiju. Spremnost da se žrtvuju za svoju ideju, a da ostanu nepoznati, činila ih je drugačijim od nekih mladih ljudi iz dotadašnje moje sredine, ili, krugova, kako hoćete, koji su u životu tražili sve pre nego priliku za pregnuća. Ti mladi ozbiljni ljudi, intelektualci-komunisti, bili su radoznali, prijemčivi za nova saznanja, često prilično obrazovani, a, svakako, dobro obavješteni o kulturnim prilikama. Onda, u ono vreme, bili su vrlo tolerantni. Umeli su da reaguju žestoko, ali, bez grubosti. Ne kažem da su bili jaganjci, ne bogami! Ali, znali su nino-

ge argumente, upotpunjavali ih novima, pa, valjda, zbog toga, nisu ni imali potrebe da vređaju ljude koji njihova shvatanja nisu delili.

Život nikad neće prestati da pruža razloge za nezadovoljstvo i razne pobune mladih - ako mladi to jesu. I onda je bilo mnogo nezadovoljnih mladih ljudi. Ali, intelektualci-komunisti razlikovali su se i u nezadovoljstvu. Nikad ih nisam videla kao dešperadose... Da, bilo je neke superiornosti u njima.

To se ja sećam njih, iz onog vremena, naravno.

»SPANCI« U FOLI-BERŽERU

- U ono vreme, bilo je to, mislim, 1937. godine, imala sam mnogo prijatelja među naprednim studentima i intelektualcima uopšte. Samo sam slutila da su komunisti. Neke od njih sreća sam te godine u Parizu. Sećam se susreta u jednoj knjižari. Lenjinove knjige bile su, kako bi se to danas reklo, bestseler u Parizu. Sa dvoje mladih medicinara pošla sam u knjižaru »Arizona« da kupim knjige. Ah, da! Prilikom prve posete toj istoj knjižari, predala sam jedan paket koji sam spremila nekim prijateljima u inter-brigadi u Španiji. »Paket predajte Pavloviću u knjižari »Arizona«, on će ga poslati drugovima«. »Tako je, rekao je Pavlović, paket ću poslati drugovima. Ostavite ga ovde«. Bila je to neobična prostorija, pola soba, pola magazin.

Toga Pavlovića sam ponovo zatekla u knjižari.

- Jedan drug želi da se upozna s vama, rekao je.

Pavlović me je odveo u onu pola-sobu, pola-magazin, gde sam, prilikom prve posete, ostavila paket za prijatelje »Špance«.

U toj prostoriji čekao je drug koji je želeo da se upozna sa mnom.

- Ovo je puka formalnost, gospodo Kristo. Ja vas već znam. Znam i da imate lepu, veliku kuću u Beogradu. Za mesec dana, otprilike, doći ću. Rado bih se smestio u vašoj kući. Šta vi o tome mislite?

- Kuća je, zaista, dosta velika, baš kao što ste opisali. Smestite se.

- Mislim da je dobro da znate i jedan detalj. Ja sam ilegalac.

- Ja o tome ne znam ništa.

Bio je to, kasnije sam doznala, Sreten Zujović. Rđavo je bio odeven.

Još je rekao: »Mnogo vas je pozdravio Kovačević. Nije mogao da vas sačeka. Otputovao je«. Taj moj prijatelj je iz Beograda otputovao na Svetsku izložbu u Parizu, ali, nije je razgledao. U času kad mi je isporučen pozdrav od njega, on je već bio u inter-brigadi, negde u Španiji.

Odlučila sam da i ja nešto učinim za ove mladiće koji su došli »na Svetsku izložbu«. Da učinim i to odmah, istog dana, jer sutra već, možda, neće biti tu, kao što nije tu Kovačević. Možda će i oni hitno krenuti da se prebace u Španiju.

Što sam odlučila, to sam i učinila. Pozvala sam sve naše »Špance« u Foli-Beržer.

- Sjajno! rekao je jedan od njih. Nasmejao se gromko.

- Zašto?

- Nema boljeg mesta, gospodo, rekao je.

Bio je lep program te večeri.

Izlazeći iz one prostorije gde sam razgovarala sa Zujovićem, primetila sam u jednom uglu onaj paket koji sam pre nekoliko dana ostavila Pavloviću da ga pošalje mojim prijateljima u Španiju. Bio je otvoren i prepakovan.

DOĆI CU USKORO U BEOGRAD

Onaj drug s kojim sam se upoznala, rekao je:

»O mom dolasku bićete obavešteni u decembru«.

Nije došao. On ne.

Došao je Ivo—Lola. Lola je bio neverovatan! Znete li vi daje on prevaspitaó čitavu svoju porodicu? Jeste, čoveče, jeste!

Došao je Lola i rekao:

- Pristala si da primiš Crnog. Neće doći. Nemoj rano da se raduješ (on se uvek šalio - a možda tada i nije?). Doći će jedan drugi drug. - Došao je taj drug. Bio je to Rodoljub Colaković - Roćko. Danima nije izlazio iz svoje sobe. Znali su ga. Izlazio je samo noću na sastanke. Rekao bi da čuje sobarica: »Kako je lepo šetati po snegu!« Sobarica bi se osmehnula. U znak ućivosti, ili je razumela više nego što je mislio Roćko?

Upozorila sam vas da sam rđav pripovedač, a godina je mnogo! Preskačem događaje.

Roćko je boravio u mojoj kući po mom povratku iz Pariza. U međuvremenu posetila sam Prag i zadržala sam se u Cehoslovačkoj tri meseca. Ne sećam se više zašto sam putovala.

Na povratku za Beograd, ponovo sam svratila u Pariz.

Neko od drugova, čini mi se da je to bio Roćko, a mogao je biti i ko drugi, rekao mi je istu rećenicu kao i Pavlović, onda u knjižari:

»Jedan drug želi da razgovara sa vama. Cekaće vas na tom i tom mestu. Imaće u rukama otvorene novine. Te i te.«

Na zakazanom mestu srela sam druga koji je želeo da se upozna sa mnom. Držao je u rukama novine. Te i te. Otvorene.

Bio je taj drug u neobično elegantnom grao odelu, s velikim prstenom na ruci. Lep, dragocen prsten!

- Neću vas dugo zadržati. Možda ću uskoro doći u Beograd. Ovim vam najavljujem posetu. Sta ako poseta potraje duže? Bićete blagovremeno obavješteni o mom dolasku.

Na povratku za Beograd, putovala sam sa ono dvoje medicinara studenata

- komunista. Putovali smo istim vozom. Oni su bili u III razredu. Negde u putu, pošla sam da ih posetim. Malo smo porazgovarali. Skrenuli su mi pažnju da ih prati neki agent.

Vratila sam se u svoju kabinu u spavaćim kolima.

Malo kasnije, primetila sam onog agenta pred vratima. Skoro i ne krijući, buljio je drsko u mene.

Otvorila sam vrata i upitala ga:

»Da li tražite nekoga?«

»Vi svoj posao, gospođa«, rekao je.

»Kad već zajedno putujemo, rekla sam, da se i upoznamo.«

Ja sam Krista Đorđević, žena profesora dr Đurice Đorđevića. Možda ste nekad čuli za to ime?«

Malo je ubledeo, žurno skinuo šešir, kasnije gaje sve vreme gužvao šakama

- mislim da taj šešir više nije služio ničemu.

»Prokleta, prokleta moja služba! Sto puta prokleta! Gospođo, najućtivije vas molim da izvinite. Ovo je nesrećni nesorazum. Da li sam čuo za gospodina doktora Đorđevića! Vi se šalite, gospođo! Pa on je za naš srpski narod...«

Nešto u tom smislu.

Do kraja putovanja trudio se oko mene. Donosio limunadu. Otvarao i zatvarao prozor. Kondukeru je naredio da hodnikom prolazi tiho.

Na beogradskoj železničkoj stanici natovario je na leđa sve moje stvari i ispratio me do taksija. Među mojim stvarima bio je i onaj kofer u kome su bila Lenjinova dela.

Sa šeširo m zgužvanim u ogromnoj šaci agent je sačekao da taksi odmakne od ugla, pa se još jednom naklonio.

Mnogo kasnije saznala sam ko je bio moj gost.

Od mog povratka iz Pariza, prošlo je bilo dosta vremena! Ne sećam se tačno koliko, ali, mislim daje već bio početak 1938. godine.

Jednog dana, primila sam kratko pismo iz Carigrada.
U pismu je stajalo:
»Poslovno sam bio sprečen da dođem kad sam obećao.
Dolazim uskoro.

Ni u Carigradu, ni u bilo kom gradu na svetu, nisam poznavala nijednog jedinog Valtera.
»To je onaj drugi kojim sam te upoznao u Parizu... Da, baš taj u elegantnom odelu. - Nasmejao se Lola. - Kako si baš to upamtila?«
Posle nekoliko dana, dok sam se odmarala u sobi, došla je sobarica.
»Gospodo, jedan gospodin, izvesni inženjer Brkić, moli da ga primite.«
Nikakvog inženjera Brkića nisam poznavala.
Pošla sam u susret nepoznatom gostu.
Bio je to čovek koji mi je pisao iz Carigrada. Valter, to jest, inženjer Brkić, odnosno onaj s kojim sam se upoznala u Parizu.
»Nadam se da me se sećate? Da vas nisam uznemirio?«
Taj je čovek proveo nekoliko dana u mojoj kući. Za razliku od ostalih koji su, povremeno, stanovali kod mene, a koji su izlazili samo noću, on je svakog dana odlazio u duge šetnje. Mnogo kasnije, mislim da je to bilo 1942. godine doznala sam koje bio moj gost Valter, odnosno inženjer Brkić: na jednoj oglasnoj tabli u gradu bio je izlepljen plakat: »Sto hiljada zlatnih maraka onome ko...«
Na slici je bio nekadašnji moj gost. To jest, Josip Broz Tito.

INŽ. BRKIĆ, ODNOSNO VALTER, ODNOSNO TITO

- Inženjer Brkić, odnosno Valter, uistinu Josip Broz Tito boravio je u mojoj kući u Ulici Strahinjčića Bana, krajem 1937, ili početkom 1938? Biće ipak, daje to bila 1938. godina, godine dobro ne pamtim. Ah! da! Pa to sam vam već ispričala.

Tom prilikom predao mi je na čuvanje jedan kofer.

Ako se dobro sećam, rekao je:

»Ako nešto skrivate (a ovaj kofer valja da sakrijete), dobro je da znate šta krijete. Po mogućnosti i zašto to činite.«

Otvorio je kofer. U njemu je bilo mnogo zlatnika i zlatnih poluga. Kasnije sam doznala da je to bila partijska blagajna.

Kofer sam spremila pored svojih dragocenih predmeta i novca.

Šestog aprila na moju kuću je pala bomba. U tom trenutku nalazila sam se u podrumu zgrade sa svojom poslugom: sobaricom, kuvaricom i njenim mužem, koji je bio neka vrsta domara.

Kad smo se nekako izvukli iz podruma, videli smo daje od moje kuće ostala samo jedna grozna ruševina. Sve u kući je izgorelo. Oni zlatnici, koje mi je zajedno s koferom predao na čuvanje inž. Brkić, odnosno Tito, bili su pretopljeni u jedan veliki grumen zlata izmešan s malterom i ugljenisan.

Posle rata taj grumen sam odnela predsedniku Titu.

»Zadržite to, drugarice Krista. Pa vama je sve izgorelo.«

Razume se, nisam to mogla da prihvatim. Zlato je predato banci.

(U razgovoru koji smo pomenuli, Petar Stambolić se prisetio:

Kad je Krista vratila onaj grumen zlata, drug Tito se nasmejao: »Mnogi nisu vratili... Rat, pa ljudi postanu zaboravni.«)

NA ĐURĐEV-DAN

- Godine 1939. došao je po drugi put u moju kuću. Bio je i ovoga puta besprekorno elegantan. I nerazgovorljiv. Prispeo je baš na Đurđev-dan, slavu mog pokojnog muža. U kući je bilo mnogo gostiju. Malo sam se zabrinula, jer sam znala

šta on i njegovi drugovi misle o svecima. Nije obratio nikakvu pažnju na prisutne. Ne znam ni da li ih je primetio.

»Prošetaću, rekao je. Vratću se predveče«.

Tom prilikom boravio je samo nekoliko dana.

- Uspevate li da pratite moju priču? Sigurno? Sjajno! Ja, ponekad, ne. Pretiču me sećanja. Godina je mnogo, a vremena malo. Ili, snage?

- Već sam vam ispričala daje šestog aprila bomba razorila i zapalila moju kuću. Kuda da krenem?

- Smestite se kod mene, rekla mi je prijateljica gospođa Simić. Ne, nećete mi biti na teretu. Učinićete mi uslugu: neće mi utrpati Švabe u kuću.

Smestila sam se kod gospođe Simić, zajedno sa svojom kuvaricom, sobaricom i njenim mužem. Ilije to bio domar? Uostalom, mogao je biti i jedno i drugo, zar ne?

Posle nekoliko dana, u stanu gospođe Simić, posetili su me Tito i Lola Ribar. Sada znam da je to bio Tito. Onda nisam znala. Već sam vam ispričala da sam to doznala sa poternice koju su za njim raspisali Nemci.

- Gospodo, rekao je Tito, vi ste nas veoma obavezali. Mene i moje drugove. Vaša je kuća porušena i mi želimo da vam pomognemo. Za koji dan zakupićemo jednu vilu za vas.

- Bilo je to lepo od njih, ali, nimalo mudro! Moji prijatelji, i oni drugi, znali su da mi je u kući izgorelo sve. Sve što sam imala. Kako da objasnim: otkud mi novac za vilu?

To sam rekla Titu, onda inž. Brkiću i Loli.

GOSPOĐO, SUTRA PUTUJETE ZA PARIZ

- Ponovo sam preskočila jednu godinu, ali, odgovornost za to ne prihvatam. Već sam vas upozorila daje sećanje i godina mnogo. Preskočila sam 1940. Te godine (mislim daje to bilo baš te godine) drug Tito me slao nekoliko puta u Pariz. Ne sećam se da me bilo kada pitao da li hoću, želim li, imam li vremena da putujem i to baš po j»oslu koji je on smislio?

I ja sam putovala. Sta drugo da učinim? Sta da kažete čoveku koji dođe i kaže vam:

»Sutra uveče, vozom koji polazi u toliko i toliko časova, toliko i toliko minuta, otputovaćete za Pariz. Ovo su karte za spavaća kola. Povratne, takođe. U Parizu ćete poći u ulicu tu i tu, broj taj i taj. Javićete se...«

Jednom me je doveo u ozbiljnu nepriliku.

»Drugom koji vam se obrati na taj i taj način, predaćete ovu tašnu«.

Bila je to nekakva ženska tašna. Tako treba i razumeti: bila je nekada. Sva se raspadala. Drška je svaki čas spadala.

»Moram li baš ovu tašnu da nosim?«

Nikako tu tašnu nisam mogla da dovedem u sklad sa svojim krznenim putnim kaputom, svojim šeširom, svojim...

»Morate, rekao je Tito. One koje prodaju vaši tašnari imaju samo jedno dno. Konvencionalna pojava! Nemaju mašte, u tome je stvar. A po toj će vas tašni poznati u Parizu.

- Ne preterujem, ta tašna je bila grozna, a tek boja!

Ali, poslušala sam. Poslušala bih svaki put ponovo i putovala:

»Sutra putujete u časova... Vaše karte. Javićete se...«

Najbolje od svega je što sam znala daje način kako mi je naređivao da putujem (jer o tome daje to bilo naređenje sumnje nije moglo biti) najblaže rečeno čudan. A ja se, ipak, nisam čudila.

U toku 1941. godine, u kući gospođe Simić, još dva, ili tri puta su me posetili Tito i Lola. Poslednji put pričao je Ijutito o nekim događajima u Zagrebu, odakle se upravo bio vratio. Tada kao da su se u čitavoj zemlji događale jedino stvari koje su poštenog čoveka dovodile do očajanja i besa.

Okupacija je pritiskala zemlju.
O' da! U mojoj kući stanovali su kraće ili duže još neki drugovi.
Jedan od tih ilegalaca upitao me je posle rata: šta je bilo s njihovom radio-stanicom?
»Nikakve radio-stanice nije bilo u mojoj kući!« rekla sam.
»Bila je, bila! Ovolika. Montirali smo je na tavanu tvoje kuće, ali ti nismo rekli da ne bi suviše brinula.« Kao što vidite, jedan delikatan čovek ume to i tako da objasni.

VEZA JE NESTALA

- Poslednji susret sa Titom, pre završetka rata, već sam vam opisala. Bilo je to u kući gospođe Simić, koja me je ljubazno primila pošto je moja kuća porušena šestog aprila.

Bio je porušen grad, bila je 1941, 1942, bilo je strašno neljudsko vreme. Bio je rat.

Jednog dana, na nekoj oglasnoj tabli primetila sam poznati lik, na poternici koju je, za čovekom na slici, raspisala nemačka komanda. Čovek na slici bio je Valter, odnosno, inženjer Brkić, bio je Tito. Tek tada sam razumela koje elegantni čovek koji je neko vreme kao ilegalac proveo u mojoj kući u Ulici Strahinjčića Bana.

Bio je rat, bio je užas. Usledili su strašni dani, meseci i godine pa ja, zaista, nisam sigurna da ću događaje ispričati baš onim redom koji su se događali. Oni dani su se razlikovali samo po tome što su bili strašniji jedan od drugog. Ne, nisam sigurna da li se kakav događaj zbio krajem 1942, ili početkom 1943. Ali, zbili su se, iako bi bilo bolje, mnogo, mnogo bolje da se mnogi nisu dogodili, da se ne dogode nikad, dok je sveta i veka!

PROVALA U BEOGRADU

Srbijom je buktao ustanak. U Beogradu su eksplodirale bombe, gorele garaže, streljanja, vešanja, taoci. Bilo je to 1943. godine. U to vreme moja veza bio je Petar Stambolić. Rekla sam »moja veza« zar ne? Vidite li kako sam brzo savladavala terminologiju ilegale? Onih kojih su bili spori, više nema. I onih koji su bili prebrzi.

Od Petra Stambolića sam primala i zadatke. Nije me suviše angažovao. Samo onda kada je trebalo obaviti kakav posao koji je iziskivao društvene veze koje sam ja imala. Najstrože mi je zabranio da raznosim letke, bilo kakve materijale.

Onda je došla do provale. Nemcima i specijalnoj policiji pošlo je za rukom da uhapse jednog ilegalca koji je mnogo znao. Taj nije izdržao grozne muke na koje je stavljen. Odao je sve što je znao: organizacije, imena, stanove.

- Ne sve, rekao je Petar Stambolić. Nije odao ime i adresu Kriste Đorđević.
I na paklenim mukama nju je sačuvao. Zanimljivo, zar ne?... A bio je slab, nije izdržao stravična mučenja.

(Ne beležimo ime i prezime toga nesrećnika. Nije izdržao, platio je to glavom. Umesto prezira njemu, izrazimo svoje divljenje onima koji su izdržali - prim. naša).

- Kad je provala krenula, pozvao me je Petar.

Vreme je, Kristo! Odmah napusti stan u kome si. Ne, nijednu noć više ne možeš omrknuti u tom stanu. Provala je krenula. Smisli nešto, ali, smisli odmah.«

PRVI POKUŠAJ

Bilo je to lakše reći nego učiniti. Obilazila sam prijatelje, smišljala da sam okasnila, iznuđivala sam poziv da ostanem i prespavam. Ponižavalo me je to što sam morala da lažem. Zato sam se najprijetnije osećala kod Marka i Ševe Ristić. Njima sam mogla da kažem istinu. Neko vreme provela sam i u kući Sretena Stojanovića.

U jednoj od tih kuća, ne sećam se više kojoj, posetio me je, tih dana, Petar Stambolić.

»Veza je upostavljena. Putuješ na slobodnu teritoriju, ovde je sve opasnije. Prvim vozom kreneš u Vrnjačku Banju. Tamo te čeka veza. Lozinka je: »Kožni kaput«.

Krenula sam kao što mi je naloženo. Stigla sam samo do Kruševca. Nekakav most bio je porušen. Ka Vrnjačkoj Banji se nije moglo, tamo su vođene borbe.

Ostala sam u Kruševcu. Nikakve veze nije bilo, nikoga nisam poznavala. Šta da činim? Setila sam se Dragoslava Jovanovića-Španca. Upoznali smo se pred njegov odlazak u Španiju. Požalio mi se, tada da mu je brat u bolnici: neke nevolje sa nogama. Lekari ne preduzimaju ništa, jer su lekovi i aparat, potreban za lečenje, skupi, bolnica nema sredstava. To smo sredili. Nije mnogo pomoglo, na žalost, Tiletu su (tako se zvao brat Dragoslava Jovanovića) kasnije amputirali obadve noge.

U Kruševcu, u nevolji velikoj, setila sam se da mi je Dragoslav pričao kako jedna njegova udata sestra živi u Kruševcu. Našla sam je. U njenoj kući zatekla sam i brata Tiletu.

»Od puta u Vrnjačku Banju, ništa, za sada, gospa - Kristo. Idemo u moje Stragare. Nastavićete put za Banju kad se malo srede prilike.«

U kući Tiletu Jovanovića u Stragarima provela sam pet dana. Borbe na putu za Vrnjačku Banju su prestale. Uputila sam se tamo i prispela srećno. Za trenutak je tako izgledalo. Veze u Vrnjačkoj Banji je nestalo bez traga. Vratila sam se u Stragare. U kući Jovanovića ostala sam dosta dugo. Glasa, niotkud. Nisam više mogla da čekam. Odlučila sam da se vratim u Beograd. Tako sam i učinila.

U Beogradu sam provela neko vreme, pa mi je naloženo: sve iz početka!

Tako je bilo. Uvek iz početka. Čoveče, bili su momci neverovatno tvrdoglavi! Poraza je bilo, ali, oni ih nisu priznavali: »Moraćemo iz početka!«

Iz početka. Ponovo sam se obrela u Stragarima. Sa strogim naređenjem da čekam poziv za slobodnu teritoriju. I ponovo, iz početka, svi su me zaboravili. I sam gospod bog. Osim, ako njegov izaslanik nije bio Tile Jovanović i njegova porodica.

Vasko Ivanović

O VEZI UOPŠTE

ODLAZAK U PARTIZANE

Početak oktobra 1942. godine Drago Gulin, rukovodilac grupe saradnika NOP-a za pošte u okupiranom Šibeniku, saopštio mi je da je odlučeno da i ja idem u partizane. Trebalo je da se brzo pripremim, jer ću uskoro biti obavešten o tačnom vremenu odlaska. Dvanaestog oktobra mi je rečeno da će moj odlazak u partizane uslediti tokom tekuće sedmice, a da će moja majka, čiji sam bio hranitelj, materijalno biti zbrinuta od strane veoma aktivne Crvene pomoći u gradu.

Sledeće subote Gulin mi je saopštio daje moj odlazak predviđen za ponedeljak 19. oktobra, zatim mi je precizirao mesto sastanka sa vezom, saopštio lozinku, te rekao da, po odluci rukovodstva, napišem pismo upravniku pošte. Ovo zadnje je trebalo radi toga da bi se izbeglo proganjanje i odvođenje u logor moje majke. U pismu upravniku pošte trebalo je da se oprostim sa njim i objasnim mu kako idem u Zagreb, gde imam devojkicu s kojom ću se odmah oženiti. Sadržaj pisma će mi, kako mi je rečeno, na italijanski prevesti Emil Dreščik. Kasnije sam doznao daje to pismo, dan posle mog odlaska u partizane, upućeno poštom iz Knina. Na ugovorenom mestu sastao sam se i, pomoću date lozinke, sporazumeo sa vezom, maturantom gimnazije Perom Grubišićem. Odveo me je, uporno čuteći, u kuću Ivana Dodiga, u predelu Baldekin, u kojoj sam, u zamračenoj sobi, prepoznao bravara Josipa Jakovljevića, radnika u tvornici aluminijuma u Lozovcu. Ubrzo je došao rukovodilac organizacije NOP-a tog rejona i rekao domaćinu da će u sumrak naići terenski kurir Ivo Grubišić koji će nas obavezno u toku noći izvesti iz grada i odvesti na određeno mesto, jer bi bilo opasno prenoćiti u toj kući. Ali spusti se mrak, i noć poodmače, a kurir Ivo ne dolazi pa se uznemirismo. Uto naiđe aktivista Krešimir Baranović, podnarednik bivše mornarice. Pozvao nas je da ga sledimo jer je, kako reče, neizvesno da li će određeni kurir uopšte stići.

Iskusni vodič nas je izveo iz grada prema brdu Kamenar, kuda su mnoge grupe boraca pre nas napustile Šibenik.

Sa mnom u grupi je bio i bravar Josip Jakovljević, koga sam zvao Jozo i, još češće Debeli, premda je bio veoma mršav. Na izlasku iz grada mi je, šapatom, poverio kako je, sa električarom Kararom, pokušao da izvrši diverziju na pogon pretvarača u elektrolizi tvornice aluminijuma. Međutim, zbog neispravnog štapića nije uopšte došlo do eksplozije, a njih dvojica su se, duboko razočarani, morali hitro i od karabinijera, koji su čuvali tvornicu, neopaženo, izvući iz tvorničkog kruga i prebaciti u Šibenik, do određenih javki.

U logor Šibenske partizanske čete, u selu Danilu, stigli smo vrlo umorni. Tu smo, kraj logorske vatre, s uzbuđenjem gledali osvetljena lica šibenskih radnika i đakera, a s njima je bilo više i seljaka iz okolnih sela. Komandir čete je bio Josip Bumber Kurduš, a komesar Stipe Piližota, bačvarski radnik. Po preporuci rukovodstva smo, odmah pred svima, bacili u vatru lične karte, poslednji dokaz našeg identiteta. Jedan od rukovodilaca organizacije NOP-a u mom rejonu Plišac, student Lukica Belamarić, uzbuđen tim činom kao i mi, rekao je da od tog trenutka pripadamo revoluciji, kao njeni borci.

Stvari su nam u logor stigle drugog dana, sa novom grupom boraca sa otoka Murtera. Sa tom grupom smo krenuli dalje, pod vodstvom iskusnog kurira. Kretali smo se stazama Dalmatinske zagore, u pravcu istoka, maršujući i noć i ceo naredni dan, uglavnom slobodnom partizanskom teritorijom.

U selu Muću, u bivšoj kući konte Kambija, zatekli smo štab Mosečkog partizanskog bataljona. Komandant bataljona je bio molerski radnik, Duje Bašić-Španac, a član Agitpropa, kako nam se predstavio, Kostić, a, u stvari to, je bio Eli Finci, koji nam je odmah upao u oči po kapi koja nije bila troroga kao u ostalih boraca, a na njoj je bila i petokraka zvezda sa srpom i čekićem, što je bio znak proletera, za nas onda nešto ogromno, nedokučivo.

Od pristiglih novih boraca Joso i ja smo zadržani pri štabu bataljona, sa zadatkom da radimo na uspostavljanju telefonske veze između Muća i sela Lečevice, kao i do naših položaja kod sela Konjsko, u pravcu Klisa i Solina. To je prva telefonska veza na oslobođenoj teritoriji na kojoj sam radio. Međutim, iako smo skrpili jednožični telefonski vod i osposobili nekoliko dotrajalih stonih telefonskih aparata - nismo doživeli tu radost da raportiramo komandantu Špancu da je dugo očekivana veza uspostavljena. Naime, za to su nam nedostajale baterije koje, poručene preko ilegalne veze iz Splita, nikako nisu stizale. U međuvremenu, priključili smo se četama koje su išle u oružanu akciju na železničku stanicu Labin i na položaj ustaške milicije u selu Kljake. Išli smo željni da dodemo do kakvog oružja, ali nam se ta želja nije ispunila.

Iz štaba Mosečkog bataljona sam se, sa većom grupom novih boraca, uputio na raspored u štab 4. operativne zone. Putovali smo kamionom, gromko pevajući, uz padine planine Svilaje. Pošto smo prenoćili u selu Pribude, sledećeg dana smo nastavili marš preko Svilaje, a vodila su nas četiri naoružana i veoma iskusna kurira. Predstojao nam je prelazak komunikacije Knin - Sinj, koju su četnici, na tom području doline reke Cetine, dobro kontrolisali. Za tu priliku nam je pridodat specijalni vodič, zvani Staljin, što je govorilo i o poverenju koje smo mu, bez razmišljanja, mogli pokloniti. On je sa uspehom, na tom tada veoma nesigurnom području, već bio proveo mnoge grupe, i to potpuno bezbedno.

Cestu, a zatim i reku Cetinu, prešli smo u najvećoj tajnosti. Odatle smo, posle noćenja u selu Koljane, okrenuli uz Dinaru, potpuno izvan domašaja neprijatelja. Cilj te etape bila nam je baza na Vještića gori.

U bazi smo zalegli u dodeljenoj baraci, kad se iz susedne barake začuje melodija poznate italijanske pesme: »Majko, sretan sam što se vraćam tebi...« Za-interesovali smo se ko to peva i naišli na grupu Italijana, civila. Pevao je, u stvari, inženjer Gatti, kojeg je Joso poznao jer su zajedno radili u Tvornici aluminijuma u Lozovcu. Njih su zarobili partizani Šibenske leteće čete, prilikom napada na autobus koji je saobraćao između Šibenika i Lozovca, sa ciljem da se uhvati okupatorov potkaziivač inženjer Bazala. Izdajnika je narodni sud osudio na smrt, a zarobljeni Italijani, sve neki činovnici, upućeni su u štab 4. zone, radi organizovanja zamene za naše drugove zatvorene širom Dal macije. Inženjer Gatti je bio presretan što je ostao živ, a susretu s Josom se bratski obradovao i iskreno mu se hvalio postupkom partizana prema njima. Požalio se, međutim, da mu se u toku marša dogodila nezgoda - ispale su mu naočare, pa se sada bez njih ne može nikud kretati, pogotovu noću, ali se u štabu baze čini sve da mu se i u tome pomogne.

Iz baze smo, preko Staretine planine, krenuli za Glamočko polje, gde se, u selu Vagan, nalazio štab 4. operativne zone. Tamo nas je, 7. novembra 1942, pozvao politički komesar, Ivica Kukoč Jordan i rekao nam da smo dobili novi zadatak koji nam je poveren, izuzetno je značajan, pa treba dobro da se držimo. Tom prilikom predao nam je pismo adresirano na Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije. Bili smo iznenađeni, ali, isto tako, i obradovani takvim rasporedom, pa smo čvrsto obećali Jordanu da ćemo učiniti sve da u svemu budemo primer drugima.

Dobili smo objavu na kojoj je, kao cilj našeg puta, bio upisan Drvar, gde je trebalo da se javimo komandantu Drvarskog vojnog područja kako bismo od njega dobili obaveštenje o tome gde se nalazi Vrhovni štab.

Do Mliništa, krajnje železničke stanice partizanske železnice, išli smo peške.

U planini nas je uhvatio i sneg, ali smo na stanicu stigli čili i radoznali. Onde su sve zgrade bile porušene, dok je samo jedna baraka služila za sve potrebe. Do-

tad smo, na putu do Mliništa, u dva navrata tokom puta legitimisani od partizanskih patrola, a legitimisali su nas i na stanici, pregledajući objavu. Tek kad su ustanovili daje sve u redu, dozvolili su nam da se popnemo na platformu vagona. Kompozicija je, inače, bila sastavljena od 6 vagona, od kojih su samo dva bila zatvorena, takozvana »G«, a ostala 4 otvorena. U zatvorenima su prevoženi ranjenici i nešto hrane, a svi ostali, koji su imali dozvolu da putuju, imali su samo jednu mogućnost - da se smeste u otvorenim vagonima. Da bi se, koliko-toliko, moglo izdržati u noćnoj vožnji na otvorenom, još po čiči zimi, na otvorenim vagonima napravljena su, od cigle i lima, provizorna ložišta, nalik na neku veliku tepsiju, što je omogućavalo da se založe vatre. Premda je brzina bila relativno mala, zima je stezala a sneg padao, aii smo se okupili oko vatri i pevali, dok je voz odmicao starom šumom visokih jela.

U toku vožnje nekoliko puta smo se zaustavljali, jer je lokomotivi trebalo mnogo drva i vode. Na usputnim stanicama bilo je živo: vršen je utovar i istovar, ulazili su i izlazili različito odeveni ljudi koji su imali nešto zajedničko - petokraku.

Kao iskusni vezista, odmah sam zapazio da i uz cestu i uz železničku prugu postoji linija sa dvožičnim vodom, sigurno telefonskim. Iskreno rečeno, to me je iznenadilo. Bile su to linije skrpljene od svakojakog materijala, u najvećem delu postavljene na stubove. Izolatori su, najčešće, bili polupani, pa su, kao zamena, služili i podmetači od komada isečenih od automobilskih guma. Nastavci, kojih je bilo mnogo, bili su, koliko je to uopšte bilo moguće, izvedeni korektno. Pretpostavljao sam da su to ostaci od onih linija koje su, tokom ustanka, rušene, da bi se po oslobođenju onako velike teritorije ponovo uspostavile. Srećom, ovde, u ovom šumskom kraju, nije bilo teškoća oko obezbeđenja potrebnih količina stubova.

U Drvar smo stigli po ledenoj kiši, ali sam bio prijatno iznenađen susretom sa mojim dragim narednikom sa aerodroma Borongaj, Jankom Rajčevićem, ovde komandirom zaštitne čete Komande područja. On nam je omogućio da nas odmah primi komandant. Pokazali smo pismo i objavu, ali je on dugo razmišljao i, poučen iskustvom i svestan složenosti situacije, nekoliko puta proveravao da li smo upućeni u Vrhovni štab NOV i POJ. Videlo se da cení Janka, veruje mu da nas poznaje, ali, ipak, zaključí: »Ovo je pogrešno napisano! Vas su, sigurno, uputili u Glavni štab Hrvatske«. Očito je bilo daje njegov zaključak pogrešan, ali naša dokazivanja nisu pomogla, već je naredio Rajčeviću da nam se produži objava do Donjeg Lapca i da onamo možemo krenuti sledećeg dana, sa grupom odbornika iz Srba, koji su u Drvar bili došli po nešto soli za narod i vojsku.

Komandantova je bila poslednja, bespogovorna. Janko nam produži objavu do Bijelih Potoka, na Plješevici, gde je bilo sedište Glavnog štaba. U međuvremenu nam reče da se u Drvaru nalazi i bojnič avijacije NDH koji se, pod partizanskom vatrom, morao prisilno spustiti na Glamočko polje, gde je, sa posadom, zarobljen. To je Janku i meni bila veoma znana ličnost, Romeo Adum, na službi u našem 4. lovačkom puku u Zagrebu. Baš zbog toga smo sada hteli da ga nagovorimo da ostane s nama, u partizanima. Posebno smo Joso i ja na tome insistirali, jer je i on bio Šibenčanin. On je, međutim, uporno odbijao da prihvati naš predlog, naglašavajući da se slaže s tim da komanda za njega i posadu traži zamenu, a on će, kada sredi porodicu, preleteti u Rusiju.

Sa grupom odbornika, koje je predvodio Đujo Mileusnić, krenuli smo prema Srbu. Bio je to karavan od sedam konja natovarenih džakovima soli, koje je u Lici već ponestalo. U Srb smo stigli sledećeg dana pred zoru i Mileusnić nas je ostavio u svojoj kući, u zaseoku pred Srbom - da se odmorimo i da nam žene operu rublje. On je uzeo našu objavu i otišao komandantu mesta Milanu Tankosiću, da nas prijavi i ishodi odobrenje da možemo prenoćiti kod njega. Već tu smo shvatili veoma dobru organizaciju pozadine, koja je bila u stanju da, iako

veoma oskudna, obezbedi sve što je najpotrebnije. Vratili su nam overenu objavu i odobrenje da 11. novembra, dežurnim kolima, krenemo prema Donjem Lapcu.

Iz komande mesta krenuli smo dežurnim kolima. Bila je to relativno brza vožnja u kolima koja su vukla dva dobra konja. Pored kočijaša bio je i kurir, oba dobro naoružana. Prevozili su poštu, nas dvojicu i nešto materijala. U selo Doljane, prvu relejnu stanicu, stigli smo oko podne, i raspoređeni na ručak kod jedne udovice sa dvoje dece. Ona i nama pruži činiju sa kiselim kupusom i palentom.

Brzo smo, drugim kolima, krenuli prema slijedećoj relejnoj stanici, Gornjem Lapcu, gde smo takođe promenili kola i krenuli dalje, prema Donjem Lapcu, gde smo stigli pred sumrak. Javili smo se u Komandu područja i, na veliku radost, naišli na Franu Lacmanovića, borca iz Španije i našeg Šibenčanina. On je odmah uočio grešku komandanta iz Drvara, rekao nam da uopšte nismo trebali dolaziti u Liku, jer je Vrhovni štab blizu Drvara. On nam je produžio objavu do Bosanskog Petrovca, kamo nas je uputio sledećegdana, dežurnim kolima, sa kuririma i poštom. Još nam je napisao pisamce za komandanta područja u Petrovcu, moleći ga da nas uputi na pravo mesto. Pre nego smo krenuli dalje doznao sam daje ispred zgrade u kojoj je bila komanda pokopan Stojan Matić, moj komandir voda iz vazduhoplovstva, ovde glasoviti partizanski komandant o kome su još dok je bio živ pesme pevane. Poklonio sam se senima tog dragog čoveka, tužan zbog njegove pogibije i ponosan što sam ga poznao, što sam išao njegovim putem.

Prema Petrovcu su nas vozila oveća kirijaška kola, u koja su bila upregnuta dva dobro otimarena konja. Na njima su bila i četiri kurira od kojih smo doznali da su ta poštanska kola predviđena za duže vožnje. Na dnu košare, opletene od pruća, smešten je materijal; odozgo je nabacivano seno pa ponjave, a onda su sedali putnici. Kolima je upravljao stariji seljak i stalno nam pričao o brojnim i uzbudljivim doživljajima od prvog dana ustanka. Konji su grabili, a mi smo se, pokriveni biljcima, uprkos mrazu koji je štipao za obraze, osećali ponosnim na tako dobru organizaciju.

Prošli smo kroz selo Boričevac koje su ustaše u crno zavile, prešli preko mosta preko Une u Kulen-Vakufu, gde su ustaše izvršile masovni pokolj, stigli u Vrtoče, gde je još početkom borbe zaplenjena haubica iz koje je uspešno tučena i žandarmerijska kasarna u Krnjeuši.

Pred veče smo stigli u Bosanski Petrovac, gradić osvetljen i pun života. Odatle nas je komandant područja, pošto je pročitao pismo od Lacmanovića i dokumenat od komesara Jordana, 13. novembra precizno uputio na određeno mesto u planini Klekovači, nedaleko od sela Kolunića, u Vrhovni štab. On nam je napisao objavu, da kao, idemo na železničku stanicu Oštrej, naglasivši da nikome ne govorimo kuda smo raspoređeni, niti naziv mesta gde se nalazi Vrhovni štab. Usput smo sretali seljake koji su prevlačili neku građu, a i jedna partizanska patrola nas je legitimisala.

Kasno po podne popeli smo se visoko u planinu, prepoznajući objekte po kojima smo se, prema savetu od drugova iz Petrovca, orijentisali. Stigli smo u visoku jelovu šumu, kroz koju je vodila samo prtina. Odjednom nas je presekao prodoran poziv stražara da stanemo. Ugledali smo stražara kako nas, s puškom na gotovs, posmatra sa osmatračnice podignute najeli, tako daje odatle mogao nadaleko osmatrati. Kada smo mu nas dvojica objasnili kuda smo krenuli, naredio je da ostanemo tu i sačekamo. Onda je povukao neku žicu kojom je, verovatno, davao signal daje neko naišao, na stajе došao visok i lepo odeven partizan. Po oznakama na rukavu shvatili smo daje to komandir čete. Objasnili smo ko smo i pokazali mu pismo. On nam uze to pismo, rukova se s nama i reče nam da ga sledimo.

Metod Antunac

KURIR PRVE PROLETERSKE BRIGADE

Bio sam određen za rukovodioca odeljenja za vezu pri štabu Prve proleter-ske brigade u selu Ratkovići kod Goražda 7. maja 1942. godine. Pošto je počela treća neprijateljska ofanziva, naše jedinice morale su se povući prema planini Zelengori i ka Crnoj Gori. Radio-stanicu nismo imali, a telefonska veza nije mogla doći do izražaja usled stalnog pokreta i borbi. Od maja meseca do jula 1942. u jedinicama brigade održavana je samo kurirska veza.

Iako telefonska veza nije mogla biti uspostavljena, štab brigade nije mi dao da odem u borbenu jedinicu, već me je privremeno odredio za kurira, na relaciji štab brigade - Vrhovni štab, odnosno bataljoni brigade.

Od štaba brigade dobio sam zadatak u selu Vrbnici da nosim poštu za Vrhovni štab, koji se nalazio na relaciji sela: Uzlup - Ninkovići - Nedajno - Žabljak. Krenuo sam iz Vrbniče pravcem: Curovo - Popov Most - Šćepan-Polje - Uzlup. Pošto je to bio moj prvi zadatak kao kurira, usput sam se stalno preslišavao da li ću ga moći izvršiti. U zoru sam stigao u Šćepan-Polje i tu su mi rekli seljaci daje malopre neka kolona, sa dosta jahaćih konja, krenula prema Uzlupu, te sam po tome zaključio daje to Vrhovni štab. Napominjem da u to vreme, zbog konspiracije, nisam nikoga smeo pitati gde se nalazi Vrhovni štab. U selu Uzlupu našao sam drugi deo Vrhovnog štaba, a drug Tito sa najbližim saradnicima produžio je na Žabljak, tako da sam i ja morao hitno krenuti za njima u pravcu Zabljaka i to pešice. Pred veče sam stigao u selo Nedajno i tu našao »čika Janka« (kako smo tada zvali Mošu Pijade), te sam njemu predao poštu. Pošto je otvorio i pročitao poštu koju sam doneo, rekao mi je da ne treba da idem na Žabljak, jer će on sutra rano poći kod druga Tita, a menije naredio da tu prenoćim i da se sutra vratim u selo Uzlup i ponese poštu za drugi deo Vrhovnog štaba. Kod njih sam ostao 7 dana. Nisu mi dali da krenem u brigadu, pošto se ona nalazila daleko u Hercegovini (oko Gacka).

Posle boravka u selu Uzlupu, krenuo sam za brigadu pravcem: Rudine - Ninkovići - Nedajno - Krstac - planina Lebršnik kod Gacka, gde sam pronašao štab brigade. U štab sam stigao četrnaesti dan, gde su mislili da sam zarobljen ili poginuo.

Drugi put sam nosio poštu za Vrhovni štab, koji se tada nalazio negde između Krstača i Pive. Međutim, tu nisam zatekao Vrhovni štab, jer je u međuvremenu bio u pokretu za Veliko jezero (Trnovsko). Komandant I. bataljona naše brigade dao mi je detaljnije podatke u kom pravcu i kuda da idem, jer je bataljon jedno vreme bio u zaštitnici Vrhovnog štaba. Odmah sam krenuo za Veliko jezero. Stigao sam pred veče u Vrhovni štab i predao poštu lično drugu Titu. Pošto je situacija bila kritična, morao sam da ponese poštu za brigadu. Po dolasku i predaji pošte štabu brigade, odmah su me vratili sa poštom za Vrhovni štab.

Veliko jezero se nalazi u podnožju planina Volujka i Maglića, pa je pristup Jezeru vrlo težak. Tako reći ima samo jedna kozja staza koja ide cik-cak niz planinu. Dok sam se popeo na vrh planine Volujak, već se bila spustila noć. Ništa se nije videlo. U krug oko Jezera, u logoru bile su naložene vatre. Odbljesak vatre toliko mi je zaslepljivao oči da nisam video stazu kojom treba da se spustim, već sam pošao u pravcu vatre, misleći da ću brže i lakše stići do Jezera. Bila je to strahovita strmina, a mestimično su postojala točila sa naslagama oblog kamena. Slučajno sam stao baš na takvu gomilu kamenja, koja se ispod mene počela kotrljati niz strminu prema Jezeru. Za mnom se srućilo kamenje. Nastade strahovita tutnjava, jer je kamenje padalo prema Jezeru. Mene je izubijalo po telu i licu, tako da sam bio sav krvav. U logoru je nastala uzbuna, mislili su da se prikradaju bande četnika. Kad sam se survao u podnožje Jezera, prolomio se uzvik: »Stoj!« Tu je bila predstraža prateće čete. Onako prestravljen, ošamućen i krvav od udara "kamenja, povikao sam: »Ovde kurir Prve proleterske brigade«.

Dežurni u logoru me odveo u kolibu (zvanu tatarska), gde je bio drug Tito. Od krvi i prašine nisu me mogli prepoznati. U kolibi su, pored druga Tita bili

sekretarica (mislim da se zvala Zdenka), Pavle Savie i radiotelegrafista Jozo Butorac. Nešto su svi pisali.

Kako sam bio iscrpljen i izubijan od kamenja, drug Tito mi je rekao da tu ostanem pored vatre i da se odmorim. Međutim, mene je san prevario i ja sam onako umoran zaspao. Sutradan su mi rekli u pratećoj četi da su dolazili da me vode da spavam u četi, ali im je drug Tito rekao da me ne diraju i da tu nikom ne smetam.

Toga dana sam imao prilike da vidim kako se pune akumulatori za radio-stanicu. Drugovi iz prateće čete su posekli jednu veću bukvu i na tu bukvu montirali malu dinamomašinu i deo bicikla tako da se dinamo okretao preko kajiša nameštenog na zadnji točak bicikle. Postrojili su celu prateću četvu i sve kurire iz brigada koji su se tu zatekli. Prilazili smo jedan po jedan i svom snagom okretali pedalu »bicikla« po nekoliko okretaja i redom se smenjivali kako bi se napunio akumulator.

Posle žestokih borbi, koje su vodile jedinice Prve proleterske brigade i crnogorsko-hercegovački partizanski odredi u Crnoj Gori i Hercegovini, jedinice brigade povukle su se po naređenju Vrhovnog štaba na planinu Zelengoru. Štab brigade se smestio na platou Lučkih koliba (katuni). To je travom obrastao predio unutar velike šume. Ovde smo bili od 18. do 23. juna 1942. godine. Hrane nije bilo, vadili smo iz zemlje korene neke specijalne trave i to jeli. Ponegde bismo našli koprive - žare i to kuvali, ali bez soli. Drugovi iz 1. ili 2. crnogorskog bataljona su zaklali nekog konja, pa i štabu poslali nešto mesa. Okolo po šumi i pašnjacima bilo je stoke od kulaka iz Kalinovika, ali nije bilo dozvoljeno da se stoka rekvirira, bez obzira što je niko nije čuvao.

Vrhovni štab se nalazio u jednoj šumi iznad Vrbniče. Svaki dan sam išao na relaciji Lučke kolibe - šuma iznad Vrbniče. Veoma teško sam se kretao, jer sam bio izgladneo. Vrhovni štab je naredio da se kurirma daje oružana pratnja, jer su četnici krstarili po šumama i sačekivali kurire. Dobio sam desetinu iz 4. kraljevačkog bataljona i krenuo prema Vrhovnom štabu. U početku su me pratili, ali su posle, iznemogli zaostajali. Možda nisu shvatili ulogu kurira. U logoru Vrhovnog štaba bilo je određeno mesto za kurire brigada. Svaki je za sebe pravio kolibu od grana. Kolibe su bile u blizini kolibe gde je radio drug Tito. Drug Tito je, ponekad dolazio kod nas kurira i o svemu razgovarao, naročito o životu i radu u jedinici. Šalio se sa nama.

Čim sam stigao, ne znam ni kako je primetio da sam došao sam, drug Tito me upitao: »Zašto ti ideš bez pratnje, zar tvoj komandant nije naredio da ti se da pratnja?« Ja sam pocrvneo i nisam znao šta da odgovorim. Naredio mi je da govorim istinu. Rekao sam da sam i ja dobio desetinu boraca, ali da su oni zaostali iza mene u dolini sela Vrbniče, jer sam morao trčati da bih poštu na vreme doneo. Drug Tito reče na to: »Pa dobro, neka je i tako, ali zašto nisu i ti borci koji treba da te prate, potrčali kao i ti?« Video sam da nema vrdanja pa sam rekao: »Druže Stari, borci su stvarno toliko iscrpljeni da nisu više mogli ni da koračaju«. Na to je sledilo: »Pa kako i ti nisi iznemogao, svaki dan juriš na relaciji Lučke kolibe - Šuma iznad Vrbniče?« Rekao sam da mi kuriri uvek dobijamo nešto hrane u Vrhovnom štabu i nešto u štabu brigade, ali da su borci danonoćnim borbama stvarno iscrpljeni. Drug Tito se oneraspoložio kad sam to rekao, ali mi je poverovao. Istog momenta je pozvao sekretaricu da dođe sa pišaćom mašinom. Mi smo se začudili, jer su seli kod nas kurira. Drug Tito je počeo da diktira sekretarici, otprilike ovo: »Svim štabovima brigada. Da bi izveštaji što brže stizali u štabove, sve kurire snabdeti jahaćim konjima. Ukoliko štabovi brigada ne raspolažu dovoljnim brojem konja, treba ih uzeti od komandanata i komesara bataljona.

Kada smo dobili kovertirana pisma da nosimo u svoje štabove, drug Tito nas je upućivao kako ćemo mi-kuriri da vodimo brigu o konju: da ga hranimo na svakom zastanku, da vodimo računa o opremi konja, popuštanju kolana i slično, ali kada dobijemo poštu, onda moramo što brže da stignemo do štaba.

Ovo je za nas prisutne kurire bio najradosniji doživljaj. Posle toga smo pohitali u svoje brigade. Kad sam stigao na Lučke kolibe i predao pismo komandantu, kuriri zatečeni kod štaba brigade, po starom običaju su me opkolili i pitali šta ima novo u Vrhovnom štabu. Šapnuo sam im da ćemo dobiti konje, a oni su počeli da me bacaju rukama u vis. Nastade tolika vika da je komandant izletio iz kolibe da vidi šta se dešava. Okrenuo se k meni i mrko me pogledao. Kada sam mu rekao da nisam znao da će se drugovi ovako glasno radovati, a i da sam mislio da to i nije neka tajna, i komandant je počeo da se smeje.

Mile Droca

RADIO-TELEGRAFISTA VRHOVNOG ŠTABA I 3. KORPUSA

Kao radio-telegrafista obavljao sam početkom 1942. godine dužnost na Dinari (Vještica gora), kasnije pri štabu IV operativne zone. Komandir mi je bio Svemir Matutinović, Splitsanin. Održavao sam telefonsku vezu: štab zone-logorska četa - položaji.

U ljeto 1942. po dolasku grupe proleterskih i udarnih brigada iz Srbije, sa Vrhovnim štabom na čelu, komandant zone Vicko Krstulović uputio me je u Vrhovni štab, navodno radi preuzimanja radio-stanice za potrebe IV operativne zone. Na tom putu me je pratio kurir štaba zone Ive Krstulović.

Početkom oktobra 1942. priključio sam se Vrhovnom štabu u Mliništu i odmah se uputio u rad radio-veze. Tamo sam zatekao Veljka Dragičevića, koliko sam vidio, jedinog radio-telegrafistu pri Vrhovnom štabu za održavanje veze sa Kominternom i »Slobodnom Jugoslavijom«. Rečeno mi je da o mom povratku u štab IV operativne zone nema više ni govora, jer da sam potrebniji Vrhovnom štabu. Naročito se ta potreba pokazala u vrijeme bolesti druga Dragičevića.

Sa uspjehom sam, za potrebe Vrhovnog štaba, održavao vezu na radio-davaču, koji smo svi zvali »Džek«, sa izlaznom snagom od 20 wati (dvije cijevi 6L6). Za prijem smo imali jedan koncertni prijemnik tipa »Philips« na vibrator od 6 volti, udešen da može primati i telegrafiju, što je bila preinaka druga Slobodna Nakićenovića i grupe radio-tehničara.

Za vrijeme mog boravka pri Vrhovnom štabu, od oktobra 1942. do februara 1943. intenzivno smo radili na uspostavljanju radio-veza i sa operativnim jedinicama i glavnim štabovima.

Uz Dragičevića od radio-telegrafista je bio i Jozo Butorac. Jozo je po radio-vezi bio zadužen za primanje vijesti, koje je koristila Redakcija »Borbe« u Driničima, a pomagao mu je i Fjodor Mahin, Rus, prije rata urednik »Belog Medveda« u Beogradu, koji je ovdje primao vijesti i depeše, iz Moskve, na ruskom jeziku i pripremao ih za »Borbu«.

Za vrijeme boravka pri Vrhovnom štabu nismo imali činove, a razlikovah smo se po funkcijama.

Početkom februara 1943. poslat sam u štab 1. bosanskog, odnosno 3. korpusa NOVJ, gde sam dugo bio jedini radio-telegrafista, odnosno šef radio-veze. Rukovodilac veze u štabu korpusa bio mi je Mirko Vahmijas, a njegov pomoćnik Salom Šuica. Najneposrednije sam, do formiranja partizanskog vazduhoplovstva, saradivao sa pilotom Franjom Kluzom i mehaničarem Markom Bučma. U našem pratećem bataljonu štaba korpusa bili su priučeni radisti B. Bakotić, Mara iz Modrića (poginula od četnika), Majo Elazar, Vukosava Pejić, Ilija Dilas i dr.

Iz štaba korpusa dnevno smo održavali veze sa našim divizijama, te sa glavnim štabovima Hrvatske i Vojvodine, već prema tome u kom dijelu zemlje se

korpus nalazio. To smo mogli i zbog toga jer su naši radio-telegrafisti bili pravi majstori svog zanata, a osposobljavali smo ih i na kursu, koji smo organizovali u Gradačcu kod Brčkog, prije prvog oslobođenja Tuzle. Oni su radili samostalno i pouzdano, pri štabovima divizija: 17. istočnobosanske udarne - radist Branko Babić iz Šibenika i italijanski zarobljenik Čezare; 27. istočnobosanske udarne - Avdo Dizdarević iz Trebinja i Mile Bundalo iz Benkovca; 38. istočnobosanske udarne - Ilija Đilas iz Martinbroda. Mi smo te kurseve obuke novih ili usavršavanja starijih radio-telegrafista održavali i između bitaka, tako reći uz put. Ja sam predavao bežični saobraćaj i manipulaciju, Mirko Vahmijas i Salom Šujica tehnička pitanja, a Kluz i Bušma motoristiku.

Može se reći da smo u korpusu uvijek imali dobre veze. Čak i u vrijeme najkritičnije faze bitke na Sutjesci imali smo svakodnevnu i redovnu vezu sa Vrhovnim štabom, sem jednodnevnog prekida.¹¹

Baš u vrijeme bitke na Sutjesci, odnosno pete ofanzive, dobili smo zadatak da pratimo Lolu Ribara i Arsa Jovanovića do susreta sa Vrhovnim štabom u pravcu Kaknja. U to vrijeme imali smo nezgodu sa našom radio-stanicom i u određenom vremenu nismo mogli održati veze. To smo učinili odmah sutradan, sa jednom drugom, isto trofejnom stanicom, koju smo od neprijatelja oteli u borbi i odmah je montirali za poziv Vrhovnog štaba. Dotadašnja stanica bila je jačine 30 wati izlazne snage, na frekvenci od 30,7 metara, i sa njom sam do tada, uglavnom, na zadovoljavajući način održavao svakodnevno vezu. Međutim, njenim kvarom i dobivanjem druge bili smo prisiljeni da novom stanicom, koja je po snazi bila mnogo slabija, i specijalno razapetom antenom uspostavimo vezu sa Vrhovnim štabom. Najprije sam išao na dotadašnjem valu od 30,7 metara, sa jedva čujnim signalom (stanica izlazne snage 30 wata), da bih zatim prešao na najniži talas koji je taj davač imao - 75 metara.

Montirali smo specijalnu antenu u lepezastom obliku. Riječ je o tome da smo na dvije stožine razapeli jedan konop (razdaljine od 10-15 metara), zatim krajeve »L« antene na jednakom razmaku (njih 5-6) vezali za konopac, a kraj antene vezali u zajednički čvor da bi jednom žicom vodio do davača.

Protivteg smo u vidu spirale (puža) ovili bakarnorti pletenom žicom ispod lepeze, izolovano na kolcima, oko pola metra od zemlje. Time smo postigli maksimalno isijavanje u eter i u Vrhovnom štabu su nas čuli sa qsa 3 - dobro. Nastavili smo rad sa tom 30-watnom stanicom, dok nismo od saveznika dobili za nasjednu nezgrapnu stanicu, koju smo u slijedećoj ofanzivi bili prisiljeni da uništimo. (Kad nam je neprijatelj u pokretu ubio konja na kome je bila pomenuta stanica, naredio sam da se stanica najprije mehanički ošteti, a zatim polije benzinom i zapaljena baci niz liticu u obali Krivaje preko koje smo prelazili).

Našom snalažljivošću, uz stalno prijateljstvo sa radistima engleske misije (naši iseljenici-dobrovoljci iz Kanade) dolazili smo do kompletnih primopredajnika, koje su, za svoje potrebe, imale te misije. Tako smo u kratkom roku došli do M:SETA, a malo kasnije i do još usavršenijeg primo predajnika u koferu - B:SETA. Ovaj drugi je bio baš ono što nam je u partizanskim uslovima ratovanja trebalo. Naime, po potrebi smo mogli brzo da reagiramo - povlačenjem kraja antene i zatvaranjem kofera mogli smo se udaljiti iz neposredne blizine neprijatelja.

Uspeli smo nabaviti od engleske misije još nekoliko kristala za podešavanje na talas radio-stanice, o čemu smo javili Vrhovnom štabu da znaju s kojim frekvencijama raspolažemo.

Do radiostanica u koferu obično bi dolazili poslije neprijateljskih ofanziva, kad bi Englezi ostali bez svoje stanice (ili bismo ih nagovorili da jave svojim kako su ostali bez stanice i da rade sa partizanskom. Kad bi, nakon kratkog roka, uslijedila pošiljka saveznika, a obično su davali po 4-5 stanica, odmah bismo ih rasporedili pri štabovima divizija ili brigada, a samo jednu dali Englezima. Bi-

1) Zanimljivo je da se i Branka Savić, tada šifrant Vrhovnog štaba, sjeća da je šifrirala svakog dana sem 8. juna (Prim. red.).

vaio je da na pitanje Engleza gdje su ostale koje su naručili (odnosno koje su bile na spisku dostavljenog materijala) - jednostavno odgovorimo: »Eno ih na onoj čuki«, a to je bilo tamo gdje je neprijatelj.

Sjećam se kako sam, nakon desanta na Drvar, 25. maja 1944, uspio uspostaviti radio-vezu sa Vrhovnim štabom.

Sjećam se i momenta prije oslobođenja Sarajeva. Pred večer smo dali depešu Vrhovnom štabu da se ujutro, prije našeg napada, izvrši bombardovanje neprijateljskih položaja. U međuvremenu su jedinice 2. korpusa, iz pravca Pala, već ušle u grad. Kad smo to doznali, odmah smo, preko glavnog štaba Hrvatske kao posrednika, zamolili za tranzit naše poruke Vrhovnom štabu (sa kojim toga dana više nismo imali vezu) o neposrednoj intervenciji naše avijacije. Vezom smo uspjeli da spriječimo naše žrtve u ljudstvu i materijalu.

Održavanjem veze sa stanicom Kominterne, odnosno sa »Slobodnom Jugoslavijom«, išlo je dosta teško. Sjećam se da ih je trebalo dugo pozivati. Imali smo dvije veze dnevno - prvu ujutro oko 6-7 sati, a drugu oko 17-18 sati, i to ujutro na kraćem, a uveče na dužem talasu. Naša stanica je imala »L« antenu sa protutegom koji se mijenjao po dužini, ovisno o frekvenciji na kojoj radimo.

Imali su problema sa punjenjem akumulatora i tehničkog održavanja radio-uređaja. Sve što nam je trebalo u početku smo oduzimali od neprijatelja, u neposrednoj akciji ili od plijena naših jedinica.

Trofejni radio-uređaji, uglavnom, su nam dobro služili, kako za sam saobraćaj sa našim jedinicama, tako i za ometanje neprijatelja u njegovom radio-saobraćaju. Naime, prisluškivali smo neprijatelja i koristili sve što se moglo iskoristiti u vrijeme kad neprijatelj nije ni sanjao da bi ga mogli prisluškivati i koristiti se njihovim slabostima u radio-saobraćaju. Tako smo upadali u rad njihove mreže, koristili njihovo neoprezno davanje otvorenih poruka. To je naročito bilo u periodu boravka Vrhovnog štaba u Bosanskom Petrovcu, Bihaću i Drvaru.

Tu prislušnu službu sam vršio u slobodno vrijeme, najprije po vlastitoj inicijativi, a kasnije uz podršku i odobrenje druga Tita. Neprijatelj je smatrao da su naša radio-sredstva sasvim skromna da nisu mogli pretpostaviti da bismo ih prisluškivali i ometali. Zbog brzine služili su se i otvorenim tekstom, a i kod stupanja u vezu neprijatelj se služio »odzivom« i »lozinkom« od po dva slova, koji su važili za izvjesni period vremena i mogli su se otkriti. Pomnim praćenjem takvog saobraćaja, budući da su i prijem i predaju vršili na istoj frekvenciji, ometanje njihovog rada i korištenje sadržaja bilo nam je olakšano. Primjera radi, evo par njihovih poruka za vrijeme opsade Sanskog Mosta: »Naši piloti neće da slijeću na aerodrom, već će u niskom letu bacati poštu i druge stvari, iz bojazni da ne bi bili pogodeni od partizana«: »Šaljite klorni kreč, imamo mnogo mrtvih na ulicama i nemamo vremena za brzo pokopavanje, jer nas partizani stalno napadaju«: »Šaljite živežne namirnice (tom i tom) komunikacijom, gdje će naše jedinice praviti zasjede: »Bombardujte (tu i tu) kotu!« (imali smo vremena da sklonimo naše borce i tako su njihovi vojnici bili izloženi vlastitom bombardovanju); »Naši piloti u panici nadljetaju Sanski Most (aerodrom) i brzo nestaju a da pri tome, od žurbe, ne bacaju ni poštu« ...

Za vrijeme mog rada i u Vrhovnom štabu i u štabu Trećeg korpusa bio sam svjedok izuzetnog interesovanja najviših starješina za održavanje veza i vezista. Sjećam se kako je drug Tito brinuo za našu bezbjednost, obezbjeđivao nam pogodno prostorije za rad, za našu sigurnost. Komandant korpusa, Košta Nađ, bio je čuven i po brizi za radio-telegrafiste.

Sjećam se daje prva riječ njegova poslije raznih proboja u ofanzivama, po prvom odmoru, bila: »Je li živ drug Mate!« A kad bi dobio potvrđan odgovor, da jesam - tek onda bi počeo da se raspituje za stvari u detalje, na primjer: gdje je neki od instrumenata koje smo nosili sa sobom.

Treba istaći jedan primjer požrtvovanosti i ekspeditivnosti veziste. To je bio radista, 27. divizije Avdo Dizdovanović u sedmoj ofanzivi. Pokvario mu se pri-

jemnik ali je nastavio sa predajom izveštaja, jer je znao da ću gaja slušati mada neće primiti moju potvrdu prijema.

Još jedan radista se istakao svojim požrtvovanjem. U radu sa mnom je poginuo. To se desilo pred desant na Drvar. Jedna naša brigada, dok smo bili u Sekovićima, držala nam je zaštitnicu. Njen radista bio je Italijan, zvali smo ga Čezare, što mu je, sigurno, bilo i pravo ime. U toku rada sa njim prestalo je emitiranje njegove stanice. Kasnije sam doznao da mu je geler minobacača njegovih sunarodnika probio stanicu i njega usmratio.

Naravno, i sam sam više puta bio u neposrednoj opasnosti, a da pri tom nisam ni bio svjestan težine položaja, dužnosti koje sam obavljao nisu mi dozvoljavale drugačije.²¹

At ilio Duplančić

SUSRETI KURIRA 2. PROLETERSKE BRIGADE SA DRUGOM TITOM

U proleće 1942. godine, imao sam priliku da razgovaram sa drugom Titom. Štab 2. proleterske brigade nalazio se na Čelebiću kad su me uputili preko reke Tare na Uzup u Vrhovni štab. Put me je vodio kroz gustu jelovu i borovu šumu, gde sam morao zbog zelenog kadra i njihovog zloglasnog komandanta Đokića biti veoma oprezan.

Poštu sam predao Marku koji me je uputio u kuhinju da nešto pojedem a da se zatim odmorim, kad bude trebalo već će me pozvati. Jeo sam neki kačamak od ječmenog brašna. Čini mi se da nije prošao ni sat kad su me pozvali da se javim drugu Starom. Putem sam se malo doterivao. Nisam baš mnogo ličio na vojnika, više na nekakvog lovca. Obuven sam bio u opanke od presne goveđe kože i bele, debele vunene čarape skoro do kolena. Video sam druga Tita naslonjenog na ogradu od pletenog pruća, ispred jedne zgrade. Kad sam prišao propisno sam pozdravio. Primetio sam da na kolenima ima zakrpe. Beše mi lakše. U sebi sam pomislio, kad vrhovni komandant nosi zakrpe što bi se ja stideo. Imao je na sebi već dotrajalu vazduhoplovnu uniformu bivše jugoslovenske vojske, na nogama čizme, a na glavi titovku koja mu je naročito lepo stajala.

Pošto mi je otpozdravio, odmerio me od glave do pete. Reče mi da stanem »na mestu voljno« i zatim me upitao odakle sam, šta sam po zanimanju i da li sam član Partije. Odgovorio sam da se zovem Dragče Jakovljević, rodnom iz Belušića kod Kragujevca, član sam KPJ, a bio sam opančarski radnik. Zatim će drug Tito: »Poznao sam da si komunist, dok si prilazio.« Upitao me je da li imam pratnju, kad sam mu odgovorio da nemam reče: »Idi dole pored mosta na Tari i reci Nemanji da odredi tri borca koji će te pratiti do štaba brigade.«

Uskoro u šumi kod sela Vrbniče u Bosni opet sam bio kod druga Tita. Tada sam doneo pismo iz brigade koja se nalazila na položajima kod Čemerna. Bio sam sav moker od znoja, trčao sam a bila je vrućina. Onako zadihan, stadoh mirno, pozdravih i pružih pismo. Tito odpozdravi i reče mi: »Sedi družo!« Sedoh 2-3 metra dalje. Pošto je pročitao pismo opet me je pogledao. Ja sam još uvek »brektao« od umora. On me upita: »Je li teško družo?« »Nije baš lako ali može se« odgovorim mu. »Nikome od nas nije lako, pogotovo vama kuririma«, nastavio je. »Još malo pa će biti bolje. Imaćemo slobodne teritorije pa ćete moći negde i na vozilima.«

2) O hrabrosti i snalažljivosti radio-telegrafiste Atilija Duplančića- Mate Dalmatinca, jednog od legendarnih vezista NOV-a, Košta Nad je pisao u feljtonu »Politike«, 11. februara 1961. godine (prim. red.).

U augustu mesecu 1942. godine, dok su se vodile ogorčene borbe za oslobođenje Kupresa opet sam nosio poštu u Vrhovni štab.

Rečeno mi je da se štab nalazi na planini Cincar, blizu Livna. To je visoka šumovita planina. Sećam se da sam na golom vrhu primetio nešto kao sićušnu tačku. Kroz dvogled sam primetio malu lutku osmatrača.

Predao sam poštu i priključio sam se kuririma Vrhovnog štaba. Na nekih 30-tak metara od nas, ispod jedne bukve, pored oborenog stabla posmatrao sam članove Vrhovnog štaba. Sećam se jedne blede mršave drugarice za piscinom mašinom. Tu pored njih nalazila se i radio-stanica.

Mi kuriri smo se okupili radi političkog časa. Usred časa dođe neko i reče: »Kurir 2. proleterske brigade da se javi drugu Starom.« Odmah sam skočio, uzeo sam pušku koja se uvek nalazila pored mene i pošao. Putem se počeh doterivati, zakopčavati, da bi pristojnije izgledao, ali se tu nije moglo baš ništa učiniti. Bio sam pocepan, pantalone od neke salije pocepane na kolenima, bluza na rukavima, na jednoj nozi opanak, na drugoj cipela bez pete. Jadnog li vojnika. Kad sam stigao pred druga Tita, spustih pušku k nozi, stadoh mirno i odsečno izgovorim: »Izvol'te družo Vrhovni komandante, kurir 2. proleterske brigade. Javljam se po vašoj zapovesti.« On me upitao da li znam gde se sada nalazi štab 2. proleterske brigade. Odgovorio sam da sam čuo da se nalazi u selu Blagaj kod Kupresa. »Da, jeste tamo, ali hoćeš li umeti naći to selo?« Rekao sam da ću uzeti vodiča koji će me odvesti. Objasnio mi je onda da na ovom terenu skoro nema naroda, da su sela spaljena, a ostali narod se sklonio po šumama. Rekao sam da ću onda otići u planinu, pa gde vidim ovce naći čobane koji će me odvesti na pravi put. »Vidiš, toga si se pametno setio. Evo ti ovo pismo, daj ga Kušiću, Đuriću ili Cani Babović.«

Uzeh pismo, pozdravih i krenuh. Već sam išao nekoliko sati kad sam ugledao veliko stado ovaca. Kod stada je bilo više čobana. Kad sam zatražio da mi neko pokaže put do jednog sela, javiše se svi. Izabrao sam jednog starijeg čobana. Tražio je da mu kažem do kojeg sela treba da me vodi ali sam mu odgovorio da ću mu to reći kasnije, našta se javi jedan iz grupe: »Ne pitaše to bolan, to je vojna tajna.«

Dragoslav Jakovljević Dragče

NA PARTIJSKOM ZADATKU IZ SARAJEVA KOD DRUGA TITA

Održavanje stalne i sigurne veze između jedinica, štabova, političkih rukovodstava u svim uslovima i (svim) situacijama bilo je često od presudnog značaja za uspješno vođenje borbe i političke akcije protiv neprijatelja kroz čitav period rata i oružane revolucije. Zato je Komunistička partija Jugoslavije tome poklanjala izuzetnu pažnju. Delikatna i odgovorna dužnost održavanja veza (i prenošenja svakovrsnih informacija) povjeravana je čuvenim partizanskim kuririma. To su bili skoro redovno članovi Komunističke partije, kandidati ili članovi SKOJ-a, ponekad i dobri patrioti, ali uvijek odani i provjereni borci, hrabri, spretni i snalažljivi u svim situacijama, odgovorni i spremni na svaku žrtvu kada je u pitanju izvršenje zadataka bilo na oslobođenoj ili okupiranoj teritoriji.

Partijska organizacija Sarajeva, zbog centralnog položaja grada u odnosu na Bosnu i Hercegovinu i Jugoslaviju, zadataka koje je u pogledu održavanja i prenošenja veza, prebacivanja istaknutih partijskih radnika, pošiljki i dr. dobivala od Pokrajinskog i Centralnog komiteta KP, kao i vlastitih potreba, je od početka ustanka protiv okupatora organizovanju veza sa pojedinim značajnim centrima u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, političkim i vojnim rukovodstvima u bližoj

i daljoj okolini Sarajeva, a posebno radi održavanja neposredne veze sa Pokrajinskim, pa i Centralnim komitetom KPJ kada se nalazio na ovom području, pridavala veliki značaj. Veze Mjesnog komiteta Sarajeva sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom NOV i POJ bile su naročito intenzivne i dobro organizovane za vrijeme njihovog boravka u Foči, tj. od konca januara do 9. maja 1942. godine. Radi toga, odabiranje kurira, utvrđivanje kanala kojima će se veze kretati, obezbjeđenje i sigurnost veza, određivanje adresa za povezivanje kurira sa Mjesnim komitetom bio je uvijek i isključivo zadatak najužeg dijela Mjesnog komiteta Partije, odnosno najodgovornijih partijskih funkcionera u gradu. Zahvaljujući tome veze iz Sarajeva i sa Sarajevom funkcionisale su stalno i dobro sve vrijeme, pa i u uslovima najstrože kontrole i blokade neprijatelja. Direktive, poruke, naređenja, druga pošta i pošiljke stizale su na odredišta i u tim uslovima. Neustrašivost, snalažljivost i podvizi mnogih sarajevskih kurira su prerastali u legende, a neki od njih su proglašeni za narodne heroje Jugoslavije (Hodžić, Dovadžija).

Ne rijetko se, međutim, iskazivala potreba da se radi neposrednog povezivanja sa vojnim komandama i partijskim rukovodstvima na oslobođenoj teritoriji, sa partijskim rukovodstvima u drugim - okupiranim gradovima upućuju članovi Mjesnog komiteta Partije ili SKOJ-a. To se dešavalo u slučajevima kada hitnost i važnost povezivanja nije dozvoljavala čekanje kurira, kada se radilo o zadatku koji je tražio izuzetnu konspirativnost, a morao se prenijeti usmeno, kada se morao ostvariti neposredan kontakt i dogovor o značajnim akcijama i si. U periodu avgust 1941 - mart 1942. godine iz Sarajeva je na takve zadatke išlo više članova Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a od kojih neki i po nekoliko puta.

Na takovim zadacima sam u tom periodu bio i sam angažovan u više slučajeva. Putovanja u Foču, Mostar, Tuzlu, Banja Luku i Zagreb, izlasci na oslobođenu teritoriju po zadatku Partije iz Sarajeva, ostala su mi u trajnom sjećanju. I to ne samo zbog opasnosti i rizika sa kojima je izvršavanje takovih zadataka neminovno i uvijek skopčano u uslovima ilegalnog djelovanja, nego prije svega, jer sam svaki takav zadatak shvatao i cijenio kao znak posebnog povjerenja Partije, kao mogućnost da obogatim svoja saznanja o radu i borbi Partije i naprednih snaga protiv okupatora i domaćih izdajnika u drugim sredinama i uslovima, kao priliku da neposredno vidim organizovanost, povezanost, snagu i stalno naraćanje narodnooslobodilačkog pokreta pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, što me je još više učvrćavalo u uvjerenju o njegovoj neuništivosti i nepobjedivosti.

Od zadataka te vrste jedan mi je ostao u neizbrisivom sjećanju. To je zadatak koji mi je povjerio Mjesni komitet Komunističke partije - Sarajevo polovinom marta 1942. godine da se probijem na oslobođenu teritoriju i da Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ, koji su u to vrijeme imali sjedište u Foči, obavijestim o velikoj provai koja se upravo tih dana desila u Sarajevu. Imao sam sreću da sam o ovom događaju referisao lično drugu Titu.

Radilo se o hapšenju kurira Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba koji je održavao vezu sa Mjesnim komitetom KP Sarajevo - Arsenija Jovanovića - Kigija i provali u partijskoj organizaciji Sarajevo. To je bila jedna od, do tada, najozbiljnijih provala u Sarajevu, kojom je bilo zahvaćeno i samo Mjesno rukovodstvo Partije i SKOJ-a, čije skoro sve članove je Kigi znao bilo po stvarnom imenu i prezimenu, bilo po nadimku. Zahvaljujući činjenici da je izdaja brzo otkrivena, dobrom i stalnoj povezanosti između članova Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a, brzom reagovanju i preduzimanju odgovarajućih mjera, izvršnoj inicijativi i snalažljivosti komunista i aktivista Sarajeva, spriječeno je ono najgore-potpuna likvidacija Mjesnog komiteta Partije. Ipak, partijska organizacija i organizacija SKOJ-a pretrpjeli su ovom izdajom težak udarac, naneseni su im ozbiljni gubici hapšenjem jednog broja istaknutih boraca i aktivista, među kojima je bio i član Mjesnog komiteta Partije drug Adii Grebo.

Među prvim mjerama koje je preduzeo Mjesni komitet Partije u cilju smanjenja posljedica provala, pored donošenja direktive o privremenom sklanjanju

članova Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a i najistaknutijih aktivista, donesena je odluka daje potrebno odmah uputiti jednog člana Mjesnog rukovodstva da referiše Centralnom komitetu i Vrhovnom štabu o provali Kigija, stanju u Sarajevu i da se traže uputstva za dalji rad i aktivnost. Izbor za izvršenje ovog odgovornog i delikatnog zadatka pao je na mene a mislim iz razloga što sam i prije izvršavao slične zadatke; bio sam prilično detaljno upoznat sa situacijom u vezi sa provalom »Kigija« a donekle i sa situacijom u Sarajevu. Moj dalji opstanak u Sarajevu bio je krajnje otežan a i ocijenjeno je da sam bio najspremniji da izdržim napore jednog tako teškog i prilično dugog puta koji je trebalo preći u što kraćem roku. Osim toga, i lično sam izrazio želju da ja idem na ovaj zadatak a potom da ostanem na oslobođenoj teritoriji i stupim u jedinice NOV i POJ, što je i usvojeno.

Bilo je ocijenjeno daje u nastaloj situaciji opasno slati pismeni izvještaj Centralnom komitetu KP i Vrhovnom štabu, jer je neprijatelj preko Kigija otkrio kanale kojima su se kretale naše veze prema Trnovu i dalje prema Foči, pa ih je skoro potpuno blokirao svojim snagama i postojala je mogućnost da prilikom probijanja iz grada padne i pismo u ruke neprijatelja. Zbog toga sam od Olge Marasović Okrugle - tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta KP Sarajevo - dobio uputstva o čemu i kako treba da referišem u Foči. Ipak, da ne bih imao neprilika sa legitimisanjem u Vrhovnom štabu, drugarica Okrugla mi je napisala jedno kratko pismo koje mi je trebalo da posluži kao potvrda da dolazim u ime Mjesnog komiteta KP Sarajevo. U tom pismu drugarica Okrugla je vrlo kratko istakla ozbiljnost nastale situacije i tražila direktive za dalji rad (original ovog pisma nalazi se u »Odeljenju za arhiv i dokumentaciju Predsjedništva SKJ-e« u Beogradu). U tom kratkom pismu se, između ostalog, kaže »... Nalazimo se u prilično teškoj situaciji. O tome će vam i drugovi pričati.« I dalje: »... Molimo vas da nas odmah po našem kuriru obavijestite o tome kakvog je sadržaja bila pošta da bi eventualno mogli prema vašim obavještenjima začepiti provalu. Nadamo se, ipak, da ćemo nekako i sa ovim snagama moći donekle da konsolidujemo prilike. Moj opstanak dalje ovdje je prilično problematičan. Pišite nam što smatrate vi daje potrebno uraditi u vezi sa ljudima koje je K. (misli se na Kigija - primjedba Dž. M.) provalio a koji se još nalaze na slobodi. Da li odmah da ih šaljemo gore ukoliko kanal budemo otvorili.«

Iz ovog kratkog teksta vidi se suština mog zadatka. Trebalo se odmah i po svaku cijenu probiti u Foču, detaljno referisati Centralnom komitetu i VŠ-u o provali, stanju organizacije u Sarajevu i obezbijediti što brže upućivanje kurira iz Foče u Sarajevo sa izvještajem o sadržini pošte koja je hapšenjem i provalom Kigija pala u ruke policiji kako bi se spriječile dalje provale u i van Sarajeva. Naime, treba imati u vidu da su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ za vrijeme njihovog boravka u Foči održavali vezu sa partijskim rukovodstvima i vojnim komandama i štabovima u drugim krajevima naše zemlje preko Mjesnog komiteta KP - Sarajevo (Zagreb, Banjaluka, Tuzla, Mostar i Romanija i drugim), pa je trebalo preduzeti hitne mjere da se provala ne proširi i prema tim mjestima.

Za kratko vrijeme sam bio spreman za put. Pismo drugarice Okrugle je ušiveno u manžetnu dolame (kratki zimski kaput) koja mi je nabavljena. Pištoljem me je snabdio Savo Bogdanović - tadašnji član MK Partije (uskoro nakon toga i sam uhapšen, postao izdajnik i saradnik ustaške policije). Za vodiča mi je bio određen jedan meni nepoznati omladinac, radnik, član SKOJ-a, koji je i ranije izvršavao slične zadatke.

Kurir Vrhovnog štaba Kigi je uhapšen 9. marta 1942. godine na večer, a već 11. ili 12. marta poslije podne ja sam krenuo na zadatak. Pošao sam iz baze u Cadardžinoj ulici (danas Ulica porodice Foht), gdje sam sa Olgom Marasović Okruglom bio sklonjen nakon provale Kigija.

Naš pokušaj da se probi jemo iz grada toga dana nije uspio. Neprijatelj je, zaista, bio dobro zatvorio sve izlaze iz grada i mi smo naišli na neprijateljsku patrolu koja nas je pokušala zaustaviti. Bez ikakvog dogovaranja, u trenutku smo

odlučili i dali se u bijeg put grada dok je patrola trčala za nama vičući a ispalili su i nekoliko metaka za nama. Postoje bio sumraka i loše vrijeme, slabo vidljivo, uspjeli smo zametnuti trag i pobjeći neprijatelju, ali smo se pri tome kurir i ja razišli, otišli u raznim pravcima i izgubili. Ja sam, po izbijanju kod Zemaljskog muzeja, krenuo pravcem pored tadašnje Srednje tehničke škole, preko Koševskog brda, pored Državne bolnice i Ulicom Vuka Karadžića stigao u Čadardžinu ulicu, gdje sam preko naše veze - Andrije Ivića i njegove žene Zlate, koji su držali šnajdersku radnju u svom stanu, stupio u vezu sa Mjesnim komitetom i drugaricom Okruglom i obavijestio ih o neuspjelom pokušaju proboja iz grada, kao i da sam izgubio vezu sa kurirom.

Zauzet je stav da se probiti u Foču moram, da se za sutradan obezbijedi kurir i ponovo krene uz obavezu da se probije po svaku cijenu.

Sutradan sam krenuo opet iz Čadardžine ulice, obezbijeden je drugi kurir

- Sergije Mučibabić, takođe omladinac, član SKOJ-a, koji je i ranije održavao vezu ovim kanalom. Kako je postojala opasnost da je Kigi i njega otkrio, jer ga je poznao, neko je došao na ideju da prefarba kosu, što je i učinjeno tako da su ga teško prepoznavali i oni koji su ga ranije vidali. Isti Savo Bogdanović mi je donio i jednu bombu za slučaj ponovnog susreta sa neprijateljskim patrolama. Sa ovom bombom sam imao dosta problema, jer je bila znatno veća od uobičajenih »kragujevki« (radilo se o protivtenkovskoj bombi bivše jugoslovenske vojske), pa sam sve vrijeme kretanja kroz grad morao daj u džepu dolame držim u ruci kako bi bila što manje primjetna, a to me je prilično opteretilo. Iz Sarajeva nas je posljednji ispratio Dane Olbina Oskar- tada član Mjesnog komiteta Partije. Dane nas je sačekao u Ulici »Wilsonovo šetalište« iza Zemaljskog muzeja (danas Omladinsko šetalište), upozorio nas na opasnost i potrebu pune opreznosti, jer je neprijatelj otkrio i blokirao ovaj kanal, u što smo se uvjerali i prošlog dana, poželio nam sretan put, a meni i da se dobro držim u partizanima.

Ovoga puta imali smo više sreće i uspjelo nam je da se neopaženo izvučemo iz grada. Naime, kurir Mučibabić je, kako je to obično radio, predložio da prema izlazu iz grada krenemo u vrijeme kada se sa rada vraćaju radnici Željezničke radione, a njih je prilično stanovalo u području Vrača i selima podno Trebevića, umiješamo se među njih i tako neopaženo prodemo kroz opasnu zonu. Tako smo i učinili, pa nam je uspjelo da bez susreta sa neprijateljskim stražama i zasjedama prodemo Vrača i krenemo u pravcu sela Miljevići, odakle smo odmah produžili u pravcu Trnova.

Negdje u blizini Kijeva susreli smo se sa isturenom patrolom Kalinovačkog partizanskog odreda. Taj susret sam doživio kao radost koju je, vjerovatno, doživljavao svaki novi borac u prvom kontaktu sa partizanskim jedinicama, a u mom slučaju i kao veliko olakšanje, jer sam bio uvjeren da više ništa ne stoji na putu izvršenja zadatka koji je pred mene postavio Mjesni komitet KP Sarajevo.

Iz tog susreta nije ostao u sjećanju i djelić razgovora koji sam vodio sa boricima ove patrole. Taj razgovor iznosim radi toga što i on, iako na prvi pogled beznačajan, govori o svoj složenosti borbe koju su naša Partija i drug Tito od početka ustanka vodili i naporima koje su činili da u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika okupe najšire mase iz svih slojeva tadašnjeg društva bez obzira na političku, vjersku i nacionalnu pripadnost. To je bilo vrijeme kada su se po odluci Vrhovnog štaba u okviru NOV i POJ stvarale i »dobrovoljačke jedinice«.

Partizansku patrolu, koju smo susreli, sačinjavala je jedna desetina. Odmah nije palo u oči da su im znaci na kapama bili različiti. Samo jedan je imao petokraku i znake desetara, ostali jugoslovensku ili srpsku trobojku, dva-tri imali su, umjesto znaka, tragove ranije nošenih kokardi. Stupili smo u razgovor, pričao sam im o situaciji u Sarajevu, o borbi protiv okupatora i ustaša koja se u gradu vodi, o njihovim zločinima i si. U sred razgovora jedan od onih bez ikakvog znaka na kapi me upita: »A, šta Turci rade, majku im balinsku?« Malo iznenađen počeo sam oprezno da objašnjavam kako se i oni sve više i više uključuju u naš pokret i borbu protiv okupatora i ustaša, rekao sam im da je upravo ovih dana uhapšen jedan Musliman koji je bio u mjesnom rukovodstvu našeg pokreta,

kako je nedavno izišla u partizane grupa od petnaestak đaka Muslimana. Isti borac me je prekinuo i rekao »Svi su oni isti, sve njih treba pod nož.« Na njega je tada podviknuo partizan sa petokrakom na kapi - desetar i rekao mu da ćuti, pa je ovaj i ućutao. Partizan sa petokrakom bio je, kasnije sam saznao, seljak iz okoline Trnova, član KP, već provjeren borac, u dobrovoljačke jedinice je, zajedno sa još jednim brojem članova Partije, došao po zadatku da bi se osigurao rukovodeći uticaj Partije u ovim novoformiranim jedinicama. Prekinuli smo razgovor i krenuli put Trnova, gdje smo stigli bez ikakvih smetnji.

Sutradan smo dobili kurira od štaba odreda u Trnovu i pratnju koja se od jedinice do jedinice smenjivala i već ustaljenim pravcem i vezama 14. ili 15. marta smo stigli u Foču između 8 i 9 sati izjutra.

Odmah sam otišao u zgradu (raniji hotel) u kojoj je bilo sjedište Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ. Upravo kad sam ušao u zgradu i javio se dežurnom, niz stepenice sa prvog sprata je silazio jedan drug krupan, crn, kudrave kose, u suknenoj uniformi. Dežurni gaje pozdravio, oslovio sa »druže Crni« i rekao mu da sam došao iz Sarajeva. Bio je to, kako sam istog dana, ali kasnije saznao, Sreten Žujović Crni - tada član Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba. Pozdravio se sa mnom i ja sam mu predao pismo drugarice Okrugle i rekao da treba usmeno da referišem o provali, radu i stanju organizacije u Sarajevu. Drug Crni je pročitao pismo a potom odmah iz prostorije dežurnog nazvao nekoga, meni nepoznatog u tom trenutku. Koliko se sjećam drug Crni se sagovorniku obratio ovim ili otprilike ovim riječima: »Druže Starija sam krenuo na onaj zadatak u Brod. Ovdje je stigao drug iz Sarajeva. Tamo je veća provala. Ima pismo, ali treba i usmeno da referiše. Da li Ti želiš da ga primiš?«. Pošto je od sagovornika dobio potvrđan odgovor, naredio je dežurnom da mi da nekoga ko će me povesti »do druga Starog«, a meni rekao da odmah pođem jer da me drug Stari čeka.

U tom trenutku nisam znao ko je drug Stari, ali sam pretpostavljao daje neko od najodgovornijih drugova iz CK KPJ ili iz Vrhovnog štaba. Interesantno je da niti sam to ja raspitivao od vodiča kod koga me vodi, niti mi je on sam o tome govorio, valjda pretpostavljajući da ja to znam. U razgovoru o radu i životu u Sarajevu i na oslobođenoj teritoriji dosta brzo smo stigli na određeno mjesto. Naime, drug Starije u to vrijeme preko dana boravio i radio u jednoj maloj zgradi bivše Stanice za otkup duvana, a predveče se vraćao u zgradu Vrhovnog štaba, gdje je sa najbližim saradnicima provodio noć u radu i odmoru.

Dežurni ispred zgrade me prijavio i bio sam odmah primljen. U trenutku mog dolaska drug Stari je nešto diktirao sekretarici, a pred njima na stolu su bile hrpe pisanih materijala. Odmah je prekinuo diktiranje, pozdravio se sa mnom i obratio sa pitanjem kakve vijesti donosim iz Sarajeva? Pokazao mi je da sjednem na stolicu koja je bila nasuprot njemu. Ja sam mu predao pismo drugarice Okrugle, predstavio se ističući da imam zadatak da usmeno referišem o događajima koji se pominju u pismu. Nakon što je pročitao pismo, primjetio je: »Izgleda da se radi o ozbiljnoj stvari«, a zatim tražio da ga detaljno upoznam sa situacijom. Ja sam iznio, koliko sam bio upoznat, situaciju u vezi sa hapšenjem i izdajom kurira Vrhovnog štaba Kigija, radom i stanjem organizacije u Sarajevu, situaciju nastalu provalom i potrebu da se hitno odgovori na pitanje koja je drugarica Okrugla postavila u pismu u vezi sa sadržajem pošte koju je Kigi nosio i koja je njegovim hapšenjem u cijelosti pala u ruke ustaške policije. Kada sam izlagao o tome kako je došlo do hapšenja kurira Kigija, pomenuo sam da se drugovi u Mjesnom komitetu čude zašto, i pored ranijih upozorenja da se Kigi neozbiljno i neodgovorno ponaša prilikom dolaska u Sarajevo (ovo sam čuo prije polaska u razgovoru između članova Mjesnog komiteta KP), nije zamijenjen, drug Stari je primjetio: »To je neodgovorno, ne smije se tako raditi.«

Potom se drug Stari detaljno interesovao za posljedice nastale ovom provalom a posebno: koliko je drugova uhapšeno, kako se drže pred policijom, ko je provaljen od članova Mjesnog komiteta, kakve su mjere poduzete da se posljedice izdaje umanje, da li su otkriveni kanali za vezu prema Zagrebu i drugo.

Pošto sam krenuo za Foču neposredno poslije hapšenja i izdaje Kigija, moji odgovori su bili nepotpuni, a na neka pitanja nisam mogao odgovoriti, stekao sam utisak da drug Stari nije bio zadovoljan dobivenim informacijama. Nastavio je da se raspituje o radu partijske organizacije, o radu SKOJ-a o podršci u narodu, o odrazu situacije na savezničkim frontovima i partizanskih akcija na raspoloženje naroda, u kojoj mjeri se u naš pokret uključuju pripadnici svih nacionalnosti i vjeroispovijesti, u kojoj mjeri je omladina spremna da izađe na oslobođenu teritoriju i da se sa puškom u ruci bori protiv neprijatelja, kakvi su uslovi *la* veće nabavke sanitetskog materijala i municije i si. Koristeći uputstva dobivena pri polasku, informacije koje sam čuo na sastancima Mjesnog komiteta ili u kontaktu sa pojedinim članovima i lično poznavanje pojedinih pitanja, nastojao sam da dam što potpuniju sliku o radu i stanju partijske organizacije u Sarajevu. Ni danas mi nije jasno da li sam i u kojoj mjeri u tome uspio.

Drug Starije, zatim, govorio o našoj borbi, složenosti te borbe, o potrebi još upornije i organizovanije akcije na okupljanju što širih masa u borbi protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, o jačanju partizanske vojske, formiranju proleterskih i drugih partizanskih jedinica, o njihovim sve većim uspjesima i sve jačim udarcima po neprijatelju. Sa srđžbom je govorio o velikoj četničkoj izdaji, njihovoj otvorenoj saradnji sa okupatorima, njihovim zločinima nad narodom i slično. Uzimao je sa stola zaplijenjena dokumenta o toj saradnji i govorio o ogromnom značaju tih dokumenata za raskrinkavanje izdaje četnika i njihovih gospodara u Londonu. Moram reći da su mnoge stvari koje sam čuo za mene bile nove i da nisam shvatio svu njihovu suštinu i značaj. Sjećam se da sam se u sebi naročito čudio zašto drug Stari pridaje toliki značaj tim zaplijenjenim dokumentima o suradnji četnika sa njemačkim i italijanskim okupatorima. Tek kasnije, u toku rata i poslije njega, u mnogim prilikama borbe protiv okupatora, protiv četnika, koji su se rame uz rame sa njima borili protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, u borbi za učvršćenje naše nezavisnosti, podsjećao sam se na taj razgovor, stalno i iznova se divio dubini Titove misli, dalekovidnosti, jasnoći sagledavanja razvoja događaja i sposobnosti da našu borbu usmjerava uvijek ka pobjedi.

Drug Stari se ponovo vratio na situaciju u Sarajevu i interesovao se da li su provalom otkrivena naša uporišta i veze u redovima domobranske vojske. Izgleda daje bio dobro informisan o vezama koje je Mjesni komitet Komunističke partije Sarajeva imao u redovima tog dijela neprijateljske vojske. Nisam znao odgovor na ovo pitanje, ali sam rekao da mi je poznato da akcija na prikupljanju oružja i municije stalno teče, da je to najvažniji zadatak svih aktivista i da daje sve bolje rezultate. Tom prilikom sam pomenuo da sam ja neposredno pred hapšenje i provalu kurira Vrhovnog štaba Kigija, po zadatku Mjesnog komiteta Partije, izlazio na oslobođenu teritoriju u Glavni štab za Istočnu Bosnu u Srednje da bih dogovorio mjesto, vrijeme i ostale detalje oko predaje jedne domobranske topničke baterije na čelu sa komandantom. Drug Stari se jako zainteresovao za ovaj slučaj i tražio je da detaljno opišem ovu akciju, a radilo se o sljedećem.

Sedmog marta 1942. godine Vladimir Perić Valter (u to vrijeme imao nadimak Petruškin) me pozvao i rekao da se priprelim jer ću sutra dobiti jedan važan zadatak. Sljedećeg dana u dogovoreno vrijeme, bilo je dosta rano izjutra, Petruškin mi je postavio zadatak da odem u Glavni štab za istočnu Bosnu, da ih upoznam da se u selu Mokro nalazi domobranska topnička baterija, da njen komandir topnički oficir želi da sa cijelom baterijom pređe na našu stranu, da se dogovore svi detalji oko predaje i da se vratim u Sarajevo sa dogovorenim planom. (Tek kasnije sam saznao da se radilo o topničkom oficiru Ešrefu Vražaliću, poslije rata istaknutom profesoru i naučnom radniku koji je nedavno preminuo.)

Isto jutro mi je za vodiča dodijeljen Hidajet Galošević - omladinac iz Pofalića, član SKOJ-a (umro od tilusa kao borac 10. hercegovačke brigade), koji je inače održavao vezu na kanalu prema Srednjem, pa smo krenuli na izvršenje zadatka.

U Glavnom štabu za istočnu Bosnu su, nakon dobivenih informacija, razradili akciju predaje topničke baterije do detalja, odredili mjesto i vrijeme prelaska, kao i lozinku. Bilo je dogovoreno, radi mjera opreznosti, da se lozinka ne daje topničkom oficiru nego da seja ili neko iz užeg partijskog rukovodstva Sarajeva uključi u sastav baterije, da samo to lice zna za lozinku, da se preda skupa sa baterijom a potom, prema dogovoru, da se ponovo vrati u Sarajevo ili da ostane na oslobođenoj teritoriji.

Iz Srednjeg sam se vratio već narednog dana, tj. 9. marta pred večer, ali sam, radi sušenja i čišćenja odijela i obuće od blata, tu noć prenoćio kod jedne naše porodice u Pofalićima. Kako je tu istu večer uhapšen kurir Vrhovnog štaba Kigi, a sutradan, 10. marta, već počeo svoju veliku izdaju, neprijatelj je pojačao kontrolu, teror i blokadu Sarajeva, te ova lijepo zamišljena i korisna akcija nije realizovana.

Sve sam ovo ispričao drugu Starom a on se živo interesovao za sudbinu topničkog oficira, da li ga provala Kigija može zahvatiti, moželi ga neko iz baterije otkriti i si. Na ova pitanja nisam mogao dati odgovor. Koliko je ova akcija zainteresovala druga Starog, vidi se i po tome što me je, (kod sebe nije imao kartu terena na kome je akcija trebala da bude realizovana, a želio je da dobije potpunu predstavu o cijeloj zamisli) pozvao da dođem na večeru u Vrhovni štab i ponovo iznesem zamisao ove akcije.

Razgovor sa drugom Starim trajao je dosta dugo - po mojoj procjeni oko dva sata. Drug Starije bio neposredan i ja sam se ponašao u razgovoru slobodno i otvoreno. Da sam u tom momentu znao da je Stari u stvari drug Tito, vjerovatno bih se uzbudio i bio manje slobodan. Bio sam poslije, nakon saznanja da sam razgovarao sa drugom Titom, srećan daje tako bilo. A to sam saznao, opet, od druga Crnog. Naime, kad sam se vratio od druga Starog u Foču, bilo je već prošlo podne. Ponovo sam srećo druga Crnog koji se takođe već bio vratio iz Broda na Drini. Odmah me upitao da li sam bio kod druga Starog. Odgovorio sam da jesam i počeo da mu opisujem kako izgleda i kako je obučen drug koji me je primio. Drug Crni me je pogledao začuđeno i upitao - »Pa znaš li ti kod koga si bio?« Ja sam odgovorio »Tamo gdje si me poslao«. Drug Crni mije tada smijući se, jer se shvatio da stvarno nisam znao da sam bio kod druga Tita, rekao: »Bio si kod Tita«. Moje iznenađenje bilo je zaista veliko. Za trenutak sam samo gledao u druga Crnog, a on se smijao. Radostan što sam razgovarao lično sa generalnim sekretarom Komunističke partije Jugoslavije i Vrhovnim komandantom NOV i POJ drugom Titom, kratko sam drugu Crnom ispričao tok razgovora i poziv druga Starog da na večer dođem u Vrhovni štab.

Srećan što sam vidio druga Tita i čak razgovarao sa njim, ali i zbunjen tom činjenicom, išao sam to poslije podne po Foči i stalno pokušavao da što vjernije reprodukujem cio tok toga susreta. Provjeravao sam svoje ponašanje, podsjećao se na svoj izvještaj i odgovore na postavljena pitanja, tražio da li sam rekao nešto nesmotreno ili nepravilno. Cijelo poslijepodne nisam se uspio skoncentrisati da to ocijenim. Razmišljao sam o obavezama da večeras treba ponovo da se nađem pred drugom Titom. Kako ću se držati? Da li ću uspjeti da odgovorim na postavljena pitanja? Hoćuli uspjeti vjerno da predstavim aktivnost Partije i SKOJ-a u Sarajevu? Sto se noć više približavala, trema me sve više zahvataia. Ipak ići se mora.

Navečer u određeno vrijeme sam se javio dežurnom i ovaj me odveo u sobu u kojoj se nalazio drug Tito. Sa njim su bili svi njegovi najbliži saradnici koji su u to vrijeme boravili u Foči, među kojima u Moša Pijade, Sreten Žujović i još neki. U jednoj većoj sobi na prvom spratu su razgovarali i čekali na večeru. Rečeno je da se i meni donese večera, ali sam rekao da sam već večerao, iako to nije bilo tačno. Večera je bila vrlo skromna a sastojala se od nešto malo gušćeg škroba i dosta lošeg i tvrdog kruha, za koji sam docnije vidio i saznao da se pravi od miješanog brašna i mljevenih suvih krušaka.

Nakon večere drug Tito je uzeo kartu - koliko se sjećam to nije bila vojna karta nego neka stara karta Bosne i Hercegovine u većoj razmjeri i sa puno

detalja - i tražio da ponovim cijelu zamisao akcije u vezi sa predajom domobranske topnočke baterije na čelu sa svojim komandrom. Ponovio sam sve ono što sam već ranije kazao o ovoj akciji, a drug Tito i njegovi saradnici su moje izlaganje pratili na karti. Nakon mog izlaganja postavljeno mi je nekoliko kraćih pitanja a drug Tito je na kraju rekao da tu vezu treba svakako sačuvati i nastaviti ako ne bude provaljena. Okrenuo se potom jednom od svojih saradnika i rekao da treba odmah vidjeti šta je bila sadržina pošte koja je bila uhvaćena kod kurira i hitno to javiti u Sarajevo.

Na kraju se drug Tito ponovo obratio meni pitanjem da li se ja vraćam u Sarajevo. Odgovorio sam daje u Mjesnom komitetu Partije Sarajevo odlučeno da ostanem na oslobođenoj teritoriji jer sam i ja provaljen i izrazio sam želju da idem u Prvu proletersku brigadu kuda su, kako sam saznao, otišli neki moji drugovi koji su neposredno prije mene izišli iz Sarajeva. Drug Tito je rekao da ne mogu ići u jedinicu, nego da se prvo moram javiti u Pokrajinski komitet KP i SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, koji su u to vrijeme imali sjedište u Goraždu. Sutradan sam dobio u Komandi mjesta Foča propusnicu koja je, koliko se sjećam, važila i kao karta za voz na liniji Foča-Goražde i vozom krenuo za Goražde, gdje sam stigao 16 ili 17. marta 1942. godine.

Džemal Muminagić

RAD ŠIFRANATA U VRHOVNOM ŠTABU - USPOSTAVLJANJE VEZE SA KOMINTERNOM I NASE PRVE SIFRE

NA SLOBODNOJ FOČANSKOJ TERITORIJ

Poslije povlačenja naših jedinica iz Nove Varoši i prelaženja r. Lim, upućena sam u Foču gdje mi je Marko saopštio da idem u Goražde. Druga Starog nisam videla. Otišla sam u Goražde i stavila se pod Pavlovu komandu. U kući jedne apotekarice, čiji je muž bio, koliko se sećam, u zarobljeništvu, a koja je pripadala partizanskoj porodici, živeli su i radili Pavle i Veljko. U to vreme redovno su održavali vezu sa Kominternom. Specijalni kuriri nosili su dešifrovane telegrame drugu Starom u Foču, a otuda donosili telegrame koje je trebalo šifrovati i poslati. Kuća u kojoj su radili bila je specijalno čuvana. U Goraždu se obično odmarao po neki bataljon Prve proleterske brigade. Njegovi borci držali su stražu ispred kuće i puštali su u nju samo one koji su znali lozinku. Jedne noći Pavla za malo da ubije Lule Isaković, sada poznati književnik, koji je te noći bio na straži. Pavle nije znao lozinku. Na sreću Lule se setio da je tog partizana već video kako ulazi u zgradu i tako je spustio pušku.

Pavle mi je ispričao da su posle toliko truda uspeli da uspostave vezu sa Kominternom kada su bili u Rogatici i to tek posle dolaska Josipa Kopinića-Valdesa koji je sa sobom doneo nove pozivne znakove i šifre. Isto tako Pavle mi je ispričao i slučaj koji se desio odmah po uspostavljanju veze sa Kominternom i predaji jednog telegrama. Na radio-stanici, onoj istoj koju smo doneli u Užice, zbog velike premorenosti, Pavle je napravio kratki spoj i lampa je pregorela. Hteo je da se ubije, ali ga je Ivo Lola Ribar u tome sprečio, zadržao ga i izveo napolje da bi ga tamo umirio. Nakon izvesnog vremena iz Zagreba su dobili novu lampu. Pričao mi je Pavle o teškoćama koje su imali sa napajanjem radio-stanica strujom. Šta je sve šifrovao, razume se, da mi o tome nije pričao.

Danas iz objavljenih Sabranih djela druga Tita i iz rada istoričara saznajemo detalje oko uspostavljanja veze sa Kominternom. Jedina veza druga Tita sa

Kominternom bila je preko predstavnika Kominterne Valdesa. Otuda je jasna briga druga Tita da se još u Beogradu izradi radio-stanica, kao i značaj koji je pridavao prebacivanju stanice na slobodnu teritoriju i našem dolasku u Užice. Na žalost, i pored svih nastojanja ova veza nije uspostavljena. Zbog toga, tokom jula, avgusta i septembra 1941. godine drug Tito šalje nekoliko telegrama za Kominternu preko Valdesa, čije je sedište bilo u Zagrebu. Prelaskom na oslobođenu teritoriju veza sa Zagrebom postala je sve teža, pa se pitanje direktne veze sa Kominternom još ozbiljnije postavljalo. Zato je Tito, još dok smo bili u Užicu, tražio da Valdes dođe iz Zagreba u Vrhovni štab. Kako je već uveliko počela Prva neprijateljska ofanziva, Valdes se tek u decembru 1941. u Rogatici pridružio Vrhovnom štabu. Prva veza sa Moskvom uspostavljena je 24. decembra, ali zbog pregorevanja lampe i teškoća oko napajanja stanice, veza je prekinuta. Dva meseca kasnije drug Tito šalje u Zagreb pismo sledeće sadržine:

»23. 02. 1942. ... Vrhovni komandant - Bevcu i Loli (Edvardu Kardelju i Ivi Loli Ribaru)

Moram vam javiti veselu novost da mi već 14 dana imamo sa Djedom (Kominternom) direktne veze, tako sjajno da se bolje zamisliti ne može. Više to nije slučajno i na sreću, već svakog dana šalju »dugačke kobasice«, što bi kod vas bilo prosto nemoguće. Paja i Veliko prosto skaču od radosti. Tek kada smo ponovo osvojili centralu, na čijoj su struji o Božiću poslali onu jednu opširnu poruku, uspelo je opet uspostaviti vezu«.

Šta je bilo u tim »dugačkim kobasicama«, sada je poznato. Telegrami su objavljeni u Sabranim djelima druga Tita. Bili su to izvještaji o herojskim borbama naših partizanskih jedinica. Drug Tito piše o borbama u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori, o povlačenju sa užičke teritorije, o formiranju proletherske brigade, šalje dokaze i konkretne podatke o izdajstvu četnika Draže Mihailovića, podatke o nemačkim, italijanskim i kvislinškim formacijama, o teškoćama koje partizanska vojska ima, o nedostatku oružja i hrane, o ranjenicima, o nedostatku lekova. Drug Tito stalno traži pomoć od Sovjetskog Saveza, jer mu je ona obećana. U telegramu koji stiže preko Valdesa od Djede u Vrhovni štab 12. januara 1942. godine stoji:¹⁾

»U najkraćem roku poslati ćemo avione. Dajte stvarne podatke o razvitku partizanskog pokreta i stanju u zemlji. Djed«

U to vreme Moša Pijade-Čika Janko je čekao avion na Žabljaku, ali avioni nisu stizali.

Istovremeno u toj telegrafskoj prepisci drug Tito započinje svoju veliku borbu za priznavanje narodnooslobodilačkog pokreta i za pravo na njegov specifičan put. Kao što je već rečeno, još u vreme našeg boravka u Užicu, Moskva javlja o herojskoj borbi četnika Draže Mihailovića iako je drug Tito izvestio Moskvu o četničkoj izdaji. Međutim, februara 1942. godine iz Kominterne dolazi telegram u kome se nanovo izražava sumnja u ispravnost pravca naše borbe, govori se da partizanski pokret dobija komunistički karakter, da se usmerava ka sovjetizaciji Jugoslavije, pita zašto je bilo potrebno formirati prolethersku brigadu i slično. Drug Tito odgovara, objašnjava, daje konkretne podatke o četnicima, govori o seljacima i rodoljubima koji se bore u našim redovima, o stavu londonske kraljevske vlade, koja, pored ostalog, traži da se borba protiv Nemaca još ne vodi, itd.²⁾

Kad smo došli u Goražde, a to je bilo negde krajem februara 1942. godine, Pavle me je po nalogu druga Starog, naučio da šifrujem. Interesantno da se ja toga, ne sećam. Ali sećanje je jedno, a dokumenti drugo. U arhivu CK KPJ našla sam jedan dešifrovani telegram napisan mojom rukom na relativno dobrom ruskom jeziku, a datiran 18. marta 1942.³⁾ Nema mikakve sumnje da sam ja počela sa radom na šifri u Goraždu. Šifranti šifruju - dešifruju i zaboravljaju. No, ipak, na dnu svesti ostaje sadržina telegrama i kada ih ponovo pročitaš znaš da

1) CK KPJ-KI, 1942./1

2) Veliki broj telegrama u kojima se o ovome govori naveden je u feljtonu Mome Stefanovića, objavljenom u listu »Politika« pocl naslovom »Bili smo Titovi šifranti«.

3) KPJ-KI 1942/43.

si te činjenice odnekud znao. O zamerama Kominterne na stvaranje proleter-
skih brigada doznala sam tek posle 1948. godine, kada je telegram delimično ob-
javljen. Ali sam zato sadržinu telegrama o tome da nam ne mogu slati pomoć
znala i pre nego što sam ga pročitala. Zaboravila sam da sam u Goraždu šifrovala,
verovatno, zato što tada nije bilo posla za dva šifranta. U to vreme sam bila pre-
okupirana partijskim radom. U Goraždu tada nije postojala ni partijska ni sko-
jevka organizacija. Bila sam u ćeliji sa drugovima iz Komande mesta i drugo-
vima iz Prve proleterke brigade i imala sam zadatak da formiram mesnu parti-
jsku ćeliju i skojevsku organizaciju. Do tada je u Goraždu bio formiran Narod-
nooslobodilački odbor, a mi smo ih formirali i u okolnim selima. Dolazili su dru-
govi iz Foče i iz Pokrajinskog komiteta za BiH. Volela sam mnogo partijski rad.
Čovek uživa kad vidi da njegovom zaslugom ljudi, privrženi narodnooslobodi-
lačkoj borbi, počinju da shvataju suštinu te borbe i da vide njenu perspektivu.
Kao i svi politički terenski radnici, mnogo sam radila i svi su me u Goraždu po-
znawali.

Prilikom proslave 8. marta, na priredbi koja se održavala u Sokolskom
domu u Goraždu, došli su Pavle i Veljko. Niko ih nije vidao, pa je Pavle tada čuo
jednu ženu kako pita: »Ko je ovaj?« i drugu koja odgovara: »Pa to je Brankin
muž«. Nešto kasnije bila sam sekretar partijske organizacije, ćelije u kojoj su bili
komunisti iz službi Vrhovnog štaba i članovi Vrhovnog štaba koji nisu bili čla-
novi CK KPJ, a među njima Vlado Zečević, Arso Jovanović, Vlado Dedijer i, raz-
umne se, Pavle i Veljko. U to vreme jedna od tačaka dnevnog reda na sastancima
partijskih ćelija bila je kritika i samokritika. Kako su Pavle i Veljko znali da se
često podžavejaju, ja sam ih kritikovala i ponekad kao sekretar presuđivala, zna-
jući sebe, verovatno, na štetu Pavla. Zbog ovog Pavle ima i danas običaj da kaže:
»Ja sam prošao rat kao Brankin muž«. Ne treba dokazivati da to nije istina.

Na slobodnoj fočanskoj teritoriji Vrhovni štab je proveo tri puna meseca.
U to vreme bili su već oslobođeni i veliki delovi Crne Gore i Hercegovine, sa ko-
jima je Vrhovni štab održavao direktnu vezu.

U aprilu mesecu 1942. godine nemačka vrhovna komanda, zajedno sa ita-
lijanskom, započinje tzv. Treću neprijateljsku ofanzivu protiv oslobođene teri-
torije. U ovoj ofanzivi četnici Draže Mihailovića, koji su do tada sami napadali
na partizane, ratuju zajedno sa Nemcima, Italijanima i ustašama. Sećam se jedne
kose preko koje su prelazile neprijateljske jedinice. U sredini Italijani, levo od
njih ustaše, a desno četnici. Četnici i Italijani su u Crnoj Gori i ranije otvoreno
sarađivali.

ODLAZAK SA FOČANSKE SLOBODNE TERITORIJE

Napustili smo fočansku slobodnu teritoriju krajem aprila 1942. i sa jednim
delom službi došli u Lječevinu, selo na levoj obali reke Tare, ali. maja došao
je i drug Stari. Politički radnici sa terena povlačili su se zajedno sa štabovima
jedinica. U to vreme dolazi i do formiranja politodjela u brigadama⁴⁾ i mnogi dru-
govi i drugarice odlaze u jedinice. Tako sam želela i ja da idem u brigadu, ali mi
se činilo i suviše neskromnim da to tražim. Uopšte, nisam shvatala da sam i ja
naučila šifru i da moram pomagati Pavlu u radu, a postojala je mogućnost da je-
dan od nas dvoje pogine, pa ko bi onda sa šifrom radio. Kako nije bilo mnogo
posla na šifri, ja sam kucala vesti Aleksandru Tepavčeviću-Englezu i pomagala
da se one umnožavaju. Mislila sam da sam Pavlu pomagala da šifruje - sabira.
Sada kada razmišljam o tome postaje mi jasno da on to meni ne bi dao da radim
da nisam naučila šifru. Ni meni nikada nije padalo ni na pamet da uzmem ne-
koga da mi pomaže u radu. Jednog dana, dok sam tako sa Pavlom radila, pored
nas je prošao drug Stari i rekao: »Ti, Branka, dobro nauči šifru«. Te su mi reči

4) To su bila partijsko politička tela, uglavnom od tri člana, neke vrste organa CK KPJ u
brigadama.

ostale duboko urezane u sećanju, pa sam zbog toga uvek tvrdila da sam sa šifrom počela da radim tek u Lječevini, od momenta kad mi je Stari to rekao.

U Lječevini smo se zadržali desetak dana, a 15. maja došli smo u Nedajno. Na platoima Pivske planine bilo je mnogo stoke i puno mleka. Sir nisu pravili, jer nije bilo soli, tako da se on nije mogao održati. Seljanke su davale borcima po čitave čabrice mleka. Sećam se da sam ga kiselila. Tada je vladala naturalna razmena. Za novac nije moglo ništa da se kupi, a mi ga nismo ni imali. Naš je intendant poneo iz Foče raznorazne drangulije: igle, konac i si. i to je menjao za hranu da prehrani borce. Tu je i Pavle promenio svoje donje rublje za kajmak i nešto pasulja. Kada je drug Stari 20. maja došao kod nas, mi smo ga dočekali, za partizanske uslove, izvrsnom večerom. Drug Tito kome su ispričali o Pavlovoj trgovini pitao je:

»Kako to, Pajo, rublje pretvaraš u kajmak?«

»Pa tu formulu, Stari, svi osim tebe već dobro znaju« - odgovorio je Pavle.

Tada je u Nedajnu u »Pajinom društvu« bilo nas petoro: Veljko, njegova žena Zora, Slobodan Nakićenović kao radiotehničar, Pavle i ja. Drug Starije proveo samo jedan dan kod »Paje i Veljka«. Mi smo u Nedajnu ostali nešto duže, a pridružili smo se drugu Starom 26. maja u Krstaču ili Plužinama, toga se dobro ne sećam. I kada je drug Stari povremeno nekuda odlazio, on je preko kurira redovno slao telegrame koje smo mi šifrovali i odašiljali. Redovno je bio obavestavan o stanju veza. »Paja i Veljko su noćas radili normalno« - piše između ostalog Lola 16. maja 1942. godine iz Nedajna.

Drug Tito se uvek posebno brinuo o bezbednosti radio-stanice. Najednom telegramu, koji je Pavle 29. decembra 1941. dobio da šifruje za Djedu (Izvršni komitet Komunističke Internacionalne), posle teksta telegrama stoji:

»Neka Dragičević gore ispuni oznake i signale po avijatičarskim pravilima, (javlja mesto spuštanja aviona BS). Dolazak za vas (mislim na Veljka i Pavla - pr. BS) ja ću narediti ispod Romanije. Do toga moraju kod nas ostati 2 bataljona saopštite to Arsu (Jovanoviću, tada Načelniku Vrhovnog štaba BS). Za stanicu treba osigurati punu bezbednost«⁵⁾

Zahvaljujući predusretljivosti drugova iz arhiva CK KPJ-KI, pružila mi se mogućnost da pregledam originalne depeše koje je pisao drug Tito, kao i one koje smo Pavle i ja dešifrovali. Bila sam uzbuđena, pa i potresena, kada sam otvarala arhivske kutije sa brižljivo sredenim i čuvanim originalima. Ti mali neugledni komadići papira pisani Titovom rukom na ruskom jeziku, koje sam pre 38 godina i ja držala u rukama, uvek »za Djedu« i uvek sa potpisom druga Tita — »Valtera«, dragocena su svedočanstva Titovog rada i dela. Čitala sam i ranije u raznim istorijskim člancima, knjigama i novinama telegrame - prevedene sa ruskog koje je drug Tito slao Kominterni. Videla sam neke faksimile originalnih telegrama. Ali ovoga puta sam ih držala u svojim rukama i prevrtala. Zbog uzbuđenja sa kojim sam sve to radila, možda, nisam napravila njihov najbolji izbor, no ipak se nadam da će i ovi koje iznosim približiti čitaoca načinu rada u ono vreme, kao i teškoćama koje je drug Tito imao sa svojim šifrantima.

Pre svega, Pavle i ja nismo znali ni reči ruskog jezika, pa čak ni rusku abukvu. Otvoreno »I« i zatvoreno »I« za mene je bilo isto, a čudila sam se što će im onaj meki znak. Među prvim telegramima na koje sam naišla u arhivi bio je jedan na ruskom jeziku, ali pisan latinicom. Pisao gaje Pavle svojom rukom. Telegram glasi:

»17/11

Ta radio stanica nalazi se kod Vrhovnog štaba partizanske vojske Jugoslavije na oslobođenoj teritoriji u Bosni. Molim ne menjajte dužinu talasa i dajte vaš program rada... Na tri vaše crvene rakete mi ćemo odgovoriti sa tri vatre na rastojanju od 50 metara. Počinjemo od 23. februara.«⁶⁾

Drug Tito šalje iz Foče u Goražde 25. februara 1942. depešu pisanu ruskom abukvom a iznad svakog specifično ruskog slova stoji i slovo ispisano latinicom. Zato u napomeni na kraju telegrama drug Tito piše Pavlu:

»Pisao sam ruskom abukvom, a povrh označio latinicom šta koje slovo znači. Zdravo.«⁷⁾

5) CK KPJ-KI 1941./7

6) CK KPJ-KI 1942./4

7) CK KPJ-KI 1942./5

Morao je drug Stari da uči svoje šifrante i ruskom jeziku. Nije bilo lako i nama šifrantima. Mnogo kasnije, kada smo nabavili rusku gramatiku, počeli smo i sa učenjem ruskog jezika.

Kada smo uspostavili vezu sa našim jedinicama i kada telegrami nisu mogli da budu najbolje primljeni zbog velikih smetnji u radu, mi smo stekli toliku praksu da nam je po nekoliko čitljivih slova bilo dovoljno da rečenicu dešifrujemo. No tada se radilo o našem jeziku. Jedino kod imena mesta i ljudi, koja su šifrantima bila nepoznata, morali smo pored reči stavljati i znak pitanja. Tu je bilo grešaka. Zapamtila sam kako se jednom drug Stari ljutio zbog jednog pogrešno dešifrovanog imena.

Godine 1944. srušio se avion koji je letio sa Visa na oslobođenu teritoriju Hrvatske. U telegramu, kojim je Glavni štab Hrvatske izveštavao o toj nesreći, stajalo je da je, prema onome kako sam je dešifrovala, poginula drugarica Kaja Žica. To je bilo čudno ime, ali najosmišljenije koje sam ja iz teksta mogla da izvučem. Telegram sam morala odneti, ali sam tražila od telegrafiste da se on ponovi. Stari je bio besan.

»Kakva ti je to Kaja Žica, staje sa ostalim drugovima?«

Bespomoćno sam ćutala. Iz ponovljenog i dobro primljenog telegrama dešifrovala sam »Kajfežica«. Neko se setio da je to drugarica Kajfež.

Međutim, nama su sve ruske reči u početku bile nepoznate i skoro ništa nismo mogli da rešavamo - dešifrujemo po smislu. Sve su to bile neke »Kajfežice«.

Drug Stari se vrlo dobro, kao i u svemu ostalom, snalazio čitajući te naše prve dešifrovane telegrame sa mnoštvo znakova pitanja, ispuštenim rečima i bez veze naredanim slovima. Treba imati u vidu da su i veze često bile veoma slabe zbog loših tehničkih uslova.

Na telegramima koje je Pavle dešifrovao u Goraždu ili u Lječevini i slao u Foču drugu Starom uvek je bilo i nekih napomena, koje bi Pavle dopisivao uz tekst. Ovo zbog toga što nije imao direktnu vezu sa drugom Starim. Napomene su se odnosile na neke tehničke podatke, pokret, na dešifrovanje, smetnje pri prijemu telegrama a ponekad su to bili kratki komentari na tekst depeše. Njegov odnos prema drugu Starom bio je neposredan - prijateljski. Samo sam u jednoj takvoj napomeni, koja je pisana na telegramu poslatom iz Lječevine, naišla da počinje sa »Druže Stari« ..⁸⁾

I evo onih drugih: »Šta kažeš, Stari, na ovu pesmu ...«⁹⁾

ili:

»Molim te, Stari, prevedi mi ovo što se odnosi na naš rad. Hoću da mi bude sve jasno u tom pogledu ... Tako ćemo skratiti razgovor sa onima gore. Da ga celog redigujem opširno je, a vreme rada nam je ograničeno. Od svega mi je najvažniji anaj prvi telegram.

Pozdravlja te Paja«¹⁰⁾.

Evo i jednog dužeg pisma koje je Pavle napisao na istom listu gde su bila ispisana dva telegrama na već »pristojnom« ruskom jeziku. Pismo je datirano 2. maja 1942. godine:

»Dragi Stari,

Vii smo sav materijal poslali te nam pošalji nov. Ovde je veliko interesovanje kod meštana za vesti, Ja smo prinuđeni da radi njih slušamo neke naše radio-stanice (»Slobodnu Jugoslaviju«, Moskvu, -ondon). To nam troši akumulatore, a punjenje smeta mlinaru, jer su sada slave pa ne može da me- Je- Zato molim te neka šalju redovno vesti iz Foče, ukoliko to nije obustavljeno. Takođe, i za Šćepan 'olje i ostala mesta ove okoline. Juče smo proslavili 1. maj na način koliko smo mogli svečanije. Ja sam od onih para koje sam imao kupio ovcu i ispekli smo je na ražnju i dao sam po malo rakije drugovima. Posle podne smo održali sastanak i objasnili ljudima značaj tog dana. Dan pre toga su Branca, Veljko i Lazo (Lazo Tripokvić, komandir prateće čete Vrhovnog štaba. BS) išli na sastanak ovd. iar, osi. odbora i zakazali zbor za nedelju ...

Smrt fašizmu - Sloboda narodu

Paja«¹¹⁾

8) CK KPJ - KI 1942./30

9) CK KPJ - KI 1942./22

10) CK KPJ - KI 1942./39

U) CK KPJ - KI 1942./90

Sa strane ovog pisma je dopisano:

»Za sadržinu ove kratke a teške depeše nisam rekao ni Veljku. Mislim da nije ni potrebno ni korisno da sem tebe i neko drugi zna.«¹²⁾

Pregledala sam sve depeše od Djede od marta i aprila 1942. godine. Jedino moguće jeste da se radi o depeši bez broja i datuma u Arhivu CK KPJ-KI, zavedenoj u kartoteci pod april 1942. Evo te depeše:

Za Starog

»Cine se svi napori da bi vam se pomoglo u oružju. Međutim tehničke teškoće su ogromne i na žalost ne može se računati da će se one u skoro vreme savladati. Molimo vas da to imate u vidu, i starajte se svim sredstvima da oružje dobijete od neprijatelja, i da racionalno koristite oružje koje već postoji kod vas.

Djed«

Mora da ovde ima mnogo grešaka u šifrovanju, ali ćeš se ipak snaći. Za slučaj da ti nešto smeta da protumačiš smisao teksta to ćemo dovede urediti. Ti samo podvući ta mesta u tekstu.

Pozdrav

Paja³⁾

U ključu šifre koju je Pavle dobio od Valdesa izgleda da nešto nije bilo u redu. Evo telegrama koji na to ukazuje:

»Za Djedu,

Stalni ključ dobili smo tako što smo tri prva broja preneli na kraj i tako dobijeni novi i stari ključ sabrali. Promenjeni ključ mi pišemo u obrnutom poretku od ranijeg. Valdes nam je dao stalni ključ u brojevima ne u slovima. Molimo da nam objasnite.

Valter¹⁴⁾*

U telegramu koji nema datuma govori o našem nepoznavanju ruskog jezika, odnosno o poteškoćama u dešifrovanju koje zbog toga nastaju:

»Pišite pravilno naziv meseca. To je septembar (septembar je razume se u originalu depeše napisan na ruskom jeziku. B.S.) tada ćete dešifrovati naš telegram i mi ćemo brže dešifrovati vaše.

Ivan¹⁵⁾

Verovatno je ovo bio odgovor na neki naš telegram kojim tražimo da se njihov telegram ponovi, jer »nije dobro šifrovan«.

Prelistavajući sabrana dela druga Tita, tek danas vidimo koliko je on u tom periodu radio. Održavao je vojna i politička savetovanja, donosio odluke o glavnim operativnim pravcima, o daljnjoj taktici i strategiji i neposredno rukovodio jedinicama. Brinuo se o snabdevanju, a posebno o ranjenicima. Brinuo se o omladini, pratio borbe i njihov razvoj u svim krajevima Jugoslavije. Šalje pozdravna pisma, proteste i si. Napomenula bih daje sve pozdravne telegramme koje su slale u raznim prilikama jedinice, omladina i drugi, zatim razne proglase i slično, što drug Tito nije pisao a što je smatrao da treba poslati za »Slobodnu Jugoslaviju«, on lično prevodio na ruski jezik i davao nama da to šifrujemo i šaljemo u vidu telegrama. On je sve stizao da uradi. Ne mogu da shvatim da nije kod nas bilo nikoga koje znao ruski jezik. I za nas šifrante u ovakvim periodima je bilo više posla, depeše su bile duže i svakodnevene, ali radili smo nas dvoje i već smo se dobro snalazili.

I pored tolikog posla u vreme našeg boravka u Lječevini i Plužinama, drug Stari je često provodio večere u razgovoru sa drugovima oko Vrhovnog štaba. I onda kao i kasnije, drug Tito je znao da se opusti. Znao je da se odmara i da bude

12) CK KPJ-KI 1942./90

13) CK KPJ - KI 1942./88

14) CK KPJ-KI 1942./48

15) CK KPJ - KI 1942./227

prisan i blizak drug. Odgovarao je na teoretska, politička i druga pitanja drugova. Govorio nam je o političkoj situaciji, pričao nam o svom ranom detinjstvu. Sa beskrajnom ljubavlju govorio je o svojoj majci. Pričao je o siromaštvu svoga detinjstva, o radu u kući i polju. Pričao je kako su ga roditelji poslali kod deda Martina da bi se prehranio i kako je deda za njegove pojmove bio bogat. Divio se svome dedi, njegovoj vrednoći i veštini. Sećao se kako je dedu jednom u šumi ujela zmija i kako je deda ugrijao na vatri neko gvozdje i njime svojeručno ispržio ranu. Pričao nam je o maloj dvogodišnjoj kćerkici Zlatici, koja je umrla od difterije, pričao nam je o svojoj ogromnoj tuzi zbog njene prerane smrti. Pričao nam o zarobljeništvu u Rusiji, o tome kako je radio u nekom mlinu i uopšte ne retko, uz vatru, pričao nam je o svom životu.

Četnički pokret u to vreme rastao je u Crnoj Gori o Hercegovini. Italijani naoružavaju četnike i zajednički nastupaju protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Pred neprijateljskom ofanzivom, na terenu koji nije mogao da prehrani toliku vojsku, niti ranjene i bolesne borce u bolnicama, trebalo se povlačiti, ostavljajući u pozadini neprijatelja partizanske odrede. Od boraca iz Crne Gore drug Tito je na Vrbnici formirao 4. proletersku i 5. crnogorsku brigadu, pored 1, 2. i 3. koje su već bile formirane.

POKRET PREMA ZAPADU

Mislili smo da ćemo u Srbiju »da sprečimo Nemce da pokupe žetvu«,¹⁶ međutim, izveštaji koji su dolazili iz raznih krajeva opredelili su druga Tita da krene na zapad. Započeo je dugi marš. Drug Tito je neposredno rukovodio jedinicama.

To leto je bilo kišovito. Nismo spavali po kućama, već pod bukvama ili u kolibama opletnim od pruća. Oni koji su čvršće spavali često bi se budili u vodi.

Krenuli smo prema Zelengori. To je bio naš prvi prelaz preko reke Sutjeske i tada smo prvi put prolazili kroz Tjentište. Sećam se sela kroz koje smo prolazili. U njima nije nikoga bilo. Počinjalo je drugo ratno proleće, kuće popaljene ili napuštene a u baštama ponovo niče ono povrće koje lane nije bilo obrano. Stravična tišina spustila se nad dolinom. Ustaše iz Borča »likvidirale su hiljade srpskih stanovnika i zapalile desetine srpskih sela¹⁷⁾, a oni preživeli napustili su ovaj kraj. Ostala mi je u sećanju soba u napuštenoj kući u čijoj je bašti proklijalo lanjsko povrće. U drvenoj kolevci za bebu ostala je samo jedna pletena vunena čarapica. Šta je bilo sadetatom? Da li gaje majka odnela bežeći ispred ustaških bandita ili su ga oni istrgli iz kolevke?

Ustaše suleševe pobijenih Srba bacali u Drinu. Ali takvih pokolja nije bilo ni u Goraždu ni u Foči. Kada su Dražini oficiri prešli iz Srbije, pokupili su preživele i ogorčene seljake i pod komandom žandarma i drugog ološa povelili ih da se osvete nad nedužnim žiteljima Foče i Goražda. Pričali su mi u Goraždu o tom pokolju. Partizani su zatekli krv na goraždanskoni mostu i leševe kako plove Drinom. Jedan omladinac, koga smo među prvima u Goraždu primili u SKOJ, Musliman, kada su počeli da ga kolju, izmakao im se, skočio u Drinu i nešto niže isplivao. Spasili su ga seljaci - Srbi. Cesto smo se kasnije pitali šta bi bilo od našeg naroda da Komunistička partija, jedinajugoslavenska partija u staroj Jugoslaviji, nije povelila svoje članstvo da u svim krajevima naše zemlje diže ustanak protiv okupatora i da pod istu zastavu okuplja sve narode Jugoslavije. I uvek mi je kao simbol izlazila pred oči napuštena kuća u dolini Sutjeske, proklijalo povrće u bašti i dečja kolevka u kojoj je ostala jedino mala čarapica.

Hleba i soli u Crnoj Gori nismo imali. Jeli smo meso, koga je bilo dovoljno, ali bez soli, a govedu supu zvali smo »govedi čaj«. U porciju sipaš supu i piješ, a meso držiš u ruci i jedeš kao hleb. Negde prema Kalinoviku, prilikom prvog boravka na Košuru, koji smo godinu dana docnije zapamtili po strahotama pete neprijateljske ofanzive, u ovom prolasku zapamtili smo po lepoti i gladi. Jeli smo

16) i 17) Rečenice pod navodnicima uzele iz telegrama koje je drug Tito slao Kominterni.

šumske jagode, kojih je bilo u izobilju, ali te jagode umesto da utole glad još više su je razvijale. Tada se odigrala i ona poznata epizoda sa hvatanjem ždrebeta.

Ivan Milutinović-Milutin naredio je da se zakolje ždrebe, koje su partizanske jedinice ko zna kada tu negde ostavile, a ono se ugojilo na bogatoj travi. Nastala je podela kod drugova pri Vrhovnom štabu. Jedni su bili za, a drugi protiv klanja ždrebeta. Drugovi iz Prateće čete po odobrenju druga Starog pošli su da uhvate ždrebe, ali je ono pobjeglo. Pavle je uspeo da ga uhvati i nosio se sa njim, a svi ostali su stali, gledali i navijali, jedni za Pavla, a drugi za ždrebe. Pavle se obesio ždrebetu o vrat i onako mršavog ždrebe gaje ponelo sobom. Najzad mu je, kako on to kaže, poučen iskustvom iz Ljubičevske ergele kraj Požarevca, podmetnuo nogu i ono je palo. U slast smo pojeli sada »konjski čaj«. Mnogi protivnici klanja ždrebeta nisu hteli ni da ga okuse. Među njima je najgorčeniји bio naš prijatelj Vlada Zečević. Stišavala se borba oko Kalinovika, a on se bunio zašto nam borci bar nešto ne pošalju. Te smo noći, prolazeći pored sela, nailazili na dogorele vatre oko kojih su borci jeli. Proleter i su i nama poslali ne samo mesa nego i hleba, ali je sve to stiglo tek sutradan.¹⁸⁾

Ponekad bi posle rata drug Stari pričao ovu dogodovštinu i uvek bi se od srca smejao. »Viču mu: Pusti ždrebe, Pajo«, a ja im kažem: »Pustio bi on ždrebe, ali ždrebe ne pušta njega«.

Prešli smo drum Kalinovič - Sarajevo i izbili u podnožje Treskavice. Nema tog borca koji se ne seća 28. juna 1942. i našeg prelaza preko Treskavice. Kiša je lila kao iz kabla, a zatim negde pri samom vrhu zakovitlajale i snežna mečava, pa opet kiša. Nema preživelog borca koji i danas neće reći: »Nikad se u životu nisam tako smrzero«. Bili smo mokri do kože. »Kao daje i koža propuštala vodu«, rekla mi je nedavno jedna drugarica iz 2. proleterske. Preko vrlatne Treskavice spuštali smo se po bespuću da bi se zaustavili tek kad je počelo da sviče. Grupice boraca zaklanjale bi u krugu po jednoga borca koji pokušava da naloži vatru. I ja sam bila u jednom takvom krugu. Tek što se vatrica zapalila i počela da zahvata sitno mokro granje, Zora Dragičević je skinula cipelu da iz nje prolije vodu. Njene smrznute ruke su cipelu ispustile, cipela je pala na tek založenu vatru i vatra se ugasila. Očajno i bespomoćno smo je gledali. Počeli smo sve ispočetka. Za kratko vreme bilo je više vatri. Pored jedne od njih sušio se prokisao i promrzero i drug Stari. U svitanje dana pokazalo se i sunce. Ubrzo smo krenuli.

Nekoliko dana kasnije izbili smo na prugu Konjic-Sarajevo. Brigade su prugu porušile na dužini od desetak kilometara. Kolona Vrhovnog štaba prešla je prugu kod Bradine. U stanici Bradina se nalazio voz pun opljačkanih namirnica iz Hercegovine koje su okupatori slali u svoju zemlju i za svoju vojsku. Tu je bilo brašna, slanine, krušaka, a meni se bar tako čini, najviše trešanja, vagoni puni lepih, ogromnih crvenih mostarskih trešanja. Svi smo nalegli da jedemo te trešnje, punili njima džepove, torbe, marame. Neki su se posle i razboleli. Sećam se jednog borca koji je u nekom vagonu našao med. Pošto se najeo meda produžio je dalje i naišao na džakove perja. Probušio je jedan džak da vidi šta ima unutra i perje se zalepilo za med kojim je bio zamazao i lice i telo. Njegov izgled nije teško zamisliti.

Iz Sarajeva je nailazio oklopni voz. Naši inženjerci sa Vladimirom Smirnovim Volodom minirali su most (pruga je već bila razrušena), zapalili su kompoziciju i uputili je prema Sarajevu, a lokomotivom zatvorili tunel. Tako su tu prugu Nemci morali mesecima popravljati.

U tom periodu počinjemo da osećamo glad koja nas je pratila tokom celog rata, glad na koju nismo mogli da se naviknemo, već smo je sve teže i teže podnosili. Svaki borac se seća onih dana kada je nešto lepo pojeo. Bilo je perioda kada su partizanske jedinice gladovale i borile se. Međutim, u Vrhovnom štabu hrana je po pravilu bila slaba. To je i razumljivo. Mi nikada nismo bili u mirnoj

18) Kasnije na Cincar-planini pop Vlada Zečević, koji je po okolnim selima krštavao nekrštenu srpsku decu, uvek je i za nas imao po nešto u svojim bisagama. Žene, čiju je decu krstio, punile su ih najboljim što bi imale.

pozadini, ali nikada nismo ni išli kao prva borbena jedinica, prvi ulazili u sela i osvajali neprijateljski plen. Hranu su nam, uglavnom, slale jedinice ili smo po sledovanju bili snabdeveni iz magacina Vrhovnog štaba. Hrana je prolazila pored mnogih izgladnelih usta dok bi stigla do nas.

Komandanti koji su dolazili na savetovanje kod druga Tita, opraštajući se sa nama, više puta su govorili: »Navratite kada prolazite pored našeg štaba da vas nahranimo«. Jednom, tokom četvrte neprijateljske ofanzive, iz bataljona se izgubio desetogodišnji Milan, koga je pionirska četa povela sa sobom iz nekog sela, jer mu je čitava porodica bila pobijena. Dok je tako izgubljen lutao, naišao je na grupu boraca kojima nije hteo da kaže iz koje je jedinice, već je tražio da ga pošalju višem štabu. Tako se šetao od štaba do štaba da bi najzad stigao i do nas. Prvo što je rekao bilo je: »Pa vi ovdje gladujete, što sam se ja najeo«.

U Tušnici, rudniku kraj Livna, 1943. godine italijanski bombarder je tukao kuću u kojoj je bio smešten Vrhovni štab. Drugovi su se sklonili u šumu, a ja sam sa Vojom Rađevcem, našim magacionerom i malim Milanom ostala u magacinu. Rekla sam Milanu da legne pored jednog sanduka koji ga može onako malog zaštititi od gelera. Najednom će Milan: »Vojo, daj mi malo šekirice, zar ne vidiš da će bomba da padne i da ga raznese«.

Na Durmitoru, kada se spustila britanska misija, kapetan Stjuart, šef misije, je malom Milanu dao parče čokolade. Nije hteo ni da je proba i reče: »Pa ovo ti je crno ko zemlja«. Međutim, kada smo ga naterali da malo proba, njegovo je lice obasjalo blaženi smešak. On u životu nikada nije ni video, a kamoli jeo čokoladu.¹⁹⁾

Produžili smo put kroz Bosnu zajedno sa četiri proleterske brigade. Prolazili smo kroz Repovicu, Višnjevicu i Solakova Kulu, gde smo se zadržali u lepoj popovskoj kući, iz koje je pobjegao pop koji je pomagao ustaše i kome smo »za kaznu« uzeli nekoliko lepo ispeglanih košulja. Tu, oko pruge i dalje, bila su muslimanska sela kroz koja do tada nisu prolazili partizani i u kojima je ustaška propaganda bila veoma jaka, tako da su nas sa strahom primali. U neka sela pre nas nije dolazila nijedna vojska. Zbog toga je još više pooštrena disciplina u partizanskim redovima. Stanovništvo je bilo iznenađeno takvim odnosom vojnika, videli su novu vojsku kakvu do tada nisu poznavali. Stariji ljudi, koji su mnoge vlasti preko glave preturili, često su govorili: »Ovakva vojska mora da pobedi«. Sa svima koje smo sretali vodili smo duge razgovore i objašnjavali ciljeve naše borbe.

U Prozoru, koji je sredinom jula 1942. godine oslobodila 3. brigada, drug Tito je pored nekog starog zdanja, mislim daje to bio samostan, video vezanog vučjaka. Reкао je Radu Ristanoviću, svom pratiocu, da ga od veže, ali je pas bio besan, režao je i lajao tako da se Rade uplašio i pobjegao na stranu. U tom momentu je drug Tito odlučno zakoračio prema vučjaku, rekao mu nekoliko reči i pomilovao ga po glavi, a pas se smirio, legao na zemlju i počeo umiljato da maše repom. Od tada se Luks, kako mu je drug Tito dao ime, nije više udaljivao od njega. Jednom u Tušnici, kada je drug Stari polako šetao livadom i nešto razmišljao, prišao mu je Luks i počeo da cvili oko njegovih nogu. Luks je nešto slutio, ali mi nismo ništa primećivali. Tek nakon izvesnog vremena čulo se iz daleka

19) Negde u petoj neprijateljskoj ofanzivi, za vreme kraćeg odmora, Milanče je u šumi zaspao. Kad je trebalo da nastavimo pokret Milančeta nigde. Nismo ga našli. Bili smo ubeđeni daje poginuo. Kada je u Jajcu prešao na našu stranu jedan domobranski oficir, ispričao nam kako su naišli u šumi na jeanog malog dečaka, partizana. Sa njime je bio i jedan Nemač. Smejao se kakvi su partizanski vojnici. Pitali su dete, čije ime nisu znali, »Gde je Tito?« »Nikada ga nisam video«, odgovorio je. Taj domobranski oficir nam je dalje pričao da su maloga odveli u Banja Luku i da se on tako oslodi kod domobrana da im je jednog dana rekao da nisu nikakva vojska i da će ih partizani sve rasterati. To je čuo neki ustaša i poslao je maloga na streljanje. Po ovoj priči zaključila sam da se radi o našem Milančetu. Tako smo svi verovali daje Milanče poginuo kao i toliki drugi mali nedužni dečaci. Godine 1953. prilikom proslave desetogodišnjice bitke na Sutjesci, prišao mi je mlad oficir, visok i vitak. »Ne poznaješ me?« Ko bi ga poznao? Bio je to naš Milan. Tada sam čula njega čula da gaje neki domobran opet spasio streljanja, da su ga poslali do Sarajeva, a kasnije do nekog doma za izbegličku decu u Srbiji, odakle je 1944. otišao u partizane.

zujanje avionskog motora. Luks je opominjao druga Starog i od njega tražio zaštitu. To je onaj isti Luks koji je u petoj neprijateljskoj ofanzivi legao iznad glave druga Starog i tako na sebe primio smrtonosni geler koji bi pogodio njegovog gospodara.

DOLAZAK U BOSANSKU KRAJINU

Išli smo u pravcu Bosanske krajine, gde je ustanak bio najjači i u stalnom razvoju. U Krajini je do našeg dolaska bilo ostvareno borbeno jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata. Negde oko Prozora čuli smo grmljavinu topova. Završavala se strašna epopeja Kozare. Dolazak četiri proleterske, u borbama prekaljene brigade, pomogao je da se oslobođena teritorija učvrsti i proširi.

Negde na tom terenu došli su i prvi kuriri iz Slovenije. Po njihovom izgledu smo videli da su oni dobro organizovana i opremljena vojska. Došao je i Svetozar Vukmanović Tempo, ali je već posle kratkog vremena otišao na nove zadatke. Tempo je često dolazio u Vrhovni štab vraćajući se sa svojih dugih i opasnih putovanja. Pojavljivao se iznenada, za nas bar neočekivano, i donosio vesti iz Srbije, Makedonije, sa Kosova, Albanije i Grčke. On je drugu Titu podnosio izveštaje i primao od njega direktive za dalji rad, a nama pričao o svojim dogodovštinama, o tome kako je prelazio granice, kako se skrivao od agenata, kako je hvatao vezu u nepoznatim krajevima. Bile su to za nas priče interesantnije od svih kriminalnih romana. Verovatno da po snalažljivosti u ilegalnom radu, njemu nije bilo ravnog.

Vrhovni štab je uspostavio direktnu vezu i sa dalmatinskim jedinicama i Partijskim komitetom za Dalmaciju. Nešto duže ostali smo na Cincar-planini. Tu je samo drug Stari spavao pod šatorom, dok smo mi ostali napravili sebi kolibice od granja. Livno je bilo oslobođeno i otuda su drugovi iz Prateće čete donosili hranu. Kovali su borci na smenu, hranili smo se svi iz istog kazana. Vode nije bilo. U uvalama, iako je već bio mesec juli, na severnoj strani zadržao se sneg. U snegje bilo zavučeno izdubljeno stablo i na njemu montirana slavinna kroz koju je curila voda od otopljenog snega. Tu smo se i umivali. Odatle su kuvari u velikim čabrovima nosili sneg, topili ga i vodu koristili za kuvanje. Snegje već izgubio svoju belinu, počeo je. Uveče smo sedeli pored vatre, pevali i pričali. Tu je došla i jedna desetina Krajišnika kao pojačanje pratećoj četi Vrhovnog štaba.

Jedina radio-veza koju smo u to vreme održavali bila je veza Centralnog komiteta KPJ sa Kominternom, kojoj smo svakodnevno šifrovali detaljne izveštaje o borbi sa svih frontova Jugoslavije. To je bio i osnovni materijal za vesti koje je emitovala Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«.

No, ipak, Pavle i ja nismo imali mnogo posla. Ja sam i dalje kucala Englezu njihove radio-vesti, a najviše vremena sam provodila sa drugovima iz Prateće čete, kojima sam preporučavala filmove, knjige i vodila druge razgovore o svemu što ih je zanimalo.

Za mene su to bili prvi meseci šifrovanja u partizanskim uslovima.

Svetlost je bila prvi uslov da se može šifrovati. Šifrovalo se pri svim mogućim svetlosnim izvorima. Bile su to pre svega velike partizanske vatre. Sećam se jedne takve velike vatre, baš možda sa Cincara. Na vatru su bila navaljana čitava stabla. Mahin²⁰¹ je kuvao čaj. Jedna vojnička čutura imala je drveni zatavarač i na ogromnoj motki Mahin je nadnosio čuturu iznad najjačeg plamena. Za tili čas drveni zapušač je izleteo, stoje bio znak daje voda za čaj proključala. Na jednom kraju vatre Moša Pijade-Čika Janko je kucio na maloj pisačkoj mašini, koju je uvek sobom nosio, a na drugom kraju mi smo šifrovali. Svetlost od partizanske vatre bila je kao blještava svetlost sijalice od 200 vati.

20) Fjodor Mahin, pukovnik ruske carske vojske, došao je u Jugoslaviju kao ruski emigrant. Poznat po svojim naprednim člancima u predratnoj štampi. Iz Beograda došao u Hercegovinu prvih dana okupacije. Pre nego što je došao u partizane, dva puta su ga napsili četnici, ali im je oba puta pobegao. Došao je u Vrhovni štab 8. juna 1942. godine u selo Plužine.

Teško je bilo kada se vatre nisu smele paliti ili kada smo bili u seoskim kućama. Retko smo imali sveće. Najčešće su to bile krpice zamočene u ulje ili loj. Prvu lampu petrolejku, koliko se sećam, ponela sam iz Bihaća. Lampu sam smestila u torbu, ali staklo sam morala da nosim u ruci. Na jednoj velikoj snežnoj ledini, gde smo se za vreme marša zaustavili, spustila sam staklo na sneg i odmakla se. Muke smo imali dok smo ga pronašli. Još uvek doživljavam radost koju sam osetila kad sam ugledala usamljeno staklo kako se na snegu presijava. Tu istu lampu mi je nešto kasnije uzeo Boško, pratilac druga Starog. »Treba mi za Starog«, rekao je Boško. Ko ne bi dao lampu za druga Tita? Sledeći put, poučena iskustvom, iz Jajca sam ponela dve karbidske lampe. Nije prošlo dugo i evo Boška, odneo mi je jednu. Ja bih nosila za Starog sve, ali ne i za Boška. Mogao je i on da se natovari lampama, to je bila njegova dužnost.

Prelazimo sa Cincara u Glamoč. Prolazimo kroz srpska sela u kojima su katolički popovi, a ustaške sluge, pokrštavali Srbe, koje su ustaše ipak posle toga ubijale. Pop Vlada Zečević obilazi srpska sela i krštava nakrštenu decu. Smeštamo se u dve tek sazidane i još nedovršene vile na kraju grada. Ležimo na slami prostrtoj po podu, ali pod krovom. U jednoj vili je drug Stari, a u drugoj mi. Tu spavamo, dok preko dana, koliko zbog neprijateljskih aviona, toliko i zbog toga što je leti prijatnije da se radi u šumi, odlazimo u šumu. Drugu Starom su bataljenci podigli nadstrešnicu, zaklon od sunca. Napravili su i sto i klupe.

Oslobođenjem gradova spajala se do tada podeljena oslobođena pratizanska teritorija, koju su držali naši odredi, u veliku prostranu slobodnu teritoriju. Bilo je dosta plena u tim borbama. Zaplenjeno je mnogo i motornih vozila. U magacinima je bilo hrane, odeće, tekstila. Borci Prateće čete su se odenuli. Ja sam, verovatno, zbog svoje nemarnosti ostala poslednja. Sećam se da sam na sebi imala dva para pantalona, jedne su bile iscepane pozadi a druge na kolenima. Otišla sam u magacin kod čika Janka da potražim materijal za uniformu. Mora da su mu mnogo dojadile »štablje«, pa je svu ljutnju sručio na mene.

»Nema više ništa za štabove, ovo je sve za borce koji se bore na frontovima«, rekao mi je čika Janko.

Otišla sam, moram da priznam, dosta pogođena. Dobri čika Janko je video da kao poslednja to nisam zaslužila i poslao mi je sutradan najlepšu čoju, belu za kaput i crnu za pantalone.

Prešli smo na Mlinište. Oslobođeno je i Jajce. Drugovi dolaze i odlaze. Prateća četa se popunjava novim borcima. Na Cincaru, u Glamoču, na Mliništu, kod druga Tita defile partijskih i vojnih rukovodilaca iz Hrvatske, Bosanske krajine, Dalmacije. Održavaju se savetovanja. Dolaze ratni komandanti. Lepo je bilo na Mliništu. Suma, šatori, šumske vatre, stolovi i klupe.

Hodajući kroz našu zemlju, upoznali smo njene ljude i njene lepote. Nije se nekada kao danas mnogo putovalo. Poznavala sam samo svoju istočnu Srbiju, beogradsku okolinu i nešto malo Jadranske obale. Planine i šume nikada pre rata nisam doživljavala. Jedne noći 1942. godine išla sam u koloni sa Andom Ranković-Vojvodankom. Bila je mesečina, put je prolazio pored neke rečice. Kanjon, sa jedne i druge strane. Iznad naših glava uzdizale se visoke ogromne stene i povremeno zaklanjale nebo. Bile su tamne, lepe i strašne. Anda mi je tada rekla: »Znaš, Branka, ja se ovih stena, što se nagle nad nas, više plašim nego Nemaca, sve mi se čini da će nam pasti na glavu«.

I pored umora i ratnih napora videla sam uvek lepotu predela kroz koje smo prolazili. Kao da gledam široki proplanak na Zlataru i ogromne jele pokrivene naslagom snega koji im je povijao grane. Sahranjivali smo malu Lenkicu, maturantkinju iz Užica. Nasilne smrti ne izmene izgled. Bila je kao živa sa svojim dugim pletenicama, smrtno pogođena neprijateljskim metkom. Drugovi su joj iskopali grob ispod jedne velike jele i ostavili smo je tu pod humkom od snega.

Videla sam i zavolela naše bistre i brze reke, koje sada nemilosrdno zagađujemo, i stoletne četinarske i bukove šume. One su nas sakrivale, na njihovom naslaganom lišću mi smo spavali kao na najmekšim dušecima. Nekoje ljuštio

koru i pio sok od bukve, a ja bih se ujutro najela bukovih bobica sa lišća, punih celuloze. Koliko puta mi je to davalo psihološku sitost.

Pivska planina, Crno jezero i Durmitor, Srnetica, Jasenovi potoci, pa veličanstven Maglić i Prenj! Zavoleli smo zemlju koja se zove Jugoslavija. I sve te staze kojima smo koračali, put, dug preko 3.000 kilometara, koji smo propešačili, svi krajevi kroz koje smo prolazili, postali su nam dragi kao naš zavičaj - kraj u kome smo se rodili i proveli svoje detinjstvo.

Tokom čitavog našeg puta kroz Bosnu drug Tito je obavestavao Kominternu o velikim uspesima proleterskih brigada, o velikoj diverziji na putu Sarajevu-Mostar i zauzimanju Konjica, zatim Kreševa, Prozora, Šujice, Duvna, Livna i Glamoča, o borbama vođenih za Donji Vakuf i Bugojno. Drug Tito je slao izveštaje i o borbama u drugim krajevima naše zemlje, a posebno o neprijateljsko-okupatorsko ustaškoj ofanzivi na Kozaru. Sve smo to mi šifrovali.

Leto 1942. godine obeleženo je zaustavljanjem nemačkih ofanziva na svim savezničkim frontovima. Na Istočnom frontu je ujesen započela velika ofanzivna operacija opkoljavanja nemačke vojske kod Staljingrada. Staljin je postavio pitanje otvaranja Drugog fronta. Trebalo je da svi saveznici daju svoj doprinos u pobedi nad fašizmom, koja se već nazirala. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je svoju dužnost časno ispunjavala.

U ovom istom periodu iskrsavaju ponovni nesporazumi sa Kominternom. Tog leta Sovjetska vlada je odlučila da svoje predstavništvo kod jugoslovenske emigrantske vlade u Londonu podigne na rang ambasade. Drug Tito šalje u Moskvu 8. septembra 1942. godine depešu u kojoj, između ostalog, kaže:

»Podizanje predstavništva kod jugoslovenske vlade u Londonu na rang ambasade izazvao je kod svih rodoljuba Jugoslavije, a naročito u redovima naše armije, težak utisak, naročito zbog toga što je to učinjeno u vreme kad izdajnička vlada Jugoslavije otvoreno saraduje sa okupatorima, nagrađujući sve dželate koji su ogrezli u narodnoj krvi i protiv kojih mi sada vodimo borbu na život i smrt isto lako kao i protiv okupatora. Jugoslovenska vlada je juče demonstrativno odlikovala popa Perišića, Đujića i mnoge druge četnike krvnike ...« i dal je: »Podvlačimo: jugoslovenska vlada saraduje sa Italijanima otvoreno, s Nemcima maskirano. Ona je izdajnička u odnosu na naš narod i na Sovjetski Savez...«²¹⁾

Drug Tito je tražio od Sovjetskog Saveza pomoć u ratnom materijalu ističući da bi u slučaju otvaranja Drugog fronta Narodnooslobodilačka vojska bila spremna da uništi sve neprijateljske komunikacije. Iz Kominterne su na to tražili da im se saopšti kratak sadržaj dokumenata o ulozi Draže Mihailovića i uz to upozoravali... »da se prethodno dobro proveriti njihova autentičnost, nije isključeno da neki dokumenti mogu biti smišljeno isfabrikovani od strane samih okupatora«. Još uvek nepovjerenje!

Drug Tito je predložio da se pošalje na Glamočko polje sovjetski avion kojim bi u Sovjetski Savez otputovala dva predstavnika Vrhovnog štaba sa opširnim izveštajima i zaplenjenim dokumentima. Avion nije došao. Dok mirno razjašnjava odnose između četnika i okupatora, što mi sve šifrujemo, u svojim člancima i govorima drug Tito odaje puno i bezrezervno priznanje herojskoj borbi sovjetskih naroda, koji nose najteži teret rata u borbi protiv okupatora.

U čast proslave 25. godišnjice Oktobarske revolucije Tito je naredio da osam partizanskih brigada napadne Bihać. Naređenje je izvršeno, Bihać je oslobođen. U dnevnoj zapovesti, koju je izdao povodom 7. novembra, drug Tito kaže, između ostalog: »Dok je neprijatelj, imaćemo i oružja i svega što nam treba. To je izvor za nas. A to da smo se sedamnaest meseci održali bez ičije pomoći dokazuje snagu i izdržljivost našeg naroda koja se retko nalazi u istoriji«.

Oktobarsku revoluciju osećali smo kao svoju, kao naš najveći praznik. Njene pouke, tradicije, herojske borbe i polet na nebo nosili smo svi mi u svojim srcima kada smo se sa oružjem u ruci borili za našu slobodu. Kada sam čitala neke telegrame koje smo dobijali od Djede, bolelo me i čudilo kako ne mogu da nas razumeju, da nas shvate. Zar im nismo toliko silnu gomilu podataka

21) CK KPJ - KI 1942./199

poslali, zar je moguće da nam ne veruju? I pored svega toga, mi smo ih voleli, verovali u snagu i moć Crvene armije, sa njenim imenom na usnama umirali su naši borci. I onda i sada priznajemo da su se sovjetski narodi herojski borili i ginuli na Istočnom frontu, da su oni podneli glavni udar nemačkih fašista i dali glavni doprinos za njihovo uništenje. Na tome im je bio zahvalan čitav svet, svi porobljeni narodi, a mi posebno. Opraštala sam i što ne šalju materijal, treba i njima - teško im je, mislila sam, ali zar mi nismo učinili sve što je bilo moguće, pa čak i ono što se činilo nemogućim? Zar mi nismo goloruki oduzimali oružje od neprijatelja, ustali na silu koja je pokorila sve zemlje Evrope? Zar nismo tokom čitavog rata zadržavali u Jugoslaviji toliki broj italijanskih i nemačkih divizija koje bi se borile na Istočnom frontu? Zar nije vatrena sila kojom su nas zasipali smanjivala onu koja je tukla Crvenu armiju? Avioni, koji su nas stalno bombardovali leteli bi nad njihovim glavama. Zašto stalno nepoverenje prema nama? Kasnije sam shvatila, imali smo dve mane, bili smo mala zemlja i išli smo svojim putem.

Bihać je bio oslobođen. Oslobođeno je 500 kvadratnih kilometara teritorije. Ubijeno je oko 700 ustaša, a zarobljeno oko 800 domobrana, od toga 135 oficira. Zaplenjene su četiri haubice, tri protukulska ijedan brdsti top, 16 teških mitraljeza, preko milion metaka, dva vagona topovskih granata i mina, nekoliko hiljada pari cipela i šinjela. Sve smo to javljali Kominterni.

FORMIRANJE PRATEĆEG BATALJONA VRHOVNOG ŠTABA

Od Cincara pa do Mliništa počele su da stižu u Vrhovni štab desetine boraca iz raznih jedinica. To su bili mladi, ali već prekaljeni borci iz krajiških, ličkih, crnogorskih jedinica, iz Gorskog kotara, Dalmacije i drugih krajeva naše zemlje.

Do tada je Vrhovni štab imao Prateću četu sastavljenu od boraca koji su sa drugom Titom pošli još iz Užica i kojima se priključila grupa boraca Valjevskog odreda, koji su početkom 1942. godine prešli iz Srbije. Trebalo je formirati Prateći bataljon Vrhovnog štaba.

Odmah po dolasku na Oštrelj rekao mi je Lola (Ivo Lola Ribar) da se spremim i pođem s njima u Driniće kud odlazi Redakcija lista »Borbe«. Prikupila sam ono malo stvari i čekala na polazak, ali me je u međuvremenu pozvao drug Stari i rekao da od odlaska nema ništa. Treba da ostanem uz Vrhovni štab da radim na šifri. Rekao mi je da je to veoma odgovoran zadatak i da ću to raditi dok traje rat, »a rat će brzo da se završi«.

Prateći bataljon formiran je krajem novembra 1942. godine. Tada (10. novembra) CK KPJ piše CK KPH o potrebi formiranja bataljona, o njegovim zadacima i između ostalog kaže daje Vrhovni štab tražio od glavnog štaba Hrvatske da odmah pošalje 30 proverenih i pouzdanih boraca iz Hrvatske i da CK KPH pomogne GŠH u izboru ovih ljudi. »Bilo bi zgodno da oni budu baš Hrvati, jer će ovde sistematskim radom vojnički očvrstnuti i politički se izgraditi. Kasnije po povratku u svoj kraj mogli bi odlično poslužiti i kao dobri borci i kao dobri politički radnici«.

U razgovoru sa Markom doznala sam da je nekoliko drugova iz Valjevske čete, u kojima sam često kraj vatre pričala, predložio da ja budem politički komesar bataljona, ali se drug Stari nije složio, rekavši daje politički komesar vojna funkcija, a »kakve veze ima Branka sa vojskom«. Tako je on odlučio da ja budem zamenik političkog komesara, koji je u to vreme po formaciji bio i sekretar bataljonskog biroa KP. Rekao je to drug Stari verovatno zbog toga što je video, a mo?da sam to i sama rekla, da volim više rad sa ljudima nego sa brojevima. Sada je za mene bilo puno posla.

Ziveli smo i radili u vagonima šumske železnice. U prvom vagonu do Starog, u jednom kupeu bili su Pavle i stari Mahin. Taj privilegovani kupe - apartman, kako su ga zvali, bio je odeljen od drugog dela vagona, u kome smo svi mi spavali na daskama uređenim na dva sprata. Između je bila drvena pregrada, sa gvoz-

denim šipkama umesto prozora, tako da smo mogli kroz taj otvor da razgovaramo i da se šalimo. Mahin je pratio emisije sovjetskih radio-stanica o stanju na frontovima, gledao dugo u svoje karte i davao je drugu Starom, koji je često kod njih navraćao, briljantne komentare o stanju na frontovima i namerama Nemaca i Rusa. Sećam se jednog Mahinovog predavanja koje je održao u Glamoču a govorio je, između ostalog, o cilju nemačkog napada na Staljingrad i o verovatnoj taktici Rusa. Sve ono što je tada rekao kasnije se obistinilo.

Pavle i ja samo šifrovali. Iskreno da priznam ja tada nisam mnogo radila na šifrovanju, jer sam imala pune ruke posla kao sekretar partijske organizacije bataljona. Rad je bio vrlo intenzivan - trebalo je iskoristiti zatišje i što više naučiti. Prateći bataljon je bio specifična jedinica. Borci koji su dolazili bili su već prekaljeni u borbama, ali većina je bila nedovoljno politički izgrađena. Bilo je tu i nepismenih i polupismenih drugova. A kao hrabre i pouzdane borce trebalo ih je učiti i uzdizati. Prvorazredni zadatak bio im je obezbeđenje Vrhovnog štaba, međutim, neki su radili kao kuvari, neki čuvali i negovali konje, brinuli za komoru i si. Odnosi koji su se stvorili između bataljonaca i pojedinih članova raznih službi koje su radile pri Vrhovnom štabu nisu bili jednostavni. Mnogo je bilo razgovora na partijskim sastancima o liku komunista, mnogo kritike i samokritike. Održavali smo teoretske i političke časove. Prorađivali smo istoriju SKP/b, ali već tada potkrepljenu i ilustrovanu primerima naše političke strategije i taktike. Organizovali smo kulturno-prosvetni rad, opismenjivali nepismene i polupismene. U jednom od vagona otvorili smo školu. Bataljunci su otkuda nabavili veliku crnu tablu, a na vratima vagona bilo je obešeno školsko zvon, kojim je objavljivan početak i završetak časa. Predavali su Pavle, dr Sima i dr Olga Milošević, Voloda Smirnov, Mahin i drugi. Ta škola je kasnije radila u Petrovcu i u Bihaću. Posle rata, jedan od drugova iz Pratećeg bataljona, Andrija Medić, kasnije profesor u vojnoj školi, rekao mi je da je prošao mnoge škole i vojne akademije, ali mu se čini daje najviše naučio u našoj partizanskoj školi. Uveče se pored vatre pevalo. Učile su se pesme iz svih krajeva Jugoslavije.

Bila je to Jugoslavija u malom, u kojoj je vladalo idealno drugarstvo, poštovala su se osobine svake nacionalnosti i svakog kraja. Šalilo se bez zajedljivosti, ali i na svačiji račun. Svi smo mi bili borci za slobodnu Jugoslaviju svesni da samo u zajedničkoj borbi i zajedničkom životu možemo opstati i pobediti.

Drug Starije odlazio više puta sa Oštrejla. Jednom se zadržao u Petrovcu nekoliko dana, (mislim da smo tada i mi bili sa njim), ali se uvek vraćao na Oštrejla, gde smo i ostali negde do 20. novembra. Sneg je uveliko zavejao naše vagona, a pojavili su se i vukovi. Bilo je i drugih divljih zveri. Jedna divlja mačka uporno je svake noći gledala u jako osvetljen Mahinov i Pavlov »apartman«, gde smo mi uveče radili. Videle su se samo njene svetle zelene oči. Na tu divlju mačku drug Stari je organizovao lov, ali je ona tako naglo pobegla da Marko, iako je bio blizu nje, nije uspeo daje ubije. Jednom je jedan borac Pratećeg bataljona bio na straži ispred vagona druga Starog. Na šinama se pojavio vuk. Dugo su se gledali. Borac nije hteo da puca da ne bi probudio Starog i mirno je stajao sa uperenom puškom. Vuk je otišao. Pričao nam je sutradan da je »umro« od straha te noći. Ali vukovi još nisu bili izgledneli, zima je tek počela. Kasnije, baš tu na Oštrejlu, jedan čopor vukova razneo je dva partizanska kurira.

Sećam se dobro šumskog koloseka koji se od vagona, u kome je bio drug Stari, protezao preko nekog proplanka. Svi drugovi koji su bili pored druga Tita znali su da njegovim odlukama prethode duge šetnje posle kojih odlazi da napiše neki telegram, ili da nešto izdiktira svojoj sekretarici Davorjanki Paunović-Zdenki, ili donetu odluku negde usmeno iznese. Na žalost, nema filmskih snimaka tih njegovih šetnji ni njegovih razmišljanja, nema ni posleratnih, jer je u tim trenucima on uvek bio sam, a vidjali su ga samo oni koji su se zbog posla tu nalazili. Mi smo imali tu privilegiju da ga češće vidamo, jer smo svi živeli napolju, pod vedrim nebom. Njegovi radni kabineti bili su, uglavnom, šume i proplanci.

Kao da ga gledam na tom koloseku na Oštrelju. Bio je lep i vedar jesenji dan. Šetao je kolosekom preko šlipera odmerenim jednoličnim korakom dvadesetak metara i vraćao se natrag. Nije bio nervozan, bio je duboko zamišljen, usredsređena pogleda i miran. Žao mi je što ne mogu lepo da dočaram te njegove kretnje, ali ih u sebi nosim stalno i jasno. Posle te šetnje ušao je u svoj vagon. O čemu je razmišljao? Možda o nameri da sazove Prvo zasjedanje AVNOJ-a, o svom referatu, o odgovoru Moskvi. Čini mi se da ga nikad ranije nisam videla da tako dugo šeta i razmišlja.

^ Predstojali su veliki događaji. U to vreme vođena je i prepiska između druga Tita i Kominterne. Posle bitke za Bihać šifrovali smo telegram u kome drug Tito obavestava Kominternu o nameri Vrhovnog štaba da sazove Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

»Mi sada obrazujemo vladu i zvaće se Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije«.

U odgovoru koji je drug Tito ubrzo dobio iz Kominterne (original je pisan Pavlovim rukopisom) stajalo je da se oni slažu sa stvaranjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, ali dalje napominju:

»Nemojte smatrati taj Komitet kao nekakvu vladu, već kao politički organ narodnooslobodilačke brobe. Nemojte ga suprotstavljati jugoslovenskoj vladi u Londonu. U ovoj etapi nemojte postavljati pitanje ukidanja monarhije. Ne postavljajte parolu republike. Pitanje režima u Jugoslaviji kako ga vi shvatate rešavaće se posle poraza nemačko-italijanske koalicije i posle oslobođenja zemlje od okupatora.

Uzmite u obzir da Sovjetski Savez stoji u ugovorenim odnosima sa jugoslovenskim kraljem i vladom, da bi otvoreno istupanje protivu ovih stvorilo nove teškoće u zajedničkim ratnim naporima i odnosima između Sovjetskog Saveza s jedne i Engleske i Amerike s druge strane. Pitanje vaše brobe ne postavljajte samo sa svoje nacionalne tačke gledišta, nego i sa internacionalne tačke gledišta sovjetsko-američke koalicije.«^{22*}

I dalje slede pohvale i ushićenja našom borbom koja služi kao primer drugim narodima, i želje za dalje uspehe.

Drug Tito je pokazao svoje razumevanje.

»Mi nemamo mogućnosti da stvorimo jednu legalnu vladu jer nam to još međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju«, rekao je drug Tito na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću 27. novembra 1942. godine.

A šta sam ja kao šifrant osećala? Mi šifranti nismo bili mašine, već borci - komunisti.

Mi nismo izgubili poverenje u Sovjetski Savez ni u Boljševičku komunističku partiju. Nikako nisam mogla da primim i shvatim njihovo nepoverenje prema nama i njihovu sumnjičavost. Nije mi bilo jasno kako ne mogu da shvate da kod nas nema nikakve druge vlasti osim narodnooslobodilačkih odbora i da su ti odbori demokratski birani od naroda. Mi nismo izazvali građanski rat. Bila sam i ja živi svedok do koje smo mere bili tolerantni prema četničkim provokacijama u Srbiji kada je drug Tito išao da pregovara sa Dražom Mihailovićem. Videla sam to i u istočnoj Bosni. Prisustvovala sam na zborovima na kojima su birani narodnooslobodilački odbori. Seljaci su u živim diskusijama birali svoje odbornike. Svi odbori sledili su politiku narodnooslobodilačke borbe, politiku komunističke partije Jugoslavije. Osim okupatorske na tlu Jugoslavije nije bilo druge vlasti. Zašto da ne formiramo svoju vladu kad je ona u Londonu izdajnička?

Nisam tada slutila da će sa Jugoslavijom biti nagađanja, da će doći do njene podele po sporazumu »fifti-fifti«, da će nam nametati kralja i dr. Onda o tome ni sanjali nismo.'

Samo je drug Tito, mirno i uporno, branio pravo naroda Jugoslavije, predvođenog Komunističkom partijom, da slede politiku samostalnog razvoja, onako kako je to u njihovom vlastitom interesu, jer su oni ustali ne samo da brane svoj goli život i opstanak, već i da na sopstvenoj krvi izgrađuju svoju lepšu budućnost.

Pred kraj našeg boravka na Oštrelju, Pavle nas je napustio. Učestvovao je u pripremi zasedanja AVNOJ-a da bi na njegovom Prvom zasedanju bio izabran za potpredsednika Izvršnog odbora. Ja sam ostala sama da radim na šifri.

BIHAĆKA REPUBLIKA

Bihać je za nas bio velegrad. Prvi put posle mnogo vremena ušli smo u jedan grad koji nije bio opustošen ratom. Prekrasan grad na uvek plavoj i bistroj Uni pružio se po ravnici još neoštećen i neporušen. Grad u kome se moglo kupovati i prodavati. Pijaca na obali i seljaci muslimani sa svojim proizvodima. Male kafane, roštilj i ćevapčići. Restoran. Čuvena bihaćka kula u kojoj su ustaše mučile i ubijale svoje zatvorenike.

Smestili smo se u kući bihaćkog župana, građanski bogato opremljenoj. Spavaće sobe i kreveti sa posteljinom, saloni, klavir. Stan na prvom spratu bio je prostran. Tu se smestio drug Stari i još neki članovi Vrhovnog štaba. I ja sam živela i radila u tom stanu. U parteru se smestila jedna četa i štab Pratećeg bataljona. Sve mi je bilo na dohvat ruku za ispunjenje mog zaduženja kao šifranta i sekretara partijskog biroa bataljona. Mogla sam dosta da radim, ali to što me je čekalo u Bihaću bilo je i za mene mnogo. Zapamtila sam i Bihać i Petrovac po mnogim značajnim istorijskim događajima koji su se u njima odigrali, ali i po jednom veoma lirsiranom tempu rada. Pavle je otišao, a ja sam na poslu ostala sama.

U vreme dok boravimo na teritoriji Bihaćke republike, šaljem mnogobrojne izveštaje Kominterni. Poslali smo veliki broj prepisa originalnih dokumenata o izdajstvu Draže Mihailovića i njegovih četnika, o njihovoj saradnji sa Nemcima, Italijanima i ustašama.

Na oslobođenoj teritoriji obrazovano je osam udarnih divizija, formirani su 1. bosanski korpus a postoje i brojni i veliki partizanski odredi. U to vreme vojvoda, čiji je Vrhovni komandant bio drug Tito, vezivala je za sebe oko sedam nemačkih, osamnaest italijanskih, pet bugarskih i tri nepotpune mađarske divizije, što je sa kvislinškim formacijama brojilo oko 740 hiljada ljudi.

Drug Tito obilazi jedinice, održava zborove i, kao i uvek, neposredno rukovodi svim vojnim operacijama. Tada je na zboru u Cazinu prvi puta obelodanio svoje ime. Rekao je da je Hrvat iz Zagorja, radnik i da se zove Josip Broz Tito.

Kako su se borbe razvijale, tako su i izveštaji za »Slobodnu Jugoslaviju« bili sve veći i opširniji. Svakodnevno sam šifrovala i do osam stranica vojnih i političkih telegrama pisanih rukom druga Tita. Sve više počinju da se šalju za »Slobodnu Jugoslaviju« i dodatni materijali. Tada sam prvi put dobila da za Kominternu šifrujem i telegrame koji nisu bili pisani Titovom rukom. To su bili pozdravi sveštenika i pozdravi učenika teoloških škola. Oni su bili prevedeni na ruski, pisani ravnomernim rukopisom pravog Rusa. Po rukopisu mislim da ih je prevodio stari Mahin. Drug Stari je napisao: »Za Djedu« i potpisao Valter.

U to vreme počinje šifrovani rad i sa jedinicama. Preko dana sam, osim šifrovanja telegrama za redovne veze, održavala sastanke biroa, prisustvovala sastancima partijskih ćelija u četama, organizovala vaspitni i kulturno-prosvetni rad, vršila uobičajene funkcije u štabu Pratećeg bataljona. Vanredne telegrame, tj. materijale koje su slali sa raznih zasedanja i slično najčešće sam šifrovala noću. Uz sve to kako sam mogla a da ne prisustvujem Prvom zasedanju AVNOJ-a, da ne čujem referat druga Tita i diskusije većnika? Kako sam mogla a da ne prisustvujem Prvoj konferenciji žena Jugoslavije, koja se održavala 7. i 8. decembra

1942. godine u Petrovcu. Na toj sam Konferenciji sreća mnoge drugarice koje sam poznavala još iz Beograda, a neke iz partizanskog perioda. Ova Konferencija, na kojoj je drug Tito rekao: »Ponosim se što stojim na čelu Armije u kojoj ima toliko mnogo žena« uzbudila je sve nas. Sve su te žene došle iz sela, iz okupiranih gradova i iz jedinica, bile spontane u svojim govorima. One su doživljavale revoluciju na jedan poseban način, doživljavale su svoje dvostruko oslobo-

denje. Nisam mogla a da ne prisustvujem Prvom kongresu USAOJ-a u Bihaću. Omladina je nosila našu revoluciju, naša Armija bila je armija omladinaca. Prvi put sam tada videla Stanu Tomašević i malog bombaša, narodnog heroja Boška Buhu.

Sve materijale sa ovih zasedanja trebalo je šifrovati i slati za »Slobodnu Jugoslaviju«. Njih više nije prevodio drug Stari sam, već verovatno Mahin.

Sećam se svoje sobe u Petrovcu. Mala soba sa jednim krevetom. Ne sećam se ko je imao privilegiju da spava na krevetu, ostali su spavali na podu. Pored zida bio je ijedan mali sto za kojim sam šifrovala. Pozvala sam Valiku Pap, koju nisam videla od Beograda, da spava kod mene i da malo pričamo. Namestila sam joj ležaj na podu, ali ja nisam imala vremena da sa njom pričam, dobila sam gomilu telegrama i celu sam noć šifrovala. Mora daje to bio 8. decembar 1942. godine, jer toga dana sam šifrovala celokupan materijal sa Prvog zasedanja AVNOJ-a preveden na ruski jezik, što se može videti iz dokumenata koji se nalaze u arhivu CK KPJ Kl. Bila je to Rezolucija Prvog zasedanja AVNOJ-a (11 strana),²³¹ Proglas narodu (10 strana),²⁴¹ a nekoliko dana pre toga upućen je izveštaj za »Slobodnu Jugoslaviju« sa imenima članova Izvršnog odbora (10 strana).²⁵¹ Ako bismo ceo taj postupak šifrovanja pretvorili u cifre, onda bi to značilo da sam ja morala da ispišem 162.750 cifara. To je zaista bilo mnogo. Sve je to Veljko morao da otkuca i preda Moskvi, on je to sigurno predavao u nastavcima. Šifrovanje nije teško, ali traži koncentraciju i ne sme se prekidati. To je bio najduži tekst koji je u jednom danu bio predat meni na šifrovanje. Ako uzmemo u obzir ko smo i sa Prve konferencije žena, a posebno sa Prvog kongresa USAOJ-a, slali veliki broj opširnih telegrama (23 stranice). Šifrovala sam između ostalog za »Slobodnu Jugoslaviju« i jedan detaljan izveštaj o listu »Borba«, koji je u to vreme štampin u Drinićima i redovno izlazio.

Jos dok je trajao rat, među prvima dobila sam Orden crvene zvezde III. reda. Danas to nije visoko rangiran orden, ali u ono vreme to je bilo veliko priznanje. Nije mi bilo prijatno, naprotiv, činilo mi se da ga nisam zaslužila, jer ja nisam nikada držala pušku u rukama i bila u direktnoj borbi sa neprijateljem.²⁶⁾ Rekla sam tada Mitru Bakiću: »Ako bi postojao orden za rad, ja bih ga s ponosom nosila. Njega sam zaslužila«.

PRVE VEZE SA JEDINICAMA

Već u drugoj polovini 1942. godine osetila se potreba za radio-vezama. Do tada smo imali kurirske i ponegde telefonske veze. Kuriri su dugo putovali, a telefonskih veza bilo je malo, pa se osećala potreba za bržim i efikasnijim vezama.

U prepisci između Lole i Bevca sa CK KPH, a i u njihovoj prepisci sa drugom Titom, pominje se mogućnost uspostavljanja radio-veza. Tako Lola iz Zagreba piše u pismu Bevcu u Ljubljani, između ostalog, i to:

»Mnogo mi ometa rad ovo neman je 'golubovske veze' sa Starim. Imam čak mogućnost i jednog novog goluba, ali nemam čoveka koji bi radio« (avgust 1942. godine).

Beve pita Lolu »... da li ima tehničkih mogućnosti za rad sa nama« (26. IX 1942. godine).

23) CK KPJ - KI 1942./293

24) CK KPJ-KI 1942./294

25) Ovu vest čuo je Pavlov otac na beogradskoj pijaci od nekog čoveka koji je, verovatno, služao stanicu »Slobodna Jugoslavija« i tako je on doznao da mu je sin »minister«. Na taj načinje Pavlova porodica doznala i da je Pavle živ. Ovu smo vest mi saznali kada je Slavka Morić došla na slobodnu teritoriju u Jajce godinu dana posle ovog događaja.

26) Imala sam pušku, doneli su mi drugovi jednu malu i laganu italijansku pušku, verovatno urađenu od nekog specijalnog drveta ukrašenu sedefom i isto takav mali revolver. Nosila sam ih stalno uza se, ali u neprijatelja nisam pucala. Ostali su mi u kući u Drvaru, koju su zauzeli nemački padobranci.

Često se radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« koristila i za kratke poruke i dogovaranja. Tako Beve iz Ljubljane javlja Loli u Zagreb da je Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« objavila poruku Vrhovnog štaba Glavnom štabu Slovenije daje njihova kurirska patrola stigla (avgusta 1942. godine). Lola, koji je iz Zagreba održavao kurirske veze sa Srbijom i Beogradom, piše drugu Titu u jednom opširnom izveštaju:

»Potvrdite mi prijem ovoga pisma preko »Slobodne Jugoslavije« jer su inače ove vrste veza strahovito duge i neefikasne stvari«, (avgust 1942. godine).

Za neposredno rukovođenje vojnim operacijama, pored usmenih dogovora i pismenih naređenja slatih putem kurira, kao i telefonskih veza koje su bile uspostavljene na oslobođenoj teritoriji, bile su potrebne i neposredne i brze radio-veze a naročito u toku operacija.

U ediciji »Veze u NOB-i 1941-1942« stoji da do kraja 1942. godine Vrhovni štab nije imao radio-veze sa jedinicama. Koliko se sećam prve šifre smo izradili kad smo prvi put bili u Petrovcu i odavde smo uspostavili i prvu vezu sa GŠ Hrvatske. To je bilo novembra 1942. godine. Iz depeša koje se nalaze u Arhivu Vojno-istorijskog instituta vidi se daje Vrhovni štab imao u novembru mesecu 1942. godine vezu sa GŠ Hrvatske, a u decembru i sa 1, 2. i 3. divizijom i 1. bosanskim korpusom. Evo tih depeša:

1. XII 1942.... za GŠ Hrvatske

»Pri saobraćaju ne smiju se upotrebljavati nikakvi otvoreni tekstovi ni na čijem jeziku, pa ma na šta se odnosili. Pri radio-vezi upotrebljavajte kratice predviđene za ovu službu i to najnužnije, pošto nije potrebno niko da prati naš rad, a isto tako je važno da se čuva materijal«.

»30. novembra 1942. godine dobili smo od vas dve depeše sa potpisom »Oficir za vezu GŠH Mardešić«.

Prilog: Plan veze i šifra.

Štab 1. proleterske divizije 28. decembra 1942. godine šalje Vrhovnom štabu sledeći telegram:

»Vaš dopis od 20. decembra primili. Nova stanica nije stigla. Radimo sa starom proizvodnjom opravljenom. Radite i ako nas ne budete čuli, naš je primač ispravan. U Prnjavor neprijatelj doveo pojačanje. Napad ćemo vjerovatno početi za tri do pet dana. Četnici su aktivni od Banja Luke. Biće tako do likvidacije Banja Luke. Naš sektor je sada ogroman. Javite kratko situaciju«.

U naređenju pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba Pavla Ilića, Veljka, 2. proleterskoj diviziji od 16. decembra 1942. godine stoji:

»U prilogu dostavljamo vam karakteristike i šifru za radio-vezu sa nama...

... karakteristiku koju vam šaljemo i šifra su dokumenti najpoverljivije prirode i morate ih dobro čuvati. Naročito vam napominjem da sav radio saobraćaj sa nama imate održavati po ovoj šilri. U prilogu vam dostavljam takođe i telefonsku šifru ...«

»Štabu I Bosanskog korpusa.

Radio-stanicu koju ste nam poslali opravili smo i za koji dan poslaćemo vam je sa šilrom i programom rada. Ova stanica ima domet 230 km. Sav materijal koji budete zaplenili pošaljite nama kao i radio-aparate, jer od toga materijala možemo da izradimo radio-stanice kojima težimo da naoružamo svaku našu diviziju.

27. XI 1942. godine

Za VŠ VELJKO«

Prva depeša za I bosanski korpus, koja se nalazi u Arhivu Vojno-istorijskog instituta u Beogradu nosi datum 13. decembar 1942. godine.

NASE PRVE ŠIFRE

Šifra koju smo koristili za vezu sa Kominternom bila je po svojoj konstrukciji takva da su je mogli koristiti ilegalci. Za njenu upotrebu nije bilo potrebno posedovati pisane dokumente, tako da nije pretiła opasnost da ona padne u ruke neprijatelja. Mogla se lako pamtiti. Sastojala se iz dva dela. Prvi deo bila je raznoznačna šifra proste zamene slova. Kod ove šifre suglasnici su se zamenjivali dvocifrenim, a samoglasnici jednocifrenim brojevima. Ovaj deo nismo menjali. Mogla je brzo i lako da se nauči i već posle nekoliko šifrovanih telegrama znali smo sve njene šifarske zamene napamet. Ključ za maskiranje menjao se svaki

dan. Njegova je dužina iznosila od 5 do 13 petocifrenih grupa. Ključ za maskiranje smo izrađivali na osnovu ugovorenih reči, a to je bio dan, datum i mesec u kome se šifruje telegram. Ove reči ispisivali smo slovima a slova zamenjivali istom raznoznačnom šifrom, kao i tekst. Tako dobijene brojeve delili smo u grupe od po pet cifara i one su predstavljale ključ za maskiranje.

Pavle i ja, kada smo dobijali telegram za Kominternu od druga Starog, šifrovali bismo ga i slali Voljku da ga preda. On nam je telegram vraćao i mi smo ga zajedno sa originalnim tekstom predavali drugu Starom lično ili preko kurira. Isto je bilo i kod prijema. Veljko nam je donosio telegram koji je primio, a mi bismo ga zajedno sa dešifrovanim tekstom predavali drugu Starom. Telegrami se nalaze u arhivu CK KPJ - Kl i veliki broj ovih telegrama je sačuvan. Na žalost, tamo nema nijednog šifrovanog telegrama, iz kojeg bi se mogla tačno rekonstruisati šifra. Bez toga ona postoji samo u mom sećanju uz po neki dokaz u depešama.

Po uzoru na ovu šifru mi smo za potrebe naših jedinica izradili slične. Za svaku jedinicu bila je različita raznoznačna šifra proste zamene i različiti ključ za maskiranje. Smatrali smo da, ako je za vezu sa Kominternom dovoljno da imamo od 5 do 15 grupa za maskiranje, onda je za vezu sa našim jedinicama potpuno dovoljno koristiti ključ za maskiranje čija dužnost iznosi pet grupa. Pomoću ovog ključa vršili smo maskiranje polušifrata koji smo dobili primenom raznoznačne šifre na otvoreni tekst. Kod šifrovanja maskiranje smo vršili sabiranjem ili oduzimanjem brojeva polušifrata sa brojevima ključa za maskiranje, dok se kod dešifrovanja vršila obrnuta radnja. Pri sabiranju, odnosno oduzimanju, zamenarivali smo desetice (broj 15 pisali smo kao 5, itd.).

Ključ za maskiranje smo ispisivali na malim belim kartonima, a ja sam uvek ove ključeve nosila u gornjem desnom džepu bluze. Šifra se mogla vrlo brzo naučiti napamet, kao i ona prethodna. Ključ za maskiranje menjao se svakih 15 dana, a azbuka povremeno.

Ovo sačuvano pismo, koje sam ja poslala Pavlu iz Jajca u Bugojno u jesen 1943. godine, jer se on tada nalazio pri štabu 1. korpusa, ovo potvrđuje:

»Dragi Pajo ...

Prvi ključ je do 1. januara, drugi od 1. do 15. januara itd. svaki ključ za 15 dana. Č“Č, A = 8, to si i sam mogao da vidiš. I, uopšte, jeste da sam ja aljkava, ali si i li glup ...

Privatno pismo sleduje

Branka«¹

U to vreme nisam znala da postoje goniometri i da postoji nauka koja se zove kriptologija, a još manje da u Beču postoji centar u kome tri hiljade ljudi, uglavnom matematičara i lingvista radi na dekriptiranju uhvaćenih šifrovanih poruka. Mislila sam da su ovakve šifre sa jedinicama sigurne. Pavle se ne seća daje on učestvovao u njihovoj prvoj izradi. Koliko seja sećam, o sistemu ovih šifara diskutovala sam sa Crnim. Ne sećam se ni da su u njihovoj izradi učestvovali načelnik Vrhovnog štaba niti njegov zamenik, koji su kao oficiri morali imati veće znanje iz kriptografije. Ali njima je šifra morala biti poznata, ako ne od mene, a ono iz jedinica sa kojima smo održavali vezu.

Telefonske šilre koje su koristili načelnik i njegovi zamenici bile su šifre proste zamene kod kojih su sva slova u alfabetu prosto zamenjivana dvocifrenim brojevima, bez ikakvog maskiranja.

Negde 1944. godine Peko Dapčević je posumnjao da Nemci čitaju naše dePeše. Do takve sumnje dovelo gaje to što su Nemci često unapred znali pokrete¹ tlamere naših jedinica, a to je svakako dovelo u sumnju sigurnost naših šifara.

28) Početak pisma glasi: »Žarka žel ja je jedno, a posao je drugo, te tako i mada hoću, ne mogu da dodem. I ovako glavu jedva dignem uveče, a čitav dan po stolu jedan /a drugim padaju oni veliki rodni listovi...«
Jajce 1943. godine

Mi smo u to vreme već počeli sa zamenjivanjem starih i slabih šifara novim, za ono vreme sigurnim, šiframa. Ovo zamenjivanje šifara išlo je dosta sporo, zbog velike udaljenosti od jedinica i sporih kurirskih veza. Pored toga, trebalo je i dosta vremena za izradu novih šifara, jer je njihova izrada bila mnogo komplikovanija od dotadanih, ali o tome će biti reći kasnije.

Branka Savić

VEZE U OFICIRSKIM ZAROBLJENIČKIM LOGORIMA U NEMAČKOJ

Posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, najveći broj oficira (aktivnih, i rezervnih) našao se u raznim zarobljeničkim logorima širom Nemačke. Bili su to ljudi raznog doba života, različitog obrazovanja, zanimanja i stepena odgovornosti za sve ono što je dovelo do tako brzog i nečasnog sloma Jugoslavije i njenih oružanih snaga.

Opšta situacija je tražila neodložan razračun, polaganje računa i izdvajanje vinovnika ovako neslavnog kraja. Bio je to ujedno prvi početak diferencijacije, sukoba mišljenja i međusobnih odnosa u logoru.

Veza koja će kasnije početi postepeno da se održava i razvija doprineće daljoj i sve dubljoj diferencijaciji zarobljenih oficira. Do toga je došlo tako što je veza uspostavljena sa domovinom pružila pravo obilje informacija, koje su neke grupe primale kao objektivne i istinite, a druge odbijale kao smišljenu propagandu. Svim pristiglim informacijama davanje ovakav ili onakav tretman, već prema političkoj opredeljenosti pojedinih »grupa«. Motivacija jednih je bila objektivnost i nužnost, drugih tvrdokorna privrženost starom i robovanje tradiciji.

Partija je, revolucionarnim i marksističkim vaspitanjem brojnih pojedinaca, stvorila moralno-političko jedinstvo svojih pripadnika, koje je u svakoj konkretnoj situaciji obezbeđivalo najcelishodniji postupak. Upravo to jedinstvo pogleda stvorilo je takvu idejnu vezu unutar pokreta da se u nju uvek moglo pouzdati.

Putevi informisanja u logoru bili su:

- prepiska sa ljudima iz domovine i šire;
- čitanje štampe, pretežno nemačkih dnevnih listova;
- održavanje kontakata s drugim zarobljenicima;
- dobivanje podataka od zarobljenika koji su u logor dovedeni 1942. i 1943.

i

- slušanje radio-prijemnika u logoru.

Pisma su bila neiscrpan izvor informacija. U prepisci je bilo simbolike, a njenom primenom potpuno uspešno se obavestavalo o svim pitanjima. Znalo se ko je otišao u partizane, ko u četnike ili kod Nedića, koje uhapšen, streljan i slično. Npr. »NN je otišao kod NN« (za koga se zna daje umro) - shvatili smo kao smrt; »NNje otišao na lečenje i mora da leži - znači daje uhapšen: »Ove godine su nam rano ruže cvetale« - porastao je pokret, itd.

Iz prepiske sa pojedincima van domovine najčešće su dobivani podaci o tome kako se zapadne sile odnose prema Titu ili prema Draži. Preko njih se mogla pratiti i evolucija u tom smislu.

Dnevna štampa je obilato korišćena. Iz Nedićevih i Pavelićevih listova, koji su vrlo retko stizali u logor, saznavali smo kuda se to gone »partizanske bande« i koji se oficiri nalaze u NDH, posebno u »plavoj diviziji«.

Nemačka, pak, dnevna štampa pružala je obilje vrlo značajnih informacija. Blagodareći izuzetnoj sposobnosti i nesebičnom radu novinara Duda Timotije-

vića, logoraši su iz novina saznali više nego što su to mogli da saznaju Nemci. Taj vredni novinar i divni čovek umeo je da iz tih novina pohvata sve kontradiktornosti, analizira ih i saopšti. Npr., u zvaničnom izveštaju se kaže kako je zauzeto mesto NN. Dopisnik koji opisuje borbe na tom sektoru govori kako su borbe veoma teške, kako je neprijatelj strahovito uporan i ne žali vojnike, kako samo NN mesto prelazi iz ruke u ruku. Ili, čitamo o tome koja je oblast zauzeta, a u čitulji pod istim datumom pominje se pogibija: tenkiste, pešaka i dr. na 50 pa i 100 km zapadnije. Iz toga smo doznawali o situaciji na frontu.

Kontakt sa ostalim zarobljenicima je bio zabranjen i onemogućavan. Ipak, ponekom bi se pružila i ta minimalna šansa. Najviše se ovim putem saznavalo o stanju na frontovima. Kontakt sa crvenoarmejcima (njih smo, uz sav rizik, uvođili u naše barake) bio nam je značajan. Od njih smo saznawali o preoružanju, uspehu i veri u pobedu.

Godine 1942. došla je u logor manja grupa oficira, onih koja nisu stupili u službu kvislinga, a ni u NOV. Oni su nam dali potpunije informacije o stanju u zemlji, što je uticalo na delovanje organizacije NOP-a i vršilo pritisak da se izađe iz neaktivnosti. Kasnije, 1943. došlo je u logor i nekoliko četnika, a i pripadnika NOVJ, od kojih smo saznali o životu i radu u jedinicama, zatim o oslobođenoj teritoriji, uslovima života i borbe, itd.

Logor, odnosno grupa naprednih oficira, posedovala je radio-prijemnik. Preko njega smo vrlo široko informisani o borbama u zemlji i na ostalim frontovima. Posredstvom prijemnika drugovi su primili vest »Slobodne Jugoslavije« 1 BBC. Te su vesti umnožavane i u određenom broju primeraka dostaljane članovima marksističkih grupa, koji bi ih, po izvršenom obezbeđenju baraka, čitali po sobama ili barakama. Ovim putem smo bili obaveštavani o ofanzivama, oslobođenoj teritoriji, o zasedanju i odlukama AVNOJ-a, o Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije i dr. Znali smo o stanju na frontovima, zaključcima na Jal ti i Teheranu.

Nemci su znali da imamo prijemnik u logoru i da se vesti saopštavaju po barakama, pa ipak, i pored sve tehničke opreme koju su primenjivali u brojnim premetačinama, nikad nisu uspeli da ga pronađu ili da nam zaplene neki izveštaj. Eto, to je bio rezultat moralnog jedinstva, duboke idejne veze koja je ideal svakog pokreta i svake armije, a koja je (veza) u logoru besprekorno funkcionisala.

Ako bi se mogao izvući neki zaključak o osobenostima ovih logorskih veza, onda bi se, mislim, moglo konstatovati:

1. One su prenele političku situaciju iz zemlje na logorski sastav. Sve grupacije u zemlji su imale svoje verne i potpuno istovetne »dvojnike« u logoru: Ijoticevce, nedićevce, monarhiste, četnike, pristalice NOVJ.

2. Logorske veze su bile masovne i politički opredeljene tako daje svako na ovaj ili onaj način iskazivao svoj politički stav.

Živa aktivnost oko pribavljanja i slanja informacija i njihovo potvrđivanje razvojem događaja - sve su više ideološki i borbena jačali pripadnike logora. Upravo zato smo uspeli da u datom momentu uspešno sprovedemo akciju odmazde nad istaknutim saradnicima okupatora, da 23 dana štrajkujemo glađu da bismo, napokon, izvojevali svoja prava. Nije to bilo jednostavno i bez rizika, ali se, ipak, štrajk, svakim danom sve više širio.

Milutin Slijepčević

KAD SE OSTANE BEZ VEZE

Desetog maja 1942. godine, prilikom napuštanja Foče, pred snagama treće ofanzive, nalazio sam se u sastavu bataljona Muje Hodžića. Glavnina bataljona se u to vrijeme nalazila na Romaniji, a samo manji dio u Foči. Po napuštanju Foče, taj manji dio bataljona je razmješten u selu Gradac, odakle smo posmatrali ulazak italijanskih jedinica u napušteni grad. Ubrzo smo se povukli u Zamkur i tu zalogorovali.

U međuvremenu sam dobio zadatak da, sa jednom desetinom boraca, podzem u Malu Knuricu i odande organizujem osmatranje neprijatelja, spriječim moguća iznenađenja naše jedinice. Na tom zadatku smo se zadržali cio dan, da bismo se sa padom mraka povukli u Zamkur, jer je bilo očito da neprijatelj noću neće preduzimati dejstva van grada. Međutim, u Zamkuru nismo zatekli našu jedinicu, a od mještana smo obaviješteni da se povukla k Vrbnici.

Sutradan smo pribavili nešto hrane preko odbornika i pošli za Vrbnicu. Na našu žalost, opet nismo uspostavili vezu sa našom jedinicom, jer je, kako smo obaviješteni, bez zadržavanja produžila u pravcu Romanije. Odmah sam naredio da desetina produži pravcem: Pašina Poljana - Palež - Dobre Vode, s tim da u toku noći 11/12. maja kod sela Borja pređe komunikaciju Foča - Kalinovnik, a zatim produži u sastav jedinice na Romaniju.

Prilikom pokušaja da pređemo komunikaciju, iznenađa smo naišli na jačeg neprijatelja i, nemajući kud, otvorili na njega vatru. No, odmah je bilo jasno da se tim pravcem nećemo moći probiti u željenom pravcu, zbog čega sam odlučio da se povučemo na Zelengoru. Tako je desetina ostala odsječena, na malo poznatom terenu, bez hrane, slabije naoružana i bez dovoljno municije.

Kako su se u sastavu desetine nalazila i četiri člana KPJ, to smo odmah formirali partijsku ćeliju i naznačili joj osnovni zadatak: da podiže moral boraca i jača njihovu volju za samoodržanjem, kako bi se očuvala desetina na okupu - do spajanja sa našom ili nekom drugom partizanskom jedinicom.

Zatim smo održali sastanak sa desetinom, objasnili borcima novonastalu situaciju, ukazali im na teškoće koje nas mogu snaći zatečene na tom terenu. Ne znajući koliko ćemo vremena morati provesti van matične jedinice, odlučili smo da izaberemo rukovodstvo desetine. Ja sam ostao kao komandir, za komesara smo izabrali druga Raufa Nelčetića, za ekonomu Faika Kurspahića, a za referenta saniteta Raziju Alajbegović. Na sastanku je, zajednički, usvojena odluka da se na tom terenu zadržimo sve dok ne uspostavimo vezu sa svojom ili drugom partizanskom jedinicom.

Desetina se smjestila u drvenu kolibu katuna Videž, rad' neposredng obezbjeđenja isturili smo i stražu. Tu smo bez hrane izdržali dva dana. A budući daje Vrbnica, udaljena nešto preko 20 kilometara, bilo najbliže naseljeno mjesto, to smo, nakon dva dana, pošli tamo, s tim sio smo trci'cu drugova uputili u izviđanje, a ostatak desetine rasporedili na položaje, radi sprečavanja mogućih iznenađenja. Pošto smo se snabdjeli sa malo hrane, ponovno smo se povukli u katun Videž, gdje smo se zadržali narednih pet dana. Za to vrijeme smo svakodnevno isturali patrole u različite pravce, sve u nadi da ćemo uspjeti da uspostavimo vezu sa našom ili nekom drugom jedinicom. Međutim, svi ti pokušaji su ostali bezuspješni.

Sedam punih dana bili smo u neizvjesnosti. Niotkuda nismo mogli dobiti obavještenja o pokretima naših jedinica, a preko Vrbničana smo primili više upozorenja o pokretima četničkih jedinica i njihovom interesovanju za partizanske jedinice na ovom području. Očito, u takvim uslovima se nismo smjeli dalje zadržavati u katunu Videž, pa smo ponovo održali sastanak sa svim borcima, upoznali ih sa trenutnim stanjem, a potom, zajednički, zaključili: da po svaku cijenu moramo pokušati prelaz preko komunikacije Foča - Kalinovnik, a zatim produžiti u pravcu Romanije.

Krenuli smo u pravcu planine Todora. Pošto smo prešli preko Džeferova potoka, penjući se uz jednu kosu, na susjednom proplanku smo ugledali naoružanog vojnika. Međutim, zbog udaljenosti nismo mogli da utvrdimo njegovu pripadnost. Zato smo odlučili da se u streljačkom rasporedu i koristeći se šumom kao maskom, približimo mjestu na kome smo ugledali tog vojnika i tako otkrijemo o kome se radi. Međutim, i suprotna strana je, takođe, otkrila pokret naše desetine, tako da su i oni, u približno istom borbenom rasporedu, krenuli u susret našoj desetini. Na našu sreću, brzo smo otkrili da je riječ o dijelu Kalinovačkog partizanskog odreda. Tako smo se, nakon osmodnevnih patnji i neizvjesnosti, spojili sa partizanskom jedinicom.

U bazi odreda smo se odmorili i okrijepili, a onda sam zamolio da nam se daju vodič i pojačanje da bismo obezbijedili prebacivanje preko komunikacije i pokret prema Romaniji. Drugovi iz štaba su nam objasnili daje aktivnosti neprijatelja u zahvatu komunikacije veoma intenzivna, da se naš bataljon poslije sudara sa jakim neprijateljem, povukao u više pravaca, tako da ga ne bismo zatekli na Romaniji. S obzirom na ove okolnosti, savjetovano nam je da ostanemo u sastavu odreda, što smo, nemajući mogućnosti za spajanje sa matičnom jedinicom, prihvatili, razmišljajući i dalje o tome u kakvim se sve situacijama može naći jedinica kada ostane bez odgovarajuće veze sa svojom matičnom jedinicom.

Kasnije sam, od drugova iz matične jedinice, doznao da je komandant Hođić, po prijemu naredenja za hitan pokret bataljona iz Zakmura u pravcu Vrbnica i dalje ka Romaniji, uputio kurira u selo Mala Kmurica sa zadatkom da nam prenese njegovo naređenje o povlačenju. Međutim, kako kurir iz nepoznatih razloga nije stigao sa tim naređenjem, desetina je ostala bez veze sa svojom jedinicom i zbog toga je, kako se vidi, doživjela velike neugodnosti.

Aziz Čerkez

RAZORUŽANI KURIRI

Koncem maja 1942. proveo sam desetak dana sa Slavkom Čorlukom najednom od teških kurirskih zadataka. Nas dvojica smo tada bili kuriri 3. udarnog bataljona, nosili smo poštu operativnog štaba za Hercegovinu Konjičkom bataljonu, čiji se štab nalazio u Glavatičevu. Morali smo ići preko Veleža i Zijemalja. Zahvaljujući predusretljivosti našeg poznanika Dušana Konstantinovića, s kojim smo skupa proveli nekoliko mjeseci 1941. u odredu Dušana Brstine, na terenu Nevesinja, prvi dio zadatka izvršili smo vrlo brzo. Konstantinović je tada bio komesar jedne čete u Konjičkom bataljonu, čija se Komanda nalazila u Zijemljima. Čim smo stigli kod njega, poslao je svoje odmorne kurire u Glavatičevo i javio da odgovor čekamo kod njega. Tako smo se uz Dušanovu pažnju, lijepo odmorili dok su se kuriri vratili iz Glavatičeva s poštom za operativni štab.

Pri povratku smo se jedva probili do operativnog štaba. Treća neprijateljska ofanziva je bila u punom jeku. Prelazeći cestu Mostar - Nevesinje, morali smo se provlačiti između italijanske motorizovane kolone, koja se bila oteгла u nedogled. Žurilo nam se. Na pošti, koju je uputio iz Glavatičeva zamjenik komandanta operativnom štabu, podvučeno je da je hitno, najhitnije što može biti. A kolona nikad da prođe, pa smo se odlučili za pretrčavanje ceste pri nešto većem razmaku između vozila. Srećom, ostali smo neprimijećeni.

Novo iznenađenje čekalo nas je na cesti Nevesinje - Stolac, na području Zovog Dola. Tamo su već bili stigli Italijani i četnici. Naše jedinice bile su odstupile. Kad smo se uspjeli provući kroz italijanske i četničke položaje, naišli smo na grupu dezertera iz našega bataljona i jedva ih se otresli.

Ponadali smo se daje to bila treća i poslednja prepreka na našem putu. Ali, nije bilo tako. Kad smo stigli na Da\ idoviće, na domak Divina, ispriječila nam se seoska straža, koja je ujedno bila i predstraža za obezbjeđenje operativnog štaba. Naša objašnjenja i protesti nisu pomogli. Bila je noć, pa je to još više uticalo da posumnjanju u nas. Davidovići su imali telefonsku vezu sa operativnim štabom, pa su telefonom izvjestili dežurnog i pitali šta da rade s nama. Naređeno im je da nas sprovedu na Divin. Kad smo stigli u operativni štab, bilo je oko pola noći. Zatekli smo stražu i zamjenika (mladeg) dežurnog. Navodno su članovi operativnog štaba bili na terenu. Stariji dežurni je bio otišao na spavanje, a mlađem je rekao da nas pritvori do ujutro, dok vide o kome se radi. Jedva smo uspjeli da nas ne razoružaju na Davidovićima, ali ovdje su bili kategorični.

- Da niste izdajnici, ne biste se suprotstavljali razoružavanju - bio je odgovor na naše odbijanje da odložimo oružje.

Energično smo protestovali. Riječ »izdajnici« uvrjedila nas je i razljutila, ali ništa nije pomoglo. Za njih ni pošta, koju smo predali, nije bila dovoljan dokaz da smo partizani kuriri.

- Neprijatelj se svačim služi. Možda ste vi ubili naše kurire, pa uzeli poštu da bi stigli ovdje da nekoga likvidirate.

I dok smo se mi objašnjavali, opkolili su nas uperenim puškama. Nije se imalo kud. Odložili smo oružje.

Baš u tim uzbudljivim, kritičnim trenucima zazvonio je telefon. Zvali su Davidoviće. Čuli smo da komandantu 3. udarnog bataljona Drago Papiću spominju naša imena i da ga pitaju za nas.

- To su moji najbolji ljudi, odmah mi ih pošaljite-glasio je Dragin odgovor.

Imali smo sreće. Odnos prema nama odmah je bio drugačiji. Ali do jutra nas nisu puštali. Ujutru su nas dobro natovarili municijom da ponese na položaj. Dali su nam puške, ali bez zatvarača.

- Zatvarače ćete dobiti na Davidovićima, ako budete oni koje je tražio komandant Papić - rekli su nam, pri polasku.

Drago Papić bio je čovjek koga smo posebno voljeli i bili mu neizmjeno privrženi još od ljeta prošle godine, kad smo skupa drugovali u odredu Dušana Brstine. Susret s njim i ostalim drugovima, poslije svih tih nevolja koje smo preživjeli poslednjih dana, značio je za nas kao da smo se nanovo rodili.

RASTANAK

Bio je treći jun 1942. vedar i topao dan. U Stevanovića Torino, ubogi zaselak od nekoliko siromašnih kućica utonulih u kamenjar, u podnožju Babe planine, pristizale su grupice i pojedinci - pripadnici NOP iz raznih krajeva Hercegovine. Svi su donosili loše vijesti: Italijani, uz pomoć četnika, napreduju na svim sektorima i duboko prodiru u našu slobodnu teritoriju. Bila je treća neprijateljska ofanziva.

Po naređenju operativnog štaba Obren Ivković je od prikupljenih boraca i starješina formirao bataljon. Postrojenoj novoformiranoj jedinici otvoreno je rečeno kakva je situacija i da će naše jedinice morati privremeno napustiti Hercegovinu.

Nakon saopštenja, pozvao me je Drago Papić i odveo kod Obrena Ivkovića. Obren je pripremio poštu, dok me je Drago upoznavao sa zadatkom.

- Moramo hitno obavjestiti Bataljon »Bišina« i Nevesinjski sreski komitet o odluci da privremeno napuštamo Hercegovinu. Kratko je vrijeme i teška situacija, ali ih ne možemo ostaviti na cjedi. Trebalo bi da se nalaze u Donjem Biogradu, oko Ponora, ili u biogradskoj sniježnici, negdje u okolini Lastavice. Treba ih u toku dana pronaći da bi doveče krenuli za nama.

Stajao sam kao ošamućen. To je bio prvi put da se ovako osjećam prilikom primanja zadataka. Drago i Obren su to primijetili.

- Znam da si umoran od puta u Konjički bataljon. Znam i kakvih ste peripetija imali na putu. Eto, i sam si vidio kakvih imamo iznenađenja. Ali naše drugove ne smijemo prepustiti same sebi - objašnjavao je Drago. - Daćemo ti i Leku (Anđelka Đerića). On dobro pozna Biograd. Otuda je rodom. Sigurni smo da ćete se vas dvojica za nekoliko sati probiti do drugova, bez obzira na prepreke koje vam stoje na putu.

- Šta te toliko brine, prolaz preko zaposjednute ceste po danu? - obratio mi se Obren drugarskim tonom.

- Rastanak, drugovi, odvajanje od jedinice me najviše brine. Stanje je toliko šasavo daje prosto nemoguće kretati se. Niko ne vjeruje. To najbolje potvrđuje sve ovo što smo doživjeli Corluka i ja na zadatku s koga smo se danas jedva uspjeli vratiti. Vi odoste na jednu stranu, a mi na drugu. Kako i gdje da vas stignemo?

- pitao sam.

- Pa sami se nemojte ni vraćati. Ostanite u Bataljonu »Bišina« dok se ne sa- stanemo. Mi vas čekamo do noći ovdje i krećemo preko Rioca i Kobilje Glave. U Dulićima ćemo vas sačekati, ili ćemo vam vezu ostaviti - razložno je objašnjavao Obren.

- Drago, vidiš li da su mu provirile noge iz opanaka? Podbiće se. Toliki put ne može izdržati u takvim opancima. Samo do tamo je preko 20 kilometara kad bi išli putem, a put će morati izbjegavati. Najbolje je da idu između Lukavca i Rogače, pa prisojnom stranom Gloga, sve do blizu Vranikeća, a cestu da pređu ispod mosta, koritom Zavodoke, ako Talijani i četnici ne čuvaju most. Tu je najbliže, najprije bi stigli, a neprijatelj je najvjerovatnije uvjeren da se niko ne bi usudio tuda po danu proći. Moraćete se kretati vrlo oprezno i cestu dobro izviditi - roditeljski i znalčki je savjetovao Obren. - Pogledaj, Drago, da mu se nađu neki opanci. Vidi kod tih mještana.

- Evo ti moje opanke, a ja ću se snalaziti. Ne smijemo gubiti vrijeme, morate odmah krenuti - reče Drago.

Nećkao sam se. »Naučio sam već u ovakvoj obući, obajatile su mi noge, izdržaću«. Bilo me je sramota da ostavim svoga komandanta bosa, ali on je bio kategoričan. U obojice su noge bile približne veličine i opanci su mi odlično pristajali ili mi se to činilo kad sam poslije mojih poderanih obukao relativno dobre opanke.

Držeći se maršrute koju je Obren predvidio, brzo smo i bez većih poteškoća napredovali. Idući Glogom zaogrnutim u razlistaloj šumu i okićenim divnim raznobojnim planinskim cvjećem, naišli smo i na nekoliko stada stoke, ali se čobanska pjesma nije čula.

Poslije oko tri sata napornog ubrzanog pješaćenja, po toplom junskom suncu, stigli smo do Nevesinjskog polja, na domak ceste Nevesinje-Stolac, u blizini mosta na Zavodoci. Jasno se čula i lijepo vidjela talijanska motorizacija. Vozila su se kretala u oba pravca. Oblaci prašine su ih upadljivo obilježavali. U blizini ceste naišli smo na dvojicu dječaka, čobane. Prijateljski su nas i sažaljivo posmatrali.

- Čuvajte se, drugovi, Talijana i četnika ima mnogo, svukuda - iskreno i dobronamjerno su nam savjetovali.

Rado su nam pomogli u izvidanju ceste, koju je neprijatelj kontrolisao. Na oko sto metara desno od mosta, na omanjem platou, nalazilo se nekoliko vojnika, a par stotina metara lijevo, prema Zovom Dolu, logorovaia je nešto veća skupina vojnika. Ali, korito Zavodoke, iako dosta plitko, nisu mogli u potpunosti kontrolisati, čemu je doprinosilo mjestimično žbunje, oko vode. Most im je bio kao na dlanu. Pojedinačno smo se provukli ispod mosta i nastavili dalje koritom Zavodoke, negdje pužući, a negdje četvoronoške. Jedan bi osmatrao dok bi se drugi kretao, osluškujući. Kucanje kamena o kamen bio je znak opasnosti. Nekoliko kamiona je u međuvremenu protutnjalo i ubrzavalo nam puls, ali sve se dobro svršilo. Obren je dobro predviđao. Neprijatelj je po danu bio manje oprezan.

Prešli smo neprimjećeni najveću prepreku i odmah nekako živnuli. Kad smo dobro poodmakli i izašli iz riječnog korita, tek tada smo primjetili da su nam noge mokre. Opanci su bili puni vode. Na nekim mjestima smo gazili kroz vodu do iznad koljena, ali na to nismo ni obraćali pažnju. Ocjedili smo obuću i nastavili put.

Pod Sokakovićima, na početku Biograda, sreli smo Savu Čolovića, komesara Bataljona »Bišina«. Predali smo mu poštu i upoznali ga kuda smo prešli cestu. Pošto je pročitao, raspitivao se za još neke pojedinosti i uputio nas na Knež Goru, obronak Sniježnice. Tamo smo našli komandanta Dušana Brstinu i ostale drugove. Time je naš kurirski zadatak bio izvršen u rekordnom roku.

Milosav Cabrilo

TELEFONSKE VEZE NA OSLOBOĐENOM DELU ISTOČNE BOSNE

Telefonske veze na ovoj teritoriji organizovane su po direktivama operativnog štaba za istočnu Bosnu. Trebalo je zato mobilisati i organizovati sve TT radnike na oslobođenoj teritoriji.

Glavni nosioci tog zadatka u istočnoj Bosni bili su predratni TT radnici: Bogdan-Bajo Batinić u Prači, Nikola Jančić u Goraždu i Droca Mile i Ethem Lomigora u Foči.

Od operativnog štaba za istočnu Bosnu Batinić je dobio zadatak da se poveže sa predratnim monterima TT linije i organizuje telefonsku vezu na čitavoj oslobođenoj teritoriji.

Postepeno, kako je koje mesto oslobođeno, komande mesta su formirale svoja odeljenja za vezu. Odeljenja za vezu u Prači, Goraždu i Foči. Vezisti ovih odeljenja, uspjeli su da za kratko vreme osposobe sve porušene linije i omoguće redovan telefonski saobraćaj.

Koristili smo postojeće telefonske poštanske linije sa izgrađenih polustalnih telefonskih linija. Korišćen je materijal koji je pronađen kod pošta, u magacinima sedišta montera TT linija. Nešto je demontirano na pravcima linija koje nisu bile potrebne, a dobar deo telefona i centrala bio je od bivše jugoslovenske vojske. Batinić je tražio od Nikole Janjića i mene da sakrivamo sve što nademo od materijala za vezu bivše jugoslovenske vojske.

Partija je preko štabova odreda, komandi mjesta i područja, pokrenula inicijativu da formiramo odjeljenje za vezu. Prvenstveno su ih sačinjavali bivši monter i radnici koji su pre rata radili na poštama i železnicama. Za veće opravke i izgradnju linija dobijali smo pomoć boraca iz jedinica ili su komande mesta mobilisale za tu svrhu ljudstvo i prevozna sredstva. Za rad na telefonskim centralama obično su uzimani provereni borci - vezisti i nešto bivših činovnika pošte. Radilo se danju i noću.

Odeljenja za vezu bila su potčinjena komandama mesta, komandama područja i operativnim štabovima. U gradovima smo imali instalirane telefone u svim štabovima i komandama i društveno-političkim organizacijama. Vezu su podizala teritorijalna odeljenja, ali smo ispomagali jedni drugima u radnoj snazi i materijalu. Zbog nedostatka baterija za telefone i loših linija čujnost je bila dosta loša, ali se saobraćaj ipak odvijao.

Neka mesta su držale naše jedinice a neka četnici, pa je tako bilo i sa telefonskim centralama. Postojao je sporazum da se telefonski saobraćaj nesmetano odvija bez obzira ko koju centralu drži. Međutim i pored toga u nekim mestima

četnici su pravili smetnje i zahtevali da vezisti postave telefon u sedištu njihove komande. Naši vezisti su telefone instalirali u kancelarijama naših komandi. Četnici su npr. od Boje Batinić u Prači tražili da se telefon postavi na železničkoj stanici gde su oni bili. Pretili su čak Batiniću da će biti streljan, ako u roku od 24 sata ne postavi telefon. Slično je bilo i kad su telefonisti iz Foče izgradili improviziranu telefonsku liniju od Broda kod Foče do Bastasa. Četnički komandant je zahtevao da se na Bastasima telefon postavi u žandarmerijsku-četničku stanicu. Telefonisti su, međutim, telefon postavili u štab Durmitorskog odreda. Po dolasku u Foču, četnički komandant je uhapsio telefoniste, ali pošto nisu imali kud, pustili su ih, posle mnogih maltretiranja. Takvih je slučajeva bilo i u Goraždu.

Iz ovog doba vredi istaći jedan verovatno prvi slučaj prisluškivanja telefonskih razgovora 0 NOB-u.

U novembru 1941. Batinić je organizovao na položaju Pračanske čete prislušnu službu na telefonskoj liniji Renovica-Goražde. Na ispitnom stubu u Gornjim Barama bila je presečena linija. Ustaše su koristile krak prema Hranjenu i Goraždu. Batinić je na kraku prema Hranjenu vezao tanku telefonsku žicu, maskirao je niz pukotine stuba do zemlje i po zemlji maskirano proveo prema Renovici gdje je bio položaj Pračanske partizanske čete. Na taj način se skoro mesec dana prisluškivao razgovor. U Renovici smo imali knjigu u koju smo upisivali sve što su ustaše govorili preko telefona. Na našem telefonu smo izvadili mikrofona da neprijatelj ne bi osetio naše prisluškivanje. Kad su ustaše organizovale napad od Goražda na sela Dretvun, Brojnići, Mihalj do reke Prače, naši su znali cio njihov raspored. Ovaj slučaj je doprineo da mnogo poraste ugled veze i vezista u narodu.

U drugoj neprijateljskoj ofanzivi naše jedinice su napustile delove oslobođene teritorije a time i telefonske linije koje smo imali od ustanka do 18 januara 1942. godine. U ovoj ofanzivi oštećene su borbenim dejstvima telefonske linije tako da smo oslobodivši ponovo gotovo istu teritoriju imali mnogo posla da uspostavimo i normalizujemo telefonske veze. Izgradnja i opravka počele su od Goražda prema Renovici, Goražda prema Foči i Bastasima, Goražda prema Ustipraču, Mesićima, od Goražda prema Čajniču i Miljenu i od Mesića prema položajima kod Rogatice.

Istovremeno su postavljene telefonske induktorske centrale u Renovici, Ustipraču i Mesićima pored već postojećih u Goraždu, Foči, Ustikolini i Čajniču. Ovaj posao obavila su ojačana odeljenja iz Goražda, Renovice i Foče.

Pred veziste i manipulante postavio se zadatak kako obezbediti veze povećanom broju komandi, operativnih jedinica i društveno-političkih organizacija koje su stigle na ovaj teren.

Trebalo je dati veze za Vrhovni štab, Centralni i Izvršni komitet, Operativni štab za BiH, štab Durmitorskog odreda, Pokarajinski komitet BiH, Prvu proletersku brigadu i niz drugih jedinica.

Najpre se pristupilo opravci postojećih telefonskih linija a posle i izgradnji i novih. Radilo se to po prioritarnim pravcima i u nekoliko etapa. Te etape nisu bile strogo vremenski ograničene. U prvoj etapi postavljene su linije i uspostavljene telefonske veze na sledećim pravcima:

1. Goražde - Foča; 2. Goražde - Renovica (preko Hranjena); 3. Goražde - Čajniče; 4. Goražde - Ustiprača; 5. Ustiprača - Mesići - Renovica (pored pruge); 6. Ustiprača - Mededa - do blizu Višegrada (preko železničke pruge); 7. Foča - Miljevina - Boriya (Kalinovik); 8. Čajniče - Kovač - Meljak; 9. Foča - Brod - Bastasi.

Telefonske linije su bile jako oštećene, a za njihovu opravku ili produženje nije bilo materijala, pa smo se morali snalaziti.

Na oslobođenoj teritoriji između Prače i Višegrada postojala je stalna telefonska linija (17 žica). Oba kraja te linije, na granicama slobodne teritorije - kod Prače i Višegrada, demontirali smo i na taj način došli do gvozdene žice 2, 3 i

4 mm, do izolatora, do nosača, stubova i vezne žice a u isto vreme smo naše vodove tako izolovali od neprijatelja.

Vezisti iz odeljenja iz Goražda, su se jednom sklonili zbog kiše u ruševine pilane na Ustipraču. Tada su sasvim slučajno primetili da iz ruševina viri parče žice. Malo su otkopali i ugledali dosta kolutova nagorele žice. Taj žica služila za vezivanje razne daske u pilani. Iako ova žica iz više razloga (gvozdена a nije pocinkovana, tanka 0,8 mm, nagorela) nije bila baš podesna, iako je korištena za pružanje linija. Bila je dobra kao vezna žica za vodove, ali i kao provodnik za kratke pravce.

Pored demontiranja stubova sa stalnih linija, sekli smo smrče, hrastove i druga stabla a negde koristili i neposečena stabla. Imali smo nešto poljskog kablа 2x0,8 mm uglavnom nemačkog porekla a koristili smo svakakvu žicu, pa i bodljikavu za ograde.

U nedostatku izolatora i nosača, izrađivani su klinovi od suvog drveta. Ovakvi klinovi nabijeni u živa stabla imali su daleko slabije izolaciono svojstvo od porcelanskih izolatora, ali je ipak preko njih bila moguća veza sa kraćim relacijama.

Najveći problem su bili izvori za napajanje telefonskih centrala i telefona. U železničkim stanicama i poštama, našli smo izvesnu količinu nalivajućih elemenata od 1,5 v. Koristili smo i suve elemente za baterijske svetiljke od 4,5 v.

Telefonskih induktorskih aparata smo imali dovoljno ali ne i rezervnih delova (uložaka za slušalice i mikrofona).

Alat za postavljanje TT-linija i održavanje našli smo u magacinu TT-montera i tu nije bilo problema. Vodili smo računa da veze na dužim relacijama opemimo boljim materijalom.

Sa takvim materijalnim sredstvima nastavilo se sa postavljanjem telefonskih linija na oslobođenoj teritoriji.

U drugoj etapi izgrađene su linije na sledećim pravcima:

Linija Ustiprača - Dub i dalje prema Sjemeću (po drveću od gvozdene žice 5 mm i 0,8 mm) direktno je vezana na postojeću liniju između Ustiprača i Mesića.

Linija Mesići - Sočice (po stubovima i drveću od gvozdene žice 0,8 mm).

Linija Mesići - Varošišta (po drveću, od gvozdene žice 0,8 mm, jedan deo je postojao pored ceste).

Linija Renovica - Donja i Gornja Vinča (po drveću, od gvozdene žice 0,8 mm) vezana je direktno na postojeću liniju u Renovici.

Linija Metaljka - Zaborak (po stubovima i drveću od gvozdene žice 3 i 4 mm) vezana je direktno na postojeću liniju Metaljka - Kovač - Meljak u Metaljci.

Linija Kopači - s. Grabovica (po stubovima i drveću od gvozdene žice 0,8 mm) direktno je vezana na liniju Goražde - Ustiprača u Kopačima.

Linija Ustikolina - s. Jabuka (po stubovima i drveću od gvozdene žice 3 mm) vezana je na telefonsku centralu u Ustikolini.

Linija Kovač - Meljak - Kosanica (po stubovima i drveću od gvozdene žice 3 mm) bila je produžetak direktne linije Goražde - Čajniče - Metaljka - Kovač. Ovu liniju su postavili vezisti iz crnogorskih jedinica.

Linija Foča - Vikoč - Čelebići (po stubovima i drveću od gvozdene žice 3 mm, delimično je postojala ali je pokidana) vezana je za centralu u Foči.

Linija Goražde - s. Odžak - Mesići (po postojećim stubovima visokog napona od bakrene žice 2 mm i delimično gvozdene žice 0,8 mm) vezana je na telefonsku centralu u Goraždu.

Linija Bastasi - Sćepan Polje - Nedajno, (po stubovima i drveću od gvozdene žice 3 mm) vezana je na telefonsku centralu u Foči.

Uspostavljanje ovih linija išlo je dosta brzo, jer su telefonisti radili od zore do noći a često i noću. Nije se mislilo na odmor. Pored toga deo telefonista je radio i na telefonskoj centrali, pa se često dešavalo da danju rade na uspostavljanju veze a noću na telefonskoj centrali. Telefonisti su morali da popravljaju i telefone, a i da instaliraju nove. U gradovima je bilo dosta instaliranih telefona, a naročito u Foči i Goraždu. Goražde je bilo gravni centar veze. Preko telefonske

centrale u Goraždu išao je i najveći broj veza. Vrhovni štab NOV je bio u Foči a najžešće borbe u to vreme su se vodile oko Romanije, Vlasenice, Han Pijeska, Bratunca i Višegrada pa su se svi izveštaji slali preko Goražda. Operativni štab za istočnu Bosnu bio je u Goraždu, tako da su izveštaji stizali sa položaja u Goražde ili Foču i obratno. Oko Čajniča su takođe vođene teške borbe sa Italijanima, a veza za Foču išla je opet preko Goražda. I telefonska veza sa Sandžakom i severoistočnim delom Crne Gore, išla je preko Goražda za Foču.

Na centrali u Goraždu je prvom polovinom februara 1942. bio Nikola Jančić. Na centrali su radili i dva borca iz Durmitorskog odreda. Durmitorski partizanski odred, čiji je komandant bio Obrad Cicmil, bio je smešten u ispostavi sreza, u Goraždu.

Cicmil je kao komandant jako cenio telefonske veze sa jedinicama na položaju. Međutim sa radom telefonista na centrali u Goraždu nije bio zadovoljan. Zato sam sa položaja kod Renovice prekomandovan na centralu u Goražde. Mene je komandant Cicmil znao još sa Bastasa, gde sam prvi put instalirao telefon.

Cicmil je znao da sam pre rata radio u pošti.

Centrala u Goraždu je bila od bivše jugoslovenske vojske, montirana pred sam rat 1941. godine. Na toj centrali, radi tajnosti vojnih razgovora, nije bilo predviđeno da se razgovori mogu prislušivati. To je bila tzv. »gluva centrala« i telefonista nije mogao da uđe u vezu i pita da li je razgovor završen. Cim bi manipulant otvorio ključ (kiper) da proveri da li je razgovor završen, veza bi automatski bila prekinuta. To je naravno, otežavalo saobraćaj jer bi govornici i po završenom razgovoru ostajali uključeni. Posle više pokušaja telefonisti su najzad uspeali da reše ovaj problem. Kad bi se uspostavila neka manje važna veza, oni bi polako pomerali ključ na centrali do položaja na kome su čuli razgovor a da se veza još nije prekinula. Taj položaj ključa je obeležen na svim brojevima. Svi korisnici telefona su zamoljeni da po završenom razgovoru kratko odzvine. Telefonista je tada polagano ulazio u liniju, pomerajući ključ do obeleženog položaja i pitao da li je razgovor završen. Problem je samo bio kad su korisnici zbog slabe čujnosti zvonili da bi se bolje čuli. Ipak, na taj način bilo je uglavnom rešeno pitanje manipulacije na toj »čudnoj« centrali.

Što je linija bilo više i što su bile duže, to je čujnost bila slabija. Pored toga više je telefona bilo vezano na jednoj liniji, a nisu bili baš dovoljno disciplinovani. Zvonilo se i tražio susedni položaj i onda kada se na liniji već obavljao neki razgovor, što je ometalo rad i otežavalo i inače već nenormalne uslove. Nije nikakvo čudo što su komandanti bili nervozni kad su obavljali telefonske razgovore. Cesto, naročito za vlažnog vremena, zbog odvoda i prisluha sa drugih linija, telefonista u Goraždu je morao da posreduje naročito za Foču. Telefonista bi ušao u liniju slušao govornika na jednoj strani i prenosio drugome. Bilo je poteškoća kad je komandant Prve proleterske govorio na francuskom sa Vrhovnim štabom. Kad je bilo potrebno da se posreduje, moralo se govoriti našim jezikom.

Da bi telefonista na centrali u Goraždu uspešno opsluživao ceo saobraćaj, morao je zaista biti vrlo snalažljiv, brz i poverljiv.

Za to da na centrali budu provereni ljudi, bio je zadužen komandant mesta Novaković. On je sazvao jedan sastanak na kome je pretresen rad na centrali i na TT-linijama. Sastanku su pored lica sa centrale prisustvovali i Vaso Miskin-Crni, koji je i vodio sastanak, i Milan Bosnić komandir posade Goražda. Ja sam tada postavljen za komesara pošte, ali je zaključeno, da i dalje moram raditi na centrali i rukovoditi osobljem koje je radilo na TT-linijama. Ubrzo se ukazala potreba za povećanjem broja telefonskih veza, jer su se formirale nove jedinice (Druga proleterska brigada), a i položaji su se proširili. Moralo se pristupiti postavljanju linija duž položaja i po širini. Ovo je bilo teže ostvariti, jer u tim predelima nije bilo nikakvih postojećih linija niti šume da bi drveće koristili kao stubove. Tako smo postavili linije prema selu Dub, od Šačica i Varošišta do blizu Rogatice ... itd.

U trećoj etapi postavljene su nove linije na sledećim pravcima:

produžetak linije od sela Dub prema Sjemeću; produžetak linije od Sočica do položaja blizu Rogatice; produžetak linije od Varošišta do blizu Rogatice; produžetak linije od Vince do Bijelih Brda i dalje na položaj; produžetak linije od Mesića preko Brda do položaja oko Rogatice; produžetak linije od s. Grabovice do položaja oko Rogatice; produžetak linije od Previle do položaja prema Jahorini; postavljena je nova linija od Miljena prema Han-Sohi; postavljena je nova linija od Mravinjca do s. Ratkovići, Oglečeva i dalje. Sve ove linije su bile produžetak postojećih a vezane su direktno bez centrala.

Zahtevano je da se uspostavi telefonska veza sa svim jedinicama na položaju, jer je neprijatelj već započinjao treću ofanzivu na oslobođenu teritoriju u istočnoj Bosni. Radilo se vrlo brzo, pa i noću. Mobilisani su mnogi seljaci sa konjima i volovima radi prenosa materijala. Nije se gledalo na kvalitet, već samo da se može, bar kako tako, da razgovara pa makar i pomoću posredovanja. Elan kod ovih mobilisanih bio je na visini. Bilo je slučajeva da se izgradi nova linija do nekog položaja, pa se isti dan demontira i postavlja na novi pravac. Skoro sve linije u trećoj etapi bile su od one gvozdene nagorele žice koja je nađena u Ustipraču.

Krajem aprila kada su Italijani doprli do Goražda (desna strana Drine), Vrhovni štab je izdao naredenje, da se most preko Drine u Goraždu poruši. Dva deset trećeg aprila u poštu su došli Ratko Martinović i Voloda Smirnov, tada komandir inžinjerijske čete Vrhovnog štaba. Rekli su da treba da poruše most na Drini. Preko mosta su vodili električni vodovi na desnu stranu Drine. Trebalo je zato pre toga u gradu isključiti električnu struju. Odmah je pronađen Danilo Kabulić, električar u Goraždu. Na centrali je ostala Nada Popović iz Prve proleterske brigade, a ostali su pošli da pomognu oko rušenja mosta.

Uz velike napore, žice na stubovima su presečene, a mineri su pristupili rušenju mosta. Most je porušen oko 24 časa 24. aprila 1942., a linije su visile preko porušenog mosta. Sve telefonske linije, vodovi koji su vodili za Čajniče i Pljevlja su presečene. Tankim izolovanim žicama spojena je linija što ide prema Čajniču i Pljevljima i kroz pukotine stuba sprovedena do zemlje, na stubu maskirana i kroz zemlju preko porušenog mosta uključena na jedan poseban telefon u pošti. Italijani su svoje linije ukopčali na tu liniju jer je jedina vodila za Čajniče i Pljevlja. Mi smo iz telefonske kombinacije izvadili mikrofon da nas oni ne čuju, a naši su njih slušali. Tako se 25. aprila 1942. čuo prvi italijanski razgovor. Neki poručnik Sumariva, javljao je u Pljevlja svojoj komandi da su stigli do Drine u Goraždu i da su svi mostovi porušeni. Izvešten je Vrhovni štab u Foči šta je urađeno. Čim bi Italijani govorili na toj liniji, telefonista je na centrali Goražde posebnim gajtanom spajao liniju u centrali na liniju koja je od Goražda išla za Foču i naši rukovodioci u Vrhovnom štabu su pratili razgovore italijanskih jedinica sa komandom u Pljevljima. Italijanski razgovori su prisluškivani od 25. aprila do 6. maja 1942. kad su napustili Goražde. Italijani nisu ni slutili da naš Vrhovni štab prima njihove izveštaje.

Od Vrhovnog štaba i štaba Prve proleterske brigade dobijen je zadatak da se demontira telefonska centrala u Goraždu i da se pošalje u selo Završje. Sve naše telefonske linije (vodovi) u pošti Goražde povezane su izravno, tako da su se sve naše jedinice mogle međusobno čuti. Na jedan poseban telefon, uključena je linija koja je dolazila iz pravca Foče. Drugi telefon je vezan izravno na linije koje su vodile prema položajima: Ustiprača, Rogatica, Prača. Kada je Vrhovni štab trebao da govori sa štabovima jedinica na položajima, onda je posebnim kablom vezan na linije i iz Vrhovnog štaba su mogli da razgovaraju sa svima a i pojedinačno sa svakim. Kada je čujnost bila slaba telefonista je morao da posreduje i prenosi razgovore.

Kada su se naše jedinice povlačile pred nadmoćnijim neprijateljem i telefonske linije su se skraćivale, jer su telefonisti pomerali telefone ispred položaja. To povlačenje je bilo planski - lagano, počev od 28. aprila 1942. godine. Štabovi

jedinica su vrlo često menjali položaj, ponekad tokom dana i po nekoliko puta pa su telefonisti imali mnogo posla.

Za vreme tog povlačenja na Barama je bio i Vojo Batinić sa svojom grupom telefonista. Prema Ustipračić i Međedi, je bio Nikola Jančić sa svojim. U Mesićima su bili Mićo Mitrović i Milorad Pajević. Ti vezisti su odstupali sa jedinicama i pomerali telefonsku liniju. Neprijatelj je sa motorizacijom nastupao iz pravca Rogatice i Prače, a od Ustipračić sa pešadijskim jedinicama. Štab Prve proleter-ske brigade javljao se sa Jabuke. Javljeno je da će haubicom tući železničku stanicu u Goraždu, gde su bili Italijani, pa je telefonistima dat zadatak da izađu na kosu iznad pošte i vide gde ima najviše Italijana da bi tu gađali. Prva granata je pala između poljoprivredne i železničke stanice i tu je mnogo italijana pobijeno. Među njima je nastala panika. Druga granata je pala iza samog magacina. Našima je javljeno o uspehu a pomoćnim telefonom se slušalo šta Italijani javljaju svojoj komandi u Pljevlja.

Vrhovni štab je naredio da se u Goraždu spale svi vojni objekti koji bi kasnije mogli koristiti neprijatelju. Bilo je to 4. maja 1942. godine. Tada je naredeno i da se iz Goražda povuku sve naše vojno-političke ustanove. Posle ovog naređenja sa Jabuke se javio komandant Prve proleter-ske brigade i rekao da telefonista postupa onako kako je ranije usmeno dogovoreno. Naime, ranije je naredeno, ali da se o tome nikome ne govori, da rukovodilac telefonista, oстане na pošti sve dok Nemci ne stignu u Goražde sa motorizacijom iz pravca Mesića i Jabuke, radi davanja obaveštenja o njihovom napredovanju. Iz Goražda su se sve naše jedinice povukle osim Števa Helete iz vražaličke čete Romanijskog partizanskog odreda i Milana Bosnića. Oni su se, s vremena na vreme, javljali i pitali dokle su Nemci stigli. Poslednja se iz Goražda povukla komanda mesta o posadna četa - milicija, 4 maja 1942. godine. Stevo Heleta i Bosnić su javili da se povuku i telefonisti. Oni nisu znali daje dobijeno naređenje da rukovodilac telefonista oстане na pošti. Od 4. do 6. maja 1942. ostao sam na pošti, na centrali a da nije niko znao za mene, osim sinovca Ilije Droce (poginuo juna 1944. godine kod Prozora u odbrani ranjenika sa Prvom četom 6. beogradskog bataljona Prve proleter-ske brigade.)

Jedina veza sa svetom bili su telefonski razgovori sa telefonistima na položaju i drugovima iz Vrhovnog štaba.

Pošto nije bilo telefonskog kabla za produžavanje linija po meri pomeranja jedinica, uspostavljene su takozvane relejne stanice. Telefonista bi priključio prenosni telefon pored linije i tu dežurao a do njega su dolazili pojedini komandanti da obave razgovor sa Vrhovnim štabom ili sa nekim jedinicama. Ponekad bi slali izveštaj po kuririma.

Situacija u Goraždu je bila sve nesnošljivija. Iznutra su u pošti zatvarana gvozdena vrata i prozori. Cetničko-ustaška-nedićevska propaganda počela je dolaziti do punog izražaja. Došlo je do demoralizacije i malodušnosti kod jednog dela dotadašnjih »boraca« Drinskog dobrovoljačkog odreda. Ne ide im se u borbu sa svog terena. Klasna reakcija i buržoazija diže glavu, počinje da se sređuje i organizuje. Noći su najteže. Ne zna se od koga se treba više čuvati. Bilo ih je koji su, tako reći do juče bili »veoma aktivni« ali su sada okrenuli list.

Izjutra, 6. maja 1942. javio se Nikola Jančić iz sela Odžak. On se povukao preko Grabovice. Javio je da su Nemci već na Jabuci. Vidi ih golim okom. Iz Kopača javljaju da su Nemci stigli do blizu Kopača. Bojo Batinić se javlja sa Bara i izveštava da se nemačka motorizovana kolona, približava Gornjim Barama. Sve ovo se prenosi telefonom Vrhovnom štabu u Foču. Komandant Prve proleter-ske brigade se javlja iz s. Odžak odnosno sa Jabuke. Naređuje da se pošalju telefonisti - linijaši da sprovedu telefonsku liniju od Mravinca do štaba u s. Ratkovići. Naređuje dalje da telefonista još oстане u Goraždu i da obavesti Vrhovni štab u Foči kad Nemci stignu sa motorizacijom u Goražde, a zatim da i on krene neopaženo za s. Ratkoviće gde je smešten štab brigade.

Oko 9 časova 6. maja 1942. telefonisti sa brda Draževac javljaju da su Nemci sa motorizacijom stigli blizu Odžaka, da napuštaju telefonsku liniju i da se

povlače prema Glamoču, kako je ranije dogovoreno. Iz pravca Kopača telefonista takođe napušta liniju jer su nemačke pešadijske jedinice stigle do Kopača. On se povlači preko šume ka selu Popov Do i Glamoč. Sa Hranjena se javlja Bojo Batinić i kaže daje nemačka motorizovana kolona stigla blizu njega pa napušta telefonsku liniju i povlači se prema s. Previla. O svemu ovom telefonom je obavješten Vrhovni štab u Foči. Borba se vodila na svim frontovima. Italijani, sa desne strane Drine, gađaju iz svih oružja po Goraždu. Vrzmaju se i oko mosta, verovatno su ispitivali kako da ga oprave.

Jedino još postoji telefonska veza sa Fočom. Vrhovni štab je izveštavan dokle su Nemci stigli i da više nema telefonske veze ni sa jednom našom jedinicom na frontu. U Goraždu nema nijednog našeg borca, svi su se još juče povukli.

Ota 9 časova, 6. maja 1942. čula se neka galama na ulici ispred pošte. Nastala je trka po gradu. Neko tegli neke vreće i drugi materijal. Čuje se buka motora. Tenkovi su stigli na Površnicu, 2 km iznad Goražda. Izveštenje Vrhovni štab u Foči.

Nemačka borna kola stigla su ispred dotadašnje komande područja i stala na trgu. Na bornim kolima Nemci okolo sede. Sekunde su bile kao sati. Obavešten je o tome Vrhovni štab. Naređeno je da se napusti centrala u Goraždu. Odstojanje od pošte do komande područja je oko 100 m. Centrala i telefon su poplupani, poneseno je oružje, torba, prenosni telefon, penjalice, malo kabla i hitro preko ulice, pored samog mosta, koritom reke Podranjenske, kroz živice i voćnjake, izvukao sam se kao poslednji telefonista Prve partizanske centrale povlačio se za jedinicama Prve proleterske brigade.

Kod mlina Stjepana Davidovića, nešto oko 10 časova 6. maja 1942. u jednoj uvali, tu je bilo od ranije dogovoreno zborna mesto našao sam telefoniste: Nikolu Jančića, Miću Mitrovića, Milorada Pajevića i druge. Potovarili smo malo materijala za vezu koji su drugovi nosili sa sobom (a nešto gaje i ranije bilo tu sklonjeno iz Goražda) i oko 11 časova 6. maja 1942. krenuli smo za selo Ratkoviće gde smo stigli sutradan.

U štabu brigade su bili komesar Filip-Fića Kljajić i zamenik komesara Mijalko Todorović-Plavi, dok je komandant bio na položaju. Oni su telefoniste preko telefona znali ali ih ranije nisu videli. Za nas je to bila velika radost, jer smo se našli u štabu naše 1. regularne vojne jedinice i sa kojom su kao vezisti nastavili ratni put kroz sve ofanzive do završetka NOB-e.

FORMIRANJE TELEFONSKOG ODELJENJA PRVE PROLETERSKE BRIGADE

Pri štabu brigade je postojalo kurirsko odjeljenje za vezu. Ono je služilo za prenošenje pošte - naređenja između štaba brigade i bataljona i štaba brigade i Vrhovnog štaba. Svaki bataljon brigade je obavezno slao po jednog kurira u štab brigade i oni su onda direktno bili potčinjeni štabu.

Sedmog maja 1942. u s. Ratkovići u blizini Goražda, prvi put u toku rata je formirano telefonsko odjeljenje pri štabu brigade. Odjeljenje je brojalo 6 ljudi: Mile Droca vođa odjeljenja, Nikola Jančić zamjenik, Mičo Mitrović, Milorad Pajević i još dvojica čijih se imena ne sećam.

od materijala odjeljenje je imalo: 3 induktorska telefona, 1 km kabla, 2 para penjalica, 1 kotur izolir vrpce i oko 20 kg gvozdene žice. Odjeljenju je bio dodjeljen i 1 tovarni konj.

Po formiranju ovog odjeljenja, pored kurirske organizovana je telefonska veza: Ustikolina- prema Jabuci. Na ovoj relaciji bila je najednom dijelu polustalna linija, pa je produžena do štaba u jednom selu kod Jabuke. Ova je veza služila samo 3 dana od 7. do 11. maja 1942. godine.

Od 11. maja do 12. jula 1942. brigada je bila stalno u pokretu na teritoriji Crne Gore, Hercegovine i Bosne. Tek po oslobodenju Prozora i Gornjeg Vakula odjeljenje je dobilo zadatak da organizuje telefonsku vezu, na relaciji Prozor - Gornji Vakuf - Rostovo i prema Bugojnu. Štab brigade se smjestio u selu Pidriš,

a zatim u Gornjem Vakufu. Veze su uspostavljene od štaba brigade prema bataljonima koji su se nalazili u Rostovu, Bugojnu, Kupresu i prema Vrhovnom štabu koji se nalazio u Prozoru.

Veza je uspostavljena po postojećim poštanskim linijama, poslije opravke, jer su u borbama bile oštećene, sa malim ograncima poljskog kabla do štabova. Ova vezafunkcionisala je od 12. do 24. jula 1942. kada je brigada morala napustiti ovu teritoriju i po naređenju Vrhovnog štaba krenuti prema Duvnu i Livnu.

Brigada je učestvovala u oslobodenju Livna i odjeljenje je dobilo zadatak da uspostavi telefonsku vezu na relaciji Livno-Šujica-Malovan. Ovdje je postojala stalna PTT-linija ali su je partizani u ustanku gotovo 80% porušili, pa je bilo velikih teškoća pri njenom osposobljavanju. Ovim vezama brigada se služila samo do 16. avgusta 1942. godine. Po odlasku brigade iz Livna tom telefonskom vezom su se služile ostale jedinice. Vrhovni štab, komande područja i komande mjesta, sve do četvrte neprijateljske ofanzive, do februara 1943. godine.

U ovo vrijeme, brigada je stalno bila u borbama i pokretima. Slobodna teritorija je bila isprekidana neprijateljskim položajima i zasjedama. Neki bataljoni i čete su bili na specijalnim zadacima i jako udaljeni. Telefonske veze nisu se mogle uspostaviti pa je kurirska veza nosila glavni teret. Štab brigade je posvećivao posebnu pažnju izboru boraca za kurire. To su morali biti hrabri borci, snalažljivi i sposobni da sami nađu izlaz u svakoj situaciji, odani našoj borbi i Partiji, fizički sposobni. Ovo se moralo zahtijevati pri izboru kurira, jer su oni morali ići pješke i to vrlo daleko, često pod kišom kuršuma, probijati se kroz neprijateljske položaje, zasjede i prelaziti neoslobodenu teritoriju, često premoreni i izgladnjeli, da bi na vrijeme prenijeli naređenje štaba jedinicama za napad ili pokret.

Da su kuriri zaista bili izuzetni borci, dokazuje i sljedeća činjenica. Prilikom formiranja 1. proleterske udarne divizije skoro svi dotadašnji kuriri 1. proleterske brigade, raspoređeni su u druge jedinice za komesare i komandante i na razne dužnosti u štabu divizije.

Prvi sastav Odjeljenja kurira pri štabu 1. proleterske brigade bio je približno sljedeći: Dragan Gligorić - komandant kurira; Miloš Žurić iz 1. crnogorskog bataljona; Božo Gošović iz 2. crnogorskog bataljona; Miodrag Stefanović iz Kragujevačkog bataljona (poginuo u toku rata kao obavještajni oficir); Koča Jončić i/4. kraljevačkog bataljona; Jovo Penčić iz 6. beogradskog bataljona; Mile Drota iz 4. kraljevačkog bataljona (kasnije rukovodilac veze u Prvom proleterskom korpusu i pomoćnik komandanta veze armije po TT-linijama).

Mile Droca

KURIR U KOZARAČKOJ OFANZIVI

Za vreme ofanzive na Kozari bio sam borac u 2. kuljanskoj četi 1. bataljona 2. krajiškog, kozaračkog partizanskog odreda.

Jednog dana, nakon dva mjeseca borbe na Kozari, Žarko Zgonjanin, komesar 1. bataljona, uputio me je u štab 2. krajiškog kozaračkog odreda, koji se tada nalazio na Komadi u Kozari, u kući Nikole Šumara. Tu me je primio Boško Šijegović, od koga sam saznao da se sprema proboj iz obruča. Opisao je svu situaciju, posebno stradanje naroda u zbjegu. Najzad mi je rekao da poslije pet neuspjelih pokušaja kurira da se probiju do 2. krajiške brigade Žarko Zgonjanin je uputio baš mene da obavim taj opasni zadatak. Naime, ukoliko bi se uspostavila veza sa brigadom utoliko bi proboj iz obruča bio vjerovatniji.

Tada sam od druga Šijegovića primio pismo koje je trebalo predati komandantu 2. brigade Ratku Marušiću. Krenuo sam u sedam sati naveče provlačeći se kroz trostruki obruč neprijatelja, nedaleko od kuća Kolarovih u s. Jelovac. U svanuće naišao sam na Njemce. Vidjeli su me i otvorili vatru, ali sam uspio da skočim u jedan jarak više kuće Kolarovih i da se izvučem iz opasne situacije. Napokon sam stigao u štab 2. krajiške brigade. Predao sam pismo komandantu Ratku Marušiću, koji se tada nalazio u selu Jutrogošta u kući Mirka Trkulje.

Ratko je zapisao moje ime i prezime, iz koje sam jedinice i rekao mi da sam stvarno učinio podvig.

Uveče toga dana, oko devet sati, je počeo proboj iz obruča na Kozari. Borba se vodila na sve strane, a u samu zoru 1. bataljon 2. kozaračkog odreda izvršio je proboj preko Belića brda, između kuća Vuje i Dimitra Petrića, u s. Gornji Jelovac i dospio do škole u Jutrogošti u samu zoru. Tako je izvršen proboj. Jedan dio boraca 2. odreda i nekoliko hiljada ljudi koji su bili u zbjegu, prebacili su se na teren oko sela Jutrogošte.

Drugi dan morao sam da se vratim na Kozaru po 2. vod 2. kuljaške čete 1. bataljona. Oni su ostali u zaštiti ranjenika i nisu se uspjeli izvući iz obruča.

Neprijatelj je još više stegao obruč oko Kozare. Nisam mogao proći nigdje, pa sam najzad to pokušao koritom riječice Jelovače. Prikrao sam se cesti Dubica-Prijedor i provukao ispod mosta, na kome su bili njemački vojnici sa teškim mitzraljezom. Nastavljajući put, svuda sam vidio mrtve neprijateljske vojnike, mrtve civile, žene, malu djecu, prtljagpobacan, zaprežna kola ispreturana, mrtve konje i volove. Na samoj Patriji naišao sam na pobijene poznate ljude iz Gornjeg Jelovca. Zaklani su ležali na Velikom Goljaku: Simo Aleksić, Rade Aleksić, Gavran Aleksić, Mirko Cvić i Lazo Matijaš iz Donjeg Jelovca. Više njih, pod jednim cerićom, ugledao sam zaklanu i izmrcvarenu djevojku, koja je imala na glavi titovku sa petokrakom zvijezdom. Sišao sam u s. Mlječanicu i niže zidanog mlina naišao sam na pobijene ranjenike partizane. Od jednog preživjelog civila tu sam saznao da se taj vod partizana nalazi na Kozari kod s. Čupića. Odmah sam u tom pravcu krenuo, pronašao sam vod i sa njima se naveče prebacio preko ceste Dubica-Prijedor za selo Jutrogoštu. Tu sam kao kurir napisao nekoliko pjesama iz teških dana kozaračke ofanzive.

Milan »Miša« Jajčanin

RAPORT DESETARA STANKA POPOVIĆA

Krajem januara 1942. naša četa sastavljena od boraca iz Ljeskovih Voda, imala je na položajima po jednu desetinu iz voda, dok smo ostale borce povukli zbog dubokog snijega i velike hladnoće. Tih dana neprijatelj je duž pruge i druma Doboja-Derventa gradio utvrđenja i podizao bunkere.

Na području koje je kontrolisala naša partizanska četa imali smo organizovano osmatranje preko osmatrača i narednih straža i patrola, sastavljenih od ne-naoružanih ljudi. Njihov zadatak je bio da odmah izveštavaju ako opaze da neprijatelj počne da nastupa od Doboja i Rudanke. Da bi borci koji su držali položaje u Velikoj Bukovici, Stanovima i Kladarima bili brzo obaviješteni - signal im je davan zvonima sa crkve. Pored zvona bila su organizovana i klepala, tj. lupanje u dasku, raspoređena u selima, Velikom i Malom Prnjavoru, Grabovici i Ljeskovim Vodama. Za sve to su bili određeni i zaduženi pojedini ljudi. Znalo se, zapravo, ko osmatra, ko održava vezu, ko zvoni, odnosno lupa u klepala itd.

U rejonu Velike Bukovice, koja je bila na udaru za slučaj napada iz rejona Rudanke, ostavili smo sedam iskusnih i hrabrih boraca pod komandom desetara R. Popovića.

Dvadesetčetvrtog januara zbog dubokog snijega i hladnoće bili smo sigurni da smo bezbjedni pa smo ubjedeni u to okupili četvu u učionicu osnovne škole, gdje je govorio Ratko Broćeta. U po njegove »riječiče« utrča jedan borac i povika:

- Borba, drugovi, na Bukovici i to žestoka! Zvona i klepala se čuju! ...

Borci su poskakali, zgrabili oružje i pojurili za Ratkom i za mnom. Oni su rodom bili većinom iz Velike Bukovice, a onamo se čula žestoka pucnjava, pa su imali motiv više da trče i spasavaju narod. Uto smo sreli jednog civila-kurira. Jurio je na konju i kad nas ugleda povika:

- Nijemci i ustaše napali ... vojske kao mrava, crni se kao oblak.

Okrenuo je konja i sa nama nastavio prema položajima. Rafali odjekuju, zvona sa crkve i klepala grme, što je povećavalo psihičku napetost, unosilo strah, produbljavalo neizvjesnost ...

Kad smo stigli u rejon škole i crkve u Velikoj Bukovici puščana i puškomitraljeska vatra je jenjavala, sve udaljenija od Bukovice, i samo su preko nas fju-kale artiljerijske granate. Desetar Popović nam je podnio izvještaj da su njegovi borci i on odbili neprijatelja prema Rudanci i Doboju. Njih je, reče, o nailasku neprijatelja obavijestio čovjek iz Male Bukovice, iz sastava seoske narodne straže. Ustaše i Nijemci su išli u otegnutoj koloni, prtinom, i on im je postavio zasjedu, sa svojih sedam boraca, a pripremio zvonara da, na njegov znak, zazvoni dajući signal za opštu uzbunu, našto će se oglasiti i klepetala, tako da se narod sklanja, jer nailazi opasnost.

Prvi je opalio desetar Petrović i smrtno pogodio čelnog ustaške kolone, oficira. Hici sedam njegovih boraca ranili su još nekoliko onih iz kolone. Uto su zagrljeli zvona i klepala. Sve je to zbunilo čelo kolone i nastala je panika. Ustaše su okrenule nazad, pokušavajući da gaze celac, ali je to bilo nemoguće, pa su se gomilali prtinom, tučeni plotunskom paljbom Popovićeve desetine. U gužvi koja je nastala u prtini ustaše su bacali puške, skidali sa sebe šinjele i ostalu opremu. Borci su uživali u njihovom bježanju, ali nisu sa položaja izlazili, kako ustaše ne bi utvrdile da ih ima tako malo.

Na prtini je ostao, mrtav, ustaški nadporučnik, zatim dosta tragova krvi što je govorilo o tome daje bilo više ranjenih ustaša, zatim 15 pušaka, 30 ručnih bombi u torbicama i na opasačima, nekoliko šinjela i kapa.

Neosporno, to je bila naša značajna pobjeda.

Naredne noći sam, sa jačom patrolom, otišao u Rudanku, kod naše veze Nurije Smailbegovića - da se informišem da li neprijatelj namjerava da preduzme nove napade, od kuda i sa koliko snage. Nurija me je još na vratima svoje kuće dočekao pitanjem:

Kakva je to silna vojska kod vas i odkud je došla?

- Naša, Nurija, naša - rekoh mu, sa osmjehom.

- Ovdje na Rudanici i u Doboju priča se da vas ima kao na gori lista - nastavi Nurija kad udosmo u kuću. - I da su vam došli Rusi, vele iz aviona poizbacivani.

Prije par noći su se, stvarno, čuli neki avioni, pa ljudi, eto, pomislili da su to Rusi.

- Možda Nurija, možda - opet ću ja.

Da ne bi tog našeg sigurnog čovjeka doveo u zabludu, rekoh mu istinu:

- Nurija, nikakvih Rusa nema kod nas, a ono juče što se desilo sa domobranima i ustašama - to ih je naših sedam boraca rastjeralo.

- Eh, nemoj, Kojo, lagati - graknu Nurija. - Vi uvijek kažete: bilo nas je šest, sedam, deset ili najviše dvadeset, a tolika vojska naoružana do zuba bježi pred vama glavom bez obzira.

- Tako je Nurija, bilo, pa ti vjerovao ili ne.

Nurija nam je rekao da će nas ustaše tući svaki dan artiljerijom iz Doboja - da nam se osvete za ubijenog natporučnika Biru. Tako je i bilo pun mjesec dana. Uz to, oklopni vozovi su svakog dana, i prije i poslije podne, patrolirali prugom kroz Rudanku, dok su ustaše, Nijemci i domobrani prema našim položajima vršili ispade najdalje do na 300 m od pruge.

ČETNIČKI PUČ I LIKVIDACIJA RISTE LAZAREVIĆA

Ustaše su i dalje izvodile akcije na Ozren ali i vršile napade na naše položaje, od kojih je ovaj na položaje prema Velikoj Bukovici bio samo jedan u nizu. One se nisu zadovoljile samo time, već su na terenu organizovale i svoje obavještajce. U tome im je Jovo Brkić bio siguran oslonac. On je svoju vjernost Paveliću iskazao u ulozu porotnika, kada je ustaški pokretni prijeki sud u Doboju osudio

111 Srba na smrt, poslije napada ustanika na Dboj. Brkić se toliko osmjelio da je izišao na našu slobodnu teritoriju gdje je na djelu špijunaže uhvaćen i od narodnog suda osuđen na smrt streljanjem. U njegovoj mreži obavještajaca bili su: Nikola Bjelobaba, Bogdan Ninković, Marko Lazić i Vaskrsije Božić. Ta grupa ljudi stalno je radila protiv partizanskog pokreta. No, tu nisu bili samo mještani. Jedne noći u aprilu 1942. uhvatili smo trojicu nepoznatih ljudi. Bili su nam sumnjivi pa smo ih zatvorili. Oni su se, pak, pobunili, tvrdeći da imaju partizanske propusnice potpisane od štaba Ozrenskog NOP odreda. Mi smo ih, od ranije obavješteni da su sumnjivi, odmah uputili u štab Četvrtog krajiškog NOP odreda u Ladevac. Tamo je Zdravko Čelar u jednom prepoznao Ijo.tičevca i nasrnio na njega. Povukao gaje za rukav i rašio mu ga kuda je šivan. Prilikom trganja rukava ispala je šifra, što je bio dokaz da su bili špijuni, pa su sva trojica likvidirana.

Pored navedenih špijuna i provokatora imali smo jedan vrlo interesantan slučaj u martu 1942. godine. U školi u Stanovima održana je konferencija i ljudi su se, kao i obično, iskupili. Niko nije ni slutio da su četnici pučisti pripremili likvidiranje komande čete. Oni su, pak neoprezni i preuranili su sa napadom. Prvo su razoružali dvojicu boraca a onda započeli nered u školi. U tome ih je spriječio komandir Stanovskog voda Jovan Kovačević, ubivši dvojicu pučista koji su razoružali borce. Čim je zapucalo mi smo energično povikali i sve ih prislonili uza zid. Nisam dao da se likvidiraju, ali sam održao govor pred narodom i ukazao na njihove zločinačke namjere. Ubijanjem one dvojice objasnili smo činjenicama da su nasrnuli na borce i razoružali ih.

Puč u Ljeskovačkoj četi uslijedio je krajem aprila 1942. godine. Tog dana saznali smo od naše obavještajne službe i širokih veza da će Nijemci i ustaše napasti naše položaje sa pravca Rudanke, Johovca i Stanova. Tada smo se u komandi čete rasporedili ko će ići u koji vod, na položaje. Komandir čete Risto Lazarević dobio je zadatak da ide u Bukovački vod, Boško Adžić na Kladare, a ja i Lazo Vidović na Uler.

Krenuli smo svaki na svoj zadatak. Borba je otpočela.

Kad smo Lazo i ja stigli na Uler bili smo iznenađeni i zaprepašćeni postupkom komandira čete Lazarevića. On nije otišao na određeno mjesto, u Bukovicu, nego je došao na Uler, sa ciljem da Lazu i mene razoruža i izvrši puč u četi. Čim smo stali opkolio nas je sa dvadeset boraca, koji su imali natakute noževe na puške. Kad je stegao obruč oko nas povikao je:

- Odložite oružje!

Oštro sam povikao:

- Jeste li poludjeli šta vam je?! Vidite li da ustaše i Nijemci vrše jak pritisak

na položaj i šta hoćete od nas? ...

U trenutku kad sam povikao na njih odskočili su par koraka unazad, ali su još uvijek držali puške na gotovs, uperene u nas dvojicu. Bila je mučna situacija. Lazarević komandir čete i do juče moj saradnik, sada je uperio pušku na mene i hoće da me ubije - ukoliko ne predam pušku. Šta to čini i u ime koga čini?

- pitao sam se u toj teškoj situaciji, dok su iznad naših glava fijukala zrna iz ustaških i njemačkih pušaka. Još jednom Lazarević povika:

- Odložite oružje ili ste gotovi!

Odbacio sam pušku rekavši:

- Eto vam je, ali će ona meni ponovo doći u ruke.

Tada se zbuniše mnogi od tih boraca, tog momenta zavedeni Ristinom propagandom.

Kada su nas potjerali rekao sam:

- Gonite nas u komandu, nikako Nijemcima!

To je još više zbunilo borce koji su nas gonili. Njima nije bilo jasno da se četničke glavešine sporazumjevaju sa Nijemcima. Idući za Ljeskove Vode opkoljeni sa svih strana Lazo mi šapnu:

- Kojo bježimo sad je trenutak!

- Ne luduj, Lazo, dvadeset cijevi će da te gađa i tako su željni da nam skinu glave.

Dotjerali su nas u školu u Ljeskove Vode i odmah nas povezali. Uto je do Boška Adžića otišao jedan borac i izvijestio ga šta se zbilo sa nama. Ovaj je odmah preduzeo korake da budemo spaseni. Boško je to veoma mudro izveo. Poručio je Ljubi Radiću Gedži, komandiru Poezinskog voda, da stavi kokardu i da nas dvojicu, kako god zna, spase. Međutim, četnici su mene i Lazu razdvojili čim se smračilo. Ja sam bio u jednoj, a Lazo u drugoj prostoriji. Ostavili su stražare sa nabijenim noževima na puškama.

Sjedio sam svezan i razmišljao, šta se to sve dešava. Zar Risto, moj saborac i seljanin, ovako postupa sa mnom? U to stražar oštro povika:

- Stoj. Ko ide?

- Gedžo - još oštrije odgovori Ljubo Radić.

Kad dođe do stražara, vojnički i oštro ga upita:

- Gdje je taj uhapšeni komesar - komunista, ja ću njemu noćas da presudim.

- Eno ga u sobi - poplašeno odgovori stražar.

Pomoli se Ljubo na vrata, na glavi mu kokarda. Pomislih: stvarno je vratar došao po svoje, kada je, evo i Gedža stavio kokardu. On mi oštrim glasom povika:

- Diži se i izlazi napolje!

Stražar se počne buniti, ali Gedžo mu, bez milosti, samo odbrusi:

- Ti čuti i nemoj da baljezgaš, ja ću ovog da likvidiram.

Stražar učuta, a Gedžo sa mnom u mrak. Kad smo došli do konja razveza mi ruke, dade mi pištolj i šapnu:

- Skači na konja!

Mislim da nikad u životu nisam bio tako brz kao kad sam skočio na konja. Jurili smo koliko su konji mogli. Kad smo stigli ispod sela Jelenjske, na rijeku Ilovu, Gedžo skoči sa konja i povika na mene:

- Silazi, šta čekaš!

- Pomislih: šta je sad?

Kad sam sišao i prišao Gedži, on skide karabin, odkači ga i poče da puca. Ispali tri metka i obrati mi se: - Ti si ovoga časa za četnike ubijen. Sada najkraćim putem do kuće Jakova Starevića, uzmi Rada Durjanića i pravac za Vijačane. Pištolj sam ti dao, budi oprezan kako ćeš doći do Vijačana.

Rastali smo se kao pravi drugovi. Gedžo je krenuo za Poeznu a ja za Vijačane. Opresno sam išao kroz Poeznu i srećno došao kod našeg starog Jakova Starevića koji je ostao s nama. Tiho sam mu se javio i on me je čovječno prihvatio. Prenoćio sam i predanio kod njega i sljedeće večeri, sa Radom Durjanićem, krenuo za Vijačane. Prešli smo sela Kremnu i Vučijak i počeli da se spuštamo niz jednu strminu, kad neko oštro komandova:

- Stoj! Ko ide?

Stali smo, ništa ne odgovarajući. U Brestovu smo uzeli po pušku i sada stojimo u neizvjesnosti šta da odgovorimo.

Mislim trenutak dva, kad onaj ponovo povika:

- Ko je gore nek odgovori ili pucam!

- Partizani! - rekoh, spreman na sve šta se može dogoditi.

Prepoznade me, po glasu, Stevo Samardžija. Izljubismo se. Ispričah mu svoju nesreću i produžismo k školi u Vijačanima. Tamo sam zatekao Osmana Karabegovića i izvijestio ga o tom mučkom puču kojeg je izvršio komandir čete Risto Lazarević. Dogovorio sam se sa Osmanom da Risti napišem pismo - da nas dočeka i da mu dolazimo sa proleterima. Bio sam siguran da će nas dočekati, kako je i ispalo.

Idući za Ljeskove Vode sa Zdravkom Čelarom, došli smo pred školu. Ugladali smo stroj od oko 30 boraca, pred kojima je stajao Risto Lazarević. Svi su na kapama imali petokrake. Kad smo naišli komandovao je »pozdrav« i pošao nam u susret, da preda raport. Meni se obratio, a ja sam mu rekao da raport preda Zdravku. Osman je s nama poslao i Novaka Pivaševića. Dok je on raportirao, proleteru su ulazili u dvorište škole i pomiješali se sa njegovim borcima. Hteli su da ih razoružaju, ali to nisam dao. Ristu smo povelili u školu i tu je saslušan za svoj postupak na Uleru. U isto vrijeme je upala u našu klopku ijedna špijunka koja je toga časa stigla sa Ozrena. Rista i ona su sprovedeni na Vučijak, kod Prnjavora, i tu - za izdajstvo i špijunažu - likvidirani.

Košta Jotić Koja

NEPRIJATELJSKE TELEFONSKE VEZE KORISTE NAŠI OBAVEŠTAJCI

Odmah po kapitulaciji bivše Jugoslavije ustaše su uspostavile svoju vlast u Foči i okolini. Počeli su progoni, hapšenja i ubijanja nedužnog stanovništva. Napredna omladina Foče bila je organizator ustanka i borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, pa su se ustaše najžešće okomile na omladinu. Opstanka u gradu nije bilo. Jedan broj ove omladine morao se skloniti na područje Miljevine i Kalinovika, a drugi u Pivu, na području Durmitora.

CENTAR VEZE U ŠĆEPAN POLJU

Što se dalje ustanak razvijao, to se sve više osećala potreba povezivanja ove dve grupe radi zajedničkih akcija i rada na našem terenu. Rukovodstvo ustanka Pive osećalo je potrebu i uvidalo važnost što užeg kontakta i povezivanja sa rukovodstvom ovog dela istočne Bosne. Da bi se ove zamisli i ostvarile, organizovan je centar za veze u selu Šćepan-Polje, tik uz samu granicu s Bosnom. Gro ovog centra bili su omladinci iz Foče. Njegovi zadaci su bili mnogostruki: stalno održavanje veze, kako sa našim drugovima u Miljevini, Foči i Kalinoviku, tako i sa ostalim rukovodstvima ustanka, a posebno sa glavnim štabom za istočnu Bosnu, koji se nalazio na Romaniji. Pored ovog osnovnog zadatka Centar je djelovao i politički i obaveštajno prema Foči. Za svazbivanja na okupiranom delu fočanskog sreza bilo je obavezno pribaviti najverodostojnije podatke, a to se moglo prikupiti isključivo preko ljudi odanih narodnooslobodilačkom pokretu.

Ustaše su, za svoje potrebe, uspostavile telefonsku vezu: Foča - Bastasi - Foča - Čelebiće, Foča - Popov Most (prema Crnoj Gori), a zatim Foča - Milje vina - Kalinovik, Foča - Ustikolina i druge. Centar nije imao snage da onesposobi ovu njihovu telefonsku mrežu, pa smo odlučili da se nekako ubacimo u ove mreže i da ih koristimo za naše potrebe, što nam je u više slučajeva potpuno uspevalo.

Naime, uspjeli smo da za ustaškim telefonima sede naši ljudi, pa čak i u samom gradu Foči. Tako smo saznali mnoge podatke koji nam do tada nisu bili poznati. Osim pomenutih zadataka, mi smo i vojnički obezbeđivali granicu od ustaša, da ne pređu u ovaj kraj Crne Gore. Naši ljudi su nas obavestili da ustaše nemaju nameru da krenu na ovaj kraj, ali da stalno zivkaju telefonima isturene postaje prema Crnoj Gori, interesujući se da li ima pokreta Crnogoraca prema Bosni i Foči. Mi smo tu njihovu sumnju stalno podgrejavali, tako da su oni iz dana u dan pojačavali odbranu Foče, ostavljajući na miru mnoga sela u okolini Foče.

U ovom centru bilo nas je desetak, a po Foči se pričalo danas ima na hiljade. Tačno smo znali, ne samo koliko u Foči ima italijanskih fašističkih vojnika, nego i kako im se koji oficir zove i s kim se sastaju od građana Foče.

Pred kraj 1941. godine Foču i srez fočanski zaposeli su četnici kapetana Sergija Mihailovića. Po dolasku četnika, naš rad se odvijao mnogo slobodnije, pa smo ulazili u sve komplikovanje i komplikovanije akcije i situacije.

Na zahtev komandanta Durmitorskog partizanskog odreda, Obrada Gemila i Sergija Mihailovića organizovani su pregovori. Jasno, pregovori nisu imali nikakvih rezultata, niti smisla i opravdanja u situaciji koja je tada vladala u gradu zbog pokolja Muslimana u ovom delu Bosne. Vreme pregovora mi smo iskoristili. Obišli smo sve naše veze i uspostavljali nove. I posle ovih pregovora mi smo pojedinačno - ilegalno dolazili u grad po svojim zadacima i brzo smo shvatili o kakvoj se vojsci, mislim na četnike, radi. Najednom zajedničkom sastanku obeju grupa proanalizirali smo situaciju u ovom kraju i u gradu Foči i doneli odluku da tražimo vojničku pomoć za oslobođenje Foče od četničkih bandi. Ta ideja je sve više i više sazrevala. S tom idejom smo nastupali i pred crnogorsko i bosansko rukovodstvo ustanka.

Interesantno je napomenuti da ni u jednoj grupi omladinaca nije bilo članova Partije, ali smo zato bili dobro organizovani i pravilno i čvrsto ideološki opredeljeni.

Posle neuspeha na Pljevljima dat nam je nagoveštaj da će Foča biti oslobođena. To nas je potpuno ohrabrilo i mi smo se odlučili da pripreme izvedemo do kraja. Sve je funkcionisalo kao sat. Napad je dogovoren za 20. januar 1942. godine. U Foči je bilo oko 300 do 400 četnika Sergija Mihailovića. Za izvršenje ovog zadatka određen je Bataljon »Vojvoda Momčilo«, koji je brojao oko 110 boraca. Kao poznavaoći Foče i prilika u njoj, određen sam za predstavnika durmitorske grupe, a Rade Stevanović i Momčilo Kočović za miljevinsku grupu. Zauzeli smo Foču, u koju su, posle nekoliko dana, stigli drug Tito i Vrhovni štab.

IZ PROZORA U ALBANIJU PREKO VEZE SARADNIKA

U oktobru mesecu 1942. nalazio sam se sa kombinovanim bataljonom u selu Perićima, kod Prozora u sastavu 5. crnogorske brigade. Jednog dana došao je po mene kurir štaba brigade i saopštio mi da sa njim pođem u štab i da se javim hitno komesaru. Ovaj hitan poziv komesara nimalo mi nije bio prijatan, jer nisam ni slutio o čemu se radi. Kad sam se javio komesaru, on mi je ozbiljno i oprezno saopštio da naš zamenik komesara Blažo Jovanović mora, po partijskom zadatku, da se prebaci u Albaniju. Malo mi je laknulo, jer sam shvatio da se od mene traži da ja izvršim taj odgovoran zadatak. Upozorio sam komesara brigade da će tako dug put, od Prozora do Albanije, idući peške, biti skopčan sa raznim peripetijama i iskušenjima, a naročito do granice Albanije, pošto treba prolaziti preko teritorija koje kontrolišu okupatorske, četničke i ustaške bande. Rekao mi je da ja nisam predviđen da vodim tu grupu, ali da treba da pomognem i pro-nađem pogodnog čoveka za ovaj zadatak.

Razmišljajući o ovom važnom zadatku, setio sam se da bi sa ovom grupom mogao da pođe neko ko dobro poznaje ove krajeve. U mom bataljonu nalazio st; borac Paprica Žarko, rodom iz sela Djedjeva, opština Zakmur.

Žarko je bio proveren, odan, pošten i dobar borac i drug. Dobar deo naših veza, iz ovih krajeva, Žarko je i lično poznavao, pa mu nije bilo teško da se s njima poveže. Ukoliko ga neko od naših veza ne prihvati, dao sam mu nekoliko mojih pseudonima, kako bi mu poverovali da gaja šaljem. Njega smo snabdeli ustaškom i četničkom legitimacijom na ime Zivka Tomića.

Najviše problema i poteškoća imali su kroz Hercegovinu. Žarko je odveo drugove kod drugarice Rović, kćerke Joka Rovića, koja ih je odvela dalje crnogorskoj vezi i tako su ovi drugovi srećno stigli u Albaniju.

U ovoj akciji poginula nam je najsigurnija i najbolja veza sa Šćepan-Polja drugarica Rović.

Svetozar Gagović

OD HERCEGOVINE DO VRHOVNOG ŠTABA

Veče je. Bugar (Petar Govedarica) i ja stižemo u Grijakov Do, u kuću pok. Dura Maraića. Njegova djeca i žena su izbjegli od četnika još 1942., a Vladovi izbjegli sa ceste od Nijemaca i našli tu privremeno sklonište. Dočekuje nas Anđelko, Bugarov četvrti, najmlađi brat. Reče nam da kuriri 10. brigade čekaju u Siljevicu. Sa njima je Petar Božović, Šegrtov zamjenik. U kući Gajovića puno. Petrolejka žmirka. Ulazimo, a Božović (Vojo Popović) ustade sa drvenog kreveta. Upoznaje nas sa ostalim: Meho Zejćo, Stočanin, komandir voda; Pero Cuk, bivši financ, ilegalac iz okoline Trebinja; Savo Golubović iz Slivalja, komandir kurira 10. brigade; Marko Aleksić iz okolice Trebinja, borac; Radovan Papić, kurir iz Mirilovića kod Bileće; Omer Livnjak, puškomitraljezac; Ilija Gluhajić Popovac i borac Kijac od Trebinja. Dobrih 8 momaka kao pratnja Voju Popoviću, delegatu.

Predstoji nam dug i naporan put. Sastanak sa Urošem i Milanom Čeranićem zakazan je u Sredama, a od Gajovića prisustvovaće Vukan i Petko, zvani Hasan. Pošli smo sa prvim mrakom. Milan, Uroš i njegova kćerka Kosa već su na mjestu. Utanačili smo zadatke, večerali i krećemo na put. Idem na čelu naše male kolone od 11 drugova pravcem: Vučija brda-Krivače-Graisovsko polje-Božanovići-VlahoIje-Gvozna-polje. U Božanovićima svraćamo kod Spasoja, Mirka i Miloša Jovovića.

Osvanuli smo na Gvozna-polju. Dalji pravac kretanja je: Boljanovići-Rogoj-Crna Rijeka-Jahorina. Tamo ćemo uspostaviti vezu sa Tomom Međom i utanačiti pravac preko Jahorine za Romaniju. Prelazimo Gvozna i spuštamo se šumom niz Vratio prema rijeci Bistrici. Sjeli smo da se odmorimo i šaljemo izvidnicu prema s. Boljanovići. Bugar i Savo Glubović nailaze na četničku zasjedu i dolazi do borbe. Oni se povlače. Gubimo se u šumi i jedva se prikupljamo. Nema Kijaca. Zovemo, tražimo, ali ništa. Nestao je. Četnici tuku mitraljezima, ali nasumice. Dogovaramo se šta da radimo. Naš put je otkriven i tuda možemo jedino borbom naprijed, što znači i nove gubitke. Već nas je jedan manje. Odlučujemo se za put preko Treskavice do Igmana, a dalje ćemo vidjeti. Pošli smo odmah. Vodič je Bugar. Treskavica surova, vrijeme promjenljivo, čas magla, čas kiša, čas vjetar i zima. Umorni smo i pospani, ali odmora nema. Zateče nas noć i pomrčina, pa čuvamo stazu da ne izmakne ispod nogu. Obaramo strmo, serpentinama iznad sela Dujmovići. Bugar upozorava: krajnja pažnja i budnost! Jer ako se otisneš, nestao si zauvijek. Druga je noć bez spavanja i odmora. Sporo se spuštamo. Silazimo na prijevaj koji povezuje Treskavicu i Bjelašnicu između sela Ljuta i Dujmovići. Nailazimo na stari put preko Donje Treskavice za Predsjednicu i Sarajevo.

Zora nas zateče na Velikom polju na Igmanu. Rado bismo sjeli poslije 36 časova na nogama. Čekamo izlazak sunca i dogovaramo se šta da činimo. Najvaž-

nije je uspostaviti vezu sa selom Predsjednica, ispitati situaciju i odrediti pravac pokreta. Iz pravca Predsjednice čuje se zvonce, a uskoro se pojaviše ovce i čobanica za njima.

- Idi ispitaj situaciju - reče mi Božović - okreni petokraku na zatiljak i predstavi se kao četnik koji traži vezu sa štabom na Igmanu.

Nazivam dobro jutro. Ona prihvata. Pitam za četnike, a ona odgovara:

- Tamo kod Badnja na Igmanu, oko pola sata odavde, nalazi se Čović sa svojom grupom. Ima ih pet-šest. U selo rijetko navraćaju.

Na pitanja o Nijemcima, ustašama i domobranima, reče:

- Nijemci nikad ne dolaze. Domobrani, takođe, sem tu do Krupca. U selu nema nikoga sa oružjem što se tiče vojske.

- Hvala djevojko - velim - mislim da shvataš zašto te ovo pitam?

- Vidjela sam ja odmah ko si i znam zašto se tako predstavljáš, pa sam ti

i rekla sve što znam. Danas će ovdje biti teferič - zapodijeva cura razgovor - nedelja je, narod ide u jagode pod Bjelašnicu, doći će čak od Trnova.

Treba uspostaviti vezu sa Predsjednicom, ali kako? Bugar i Savo odlaze. Brzo se vraćaju. Sa njima je i Svetko Purković, Obljanin, koji se tamo odselio između dva rata. To je isti onaj Svetko koji je septembra 1941. došao na Obalj kao kurir Miladina Radojevića, komandanta Treskavičke brigade. Tu saznajemo da su Krajišnici prije 5 dana upali u Rajlovac i zapalili oko 20 aviona, a u Podlugovima uništili željezničku kompoziciju i stanicu i porušili prugu Sarajevo-Zenica. Dobro smo se odmorili. Čili smo i spremni za put, ali narod se okupio. Božović se pope na oveći kamen i održao govor. Bio je to miting kakav se rijetko viđa: miting u planini, ni od koga pripreman niti najavljivan. Ostasmo do uveče.

Poslije večere dobili smo vodiča niz Igman do sela Bosilčići, nedaleko od izvora Bosne. Tamo su terenski radnici Bojo i Uroš Bosiljčić. Idemo k njima.

Stižemo na pošumljenu kosu iznad sela Bosiljčići. Sarajevo se nazire u tami. U selo ide Savo Golubović, drug i poznanik Boja i Uroša, od čije veze zavisi naš dalji pokret. Uskoro se vraća a u susret njemu pojavi se 5 četnika. Držimo ih na nišanu. Savo se pognuo i puzi uzbrdicom sa mašinkom preko grudi. Četnici ga posmatraju na rastojanju od 50 metara, kamenicama ga mogu gađati, ali stoje kao ukopani i slušaju naše dozivanje: »Savo, Savo, četnici su tamo«. Kad nas ču, diže glavu, upravi pogled na više i upita: »Koje tamo?« Četnici čute, a umjesto njih odgovaramo mi. Čuju nas, ali ne vide. Sumnjivo im nešto. Jasno su vidjeli partizana, ali se ni njima zbog nečega ne zameće kavga. Savo stiže i donese povoljne vijesti. Bosiljčići će uskoro doći. Četnici se povukoše nazad. Znaju gdje smo, ali ne znaju koliko nas je. Moramo ostati tu dok se ne uspostavi veza preko Sarajevskog polja.

Bosiljčići odoše na zadatak. Uskoro zatim, izbi četnička trojka, spusti se točilom pored nas ka selu i postavi zasjedu iznad njega. Odsječeni smo. Između nas i sela je četnička zasjeda i njena likvidacija bez borbe jedini je uslov za siguran put. Bugar i Savo dobrovoljno polaze u akciju protiv četničke zasjede. Puze kroz žbunje i privlače se kao mačke. Četnici se prilično opustili. Kad su im prišli na desetak koraka, u dva skoka nadoše se licem u lice sa četnicima i sa uperenim cijevima pozvaše ih na predaju. Drugo im nije ni ostalo. Tri zarobljenika brzo se nadoše u našem taboru. Jedan je naš čovjek. Razoružali smo ih i pustili po preporuci Bosiljčića. Onaj naš pođe sa nama.

U akciji su Bosiljčići i mreža koju su oni pleli. Sada je na ispitu, kao i oni sami. U Sarajevskom polju su locirane Vražija i 7. SS divizija, odmaraju se poslije Sutjeske. Budni su poslije akcije Krajišnika na Rajlovac. Bosiljčići pred veče naređuju pokret.

Idemo ivicom koja dijeli Sarajevsko polje od padina Igmana u pravcu Hrasnice. Skrećemo u Polje preko malog potočića i stižemo u selo. Okupator nije daleko. »Do šatora nema ni 200 m« - govore mještani. Donose nam večeru. Bogatu. U ovo selo prvi put dolaze partizani u tako velikom broju: 14 boraca sa puško-mitraljezom. U očima toga naroda smo junaci, borci od kojih se sloboda očekuje.

Poslije večere pokret. Idemo pored živica Sarajevskim poljem, tako reći kroz logore elitnih njemačkih divizija. Naša kolona narasta. Vodiči se pridružuju i brojno stanje dostiže 17. Prelazimo cestu Sarajevo-Ilidža kod Stupa, prebacujemo se do korita Miljacke i produžavamo pored nje prema Rajlovcu, ponovo skrećemo u lijevo prema rijeci Bosni, prelazimo je i izbijamo u selo Osijek. Ulica široka. Najedanput pred nas 3 naoružana lica. Viknuli smo: »Stoj!« i plotun se razlegao. Pred nama su bili četnici. Nakupili su krompira i pošli u bazu. Po ulici krompir i tragovi krvi. Za ranjenima ili poginulima ne tragamo. Prošli smo najgore, Sarajevo i rijeka Bosna ostadoše iza nas.

Već se dijelio dan od noći kad stigismo u prvo selo poslije Osijeka. Svratili smo u kuću nedaleko od Reljeva. Domaćin nas ponudi šoljom mlijeka i parčetom kruha. Porodica siromašna, okupator svakog časa može da bane, ali domaćin nudi zalogaj svoje djece da bi pomogao borcima NOR-a.

Idemo dalje. Prelazimo prijevom između Reljeva i s. Kralupi. Pred nama je selo razbacano po pristrancima duž doline kojom vodi stari put za Visoko. Svrtaćemo u prvu kuću i saznajemo daje u formiranju Visočki partizanski odred, čije se jezgro nalazi oko pola časa udaljeno. Idemo tamo. Tek što smo se povezali sa komandantom i komesarom, kad stiže kurir sav zadihan i reče: »Četnici!«. Jurimo trkom nazad koliko nas noge nose stazom kojom smo upravo stigli. Bili su u kući u kojoj smo dobili obavijest o odredu, ali nas primijetiše i dadoše se u bjekstvo. Jednoga stižemo i hvatamo. Bio je to Čović sa Igmana, koji se iste noći prebacio na ovu stranu kao i mi. Prati nas kao daje privezan, ali mu se ne da, stalno je na gubitku i zamalo ostao sam. Zaplenili smo i nešto municije od talijanskog puškomitraljeza. U potjeri za njim sukobismo se sa kolonom Nijemaca koja je zaposjela prijevom prema Reljevu. Mnoštvo automatskog oružja, koje osu sa kose upozori da je stvar ozbiljna. Božović naređuje povlačenje. Potraja čitav čas dok se iskupismo, ali nema Livnjaka, a kod njega je sva pošta za Vrhovni štab. Međutim, on nije išao u potjeru. Svima je laknulo kad se pojavio.

Veće je i spremamo se za pokret. Dadoše nam i vodiča i ponovo dvije noći i dva dana bez odmora i spavanja. Skrenuli smo na zapad.

Svanulo je. Idemo cestom Kiseljak-Kreševo. Slobodna je teritorija, ali ljudi nigdje. Ulazimo u Kreševo zavučeno između bregova. Po kućama parole: »Živio drug Tito«, »Živio NOF« i druge. Sretamo komandanta Fojničko-kreševskog PO, koji nas upućuje 1. krajiškoj brigadi na brijegu sjeverno od varošice. Sad smo sa našima, a odavde do Vrhovnog štaba neće biti teško. Zadatak je već skoro izvršen.

Ustali smo rano. Idemo preko Dusina i Štita prema masivu Vraniće. Krajišnici otišli svojim putem.

Tek sa zalaskom sunca stigismo kod nekih baraka, nekadašnje šumske manipulacije. Tu je i štab 5. krajiške divizije, čuje se harmonika, pjesma. Tu srećem Anđelka Gančevića i njegova pomoćnika Vlada Dobrovockog, radiotelegrafistu. Imaju radio-stanicu MK 16, prvu koju sam video u NOV-u i POJ-u. Upravo su u vezi sa nekim pa radoznalo posmatram.

Pošli smo prije pola noći. Imamo i vodiča. Pred zoru prilazimo Bugojnu i nalazimo proletere na položaju. Malo ih je, vjerovatno prethodnica 1. proleterske. Spremaju se za napad na Bugojno. Smjestiše nas u jednu uvalu i brinu se o nama kao da su oni odmorniji od nas. Odmarali smo se do iza podne, ručali sa proleterima, a zatim nas pozvaše na partijski sastanak. To je prvi u toku našeg putovanja. Njegovi inicijatori su Pero Ćuk i Bugar, vjerovatno po sugestiji Voja. Dnevni red: »Konstituisanje partijske organizacije i zadaci koji nas očekuju«. Za sekretara izabراسmo Pera Ćuka, a za zamjenika Bugara. Osvrćući se na pređeni put, konstatovali smo daje svaki od nas savjesno i odgovorno vršio svoju dužnost. »Tako treba i dalje raditi« - veli Pero, sada već sekretar-stižemo u Vrhovni štab, kod druga Tita i moramo voditi računa kako se ponašamo. Na nas će gledati kao na birane borce 10. brigade«.

Približava se noć. Sprema se pokret. Pred nama je poslednja etapa puta duga deset dana. Od proletera doznajemo daje Vrhovni štab negdje na Vlašiću. Posle večere nastavljamo put.

Ispred nas je put i željeznička pruga Donji Vakuf-Travnik, važna komunikacija i poslednja prepreka do našeg cilja. Prešli smo je bez teškoća.

Put nas vodi platoom između Turbeta i Jajca. Drug Vojo pita za Petrovo polje. Seljaci nas upućuju tamo. Tek tada nam reče da je Vrhovni štab u Petrovu polju. Približavamo se. Uzbudjenje raste. Vojo uze poštu i izgubi se. Vjerovatno do druga Tita na referisanje.

- Hoćemo li vidjeti Tita? - pita Ico Gluhaić.

Savo Govedarica

SARAJEVSKIM KANALOM DO PROLETERA

Nakon dužeg ilegalnog rada u Sarajevu, 9. februara 1942. godine saopšteno mi je, preko veze, da toga dana, tačno u 17 časova, treba da budem pred Glavnom poštom, gdje će me čekati jedan drug. Tako sam i učinio. Tamo sam, na stepenicama, zatekao Džemala Muminagića. Bez uvoda mi je zaželio srećan put - među proletere, pokazujući mi druga sa fesom na glavi, na suprotnoj obali Miljacke, koji će me »dalje proslijediti«.

Prešao sam preko mosta i prišao drugu u fesu. On mi je, bez ikakvog pozdrava, pokazao kud da okrenem. Nakon nepunih 50 metara izašli su iz uličice omladinac i nešto stariji drug, na odstojanju od pet metara, i nastavili put pred nama, ulicom koja vodi niz Miljacku, prema današnjem mostu Vrbanja. Drug u fesu mi je odjednom rekao »Sretno« i pokazao da nastavim put za onom dvojicom, na odstojanju. Ubrzo smo skrenuli ulijevo, prema Vracama. Odjednom se pred nama ispriječila »malta«, i pred njom stražar. Pored stražara je prošao omladinac, a za njim zakoračio i stariji drug, ali je ovaj zaustavljen od stražara.

Nastavio sam dalje, praveći se da ništa ne vidim. Pri prolasku čuo sam strogo pitanje stražara onom zaustavljenom: »Šta носиš u tom paketu?« Kad sam se odmakao nekoliko metara, neprimjetno sam se okrenuo i vidio da stražar dotičnog druga uvodi u »maltu«. Ubrzao sam korak do našeg predvodnika, koji je već bio zastao, primjetivši događaj koji se u momentu zbio. I ne sačekavši da ja išta progovorim, reče: »Zamnom, da oslobodimo druga!« Nismo kročili ni nekoliko metara, a iz malte izlazi naš drug. Laknu mi. Neprimjetno se okrenusmo i produžismo u određenom pravcu. A taj stariji drugje bio Jože Poje, stolarski radnik, predratni komunista i zatočenik kraljevskih zatvora. On je nekako prevario stražara i ovaj gaje pustio. On će, nakon dugih borbi u sastavu Prve proleterske brigade, poginuti 1943. godine kod Zvornika, poslije 5. neprijateljske ofanzive.

Nismo daleko odmakli kad nas je mladi vodič svratio u jednu kuću, gdje su nas sačekala još tri omladinca. Zajedno sa njima iznijeli smo šest vreća raznog materijala za potrebe boraca. Odmah po izlasku iz te kuće, prešli smo cestu u Vracama i krenuli uz brdo, kroz bašte, obišli s lijeva tvrđavu i krenuli prema Tilavi. Tu smo se sastali sa grupom omladinaca koja je, drugim kanalom, izašla iz Sarajeva. U toj grupi je bila omladinka Slavica Kujundžić, koja je priključena Joži i meni i tako smo, zajedno i preko veze, dospjeli u Prvu proletersku brigadu.

Negdje oko vrela Tilave dočekala nas je partizanska patrola i preuzela nas od naših vodiča, sa vrećama materijala. Naši vodiči, sve mladići ispod 18 godina, vratili su se ponovo u grad, da nastave svoj herojski rad ilegalaca. Mom vodiču, mladiću srednjeg rasta, snažnom, odlučnom i hrabrom, nisam saznao ime, a tada, uostalom, prava imena nije trebalo ni znati ni izgovarati, sem, možda, pseu-

donime. On je, vjerovatno, bio kurir MK KPJ za Sarajevo sa partizanima i njegov izbor za tu dužnost je, koliko sam mogao da ocijenim, bio odličan.

Sa patrolom smo, uz neku uzbrdicu, stigli u jednu kuću. Bila je duboka noć, a oko velikog ognjišta dosta partizana; neki su još pričali uz vatru, a većina spalivala. Tu smo presjedjeli do zore, a onda, sa kurirom, preko Kijeva stigli u Trnovo, u štab odreda. Odatle smo, preko veze, upućeni u štab Prve proleterske brigade, kraj Kalinovika. Nakon sporazuma sa stražom, naš je vodič ušao u štab i nešto raportirao, a onda smo i mi pozvani unutra. Prvo nam je pružio ruku komesar, a onda komandant. Ujedno su nam se predstavili. Tako jednostavan i prijateljski susret učinio je da smo, na momenat, zaboravili da se nalazimo pred tako visokim rukovodiocima. Ponudili su nas da sjednemo za sto. Poslije večere su nas pitali o Sarajevu i stanju u njemu, pri čemu se pokazalo da to stanje poznaju bolje oni ovde nego mi koji smo tek došli iz njega, jer su njihove veze sa Sarajevom tih dana bile svakodnevnne i dobre.

Zajedno smo večerali i u istoj sobi prespavali, a sutradan izjutra upućeni na raspored u Lovčenski bataljon Prve proleterske brigade, u selu Vlaholju, na položaju prema Kalinoviku. Kurir, koji nas je doveo do štaba bataljona, najavio je naš dolazak i primio nas je, veoma srdačno, komesar bataljona. Tako sam, stižući preko sigurnih kurirskih veza, postao proleter.

Znatno kasnije sam i sam, u 5. neprijateljskoj ofanzivi, na Zelengori, dobio zadatak da, kao kurir, uhvatim vezu sa jedinicom Treće krajiške brigade. Trebalo je da joj usmeno prenesem da spremi jednu jedinicu da preuzme naš položaj, jer mi idemo dalje, u napad. Za taj zadatak sam se javio dobrovoljno. Pri tom mi je rečeno u kom se pravcu ta jedinica nalazi, a za ostalo da se snalazim kako sam znam. Pri polasku sam zamolio jednog druga iz čete da mi, kako bi prije krenuli nego se ja vratim, ostavi vezu. Sporazumijeli smo se tako da mi, ako me on ne mogne sačekati, na kori drveta koje smo odabrali ureže strelicu u pravcu kretanja.

Nakon kraćeg lutanja Zelengorom našao sam neke djelove Treće krajiške brigade. Kad sam prenio poruku jednom od rukovodilaca, ovaj mi je rekao: »E, druže, dok si ti tražio nas mi smo dobili druga naređenja i imamo pokret. Nego, koliko sam upoznat, i tvoja brigada je u pokretu, pa ako hoćeš, hajde s nama da se ne bi izgubio. Ili, trči brže natrag, da bi stigao u svoju brigadu.«

Vratio sam se svojoj jedinici. Pred sam prvi mrak stigao sam na mjesto gdje je moja četa bila, ali od nje sada nije bilo ni traga. Gledam svugdje okolo, ali nigdje nikog, žive veze nema, osim što se čuje pucnjava nekud prema istoku. Prvo sam potražio ono ugovoreno drvo. Na istom sam, pri zemlji i u visini koljena, video strelicu okrenutu istoku - baš k onoj pucnjavi. Požurio sam onamo i, nakon kraćeg vremena, stigao jedinicu, srećan što sam obavio zadatak i vratio se među svoje drugove.

Čamil Granov

KURIR KOZARAČKOG ODREDA

Sastao sam se sa Milanom Vrhovcem u školi u Lamovitoj, gdje je bila i učiteljica Nela Bojanić. Iste večeri smo krenuli prema Stojakovićima, ispod obronaka Kozare. U Stojakovićima sam susreo Tonu Atrića, Esada Midžića i još neke. To je prva naoružana grupa. Bio sam oduševljen. Činilo mi se kao da sam se ponovo rodio poslije svega što sam doživljavao u okupiranom Prijedoru. Sa Tonom Atrićem poznao sam se od ranije. On je jedan od prvih omladinaca Hrvata koji

su aktivno djelovali i radili među hrvatskom omladinom. (Sa Tonom sam ostao u odredu do novembra 1942.)

U to vrijeme odred se nalazio u bajti jednog Vučkovca. Ovdje sam upoznao Vladimira Nemeta Bracu. Bio je još jedan drug iz Hrvatske. Otišao sam do Mladena, koji je tražio izvještaj o stanju u Prijedoru. Došao je i Veljo Stojnić, koji se takođe interesovao, jer je prije napuštanja grada pripremao ustanak u prijedorskom srezu.

Poslije nekoliko dana Mladen je rekao da bi trebalo da iskoristim poznanstvo u Prijedoru za održavanje veze sa gradom. Predložio je da se spustim u sela prema cesti Prijedor - Kozarac - Banjaluka i prema željezničkoj pruzi Prijedor - Banjaluka. Rekao mi je da tamo ima dobrih ljudi i da se moram sa njima povezati. Tako sam poslije Velje Stojnića, koji je uskoro otišao za Drvar, među prvima sišao u donja sela i počeo prikupljati oružje. Sa ljudima sam se susreo u kući lugara Nikole Popovića. On je bio ugledan čovjek. Povezivao sam se sa ljudima u kući Stoje Janjića, neposredno uz cestu Prijedor - Banjaluka.

Odavde sam se povezao sa Talićima u Piskavici. Dušan Talić je u to vrijeme bio među imućnijim ljudima u Piskavici. Njegov brat Mane počeo je aktivno da saraduje sa partizanima. Oni su nam dali oružja i hrane. Manu Talića smo odredili za našeg povjerenika u ovome kraju.

Uporedo sam se povezivao sa ljudima u Verićima i Donjim Verićima. Zahvalili smo dio Piskavice i okolnih sela. Prema Ivanjskoj je radio Milan Vrhovac, koji je poznavao ovaj kraj. Moj dio su, uglavnom, Verići i Piskavica do Ivanjske i prema Prijedoru do Lamovite. Sakupili smo dosta oružja i hrane i poslali prve borce u partizane.

Ovi ljudi su mi naročito pomagali: Mane Talić, Stojak Popović (u Verićima), Milan Radulj, Savo Janjić (u Lamovitoj). Sa njima sam najviše saradivao.

U isto vrijeme preko Marije Popović i Mileve Janjić organizovao sam vezu sa Prijedorom. Preko njih sam pozivao u partizane Mariju Kaus, a kasnije i njenu sestru Miru. One su bile skojevke. U njih sam imao veliko povjerenje.

Veza sa Prijedorom išla je preko moje porodice. Muharem Suljanović i Esad Kapetanović donosili su mojoj kući sve što je trebalo Kozari. Ustaše nisu doznale gdje se nalazim, a pričalo se da sam otišao na rad u Bosanski Brod. Moja porodica još nije bila kompromitovana. Sav materijal primale su i nosile moje sestre, Jula i Sida. Čak je neke stvari nosio i ustaša Josip Kardum, pomažući sestri (nije znao šta nosi). Bio je to rizik koji sam osuđivao, ali se sestra nije bojala. Kada se kasnije saznalo za njihov rad, sestre su uhapšene i otjerene u logor, gdje su i stradale.

U Banjaluku su odlazile Marija Kaus i Mileva Janjić. Održavale su vezu sa Banjalukom.

Drugovi iz Mjesnog komiteta u Prijedoru preko Jule i Side Havić održavali su vezu sa porodicom dr Mladena Stojanovića. Pronašli su pištolj »parabelum« u Mladenovoj kući i poslali ga Mladenu u Kozaru. Žena ga je negdje skrivala. Moja majka je odlazila do nje da razgovara. Majka je molila da veze sa Mladenovom ženom budu što opreznije pošto je Mladenova kuća bila pod oštrim nadzorom.

Dok sam se nalazio pri štabu odreda, nekoliko smo se puta fotografisali. Sa nama je bio i Mladen. Na žalost, nijedna fotografija sa Mladenom nije sačuvana. Slikali smo se fotoaparatom koji nam je dao Samuel Kabiljo još 1941. godine.

Kao kurir pri štabu Kozaračkog odreda održavao sam vezu između odreda i drugova iz Banjaluke koji su se nalazili na Manjači. To je bilo negdje u oktobru 1941. Prije mene do Crnog vrha otišli su Duško Brković i Ilija Stojanović.

Krenuo sam na put. Uz pomoć Talića u Piskavici stigao sam do Manjače, gdje su u šumi bili pokojni Kazas, Drago Mažar i Niko Jurinčić. Sa njima je bio i kasniji četnički vojvoda Mišić. On je bio zamjenik komandanta tamošnjeg odreda. Ja sam na kapi nosio petokraku zvijezdu. Bio sam dobro obučen i naoružan (poslije akcije na Podgradce). Oni su čuli za naše akcije, a i ja sam im pričao o odredu i njegovoj snazi. To je predstavljalo podršku komunistima koji su se

tamo borili. Ljudi su me pitali zašto nosim petokraku zvijezdu, pa sam im objašnjavao. Ovdje se nalazio dobar broj predratnih oficira i podoficira.

To su naši prvi dodiri sa Manjačom. Odlazio sam još nekoliko puta.

Prvo ratno krštenje doživio sam u napadu na Podgradce. Dobio sam zadatak da odem u 5. četu na Brusevcu, da komandiru Mirku Pekiću kažem da pripremi četu, a on da dođe u štab odreda. Pekić je u odredu primio zadatak i opet smo krenuli u četu. Vrijeme loše, kiša i snijeg. Put se slabo raspoznavao. Zalutali smo, pa nismo na vrijeme pronašli četu. Akcija je predviđena za 12 časova, a mi još nismo stigli u četu. Izbili smo ujutro u selo i jedan čovjek nam je pokazao put. Stigli smo u četu spremnu za pokret. Pojeli smo nešto s nogu i pošli na zadatak. Stigli smo u Podgradce u posljednjem minutu, tek što su prve puške najavile početak akcije. Prešli smo preko Vrbaške i uključili se u akciju. Bio je to jedan od mojih najtežih doživljaja. To je prva akcija u kojoj sam učestvovao. Činilo mi se daje svaki metak ispaljen meni u čelo. Tako sam doživljavao pucnjavu. Išao sam sa jednim borcem koji je nosio kožni kaput. On je bio iskusniji. Metak mu je rasparao kaput, ali je on išao naprijed. Meni je u šali dobacio da mi je glava stalno u snijegu: »Tako se ne ratuje«. Digao sam glavu i pošao za drugom koji se slobodno kretao.

U odredu sam uglavnom radio kao kurir. Nisam samo prenosio poštu i obavještenja, već sam radio i na uspostavljanju veza sa ljudima, na širenju uticaja u selima i si. Krajem 1941. naše snage se spuštaju u donja sela. Jedna četa je došla u Veriće. Ja sam nastavio vezu sa Prijedorom. Na tome sam radio do početka 1943. godine.

Krajem 1941. Mladen je krenuo u Operativni štab. Nisam išao sa njim, jer sam ostao na vezi sa gradom. Inače, rečeno mi je daću poslije otići za Mladenom u Jošavku.

U februaru 1942. krenuo sam sa delegatima na Oblasnu partijsku konferenciju u Skender. Služio sam kao vodič kozaračkoj grupi. Rečeno mi je da organizujem putovanje, pošto sam poznao područje. Išli smo preko naših punktova. Zanoćili smo u Piskavici i u Talićima. Boško Šiljegović je prenoćio kod Alekse Kostića. Sutradan smo se prikupili i Mane Talić nas je poveo dalje. Tako smo preko naših veza stigli u Skender. Dok je trajala Konferencija, stajao sam na vratima. Smenjivao sam se na straži sa drugom sa Kozare. Dok se jedan nalazio na straži, na vratima, drugi je bio unutra i slušao izlaganje pojedinih drugova. Željeli smo da budemo u toku.

Vratio sam se na Kozaru sa drugovima koji su bili na Konferenciji. Počelo je proljeće 1942. Trebalo je da stignem Mladena. Pošao sam sa jednim drugom. Istim vezama smo došli do Jošavke. U Jošavki sam pronašao Jošavačku četu. Našao sam druga Ličinu, koji je bio sekretar operativnog štaba. Njemu sam rekao da sam stigao sa Kozare. On me je upozorio daje situacija vrlo teška, da ima četnika, te da budem oprezan. U to vrijeme Košta Nađ, Mladen Stojanović i Osman Karabegović obilazili su partizanske jedinice na ovome području. U blizini se nalazila i Kozaračka proleterska četa.

U Jošavki sam se kratko zadržao. Dok sam se nalazio tamo, Mladen je ranjen i prenesen u Jošavku. Dobio sam zadatak da se istim putem vratim na Kozaru i da u štab Kozaračkog odreda odnesem izvještaj o stanju na ovome području. Mladen se nalazio u jednoj kući. Sa njime je bila i drugarica Lepa Perović. Čini mi se daje tu bio i Osman Karabegović. Oni su mi dali izvještaj i rekli da pazim, da put nije siguran. Trebalo je preko Ponira ići istim putem do Kozare. Na Poniru sam našao svog prijatelja Karla Rojca, sa kojim sam se upoznao kada sam ovamo ranije dolazio kao kurir. Roje mi je rekao da se ovim putem ne mogu probiti na Kozaru. Kazao je daje na području Manjače izbio četnički puč i da se kod njega nalazi komandant našeg bataljona Branković. I stvarno, i Brankovićmi je rekao da se na Kozaru ne mogu probiti preko Manjače. Četa u kojoj je bio komesar Stojanović bila je rasturena. (Stojanović je iz Banjaluke, a poginuo je u 1. krajiškoj brigadi). Rečeno mi je daje čitava teritorija Manjače, do Piskavice,

pod četničkim uticajem. Preporučili su mi da drugim putem idem na Kozaru.

Istoga dana za nekoliko sati sam stigao u Jošavku. Rekao sam Mladenu šta se desilo. Tada mije Mladen dao ceduljicu i rekao: »Ako te četnici uhvate, protutaj ovu ceduljicu ili je na drugi način uništi«. Zatim mi je dodao: »Kaži Šoši daje ovamo situacija kritična, neka odmah uputi dobro naoružan bataljon u Jošavku. To reci Šoši i kako znaš probij se na Kozaru. Možemo ti garantovati put samo do Crnog vrha, jer je tamo četa u kojoj su Duško Brković i Ilija Stojanović. Ona odolijeva - pritiscima. Ko zna šta i nas može zadesiti!«

Na kraju je poručio Šoši da želi da ima mašinku i neka mu je pošalje. Bilo je to poslije završetka njemačke februarske ofanzive, kada su Nijemci iz Bosanske Dubice prodrli prema Prijedoru.

Iste noći krenuo sam prema Crnom vrhu. Sa mnom je pošao još jedan kurir sa Kozare (i ovamo smo išli zajedno). Više se ne sjećam njegovog imena. Znam daje na Crnom vrhu odustao da ide na Kozaru. Pokolebao se, pa sam mu rekao daje bolje da se vrati, a ja ću ovdje tražiti drugoga saputnika. Vratio se u bolnicu u Jošavku, jer je bio bolestan i tamo su ga četnici zaklali.

Na Crnom vrhu našao sam se sa Duškom Brkovićem i Ilijom Stojanovićem. Bio je to moj posljednji susret sa Brkovićem, koji je kasnije ovdje poginuo. I sa Ilijom Stojanovićem nisam se vidio sve do oslobođenja zemlje. Iako sam bio naoružan pištoljem i bombom, dobio sam od Brkovića i Ilije Stojanovića još jedan pištolj i bombu. Našli su mi staro seljačko odijelo, jer sam se tako obučen mogao lakše kretati. Trebalo je preći preko Lijevča polja, preko nekih kanala i preko Vrbasa, najzad između Aleksandrovcu i Topole. Međutim, nesreća je bila u tome što je prema Kozari počela neprijateljska ofanziva lijevčanskih »kulturbundasha«. Neprijatelj je krenuo od ceste Banjaluka- Bosanska Gradiška prema Kozari i Lubini. Naše snage odavde su se povukle iza Lubine.

Branković i Ue su mi rekli imena ljudi do kojih treba da se krećemo. Pošao je i kurir koga su mi pridodali. Trebalo je da pređemo preko Vrbasa. Kada smo prelazili preko Vrbasa, počelo je da puca. Ne znam kako sam se rastao od novog kurira, koji se vrati na Crni vrh. Sa mnom je pošao i jedan drug sa Kozare, sa kojim sam se tada prvi put susreo. Bio je to i početak i kraj poznanstva sa njim.

Noću smo se privukli i prešli preko jednog mostića. Nekako smo se provukli. Došli smo u selo do jednog čovjeka koji je bio naš saradnik. Vidjeli smo oko kuće mnogo vojske. Javili smo mu se tek pred večer. On nam je pokazao kojim pravcem da se probijemo. Krenuli smo prema Kozari noću da lakše pređemo cestu Banjaluka - Bosanska Gradiška. Kada smo prolazili, cesta je bila osvijetljena reflektorima, neprijateljske kolone su se kretale njome. Uspjeli smo da pređemo preko ceste.

Odavde smo nastavili do jednog sela; došli smo u zoru i sakrili se u sjenaru. Čitav dan su žandarmi bili oko nas. Plijenili su i lumpovali po selu.

Kada je došla noć, krenuli smo na posljednji dio ovoga puta. Privukli smo se blizu neprijateljskih rovova, koji su bili okrenuti prema Kozari (na području prema Lubini). Probijali smo se tako što smo preskakali njihove rovove, dok nismo došli do Lubine. Lubinu smo preletjeli i zamalo nas naši nisu pobili (sa one strane). Vikali smo: »Drugovi, tu smo mi, nemojte pucati«. Bili smo »pohvatani«, razoružani i odvedeni u naš štab. Nisu nam vjerovali. Kada smo došli u komandu čete, drugovi iz komande su se iznenadili i nisu me mogli prepoznati. Dali su mi konja i hitno sam se uputio u štab odreda.

Po dolasku u štab odreda ispričao sam Šoši ono što mu je Mladen bio poručio i sve što sam znao o situaciji na području centralne Bosne. Odmarao sam se nekoliko dana, jer sam bio iscrpljen.

Odmah je formiran Udarni protivčetnički bataljon. Tada je na Kozari bio i Đuro Pucar Stari, koji će krenuti sa Udarnim bataljonom. Određen sam za vođu ovog bataljona. Na putu za srednju Bosnu sukobili smo se sa neprijateljem na Hankolima. Manje neprijateljske snage bježale su u svoja uporišta. Sa Udarnim bataljonom došao sam do Skendera. Tamo je održan veliki narodni zbor.

Vratio sam se na Kozaru sa izvještajem da je bataljon stigao na određeno mjesto. Opet sam imao poteškoća u toku puta za Kozaru, jer su se četnici prilikom nailaska Udarnog bataljona sklanjali, a kada je prošao, oni su se opet grupisali.

Stigao sam na Kozaru u vrijeme priprema napada na Prijedor, maja 1942. Na Kozari su već znali daje Mladen ubijen i da se Udarni bataljon bori u srednjoj Bosni protiv četnika. Prilikom polaska iz Skendera za Kozaru rečeno mi je da idem do kuće Svetozara Miletića u Maričku, gdje ću naći Šošu i Boška Siljegovića. Treba da ih izvijestim daje bataljon stigao u srednju Bosnu. Došao sam u Maričku i upoznao Sošu i Boška sa porukom Đure Pucara.

Bilo je to na desetak dana pred napad na Prijedor. Šoša je pravio plan za ovaj napad. Pored Šoše i Boška tu je bilo još drugova.

Vratio sam se u štab odreda. Uskoro je opet trebalo da krenem u srednju Bosnu, do Udarnog bataljona, sa porukom da se ovaj bataljon vrati nazad, na Kozaru. Krenuo sam na put i došao do Talića, u Piskavici. Međutim, prema Manjači su se nalazile četničke snage. Meni je pri polasku rečeno da se vratim ako na putu nađem na jače četničke formacije. Trebalo je da odem do Talića u Piskavici i da odatle ispitam kakva je situacija prema Manjači.

Kada sam stigao u Taliće, kazali su mi da se jake četničke snage kreću prema Manjači, jer namjeravaju da sačekaju Udarni bataljon. To je bilo neposredno pred napad na Prijedor u maju 1942. Vratio sam se u štab odreda i izvijestio ga o tome. Drugog dana učestvovao sam u akciji na Prijedor.

Bio sam pri štabu odreda sve do oslobođenja Prijedora, a tada sam prešao u operativni štab za Bosansku krajinu. Desetog juna 1942, kada su Nemci prodrli u Prijedor, mi smo bili u Rasavcima, nedaleko od Prijedora, prema Sanskom Mostu. Posmatrali smo neprijateljske avione nad Prijedorom. Uoči napada, u toku noći, operativni štab napustio je grad. Iznenada smo se spremili i krenuli. Kada smo se ujutro našli u Rasavcima, posmatrali smo nadlijetanje neprijateljskih aviona. Pretpostavljali smo da je neprijatelj upao u grad. Mi smo krenuli dalje i došli u Lušci-Palanku.

U toku kozaračke ofanzive nalazio sam se pri operativnom štabu. Znam da su neke jedinice, među kojima i 1. krajiška brigada, dobile zadatak da napadaju neprijatelja kako bi rasteretile naše snage u Kozari. Stiglo je dosta ranjenika iz 1. krajiške brigade sa akcije na Piskavici. U to vrijeme, krajem juna ili početkom jula, u toku ofanzive na Kozaru, kada su se dijelovi 1. krajiške brigade borili na Karanu, dobio sam zadatak da sa Boškom Siljegovićem krenem na Kozaru. Stigli smo na Karan. Tu je Boško ostao, a ja sam se opet vratio u operativni štab. Tada je formirana zaštitna četa pri ovome štabu, a ja sam postavljen za komesara ove čete.

Slavko Havić

VEZE U BOSANSKOJ KRUPI

Nakon što su italijansko-fašističke trupe okupirale područje slobodne teritorije Bosanskog Grahova, Drvara, Bosanskog Petrovca i drugih dijelova Bosanske krajine, koncem septembra 1941. godine, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u ovim krajevima našlo se pred problemom prenošenja poruka i održavanja veza između mjesta ovog regiona. Sve ovo je postalo aktuelno, tim prije što su italijanski fašisti zauzeli glavne drumove i raskrsnice puteva i tu locirali svoja uporišta. Ti garnizoni bili su manjih ili većih formacija. Tako je planinsko naselje Oštrej, veoma važan saobraćajni čvor, postao uporište italijan-

ska-fašističkih trupa koje, je i pored paljenja i razaranja, štitilo preko 380 neprijateljskih vojnika.

Pored toga, ustaško-domobranske jedinice su kontrolisale ostale puteve od Bosanskog Petrovca prema Bihaću i drum od Bosanskog Petrovca prema Ključu. U tom međuvremenu pojavila su se i prva kolebanja među ustanicima i došlo je do organizovanja četničkih grupa. Pojavom četničkih organizacija, upravo zbog partizanskih veza i saobraćajnica između sela opštinskih i sreskih područja, stanje je postalo izuzetno teško. Ovo zbog toga jer su četnici počeli vršljati po mnogim selima, a naročito u onim koja su bila bliže gradovima. To je donosilo velike teškoće i stvaralo ozbiljne probleme NOP-u u komuniciranju između raznih rukovodstava, partizanskih jedinica i između pojedinih mjesta.

Jednoga dana kod nas u četu, u selu Drinići, došao je Ilija Došen, politički komesar 1. petrovačkog bataljona i tom prilikom je rekao Savi Kecmanu: da veze nemamo i da moramo da stvaramo naše partizanske veze. Te riječi ostale su mi duboko u sjećanju. Naša veza morala je da bude tako dobro organizovana, da postane u našem NOP-u ono što je krvotok u ljudskom organizmu. Čovjek bez krvotoka ne može da se kreće, a tako i naš narodnooslobodilački pokret ne bi mogao da postoji, a kamoli da se razvija ako ne bi imao svoje veze. Došen je, zatim, insistirao, kaže Sava, da na ovim poslovima angažujemo zdrave, sposobne i nama duboko odane, poverljive i provjerene ljude. Pored toga, ovdje je dogovoreno da se predvide pravci u kojima će se nositi i određena pošta, poruke, saopštenja i drugi potrebni materijali. Došen je, takode, naglasio da mi moramo činiti usluge i našim borcima koji se bore u drugim mjestima, kao u Podgrmeču i drugim dijelovima naše zemlje, naglašavajući da će takvih iz dana u dan biti sve više i više.

Govoreći o zadacima i pravcima organizacije veze, Došen je insistirao da se odmah odredi grupa ljudi koja treba da održava veze preko Klekovače za Ataševac. To će biti veza sa drvarskim krajevima. Druga veza će se uspostaviti preko Bravskog Vaganca, Smoljana i sve do Majkića Japre u Podgrmeču, a treća preko Medenog Polja - Bjelaja i Rajnovca prema zapadnom dijelu bosansko-petrovačkog sreza i preko Doljana sve do Bihaća.

Pod pojmom ovih veza podrazumjevaio se redovan odlazak i povratak grupe naoružanih partizanskih kurira, koji su, pored nošenja pošte, poruka i drugih obavještenja, obezbeđivali i pratili prolazak naših odgovornih drugova prilikom njihovog prelaska iz mjesta u mjesto.

Nakon što sam shvatio zadatak, odmah smo pristupili izboru i određivanju ljudi koji će biti u ovoj našoj partizanskoj vezi.

Da bih ovo pravilno objasnio i da bi se shvatila suština zadataka koji su bili pred prvom partizanskom vezom postavljeni, moram napomenuti daje u to vrijeme partizanska veza, donekle, podrazumjevana i kao obavještajni posao.

Za vezu sa Drvarom određen je Jovan Balaban, mašinovođa iz Oštrelja.

Za kurire na relaciji Drinić - Ateševac, preko Klekovače, određen je Đuro Kecman Jurki, Dušan Banjac Đelin i Milan Banjac Gajin.

U pravcu Kolunići - Medeno Polje - Rajnovci - Doljani, išli su Blaže Banjac Gice, Pero Kecman Bećo i Stevan Sekulić.

Na relaciji Smoljana - Majkić Japra išli su Milan Kecman Ića, Dmitar Kecman Vicilov i Dušan Lazarević.

Naš princip je bio da ovi drugovi polaze na zadatak tačno u određeno vrijeme, ali ponekad su išli i drugi drugovi. Tako, na primer, povremeno su korišćeni snažniji i odrasliji članovi aktiva SKOJ-a. To je bilo ono vrijeme kada su kuriri bili angažovani na nekim drugim poslovima. Uglavnom, ono što je bilo najvažnije, ova kurirska veza je funkcionisala i izvršavala je obaveze i zadatke koji su joj postavljeni.

Vrijeme stizanja kurira u određena područja unaprijed se tačno znalo. Oni su svraćali u mjesne narodnooslobodilačke odbore, gde su ih čekali kuriri ostalih lokalnih NOO i kuriri za usputna sela, kojima su predavali poštu. Ova se veza

stalno razvijala i dobijala je iz dana u dan i druge funkcije i nalazila je svoje mjesto u našem narodnooslobodilačkom pokretu kao važan činilac.

Kasnije, kada je oslobođen Bosanski Petrovac, 25. maja 1942. godine, ova partizanska veza je prerasla u stalnu relejnu službu. Ona je funkcionisala od seoskih NOO preko opština, pa sve do sreskog NOO. To je bilo, tako reći, relejna služba NOO, dok je Komanda mjesta imala svoju organizaciju kurirske veze prema vojnim područjima i drugim višim štabovima partizanskih jedinica. Ovim se vezama koristila i međusreska veza.

Dolaskom Redakcije lista »Borba« u selo Drinić, gde je duže vremena radila, u leto 1942. godine, naša partizanska veza je raznosila list »Borbu«, kao i druge publikacije koje su ovde štampane kao propagandni materijal NOP-a. Tih dana Sava Kecman je upućen na rad u Štampariju »Borbe«, a zamjenio gaje na njegovoj dosadašnjoj dužnosti Milan Kecman - Ića.

Ovde je potrebno napomenuti daje u ovom kraju partizanska veza odigrala značajnu ulogu i da je uvijek organizovano funkcionisala.

U više slučajeva bilo je pokušaja od strane četnika, ustaša i drugih neprijateljskih vojnih formacija da uhvate kurira i zaplene partizansku poštu, ali to im nije polazilo za rukom. Narod je u svim prilikama pomagao naše kurire. Čuvao ih, vodio noću skrivenim stazama, zaobilaznim putevima, a ponekad su ljudi žrtvovali i izlagali se opasnostima, sebe i svoju porodicu da bi sačuvali kurire.

Tokom 4., a naročito u toku 7. neprijateljske ofanzive, na području bosansko-petrovačkog sreza, postojale su takozvane »partizanske javke« za relejne stanice. U to vrijeme su ovim terenom krstarile neprijateljske vojne formacije. Partizani i njihovi kuriri često su nailazili na zasjedu i prijetila je opasnost da budu pohvatani. Zbog toga je uvedena praksa da se po unaprijed dogovorenom planu partizanska pošta i drugi materijali ostavljaju na određeno mesto u toku noći. Sljedećih dana ili noći drugo lice, opet za to određeno, je dolazilo na to mjesto i uzimalo poštu, odnosno drugu ostavljalo. Takvim javkama su se pojedina područja služila duže vreme. Međutim, poznato je u ovom kraju da se u to vrijeme nikada nije desio slučaj da pošta relejnih stanica padne u ruke neprijatelja, ili da bude osporena njena funkcija.

Vlado Kecman

POVEZIVANJE SA FJODOROM MAHINOM

Aprilski dani 1941. godine u Gacku su, kao i u ostalim mjestima u istočnoj Hercegovini, bili neobični. Kolone automobila su, noseći elitu bivšeg jugoslovenskog režima, neprestano vrvile od Sarajeva i Kalinovika, grabeći uskim makadamom preko Gacka i Bileće prema Crnoj Gori i Boki, da bi se odatle ti neobični putnici, morem ili vazduhom, prebacili u Grčku i još dalje na Bliski istok. Poznato je daje to za rukom pošlo samo kralju Petru i ministrima, sa manjim brojem njihovih saradnika, dok su se ostali, istim putem, vraćali natrag ...

Grupa srednjoškolaca koja se, čim je rat otpočeo, vratila svojim kućama - posmatrala je taj sveopšti metež i komentarisala ga na način koji je odgovarao mladim, progresivno orijentisanim ljudima.

Među svakojakim prolaznicima kroz naše Gacko, ugledali smo i čovjeka osrednjeg rasta, još i debeljuškasta, sa prosjedom bradicom. Naš zaključak je bio: to je pravi Rus, još bjelogardejac! Pošto nismo krili svoje raspoloženje prema njemu, prišao je k nama i zapitao nas da li mu možemo pomoći da dođe do nešto životnih namirnica. Naša neljubaznost nije ga zbunila; naprotiv - preuzeo je

inicijativu i otvoreno nam rekao kako osjeća da o njemu imamo nepovoljan utisak, koji je pogrešan, zbog čega želi da sa nama razgovara. Pozvao nas je u separe jedinog hotela i ispričao nam svoju biografiju. Uvjerili smo se da se ne radi ni o kakvom bjelogardejcu, već u Fjodoru Mahinu, autoru više popularno pisanih publikacija o izgradnji socijalizma u SSSR, koje smo, u godinama neposredno uoči rata, prosto »gutali« na ilegalnim skojevskim sastancima po školama. Na kraju je iz svoje putne torbe izvadio luksuzno opremljen istorijski album SSSR i na njemu nam napisao posvetu: »Naprednoj omladini Gacka ...«

RADIO-APARAT - VEZA GACKA SA SVIJETOM

Uzabitnim brdskim krajevima Hercegovine, onda još i bez električne struje, radio-aparat na baterije bio je velika rijetkost i još veća vrijednost. Njegova vrijednost, povećana u prvim ratnim danima, održala se i tokom čitavog rata.

U početnom ratnom metežu kružile su svakojake vijesti - loše i dobre, ali najčešće netačne. To čak i kada je bila riječ o najvažnijim međunarodnim događajima. Uz to, često je narodna mašta dodavala nekoj od tih informacija i svoj doprinos, najčešće kako to njoj odgovara, ali bi se ubrzo pokazalo da je to netačno.

Sjećam se prvih vijesti o početku njemačko-sovjetskog rata, juna 1941. godine. One su najpre do nas doprle u verziji daje »Rusija napala Njemačku«, što je sasvim odgovaralo tadašnjim moralno-psihološkim potrebama ljudi ovog podneblja, tradicionalno vezanih nadom u spas sa Istoka ...

U tim uslovima radio-aparat je bio prijeka potreba. Ali se odmah postavljalo pitanje: kako doći do njega, ili kako ga opraviti ako je u kvaru. To je za nas bio krupan i teško izvodljiv zadatak.

U čitavom srezu se, recimo, znalo da u tom i tom selu postoji radio, pa su ljudi satima pješačili da bi svojim ušima čuli šta se dešava u svijetu, a naročito na frontovima.

Kada se partizanski pokret organizaciono povezoao na čitavoj teritoriji i istočne Hercegovine, pri operativnom štabu u Fatnici (Bileća) djelovala je radionica u kojoj se opravljalo sve što smo tada imali od tehnike - od puške do radio-aparata. U vezi sa tim, decembra 1941. godine sam, sa jednim drugom iz Samobora (Gacko), dobio zadatak da odnesemo naš neispravan radio-aparat u tu radionicu radi opravke.

Aparat smo nosili po takvoj mećavi i hladnom vremenu da su nam promrzle noge, tako da su nam nokti otpali sa palčeva. Jedva smo prešli taj put dug gotovo 40 km i izvršili zadatak koji je tada bio od velikog značaja, jer nam je radio-aparat omogućavao uspostavljanje veze sa frontovima i za nas bio, zaista, svojevrsan prozor u svijet.

U 1942. godini i kasnije, naše operativne jedinice su plijenile od neprijatelja dovoljno sredstava radio-tehnike, tako da su u svim brigadama svakodnevno »hvatane«, uređivane i na šapirografu umnožavane radio-vijesti, koje je svaka četa dobivala kao dnevne informacije. Mjesecima smo, iz dana u dan, na primjer, pratili dinamiku staljingradske bitke, znali nazive i zamišljali položaje važnih tačaka koje su prelazile iz ruku u ruke. I mi smo, u mislima, učestvovali u jurišima za osvajanje Mamajev kurgana i drugih isturenih kota, a svojim napadima, koji bi slijedili po slušanju tih vijesti, svetili smo se zajedničkim protivnicima Crvene armije i Titovih partizana. Nerijetko, te dragocjene informacije su se završavale još jednom »časnom« misijom - poslije čitanja poslužile bi kao cigaret-papir u koji smo zavijali dobri hercegovački duvan, jer pravih papirića nismo imali.

KO IZOSTANE - GUBI GLAVU

Borbe za Kupres, vođene sredinom avgusta 1942. trajale su tri dana i tri noći, bez prestanka, tako da se borci uopšte nisu odmarali ni spavali. Noću su naše jedinice (4. proleterska crnogorska i 10. hercegovačka udarna brigada, te krajiški odredi »Pelagić« i »Iskra«) napadale gradić sa utvrđenom posadom, koju je branila zloglasna Francetićeva »crna legija«, nastupajući kroz zrela žita Kupreškog polja. Čim bi svanulo, ustaše bi nas potiskivale iz ravnice prema okolnim bregovima i tako borba nije prestajala. Treće noći neprekidnog jurišanja naših jedinica na Kupres, dešavalo se nešto neobično: u jeku najžešće vatre, kada se moralo prileći na zemlju, naši borci bi zaspali - bez obzira na sve opasnosti koje vrebaju borca u prvim redovima borbenog poretka.

Održati vezu u nastupanju ili odstupanju te noći značilo je i buduti drugove oko sebe - da ne ostanu, usnuli u toploj avgustovskoj noći, što bi za njih značilo: izgubiti se od jedinice, a možda i pasti u ruke ustašama. Na taj način je stradala i naša četna bolničarka Danica Zeienović, koju smo zaboravili da probudimo, jer se nalazila nešto iza prve borbene linije, gdje je ukazivala pomoć ranjenicima.

Sveto Kovačević

TELEFONSKE LINIJE U ISTOČNOJ BOSNI 1942. GODINE

Prije stupanja u NOB radio sam na željeznici. Imao sam položen ispit za skretničara, pa sam znao da radim na »morzeu«. Predavao sam i primao morzeovom azbukom izvještaje i sve što je trebalo oko podjele kola i stanja voznog parka. Zato sam, kad se ukazala potreba, postao vezista.

Do stupanja u 1. proletersku brigadu bio sam borac puškomitraljezac. Nosio sam »Brno« Romanijskog odreda u Vražaličkoj četi Steve Helete. Dolaskom 1. proleterske brigade na ovo područje, stupio sam u 3. četnu Šestog beogradskog bataljona, gdje sam ostao sve do formiranja 1. proleterske divizije, novembra 1942. u Bosanskom Petrovcu. Tada sam postavljen za komandira voda za vezu pri štabu divizije.

Po oslobođenju Goražda, 26 januara 1942. godine, odmah se pristupilo organizaciji veze sa svim našim jedinicama.

Dolaskom Vrhovnog štaba u Foču, uspostavljena je veza sa Vrhovnim štabom od Goražda do Foče (oko 30 km). Popravljen je stara linija, koja je djelimično bila porušena.

Štab 1. proleterske brigade jednim dijelom je bio u Goraždu, a jednim na Jabuci, 12 km od Goražda prema Sarajevu i Rogatici. Bataljoni su bili na položaju prema Prači, Rogatici i Višegradu i jednim dijelom iza Čajniča prema Pljevljima. Veza je uspostavljena od Goražda do Jabuke, gdje je bio dio štaba 1. proleterske brigade i od brigade do položaja prema Mesićima, preko brda Mramorja, niz Gnjilu, s. Dobrijevići, Strmenica, Gornji Mesići. Drugi dio telefonske linije podignut je od Jabuke preko brda Ranjena, Bare, prema Renovici. Ijedan i drugi dio linije bili su dužine oko 25 km. Sa jedinicama koje su bile na položaju prema Višegradu i planini Sjemeću telefonska veza je uspostavljena od štaba brigade Goražde - Ustiprača, jednom linijom prema Međedi, a drugom linijom na brda do sela Duba prema Sjemeću. Dužina i ovih linija je bila oko 25 km. Telefonska veza od Goražda do Čajniča uspostavljena je opravljenjem postojeće stalne linije

u dužini 20 km. Taje linja dalje produžena talijanskim kablom još 10 km Metaljci. Dijelovi 1. proleterske brigade bili su na položaju Berič-Bogušići, pa je i do njih uspostavljena linija pravcem Goražde - s. Mravinjac - Bogušići, dužine oko 15 km. Na ovim terenima, stalne linije, porušene pri povlačenju neprijatelja, popravljene su i dopunjene polustalnim i kablovskim linijama. Kabl je bio jednim dijelom od bivše jugoslovenske vojske, a nešto je oteto od Talijana prilikom povlačenja. Telefoni su bili svih vrsta: stolni, talijanski, jedan francuski, »Erikson«, 2-3 Pupinova. Telefonska centrala je bila Pupinova od 10 brojeva.

Nije bila oštećena ni centrala u Pošti Goražde, pa se i ona upotrebljavala.

Polustalne telefonske linije rađene su od obične žice, koja se koristila za vezivanje dasaka kod tadašnjih pilana. Izolatori su bili od raznog materijala. Pravih izolatora, koji su donošeni sa stalnih linija, bilo je malo. Pravljeni su razni improvizovani izolatori, nešto od gume, staklenih flaša od »krahera« i sveg drugog što je moglo poslužiti kao izolator. Radnu snagu mobilisali smo na terenu gdje smo radili. Linije smo gradili monter Nikola Jančić i ja. Na centrali u Pošti Goražde radili su Mile Droca i Arif Begović. Mile je bio monter, a Arif, morzista na pošti.

Za uspostavljanje svih tih telefonskih veza naređenja smo dobijali usmeno od drugova Koče Popovića, Filipa Kljajića ili Vase Jovanovića, a ponekad telefonom preko Mila Droce.

Kada je nešto kasnije uspostavljena i stalna linija duž pruge, proradio je i voz na liniji Goražde - Ustiprača - Mesići i obratno. Pri povlačenju, Talijani su uništili na svim lokomotivama lijeve cilindre. Lokomotive su popravili i vozili jedan mladić - Spahić i jedan »proleter« (imena im se ne sjećam). Oni su zablokirali lijeve cilindre i vozili lokomotive samo sa jednim cilindrom.

Ove telefonske linije rađene su pod veoma teškim uslovima. Zima 1941-1942. godine je bila oštra. Snijeg je bio do pojasa, pa je otežavao rad. Temperatura je bila niska od minus 10° do minus 15°C. Prsti su se lijepili za žice. Radilo se djelimično po neprohodnom i brdovitom terenu, kao što je oko Ustiprače, selo Dub ili od Čajniča prema Metaljci. Sa Jabuke preko brda Mramorje i Hranjena duvao je žestok vjetar, »čovjeka da odnese«. Postavljanje linija otežavala je i nestručna radna snaga, slab materijal i njegovo pomanjkanje, a i nepodoban alat. Žicu smo npr. sjekli na najprimitivniji način. Stavljali smo je na oštricu krampe i onda je udarom čekića presijecali. Imali smo samo ona kliješta kojim se potkivaju konji. Umjesto penjalica upotrebljavali smo merdevine, koje smo uzimali od seljaka na terenu. Oni su te merdevine koristili za penjanje na tavan i branje voća.

Iako je mobilisana radna snaga bila nestručna, radila je dobro i sa voljom. Radili smo danonoćno, tako da smo brzo osposobljavali stalne linije i podizali nove, polustalne i kablovske linije. Kada smo neki pravac završili i javili se sa njegovog kraja daje gotov, bili smo pohvaljeni od komandanta Koče ili komesara Fiće. Za vreme izvođenja tih radova, nije nam se dogodio nijedan nesretni slučaj i niko nam nije poginuo iako smo dolazili u neposrednu blizinu neprijatelja. One poslove koji su bili uočljivi od strane neprijatelja, radili smo noću. Zbog blizine četnika, noću smo radili liniju od Ustiprače prema Dubu, a zbog ustaša liniju prema Prači i Renovici.

Veze sa svim jedinicama radile su od polovine januara 1942. pa sve do 5-6 maja 1942. godine. Tada smo se povukli prema Miljevini i dalje prema Zelengori.

Miće Mitrović

SARAJEVO - CENTAR VEZE

Sarajevo je bilo značajan centar narodnooslobodilačke borbe sa posebno izraženom ulogom Partije, koja je imala svoje specifičnosti i vrlo izražena obeležja jedne teške i zaista složene revolucionarne i oslobodilačke aktivnosti. Njeni rezultati, bez ikakve dileme su uslovljeni vanredno sprovedenim sistemom veza u ilegalnim uslovima.

Sarajevo je u toku 1941. i 1942. godine, dakle u vrijeme najžešćeg okupatorskog pritiska, bio punkt preko koga su išle stalne kurirske veze i kanali Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba sa pokrajinskim rukovodstvima Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Srbije i tim putem sa Makedonijom i Centralnim komitetom KP Bugarske, a iz Zagreba, radio-vezom i sa Komunističkom internacionalom (Kominternom). Preko Sarajeva su održavane i veze Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOV i POJ Bosne i Hercegovine sa pokrajinskim i operativnim štabovima u pojedinim regijama Bosne i Hercegovine, ali i sa partijskim organizacijama na okupiranoj teritoriji, posebno u Mostaru, Banja Luci, Tuzli i drugim.

Veze Centralnog komiteta KPJ sa Kominternom išle su kurirskim putem preko Sarajeva do Zagreba, odakle je njihov dalji put slijedio tajnom radio-stanicom, instaliranom još prije rata. Stanicu je opsluživao »Vazduh« (inž. Josip Kopinić). To je naročito bilo intenzivirano dolaskom Vrhovnog štaba i CK KPJ u istočnu Bosnu.

Ovim putem je drug Tito (29. XII1941.) uputio depešu Kominterni o ishodu I neprijateljske ofanzive, prelasku Vrhovnog štaba u Sandžak, formiranju Prve proleterske birgade, kao i poruku o korisnosti neke pošiljke oružja i municije, jer bi »dolazak vaše pomoći imao ogroman moralni značaj za našu dalju oslobodilačku borbu«.

Glavnu ulogu u ostvarivanju ove veze do Zagreba imali su partizanski kuriri, koji su vršili zadatke i pored postojanja stalnih i brojnih opasnosti od provala i hapšenja. Trajalo je to sve do kraja februara 1942. godine, kada su naponi da se ostvari brža i neposrednija veza urodili plodom. Iz Zagreba je preko Sarajeva još krajem decembra došao u Rudo inž. Josip Kopinić sa šiframa i pozivnim znacima. Na osposobljavanje direktne veze posebno se angažovao i prof. Pavle Savić i Veljko Dragičević pa je ona i uspostavljena krajem februara 1942. U međuvremenu, iz Zagreba je upućen i radiotelegrafist Jozo Butorac, koji je, takođe, partijskom vezom preko Sarajeva došao prvo na Romaniju, a zatim je priključen grupi uz Vrhovni štab, koja je radila na održavanju radio-veza.

Ove istorijske značajne veze sa Zagrebom održavali su, kuriri, partijski radnici i aktivisti Olga Marasović, Džemal Muminagić, Muhidin Begić i Feriha Bostandžić.

Olga Marasović je jedno vrijeme neposredno održavala kurirski kanal sa Zagrebom, a poslije jedne provale i pada u ruke policiji, herojski je izdržala torturu i mučenje, simulirajući čak i ludilo, dok nije organizovano njeno bekstvo iz zatvoreničkog odjeljenja bolnice. Džemal Muminagić je u svojim brojnim zadacima najpovjerljivijeg partijskog kurira išao lično do Vrhovnog komandanta, druga Tita u Foču, početkom 1942. godine. Feriha Bostandžić je u više navrata, na kanalu i kurirskoj vezi sa Zagrebom, iskazala izvanredne osobine snalažljivosti i hrabrosti, a Muhidin Begić odvažnost, inteligenciju i odgovornost najviših kvaliteta.

Među hrabrim i neustrašivim kuririma Sarajeva, koji su ga svrstali u veliki centar veza u toku NOR-a, brojni su borci koje je, zaista, teško pobrojati po zaslugi i stepenovati po doprinosima revoluciji. To što ćemo pomenuti imena nekih, ne smije ni u jednom trenutku značiti da se oni koji nisu pomenuti, ponajviše zbog toga što ova materija još uvijek nije dovoljno¹ obrađivana, stavljaju u drugi red po zaslugama i prednosti.

Ostalo je zabilježeno, a prije svega duboko usađeno u srcima boraca narodnooslobodilačkog rata, junaštvo i besprimjerna hrabrost dvojice kurira Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, u prvim danima ustanka, u vrijeme njegovog rasplamsavanja i prvih najžešćih okršaja sa fašističkim zavojevačima: Mustafe Dovađije i Avde Hodžića, vratničkih radnika, omladinaca, narodnih heroja. Iz Sarajeva su iznosili najpovjerljivije izvještaje, partijsku poštu, oružje i municiju, sanitetski materijal, materijal za štampu. U njihovim rancima znalo je da bude i po 3CM10 kg raznog materijala. Njihovo kretanje često je bilo danonočno, tako reći sa zadatka na zadatak. Znali su svaki put, stazu, greben, prolaz, grm, i džbun - kanalom preko Vratnika, Vasinog Hana i Vučje Luke prema Romaniji ili Nahorevu, preko Crepoljskog i dalje prema romanijskim boračkim punktovima.

Njima se pridružuju hrabri kuriri koji su držali vezu kanalom preko Vraća, Lukavice ili Mojmila prema Trnovu i Kalinoviku, odnosno prema Kalinovičkom odredu i Foči: radnik Vojno-tehničkog zavoda Đuro Damjanović Div i mladi stolarski radnik Sergije Mučibabić. Kao Dovađija i Hodžić i oni su nebrojeno puta izašli iz grada i ušli u grad, što je stalno bivalo sve teže, svaki put stavljajući glavu u trobu, ali nikad ne dajući prednost ličnoj bezbjednosti nad značajem partijskog i boračkog zadatka.

U njihovim rukama, hrabrosti i umjeću, često su bili sudbinski putevi i zadaci revolucije. Na savjetovanje u Stolicama, na vezu sa CK KPJ i Vrhovnim štabom u Foči, na poznato savjetovanje u Ivančićima, proveli su najodgovornije ljude NOR-a, članove CK KPJ i Vrhovnog štaba iz Slovenije, Hrvatske ili Srbije.

Poseban značaj i svojevrsan istorijski fakat za veze u revoluciji, svakako, ima formiranje Cete za vezu septembra 1941. godine, koja je nastala izdvajanjem jednog voda iz Romanijske čete. Kasnije je imala naziv Crepoljska četa. Od formiranja, njen komandir bio je Savo Pređa, napredni srednjoškolic sa Glasinca.

Četa je u tolikoj mjeri sistematizovala i organizovala veze između slobodne teritorije na najširem romanijskom području i Sarajeva, u kome je djelovao PK KPJ za BiH i funkcionisale najvažnije veze od Vrhovnog štaba i CK KPJ, da to objektivno predstavlja poseban primjer ostvarivanja sistema veza u ratno-gerilskim i partizanskim uslovima. Strujanje iz Sarajeva na slobodnu teritoriju i obratno teklo je besprekorno i na najširoj osnovi.

Sistem veza i komunikacija u Sarajevu obilježen je novim intenzitetom dolaskom za sekretara Mjesnog komiteta KPJ Vladimira Perića Valtera u drugoj polovini 1943. godine.

Uz velike napore i izvanredne rezultate u jačanju partijske i skojevske organizacije, Valter je veliku pažnju posvetio organizaciji veza i kontakata sa Vrhovnim štabom, ali i sa partizanskim jedinicama i odredima u bližoj i daljoj okolini Sarajeva.

Posebno je tada sistem kurirskih veza doživio svoju renesansu i otkrio brojne srčane i odvažne kurire. Ismet Maslić Hari, skromni zanatski radnik, preko 300 puta je u najtežim uslovima, zahvaljujući samo svojoj neustrašivosti i dovitljivosti, »izašao« iz Sarajeva i »ušao« u njega, obavljajući najodgovornije i najsloženije kurirske zadatke. *

Treba imati u vidu da su svi partijski radnici na ilegalnom radu u okupiranim mjestima u osnovi najveći dio svog rada i partijskih zadataka posvećivali kurirskim i obavještajnim poslovima, zbog čega je jedno od drugog vrlo teško odvajati. Isto tako, često su mnogi građani, omladinci i omladinke, pa i pioniri, a naročito seljani iz prigradskih naselja, vršili najznačajnije kurirske poslove, rasurali propagandni materijal ili prenosili najdragocijenije informacije i izvještaje.

Ilegalni partijski rad i narodnooslobodilačka borba u uslovima okupacije ne bi se mogli zamisliti bez konspirativnih stanova, u kojima su boravili partijski radnici i aktivisti pokreta, odnosno punktova javnog karaktera koje su držali, kao zanatske radnje, pojedini aktivisti i borci ilegalnog pokreta. Sve su to bile svojevrsne »ambasade« i »konzulati« revolucije, praksom neposredne bobre uspostavljene neformalne institucije. U Sarajevu su tako postojale jedna brijačka radnja, koju je držao Mostarac Ahmed Dizdar i koju su ilegalci nazvali »konzu-

latom« ijedna mala bosanska kafana, u kojoj je radila mlada skojevka Adila Grebo Džubur, nazvana »ambasadom«. Vidan je bio njihov značaj za razvoj ilegalnog pokreta u Sarajevu u toku 1941. i 1942. godine, a i za razvoj ustanka i borbu na oslobođenoj teritoriji. U ovim punktovima, usred najživlje čaršije, do njihove provale, sigurno i intenzivno su ostvarivane brojne veze, kontakti, izmjena materijala i proglašenja i letaka i si. Kroz njih su prošli i njima se poslužili mnogi zaslužni revolucionari i najodgovorniji ljudi narodnooslobodilačke borbe.

Svojevrsne »ambasade« i »konzulati« revolucije bili su i mnogi sarajevski stanovi nekompromitovanih članova KP i simpatizera pokreta, ili jednostavno rodoljuba, koji su vjerovali u borbu i ideale revolucije.

Jedna od upečatljivo značajnih kuća u Sarajevu i ilegalni punkt bila je, u presudnim danima 1941. i 1942. godine, svakako, kuća u Kranjčevića ulici broj 4, u kojoj je stanovao bračni par Josip i Lujza Pajić, oboje učesnici predratnog naprednog radničkog pokreta i prvoborci NOB-e.

U ovaj stan došao je radi pripreme ustanka kao delegat CK KPJ pri PK KPJ za BiH Svetozar Vukmanović Tempo sa drugaricom Olgom Nakić, koja je jedno vrijeme držala kurirske veze prema Zagrebu. Pored rukovodećih ljudi pokreta iz Bosne i Hercegovine, koji su se u ovom stanu »konspirisali« (Nisim Albahari poslije uspješnog bjekstva iz ustaškog zatvora, ili Avdo Humo u vrijeme djelovanja PK KPJ za BiH u Sarajevu), ovaj stanje bio i prihvatilište za drugove iz Slovenije i Hrvatske koji su išli na savjetovanje u Stolicama (Miha Marinko, Franc Leskošek, Rade Končar, Vlado Popović). U jednom od dva prolaska kroz Sarajevo u ovom stanuje boravio Ivo Lola Ribar, a poslije savjetovanja u Ivančićima, pošto je pregazio težak i dubok snijeg i prošao kroz snježnu oluju do Sarajeva, i Edvard Kardelj sa Ivanom Mačekom. I Đuro Pucar Stari, Džemal Bijedić, Reuf Galošević, Šalom Albahari, Olga Marasović, Ankica Albahari i mnogi drugi bili su stanovnici ove sigurne ambasade revolucije, uvijek lijepo i domaćinski dočekani.

Posebno su značajni poslovi i poduhvati »konspirisanja« ostvareni u stanicama sarajevskih aktivista i rodoljuba, kao što su: porodica književnika Emila Petrovića, čiji su sin i kći bili aktivni borci ilegalnog pokreta; Ivice Kršulja u čiji je stan pobjegla Olga Marasović po oslobodnju iz bolnice; Alije i Smilje Kurtović, u čijoj je kući bila stacionirana radio-stanica za vezu sa Vrhovnim štabom u toku 1944. godine i dr.

Jedan od značajnih punktova bila je kuća Krste Košarca, uglednog naprednog seljaka iz sela Luke prema Crepoljskom. On i njegova supruga Štaka bili su, u pravom smislu riječi, domaćini ilegalne borbe, primali kurire i obavještajce, nove borce, koji su se iz grada prebacivali na oslobođenu teritoriju, sami vršili kurirske zadatke spuštajući se u grad i noseći među tovarom drva za prodaju, propagandni materijal, a odnoseći iz Sarajeva u kantama za mlijeko sanitetski materijal, pa i oružje i municiju. Od svoje skromne imovine i sredstava seoskog paupera znali su da hrane danima po desetine boraca. Tako isto, gotovo daje ostala nepoznata tiha skromna starica Smilja Vlačo na kraju današnje Zagrebačke ulice, iza Malte, u kući Voje Milidraga. Tiha i neupadljiva, preko svoje kuće je prebacivala vreće i vreće raznog materijala, zatim brojne ljude na oslobođenu teritoriju, nikad se ne žaleći, u najužoj saradnji i sa najvećom odgovornošću sa Vladimirom Perićem Valterom u vrijeme njegovog prvog djelovanja u Sarajevu 1942. godine.

Pored kurirskih veza, obnovljenih brojnih kanala, javki i ilegalnih partijskih punktova po stanicama Sarajeva, Vladimir Perić uspio je da obezbjedi i vezu radio-stanicom.

Radio-stanicu je smjestio u stanu rodoljuba i aktivista pokreta još od 1941. Alije i Smilje Kurtović, u Abdićevoj ul. broj 9. Pošlo mu je za rukom, naime, da iz zgrade i talijanskog konzulata u Trumbićevoj ulici izvuče jednu staru radio-stanicu i da je solidno osposobi. Šifra ove stanice bila je »Ivo i Mehok«. Vezu sa Vrhovnim štabom uspostavljena je krajem 1943. godine. Preko ove radio-stanice,

u jednoj od prvih veza, bio je upućen pozdrav i čestitke slobodnog Sarajeva II zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu.

U jednom pismu Vrhovnom štabu Valter, pored ostalog, piše o svojim naporima na uspostavljanju i konsolidaciji sistema veza (23. V 1944. g.): ».. Nastojao sam da radio-službu što bolje organizujem i stvorio sam mali radio-telegrafski centar. Stanica je odlično zakonspirisana, vezu sa drugovima održavam i o njoj znam samo ja. Bude li se što meni desilo, drugovi će se i dalje javljati sa starom šifrom svakog dana koji se u datumima završava na pet (5, 10, 15, i td.) ... Iako neprijatelj prosipa more laži o našem pokretu i drugu Titu, svima je jasno da tok kojim su pošli događaji u našoj zemlji niko i ništa neće moći da zaustavi ...«

U okršaju za konačno oslobođenje Sarajeva, pri čemu je ilegalan pokret odigrao ulogu naoružanog naroda i s puškom u ruci sjedinjavao se sa jedinicama JA, koje su sa okolnih planina prodirale u Sarajevo, u zoru 6. aprila 1945. godine. Radio-stanica Mjesnog komiteta prenijela je svoju poslednju poruku iz Sarajeva: »Grad oslobođen, ali je Valter poginuo ...«

Ovaj kratki pregled veza, komunikacija i kurirskih kanala u Sarajevu, u tom značajnom centru u uslovima ilegalnog oslobodilačkog pokreta, predstavlja napor i pokušaj osvetljavanja ovog vida borbe u okupiranom gradu. Brojni su još ljudi, aktivisti i borci, čiji rad i dela treba podrobnije sagledati i oceniti kako bi i ovaj način borbe u Sarajevu, na izgled usputni, bio odgovarajuće vrednovan i dobio onaj značaj koji zaslužuje.

Radivoje Papić

NEUSTRAŠIVI KURIR DOJČIN LUKIĆ

Od Vršana u Semberiji do Šekovića na Birču - gdje smo pretpostavljali da se nalazi Glavni štab i Pokrajinski komitet - nije tako daleko. Ta dva mjesta, u stvari, dijeli stotinjak kilometara. I kad se ne bi, tako reći, na svakom koraku od Save pa sve do Javornik - planine, moralo sukobljavati s pogledima okupatorskih špijuna, susretati se sa ustaškim patrolama, zaobilaziti domobranske posade, legionarske straže i četničke zasjede, prepješačiti to rastojanje, zbilja, ne bi predstavljalo veću teškoću. Ali, dan za danom je prolazio, a nas nekolicina partijskih rukovodilaca, koji smo, u toku borbi s četnicima, krajem februara 1942. godine, bili odsječeni i morali da ostanemo u tim krajevima,¹⁾ još nikako nismo mogli da odgonetnemo i smislimo kako da provučemo svoje pipke kroz tu gustu mrežu neprijateljskih zapreka, drugim riječima kako da uspostavimo vezu sa Šekovićima.

Tako pristigoše i prvi ljetni dani teške 1942 ...

Bilo je krajnje vrijeme da se ponovo nešto preduzme ...

U tom cilju i Svetolik Gospić Brko bješe došao iz Crnjelova, pa uoči toga dana, zajedno sa Đorđem Đojićem i Božom Avramovićem, zanoćismo u Novom, jednom od zaselaka semberijskog sela Vršana.

1) Četnici zloglasnog kapetana Leka i vojvode Kerovića su 20. februara 1942. godine iznenada napali štab Prvog majevičkoe NOP odreda u selu Vukosavcima, kojom prilikom je junačkom smrću pala većina članova toga štaba, kao i članova Okružnog komiteta KPJ, od kojih su Ivan Marković Irac, Fadil Jahić Spanac, Slavko Mičić, Strojko Mitrović, Pero Čuskić i Albin Herljević kasnije proglašeni za narodne heroje. Borbe su vođene sve do kraja februara, ali je glavnina Majevičkog NOP odreda, ipak morala da napusti svoju teritoriju i prebaci se na Birač. Četnici su zagospodarili Majevicom i Semberijom ...

Ali na tom mjestu, na tavanu štale Vuje Markovića, jednog od članova mjesne partijske organizacije, nismo mogli ni preko dana da ostanemo, zbog čega, još prije zore, sva četvorica napustismo konačište, predosmo rječicu Gnjjicu i, nizvodno, okrenusmo prema Savi. Trebalo je što prije da se izvučemo iz sela, jer je, prema obavještenjima koje smo imali, jedan od obližnjih četničkih komandanata, Drago Gligić iz Crnjelova, »komandant Semberije«, kako je on sam sebe često nazivao, nešto već bio saznao o nama. Naime, saznao je da smo tu negdje, da se koristimo tim »ničijim prostorom« u blizini domobranske posade u Vršanima, na koju on, zaplašen od domobrana, doskora nije smio da zagazi. Ali prilike su se, u međuvremenu, znatno bile izmjenile: na osnovu tek nedavno potpisanog sporazuma između njihovih komandi, četnici i domobrani su postali saradnici. I, eto, valjda da bi pokazao koliko je spreman da poštuje sporazum, Gligić se spremao u »akciju« - u pretres Novoga. Stoga nas gostoljubivi domaćin Vuja još na vrijeme povede nekuda izvan sela, u lugove pored Save.

Ubrzo i zora zabijelje, ali je u šumi još uvijek bilo sumračno i tiho. Čuo se samo tajanstven šum vode u blizini. Probijali smo se i dalje kroz neki gustiš, zaobilazili bokore mrkog trnja, zaplitali se u vrbake, a onda se najednom pred nama otkrije rijeka, široka, plava i, naoko, nepomična; samo neka otkinuta grana, koja je plovila površinom, odavala je pravac njenog laganog toka. Ubrzasmo korake; nešto kao da nas je vuklo naprijed. Tako i na obalu izadosmo i zastadosmo na nekoj maloj, pirevinom obrasloj meraji.

Stajali smo i razgledali okolinu, kad i sunce izađe: šuma, zabruja, živnu, široka površina rijeke ljesnu... U težnji da bude što bliže svojoj kući, Vujo već odavno bješe otišao. A Brko je i dalje čutke stajao i pušio; Božo i Đorđo su, takođe, zamišljeno ćutali.

Najednom se, negdje iz čestara, začu ugovoreni signal: znak da nam se neko od naših približava. Zbilja, ne potraje dugo a iz gustiša banuše dvojica ljudi: Aleksa Kostić, naš saradnik iz Novoga, koji je za nas znao, i Dojčin Lukić, jedan od partijskih aktivista sa Majevice.

I ovog puta Dojčin nas je iznenadio, baš kao i mjesec dana ranije, kada smo se, poslije tragičnih februarskih događaja u Vukosavcima, prvi put sa njime vidjeli i kada smo, iz prve ruke, mogli da saznamo kakve su prilike na Majevisi. Sve se bilo pritajalo samo se nekolicina, uglavnom onih čije članstvo u Partiji četnicima još nije bilo poznato, kojekako dovijala i snalazila. Veze, takođe, ni s kim nisu imali. A onda je Dojčin došao na ideju da se spusti u Semberiju i nađe nekoga od nas - preživjelih članova Okružnog komiteta ...

Podmitio je nekoga u četničkom štabu i dobio propusnicu, odnosno odobrenje da, da kao pogorjelac, prikupi nešto žita za ishranu porodice. I tako je jednog jutra, sa vrećicom preko ramena, i u Vršanima osvanuo. Išao je od kuće do kuće, pa, najzad, banuo i u Aleksino dvorište. Slučaj je htio da smo i mi, upravo toga jutra, osvanuli u Kostićima. Ugledali smo ga iz našeg skrovišta i prepoznali, pa dali Aleksu znak da ga zadrži ...

Svega dva - tri dana kasnije, koristeći se vezama koje nam je on naznačio, krenuli smo i mi na Majevicu. Htjeli smo, ako ništa drugo, da se vidimo sa našim ljudima a zatim da, odatle sa Majevice, pokušamo da nekako uhvatimo vezu sa Birčom, odnosno Glavnim štabom i Pokrajinskim komitetom. Ali, nismo imali sreće. Četnici su nas odmah otkrili pa smo, nesvršena posla, morali da se vratimo u Semberiju. Dojčin je ostao. I evo, opet nas je preduhitrio: opet se nađe u Vršanima.

- Uvijek neki belaj sa nama, boga mu njegova - pozdravljajući se s nama, prvi poče Aleksa. - Četnici upravo ulaze u selo, a i on u selo. Jedva nekako strugnusmo ...

Pošto nas ukori što stojimo na otvorenoj utrini, Aleksa nam ukratko ispriča kako se završi Gligićev »pohod« na Novi. U najkraćem, sve se dobro svršilo. Zatim se okrenuo, pogleda u Dojčina i dodade:

- Sjedite. I sad ćete imati šta da čujete - prve sigurne vijesti o našima!

Radoznalo smo posmatrali Dojčina. A on, sjedajući pored Alekse, dobroćudno se smjesi i, valjda, da bi se bolje odmorio, poče, bez žurbe, da izuva dotrajale cipele.

- Slušajte ... Sve ovo što ću vam sada reći - progovori najzad Dojčin - čuo sam od Marka Lugonjića. A to vam je naš čovjek, partizan. Učestvovao je u borbama u Vukosavcima, a onda se, zajedno sa ostalima, povukao na Birač.

- I otkud sad ovamo? - upitah.

Kaže da je prilikom nekog težeg pokreta izgubio vezu sa jedinicom, da je dugo lutao, da nije mogao da se poveže i, tako - stigao ovamo.

- Šta još priča?

- Kaže da na Birču ima dosta partizana. Nekoliko bataljona ... Tu su i naši

- Majevičani. I nigdje ne miruju: stalno su u pokretu, akcijama. S njima su i drugovi Rodoljub Čolaković, Cvijetin Mijatović Majko i ostali. Sjutra bi oni, veli, i na Majevicu došli, samo - pojma nemaju kakva je situacija ovamo.

- Pa u tome i jeste nevolja! Zbilja, krajnje je vrijeme da ih o svemu obavijestimo ...

- Ama, radi toga sam i došao - dodade, bez žurbe, Dojčin. - A rekoh'vam i za Lugonjića. Njega, izgleda, muči to što se od jedinice odvojio. Boji se da ne ispadne dezterter. Hoće da ih traži.

- Traži?!

- Ja, I, k'o velim: kad može on, što i ja ne bih mogao?

- Da ideš s njim?! Kako?

- Lijepo ... Provlačićemo se, možda i s propusnicama.

- Čuj! S propusnicama?! S njima bi ti, družo, jedino na onaj svijet mogao da stigneš. Uostalom, što vrijedi za jednog od četničkih komandanata - ne vrijedi za drugog. Svako od njih je vlast za sebe, država u državi - primjeti Đorđo.

- Znam ja to - nastavi Dojčin. - Al' ipak - dobro je ako imaš nešto napisano

- i od četnika i od domobrana, pa, prema situaciji... Pogotovo kada se udaljim odavde i naiđem kroz naselja koja su pod kakvom-takvom vlašću NDH, gdje propusnice njihovih organa makar nešto znače. Zapravo, evo kako sam je skontao: vi znate da sam ja dugo radio kao rudar u majevičkom rudniku. Tada je sa mnom, na istom poslu, radilo i nekoliko Muslimana iz Gornje Tuzle, koji su sada nekakve starješine u domobranima ili u legiji. Bili smo nekad dobri drugovi, »kamaradi«, pa ću, pomoću njih, pokušati da dođem do propusnica. Kazaću kako hoćemo da se prijavimo da radimo u Kreki kao rudari. S tim propusnicama možemo do Zivinica ili Stupara, a onda - udarićemo preko šuma.

- Ja. Ne znam ... A kad biste pošli? - upita Brko.

- Koliko danas. Luganjić me čeka na Majevidi.

Mada nismo bili sigurni koliko je ovaj Dojčinov prijedlog realan i izvodljiv, ipak smo ga sa oduševljenjem prihvatili. U Đorđinoj torbici se odnekud nađe i tabak čistog papira, te odmah počesmo da pišemo ... Pisali smo o prilikama na Majevidi i u Šemberiji: o političkom raspoloženju naroda, o partijskoj organizaciji i njenom radu, o neprijateljskim snagama - četničkim, domobranskim - o moralu te vojske i još o koječemu što smo smatrali da bi moglo interesovati Glavni štab i Pokrajinski komitet, a onda, na kraju, potpisasmo nas dvojica: »Brko« i »Vujica Brđak«, što su bili naši konspirativni nadimci, iako nismo bili baš sigurni da će drugovi, kad pročitaju, znati o kome se radi. To neko od nas i reče.

- Ama, lako je za to - doda Aleksa. - Ako nešto i ne budu znali, Dojčin će im razjasniti. Samo, što će on s tim papirima: u čemu će ga i kako nositi. Šta će biti ako ga pretresu gestapovci ili ustaše, ili ako mu četnici skinu odijelo.

Svi se, najednom, zagledasmo u Dojčina, a on, valjda i nehotice, poče nešto da traži po džepovima, zatim obori pogled niza se, zadržava ga čas na koporanu, otpasa se pa, podigavši glavu, reče:

- Ja, majku mu! Ne znam ... Nisam ni razmišljao o tome.

Nekoliko trenutaka smo, u nedoumici, ćutali.

- Znae šta-prisjeti se najednom Aleksa pa, pruživši ruku, podiže jednu od Dojčinovih cipela što su u travi ležale.-Evo,ovdje, vidite, u ovom gornjem dijelu cipele, kad je ovo dolje ovako dotrajalo, treba samo rasporediti ovaj porub, odvojiti lice od postave, staviti tu izvještaj, a onda - ponovo zašiti. Tom se, sigurno, niko neće dosjetiti.

- Zaista! Takve cipele, kad bi neko i na putu našao - sigurno ih ne bi uzeo. Pa čak ako im gazda i pogine, niko mu ih neće sa nogu skinuti: zakopaće ga s njima - našali se Đorđo.

Sačekali smo dok je Đorđo zašio Dojčinovu cipelu, a zatim smo polako krenuli, izašli iz šiblja i produžili nekakvom jedva uočljivom stazom. Kratko vrijeme smo išli zajedno, a onda se rastadosmo.

- Pa tako, druže, sa srećom! Ti znaš šta za nas tvoj put i veza sa Glavnim štabom znače! - rekoh, rukujući se s Dojčinom.

- Znam! Pošto-poto ću ih naći... Živ ili mrtav - dodade Dojčin i ubrza korake za Aleksom koji je, da bi mu pokazao put, izmicao naprijed.

Prolazili su: dan za danom, nedjelja za nedjeljom, - a od naših kurira ni traga ni glasa. Nestade ih, naprosto, kao da u zemlju propadoše. I što je vrijeme odmicalo, to je i naše nestrpljenje raslo. Jer, znali smo da se prilike, uprkos nesmanjenom domobransko-četničkom pritisku i tiraniji, ipak mijenjale nabolje - da se razvijaju u korist narodnooslobodilačkog pokreta: partijska organizacija na Majevidi i u Semberiji se postepeno konsolidovala i prilagođavala uslovima konspiracije, poslije Vukosavaca, a naročito nakon četničkog sporazuma sa vlastima NDH, ljudi su sve jasnije uočavali očemu se radi - jasno je bilo da su jedino komunisti dosledni borci protiv okupatora; i izgledalo nam je da bi i relativno male oružane snage mogle da razjure ove okupatorske prišipetlje-četnike i domobrane, odnosno da ne bi trebalo mnogo pa da narodnooslobodilački pokret i u ovim krajevima ponovo dobije onaj svoj predašnji zamah i širinu. Ali, od Dojčina i naših tako dugo i željno očekivanih partizanskih jedinica - još ni pomena! ...

I dalje smo čekali. Istina, zahvaljujući široko razgranatoj mreži naših partijskih veza i kanala, često smo mijenjali mjesto boravka. Tako jedne noći, krajem jula, banusmo u dvorište Mike Cvijetića u Magnojeviću.

Mika, istina, nije bio član Partije, ali se od ranije isticao kao sigiran simpatizer i nepokoljebljivi pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, a još je stalno bio u vezi s komunistima. Otuda je i znao za naš dolazak, javio nam se na prvi ugovoreni znak i odmah nas poveo prema određenom skloništu.

Eh, opet štala; opet tavan i granje pod crijepom zagrijanim julskim suncem. Ali, drugo nam ništa nije preostajalo. Jer, nedaleko od Mikine kuće, u zaseoku Kalajdžićima, nalazio se i »štab« zloglasnog Vase Petrića i svuda su se, i danju i noću, vrzmali njegovi četnici.

Uto i zora zabijeli, a onda se, malo po malo, i sasvim razdani. Nakon uobičajene jutarnje živosti selo se stišavalo. Mikina čeljad se, valjda za poslom, nekud razide. I mi se, za svaki slučaj, još bolje pritajismo. Jedino Đorđo nije mogao da se smiri; šetkao je po tavanu tamo-amo i često provorivao kroz rupice ma krovu. Najednom, pored štale se začu bat nećijih koraka, te i Đorđo zastade i dade nam rukom znak da se ne mičemo.

- Mika! - ču se, uskoro, nećiji nepoznat glas.

Đorđo ponovo proviri u dvorište. Gledao je neko vrijeme mirno, a onda mu se lice, najednom, promijeni; kao da se sav u oči pretvori.

- Čekajte, ljudi - mrmeljao je. - Bogoljub Ristić iz Bukovice. On je. A ovaj drugi... Valjda me oči ne varaju. Ama jeste - Dojčin! Dojčin Lukić! - poče Đorđo da viče, gotovo iz svega glasa i da od radosti skače po tavanu.

Priskočismo i mi, gledamo. Zbilja, sa Bogoljubom i Mikom, koji se odmah nađe pred kućom - stajao je Dojčin. Nešto je s njima razgovarao, a onda se odvoji i pođe prema nama, Mika i Bogoljub, sigurnosti radi, ostadoše u dvorištu.

Za tren oka šurismo se niz merdevine i na štalskim vratima sačekasmo Dojčina. Izgledao nam je mnogo mršaviji nego kada je otišao; bio je i prurušen

— imao je na sebi nekakav sukneni prsluk i šubaru kakve obično nose Birčaci. Ali je i pored toga dobar i veseo:

- Vi ste, sigurno, mislili: bog zna šta je s njim. Al' evo - me - poče Dojčin čim prekorači prag. I odmah da vam kažem: naši dolaze! Veza je uspostavljena!

Ponovo smo se ispeli na tavan i posjedali. Gledali smo u Dojčina, kao da nikako još nismo mogli da shvatimo da je on tu, među nama.

- I evo šta-spustivši se na gomilu sijena, nastavi on. - Prvo, ja još 4. avgusta uveče moram biti na vrhu Majevice, na Jelici, gdje, po dogovoru, treba da ih sačekam sa nekoliko vodiča; drugo, treba da što prije uhvatimo vezu sa partizanima u Sremu i da, za slučaj potrebe prebacivanja preko Save, nađemo nekoliko dobrih čamac; treće, treba da osiguramo što više hrane, a zatim da pojačamo politički rad ... da izvršimo pripreme za mobilizaciju novog ljudstva i popunu Brigade.

- Brigade, veliš?! - prekide ga Božo.

- Jeste, brigade. Do sada su se zvali Grupa udarnih bataljona, a za koji dan, upravo 2. avgusta, održaće se svečanost na kojoj će se, prema odluci Vrhovnog komandanta, Tita, proglasiti brigadom. Zvaće se 6. istočnobosanska udarna brigada.

- Udarina?! I ti si bio s njima; vidio si ih?

- Bio sam prvo s našim, Majevičkim bataljonom. I vidio sam većinu drugova. Vidio sam Cvijetina Mijatovića Maju, Ročka Čolakovića, Pašagu Mandžića Murata, Tošu Vujasinovića, vidio sam i neke drugove sa Birča - Branu Savića, Miloša Zekića i ostale.

- A pitaš li ti njih zašto nas zaboraviše?

- Ne. Nisu oni nas zaboravili - nastavi Dojčin. - Prilike su bile takve. U čitavoj istočnoj Bosni... Vidio sam se i s Franjom Herljevićem. Pričao mi je kakve je sve teškoće imao dok se odavde, krajem februara, prebacio do Ozrena. A kad je stigao tamo, o slanju neke pomoći na Majevicu - nije moglo da bude ni govora. Jer, i na mnogim drugim mjestima se nešto slično događalo ...

Zapara je nemilice gušila, mirisali su ostaci presušenog sijena, a Dojčin je, opirući se snu i umoru, i dalje odgovarao na naša zapitkivanja.

- ... Onu večer kada smo se u Novome rastali - nastavljao je on svoje kazivanje - prenoćim kod Alekse. Sjutradan, uz put, kupim u Bukovici, u dućanu, praznu petroljesku kantu i još neke sitnice, tako da četnicima izgleda kao da sam negdje radi toga išao, da se švercom bavim, i produžim uzbrdo ... Na određenom mjestu, kako smo se već bili dogovorili, čekao me je Lugonjić. I odmah smo se spremili... Od domobrana u Loparima, uz pomoć onih poznanika o kojima sam vam pričao, dobijemo propusnice do Tuzle i stignemo tamo bez ikakvih teškoća. Sve cestom ... A odatle, umjesto preko Zivinica, kako smo ranije namjeravali, udarismo uz dolinu Spreče. Uzdajući se u propusnice, glavna briga nam je bila da izbjegnemo susret s četnicima. I, sad da vidite belaja... Uz put, negdje ispred sela Dubnice, naidosmo na domobrane. Tu im je i posada nekakva. Uхватиše nas i pretresoše. Vele: propusnice, izdate u Loparima, važe do Tuzle i natrag, a vi, evo ...

- Uхватиše, veliš?! A izvještaj? - ogłosi se Đorđo.

- Eh! U cipeli. Nikako ih s nogu nisam skidao - odgovori Dojčin i nastavi.

- Doduše, imali smo unaprijed smišljenu priču: rekli smo kako u susjednom selu Požarnici imamo neku svojtu, te da smo, da bje posjetili, udarili zaobilazno ... I sada, davno će ga znati, možda su oni telefonom zvali i Lopare, možda su nas opet izvukli oni moji poznanici, rudari ... Ali, bilo kako bilo, nakon dva dana oni nas pustiše. Nastavismo put i, čim smo izašli iz sela, promijenimo pravac: pregazimo Spreču i dohvatismo se brda ispod Raševa. Tamo već nastaje »ničija zemlja«, a onda - slobodna teritorija. I, eto da vam ne dužim, stignemo tako do Sekovića. Odmah nađemo drugove iz Pokrajinskog komiteta i predamo im izvještaj. Sekretar komiteta, Iso Jovanović, čita i veli: »Ko su ovi drugovi »Brko« i »Brdak«? Kažem ja. Drago im svima. Pojma nisu imali kakvo je stanje na Majevisci i u Semberiji, mislili su da smo svi izginuli.

- I što osta toliko?
- Zadržaje me. Odmah bi oni krenuli na Majevicu, ali su morali da čekaju druga Svetozara Vukmanovića Tempa dok se ne vrati od Vrhovnog štaba. I eto, čim on stiže, i ja krenuh ovamo ...

Dojčin začuta i, obhrvan umorom, sjedečke zaspao. Spavao je mirno, a nas četvorica smo se za to vrijeme, nastojeći da ga ne probudimo, tiho dogovarali o poslovima koje smo, u vezi s dolaskom Brigade, morali da obavimo.

Najzad, i mrak počeo da se spušta. Ne čekajući ni da se dobro unoću - uvjereni da je došao kraj zaziranju i potucanju po jarugama i tavanima - izađosmo iz skrovišta, pozdravismo se s Mikom i krenusmo u susret novim i po narodnooslobodilački pokret na Majevidi i u Semberiji veoma značajnim događajima.²¹

Stevo Popović

ODBORNIK I OMLADINA NA KURIRSKIM RELEJNIM VEZAMA

U mnogim selima oko Prijedora, krajem 1941. i početkom 1942. godine razvio se narodnooslobodilački pokret, formirane su partizanske jedinice (čete i vodovi), omladinske jedinice, izabrani narodni odbornici, predstavnici omladine i žena, znači, narod je bio masovno uključen u oslobodilački pokret.

Relejne veze organizovano su održavane preko sela: Maričke, Rakelića, Miljakovaca, Petrova Gaja, Tomasice, Busnova, na pravcu Prijedor - Banja Luka, Krvavac - Sanski Most. Ova su sela zajedno sa drugima, sačinjavala slobodnu teritoriju i bila spona sa drugim slobodnim teritorijama i relejnim vezama u Bosanskoj krajini, posebno između planina Kozare i Grmeča.

U to vrijeme u osnovnim školama sela Miljakovci i Marička nalazile su se partizanske čete, a omladinske jedinice su izvodile obuku u selima Gradina i Busnovi.

U tim selima izabrani su narodni odbornici: Vuleta Bjelan - G. Marička; Jovan Prtenjak - D. Marička; Stojan Glamočanin - s. Rakelići; Petar Stojnić - s. Petrov Gaj; Mile Stojić - s. Busnovi i dr. Birani su, takođe, omladinski aktivisti i predstavnice žena. Svi su zajednički izvršavali akcije na prikupljanju hrane, odjeće, rušenju pruga i mostova, održavanju relejnih veza između partizanskih komandi, štabova, jedinica i sve druge postavljene zadatke.

Marička partizanska četa držala je važnu relaciju putnih pravaca: Prijedor - Omarska i Kozarac - Sanski Most. Na tim pravcima često su se kretale neprijateljske patrole, pa i veće formacijske jedinice, ostavljajući za sobom spaljena sela i ubijene nedužne odrasle ljude, majke i djecu.

Da bi se ovi pravci zatvorili za neprijatelja, formirane su seoske partizanske straže, koje su držali stariji ljudi i omladinci pod nadzorom odbornika. To je još više doprinijelo jedinstvu naroda, jer je svaki čovjek bio svjestan da mora sam čuvati svoju kuću i određenu teritoriju. Pored toga, svaki pokret neprijatelja bio je na vrijeme primjećen, a putem relejnih veza javljen partizanskim jedinicama, koje su ga spriječavale.

Jednog dana, na primjer, prenesena je vijest daje krenula njemačka vojska iz Prijedora na pravcu Rakelići - Marička. Vijest je brzo prenesena od strane odbornika i omladine štafetnim putem do partizanskih jedinica.

2) Zbog razvoja situacije 6. istočnobosanska udarna brigada na Majevicu nije stigla 5 avgusta 1942. godine, kao što je sa Dojčinom bilo dogovoreno, nego tek 12. septembra. Potom brigada prelazi preko Save u Srem. A nakon njenog povratka iz Srema, 28. novembra, dolazi i do poznatog boja na Maleševcima, u kome su majevički četnici do nogu potučeni. Za Vukosavce im je vraćeno Maleševcima.

Neprijatelj je osjetio to jedinstvo naroda i snagu njegovog otpora. Svaki omladinac, omladinka, odrastao čovjek i žena za njega su predstavljali partizanskog kurira. Ova ocjena neprijatelja nije mimoišla ni omladinca Čedu Trifunovića, koji je na putu za s. Rakelići naišao na neprijateljsku jedinicu koja ga je u hodu ubila.

Oštre represalije neprijatelja nisu mogle zaustaviti oslobodilački pokret naroda, pa ni pojedinca da se bori za svoju slobodu i da časno izvršava zadatke koje je postavljala revolucija i Komunistička partija.

Jedan detalj o tom smislu mnogo govori iako je za pisca ovih redova uvek ostao tajna. Krajem 1941. godine otac mi je zapovijedio da krenem u Prijedor kolima i da tamo prodam metar drva, jer je ostao bez novca, a bližio se Božić. Majka se protivila iz straha od neprijatelja u Prijedoru, a posebno od straže na mostu na Gomjenici. Majkin savet otac nije prihvatio, a ni ja. Uvijek sam volio izvršavati posao, posebno kad je u pitanju upotreba konjske zaprege.

U petak, koji je po običaju pazarni dan u Prijedoru, otac me je probudio rano, jer do Prijedora ima oko 12 km.

Pred polazak otac me je savjetovao da, ako me zaustavi straža na mostu na r. Gomjenici, traži legitimaciju i upita kuda idem, odgovorim kako vozim drva za prodaju, da sam maloljetan, te da nemam legitimaciju. Dalje mi je rekao, kad dođem na pijacu, da se zaustavim kod Jereze - česme sa vodom za piće, gdje će naići njegov prijatelj, te da za njega drva nosim.

Na putu za Prijedor sa stražom nije bilo teškoća. Na pitanja sam odgovarao po savjetu oca, što je stražar povjerovao i dozvolio mi prolazak.

Kad sam došao na pijacu, odmah mi je prišao čovjek srednjih godina, pitao čiji sam i dodao da su drva njemu upućena, što sam mu povjerovao.

Ovaj me kupac odveo preko Bereka ujedno dvorište na putu prema Brežičanima. Platilo mi drva, naredio da ih istovarim i da se odmah vratim kući.

Iz sijena na drvima gdje sam ja sjedio uzeo je pismo o kome nisam ništa znao i odmah je otišao. Kad sam se vraćao kući, na mostu preko Gomjenice stražar me opet zaustavio i pitao kuda idem, provjeravao i najzad dozvolio da nastavim put.

Po dolasku kući, ispričao sam ocu sve kako je bilo na mostu i u Prijedoru, na to se on nasmijao i kazao da sam dobar posao obavio.

Za mene je ostalo tajna pismo koje sam nosio, jer su oca 1944. godine ubili četnici.

Jovo Prtenjuk

VOD ZA VEZU PRVOG KRAJIŠKOG ODREDA

Kao učesnik NOB-a od 1941. godine, pre dolaska u vod za vezu 1. krajiškog odreda, bio sam u Sanskoj četi, a potom u 1. četi udarnog bataljona 1. krajiškog odreda.

U maju 1942, pošto su jedinice 1. krajiškog (Podgrmečkog) i 2. krajiškog (Kozaračkog) odreda privremeno zauzeli Prijedor, zaplenjeno je dosta materijala za vezu koji je podjeljen između 1. i 2. krajiškog odreda. Materijal koji je pripao 1. krajiškom odredu, prebacili smo na slobodnu teritoriju u Podgrmeč. Krajem maja iste godine privremeno je oslobođena i Bosanska Krupa, gdje je takođe zaplenjeno nešto materijala za vezu, pa smo i to preneli na slobodnu teritoriju. U Prijedoru i u Bosanskoj Krupi zaplenjeni su uglavnom telefoni M-33 i telefonski kabao PTK koji nam je dobro poslužio prilikom formiranja jedinice za vezu.

Nešto kasnije, 1. četa udarnog bataljona »pretresla« je Stari Majdan, Staru Rijeku, rudnik Ljubiju i neka okolna sela. Zadatak te akcije bio je, pored ostalog,

da svu zaplenjenu opremu i naoružanje iznesemo na slobodnu teritoriju Podgrmeča. Ja, kao stari vezista (služio sam kao vezista bivšu Jugoslovensku vojsku), nisam mogao »žmurke« prelaziti preko opreme za vezu, koja bi nam mogla poslužiti za organizovanje veze na slobodnoj teritoriji, kako u jedinicama odreda, tako i sa pozadinskim organima na teritoriji Podgrmeča. Zato sam jurio više za opremom za vezu nego za drugim materijalom i zbog toga sam došao u sukob sa svojim komandirom voda Lazom Marčetom. (Lazo je kasnije, u avgustu 1942, pobjegao u četnike). Do sukoba sa Lazom došao sam zbog prikupljanja bakrenih užadi koje su se mogle rasplesti, a žica poslužiti za polustalne linije. Lazo nije shvatio značaj tog materijala. Sukob je rešen u moju korist, pa smo Stevo Ćurguz (komandir naše čete) i ja, natovarili dvoje zaprežnih kola tim užadima u kolutovima i otpremili na slobodnu teritoriju u Lušci Palanku.

Po povratku naše čete u logor (u selo Fajtovci) ja sam se teško razboleo (upala pluća) i prebačen sam u partizansku bolnicu na Grmeču. Tamo su me posećivali drugovi iz moje čete, kao i drugovi koji su se počeli prikupljati da formiraju vod za vezu pri 1. krajiškom odredu. Nagovarali su me da pođem sa njima čim ozdravim. Ja nisam čekao potpuno ozdravljenje, već sam zatražio da pođem u svoju jedinicu. Doktor Korčagin, upravnik bolnice, napisao je jedno pismo, dao mi ga i rekao da pođem, najednom konjčetu, u komandu 1. krajiškog odreda.

Kada sam stigao u komandu odreda zatekao sam Petra Vojinovića koji mi je saopštio da više nisam za operativnu jedinicu i da se stavljam na raspoloženje Mjesnom narodnooslobodilačkom odboru u Bosanskom Milanovcu, s tim da me zaposle u pozadini. Saznavši za to, umesto da pođem tamo, krenuo sam u selo Fajtovce gde se nalazila jedna naša isturena telefonska stanica, za koju sam saznao od Rade Stojanovića. Stigavši u Fajtovce, krenuli smo (ja na konjčetu, a Rade Stojanović kao moj pratilac) u selo Lukavce u zaseok Prešfin'e i (amo smo stigli oko 20. juna 1942. godine, u sastavu voda za vezu čiji je kortafndVr Vrlo Stevo Džakula.

Vod je još uvek bio u fazi formiranja, ali je raspolagao materijalom za vezu koji je zaplenjen u Pri jedoru i Bosanskoj Krupi. Već je bio organizovao neke veze u odredu pomoću telefona M-33 i telefonskog jednožilnog kabla. Tih dana k nama su stigli i neki Kozarčani, vezisti, koje je predvodio Nikola Graonić. Oni su ušli u sastav našeg voda koji je tada brojao oko 27 starih vezista.

Pošto su se u to vreme događaji na terenu odvijali veoma brzo, dogovorili smo se Stevo Džakula, Nikola Graonić i ja, da pozovemo u vod za vezu 30 omladinaca i da ih obučimo za veziste, jer smo proračunali da, prema obimu radova koji nam predstoje, nismo u stanju da sa postojećim ljudstvom izvršimo sve postavljene zadatke.

Pošto još nisam bio osposobljen za lizičke napore, ja sam pored našeg ekonoma Bogdana Vukića, primio dužnost administrativnog sekretara voda. Trebalo je da vodim brojno stanje ljudi u vodu za vezu i, da prema brojnom stanju, svaki dan pravim trebovanje i da ga dostavljam, u palanačko vojno područje. To je bilo potrebno za dobijanje hrane za naš vod za vezu, jer je u Podgrmeču već funkcionisala ustaljena narodna vlast i ništa se nije smjelo raditi na svoju ruku, samovoljno.

U ljeto 1942. sastavio sam spisak omladinaca (po dogovoru nas trojice) i pisмено obrazložio naše potrebe i opravdane razloge za ovim omladincima. To je bilo potrebno iz razloga što je bilo vrlo teško dobiti omladinca, s obzirom na stanje na terenu. Zato su nam većinom poslali svoje kurire, jer drugih omladinaca na raspolaganju nisu ni imali.

Stevo Džakula je pošao u komandu odreda. Bilo nam je odobreno svih tri-deset omladinaca, no, mi smo kasnije dobili 20, a 5 smo prikupili sami svojim zalaganjem na terenu.

Prikupivši ove omladince u zaseoku Koritima (Lušci Palanka), Stevo Džakula je odredio mene i još neke stare veziste da, pored ostalih dužnosti, obučavamo omladince.

Pošto su nas sada događaji i vrijeme prosto jurili, to smo izvršavali raspored rada između nas četvorice: mene, Steve, Nikole i Bogdana. Ja sam bio zadužen za obuku omladinaca i za sve administrativne poslove, Stevo je pristupio prikupljanju gvožđa za kovanje nosača i održavao je vezu sa komandom odreda, a Nikola Graonić je imao na raspoloženju starije drugove i nastavio je da sa njima raspliće bakrene kablove za uspostavljanje polustalnih linija, jer nismo imali telefonskog kabla za tu svrhu.

Da bi što prije došli do stubova za podizanje polustalne linije, izvršio sam proračun i došao do zaključka da nam je potrebno oko 2000 stubova. Računajući na pomoćna sredstva koja će nam se naći pri ruci usput po trasama, tj. na seoske stožine, zatim drveće i ostalo - broj stubova smo smanjili na 1500 komada. Pošto je i to bila vrlo zamašna brojka sačinio sam dva trebovanja od po 750 stubova. Stevo Džakula je otišao u komandu odreda noseći trebovanja da ih potvrdi komanda i da naredi komandi palanskog područja da što prije nabavi stubove u Grmeču i da ih rasturi po već predviđenim trasama, kako smo mi to planirali.

Vrativši se iz komande odreda, Stevo mi je odmah predao trebovanja i ja sam prosto odjurio iz Korita u Lušci Palanku, u Vojno područje. Kada sam tamo pokazao trebovanja, drugovi u Području kao da su bili izvan sebe. Vikali su na mene i odbijali da se prihvate tog posla. Ja sam u potpunosti razumeo te naše drugove u Vojnom području i sve njihove muke i nevolje, ali oni nisu shvatali šta je to što nas tera na taj posao.

Zaista je bio problem gdje naći toliko ljudi za seču stubova i zaprege koja će sve te stubove rasturati po dalekim trasama za izgradnju polustalnih linija, kada su već bili gotovo sve dali na izgradnju velike bolnice u Koričanici i na izgradnju objekata za stotine vagona žita koje je trebalo skloniti ispred neprijatelja u Grmeč. Potom, tu su, u maju, prispele u Podgrmeč na desetine hiljada izbjeglica iz doline "oine. Trebalo ih je smestiti i obezbediti im ishranu. Sve je to moralo *oi gčinizovuti* vojno područje koje je poslove raspoređivalo na mesne narodnooslobodilačke odbore.

Da bi smirio drugove, obećao sam im da ćemo mi poslati dvadeset svojih drugova za seču stabala za stubove a da Vojno područje prikupi isti broj ljudi i potreban broj prevoznih sredstava. A pošto to neće biti velika stabla, već mala jelova, prečnika dvadesetak centimetara, posao može biti brzo završen. Drugovi iz Područja su se smirili. Nikola Graonić je prikupio naše starije veziste i krenuo je na seču stabala u Grmeču. Sve je išlo i brzo i dobro.

U isto vreme Stevo Džakula je prikupio dosta gvožđa za kovanje nosača. Mi smo angažovali kovača Mirka Cacanovića Praštala za kovanje nosača. Njemu su pomagali naši drugovi, a za ovaj posao bio je lično odgovoran Stevo Džakula. Ceo posao je bio na vreme završen.

Isprativši Nikolu Graonića na seču stabala ja sam preuzeo njegove poslove rasplitanje bakarne užadi s tim što sam pre podne vršio obuku sa omladincima, a posle podne, odmah posle ručka, bez odmora smo pristupali rasplitanju bakarne užadi.

Šesnaestog jula Stevo je pozvan u komandu odreda. Od njega je traženo da što pre uspostavi vezu preko brda Vitoroga do kuće Ilije Majstorovića, u selu Bošnjaci, i da tu postavi telefon. Dobivši zadatak, Stevo se vratio sav usplahiren, jer nismo imali toliko kablovske linije, tek se prikupljalo za izgradnju polustalnih linija. No, vremena nije bilo za jadikovanje, već smo onim materijalom koji je pristizao počeli graditi polustalne linije od telefonske centrale Operativnog štaba za Bosansku krajinu do brda Vitoroga. Odatle smo povukli kablovsku telefonsku liniju i već 21. jula bila je uspostavljena veza sa kućom Ilije Majstorovića. U to vreme još nismo znali zašto je ova telefonska veza potrebna. Ali već 24. jula tu je, u gaju na domak kuće Ilije Majstorovića, formirana 2. krajiška brigada i održan veliki narodni zbor.

Pošto su u Bosansku krajinu već bile pristigle proleterske brigade, zajedno sa Vrhovnim štabom, Operativni štab za Bosansku krajinu je razradio plan za osvajanje plodne saničke doline i za izvlačenje dozrelog žita ispred neprijatelja.

S tim u vezi smo, iznenada dobili zadatak, da što pre uspostavimo telefonsku vezu prema Medijem brdu i Sanićima. Mi smo cjelokupno svoje ljudstvo angažovali na izgradnji te polustalne linije. Za dva dana uspostavili smo polustalnu liniju od centrale Operativnog štaba za Bosansku krajinu do škole u Bijištu, gde se obučavalo oko stotinu omladinaca, prikupljenih na širokoj teritoriji oko Glamoča, Livna, Janjai Podgrmeča. Trebalo je da ti omladinci, posle obuke, popune proleterse jedinice.

Na bojištu nismo imali telefonsku centralu, već smo na kraju polustalne linije postavili jedan telefon M-33 i uz taj telefon još dva nemačka telefona M-33. Pošto nismo imali materijala da produžimo polustalnu liniju, mi smo odatle, sa bojišta, povukli kablovsku liniju za Medije Brdo, a zatim i drugi krak kablovskom linijom za brdo Smršnjak, u zaseok Jerkovići. Ta telefonska stanica je bila vrlo potrebna za izviđanje, jer je neprijatelj u junu zauzeo selo Djedovaču i zaposelo brdo Grubića Glavicu, odakle je vršio česte ispade na našu slobodnu teritoriju.

Noću 26., 27. jula naše jedinice su oslobodile Sanice. Za oslobodiocima su upućene radne omladinske brigade u Sanicu za prikupljanje žita. Dan kasnije oslobođen je Ključ. Mi smo odmah uputili Nikolu Graonića u Sanicu i Ključ da tamo demontira stalnu telefonsku liniju i da sav materijal prebaci u Lušci Palanku, jer smo nameravali graditi stalnu telefonsku liniju preko Grmeča za Petrovac i da povežemo Operativni štab za Bosansku krajinu sa Vrhovnim štabom u Drvaru. Dok je naša 2. krajiška brigada vodila ogorčene borbe oko Budina Hana, Nikola Graonić je razmontirao stalnu telefonsku liniju u dužini od oko dvadeset kilometara i sav materijal od nekoliko tona prebacio je u Lušci Palanku.

Dok je Nikola Graonić obavljao svoj zadatak Stevo Džakula je radio na pripremi izgradnje stalne telefonske linije preko Grmeča za Petrovac, a ja sam i dalje obučavao omladince i rasplitao bakarnu užad. Pošto su događaji tekli veoma brzo za nas veziste Podgrmeča nije bilo odmora, već smo radili od ranog jutra do mrklog mraka.

Prikupivši dosta materijala, mi smo već početkom avgusta 1942. godine sve svoje raspoložive snage angažovali na izgradnji stalne telefonske linije preko Grmeča da bismo povezali Operativni štab za Bosansku krajinu sa Vrhovnim štabom u Drvaru. Odmah, u početku, naišli smo na gotovo nesavladive prepreke, koje su mogli savladati samo drugovi rešeni na sve.

Razvlačenje čelične linije po bespuću Grmeča, bila je prosto igračka u odnosu na druge radove, jer se trebalo penjati na debele i visoke jele i bukve običnim penjalicama, potom kresati grane i običnim svrdlom uvrutati, na vrlo neugodnim mestima nosače i stavljati porculanske čašice, a uz to »gledati smrt« pred očima. Od svega je bilo ponajteže navlačiti tu tešku čeličnu liniju, ponedje na rasponima i do dvesta metara preko uvala i dolina, gde obične koturače i žabice vrlo lako pucaju. A kad bi usled velike težine i napetosti, ta već skoro nategnuta linija-pukla, naši drugovi bi pokunjili glave od nevolje.

Radeći na ovako teškim poslovima bez zaštitne opreme dlanovi su crveneli, a beli plikovi prskali i iz njih je curila bela vodica i sukrvica. No, niko se od drugova nije obraćao za lekarsku pomoć, iako je tu, na domaku, bila naša bolnica.

Od vrućine i zapare u velikoj šumi, sušila su nam se grla, tako da su drugovi graktali kao gavrani. I voda što smo je nosili sa sobom brzo je isparavala, a odeća i obuća, i onako slaba, vrlo brzo se iscepala.

Da bih bar malo ublažio ove napore, obratio sam se za pomoć Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Tu sam kod načelnika Operativnog štaba Voje Todorovića naišao na potpuno razumevanje. Po njegovom odobrenju redovno smo, dok je izgrađivana linija preko Grmeča, dobivali od Nedje magacionera kafu, šećer, čaj, so i pasulj, kao i potrebne količine masti i ulja za pojačanu ishranu. Dobivali smo i duvana.

Od odeće sam dobivao nešto vojničkih ili civilnih pantalona i pokoju bluzu, dok obuće nije bilo.

Već u drugoj polovini avgusta i ova najteža telefonska linija bila je uspostavljena. Za nas nije bilo odmora, jer smo odmah pristupili dogradnji telefonske polustalne linije starom trasom od Vitoroga pored drumca za selo Fajtovce, gde je postavljena telefonska međustanica, a zatim smo produžili kablovskom linijom preko sela Lukavica i uspostavili krajnju telefonsku stanicu u selu Bodviđača.

Potom je došla na red polustalna telefonska linija od centrale Operativnog štaba do Majkić Japre, i dalje za Potkalinje, a iz Potkalinja je povučena kablovska linija za Dubovin, dok je drugi krak povučen za Budimlić Japru i tamo uspostavljena krajnja telefonska stanica.

Najzad došao je red na našu najdužu telefonsku liniju: od Operativnog štaba za Bosansku krajinu u Grmeču za Agitprop u selu Gorinju, zaseok Zakovići, i dalje preko Srpske Jasenice za Suvaju, do naše partizanske radionice, gde su opremljena sva naša oružja i izgrađivane ručne bombe i puščana municija.

Dužina svih naših izgrađenih telefonskih linija, od maja do oktobra 1942. godine, iznosila je na teritoriji Podgrmeča oko 200 do 250 kilometara. Na njima je bilo oko trideset isturenih i međutelefonskih stanica.

Da bi onemogućio našu ofanzivu na Manjači, neprijatelj je iz dana u dan, u leto 1942. godine, vršio manje napade na našu slobodnu teritoriju. U toj situaciji naši vezisti su bili ujedno i izviđači na krajnjim telefonskim stanicama. Oni su i danju i noću sa tih svojih isturenih punktova motrili na svaki pokret neprijatelja i odmah su o svemu obavještavali komandu odreda preko teleonske centrale pri Operativnom štabu za Bosansku krajinu.

U slučaju neprijateljskog napada u pravcu neke od ovih naših isturenih telefonskih stanica, naši telefonisti su se povlačili u skokovima, od mesta do mesta, i stalno su obavještavali o neprijateljevom pokretu i snazi, a zatim bi se, po suzbijanju neprijatelja, isto tako postepeno pomerali za neprijateljem sve do svog starog isturenog mesta.

U septembru ili tačnije 19. septembra formirana je naša 6. krajiška brigada u Sanici. Tom prilikom naš vod za vezu 1. krajiškog odreda podeljen je na dva voda. U vod za vezu 6. krajiške otišli su pretežno omladinci i njihov komandir je bio Stevo Džakula, dok su većinom stariji drugovi ostali u vodu za vezu odreda, za čijeg je komandira imenovan Lazo Ponjavić. Mi smo ostali u sastavu voda za vezu odreda sve do zauzimanja Bihaća, gde smo se snabdeli opremom za vezu.

I naš vod učestvovao je u održavanju veze prilikom oslobađanja Bihaća. Posle oslobađanja Bihaća, priključeni smo 6. krajiškoj brigadi.

■ Btab 4. divizije smestio se, u toj našoj ofanzivi, u zaseoku Antonići, na Antoniću brdu, a štab 2. krajiške brigade u Ovanskoj, dok je štab 6. brigade ostao u Lukavicama.

[Vod za vezu divizije uspostavio je vezu iz Budimlić Japre između štaba divizije i Operativnog štaba za Bosansku krajinu, s tim što je prema Operativnom štabu za Bosansku krajinu koristio našu staru vezu iz Budimlić Japre do Operativnog štaba u Grmeču.

Kako 2. krajiška brigada nije imala svoj vod za vezu, to je naš vod za vezu uspostavio telefonsku vezu svojim materijalom između štaba divizije i 2. krajiške b' fgate, a zatim je povukao telefonsku liniju od štaba divizije do štaba 6. krajiške b' fgate, kao i od štaba divizije do naše artiljerije za podršku, smeštene u Lukav-

vicarni.

. pQJ^u i^e ujedno bila i naša prva veza postavljena za operativnu jedinicu u NOV

. Pošto nije imala većih uspeha na sektoru Kozin, Ljubija, Stara Rijeka i Stari Majdan, jer je tu neprijatelj skoncentrisao svoje jake snage u odbrani rudnika Kozina, Ljubija i Stara Rijeka - to je 4. divizija prenela svoja dejstva na sektor Bosanskog Novog i već između 26 i 27. novembra, 4. divizija je odbacila neprijatelja u Bosanski Novi. Zatim je usledio napad na Bosanski Novi, i samo zahvaljujući blindiranom voz, neprijatelj se održao u gradu. Mi smo iz Bosanskog

Novog izvukli dosta opreme i naoružanja. I tu je naša veza odigrala krupnu ulogu, jer je u stopu pratila naše komande sve do isturenih položaja u Bosanskom Novom.

Svoja dejstva 4. divizija prenosi prema Sanskom Mostu i već između 10 i 11. decembra, naše snage napadaju neprijateljeve utvrđene položaje na sektoru Brajića Tavan - Djedovača - Mačkovac.

U ovom napadu štab 4. divizije se smestio u kući Gojka Ćurguza u selu Bošnjaci, a štab 6. brigade u osnovnoj školi u Bosanskom Milanovcu (Eminovci). Štab 1. krajiškog korpusa smestio se u selu Kamiča ispod brda Mulež.

Da bi uspostavili telefonsku vezu između Operativnog štaba za Bosansku krajinu i štaba korpusa, vod za vezu 1. krajiškog korpusa se uključuje na brdu Vitoroga, na našu staru polustalnu liniju i vuče kablovsku liniju jugozapadno i jugoistočno od brda Lisac i spušta se preko Lončarevca u selo Dabar, zatim produžava dalje preko sela Dabra i Kljevaca i, premostivši reku Sanu, uspostavlja telefonsku vezu između Operativnog štaba za Bosansku krajinu i 1. krajiškog korpusa. Ta telefonska veza bila je dugačka oko 30 kilometara.

Vod za vezu 4. divizije povukao je svoju telefonsku liniju sa istog mesta na brdu Vitoroga do štaba divizije u selu Bošnjaci (zaseok Ćurguzi) i dalje do rezervnog komandnog mesta u selu Dabru. Vod za vezu 6. krajiške brigade povukao je liniju od štaba 6. krajiške brigade u školi u Bosanskom Milanovcu (Eminovci) do rezervnog komandnog mesta u selu Dabru. Vod za vezu 4. krajiške divizije povukao je i drugu kablovsku liniju iz sela Bošnjaci do sela Suhača, gde se nalazila komanda 2. krajiške brigade.

Ove naše telefonske veze trajale su samo do našeg napada na neprijateljeve položaje, a zatim su vučene nove kablovske linije dalje za našim jedinicama, po osvajanju sela Djedovače. Štab 6. krajiške brigade premestio se iz škole u Bosanskom Milanovcu (Eminovci) u zaseok Kljujići u selu Djedovači, a za štabom 6. krajiške brigade vučena je i telefonska linija sve do zaseoka Kljujići.

Pošto je sledećih dana usledio opšti napad snaga 6. krajiške brigade s jedne strane, i 5. krajiške divizije sa druge strane, na Sanski Most, naši su vezisti povukli kablovsku liniju za komandom 1. bataljona 6. krajiške brigade sve do na domak mosta u gradu na reci Sani. Ta naša kablovska linija je bila dugačka oko 20 kilometara, jer se nije smela prekinuti veza sa štabom 4. divizije.

Pored naših telefonskih kablovskih linija, i vezisti koji su radili za račun naše artiljerije za podršku, a koja se nalazila u selu Dabar, povukli su telefonsku liniju preko Dubokog doca do na Lijevu Glavicu i tu su uspostavili svoju osmatračnicu, tako da smo mi morali sada vući jednu kablovsku liniju od štaba 6. krajiške brigade do njihove osmatračnice.

I u četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi sve naše isturene veze ponovo su odigrale značajnu ulogu, jer su naši telefonisti bili ti koji su se poslednji povlačili u skokovima pred neprijateljem, od mesta do mesta, stalno obavestavajući o neprijateljevim napadima.

Zbog prodora neprijatelja na našu slobodnu teritoriju Podgrmeča, štab 6. krajiške brigade jednim svojim delom i delom štaba 4. krajiške divizije smestio se u kuću Đure Aničića u selu Grdanovci, dok je drugi deo štaba 6. brigade i štaba 4. krajiške divizije smešten u selu Lipniku.

Bilo je neophodno da se uspostavi nova telefonska veza između ovako razdvojenih delova obe komande. U nedostatku kablovske linije, ponovo je došlo do izražaja razmontiranje jednog dela polustalne linije na trasi Lušci Palanka—Fajtovci, zapravo njenog kraka prema Fajtovcima, i uspostavljanja te posluštalne linije na trasi selo Grdanovci preko sela Bošnjaci do Vitoroge, a odatle dalje kablovskom linijom sve do sela Lipnika. Tako su bili telefonski povezana ova dva dela komande sve do nemačke prodora u selu Fakup i dalje u Korita i Benakovac, 25. januara 1943. godine, kada su prekinuli tu našu telefonsku vezu.

Kad su Nemci prodrli u Lušci Palanku i počeli da nadiru za našim snagama, koje su se povlačile padinama Grmeča prema selu Jelašinovci, trebalo je brzo uspostaviti telefonsku vezu sa tim našim snagama u povlačenju. Tako je ponovo

došla do izražaja ona naša stara polustalna linija od Operativnog štaba preko sela Jelašinovci za Medije brdo i Smršnjak, jer je tada taj deo terena postao glavno bojište jer su neprijateljske snage sa svih strana nadirale u pravcu sela Jelašinovci gdje se nalazilo oko 15 do 20 hiljada izbjeglica iz sela u Podgrmeču, kao i izbeglica iz Korduna i Banije.

Smatrajući da obuhvataju našu komandu sa svih strana, Nemci su danju i noću jurišali prema selu Jelašinovci sve do one sudbonosne februarske noći između 13/14. februara, kada je 6. krajiška brigada sačekala promrzle borce 2. i 5. krajiške brigade iz Grmeča i sa svima zajedno, izbeglicama i promrzlim boricima, po nesnosnoj zimi i snegu izvršila svoj noćni marš iz sela Jelašinovci preko Zvečka i Gornjih Miljevića, zatim Gradine i sela Grdanovci, Bošnjaci, Vitoroga, u selo Lipnik. Tako je savladala 25 do 30 kilometara i spasila se. Nemci su 14. i 15. februara udarili u prazno.

Ja sam se, kao komandir prvog odeljenja i ujedno Stevin zamenik, tu na Lipniku rastao od svojih drugova vezista i već 25. februara otišao sam na Medije brdo po zarobljenu nemačku radio-stanicu, koju je zarobio Georgija Tutuš, iz sela Jelašinovci. Zatim sam, noseći tu radio-stanicu, kao radio-telegrafista, upućen u štab 4. krajiške divizije, koja se vratila iz Šatora i Kozila, gde je stigla, povlačeći se ispred Nemaca.

Drago Veselinović

TUZLANSKA KURIRSKA MREŽA

Mjesni komitet KOJ u Tuzli je, gotovo za sve vrijeme ilegalnog rada, posebnu pažnju posvećivao organizovanju i održavanju što redovnijih veza sa slobodnom teritorijom, višim partijskim rukovodstvima, partizanskim jedinicama na Majeveci, Ozrenu i Birču, kao i s partijskim organizacijama i uopšte ilegalnim pokretom u okolnim gradovima. Većina tih veza uspješno je funkcionisala. Bilo je i kraćih prekida, ponekad zbog propusta organizacije ili pojedinaca, ali češće sticajem okolnosti koje su bile van moći i domašaja naše organizacije, koja bi, bez tih veza i održavanja kanala, naročito sa slobodnom teritorijom, ostala izolovana, odvojena od opštih zbivanja, okrenuta sebi.

U februaru 1942. godine, poslije napada četnika na Majevički NOP odred i likvidiranja njegovog štaba u Vukosavcima, Mjesni komitet se, iznenada, našao potpuno odsječen od tog područja, s kojim je dotle bio stalno u vezi preko kanala u selima Soline i Piskavice, te u Gornjoj Tuzli, gdje su naše javke održavali iskusni i provjereni ljudi. Tako se dogodilo da su kuriri ustaničke Majevice prestali da dolaze na određene javke, a kuriri iz grada nisu znali kako i kome da idu na Majevicu. Došlo je do trenutne zbunjenosti. Osjećala se potištenost i kod mnogih rodoljuba i simpatizera NOP-a. Ljudi su čuli da se nešto ozbiljno zbilo na Majeveci, mada nisu tačno znali o čemu se zapravo radi. Upravo koristeći to što su nam nedostojale prave informacije, neprijateljska propaganda je tih dana u Tuzli poprimila do tada nepoznate razmjere. Preko ustaške razglasne stanice gotovo iz sata u sat je saopštavano o porazu partizana na Majeveci, o »uništenju komunista«. Ustaše su se hvalile i prijetile da će tako proći svi »komunistički banditi« i oni koji ih pomažu. Pronosile su se svakojake verzije: daje pobijeno oko 200 partizana, da su svi Tuzlaci u odredu poginuli i razne druge laži. Našim drugovima obraćale su se zabrinute porodice čiji su najbliži bili u Majevičkom NOP odredu. Mi smo ih smirivali, govorili da su to, sigurno, laži, sračunate na demoralizaciju naroda, ali im vijesti o pravoj istini nismo mogli dati, jer nismo imali veze sa Majevicom, Tuzlom, najbližim ustaničkim krajem. Tu vezuje trebalo što prije uspostaviti.

Nekoliko pokušaja preduzetih u tom pogledu ostalo je, u prvo vrijeme, bez rezultata. Onda je, negdje sredinom proljeća 1942. godine, odlučeno da dva-tri naša druga pođu na Majevicu. Bili su to skojevci koji su i do tada dobivali slične zadatke. S praznim ruksacima na leđima, krenuli su preko Soline i Doknja u pravcu najbližeg majevičkog sela Jablanice. Domobranskim patrolama i seoskim legionarima, na koje su uz put nailazili, objasnili su da idu u sela radi nabavke hrane za svoje porodice i ovi su ih propustili. Onda su na prilazima Jablanici naišli na prve četnike, koji su se, ubrzo, pokazali kao neočekivano govorljivi i otvoreni. Skojevci su, pak, bili veoma obazrivi, i samo su pažljivo slušali i gledali, kloneći se onih četnika koji su im, u razgovoru, označeni kao opasni. Tako su se, u jablaničkom zaseoku Abadžići, gdje se nalazio i štab četničkog bataljona, uspjeli povezati sa starim partizanskim saradnicima - mještanima koji su skrivali partizanske ranjenike i činili sve da zarobljeni partizani, za koje su četnici pretpostavljali da su komunisti, ne budu likvidirani. Zatim su skojevci stupili u kontakt sa pouzdanim ljudima u štabu bataljona, pa i sa samim komandantom. Ispalo je da je taj bataljon samo formalno, po imenu, bio četnički, a u stvari je pretežno bio sastavljen od dojučerašnjih partizana i drugih rodoljuba koji ne vole četnike, ali su se silom prilika, poslije pogibije partizanskog štaba na Majevisi, našli ovdje, privremeno. Istine radi, gotovo kompletan, ovaj bataljon je, nailaskom 6. istočnobosanske brigade, prešao našim jedinicama, što je bila zasluga komunista i drugih rodoljuba koji su ostvarili svoj uticaj u njemu. Čak je i komandant bataljona bio pod njihovim uticajem, tako daje omogućio i pomogao da se pojedini ozloglašeni četnici likvidiraju, a neki drugi neutrališu.

Ponovno uspostavljanje veze sa Majevisom, povezivanje ove dvije organizacije i međusobno informisanje o radu i stanju na svojim područjima, bilo je od velikog značaja i predstavljalo obostrano ohrabrenje u toj teškoj situaciji. Od tada su nastavljeni redovni kontakti, kao i zajednički rad na pojedinim zadacima: pripremanje naših ljudi u četničkom bataljonu da u pogodnom momentu, tj. čim se pojave naše jedinice na Majevisi, organizovano prevedu ovaj bataljon; zatim, obavještanje drugova na Majevisi o vijestima do kojih je tuzlanska organizacija mogla doći, o borbi i uspjesima naših jedinica u Bosni i uopšte zemlji, o stanju na Istočnom frontu; prebacivanje i sklanjanje na Majevisu naših ljudi iz grada kojima je prijetila opasnost od provale i hapšenja, itd.

Naš kanal za Majevisu preko sela Soline imao je svoj glavni oslonac u Alji Ramadanoviću Bijeljincu, koji je u selu držao manju trgovačku radnju. To je bio jednostavan, narodni čovjek, koji tada nije bio član Partije. Činio je velike usluge pokretu izvršavajući mnogobrojne delikatne i riskantne zadatke. Kroz njegovu kuću prošle su stotine kilograma materijala za slobodnu teritoriju. U njegovoj kući, nadomak gradu, mogli su se zateći ilegalci i partizanski rukovodioci, između ostalih i Džemal Bijedić, Tempo i dr., ili partizani koji su silazili sa Majevice po materijal - u momentu kad su ustaše ili policajci odnekud iznenada izbijali. Ali Aljo je nekako uvijek uspijevao da, svojom smirenošću i prirodnom snalažljivošću, otkloni opasnost. Sa ustašama, policajcima i agentima s nekom čudnom lakoćom se prosto poigravao i »smirivao« ih kutijom cigareta, flašom rakije, nekim vicem i si. Svojim zaprežnim kolima, često do vrha napunjenim oružjem, municijom ili sanitetskim materijalom, prolazio je, vraćajući se iz grada u Solinu Brčanskom maltom, koju je kontrolisala domobranska straža, a povremeno i agenti. Poznavajući ga, oni su Alju puštali bez zaustavljanja, ali on obično nije htio proći, a da makar malo ne zastane na Malti i porazgovara sa stražarima, ispriča im pokoji vic i smijući se nastavi put. Za svaki slučaj Aljo je uvijek na svoja kola odozgo nabacao neku robu za svoju radnju; podižući poneki put namjerno ceradu sa kola, davao bi stražarima jabuku, krušku, cigaru, i štogod drugo.

Za održavanje i funkcionisanje tog kanala veza sa Majevisom, pored članova Partije, zadužena je i specijalna grupa skojevaca, koja je tokom 1942. i 1943. godine obavila mnogobrojne zadatke. Radili su na prebacivanju velikih količina najraznovrsnijeg materijala za naše jedinice, koji se organizovano sakupljao od naroda u nekoliko za to određenih centara - magazina u raznim dijelovima gra-

da i u bližoj okolini - Kojšino, Brdo, Centar, Pol je, Solina, Tušanj, Srpska varoš, Moluhe i dr. Oni su prebacivali ljude u partizane, prenosili poštu iz grada na Majevicu i obratno. Prihvatili su i prebacivali rukovodioce sa slobodne teritorije u grad i iz grada na slobodnu teritoriju. Među njima su bili: Muhamed Sadiković Škrab, (godine 1943. ubijen od četnika na Majevidici), koji je duže vrijeme ilegalno djelovao u Tuzli, zatim Svetozar Vukmanović Tempo, koji je 1942. godine, na putu za Sarajevo, prošao kroz Tuzlu i dr. Nimalo slučajno, ni na ovom, kao ni na ostalim kurirskim kanalima veza, nijednom nije došlo do provale iako su to bili poslovi takve prirode daje opasnost stalno bila prisutna, ali u nekoliko slučajeva i u zadnji čas otklonjena.

Postojao je pri MK KPJ za Tuzlu i poseban aktiv kurira, sastavljen od desetak skojevaca, te nekoliko javki u gradu, na koje su stizali kuriri iz drugih gradova i sa slobodne teritorije. Za te zadatke su određivani skojevci pored ostalog i zato što se najčešće radilo o dječacima, koja će, vjerovali smo, izazvati manju sumnju neprijatelja da se bave takvim poslovima.

Naše kurirske veze i kanali kojima smo se povezivali sa slobodnom teritorijom, sem preko Soline, Piskavice i Gornje Tuzle, išli su i pravcem: Ravna Trešnja - Živinice - Matijevidici, a odatle za Birač, Šekoviće i preko Lukavca za Ozren, zatim preko Moluha - Tinje - Srebrenika, itd. Za održavanje veze sa Birčem bio je zadužen Lazar Tešić, u čiju kuću su nekoliko iskusnih skojevaca, među kojima i Rifat Karić, često prebacivali pakete i poštu namijenjene za ustanički Birač.

Za prihvatanje kurira koji su dolazili iz Sarajeva bio je zadužen kožarski radnik Mehmed Hukić, skojevac. Njemu su vrlo često dolazili kuriri iz Sarajeva i nekih drugih mjesta, donoseći i odnoseći poštu sa izvještajima i razni drugi materijali. Jednom prilikom je policija, na osnovi nekih sumnji, zatvorila Mehmeda, pa je Vladimir Perić Valter naredio da se odmah sklone svi drugovi koji su bili s njim u vezi, dok se ne vidi o čemu se radi. Tako je učinjeno. Međutim, policija je, ne raspoložujući nikakvim podacima, ubrzo pustila Mehmeda.

Kurire iz Kladnja, sa izvještajima Skrabu i Valteru, prihvatao je Ramo Iljazović, slastičarski radnik.

Poslije povlačenja Majevidickog, a potom i Ozrenskog NOP odreda, Birač je, «u drugoj polovini 1942. godine, ostao jedina slobodna teritorija s kojom je rukovodstvo ilegalnog pokreta u Tuzli imalo vezu, ali je i ona bila neredovna i dosta nesigurna. Tako je ostalo do povratka 6. istočnobosanske brigade na Majevicu, u septembru 1942. godine. Ta odsječenost od slobodne teritorije je, iako je riječ o relativno kratkom periodu, dosta negativno uticala na organizaciju NOP-a u Tuzli. No, i ta je barijera probijena, poteškoće savladane.

Za sve vrijeme NOR-a postojale su i organizovano djelovale kurirske veze u samoj Tuzli. »Mjesni kuriri« prenosili su poruke mjesnih rukovodstava Partije i SKOJ-a partijskim ćelijama i skojevskim aktivima, ili pojedincima, i obratno. Oni su sazivali sastanke, upozoravali pojedine drugove da se na vrijeme sklone pred opasnošću, prebacivali razni materijal iz jednog punkta u drugi, itd.

Svi kurirski zadaci su shvatani i prihvatani sa najvećom ozbiljnošću. Na tim opasnim poslovima radilo je i više dječaka od 14 i 15 godina, ali su ih oni izvršavali sa krajnjom ozbiljnošću, čak i kad su bile veoma delikatne situacije. Istina, s njima se, kao i s drugim ilegalcima, radilo dosta temeljno; oni su prolazili i kroz izvjesnu obuku, kako bi bili što spremniji i za one situacije u koje su mogli zapasti pri izvršavanju zadataka. No, vremena za takvu obuku je bilo premalo, a njihovo životno iskustvo oskudno, ali su sve to nadoknađivali odanošću NOP-u, odlučnošću da pomognu u borbi za slobodu, hrabrošću svojstvenom skojevcima u toj svakodnevnoj borbi na tom svojevrsnom frontu. Kad su ti mladići i djevojke, već prekaljeni u vatri ilegalnog rada, otišli u partizane - oni su sa isto takvim žarom i odlučnošću nastavili da se bore s oružjem u ruci. Mnogi od njih su ostavili svoje mlade živote boreći se u raznim krajevima zemlje. Kada to pišem pred očima su mi likovi Laleta Milanovića, Izudina Muharemagića, Jaroslava Hodovskog, Sretena Vasića, Slobodana Holovca, Zdravka Kolakovića i još mnogih boraca ilegalnog pokreta u Tuzli. Oni i desetine njihovih drugova su se, na

kurirskim i drugim zadacima iz domena održavanja veze, u plimama i osjekama, na uspjesima i propustima ilegalnog pokreta u Tuzli, kalili i izrastali u junake.

Boravak i djelovanje Vladimira Perića Valtera u Tuzli značajno su uticali na rad organizacije NOP-a u cjelini, a posebno na dalji razvoj i jačanje partijskih i političkih, a time i kurirskih i drugih veza. On je u grad, u svojstvu partijskog instruktora, došao početkom jeseni 1942. godine. Situacija u Tuzli tada je bila veoma teška. Grad je bio, tako reći, preplavljen Nijemcima, ustašama, policajcima i raznim agentima i konfidentima. Opasnosti, često i one koje se nisu mogle predvidjeti, bile su mnogobrojne. To je od Mjesnog komiteta KPJ zahtijevalo izuzetnu organizovanost, mobilnost i krajnju budnost i predviđanje i najmanjih detalja, kako bi se Valterov ulazak u grad i sam smještaj obavili u najvećoj konspiraciji. Ne samo da nije smjela doći u pitanje njegova bezbjednost, nego se moralo voditi računa da njegov boravak u Tuzli za sve vrijeme ostane u potpunosti tajnosti. U stvari, za Valterovo prisustvo u gradu znali su samo oni rijetki drugovi i drugarice koji su, po svojoj ulozi i prirodi zadataka u organizaciji, morali da kontaktiraju s njim.

Za Valterov ulazak u grad izabran je, kao najpovoljniji, pazarni dan, kada je u grad, i u tim ratnim prilikama, dolazilo dosta seljaka. Preobučen u odijelo majevičkog seljaka, Perić je krenuo iz Jablanice i preko Crnog blata i Soline ušao u Tuzlu. S njim je, zajedno sa grupom majevičkih seljaka koji su išli na pijacu, u pratnji bio ijedan od drugova iz Jablanice, koji je i ranije, po zadatku, dolazio u Tuzlu.

Na dva-tri dana prije Valterovog dolaska u Tuzlu obaviješten sam od Mustafa Vilovića, sekretara Mjesnog komiteta, da će »jedan vrlo odgovoran drug sa slobodne teritorije« prvo doći u moj stan. Zbog toga sam bio na nogama od ranog jutra, svaki čas pogledajući kroz prozor. Negdje oko 9 časova stigao je mlad i naočit čovjek i počeo sa ugovorenim lozinkom: »Hoćete li kupiti graha?« na šta sam mu odgovorio: »Hoću, ali bih radije uzeo kupusa«. To je bio prvi Valterov direktni kontakt sa našom organizacijom. Tada smo u stanu bili samo ja i moja majka, koja se u takvim prilikama lako snalazila i bila na njih naviknuta, jer su sa mojim najstarijim bratom Ratkom, predratnim članom Partije, često u kuću dolazili pojedini komunisti, mahom ilegalci, iz Tuzle i drugih mjesta, kao Cvijetin Mijatović Majo, Rato Dugonjić, Enver Šiljak, Pašaga Mandžić i drugi. Voljela je, kao i mnoge majke komunista, da joj se dođe u kuću i bila je sretna kad je razgovarala s drugovima svoje djece, kad ih je mogla lijepo ugostiti i sa svoje strane im obezbijediti pogodne uslove za njihov boravak, sastanke, itd. Zbog toga je i sada Valtera - ne pitajući ni koje ni šta hoće a pogađajući sve to nepogrešivim majčinskim instinktom - dočekala kao svog sina, nastojeći da se što prijatnije osjeća pod njenim krovom. I bilo joj je krivo što je kod nas ostao veoma kratko, kao da je hteo samo da predahne od duga i naporna puta.

Istog dana Valter je, tek je pao mrak, preobučen u gradsko odijelo, prešao u drugi stan, predviđen za njegov stalni smještaj. Odsjeo je kod Dese, supruge uglednog profesora tuzlanske gimnazije Rade Jovanovića.

Za vrijeme boravka i rada u Tuzli Perić je imao tajni nadimak Braco i tako su ga u razgovoru svi oslovljavali. On je brzo upoznao stanje u organizaciji i političko raspoloženje u gradu, te ocijenio da ovdje, i pored najstrože ilegalnosti, postoje svi uslovi da organizacija Partije i NOP-a u cjelini učini još odlučnije korake u svom proširivanju. On se, recimo, energično založio za to da se skojevci, koji su se svojim radom i držanjem isticali u akcijama, smjelije primaju u Partiju, nezavisno od njihovih godina, što je bilo svojevrsno priznanje i nekim našim hrabrim kuririma.

Svojim radom i korisnim savjetima Perić je doprineo da se naša organizacija, iako u vrlo teškim uslovima ilegalnog rada, aktivnije postavi, da se izvrši niz važnih i složenih zadataka, da se pri tom izbjegnu sve opasnosti od provala. Svojim radom i hladnokrvnim držanjem ulivao je ljudima pouzdanje i hrabrost u

izvršenju svakog zadatka. On se izvanredno mnogo brinuo za konspiraciju, a da je pri tom nije mistifikovao.

Kada je pojedine drugove, članove Partije ili SKOJ-a, slao na teške zadatke (odnošenje izvještaja na oslobođenu teritoriju, ili u pojedina okupirana mjesta, prebacivanje ljudi u partizane i dr.) pokazivao je takvu temeljitost i preciznost da se sve to pojedinim drugovima, naročito onim najmlađim, ponekad činilo i pretjeranim. Povjeravajući takve zadatke, Braco je znao gotovo satima uporno i strpljivo razgovarati s čovjekom, ulazeći, po potrebi, i u najsitnije detalje - kako bi se predvidjele sve eventualnosti, predupredile moguće posljedice.

Posebno je razvio aktivnost na prikupljanju podataka o neprijatelju: snazi, brojnom stanju, naoružanju i rasporedu njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica u Tuzli i okolnim mjestima, kao i o njihovim obavještajnim planovima. Ti i drugi podaci su redovno, po kuririma, upućivani Oblasnom i Pokrajinskom komitetu KPJ, adresirani na konspirativna imena pojedinih drugova. Oni su poslužili štabovima jedinica NOP prilikom razrade plana za oslobodenje Tuzle i okolnih mjesta. Pokazalo se da su ti podaci, dobiveni od naših ljudi zaposlenih u neprijateljskim ustanovama, bili tačni.

Perić je u Tuzli podržao i stalno podsticao praksu redovnog, tačnog i blagovremenog informisanja članstva Partije i SKOJ-a, pa i što širih antifašističkih slojeva naroda, o pravom stanju u tuzlanskom kraju i stanju na savezničkim frontovima, u čemu je vidio garanciju mobilnosti ljudi na zadacima i uspjeha u akcijama. Pratio je sve reakcije masa na pojedine događaje i uopšte raspoloženje u gradu, o čemu je često slao izvještaje odgovornim drugovima na oslobođenoj teritoriji. U sklopu toga, nastojao je da se učvrste ranije i uspostavljaju nove kurirske dizeve sa nizom drugih mjesta u kojima su djelovale ilegalne organizacije.

Za vrijeme Perićevog boravka u Tuzli bilo je nekoliko opasnih situacija u koje je on upadao, a koje se, i pored sve budnosti, nisu mogle predvidjeti. Ali je svaki put - zahvaljujući brizi i odvažnosti ljudi koji su bili zaduženi za njegovu bezbjednost, kao i njegovoj snalažljivosti i prisebnosti - uspješno otklonjena opasnost. Ustaše i Nijemci su, recimo, s vremena na vrijeme, vršili iznenadne i brze noćne pretrese grupa kuća u raznim dijelovima grada, uključujući i kvart u kome je Braco stanovao. Ali nijednom nisu uspjeli da iznenade organizaciju; nekada i u zadnji čas obavješteni, drugovi su uspijevali da Vladu prebace u drugi, prethodne noći pretreseni dio grada. Tu su smjeli tuzlanski kuriri, takođe, imali svoju značajnu ulogu.

Miso Vokić

VEZE U CRNOJ GORI U TOKU 1942. GODINE

Na početku 1942. Lovčenski NOP odred je, računajući i brojno stanje ilegalne i veoma agilne partizanske jedinice u Cetinju, imao blizu 1.500 partizana koji su položili zakletvu (među njima dvije trećine s puškom). Bilo je i 15 teških mitraljeza, 13 puškomitraljeza, itd. U jednom izvještaju štab tog odreda je, 1. januara 1942. godine, izvijestio Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku i o aktivnosti jedinice u Cetinju, organizovanju obavještajne službe u gradu, te o tome da »postoji mogućnost nabavke manjih telefona i manjih telefonskih centrala, pa bi se, pomoću žice koju kidamo, mogla uspostaviti krać^e telefonska veza. O ovome ćemo voditi računa i pokušati sa iznošenjem«.

U vezi sa ovim izvještajem uslijedila je i naredba štaba odreda ilegalnoj partizanskoj jedinici u Cetinju da se iznosi što više telefonskog materijala iz grada. U jednom opširnijem dokumentu, pod rednim brojem 1. stoji: »Prema Vašem

izvještaju, postoje mogućnosti nabavke i iznošenja manjih telefonskih aparata i telefonskih centrala, te vam ovim putem poručujemo da preduzmete smjesta sve potrebne mjere da nabavite iste i da organizirate sa vaše strane njihovo iznošenje. Za nas je ta stvar potrebna i važna te vam skrećemo pažnju da stvar shvatite najozbiljnije. Predstavljajući veliki uspjeh za vas ako dodemo do izvjesnog broja pomenutih stvari...«

Veljko Ivanišević, tt-mehaničar iz Cetinja, koji je otišao na slobodnu teritoriju i priključio se jedinicama Lovćenskog NOP odreda, počeo je da radi na uspostavljanju telefonske veze Čevo - Resna - Bata. Štab Lovćenskog odreda naredio je štabu Čevsko-bjeličkog partizanskog bataljona da mu stavi na raspolaganje dovoljan broj partizana, potrebnih za obavljanje ovog posla. »Za uspostavljanje veze između Čeva i Bate, Štab će zatražiti pomoć u partizanima bataljona Cucko-čekličkog. Ovaj posao se ima izvršiti u što kraćem vremenu, stoga će Štab bataljona nastojati da rad teče nesmetanom brzinom.

Ovo smatrati ozbiljnim i hitnim, pa prema tome mu treba posvetiti najveću pažnju.«

Štab Lovćenskog NOP odreda je, u nastojanju da na oslobođenoj teritoriji uspostavi što više telefonskih veza, naredio 18. januara svim partizanskim jedinicama na njegovom području kojima se bude obraćao Veljko Ivanišević sa Cetinja, »da mu u svemu pomognu prenijeti telefonski materijal koji je neophodan radi uspostave telefonskog saobraćaja na izvjesnim krajevima oslobođene teritorije.«

Nekako u isto vrijeme, 11. januara, štab Durmitorskog NOP bataljona piše Štabu Lovćenskog NOP odreda i moli da se, preko Veljka Ražnatovića ili Branka Markuša, nabavi što više telefonsko-telegrafskog materijala.

FORMIRANJE POŠTA NA DURMITORSKOM PODRUČJU

U drugoj polovini 1941. i prvoj polovini 1942. skoro čitavo područje Durmitora, uključujući i Pivu, bilo je slobodna teritorija. Već u novembru 1941. godine uglavnom je bilo završeno organizovanje mreže organa narodne vlasti. Gotovo svi »vojni obveznici« bili su pod oružjem, organizovane su pozadinske vojne vlasti, slobodna teritorija bila je obezbeđena od iznenadnih upada neprijateljskih snaga. Svi mjesni centri povezani su telefonskim linijama i redovnom kurirskom službom sa Zabljaka. Sam Žabljak bio je sjedište Štaba odreda, Sreskog komiteta Partije, Sreskog NO odbora, Komande mjesta, partizanske bolnice i dr. Svi oni bili su povezani telefonskom vezom. Funkcionisale su mjesne straže i patrole.

Durmitorski NOP odred i narodnooslobodilački odbori su, već u prvim danima ustanka, a naročito kasnije, tokom osmomjesečnog slobodnog života na durmitorskom području, organizovali poštansku, telefonsku i kurirsku službu, koja je, iako u teškim uslovima, besprekorno funkcionisala.

Povjerljivu poštu prenosili su kuriri - skijaši. Pri štabovima je bilo po nekoliko mladih ljudi sa skijama, koji su u rekordnom vremenu prelazili velike razdaljine. Tako je kurir iz Zabljaka stizao u Šavnik, naravno na skijama, za manje od dva sata. Kuriri su često išli za Foču, gdje se nalazio Vrhovni štab, zatim u Gornje Polje i u Sandžak. I pošta od Glavnog štaba upućena Vrhovnom štabu i obratno najčešće je išla preko Durmitora, a prenosili su je durmitorski kuriri - skijaši. Prema Foči oni su išli preko Štuoca i dalje preko Durmitora, pa preko planine Pive u Šćepan-Polja. Moša Pijade je ispod Durmitora pisao drugu Titu kako žabljački kuriri, koji idu za Foču, tuku sve rekorde, prelazeći ovu razdaljinu na skijama i pješice za nepuna dva dana.

Posebno su, kaže Zugić, bile ustaljene kurirske veze sa Nikšićkim NOP odredom, Okružnim komitetom KPJ i Sandžakom.

O organizaciji poštanske mreže na Žabljaku u vrijeme kad je ondje, pri Štabu durmitorskog NOP odreda, boravio član Vrhovnog štaba NOPOJ Moša Pija-

de, Momčilo Poleksić kazuje: »U bolnici na Žabljaku bilo je dosta ranjenika sa čitave teritorije Crne Gore i Boke, iz Sandžaka, pa i iz ostalih krajeva. Njima su, kurirskim vezama koje su održavane sa Glavnim štabom za Crnu Goru i Boku, sa Štabom Nikšićkog NOP odreda, sa Glavnim štabom za Sandžak, sa Komskim NOP odredom i drugima, počela dolaziti pisma od rodbine iz rodniih mjesta i drugova iz jedinica. I štab odreda je dobijao pisma sa pitanjima o zdravstvenom stanju pojedinaca, itd. Čiča Janko je, da bi omogućio ranjenicima ne samo da dobiju pisma, nego da i oni pišu i da se javljaju i drugovima po jedinicama, i svojim kućama, pa i uopšte za potrebe veze i pismenog saopštenja - osnovao partizansku poštu na teritoriji Durmitorskog partizanskog odreda, ojačao i proširio već postojeće telefonske veze sa sjedištima komandi mjesta, a onda i sa Gornjim Poljem i Kosanicom. Uz kurirsku vezu on je organizovao i nošenje pošte. Na svim poštama ili komandama mjesta bile su knjige za uvođenje važnijih pisama, kao i poštanski pečati - žigovi sa datumom polaska pisma iz prve pošte i sa datumom stizanja pisma u posljednju, tj. predajnu poštu. Pečati su udarani na svako pismo u gornji desni ugao koverte. Koverte su pravljene na Žabljaku i razaslate poštama, komandama mjesta i bolnicama. Poštanska marka zamijenjena je petokrakom zvijezdom, takođe u gornjem desnom uglu koverte. Kuriri poštari su donosili poštu u štabove teritorijalnih jedinica ili komande mjesta, a gdje su postojale pošte oni su ih nosili tamo. Pošte su bile pod komandom mjesta, ili nekim teritorijalnim štabom. Vodilo se strogo računa da ni jedno pismo ne ostane neodaslano ili nepredato licu kome je upućeno.

Moša Pijade je, dok je bio pri Vrhovnom štabu u Foči, osnovao prvu partizansku poštu. Ovde je to uradio na mnogo većoj teritoriji. Putem ove pošte održavana je veza i sa zatvorenicima na Cetinju, u Podgorici i Nikšiću, naravno, preko partizanskih jedinica i štabova koji su imali dobro organizovanu pozadinu ...«

Partizanske pošte, organizovane na slobodnoj teritoriji durmitorskog područja, prema sjećanjima svjedoka ovih zbivanja, bile su samo dio poštanske mreže izgrađene i na ostalim djelovima slobodne teritorije Crne Gore. Istina, iz vremena postojanja i djelovanja partizanske pošte na Žabljaku i u drugim mjestima ovoga područja. Nemam na raspoloženju nijedan primjerak pisma, odnosno koverta koji bi u desnom gornjem uglu imao otisnutu petokraku zvijezdu, umjesto poštanske marke. Postoji, pak, faksimil koverte - omota u kome je Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku poslao službeni dopis 8. marta 1942. godine Štabu Lovćenskog NOP odreda, ali umjesto marke je ucrtan lik partizana borca sa podignutom stisnutom pesnicom i sa petokrakom na kapi i grudima. Iznad lika partizana borca piše: »Partizanska pošta«, a ispod toga »Crne Gore i Boke«. Pri dnu omota je, velikim slovima, pisalo »PARTIZANSKA POŠTA«.

Prema otiscima štambilja i pečata iz ratne 1941. i 1942. godine, koji se čuvaju u Muzeju NOB-a na Cetinju, i prema sjećanju pojedinih drugova, ovi su štambilji i pečati upotrebljavani kad su slata pismena saopštenja ili naredjenja štabovima viših ili nižih jedinica, partijskim komitetima i organima vlasti: stavljani su na kovertam ili na samom dopisu, a slati su kurirskom vezom, zvanom »PARTIZANSKA POŠTA«. U sredini tih štambilja su, uglavnom, petokraka zvijezda i ispod nje crnogorska trobojka.

Iz 1943. godine, u Crnoj Gori su sačuvani tragovi postojanja partizanske pošte na području Sandžaka. Tačnije, za proslavu 26. godišnjice oktobarske revolucije, Agitprop Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak izdao je dopisnicu sa slikom Lenjina. To je dopisna karta italijanske pošte sa likom kralja Vitoria Emanuela sa štambiljom »Crna Gora« i prodavana je na poštama, za vrijeme italijanske okupacije. Na drugoj strani za pismeno saopštenje je slika Lenjina, ispod koje je krupnim slovima ispisano »VLADIMIR ILIĆ LENJIN«.

Vojna i politička rukovodstva na čitavom slobodnom području Crne Gore preduzela su mjere i u pogledu organizacije veze. Tako je i štab Lovćenske brigade izdao naredbu »O organizaciji službe veze i obuci starešinskog kadra«. No i sva druga rukovodstva su uvidjela neophodnu potrebu povezivanja telefon-

skom vezom. Ovo tim prije što su, krajem januara 1942., i Vrhovni štab i CK KPJ došli u Foču, gde će ostati tri i po mjeseca, a veze iz Crne Gore sa Fočom bile su teške uslijed nedostatka tehničkih sredstava, kao i zbog velike udaljenosti. Zapravo, postojale su telefonske veze iz Foče sa štabom Durmitorskog NOP odreda na Zabljaku i Glavnim štabom NOPO Sandžaka, kao i telefonske veze od Durmitora do štaba Nikšićkog NOP odreda čije je sjedište bilo u Gornjem Polju, te od ovog štaba do Lukova, gdje je bila krajnja telefonska stanica. Uz štab Nikšićkog NOP odreda bio je i Okružni komitet KPJ za Nikšić, a često i delegat CK KPJ i Vrhovnog štaba, te članovi pokrajinskog vojnog i političkog rukovodstva. U to vrijeme bio je slobodan veliki deo teritorije Crne Gore. Narod je bio odan i privržen NOB-u, ali se nije mogao bitnije riješiti problem veza, sem što su kurirske veze bile veoma razvijene. Nošeni su i izvještaji do štaba Nikšićkog odreda, odakle su prenošeni telefonom na Žabljak, a sa Zabljaka za CK KPJ i Vrhovni štab, takođe telefonom.

Pri oslobađanju pojedinih mjesta jedan od prvih zadataka partizanskih jedinica bio je zauzimanje pošta, sa svim tt-uređajima i tehničkim materijalom koji služi za opravku i podizanje tt-veza za potrebe štaba jedinica i organa narodne vlasti. U toku zauzimanja pojedinih naseljenih mjesta i stvaranja šire oslobođene teritorije, partizani su, u duhu uputstva Vrhovnog štaba, redovno rušili tt-linije na glavnim relacijama - da ne bi služile neprijatelju. Skidani su sa linija provodnici, izolatori i nosači, te nošeni na slobodnu teritoriju, gdje su, sječom stubova iz obližnjih šuma, a ponegdje i korišćenjem žive gore, uspostavljane telefonske veze.

Između Danilovgrada i Nikšića telefonska veza je bila u prekidu od decembra 1941. do 14. februara 1942., kada su okupatori i domaći izdajnici uspjeli da deblokiraju italijanski garnizon u Nikšiću. U međuvremenu, sa ove relacije je korišćena telefonska žica i u više navrata nošena na slobodnu teritoriju. Uz to, nekako se dolazilo i do telefonskih aparata i drugog materijala, o čemu svjedoči pismo Nikšićkog NOP odreda, upućeno 10. januara 1942. štabu Durmitorskog NOP odreda na Zabljaku, u kome, između ostalog, stoji: »Telefon ćemo sigurno moći da pronađemo, pa ćemo ga kroz koji dan uputiti. Akumulator ćemo napuniti i poslati vam ga po prvom kuriru (pošto) nijedan pun nemamo da vam pošaljemo.«

Žabljak je, inače, bio centar telefonskih veza u Crnoj Gori, jer je, pored ostalih, imao i vezu (preko Kosanice) sa Sandžackim NOP odredom. Za to je na neki način doznao i okupator, pa zbog toga preduzima mjere da to područje ugrozi bombardovanjem. Neprijatelj je, vjerovatno, saznao i to da je na Zabljaku, sem štabova, i partizanska bolnica, u kojoj se liječe ranjeni borci. Zato je 19. februara bombardovan Žabljak i ovog puta bolnica je ostala bez telefonske veze, ali je ubrzo veza uspostavljena sa centralom pošte na Zabljaku.

Pored telefonskih veza na slobodnoj teritoriji Durmitora i u okolini Nikšića, telefonske veze su organizovane u Pivi, Gornjoj i Donjoj Morači, Kolašinu, Kolašinskim Poljima i Mojkovcu, i njima su se služila vojna i politička rukovodstva i organi narodne vlasti. Pošte su u svim ovim mjestima služile za prikupljanje pisma i drugih pismenih obavještenja od komandi vojnih jedinica, koje su obično nosili kuriri, pripadnici posadnih četa pri komandi mjesta ili komandi područja.

O postojanju i funkcionisanju telefonske veze između Zabljaka i Boana i, dalje, prema Gornjoj i Donjoj Morači i Kolašinu, svjedoče i pojedinosti iz izvještaja od 28. februara 1942. štaba Durmitorskog NOP odreda, sa Zabljaka, predstavniku Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku, Baju Sekuliću. U izvještaju se, između ostalog, kaže: »25. ovog mjeseca obaviješteni smo telefonom od našeg Uskočkog bataljona sa Boana o padu Kolašina i razbijenosti, tj. dezorganizovanosti naših snaga tamo, i o pokretu četnika od Kolašina preko Lipova za Vratilo«.

Sudeći prema nekim izvorima, kojima se može vjerovati, kurirska veza između Foče, kao sjedišta Vrhovnog štaba i CK KPJ, i Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku - kad je riječ o prenošenju pismenih naredjenja i uputstava,

odnosno izvještaja-bila je dosta spora i često je stizala sa zakašnjenjem. O tome svjedoči i jedna pojedinost iz izvještaja štaba Durmitorskog NOP odreda, pisanog 6. marta 1942. godine Vrhovnom štabu, u kome se, na kraju, pod oznakom PS, kaže: »Danas smo dobili pismo toga štaba, pisano još 24. II t. g. koje su donijeli neki borci koji su bili u Pivi, sa partizanskom poštom, pa prema istom nijesmo ništa preduzeli do danas, jer nijesmo znali za njega, to ćemo sada učiniti«.

Pri štabu Durmitorskog NOP odreda na Žabljaku bila je grupa partizana-vezista koji su održavali postavljene tt-linije na njihovom području, o čemu govori i dio izvještaja tog štaba, upućenog 9. marta 1942. godine Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru i Boku, u kome se, između ostalog, kaže: »Saznali smo od drugova koji su radili na uspostavljanju telefonske linije od Leverà do Kosanice daje na Leverima već sve uzorano i posijano. Tamo je žetva o Ilindanu. Međutim, ima dosta komada zemlje koji će ostati neobrađeni što bi bila velika šteta, a drugovi kažu da su seljaci spremni da volovima i sjemenom pomognu, samo treba dati radnu snagu«. Ti vezisti su imali i posebno ovlašćenje za rad i kretanje po terenu.

Telefonska veza Žabljak - Kosanica, sa štabom Sandžačkog NOP odreda, funkcionisala je skoro neprekidno, od druge polovine januara do sredine aprila 1942. godine i odigrala značajnu ulogu u komuniciranju između vojnog i političkog rukovodstva na Žabljaku i Glavnog štaba NOPO za Sandžak, Žabljak i Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, kao i uspostavljanju veze sa Žabljaka sa Vrhovnim štabom i CK KPJ u Foči, jer se pri štabu Durmitorskog NOP odreda nalazio i član Vrhovnog štaba Moša Pijade. Inače, telefonski punkt na Kosanici uspostavljen je još početkom 1942. godine, kada je štab Durmitorskog NOP odreda pisao štabu Crnogorsko-sandžačkog NOP odreda da bi, radi uspostavljanja veze sa snagama u Sandžaku, trebalo: »da se na Kosanici, u bivšoj žandarmerijskoj stanici, uvede telefon. To bi mi mogli uraditi, jer imamo aparat a telefonska finija dolazi do same kasarne (u njoj je i ranije bio uveden telefon). Da nam se dozvoli da tu pošaljemo izvjestan broj naših partizana, jer smatramo da taj štab zbog zauzetosti u akcijama nema mogućnosti da pošalje svoje partizane. Vi bi nam mogli dati sugestiju koliko ljudi da pošaljemo, jer znate bolje situaciju tamo. Mi bi se naročito trudili da pošaljemo što pouzdanije partizane, koji bi mogli biti ne samo straža na telefonu i kurirska stanica, već bi radili i agitatorsko-propagandistički. U hitnim slučajevima mogli bi pomoći i kakvu lokalnu akciju protiv špijuna i petokolonaša; jednovremeno bi kontrolisali ijedan poveći teren. Mi bi tu mogli da pošaljemo do 50 ljudi.

S tim bi se uštedjelo idenje kurira za skoro čitav dan. Mi ne upotrebljavamo kurire do Boana i Šavnika sem u izuzetnim prilikama, kad ima da se prenesu kakve stvari; inače, sve naredbe i slično diktiramo preko telefona. To ne samo da nam ušteđuje vrijeme kuririma, već omogućava mnogo brže prenošenje raznih vijesti naredaba po kojima treba hitno postupiti.

Trebalo bi da za ovo tražimo odobrenje od Glavnog štaba za Crnu Goru i Sandžak, ali mislimo da bi to mogli sporazumno s nama riješiti, jer će odobrenje Glavnog štaba stići kasno. Valjda će se do tada i situacija izmijeniti...«

U jednom izvještaju štaba Durmitorskog NOP odreda od 16. marta 1942. godine štabu sektora Mojkovac - Kolašin, ukazuje se na pisma - uputstva Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije koja se odnose na način dejstva s obzirom na ugroženost Kolašina i položaja oko Kolašina i Mojkovca, pa se kaže da se naređenje prenese i Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku i nađe izlaz za likvidaciju četnika. U istom izvještaju se povodom traženja pojačanja u oružju, kaže: »Štab sektora neka se za teški mitraljez marke fijat' obrati štabu Crnogorsko-sandžačkog odreda. Drug (Mile) Peruničić, komandant pomenutog odreda, na naše traženje telefonom sa Kosanice obećao je uputiti navedeni mitraljez«.

Glavni štab za Crnu Goru i Boku u to vrijeme je posjedovao radio-stanicu. Da li je ta radio-stanica zaplijenjena u borbama protiv italijanskih jedinica, ili je dobijena od englesko-jugoslovenske misije, koja se u oktobru 1941. iskrcala podmornicom u Petrovcu na moru, dosad se, iz sačuvanih dokumenata i sjećanja

pojedinaca, nije moglo utvrditi. No najvažnije je daje Glavni štab raspolagao s radio-stanicom i njome se duže vrijeme služio, o čemu se može zaključiti i iz izvještaja štaba Nikšićkog NOP odreda, pisanog 28. februara Glavnom štabu, u kome se, između ostalog, kaže: »Radio-stanica je već tri dana kod nas, sa stručnjakom, njegovom ženom i pomoćnikom. Zbog velikog snijega, koji je ovamo pao, ne možemo vam je još uputiti. Nastojaćemo da to učinimo što prije. Ovaj stručnjak tvrdi da stanica neće moći da radi kako treba bez njega, pa ćemo vam njega, sa ženom i pomoćnikom, uputiti. Bez njegove kontrole ne bismo smjeli prebaciti stanicu da se ne pokvari ili koji dio ne izgubi...«

Glavni štab za Crnu Goru i Boku imao je dosta stručnog kadra i radio-telegrafista, kao i drugog tehničkog osoblja, potrebnog za rad i održavanje radio-stanice i uređaja. O tome svjedoči i odgovor Glavnog štaba drugovima iz štaba Nikšićkog NOP odreda na pismo koje smo upravo citirali: »Radio-stanicu koja je donijeta kod vas uputiti po ljudima koji će biti pažljivi, ali nikako nemojte upućivati druga radio-telegrafistu i stručnjaka, jer nam nije potreban ...« Da li se radilo o toj drugoj radio-stanici, ili nekoj drugoj, jer je Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku imao više njih, nije utvrđeno, tek činjenica daje 12. marta 1942. naredeno štabu Nikšićkog NOP odreda da radio-stanicu smjesti, čuva i upotrijebi. Zatim se kaže: »Pošto će drug Slobodan prenijeti stanicu kod vas treba je smjestiti u neku privatnu kuću, no s tim da se kod stanice spava i da se čuva. Stanica će ostati kod vas sve dotle dok se ne ukaže potreba daje prenesemo ovamo ili gdje drugdje. Pošto ćemo stanicu upotrebljavati za emisije, to ćemo mi slati izvještaje po kuriru što bi trebalo na njoj govoriti.«

Pod pritiskom četništva, separatističke organizacije i Italijana, NOP odredi su morali da se postepeno povlače, a brojni neprijatelji, zajednički, postepeno zauzimaju ranije oslobođenu teritoriju u Crnoj Gori. Štabovi partizanskih odreda već početkom aprila upozoravaju potčinjene jedinice na opasnost od ofanzive domaćih neprijatelja i italijanskog okupatora. Tako je štab Durmitorskog NOP odreda upozoravao Komandu mjesta Krstac u Pivi, a i ostale, da pojačaju budnost protiv četnika i petokolonaša. Analizom naredjenja moglo se zaključiti da počinje postepeno gubljenje slobodne teritorije, a uporedo s tim i telefonskih veza u okolini Nikšića i Mojkovca.

U vezi sa novonastalom situacijom u Crnoj Gori, Glavni štab za Crnu Goru i Boku 20. aprila 1942. godine izvještava Vrhovni štab o vojno-političkoj situaciji, naglašavajući da to čini »poslije telefonskog sporazuma sa Ivanom Milutinovićem koji se tada zatekao na Boanu«. O tome daje u to vrijeme radila telefonska veza Žabljak- Boan svjedoči i dio izvještaja u kome se govori o iznenadnom prodoru četnika na Sinjajevinu i zločina nad partizanima i narodom, pa je u načinu protivdejstva razgovarano telefonom na relaciji Žabljak - Boan. Inače, o toj vezi u tom izvještaju piše: »Pošto imamo telefonsku vezu Žabljak-Boan, mi se putem telefona obavještavamo o svim stvarima, tako da naša udaljenost jednog od drugog ništa ne smeta, bar za sada.«

U ime Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, Ivan Milutinović je 24. aprila pisao Mitru Bakiću povodom upućivanja partijaca i partizana iz Zete, Lješkopolja i Lješanske nahije na raspored u jedinice, pa između ostalog, poručuje: »Tvoje pismo koje si poslao po Vasu Stajkiću i Lidiji Jovanović primili smo, pa bi dobro bilo da, ako nijesi tamo potreban, što prije dođeš i doneseš materijal, kako bi stvar mogli da riješimo. Mitra Mitrović neka ostane još tamo radi učvršćenja partijske organizacije u vojsci i na terenu ...«

Pošta je od štaba do štaba prenošena isključivo putem kurira. Da li je druga, ako se može reći civilna, odnosno privatna pošta za borce bila organizovana na slobodnoj teritoriji, osim na području Zabljaka i u ustanku u Beranama-o tome nema vjerodostojnog dokumenta. DV Jugoslavije, 28. aprila 1942. godine, upozorava štab Durmitorskog NOP odreda o načinu slanja izvještaja: »Kad god šaljete izvještaje oni treba da obuhvataju cjelokupnu vojno-političku situaciju na vašem području, treba istaći sve promjene od poslednjeg izvještaja i tako

dalje ... Nije vrijedno lomiti kurire oko jednog nepotpunog izvještaja, iz kojega mi ne možemo ništa vidjeti.«

Organizovane PTT službe na području Budve nije bilo, već samo kurirska pošta koja je, kako navodi Rako Duletić, funkcionisala između vojnih jedinica, partijskih rukovodstava, organa narodne vlasti itd. Bilo je slučajeva dopisivanja drugova čak i iz Bosne sa drugovima sa područja Budve, tako daje Rako Duletić, na primjer, u Budvi dobio pismo iz Foče. Ipak, i taje pošta išla kurirskim vezama, a narod i borci su je nazivali - bar na ovom području - »partizanska pošta«. Druge pošte, uostalom, nije bilo na oslobođenoj teritoriji primorskog pojasa, sve do novembra 1944. godine kada je ovaj oslobođen od okupatora i četnika.

Po naređenju Vrhovnog štaba od 29. aprila 1942. godine, upućenom štabu Durmitorskog NOP odreda, na Žabljaku je formirana Komanda područja, a ukinuta Komanda mjesta. Partizanske straže su formirane u Šarancima, Boanu, Šavniku, Pivi i Župi Pivskoj, s tim što je ukinuta Komanda mjesta u Šavniku. Tada je telefonska veza od Žabljaka prema Boanu, Šavniku i Pivi redovno funkcionisala, a takođe je radila i sa mjestima u okolini Pljevalja, što se, uostalom, vidi i iz pomenute naredbe, u kojoj se kaže da štab Durmitorskog odreda treba da održava vezu i sa Pljevaljskim odredom i Glavnim štabom. U jednom drugom naređenju Vrhovnog komandanta Durmitorcima kaže se za jedno konkretno kadrovsko rješenje: »Ovo telefonom saopštite i Glavnom štabu za Sandžak, sa kojim mi nemamo brzu vezu ...«

Početak maja 1942. godine, italijanski okupator, sa jačim snagama mobilisanim u četnike i nacionalističku »Crnogorsku vojsku«, na svim sektorima oslobođene teritorije preduzima jaku ofanzivu protiv partizanskih jedinica. Snage NOPO pružaju snažan otpor, ali brojan i dobro naoružan neprijatelj uporno nadire, osvaja teritoriju, paleći kuće i uništavajući sve što nije mogao odnijeti, a nejač ili ubija u kući ili hapsi i odvodi u zatvore.

Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije izdaje Glavnom štabu NOPO za Crnu Goru i Boku naređenja, neposredno i preko svojih članova koji se nalaze na ovoj teritoriji, a Glavni štab rukovodi borbom preko štabova odreda, komandi područja i mjesta, naređujući reorganizovanje nekih partizanskih jedinica, upućujući ih kako da organizuju protivudare, kako bi zaustavili nadiranje neprijatelja i spriječili rovarjenje nacionalističkih elemenata u sopstvenim redovima i u narodu. U tome je bilo i uspjeha, naročito na frontu prema Kolašinu, pa i Nikšiću, ali se moralo nastaviti s povlačenjem. Evakuisane su i bolnice iz sela Šipačno i iz Žabljaka. Pred neprijateljem su rušeni putevi i sve veze.

Dok se slobodna teritorija nalazila pod kontrolom partizanskih jedinica, nije ispuštena telefonska veza između štabova, partijskih rukovodstava i organa narodne vlasti. Gradac kod Nikšića, sjedište komande Lovćenske udarne čete, imao je telefonsku vezu sa štabom Nikšićkog NOP odreda. O tome svjedoči ijedno mjesto iz izvještaja tog štaba Glavnom štabu, pisanom 9. maja, u kome se obavještava o rasporedu i zadacima jedinica na sektoru Nikšića: »Telefonom je naređeno, preko Lovćenske udarne čete, da naš 4. udarni bataljon što prije skoncentriše sve snage i da se poveže sa snagama Zetskog NOP odreda na lijevom krilu ...« Isto tako je i telefonska veza između Boana i Lukova neprekidno radila jer iz Boana, 10. maja, delegat Vrhovnog štaba naređuje Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku da sve partizanske jedinice pređu u opšti protivnapad. Naređenje je izdato telefonom, što potvrđuje i tekst depeše: »Telefonska depeša 10 za druga Milutina i Bakića. Sinoć nijesam mogao dobiti vezu sa vama. Obavješten sam o svemu tamo ... Javljeno telefonom iz Boana preko Lukova Pejo«.

Između Žabljaka i Šipačna, kao i Jasenova Polja (okolina Nikšića) radila je telefonska veza i služila vojnim jedinicama. To se može zaključiti i iz naređenja Glavnog štaba izdanog 11. maja štabu Nikšićkog NOP odreda za evakuaciju iz Šipačna i rušenje puta Gornje Polje - Jasenovo Polje u kome se kaže: »Odmah telefonom pozovite Žabljak i javite da drug Terzić istog momenta otpuče za Polja Kolašinska, gdje će ... primiti dalje instrukcije ... i dalje, izvijestite druga Savu (Kovačevića) o situaciji prema Mojkovcu. Ukoliko telefonska veza ne lunkcio-

niše, pošaljite mu pismeni izvještaj po kuriru«. Glavni štab je imao telefonsku vezu i sa Mojkovcem, koju su i druge vojne jedinice koristile. Dvanaestog maja Glavni štab telefonom obavještava Sava Orovića, člana Glavnog štaba koji se tada nalazio na terenu Mojkovca: »Sinoć smo dobili telefonski izvještaj da su naši partizani zauzeli Mojkovac i očistili njegovu najbližu okolinu - Gornja Polja i Donja i nalaze se na liniji Veliki Prepan - Bjelasica ...« Sutradan Nikšićki odred izvještava Glavni štab: »Drug Vojin (Nikolić) je juče razgovarao preko telefona sa drugom Savom Kovačevićem ...«

Sredinom maja štabovi partizanskih jedinica počinju da gube telefonske veze, pa su primorane da hitne izvještaje sa područja Nikšića šalju preko kurirske veze. To se vidi i iz izvještaja Save Kovačevića i Veljka Mićunovića, pisanog

12. maja i upućenog Glavnom štabu o sređivanju jedinica Lovčenskog odreda i 0 stanju pozadine u nekoliko opština. U izvještaju, sem ostalog, stoji: »Do prekida telefonske veze izvještavali smo redovno, a poslije prekida veze su upućeni kuriri zaobilaznim putem ...«

Za to vrijeme telefonska veza Zabljaka sa Šavnikom i Boanom, kao i prema Morači, radila je i dalje, neugrožena od neprijatelja. Takođe je i sa mjestima u Pivi i sjevernih krajeva nikšićkog područja još održavana međusobna telefonska veza sa Šavnikom i Zabljakom, i to čak i u drugoj polovini maja 1942. godine. Glavni štab je 17. maja izvjestio Mošu Pijade na Zabljaku o cilju italijansko-četničkog nadiranja prema Barama Bojovića i Šavniku: »Sinoć nas obavjestiše preko telefona iz Zabljaka da ovih dana treba da stigne na našu teritoriju jedna od proleterskih brigada... zato čim stigne ova brigada, a to kaže i drug Milutin, uputiti je ovim pravcem, tj. Zabljak - Šavnik.« Tada su i komande mjesta u Krstaču, Vračenićima i Velimlju još imale telefonsku vezu, jer je Glavni štab dao uputstvo, a štab Nikšićkog NOP odreda 19. maja naredio da komande mjesta pojačaju budnost prema neprijatelju.

Do 17. maja Zetski NOP odred je štitio Pipere i Bjelopavliće, a Nikšićki - okolinu Nikšića, dok su Italijani nadirali prema Gvozdu, s namjerom da zauzmu Šavnik i ostalu teritoriju koju su držale partizanske jedinice. Do kraja maja neprijatelj je zauzeo Boan, Zabljak i Šavnik. Gubljenjem tih mjesta istovremeno su prestale da na ovom području funkcionišu i telefonske veze, jer su uglavnom sve onesposobljene pri povlačenju partizana.

Do kraja maja Italijani i četnici su prodrli do Pive. Pripreman je i protivnapad, ali se nije moglo ništa bit nije izmijeniti.

Od jedinica povučenih sa teritorije Crne Gore formirane su 4. proleterska i 5. udarna brigada. Drug Tito je 19. juna održao čuveni govor u selu Vrbnici, boricima tek formirane 4. proleterske brigade najavljujući pohod grupe proleterskih i udarnih brigada za Bosansku krajinu.

U Crnoj Gori ostali su pozadinski politički radnici i male partizanske grupe, sa zadatkom da organi/uju i vode narod u borbu. Na bespoštednu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika narod Crne Gore, Boke i Sandžaka pozivala je i Druga konferencija rodoljuba, održana 16. juna na Tjentištu. Poziv je objavljen i preko radio - Slobodne Jugoslavije.

Pelar Aladin

KURIR IZMEĐU CRNE GORE I SRBIJE

Moglo je to biti negde u oktobru 1941. godine. Tada sam već bio kandidat za člana KPJ i na vezi sa Dobricom Bakovićem iz Prijepolja (poginuo kao komandant Mileševskog partizanskog bataljona u Glibačima 1942.). Jednog dana me je pozvao Velimir Jakić u Mataruge, u kuću Joka Kneževića. Sa njim je bio i Budo

Milićević. Oni su mi saopštili da sam, pored redovnih zadataka na terenu, određen da radim na održavanju redovne veze između Srbije i Crne Gore, pri čemu naša kuća, u Obardama, treba da bude jedan od punktova za vezu. Prema Crnoj Gori veza će mi, kako su mi Velimir i Budo rekli, biti Bogdan Gledović iz Pljevalja, a prema Srbiji Milosav Stihović (poginuo u NOR-u i proglašen za narodnog heroja) iz mileševskog sreza.

Tako je ova veza zvanično uspostavljena, iako je ona, upravo tim pravcem, funkcionisala još od ustanka. Pravac koji je vodio preko Maoča, Obardi, Jabuke, Babina, Tolaca i dalje, preko Lima i Drenove - bio je najpogodniji za održavanje veze sa Srbijom, pogotovu u uslovima kada su svi gradovi i komunikacije bili u rukama okupatora. Punktovi nisu bili slučajno odabrani, već su korišćene kuće čestitih domaćina, koji su se od početka opredelili za NOP, kao što su: kuća Vukote Peruničića u Maoču, Sima Despotovića u Obardama, braće Stikovića u Tocima i si. Ta kurirska veza se, uostalom, pominje i u jednom naređenju delegata Vrhovnog štaba NO PO Jugoslavije, upućenom 13. novembra 1941. glavnom štabu NOP odreda za Sandžak.

Pomenute kuće bile su i ranije na ovoj vezi, pa zato nije ni bilo nekih posebnih teškoća da se ona uspostavi. Nije mi poznato da li su, prema traženju u pomenutom naređenju delegata Vrhovnog štaba, dodeljeni konji, ali znam da ih ja nisam koristio. A prenosili smo sve vrste pošte i materijala, pa i »Borbu« i ostale novine koje su tada štampane u oslobođenom Užicu. U velikim paketima su prenošeni proglasi Partije, redovne vesti rađene na šapirografu o borbama u zemlji i na Istočnom frontu, koje su hvatane preko radija, itd. Pored prenošenja ovih materijala, koji su bili i značajni za širenje ustanka, mi smo bili zaduženi da vesti čitamo u svim selima kroz koja smo prolazili, a kad smo imali dovoljno primeraka, delili smo ih našim simpatizerima.

Veza je funkcionisala sigurno i svakodnevno po sistemu releja, s tim što niko od nas kurira nije smio čekati na vezu, već-ako se nisu susreli - svaki je bio obavezan da sav materijal nosi do sledeće veze. Na taj način sam morao dobro upoznati čitav reon od Lima do Tare, a dešavalo se da moram preći i na drugu stranu. Zato me je Miloš Stiković morao da upozna sa načinom prelaza na Limu čamcem, koji je bio preko dana sakriven, a čamadžijaje bio sa druge strane reke. Ovaj prelaz je bio kod sela Izbičnje (Izbišnje), a preko Lima je selo Drenova. Ime vlasnika čamca sam zaboravio, ali sam kasnije saznao daje otkriven i streljan od strane Italijana. Išao sam i preko Tare, prema Zabljaku, sa Danilom Jaukovićem, ali svega jedanput, a prešli smo na Lever-Tari preko nekog provizornog mosta.

Ovim pravcem prolazili su sigurno i bezbedno mnogi naši drugovi i organizatori pokreta, skoro svakodnevno u oba pravca. Ako nisu poznavali put, a to je bio čest slučaj, morali smo ih pratiti do sledećeg punkta. Ovaj posao više puta nismo mogli obavljati mi sami, pa su to činili članovi naših porodica. Kao što je poznato, ovim putem je prošla i saveznička misija, na čelu sa kapetanom Hadsonom, koja je otišla za Užice, a zatim kod Draže Mihailovića. Ja sam ih ispratio do Jabuke i kad smo bili na cesti Pljevlja - Prijepolje, Hadson je izvadio pištolj i raskoračio se nasred puta, začikavajući neprijatelja, koga, naravno, nigdje nije bilo. Tome smo se smejali. U njegovoj pratnji bila su još dvojica oficira majora bivše jugoslovenske vojske, radio-telegrafista Veljko Dragićević sa radio-stanicom i nekoliko naših drugova.

Sve te zadatke obavljali smo bez ikakva pogovora, sem što sam jedanput kritikovan od Arsa Jovanovića, koji je tada bio komandant Crnogorskog odreda za dejstva u Sandžaku. To je bilo negde oko 25. novembra 1941. godine. Bio sam zanoćio u školi u Podborovi, a štab odreda je bio u kući Mila Peruničića. Arso me je pozvao i naredio da rano ujutro odem u Ardoviće, do naše Pljevaljske čete, sa hitnom porukom. Italijani su izašli na Vrulju i još u toku noći došli u Maoče. Nas su na vreme obavestili, pa smo izašli iz sela, a Italijani su pljačkali po selu, zapalili nekoliko kuća i školu u Podborovi, pa su se tek oko podne povukli.

U međuvremenu sam zaboravio na hitnost poruke, pa sam zato bio kritikovan, ali sam poruku ipak odneo.

Kako su pripreme za napad na Pljevlja bile u toku, dobio sam nalog da u našoj opštini sakupim što više hrane, uglavnom hleba, i da je na konjima prenesem određenog dana u Mijakoviće. Tom prilikom sam, na svoju ruku, uhvatio u selu jednog sumnjivog seljaka iz Crljenica i sproveo ga do štaba odreda, sa napomenom da ga zadrže dok se ne izvrši napad na Pljevlja, što je i učinjeno.

Posle napada na Pljevlja, u kome sam i lično učestvovao, komandant Crnogorskog odreda poslao me je da, zajedno sa Radošem Kontićem, odem u Drenovu sa izveštajem za Vrhovni štab, koji se tu zadržao posle povlačenja iz Srbije. Naravno, nije nam bilo rečeno u koji štab da idemo, ali smo odmah po dolasku u Drenovu shvatili o kom štabu je reč. Kako je tada obezbeđenje Vrhovnog štaba bilo malobrojno, praksa je bila da jednog od kurira, ako su došla dvojica, zadrže, a drugog vrate natrag sa novim naređenjem. Tako su Radoša vratili, a mene zadržali nekoliko dana u obezbeđenju, kojim je komandovao drug Laza. Ovde sam, na moju veliku radost, video našeg vrhovnog komandanta, druga Tita, kao i druge članove Vrhovnog štaba. Na Titovom stolu sam prvi put video i sekciju - vojnu kartu, na kojoj su bila označena sva mesta, što je za mene bilo veliko iznenađenje.

Stalno smo patrolirali, dok se jednog dana nije pojavila neka italijanska jedinica, pa smo se morali povući iz sela. Naveče smo se spustili do Lima i prešli u Izbičnje. Prebacivali smo se sporo u dva čamca, u koje su, pored čamdžije, mogla sesti još dvojica, a mi smo za to vreme bili u zasedama, oko puta, sa obe strane prelaza. Kako smo obavešteni da su u Babine izašli Italijani, a videle su se i paljevine seoskih kuća, to smo u toku noći dvaput morali prelaziti reku, da bismo se na kraju vratili opet u Izbičnje i tamo proveli ceo dan. Sećam se da smo se tu dobro najeli kukuruznog kačamaka začinjenog kajmakom.

Drugovi iz Pljevaljskog odreda nisu bili saglasni da duže ostanem ovde, pa su tražili da se odmah vratim. Tako sam morao otići i, uzgred, poneti naređenje jednom crnogorskom bataljonu u Kamenu Goru. Usput sam saznao da su Italijani počinili masovna zverstva pored puta u Jabuci i Crljenicama, sveteći se za napad na Pljevlja. Pobili su sve muškarce i žene koje su zatekli na domovima, a kuće popalili. To mi je sada znatno otežavalo prolaz, jer su pojedini seljaci u meni gledali sukrovca za njihove nevolje.

Posle tog događaja otišao sam u Pljevaljsku četu, u kojoj sam ostao do oslobođenja Čajniča, tj. do druge polovine januara 1942. godine. I ovom prilikom dobijao sam razne kurirske zadatke - bilo sam, bilo sa nekim od drugova iz jedinice. Trebalo je stalno održavati vezu na tada oslobođenoj teritoriji, kako između naših jedinica, koje su postepeno prerasle u bataljone, a zatim u odred, tako i sa susednim jedinicama. Kuriri su svuda dobro dočekivani, kako od jedinica tako i od naroda sa kojim su dolazili u dodir. Sve dok četnici nisu počeli da organizuju svoju mrežu, mi smo u svakom selu mogli da dođemo u bilo koju kuću, pa smo, obično, birali one koje su spolja bolje izgledale. Naravno, ubrzo se trebalo raspitati i na čijoj je strani domaćin kuće. Tada nisam bio stalni kurir neke jedinice ili štaba, već sam samo povremeno, valjda zbog poznavanja terena, išao na pojedine zadatke.

Odelo i obuću smo pribavljali od svojih kuća, a samo ponekad bismo dobili čarape od sakupljenih dobrovoljnih priloga. Zima je bila naročito oštra i sa puno snega, pa je i to otežavalo inače naporan posao, ali za nas nije smelo da bude nikakvih prepreka kad je trebalo blagovremeno izvršavati zadatke.

Bilo je i nezgodnih situacija, kao, na primer, u Potpeću, kada smo nas dvojica upali u kolonu Jezero-šaranskog partizanskog bataljona, ubeđeni da su to četnici. I zamalo da nismo otvorili vatru jedni na druge, dok smo poštu koju smo

nosili bili spremili da uništimo. Još nezgodnije je bilo kada smo drugi put, opet nas dvojica, upali u kuću Karovića, na Poljani pod Kovačem, koja je bila puna četnika. No, i ovog puta nas je sreća poslužila da prođemo bez borbe.

U Čajniču nisam dugo ostao, jer me je Mišo Pavićević pozvao i saopštio mi da sam određen za komesara Pozadinskog mataruškog bataljona, koji se tada upravo formirao. Kada sam stigao kući, u mom selu su već bile jedinice koje su se, povlačeći se iz Srbije, prebacile preko Lima na taj teren. Tu je bio tzv. srpsko-sandžački štab, u kome su bili i Milovan Đilas i Vladimir Knežević Voloda. Nisam stigao ni da se odmorim kad su me oni pozvali i odredili da, sa još dvojjicom drugova iz srpskih jedinica odem u Foču, u Vrhovni štab, koji se već tada tamo nalazio. To je moglo biti negde krajem februara 1942. Sa nama je pošao i Zoran Žujović, a dvojica drugova su bila iz okoline Kragujevca. Nisu nam dali da nosimo puške - da bismo se brže kretali već su nas snabdeli dobrim pištoljima i bombama.

Kada smo stigli u Čajniče, tamo je još bio naš Pljevaljski bataljon. Usput se jedan od naših drugova kurira razboleo, pa smo ga morali ostaviti u bolnici, a mi smo produžili za Foču. Do Foče smo stigli bez teškoća, jer su već tamo bile uspostavljene saobraćajne veze; do Goražda se išlo kamionom, a odatle željeznicom. U Foči smo prenoćili, a sutradan smo se nas dvojica vratili istim putem, sa hitnim naređenjem, dobivenim u Vrhovnom štabu, koje je trebalo da prenesemo do Obardi najdalje do 10 časova idućeg dana. Usput u Čajniču hteli smo da obidemo druga u bolnici, ali smo saznali da je on umro, kako su nam rekli od spleta crijeva, što nas je razalostilo. Dali su nam sanke da se prebacimo do Metaljke, a odatle se moralo pešice.

Mrak nas je uhvatio negde na Čemernu, a kako smo obavješteni od Zlatarskog bataljona, koji je bio u Jugovu, u Krnjači su bili četnici, pa smo morali zaobilaziti selo. Predrag Vlasonjić, komandant Zlatarskog bataljona, dao nam je jednu desetinu da nas isprati preko puta Pljevlja - Rudo. Uto je pao mrak i mi smo se, povedeni nekim prtinama, izgubili u šumi i zalutali. Bilo je napadalo dosta novog snega, a stari je bio obrazovao pokoricu koja je lako popuštala. Mraz nam nije dozvoljavao da stanemo ni trenutka, a u selo se nismo smeli vratiti zbog četnika. Kada smo izgubili nadu da ćemo naći izlaz, u našoj blizini se čulo zavijanje vukova. Mislili smo da u šumi u koju smo zabasali i nema nikog osim njih i nas, ali smo se prevarili, jer se na zavijanje vukova odazvao ovčarski pas, što nam je govorilo da tu negde ima ljudsko stanište. Prikupili smo poslednje snage i pohitali u pravcu laveža. Tamo smo, usred šume, našli seosku kolibu, probudili domaćina i zamolili ga da nas izvede na put za Ardoviće. Odatle sam ja dobro poznavao put i mi smo nastavili sami, ali smo već bili zakasnili da u toku noći predemo komunikaciju Pljevlja - Prijepolje, koja je preko dana bila zaposednuta od Italijana. Naravno, nismo mogli čekati mrak, već smo odmah odlučili da je predemo danju. Oprezno smo se primakli cesti i, mada tu nema nikakve šume, prešli je između talijanskih straža i kolone vozila. Tako smo stigli na vrijeme u štab u Obardima. Ovdje nam je pomogla i ta okolnost što nismo nosili puške i što smo bili u našim seljačkim odelima.

Na terenu sam radio do 22. aprila 1942. godine kada sam bio teško ranjen u nogu, pa sam se duže vremena lečio u Centralnoj bolnici. Vezu na ovoj kurirskoj liniji preuzeli su drugi, ali naše porodice su ostale značajni oslonci svima našim jedinicama i drugovima do kraja rata. Kada su na tom terenu bili Krajišnici, 1944. godine, sva obavještenja su dobijali preko naše kuće u Obardima i kuće Stanka Gačevića u Vlaci.

Dragu Despotović

USPOSTAVLJANJE RADIO-VEZE IZMEĐU GŠ ZA CRNU GORU I BOKU I SJEVERNE ALBANIJE

Još prije rata bila je uspostavljena veza revolucionarnog pokreta Crne Gore sa revolucionarnim pokretom u Albaniji. Korišćeni su razni oblici saradnje (npr. sklanjanje od policijskih progona u vreme provala u KPJ u predratnom periodu). To je dovelo do međusobnog zblizavanja, razmjene iskustava i održavanja češćih kontakata i veza - naročito u pojedinim prigraničnim opštinama. Sa područja opštine Ulcinj takvi kontakti između pojedinih naših partijskih rukovodilaca i revolucionarnih marksističkih grupa, kojih je u Skadru bilo više, uspostavljeni su još 1935. godine.

Prilikom pojedinih provala u KPJ, tim kanalima i vezama Boško Strugar, kao član Okružnog komiteta KPJ za Cetinje, prebacio je u Albaniju Janka Đonovića, Miloša Strugara, Vida Matanovića i više drugova sa područja opštine Ulcinj. U izvršenju teškog i odgovornog zadatka učestvovali su drugovi Stevo Đakonović-Ciča, Blažo Mašanović i Petar Drecun. Ova veza i kanal (morem i preko r. Bojane) uspješno su funkcionisali i prilikom druge slične provale aprila 1936. kada je organizovano drugo prebacivanje sa područja Ulcinja u Albaniju. Tom prilikom, sklonjeni su članovi KPJ Boško Strugar, Vido Matanović, Božo Matanović, Miloš Strugar i Mićo Kojčić.

Jul 1941. je pojačana veza partijskog rukovodstva iz Ulcinja sa partijskim rukovodstvom u Skadru. U ustaničkim danima 1941. ona se održavala preko Vasa i Boška Strugara.

Početak marta 1942. s obzirom na razvoj ustanka u Crnoj Gori i Jugoslaviji, veza partijskog rukovodstva Ulcinja sa partijskim rukovodstvom Skadra dobija još veći značaj. Glavni štab NOB-e za Crnu Goru šalje u Skadar Vaso Strugara. On se prebacuje kurirskim kanalom preko Skadarskog jezera, a zadatak mu je bio uspostavljanje stalne radio-veze između Glavnog štaba NOB za Crnu Goru i NOP-a sjeverne Albanije. Razlog za uspostavljanje prve radio-veze sa NOP Albanije je bio u tome što se ocjenilo kao vrlo korisno i neophodno da se i putem radio-veze usklađuju akcije i razmjene informacije vezane za obostrani razvoj NOB. Domet radio-stanice, koju su crnogorski partizani zaplijenili u borbi sa Italijanima, bio je takav da se pomoću nje mogla održavati veza sa NOP sjeverne Albanije. Ona je trebalo da se koristi dok se ne pruži mogućnost da se dođe do radio-stanice većeg dometa da bi se mogla uspostaviti veza sa jedinicama na široj teritoriji.

Po dolasku u Skadar, Vaso Strugar sa Vasilom Santom (iz Skadarskog rukovodstva) pokušava da uspostavi radio-vezu sa Glavnim štabom NOB za Crnu Goru. Međutim, nailaze na teškoće, jer ne mogu da nađu pouzdanog i stručnog radio-telegrafistu. Zato se preko već redovne kurirske veze obraćaju partijskom rukovodstvu u Ulcinju i traže da im ono obezbjedi dolazak u Skadar radio-telegrafiste Sava Gašića, mornaričkog podoficira bivše jugoslovenske ratne mornarice.

Pismo Okružnog komiteta KPA za Skadar i Vase Strugara došlo je posebnim kurirom, donio ga je član KPA, učitelj iz Skadra zvani »Mesues«. Pismom se zahtjevalo da se po ovoj vezi odmah upute jedan član partijskog rukovodstva iz Ulcinja i radio-telegrafista Savo Gašić. U Skadar smo pošli ja, tada sekretar Opštinskog komiteta KPJ za Ulcinj i radio-telegrafista Savo Gašić, rodom sa nekog otoka srednje Dalmacije.

Po dolasku u Skadar smješteni smo u jednu kuću u centru grada, prilagođenu za ilegalni boravak i rad aktivista NOP-a Skadar. Albanci su nas upoznali sa svim prostorijama u kući, skloništem i postupkom u slučaju da dođe do provale ili opkoljavanja od strane okupatora.

Gašić se upoznao sa radio-stanicom i pokušao da je što prije osposobi za rad. Način njegovog rukovanja sa stanicom oduševio je sve jugoslovenske i albanske aktiviste koji su se tu nalazili. On je naravno, odmah uočio da radio-sta-

nici nedostaju izvori za napajanje. Drugovi iz Skadra uspjeli su nabaviti izvore za nekoliko dana. Dok smo čekali na baterije za napajanje radio-stanice, upozнали smo se sa velikim brojem albanskih aktivista, koji su održavali partijske veze sa Okružnim komitetom KPA za Skadar. Tom prilikom smo zapazili da su mnoge drugarice-članovi KP Albanije i komunističke omladine, »Rins komuniste«, bile obučene u tipičnu staru muslimansku nošnju, sa žarom koju su izvanredno koristile za nesmetano kretanje, prenošenje ilegalnog materijala, oružja i izvršavanje pojedinih akcija.

Za vrijeme ovog relativno kratkog boravka susreli smo se i sa partijskim vezama koje su bile uspostavljene sa grupom vojnika u oružanim kvistlinškim albanskim jedinicama.

Kad su stigle baterije za napajanje, Gašić je vrlo spretno stavio radio-stanicu u pogon, upozoravajući prisutne članove rukovodstva i nas da rad sa radio-stanicom može dovesti do otkrivanja mesta boravka i smještaja radio-stanice. Da bi se isprobao radio-predajnik, u drugu prostoriju je postavljen jedan radio-prijemnik, oko kojeg su se okupili prisutni da bi čuli emitovanje radio-predajnika. Čim je radio-stanica stavljena u pogon, vrlo jasno su se čuli njeni signali na radio-aparatu. Uz veliko oduševljenje međusobno smo se počeli grliti, ljubiti i čestitati Gašiću na uspjehu. On je upozorio rukovodstvo da sa ovog mjesta više ne bi smjeli stavljati predajnik u pogon, već radi sigurnosti treba češće menjati mjesto rada radio-stanice.

Zadatak Vase Strugara poslije toga je bio da se preko veze sa Gašićem, Popovićem i još jednim Albancem probije preko Skadarskogjezera do Glavnog štaba NOB za Crnu Goru. Ja sam se istim kanalom vratio za Ulcinj i obećao da će uspostaviti direktnu vezu do s. Mikulići (Rumija), odakle će prihvatati sve one koje budu uputili u NOB, odnosno u partizanske jedinice. Na putu za Glavni štab NOV za Crnu Goru Vasu sa grupom, na prevaru hvataju četnici i predaju ih italijanskom okupatoru. Italijanski okupatori 28. marta 1942. streljaju na Rijeci Crnojevića Vasa Strugara, Sava Gašića i Popovića Uču, dok su Albanci predali albanskim kvistlinzima. Ove okolnosti su uticale do početkom 1942. nije mogla biti uspostavljena već organizovana radio-veza između Glavnog štaba NOB za Crnu Goru i oslobodilačkog pokreta sjeverne Albanije.

Luka Knežević

KURIRI NA PUTEVIMA BORBE DO POBJEDE

Dvanaestog jula 1941. na sastanku gerilske grupe sa područja sela Kosijera i Dinovića, koja je brojila oko 20 skojevaca i članova KPJ-svaki pojedinac je dobio konkretan zadatak u vezi sa učešćem u ustanku. Sastankom su rukovodili Dušan-Baro Đurković, student prava i član Okružnog komiteta KPJ, i Vlado Adžić, student prava i član KPJ, u odrednu odgovoran po vojnoj liniji. Saopštili su mi da sutradan, 13. jula, stalno budem kod kuće i sačekam vezu preko koje ću dobiti zadatak.

U stvarno, 13. jula nešto poslije 14 časova k meni došao Đoko Pavlov Mudreša, iz Bokova (poginuo kao borac NOV 1942.), s kojim sam se poznao još iz osnovne škole. Donio mi je dva pisma (presavijeni komadići papira bez koverata), od kojih je jedno bilo adresirano na mene, a drugo na Milovana Šavova Čelebića u Šitarima (poginuo u NOR-u i proglašen za narodnog heroja). U pismu upućenom meni, su se nalazile dvije poruke, koje su, koliko se sjećam, glasila: »Đoko, sakupi Đinoviće i dovedi ih na Brdo bokovsko radi učešća u borbi protiv

italijanskog okupatora. Ovo pismo za Milovana odnesi na Kulembriju do Pavla Savićevića, pa će mu ga on odnijeti.« Poruku je potpisao Blažo Lompar, jedan od partijskih rukovodilaca u ustanku.

Pošto mi je predao pismo, Mudreša se vratio natrag, a ja sam produžio do Savićevića. On je na istom sastanku, 12. jula uveče, takođe dobio zadatak da kod kuće sačeka vezu i nove zadatke. Pismo za Celebića odnio je odmah i predao mu ga u Štitarima oko 15 časova, a zatim se vratio i priključio ustanicima.

Ova veza, iako kratkotrajna i samo jedna od hiljada ove vrste, ipak svjedoči da joj je posvećena ozbiljna pažnja, (jer dok je jedan skojevac upućen u oružanu akciju, drugi je dobio zadatak veze) daje organizovana na originalan način i prema lokalnim prilikama, te da je na relaciji od preko 10 km (Cetinje-Štitari) uspostavljena za oko jedan čas, što je relativno brzo.

Tokom avgusta 1941. u vrijeme osjete ustaničkih akcija, naš Odred se povukao u neku vrstu ilegalnosti. Tako, recimo, kad bi kolona italijanskih vojnika prošla kroz sela, mi bismo se nakon njihovog odlaska vratili i živjeli kod svojih kuća. U određeno vrijeme i na određenom mjestu bismo se okupljali i spremali za dalje akcije. Kurirsku vezu između Komande odreda i partijskog rukovodstva, tj. između Vlada Adžića i Bara Đurkovića, održavao sam ja. Morao sam se ilegalno kretati van puteva i staza da ne bi bio primjećen ma od koga, jer je, iz razloga obmane, trebalo ostaviti utisak da nema nikakve borbene aktivnosti. Jednom prilikom, pošto sam išao noću, pretpostavio sam da u to doba na tom dijelu seoskog puta neće niko naići i da mogu preći jednim dijelom stazu. Van staze je bio kamenjar i morao bih dosta zaobilaziti. Bila je mjesečina i iza jednog žbuna iznenada se sretoh sa svojim komšijom, starijim čovjekom. Moje kretanje u tom pravcu i u to doba noći - za njega je moralo biti upadljivo i nenormalno. Za ovakav susret nijesam imao nikakva pripremljena objašnjenja, a ovaj seljak je bio jedan od onih rijetkih od kojih smo posebno krili svaku našu aktivnost. Znali smo, naime, da će sve što čuje i vidi dalje raspričati. Zbunio sam se pri tom i susretu i kad me upitao kuda ću, onako nagoniski sam mu odgovorio da ider. > po kišobran koji sam u toku dana, navodno, zaboravio kod jednog druga. Uzgred, bio je vedar i vruć dan, pa je svaki pomen kišobrana mogao da izazove otvorenu sumnju. Međutim, on nije reagovao, a učinilo mi se i daje nešto zbunjen. Pretpostavljenima sam morao ispričati za ovaj neplanirani susret, zbog čega sam bio kritikovan, ali se, srećom, ništa nije dogodilo. Nešto kasnije sam saznao da je taj moj komšija bio i sam zabrinut zbog svog »ilegalnog« rada: bio je udovac, a u tom selu je živjela njegova prijateljica, pa to i objašnjava što se nije ništa čulo o našem susretu.

U periodu maj-jul 1942. u zatvoru u Bogdanovom kraju, na Cetinju, nalazio se veliki broj zatvorenika. Oko barake u kojima smo se nalazili bila su dva reda bodljikave žice, a okolo svega toga stražari naoružani mitraljezima. Tako je da bi se ušlo ili izašlo iz baraka- trebalo proći pored dva stražara i kroz dvije kapije.

Tada su Italijani dozvoljavali da porodice zatvorenicima donesu ručak od kuće. Poslije ručka mi smo iznosili posude van žičane ograde. Svako bi iznosio svoje posude van prve kapije, gdje bi ga detaljno pregledali karabinjeri. Poslije toga sve to posude bi preko druge kapije iznosili samo 3-4 zatvorenika, naravno uz pratnju karabinjera. Tamo bi ga preuzimali vlasnici. Ponovni pregled posuda nije vršen. Mi smo to iskoristili. Drugovi koji su imali da pošalju neku poruku dali bi je nekom od onih koji će da iznese posude preko druge kapije. Sami smo određivali ko će to biti. Ovaj bi poruku držao u džepu, rukavu košulje i si. Koristeći trenutak nepažnje karabinjera-a ponekad bi drugi nosač namjerno skrenuo pažnju karabinjera na drugu stranu - ubacio bi ceduljicu ispod poklopca bilo čijeg posuda, odakle je sigurno stizala adresantu. Ta veza je funkcionisala svakodnevno i za sve vrijeme se nije dogodilo da nas Italijani otkriju.

Istim putem smo dobijali poruke iz grada. To je, istina, bilo nešto komplikovanije, jer su oni koji su te poruke slali morali da se dovijaju kako da ih sakriju u hrani koju nam šalju, a da to ne pronađu karabinjeri koji su vršili radikalne preglede svega što je unešeno u zatvor. Pri tome su se događale i smiješne scene.

Neki drug bi drobio u šerpi kačamak sa kisjelim mlijekom, pa bi sa kačamakom založio i ceduljicu sa porukom i tako je nagrizao da se nije mogla potpuno pročitati. Prilično sigurno i češće korišćeno mjesto skrivanja pismenih poruka bili su plutani čepovi od flaša u kojima smo, obično, dobijali mlijeko. Sa donje strane bi se napravilo udubljenje u čepu i tamo utisnula poruka, obično ispisana na cigaret-papiru. Da bi to ostalo neprimjećeno, od istog materijala bi se vješto napravio mali poklopac i tako »začepio« čep. Međutim, događalo se da se ovakva poruka vrati pošiljaocu, jer primalac nije primjetio gdje mu se poruka nalazi.

Doko Latković

NAJMLADI KURIR NIJE OTKRIVEN

- Ukoliko kod njega pronađemo iole sumnjiv papirić bacićemo ga u vis i dočekati na bajonete - govorio je italijanski oficir majci dvogodišnjeg Mira, Danici Raičević, u zloglasnom logoru »Jucovači«.

Pred očima Danice i Perse Raičević i danas iskrsavaju jasne slike velikog i debelog zida koji je opkoljavao po zlu čuvenu podgrmečku »Jusovaču«. Sjećaju se onog prolaza do ćelije smrti pod samim svodom zgrade logora. A, sjećaju se i još nečega. Mnogih primjera herojstva Vasilija Kostić, Olge Pejanović, Dese Raičević, Perse Šćepović ... koje su ostale u zajedničkim grobnicama na Zabjelu, Cijevnoj... A u tim teškim trenucima bilo je još bolnije saznanje da se ni jedna od njih neće vratiti u stroj revolucije.

- Kako u onim danima shvatiti da ih više nema - pričaju Danica i Persa Raičević, koje su preživjele grozote zloglasne »Jusovače«. Toliko je bilo mučnih scena, užasa i patnji.

Bio je topao septembarski dan 1942. godine. Prava jesen. I baš tada za Danicu i Persu, žene udate za dva rođena brata, danas nosioce »partizanske spomenice 1941.«, Mijajla i Mata Raičevića, stiže poziv da se odmah javi u italijansku komandu. Hapšenje u tom trenutku nijesmo očekivale. Ali, poslije prvog kontakta sa okupatorom znale smo šta nas očekuje. Maltretiranje, psovke i udarci pratili su to naše saslušanje. Odveli su ih u logor.

Dvogodišnji Miro, sin Danice i Mijajla Raičevića, grcajući u suzama čvrsto je zagrljio majku. Neprijatelj nije znao za milost.

- I mali je »crven«. I njega u logor - bilo je naređenje italijanskog oficira.

ZATVORENIK KOME NIJE BILO OGRANIČENO KRETANJE

- Kad smo dovedene u logor, drugarice iz ćelije su nam saopštile da znaju za nas i naš dolazak. Bilo je to više od pozdrava. Bio je to podstrek, neophodan u tim trenucima.

Riječi teško izlaze. Uzdasi i po koja suza ih prekidaju. Tužna priča teče dalje.

- Svakog dana pristizale su nove zatvorenice. U maloj prostoriji, kao u kakvoj kutiji šibica, bilo nas je preko 40.

I u takvim uslovima pravi komunisti ne miruju. Neprijateljska propaganda pokušava na sve načine da onespokoji i uništi vjeru u pobjedu. Lažne vijesti o porazima partizanskih jedinica iz dana u dan neprijatelj je širio po logoru. Svaka istinita riječ bila je melem za ranu. A od njih su se kovali planovi i gajila nada, pojačavala vjera u konačnu pobjedu. I tako u podgoričkom logoru uspostavljen je ilegalni kanal za održavanje veze sa muškim dijelom logora kao i s organizacijom KPJ u gradu.

- Kako se sve nijesmo snalazile u logoru. Za slanje vijesti, kao i za primanje direktiva i ilegalne štampe, koristile smo sve moguće načine. Čak smo se služile i ljudima koji su se nalazili u neprijateljskom aparatu. Sjećamo se i jednog zatvorenika pekara. Činio nam je mnoge usluge. Vijesti, poruke, slale smo i dobijale u hrani, u odjeći ...

Jedini zatvorenik kome nije bilo ograničeno kretanje po logoru bio je mali Miro, koji je tek prohodao. Bio je simpatičan čak i neljubaznim i drskim italijanskim vojnicima. Išao je do njihovih kancelarija, po krugu logora. Stizao je čak i do muškog dijela zatvora, do svog oca Mijajla.

- Dozvolili su mu da jednom na dan posjeti oca. S praznom konzervom po čitav dan je trčkarao i donosio nam vodu. Čak je i dvije riječi na italijanskom dobro znao. »Akva, sinjo« (vode gospodine), često je govorio.

I dvogodišnji Miro Raičević (danas predsjednik Opštinskog suda u Danilovgradu) počeo je veliku misiju. Svoj kurirski posao počeo je da obavlja prenoseći pozdrave od majke i strine ocu i obrnuto.

NIKO NIJE SMIO DA POGLEDA UPLAKANU MAJKU

- Kao da sad gledamo patnjama, gladu zimom i mukama izmučena lica naših drugarica. Prkosom smo sve ovo savladivale. Nijesmo nikada plakale, već pjevale. Da, upravo tako, pjevale, najprije tiho, pa onda sve glasnije. Okupator je tek tada bio zbunjen. Ne samo on, već i domaći izdajnici i provokatori kojih je bilo u logoru.

Samo riječ, a kamo li neko šire obavještenje, o pobjedi naših jedinica podizala je moral napaćenih žena. Kad je mali Miro donio sakrivenu u čarapi, prvu poruku zatvorenicama, bile su skamenjene. Prvo od čuda, a onda od oduševljenja.

Kao kakav težak teret pritiskala ih je i sama pomisao na to šta bi se desilo da ga uhvate. O tome je mogao odlučiti samo njegov otac. A, njegovu odluku Danica i Persa su znale. Prva štampana vijest stigla je u Mirovim čarapama do ženskog dijela logora.

- Te vijesti najčešće su stavljane u njegove čarapice. Ponekad i u neki drugi dio odjeće. I, kao dajee znao da se dešava nešto važno, nije dao da ga niko dirne rukama, a jedva da je znao nekoliko riječi.

Mjeseci su prolazili. Pošta je funkcionisala bez zastoja. Najmlađi kurir u toku NOR-a nije ni bio svjestan velike misije. Za nju je znalo tek desetak provjerenih ljudi. No, sumnje su iz dana u dan rasle. Počelo je sa pretresom hrane koja stiže u logor. O tome su obavješteni drugovi na vrijeme. Ništa nijesu mogli otkriti. Ali, sumnja je ostala.

- Neko od ubačenih provokatora obavijestio je čuvare da žene dobijaju tajne letke i da ih čitaju. Kako su samo bili bijesni u upravi zatvora.

Mali Miro i dalje je bezbrižno trčkarao po blatu, nosio konzervu i vijesti. Italijanski oficir je pažljivo pratio svaki Mirov pokret.

- Nekoje otkrio njegovu djelatnost. Dok sam živa, nastavlja Danica, to neću zaboraviti. Te događaje, bez sumnje najteže u mom životu, kao ni doktora Petra Jovanovića. On je jedini mogao da uđe u naš dio logora. I sa svim je bio upoznat. Da njega nije bilo ko zna šta bi se desilo. Nekako je uspio da proturi obavještenje do mog muža.

- Po Miru ni jedna poruka da nije poslata - rekao mu je doktor.

I dok je mali Miro veselo trčao do oca, italijanski oficir bjesno je ušao u ženski dio logora.

- Vaš sin nosi komunističku poštu. Otac mu je komunist! Ti si komunist!

- vikao je na sav glas na skamenjenu od straha Danicu.

Zapanjena i preplašena samo je odgovorila da to nije istina. Ali, ništa Italijane nije moglo odvratiti od već planirane akcije.

- Ukoliko kod njega pronađemo iole sumnjiv papirić, bacićemo ga u vis i dočekati na bajonete. A vas postreljati - siktali su neprijateljski oficiri.

Niko nije smio da pogleda uplakanu majku. Zebnja se uvukla u srca napućenih žena.

- Kroz jednu malu rupicu gledali smo kako ga italijanski vojnici na sred logora svlače do gole kože. U tim trenucima nijesam znala daje doktor Jovanović uspio da na vrijeme obavijesti mog muža o sumnjama koje su se pojavile. Mislila sam da je gotovo sa nama - seća se grcajući u suzama Danica Raičević.

Najmlađi kurir u toku NOR-a nije otkriven.

Slobodan Stanković

PUTEVI KOJIMA SU ZAGREPCANI IZ GRADA ODLAZILI U NARODNOOSLOBODILAČKU VOJSKU

Jedan od važnih uslova za uspješan rad narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima, pa prema tome i u Zagrebu, bila je dobra i sigurna svakodnevna veza sa širim područjima zemlje, kamo su upućivane pristalice narodnooslobodilačkog pokreta koji su se javljali za narodnooslobodilačku vojsku. Njome su otpremene, takode sve količine različitog materijala koje je organizacija sakupljala u gradu, a siate su i primane pismene i usmene poruke i informacije. Mobilizacija i sakupljanje raznih materijala, te vojnih i političkih informacija, zapravo je i bio jedan od glavnih zadataka pokreta u gradu.

Sto se tih veza tiče, zagrebačka organizacija Komunističke partije Hrvatske je, odmah poslije prvih većih provala i hapšenja komunista u gradu, dobro shvatila značaj sigurnih veza. Bez njih nije bilo moguće sklanjati ispred okupatorske policije aktiviste, koje je policija od ranije poznavala, i koji su bili »kompromitirani«, a nisu se mogli upućivati iskusni kadrovi iz grada u šira područja zemlje i borci u narodnooslobodilačku vojsku.

Narodnooslobodilački pokret nije se jasno, mogao normalno i legalno služiti postojećim sredstvima saobraćaja i komunikacija; trebalo je izgraditi svoj odgovarajući sistem veza koristeći do krajnjih mogućnosti okupatorska saobraćajna sredstva. Osnova takvih veza je postojala od ranije, a postojalo je i iskustvo iz ranijeg ilegalnog rada Partije. Trebalo je to sve proširiti i prilagoditi još težim uslovima rada stvorenim fašističkom okupacijom.

Za sve vrijeme okupacije iz grada se nije moglo izaći niti u njega ući bilo kojim saobraćajnim sredstvom ili putem bez specijalne propusnice koju su izdavale okupatorske vlasti. Kontrola izlazaka i ulazaka u grad bila je veoma stroga. Ulaziti u grad ili izaći iz njega moglo se jedino preko određenih ulaza-zvanih »gradskim mitnicama«. Svaki drugi prilaz gradu je bio zabranjen i, onaj tko bi to pokušao, postao je odmah sumnjiv i, u pravilu, završio je na saslušanju u policiji.

Noćni izlazak iz grada je bio nešto lakši, ali zato opasniji, jer su tamo, na periferiji grada, neprijateljske straže i patrole bez mnogo ustezanja pucale na sve što se kretalo po mraku. Nitko se nije smio poslije tzv. redarstvenog sata kretati po gradu bez specijalne propusnice. Izdavala ih je okupatorska policija i vojska.

Kao i za svaki drugi ilegalni rad, vrijedili su ovdje stroga pravila konspiracije.

Svi oni koji su spadali u djelokrug rada jedne partijske ćelije, a trebali su ići van grada Zagreba u narodnooslobodilačku vojsku ili na neki drugi rad, morali su to najaviti svojoj vezi. Veza ih je predavala dalje, do druga koji je za to pod-

ručje bio zadužen, kao i da održava veze sa rajonskim tehničarom. On je, opet, imao vezu sa mjesnim tehničarom, a ovaj sa kuririma i kanalima kojima se izlazilo iz grada. Ako je netko, tko želi ići van, mogao još živjeti u gradu legalno, bio je samo evidentiran i, kada je došao momenat odlaska, pozvalo ga se i predalo sa njegovim karakteristikama kuriru na određeni kanal. Onima pak, koje je policija tražila, osiguravao se u pravilu smještaj u stanovima pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, sve do momenta odlaska u partizane.

Ovisno o kanalu kojim je netko išao, dobivao je i odgovarajuće lučne dokumente. Ti dokumenti su posebno trebali drugovima koji su išli željezničkim kanalima. Dokumenti su izrađivani u partijskim ilegalnim tehnikama, kojih je bilo više u gradu. Neke su djelovale dulje i dokumente su vrlo uspješno falsificirale.

Nastojalo se uvijek da u gradu postoje barem dvije takve tehnike sposobne da izrađuju sve moguće isprave koje su tada trebale. Neke su isprave bile potpuno falsificirane, a na nekima je mijenjan samo opis osobe i njeno ime. Nekada su čisti formulari raznih ustanova dobivali od simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta, pa je u njih trebalo samo upisati ime i ostale podatke. Trebalo je paziti samo na to da se sa dokumentima daju i važeći službeni brojevi i oznake.

Često su prepravljane i legitimacije koje su sakupljene od građana i naših aktivista, ili od drugova koji su odlazili u partizane. To je u cijelom gradu i u svim tehnikama uglavnom dobro rađeno. Koliko se sjećam, nitko od konca 1941. do konca 1942. godine nije uhapšen radi falsificiranih isprava.

Veze i kanali o kojima je ovdje riječ nisu bile ni jedine ni isključive veze kojima se išlo u partizane van grada. Bilo je dosta aktivista u gradu, koji su u bližoj ili daljnjoj okolici imali svoju rodbinu ili poznanike i, preko njih dolazili su u kontakt sa tadašnjim organizacijama. Tim putem znali su često slati kako ljude, tako i materijal; otuga su donosili raznovrsne narudžbe ili vijesti. Od rođaka i poznanika primljena vijest tada je, u određenim momentima značila mnogo, jer se smatrala izvornom.

Ti partizanski ilegalni putevi iz grada ili kanali-kako smo ih tada zvali- bili su u stalnom prometu. Naš partizanski poštar tih dana bio je kurir pješak ponekad i ponegdje na biciklu, a kasnije na konju kao saobraćajno sredstvo. Poneki od njih su se uspjeli održati zacijelo vrijeme okupacije i uprkos neprestanoj kontroli policije i njenim pokušajima da ih otkriju. Neki su bili i »kraćeg vijeka.« Vještiji kuriri su skoro redovno mijenjali svoje puteve.

Kada bi se ucrtali u zemljopisnu kartu svi oni kanali koji su korišteni u to vrijeme, vjerovatno bi ih bilo više nego što je tada bilo postojećih saobraćajnica. Punktovi na koje su kuriri dovođili ljude i dovozili materijal bili su u selima, koja su bila politički opredjeljena za pokret. Na taj posao je Partija određivala sigurne i provjerene svoje članove, koji nisu smjeli ništa drugo politički raditi osim tog posla. Bili su to zaista hrabri, snalažljivi, provjereni kadrovi koji su dobro poznavali sve puteve i stranputice u tom kraju.

Veoma uspješnu organizaciju za prebacivanje naših španjolskih dobrovoljaca iz Francuske i Njemačke obavilo je operativno rukovodstvo Centralnog komiteta Hrvatske preko zagrebačke organizacije Komunističke partije i narodne pomoći, u ljetu i jesen 1941. godine. Najveći dio naših španjolskih dobrovoljaca bio je tim putem doveden u zemlju i iz Zagreba razaslan po odluci Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije u razne krajeve zemlje. Za provođenje ovog važnog i odgovornog posla bio je zadužen španjolski dobrovoljac Vječeslav Cvetko, koji je imao španjolski nadimak Flores. Flores je to vanredno dobro izvršio u suradnji sa partijskom i organizacijom narodne pomoći u Zagrebu.

Navesti ću ovdje samo one kanale i punktove - relejne stanice - kako smo ih u to doba zvali - za koje sam ja, kao sekretar Mjesnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Zagreb (i, kasnije, sekretar Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, Pokuplje) znao. Spomenut ću imena drugova koji su na tom poslu u Zagrebu radili u 1941. i 1942. godini, a čijih se imena još sjećam. Pored njih, na ovom poslu je radilo još više drugova za koje ja nisam mogao ni trebao znati, a neke sam i zaboravio.

Poznato je da smo iz Zagreba u 1941. godini vrlo dobro uspjevali otpremiti veće grupe drugova van Zagreba preko naše organizacije na zagrebačkom željezničkom čvoru. Falsificirane dokumente je osiguravala Partijska organizacija vani, a željezničke karte-a često i službene željezničarske dokumente - naša organizacija na željeznici. Drugovi su išli ili kao obični putnici ili kao službenici željeznice, ili pak kao njihovi pružni ili specijalni radnici. Uniforme i putne naloge osiguravala je naša organizacija na željeznici. Poznato je daje skoro sva organizacija na željeznici, na ovaj ili onaj način, sudjelovala u tome.

U sjećanju su mi ostala imena Karla Korošca, prometnog službenika sa Zapadnog kolodvora. On je jedno vrijeme, na prelazu iz 1941/1942. godine, bio sekretar željezničkog partijskog rukovodstva i, kao takav, mnogo je radio na ovoj organizaciji među željezničarima. Kao sekretar Mjesnog komiteta Komunističke partije Hrvatske imao sam s njim skoro dnevnu vezu, pa sam tako, nešto od njega, a nešto obilazeći njihove partijske sastanke, doznao da su vrlo aktivno radili na tome drugovi Ferdo Udijer, Dušan Krist, Šukrija Bijedić, Martin Jordan-Žuti.

Na ovim poslovima mnogi su radnici sa željezničkog čvorišta i iz željezničke radionice izgubili svoj život. Kako je precizno djelovala ova organizacija, najrečitije pokazuje slučaj odlaska drugova iz Hrvatskog narodnog kazališta u partizane, travnja 1942. godine.

Sa drugovima iz Kazališta radio sam i prije 1941. godine. Kasnije sam sa njima pravio plan za njihov odlazak u partizane. Kada je sve bilo gotovo, povezao sam drugove sa Vladom Lončarićem, koji ih je predao željezničarima na otpremu.

Drug Lončarić je u to doba bio zadužen da drži glavne kanale i veze Zagreba sa širom okolicom. Cijeneći značaj ovog odlaska drugova iz Kazališta, pratio sam preko željezničara njihov put do slobodnog teritorija u Donje Dubrave kraj Ogulina. Tada sam doznao da je iz Zagreba brigu za njihovo prebacivanje preuzeo Ferdo Udijer, a da ih je u Dubravama dočekao tadašnji prometnik. Kako je to sve teklo ispričao mi je kasnije Joža Rutić, glumac i sekretar Partijske organizacije u Hrvatskom narodnom kazalištu. Tada sam doznao da se prometnik zvao Hršak i daje dulje radio na tom poslu. Ustaše su ga otkrile i ubile. Pao je vršeci zadatak.

Prvih dana okupacije, a naročito početkom ustanka, željezničkim vezama odlazilo se ilegalno najviše van grada. S vremenom, kako je jačao i razrastao se narodnooslobodilački pokret u zemlji i u gradu, ovaj put je bio preuzak da bi se njime moglo otpremiti redovnije u partizane sve one koji su željeli iz grada ići tamo.

I okupatorska je policija pooštrila kontrolu na vlaku i na željezničkim čvorištima u gradu. Početkom 1942. godine učestala su hapšenja među željezničkim radnicima, kako na željeznici tako i u željezničkoj radionici i ložionici. To je prisiljavalo našu organizaciju na veću opreznost, radi čuvanja kadrova na željeznici, koji su i onako od početka okupacije podnosili jake udarce okupatorske policije. Ipak, niti jednog dana nije prestala njihova aktivnost.

Težište prebacivanja ljudi i materijala prema jedinicama narodnooslobodilačke vojske ili poluoslobodenoj teritoriji prenosi se sada, u ljeto 1942. godine, na druge kanale ili releje. To su bila sela na rubu grada ili u obližnjim općinama. Ulog u kurira vršili su naši aktivisti u tim selima. Oni su dolazili na naše veze u grad ili su pak kuriri gradske organizacije dolazili do njih, donoseći razne materijale, dovodeći i ljude iz grada na veze kojima će oni odlaziti do naših jedinica i organizacija u bližoj i daljnjoj okolini grada Zagreba.

Bezbrojni su bili slučajevi hrabrosti, snalažljivosti i dovitljivoisti ovih kadrova. Najednom oni su se morali probijati oružjem do svoga cilja. Okupatorska policija je znala da se veze iz grada sa partizanima održavaju i na takav način. Zato je i pokušavala da uđe u trag i da se nekako ukopča na te veze. Najveći dio onih koji su na sumnjiv način dolazili na te kanale, bio je prije ili kasnije otkriven. Bilo je i hapšenja naših drugova koji su na tome radili ili prelazili tim ka-

nalima. U usporedbi sa brojem koji su tim putem odlazili u partizane i sa količinom materijala i informacija prebacivanih tim kanalima, može se reći da su naši gubici bili mali.

Sve ovo mogu tvrditi za vrijeme do konca 1942. godine. I kasnije, pretežno se dio toga prometa odvijao na ovakav način, a, koliko sam doznao, masovnih gubitaka nije tu bilo. Težak gubitak smo pretrpjeli u prvoj polovici 1943. godine, kada je stradao najednom od ovih releja ili na prelazu na taj relej Ivo Marinković, rukovodilac povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u gradu i član Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. Vjerujući i u najtežim uvjetima života ljudima, povjerovao je jednom kuriru izdajniku, koji gaje doveo na vezu gdje gaje policija čekala i uhapsila i, kasnije, strašno mučila i ubila.

Navest ću kanale koje sam nešto više poznao od 1941. godine do 1942., a kojima se odlazilo pored željezničarskih kanala iz Zagreba i koji su se, skoro sve do 1945. godine, održavali. U okolici grada više mi je poznato stanje od konca

1942. do početka 1944. godine, jer sam tada bio sekretar Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Pokuplje, a to je tada bilo to područje između Save i Kupe sve do granice sa Slavonijom. Tada je samo Sava dijelila tadašnji okrug Pokuplje od Zagreba. U to vrijeme je iz Zagreba preko Pokuplja, prema nekim procjenama, odlazilo najviše ljudi iz grada prema oslobođenom teritoriju.

Slobodno se može tvrditi da nije bilo niti jednog sela na obali Save u blizini grada prema kojem nisu išli putevi prema partizanima. Ipak su se neka sela naročito isticala u tom jer su mogla istovremeno prihvatiti i opremiti veće grupe ljudi. Neka sela su trajno i intenzivno radila. Svakako, jedno od takvih selaje Ivanja Rijeka. Vođeni kurirom preko Žitnjaka, pojedinačno ili u grupama raspoređeni na određenom rastojanju, Zagrepčani su dolazili do Ivanje Rijeke. Odatle su bili prevođeni preko Save na Ščitarjevo, pa onda, preko Velikogoričkih kanala, dalje u pravcu Pokuplja, Zumberka, Korduna, Banije, Like i Bosne. Od Ivanje Rijeke su veze išle prema Zagorju, Moslavini i Slavoniji.

U sjećanju su mi ostala iz tog doba imena nekih drugova iz Ivanje Rijeke, koji su radili na tom poslu. To su bila braća Ranci i Ivan Klarić. Sigurno ovi drugovi nisu bili sami, jer se smatralo tada da skoro svi seljani znaju što se događa u selu i kuda kreću i prolaze kolone ljudi od sumraka do svanuća kroz selo. Do Ivanje Rijeke su uglavnom vodili drugovi koji su za to bili zaduženi u gradskoj organizaciji. Neki od njih su mjesecima provodili ljude tim putem.

Na Velikogoričkoj strani Ivanje Rijeke preuzimali su partizane i kurire pripadnici NOP-a iz tog sela i pratili ih, preko pruge i ceste za Sisak, direktno do sela Lukavca, ili na releja na Čičkoj poljani i Kućama, otkuda su otpremani dalje, preko Mraclina ili Šiljakovine, na Guče ili Lučelnicu.

U Ščitarjevu se tada, 1941. do 1943. godine, isticao Joža Hapač; bio je vrlo vješt vodič. U Kućama se bavila prijemom i provođenjem u partizane tamošnja partijska i organizacija SKOJ-a. Posebno se ovdje isticala cijela porodica Stjepana Fabijanića-Jape, uglednog člana i jednog od rukovodilaca Komunističke partije u Velikogoričkom kotaru. Zapadno od pruge prema Sisku u Turopolju veoma su sigurni bili punktovi u Lukavcu i Gucima, kada se išlo dalje, prema Lučelnici ili Horvatima.

U Lukavcu su, također, prihvate i opremu ljudi i materijala organizirali članovi i simpatizeri KP i SKOJ-a. Posebno su se tada isticali Mika Perković-Ličanin i Antun Stanilović-Tonča, članovi KP iz Lukavca, te Duka Vasić, član KP iz Lomnice. Od članova SKOJ-a na tom poslu radio je - po mom sjećanju Juraj Križanić iz Lukavca. Ni oni ovdje nisu bili sami.

Guci su bili selo koje je, kao i Lukavec, od konca 1941. pa sve do oslobođenja bilo čvrsto politički vezano uz NOP. Uvijek su rado prihvatili partizane i izvršavali sve kurirske zadatke u okolici. Kao posebno aktivne na ovim zadacima - poznato mi je - bili su braća Sinici iz tog sela, te jedan drug Vlahović, čijeg se imena ne sjećam. Vanrednom spretnošću i odvažnošću se isticao Stef Simec.

Na Lučelnici, skoro u svim njenim zaseocima, već od konca 1941. godine bilo je vrlo aktivnih pristalica NOP-a. Koliko se sada sjećam, iz sela Fabijanići bilo je nekoliko kurira. Organizator i rukovodilac stanice ili punkta veze na Lučelnici bio je Nikola Mardetko - Šturman. On je, zajedno sa Ivanom Radićem - Jašom iz Jamničke Kiselice, preko Milana Martinovića, bivšeg konjičkog starješine Mačekove konjice, održavao jedno dulje vrijeme veze sa našim organizacijama, preko Kupe, na Kordunu. Od Lučelnice je još jedan kanal prema Kordunu išao preko Kupe, putem Pokupskog i putem Štefanki.

Sigurno da je najveći promet iz Zagreba, Turopolja i Pokuplja išao preko Kupe kroz selo Donja Kupčina. Za sigurnost puta, za prihvat prolaznika, za kurire, za čamce i veze za onu stranu Kupe brinula se partijska organizacija u Kupčini već od 1941. pa sve do ljeta 1943. godine, kada ovaj kraj postaje poluoslobođeni teritorij, pod stalnom kontrolom NOV-e. Ovdje se ističu braća Franjo i Tomo Mikulić, te Stjepan Koren - Bendo. Ni oni, kao ni u drugim mjestima, nisu bili jedini koji su se stalno i isključivo bavili održavanjem veze. Širok krug drugova iz Kupčine se smjenjivao u ovom selu. Jedan ili čak dvojica iz porodice Mikulića i poginuli su na ovom zadatku.

Značajan kanal iz Zagreba, nizvodno na Savi, kuda se prolazilo skelom, bio je u selu Bukovlje; tu su putevi vodili prema punktovima Čiče i Kuče. Tuda je išla i komunikacija sa desne obale Save i oslobođenog teritorija prema Slavoniji i obratno. Na tom kanalu, Bukevlju, bio mi je poznat aktivista mlinar Jurica Pinter.

I sela uzvodno od Ivanje Rijeke prema Zagrebu bila su na pravcu izlaska iz grada. Preko Save se prebacivalo skelama i čamcima na nekoliko mjesta. Pored skele kod Ivanje Rijeke postojala je jedna na Žitnjaku, a jedna na Trnju i, ako se ne varam, još jedna, tamo negdje do Podsuseda.

Uzvodno od Zagreba, do Brodovca, radile su slične veze sa sličnim sredstvima za prebacivanje ka partizanima. Negdje u ljetu 1941. godine su me drugovi Franjo Šuk, Josip Mokosek i Joža Hadelan, članovi KP u Školskoj ulici na Trnju, upoznali sa Ivanom Vrbanom, mlinarom iz Jakuševca. U njegovom mlinu na Savi bilo je njihovo malo skladište oružja. U početku su ovi drugovi iz Trnja imali veze sa organizacijama u Velikoj Gorici. Tako je njihov mlin postao i punkt iz kojeg su upućivani ljudi u partizane. Na tom poslu Vrbanjić je poginuo 1942. godine, a Franju Šuka su ustaše ubile kao zatvorenika u okolici Gospića, kada su ga partizani pokušali zamijeniti za zarobljene ustaše. Joža Hadelan je, pak, poginuo u 1944. godini u poznatoj Oborovačkoj tragediji. Zagreb je iza pogibije Vrbanana imao veze sa obližnjim selima Mičevcem i Košnicom i tako uspio zadržati ovaj kanal. Tadašnji SKOJ-evac iz tog kraja, Slavko Brdek, po mom sjećanju, bio je vrlo aktivan na tom poslu.

Izlaz prema zapadu iz Zagreba organizirali su aktivisti NOP-a, a, prije svega, članovi KP I SKOJ-a iz Vrapča i Podsuseda. I sam sam, odlazeći iz Zagreba u pravcu Žumberka, izašao tim putem, a odatle, preko sela Novaka, Horvata i Kupčine, pa preko rijeke Kupe, do Centralnog komiteta KPH, koji se tada nalazio na Kordunu. U Vrapču, u tadašnjoj gostionici Sertić, dočekala me je veza, s kojom me je upoznao pokojni Vlado Prišlin, tadašnji sekretar Okružnog komiteta KPH za kotar Zagreb, koji je obuhvaćao općine na lijevoj obali Save.

Odavde, iz Vrapča, preko sela ispod Sljemena, održavani su skoro stalno i partizanski kanali kojima se odlazilo prema Zagorju i Sjevernoj Hrvatskoj. Važan sabirni punkt je bio u selu Vidovec. Do ovoga punkta u Vidovcu dolazilo se i preko Dubrave i Granešine. Putevi preko Save, uzvodno od Zagreba, prolazili su preko sela Blato, Lučko, Stupnik i Brezovica na Horvate, odnosno, preko Raktija ili Novaka, opet do Horvata. Od Brdovca se znalo prebacivati na selo Otok, na desnoj obali Save, pa otuda - na selo Otruševac. Otruševac je bio, također, jedan od punktova na pravcu Žumberka i obratno: u pravcu Novaki - Zagreb ili Horvati - Novaki - Zagreb.

Horvati su bili, bez sumnje, selo u kojemu je KP imala još od prije rata svoje snažno uporište i, moglo bi se reći, i najsnažniju organizaciju u bližoj okolici Za-

greba. Za sve vrijeme rata tamo su se pristalice NOP-a, kuriri, terenski politički radnici i partizani, skoro svakodnevno, slobodno kretali danju i noću. Od Horvata su putevi vodili preko Kupinečkog Kraljevca i okolnih sela do Kupčine, velikog sela sa jakim utjecajem KP i snažnom organizacijom u njemu. Odavde se, preko Kupe, išlo do Prkosa ili Sjeničaka na desnoj obali Save, prema unutrašnjosti. Ovim pravcem od Zagreba, preko Horvata i Kupčine, prešao je Vladimir Nazor u partizane. Išao je također i Ivan Ribar, a dolazio i odlazio u Zagreb preko Horvata i Ivo Lola Ribar. Tada, preko Horvata, on je prolazio i kao delegat Vrhovnog štaba NOV-e i POJ za Žumberak i Sloveniju. Ovim kanalom je u Zagreb došao 1943. godine i delegat Vrhovnog štaba Svetozar Vukmanović-Tempo na svom putu za Makedoniju.

Prema Žumberku iz Horvata se išlo ispod Okića, vrlo često preko sela Purgarle, u pravcu Sv. Jane i Slavetića. Horvati su sa Turopoljem i Posavinom imali vezu preko Lučelnice ili direktno - preko Guca ili Lukavca. Obrnuto: za Žumberak su išli Turopoljci, Posavci i Zagrepčani, koji su došli na Velikogoričke punktove.

Teško je između tolikih aktivista posebno istaknuti one koji su se na ovom poslu u Horvatima isticali. Mislim da su Pipići, Babići i Herceg bili tada dobro poznati. Znam i danas da su na tom poslu radili vrlo uspješno još od 1941. godine Tomo Pipić-Grivonja, Ignac Pipić - Nacek, Dragan Pipić, Ivan Pipić - Zorić, od starijih aktivista, a od omladinaca Franjo i Miško Pipić, dok su među ženama bile poznate Zorica i Andela Babić, a i mnoge druge. Sigurno ih je bilo daleko više od ovih kojih se ja danas sjećam.

Iz Žumberka preko Horvata u Zagreb i obrnuto kolone ljudi su u 1941., 1942., pa i 1943. godini provodili vješti kuriri, kao što su bili Zumberčani Zvonko Romanović, Tomo Bratelj i Marko Čučić, sva tri iz Pečna. Zvonko Romanović je poginuo u Moslavini kao komesar čete, Tomo Bratelj 1943. godine na zadatku. Rat je preživio jedino Marko Čučić.

Kako se rat primicao kraju i oslobođeni teritorij približavao Zagrebu, prestajali su djelovati neki od ovih punktova, a njihove uloge preuzimale su Komande mjesta. Sada su direktno kuriri iz Zagreba dovodili Zagrepčane u partizane i uvodili u Zagreb drugove koji su trebali po zadatku ići u grad. Treba znati da su Zagrepčani i po svojim vlastitim vezama i mimo organizacija - odlazili u partizane. Sve što je oslobođenje bilo bliže, sve je bilo više ovakvih odlazaka, pojedinačnih i u kolonama.

Lutvo Ahmetović

RAZVOJ VEZA U LICI U 1942.

U rano proljeće 1942. štab Grupe ličkog partizanskog odreda odredio me je na dužnost oficira veze štaba grupe odreda. Komandant Grupe odreda, Vlado Četković dao mi je detaljnije upute za rad. Iz toga su proizašli ovi zadaci: 1. Što prije organizovati i održati kurs za telefonsko-telegrafске mehaničare u Donjem Lapcu. 2. Izgraditi stalne žičane linije na relaciji Donji Lapac - Doljane i Titova Korenica - Prijeboj. 3. Organizovati i održati kurs za komandire jedinica veze.

•k

* %

Na kurs telefonsko-telegrafskih mehaničara pozvano je nekoliko boraca iz partizanskih odreda, i oko 10 omladinaca iz Donjeg Lapca i okolnih sela. Kurs

je počeo s radom početkom juna 1942. godine. Na kursu su se izučavali ovi predmeti: elektrotehnika, telefonija, politička nastava i praktičan rad.

Iz elektrotehnike izučavani su osnovni pojmovi da bi se shvatilo ono što će slušaocima biti neophodno u praktičnom radu kao što je: provodljivost materijala, omski otpor, električni napon, jačina struje, jedinice za mjerenje električnih veličina, izvori električne energije i si. Iz telefonije je obrađivano najosnovnije gradivo o telefonskim i telegrafskim linijama i vodovima, o telefonu i telegrafskom aparatu. Nešto detaljnije je obrađen princip rada mikrofona i slušalice. Nabavljen je i jedan telefon, pa zatim rastavljen da bi se što bolje upoznali njegovi sastavni dijelovi.

Politička nastava održavana je po programu i materijalu po kojem su radile SKOJ-evske organizacije u Donjem Lapcu. **Praktičan rad** se svodio na to da se pređeno gradivo praktično uvježba i ponovi.

Materijalno obezbeđenje kursa bilo je oskudno. Ipak, raspolagali smo osnovnim sredstvima, materijalom i alatom da se mogla izvoditi kakva-takva praktična obuka. Kurs je trajao oko 45 dana. Zalaganje i rad slušalaca bio je na visokom nivou. Radilo se, takoreći po ceo dan i uspjeh je bio potpun.

Nešto prije završetka rada kursa, štab Grupe odreda naredio je jednom bataljonu da u toku noći izvrši akciju i poskida žicu i izolatore žičnih linija na neoslobodenoj teritoriji. U akciju su bila uključena i neka sela čiji su seljaci svojom zapregom prevezli skinuti materijal na teritoriju gdje će se vršiti izgradnja novih linija. Istovremeno takvu akciju izvršio je i jedan bataljon Kozaračkog partizanskog odreda, da bi s tim materijalom izgradio žičnu liniju od Korenice do položaja svojih jedinica na Prijeboju.

Kada je kurs završen, slušaoci su podijeljeni u dve grupe. Svakoj grupi je određen rukovodilac. Jedna grupa otišla je na područje Korenice, gdje je bilo sjedište I operativne zone Hrvatske, i štaba Koreničkog odreda, sa zadatkom da tamo izgradi žičnu liniju za Prijeboj. Druga grupa je dobila zadatak da izgradi žičnu liniju od Donjeg Lapca do Doljana (gdje se nalazio štab III ličkog partizanskog odreda). U izgradnji linije veliku pomoć su pružili mještani okolnih sela. Oni si sjekli drveće i pravili stubove i kopali rupe za te stubove. Zajedničkim naporima linije su izgrađene. Ne zna se ko se više radovao linijama, da li oni koji su ih izgradili ili oni koji su ih koristili. Na kursu je izučavan rad telefona i telegrafa priključenih na jednožičnu liniju, a ne i rad tih aparata kad se priključuje na dvožičnu liniju i kada se koristi zemlja za drugi provodnik. Iz razloga što nismo imali dovoljno materijala mi smo te naše prve linije gradili kao jednožične. Sjećam se daje našoj grupi, koja je gradila liniju ka Prijeboju prišao je neki Zvonko Sabljčić, čovjek koji je, kako se predstavio, došao u partizane iz Karlovca, a u Karlovcu je imao kako reče, svoju privatnu radio i TT radionicu - pa je uspeo da obustavi dalji rad na izgradnji linije, objašnjavajući daje to što se radi besmisleno, jer se veza preko jednog provodnika ne može uspostaviti. Zabuna, srećom, nije dugo potrajala, pa tako nije ni izgubljeno mnogo vremena jer sam ja naišao, i zahtevao da tu, na lice mjesta, dođe i taj Zvonko. Ponovo sam pokazao rad telefona priključenog na jednožičnu liniju što je morao znati i taj Zvonko. Nije mi nikada bila jasna njegova intervencija i obustavljanje rada na izgradnji te linije. Taj Zvonko se u to vrijeme nalazio, ne znam u kojem svojstvu, pri Štabu I operativne zone Hrvatske u Korenici. Kasnije je Zvonko nekuda nestao i kroz cijeli rat nije se pojavljivao na području Like.

Nakon izgradnje linija i poslije završenog kursa, slušaoci su raspoređeni po svim jedinicama u Hrvatskoj i činili su jezgro telefonske, telegrafske i linijske specijalnosti u tim jedinicama.

* *

U ljeto 1942. takođe u Donjem Lapcu, štab grupe ličkih partizanskih odreda naredio je da se iz svih jedinica pozovu kandidati na kurs starešina koji bi se os-

posobili za komandire jedinica veze za kojima se uveliko osjećala potreba. U to vrijeme u Lici je već djelovala 1. hrvatska brigada, a predstojalo je i formiranje druge brigade. U tim jedinicama i postojećim partizanskim odredima trebalo je uspostaviti i održavati veze, a za to je bio potreban stručni kadar.

U vezi s tim, predložio sam štabu da takav kurs otpočne s radom još pre nego što završi kurs za telefonsko-telegrafске mehaničare. Štab se složio s tim i komandant Vlado Četković pomagao mi je u formiranju tog kursa. On je odredio da se na kurs pozove veći broj kandidata nego što je bilo tog momenta potrebno, jer je znao da će doći do formiranja novih jedinica u kojima će se obrazovati jedinice veze a tim jedinicama će biti potrebni i stručno osposobljeni komandiri. Pozvano je bilo oko 20 boraca.

Budući da je u Donjem Lapcu tada radila i Oficirska škola Glavnog štaba Hrvatske, koja je školovala kadar, pretežno za komandire vodova i četa pješadijskih jedinica, rukovodeći sastav te škole pomogao mi je da izradim program školovanja starešina za jedinice veze. Kurs za komandire jedinica trebao je da traje dva mjeseca.

Na kursu su se izučavali predmeti, taktika, služba veze, osnovi elektrotehnike, osnovi radio-tehnike, kucanje i prijem na sluh i telefonija i žične linije.

Nastavu iz predmeta taktika izvodili su nastavnici Oficirske škole, a nastavu iz ostalih predmeta izvodio sam ja. Za službu veze imali smo i jedno pravilo. Nastava se izvodila na način da se najpre pročita tekst, a zatim o njemu diskutuje i daju objašnjenja. Iz predmeta elektrotehnike izučavani su osnovni pojmovi o električnoj energiji s posebnim osvrtom na baterije, akumulatore i električne mašine. Iz radio-tehnike izučavani su osnovi o titrajnim kolima, elektronskim cijevima i antenama i nešto o sklopovima radio-predajnika i radio-prijemnika. Iz kucanja i prijema na sluh slušaoci su stekli minimalnaznanja iz Morzeovog koda bilo da se radi o primopredaji preko radio-stanice ili se kod koristi u signalnoj vezi. Iz telefonije i žičnih linija izučavao se telefon i osnovi o žičnim linijama, njihovom održavanju i izgradnji.

Pri kraju kursa sa slušaocima je vršena i praktična obuka u rukovanju radio-stanicama i praktično punjenje akumulatora.

U toku kursa štab Grupe odreda prešao je iz Donjeg Lapca u selo Bunić, pa je i kurs premešten u to selo. U to vrijeme vodene su borbe u neposrednoj blizini Bunića. Naše jedinice vodile su borbu za oslobođenje Udbine. Istovremeno su vršeni napadi i na željezničku prugu u blizini Gospića. U tim borbama zaplijenjeni su neki uređaji veze koji su poslani nama. Ti uređaji su dobro došli za materijalno obezbeđenje nastave, naročito za praktično uvežbavanje slušalaca kursa.

Uspeh na kursu bio je zavidan, zahvaljujući pre svega volji i naporu koji su svi slušaoci uložili da bi savladali predmetno gradivo, naročito ono teže i ono za koje nije postojalo ni literature ni materijalnog obezbeđenja. Posle kursa, slušaoci su raspoređeni na dužnosti komandira vodova i četa veze.

VEZE U NAPADU NA BIHAĆ I SLUNJ 1942.

Dok su se vodile borbe za oslobođenje Bihaća 1942. jedinice I operativne zone Hrvatske izvodile su napadna dejstva na svojoj teritoriji. U tim dejstvima bila je organizirana i uspostavljena veza. To je bio slučaj i pri napadu na jako ustaško uporište u Ličkom Petrovom Selu, kada je bila uspostavljena žična veza poljskim telefonskim kablom od osmatračnice komandanta I operativne zone do štaba 2. ličke brigade, nekih bataljona i sa vodom minobacača. Linija je bila uvedena u poljsku telefonsku centralu. Materijal je pripadao 2. ličkoj brigadi u kojoj se kao vezista nalazio bivši slušalac kursa Jovan Jović koji je za vrijeme napada radio na telefonskoj centrali kao manipulant. Veza je dobro funkcionisala što je, pored ostalog, doprinelo daje neprijatelj pretrpio potpun poraz. U tome je naročito došla do izražaja dobra veza između minobacača i pješadije. Kada se

glavnina neprijateljskih snaga pokušala probiti, naša minobacačka vatra ih je potpuno uništila, ni jedan nije uspio da se izvuče.

Poslije oslobođenja Ličkog Petrovog Sela napadna dejstva naših snaga usmjerena su bila na oslobođenje većih i manjih mesta, pa tako i na oslobađanje Slunja. Slunj je bio veće i jače neprijateljsko uporište.

U napadu na Slunj, učestvovala su jedinice iz Like i Banije, dok su Kordunaške jedinice zatvarale pravac prema Karlovcu.

Prva hrvatska brigada dobila je zadatak da napadne Slunj sa sjeveroistoka, Osmu banijsku brigadu na pravcu glavnog udara s juga i jugozapada, i Druga lička brigada da zaposjedne položaje sjeverozapadno od Slunja, sa zadatakom da spriječi bijeg neprijatelju iz Slunja i prodor neprijatelja iz pravca Karlovca. Odjeljenje haubica i odjeljenje minobacača trebalo je da izvrši jaku artiljerijsku pripremu i da podrži brigade u napadu.

Za tako veliku operaciju i koncentraciju snaga trebalo je osigurati i dobru vezu.

Štab I operativne zone Hrvatske, koji je rukovodio ovim napadom nije imao referenta za vezu niti jedinicu veze. Zbog toga su za organizaciju veza korišćena sredstva i ljudstva veze 2. ličke i 8. banijske brigade.

Na komandantsko izvidanje, komandant štaba Grupe ličkih partizanskih odreda Vlado Četković poveo je i mene. Pri izvidanju su bila određena komandna mjesta štabova brigada, položaji artiljerije i osmatračnica štaba I operativne zone. Poslije izvidanja komandanta pristupio sam podizanju žične linije od osmatračnice komandanta I operativne zone do komandnog mjesta 8. banijske brigade i vatrenih položaja artiljerije i minobacača. Kabl smo razmotavali tako što smo, u nedostatku metalice, kroz kalemove s kablom provukli štap i tako razmotavali kabl. Linije smo dosta brzo podigli. Podižući linije mestimično smo ih polagali vrlo blizu neprijateljskih odbrambenih položaja. Kretali smo se oprezno, pognuto i nečujno tako da nas nisu opazili. Žičnu vezu s 1. hrvatskom brigadom nismo mogli uspostaviti. S tom brigadom održavala se kurirska i signalna veza.

Rukovodstvo ove operacije bilo je zadovoljno uspehom veze, jer i ako oskudna ona je odigrala veliku ulogu u rukovođenju i komandovanju. Osmu banijsku brigadu u tim dejstvima imala je organiziranu žičnu vezu sa svojim bataljonima. Brigada je u napadnim dejstvima na Bihać zaplijenila pored ostalog ratnog materijala i veću količinu opreme za vezu, naročito poljskog kabla.

VEZE NA DELU TERITORIJE HRVATSKE POSLE FORMIRANJA DIVIZIJA I. KORPUSA

Krajem 1942., nakon oslobođenja, u Slunj su se smjestili: štab 1. operativne zone Hrvatske, štab Grupe ličkih partizanskih odreda, Glavni štab NOV i PO Hrvatske i Centralni komitet KPH. U tom periodu dolazi do stvaranja većih jedinica NOVJ i to divizija i korpusa.

Formiranjem tih jedinica i njihovih štabova nametala se potreba i za formiranjem jedinica veze i uvođenjem u štabove oficira vezista (referentata veze).

Formiranjem 1. korpusa NOVJ na teritoriji Hrvatske određeno je da se pri njegovom štabu formira i četa veze i odredi lice u štabu za referenta veze. U štabovima divizija tada se formiraju vodovi veze i uvode u štabove referenti veze.

U toku ljeta 1942. godine, dok sam se nalazio u Donjem Lapcu, za vrijeme trajanja kursa za komandire jedinica veze, došli su iz Splita tri druga sa radio-stanicom i to Josip Mardešić (Viški) i Čedo i Sveto Perić, kao njegovi pomoćnici. Jedan od njih bio je i radio-mehaničar. Oni su se javili Vladi Popoviću delegatu CK KPH koji se tada nalazio u Donjem Lapcu. Oni su tu i ostali sve do oslobođenja Slunja.

Jednog dana u Slunju pozvani smo Josip Mardešić i ja u CK i GŠ Hrvatske, gdje nam je saopštena odluka o formiranju korpusa i divizija i odluka o uvode-

nju jedinica veze i referenata veze. Trebalo je da sami riješimo ko će od nas biti referent veze u Glavnom štabu, a ko u štabu 1. korpusa. Dogovorili smo se da, pošto je Mardešić bio narednik radio-telegrafista u mornarici bivše Jugoslavije on primi dužnosti referenta veze Glavnog štaba, a da ja, koji sam bio narednik radio-telegrafista u kopnenoj vojsci bivše Jugoslavije, primim dužnost referenta veze u štabu 1. korpusa. To smo saopštili Ivanu Rukavini i Vladimiru Bakariću. Oni su se složili.

Josip Mardešić ostao je sa Čedom i Svetom u Glavnom štabu u Slunju i odmah se prihvatio zadatka da uspostavi radio-vezu sa Vrhovnim štabom koji se u to vrijeme nalazio u Bihaću. Ja sam se uputio u štab 1. korpusa i javio se Ivanu Gošnjaku, komandantu korpusa.

Narednog dana krenuo sam s komandantom i komesarom korpusa u pravcu Suve Perne u jedno selo u blizini Topuskog i tamo se sastali s Vladom Četkovićem koji je bio određen za komandanta 8. kordunaške divizije. Tu smo ostali izvjesno vrijeme i radili na formiranju štaba divizije.

Za referenta te divizije postavljen je Rade Škaljac. Ja sam se posebno angažovao na poslovima i pripremama za formiranje jedinice veze tog štaba. Običano je da će za komandira voda veze biti upućen jedan od slušalaca kursa za komandire jedinica veze iz Donjeg Lapca.

Nakon poslova obavljenih u štabu 8. divizije otišli smo na Baniju (čini mi se da je to bilo selo Žirovac), gdje je na isti način formiran štab 7. banijske divizije. Za referenta veze te divizije postavljen je Milan Nevajda. U ovoj diviziji bilo je nešto lakše formirati vod za vezu, jer je u brigadama bilo nešto više materijala i opreme za vezu, a samim tim i kadrova za formiranje voda veze, posebno onih koji su služili u jedinicama veze bivše jugoslovenske vojske. Jedan od takvih bio je i Savo Bulat. On je znao rukovati poljskom telefonskom centralom i poljskim telefonima, kao i podizati kablovske linije.

Uskoro je obrazovan štab 6. ličke divizije, a za referenta veze postavljen je Gojko Polovina. Istovremeno je formiran i vod veze tog štaba.

Prema tome, 1. korpus NOVJ sačinjavale su 5,6. i 7. divizija. U momentu formiranja pri štabu korpusa nije postojala jedinica veze. U napadu na Dvor na Uni za veze štaba korpusa koristio se materijal i ljudstvo 7. banijske divizije. Pri tome je osmatračnica štaba korpusa bila povezana žičnim linijama sa osmatračnicama, za komandanta sve tri divizije. Na telefonskoj centrali, za cijelo vrijeme napada, radio je Savo Bulat. U tome su mu pomagali (smjenjivali, preko noći i za kraći odmor) pojedini rukovodioci veze.

Poslije napada na Dvor na Uni, štabovi divizija otpočinju intenzivan i ubrzan rad na formiranju i popuni jedinica veze. U vodovima veze divizija prišlo se najpre popuni ljudstvom i materijalom linijskih odjeljenja, telefonskim i radio-telegrafskim. U sastavu telefonskih odjeljenja u to vrijeme, bili su i kuriri. Formiranje radio-odjeljenja išlo je nešto sporije zato što se nije raspolagalo radio-uređajima i nije bilo obučениh radio-telegrafista. Radio-telegrafisti koji su služili vojsci u bivšoj Jugoslaviji i tu se obučili za to zvanje, nisu mogli da obavljaju saobraćaj. Skoro svi, morali su da se podvrgnu ponovnoj obuci da bi mogli postati samostalni manipulanti na radio-stanicama. Kad se sve to pogleda, ispalo je da se četa veze korpusa sastojala iz dva linijska voda i jednog mješovitog voda. Mješoviti vod bio je sastavljen od jednog telefonskog, radio-telegrafskog i kurirskog odjeljenja.

Ubrzo se pokazalo da su poslovi u organizaciji, uspostavljanju i korišćenju veza vrlo obimni i odgovorni, pa se referentu veze dodjeljuje i pomoćnik za radio-vezu. Taj pomoćnik je, u većini slučajeva, bio i radio-telegrafist, tj. obavljao je dužnost i u štabu i na radio-stanici. Očigledan primjer takve službe bio je u 8. kordunaškoj diviziji, gdje je Janko Rajčević bio radio-telegrafista na divizijskoj radio-stanici i pomoćnik za radio-vezu skoro do kraja rata. Inače, on je prije rata bio podoficir radio-telegrafista u avijaciji bivše jugoslovenske vojske. Rajčević je bio, prije nego što je došao u 8. diviziju, pomoćnik referenta veze Glavnog štaba Hrvatske za radio-vezu.

Istovremeno s formiranjem organa i jedinica veze, radi se i na iznalaženju i primjeni sistema šifriranja poruka i na tajnosti saobraćaja. Kad je riječ o šifrovanju poruka najviše ideja i praktičnih ostvarenja dali su sami komandanti jedinica koji su bili u borbama u Španiji. Referenti veze su, po njihovim instrukcijama, razrađivali sistem šifrovanja i rukovodili tim poslovima u svom štabu.

Kada je Moša Pijade boravio na području Hrvatske, i kada smo se nalazili negdje na terenu u blizini Topuskog, on je cio jedan dan meni objašnjavao razne forme šifrovanja poruka. Tada mi je objašnjavao i metode šifrovanja kojima su se služili komunisti na robiji za vrijeme bivše Jugoslavije. Te instrukcije bile su nam dragocjena pomoć u daljem radu na razradi i primjeni tajnosti primopredaje poruke, naročito u radio-vezama.

Pozivni znaci i ostali podaci za rad radio-stanica su određivani za jedan vremenski period ili su ugovarani pred pojedine zajedničke akcije jedinica koje do tada nisu imale neposrednu radio-vezu. Određeni i ugovoreni podaci su se mijenjali u vrijeme kada je to bilo neophodno i cjelishodno, kako neprijatelj ne bi mogao da prati rad naših radio-stanica.

Za veze do kraja 1942. godine, najpre treba reći daje u Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske uloženo maksimum truda da se osigura neprekidna i bezbedna veza sa Vrhovnim štabom NOV i PO Jugoslavije. Ta veza je i uspostavljena radio-stanicom koju je Mardešić sa Čedom i Svetom donio iz Splita. Dalje, ubrzano se radilo i na tome da se formira i radionica za opravku, prvenstveno, radio-opreme. Zvonko (prezimana se ne sjećam), kao radio-mehaničar oformio je tu radionicu i otpočeo da radi na tome da postojećoj radio-stanici poveća izlaznu snagu, kako bi se mogla održavati neprekidna radio-veza s Vrhovnim štabom, bez obzira gdje bi se on mogao nalaziti. U tome je i uspio, pa je s tom radio-stanicom održavana radio-veza s Vrhovnim štabom i u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, kad se on nalazio negdje u rejonu Prozora i Neretve. Dalje, pri štabu 1. korpusa NOVJ formirana je četa veze. Četa se popunjavala, najpre telefonistima, linijašima i kuririma. Prvi njen komandir bio je Milan Korica, a komesar Milan Rašeta. Radio-odjeljenje formirano je tek poslije četvrte neprijateljske ofanzive, a tako i šifrantska služba u štabu korpusa. Četa veze 1. korpusa NOVJ bila je izvor kadrova za popunu drugih jedinica veze u korpusu, naročito starešinskim kadrom.

U divizijskim vodovima veze, koji su bili već formirani u sve tri divizije, komandiri vodova bili su one starešine koji su tokom ljeta 1942. godine završili kurs komandira jedinica veze pri štabu Grupe ličkih partizanskih odreda. Taj kurs je završio i Milan Korica komandir čete veze 1. korpusa. Treba napomenuti da su oni drugovi, koji su završili kurs za telefonsko-telegrafске mehaničare, ostali u sastavu jedinica veze teritorijalnih komandi i da su mnogo doprinijeli u izgradnji novih i održavanju postojećih žičnih linija na teritoriji Like. Te linije su koristile sve komande i jedinice koje su se nalazile na toj teritoriji. Te jedinice i linije postale su osnova za organizovanje i održavanje veza kasnije formiranih vojnih područja.

Interesantno je reći da su novoizgrađeni pravcu bili tako odabrani da su činili, svaki za sebe, svojevrsnu osu veze, pa su ih tako mogle koristiti mnoge jedinice koje su se nalazile ili dejstvovale na tim pravcima. To važi naročito, za linije na teritorijama 1. i 2. ličkog vojnog područja, a takođe i za linije na teritoriji Korduna u rejonu Petrove gore.

U toku četvrte neprijateljske ofanzive Glavni štab NOV i POH, kao i CK KPH, naslanjali su se, uglavnom, na štab 1. korpusa, pa su tako koristili i njegovu žičnu vezu, radi čega je bio pojačan i saobraćaj u žičnoj vezi, osobito u vrijeme kada se vršila evakuacija određenih ustanova jednog i drugog štaba. Tada sam morao da, u svojstvu referenta veze 1. korpusa, uložim maksimum truda da sve veze dobro funkcionišu, naročito žične linije da budu stalno ispravne.

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, sve jedinice još nisu imale svoje telefonske centrale, pa su se s jednim telefonom, poljskim telefonskim kablom paralelno priključivale na liniju. Čujnost je bila dosta slaba zbog prevelikog broja pa-

ralelno priključenih telefona i istrošenih elemenata. U štabu korpusa imali smo neku rezervu suvih elemenata pa smo ih davali onima koji su stvarno ostajali bez veze zato što nisu imali dobre izvore električne energije.

Nešto bolja čujnost je bila na linijama prema Primorsko-goranskim brigadama. To se očitovalo, naročito kad je Veljko Kovačević, komandant tih brigada, vodio razgovor s komandantom 1. korpusa, Ivanom Gošnjakom. Njih dvojica su često vodili razgovor malo na hrvatskosrpskom, a malo na španskom jeziku, što je kod manipulanata na telefonskoj centrali stvaralo i malu zabunu. Naime, oni su, slušajući španski jezik, mislili da je to italijanski jezik i da razgovor vode Italijani. Kasnije se to razjasnilo. Jednom je Veljko Kovačević, koliko se sjećam, intervenirao da je čujnost slaba, pa je naređeno da se isključe svi, paralelno priključeni telefoni. Kad je to urađeno, čujnost je bila dobra, a Veljko i Ivan zadovoljni ostvarenim vezama.

Januara 1943. godine bila je jaka zima. Sedma banijska divizija otišla je u pravcu Bosne pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba, a 8. kordunaška divizija i dvije primorsko-goranske brigade povukle su se u planinu Plješevicu. Za to vrijeme oko Donjeg Lapca 6. lička divizija vodila je borbe s Italijanima. Dok su dijelovi 8. divizije i Primorsko-goranskih brigada sa ostalim teritorijalnim dijelovima spriječavali dalje nadiranje SS-divizije »Princ Eugen«, dotle su dijelovi 8. kordunaške divizije potpomagali dejstva 6. ličke divizije u opkoljavanju i uništenju talijanske divizije. Za vrijeme tih borbenih dejstava ostalo mi je dobro u sjećanju, da se iz veze pomenu dva vrijedna događaja.

Prvo, osmatračnica, s koje se rukovodilo borbom za uništenje italijanske divizije (rukovodioci Glavnog štaba i štaba 1. korpusa NOVH) udaljena od osmatračnice komandanta 6. ličke divizije 5-6 km. Telefonisti čete veze 1. korpusa i telefonisti, koji su završili kurs u D. Lapcu u ljeto 1942, uzeli su, iz skladišta u Kamenskom, golu žicu za stalne žične linije i postavili je po snijegu. Pri tome su nailazili i na mjesta gdje nije bilo snijega pa su tu pobijali u zemlju drvene kočiće na koje su stavljali komadić gume, a na gumu provodnik. Na taj način oni su uspostavili vezu na datom pravcu. Veza je vrlo dobro funkcionisala.

Drugi zanimljiv događaj bio je kada su telefonisti-linijaši, ne sećam se iz koje divizije, išli da skupljaju poljski kabl neprijatelja. Skupljajući tako kabl odjednom, iz suprotnog pravca pojavi se neprijatelj koji je isto tako skupljao kabl. Kada su se ugledali sa zaprepaštenjem su utvrdili da pripadaju suprotnim stranama. Jednostavno su prekinuli dalje kupljenje kabla i, učinili ono što je najjednostavnije, svaki je odnio ono što je do tada već pokupio.

Bude Bogdanović

SIGNALNA SREDSTVA U 1942.

Odmah, pri formiranju 13. brigade (ujesen 1942. godine), koja je kasnije dobila naziv proleterska, formiran je i vod za vezu te brigade, koji je u to vreme imao oko 20 ljudi. Od opreme za veze vod je imao jedino nekoliko pari signalnih barjačića. Vezisti su bili slabo obučeni. I ona oskudna znanja koja su pojedini drugovi stekli u bivšoj vojsci, bila su već skoro zaboravljena.

Pri ovakvom stanju trebalo je prionuti, na posao. Nije se moglo čekati da sredstva ili znanje dođe samo po sebi. Počelo se odmah sa obukom. Prvi je posao bio, savladati Morzeovu azbuku. Radi toga je ona umnožena u potrebnom broju primeraka - za svakog borca po jedan. Svi su se obavezali da azbuku nauče napamet za 1-3 dana - kako je ko mislio da može. Dok se izvodio ovaj prvi deo »ob-

uke«, u niskim i mračnim zemunicama popaljenog Korduna uz svetlost namašćene krpe u kutiji od paste za cipele, ostatka polupane čaše ili flaše komandir voda je izradio plan rada. Odredio je parove koji će međusobno vežbati sa barjačicima. U to vreme doneta je još jedna odluka - dopuniti opremu za vezu džepnim lampama za rad noću. Ovo je predloženo štabu brigade koji je to usvojio i preduzeo mere da se preko narodnooslobodilačkih odbora i terenskih radnika hitno nabave baterije, a u brigadi skupe sve džepne lampe od onih kojima nisu neophodno potrebne. Dok se vršila nabavka baterija i skupljanje lampi, vod je izvodio zanimanje sa signalnim barjačicima. Određeni su parovi za međusobno uvežbavanje, a pored toga formirane su grupe od po tri borca koji su sačinjavali signalnu stanicu. Rad je pošao dobro i već su se pokazali prvi uspesi - moglo se već predavati do 5 slova u minutu. Volja za postizanjem što boljih rezultata bila je kod vezista 13. brigade ogromna.

Međutim, događaji su poremetili nastavu. Krenulo se na novi zadatak. Brigada je dobila naređenje da pređe reku Kupu i da operiše u blizini Zagreba, sa osloncem na Žumberačko gorje, kako bi se i u tom kraju još više rasplamteo ustanak.

Vezisti su za vreme marševanja vršili službu kurira između bataljona u koloni. U prvim manjim borbama nisu se još mogla koristiti stečena znanja u radu sa signalnim barjačicima, ali su se sve te borbe koristile za dopunu potrebne opreme za vezu. Tkanine, crvene i bele boje do kojih se došlo u borbi davane su vezistima; džepne lampe i fenjeri date su takođe vezistima, jer su se oni mogli koristiti noću za vezu kao signal na sredstva.

Kroz borbe, na kratkim zastancima, kad god se imalo malo vremena, vezisti su se uvežbavali u rukovanju svojim oružjem - signalnim sredstvima. Vod se uglavnom osposobio za rad; moglo se računati sa njime.

Prva veza signalnim sredstvima organizovana je u decembru 1942. godine, pri napadu na ustaško uporište Stojdraga.

Pre polaska na zadatak, na polaznom položaju, signalisti voda za vezu podeljeni su na pet grupa. U svaki bataljon upućena je po jedna grupa, a za štab brigade ostale su dve. Svaka grupa sastojala se od 4 čoveka i 2 signalna sredstva. Ovakav sastav omogućavao je da se grupa po potrebi, podeli na dve signalne stanice (za rad sa pretpostavljenim i sa susedom ili potčinjenim).

Grupe u štabu brigade mogle su formirati 4 signalne stanice, ako je za to bilo potrebe. Obično to nije bilo nužno jer se radilo sa dva bataljona koji su bili na pogodnim položajima, a treći je bio ili u zasedi ili je obilazio neprijatelja radi okruženja, te s njim nije bilo moguće na ovaj način održavati vezu.

Stanicu su sačinjavali dva signalista sa jednim parom barjačića, jednom džepnom lampom i jednom baterijom.

Zajedno sa bataljonima, prvi put su pošli vezisti na zadatak. Štab brigade i vodnik voda očekivali su - što je i razumljivo - uspeh.

Napad je počeo po običaju u zoru. Borba je odmah u početku bila žestoka. Ustaše su se uporno branile. Već oko podne bilo je jasno daće se borba produžiti i noću.

Signalne stanice bile su postavljene rano ujutro. Prvi njihov smeštaj nije zadovoljio. Uspostavljena je veza samo sa jednim bataljonom dok sa druga dva nije. Trebalo je postaviti stanicu na mestu gde će biti bolja vidljivost. To je bio u stvari prvi udarac: nema veze sa dve stanice. Prvi put je mladi vod veze osetio svu gorčinu pojma »nema veze«. Svima je bilo teško. Nisu se ispunila očekivanja. Zadatak je samo delimično izvršen.

Ali ovo prvo razočarenje nije obeshrabilo veziste. Vodnik je poslao u svaki bataljon (s kojim nije bilo veze) po jednog druga sa instrukcijama kako i gde treba postaviti stanice. To je urodilo plodom, iako ne potpuno i onako brzo, kako su to vezisti želeli. Tek nakon dva sata uspostavljena je veza signalnim barjačicima.

Prve primljene i predane depeše bile su zajednička radost vezista i komandanata. O tome se dugo govorilo i posle ove akcije.

U toku dana veza se nekoliko puta prekidala. Bataljoni su se pomerili a premeštanje signalnih stanica nije se predviđalo, te je usled toga dolazilo do češćih prekida veze.

Približavala se noć. Vezisti su je očekivali sa zebnjom u srcu. Šta li noć donosi? Hoćemo li moći raditi? Hoćemo li imati vezu? Ta pitanja je svaki vezista sebi postavljao. Komandir voda davao je poslednje savete. Izabrana su mesta za stanicu štaba brigade, za rad sa dva bataljona. Treći bataljon bio je na položaju odakle nije mogao održavati vezu, jer je stanica bila izložena neprijateljskoj vatri.

U prvi sumrak izmenjani su prvi signali. Sa jednim bataljonom odmah je pošlo dosta dobro. Sa drugim nije išlo: bataljonska grupa nije mogla primati. Uvežbanost još nije bila dovoljna. Cesto su se morale ponavljati reči ili slova. No, kako - tako, ipak je išlo. Vezisti nisu bili zadovoljni, teško im je što ne ide sve ovako kako bi oni želeli.

Ipak, depeše su se prenosile a to je i pored svega bio uspeh.

Međutim, pord ovih, nastale su i druge teškoće. Signali bataljonskih stanica videli su se sve slabije. Oko 1 sat noću predstojala je opasnost da se prekine sa radom. Rezerve nije bilo. Trebalo se brzo snaći.

Slučajno, valjda da pregleda stoku u štali, koja je bila uznemirena od pucnjave, jedan starac je prolazio preko dvorišta sa fenjerom u ruci. Jednom vezisti palo je na pamet da bi se fenjeri mogli koristiti za održavanje veze. Ubrzo su pronađena dva fenjera i svakoj stanici dat po jedan. I način rada bio je brzo izmišljen. U početku se signalisalo zaklanjanjem svetlosti komadom tkanine, a docnije se mesto toga koristio jedan kraj šinjela, a fenjer je držao isti čovek u visini kolena. Na taj način veza je bila bolja i brža i uspelo se raditi sve do svanuća.

To iskustvo preneto je brzo i na drugu stanicu, tako da su i oni pronašli fenjer i veza je ponovo uspostavljena.

Signalisti su bili umorni ali ponosni na svoju vezu. Štab brigade je bio takođe zadovoljan. Naravno, ovakva primitivna sredstva i nedovoljno obučeno ljudstvo, još ni iz daleka nisu mogli zadovoljiti. Ali uspeh je postignut; pokazalo se da se signalizacija može uspešno koristiti u nedostatku drugih, modernijih sredstava.

Ovaj prvi uspeh bio je podstrek za dalji rad, za još upornije zalaganje u postizanju veće umešnosti i brzine u radu, za bolju organizaciju rada i pravilnije postavljanje stanica. Svi ti nedostaci bili su ogromno iskustvo, koje je vod za vezu koristio u svom daljem usavršavanju u radu.

Komandanti bataljona i štab brigade uvideli su daje veza potrebna, neophodna i korisna, da se sa vezom mora računati, da je treba ceniti i razvijati.

Kasniji rad voda za vezu, njegovo učešće u nizu borbi, opravdao je poverenje koje su rukovodioci u njega imali. Njegovo brzo prerastanje u četu (već u februaru 1943.), potvrdilo je, daje štab brigade pravilno ocenio koristi koje komandovanje ima od veze. -

Dragee Fućko

VEZE SU OMOGUĆILE JEDINSTVO AKCIJE

Po kapitulaciji bivše Jugoslavije našao sam se u mom rodnom selu Udbinje na Kordunu. Bio sam istodobno i razočaran i zbunjen. Razočaran sam bio stoga što sam kao aktivni starješina u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, kao i ogromna većina mojih drugova, želio da se borim protiv agresora. Za tu borbu sam se intelektualno i psihički pripremao i imao nekakvu svoju viziju te borbe, ali na žalost ona je izostala. Zbunjen sam bio i stoga što je na Kordunu (gdje sam se lično osvjedočio) nastalo divljaštvo i pogromi ustaša nad bespomoćnim i nedužnim

narodom, a ja tako nešto nikada nisam mogao ni zamisliti. Svukud su vladali strah, panika i izgubljenost. Neko malo nadanje u ljudima je postojalo, ali je to nadanje više bilo po prirodnom nagonu, nego po spoznaji da će, doći bolja vremena.

U toj situaciji komunisti i Partija preuzimaju glavnu ulogu i odgovornost. Pozivaju na borbu, na ustanak, a ljudi se redom odazivaju ne dvojbeći nijednog trenutka. Na inicijativu komunista u selu se formira četa od 112 ljudi. Najpre je nazvana »rezervna četa«, valjda zato što se nije daleko udaljavala od sela. Drugd- je su već postojali i odredi. Dato je borcima čete na volju da izaberu komandira čete i vodnike vodova. Budući da sam imao vojno obrazovanje potpunije od ostalih i odazvao se među prvima za borbu, izabrali su me za komandira čete. Izabrali su i trojicu otresitih i hrabrih drugova za komandire vodova. Ja sam, za- tim, izvršio formiranje čete i raspodjelu boraca. Bila su tri voda, a oni su nekako održavali i prirodnu podjelu sela na tri dijela. U svakom vodu bile su po tri de- setine i one su opet bile (uglavnom) po zaseocima, tako da su se te desetine više nazivale po nazivu zaseoka, jli po prezimenu, nego po onom: prva, druga, treća. Ova podjela je stalno izazivala na borbeno takmičenje i nadmetanje koja će desetina i vod biti bolji i hrabriji.

Pred četu su postavljeni sledeći zadaci: vršenje diverzija na željezničkoj pru- zi, rušenje puteva i mostova i na tim mjestima postavljanje stalnih zasjeda da bi se sačekale i potukle ustaše koje tu naiđu, rušenje telefonskih linija koje su ko- ristile ustaše, borbena zaštita sela, pomoć narodu u sakupljanju ljetine i sklanja- nje hrane i drugih dobara da u slučaju neprijateljskog prodora ne bi njemu pali u ruke. Zatim, cjelokupna kontrola teritorije, izviđanje, obaveštavanje i drugo.

Oružja smo imali, ali ne dovoljno. Trebalo gaje otimati od neprijatelja. Hra- nili smo se kod svojih kuća i kolektivno kad nam je iz sela donošena hrana na položaje.

Čini mi se da je jedno od najznačajnijih pitanja u tom periodu, pa i kasnije, bilo organizovanje veze. Morali smo imati dobre veze i brzo prenošenje vijesti i naredjenja unutar čete, koja je bila razmještena (na položajima) na velikom pro- storu. Morali smo imati veze sa susjednim četama i susjednim selima, veze sa štabovima i jedinicama odreda i drugim rukovodstvima. Samo brze i pouzdane veze su nam omogućavale da u svakoj novoj situaciji brzo i pravilno reaguju. Po- red toga, u ovom burnom i nesigurnom vremenu, u kom je život bio stalno u opasnosti, interesovanje za nove vijesti i saznanja je bilo veliko. Nije bilo nezain- teresovanih. Svi su pitali, svi slušali i osluškivali, svi cijenili situaciju i zaključi- vali. Fantastična je bila brzina kojom se nova vijest (povoljna ili nepovoljna) ši- rila u narodu. Tu je bilo dosta puta i netačnih vijesti, bilo da ih je neko zlonam- jerno ubacio, bilo da su nastale nečijom pogrešnom procjenom i one su dovodile do neprijatnih posljedica i rezultata. Zbog svega toga veza je bila ne samo neop- hodna, nego je ona bila činilac jedinstva akcije i snage ustanka.

Mi smo u svakoj desetini imali kurire za vezu sa vodnikom voda i susjednim desetinama. U vodu su bili kuriri za vezu sa komandrom čete i drugim vodo- vima, a u vodu koji je bio najbliže komandi čete bila je četna kurirska stanica, sa koje su se održavale veze sa susjednim četama (i selima) i sa štabom partizan- skog odreda i drugih odreda i rukovodstava. Kuriri unutar čete i sela kretali su se pješke, a u druge čete i odrede na konjima. Povoljna okolnost je bila što je u selu (u domaćinstvima) bilo dosta konja i od strane seoskog NO odbora od- ređivano je dnevno dežurstvo (domaćinstvo koje daje) konja za brže kretanje ku- rira. Za kurire prema štabovima odreda i rukovodstvima Partije određivali smo ljude od najvećeg pouzdanja, ali uz uslov da dobro poznaju teren. Naime, odredi i rukovodstva su se često kretali, ali su negdje duboko u šumama na skrovitim mjestima imali stalna odredišta i baze. Za ova mjesta mogao je znati samo mali broj ljudi da bi u slučaju prodora jačih snaga neprijatelja ostali neotkriveni. Zato sam ja, u duhu datih stavova, za kurira sa štabom Odreda »Katić Kosa« odredio svog oca, koji je dugo godina službovao kao lugar i po ovim šumama poznavao svaki kutić i predio. Sa štabom Odreda »Štipan«, čiji komandant je bio narodni

heroj Nikola Vidović, kurirsku vezu sam održavao ja, a od Nikole sam ponajviše i primao zadatke, uputstva i smjernice.

Pored kurira koji su prenosili razna pismena i usmena saopštenja i poruke, imali smo i veoma razvijene signalne veze - akustične i vizuelne - koje su besprekorno funkcionisale. Vodovi su na svim tačkama pogodnim za osmatranje imali stalne osmatračke stanice. Na ovim stanicama osmatrači su imali metalne šine, u koje bi udarali ako je neka opasnost daleka, a ako je iznenadna i bliža imali su kubure, čiji se snažni i tupi pucanj (odjek) razlikovao od pucnja svih drugih oružja i značio je da se mora reagovati odmah. Za opštu opasnost i opštu uzbunu sela, pa i izvlačenje u zbjeg, signal su bila crkvena zvona. Za brza vizuelna obaveštenja o opasnosti sa susjednim selima služile su vatre, pripremljene da se brzo zapale na visovima koje mogu dobro uočiti dva i više sela. Koristili smo i druga signalna sredstva, kao lovački rog i pisak - mamac za divljač, a noću imitiranje životinjskih oglašavanja (rika, lajanje, groktanje, itd.). Jednog takvog oglašavanja (kasnijeg) uvijek se sjećam, jer je imalo veliki značaj: u maju 1942. godine na padinama Petrove gore u jednoj mrkloj noći zapao je naš bataljon ujaku neprijateljsku zasjedu, koja je bezmalo predstavljala i okruženje. Po snažnom i masovnom plotunu neprijatelja nastala je panika, rasipanje i lutanje. Ugovoreni znak za tu noć bio je oglašavanje poput grlice - gugutanje. Sa bataljonom je tada bio i Srećko Manola, iskusni ratnik i rukovodilac još iz španskog rata. On je stao na jedno mjesto u pravcu za sakupljanje i izvlačenje i uporno ponavljao gugutanje. Borci su dolazili na to mjesto, svijali se u neprekidnu kolonu na prohodnom pravcu i tako smo uspješno izašli svi.

Bilo je i niz drugih sličnih primera.

Veze u ustanku održavali smo bez tehničkih sredstava, ali sa najvećom odgovornošću i umijećem koje smo posjedovali. Te veze su omogućile jedinstvo i sinhronizaciju ustanka i njegov dalji razvoj.

Dušan Gaćeša

ILEGALNI RAD U ZAGREBU I ŠIFRANT U GLAVNOM ŠTABU HRVATSKE

Želim da iznesem neka svoja sjećanja na rad koji sam obavljala kao ilegalac u Zagrebu prije mog odlaska na slobodnu teritoriju, odnosno u partizane. Želim ovo istaći iz prostog razloga da vide mlade generacije šifrera, kakvim se sve putevima moralo ići da bi se dobilo povjerenje partije za dolazak na dužnost šiflera. Biti šifrer značilo je uživati puno povjerenje svih svojih starijina. Šifrer je taj koji zna sve, šifrer raspolaže šiframa preko kojih se šalju najveće tajne, šifrer je lice koje može učiniti mnogo za neprijateljsku obaveštajnu službu - ona u njega gleda širom otvorenih očiju.

Od nas devetero braće i sestara, šestero smo bili u partizanima, od kojih je brat, Ostoja Mikačić, poginuo kao borac Prve dalmatinske proleterske udarne brigade.

Za vrijeme studiranja na filozofskom fakultetu u Zagrebu, na kojem sam i diplomirala, upoznala sam mog pokojnog supruga, Mladena Ivekovića. On je već tada bio svestrano angažiran oko izdavanja napredne štampe (*Pregled, Odjek, Novi list, Naše novine, Politički vijesnik, Popularna biblioteka* i dr.). Sve su ove edicije bile pod rukovodstvom Komunističke partije, te su često bile zabranjivane. U našem stanu često su održavani sastanci, naročito sastanci oko legaliziranja radničke partije, tj. inicijativnih odbora Stranke radnog naroda, Jedinствene radničke partije, čiji je Mladen bio sekretar i si. Na ove sastanke su dolazili dru-

govori: dr Božidar Adžija, Dragutin Sali, dr Pavle Gregorić, Ognjen Priča, Franc - Luka Leskošek, Oton Krstanović, Veselin Masleša i mnogi drugi.

Redakcija pomenutih izdanja, uglavnom se odvijala u našem stanu. Drugovi su donosili napisane članke i razne podatke koji su se odnosili na rad URS-ovih sindikata, SBOTIČ-a, iz neposredne proizvodnje o uvjetima rada u tvornicama, štrajkovima i si.

Na sastancima uredništva analizirani su doneseni materijali, koji su, često, iziskivali izvjesne potrebne preinake. Ponovno prekucavanje tih članaka i oblikovanje raznovrsnih podataka, koji su prikupljeni direktno »iz neposredne proizvodnje«, trebalo je pregledno pripremiti za štampu, pa je taj rad prepuštan meni. Pored takve vrste rada, pomagala sam i u organizovanju sastanaka, održavala sam vezu i bila kurir između zagrebačkih i beogradskih organizatora tog rada. Sve postavljene zadatke izvršavala sam na zadovoljstvo sviju drugova, i nije neskromno kazati da sam uživala puno povjerenje naših drugova, iako u to doba nisam bila član Komunističke partije. U članstvo Komunističke partije primljena sam u partizanima.

Dobro se sjećam kada je dr Božidar Adžija (u braku nije imao djece), pokušavao da nagovori mene i Mladena da mu dozvolimo usvojiti našeg sina Ivana, govoreći nam: »Vi ste još mladi i bit će još djece«!

Nakon završetka rata, Liduška Adžija, supruga Božina, sjećajući se na taj period njihova života i želje Božine da usvoji našeg sina - poklonila je Ivanu one knjige koje su još bile preostale iz nekadašnje njihove, inače vrlo bogate biblioteke.

Ostalo mi je u sjećanju, a to je moglo biti negdje 1935-1936. godine, kako sam, zajedno sa Božom, kasno u noći pošla da preuzmem neke odštampane letke iz male štamparije tipografa Stjepana Poljaka, koja se nalazila odmah na početku Bosanske ulice, podno stubišta koje vodi u Hercegovačku ulicu. Sve je bilo jako konspirativno, pa smo Božo i ja izigravali »zaljubljeni par« koji je slučajno tu prolazio.

Jednom negdje 1939. Mladen mi je rekao neka se pobrinem da tog dana u našem stanu ne bude prisutna nijedna strana osoba, jer će doći u posjetu jedan konspirativni drug, neki inženjer. Ostao mi je u sjećanju taj vrlo naočit i elegantan drug u sivom športskom odijelu. Dovezao se u malom crnom automobilu. Automobil je bio parkiran malo niže od kuće u kojoj smo stanovali. U automobilu, pored šofera, nalazila se i jedna žena, pa su oni cijelo vrijeme ostali tu parkirani, čekajući na povratak konspirativnog inženjera. To poslijepodne proveo je taj drug, pijuckajući kavu sa Mladenom, u našem stanu u bivšoj Mošinskijevoj ulici (sada ulica Vladimira Nazora). Mene je taj drug poslao u grad da ponese neke poruke, među ostalim i da dovedem u naš stan kipara Antuna Augustinčića. Čekajući na moj povratak, taj je drug, zajedno sa Mladenom, čuvao našeg dvogodišnjeg sinčića. Mnogo kasnije sam doznala daje taj drug-u stvari bio drug Tito.

Rat me zatekao zaposlenu u poduzeću »Zajednice za kožu« u Zagrebu, a kancelarije su se nalazile na sadašnjem Trgu Republike. Poslovali smo mnogo sa strankama iz provincije, a naročito onima koji su dolazili iz Bosne i Hercegovine, pa su te kancelarije bile vrlo pogodno mjesto za održavanje mnogih konspirativnih veza. Po direktivi Partije, ja sam dobila zadatak: pridobivanje novih simpatizera za NOB, prikupljanje novčane pomoći, sanitetskog i drugih materijala, rasturanje naše štampe, otprema kože za potrebe partizana, pronalaženje stanova za sklanjanje ilegalaca, itd. Veza mi je bio Veterinarski fakultet, koji se tada nalazio na Savskoj cesti u Zagrebu. Tu sam docentu Mikuličiću i asistentu Ekremu Maglajliću predavala prikupljenu novčanu pomoć i razne druge materijale i poruke.

U septembru 1942., kada je situacija za mene postala odviše riskantna, po direktivi Partije napustila sam namještenje i prešla u zagrebačku ilegalu. Moju dužnost predsjednika »Odbora« u poduzeću »Zajednice za kožu«, preuzela je Anica Vorkapić, koja je 31. decembra 1944. obješena u Zagrebu.

Od početka okupacije naše zemlje održavala sam kontakte sa više naših rukovodećih drugova čije sam povjerenje već od ranije uživala. Prenosila sam mnoge vrlo važne poruke, a, također, izvršavala sam i sve postavljene mi zadatke.

Kada je Dragutin Saili, nakon strijeljanja Rade Končara 1942. zatražio od mene da nađem siguran smještaj za njegovu drugaricu Pepicu Saili, koja je, osim briga za njihovog malodobnog sina, vodila i svu brigu oko djeteta Rade Končara, za kojim je baš tada zagrebačka policija tragala, uz pristanak Saili-a smjestila sam Pepicu Saili, zajedno sa djetetom Dragice i Rade Končara, u Dugo Selo (kod Zagreba), kod Ljudmile Predavec, udovice nekadašnjeg prvaka Radićeve stranke, gdje je Pepica Saili sa djetetom Končarevih ostala 3-4 mjeseca, u vrijeme dok je u Zagrebu trajala najveća policijska potraga za tim djetetom. Poslije toga oni su sklonjeni na drugo mjesto.

Negdje u februaru 1942. došla je k meni kurirka sa oslobođene teritorije i predala mi pismo Vladimira Bakarića. Kako je Vladimir Bakarić kasnije u svojim sjećanjima naveo, to je bila žena jednog željezničara iz Plaškog. Desilo se, naime, da su u to vrijeme bile prekinute sve veze između Glavnog štaba Hrvatske, koji se nalazio na oslobođenom teritoriju, i zagrebačke partijske organizacije. Veze su bile dulje vremena prekinute, jer su u Zagrebu uslijedila policijska hapšenja, a stradali su baš drugovi koji su bili na redovnoj vezi sa partizanskim kuririma (zubar dr Bocak i drugi). To je bio težak period, kada se, zbog velike konspiracije, nije lako mogao uspostaviti kontakt sa odgovornim drugovima. Ipak, vezu sam uspjela uspostaviti sa zagrebačkom partijskom organizacijom, a drugarici sa oslobođenje teritorije našla sam siguran smještaj kod Vere Grgošević u Hercegovačkoj ulici.

Pomagala sam oko prebacivanja Vladimira Nazora i Gorana Kovačića u partizane. To je bilo negdje u ljeto 1942. godine. Tada se Goran Kovačić obratio kiparu Augustinčiću, rekavši mu namjeru Vladimira Nazora i svoju, da se žele prebaciti na oslobođeni teritorij, među partizane. Augustinčić se obratio meni, tražeći povodom toga vezu sa zagrebačkom partijskom organizacijom. Organizovala sam sastanak Augustinčića sa Dragutinom Saili i Ivom Marinkovićem, kojem sam i ja prisustvovala. Sastanak se održao u stanu Olge Kubović - Iveković, u Crnčićevoj ulici, a dalje je zagrebačka partijska organizacija preuzela svu brigu oko prebacivanja Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića na oslobođeni teritorij.

Poslije pogibije Dragice Končar, Saili je bio mišljenja da ja preuzmem rad na terenu koji je ranije obavljala Dragica Končar. U tom pravcu izdavao mi je i neke zadatke, a bio je i u potrazi za sigurnim stanom gdje bih se ja smjestila. Međutim, Ivo Marinković, kojeg sam vrlo dobro poznavala još iz Splita, iz gimnazijskih dana, a koji je i kasnije k nama zalazio jer je održavao vezu sa Mladenom, nije se složio sa odlukom Dragutina Saili-a. Prisustvovala sam sastanku, tia kojem su, oni dvojica, trebalo da se odluče o vrsti mog budućeg rada.

Svoje protivljenje, Ivo Marinković je ovako obrazložio: »Ti si tvoju drugaricu Pepicu sa malodobnim sinom i djetetom Rade Končara iz Zagreba sklonio na sigurnije mjesto, a ja sam, također, svoju drugaricu sa malim djetetom sklonio u Split na sigurnije mjesto, a Draga također ima malo dijete i - mi ne bismo pravično postupili ako je i dalje zadržimo ovdje u Zagrebu. Najbolje će biti da Draga sa djetetom ode na neoslobođeni teritorij - na teren Hrvatskog Zagorja; ona tamo ima dosta znanaca, teren joj je dobro poznat. U Zagorju neka održava vezu sa partizanima, u svakom slučaju njezin položaj biti će lakši tamo u Zagorju, nego li ovdje, ako ostane u Zagrebu!«

Snabdjevena krivotvorenom radnom knjižicom, s kojom su me drugovi još ranije u Zagrebu opskrbili, a koja je glasila na ime Draga Mikačić (što je u stvari moje djevojačko prezime), zanimanje »kućna pomoćnica«, ujesen 1942. otišla

sam sa djetetom u Hrvatsko Zagorje, gdje sam, sve do mog odlaska u partizane, avgusta 1943. krstarila između Varaždina, Zeline i Novog Marofa. Za vrijeme boravka u Hrvatskom Zagorju održavala sam veze sa terencima, partizanskim kuririma (Glavnik, Gluhak i drugi). Preko svojih veza sakrivala sam terence i zaostale ranjene partizane, raznašala propagandni materijal, itd.

Draga Iveković

NA ŽELJEZNIČKOJ STANICI DONJE DUBRAVE PRIHVATALI SMO ILEGALCE IZ ZAGREBA I UPUĆIVALI IH U PARTIZANSKE JEDINICE

Krajem listopada 1941. godine dobio sam zadatak da stupim u vezu sa Zvonkom Hršakom,⁰ na željezničkoj stanici Donje Dubrave, radi organiziranja prihvata drugova koji su iz Zagreba trebali dolaziti u narodnooslobodilačke partizanske odrede.

Zvonka Hršaka upoznao sam nakon njegovog dolaska u Donje Dubrave. To je bila povoljna okolnost da otvoreno razgovaramo. Međutim, moram priznati da sam se u to vrijeme, iz razumljivih razloga, pribojavao. Kada sam rekao o čemu se radi i pitao ga da li je voljan surađivati s partizanima, saopćio mi je da je s njim o tome već razgovarao njegov prijatelj iz Zagreba i da je očekivao da će mu se u vezi s tim netko javiti.

Sredinom studenoga 1941. godine kod Zvonka sam se sreo sa lijepo obučanim željezničarom, koga do tada nisam poznavao. Po oznakama koje je imao na uniformi zaključio sam da je činovnik. Predstavljen mi je kao »Prijatelj« iz Zagreba koji je došao kod Gojka²⁾ da kupi mesa, a po mogućnosti i drugih živežnih namirnica. Shvatio sam to bukvalno, pa je u tom smislu tekao naš dalji razgovor. »Prijatelj« se mnogo raspitivao o Gojku mesaru i njegovim mogućnostima opskrbljivanja mesom. To mi je postalo dosadno, a pomalo i sumnjivo. Zvonko je, uglavnom, šutio. Svoje raspoloženje, bez mnogo uvijanja, kao i većina mladih ljudi, glasno sam stavio na znanje Zvonku i njegovom prijatelju. Na moje reagiranje oni su se nasmijali. Međutim, nesporazum je ubrzo otklonjen. Naime, Zvonko mi je rekao daje to »Prijatelj« o kojem mi je ranije govorio, zatim, da nije u pitanju meso itd. »Prijatelj« je, u stvari, došao sa zadatkom da provjeri kakve su mogućnosti i što sve treba poduzeti za mjere sigurnosti da bi se dio drugova i simpatizera NOB-a iz Zagreba prevezio vlakom do Donjih Dubrava, a zatim produžio na slobodni teritorij u partizanske jedinice.

Utvrđili smo daje to moguće i daje sigurnost u Donjim Dubravama potpuno zagarantirana, uz poduzimanje potrebnih mjera. Zatim se poveo razgovor o tome, kada i kako da drugovi dolaze do Donjih Dubrava i na koji način uspostaviti vezu između Donjih Dubrava i Zagreba. Dogovorili smo se daje najbolje da drugovi dolaze u željezničkim uniformama vlakom koji stiže u Donje Dubrave u 15 sati. Ovim vlakom su se vraćali željezničari zaposleni u Karlovcu i Dugoj Resi, pa je to bila povoljna okolnost, jer su se oni mogli bez ikakvih teškoća udaljivati sa stanice. Tako isto trebat će postupati drugovi koji dolaze u partizane,

¹ Zvonko Hršak, Hrvat, rođen 1917. godine u Hrvatskom primorju u selu Hreljin. Na službu u Donje Dubrave došao je u srpnju ili kolovozu 1941. Svojim ponašanjem i odnosom prema mjesnom stanovništvu stekao je određene simpatije. Cijenjen je kao dobar čovjek. Uhapšen je u toku svibnja ili lipnja 1942. i vjerojatno strijeljan, jer se otada o njemu ništa ne zna.

² Gojko Jaković - Svajek, seoski mesar u Donjim Dubravama. Opskrbljivao je mesom pojedine obitelji i van Dubrava. Poginuo u jesen 1943. ili u toku 1944. godine.

pa organima tzv. NDH neće pobuditi nikakvu sumnju. Čim se udalje 300-400 m od stanice više im neće prijetiti nikakva opasnost od neprijatelja. Zatim smo odlučili da između Zagreba i Donjih Dubrava treba održavati vezu zbog toga da bi drugovi »željezničari« mogli javiti kada polaze iz Zagreba u Donje Dubrave. Zvonko je bio mišljenja da bi se veza najbolje mogla održavati telegramom, samo ako bi na kolodvoru u Zagrebu imali svoje ljude. »Prijatelj« je odmah potvrdio da takvih ljudi ima na kolodvoru. Utvrdili smo lozinku i odziv. Složili smo se da će najbolje biti ako sadržaj tih znakova za raspoznavanje bude vezan za Gojka mesara, pa smo zaključili slijedeće:

Prije nego što jedan ili više drugova krenu iz Zagreba, drug sa Glavnog kolodvora u Zagrebu željezničkim telegrafom upitat će Zvonka na željezničkoj stanici Donje Dubrave: »Ima li Gojko mesa?« - što je značilo: mogu li drugovi krenuti iz Zagreba. Ako je sve bilo u redu, Zvonko je istim putem na telegram iz Zagreba trebao odgovoriti: »Gojko će imati mesa u srijedu ili u petak« - što je značilo da drugovi u te dane mogu oputovati iz Zagreba u Donje Dubrave.

Da se onog dana, kada će drugovi »željezničari« stvarno poći iz Zagreba javi telegramom: »Vlakom 312 (ili nekim drugim) šaljem ti novac za dva (ili više) kilograma mesa«. To je značilo da tim vlakom stižu dva ili više drugova. Ako je u telegramu stajalo da se šalje novac i moli za što »bolje teleće meso«, to je značilo da dolaze odgovorni rukovodioci ili politički značajni ljudi.

Da se po dolasku »željezničara« u Donje Dubrave, odnosno njihovom odlasku na slobodni teritorij, o tome obavijesti Zagreb slijedećim telegramom: »Vlakom 311 (ili drugim) šaljem ti dva (ili više) kilograma mesa«. Ovo je trebalo da znači da su upućeni drugovi stigli u Donje Dubrave i produžili na slobodni teritorij Korduna ili Like. Ako je u spomenutom telegramu bilo navedeno: »Paket se nalazi kod vlakovođe« - značilo je da se u paketu, umjesto mesa, nalaze željezničarske uniforme drugova koji su otišli na slobodni teritorij i da ga treba uzeti iz službenih kola, kako bi one poslužile i drugima koji budu istim putem odlazili u Donje Dubrave.

Pošto smo se o svemu dogovorili »Prijatelj« iz Zagreba je prvim vlakom oputovao. Uzeo je podatke o vremenu i danima kada će Zvonko biti u službi. Obćao nam je da nećemo dugo čekati na prvi telegram sa kolodvora iz Zagreba. Posebno nas je upozorio na budnost i opreznost, naglasivši da ne gubimo iz vida daje neprijatelj veoma lukav.

Znao sam da se sve organizira i da će se realizirati pod neposrednim rukovodstvom određenih partijskih rukovodstava. Međutim, nikada nisam saznao pravo ime čovjeka kojeg mi je Zvonko predstavio kao »Prijatelja« iz Zagreba. Sjećam se da je kasnije dolazio jedan čovjek po imenu Ivan Radošević.

U siječnju 1942. godine, Zvonko mi je u razgovoru rekao da na glavnom kolodvoru u Zagrebu radi za nas Ferdo. Pomislio sam da je i to neki pseudonim i da tog čovjeka nikada neću vidjeti i upoznati. Da, tako sam mislio 1942. godine. Dvanaest godina kasnije, na željezničkoj stanici u Karlovcu upoznao sam se sa šefom ove stanice Ferdom Udierom. Tada sam ga pitao da li je krajem 1941. i početkom 1942. godine službovao u Zagrebu? Kada mi je rekao da jest, to je bilo dovoljno za početak razgovora. Oživjeli smo stare ratne uspomene i tako jedan drugog uvjerali da smo u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata, iako prostorno i fizički udaljeni jedan od drugoga oko 100 kilometara, nekoliko mjeseci radili na realizaciji istoga zadatka. Zbog toga saznanja bili smo radosni.

Bližio se kraj mjeseca studenoga 1941. godine, ali iz Zagreba nije stizao telegram. Nitko nije pitao: »Ima li Gojko mesa?« To nas je u izvjesnoj mjeri zabrinjavalo. Zabrinutost za »Prijatelja« i akciju svakim danom je bila sve veća. Sve je bilo odjednom prekinuto. Takav jfe bio naš dojam.

Međutim, jednog dana kada sam se nalazio u Zvonkovoju službenoj prostoriji odjednom se pojavio pozivni znak na telegrafu. Zvonko je uključio traku po kojoj su otkucavali Morzeovi znaci. Kada je telegraf prestao Zvonko uze traku i pročitao: »Ima li Gojko mesa?«

Bili smo presretni. Odlučili smo da ubrzo odgovorimo. Nakon dva sata Zvonko je uputio telegram: »Gojko će imati mesa u petak«. Toga petka prije podne iz Zagreba je javljeno: »Vlakom 312 šaljem ti novac za dva kilograma mesa«.

Vlak broj 312 na liniji Zagreb - Sušak stizao je u Donje Dubrave u 15 sati. S nestrpljenjem smo očekivali susret sa »željezničarima«. Budući da smo Zvonko i ja poznavali sve željezničare koji su se tim vlakom vraćali s posla, nije bilo teškoća da uočimo nepoznate željezničare. Zvonko je imao zadatak da »željezničare« iz Zagreba, neupadljivo prolazeći pored njih, uputi prugom prema zaseoku u kojem se nalazio Gojko mesar, a ja da ih sačekam 300 m dalje od stanice i uputim na slobodni teritorij.

Sve smo predvidjeli i čekali smo vlak. Otišao sam k skretničaru i kod njega sam se zadržao do signala za vlak 312. Pošto je bio dat signal da vlak stiže, nekoliko minuta kasnije izašao sam napolje. Bio je lijep, ali hladan prosinački dan 1941. godine. Vlak broj 312 se približavao Donjim Dubravama. Skretničar je dao znak da vlak ulazi u stanicu i izašao je pred svoju kućicu. Vlak je već polako ulazio u stanicu, a ja sam se uputio za njim. Nepun minut kasnije vlak je napustio stanicu, a ja sam ugledao dvojicu »željezničara« kako prugom idu prema meni. Stao sam i sačekao ih da mi pridu. Skretničar me je pozvao da se vratim k njemu i da nastavimo razgovor. Rekao sam mu da ću kasnije navratiti.

»Željezničari« su se brzo približavali. Usput su se nešto dogovarali i tako su stigli do mene. Pozdravio sam ih i upitao kako su putovali. »Dobro smo putovali, ali bi se trebali što prije udaljiti od pruge i od stanice« rekoše, a ja sam ih uvjeravao da se nemaju čega plašiti, budući da se nalazimo na partizanskoj teritoriji.

U to vrijeme, gotovo sav narod Gornjih i Donjih Dubrava bio je na strani narodnooslobodilačkog pokreta. Dubrave su imale i svoju partizansku jedinicu. U većini sela i zaselaka bili su formirani narodnooslobodilački odbori kao organi vlasti. Na teritoriji dubravačke općine već su bile formirane tri partijske ćelije i više aktiva SKOJ-a. Većina omladine bila je u savezu mlade generacije. Sve sam im ovo brzo ispričao, ali jednom »željezničaru« to nije bilo dovoljno. Počeo se nervirati. Bilo je očigledno da se uplašio. U jednom trenutku pođe putem prema Generalskom Stolu.

- Želiš li kod ustaša? - upitah ga u šali.

- Zar me tako nešto uopće možeš pitati? - reče mi nešto smirenije, jer ga je moje pitanje iznenadilo.

- Šta bih te drugo pitao! Lijepo ti kažem i uvjeravam te da si, takoreći, na oslobođenom teritoriju, a ti mi ništa ne vjeruješ, već se čudno ponašaš - rekao sam mu i to je bio kraj našeg nesporazuma.

Zatim smo napustili prugu i krenuli obilaznim putem prema selu Rebići. Na putu za to selo »željezničari« su skinuli uniformu i spakovali je u mali kofer, koji je trebalo vratiti u Zagreb. Tako smo stigli do kuće željezničara Sime Rebića - Bana.³¹ Objasnio sam mu da drugovi idu u partizane. Sada su bili veoma raspoloženi.

- Kako se zovete drugovi? - upita ih Simo.

- Ja sam Drago Foslić, iz Zagreba.

- A ja Ivan Gaće, također iz Zagreba - odgovori drugi.

Nisam ulazio u to da li su im to bila prava imena, ali sam ih zapisao u svoju bilježnicu. Kasnije sam saznao da su im ova imena, kako su se predstavili, bila istinita, jer sam se sa Foslićem sretao i tokom NOB-e.

Pošto su Drago i Ivan upućeni na oslobođeni teritorij Korduna, tj. u Perjasicu. Zvonko je »Prijatelja« iz Zagreba, u službi na glavnom kolodvoru, obavijestio telegramom.

3) Simo Rebić - »Ban«, prije rata je bio željezničar. U toku NOR-a radio je u narodnooslobodilačkom odboru. Po završetku rata ponovo se zaposlio na željeznici. Sada je penzioner i živi u Vinokovcima.

Nekoliko dana kasnije, ponovo je iz Zagreba telegrafirano: »Ima li Gojko mesa?« Zvonko je iz Donjih Dubrava staničnim telegramom odgovorio kada će biti »mesa«.

Veza između Zagreba i Donjih Dubrava, koju su realizirali željezničari preko službenih telegrafa, dolazak i prihvat drugova, tekla je kako se samo može poželjeti. Dolazili su pojedinci i grupe od dva do četiri druga. Među njima je bio i Mauricije Magašić. Za Zvonka i mene njihov dolazak je postao sasvim običan i normalan. Nismo mnogo mislili na mogućnost da cijelofnaš rad može biti i otkriven. Međutim, poslije jednog razgovora, krajem prosinca 1941. godine, s prometnikom na stanici u Donjim Dubravama, Globernikom, malo smo se trgli. On je tu službovao, ali nije stanovao. Mi smo imali svoje mišljenje o Globerniku. Naime smatrali smo ga proustaški nastrojenim. On nam je jednog dana stavio do znanja da neki željezničari silaze iz vlaka u Donjim Dubravama i da odlaze u Perjasicu, tj. na oslobođeni teritorij. Zbog toga smo željeli da s njim raščistimo, jer mu je naš rad, uglavnom, bio poznat.

Jednog dana dogodilo se nešto neočekivano. Globernik je bio u službi. U slobodnom vremenu između dva vlaka koja je trebao primiti, otišao je u seosku kavanicu koja se nalazila nedaleko od željezničke stanice i tamo našao neko veselo društvo.

- Ti si ustaša! - rekao je netko iz ovog društva Globerniku.

Globernik se branio uvjeravajući ih da on to nije. Međutim, to ga je strašno pozlijedilo. Iste noći, Globernik je napustio svoju službu i otišao u partizane. Zvonko se iznenadio kada je to saznao. Pokazalo se da naše mišljenje o Globerniku nije bilo ispravno. Griješili smo prema njemu. Da nije otišao u partizane, tko zna kakve bi posljedice snosio, jer je odluka da se s njim razjasnimo bila veoma čvrsta i odobrena. Nije mi poznato da li je Globernik preživio rat.

Istovremeno, kad nam je Globernik stavio na znanje da mu je poznato da u Donje Dubrave dolaze »željezničari« iz Zagreba, a zatim da odlaze u partizane, Zvonkov poznanik, domobranski zastavnik, koji se nalazio s domobranskom posadom u osnovnoj školi u Donjim Dubravama, interesirao se za partizane i izrazio želju da se s njima sastane. Nakon nekoliko dana zastavnik je rekao Zvonku da i njegov poručnik želi uspostaviti vezu s partizanima. Poduzeli smo potrebne mjere i došlo je do sastanka u Zvonkovom stanu u kući Rade Jakovića, zvanog Dvirac. Glavni partizanski pregovarač bio je Simo Karapandža. Na ovom sastanku domobranci nisu ništa naročito prihvatili u pogledu suradnje s partizanima, a kao znak svoje dobronamjernosti i iskrenosti dali su Karapandži veliki automatski pištolj s drvenom futrolom koja se mogla koristiti kao kundak. Poslije ovog sastanka ubrzo su oba domobranska oficira bili premješteni. Mi nismo saznali stvarne razloge njihovog premještaja. Nismo se mnogo ni interesirali, jer su veze sa Zagrebom funkcionirale veoma dobro.

Međutim, u drugoj polovici siječnja 1942. godine, zapaženo je da na stanicu Donje Dubrave skoro svakodnevno dolazi u kontrolu ustaški natporučnik Marijan Persoli. Bez obzira na to, naš je kanal i dalje bez smetnji funkcionirao. Postao je siguran. Vjerojatno je to zapazilo i partijsko rukovodstvo u Zagrebu, pa su tim kanalom, u prvoj polovici veljače 1942. godine, upućeni iz Zagreba na slobodni teritorij Vlado Popović, tada predstavnik CK KPJ pri CK KPH i Otmar Kreačić. (Njihova prava imena doznao sam kasnije.) Najava njihovog dolaska bila je iznenadna. U svemu je odstupljeno od već uhodane prakse.

Naime, oko 16.00 sati, Zvonku je iz Zagreba, bez prethodnog pitanja: »Ima li Gojko mesa«, javljeno: »Danas ti vlakom broj 316 šaljem novac za dva kilograma boljeg telećeg mesa«. Vlak broj 316 stizao je u Donje Dubrave u 21.00 sat. Kada smo s »Prijateljem« odredili vrijeme dolaska drugova precizirali smo 10,11 i 15 sati. Vlak koji stiže u 21.00 sat iz više razloga nije uzet u obzir. Zato nas je primljeni telegram prilično zbulio. Ipak smo odlučili da sačekamo vlak i da prihvatimo drugove.

Kad je vlak stigao, iz prvog ili iz drugog vagona, uz pomoć konduktera, izašla su tri »željezničara«. Dvojica, Vlado Popović i Otmar Kreačić, bili su u uniformi

kakvu su nosili prometnici, a treći je bio u običnoj željezničarskoj uniformi. Imali su četiri velika kofera. Prišao sam im i pozdravio. Upitao sam ih:

- Jeste li kod Gojka došli po meso?

Vlado mi je snažno stegao ruku. Ništa nisu odgovorili. Rekao sam im da odmah produžimo i da zajedno s radnicima, koji su doputovali istim vlakom, izađemo iz žice kojom je stanica bila ograđena. To nije učinjeno. Ni danas mi nije jasno zašto. Umjesto da s ostalim putnicima izađemo iz ove žičane ograde, ušli smo zajedno sa Zvonkom u prometni ured. Pristigli putnici nisu ni sjeli, a kod Zvonka je ušao natporučnik Marijan Persoli. Zvonko je odmah reagirao. Predstavio je drugove kao svoje školske kolege, koji žive u Zagrebu, pa je odmah dodao da su doputovali ovdje radi nabavke mesa. Za mene je, onako usput, rekao:

- To je Mile iz susjedstva, pa sam ga zamolio da odvede kolege u moj stan.

Zatim se poveo razgovor između Vlade Popovića i Zvonka sjedne, i natporučnika s druge strane. Ostali smo šutjeli. Imao sam pištolj »štajer« 9 mm i samo jedan metak u njegovoj cijevi. Bio sam spreman da taj metak ispalim u natporučnika ako dode do ma kakvog objašnjavanja. Kasnije sam saznao daje Kreačić imao isti takav pištolj, ali sa više municije. Natporučnik se ponašao »normalno« i razgovarali su sve do 22.00 sata. Tada je Zvonko zamolio natporučnika Persolija da naredi domobranima da nam ne prave smetnje i da nas puste iz žice. On je to odmah i učinio. Čim smo izašli iz žice krenuli smo prema selu Rebićima. Snijeg je bio veoma visok, preko jednog metra, a temperatura je pala između minus 25 i 30 stupnjeva Celzija. Kad smo stigli do kuće željezničara Sime Rebića- Bana bilo je skoro pola noći. Ovdje smo se ugrijali. Popović i Kreačić su skinuli svoje željezničarske uniforme, a treći putnik to nije učinio. Iz razgovora koji su oni međusobno vodili zaključio sam da se on vraća u Zagreb. Vjerojatno je to bio Radošević. Pošto su se presvukli rekao sam im da ćemo ovdje sačekati jutro, jer ne možemo prijeći rijeku Mrežnicu. Čamac je bio na suprotnoj obali, a u mlinu koji se nalazio pored obale nije bilo nikoga.

Međutim, Vlado Popović odmah je odgovorio:

- Ne, odmah idemo! - a zatim se okrenuo prema meni i upitao me - Jesi li ti komunista?

- Jesam - rekao sam mu.

- Za komunistu nema nemogućeg. Pred njim se i čelična vrata moraju otvarati - rekao mi je.

- U redu, ali mi rijeku Mrežnicu ne možemo pregaziti, jer je dosta duboka - odgovorio sam mu.

Popović me je počeo kritizirati da nam organizacija nije dobra.

- Onda, idemo na rijeku-rekao sam mu i pošli smo, iako sam znao da nam se može desiti da se vratimo ili da otvorimo Rebićev mlin i da se tu sklonimo od hladnoće.

Po divnoj mjesečini i ciči zimi probijali smo se uskom prtinom noseći četiri teška kofera (Vlado je nosio dva). Nakon sata pješačenja stigli smo do rijeke Mrežnice i tu stali nad kanjonom dubokim 50-100 m.

- Evo nas, drugovi, stigli smo i sada bi trebalo ispaliti jedan metak iz karabina u pravcu sela Vitesi. Kad stražar čuje »pjevanje« zrna opalit će metak prema nama i odmah nekog uputiti ovdje da nas preveze - objasnio sam im naš znak raspoznavanja.

Vlado je odmah reagirao i kazao da treba pucati. Rekao sam da ne možemo, budući da nemamo karabina. Istovremeno u ruci Kreačića ugledao sam pištolj »štajer« i, dok smo mi još razgovarali, on je opalio metak u pravcu sela Vitesi.

- Taj se pucanj na ovom snijegu i zimi nije čuo - rekao sam mu i nasmijao se. - Metak nije »propjevao«.

- Onda ćemo baciti bombu pa će se čuti! - rekao je pomalo ljutiti Vlado.

Ja sam ih uvjeravao da tada pogotovo nitko neće sići do Mrežnice. Bomba je eksplodirala, ali nikakvog odgovora s druge strane nije bilo. Na tom mjestu smo se izvjesno vrijeme zadržali. Bilo je veoma hladno, pa smo odlučili da se sklonimo u Rebićev mlin i da u njemu sačekamo dan, ili da se vratimo odakle

I

smo i pošli. Kad smo došli do Rebićevog mlina vidjeli smo da je zaključan. Uz pomoć Vlade i Otmaru popeo sam se na krov, pa sam se spustio u sobu koju sam iznutra otvorio. Upalio sam luču (mala petrolejska lampa bez cilindra) i odmah sam naložio vatru u peći. U početku je soba bila puna dima, ali se brzo zagrijala. Vlado je odmah legao na krevet, a Otmar je sjeo na stolicu i slušao razgovor između Vlade i mene. Vlado je neprekidno postavljao pitanja a ja sam odgovarao. Neki mojim odgovorima bio je zadovoljan, a zbog nekih me je kritizirao. Međutim, ni ja se nisam dao.

- Vi ste sektaši! - odjednom reče Vlado.

- Bilo bi dobro da ustaneš iz tog kreveta, jer u njemu ima neugodnih stajnovnika - rekao sam mu umjesto odgovora, iako sam već bio iznerviran, pa je tako izmjenjena tema našeg razgovora.

Svanulo je. Sa suprotne obale stigao je čamac. Ovdje smo se pozdravili. Vlado i Otmar su produžili za Perjasicu, a ja natrag.

Narednih dana stigla je nova grupa »željezničara«. U ožujku 1942. godine kod Zvonka je došao neki drug, željezničar, (nisam se s njim sreo) i rekao mu da će uskoro iz Zagreba poći u partizane grupa važnih drugova, ali da oni vjerojatno neće putovati u željezničarskim uniformama već u civilnim odijelima. Mjesec ožujak je prošao. Nekoliko grupa »željezničara« je stiglo, ali od najavljenih važnih drugova ni traga. Pretpostavljali smo da će oni doputovati u travnju. Ta se pretpostavka brzo potvrdila. Naime, prvih dana travnja, iz Zagreba je stigao telegram: »Ima li Gojko boljeg mesa?« Odmah smo znali daje u pitanju dolazak eminentnih drugova, pa smo i odgovorili: »Ima Gojko mesa«. Očekivali smo brzo obavještenje o njihovom polasku. Tako je i bilo. Narednog dana, kada je primio službu, Zvonko je primio obavještenje da tri druga stižu vlakom u 10 sati.

Prije dolaska toga vlaka stiglo je i obavještenje da vlakom 1010 stižu četiri druga. Ovaj vlak je stizao u Donje Dubrave u 11 sati. Dakle, najavljeni drugovi su putovali podijeljeni u dva vlaka, koji su stizali u Donje Dubrave u razmaku od jednog sata. To nam je predstavljalo dosta teškoća. Morali smo poduzeti posebne mjere sigurnosti da bi svi oni stigli na slobodni teritorij. Sve pristigle drugove morao sam prihvatiti na stanici. Sa Zvonkom sam napravio plan da ih prihvatimo na slijedeći način:

Grupu koja stigne sa vlakom u 10 sati daje on uputi cestom prema selu Tounja i da im kaže da ću ih sačekati 300-400 m iza kuća zaseoka Bojanići i da će me oni prepoznati po tome što ću lijevu ruku držati preko grudi. Ta grupa je morala proći pored škole u kojoj se nalazila domobranska posada. To je bilo rizično. Međutim, svjesno smo išli na ovaj rizik, jer smo znali da u toku dana domobrani ne obraćaju pažnju na ljude koji prolaze cestom.

Drugu grupu koja stigne, dogovorio sam se sa Zvonkom, daje prihvatim na samoj stanici i da je povedem drugim putem.

Otišao sam na ugovoreno mjesto i poslije prolaska vlaka, koji je stizao u 10 sati, s nestrpljenjem sam očekivao pojavu tih drugova. Nakon 20 minuta, sa okuke puta pojavila su se tri civilna lica u elegantnim kaputima sa koferima. Stavio sam lijevu ruku preko grudi i čekao da mi se približe. Jedan iz ove grupe me je primjetio i brzo pošao k meni. Pošao sam mu u susret i ubrzo smo se našli u zagrljaju, iako se nikada ranije nismo vidjeli. Odmah smo postali prisni, ali imena nismo govorili. Rekli su mi da će drugim vlakom doći još jedna grupa i to tri muškarca i jedna žena. Zbog toga sam ih zamolio da požurimo u zaselak Janjane, budući da drugu grupu trebam prihvatiti na stanici. Brzo smo stigli u Janjane. Ovdje sam ih ostavio i požurio na željezničku stanicu Donje Dubrave, gdje sam stigao neposredno pred dolazak vlaka.

Na stanici me je Zvonko obavijestio da nema nikakvih promjena. Vlak broj 1010 stigao je točno po redu vožnje. Iz njega je izašlo nekoliko putnika, među kojima i druga grupa drugova. Prolazeći pored njih stavio sam im do znanja da produže za mnom. Išao sam brzo i zaklonio se iza nekih drva, čekajući da oni stignu. Međutim, na moje iznenađenje, umjesto da pođu za mnom, oni su otišli oko sta-

nice. Rukom sam im davao znak da dođu k meni. Na sreću moj znak je primjetila drugarica iz ove grupe i sve se dobro završilo.

Nakon pola sata obe grupe su bile zajedno. Iz zaseoka Janjani otišli smo u zaselak Miriće i smjestili se kod Dušana Mirića. Bilo je veselo. Tu sam saznao da su prispjeli drugovi glumci zagrebačkog kazališta i to: Vjekoslav Afrić, Joža Rutić, Milan Vujnović, Ivka Rutić, Salko Repak, Žorž Skrigin (član baleta) i Zvonimir Cvija (iz orkestra).

U razgovoru o njihovom putu, o tome kako će se zakazana predstava morati odložiti itd., Joža Rutić mi je ispričao slijedeće: »Na Glavnom kolodvoru u Zagrebu sreli smo inspicijenta kazališta, Josipa Pukšeca, slugu svih nenarodnih režima, a tada ustaškog tabornika, koji je tim vlakom trebao putovati. To je moglo imati teške posljedice. Snašao sam se i kazao mu da mi supruga putuje s Afrićem u nabavku mesa, pa da ih ja ispraćam. Afrić je s tim tipom sjeo u vagon-restoran, a Ivka je bila u zadnjem vagonu. Čim je vlak krenuo uskočio sam u nj i sjedio u kupeu sa suprugom. Smislio sam i izgovor, zašto sam se i ja odlučio na put, za Pukšeca ako naide. Prije dolaska u Donje Dubrave Afrić je napustio vagon-restoran izgovarajući se da ide začas k Ivki i ostavio šešir kao da će se odmah vratiti. U Donjim Dubravama smo oprezno izašli iz vlaka da nas ne primjeti ustaša Pukšec.«

Ovo mi se nije sviđalo. Odmah sam pošao kod Zvonka i rekao mu da javi Zagrebu da su drugovi stigli, a zatim sam mu ispričao šta sam saznao od Jože Rutića. Zvonko je izrazio bojazan da će kanal biti otkriven.

Narednog dana, iako nije bio u službi, susreo sam se sa Zvonkom na željezničkoj stanici. Sačekali smo vlak koji iz Zagreba stiže u 15 sati. Pošto je vlak napustio stanicu primjetili smo da tri nepoznata čovjeka razgovaraju sa prometnikom. Bili su lijepo odjeveni. Kad je prometnik prolazio pored nas Zvonko ga je upitao:

- Tko su ta gospoda i kuda odoše?
- Kažu da su trgovci ogrijevnog drveta i interesiraju se čija su drva na stovarištu. Otišli su u Rakiće u gostionicu - odgovorio je prometnik i otišao u svoj ured.

Odmah smo ocijenili da to nisu trgovci, već agenti Ustaške nadzorne službe. Ja sam napustio željezničku stanicu, a Zvonko je ostao s prometnikom. Ispričao mi je iste večeri da su »trgovci« iz Rakića ponovo došli kod prometnika i pitali ga o mogućnostima nabavke ogrijevnog drveta, interesirali se o Dubravama itd. Zatim su pješice otišli u Generalski Stol na spavanje. Uvjereni da se radi o agentima, zaključili smo da to treba javiti drugovima u Zagreb, a također informirati i partijsko rukovodstvo, koje se nalazilo na slobodnom teritoriju (Kotarski komitet KPH Veljun i Okružni komitet KPH Karlovac). Zvonko je telegrafirao u Zagreb »Gojko više dana neće imati mesa«.

Upoznao sam drugove iz kotarskog i Okružnog komiteta sa nastalom situacijom, te daje Zvonko uputio u Zagreb telegrafsku poruku iz koje će se moći zaključiti da se drugovi više ne upućuju ovamo. Nakon toga razgovora odlučeno je da više ne radim na zadatku na kojem sam bio i da Zvonko obavezno treba da dođe na slobodni teritorij. No, prije nego što ta odluka bude realizirana trebalo je da sačekamo 10-15 dana radi eventualnog javljanja drugova iz Zagreba.

Prolazio je mjesec travanj. Od dolaska glumaca, koje smo prihvatili iz Zagreba nije bilo pitanja: »Ima li Gojko mesa?« Naš se kanal gasio.

Upoznao sam Zvonka sa zahtjevom da treba otići na slobodni teritorij. Objasnio sam mu da drugovi iz Okružnog komiteta smatraju da mu prijeti neposredna opasnost. Upitao sam ga kada će krenuti. Na moje veliko iznenađenje, Zvonko se kolebao i nije bio spreman da odmah pođe. To je pravdao raznim argumentima, a najviše je isticao da mu majka nije opskrbljena i da ne zna kako će riješiti taj problem. Uočio je opasnost koja mu prijeti, pa je odlučio da ide u partizane. Međutim, prethodno je htio smjestiti i opskrbiti majku. Više puta sam ga požurivao, a upozorio sam ga i na činjenicu da se iz Zagreba nitko ne javlja i da ne znamo šta se tamo dešava. Nije stigao da sve sredi. Uhapšen je i više se nije vratio.

Milan Jaković

VEZE NA KORDUNU

PARTIJSKE VEZE PRED IZBIJANJE RATA

Politička zbivanja pred izbijanje drugog svjetskog rata na području okruga Karlovac bila su vrlo živa. Vodila se oštra borba između komunista i građanskih političara, naročito za vrijeme izbora decembra 1938. godine. Tada u Karlovac dolaze prekaljeni partijski radnici Rade Končar i Ivo Marinković i intenzivno rade na formiranju partijskih organizacija i rukovodstava. Formira se Mjesni komitet KPH Karlovac. Ovaj komitet utječe i na formiranje kotarskih komiteta u Glini, Vrginmostu, Vojniću, Slunju i Ogulinu.

Razvojem partijskih organizacija na području okruga Karlovac, razvija se i sistem partijskih veza na Kordunu između partijskih organizacija i rukovodstva u Karlovcu, Zagrebu i drugim mjestima. Da bi se mogla odvijati suradnja i prenositi obavještenja, bilo je potrebno već od prvih početaka rada partijskih organizacija uspostaviti kanale ili veze između organizacija na cjelokupnom području. Naročito je veliku ulogu odigrala veza između Karlovca i područja Korduna i Pokuplja.

Među prve istaknute kurire komuniste, burevjesnike, spadaju Dragica Bulat, Stana Cvijanović, koja održava veze s partijskim radnicima iz Velike Kladuše, Milutin Baltić, glavna veza za Baniju, Dragica Opačić, veza između OK KPH Karlovac i komunista Vojnića, Anka Vujičić, veza između CK KPH i OK KPH Karlovac i komunista i komiteta KPH iz Veljuna i Slunja. Preko ove veze išle su pripreme za Prvu okružnu konferenciju KPH Karlovac, koja je održana 1. avgusta

1940., a kojoj je prisustvovalo 24 delegata iz kotareva okruga Karlovac. U sklopu razgranatog partijskog rada, koji se do izbijanja rata odvijao ilegalnim kanalima, okupacijom zemlje situacija se znatno promjenila. Uvedena je stroža kontrola putnika i prtljage, nastaju svakodnevna hapšenja i partijski radnici moraju da traže nove puteve kojima će se koristiti partijske veze i kanali za prebacivanje materijala, a kasnije i ljudstva. Nastala je potreba izgrađivanja novih tajnih kanala kojima će se dostavljati izvještaji i slati direktive.

VEZE U RATU

Razvojem NOB-e, pored materijala na slobodni teritorij su stizali radnici, komunisti i drugi rodoljubi. Nastala je potreba organiziranja tajnih puteva-kanala i relejnih stanica za prihvaćanje ljudstva i materijala s okupiranog područja i većih gradova, odakle su dolazile grupe i pojedinci u partizane.

Veza CK KPH, a posebno sekretara CK Rada Končara i Josipa Kraša, održavana je s članovima OK KPH Karlovac, koji su se nalazili na Kordunu i u Karlovcu, preko Anke Vujičić. Ona je donosila obavještenja iz CK KPH u OK KPH sekretaru Ivi Marinkoviću. Nakon masovnog hapšenja i pokolja ljudi iz Veljuna u Hrvatskom Blagaju, Anka Vujičić je dovela u Veljun Ivu Marinkovića, radi konsultacije s članovima KPJ, koji su uspjeli pobjeći od hapšenja. Preko njene veze donijete su i direktive i zaključci savjetovanja u šumi Abez kraj Vrginmosta održanog 19. jula 1941. sa sekretarima kotarskog komiteta KPH, pod rukovodstvom Rade Končara i Josipa Kraša, na području Veljuna i Slunja, za podizanje ustanka u tome dijelu Korduna. Na prijedlog sekretara OK KPH Karlovac Ive Marinkovića, organizirana je kurirska veza s dva kanala s OK KPH Slunj. Milka Livada, rođena Ilić, održavala je vezu preko Veljuna i Anke Vujičić, a Svetozar Ilić preko Perjasice s OK KPH Karlovac.

U toku 1941. uspostavljene su veze s područja Veljuna s Gorskim kotarom i Likom. Kurirsku službu na tom pravcu organizirao je Robert Domani. Jedan od prvih kurira bio je Stevan Opačić, koji je prenosio direktivnu poštu do sela Ljuća i Kunića kod Plaškog. Tu se pošta prihvatala od drugih kurira i odlazila

za Liku, a za Drežnicu iz sela Kunića. Sistem veze koji je organizirao španski borac i komandant Robert Domani, redovito je funkcionisao između Like, Gorskog kotara i 2. kordunaškog partizanskog odreda. Na tome terenu uspostavljena je veza preko Barice Cindrić seljanke iz Glinskog Vrela između simpatizera koji su se nalazili u ustaško-domobranskim posadama u Slunju i Cvitoviću, od kuda su dolazili važni obavještajni podaci. Zbog toga su u 1941. na ispostavama veza bili angažirani skojevci i provjereni borci i komunisti.

Narodnooslobodilački odbor Korduna, sa sjedištem u Vojniću, posle oslobođenja Vojnića, u januaru 1942., imao je odsjek za službu veze. Komanda kordunaškog područja formirana je septembra 1942. godine. Između ostalih zadataka preuzela je i dalju izgradnju veza i relejnih stanica, iako su već neke relejne stanice postojale u sjevernom dijelu Korduna.

Stražarska četa koja je vršila osiguranje Komande područja, radila je na sprovođenju transportiranja robe od magazina područja do pojedinih susjednih komandi, vršila kurirsku službu i pratila partijske i vojne rukovodioce.

Budući daje područje Korduna postalo veoma prometno, jer se preko njega odvijao saobraćaj iz Slovenije, sjeverne Hrvatske za Liku i Gorski kotar, Primorje, zatim Bosnu, Baniju i Slavoniju, nužno je bilo izgraditi relejne stanice sposobne za obavljanje ovih složenih zadataka.

Poslije osnivanja Komande područja za Kordun, nakon kratkog vremena, postavljen je za oficira veze Stanko Koprenica, zvani Cane. On je dobio zadatak da formira četvu za vezu i relejne stanice. Iz partizanskih jedinica okupljeni su vezisti koji su služili u tome rodu vojske stare Jugoslavije. Povučeni su određeni broj boraca, koji su završili i partizanski kurs veze, što gaje organizirao Bogdan Oreščanin u aprilu 1942. godine.

Formirana je četa za vezu od 40 do 50 boraca, a za njezina komandira je postavljen Miloš Regić iz Krnjaka. U isto vrijeme se pristupilo i formiranju relejnih stanica.

Relejne stanice formirane su u zaseoku Bjeljevinama, više vrela Mrežnice, zatim ispod Primišlja, blizu zaseoka Babine Jame. Ovom je relejnom stanicom rukovodio Slavko Skorupan iz Plaškog i usko je surađivala s plaščanskim partizanskim odredom. U selu Kupljensko postojala je relejna stanica kojom je rukovodio Miloš Vukobratović - Čilaš. Postojale su relejne stanice u Vojnić-Kolodvoru, na Macutovu brdu, u Cerovcu u kući Mile Macuta i Perni. Relejna stanica u Perni pod rukovodstvom Marka Božića, radila je od 1. septembra 1942. do 16 avgusta 1943. godine. Četvrti bataljon 1. kordunaškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda osnovao je u proljeće 1942. dvije relejne stanice i to u Lasinjskom Sjeničaju, s komandantom Markom Božićem, i u Ostrožinu, gdje je bio komandir Simo Bućan. Ova relejna stanica uspostavlja veze preko Lasinjskog Dugog Sela s Mikom - Nikolom Orečićem iz Desnog Sredičkog, kuda je išla veza za Turopolje.

Formiranjem relejnih kurirskih stanica i čete za vezu, uspostavlja se na oslobođenom teritoriju telefonska veza. Telegrafsko-telefonska centrala za Kordun bila je u kući Bože Matijevića u Gornjem Budačkom. Telefonskim linijama najprije se povezuje komanda područja s komandom mjesta. Zatim se pristupilo daljnjoj izgradnji telefonskih linija preko cijelog Korduna, koja je imala prvenstveno zadatak da telefonskom vezom poveže vojnopolozadinske ustanove, zatim općinske, kotarske NOO s Okružnim NOO i druge ustanove koje su djelovale na Kordunu.

Oslobođenjem Vojnića i uništenjem neprijateljskog garnizona 12. januara 1942. stvorene su i veći slobodni teritorij na Kordunu. Stvaraju se nove institucije koje će dobrim dijelom uticati i na veze u daljem toku NOB-e.

Komanda Žumberačko-pokupskog područja formirana je 18. oktobra 1943. i pokrivala je područje Žumberačko-pokupskog partizanskog odreda. Ovo područje imalo je razgranatu vezu, koja se oslanjala i usko surađivala sa srodnim jedinicama na Kordunu, a na svojim kanalima je imala sjevernu Hrvatsku, grad Zagreb i dijelove Slavonije i susjedne Slovenije. Ova komanda nije imala stalno

sjedište zbog stalnih vojnih operacija, koje su vođene na Žumberku. Na tome terenu se tada nalazila i 34. divizija NOV i POJ, koja je s uspjehom vodila borbe s neprijateljem koji je stalno nadirao na ovo područje. Tako se na ovom teritoriju izgradio kompletan sistem veza, koje su usko surađivale sa vezama Korduna, po čijem su uzoru izgrađivane.

Partizanska četa za vezu, koja je radila pod komandom kordunaškog područja, poslije neprijateljske ofanzive radila je na uspostavljanju polustalnih linija u svim pravcima Korduna. Radilo se sa skromnim priručnim alatom i materijalom koji je nabavljen uglavnom s neoslobođenog teritorija.

Rušenjem neprijateljskih telefonskih linija i instalacija došlo se do materijala koji je poslužio da se razgrana mreža telefona koji su bili postavljeni u partizanskim bolnicama, skladištima i centralnim radionicama. Ovakom izgrađenom telefonskom mrežom služile su se, osim vojnopozadinskih ustanova i NOO, operativne jedinice 8. udarne kordunaške divizije, kao i druge jedinice koje su se našle na tom području.

Četvrta neprijateljska ofanziva omela je sistem relejnih stanica i telefonsku mrežu, koja je bila djelimično razmontirana ili uništena. Nakon ofanzive telefonska se mreža ponovo uspostavlja. U Komandi područja Kordun zadužen je za vezu Đuro Crevar, zamjenivši Stanka Koprenicu. Tamo gdje su postojale komande mjesta i komande područja nije bila potrebna relejna stanica. Vojne straže koje su bile uz komandu mjesta vršile su službu dočekivanja kurira s ostalih relejnih stanica, kao i primanje informacija s neoslobođenog teritorija.

Kako se slobodni teritorij poslije kapitulacije Italije naglo proširio na području Gorskog kotara, a zatim 1944. i u Pokuplju sve se više razvijao i kolski transport.

Radi sve većeg obima raznih zadataka, često je konjska zaprega morala u roku od 48 sati prijeći put i do 150 kilometara. Veliko opterećenje u transportu podnosio je narod Korduna i partizani iz relejnih stanica, koji su obično bili u pratnji. Naročito je to opterećenje u transportu bilo u ljetnim danima poslije svake žetve. Tako je uz redovite vojne, obavještajne i kurirske zadatke na Kordunu bio razgranat i saobraćaj konjskom i volovskom spregom, a poneki put se pojavio i kakav kamion zarobljen od neprijatelja. Motorna vozila su bila rijetkost.

Veza između odreda »Perna« i simpatizera u Topuskom uspostavljena je septembra 1941. godine. Ova veza je funkcionisala sve do 16. avgusta 1943, kada je Topusko oslobođeno. Ovim je kanalom Luka Kupac dopremio nekoliko karabina i više drugog materijala odmah prvih dana. Miško Despot, koji je bio zadužen od ustaških vlasti kao povjerenik kod vršidbe žita, kontaktira s partizanima i preko njega se dolazi do podataka i uspostavljanja veze s drugovima iz Banije. Vladislav Gregorić - Braco organizira grupu suradnika iz Topuskog, a njegova majka Grosa šalje veće količine lijekova na oslobođeni teritorij.

Nakon oslobođenja Topuskog Luka Kapac je i dalje ostao na vezi između Komande područja Korduna i neprijateljskih garnizona. Njegovim vezama su slane glave motora za tenkove na elektrozavarivanje sa Korduna u Zagreb. Iz Zagreba su dopremane veće količine raznog materijala.

Između Velike Kladuše i odreda »Široka rijeka« održavala je vezu Stana Cvijanović - Barać iz Maljevca. Ona je prije ustanka prenosila zadatke od Tone Horvata i Milana Pilipovića iz Velike Kladuše u sela koja su gravitirala tome gradiću.

Uspostavljanjem državne uprave NDH sistem veza na ovom području bio je poremećen. Stana Cvijanović nije više mogla ići u Veliku Kladušu, već je zamjenjuje njezin sin, dječak od 14 godina. On je obavljao delikatne zadatke po uputi svoje majke. Preko njega su došli u partizane iz Velike Kladuše Ibrahim Mržljak, narodni heroj, poginuo kod Kamenog mosta na rijeci Glini 24. maja 1944. Zuhdija Žalić, Ali Veljačić, Omer Duranović i mnogi drugi s područja Velike Kladuše. Drugu vezu s Velikom Kladušom i odredom »Široka rijeka« sačinjavali su omladinici s područja sela Maljevca, Svinice, Jagrovca i drugih. U ovoj grupi omladinaca ističe se Milan Maćešić-Petrović, koji je u nekoliko navrata u odred »Široka rijeka« bio obučan u muslimansku odjeću i upućivan u Veliku Kladušu radi

ispitivanja stanja u samom neprijateljskom garnizonu. Nakon izvršenih izvidanja dolazio je u odred s tačnim izvještajima o položaju neprijateljskih jedinica, njihovom brojnom stanju i naoružanju. Preko ove dvije veze saznalo se kada će Italijani napustiti Veliku Kladušu, pa su zaplijenjene veće količine živežnih namirnica i drugog ratnog materijala. Ova akcija je zasluga kurira i obavještajaca na ovom području.

Veza s Cetingradom uspostavljena je poslije oslobođenja Cetingrada novembra 1942. godine. Prilikom povlačenja partizana iz Cetingrada u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi za vezu s partizanima je bio zadužen Ivan Cindrić (Iva iz Cetingrada), Mićan Potkonjak iz Žrnice i Miloš Žagarac iz Ruševice. Ova je veza radila kada se neprijatelj nalazio u Cetingradu. Značajna je veza koju je održavao Dragan Đaković između sela cetingradskog područja Djelić Poljane, Batnoge i drugih i odreda »Široka rijeka«. On je odred obavijestio da će oko 15 sati naići kolona s jedanaest konjskih zaprega sa saonicama i oko 70 italijanskih vojnika koji tu kolonu sprovode iz Slunja za Cetingrad i Veliku Kladušu. Ovo obavještenje je bilo tačno i odred je razoružao 70 Italijana i kočijaša - goniča konja. Tu su zarobljena četiri puškomitraljeza, 50 karabina i više pištolja, municije, novaca, pilića i drugih živežnih namirnica.

Važno je spomenuti vezu između odreda »Široka rijeka«, »Mašvina«, »Kordunski Ljeskovac«, »Kordunski lug« i drugih, a koju je održavala i za nju bila zadužena Julka Bosnić. Julka je prelazila preko neoslobođenog teritorija i održavala veze među partizanskim odredima koji su bili odvojeni neprijateljskim jedinicama ili terenima koji su bili od njih kontrolirani. Ona se uglavnom kretala preko hrvatskih sela Grabarskog, Šiljkovače, Kruškovače, Johovice i prelazila rijeku Koranu i odlazila u spomenute odrede. Iz tih se sela vrlo vješto prebacivala poznavajući dobro teren i ljude s kojima se znala susretati. Tako je jednom na svom zadatku putujući za odred »Mašvinu« saznala da se u jednoj kući u Kruškovači među perušaćima kukuruza nalazi naoružan ustaša. U zajednici s Milićem Stokrpom razoružalaje ustašu na zaprepaštenje 15 perušaća i donijela oružje i odjeću u odred.

Sistem vezapostojao je između Tršca, Tržačkih Raštela i odreda »Mašvina«, »Kordunski Ljeskovac«, »Kordunski lug« i drugih. Ta se veza održavala preko Tome Štrukelja, Ivanke Masleša-Gruber, Barice Mirić, Seje Kulundžije, Mehe Samardžića i drugih. Važne zadatke izvršavala je Barica Mirić odlazeći u neprijateljske garnizone u Rakovicu, Drežnik, Tržačka Raštela, Tržac i druge.

U neprijateljskim garnizonima je sakupljala podatke i dostavljala partizanskim odredima koji su djelovali na terenu. Jedan od centara za obavještajnu službu u neprijateljskim garnizonima bio je Tomo Štrukelj, žandarmerijski narednik i komandir stanice Johovica. Njegovom je zaslugom dva puta razoružana žandarmerijska stanica Johovica. Zatim je Štrukelj premješten u Tržačka Raštela gdje je također predao neprijateljsku posadu i sam došao u partizane. Dolaskom u odred »Kordunski Ljeskovac«, a zatim u odred »Široka rijeka«, nastavio je i dalje s vezama u drugim neprijateljskim garnizonima odakle su dobivani dragocjeni podaci za NOB-u.

Veze sa Plaškim održavane su preko relejne stanice kod Babine Jame i Primišlja. Ovu je vezu održavao Slavko Skorupan. Veza je išla od Babine Jame, Primišlja preko Zbjega, Tobolića i planinskog prijevoja Ljubče, Kneje, Huma, Janjagore do Pogrmilovića i obližnjih zaseoka Šušnjara, Vukelića i Bunjevaca. Relejna stanica bila je smještena u kući Đure Pogrmilovića. Ova se veza dalje nastavljala od Pogrmilovića preko Latina do Kunića, zatim preko Male Kapele do Drežnice i Jasenka (Gorski kotar), odakle se dalje granala za Liku i Primorje. Iz Plaškog vezu sa CK KPH održavala je Anka Skorupan, Desanka Latas i Marica Zastavniković sve do prelaska CK KPH na slobodni teritorij.

U prvim danima ustanka u Perjasici 1941. uspostavljene su veze s Donjim i Gornjim Dubravama. Na organizaciji veza između odreda »Perjasica« i ovih mjesta radio je Milutin Karaš, Simo Karapandža, Rade Janjanin i mnogi drugi borci s tog terena. Veze između Perjasice i Dubrava uspostavljene su preko Mi-

leta Zatezala-Bleja na rijeci Mrežnici kod mlina na Janjašcu. Ova je veza dolazila iz Perjasice za Donje Dubrave, zatim je išla za Bosiljevo, a kasnije i za Sloveniju. Relejne stanice su formirane 1942. godine u Donjim Dubravama u zaseoku Rebić, Rebić Glavici i u selu Mirći - Lugani. U prvoj stanici u Rebićima radio je Božo Rebić, a stanica je radila 1942. i 1943. godine. U drugoj stanici Rebić Glavici radio je Nikola Rebić sa sestrom Ružom. U Mirićimaje bio šef stanice i odbornik NOO Simo Mirić - Smederevac.

Između sela Trošmarije na rijeci Dobri i Bosiljeva veza je bila gostioničarka Ankica u Grabrku. Odavde su veze išle preko Bosanaca za Vinicu ili preko Vukove Gorice, Prilišća na rijeku Kupu za Marin Dol i Bojance i dalje za Sloveniju. Treća varijanta veze bila je od Dubrava do Ladešić Drage, Rusopajnika, Lipnika, Ribnika, Bubnjaraca i preko rijeke Kupe za Sloveniju ili Žumberak. Na ovim pravicima veze su se održavale od 1942. do 1944. godine. Ove relejne stanice bile su pod komandom odreda, a kasnije pod Komandom kordunaškog područja.

Relejna stanica iz Rebića održavala je vezu s partizanskim odredom u Perjasici, selu Točak, gdje je bio komandir Milutin Karaš. Formiranjem udarnog bataljona veza je i dalje radila pod komandom Milića Pajića.

Povremene veze su se održavale na Mrežnici kod mlina Pere Vitasa, a također i kod mlina Mirka Gaćeše.

Na tim mjestima veze nisu bile stalne već samo povremeno. Jedna od najvećih i najbolje uhodanih veza preko Mrežnice bio je prelaz kod Rebić - mlina gdje su prelazili uglavnom svi kuriri i veće partizanske jedinice.

Željeznička stanica u Donjim Dubravama bila je važan punkt za prihvaćanje komunista i antifašista koji su dolazili u partizane iz Karlovca i Zagreba. Ilegalci iz gradova dolazili su u željezničarskim odijelima, a prihvatao ih je Franjo Hršak prometnik, rodnom iz Grižana kraj Crikvenice. Ove ilegalce je dalje pratio u partizane Nikola Papić i vezisti s relejnih stanica preko Mrežnice za Kordun u partizanske jedinice.

Partijske veze između Tušilovića, Vojnica i Karlovca održavala je Dragica Opačić, Mila Kartalija i Desanka Mihajlović. Vezom iz Karlovčana Kordun je dovedeno početkom avgusta 1941. godine više grupa komunista i španskih boraca među kojima: Stanko Bijelić, Stjepan Milašinčić-Šiljo, Srećko Manola, dr Savo Zlatić, Izidor Štok i drugi. Ove je komuniste iz Karlovca dovela Dragica Opačić. Desanka Mihajlović vodila je u više navrata Josipa Kraša iz Karlovca u Kordun i Petrovu goru i nazad u Karlovac, koji je dolazio na područje Korduna radi organiziranja ustanka. Važne partijske zadatke i veze s OK KPH Karlovac i Nadom Dimić održavao je i Vojo Martinović.

Poslije oslobođenja Vojnića 12. januara 1942. veze s karlovačkim komunistima išle su i preko Desanke Durić-Đipalo. Desanka je u više navrata uspješno izvršavala delikatne zadatke. Pri jednom pretresu progutala je pred ustašama poštu, a oni su je nakon strašnog mučenja ubili. Ona je stoički podnijela ustašku torturu, ali nije provalila vezu i više nitko nije bio hapšen niti je stradao na toj vezi u Karlovcu.

VEZE NA RIJECI KUPI

Kako je zemlja bila okupirana, a na području NDH se sve više širila ustaška propaganda, partijsko rukovodstvo donosi odluku da se što više povezuju hrvatska i srpska sela. Tako je na prijedlog komunista iz Pokuplja i uspostavljena partijska veza između Prkosa, naseljenog Srbima i Donje Kupčine, Sišljavića i Blatnice, naseljenih Hrvatima. Ova sela, smještena uz rijeku Kupu, postat će glavna prihvatna mjesta u daljem razvoju veze.

Na tom terenu gdje se Kordun veže s Pokupljem i gdje se od prvih dana rada partijskih organizacija kovalo bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata.

Branko Nikolić, partijski radnik iz Sjeničaka, sjeća se prvog sastanka u ljeto 1941. u Prkosu, u kući Nikole Bižića, gdje je dogovoreno da se partijska veza uspostavi preko Nikole Jovana Bastajića i njegova sina Bude. Oni su imali kuću

uz samu rijeku Kupu i posjedovali više čamaca, a pripadali su naprednom radničkom pokretu.

Prkošćani su uspostavili prve veze s partijskim radnicima iz Sjeničaka, Dugog Sela, Kirina i Štipana zahvaljujući partijskoj organizaciji Sjeničaka. Preko Prkosa uspostavljena je veza s Karlovcem. Veza je dalje išla iz Sjeničaka u Vrginmost, Glinu i Vojnić. Na vezu u Sjeničak dolazio je i sekretar KK KPH Vrginmost Rade Bulat u ljetu 1941. godine. Zatim je više puta dolazio Ljuban Miličević, Nikola i Vaso Mraović, koji su zastupali partijske organizacije iz Perne i Vrginmosta. Od svih partijskih radnika za uspostavljanje kontakata, najodlučnija i najspretnija je bila Dragica Bulat. Ona je radila na vezi s višim partijskim forumima.

U toku ljeta i jeseni 1941. Sjeničak je bio važno sastajalište komunista Korduna, Pokuplja i Karlovca. Iz Karlovca su dolazili u Sjeničak Branku Nikolišu: Ivo Rukavina, Josip Kraš, Rade Končar, Ivo Marinković i drugi. U šumi Abez, 19. jula 1941. održao je sastanak sekretar CK KPH Rade Končar sa sekretarima kotarskih komiteta Gline, Vrginmosta, Vojnića, Veljuna i Slunja, na kome je donijet zaključak o podizanju ustanka u ovom kraju i uspostavljena direktna veza između ovih partijskih organizacija.

Veza Korduna prihvatila je na putu iz Zagreba u Kordun, nakon izvršene diverzije u Glavnoj pošti u Zagrebu, zagrebačke diverzante koje je dočekala Dragica Bulat i sprovela ih na slobodni teritorij. U Skakavcu je Vilma Galjera, Josipa Culjata i Slavka Markona srela ustaška patrola, koju su oni obmanuli govoreći joj da idu popravljati telefone u Sjeničak. Međutim, tada u Sjeničaku uopće nije bilo telefona. Nakon objave potjernice za njima, preko radija, došle su ustaše na biciklima u Sjeničak, ali nisu nikog pronašli.

Veza iz Zagreba s Kordunom je održavana i preko Roze Staničić u Zumberku i s Pavlom Videkovićem i Leo Rukavina. U 1941. glavni punktovi veze s Pokupljem bili su kod sestara Rajke i Zdenke Baković (Rajka narodni heroj, umrla 25. decembra 1941. u bolnici Sv. Duh od kontuzija ruku i nogu izvršenih od ustaških agenata).

Prve veze su išle iz Donje Kupčine u Karlovac i Zagreb, a širile su u kotaru Pisarovini i Vrginmostu. U to vrijeme pred rat djeluje u Donjoj Kupčini partijska organizacija i grupa omladinaca skojevaca, koji će kasnije svi stupiti u NOB. Kupčinu nazivaju »Mala Moskva« i »Crvena Kupčina«. Ona je već u tom predratnom periodu usko surađivala s Prkosom, kojeg od davnina nazivaju »Mala Kupčina«. Ova dva mjesta postat će oslonac u organizaciji i održavanju partijskih veza, veza NOV i POJ, zatim veza upravnih organa vlasti.

Odlaskom OK KPH i preseljenjem tehnike iz Karlovca na Kordun trebalo je uspostaviti vezu Kordun-Pokuplje-Karlovac.

O tome Nikola Brezović kaže: »Prva veza je uspostavljena na rijeci Kupi, što posebno ističem, jer tu nije samo granica između hrvatskih i srpskih sela, već je to teren gdje su ustaše htjele uspostaviti zid tzv. NDH da bi spriječili uticaj NOV koji se širio na Kordunu«.

Zaslugom sekretara OK KSH Karlovac Marijana Gavića, a kasnije Ive Marinkovića i dr Save Zlatića- koji su se stalno kretali ovim terenom, partijski rad se proširio od Karlovca do Siska s obje strane rijeke Kupe.

Veza uspostavljena preko Prkosa sa Sjeničakom bila je značajan faktor u suradnji partijske organizacije Korduna i Pokuplja.

Centar partijskog rada u sjevernom dijelu Korduna bila je škola u Lasinjskom Sjeničaku gdje je radio Mile Martinović, učitelj, te Stanko Maslek i Branko Nikoliš. Oni su sačinjavali jezgro partijske organizacije u Sjeničaku 1941. godine. Nikola Bastajić, solunski dobrovoljac iz Prkosa, vršio je prevoz čamcem na Durnariću, preko rijeke Kupe, u blizini svoje kuće. To je prva veza Okružnog komiteta KPH Karlovac s Kotarskim komitetom u Sjeničaku i organizacijama u Pokuplju s lijeve strane Kupe. Sve je to bilo savjesno organizirano. Znak raspoznavanja bio je: bacanje nekoliko grumenâ zemlje u vodu. Na taj znak je Nikola dolazio čamcem, a Brezović je od njega primao poštu ili mu je predavao materijal.

Tako se dostavljao razni materijal i direktive s obje strane rijeke Kupe. Veza na rijeci Kupa redovito je održavana čitave 1941. sve do velike ustaške ofanzive na Kordunu 21. decembra 1941. kada su ustaše zapalile selo Prkos, a stanovništvo poklale.

Nakon ofanzive relejna stanica je formirana u kući Đure Bjeloša u zaseoku Bjelošima, s komandrom Markom Bižićem. U toj stanici su se nalazili Vujo Bižić, Petar Bučan, Milić Bučan, Dragan Roknić i drugi. Pored boraca 3. čete u sastav ove relejne kurirske stanice ušli su i civili koji su obavljali zadatke na vođenju i prevoženju preko rijeke Kupe između Prkosa i Donje Kupčine.

U isto vrijeme u martu je formirana i druga relejna stanica čije je središte bilo u Ostrožinu. Komandir ove stanice bio je Simo Bučan. Zatim je ova stanica ojačana i za njenog komandira je došao politički delegat Mile Mihajlović, a njegov zamjenik je bio Ljuban Macuta. U toj stanici su radili vezisti Budimir Bastajić, Gojko Bižić, Dragan Bučan, Miladin Dobrić, Đuro Rončević-Osula i drugi. Objе ove stanice su usko surađivale i vršile naizmjeničilo i kombinirano službu veze, a sjedište im je bilo na dva mjesta, u Sjeničaku i Ostrožinu, kako bi se lakše mogao maskirati pokret kurira relejaca koji su išli svaku večer na vezu na rijeku Kupu.

Veza na rijeci Kupa u proljeće 1942. održavana je niz Kupu na liniji od ušća pritoke Kupčine do ušća pritoke Velike. U prvo su vrijeme saobraćala dva čamca, zatim su izrađena tri nova, a kasnije nabavljena još dva čamca. Tako se na toj kratkoj liniji našlo sedam čamaca koji su korišteni naizmjenice i prema potrebi. Čamci su svako veče nakon izvršenog prevoza bili potapani, a kada se dolazilo na vezu iduće veče, prethodno se oprezno provjeravao teren radi eventualnih ustaških zasjeda, a zatim se ugovorenim znacima sporazumjevalo da li se mogu vaditi čamci i ići preko Kupe. Postojalo je pravilo da se na vezu nikad ne ide na isto mjesto a po mogućnosti ni u isto vrijeme i isto tako broj busena bačenih u vodu nije se smio ponoviti. Čitava ova organizacija signalizacije i sporazumjevanja bila je tako usavršena da se nije desilo, za tri godine rata, daje ustaše otkriju, iako su znali da se na tom sektoru održava partizanska veza između Korduna, Pokuplja i Žumberka.

Da se vidi kako je organizirana veza na prostoru između sela Prkosa i Donje Kupčine, neophodno je iznijeti neke bitne momente zbog kojih se OK KPH Karlovac i štab Kordunaškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda odlučio baš za taj teren. Prkos, koji leži na desnoj obali rijeke Kupe, bio je potpuno uništen u decembarskoj ustaškoj ofanzivi 1941. godine. Od cjelokupnih stambenih i gospodarskih zgrada ostale su samo trošne staje. Na tom području nije uopće bilo nastambi niti organiziranog života, jer je 21. decembra 1941. pohvatano i ubijeno 80% stanovništva koje se zateklo u kućama. Na tom se terenu od tada kretalo pol uil egal no i zadržavalo samo kratko, jer su područje Prkosa stalno držale pod kontrolom ustaško-domobranske posade iz Lasinje i Banksog Kovačevca. U takvim uvjetima službu veze na ovom području mogli su jedino vršiti ljudi koji su poznavali svaki grm, žbun, svaku rupu i vododerinu, pa i svakog čovjeka iz susjednih uporišta koji se kretao po ovom terenu. Prkošćani su dolazili poluilegalno na ovaj teren s motivacijom da se, navodno, interesiraju za svoju imovinu: žito i trave na livadama, koje su bili prisiljeni da prodaju u bescejenje. Ti gospodarski momenti bili su redovno kamuflaža za vršenje obavještajne službe, i na taj se način kontrolirao svaki pokret neprijateljskih vojnika i njihovih simpatizera.

Na drugoj strani rijeke Kupe preko širokih polja, na udaljenosti nekoliko kilometara nalazi se Donja Kupčina, naseljena Hrvatima, koji su se početkom 1942., velikim dijelom odlučili za NOB i čiji su najbolji sinovi još tokom 1941. vršili pripreme za ustanak. Oni su se opredjelili za NOB u vrijeme kada su njemačke, italijanske i ustaške horde bile snažne. Dolazili su ne samo partijci već i vanpartijci, što je podizalo moral srpskog naroda Korduna i njegovih boraca, koji su sačinjavali u to vrijeme 95% sastava partizanskih jedinica. Tada su partizanske jedinice Korduna bile sastavljene uglavnom od seljaka i malog broja radni-

ka. Drugovima iz Donje Kupčine i Nikoli Brezoviću namijenjen je težak i odgovoran zadatak da organiziraju veze na lijevoj obali rijeke Kupe u hrvatskim selima, kamo se nužno morao prenijeti ustanak. Postavljen je zadatak da se stalno kontaktira s područjem Korduna gdje je ustanak razvijen i da se kroz područje Pokuplja provedu na Kordunu komunisti i antifašisti koji su dolazili iz Zagreba i Karlovca u partizanske redove. Nužna je bila stalna veza. Nju je organizirao Okružni komitet KPH-a Karlovac i štab Kordunaških narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Ova veza bila je od velike važnosti i za CK KPH i Glavni štab NOV i POH. Borci iz Donje Kupčine i Prkosa, koji su ušli u službu veze, bili su ujedno i politički radnici, obavještajci, propagatori i nosioci ustanka u Pokuplju i Žumberku.

Veze na rijeci Kupi koje su uspostavljene u martu 1942. na sektoru od Scjnice i Pokupske Blatnice, pa do sela Sredičkog, Desnih Stefanki i Augušanoyća, nisu prestale sve do aprila 1943. godine. Ali glavna i najkonspirativnija veza bila je na Kupi između Prkosa i Donje Kupčine, koja se održavala svakodnevno i gde se prelazili mnogi visoki rukovodioci pokreta i direktivna pošta. Zimi 1942/43. na liniji Prkos - Donja Kupčina, pokušala je ustaška posada iz Lasinje postaviti zasjedu, ali je njezina patrola nišla na partizansku zasjedu kod škole u Prkosu. Ubijeno je devet ustaša a jedan je uhvaćen živ. Veza kroz naseljena mjesta koja su posjedovala čamce ili veće plovne objekte, vršena je u situacijama kada je bilo više materijala ili su prolazile veće partizanske grupe, koje su mogle da prave same sebi zaštitu. Vezom iz Karlovca išlo se od Pokupske Blatnice, Sišljevića do Prkosa, a odavde dalje za Sjeničak i Kordun.

U 1942. važan je punkt veze bio u Zagrebu kod grafičkog radnika Bogdana Popovića s kojim je surađivao i Stipe Dasović. Važan kanal veze iz Zagreba za Pokuplje išao je preko Ivana Javornika - Ratka, koji je održavao veze s Dukom Vasićem i Stjepanom Šimec iz Velike Gorice, a Stjepan Šimec je održavao veze sa Žumberkom i Pokupljem. Ova je grupa imala veze na više mjesta u Zagrebu i bila je povezana s Mjesnim komitetom KPH Zagreb, koji je vodio računa i o njihovim eventualnim hapšenjima i zamjenjivanju drugim aktivistima koji su išli na veze u Žumberak i Pokuplje kao i druge krajeve.

Boris Hej sjeća se svoga odlaska iz Zagreba oktobra 1942. godine: »Prvi kurir je vodio Luku Ahmetovića i mene do Horvata, a zatim nas je preuzeo Pavao Videković i vodio do Donje Kupčine, gdje su nas preuzeli kuriri s tog terena. Zatim smo prešli rijeku Kupu kod Prkosa, došli u Sjeničak, u relejnu stanicu, koja nas je prebacila u Glavni štab NOV i POH.« Stalni kuriri na ovoj vezi Zagreb — Pokuplje bili su jedno vrijeme Milan Kuren - Gubec i Zane. Tako je Gubec odlazio u Žumberak, Zagorje, Pokuplje i na Kordun i spadao među one kurire koji su odlično poznavali teren i dobro se kretali kroz sva mjesta što drugi nisu mogli da čine. U Glavnom štabu Hrvatske formirana je rezervna grupa boraca i rukovodilaca koja je upućivala pojedince i grupe u mjesta koja su bila ugrožena neprijateljskim napadima i ofanzivama da pruže pomoć vojnim i političkim rukovodstvima u pogledu vođenja oružane borbe i u političkom radu. Tako je u toku teških borbi na Žumberku, a naročito na planini Geri, jedna grupa upućena preko veze Prkos - Donja Kupčina u Žumberak. Grupu je vodio kurir Markečin i Pavle Videković. Ta se grupa kretala od Donje Kupčine do Horvata a od Horvata je išla za Samoborsko gorje i dalje sve do Slovenije. Preko Slovenije grupa je došla zaobilazno na planinu Geru u Žumberku, gdje se spojila s tamošnjim partizanima, kojima je predala municiju upućenu iz Vrhovnog štaba. U toj grupi bio je Mika Špiljak, Josip Culjat, Milan Brunović, Boris Hej i kurir Pavelić koji je kasnije dezertirao i izdao neke pozicije partizana u Žumberku.

Grupa zagrebačkih skojevaca pošla je 30. avgusta 1942. u partizane iz Zagreba preko Odre gdje se javila u tamošnjoj gostionici određenom javkom, odakle je krenula u 24 sata prema Kravarskim Goricama i došla u vezu s bataljonom »Kljuka«, koji je skojevce otpratio do Sišljevića gdje su prešli rijeku Kupu i stigli u Prkos, a odatle krenuli dalje za Sjeničak. Vezom koja je išla od Zagreba za Kordun-prošli su mnogi rukovodioci, među kojima i dr Ivan Ribar, Ivo Lola i drugi.

Grupi rukovodilaca koji su pošli iz Zagreba na putu od Žumberka do Pokuplja priključili su se Vlado Matetić, Veco Holjevac, komandant 2. operativne zone, Marko Belinić, komesar 2. operativne zone. Boco Balaš, komandant Žumberačko - pokupskog odreda i drugi. Na putu za Kordun održan je sastanak s Kotarskim komitetom KPH Pisarovina u njegovoj bazi koja se nalazila u Kupčinskoj šumi i izvršena je smotra bataljona »Kljuka«. Ivo Lola Ribar je tada izjavio da će o uspjesima bataljona »Kljuka« u partijskom radu u Pokuplju podnijeti izvještaj Josipu Brozu Titu i tom prilikom pred postrojenim bataljonom pohvalio sve borce, vojne i političke rukovodioce.

Dr Ivan Ribar je zapisao: »Za vrijeme našeg boravka u Žumberku, pripreman je napad na Samobor, uz pomoć još jednog bataljona s Korduna, s komandantom, poznatim borcem Vidovićem. Pred polazak Ivo Lola Ribar je pozdravio borce u stroju u ime Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Partije.

Odatle je trebalo da krenemo u Sloveniju, no zbog nastupajuće Musolinijeve ofanzive morao sam se još neko vrijeme zadržati na Žumberku. Docnije smo Stevo, Marko, Lolo i ja, uz dobru pratnju, krenuli prema mjestu Glavnog štaba Hrvatske.

Ujutro rano smo krenuli iz šume sela Draganići i polako se približavali mjestu Kupčani. U selo nismo ulazili, nego smo se zadržavali sve do navečer u šumi, u krugu jedne partizanske jedinice zvane »Kljuka«, koja se sastojala od oko stotinu naoružanih boraca. Stevo, kao komandant zone održao je odredu govor naglašavajući daje on dio Narodnooslobodilačke vojske. Poslije smo zajedno s odredom ušli u selo, gdje su nam seljani, naši simpatizeri, priredili večeru. Stevo i Lolo, pokupovali su u selu sve cigarete, koliko ih je bilo u prodaji. Da bi prikrili svoje kretanje, prolazili smo ulicama sela koje vode natrag u šumu, a na zaokretu smo jednim sporednim selskim samotnim puteljkom skrenuli prema rijeci Kupi. Izabrali smo najmračnije mjesto na obali i sjeli.

Očekivali smo čamac iz srpskog sela Prkos. Iz obližnjeg sela se čula galama pijanih ustaša. Kamenčićem bačenim u Kupu dat je znak da dolazi čamac kojim smo se redom prevozili. Čamac je bio zaronjen u rijeku, da ga ne bi zapazili ustaški panduri i zato je bio sav mokar. Prvi sam se ja prevezao sa Lazicom i dok su se ostali prevozili mi smo pošli naprijed šumom u Sjeničak, gdje smo dočekali dan ležeći pokriveni prosenom slamom. Ujutro smo ugledali popaljeno selo. Nema nijedne cijele kuće. Stariji ljudi, žene i djeca u zemunicama (bajtama). Kada smo se izvukli iz slame, oko nas se okupiše seljaci sa košarom sira, jaja, kruha, toplog mlijeka sa žgancima. Zajedno su s nama doručkovali, slušajući riasa obavještenja o borbama protiv ustaša i četnika. Iako im je bilo sve opljačkano, spremili su nam kola i konje da nas prevezu u Vojnić.

Jednom je ovom vezom prevezen ijedan Istranin. Kada su ga Prkošćani prevezli - pratilac Toma Mikulić - Bugar nije se usudio da ide s njim u Sjeničak, već su s njim morali ići Jandre i Joco Bastajić, zbog toga što nisu dobili za Istranina nikakve podatke. Praksa je bila da se vodi stroga kontrola prema svim onima koji su stupali u partizanske redove. Sumnjivi su se upućivali u više partizanske instance. Tako se vršilo sprovođenje pojedinaca i grupa od Kupe do Sjeničaka ili Ostrožina gdje su bile smještene relejne prihvatne stanice.

Milić Bućan, borac relejne stanice sjeća se dolaska grupe viših oficira iz Vrhovnog štaba NOV i POJ u Ostrožin. U ovoj je grupi bilo dvadesetak vojnih rukovodilaca koji su išli u Sloveniju da tamo pojačaju vojni komandni kadar. Grupa je preduzeta u Lasinjskom Dugom Selu od vezista Relejne stanice Ostrožin i Sjeničak. U grupi su bili Arso Jovanović, Mile Kilibarda, Pero Popivoda, Zdravko Jovanović, Milovan Šaranović, Dragoljub, Predrag Jeftić i drugi. Ova grupa oficira je upućena u jesen 1942. s područja Srbije, Crne Gore, preko Bosne i Hercegovine, Hrvatske u Sloveniju, putem relejnih stanica i službe veze od Srbije do Slovenije.

Prema sjećanju Nikole Brezovića ova grupa oficira Vrhovnog štaba prebacivala se preko Kupe u noći kako ne bi došlo do zasjede. Nikola Brezović priča: »Jednu večer dođe me tražiti jedan od vezista i reče da je stigla grupa oficira iz

Vrhovnog štaba, oko 15-20 ljudi. Vrhovni štab slao je tu grupu oficira u Sloveniju. Oni su došli vezom u Donju Kupčinu, a mi nismo imali nikakvih snaga da ih čuvamo. U kući Drageca Busije u Petrinjskom Selu, našeg suradnika, prostrli smo na prvom katu po podu slamu i tu su oni prespavali. Ujutro smo s njima otišli u šumu, gdje smo se zadržali čitavi dan. U šumi smo im kuhali žgance koje su jeli kraj naše barake, a zatim su otišli. I Franjo Mikulić- Kopač o tome priča: »Imao sam zadatak da dočekam grupu viših oficira iz Vrhovnog štaba NOV i POJ u Ostrožinu. To je bilo negdje u osmom mjesecu 1942. u vrijeme kada se tamo vršila pšenica. Direktno sam bio zadužen za njihovo osiguranje na prevozu preko rijeke Kupe. Za samo osiguranje na Kupi bio je zadužen Milutin Vignjević, a vodstvo i prevoz izvršili su drugovi iz Prkosa.«

Mikulić se sjeća da su spomenuti oficiri i rukovodioci išli iz Ostrožina preko Sjeničaka i Prkosa, zatim se prebacili za Donju Kupčinu, odakle su dalje otišli za Zumberak i Sloveniju. Imali su oni prema njegovu pričanju, karte specijalke na kojima su bila tačno označena mjesta s neprijateljskim uporištima i stazama kojim su se oni trebali kretati. Na putu kroz Kordun i Pokuplje oni su se interesirali za razvoj NOB-a u tim krajevima i vidjelo se da su dosta dobro bili obavješteni o stanju na tome terenu. Preko Kupe ih je prevezio Marko Bižić, Milić i Petar Bučan, Jandre, Joco i Rade Bastajić-Lipi, Dragan Roknić i drugi, svi iz Prkosa. Ovom vezom preko Prkosa prolazio je i Svetozar Vukmanović - Tempo kada je dolazio iz Bosne u Zagreb i dalje za Makedoniju. Tom prilikom posjetio je Desne Štefanke i Smraču.

Vod »Kljuka« se tada nalazio u Desnim Štefankima kamo je tada stigao Svetozar Vukmanović-Tempo, kome je trebalo nabaviti i legitimaciju za putovanje u Zagreb. Tu se vod »Kljuka« zadržao nekoliko dana i u nekoliko navrata su se grupe partizana prebacivale preko Kupe u selo Augušanovac i natrag. Kako se vod »Kljuka« na ovom terenu zadržao nekoliko dana, Tempo je tražio da se održi nekoliko zborova da vidi reagiranje mesa i njegove simpatije prema pokretu.

Nakon tih zborova Svetozar Vukmanović se preko sela Lučelnice prebacio u šumu Veliki vir kraj Donje Kupčine - gdje je bila baza KK KPH Pisarovina. Tu je dobio bjanko legitimaciju koja je ispunjena na ime jednog trgovca iz Skakavca, a zatim je preko sela Horvata otišao u Zagreb. U toku revolucije vezom na liniji Prkos - Donja Kupčina - Desni Štefanki - Lučelnica prošli su Rodoljub Colaković, Sulejman Filipović, Edvard Kocbek, Josip Vidmar, Todor Vujasinović, Vlado Zečević, Ivan Krajačić, Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačić i mnogi drugi.

Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića doveo je iz Zagreba Dragutin Sali konspirator. U Horvatima ih je dočekao vod čete »Kljuka« s Franjom Mikulićem, koji su ih dalje otpratili u Lučelnicu, a zatim u Lijeve Štefanke, gdje su prešli rijeku Kupu i zanoćili u Desnim Štefankima. U Desnim Štefankima su se Vladimir Nazor i Ivan Goran Kovačić zadržali u kući Mije Karasa. Drugi dan Nazor, Goran Kovačić i Sali krenuli suza Dugo Selo, Ostrožin i dalje za Kordun i Glavni štab Hrvatske. Na ovoj vezi u Desnim Štefankima radio je odani borac i vezista Mika Orečić. U Pokuplju je djelovao i Mika Špiljak i jedno vrijeme s bataljonom »Kljuka« prelazio ovim vezama. Tako je ovom vezom prošlo mnogo viših partijskih i vojnih rukovodilaca, a da nitko od njih nije stradao.

Vladimir Nazor je nakon prelaza preko rijeke Kupe napisao pjesmu »Čamac na Kupi«.

Iste jeseni 1942. poslije velike borbe koja se vodila kod Suvače između bataljona »Kljuka« i Markove ustaške bojne koja je operirala na području velike Gorice, jedna grupa boraca bataljona izbila je na rijeku Kupu i prešla u Dugo Selo, a druga je uzvodno od sela Središkog pregazila rijeku. Jednom je obavještajac Rade Bastajić - Lipi naredio Dušanu Koraću i Zivku Bastajiću da se borci bataljona »Kljuka« imaju pod cijenu života prebaciti čamcima preko Kupe i sprovesti u Sjeničak. Isto naređenje je izvršeno iako je prijetila pogibeljna opasnost ne samo za borce bataljona »Kljuka« već i za one koji su vršili prevoz. Tako su dvije grupe partizana prebačene, jedna kod zaseoka Mihalića ispod Banskog Kovačevca, a druga kod Prkosa i otpraćene kroz šumu Bukova glava u Sjeničak,

odakle su se nakon kraćega vremena vratili u Pokuplje i spojili sa svojom jedinicom. U to vrijeme u Banskom Kovačevcu se nalazila domobranska posada Opkopara, a u Lasinji ustaška Satnija pod komandom satnika Ramića.

Poslije ove borbe u Suvači u Desnim Štefankima, došao je i Ivan Gošnjak, koji je išao u obilazak bataljona.

Prkošćani su držali vezu na desnoj obali rijeke Kupe, bili zaduženi za čamce i prevoze, a kada je trebalo pomagali su im i aktivisti iz Sjeničaka.

U jesenskim danima 1942. našla se grupa vezista na redovitom izviđanju u predjelu Banskog Kovačevca, Lesarima i Đerekima. U to vrijeme je bila smještena neprijateljska posada u školi Banski Kovačevac, a ustaše iz Lasinje vršili su stalno izviđanje između Lasinje i Banskog Kovačevca.

Nije se uvijek uspjelo na vrijeme izmaći ustašama. Na primjer, Jovan Bućan je za vrijeme izviđanja terena na Prkosu pao ustašama u ruke maja 1942. odveden u Lasinju, mučen i ubijen. Iako je bio strašno mučen, nikoga nije odao. Isto tako ni Tomo Mikulić - Bugar nije nikoga odao, već je stoički podnio mučenje. Otišao je u smrt, a drugovi na vezi nastavili su njegovo djelo.

Na Kupi (ako su se slagali znakovi sporazumjevanja, bacanje određenog broja busenja u vodu) izvadili bi čamce, prevezli bi ljude a naoružani borci su držali stražu i predavali poštu. Organizacija prevoza bila je tako zamišljena da su najviše bili izloženi opasnosti terenski kuriri, koji bi u slučaju hapšenja izjavili da su pod stražom dovedeni na Kupu i prisiljeni da vrše prevoz čamcem, a da o ničem drugom ništa ne znaju. Međutim, za čitavo vrijeme održavanja veze na rijeci Kupi neprijatelju nije uspjelo ni daje provali ni da ih otkrije, iako je znao da se na Kupi vrši prelaz. Kada su kasnije ustaše sve češće počele postavljati zasjede, opasnost je za kurire bila sve veća.

Vezom Prkos - Donja Kupčina prebacivale su se i veće partizanske jedinice među kojima proletherske čete, 13. proletherska brigada »Rade Končar« i druge.

Kad su se poslije proboja obruča na Žumberku povlačile naše snage za Pokuplje i Kordun pred talijanskom ofanzivom, od kojih će se kasnije formirati brigada, oktobra mjeseca prevezle su se one preko Kupe kod Prkosa. Tom vezom vraćala se i 13. brigada »Josip Kraš« koja je formirana u Gornjem Sjeničaku. S njom se prebacivalo i rukovodstvo 2. operativne zone i OK KPH Pokuplje sa sekretarom Lutvom Ahmetovićem. Našao se tu Ivan Rukavina, Rade Bulat, Boco Balaš, Ante Banina i niz drugih rukovodilaca iz Žumberka i Korduna.

Veziste Jandre Bastajić sjeća se prevoza 13. proletherske brigade nakon njenog formiranja i kaže: »Jednu noć trebalo je da prebacimo preko Kupe cijelu brigadu u Pokuplje. U brigadi je bilo dosta naših Prkošćana i Sjeničaraca i ljudstva sa svih strana.«

Sistem veza na Kordunu i njegovim susjednim oblastima razvijao se uporedo s razvitkom ustanka na cjelokupnom ovom području. U početku je radila jedna relejna stanica u Sjeničaku, zatim je formirana druga u Ostrožinu, koja se kasnije preselila u Dugo Selo. Treća relejna stanica djelovala je u Slavskom Polju, a kasnije se preselila u Vrginmost. Uz ovu relejnu stanicu radila je ispostava u Perni i u Vojnić Kolodvoru.

Podkraj 1942. sistem relejnih stanica je prilagođen novonastaloj situaciji. U dokumentu Komande područja Kordun stoji: »Sistem relejnih stanica preuređen je i podešen novonastalim okolnostima. Sada relejne stanice ima: Dugo Selo, stanica koja održava vezu preko Kupe sa »Kljukom« i nastoji da u zajednici sa Mikom Orečićem, bivšim komandantom mjesta Lasinja, kojeg je ova komanda uputila na tamošnji teren, da uhvati vezu sa Zagrebom; Perna; Vojnić-Kolodvor; Burić; Perjasički Točak, koja održava vezu preko Dubrava sa Bosiljevom i sa Žumberkom; Raletina; Vrelo Mrežnica; Bjeljevina, koja održava vezu sa ličkom relejnom stanicom Uvalice i s našom relejnom stanicom u Kuniću prema 5. primorsko - goranskom području.«

Tako je usavršen sistem veza 1942. i 1943. godine na području Korduna, koje su bile usko povezane s vezama na teritoriju Pokuplja, Žumberka, sjeverne Hrvatske i Slavonije, a na drugoj strani s vezama Like, Gorskog kotara i Primorja.

U ovoj reorganizaciji u toku 1943. godine izvršeno je i spajanje relejnih stanica iz Ostrožina odnosno Dugog Sela i Sjeničaka i formirana nova relejna stanica uz Komandu mjesta Lasinja koja je sada spadala pod Komandu Turopoljsko-posavskog područja. Vezista Dragan Bučan priča: »Naša relejna stanica iz Lasinje održavala je veze sa relejnom stanicom u Pokupskom, Lukinić Brdu, zatim sa relejnom stanicom u Okiću na Žumberku i drugima. Naši vezisti nosili su poštu na područje Korduna, Pokuplja, Žumberka, Posavine i Slavonije sve do Čazme. U relejnoj stanici u Lasinji radili su Franc Gluhak, Slavko Belećak, Đuro Minić, Miladin Dobrić, Pero Bučan, Gojko Bližić, Đuro Rončević - Osula, Dragan Roknić, a komandir ove stanice je bio Jovo Rađović - Čokara«.

Među kuririma u Lasinji nalazili su se Joža i Toma Mikulić iz Donje Kupčine koji su obično odlazili na vezu u Pokuplje i Žumberak.

U relejnoj stanici Vojnić Kolodvor vršio je dužnost komandira Savo Gabrić, a kuririr su bili Dmitar Vučinić, Milan Stojaković, Mile Jović i drugi. Ova stanica je usko surađivala s relejnom stanicom u Buriću odnosno kordunaškom Zagorju gdje su radili Milić Perić, Gojko Peurača, Milan Peurača, Simo Vučinić i drugi. U toku 1944. godine, sjeća se Dragan Bučan, formiran je tečaj za kursiste u Topuskom pri komandi 4. korpusa NOV i POH. Kurs vezista - mehaničara trajao je oko pet mjeseci, a na njemu su bili iz Turopoljsko - posavskog područja Dragan Bučan i Ivan Horvat; iz kordunaškog područja: Dmitar Vučinić, Ljuba Ljubičić, Pero Roknić, i Meho iz Velike Kladuše. Banijsko područje na ovaj kurs je uputilo veziste Stevu Crevar, Đuru Prusac i Milana Kesera. Kursom je rukovodio stariji vodnik, rodom iz Dalmacije, a predavao je i njemački zarobljenik porijeklom Austrijanac Jozef. Nakon završenoga kursa i položenog ispita, gdje su ovi vezisti bili obučeni za telefonske mehaničare, raspoređeni su kao mehaničari za popravak telefonskih centrala u okviru navedenih područja.

U novoj organizaciji relejnih stanica više se ne spominje relejna stanica u Močilima, koja je imala uske veze s područjem Banije i Korduna, a prenosila je i primala materijal i ljude koji su odlazili u Liku.

Četvrta neprijateljska ofanziva narušila je sistem relejnih stanica na Kordunu 1943. godine. Glavni štab Hrvatske tražio je ponovno uspostavljanje veza, što je i učinjeno, kao i obnova komandnih mjesta i NOO.

Komanda vojnog područja Korduna svojom naredbom od 10. avgusta 1943. godine, ukinula je neke stanice koje su se nalazile u centralnom dijelu Korduna, gdje se nalazilo slobodno područje. To je vrijeme kada su postojale telefonske linije i izgrađivan sistem veza i poštanske službe. Krajem 1943. godine izgrađen je sistem veza na cijelom području Korduna, a postavljene su telefonske veze između Plaškog i Josipdola, a tražilo se da se one produže i do Bosiljeva. Komanda 1. i 2. kordunaškog područja su do kraja rata održavale relejne stanice, ali se više pažnje posvećivalo »pograničnim« relejnim stanicama, dok su unutrašnje veze išle preko komandi mjesta. Naročito se posvećivala pažnja održavanju veza s

fradovima, kao što su Zagreb i Karlovac. To je omogućavalo da se dobivaju novi forci i materijal kao i slanje većih vojnih formacija na područja koja su zahtijevala da se ustanak širi u onim krajevima gdje to do tada nije bilo moguće.

Na vezi su radili iskusni partizani od kojih se jedan dobar dio pregrupirao od Prkošćana, koji su uglavnom držali vezu s desne strane rijeke Kupe, ali su korišteni u Pokuplju i Žumberku, jer su poznavali i ove terene. Mijenjali su se oni i odlazili u druge jedinice, da bi iz jedinica s područja sjeverno od Kupe opet dolazili kao vezisti. Nije manja uloga ni drugova iz Donje Kupčine kao i vezista koji su dolazili s područja sjeverne Hrvatske pa Like, Banije, na Kordunu. Tako se kovalo bratstvo i jedinstvo između boraca iz Korduna, Pokuplja, Žumberka, Zagorja, Slovenije, Banije, Bosne, Like i Slavonije.

Veze na rijeci Kupi su bile konspirativne sve do oslobođenja Donje Kupčine 21. avgusta 1943. godine. U to vrijeme likvidirano je i ustaško uporište Pisarovina, Lasinja, Šišljavić, i Rečica. Tada je veza legalizirana na Jamaničkoj Kiselici. Ali je dalje ostala u konspiraciji veza sa čamcima između Prkosa i Donje Kupčine. Trebalo je i dalje tu vezu održavati. Vezisti Prkosa i Donje Kupčine dali su

svoje živote u borbama s neprijateljem na drugim mjestima naše zemlje. Neza-
boravni su likovi Bude Bastajića, Gojka Bižića, Đure Mikulića, Steve Stupljanca,
Tome Mikulića-Bugara, Franje Pucaka, zatim mladog obavještajnog oficira Mir-
ka Grbenička i mnogih drugih palih za slobodu.

Vezisti Korduna nosili su zajednički zastavu slobode, bratstva i jedinstva u
zajedničkoj borbi hrvatskog i srpskog naroda po cijeloj našoj zemlji. Njihovi
podvizi i pregalaštvo u vojničkom i političkom radu ostat će svijetli primjeri
oslobodilačkoga rata i narodne revolucije jugoslovenskih naroda.

Dušan Korać

VLAKOVIMA SMO ODVODILI DRUGOVE U PARTIZANE

U Sušaku sam bio zaposlen u Tvornici »UKOD« koja je proizvodila šper i
panel-ploče. Kontaktirao sam sa Silvom Miletićem.⁰ Razgovarali smo o život-
nim problemima i o neadekvatnom dohotku i drugim nedaćama radnika u ka-
pitalističkom sistemu. Budući da se u našim međusobnim razgovorima uvjerio
da ja osuđujem kapitalističko društveno uređenje, da sam simpatizer Komunis-
tičke partije i da priželjkujem ostvarenje ciljeva radničkog pokreta pod vod-
stvom Partije - stvaranje socijalističke zajednice naših naroda i narodnosti, bio
je jako zadovoljan, pa me intenzivno počeo uvoditi u radnički pokret. Davao mi
je na čitanje političku i socijalističku literaturu, zatim, razne brošure i letke, koji
su tretirali svakodnevne probleme radničke klase i cijelog radnog naroda i uka-
zivali na puteve borbe za poboljšanje životnih uvjeta. Miletić nije sugerirao da
letke raspačavam među simpatizere KP što sam bez oklijevanja činio. Izgrađu-
jući se politički čvrsto sam odlučio da ću slijediti put KP koja svojim programom
i postavljenim ciljevima vodi radničku klasu i cijeli radni narod u bolju buduć-
nost.

Kad sam došao u Zagreb marta 1937. godine zaposlio sam se u Željezničkoj
radionici u 2. odjelu (alatnica). Učlanio sam se u URSS i u društvo »Priatelji pri-
rode«, koje je okupljalo progresivno orijentiranu omladinu i ostale drugove.
Ono je imalo svoj program rada s nama, kao na primjer: predavanja o vojno-po-
litičkoj situaciji u svijetu, o fašizmu u Njemačkoj i Italiji čija je agresivna, impe-
rijalistička politika već kulminirala i ugrožavala slobodu evropskih i drugih na-
roda svijeta. Bilo je to razdoblje talijanske fašističke agresije na Etiopiju (1935),
vojno-fašističke pobune u Španjolskoj (1936), formiranje osovine Rim-Berlin,
vojna intervencija Hitlera i Musolinija u korist generala Franka protiv španjol-
ske republikanske vlade. Održana su i druga veoma korisna predavanja koja su
podizala naš politički nivo, pripremala nas, mobilizirala i davala poticaj za borbu
koja je tek predstojala. U tom društvu sam bio veoma aktivan, pa su me uočili
drugovi Šukrija Bijedić, Franjo Kolar i drugi.

Nakon kapitulacije stare Jugoslavije na vlast su došli kvislinzi ustaše i,
potpomognuti nacistima, zaveli su strahoviti teror jer su osjetili da većina sta-
novništva nije solidarna sa stvaranjem takozvane NDH. Očevidno je bilo da Par-
tija ima veliki autoritet u narodu, budući daje svojom politikom i ciljevima ot-
varala svijetlu perspektivu svim našim narodima i narodnostima. Stoga su se us-
taše i nacisti brutalno počeli razračunavati sa komunistima kao predvodnicima
naroda. Nas radnike to nije pokolebalo i mi smo i dalje djelovali u duhu direk-
tiva KP.

1) Za vrijeme NOR-a bio je stanovito vrijeme sekretar Okružnog komiteta KPH za Gorski
kotar i Hrvatsko primorje.

U maju 1941. godine, jednog popodneva, pozvao me je Šukrija Bijedić da dođem k njemu. Kod njega je bio Franjo Kolar, a kasnije je došao i Vlado Mutak. Tada su mi rekli da su me ubrzo poslije mog dolaska u Zagreb smatrali kandidatom KP, iako mi to nisu kazali, ali da su me u razdoblju 1937-1941. godine osmatrali i da sam svojom djelatnošću i privrženošću Partiji zaslužio da postanem njezin član. Saopćili su mi da sam od tog dana član Komunističke partije. Bio sam ponosan što su mi drugovi ukazali to povjerenje, jer sam se odavno osjećao komunistom. Ostvarila se moja davnašnja želja. Znao sam da ću otada dobivati mnogobrojne zadatke i riješio sam da ih sve disciplinirano izvršavam.

Ubrzo sam pozvan na sastanak ćelije u koju sam bio uključen. Sačinjavali su je: Sukrija Bijedić (sekretar), Franjo Kolar i ja.

Sadržaj rada ćelije svodio se, uglavnom, na proučavanje partijskog materijala i linije KP, zatim, pretresala se vojno-politička situacija u našoj zemlji i u svijetu i dobivali smo konkretne zadatke za djelatnost među simpatizerima i ostalim radnicima koje smo pridobivali za politiku Partije.

U gradu sam po zadatku sekretara ćelije ispisivao parole po zidovima: Živjela KPJ, Dolje okupatori i izdajice, Živio SSSR i druge. Taj se je zadatak obično obavljao pred večer. Razumljivo je da smo svi bili jako oprezni u njegovom izvršavanju da ne bi pali u ruke policije.

* *it*

Poslije izvjesnog vremena (vjerojatno nakon napada fašističkč Njemačke na Sovjetski Savez juna 1941. godine) sekretar ćelije me je zadužio za »tehniku« tj. raspačavanje ilegalne partijske štampe i upoznao me s licima kojima ću je predavati. Zatim me je uputio na Zapadni kolodvor da se javim u stan dr Štambergera i da preuzmem štampani materijal (on je radio u Pravnom odsjeku Direkcije željeznica u Zagrebu). Njega nisam zatekao kod kuće nego njegovu suprugu. Naravno, izgovorio sam lozinku koju sam dobio da bi ona shvatila da me je uputila partijska organizacija željeznice. Odmah mi je uručila štampane materijale, a ja sam ih stavio oko pasa i pričvrstio remenom od hlača. Da bih točno znao kad treba dolaziti po štampane materijale u stan Štambergera, dogovorili smo se da će na prozoru stajati lonac. Ako je s poklopcem značilo je da ima štampe i da dođem po nju, a lonac bez poklopca bio je znak da štampanih materijala nema, pa da ne treba da ulazim u stan. Kad sam došao kući raspodijelio sam »tehniku« za cijeli željeznički čvor (Željeznička radionica, Ložionica, Glavni kolodvor i Direkcija). Na primjer, Josipu Kovačiću davao sam za 4. odjel, Vjekoslavu Kovačićeku za Ljevaonicu, a Eđi Heskiju za 5. odjel. Ostalih se drugova ne sjećam. Na sastanke ćelije redovito sam dolazio.

Stanovao sam u Jošavskoj ulici br. 9, a preko puta je bila locirana ustaška tenkovska jedinica. Sa prozora svog stana (1. kat) sve sam mogao osmatrati i zapazio sam jednog mladića koji ih je vježbao.

Jednog dana kada sam došao po materijal na Zapadni kolodvor u spomenutom stanu sam zatekao mladića sa vježbanja i, naravno, to me začudilo. Međutim, doznao sam da je on skojevac, da mu je ime Dušan Mavar i da je doneдавно bio u Beogradu. Saznao sam da mu je Stambergerova supruga tetaj i stanovao je kod nje. Budući daje u Beogradu završio, pred početak rata, Školu za fizički odgoj, postao je nastavnik i dobio zaposlenje u Zagrebu. Dogovorio sam se s njim, po nalogu Karla Korošeca, da sazna koliko ustaša ima u toj kasarni, kakvo im je naoružanje, kao i zadatke koje će izvršavati na terenu. Ubrzo mi je dao sve te podatke, a ja sam o tome informirao Korošeca.

Ujesen 1941. godine rekao mi je da mu je njegov posao dosadio i da bi htio otići u partizane. Zahtijevao je da mu nabavim otrov za ustaše, koji bi im on, prije odlaska, ubacio u hranu. Uspio sam u tome. Otrovi sam dobio od doktora Ivana Černeja sa kojim me upoznala drugarica Neda Sokolović.

Jednoga dana taj omladinac došao je k meni i kazao da će tu akciju izvršiti istu večer. Ostao sam kod kuće i čekao njezin efekt. I zaista navečer je bila velika

uzbuna u ustaškoj kasarni. Mnogo ih je odvedeno u bolnicu. Kasnije sam saznao daje Dušan ubacio otrov u kazan sa hranom i pobjegao biciklom preko Save u partizane. Govorilo se daje otrovano oko 80 ustaša. Jedna četa ustaša došla je u kasarnu kad je otrov već djelovao na one koji su jeli hranu, pa im je naredeno da ne smiju ništa jesti, inače bi još više neprijateljskih vojnika bilo »izbačeno iz stroja«.

Tko je Dušanu Mavaru dao vezu za odlazak u partizane nisam znao. Vjerojatno je kao skojevac bio povezan i sa skojevskom organizacijom koja mu je omogućila izlazak iz Zagreba.

* *

Zanimljivo je na koji smo način uspostavili vezu s partizanskim jedinicama u Baniji. Naime, moja supruga Milenka radila je kao modistica ženskih šešira kod Ljube Dukića na Jelačićevom trgu (sada Trg Republike). Njegov brat Dušan bio je student i dobro sam ga poznao. Međutim, oni su bili Srbi i kao takvima prijetila im je opasnost od ustaša. Ljubo je odlučio da pobjegne u Beograd, a materijale iz svoje trgovine davao je sukcesivno na pohranu mojoj supruzi. Zatim je ona te materijale, da ih ipak ustaše ne bi zaplijenile, odnijela u Veliku Gradušu Dukićevom bratu Dušanu. Kad se moja supruga vratila kazala mi je da su u Velikoj Graduši partizani i daje partizan i Dušan Dukić. Odmah sam o tome informirao Karla Korošeca-Srebrenog. Tada sam od njega dobio zadatak da pođem u Veliku Gradušu, da se povežem s partizanima i da se dogovorim na koji način je najbolje prebacivati do njih drugove iz Zagreba kojima je prijetila opasnost od hapšenja. Odmah sam otputovao i obratio se Dušanu Dukiću. Dogovorili smo se da drugove iz Zagreba dovodim vlakovima u Blinski Kut, a odatle da pješaćimo do Velike Graduše.

Vrativši se u Zagreb, Korošecu sam detaljno sve kazao. On mi je ubrzo doveo drugove na Glavni kolodvor u Zagrebu koje je trebalo odvesti. Nisam znao koji su to ljudi niti sam se, poštujući principe ilegalnog rada, za njih interesirao. Oni su bili odjeveni u željezničarske uniforme. Razumljivo je da su dobili uputstva kako se treba ponašati na putovanju. Vidjeli su me i znali su da sam ja to lice koje će ih dovesti do partizana. Kad sam ušao u vlak ti drugovi su ušli za mnom. Sjeli smo u isti vagon, ali ne i u isti kupe. Međusobno nismo razgovarali. Stoga ostali putnici u vagonu nisu mogli dobiti dojam da postoje bilo kakvi kontakti među nama. Drugovi su znali da moraju izaći iz vlaka u Blinskom Kutu, pa su pazili na mene kad ću ja to uraditi, da bi me slijedili. Kao tobožnji željezničari imali su naloge za put. Znao sam da ih zbog kontrole moraju imati. Međutim, nisam znao niti me je zanimalo tko im ih je dao. Kad je vlak stigao na željezničku stanicu Blinski Kut ja sam izašao, pa su i oni to uradili. Slijedili su me. Budući da smo se udaljili od željezničke stanice prišli su mi. Tada sam ih odveo u selo Veliku Gradušu i predao ih Dušanu Dukiću. Prvi put sam doveo 4-5 drugova.

Da bi mogli prebacivati iz Zagreba i druge aktiviste, morao sam vratiti željezničke uniforme. Tog puta, a i kasnije stavljao sam ih u vreću i nosio natrag u Zagreb. Predavao sam ih otpravniku poslova (njegovog se imena ne sjećam). Odvodio sam više puta drugove u partizane. Uglavnom su to bile grupe od tri do pet, a ponekad i više, ljudi. Uvijek su putovali u željezničkim uniformama, snabdjeveni službenim dokumentima, kao da idu na službeni put. Te dokumente, već žigosane, dobivali smo od inženjera Petra Šegvića, koji je bio šef u 2. odjelu (alatnica). On je radio za NOP i osim putnih naloga davao je i novčanu pomoć Sukriji Bijediću.

Da ne bih stalno vodio ljude u Veliku Gradušu nedaleko od željezničke stanice Blinski Kut, prema dogovoru s partizanima, čekao me je jedan seljak sa seljačkim kolima. Znak raspoznavanja je bio, kad me je čekao prvi put, bič okrenut prema dolje između njegovih nogu. Kad sam ga upoznao znak raspoznavanja više nije bio potreban. Tom seljaku predavao sam drugove nekoliko puta.

Jednom mi je Šukrija Bijedić rekao da moram povesti i njega da vidi kako se to odvija, da bi i on mogao preuzeti tu ulogu, ukoliko bih ja bio otkriven, uhapšen ili nastradao. Šukrija je otputovao sa mnom i sve vidio. Zatim je on odvodio aktiviste iz Zagreba u partizane.

Jednom se Šukrija Bijedić dogovorio s partizanima u Velikoj Graduši da će im poslati sakupljene materijale iz Zagreba (puščana i revolverska municija, oružje, vojničke uniforme i drugo). Sve smo to spakovali u jednu veliku vreću i predali je našem aktivisti strojovodi. On ju je trebao izbaciti između željezničkih stanica Bliski Kut i Brđani Krajiški. To je i učinio. Međutim, partizani je nisu uzeli na vrijeme. Na toj relaciji naišla je kvislinška patrola i našla vreću. Neprijatelj je shvatio o čemu se radi, pa je ubuduće na toj liniji uspostavio jaču kontrolu.

Jednog poslijepodneva, kad je završila rad moja smjena, pred Željezničkom radionicom sačekao me je Tehek. Dao mi je zadatak da odmah odvedem neke drugove i drugarice u partizane. Došao sam na željeznički kolodvor. Vidio sam da treba povesti četiri druga i tri drugarice. Drugovi su bili odjeveni u željezničke uniforme, a drugarice u nošnju seljanki. Ušao sam u vlak koji je išao za Sisak. U Blinskom Kutu oni su izašli za mnom, pa sam ih na kraju sela predao partizanskoj vezi Branki Kavediji. Nakon završetka rata sam doznao da su to bili: Ivan Šibi, Zlatko Car, Ivan Zie, Moša (prezime sam zaboravio), Anka Butorac, Maca Gržetić i Ana Konjović. Saznao sam i to daje Ivana Žica doveo na kolodvor njegova veza profesor Ivan Barbalić. Vjerojatno je to bilo januara 1942. godine.

Drugove sam vodio u partizane i bez željezničkih uniformi, u vagonu mosne radionice u Sunju. Kad sam trebao obaviti taj zadatak obavještavao me je Karlo Korošec. Ukcrcavanje aktivista obavljalo se na Zapadnom kolodvoru uvečer da ih netko ne vidi. Ne znam tko ih je dovodio na kolodvor niti tko su oni bili. Međutim, obavezno sam prisustvovao njihovom ukrcavanju. Ponekad ih je bilo pet, nekad šest, a najviše do deset. Zatim bi ih zaključao lokotom kao da se u vagonu nalazi samo alat potreban za popravak željezničke vage. Taj se vagon prikopčavao na putnički vlak, navodno zbog potrebe da se hitno popravi vaga u Sunji. Tko je davao nalog za priključenje tog vagona za putnički vlak nisam znao. Karlo Korošec bi mi rekao s kojim vlakom će biti upućen taj vagon. Ja bih tada sjeo u taj vlak, vagon bi se otkopčao u Sunji iz kompozicije putničkog vlaka, a otpornik vlakova bi ga manevrom prebacio do vage koja je bila na sporednom kolosjeku. Kad padne noć ja bih došao, otvorio lokot i pustio drugove. Oni bi, zatim, pješačili iza mene do sela Male Graduše. Predavao sam ih na vezu u gostionici čiji je vlasnik bio stric Dušana Dukića. On ih je svojom vezom predavao partizanskim jedinicama. Prebacivanje drugova tim vagonom iz Zagreba u partizane obavio sam više puta. Budući da ovaj način otpremanja drugova nije bio pogodan (jer su boravili potpuno zatvoreni u vagonu oko 24 sata), a ni siguran, odustalo se od toga.

U dane kad sam odvodio drugove u partizane nisam dolazio na posao. Da nadležni ne bi primijetili moju odsutnost Kapetanović je na porti, dolazeći na rad, uzimao i moju mesinganu pločicu s brojem. Naime, s Kapetanovićem sam se dogovorio da on tako postupa i, što je najvažnije, moje izbijanje s posla nikad nije bilo otkriveno.

Moja supruga Milenka također je bila aktivist NOP-a. Kad je Vladimiru Mutaku zaprijetila opasnost od hapšenja skrivao se u mom stanu nekoliko dana. Milenka ga je odvela u partizane i predala vezi u Velikoj Graduši.

Po načelima konspiracije nisam znao kakve zadatke ona obavlja, niti je ona znala što ja radim. Međutim, kasnije sam doznao daje i ona odvodila drugove željeznicom u partizane. Jednom je čak upala u veoma tešku situaciju, ali se spretnošću izvukla. Bila je neobično hrabra. Uhapšena je sa svojom majkom jula 1944. godine u Zagrebu. Obje su odvedene u zloglasni logor Jasenovac i tamo nestale.

HAPŠENJE BIJEDIĆA

Jednog dana Šukrija Bijedić nosio je poštu za Okružni komitet KPH na Baniji koju mu je uručio Stjepan Debeljak. U kovčeg je stavio tri pištolja i nešto pištoljske i puščane municije i sve to zakamuflirao narandžama. Stavio je i kratki karabin ispod kaputa. S njim je na izvršenje tog zadatka trebao poći i skojevac Ferid Lukačević. I on je imao pištolj. Na Glavnom kolodvoru našli su se u određeno vrijeme. Ušli su u vagon trećeg razreda. Imali su ispravne putne željezničke dokumente, pa ih patrole poslije legitimiranja u toku vožnje nisu uznemirivale. Kada su izlazili iz vagona u stanici Krajiški Brđani sačekali su ih ustaše, uhapsili pretresli i sve našli. Iz Krajiških Brđana odvedeni su u Sunju, strpani u zatvor i mučeni. Poslije nekoliko dana sproveli su ih u Sisak, a zatim u Petrinju. Ustaški prijeki sud osudio ih je na smrt strijeljanjem. U petrinjskom kotarskom zatvoru trebali su boraviti do izvršenja presude. O svemu tome sam doznao kasnije.

Šukrija mi je, zatim, pisao iz zatvora iz Petrinje tražeći da ga dođem posjetiti. Međutim, nisam znao da li mu je to stvarno uspjelo da pismo nekako pošalje ili je možda pisano pod prisilom. Budući da do tada nisam bio kompromitiran nisam smio riskirati. Stoga sam otišao do Šukrijinog mlađeg brata Velije, pa sam ga zamolio da on pođe k njemu. Kad se vratio informirao me je o svemu.

Slijedeće nedjelje otišli smo zajedno u Petrinju noseći rum i rakiju za ključara u zatvoru, s obzirom na to da je Šukrija poručio da ćemo tako lakše ući.

Šukrija mi je ispričao kako su ga uhvatili i kako su postupali s njim i Lukačevićem u Sisku. Bilo mu je rečeno da će biti izveden pred prijeki sud i da ne zna što će biti s njim.

Rekao sam mu da bi, možda, mogao pobjeći iz zatvora pa sam prije odlaska uzeo otisak brave pomoću šibice i papira.

U Zagrebu sam razgovarao sa Korošcem o mogućnosti Šukrijina bijega. Korošec mi je dao i stanovitu sumu novca, ako bi, eventualno, bio potreban za advokata (ukoliko bijeg ne uspije), zatim bodež, pištolj i dvije bombe. Uzeo sam i ključ zatvorske ćelije koji mi je izradio u Zagrebu Mijo Jurman.

Iduće nedjelje sve sam to predao Šukriji. Međutim, kada sam isprobavao ključ, on nije sasvim odgovarao. U Petrinji sam stoga otišao do električara, koji je bio naš simpatizer, o kome mi je govorio Korošec. Omogućio mi je da kod njega uredim ključ, te sam se vratio u zatvor, isprobao ga i predao Šukriji.

Poslije toga otišao sam u Veliku Gradušu i obavijestio drugove o Šukriji da se oni pobrinu i da ga, nakon bijega, prevedu u partizane.

Kasnije sam u Zagrebu saznao da je uspio pobjeći iz zatvora a s njim i više ljudi.

PRIKUPLJANJE SANITETSKOG MATERIJALA

Od naših pristaša u Zagrebu dobivao sam razni sanitetski materijal, odjeću i obuću, ali to nismo imali gdje smjestiti. Našao sam jednu vezu, Franju Dominka koji je prije radio u Željezničkoj radionici kao crtač, ali je otišao zbog toga što je bio kompromitiran, pa se zaposlio u Vrhovčevoj ulici kod bivšeg Dajca. Tu židovsku trgovinu drvom preuzeo je neki ustaški povjerenik, ali je Dominko kod njega uspio dobiti namještenje. To je bilo pogodno mjesto da napravimo magazin u koji smo spremali oružje, sanitetski i ostali materijal.

Za dobivanje sanitetskog materijala bio sam povezan i sa dr Černejem koji je stanovao u današnjoj Masarikovoj ulici. On mi je dao dvije veze. Prva je bila Danica Šterk (udata Vucelić). Kao apotekarka bila je na službi u apoteci u današnjoj Preradovićevoj ulici br. 44. Kad bih došao čekao me je već pripremljeni veliki paket pun sanitetskog materijala. Druga veza mi je bila u Slovenskom crvenom križu (ugao današnje Petrinjske ulice i Trga Republike). I tu sam dobivao paket sanitetskog materijala.

Po pakete sam dolazio kad bi me o tome obavijestio dr Černež. Naime, da bih k njemu mogao dolaziti češće zaveo me je u svoju kartoteku kao stalnog pacijenta. Uvijek sam čekao da svi pacijenti odu iz ordinacije, pa bih tek tada ulazio k njemu. Onda bih s njim mogao slobodno razgovarati.

Osim ovih koje mi je dao dr Černež imao sam vezu i u Sanatoriju Vranešić (kod današnjeg Britanskog trga). Paket mi je tu predavao jedan bolničar (ne sjećam se njegovog imena). Sve te pakete koje sam povremeno dobivao odnosio sam u magazin kod Dominka.

Za tu djelatnost bila mi je dodijeljena studentica medicine Dragica Makar iz Petrinjske ulice 52 udata Tomulić. Ona mi je pomagala oko sanitetskog materijala, jer ga ja nisam poznavao.

Jedan takav magazin imali smo u Paromlinskoj 38, a njegov glavni akter bio je Franjo Horvat.

K meni su dolazili kuriri iz Slavonije, Banije, Gorskog Kotara, a iz Gračaca drug Mušan, pa sam im predavao materijal iz oba magazina. Kad su kuriri prvi put dolazili izgovarali su lozinke. Kasnije, pošto bi ih upoznao, to nije bilo potrebno.

*
* *
*

Jednom me je potražio Slavko Glavati i rekao daje došlo do eksplozije kad je s Matom Matkovićem pravio pakleni stroj za izvršenje diverzije i daje ranjen. Tada sam primijetio da je zaista krvav po licu i rukama. Budući da je znao da imam neke kontakte s liječnikom zamolio me je da ga dovedem k njemu. Odveo sam ga dr Černežu pred veće. Izvadio mu je šplitere i dao mu injekciju protiv tetanusa.

Nakon hapšenja Šukrije Bijedića, Franjo Kolar, koji je tada bio sekretar ćelije, i ja primili smo Glavatoga u Partiju. Bio je vrlo hrabar i kao takav bio je u udarnoj grupi.

Sjećam se da sam upoznao Lutvu Ahmetovića (njegovo pravo ime doznao sam poslije oslobođenja) u prvoj godini okupacije. Ne znam tko me je uputio k njemu (da li Šukrija Bijedić ili Karlo Korošec) na početku Ilice u Oktogom u kotlarnicu jedne zgrade da mu predam ili da mi preda (ne sjećam se više) neki paket.

Godine 1942. dobio sam od Korošeca paket težak oko 10 kg u kojem je bio eksploziv za neku diverziju. Po zadatku sam ga donio na Savsku cestu kod kina »Zbor« i morao sam ga predati jednom drugu. Da bi me prepoznao trebao sam držati novine na preklopu kaputa (ispod vrata). Taj drug mi je trebao kazati lozinku: »Gospodine, koji tramvaj vozi za Maksimir?« Trebao sam mu odgovoriti: »Broj 8«. Kad je došao uočio je, prema znaku raspoznavanja, novine, pa smo izmijenili lozinke. Tada sam mu predao paket. Budući da sam primijetio da gaje strah otpratio sam ga na Trešnjevku do njegovog stana. Nije mi poznato za koju je diverziju upotrebljen eksploziv. Znam da su u gradu izvršene neke diverzije, ali ni danas ne mogu tvrditi za koje je korišten, jer po principima ilegalnog rada nisam mogao znati, niti sam se kao disciplinirani aktivista za to interesirao.

Novembra 1942. godine došao je u moj stan u Jušavsku br. 9 Ivan Zie koga sam januara iste godine odveo vlakom u partizane. Nakon oslobođenja doznao sam njegovo pravo ime. Kazao mi je da gaje uputio Okružni komitet KPH za Baniju da mu nabavim geštetner i druge materijale za štampanje za okrug Baniju. Moju adresu mu je dao »Putnik«.^{2*} Žicu sam mnogo pomogao u izvršavanju tog zadatka. U Baniju se vratio početkom marta 1943. godine. Poslije rata sam saznao da je geštetner uputio kamionom u Baniju.

2) Odnosi se na Dragutina Stojakovića. On je u predratnim godinama radio u Željezničkoj radionici, a početkom okupacije je otišao u partizane.

Duru Debača upoznao sam krajem 1941. godine. Radio je u Željezničkoj radionici kao i ja. Jednog dana mi se obratio i otvoreno govorio o borbi koju vode partizani u svim krajevima zemlje protiv okupatorskih i kvislinških snaga za oslobodenje zemlje i pravednije društveno uređenje. Zatim je naglasio da ima sakrivene stanovite količine oružja u blizini Bjelovara i da o tome znaju još dva druga. Kad sam ga upitao od kuda mu oružje, odgovorio mi je da gaje sakupio prilikom rasula bivše jugoslovenske vojske. Iznenadila me je njegova otvorenost, pa sam bio uvjeren da me želi isprovocirati. Kazao mi je, zatim, da mu je o meni pričao Franjo Horvat koji je radio sa mnom u istom odjelu. To me je uvjerilo da se ne radi o provokatoru. Ipak sam pitao Horvata o njemu. Smirio me je istakavši da je Debač potpuno odan NOP-u.

Nakon nekoliko dana Debač je ponovno došao k meni. Zatražio sam da dobro sakrije to oružje i da ću mu ubrzo kazati kuda će s njim.

Informirao sam o tome svoju višu vezu Karla Korošeca, pa je on stupio u vezu sa Moslavačkim partizanskim odredom koji je operirao na području okruga Bjelovar.

Poznato mi je daje to oružje 1942. godine predano drugovima koji su došli po njega.

Bio sam u stalnom kontaktu s Debačem do svog odlaska u Narodnooslobodilačku vojsku (marta 1943.). On mi je permanentno davao novac za Narodnu pomoć a također i sakupljeni sanitetski i odjevni materijal. Bio je vrlo aktivan. Njegov stan u Ilici (blizu Frankopanske ulice) koristili smo za ilegalne sastanke, primanje terenaca i smještaj ilegalaca.

Od dvojice domobranskih podoficira, Andrejevića i Ivana Sudara, koji su bili protivnici NDH, dobio sam u stanovitom vremenskom razdoblju petnaestak pištolja i metke. Pohranjivao sam ih u već spomenute magazine i s ostalim materijalima upućivao partizanskim jedinicama.

Nakon što je Glavati po zadatku likvidirao ustaškog agenta Heshajmera u Željezničku radionicu su došli ustaše i uhapsili Kolara koji je kasnije bio strijeljan.

Na pogrebu Heshajmera, po nalogu kvislinških vlasti, bili smo i mi iz Željezničke radionice. Razumljivo je daje nama ilegalnim radnicima iz Željezničke radionice njegova smrt bila veliko olakšanje, budući da nam je od njega uvijek prijetila opasnost da nas uz pomoć konfidenata otkrije, zatim uhapsi i likvidira.

Glavatoga sam upozorio da bude veoma oprezan. Stoga on više nije dolazio na posao niti je odlazio kući. Policija je nastojala da ga pronađe. Međutim, on je partijskim vezama otišao na oslobođeni teritorij u partizane.

* *

Poslije »provale« Matije Rendulića, koji je prokazao mnoge drugove u Željezničkoj radionici, policija je tražila i mene. Skrivao sam se kod Andrije Trošeljca. Kazao sam Kapetanoviću da obavijesti Miju Jurmana, radnika u Željezničkoj radionici, a stanovao je u jednom selu nedaleko od Zagreba, da želim ići u partizane, budući da me policija traži. Pošto je on živio izvan Zagreba znao sam da može lako uspostaviti vezu s partizanima. Kad mu je Kapetanović to saopćio rekao mi je da će on sve to urediti. Iz Trošeljcevog stana sam pošao u Narodnooslobodilačku vojsku 5. marta 1943. godine. Biciklom sam s vezom došao na rijeku Savu, pa sam prebačen čamcem na drugu stranu. Zatim sam, biciklom došao u selo Kurilovac. Na Zumberku me je Okružni komitet KPH poslao u Trinaestu proletersku brigadu »Rade Končar«. Nakon nekoliko dana upućen sam u Zumberački partizanski odred. U početku sam bio komesar čete, a zatim komesar bataljona.

Dušan Krist

DEMONTIRANJE UREĐAJA U POSTI U PODGORI

Bilo je to, koliko se sjećam, negdje u ljeto 1942. godine. Ja sam se nalazio u selu Drašnice kada je došao iz Biokova drug Poldo Mikulić komandir čete i rekao mi da treba onesposobiti poštu u Podgori. Sobom je imao nekoliko boraca i mi smo krenuli u Podgoru. Uz put smo razgovarali o tom zadatku, koji je bio i izvodljiv i neophodan jer se nismo mogli služiti poštom kao takvom. Došavši u Podgoru, pred poštu, drug Poldo je pozvao poštaricu da otvori. Bila je noć, negdje oko 23.00 sati i ona je već bila legla (imala je stan u pošti). Otvorila nam je vrata, ušli smo unutra i počeli sa skidanjem telefonske centrale, telegrafskog morz aparata i drugih uređaja, koji su se tu zatekli. U međuvremenu pozvao sam nekoliko skojevaca koji su sav taj materijal zapakovali odnijeli. Taj materijal i uređaji poslužili su nam kasnije za uspostavljanje telefonske veze između Podfore i Šošića u Biokovu gdje su se nalazile mnoge ustanove i rukovodstva Biovsko-neretvanskog područja. Kad je uspostavljena ta veza mnogo lakše je bilo saobraćati sa ustanovama i komandama u Biokovu. Nije više bilo potrebno da se za svaku stvar šalje kurir, bilo iz Šošića u Podgoru, bilo obratno. To je bilo i nužno jer se preko Podgore obavljao kurirski i drugi saobraćaj sa otokom Hvarom, pa je, pored ostalog, bilo lako javiti u Biokovo o svim promjenama u tom pogledu.

Pošta u Podgori, nije sve do oslobođenja bila ponovo uspostavljena i nije nikada više poslužila neprijatelju. Istina mi smo je osposobili za ono što je nama bilo nužno. Ne samo da smo onesposobili poštu daje neprijatelj ne može koristiti, već smo posjekli i stubove i prekinuli provodnike.

Kad je bilo naređeno da se uspostavi telefonska veza između Podgore i Šošića, poslužio nam je za to onaj materijal koji smo ranije skinuli u pošti i žice koje smo skinuli sa porušenih linija. Oskudevali smo bili u stubovima, ali smo se i tu snašli. U Biokovu smo posjekli neko drveće pa smo ta stabla koristili za stubove. Bilo ih je svakojakih i krivih i manjih i viših, ali su svi poslužili svojoj svrsi. Ranije na tom pravcu nije postojala nikakva telefonska linija da bje mogli koristiti. Sve su obilazile Šošiće i išle daleko od tog sela. Ipak smo uspjeli postaviti liniju i uspostaviti telefonsku vezu. Liniju su gradili skojevci i simpatizeri NOB.

Kako je građena i od kakvog materijala, čujnost je bila više nego dobra.

Radila je ona tako sve do nailaska jačih snaga neprijatelja. Tada bje neprijatelj porušio, a kad bi on bio protjeran ili se povukao mi smo opravljali liniju i opet uspostavljali telefonsku vezu. To je tako trajalo sve do polovine novembra mjeseca 1943. godine. Kada je počela VI neprijateljska ofanziva na Biokovo i neprijatelj je jakim snagama zašao u unutrašnjost Biokova, pa je, pored ostalog, porušio i tu našu liniju. Međutim, veza uopšte, nije bila nikada prekinuta, postojala je kurirska veza, a kasnije i radio-veza.

Letica Mate - Ervin

KURIRSKJE VEZE NA KORDUNU U PRVOJ I DRUGOJ RATNOJ GODINI

Poslije okupacije Jugoslavije i stvaranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, i narod Korduna se diže na ustanak. Naročiti zamah ustanak dobija kada su ustaše počele provoditi strahoviti teror nad stanovništvom srpske narodnosti.

Ujesen 1941. na Kordunu se formiraju partizanski odredi koji su u svom sastavu imali od 15 do 50 boraca. Odredi su po odluci Okružnog komiteta Komu-

nističke partije Hrvatske, okruga Karlovac svrstani u četiri rejona. Tako, u to vrijeme, na Kordunu ima oko 1.400 boraca i rukovodilaca. Veze između jedinica i komandi održavane su u 1941. godini i prvoj četvrtini 1942. godine jedino putem kurira.

Prvi partizanski kuriri javljaju se na Kordunu u onom času kada je formirano vojno rukovodstvo ustanka u Petrovoj gori pod čiju su komandu podpadale sve komande partizanskih rejona a bilo ih je četiri. Tada počinju saobraćati stalni kuriri između partizanskih odreda i komandi partizanskih rejona, kao i između komandi partizanskih rejona i vojnog rukovodstva ustanka Korduna i Banije, koje se nalazilo u Petrovoj gori, pod neposrednim rukovodstvom Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za okrug Karlovac.

Kuriri su prenosili izvještaje, obavjesti i razne zahtjeve iz nižih jedinica i komandi u više, a u suprotnom pravcu razna naređenja i uputstva, zatim propagandne i druge materijale koji su slati u niže komande i jedinice.

U 1941. godini kuriri su svoje zadatke obavljali isključivo pješice, savlađujući određene razdaljine. Jedino na pojedinim djelovima, neposredno oko Petrove gore, podkraj 1941. godine neki kuriri su se koristili konjima.

U 1941. godini kurirske veze su bile veoma žive jer je trebalo izvještaje sa terena i traženje određenih objašnjenja vrlo često slati u više partizanske komande i rukovodstva. S druge strane, trebalo je često slati naređenja i uputstva iz partizanskih komandi u jedinice. Takvu učestalost veza nalagala je situacija u ustanku, jer su se događaji veoma brzo odvijali.

U 1941. godini Kordunom je dnevno krstarilo nekoliko desetina partizanskih kurira. Oni su pri obavljanju zadataka morali savlađivati mnoge teškoće.

S tim u vezi, navodim primjer iz vlastitog iskustva.

Bio sam kurir Glavnog štaba partizanskih odreda Hrvatske i u to sam vrijeme saobraćao na relaciji selo Tomići kod Drežnice - Vučković, selo u Petrovoj gori.

U februaru 1942. godine, na putu iz Petrove gore, došao sam u selo Kunić kod Plaškoga. Odatle sam, zajedno sa Lazom Trbojevićem, koji je u to vrijeme bio mjesni vodič kroz planinu Kapelu, krenuo u pravcu sela Tomića, gdje se nalazio Glavni štab partizanskih odreda Hrvatske. Bila je noć. Kapela je već od nove mjeseca 1941. godine bila pod snijegom. I te noći padao je veoma gust snijeg, nošen vjetrom. Mi smo se polako penjali uz Kapelu. Negdje iza pola noći našli smo se dosta visoko, i počeli lutati. Neko vrijeme smo se po snijegu vrtjeli u krug.

Našavši se tako u neprilici i izgubivši orijentaciju u mećavi, ja nisam znao šta da radimo. Mislio sam da založimo vatru, što je Lazo kategorično odbio zbog opasnosti koju bismo na sebe time mogli navući. Lazo je onda predložio da zanoćimo. Čudio sam se: gdje da zanoćimo u toj pustilini i na snijegu. Onda mi je Lazo, taj snažni gorštak i drvosječa, rekao da pođem za njim. Poveo me je ka jednoj ogromnoj jeli koju je, razumije se, cijelu snijeg zasuo. Moj drug je prokopao otvor u snijegu, te udosmo pod drvo. Zasnijetio sam baterijskom lampom. Dolje, ispod jele bilo se nataložilo mnogo suhih »iglica«, a bili smo sa svih strana zaštićeni debelim slojem snijega. Prosto je nevjerojatno kako u takvim uvjetima to može biti vrlo dobro sklonište. Tako smo se nas dvojica smjestili i zaspali.

Tako smo spavali negdje do svitanja, kada me je moj drug Lazo probudio i rekao daje vrijeme da nastavimo pokret. Prije nego me je probudio, on je već osmotrio okolicu i utvrdio gdje se nalazimo te je tako sada znao u kom smjeru treba da idemo dalje. Vrijeme se bilo malo smirilo. Išli smo žurnim korakom u pravcu ceste Modruša - Jezerani. Sunce je već bilo visoko odskočilo, moglo je biti negdje oko 11 sati. Rekao sam Lazi da bi bilo dobro da izvidimo prelaz preko ceste. Nije se složio sa mnom, smatrajući da po takvom nevremenu, kakvo je bilo prošlu noć, ustaše nisu kretale iz Mrduše ili Jezerana u zasjedu na taj naš prijelaz, gdje su inače već sačekivali kurire. Nisam se složio sa Lazom i zahtjevao sam energičnije da on ostane u šumi sakriven na svome mjestu, a ja ću se odjele do jele prebaciti do žbunja iznad ceste da osmotrim ima li kakvih svježih tragova

na cesti. Prebacio sam se do žbunja iznad ceste i odatle imao pregled u rasponu između 20 i 30 metara. Pritajio sam se i osmatrao. Tragovi se na cesti nisu nigdje vidjeli. Ostao sam tu, osmatrajući i razmišljajući kako bih se prebacio na neko pogodnije mjesto, odakle bih mogao osmatrati veći dio puta. I tako u jednom času primjetim iza jednog lijeskova žbuna kako netko ustade i poče u mjestu poskakivati i trljati ruke. Pogledam bolje i vidim daje ustaša. Promotrim još malo i polako se, po istom tragu, prebacim do Laze, te mu saopćim što sam vidio na cesti. Rekao sam mu da ostane na istom mjestu i da bude oprezan, te da me čeka, a ja da idem natrag na osmatranje. Složio se sa tim, a ja sam se vratio na osmatranje. Prebacio sam se oprezno i šćućuren iza žbuna, osmatrao sam 20 minuta. Najednom sam začuo zvižduk pištaljke. Poslije toga, ustaše poskakaše na cestu, otresajući se od snijega i poskakujući, svrstaše se na cestu. Nakon toga se razdvojiše i jedna kolona od petnaest - dvadeset ustaša krenu prema Jezeranima, a druga iste veličine u pravcu Modruše.

Desetak minuta iza toga, Lazo i ja krenusmo preko prelaza na cesti i zatim dođosmo do vidikovca odakle se vidi selo Zrnići. Tu se Lazo i ja pozdravismo, pa se on uputi natrag prema Šlaškom a ja preko sela Zrnića odoh prema selu Tomićima, gdje je tada bilo sjedište Glavnog štaba partizanskih odreda Hrvatske.

Krajem oktobra 1941. godine, u selu Vučkovićima u Petrovoj gori na Kordunu, odlukom Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, osnovan je Glavni štab partizanskih odreda Hrvatske koji se, nakon formiranja, premjestio u selo Zbeg. Selo je udaljeno oko 6 kilometara zračne linije južno od Slunja. U Slunju je tada bila veoma jaka ustaška posada. Štab se smjestio u kuću Rade Pilje. Iz Zbega su uspostavljene izravne kurirske veze sa Komandom partizanskih odreda Korduna i Banije, koja se nalazila u Petrovoj gori, zatim sa Komandom partizanskih odreda Like, Komandom partizanskih odreda Gorskog kotara i Hrvatskog primorja. Veze sa Likom održavala su četiri kurira, sa Gorskim kotarom tri, a sa Petrovom gorom dva.

Najteži pravac za održavanje kurirskih veza bio je između Glavnog štaba partizanskih odreda Hrvatske i Komande partizanskih odreda Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, jer je taj pravac presijecao nekoliko cesta i željezničku prugu Zagreb - Karlovac - Split, a te su saobraćajnice veoma budno čuvane i kontrolirane, od strane Italijana i ustaša. Osim toga, gorski masiv Kapele bio je teška prepreka u toku zime. Glavni štab partizanskih odreda Hrvatske je imao i jedan kurirski punkt za vezu u Plaškom. Preko njega (bio je u kući Danila Latasa, kapetana I klase bivše jugoslovenske vojske) održavana je veza između Glavnog štaba partizanskih odreda Hrvatske u Zbjegu i Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu. Preko toga »punkta« stizala je i otpremana pošta između Zbjega i Zagreba, dopremani razni propagandni i drugi materijali. Putem te veze u partizane su stizali novi borci, oni koji su upućivani uz odobrenje Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. Tako je, pored ostalih, preko te veze stigao u partizane iz Zagreba i Vladimir Bakarić, član Centralnog komiteta KPH i komesar Glavnog štaba partizanskih odreda Hrvatske, koga je u Plaškom prihvatio Simo Livada tada kurir Glavnog štaba partizanskih odreda Hrvatske. On gaje sproveo u Glavni štab. Centralni komitet KPH je preko toga »punkta« primao poštu od Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije. Tim istim »kanalom« pošta je išla i u obrnutom smjeru.

Glavni štab partizanskih odreda Hrvatske uspostavio je iz Zbjega i direktnu kurirsku vezu sa Vrhovnim štabom NOV i PO Jugoslavije. Prvi njegov kurir za Vrhovni štab bio je Dušan Pekić, dotadašnji komandir partizanskog voda u 1. kordunaškom partizanskom bataljonu. On je upućen za Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije 22. januara 1942. godine i nakon mučnog probijanja i izuzetno teškog puta, stigao u Foču krajem februara 1942. godine, gdje je tada bilo sjedište Vrhovnog štaba. Bio je to izvanredan podvig. U februaru 1942. godine Glavni štab partizanskih odreda Hrvatske preseljava se iz Zbjega u selo Tomiče, kraj Drežnice. Tada je kuririma bilo izrazito teško, krajnje naporno i opasno održavati

veze između Glavnog štaba partizanskih odreda Korduna koja se nalazila u selu Vučkovićima u Petrovoj gori, stoga što je trebalo svladati relaciju selo Tomići - Plaški - Gornje Primišlje - Poloj - Srad - Petrova gora, a tu je bilo mnogo neprijateljskih jedinica.

Kurirske veze, uprkos svim teškoćama, bile su veoma sigurne i pouzdane. One će i kasnije ostati glavno sredstvo veza narodnooslobodičkog pokreta iako su se već od početka 1942. godine na kraćim relacijama i u manjem obimu, koristile i žičane veze. Velika slabost kurirskih veza ogleda se u njihovoj sporosti, kao i u neizvjesnosti sudbine kurira koji su se kretali na velikim razdaljinama.

Danilo Livada

IZRADA PRVE RADIO-STANICE U PODGORI

Jednog dana došao je kod mene Jakić Jure - zvan Gorki i rekao mi da mi je poručio Mrsić Ante Veliki, tada jedan od rukovodilaca ustanka, da primim u svoju kuću tri druga. Bili su to drugovi Milivoj, Čedo i Sveto Perić. Nisam pitao radi čega, ali kad su došli kod mene, kazali su mi da im je rečeno da ja imam nešto od limarskog alata, a najviše ih je interesovalo to da li imam lemilice. Budući da su moj otac i stric bili samouki limari, imali smo te lemilice. To ih je obradovalo. Alat smo prebacili u uvalu Čakije u kuću Šimuna Miličića. To je bila lijepa kuća, u njoj niko nije živio, a i u samoj uvali nije bilo nikoga. Sve je bilo kako treba za jedan konspirativan rad.

Ja sam, od strane Mjesnog komiteta KPH, dodijeljen braći Perić za kurira i za obezbeđenje. Tada sam saznao da oni treba da izrade nekakvu radio-stanicu. Od materijala nije se imalo mnogo. Ja sam dobio zadatak da se malim čamcem prebacim na otok Hvar i da tamo, sa određenim drugovima, pronađem nekoliko radio-aparata. Pronašli smo, koliko se sjećam, tri radio-aparata i ja sam ih donio u Podgoru. Gledajući šta oni rade, mislio sam u sebi da od tog njihovog posla neće biti ništa, a kamo li radio-stanica. Ipak posao je napredovao i oni su slagali i spajali dijelove. Mnogo toga je nedostojalo, ali se i nabavljalo raznim kanalima iz Splita i Makarske.

Najteže je bilo nabaviti glavnu radio-cijev, kako su je to Perići zvali. Mislim daje baš tu cijev nabavio u Splitu Šimun Miličić i daje, određenim vezama preko otoka Hvara, poslao u Podgoru.

Kad je trebalo da se izradi kutija za radio-stanicu otišli smo kod drvodeljca Radojković Mate i on nam je napravio kutiju. Bližio se kraj izrade radio-stanice. Kad nisam bio na drugom zadatku, posmatrao sam njihov rad, a kad je to bilo potrebno, ponešto bi im i pomagao. Jednog dana reče mi drug Čedo Perić da spremim brod i da ćemo otploviti u pravcu Graca da bismo isprobali našu radio-stanicu. Ukrcali smo se na brod i uputili u pravcu Drašnica. Nismo prošli ni pola milje, a oni se počеше radovati. Uхватili su neku vezu. Rekoše mi da imaju vezu sa Zagrebom. U nekoj ustaškoj komandi bio je radio-telegrafist koga su braća Perići poznavali, a znali su i način uspostavljanja veze s njim. Zapravo poznali su ga po tipkanju. On ih je pitao gdje se nalaze, a oni su mu odgovorili da se nalaze na slobodnoj teritoriji i da ne bi bili otkriveni prekinuli su vezu. Ja sam se zaprepastio kad sam sve to vidio i čuo, jer, zaista, nije bilo lako povjerovati da se od tako skromnih i svugdje sakupljenih dijelova može napraviti radio-stanica.

Tu smo radio-stanicu ja i drug Subota (rodnom iz Splita, poginuo u partizanima) odnijeli u SKno Gornje i predali je određenoj vezi. Ta radio-stanica je, koliko se sjećam, bila upućena u Vrhovni štab.

Braća Perić izradili su, koliko se sjećam, takve četiri radio-stanice. Za jednu znam daje bila u Biokovu i kada smo se povlačili iz Biokova, nju smo sklonili ujedno sklonište u predjelu zvanom »Stratinovac«. Njena dalja sudbina mi nije poznata.

U kući Šimuna Miličića, koja se zvala još i vila »Moj mir«, mi smo samo radili, a spavalo se kod mene. U tu kuću nije mogao niko ući, sem određenih rukovodilaca ustanka (Letica Mate, Mrsić Ante). Tako, kad smo jednog dana došli u tu kuću, oni su ušli unutra da rade, a ja sam ostao vani da osmotrim okolinu. Najednom sam ugledao dva italijanska ratna broda kako se približavaju uvali Čakije. Mi smo imali dvije puške, ali su nam ostale u mojoj kući. Obavjestio sam Periće o približavanju brodova, a zatim smo otrčali do moje kuće, udaljene oko 1 km od obale, ali sa velikim usponom. Ne znam kako, ali mi se činilo da smo za pet minuta otišli gore, uzeli puške, vratili se natrag i posjeli položaj. Ja sam htio odmah da otvorim vatru, ali mi Čedo Perić reče da ne otvaram vatru dok on ne »skine« sa topa broda nišandžiju. On je nanišanio i opalio, onaj s topa se stropoštao na palubu, a mi smo odmah otvorili brzu paljbu. Jest da su to bile dvije puške, jest da smo bili samo nas trojica, ali neprijatelj nije smeo da se približi obali. Brodovi su se počeli udaljavati od obale, a zatim su otvorili vatru iz topova po kućama u Podgori, posebno na Čakijama. Tragovi tog napada vide se i danas na nekim kućama u toj uvali.

Punjenje akumulatora išlo je sporo i teško. Akumulator smo punili preko nekog bicikla. Bila je to paklena muka okretati pedale bicikla po pet ili šest sati. Činilo mi se da tome nikad nije bilo kraja. Kasnije smo akumulatore punili kod Josipa Mrkušića, koji je imao nekakav motor i dinamo. To nam je, a pogotovo meni, puno olakšalo posao.

Negdje početkom 1943. godine, zapravo u februaru mjesecu, mi smo radio-nicu premjestili u Gornje Sitno, iznad Splita i smestili se u jednu crkvu. Tu smo, takođe, radili na izradi radio-stanica. Nakon kapitulacije Italije, krenuli smo za otok Hvar. Imali smo sada materijala da gaje deset tovarnih konja jedva ponijelo. Uputili smo se u pravcu Baške Vode. Iz Baške Vode prebacili smo se na otok Brač, a zatim u Jelsu, na otok Hvar, i napokon, u sam grad Hvar. Nakon petnaestak dana vratili smo se u Gornje Sitno. Odatle su braća Perić krenula u Vrhovni štab, a ja sam se vratio u Hvar kod materijala. Iz Hvara sam se, zajedno sa materijalom, prebacio na otok Vis i tu ostao do oslobođenja dalmatinske obale i otoka.

Nešto o braći Perić. Bili su to divni ljudi. Radili su svojski, jer su znali od kakve je važnosti jedna radio-stanica za naše jedinice. Bili su zadovoljni s onim što im se u tim danima moglo pružiti. Dobijalo se i neko sledovanje hrane, ali mi nismo ništa dijelili, sve što je bilo u kući bilo je njihovo kao i naše. Ta prisnost i drugarstvo, skovano u tim teškim danima borbe za našu današnjicu, ostali su isti i poslije rata, sve do današnjih dana, a mislim da će to biti i dok mi živimo.

Jure Lučić Buše

VEZA SA KORDUNOM

Kako se razvijao ustanak i kurirske veze su bile sve organizovanije. Mi Banijci imali smo kurirsku relejnu stanicu u selu Gornji Dobretin, na levoj obali Une. Nju su sačinjavali meštani iz sela, sećam se da su na njoj radili Sima Carić, Milan Trivanović, Mile Podunavac i drugi. Među njima su bila i dva-tri vlasnika čamaca, koje su držali skrivene van vode, a ponekad su ih skrivali i potapanjem u samoj reci.

Preko tih releja išli su i politički radnici i drugi drugovi koji su upućivani iz naših jedinica, prenosila se pošta i drugi materijal. Kad god je trebalo da se neko prebaci preko Une, dolazilo se na javku u Gornji Dobretin. Znalo se kome se treba obratiti. Za raspoznavanje i dozivanje koristili smo određene zvižduke, pijukanje; ne sećam se da su se koristile neke posebne rečenice nalik na tajne partijske lozinke. Tada se moglo proći samo pozivom: »Veza«. To je bilo dovoljno da bi nas kuriri prihvatili, prevezli preko Une i otpratili do druge relejne stanice.

Na pravcu prema Bosanskoj krajini, kuriri su prenosili poštu i pratili grupe do sela Ruiške. Organizator tih kanala, po mom mišljenju, bio je Komitet KP iz Gline i Dvora na Uni. Sledeća stanica je bila na Hrgaru, zatim u Lici u s. Seoci, odakle se dalje išlo prema Korenici. Za Kordun je bio organizovan relej u s. Obijaj i drugi oko Kamenskog Mosta, sledeći u Perni preko kojeg se išlo prema Petrovoj gori, gde se nalazilo jezgro Glavnog štaba Hrvatske.

Po tim relejima ja sam sa još tri druga išao za Korenicu. Tada sam već bio komandir voda, te sam upućen na kurs. Ranije nikad nisam bio u Korenici. Krenuli smo iz sela Trnovca sa Banije maja meseca 1942. godine. Imali smo poverenja u naše kurire i njihove kanale, pa smo se osećali sigurnima na putu mada nismo poznavali teren.

U Dobretinu su nas Carić i drugovi prebacili čamcem preko Une. Pored Une je i pruga i drum, tako da smo se prebacili noću. Stigli smo oko osam sati naveče. Naše uniforme i petokrake su bile dovoljne da nas kuriri prihvate i povedu preko naših releja. Carić nas je odveo do druge stanice, nedaleko od sela Ruiške i predao nas tamošnjem kuriru, a sam se vratio preko Une u svoj Dobretin da dočeka i prevede nekog drugog. Na Hrgaru, u šumi je bila stanica koju su hranom snabdevali seljaci iz Srpske Jasenice. Tu su nas kuriri ponovo prevezli preko Une na ličku stranu. U selu Seoci smo dobili kurira koji nas je odveo u Korenicu.

Po dolasku sa kursa veze bio sam operativni oficir u bataljonu. U borbama za Bihać 1942. godine, bio sam zamenik komandanta bataljona, kad se od 7, 8 i 16. brigade formirala 7. banijska divizija, čiji je komandant bio Pavle Jakšić. Načelnik štaba divizije Mićo Pavlović je znao da sam ja u bivšoj jugoslovenskoj vojsci služio u vezi i on me odredio za referenta veze. Pri štabu divizije sam formirao vod za vezu. Mislim daje 8. brigada dala jednu telefonsku centralu od 10 brojeva. Veza se uspostavljala od brigada prema diviziji brigadnim sredstvima. Sve brigade su imale svoja odeljenja za vezu sa nešto sredstava za vezu. (Tada su ponegde organizovali i žičnu vezu sa svojim bataljonima.) Vod za vezu je uglavnom imao zadatak da prihvati linije od brigada i organizuje vezu unutar štaba divizije. Kasnije smo i pri štabu divizije formirali četu za vezu, a to je bilo posle Pete ofanzive, kada smo i žične pravce počeli uspostavljati od divizije prema brigadama, mada to nije bilo neko striktno pravilo.

Niko iz štaba nije nam određivao kako da rešimo neko konkretno pitanje. Najčešće smo se dogovorili na koji način treba najlakše rešiti pojedine zadatke. Moje znanje iz bivše jugoslovenske vojske nije mi mnogo pomoglo u organizaciji veza. To što sam uspešno obavljao dužnost postignuto je zahvaljujući tome što sam imao nekoliko sposobnih saradnika sa kojima smo se o svemu dogovarali. Među njima su se isticali: Savo Bulat, koji je rešavao mnoge probleme u uspostavljanju i održavanju veza. On je krstarilo po brigadama, imao je nekog alata, neumorno je popravljao telefonske aparate i podučavao naše prve telefoniste. Posebno je teško bilo nabaviti elemente za napajanje električnom strujom. Savo je uspevao da među zaplenjenim materijalom pronade električne baterije koje su služile za napajanje radio-aparata ili radio-stanica i premda su te baterije najčešće već bile istrošene uspevalo mu je da od njih napravi baterijske uloške koji su mogli da se stavljaju u telefone i da daju dovoljnu struju za njihovo uspešno funkcionisanje. Isticao se i Dragan Joka, koga smo zvali Džamba. Bio je radio-telegrafista. Divan čovek, drug, ponosit i hrabar. Završio je Kurs za radio-telegrafistu pri Vrhovnom štabu, a kasnije je mnogo radio na radio-vezama divizije. Imali smo jednu radio-stanicu koju smo dobili od Vrhovnog štaba; za njen pogon

korišćen je ručni generator. Pored Džambe na radio-stanici su radili i Drago Šikić i Dušan Mileusnić.

Zbog nedostatka tehničkih sredstava pokušali smo organizovati signalne veze jednostavnim priručnim sredstvima. Ali sa signalnom vezom nismo imali mnogo uspjeha jer je na njih nepovoljno uticala nepreglednost terena na kojem smo se najčešće nalazili. Sve više smo se orijentisali na prikupljanje linija i kablova sa teritorije koju je kontrolisao neprijatelj. U borbama i akcijama liniju nisu skupljali samo vezisti, nego i borci iz brigade. Sećam se da smo na relaciji Sunja

- Majur - Kostajnica naišli na četvorožilne kablove, koje sam tada prvi put video i nisam imao nikakvu predstavu o svojstvima i mogućnostima koje oni pružaju. Naišli smo i na neki uređaj za koji niko nije znao čemu služi. Tek posle mnogo godina saznao sam da je to bila kutija za daleko puštanje telegrafskih aparata, odnosno da su Nemci već tada, koristili četvorožilne kablove za višestruke veze. Tada niko od nas nije znao šta bi se moglo uraditi sa tim »kutijama«. Sa kablova smo rezali spoljni gumeni omotač i razdvajali žile, koje smo zatim namotali na drvene raškove. Nismo imali nikakvih motalica, sve se namotalo na te raškove i tovarilo na konje ili nosilo na leđima. Sve je to išlo veoma sporo ali se veza uspostavljala.

Dok smo se nalazili na položaju prema Donjem Vakufu i na planini Kobili, štab divizije se nalazio u selu Gornji Mačkovac. Vrhovni štab se već premestio prema Jablanici, a načelnik Vrhovnog štaba ostao je u Prozorskoj pećini. Dobili smo naređenje da do Vrhovnog štaba uspostavimo telefonsku vezu. Ne sećam se da lije naređenje dobiveno preko radija ili gaje doneo kurir. Divizija je već imala uspostavljene žične pravce sa brigadama na položajima, tako da nije ostalo kabla ni u jednoj brigadi. Konsultovao sam se sa Savom Bulatom i Carićem kako bi mogli doći do materijala za podizanje pravaca. Predložili su da se skine žica sa stalne telefonske linije koja je postojala između Prozora i Gornjeg Vakufa. Linija je bila na mnogim mestima oštećena od bombardovanja. Tu smo liniju skidali, motali na kolutove i kolje. Po terenu smo skupljali razne drvene potpore, motke i vinogradsko kolje, koje smo pobijali u smrznuti sneg i zemlju, ne vodeći mnogo računa o razmaku. Nastavljanje krajeva smo vršili običnim vezivanjem, a pričvršćenje na stub omotavanjem.

Tako smo neizolovanom žicom debelom oko 3 mm, jednožično sa zemljovodom uspostavili telefonsku vezu sa Vrhovnim štabom. Čujnost nije bila naročita, ali je komandant divizije bio oduševljen kada sam mu pružio mikrotelefonsku kombinaciju da razgovara sa načelnikom Vrhovnog štaba. Tu smo ostali nekoliko dana. Za to su vreme komandanti rešavali probleme oko brzine transporta ranjenika, radi čega je predstavnik Vrhovnog štaba i ostao u pećini kod Prozora.

Milan Nevajda

ZLATO I PISMA TAJNOG KURIRA U TORBI

Poznati revolucionar, španski borac ijedan od najistaknutijih organizatora ustanka u Hrvatskoj Vladimir Popović, svojevremeno je u »Areni«, govoreći o ilegalnom radu u Zagrebu 1941. godine, odao posebno priznanje Zagrepčanki Marici Zastavniković:

- Maricu sam zadržao u najljepšoj uspomeni. Ona nam je davala dragocjene podatke a služila nam je i kao kurir CK KPH ...

U ono burno vrijeme, bogato događajima, Vladimir Popović kao sekretar operativnog rukovodstva CK Komunističke partije Hrvatske između ostalog je

morao stalno i na vrijeme informirati najviše partijsko rukovodstvo u zemlji - slati izvještaje drugu Titu i CK Komunističke partije Jugoslavije u Beograd.

Valjalo je za taj delikatni i veoma riskantni posao pronaći pouzdanu i nekompromitiranu osobu. O tome je Vlado Popović, razgovarao sa svojim španiskim znancem, Vladom Lončarićem.

- To bi najbolje mogla obaviti Marica Zastavniković. Ona je veoma spretna, uz to se elegantno oblači, u nju niko neće posumnjati. Podesnije osobe nemamo...

Tako je to počelo. Marica je postala kurir CK KPH. I kao rijetko tko, taj posao je obavljala veoma uspješno i dugo.

Zbog opravdanih razloga Marica nije ni htjela ni mogla 1941. godine a i kasnije održavati vezu sa svakim. Stan u kojemu je živjela odgovarao je ilegalcima zbog toga što se nalazio u strogom centru grada (Ilica 34). Osim toga, u toj kući nije bilo mnogo drugih stanara. U prizemlju sve sami lokali, pa su ilegalci neprekidno, neopazice i sa sigurnošću zalazili u taj stan. Maričina viša veza bio je Vlado Lončarić. Ako joj je Lončarić nekoga doveo, to je bilo dovoljno. Imena došljaka nisu je zanimala...

Tada je Marica radila kao knjigovođa »Glavnog ustaškog stana« i knjigovođa »ustaške promičbe«. Prihvaćala je po nalogu Partije svaku ustašku službu, pa su ustaše zbog toga bile uvjerene daje i ona nacist. Imali su beskrajno povjerenje u Maricu kao solidnog službenika. Čim bi joj drugovi naredili da nekamo ode, ona bi se lako snašla. Izmislila bi neku tobožnju bolest i šef bi joj odmah rekao:

- Možeš poći kući. Odmori se.

Jednoga dana krajem 1941. godine Vlado Lončarić joj je saopćio da nema nikakve veze s Beogradom i da se ta veza mora uspostaviti.

- Pokušat ću, pa kaj bu, bu!

Vlado Lončarić joj je donio tri pisma. Marica je sjela u vlak i krenula prema Beogradu s najboljim ispravama. Ali one su vrijedile samo za teritoriju »NDH«. U Zemunu su živjele Maričine dvije sestrične. Kad je stigla u Zemun, trebala je da preko zemunske veze dobije propusnicu za prelazak mosta. Ali nije je dobila. No, ipak, Marica je odlučila da krene. Tuta Konstantinović, kćerka njene sestričine, radila je u jednom ministarstvu u Beogradu i imala je permanentnu dozvolu za prelazak iz Zemuna u Beograd. Tuta je uložila sve napore da Maricu prebaci do cilja. Kad već nije mogla nabaviti isprave, našla je pouzdanog čovjeka i on ih je kolima prevezao do Pančeva.

Međutim, kurirka iz Zagreba je odlučila da sama prijeđe preko Dunava pa što bude. Pisma je stavila u muf i pošla naslijepo, zajedno s Tutom. Bio je još mrak, oko 6 sati ujutro. Čim prijedoše polovicu zaleđene rijeke, opaziše neke sjene - Jevrejke upregnute poput konja u orme. Vukle su balvane do logora što se gradio u Zemunu.

Prešavši Dunav s grupom građana koji su radili u Beogradu, Marica i Tuta našle su se na mjestu gdje se moglo proći samo po dvoje. Sjedne i druge strane stajali su njemački stražari. Za prelazak preko »granice« bile su neophodne specijalne propusnice. Barunica - tako su Maricu nazivali njeni prijatelji - nije imala specijalnu propusnicu. Zagrlila je Tutu i nasmiješila se njemačkom stražaru, koristeći pri tome svoje izvanredno poznavanje njemačkog jezika. Zahvaljujući tome, prošla je pored stražara bez komplikacija.

Tuta je odvela Barunicu u »njenu ulicu«. Pokazala joj je kuću u kojoj je trebalo da je čeka ilegalna veza a zatim se brzo izgubila, jer je morala na vrijeme stići na svoje radno mjesto.

Na polasku iz Zagreba u Beograd Marici Zastavniković - Barunici je rečeno:

- Čovjek kojemu u Beogradu treba predati poštu zove se Đuro Marković.

Rekli su joj i njegovu adresu a zatim objasnili da živi sa ženom i da su mu sin i kći poginuli u aprilskom ratu.

Marica je zvonila po dogovoru - dva puta kratko i jednom dugo:

- Da li je gospodin Đuro kod kuće?

- Mislite Milan? - začudila se žena koja je otvorila vrata.

- Da, Milan - snašla se Marica, premda još nije znala da je upala u stan Milana Markovića, policijskog agenta.

Kad je domaćica rekla da »gospodin Milan nije kod kuće«, Barunica se počela raspitivati gdje bi ga mogla pronaći.

- Idite u kvart, tamo je valjda!

- Hvala, potražit ću ga. Ako ga ne pronađem, molim vas, recite mu da ću doći poslije podne i da me svakako pričeka. Moram s njim razgovarati.

Marica Zastavniković se ponašala kao da nije shvatila pred čijim je stanom. Nije joj bilo lako. Ostala je bez veze, bez isprava, bez prilike da obavi zadatak. Ljuta na sebe što u Zagrebu nije pitala i za neku drugu vezu u Beogradu, sporo je koračala pločnikom. Najednom se pred njom pojavi srnokosa žena:

- O, gospođo Zastavniković, odkud vi ovdje?

Bila je to Danica Lončar. Nju i njezina muža Lazu, Marica je prebacila pomoću svojih veza iz Zagreba u Beograd. Nije se u tom trenutku mogla ni veseliti, jer je bila isuviše uzbuđena. Danica je tiho plakala, pričajući Barunici kako joj je teško. A bilo joj je uistinu teško. Muža su joj Nijemci streljali. Ipak, kad joj je Marica ispričala kako nije našla čovjeka kojega je tražila, Danica je obrisala suze. Predložila je:

- Odvest ću vas svojim znancima. Oni će vam sigurno pomoći.

Pošle su u Francusku ulicu i ušle u jedan stan. U stanu je bilo hladno. Barunica nije stigla ni sjesti a domaćin, stariji građanin, predložio joj:

- Da malo prošetamo!

Usputno je pričao Marici kako Nijemci vješaju ljude o kandelabre i tjeraju ostale stanovnike da to zvjerstvo promatraju. Pričao joj je i o svom sinu kojega su ustaše ubile u Kerestincu. Njegova žena o tome nije ništa znala.

- Tako lakše sve podnosi-tiho je objasnio. Njih dvoje su dugo, veoma dugo hodali i razgovarali. Zatim su skrenuli u jednu usku, strmu ulicu.

- Uđite u kuću broj 7. Na prvom katu, na vratima na kojima piše »Šnajderaj« pozovnite i pitajte za gospođu Veru, - objasnio je starac Marici a zatim je ostavio samu.

Marica se uputila prema zgradi. Uspela se na prvi kat i pozvonila. Mlada, suhonjava žena začuđeno je pogledala nepoznatu gošću. Marica joj je otvoreno rekla o čemu se radi.

- Zaboga, kako ste došli k meni!?

- Poslali su me drugovi iz Zagreba.

- A gdje su kuriri koji su ranije dolazili?

- Da su živi, vjerovatno bi sada bili kod vas. Vjerujte mi, nisam vam se lažno predstavila. Preuzmite ova pisma.

Marica Zastavniković je tek mnogo godina kasnije saznala daje ta žena bila glavna veza Lole Ribara u Beogradu, Vera.

- Znate, drugarice, danas sam već bila na vezi - rekla je Marici Vera. - Sumnjam da ću moći nekog pronaći tokom današnjeg dana. Nastojeću, a vi gledajte da što prije nestanete iz ovog kvarta. Naći ćemo se u 19 sati na stanici.

Osam sati lutala je »dama u perzijaneru« beogradskim ulicama. Oko 19 sati spustila se niz Balkansku prema Željezničkoj stanici. Čim je stigla, ugledala je Veru. Ova je odmah obavijestila gošću iz Zagreba:

- Pisma su predana na pravo mjesto!

Vera je dala Marici propusnicu i rekla joj da ode, jer će i taj kvart uskoro biti blokiran. Na stanici, kao i nazemunskom mostu, Barunicu je opet dočekala straža - nedićevska i njemačka. Vera ju je upozorila:

- Ne idite tamo gdje se nalaze nedićevci. Pokušajte pored Nijemaca.

Propusnica je bila pisana ćirilicom i kurirka iz Zagreba je jedva čitala slova.

Ponadala se da će i njemački stražar biti zbunjen ćirilicom. Ohrabрила se i brzim koracima približavala stražaru. Ali on se nije zbunio:

- Ova propusnica ne vrijedi! Gdje vam je slika?

- Nemojte mi praviti neprilike. Moram hitno u Zemun! Zakasnit ću na vlak
- molećivo je govorila Marica na njemačkom jeziku i stražar je konačno slegnuo ramenima - propustio je Barunicu.

Tako je Marica sretno stigla u Zemun. Na stanici ju je čekala Tuta s kovčegom.

Stanica je vrvila ustašama i Nijemcima. Na drugom peronu Marica je ugledala vlak na kojemu je pisalo:

»Nur fir dojče Vermaht«.

Za nekoliko trenutaka trebalo je da krene redovni osobni vlak za Zagreb a 15 minuta kasnije i specijalni »samo za njemačku vojsku«. Propustila je osobni vlak. Čim je krenuo, počela je na njemačkom zapomagati:

- Vlak mi je otišao! Što ću sada?

Šetala je uz vlak rezerviran za Nijemce. Kad je on lagano krenuo, uskočila je u nj. Pred njom se stvorio mladi oficir.

- Zar niste pročitali daje ovaj vlak predviđen samo za njemačku vojsku?!

Marica mu odgovori na njemačkom, gotovo plaćući:

- Jesam, ali što mogu kad mi je osobni pobjegao pred nosom. Čekaju me muž i djeca.

- Pričekajte malo, pozvat ću komandanta.

Za kratko vrijeme došao je komandant. Marica mu je ispričala što joj se dogodilo. Komandant napokon reče:

- Učinit ćemo iznimku. Možete ostatu.

Nijemci su Barunicu pozvali u svoj kupe. Bili su to vojnici koji su se vraćali u Njemačku na dopust. Putnica nije prihvatila njihov poziv, već je sjela na kovčeg u hodniku. Mladić dvadesetih godina koji je stajao pored nje pogladi je po rukavu:

- Nijedna njemačka žena ne bi u ovo ratno vrijeme nosila ovakav perzijaner. Naše su žene i majke dale krznene kapute za vojsku.

- Kad moja vojska od mene to zatraži, i ja ću dati svoj krzneni kaput.

Maricu je zanimalo jesu li bili pred Moskvom. Nijemcu su joj pričali daje to fantastičan obrambeni zid, hvalili se kako su klali Ruse ...

Kurirka CK KPH sretno je stigla u Zagreb. Kod kuće ju je čekala majka Katica, neispavana i zabrinuta.

- Od sinoć te u tvojoj sobi čeka neki čovjek - veli majka.

Marica se iznenadila. Ali kad je otvorila vrata lice joj se ozarilo. U sobi je sjedio Vlado Popović.

- Glavno je da si se sretno vratila. Ništa te više neću pitati - rekao je.

Rukovodstvo Partije u Zagrebu koristilo je Maricu Zastavniković i u drugim kurirskim poslovima. Barunica je veoma često putovala po nalogu Vlade Lončarića. On joj je, uglavnom, davao upute i direktive 1941. i 1942. godine. Barunica je više puta odlazila u Dalmaciju, tri puta je išla u Sarajevo, zatim u Crikvenicu, Gorski kotar, Plaški... Zanimljivo je jedno njeno putovanje u Split, kamo je nosila upute i izvještaje. Materijal je Vladimir Popović zamotao u staniol a onda sve to strpao u tube kalodonta.

Barunica je tri dana putovala do Splita. Odsjela je u hotelu »Belvi«. Bilo je već kasno po podne kad je upitala portira za ulicu u kojoj je trebalo da nađe vezu.

- Požurite! Za jedan sat se sve zatvara - odgovorio joj je portir.

Idući tijesnim splitskim ulicama, Barunica je susrela jednu kolporterku i s njom požurila do postolarske radnje. Lozinka je glasila:

- Ja sam iz Zagreba, da li su gotove cipele za gospodina Josu?

Čim je kolporterka ušla u radnju, poviče:

- Evo gospođe iz Zagreba.

Izgovorila je već pola lozinke. Marica je izreče do kraja.

- Pogledat ću u magazin - kaže postolar.

Gospođa iz Zagreba dala mu je pismo za Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju. Međutim, postolar ga nije preuzeo, jer je već bilo kasno. Tek je sutradan ujutro odveo Barunicu na mjesto gdje je predala poštu.

Bilo je još mnogo uzbudljivih događaja u ilegalnom radu Marice Zastavniković. Ona ih pamti:

- Jednom prilikom, kad sam se vraćala iz Sarajeva, kamo sam takođe nosila izvještaje - poštu CK KPH - u Slavonskom Brodu čekala sam šest sati vlak iz Beograda. U međuvremenu pala je naša veza u Sarajevu. Kada je naišao vlak, ušla sam u drugi razred i načas ostala naslonjena na vrata da pogledam tko je u kupeu. Nisam se još pravo ni snašla, kad u vagon uđu ustaški agenti da pregledavaju isprave. Ja sam u tren oka sjela i tobože spavala. Napola spavajući, pružila sam propusnicu. U tom trenutku pojavio se golobradi vojnik i on šapnu agentu:

- U ovom vagonu nalazi se komunistički kurir!
- Vojnik ili civil? - upita ustaša.
- Civil - odgovori vojnik.
- Ustaša mije vratio legitimaciju i žustro izašao u hodnik. Tamo je nastala gužva. Spazih vlakovođu, poznatog HSS-ovca.

- Kakva je to gužva? - upitah ga.
- Traže neku žrtvu.
- Kad je dignuta u zrak zagrebačka pošta, ja sam se vraćala iz Pakraca-sjeca se Marica Zastavniković. Željeznička stanica bila je blokirana. Imala sam u torbi mnogo zlatnika. Naslonila sam se na prozor vagona i pogledala uokolo. Opazila sam ustaškog satnika, svog susjeda. On je komandirao vodom vojske na stanici. Ustaše su ušle u vagon.

- Gospodine Paveliću, što je ovo? - obratila sam se susjedu satniku.
- To se ne odnosi na Vas - smirio me je.
Izveo me je iz vagona, uzeo pod ruku i mi smo napustili stanicu.
- Što se dogodilo? - upitala sam ga.
- Pošta je dignuta u zrak.
- Kako ću sada kući?
- Pozvat ću svoga šofera, on će vas prebaciti - bio je do kraja uslužan.
- U stanu me čekala Cincipinka, koja je kasnije prokazala mnoge ilegalce
- nastavlja Marica. - Njoj sam po nalogu drugova morala predati zlatnike koje sam donijela iz Pakraca. To je zapravo bila Crvena pomoć. Začudo, Cincipinka me nije odala na policiji niti je išta spominjala o tim zlatnicima.

Marica Zastavniković nije bila otkrivena.

SESTRA ANITA"

Partija je u izvršavanju mnogih odgovornih poslova mogla potpuno računati i s intelektualcima, poglavito liječnicima i medicinskim sestrama. Zagrebačkim liječnicima i medicinskom osoblju za vrijeme rata imponirala je besprijekorna organizacija ilegalnog rada pod vodstvom komunista, širina pokreta, disciplina, samopožrtvovnost i spremnost na žrtve. Naročito ih je, kao humaniste, privukla duboka socijalno-ekonomska etika ideologije KPJ.

Simpatizeri NOB, kao i organizirani članovi Komunističke partije Jugoslavije u bijelim ogrtačima, uspješno su ispunjavali sve postavljene zadatke.

Duga je lista liječnika, medicinskih sestara i zdravstvenog osoblja uopće, koji su za narodnooslobodilački pokret dali sve svoje pregalaštvo i spremno mu pomagali, a mnogi položili i svoje živote. ...

Jedna od najslavnijih kurirki-obavještajki bila je medicinska sestra Anita.

»Isprave, molim!«

U ratuje ovaj poziv uvijek prijeteći. Vlak je jutarnji, rani. U vagonu, krcatom piljarica, drijemovnih službenika i radnika s vrećama alata, vladala je grobna tišina.

1) Ovo je zapis urednika Tanjuga za SR Hrvatsku Jozе Petričevića po pričanju Anite Drobnić-Mrđenović, kurirke i obavještajke Ivana Krajačića, rukovodioca partizanskog obavještajnog centra u Zagrebu. Petričević je s njom vodio razgovor 1961. a umrla je prije nekoliko godina.

»Ustaše opet nekoga love«, čuo se šapat iz jedne klupe.

»Isprave, rekao sam«, ponovio je vođa patrole jednoj lijepoj ženi koja kao da je iz oblaka pala u tu putničku gužvu.

»Izvolite!«, pružila mu je papir nehajnim pokretom ruke.

»Putujete u Karlovac?«

»Kako vidite!«

Istim pokretom ruke uzela je svoje dokumente i bez ijednog trzaja na licu izdržala ispitivački pogled šefa ustaške patrole.

»Isprave molim«, slijedio je dalje od čovjeka do čovjeka i od klupe do klupe.

Od Zagreba do Karlovca vlak se vukao sporo kao gladna godina, sporo kao što je sporo i sivo i sve drugo u ratu osim smrti. Početak je 1942. godine. I na obzorjima ljudskih misli nema ničega drugog osim rata. Bezizglednog i sivog rata.

A ljudi putuju jer putovati se mora, iako nitko nije siguran u ono što ga čeka već na idućoj stanici. Najmanje je tog jutra u to bila sigurna mlada putnica-kurirka Marija Plevko, koju su u vagonu II razreda upravo bili legitimirali. Ona, naime, nije bila ni Marija ni Plevko, niti je putovala bolesnoj tetki u Karlovac.

Njezine su isprave lažne i cilj njezina puta je drugi. U ulozi je važnog obavještajnog kurira. U dvostrukom dnu svoje ručne torbice nosi tajne izvještaje. Vrlo opasan materijal. Dinamit od kojega najprije može stradati onaj tko ga prenosi. To ilegalno tvorivo dobila je u Zagrebu od šefa tajne partizanske službe, kojeg je, doduše poznavala po viđenju ali o kojem ništa drugo na svijetu ne bi znala reći, nego da izgleda tako i tako i da ga svi zovu samo - Brko.

Tajnoviti Brko. Komunist i ilegalac. Pojavljuje se kad se najmanje nadaš i odlazi kad se najmanje očekuje. Nije prvi put da putuje po Brkinu nalogu i nije prvi put da glumi ravnodušnu građanku u trenutku kad joj živci trepere poput najnapetije strune. Hoće li je otkriti? Sa svim tajnim izvještajima i brzojavkama u torbici? - Kako samo sporo kloparaju kotači tog rasklimanog vlaka.

Sišavši na karlovačkoj stanici, nakon što je na izlazu pokazala svoju lažnu propusnicu, kurirka Marija se bez zadržavanja uputila u grad, gacajući prljavim i raskvašenim pločnikom. Kamo seje to žurila? Da se tog trenutka našao tu bilo koji njezin drug iz Zagreba i daje slijedio do kraja puta njezine korake, najvjerojatnije bi pobjegao i zaključio da je sišla s uma. Marija se, naime, zaustavila prvo pred upravnom zatvorskom zgradom. I bez oklijevanja je pritisnula zvonce na vratima:

»Pozvana sam doktoru Zegarcu«, rekla je uniformiranom i do zuba naoružanom portiru.

Minut, dva, kasnije već je stajala pred strogim pravnikom, koji je obavljao tada dvije dužnosti: bio je glavni sudac i upravitelj zatvora. Sudac Zegarac i došljakinja nisu bili nepoznati jedno drugom. Zato je on bez ikakvog otezanja i protokola pozvao ključara i jednostavno mu naredio:

»Pritvori gospodičnu u ćeliju broj tri! Samo za noćas, naravno«.

Jednoličnu jeku teških vojničkih cipela zatvorskim hodnikom pratio je zatim jedva čujni ženski hod. Ako je tog trenutka išta padalo na pamet nezgrapnoj ljudeškari ruku punih teških ključeva, onda mu je palo na pamet to da lijepu djevojku ne vodi prvi put u pritvor i da ona nije baš mnogo prestrašena zbog toga.

Negdje oko ponoći u ključanici Marijine ćelije ponovo je zaružio ključ.

»Zdravo«, kazala je tihò mladom čovjeku što je stajao pred njom. Zatim je brzo i bez riječi došlo do razmjene koverata. Sadržaj Marijine torbe bit će prenesen u partizane. Za uzvrat, ona će u Zagreb odnijeti povjerljiva uputstva partizanskom obavještajnom centru.

Takav način održavanja veze zacijelo nije bio ni lagan ni idealan, ali je u tom trenutku, kako se činilo, bio najbrži i najmanje nesiguran.

Ujutro je ključar pritvorenu Mariju predveo upravniku zatvora:

»Evo vam propusnica za povratak u Zagreb«, rekao joj je dr Žegarac, nakon što su ostali sami, licem u lice.

Iako je hladnokrvni pravnik i sam bio u istoj tajnoj vezi u kojoj je djelovala i Marija, nije mogao odoljeti, a da je ne upita.

»Još uvijek se ne bojite opasne igre?«

Samo ga je pogledala. On nastavi:

»Nije li vam žao života ili suviše vjerujete u svoju sretnu zvijezdu?«

»A vi doktore?«

Pravnik će spuštenim tonom:

»Pa vi ste tako mladi ... lijepi«

»Ali nemam vremena da mislim na to«.

»Ipak bi trebalo.«

Ali doktore, što sada znači ljepota? Zar je život to što imamo danas? Njemačku okupaciju i ustašluk. Što je oslobodilački rat. Ništa drugo nego borba da se spasi čovjekovo dostojanstvo. Da se nekako potvrdi. Kakvu nam mogućnost nude ovi režimi sa svojim logorima i pećima u kojima spaljuju žive ljude? Doktore, jeste li gledali djecu u sabirnim logorima? Ja, vidite, jesam«.

Pravnik je prekine:

»Ne mislite li možda da ja manje od vas činim za opću stvar?«

»Niste to rekli, znam. Ali kažite mi to u lice. Ja znam daje tako. Još mnogo dugujem pokretu.«

Nije se rijetko događalo u ratu da je muškarac morao priznati poraz pred ženom upravo na onom području na kojem je najosjetljiviji: na području osobne hrabrosti. Eto, takvo priznanje je upravo bilo tu.

Vraćajući se u Zagreb, Marija nije ni slutila da doktora Žegarca nikada više neće vidjeti. Sudac će, naime, jednog dana otići u šumu i tamo će u redovima Karlovačkog partizanskog odreda pasti kao junak.

Danas se može reći cijela istina o našoj misterioznoj i isto tako mladoj i privlačnoj putnici koja je po obavještajnom zadatku, kao kurir, putovala između Zagreba i Karlovca. Uistinu se zvala Anita Drobnič i radila je u vrijeme kritičnih dana u ambulanti u Hirčevoj ulici. Bila je medicinska sestra i student Muzičke akademije. Njezin izvanredni talenat i izvanredna volja omogućili su joj da oba svoja zanimanja spoji s vrlo napornim obavještajnim radom za partizane.

Počela je to odmah po dolasku ustaša na vlast. Možda se tom početku i ne bi mogli naći drugi motivi, osim običnog osjećaja ljudske solidarnosti. Nakon što su okupacione trupe bile izgurane na vlast na Markovu trgu grupu Ante Pavelića, počeo je prvi lov na ljude.

»Spašavajte me gospodična«, znao se Aniti svakog dana obratiti poneki progonjenik.

A spas je u tom trenutku mogla značiti i jedna soba u kojoj bi se prenoćilo makar i jednu noć. Anita je takvu sobu našla i imala u svojoj ambulanti. Naravno, nije joj bilo lako.

»Zaboga, sestro, kao da nekog tu krijete«, znao bi joj predbaciti dežurni liječnik.

»Ali, gospodine doktore!«

Sreća je htjela da su gospodinu doktoru, kao i njoj, najmrži na svijetu bili Nijemci i ustaše. S vremenom se pred ambulantom našla i straža. Naravno, to Aniti nije olakšalo njezin opasni posao. Uz propusnice koje se, doduše, dalo nabaviti, trebala je sada i dovitljivost, i tek bi se s jednim i drugim moglo izigrati neumoljivog stražara.

Jednog joj je dana prijatelj Branko Faleskini rekao:

»Anita, potrebna si nam«.

»Zašto?«

Faleskini joj otkriva:

»Nas nekoliko oficira i vojnika u domobranskoj kasarni u Črnomercu radimo za oslobodilački pokret. Treba nam dobra veza. I ti bi nam tu došla kao naručena.«

Pristala je. I nije se povukla kad je došlo do prvog hapšenja u toj kasarni. Zatvorenog Faleskinija na vezi je zamijenio protuzrakoplovni satnik Ljudevit

Gerl. On se uz ostalo zanimalo za lijekove i kirurške instrumente. Anita je sve to morala stvoriti.

Bilo je potrage i za odjećom i za hranom.

Ali, posebni Anitin uspjeh zvao se - ustaša Tomo Oršić. Nekadašnji grafički radnik. Bio je nekad zalutao među Pavelićeve emigrante i ostao je, zajedno s njima, u Italiji, sve do povratka u zemlju. Kako inače nije bio prepune glave, lako su mu ispraznili dušu u emigraciji i tako ga učinili bezosjećajnim oružjem nasilja. Od svega ljudskoga u Tomi su preostale još samo dvije osobine: slabost prema ženama i alkoholu. Pošto je kao povratnik-ustaša igrao značajnu ulogu u štabu tzv. »Poglavnikovog tjelesnog zdruška«, njegove su slabosti sada bile čisti kapital za Anitu.

»Dat ćeš mi Tomo dvije posjetnice za posjet Jasenovcu. Moje susjede nemaju veze s politikom, imaju tamo neke rođake koji su nešto petljali i sada su iza žice. Htjela bih im odnijeti pakete. Našoj vlasti to ne smeta, zar ne? Naprotiv, možemo ih tamo pridobiti ...«

Promatrajući je zamagljenim očima kroz čašu čiste slavonske šljivovice, Tomo u znak slaganja samo klimnu glavom. Preko te veze Anita je izvukla iz Jasenovca i Meriku Breyer koja je, kad su je oslobodili, više ličila na leš nego na živo biće. Oporavivši se nekako, Merika se zatim našla na oslobođenom području, među partizanima.

Kao svi pijanci ovoga svijeta i Tomo je pri piću bio vrlo govorljiv. Trebalo je samo postavljati pametna pitanja i zatim neopazice ukapčati traku vlastitog pamćenja. Kakav bi on bio zaslužni povratnik, kad ne bi znao što se zbiva u vrhu države.

»Poglavnika neki ministri ne slušaju. Što više, oni ga izdaju.«

- Koji?
- Zna se.
- Kad bi Makso Luburić imao slobodne ruke, red bi bio uspostavljen u roku od osam dana. Maks je postrijeljavao toliko i toliko, a trebalo bi još ... Pukovnik Moškov se uskoro sprema za čišćenje Moslovačke gore. Čim zazeleni, Nijemci i ustaše će na Kozaru. Tada će komunisti vidjeti svoje ...
- Sinoć su upravo uhapsili jednu partizansku zvjerku.
- Koju?
- Stvar se još drži u tajnosti. Lov je na veze. Uostalom, tebi, Anita to mogu reći ...

I sve tako i u tom smislu.

Osim Tome, u mreži su joj bili i drugi. Domobranski pukovnik Hilek očito nije bio komunist, niti komunistički raspoložen. Pa ipak s njim je išlo lako. Taj visoki oficir mrzio je vlast koja tako nemilice progona ljude. Zato je Aniti bilo dovoljno da mu se javi i kaže:

»Moj prijatelj je ugrožen. Prijeti mu hapšenje.«

- Što da radim?
- Pošaljite mu žurni poziv u domobranstvo, gospodine pukovniče!

Nekoliko dana u domobranskoj uniformi dobro je dolazilo da se dobije na vremenu. Ugroženi bi se uskoro našao na oslobođenom području. Tim je i takvim putem iznio glavu na ramenu i dr Alfred Štajner. U šumu gaje prebacio Brko. Štajnerove roditelje u Slavonskoj Požegi ipak se nije dalo spasiti. Prekasno im je stigla Anitina brzojavka, pa su se našli u Jasenovcu i ubrzo zatim u užarenoj ciglarskoj peći.

U prvom razdoblju svoga obavještajnog rada, Anita je bila na vezi sa satnikom Ljudevitom Gerlom. Njegovim odlaskom iz Zagreba u Sarajevo dobija novog šefa, upravo tajnovitog Brko i ték poslije rata saznaje da se taj glavni obavještajac, tajnoviti Brko, zove Ivan Krajačić, odnosno Stevo. Prilikom »primopredaje«, Brko je najprije dao opća uputstva:

»Prikupljaj pouzdane vijesti o općem stanju i namjerama neprijatelja. Druži se i dalje s ustaškim oficirima. Zanimaju nas njihovi vojni planovi, napadi što ih

spremaju. Trudi se da što više saznaš o hapšenjima i uhapšenima. Ispituj moral i raspoloženje u ustaškim redovima« ...

U ljeto 1942. godine ustaše su spalile Kozaru, i dio Posavine i ostavili za sobom mnoštvo djece bez domova i roditelja. U nastojanju da ublaži muke te siroćadi, Crveni križ je uspostavio na Josipovcu nekakav dom za tu djecu. U pomoć su priskočili i brojni liječnici i medicinske sestre, građani, pa i naša kurirka - obavještajka Anita Drobnić.

»Jednoga mi je dana telefonirala glavna medicinska sestra Crvenog križa Anka Meleš«, pripovijedala je Anita o tome. »Obavijestila me je o sakupljenoj djeci na Josipovcu. Mališani su tu bili dopremljeni u ambulantskim kolima, pa kako ustaška vlast nije htjela da se previše brine za »pravoslavnu« djecu, a Crveni križ nije imao dovoljno sredstava za tu brigu, valjalo je potražiti pomoć s druge strane. I mene je kolegica zamolila da im se nađem pri ruci.«

- »U redu, dolazim večeras u 19 sati, pa ćemo se o svemu dogovoriti«, rekla je Anita. »Došla sam i preuzela dežurstvo. Nikada i nikakvo vrijeme neće izbrišati iz mog pamćenja ono nekoliko noći što sam ih tu provela. Dežurala sam u dvije velike sobe pune mališana u dobi od mjesec dana do 14 godina. Djeca su stalno plakala. Za hranom? Ne. Nego za roditeljima. Mama, tata, bako, dida ... Užasna dozivanja i vriskovi onih koji su još uvijek bili pod šokom izazvanim pučnjavom i detonacijama.

Još više sam se stresla kad mi je palo na um da su mnogi među tim mališanima najvjerojatnije vlastitim očima gledali mučenje i ubijanje vlastitih roditelja. No, od svega, najviše mi se urezala u sjećanje djevojčica od kojih deset do dvanaest mjeseci starosti. Morala sam je gotovo cijelu noć držati u naručju. Cim bježe položila u krevetić, stala se prevrtati kao izvan sebe. Stalno mijenjala ruke i kao da me je kroz suze molila: tetiće, uzmite me. A kad bi je uzela, ručice bi mi ovila oko vrata, pripila mi glavu na grudi i tada bi se umirila.

Promotrih sam je bolje: na jednoj je ruci imala narukvicu od pet okruglih bobica, različito obojenih. Mora da su je roditelji mnogo voljeli i mazili. Preplašena i tužna, u novoj sredini i bez roditelja, djevojčica nije htjela hranu. Umrla je, dva, tri dana kasnije«.

Bilo je i drugih prizora koji su potresali do kostiju. Sestra Anita se sjeća dvojice dječaka. Bili su braća. Jedan je imao tri, a drugi devet godina. Obojica su nosili duge, široke i bijele platnene hlače. Mlađi je cijelu noć dozivao roditelje i bespomoćno plakao:

»Mama, ćaća, mama, gdje ste?«

Tješeći ga, stariji je govorio:

»Sada je noć. Ne viči. Kad svane, doći će i mater i ćaća ...«

Rano ujutro, Anita je odlučila da nešto više učini za tu djecu. Spremila se i uputila u kabinet ustaškog ministra dra Vladimira Košaka. Poznavala ga je osobno. I naivno je povjerovala da će tu nešto postići. Mora, doduše, priznati da ju je ministar lijepo primio. Svojom spoljašnošću Košak je bio džentlemenski uglađen i osobito je pažnju pokazivao prema privlačnim strankama. Anita mu je govorila:

»I ti si otac. Imaš dvoje djece. Mislim da ćeš lako shvatiti ...«

Pažljivo saslušavši njezine jadikovke zbog djece na Josipovcu, ministar je ustao sa stola i mirno joj rekao:

»Dat ću ti jedan savjet... Ne brini se o takvim stvarima. Diži ruke od toga, jer ćeš nastradati ...

Bio je to pravi led na njezinu vruću glavu ...

U ambulanti u Hirčevoj ulici strka. »Ustaše«, javljale su medicinske sestre jedna drugoj. Zbijene zatim oko prozora, nijemo su zurile u dvorište. Iz crne i ne baš nove »Olimpije« izlazila su dva čovjeka. Odjeveni u jeftina konfekcijska odijela i sa šeširima spuštenim na čelo, izgledali su kao agenti iz najgorih kriminalističkih filmova.

»Što će sada tu«, zgranuto su se pitale sestre i razišle se videći agente kako žure k vratima. Zatim su još čule osornu zvonjavu i upit:

»Ravnatelj?«

»U trećoj sobi je gospodin ravnatelj«, veli jedna od njih, rukom pokazujući na vrata na kojima se žutjela mjedena pločica s bijelim slovima.

Starog ravnatelja svi su u ambulanti titulirali samo s gospodine šefe. A on je to i zasluživao. Uspravna držanja i besprijekorna ponašanja, djelovao je dostojanstveno. Ni sada, kada su mu u kancelariju nahrupili agenti nimalo nije mijenjao svoje držanje...

»Gospoda žele«, pitao ih je sasvim mirno, nakon što su mu gotovo pod nos gurnuli svoje crne policijske iskaznice. Ne treba zaboraviti ni to daje doktor još uvijek uživao glas starog i postojanog pravaša, gotovo frankovca, iako su njegove simpatije prema režimu padale točno u srazmjeru u kome su rasle u njemu sumnje o onom što ustaše čine.

»Gospodine doktore«, započeo je prvi agent, ni ne sjećajući se na ponudenu stolicu, »imam prijavu protiv jedne medicinske sestre koja radi upravo u vašoj ambulanti«.

»Nešto teže, za hapšenje?«

»Ovdje smo mi gospodine doktore da pitamo, a ne obratno«, odvratila isti agent i iz džepa izvadi komad papira.

»Anita Drobnič radi kod vas?«

- Da.

- Došli smo, dakle, na pravo mjesto.

- Neudata je.

- Da!

- Znači, gospodična je. Dakle, gospodična Drobnič je osoba koja slabo kontrolira vlastiti jezik, a priznat će - te gospodine ravnatelju, to je luksuz na koji danas nitko nema pravo. Govorila je, agent razmoti papir, govorila je sasvim otvoreno u jednom društvu kako više ne vjeruje u njemačku pobjedu, pa je tobože zabrinuta za budućnost NDH.

Pročitavši to, agent vrati papir u džep i zatim će liječniku:

»Neka se ta gospodična pobrine radije za svoju budućnost. Za defetiste takve vrste imamo i čistilište, najbolje na svijetu, znadete ga, Jasenovac se zove, zar ne?«

Ravnatelju je istog trenutka bilo jasno da prijava mora da je istinita - Anitino je raspoloženje poznavao - kao što mu je bilo jasno da tu istinu neće priznati agentima.

»Vidite gospodo, ja sam stari borac za hrvatsku državu, ali sam uz to i stari liječnik«. Potom se ravnatelj podiže od stola i zakoračivši, nastavi:

»Meni nije važno samo ono što se kaže, nego je važno i tko to kaže. Sestru Anitu poznajem već duže vrijeme. To je osoba psiholabilne prirode, kako mi to liječnici kažemo. Neki dan je, na primjer, plakala preda mnom, da doslovce plakala, a znate li zašto? Začudit ćete se. Čula je negdje u gradu, a danas se svašta može čuti, čula je o nekom njemačkom porazu u Africi.

Dotrčala mije i pitala me »što će biti s nama gospodine šefe?« Možda su taj strah i briga i za ono što se zbiva daleko od nje, izrazi nekog bližeg, u stvari njezinog unutaršnjeg, osobnog nemira, izazvanog bog te pitaj čime, što nikakve veze nema, uvjeren sam u to, ni sa kakvom politikom. Ujedno sam ipak siguran: sestra Drobnič nije neprijatelj novog poretka. I ne bi trebalo daje saslušavate. To nije slomilo, a ja ne mogu zamisliti ambulantu bez njezinih ruku. Za uzvrat vam obećajem da ću je po žurnom postupku priviknuti na šutnju«.

Tek pošto su otišli agenti, koji su preko volje primili njegovo objašnjenje, stari doktor je primijetio da se sav tresao od uzbuđenja. U njemu su se tog trenutka oštro sukobljavali liječnik i političar, njegovo profesionalno stajalište i političko opredjeljenje.

- »Sto mu gromova, sestra Anita stalno izaziva i igra se vlastitom glavom«.

Zašto je štititi, iako već zna da njezino političko mišljenje nije i njegovo. Po-

gled mu zaluta k vratima i on se prenu: Anita je radoznalo već virila u njegovu sobu.

»Uđite« - zapovijedi joj. »Radi se o vama. Na tragu vam je policija. Ja sam vas sada zaštitio, ali se ne obavezujem da to činim cijelog života. Zato vodite računa o onome što govorite. Riječi lete, pa ako odlete na krivo mjesto, može doći do katastrofe. Takvo je vrijeme danas. To je sve, vratite se na posao!«

I na konzervatoriju su neki Anitini prijatelji čuli da se policija zanima za nju, pa su poduzeli ono što su mogli da je zaštite. Bilo je i u tom terorističkom ustaškom redarstvu rupa, bilo je mita, trebalo ih je samo pronaći i iskoristiti. Znala je to Anita, kao što je znala i razmjere opasnosti u kojoj se nalazila. Ali besane noći ništa tu ne pomažu. Treba hrabro pritiskati na obarač kao na ruskom ruletu, pa opalio metak ili ne.

Jednog je dana Nada Sremac došla u ambulantu:

»Uzmi ovaj paket, za Brku je«.

Za partizane je, zna se. Znade se i to da su unutra hrana, novci i lijekovi. Na stotine takvih paketa putuje tajnim kanalima u šumu. Neke Zagrepčanke ulažu živote da ih spremne, a druge isto tako da ih otpreme onima kojima su potrebni kao zrak. Anita je na kanalu tajnovitog »Brke« koji svojom staloženošću i spretnošću ulijeva povjerenje.

»Novcima i hranom najviše nam je pomagao inženjer Ivan Havranek«, pripovijedala je kasnije Anita. »Kao voditelj prehrambene zadruge«, bio nam je dragocjeni izvor pomoći. Ali, ustaše su na krvav način zatvorile tu slavinu: otkrivši inženjera kao partizanskog suradnika, bez milosti su ga ubili u Maksimiru. Bilo je to koncem 1942. Tužne godine kada su njemačke trupe bile pod Staljingradom i kada je Goebbels obećavao odlučujuću pobjedu njemačkog oružja.

Upravo je tih dana Ivan Krajačić naredio Aniti:

»Stupi u vezu s doktorom Zlatanom Sremcem. On priprema na Peščenici ambulantu u kojoj bi se liječili naši ranjeni aktivisti. Pomози mu!«

Iz težega u teže. Nije lako kriomice vući pakete ispred nosa ustaških agenata. Ambulanta je ipak bila pripremljena.

Posljednjih dana 1942. godine Anita se našla na životnoj raskrsnici. Završila je Muzičku akademiju i zauvijek se rastala s pozivom medicinske sestre. Još nije uspjela ni da sredi uzbudjenje koje ju je snašlo na toj prekretnici, već je primijetila da njezina diploma posebno zanima njezinog obavještajnog šefa Ivana Krajačića, »Brku«. Naravno, ne zbog muzike već zbog nečeg drugog. »Brki« je trebao kurir za Italiju.

»Možeš li se nekako dočepati inozemstva«, počeo je jednu večer bez okolišenja.

»Da zatražim stipendiju za usavršavanje pjevanja u Rimu?«

»Upravo to. Imamo nekih veza. Do stipendije neće biti teško, ali do pasoša hoće. Bude li trebalo novaca ne ćemo baš pitati - koliko«.

Pristala je, a i kako ne bi: teško je doduše napustiti prijatelje i znance, ostaviti ih u neizvjesnosti i paklu, ali još je teža pomisao da sama može pasti, u ustaški zatvor u Sing-u ili se naći pred užarenom ciglarskom peći u Jasenovcu. Uostalom, čemu razmišljanja? Zadatak je tu i ona će ga izvršiti.

Početkom 1943. godine, kada je studen bila već malo popustila, Anita se zgurala u jedan kupe brzog vlaka za Rim, i nesvrćući pažnju na uniformirana lica što su se stalno muvala po vagonima, mislila je samo na jedno: na Brkino pismo koje je sakrivala u njedrima. U ušima je još uvijek odjekivalo upozorenje:

»Ti možeš pasti policiji u ruke, pismo ne smije«. Upozorenje koje su pratile i riječi ohrabrenja:

»Budi ipak mirna. Pobrinuo sam se da ti se ništa ne smije dogoditi na putu« ...

Ali prijenos izvještaja oduvijek je n^jranjavija točka svakog špijuna. Stoljećima su se obavještajne službe borile da ublaže tu opasnost. Izborile su malo. Anita je to znala i pouzdavala se ne samo u sreću. Zaista, u Rim je sretno stigla. Ali ni drugi dio njezinog zadatka neće biti mnogo lakši. Valja pronaći izvjesnog

signora Luiggia i uručiti mu pošiljku. A sa srednjoškolskim znanjem talijanskog jezika i u ilegalnoj misiji, čovjek se u »vječnom gradu« ne može osjećati kao kod svoje kuće. Pa ipak, sve je bilo lakše no što je mislila, jedino što Luiggi nije imao previše vremena za razgovor. A ona bi bila voljela više nego išta na svijetu da se s njim do sita napriča. Pomirila se sa sudbinom. Ilegalni rad joj ni do sada nije pružao previše nježnosti.

Pa ipak, Anita osama u Rimu neće trajati dugo. Dobivši nalog od Luiggia da malo počeka, a počekati je morala i zbog upisa u konzervatorij, kurirka - obavještajka je sklopila poznanstva s nekim Jugoslovenima u Rimu. Među tim poznanstvima došlo je do jednoga koje će se pretvoriti u romantičnu vezu, pa zatim u ljubav i naposljetku u brak. Zvao se doktor Veljko Mrdenović. Naočit muškarac, 30 godišnjak. Bio je doktor prava i političkih nauka. Znao je stenografiju i dobro je igrao šah. Poznavao je više jezika i bavio se novinarstvom.

Veljkova je osobna avantura bila započela još prvih dana NDH. Imajući ustaše za petama, samo zato što je pravoslavne vjere, mladi i svestrano obrazovani pravnik, bježi u Rim, živi u početku od uštedevine. Nadajući se da će jednog dana vrage odnijeti i fašizam i NDH. Mladom doktoru nije trebalo mnogo pa da primijeti kako se njegova draga bavi nečim ilegalnim.

Otkrivši se, zatim, jedno drugome, ustanovili su da oboje vojuju na istom političkom frontu. A to je vrijeme kad se talijanski fašizam trese u svim svojim temeljima. U Rimu vrije od nezadovoljstava naroda. Režim odogvara još većim nasiljem koje se odražava i u sve češćim i masovnijim policijskim racijama.

I sami upleteni u antifašističke akcije, Veljko i Anita odlučuju da potraže i nabave lažne isprave i Uz pomoć talijanskih prijatelja tu odluku i ostvaruju. Dobili su isprave-na ime Bellini. Ako su se nakon toga malo smirili, vjerujući da su u kakvom-takvom zaklonu, jednog će se dana uvjeriti da su bili u teškoj zabludi.

Musolini je pao, ali su njegovi njemački pokrovitelji sami preuzeli stvari u svoje ruke, okupirali Rim i nastavili pružati žestok otpor savezničkom prodiranju s juga. Na tlu Italije se rasplamsao rat sa svom svojom žestinom. Pa ipak, došao je i dan koji je morao doći.

Savezničke trupe bile su na domak Rima. Hitlerovci su se spremali na uzmak. Na ulicama »vječnog grada« sve češće su odjekivale bombe talijanskih partizana i drugih antifašističkih boraca. A Nijemci su sve češće i sve masovnije strijeljali taoce i život u Rimu pretvarali u sve teži pakao.

I jednog je jutra naša obavještajka, poslavi svoju služavku Talijanku na tržnicu, odlučila da pospremi i njezin krevet. Napipavši nešto tvrdo u postelji, znatiželjno je podigla madrace i zanimemila od zaprepaštenja. Pred njezinim očima naviknutim na klavijaturu glasovira, blistao se hladni čelik pravog pravcatog njemačkog šmajsera, napunjenog municijom. Kao i svaki čovjek kad se nađe u smrtnoj opasnosti i ona je munjevito shvatila puni smisao onoga s čime se suočila. I odlučila je kao iskusna obavještajka da postupi na jedino ispravan način: oružje je ostavila gdje ga je i našla. Služavki će reći da zajedno s mužem mora na dva dana otputovati iz Rima, no ostane li i dulje, svakako će se vratiti, pa je moli da joj dobro pripazi na stan.

Kada su uskoro savezničke trupe ušle u Rim, Anita je čitav slučaj prijavila antifašističkim vlastima. I stvar je odmah bila razjašnjena. Na saslušanju je služavka priznala da je oružje dobila od jednog njemačkog obavještajnog oficira sa zadatkom da ustrijeli bračni par Bellini, uoči ulaska saveznika u Rim.

Glavni talijanski grad oslobođen je 4. lipnja 1944. godine ali prije toga Anita je doživjela i druga uzbuđenja.

»Moj suprug i ja posjećivali smo u sanatorijumu Forlanini jednu grupicu Jugoslovena koji su se tu bili zatekli na liječenju«, pripovijedala je kasnije. »Duboko me se dojmio i cijelog života urezao mi se u sjećanje tragičan slučaj jednog Crnogorca. Ne znam zašto, ali svojim izgledom kao da me je podsjećao na Njegoša. Svakog sam bolesnika pitala, pa i njega:

»Što mogu za vas učiniti?«

Crnogorac joj je odgovorio:

»Donesi mi kruha da ga se najedem«.

Doista je izgledao izgladnjelo. Kost i koža.

»Tražila sam kruha na crnoj berzi, našla sam ga i odnijela drugog dana u bolnicu. Međutim, Crnogorac je već bio mrtav. Kao da mi se nož zario u srce ...«

I najzad, jednog je dana došao kraj tim tužnim rimskim pričama. Barem je Anita tako mislila. Bio je to dan kad se licem u lice našla u Rimu s članom jugoslovenske vojne misije Jovanovićem. Koliki preokret i kakvog li uzbuđenja! Nakon teških i besanih noći dugog ilegalstva, žena koja je morala da živi dvostrukim životom i nije smjela svojim rođenim prezimenom da se služi, sada je mogla da igra svoju igru. Da bude slobodna. Bacit će svoje špijunsko koplje u trnje i posvetit će se notama i glasoviru. U domovinu će. Od a do ž sve je rekla Jovanoviću, čovjeku koji se još uvijek, lako se to vidjelo, teško navikavao na građansko odijelo, i on joj je, pažljivo je saslušavši, odgovorio:

»Daleko je još Jugoslavija«. I pošto je u njenim očima primijetio da ga ne razumije, nastavio je otvoreno:

»Imamo ovdje važnog posla za vas. Pobjeda nam je nadohvat ruke, ali još nije izvojevana. Borba će se nastaviti i nakon toga što umuknu topovi. Vaš je zadatak sada da tajno pratite strujanje među Jugoslavenima u Rimu. Da pronađete one čije bi upućivanje u zemlju povuklo i druge da to učine.«

»Još i agitatorka da budem!«

»Pa tako nekako. Uostalom u nekim stvarima možete nastupati otvoreno. Iza vas sada stoji vojna misija«.

Bilo je zanimljivo promatrati obavještajku kako je jednog dana dohvatila grupicu Jugoslavena i govorila im:

»Pozivam vas u ime druga Tita da se vratite u zemlju. Oni među vama koji su se u Rimu borili protiv fašizma, neka to sada nastave u domovini. Oni koji su stajali po strani, imaju priliku da se makar i u posljednji čas uključe u oslobodilačku borbu. Pazite dobro, sutra će se od svakoga tražiti račun. Gdje je bio kad je narod ginuo u borbi za goli život. Javite se našoj vojnoj misiji i tražite da vas što prije upute u redove slavne oslobodilačke vojske!«.

Koliko je Anita zasluga što su se Jugoslaveni vraćali u domovinu, teško je reći, tek je istina da su se vraćali i da je obavještajka za taj svoj rad dobila i pismeno priznanje od naše vojne misije.

No, agitatorka će se uskoro vratiti svome starom poslu - obavještajnoj službi. Jednog joj je dana Jovanović došao i rekao:

»Iskoristite muževljeva poznanstva i ubacite se među četnike. Legendu izmislite sami. Na primjer, javno ste na strani partizana, a u duši mrzite komunizam. Ili, ako vam se to ne sviđa, izmislite nešto drugo. Možete i kupiti nekoga među četnicima. Nisu oni tako skupi. Trebamo saznati njihovo pravo raspoloženje i čemu se još nadaju. Spremaju li nešto krupno u skoroj budućnosti? Za taj zadatak ne ćemo žaliti novaca«.

Kako će to ići s četnicima, pitala se Anita. Znala je samo to da se ne plaši skoka u nikakvu rijeku. Usput će paziti i na svoje građansko zanimanje. Neće propustiti ni jednog sata vježbanja kod maestra Luigi Roccia, a vježbat će mezosopranske i altovske uloge.

Mjesec dana kasnije, Jovanović je baca u drugu rijeku:

»Ovaj put ćete zaviriti malo u ustaški tabor u Rimu«.

Doći će na red i drugi zadaci. Bilo bi, naime, smiješno nijekati da našu obavještajnu službu nisu zanimali i saveznici, njihovo mišljenje o nama, njihova stajališta o novim jugoslavensko-talijanskim granicama i tako redom. Valjalo je paziti da nas događaji ne uhvate na spavanju. I Anita je bila jedan od vojnika na tom frontu budnosti i opreza. Nekoliko uspješnih koncerata na Radio-Rimu, pa sudjelovanje na velikoj glazbenoj priredbi u čast savezničkih trupa, nastupi u operi »Ascoli Picceno«, sve joj je to otvaralo vrata u više krugove savezničkih i talijanskih vlasti u Rimu. Sklopljena su poznanstva s ministrima i ambasadorima. U njezinom novom stanu nerijetko se moglo susresti sad ovog ili onog ame-

ričkog ili engleskog pukovnika. Pa i poneke talijanske glave. Ako je dobro pamtila, ono što bi čula, mogla je predati sijaset obavještenja na pravo mjesto. A pamtila je dobro, što se dade zaključiti i iz pismene potvrde koju joj je mnogo godina kasnije dao Jovanović:

»Rukovodeći se političkim potrebama, kao član misije narodnooslobodilačke vojske u Rimu, zadržao sam profesoricu Anitu Drobnič-Mrdenović i njezinog supruga dr Veljka u Rimu, na ilegalnom političkom radu iako su i jedan i drugi bili izrazili želju da ih pošaljem u redove narodnooslobodilačke vojske«. I dalje: »Kao nekadašnji njezin rukovodilac u Rimu, tvrdim da je drugarica Mrdenović u vrlo teškim okolnostima vrlo nesebično izvršavala naše političke direktive. Bila je dobar patriot i komunist«.

Bila je odana i pouzdana kurirka i sjajan obavještajac i to je ostala sve do smrti svoga muža. Tada se vratila u zemlju, ostavivši za sobom život kojega će veliki dio zauvijek biti pokriven velom službene tajne, da jesen života provede u svojoj slobodnoj domovini...

Izo Petričević

ŽIČNE VEZE 1942. GODINE U LICI

U prvoj polovini 1942. godine slobodni teritorij Like bio je veliki. Samo u nekoliko mjesta: Gospiću, Otočcu, Gračacu, Udbini, Perušiću i Lovincu bili su odsječeni i izolovani garnizoni Italijana i ustaša (u Gračcu Italijana i četnika), a sve ostalo je bila slobodna teritorija. Na ovoj teritoriji bili su brojni štabovi i organi vlasti: Glavni štab (i ostala rukovodstva) Hrvatske, štab operativne grupe ličkih odreda, štabovi odreda, okružna i kotarska rukovodstva Partije i SKOJ-a i brojni NOO općina i sela. Svi ovi su za međusobno usklađivanje borbenih i drugih zadataka i akcija koristili dobro organizovanu i pouzdanu kurirsku vezu. Dalji brzi razvoj i zamah NOB-e zahtjevali su, međutim, i veze brže od kurirskih. Stoga se rukovodstvo odmah opredjelilo za izgradnju linija i uspostavljanje telefonskih veza na svim važnijim pravcima.

Stručnih kadrova nije bilo. Svi oni koji su radili na poštama u kotarskim mjestima i na održavanju linija, ili su ostali u tim mjestima, ili nekamo drugdje nestali. Stalno, većinom dvožične linije, koje su do rata postojale između pošta u kotarskim mjestima, bile su, uglavnom, porušene. Rušenje je izvršeno sa ciljem da ih neprijatelji (Italijani i ustaše) ne bi koristili, a bilo je mnogo i samozvanih »rušilaca« seljaka, koji su odnosili žicu i stubove za nekakve svoje potrebe. Nije bilo ni stručnih kadrova, ni materijala za gradnju novih žičnih veza.

Stoga je već u aprilu mjesecu 1942. u Donjem Lapcu organiziran prvi kurs za veziste patrizane. Cilj kursa je bio da svoje polaznike osposobi za izgradnju i održavanje stalnih žičnih vazdušnih linija. Sakupljeni su omladinci između 14 i 18 godina iz partizanskih jedinica i dobrovoljci iz lapačkog kotara. Rukovodilac kursa i nastavnik bio je Bude Bogdanović. Imali smo dva telefonska aparata, nekoliko baterija, telefonske žice, izolatora i nekog običnog alata. Sve što nam je Bude praktično pokazivao kako se šta radi: vezivanje, priključivanje, uzemljenje, lengerisanje, zatezanje, izolacija i drugo, ponavljali smo za njim i svi dobro radili. Kada nam je, međutim, govorio o struji, čini mi se, nisam ništa razumijevao, samo sam pamtio ono što se moglo zapamtiti, bez poimanja suštine. Tako su i ostali, jer niko od nas nije imao više od četiri razreda osnovne škole i o struji do tada gotovo da nismo znali ni da postoji. I unatoč tome kurs je dobro napredovao, jer smo sa puno volje i zalaganja radili po cijeli dan, ali je u svemu ipak odlučujuće bilo znanje, iskustvo i upornost druga Bude.

Po završetku kursa podijeljeni smo u dvije grupe. Jedna grupa je ostala u Donjem Lapcu da bi gradila linije u njegovoj okolini, a druga je upućena u štab odreda u Korenicu. U ovoj grupi bili su drugovi: Rade Vladetić, Stevo Tišma, Rade Burumdžija, Jovica Blanuša, Rade Balać, Branko Mančić, Milan Vukša, Simo Rašeta i ja. Kad smo se javili u štab odreda, dočekao nas je već ranije određen zadatak. Zadatak je bio da izgradimo stalnu liniju telefonske veze od Korenice do Preboja (oko 15 km). Ispred Preboja su bili borbeni položaji dijela odreda prema Ličkom Petrovom Selu, koje je bilo u posjedu ustaša i ispred koga su (prema Preboju) bili ustaški borbeni položaji. Materijal za gradnju ove linije trebalo je tek nabaviti, a on se nalazio baš na prostoru između Preboja i Ličkog Petrovog Sela, između dva borbena položaja, ili, kako se to običava reći, na »ničijoj zemlji«. Tu je do rata postojala četveroparična stalna vazдушna linija i do ovog našeg dolaska, na sreću, uglavnom, ostala čitava. Trebalo je nju najprije dići, ukrasti, oteti, pa tek onda graditi novu.

Akcija skidanja i izvlačenja linije predstavljala je pravi poduhvat. Sakupljen je veliki broj ljudi i omladine iz okoline Korenice. Nosili su testere, sjekire, kram-pove, kliješta i druge alatke - koje šta imao, a određni broj je dovezao i konjske ili volovske zaprege. Jedinice odreda su se te noći spustile do samih ustaških položaja i odatle štatile akciju. Mi, vezisti, smo se uspuzali na nekoliko krajnjih stubova, na zadnjem stubu (do ustaša) presjekli žice, a na ostalim ih odvezali od izolatora i spustili na zemlju. Dalje odatle, prema Preboju, uz svaki stub su bila po dva do četiri čoveka (omladinca). Oni su na dati znak oborili (pretesterisali ili presjekli) svoj stub i oslobodili žice od izolatora. Na drugi znak nastalo je zajedničko izvlačenje žica uz brdo prema Preboju. Ono je, uz veliko naprezanje i uzvikivanje »o ruk«, trajalo cijelu noć. Mi, vezisti, smo skidali izolatore i nosače i otpremali dalje. Ujutro smo na Preboju imali dovoljno materijala za gradnju nove linije.

Novu liniju smo počeli graditi istog jutra. Seljaci su zapregama razvozili materijal duž trase, sjekli i razvozili nove stubove, omladinci kopali rupe, a mi vezisti nastavljali žice, učvršćivali izolatore i obavljali ostale »stručne« poslove. Postavljali smo samo jednožičnu liniju. Dvožičnu liniju niti smo znali postavljati, niti smo za to imali dovoljno materijala. Kroz šumu (na ovom terenu je bilo dosta šume) izolatore smo postavljali na živa stabla: bukve, jele i hrastove, jer smo time dobijali u vremenu. Stubove smo postavljali samo na goleti. Za četiri dana linija je bila izgrađena i veza uspostavljena. Na Preboju u jednoj kući bio je telefonski aparat, a u Korenici mala telefonska centrala. Ova prva veza je, na žalost, bila vrlo kratkog vijeka. Za nekoliko dana ustaše su izvršile neki obilazni prodor na Preboj. Naš telefonista je, kao i ostali iznenađeni, pobjegao, a ustaše su, pored ostalog, i telefon razbili u komadiće. Ustaše su ubrzo protjerane, ali mi telefon nismo imali. Prošlo je skoro dvadesetak dana dok je drugi telefon odnekud nabavljen i veza je ponovno radila. Ova linija je bila od velike koristi kasnije, za vrijeme 4. neprijateljske ofanzive, a sa neznatnim prekidima radila je i do kraja rata. Ona se uklapala u, kasnije nastalu, čitavu mrežu telefonskih veza, ali ja i moji preživi drugovi najviše se sjećamo ove linije, jer je ona bila naš PRVENAC.

Drugu liniju smo gradili od Korenice do sela Šalamunića u Krbavskom polju, gdje se u to vrijeme nalazio štab operativne grupe ličkih odreda. Materijal za ovu liniju smo uzeli iz posjeda željezničke pruge na relaciji od Gračca do mosta Benderà i zapregama dovezli na novu trasu. Ovdje smo na cijeloj trasi morali postavljati stubove, jer nije bilo šume. Rad je bio težak, naročito preko Krbavskog polja. Za ispomoć su nam poslali 20 Italijana - zarobljenika. Među njima je bio i jedan električar - vezista, koji je sa sobom donio i penjalice i pojas za penjanje na stubove. Zvali smo ga Kambi. Bio je vrlo stručan, vješt i vrijedan i od njega smo svi mnogo naučili. Penjalice su nam mnogo olakšale i ubrzale rad. Mi smo se do tada na stubove penjali samo puzanjem, pa smo pored napora i sporsti, brzo ostajali bez pantalona, jer bismo ih poderali. Po završetku ove linije, dali smo penjalice u partizansku radionicu u Bijelim Potocima kao uzorak da nam ih više izrade. I zaista, iz radionice smo ubrzo dobili nekoliko pari penjalica

i pojaseva. Bile su slabije i neuglednije (teže) od onih italijanskih, ali su dobro služile. Za vrijeme gradnje ove linije bolje sam upoznao italijanske vojnike i korigovao svoje ranije mišljenje o njima. Naime, vidio sam da su to mahom obični ljudi, radnici, da vole život i šalu i da su im fašizam i rat nametnuli silom. Naravno, Kambi bio privržen idejama naše borbe i slobode i on je u našim jedinicama veze pouzdano i vredno izvršavao sve zadatke do kraja rata.

Sledeću liniju smo gradili od Šalamunića preko Srednje Gore do Mogorića. To je bila linija duža od 30 km. Dugo smo je gradili. Išla je kroz šume, a najviše preko raznih dolina, vrtača i vrlati. Gdje se god moglo, izolatore smo postavljali po drveću, pa nam se dešavalo da je negdje preko doline ili vrtače raspon žice iznosio i preko 200 m. Materijal za ovu liniju digli smo iz posjeda željezničke pruge na relaciji Medak - Lovinac. Odmah po završetku ove linije, izgradili smo i liniju od Korenice do Bijelih Potoka, gdje se neko vrijeme nalazio Glavni štab Hrvatske. I ova linija je radila do kraja NOR, jer je u Bijelim Potocima bila stal na baza (bolnice, radionice i drugo).

U drugoj polovini (ujesen) 1942. od naše grupe formirana je četa za izgradnju i održavanje telefonskih veza. Komandir čete je bio Đuro Stoisavljević, a komandiri vodova Mane Đerić i ja. Tada je u četvu došlo dosta mladih boraca, među kojima je bilo i omladinki. Sjećam se da su u moj vod tada došle: Mira Šput, Dara Uzelac, Milka Lukić i Dragica Uzelac. Drugarice su se brzo osposobile za telefoniste. Pri gradnji i opravci linija one su obično ostajale na krajnjim stanicama, ili su vršile proveru ispravnosti i kvaliteta linije sa raznih tačaka. Uvijek smo ih pošteđivali od težih radova, kao što su: kopanje rupa, raznošenje stubova, razvlačenje i zatezanje žice i dr. Za njih je, međutim, bilo puno onih »sitnih poslova«, bez kojih se, takođe, nije moglo. U radu smo bili tako uigrani da nije trebalo ni naređivanja, ni raspoređivanja. Svako je znao svoj posao i obavljao ga najsavjesnije i najbrže što je mogao. Bili smo jedinstveni i složni kao najuzornija porodica.

U toku borbi za oslobođenje Bihaća i njegove okoline mi smo užurbano gradili nove linije. U tom periodu izgradili smo linije: Preboj - Ličko Petrovo Selo (onu koju smo ranije rušili), Ličko Petrovo Selo - Rakovica - Slunj - Cetinograd - Velika Kladuša. Ove poslednje je bilo lakše graditi, jer ni stare, predratne linije pošte nisu bile jako porušene, pa smo vršili dogradnje i opravke. Zatim smo gradili liniju od Ličkog Petrovog Sela preko Zavalja za Bihać. Od Bihaća smo gradili i popravljali liniju prema Bosanskom Petrovcu i u selu Lipa se susreli sa Krajišnjicima, koji su istu liniju gradili od Bosanskog Petrovca prema Bihaću. Vezisti - Krajišnici su u Krajini, isto kao i mi u Lici, već bili povezali mnoga značajnija mjesta, komande i baze. Tako je u vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a veliki teritorij Like, Bosanske krajine i Korduna bio povezan u jednu cjelovitu mrežu telefonskih veza. Istina, ove veze su bile slabog kvaliteta, radilo se samo telefonom i čujnost na pojedinim dionicama bila je jedva razumljiva, ali su ipak udovoljavale svojoj osnovnoj namjeni. Ovim vezama su se koristile vojne komande, organi vlasti, rukovodstva Partije i SKOJ-a i mnogi drugi. Neke od ovih veza djelimično su bile porušene i oštećene za vrijeme 4. neprijateljske ofanzive, ali su kasnije opet popravljene i služile su za sve vrijeme NOR-a.

Bozo Rašeta

ILEGALKA I KURIR

Već kao srednjoškolka družila sam se gotovo isključivo s naprednom omladinom, većinom s tehničkog fakulteta, na koji se i ja nakon mature upisujem (kemijski smjer). Posebno sam dugo godina drugovala s Bracom Nemetom, tako da sam bila član tada nerazdvojnog društva s mog fakulteta: Zvonka Rukavine,

braće Špalj, Riža Rihtera, te Nika Tomića, zatim Alfreda Jaegera, Branka Semelića i mnogih drugih.

U tom periodu sudjelovala sam u svim ondašnjim akcijama od priprema i izbora u studentskim udruženjima, sudjelovanja u demonstracijama, dijeljenju letaka i osiguravanju raspodjele »Novog studenta«, zatim sakupljanju potpisa i pisanju zatvorenici u Lepoglavi, sakupljanju i slanju paketa u zatvore, itd. Prisustvovala sam sastancima KUSP-a,¹⁾ aktivno surađivala u organizaciji drugarskih večeri, kao i izleta. Na zajedničkim izletima uspostavljali su se čvršći kontakti sa studentima ostalih fakulteta, srednjoškolskom i radničkom omladinom, a posebno s grupom Istrana u Zagrebu. Na tim su izletima pjevane borbene pjesme, učvršćivalo drugarstvo. Sjećam se jednog od posljednjih izleta na Sljeme prije rata, kada smo se na povratku razdvojili u nekoliko grupa i svaka je krenula kući drugim putem. Mi, koji smo se vraćali preko »Vile Weis« i Cmroka, prošli smo dobro, dok je grupa, koja se vraćala preko Ksavera bila uhapšena prije ulaska u tramvaj. Neposredno pred rat pojačana je aktivnost, svakodnevno i intenzivno se radi na okupljanju omladine, dijeljenju letaka, sakupljanju oružja i municije, sakrivanju kompromitiranih drugova itd.

Na dan kapitulacije i ulaska Nijemaca u Zagreb mnogi drugovi prelaze u ilegalnost, te održavamo vezu s njima i osiguravamo sigurnija skrovišta. Kao manje kompromitirana, ponovno se pokušavam uključiti na fakultet, gdje zajedno s ostalim (Branko Semelić, Zora Vučilovski s mojeg semestra i neki drugi) radimo na okupljanju omladine, sakupljanju Crvene pomoći, krademo kemikalije u laboratoriju, lijepimo parole i naljepnice sa crvenom zvijezdom, srpom i čekićem po prostorijama fakulteta i Sveučilišta. Učestvovala sam u skojevskim letećim grupama, koje su za vrijeme zamračenja, a prije početka redarstvenog sata dijelile letke i proglose prolaznicima, po kapijama, ispisivale crvenom bojom po zidovima parole i srp i čekić. Sve je to poznato i već opisano od mnogih drugih učesnika ovih akcija.

One nedjelje kada je napadnut SSSR pošli smo s velikom grupom omladine na izlet u Vrbič na desnoj obali Save, preko puta Trnja. Jedan se drug vratio biciklom preko skele na Savi u Zagreb po najnovije vijesti i novine. Sjećam se da se tada odmah održao sastanak i dogovor o najnovijoj situaciji i daljnjim akcijama. Dok smo okupljeni čekali vijesti i diskutirali, na znak naših stražara na nasipu da se netko približava, zaorio se organiziran smijeh pretvarajući nas u grupu bezbrižne omladine i izletnika.

Nastavili smo mobiliziranjem ženske studentske omladine na platformi borbe za ravnopravnost žena, jer je Mile Budak propagirao da žene ne studiraju već ostaju kod kuće. Organizirani su tečajevi prve pomoći od kojih je nekoliko održano u mom stanu. Okupljenim skojevka i simpatizerkama KPJ predavanja i vježbe održavala je dr Kranjc. Redovno sam slušala radio i hvatala vijesti stranih radio-stanica, posebno Moskve i umnožavala ih. Nekoliko drugova bilo je uhapšeno - Niko Tomić, Špaljevi, a nakon jedne provale i prepoznavanja kod bacanja letaka iz tramvaja na Savskoj cesti ugrožen je i Braco Nemet. Preko Zlate Štroser dobio je propusnicu i odlazi najprije u Prijedor, a zatim na Kozaru.

Postepeno sve više surađujem s Brankom Semelićem, koji me upoznaje sa Ivom Srebrnjakom, Ivanom Krajačićem Stevom i nekim drugima. Pomalo prestajem raditi s ostalom omladinom, a s Brankom intenzivno eksperimentiramo sa izradom kapisla, upaljača, detonatora i zapaljive smjese. Nabavljala sam kemikalije u prodavaonama boja i apotekama, a kod kuće i u nekim stanovima radile smo upaljače od staklenih epruveta, zavarenih staklenih kapalica i punili razne kutije pripremljenim zapaljivim smjesama. Sve dovršene upaljače i kutije odnosio je Branko. Jednom smo radili pokuse s nekom smjesom, koja je već u vrlo malim količinama i na najmanji dodir bila strašno eksplozivna. Unatoč svim nastojanjima nismo je mogli tempirati, pa smo nakon jedne detonacije u mojoj kuhinji napustili tu smjesu i jedva se riješili »sirovina« za nju. Pravili smo i upa-

1) Kulturno udruženje studenata pacifista

Ijače od žica i električnih zvonaca, specijalno pripremane za podmetanje eksplozivna ispod željezničkih tračnica.

U to doba dobivala sam intezivriju poduku u konspiraciji i metodama obavještajnog rada od Srebrenjaka. Sjećam se da sam često upravo strepila od sastanaka s njim, jer me je uvijek »saslušavao« da li sam zapamtila što me je ranije podučio, da li to primjenjujem u svom radu. Uvijek me je iznenađivao nečim novim, kao i instrukcijama o ponašanju, izoštravanju opažanja, zbunjivao me iznenadnim promjenama tema kod mimoilaženja s prolaznicima, načinom sastajanja i dogovaranja, trikovima pri izbjegavanju agenata. Iako prilično zbunjena i prestrašena svim ovim uputama i zahtjevima nisam prestajala s aktivnostima, već obratno, svakim sam se danom osjećala sve sigurnija. To je bila veoma dobra škola za sav moj kasniji rad.

Nakon hapšenja Srebrenjaka, njegove drugarice i Pavice Peršić, odlaska Branka Semelića u partizane u prosincu 1941. godine, iako se gotovo svakodnevno sastajem čak i po nekoliko puta sa Stevom, meni se činilo da sam nedovoljno aktivna i nekorisna. Preko omladinske organizacije s kojom nisam nikada prekinula vezu i povremeno surađivala, tražila da me zaduže nekim konkretnijim i većim zadatkom. Tada me jednog dana Joža Manolić dovodi kao kurirku na vezu drugu Stevi ne znajući da se s njim poznajem i viđam. Naravno da me je nakon toga »susreta« drug Stevo izgrdio i zabranio mi je aktiviranje preko omladine gdje su bile sve češće provale i hapšenja. Već sam ranije za Stevu vršila razne zadatke, održavala vezu s MK (Lutvo Ahmetović), prenosila poštu kuririma za Zemun, poruke Loli Ribaru, održavala veze dok je on odlazio iz Zagreba i ponovno dolazio. Sjećam se da sam pakovala minijaturne poruke, pisane sićušno na cigaretpapiru u tube paste za zube, u cigarete i si.

U to vrijeme održavala sam vezu sa Dragutinom Sailijem Konspiratorom.²⁾ Isprva me zvao »Mala«, mnogo sam od njega naučila, jako me je volio i često me vodio na sastanke s drugovima ne terenu, kamo smo oboje išli na biciklu, a ja sam služila za kamuflažu. Kada su uhapsili Dragicu Končar, pomagala sam u sakrivanju i čuvanju malog Rade kod Pepice Saili.³⁾ Njezin bicikl odvezla sam svojoj kući i obojila drugom bojom. Unatoč opomenama, da bi ga netko mogao prepoznati, često sam ga koristila prije nego sam ga predala dalje. Tom prilikom mi je Konspirator nadjenao ime Dragica i pod tim imenom ostala sam do kraja rata. Konspirator je bio veoma pažljiv i uvijek spreman da pomogne. Sjećam se da sam jednom u razgovoru spomenula kako nemamo u kući soli. Slijedeći put mi je na sastanak donio paket od 2 kg, jer se pored svih zadataka i sastanaka sjetio i toga.

Nakon ofenzive na Kozaru, dolazi preko Save Ivo Marinković⁴⁾ i ja sam ga dočekala i prihvatila na javki u Padovčevoj ulici. Isprva je bio nepovjerljiv, jer sam izgledala vrlo mlada i nepodesna za zadatke, koji su mi bili povjereni. Nakon što me je bolje upoznao i provjerio na radu postajem njegov lični kurir sve do njegovog hapšenja.

Kako su mi ujesen 1941. godine zabranili polagati ispite na fakultetu, jer nisam bila pozitivno ocjenjena od studentskog ustaškog rukovodstva, prekinula sam studij i posve se posvetila radu u NOB-i. Za ovu doluku imala sam i materijalne mogućnosti, jer me je izdržavao otac.

Stanovala sam, takoreći, u centru grada, u Haulikovoj ulici broj 4 na drugom katu. Stan nije bio kompromitiran, a položaj je bio vrlo prikladan zbog mnogih mogućnosti prilazerlja (od Zrinjevca ili kolodvora, Preradovićeve ili Mihanovićeve ulice, Kumičićeve ili današnje ulice Osmog maja itd.). Pored toga, imao je vrlo zgodan tlocrt. Tri su sobe imale prozore na ulicu, a jedna na dvo-

2) Bio član CK KPH i član Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku.

3) Malog Bracu, sina Rade Končara sekretara CK KPH, osim Pepice Saili odga jale su još Tonka Krležu, zatim Katica i Štelica Piskač.

4) Profesor. Imao je pseudonim Slavko. Bio je član Biroa CK KPH i rukovodilac Povjerenstva CK KPH sa sjevernu Hrvatsku. Uz pomoć provokatora uhvatila gaje ustaška policija u Zagrebu i ubila početkom 1943. g. Za narodnog heroja proglašen je 26. srpnja 1945. godine.

rište, bile su i međusobno povezane vratima, tako da se moglo njima kružiti preko kupaone i hodnika. To smo često koristili prilikom sakrivanja i boravka ilegalaca u našoj kući, kada bi nas iznenadile posjete nepoželjnih rođaka ili znanaca, pa čak i kod racija po stanovima.

U tom su se našem stanu sakrivali Niko Tomić i Vladimir Nemet od časa ulaska Nijemaca u Zagreb do uspostavljanja veza za sigurnija skloništa. Kada je bilo nužno dolazili su i sakrivali se ili prespavali noć dvije mnoge moje kolege s fakulteta (Srbi Vojvođani i Zidovi), a i drugi (Zvonko Rukavina, Volga Budak, Radetić ...). Tu je održano nekoliko sastanaka omladinskog rukovodstva, kojima su prisustvovali Slavko Komar, sestra mu Iva (Maja), Vicko Raspor, Milka Kufrin, Trinajstić, Buba Jančić, Fumica Sedmak i drugi, kojih se više ne sjećam, a nekima nisam ni znala ime. Kod nas su se često zadržavali mnogi drugovi između dva sastanka, kako se ne bi previše kretali ulicama, na primjer Branko Semelić, Joso Kulušić i drugi. Iz tog su stana 4. kolovoza 1941. godine na akciju u Botanički vrt otišli su Tvrтко Seljan Guba i brat mu Dragan. U stan su mi dolazili Srebrenjak, Sadi, Krajačić, Milan Mišković,⁵⁾ Norbert Veber⁶⁾ i drugi, no najviše su u njemu boravili i često noćivali za svojeg boravka u Zagrebu Ivo Marinković Slavko i Lepa Petrović Zina.⁷⁾

Radi sigurnosti pri dolaženju u stan, koristili smo razne znakove, na primjer napola spuštena (naherena) roleta određenog prozora, cvijeće u prozoru, trake zbog zaštite od bombardiranja naljepljene na križ po staklima. Pored toga i na samim ulaznim vratima stana naljepnice tadašnje »zimске pomoći« bile su učvršćene na posebno dogovoren način. Sve je to osiguravalo da drugovi ne nalete na zasjedu. Stan je na taj način korišten sve do hapšenja mog oca 10 srpnja 1944. godine i mog odlaska na oslobođeni teritorij.

Mom ocu je sve bilo poznato, a on je takvo stanje podržavao, no majka se strašno bojala i strepila od svakog ovakvog »novog gosta«, uvijek je pitala koliko će ostati i što da kaže, ako je tko pita za njih. Moja baka, koja je inače s nama živjela, privremeno je odselila mojoj tetki kojoj je muž poginuo za vrijeme bombardiranja Beograda, tako daje bilo dosta prostora kako za boravak, tako i za sakrivanje raznih materijala. Brat mi je bio dječak, ali je često pomagao u sakrivanju i prenošenju materijala i poruka. Moram napomenuti daje moj otac neovisno od mene radio za NOP na svom sektoru (zbog čega je i uhapšen). Većinom se to odražavalo u sakupljanju lijekova, sanitetskog materijala, oružja i metaka, prodaja obveznica zajma. Međutim, neki put sam i ja na neko vrijeme pohranjivala razne kovčuge, torbe i omote, za čiji sadržaj nisam ni sama znala. Više od godinu dana čuvala sam dva kovčuga sa rukopisima Vladimira Nazora, dnevnicima uvezanim u kožu i mnogim bilješkama. Kasnije sam ih predala dalje na čuvanje drugim preko MK. *

*

ic %

Čitavo razdoblje od 1941 do 1944. godine, naš je stan bio sačuvan i siguran. Tko je bio uhapšen, a znao je moju adresu nikada me nije odao. Kod kuće nisam spavala samo tada, kada je došlo do provala i nekih hapšenja za svaki slučaj da me netko ne prokaže, te da me ne bi slijedili do kuće. Ja sam se uvijek na neko vrijeme sklanjala ili kod kolegice s fakulteta Zore Vučilovski iza remize na Trešnjevci (do njenog hapšenja), ili kod svoje školske drugarice Belić-Pilko Zore na Mažuranićevom trgu 2 ili kod obitelji Hršak u takozvanoj Kukovićevoj kući koja je imala više od četiri ulaza, dok Božena Hršak nije uhapšena i ubijena. Njezina sestra Vera otišla je u partizane, a do tada je bila moja kurirka.

5) Instruktor Povjerenstva CK KPH za Zagreb u prvoj polovici 1944. godine.

6) Instruktor Povjerenstva CK KPH za Zagreb u drugoj polovici 1944. godine.

7) Clan Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku od studenog 1942. do rujna 1943. godine. Zatim rukovodi partijskom organizacijom Zagreba preko MK do kraja prosinca 1943. Izlaskom iz Zagreba primila je dužnost organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPH za sjevernu Hrvatsku (hrvatsko Zagorje i Bilogora).

Po prirodi svojih zaduženja mnogo sam se kratala gradom i često izlazila iz kuće. Koristila sam mjesečnu tramvajsku kartu, što mi je bilo vrlo potrebno i korisno kod čestih mijenjanja vozila i smjerova. Za obilazak udaljenih mjesta sastanaka ili obilaska javki najviše sam se koristila biciklom. U najkraćem roku znala sam iz Črnomerca doći na sastanak u Heinzelovu ulicu ili iz Trnja u sjeverne dijelove grada. Kao kamuflažu čestih izlazaka i nošenja torbi i cekera (najviše zbog susjeda u kući) koristila sam se pričom o nabavci namirnica ili honorarnim radom za mog strica iz Osijeka. Naravno da smo svi, kod tog cirkuliranja i ugovaranja sastanaka izbjegavali »zabranjene zone« (Gornji grad, Tuškanać itd.), zatim mjesta na koja smo bili upozoreni da su posebno pažena od agencija ili gdje su često vršene racije (Jelačićev trg, željeznička stanica i si.). Pored iznenadnih racija često su nas ometale i »uzbune« zbog aviona, jer su tada zabranjivali kretanje po gradu dok uzbuna ne prođe, čak su nas tjerali u skloništa, što je bilo vrlo nezgodno i onemogućavalo je točnost dolaska na sastanke i skrivanje kompromitirajućeg materijala koji smo nosili uza se. Tada su se koristili kontrolni sastanci, koji su redovno bili ugovoreni na nekom drugom mjestu nakon pola sata ili na istom mjestu u drugo vrijeme.

Pored velikog opreza i pažnje da me netko ne slijedi mnogo mi je pomoglo što sam se često prema potrebama i prilikama »prerušavala«, tj. mijenjala odjeću i frizuru (kosu nisam nikada bojila). Bilo je često dovoljno obući majčin kaput, staviti cipele s visokom petom pa da se potpuno promijeni izgled i hod, te bi teško bilo prepoznati djevojku, koja je to isto jutro na biciklu s maramom na glavi prošla tom istom ulicom na javku. Ponekad mi je promjena izgleda tako uspjela, da me nisu prepoznavali ni najbliži suradnici i prolazili pored mene misleći da nisam pravovremeno došla na sastanak. Uvjerena sam da i tome mogu zahvaliti da sam ostala nezapažena i neotkrivena. Intenzitet sastanaka i održavanje kontakata zahtijevalo je u to doba i veliku izdržljivost, ali i dovitljivost i spretnost. Mislim da sam u tome već u prvim danima rada pokazala dovoljno upornosti i inicijative, te su me drugovi predložili na tako odgovorni zadatak kurira pri Povjerenstvu CK KPH u Zagrebu.

*
* *

Drugovi Stevo, Konspirator, Slavko i Zina znali su moj stan i gdje me mogu naći, a ja sam poznavala mnoge, naravno ne sve, njihove »baze«, odnosno stanove gdje su znali prenoćiti, boraviti i gdje bi im mogla odnijeti poštu ili poruku ako je bilo hitno. Mnogo adresa je izbrisano iz sjećanja, ali nekih se i još danas dobro sjećam. To su, na primjer, stan arhitekta: Branka Bona u Martičevoj ulici; stan arhitekta Andrije Mohorovičića⁸⁾ na Tomislavovom trgu; stan Olge Iveković-Kubović u Crnčićevoj ulici i Kubovića u Boškovićevoj ulici; stan u Hercegovачkoj ulici; atelijer ing. Dragana Carića Ozrena⁹⁾ vjerojatno na uglu Boškovićeve i Petrinjske ulice. Kod Stipetić Petra (tada Medveščak 6) izvjesno vrijeme je Ivo Marinković - Slavko ležao bolestan. Zatim, stan Slavka i Katice Kolarec u Kučerinoj ulici. Kuća Drage Čoklice na Oboju bila je godinama javka i baza za boravak, osobito preko subote i nedelje.

Znala sam se prilično služiti pisaćim strojem i tako pisala mnoge dopise i izvještaje za Sailija, Slavka i Zinu. Kada je što bilo hitno tipkala sam i po cijelu noć u kuhinji, koja je bila malo izdvojena od stambenih dijelova stana. Da bi malo prigušili zvuk stavljali smo pod stroj deku. Prsti su mi se često kočili i trnuli od pisanja bez odmora i hladnoće u nezagrejanoj prostoriji.

Nakon preuzimanja materijala i pošte, koje sam primala preko kurira iz okružnih komiteta, Druge operativne zone ili Glavnog štaba Hrvatske, obično sam

8) Rukovodio obavještajnom službom 1944. godine.

9) Rukovodio obavještajnom službom 1943. godine. Zatim je formirao udarne grupe i bio njihov rukovodilac. Poslije Perice Dozeta bio je izvjesno vrijeme politički sekretar MK KPH Zagreb.

ga donosila kući gdje su ga Slavko, a kasnije Zina pregledavali i određivali daljnju namjenu. Sjećam se da su neko vrijeme redovno dolazile veće količine štampe iz Agitpropa CK Hrvatske (»Borba«, brošura Jasenovac, »Omladinski borac«, razni leci, proglasi i slično, zatim »Glas hrvatskog Zagorja« itd.). Sve sam to s vremena samostalno raspodjeljivala za okružne komitete, pravila omote (pečatila s ruskom kopejkom). Uvela sam čak i popratne dopise i reverse kojima su mi partijski komitete potvrđivali prijem. Tada sam to raznosila na sastanke kuririma ili na javke gdje su to oni preuzimali. Žao mi je da se izgubilo pismo, kojim me je tada drug Kultura (Otmar Kreačić) pohvalio za točnost i ekspeditivnost, jer mi je to priznanje mnogo značilo.

Uz redovne sastanke za održavanje veza, drugovi su me često zaduživali i nekim drugim zadacima. Uz pisanje i šifriranje, ponekad sam trebala izvršiti neke posebne nabavke, kao na primjer neke specijalne lijekove, nabaviti ili popraviti stakla za naočari nekome sa oslobođenog teritorija, razviti filmove kod povjerljivih fotografa (sjećam se filmova sa slikama Milke Kufrin sa puškom, Vladimira Nazora kako govori na nekom zboru, ranjenog Francetića u bolnici i dr.). Ponekad je trebalo nabaviti lažne dokumente i propusnice, a neki put sam i ja dizala propusnice na svoje ime ili nekog od rodbine. Nabavljala sam odjeću i šivala rance za one koji su odlazili u partizane, kao i ilegalce. Jednom sam odnijela u stan druga Čoklice odijelo za Svetozara Vukmanovića Tempa kada je prolazio kroz Zagreb. Često sam raznosila poruke ili pisma s oslobođene teritorije (na primjer obitelji Bakarić, Semelić, Nemetovima i dr.) kao i poruke koje smo primali iz zatvora ili logora rodbini ili znancima. Štamparski ciklostil papir, boje i matrice nabavljala sam u velikim količinama u knjžari Radić na Iličkom trgu, gdje je radila Vera Plašč. Na teren smo slali papir i naliv pera, a gumene rukavice za liječnike nabavljala sam preko jedne drugarice koja je radila u tvornici »RIS«. U više navrata primila sam od Meri Afrić-Sembera omote sa šminkom, perikama i maskama za glumce na oslobođenom teritoriju, a koje se dobivalo iz Hrvatskog narodnog kazališta.

Jedan od takvih vanrednih, a veoma delikatnih zadataka, bio je i održavanje veze s Vladimirom Nazorom i Goranom Kovačićem, za vrijeme priprema njihovog odlaska u partizane, kao i redovni obilazak Nazorove sestre nakon njegovog odlaska. Njihov odlazak bio je nekoliko puta odgađan i za to vrijeme sam se redovno sastajala s Goranom, a Nazoru sam odlazila u kuću u Gregorjančevoj ulici pod izgovorom da sam sestra-bolničakra, a da se on dobro ne osjeća. Uputio me je i u neke administrativne poslove, koje sam umjesto njega, da bi se prikrilo njegov odlazak, obavljala. Odnijela sam na vezu, koliko se još sjećam, za Zumberak, dva kovčega njegove robe, ali ne znam da li ju je ikada našao. Isto tako sam ih ispratila na odlasku preko mitnice, kao i Sailija i Maljčika, noseći neki užasno teški teret u kutiji od harmonike. Međutim, glavni zadatak koji sam obavljala bio je redovno održavanje veze sa terenom preko javki i kurira.

*
* *
*

Od 1942. godine do odlaska u partizane redovno sam održavala vezu s okružnim komitetima Zagreba, Čazme, Varaždina, Krapine, Pokuplja, zatim GŠH - CK KPH, Drugom operativnom zonom, Mjesnim komitetom Zagreb, a neko vrijeme i kuririma iz Slavonije.

Sa kuririma sam se neki put sastajala direktno i primala poštu iz ruke u ruku, ili su je oni ostavljali na javki, te dolazili u određeno vrijeme po odgovor, tako da ih nisam ni vidjela. U pravilu nisam znala tko su, samo sam nekima znala ilegalno ime ili nadimak, kao ni zanimanja (osim za kurire iz Zagorja koji su većinom bili željezničari).

Javke su bile ili u raznim prodavaonicama, lokalima, radionicama ili u privatnim stanovima. Po sjećanju mogu navesti trafik u Nikolićevoj ulici (sestre Baković), trafik u Radišinoj (danas Adžijinoj) ulici, mesnicu u Vrhovčevoj (da-

nas Draškovićevoj) ulici, autolakirersku radionicu u drovištu Palmotičeve ulice, krojačku radionicu na početku Petrinjske ulice, krojača u Hirčevoj ulici (Kolar Vinko), radionicu kapa u Ilici (Gredelj), fotografsku radnju u gornjoj Ilici, postolarsku radnju u Balkan-prolazu (Ljudevit Blažičko), tyornicu likera »Baker« u Branimirovoj ulici (Šnidaršić). Od stanova se sjećam Čoklicine kuće na Oboju, stana Kolarčevih u Kučerinoj ulici, Kubovičevog u Boškovićevoj ulici, Emilije Poljak-Cvetko u Padovčevoj ulici br. 4. Mnoge su javke služile za prihvata ili otpremu ugroženih drugova ili ilegalaca kao javka u Sesvetama, preko koje sam ispratila u partizane drugaricu Adžiju, druga Gažija i druge.

Kod dolazaka na javku obavezno su bile dogovorene lozinke i znakovi za eventualnu uzbunu. Unaprijed su bili dogovoreni i razlozi dolaska i porijeklo poznanstva, kako bi u slučaju saslušavanja bili odgovori identični. U trafikama su uz put kupovani cigarete, obrasci i koverta, da bi se prikrilo pravi razlog dolaska, pogotovo kada je unutra bilo kupaca. Blažičko mi je pokrpaio sve cipele, kao i članovima moje obitelji, jer sam kod njega često dolazila. I tu su kao i u stanicama postojali problemi s ostalim namještenicima ili ukućanima, pa je indiferentno držanje uvijek značilo da »zrak nije čist«.

Sa kuririma na cesti ili u drugom otvorenom prostoru sastajala sam se na više načina: sa terencima to je gotovo uvijek bilo dolaskom na biciklu, malo dalje izvan centra grada negdje uz Savski nasip, Radničkoj cesti, Selskoj ili Trnjanskoj cesti, u uličicama Trešnjevke i iza tramvajske remize, na tržnici na Kvaternikovom trgu. Ponekad sam odlazila i izvan tadašnjih zagrebačkih mitnica (u Sesvete, Kustošiju, Vrapče, Remetinec itd.), pa sam radi prikrivanja nosila košaru, kao da idem u kupovinu jaja, luka, živadi i si., a neki put sam vukla čak i harmoniku na leđima, kao da idem na izlet.

Sa vezama u gradu imali smo nekoliko načina sastajanja i čekanja. Rijetko je to bilo stajanje najednom mjestu, osim eventualno »čekanje« tramvaja na nekoj ne previše opterećenom, ali ni pustoj stanici. Prakticiralo se sastajanje susretanjem u određeno i uvijek unaprijed dogovoreno i, naravno, vrlo tačno vrijeme. Polazilo se sa jedne određene točke (tramvajska stanica, crkva, neki spomenik, dućan, park i si.) i kretalo u susret kuriru, koji je dolazio s neke druge polazne točke. Ako se na toj razdaljini nismo sastali, to je već bila vanredna situacija. Neki put vraćali smo se tada po drugoj strani ulice, za slučaj nepredviđenog zakašnjenja ili odlazili tek na kontrolni sastanak. S nekima sam na isti način imala sastanke kružeći suprotnim pravcima oko jednog ili više blokova kuća u mirnijim predjelima grada (Peščenica, Maksimirska, Gornja Ilica itd.). Na isti način bili su ugovoreni i održavani sastanci sa višim vezama i drugovima iz Mjesnog komiteta. Prisjećam se nekih imena ljudi s kojima sam se sastajala: Zlata Štroser, Adela Ivanković, Milena Milidrag, Ema Cekurić, August Čilić, Duje Biluš. Oni su tada vršili razne zadatke i funkcije. Često sam održavala s pojedincima vezu preko njihovih supruga, npr. sa Srebrnjakovom suprugom a preko Zore Ahmetović s Lutvom, preko Ivanke Bakrač s drugom Borisom itd.¹⁰⁾

Isprva sam održavala direktnu vezu s drugovima iz Mjesnog komiteta, okružnih komiteta ili njihovim kuririma, a poštu i poruke prenosila Stevi, Sailiju i Slavku. Kasnije je proširen sistem kurira, negdje početkom 1943. godine, tako da su angažirani još neki kuriri, koji su održavali stalnu vezu sa nekoliko kurira sa terena, odnosno obilazili određene javke dva-tri puta tjedno, a onda poštu predavali meni, a ja opet dalje. Na isti način, ali u obratnom pravcu odlazila je pošta i direktive od Povjerenstva CK KPH okružnim komitetima i drugdje. Na taj način izbjegnute su direktni kontakti i smanjena mogućnost prokazivanja.

S kuririma, uglavnom drugaricama, koje su na vezi imale kurire sa terena ili su obilazile javke, sastajala sam se često, pa čak i po nekoliko puta u jednom danu, ovisno u broju kurira koje su sačekivale, ili o zadacima i situaciji u gradu. Kurirke-srednjoškolke bile su Gita Gselman, Vera Hršak i Milka Čabrajec. Do hapšenja Slavka danomice sam se sastajala s Nevenkom Tepavac, koja je odr-

10) Godine 1943. bio član MK KPH Zagreb.

žavala vezu s GŠH i CK KPH, dok nije uhapšena i ubijena. Anina Tompa nije mjesecima bila veza sa Zinom. Među posljednjima s kojima sam se redovno sastajala prije mog odlaska u Moslavinu bila je Vikica Tučkorić (tada organizacioni sekretar MK) i kojoj sam na odlasku predala sve svoje veze i javke.

S Nevenkom i Aninom imala sam uvijek unaprijed dogovoreno više sastanaka, tako da smo se ponekad znale samo mimoići, jer nije bilo pošte ili nekih novosti. Nismo se ni zaustavljale, a mali pozdrav ili gotovo neprimjetan znak održavao je kontinuitet veze. Predaju pošte i ostalog materijala vršili smo na razne načine, kao što smo se dovijale i za mjesta sastanaka, pogotovo u zimsko doba, kada baš nije bilo prijatno dugo kružiti gradom. Sjećam se da sam se s Aninom Tompa često sastajala u crkvi u Palmotićevoj ulici. Tamo smo »pobožno« kleknule ili sjele jedna blizu druge i bez riječi razmijenile poštu i poruke, a kadkad šapćući »molitve« dogovarale nove sastanke ili izmjene. Male cedulje ili pisma predavaše bi prilikom rukovanja pri »iznenadnim susretima«, pa čak i u rukavicama i mufu, koji bi na isti način vraćale na slijedećem sastanku. Sa Vikicom Tučkorić najčešće sam se sastajala u tramvaju. Imale smo unaprijed dogovoreno vrijeme i stanicu na kojoj ću seja popeti u određeni tramvaj. Na primjer, ulazila bi kod Frankopanske u liniju broj 1. Ona je obično stajala blizu ulaznih vrata, tako da sam je mogla vidjeti, kako ne bih ušla u krivi tramvaj. Gotovo uvijek je to bila prikolica, jer je iz nje bilo lakše iskočiti, a ulazila bih obično među zadnjima, kako bi uočila i izbjegla eventualnu pratnju. Čim me je ona opazila, povlačila bi se pomalo prema sredini kola (onda nije bilo srednjih vrata), gdje bi ju ja stigla i u gužvi neopaženo bi zamijenile torbe. Bile su to potpuno iste platnene torbe, koje su bile i napravljene u tu svrhu. Iako prilično natovarene poštom i štampom na vrhu su bile napunjene salatnom ili povrćem za juhu. Nakon dvije-tri tramvajske stanice, a neki put već na prvoj slijedećoj, ona bi silazila, a ja produžila dalje. Tako smo se sastajale po nekoliko puta, a da nismo progovorile ni riječi. Ako je bilo potrebno usmeno komuniciranje, često smo se sastajale kod Srebrnjaka. Ona je tada dolazila sa svojom kćerkom.

Iako sam sa svim tim drugaricama bila veoma bliska, nije bilo moguće, niti se smjelo uspostaviti intimnije prijateljske odnose. Ponekad smo ipak, kad nije bilo žurbe ili opasnosti, u kraćim šetnjama znale malo popričati. Međutim, detalje o svom ličnom životu nismo iznosile. To smo izbjegavale. Zato je, unatoč intenzivnom svakodnevnom angažiranju, bilo vrlo teško izdržati osamljenost, na koju smo bile prisiljene. Nije bilo moguće održavati stara prijateljstva i drugarstva, a još teže i opasnije sklapati nova. Posebno je to bilo teško, kada su bile velike »provale« ili je bio uhapšen netko od najbližih drugova ili znanaca. Strepnja i iščekivanje od proširivanja provale strah za sudbinu uhapšenih, a kasnije i za njihove obitelji, sve je to utjecalo na raspoloženje i rad. Iako sam već od prvih dana NOB-e gotovo svakodnevno gubila nekog od svojih najbližih drugova i drugarica, nisam se mogla sve do kraja na to priviknuti i svaki put mije bilo teško, pa čak i sve teže i teže. Svaki dan bilo nas je sve manje. Sve je više drugova i drugarica odlazilo u partizane ili padalo u zatvor, ubijano ili progonjeno u logore. Nije bilo lako gledati u oči ocu braće Špalj, lagati Ivanki Vitasović da joj je muž živ, poslije Kerestince razgovarati sa Marijom Vinski, Franjicom Budak, sestrom Nike Tomića itd. Unatoč opasnosti, opomenama, pa čak i zabranama druženja, posjećivala sam povremeno obitelji naših drugova koji su bili uhapšeni ili otišli u partizane (roditelje Branka Semelića, obitelj Rukavina, majku i sestru Brace Nerneta i druge), a održavala prijateljstvo sa Zorom Vučilovski (iako je radila u tehnici) i Boženom Hršak-Katarinom sve do njihovog hapšenja, koja su me jako pogodila. No, za mene je najtragičniji gubitak bio pad druga Slavka.

* * *

Drug Slavko je nakon »provale« u Željezničkoj radionici poveo sa sobom u partizane Matu Rendulića, koji je navodno tom prilikom bio ugrožen. Otišli su

u Moslavinu, gdje je drug Slavko bio na savjetovanju, a Rendulić trebao ostati na terenu ili u jedinici. Po povratku u Zagreb, početkom 1943. godine Slavko je otišao na nekoliko dana na teren u Zagorje. Nevenka Tepavac, koja je umjesto Matije Rendulića, na vezu dobila njegovu sestru, obavijestila me da se u Zagreb vratio Rendulić i da hitno traži sastanak sa Slavkom, radi nečeg veoma važnog. Ne sluteći opasnost Slavko je zakazao sastanak, pa sam to prenijela Nevenki, koja je o tome obavijestila Rendulićevu sestru. Isto jutro došao je iz Moslavine kurir, donio hitnu poštu i svakako želio dočekati odgovor. Obišla sam sve stanove i javke gdje sam se nadala pronaći Slavka, ali uzalud. Svakdje je odgovor bio negativan, da uopće nije bio ili daje otišao i da se neće vratiti toga dana. Budući da nije svraćao ni u moj stan, otišla sam na kontrolni sastanak u Harambašićevu ulicu, na koji je trebao doći nakon sastanka s Rendulićem. Ali, prvi put Slavka nije bilo na sastanku. Sluteći zlo, pod svaku cijenu nastojala sam pronaći Zinu. Iz primljene pošte bilo je vidljivo daje Rendulić sumnjiv kao provokator, ali bilo je prekasno. Na slijedeći sastanak nije došla ni Nevenka, jer je bila odmah uhapšena, nakon što je predala poruku Rendulićevoj sestri. Još mi je danas neshvatljivo, kako su tada preskočili mene, ali očito je Rendulić bio uvjeren da Nevenka drži direktni kontakt sa Slavkom, a naš diskretan sastanak nije bio shvaćen kao karika lancu te veze. Još dugo, dugo progonio me je osjećaj krivnje, iako bez osnove, jer sam bila uvjeren da se ta tragedija mogla izbjeći, da sam uspjela pravovremeno pronaći druga Slavka i uručiti mu poštu, koja bi mu tada spasila život. Svaki takav gubitak, a osobito ovaj, stvarao je veliku prazninu i ostavljao osjećaj potištenosti, ali bio je i podstrek za pojačanu aktivnost i dokazivanje, koji je ponekad bio i izazov sudbini.

* * *

Sama sam nekoliko puta za dlaku izbjegla hapšenje (prilikom pada Nike Tomića na Savskoj cesti, zasjede na javci u Domjanićevoj ulici, ubistvo Jose Kulušića, hapšenja Srebrnjaka i Pavice Peršić, Slavkovo i Nevenkino hapšenje). Prilikom drugog hapšenja moje drugarice Zore Vučilovski bila sam prisutna. Kadgod sam išla u posjetu Nazorovoj sestri, odnosno još prije k njemu, morala sam biti pqsve »čista«, tj. nisam kod sebe smjela imati ništa kompromitirajuće. Kako nisam ponekad stigla odnijeti poštu i materijale kući ili na javku, između dva sastanka znala sam navratiti u automehaničarsku radionicu u Martičevoj ulici, gdje je Zora bila zaposlena kao činovnica. Često sam odvajala interesantniju štampu da je ona pročita i vrati, jer je na taj način prije saznavala vijesti, nego što bi došle k njoj putem njene veze. Tako sam taj dan, na povratku iz Gregorjančeve ulice, na ulazu kroz vrata pretekla dvojicu muškaraca koji su očito nešto tražili. Ušla sam u njenu malu kancelariju u kojoj se jedva moglo kretati i odmah uzela svoju mrežu, koja je visjela na njenom naslonu. Tada su ušla ona dvojica i započela razgovor, dok sam seja malo odmakla. Oni nisu znali koga traže (ime) ali su je očito prepoznali po opisu, jer su izjavili da trebaju baš nju. Ja sam se pozdravila na odlasku, a ona mi je još pružila svitak štampe umotan u papir, koji sam joj ranije ostavila i ja sam izašla. Prolazeći kraj prozora vidjela sam da su u nju uperili pištolje i da ona drži ruke u zraku. Ubrzanim korakom izašla sam u Martičevu ulicu, pa sam zatim iz Glavne pošte u Jurišićevoj ulici telefonirala u radionicu. Javio mi se njen rođak plaćućim glasom i obavijestio me da su je odveli. Budući da sam bila dosta upad.^ o obučena (gojzerice, crvene sokne, kišna kabanica i šal kao turban) popela sam se u Marićevom prolazu na najviši kat i ondje sam nastojala promijeniti izgled. Okrenula sam kabanicu na tamnoplavu stranu, jer je bila dvostruka, vezala šal oko struka da se ne vidi, skinula crvene sokne, iako je bilo hladno, i kod Božene Hršak odmah posudila cipele umjesto gojzerica. Tek tada i nakon dugog obilaženja usudila sam se vratiti kući. Kod kuće zatekla sam Marinkovića kako radi na nekim materijalima i odmah ga obavijestila o tome što se dogodilo, te ga zamolila da odmah ode i da neko

vrijeme ne dolazi. No, on je mirno rekao da sigurno Zora Vučilovski neće progovoriti. Ona me nije odala, iako je zbog mene dobila mnogo batina, jer agenti su posumnjali u njeno objašnjenje da sam mušterija radionice. O tome mi je pričala kada smo se srele nakon njene zamjene iz logora tek 1945. godine. Zbog opasnosti da me Rendulić ipak naknadno ne prepozna, a sumnjali smo da se nalazi u nekoj avijatičarskoj jedinici stacioniranoj na početku Bukovačke ceste u Maksimiru, izbjegavala sam obilazak Oboja, pa i Crnčičeve ulice. Još jednom sam izbjegla hapšenje prilikom posljednjeg susreta sa Matom Rendulićem. Kada je moj otac bio uhapšen, odlazila sam u nekoliko navrata na razgovor s njim u Đorđićevu ulicu, a zatim i u zatvor u Savskoj cesti. Svaki dan donosila sam mu ručak u košari. Međutim, prilikom ulaska u zgradu zatvora mimoišla sam se s Rendulićem, koji je upravo izlazio. On je malo zastao osvrćući se za mnom, ali je na poziv drugog agenta izašao i ukrcao se u prikolicu motora koji gaje čekao. Stojeći u redu za pregled košara, pričekala sam još neko vrijeme, ali sam odmah izašla i odnijela košaru jednom znancu u Petrinjskoj ulici s molbom da on odnese hranu, a ja sam se nakon zaobilaženja hitno vratila kući. Budući daje moj otac bio otpremljen u Jasenovac a stan kompromitiran, na inzistiranje druga Salića povučena sam iz Zagreba i upućena 11. kolovoza 1944. godine u Moslavinu u Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku.

Neda Rukavina-Prohaska

ILEGALCI SU ODLAZILI NA SLOBODNI TERITORIJ U UNIFORMAMA ŽELJEZNIČARA U SLUŽBENIM KOLIMA

Ova moja sjećanja su sastavni dio narodnooslobodilačkog pokreta i narodne revolucije u kojoj sam i sam bio jedan od šarafčića te velike »kompozicije«.

U Karlovcu sam 1940. godine primljen u članstvo KPJ. Mjesec dana nakon tog radosnog i za mene značajnog događaja, brzojavno sam premješten u stanicu Vinkovci na dužnost otpravnika vlakova. Za vrijeme četveromjesečnog boravka u tom velikom željezničkom čvoru tragao sam za partijskom vezom, ali je nisam pronašao, a povezni kartoni nisu tada postojali. (Poslije oslobođenja sam utvrdio da 1941. godine nije tamo postojala željeznička partijska organizacija.)

U Vinkovcima sam upoznao nekoliko dobrih drugova, od kojih mije u naročitom sjećanju ostao vlakovođa Božo Kovačević. Bio je kulturni čovjek, a po svojim filozofskim nazorima »tolstojevac«, koji je viziju pobjede nad fašizmom vidio u trijumfu panslavizma. Posjedovao je malu biblioteku. Cesto sam ga posjećivao, pa smo razgovarali o zbivanjima u zemlji i svijetu. Diskutirajući dolazili smo do zaključka da svaki pošten i rodoljub mora naći svoje pravo mjesto i opredjeliti se u ovoj divovskoj i sudbonosnoj borbi. (Sreli smo se ponovo 1943. godine u ustaškom logoru Stara Gradiška, gdje smo drugovali sve do njegove likvidacije 1944. godine.)

Pored Bože Kovačevića u Vinkovcima sam upoznao Stjepana Sefiragića koji je bio na dužnosti pomoćnika šefa stanice. Vodili smo često otvorene razgovore o političkoj situaciji, pa sam mogao konstatirati da je on antifašista.

Sredinom rujna 1941. godine, neposredno nakon poznate eksplozije u telefonskoj centrali na pošti u Zagrebu u Jurišićevoj ulici, premješten sam na Glavni kolodvor u Zagreb za otpravnika vlakova. Stigao sam navečer i privremeno se smjestio kod sestre Adele koja je stanovala na Trešnjevci. U toku noći Trešnjevka je bila blokirana, a ustaška policija vršila pretres kuća i stanova. Tražili su određene ljude s pošte i budući su utvrdili da u stanu moje sestre nema onih koje traže javio sam se nakon ukinute blokade na dužnost, naravno, sa zakašnjenjem.

Na Glavnom kolodvoru našao sam izvjestan broj kolega s kojima sam se od ranije poznao, kao na primjer Marka Iljadicu, tada pomoćnika šefa stanice, s kojim sam, pored ostalih, dvije godine ranije organizirano radio i djelovao na prikupljanju novih članova - aktivista radničkog pokreta u Udruženju željezničkih činovnika, kao jedne od formi naprednog sindikalnog rada na željeznici. Iljadica je i u novonastaloj situaciji bio aktivan bilo da se radilo o dobivanju informacija o pogledima i »politici« šefa stanice i organa direkcije željeznica bilo da se radilo o određivanju u službu u istoj smjeni drugova kako je nama odgovaralo obzirom na našu političku aktivnost. Pokret je potpomagao i materijalno. Prije mog hapšenja dao mi je revolver s mecima. U Zagrebu sam ubrzo sklopio nova poznanstva s ljudima koji su politički bili napredno orijentirani - u početku zahvaljujući informacijama o ljudima koje mi je Iljadica davao - a također i na temelju razgovora koje sam vodio s njima o zbivanjima u zemlji i svijetu, posebno o vojnoj situaciji na istočnom frontu. Tako sam upoznao slijedeće drugove: Karel Korošec, tada na dužnosti staničnog disponenta na Zapadnom kolodvoru. Često je dolazio i na Glavni kolodvor. Bio je neumoran i neuobičajno aktivan u političkom, organizaciono-praktičnom i konspirativnom radu, a uživao je i autoritet primjernog partijskog radnika. Takav je ostao sve do svog iznenadnog prisilnog odlaska iz Zagreba u drugoj polovici travnja 1942. godine, kada je bijegom kroz prozor iz svog stana na Selskoj cesti vješto izbjegao hapšenje od strane ustaške policije.

Upoznao sam i Miroslava Grahalića, otpravnika vlakova, s kojim sam od prvog dana najviše i najneposrednije surađivao, te mi je otprilike nakon dva mjeseca u jednom razgovoru nagovijestio da ću se uključiti u partijsku organizaciju s napomenom da ćemo imati sastanak, što je ubrzo i uslijedilo; zatim Ladislava Mekinca, električara kolskog osvjetljenja na Glavnom kolodvoru. Budući daje radio u turnusu, a radionica bila na petom peronu, često smo kontaktirali, naročito nakon mog uključivanja u partijski rad; Ivana Radoševića, vlakovođu. Radio je tada u vlakoprtnji, a kasnije kao žurnalista u prometnom uredu na Glavnom kolodvoru i zbog toga smo imali mogućnosti da budemo u stalnom dodiru. Bio je vrlo aktivan u ilegalnom radu, kako u Zagrebu tako i na terenu gdje je imao poznanstva i dobre veze u određenim punktovima na oslobođenom teritoriju. Dragomira Markova, tada školskog instruktora, koji je imao autoriteta kod osoblja zbog svojih stručnih i moralnih kvaliteta. U njegovom stanu početkom 1942. godine održali smo nekoliko konspirativnih sastanaka s grupom simpatizera, usmjerenih na organizirano okupljanje novih aktivista pokreta. Miju Kucija, otpravnika vlakova na Delti u Zagrebu. Već je tada bio vrlo blizak pokretu za koji je ubrzo počeo i aktivno djelovati.

SASTANCI PARTIJSKE ČELIJE I ZADACI

Prvi sastanak partijske čelije Glavnog kolodvora, kojem sam prisustvovao, održanje u stanu Ladislava Mekinca, u Vlaškoj ulici. Članovi su bili: Ladislav Mekinc, sekretar, Miroslav Grahalić, Ivan Radošević, Vlado Cvija i ja. Vlado Cvija je bio otpravnik vlakova stanice Velike Gorice a stanovao na Kanalu u Zagrebu. Na tom sastanku smo se upoznali i poslije smo bili u stalnoj vezi na Glavnom kolodvoru. Ovom sastanku prisustvovao je i Karei Korošec koji je dao pregled situacije u cjelini, ukazivao na nužnost stalne političke aktivnosti na liniji borbe protiv fašizma i organiziranog okupljanja naprednih ljudi, simpatizera i aktivista pokreta. Zatim je naglasio neophodnost najveće konspiracije i čuvanje od eventualnih provokatora. U diskusiji su razmijenjena mišljenja o razvoju događaja i situacije u zemlji, gradu i u čvoru. Svaki pojedinac iznosio je zapažanja iz svoje sredine i svoju djelatnost, zatim s kim kontaktira na političkom planu, kakve stavove zauzima prema pojedinim zbivanjima i koliko je spreman da se uključi u aktivnu političku borbu. Korošec, a zatim i Mekinc bili su uvijek vrlo dobro informirani o svim važnijim zbivanjima, znalački usmjeravali našu aktivnost i pre-

ko njih je išla daljnja partijska veza. O potencijalnim suradnicima i aktivistima vodile su se svestrane rasprave o njihovom karakteru i sklonostima, o njihovom vladanju, društvu, privatnom životu itd. Nikakve bilješke se nisu vodile, ali svaki je dobro sve pamtio. Na narednom sastanku svaki je pojedinac podnosio izvještaj što je izvršio i s kakvim se problemima susreće u svojoj sredini.

Sastanke smo održavali svaki tjedan i to naizmjenično u stanovima Mekinca, Grahalića i kod mene u Bosiljevskoj 39 na Trešnjevci. Sekretara se moralo unaprijed obavijestiti ako pojedinac iz objektivnih razloga nije mogao prisustvovati. Međutim, rijetko se dešavalo da netko od drugova nije prisustvovao sastanku, jer se vrijeme održavanja sastanka podešavalo prema slobodnom vremenu. U stanu smo bili uvijek sami u prostoriji (sobi ili kuhinji), odvojeni od članova obitelji. Donosili smo uvijek na sastanak jedan od željezničkih pravilnika, držali ga na stolu i za slučaj da nas bilo tko pokuša iznenaditi, imali smo unaprijed dogovoreno građivo koje smo »prorađivali«. Dolaskom pred vrata stana pozvonili bi dvaput kratko. Taj znak smo uvijek koristili i o tome upoznali i ostale aktiviste i kurire s kojima smo surađivali.

Vrijeme između sastanaka koristili smo za međusobne kontakte, uzajamno izmjenjivali obavještenja i zapažanja do kojih smo pojedinačno dolazili. Među nama se neodoljivo razvijao i učvršćivao sve snažniji osjećaj lične povezanosti, drugarstva, uzajamnog poštovanja i političke odgovornosti. Iako nismo vodili neke posebne razgovore o praktičnim opasnostima koje nam prijete od klasnog neprijatelja, u mislima su nam one stalno bile prisutne. Ovo je bio jedan od motiva koji je svakoga od nas upućivao na maksimalnu budnost i konspiraciju i inspirirao na međusobnu iskrenost i otvorenost, bilo da se radilo o političkoj aktivnosti, ili o privatnim i ličnim preokupacijama.

Pored stalnog političkog rada uskoro smo pristupili organiziranom prikupljanju oružja i municije, sanitetskog i uredskog materijala, odjeće, obuće itd. Sve smo to pohranjivali na konspirativna mjesta u podrumima i šupama, tj. uvijek izvan stana. I željezni garderobni ormarić u prostoriji kraj prometnog ureda na Glavnom kolodvoru često mi je poslužio kao spremište. Prikupljanje, prenošenje i pakovanje za otpremu iz Zagreba vršilo se na različite prikrivene načine. Na primjer, Cvijin brat dopremao je oružje i municiju s Kanala do mene na Trešnjevku u prikolici motorkotača, a žene su to radile i pomoću dubokih dječjih kolica. Jedan od aktivista u toj djelatnosti kojeg se naročito sjećam bio je Velimir Heski, radnik iz ložionice, koji mi je u više navrata, na unaprijed ugovorenim mjestima u gradu, predavao pakete ili kovčege s raznom opremom. Daljnja otprema iz Zagreba, u onom dijelu ove aktivnosti koliko sam ja učestvovao, išla je preko jednog kurira iz Pušće Bistre, kojeg po imenu nisam znao, a s njim sam se spojio na temelju ugovorene lozinke. Druga veza bila je preko Tomislava Salopeka, radnika ložionice Gračac, koji je povremeno dolazio u Zagreb i odnosio kovčege ili pakete, kao i poštu za Kotarski komitet KPH u Brvnu kraj Gračaca.

Vežu s oslobođenim teritorijem imali smo i preko Blinjskog Kuta, Karlovca i Srpskih Moravica, koje je, uglavnom, održavao Ivan Radošević. Od njega sam preuzeo, početkom 1942. godine, vežu preko željezničke stanice Donje Dubrave u kojoj je radio Zvonko Hršak, kao otpravnik vlakova, i s njime sam se posebno povezo. Ugovorenog dana sastali smo se u stanici Oštarije i utanačili sve pojednosti o načinu sporazumijevanja i prebacivanju drugova iz Zagreba preko Donjih Dubrava. Na relaciji Zagreb - Srpske Mora vice (koje su ustaše nazvale »Hrvatske Moravice«) postojala je telegrafska linija u koju su bile ukopčane sve stanice pa i Donja Dubrava. Kad se ukalaza potreba, telegrafski sam ga upitao: »Ima li Gojko, mesa?« ili: »Ima li jaja, kada i kojim vlakom mogu poslati novac?« Nabavka hrane iz radnih dijelova pokrajine bila je dnevna pojava i potreba u gradovima, pa ovakvi i slični telegrafski razgovori bili su prozaična stvar. Međutim, ova pitanja su značila: da li mogu, kojeg dana i s kojim vlakom uputiti drugove u Donje Dubrave, koje je Hršak, pod ugovorenim lozinkom, prihvatio i preko

veze upućivao na oslobođeni teritorij. Korošec ili Mekinc upoznawali su me nekoliko dana ranije o potrebi prebacivanja grupe iz Zagreba. Kao po pravilu obično su u grupi bila 2 do 4 druga, a izuzetno je ona bila i veća. Kad mi je Hršak fiksirao dan i vlak - a to je bilo 24 do 48 sati ranije - onda smo u Zagrebu dogovorili sve ostale detalje. Ovdje je bilo najvažnije da se sastanak između grupe i mene utanači na 20 do 30 minuta prije polaska vlaka u blizini Glavnog kolodvora: ulaz u Botanički vrt, pored zgrade socijalnog osiguranja, iza zgrade hotela »Esplande« i slično. Za svaki konkretan slučaj bili su utvrđeni vanjski znaci raspoznavanja (novine ili časopis, aktovka ili kapa - šešir u određenoj ruci ili slično) a uz to i lozinka. Ni u jednom slučaju nije bilo problema, jer se svaka strana strogo pridržavala ugovorenog reda i vremena, pa smo se lako »našli«. Ja sam uvijek bio u svojoj željezničkoj uniformi što je u neku ruku olakšavalo cijelu »operaciju«. Da izbjegnem ustaške straže i agente, provodio sam ih kroz prolaze za službeno osoblje - rasporedni, ili telegrafski, odnosno prometni ured - i uvodio u određeni vlak. Usputno sam im davao konkretne upute: kakvom lozinkom će se u Donjim Dubravama obratiti službujućem otpravniku vlakova koji na glavi ima crvenu kapu i koji će ih po vezi uputiti dalje. Grupe, čiji su članovi imali »legalne« propusnice i lične isprave u redu, putovale su u civilnim odijelima, sproveodio sam do garniture putničkog vlaka. Jedna od takvih, u stvari, moja najveća grupa za Donje Dubrave, bila je družina Hrvatskog narodnog kazališta: Ivka Rutnić, Joža Rutnić, Vjeko Afrić, Salko Repak, Zorž Skrigin, Milan Vujnović i Zvonimir Cvija (iz orkestra). Njihov odlazak 22. travnja 1942. godine izazvao je senzaciju u Zagrebu.

Drugove, koji su se morali kriti pred ustaškom policijom, bilo da su već bili kompromitirani ili su kao ilegalci djelovali u Zagrebu, pa su po odluci Partije morali napustiti grad, prebacivali smo obučene u željezničke uniforme. Sakupili smo, naime, među željezničarima nekoliko kompletnih uniformi koje su drugovi oblačili prije odlaska iz Zagreba, a u svom prtljagu nosili su građanska odijela. Ovakve grupe sproveodio sam u službena kola vlaka kod vlakovođe, upisivao ih u putni list kao vlakoprtni odred koji se vraća vezi u domicil ili ide po »svoj« vlak. Prethodno sam ispostavio za svakoga »knjižice za kilometražu« koju svaki vlakoprtilac na putu mora imati, a služi i kao nalog za službeno putovanje i za obračun kilometraže. Knjižice bih prethodno ispunio izmišljenim imenima i žigosao žigom stanice. Članovima grupe savjetovao sam da se za vrijeme vožnje zadržavaju u dijelu službenih kola koji je namjenjen za robu, da glume da su umorni od službe kako ne bi eventualno morali s vlakovođom voditi razgovore o željeznici i službi.

Hršak je uniforme odmah vraćao u jednom kovčegu na moje ime u Zagreb, a ja sam ga kod vlaka podizao, budući mi je unaprijed javio kada će ga poslati. Jedan ključ kovčega imao je Hršak, a drugi ja. Naime kovčeg je uvijek služio grupi za prijenos garderobe i slično do Donjih Dubrava. Jednom mjesečno Hršak je dolazio u Zagreb na razgovore u kojima smo analizirali izvršeno i usavršavali tehniku rada. Tako je veza preko Donjih Dubrava dobro funkcionirala sve do početka svibnja 1942. godine i nije bila otkrivena. (Poslije oslobođenja zemlje za vrijeme mog službovanja u stanici Karlovac potražio me Milan Jaković od koga sam doznao daje on bio veza u Donjim Dubravama između Hršaka i oslobođenog teritorija što u ono vrijeme nisam znao.)

Početkom travnja 1942. godine na sastanku partijske ćelije, koji je održan u mom stanu, došao je i Karei Korošec. On je prisutnima predstavio pridošlog člana - Ivana Kranjčevića (inače električara jake struje ložionice Zagreb). Korošec nam je govorio da treba ići na realizaciju akcija od većeg značaja, da se pripreme već vrše i da ćemo na vrijeme dobiti nužna obavještenja. Naredni sastanak ćelije održan je u stanu Mekinca, ali o akciji nije bilo konkretne rasprave.

ZADACI ZA DIVERZIJE

Prvobitno je odlučeno da se 10. travnja - na godišnjicu NDH - dinamitom digne u zrak željeznički transformator u Branimirovoj ulici. Za izvršioce ove akcije bili su određeni Sadik Sadiković i Ivan Kranjčević, oba električari. Oni su po službenoj dužnosti imali slobodan pristup u transformator i nadgledali njegovu funkcioniranje, koji je bio pod stalnom vojničkom stražom. Dinamit su postepeno donosili i maskirali unutar samog transformatora.

Dana 21. travnja 1942. godine navečer došao sam na Glavni kolodvor i primio službu u noćnoj smjeni. U prometnom uredu sam doznao daje transformator dinamitom razoren i daje cijeli željeznički čvor ostao bez električne energije. U ložionici dizalica za snabdjevanje lokomotiva nije radila. Lokomotive su snabdijevane ugljenom ručno i s velikim zakašnjenjem izlazile iz ložionice na odlazeće vlakove. Te noći cijela stanica je bila u mraku, a u svim uredima, gdje se obavljala služba, gorjele su petrolejke. Povjerljivih komentara u četiri oka bilo je na svim radnim mjestima i svima je bilo jasno da i na željeznici postoje snage koje se ne žele i neće pokoriti protunarodnom ustaškom režimu. Straže su na svim ulazima pojačane, a policijski agenti krstarili su po cijeloj stanici njuškajući i tražeći nešto što nisu mogli naći. U prvoj fazi konspiracija je u potpunosti sačuvana, no policija nije mirovala. I što je poduzela?

Nekoliko dana kasnije počela su pojedinačna hapšenja u čvoru, prvenstveno u ložionici i radionici i to onih naprednih radnika, koji su policiji od ranije bili poznati ili označeni kao komunisti ili simpatizeri komunizma. Broj uhapšenih rastao je iz dana u dan. Članovi naše ćelije bili su u svakodnevnom kontaktu, a Mekinc nas je obavještavao o pojedinostima. Sadiković i Kranjčević su privremeno prešli u ilegalnost-nisu išli na posao niti boravili kod kuće. Kad je policija i njih počela tražiti, donesena je odluka da se ilegalno prebace iz Zagreba. Ovo prebacivanje organizirao je i izvršio Jordan, a neposredni dogovor o tome odlasku iz Zagreba između Jordana i Kranjčevića izvršen je u mom stanu. Nakon par dana Jordan me obavijestio da je ova akcija uspješno izvršena. Oba su prebačena u Hrvatsko Zagorje.

Prvo hapšenje na Glavnom kolodvoru izvršeno je početkom svibnja 1942. godine kada su ustaški agenti odveli Markova. Od ranije sam imao već pripremljen kovčeg s nužnom opremom koji sam držao u mom garderobnom ormaru u prostoriji do prometnog ureda na Glavnom kolodvoru. Ne zbog hapšenja Markova - koji o akciji ništa nije znao i nije bio organizirano povezan - već zbog nekog intenzivnog predosjećaja pojavila se u meni želja da odem na oslobođeni teritorij. Kad sam sekretaru Mekincu izložio svoju namjeru, odgovorio mi je da sačekam dok o tome ne konzultira komitet (nije mi rekao koji), pa da će me onda obavijestiti. U međuvremenu sam telegrafski pitao Hršaka u Donjim Dubravama da li mogu 8. svibnja poslati novac za jaja s vlakom 314 (koji je iz Zagreba polazio oko 18 sati). On mi je pozitivno odgovorio i ja sam vršio posljednje pripreme za odlazak. Međutim, 7. svibnja Mekinc me na ugovorenom sastanku obavijestio da prema ocjeni komiteta nisam kompromitiran u očima policije i da mi ne prijeti opasnost od hapšenja, daje moja veza od važnosti i značaja, da dobro funkcionira i da do daljnega ne smijem iz Zagreba, nego da ostanem na svom mjestu. Naglasio je da se razvoj situacije u čvoru budno prati i ako se pojave nove okolnosti ili neka opasnost, da će se donijeti odgovarajuće mjere i odluke. Naravno, odustao sam od putovanja u Donje Dubrave.

HAPŠENJE I LOGORI

Osvanuo je 9. svibanj, lijep sunčan dan. Bio sam kod kuće. Poslije 8 sati navratio je Cvija na povratku iz noćne službe u Velikoj Gorici i interesirao se o razvoju situacije. Najednom se začulo dugo zvonjenje. Budući da to nije bio ugovoreni signal - dvaput kratko - supruga Marica otišla je na prozor sobe s ulične

strane da vidi tko je pred ulazom u kuću. Vratila se u kuhinju koja se nalazila s dvorišne strane (a moj stanje bio u prizemlju) i rekla nam da su vani »dva tipa«. Na brzinu sam se obukao u željezničku uniformu, skočio kroz prozor u dvorište s namjerom da pobjegnem preko zida u susjedno dvorište i na glavnu ulicu (danas Ulica Rade Končara). U međuvremenu »dva tipa« su pozvonila drugom staniaru zgrade i tako su ušli u hodnik. Nakon iskakanja iz stana i pretrčanih nekoliko metara, čuo sam iza sebe uzvik: »Stoj, pucaj ću!« U trku sam se okrenuo i vidio dva pištolja uperena u mene dvojice agenata koji su se stisnuli uz izlazna vrata dvorišta. Videći da do zida dvorišta ima oko 15 m udaljenosti, a zid visok oko 2 m, stao sam. Pretresli su me. Zatim smo ušli u stan, pa su oni izvršili premetačinu. Međutim, ništa nisu našli. Nakon toga odveli su Cviju i mene u zatvor ustaške nadzorne službe na Trgu N - danas Trg žrtava fašizma.

Sadiković i Kranjčević bili su nekoliko dana prije toga uhvaćeni i sprovedeni u Zagreb. Sadiković se odlično držao pred ustaškom policijom, a Kranjčević je otkrio sve što je znao. Istovremeno, kad sam ja uhapšen, policija je upala i u stan Mekinca i njega uhapsila. U oba stana policija je postavila zasjede koje su se u njima zadržale 6 ili 7 dana. U mom stanu uhapšen je (pored Cvije) još samo Tomislav Salopek koji je došao iz Gračaca. U stanu Mekinca uhapšeno je više drugova, od kojih znam Aleksandra Mirića. On je imao dokumente na ime Albert Kragolnik. Grahalić je uspio pobjeći, jer je moja supruga otišla kod njega - nakon što su mene odveli, a prije nego su postavili zasjedu u stanu - i obavjestila ga što se dogodilo.

Nakon 20 dana, koliko je trajala istraga, odveden sam s velikom grupom željezničara u logor Jasenovac. Poslije 15 mjeseci prebačen sam u logor Stara Gradiška, a u studenom 1944. godine u Lepoglavu. Dana 28 travnja 1945. godine išao sam na zamjenu iz zatvora (Savska cesta, Zagreb). Preuzeli su me Nijemci i odveli u Pisarovinu. Zamjenu je izvršio Boris Bakrač.

ATMOSFERA I ODNOSI MEĐU LJUDIMA NA GLAVNOM KOLODVORU

Za period koji sam proveo na Glavnom kolodvoru do svibnja 1942. godine jedan od karakterističnih pojava bila je činjenica daje ustaškom režimu uspjelo da privuče u svoje redove svega 5 ili 6 pojedinaca od preko 1000 radnika na željezničkoj stanici. Od ovih otpadnika radni ljudi su otvoreno zazirali i izbjegavali svaki kontakt s njima smatrajući ih izrodima. Ovi pojedinci nisu imali nikakvog političkog utjecaja na ljude. Sjećam se jednog kolskog zvaničnika iz kolnog ureda koji je na temelju svog potpisa na pristupnicu ustaškom pokretu dobio činovničku grupu, kočoperio se širitima na uniformi i ustaškom značkom. No, ostali radnici nisu padali na taj »mamac«. Među otpravniciima vlakova i telegrafistima odnosi su bili prijateljski i drugarski. U komentarima ustaških zlodjela i terora ili diverzija na željezničke pruge i druge objekte i slično, vodili smo konspirativne razgovore o kojima su se osuđivali postupci i mjere okupatora, a prema svakoj protuakciji NOP-a izražavale simpatije. Ili jedan drugi detalj. Naime, režim je odmah u početku izdao naredbu da se na telefonski poziv obavezno odaziva sa »spremno«. Jednostavno to nismo poštovali i to bez nekog posebnog dogovora. Jednog dana šef stanice pozvao je sve otpravnike vlakova i strogo nas je upozorio da se na telefonu odazivamo kako je naređeno, budući daje dobio ozbiljan prigovor iz »ravnateljstva«. Međutim, i nadalje smo se služili s »molim« ili »izvolite« i ovo se pitanje nije više postavljalo.

Vozni red je bio tako sastavljen da u vremenu od 23 do 24 sata nije bilo ni jednog vlaka s prijevozom putnika na Glavnom kolodvoru, ni u odlasku ni u dolasku, a teretnih vlakova bilo je vrlo malo. U tom razdoblju nutarnji otpravnik vlakova obavljao je sve poslove. Kada sam ja bio vanjski provodio sam vrlo često

vrijeme u zamračenom informacionom uredu i s Veljkom Predovićem, informacionim službenikom, vodio duge razgovore o svim aspektima zbivanja u zemlji i svijetu, kao i o odnosima u stanici i već tada sam konstatirao daje on bio idejno vrlo blizak našem pokretu. Od pregledača kola naročito sam se zbližio s Ferdinandom Erakom i unatoč zime noću smo se često sastajali u nekoj putničkoj garnituri i, pored razgovora o političkim zbivanjima, dogovarali se kako da vlakovima iz Glavnog kolodvora prouzročimo što veća zakašnjenja: neposredno prije polaska vlaka »pronašli« su se u putničkoj garnituri kola koja je trebalo izbaciti iz saobraćaja zbog bilo kakve tehničke mane; zatim, da slabo funkcionira parno grijanje u kolima; da nije kočnica ispravna i slično. Jednom zgodom putnički vlak za Zemun, koji je redovito polazio oko 8 sati, bio je u 11 sati još u stanici: naime, pravilno kopčanje zračnog voda i parnog grijanja garniture nikako da se uredi unatoč »žurbi« osoblja oko vlaka. Tako je Erak radio svoj »posao«.

Među radnicima službe veze i signalno-sigurnosnih postrojenja bilo je politički naprednih ljudi koji su bili na liniji NOP-a. Na primjer, Antona Molnara poznao sam iz prijeratnog razdoblja kada je u stanici Karlovac radio na montaži ručne telefonske centrale. Već smo tada vodili otvorene političke razgovore. Ubrzo sam se bliže upoznao i s ostalima: Franjom Fajst, Ivanom Šimunovićem, Adolfom Husu i drugima. Ubrzo su se uključili u aktivan i organiziran rad za interese NOP-a, neovisno od naše partijske ćelije.

Kod manevarsko-skretničarskog i vlakopravnog osoblja bilo je mnogo radnika koji ne samo da nisu odobravali politiku ustaških vlasti, nego su u radu provodili pasivnu rezistenciju. Dio njih stanovao je u bližoj ili daljoj okolini Zagreba gdje je pokret također jačao, a sukoba s ustašama i diverzija na željezničkim prugama bilo je sve više. U redovima vlakovođa bilo ih je s naprednim i antiustaškim stavovima. S takvima sam vodio pojedinačne razgovore. Njihova sam imena, na žalost, zaboravio. Međutim, jednog se dobro sjećam. Bio je to Veble iz Novske.

Jednog zimskog dana povjerio mi je kako je pratio sa svojim odredom kompoziciju sastavljenu od zatvorenih teretnih vagona, transport muškaraca, žena i djece u logor Jasenovac. Garnituru su morali postaviti na industrijski kolosjek bivše ciglane pred ustaški logor. Ljudstvo su iskrcali na ledinu i prije nego su vratili praznu garnituru u stanicu, odjeknuli su mitraljeski rafali... Istina o zloglasnom logoru prodirala je u javnost i preko željezničara. Tada nisam ni slutio da ću se nekoliko mjeseci kasnije i ja naći u tom logoru zajedno s mnogim drugovima - željezničarima.

Zašto željezničari nisu prihvatili ustašku ideologiju?

Kao odgovor na to pitanje prvenstveno treba istaći agitaciono-propagandnu djelatnost Partije koja je izvršila ogroman utjecaj na cjelokupno ljudstvo željeznice. Zatim, ono se pod vodstvom Partije, zbog nepovoljnog ekonomskog položaja, opredjelilo za put revolucionarne borbe još u bivšoj Jugoslaviji za poboljšanje ekonomskog i društvenog položaja. Željezničari su zatim, po karakteru svoje profesije, zadatku i ulozi koju su obavljali, bili na cijeloj mreži međusobno povezani, sjedne strane, telefonskim i telegrafskim putem, a s druge vlakopravno i mašinsko osoblje i neposrednim dodirima s ljudima u drugim stanicama, čvorovima i ložionicama. Što se dogodilo najjednom mjestu ubrzo se saznalo i u drugim jedinicama, bilo da se radilo o akcijama partizana ili o zločinima ustaša i okupatora. Željezničari su bili najinformiraniji dio radničke klase i naroda, pa je i ta činjenica utjecala na njihovo opredjeljivanje na strani narodnooslobodilačkog pokreta.

Ferdo Udier

VEZE U BOKOVSKO-NERETLJANSKOM REGIONU I SREDNJE DALMATINSKIM OTOCIMA U NOR

Još 1941. godine bile su uspostavljene kurirske veze u Biokovsko-neretljanskom regionu i veze tog regiona sa srednjodalmatinskim otocima. Prve veze između obale i otoka Hvara uspostavili su stariji drugovi. Međutim, što je vrijeme sve više odmicalo na te zadatke su sve više bili upućivani mlađi drugovi, naročito skojevci. Uz to, ti drugovi su bili vješti ribari i pomorci. Kako je u vodama Hvarskog kanala italijanski okupator bio vrlo aktivan, to se moralo pribjegavati raznim lukavstvima da bi se izvršio zadatak. Budući da je, još tada, ribarenje bilo dozvoljeno, na izvršenje zadatka kretale su čitave ribarske posade. Plovili bi u sumrak u pravcu Hvara i na određenoj udaljenosti od otoka bi stali, upalili ferale i počeli ribariti po svim pravilima ribarenja za tu vrstu ribarskih mreža (plivarice). Dok bi svičarice tražile ribu (srdele) određeni drugovi bi se prebacili na obalu Hvara i tu se sastali sa drugovima koji su ih čekali, izvršili razmjenu poruka i vratili se natrag do mjesta gdje su ostale svičarice. Naravno i riba bi se lovila kad bi je bilo.

Taje veza bila uspostavljena između Podgore i Bogomolje. Pošto se Bogomolja nalazi na platou iznad obale to se brodovima moralo pristajati u neku od uvala koje su gravitirale Bogomolji. Najčešće je to bila uvala Stara i Bristova. Glavni oslonac te veze u Bogomolji bio je Frane Radovančić zvani Bilac. Kad se nije ribarilo ipak se morao izvršiti zadatak. Tada se kretalo drugim brodovima pa čak i po nevremenu. Da bi bili sigurni da u predjelu gdje treba pristati brodom nema neprijatelja, bili su ugovoreni signali koje treba da nam daju drugovi sa Hvara. Danas bi se dogovorili da sutra, ako bude neprijatelj u blizini, da se upale, na primjer, dvije vatre iznad uvale Male Pogorile, a ako ga nema onda jedna vatra iznad uvale Stara. To je bio opet znak da dodemo u tu uvalu, da nas tamo čekaju. Zahvaljujući baš tim jednostavnim signalima, mi smo uvijek obezbjeđivali da se naš saobraćaj morem i po nekoliko puta u toku noći, obavlja nesmetano. Nismo se plašili da će naići neprijatelj ili da nećemo izvršiti zadatak.

Kurirska veza ili, kako se još može nazvati, pomorski saobraćaj između obale i otoka Hvara bio je vrlo intenzivan. Za održavanje te veze imali smo i naoružani brod »Pionir-1«. Posadu tog broda sačinjavali su, pored mene, Boris Kokić, Marinko Kokić, Ljubenko Vodanović, Nikola Vela i Jure-Buše Lučić.

Sjećam se jedne takve veze iz 1942. godine kada je delegat CK KPJ trebalo da se prebaci na Hvar. Ja sam tada bio kurir kod tog druga, a posadu broda su sačinjavali Nikola Vela i Ljubenko Vodanović-Bilo je veliko nevreme i taj drug je insistirao da se mora preći na Hvar, jer se zadatak mora izvršiti. Međutim, nevreme je bilo takvo da ni veliki brodovi ne bi mogli da se upute na takvo more. Ipak, stariji je stariji i kad naredi mora se to i izvršiti. Isplovili smo čim se spustila noć. Ja i taj drug smo se spustili u unutrašnjost broda u kojoj se nalazila jedna bačva nafte. Kad smo izašli iz podgorske luke i išli uz obalu gdje nije bilo jakog vjetrova i valova, taj drug je primjetio da nije vrijeme tako loše kako mu je prikazano. Na to mu je Nikola Vela odgovorio da će se to vidjeti kad se uputimo od obale prema Hvaru. I zaista, kad smo krenuli prema Hvaru nismo prošli nijednu milju, a more je tako bjesnilo da se poigravalo s našim brodom kao sa orahovom ljuskom. Od silnog valjanja i posrtanja broda pomenutog druga je uhvatila »morska bolest«, a zamalo ga i ona bačva s naftom nije pritisla uz bok broda. Kad je vidio da će nastradati, naredio je da se vratimo natrag u Podgoru.

Međutim nije bilo lako izvršiti manevar za povratak u Podgoru, jer je postojala opasnost da nas valovi prekriju i da se brod potopi. Ipak, spretnost mornarapartizana je nadvladala i mi smo se sretno vratili u luku. Tada je drug iz CK izjavio da neće više nikada pomorcu naređivati da krene na put ako on kaže da to nije moguće učiniti bez opasnosti za brod i ljude.

Jednog dana dobio sam zadatak da s brodom »Pionir-1« pođem na Hvar i da Frani Radovančiću prenesem određene poruke a od njega da primim mate-

rijal koji on treba da šalje u Podgoru. Međutim, nisam mogao pustiti motor u rad pa sam zakasnio s polaskom oko tri šata. Budući da sam toliko zakasnio nisam pristao brodom na ugovoreno mjesto nego u drugu uvalu. Dok sam vozio pored obale zastao bi i osluškivao da nije u blizini kakav neprijateljski brod. Frane me je čekao na ranije ugovorenom mjestu i kad je vidio da me nema otišao je svojim malim čamcem da izvadi mrežice iz mora. Kad sam se ja pojavio brodom na mjestu gdje me on nije očekivao, pomislio je da je to neprijateljski patrolni brod pa je skočio u more da bi se spasio plivanjem do obale. Nisam znao daje to bio on. Skrenuo sam brodom u uvalu Bristova i tu se u jednoj kući ogrijao i osušio. Pola sata iza toga došao je Frane sav mokar i počeo da viče da se mogao utopiti radi mene i zbog toga što sam zakasnio. Kad sam mu objasnio staje u stvari bilo, malo se primirio i onda smo pristupili poslu za koji smo i bili tu.

Poslije našeg napada na italijanski ratni brod, minopolagač ratne mornarice bivše Jugoslavije, Italijani su za odmazdu tukli Podgoru s kopna (iz Makarske) i s mora. Pored toga, tražili su da se domognu obale i iskrcaju kako bi i na taj način kaznili Podgoru za ono što ona znači za partizane u ovom kraju. Ja sam otplovio brodom »Pionir-1« na Hvar i pri povratku iako je bila noć, na jednu milju od obale Podgore primetio sam na moru nekakav odsjaj. Kad sam bolje pogledao vidio sam da su to italijanski ratni brodovi, a među njima i torpiljerku T-1 takođe bivše Jugoslavije, koju je narod prozvao zbog njenih maskirnih šara »Šara«. Bili su raspoređeni po jedan kilometar u liniji duž obale. Brzo sam odlučio da brod provučem između dva broda i da se uputim u pravcu Drašnice. Nije bilo lako ploviti između tih nemani. Ipak, pokušao sam i uspio doći do rta Komoljača i tu nasukao brod na jednu malu plašu uz samo stijenje, gdje je bio bezbjedan, jer je time i maskiran.

KURIRSKA VEZA IZMEĐU PARTIJSKIH ORGANA I ORGANIZACIJA

Odmah poslije kapitulacije Jugoslavije ja sam postao skojevac i jedno od mojih zaduženja bilo je održavanje veze između partijskih organizacija u Podgori i Makarskoj, odnosno u Živogošću. U to vrijeme na relaciji Gradac - Makarska vozio je brod »Sloga« vlasništvo braće Šutića iz Graca. Išao sam više puta tim brodom u Makarsku kao kurir partijske organizacije.

Poštu koju sam nosio predavao sam Anti Stojkinu u njegovoj radionici. Sjećam se i sada lozinke iz tog vremena koju sam koristio prvi put. Ja sam upitao: »Da li imate karbit-lampu« on mi je odgovorio: »Imam«; na što sam ja uzvratio: »Dajte mi jednu karbit-lampu sa piščakom broj 16«. Tada me je on pozvao u radnju i ja sam mu predao poštu.

Budući da su ustaše zavele strogu kontrolu putnika koji su dolazili u Makarsku, više se nije smjelo putovati brodom, već kopnom i to od veze do veze.

Vežu između Podgore i Živogošća održavao sam kopnenim putem, a poruke sam nosio do Tonija Jurline. Do Živogošća sam putovao određenim seoskim putevima, jer se nije smjelo ići cestom iz razloga što je u Igranima bila žandarmerijska stanica i to blizu ceste, a žandarmi i ustaše često su patrolirali cestom u tom kraju.

Napokon koncem jula mjeseca 1942. godine otišao sam u Biokovo u bataljon »Vid Mihajlović«. Mjesec dana iza toga pozvan sam u Okružni komitet KPH za Makarsku i tu postao kurir na relaciji: Okružni komitet - Oblasni komitet KPH za Dalmaciju. Zavisno od toga gdje se nalazio Oblasni komitet tu sam i ja morao ići. Kad je trebalo ići u pravcu Mosora išao sam marš-rutom: Šošići - Tučepi - Veliko brdo - Baška Voda - dio obale ispod Brela - čamcem do Piska, a zatim preko Lokve, Svinišća i Gata'u Mosor.

Međutim, u svako doba nije se moglo ići morem od Brela do Piska. Tada bi se spustio u uvalu Vrulja i kozjom stazom ispod samih Dubaca (gdje su bile

ustaše) došao do Piska. Dalje bi nastavio put i kad sam u Pisak dolazio s morske strane.

Drugi moj kurirski pravac bio je Biokovo - Livno u vrijeme kada se tamo nalazio Oblasni komitet KPH za Dalmaciju i štab 4. operativne zone Hrvatske. Ni ovaj pravac nije bio manje opasan od onog za Mosor. Išlo se, uglavnom, van većih prometnica.

Jednom smo u jednom selu iza Biokova dobili jagnje nas dva kurira kad smo se vraćali iz Bosne. Ja sam stavio jagnje oko vrata a zatim smo se uputili prema Šutinim Stajama u Biokovu (iznad Zagvozda). Kad najednom pripuče na nas. Mi brzo legosmo, a ja ispustih ono jagnje. Ono se jadno uplašilo i nadalo se u trk kroz ono žbunje ali u pravcu ovih koji su nam napravili zasjedu. Kad su vidjeli da se nešto kreće prema njima, oni pobjeغوše. Mi smo to iskoristili, pridigli se i krenuli dalje prema svom odredištu u Biokovo.

Više puta sam upadao u zasjedu, ali sam uspjevao uvijek da se izvučem i sačuvam pošiljke koje sam nosio. Samo me je jednom zrno okrnulo u lijevu nogu.

Vela Smiljko

VEZE SELA GRBOLE NA KOSOVU U TOKU RATA

Buržoazija je nastojala da onemogući normalan razvoj ovog kraja, zbog toga što gaje smatrala anacionalnim. Kosovo nije imalo industrije, zbog čega nije bilo ni radničke klase. Na obrazovnom i kulturnom polju nerazvijenost se ogledala u nepostojanju škola svih stepena. Suviše mali broj albanske dece je pohađala školu, dok ženska deca Albanaca nisu pohađala nikakvu školu. Devedeset odsto Albanaca je ovdje bila nepismena. U socijalnom smislu vladala je prava beda.

Pod pritiskom buržoazije jedan broj Albanaca je iseljen za Albaniju, a znatno veći broj za Tursku. Ovakvo stanje Albanaca dovelo ih je do toga da se ne osećaju ravnopravnim građanima ove zemlje, već građanima drugog reda. Ovu državu nisu smatrali svojom. Priželjkivali su ma kakvu promenu vlasti, a u prvom redu očekivali su slobodu intervencijom spolja. Četvrti dan po objavi rata 1941. Nemci su stigli u Uroševac, dočekani od petokolonaša, kao »oslobodioci«. Petokolonaši su, neposredno posle ulaska Nemaca u Uroševac, dobili ovlašćenje da formiraju opštinsku, sresku vlast i žandarmeriju.

Na Kosovu je 1942. formiran 1. šarplaninski partizanski odred. Partizanska organizacija bila je povezana sa višim forumom. U ovom malom selu bile su razvijene sve organizacije NOP. Ovdje su bili potrebni kuriri, kako u samom selu, tako i za vezu sa drugim selima i organizacijama.

Pri formiranju partijske organizacije u selu Grbolama, organizacioni sekretar Mesnog komiteta KPJ za Uroševac Jovan Vučinić postavio je nekoliko značajnih zadataka.

Partijska organizacija sela Grbola treba da formira narodnooslobodilački odbor sela, SKOJ-evsku organizaciju, pionirsku organizaciju, odbor antifašističkog fronta žena i vojnu pozadinsku jedinicu. Ona treba da rukovodi celokupnim radom i životom sela. Ne treba dozvoliti da se stanovnici ovog sela, u slučaju međusobnih sporova, obraćaju organima okupatorsko-kvinsliške vlasti, već to treba da rešava narodnooslobodilački odbor ili skup stanovnika sela. Partijska organizacija i svaki član Partije, da bi mogao ostvariti rukovodeću ulogu i steći simpatije i poverenje mesta, u kome živi i radi, mora biti besprekorno ispravan i objektivn. Ovo su bili krupni zadaci za mladu partijsku organizaciju i mlade članove Partije, tim pre što su okupatorsko-kvinsliške vlasti stalno vršile razne pri-

tiske, pretnje i učene. Partijska organizacija je u izvršenju ovih zadataka uspela. Članovi KPJ uvek su bili u prvim redovima. Na straži sela bili su više nego drugi, u nabavci oružja, za sebe i porodicu u kojoj su živeli, bili su prvi. Razvili su mrežu obaveštenja sa susednim selima, od kojih su se mogle doznati namere neprijatelja, pa smo mogli na vreme preduzimati protivmere i time dovoditi njihove akcije do neuspeha. Na sastancima partijske organizacije dogovorili smo se o metodi našeg delovanja. Odlučili smo da sve što govorimo u smislu propagande uvek bude istina, jer će na taj način partijska organizacija najpre steći autoritet, a tako će se i mase pripremiti da izdrže i jače udare okupatorsko-kvislinške vlasti. Organizovali smo donošenje u selo pisanih-radio vesti Moskve, Londona, a kasnije i Slobodne Jugoslavije.

U selu se, u prvoj polovini januara 1942. pojavio Aleksandar Urdarevski¹⁾, koga smo tada zvali Rade. On je omladini u Grbolama i drugim okolnim selima po prvi put razjasnio šta je to skraćenica SKOJ, šta je »jezgro« (kandidatska grupa za prijem u KPJ) i druge pojmove. U razgovoru s ljudima i omladinom rekao je, pored ostalog, daje došao sa terena Skoplja i Kačanika, okupacione zone Bugara, da se tamo pokret dobro razvija, da mi svi treba da se borimo pod zastavom KPJ, daje to jedino ispravan kurs borbe, da to vodi pomirenju svih etničkih grupa koje žive zajedno na jednom terenu. Ovakva istupanja i objašnjenja prihvaćena su od stanovnika ovog sela, kako mladih, tako i starijih. Urdarevski je stalno bio u vezi sa nekim od članova Partije, pa je i to pomoglo podizanju autoriteta i boljoj vezi partijske organizacije sa masama. U Grbolama su počeli dolaziti ilegalci. Oni su kao članovi Partije, zbog delovanja na liniji KPJ u mestima gde su živeli i radili, bili kompromitovani, pa su ih okupatorsko-kvislinške vlasti progonile.

Početkom jula 1942. u Grbolama je održano savetovanje svih rukovodilaca skojevskih aktiva sa teritorije Mesnog komiteta Uroševac. Predstavnik MK na ovom savetovanju bio je Jovan Vučinić, a predstavnici Oblasnog komiteta bili su Pavle Jovičević i Mito Miljković. Savetovanje je trajalo jedan dan u šumi Jefta i Jovana Parežanina. U toku jula 1942. godine u Grbolama je održano i savetovanje Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. Ovom savetovanju prisustvovali su sekretari svih mesnih komiteta sem Kosovske Mitrovice. Prisustvovali su i predstavnici Pokrajinskog komiteta za Makedoniju Kole Casule. Posle ovog savetovanja u Grbolama je bilo sedište Oblasnog komiteta sa tehnikom. Ovde su neprekidno bili prisutni članovi Biroa Oblasnog komiteta: Boro Vukmirović, Pavle Jovičević, Fadilj Hodža, Mita Miljković, a mnogi drugi su dolazili povremeno na dogovore, da prime direktive i dr. Njihovo prisustvo u Grbolama, partijska organizacija je koristila za ideološko-političko uzdizanje članova Partije. Tako je Boro Vukmirović više puta prisustvovali sastancima partijske organizacije i pružio joj znatnu pomoć, a Pavle Jovičević više puta držao predavanja, odnosno govore na skupovima svih stanovnika sela. Sve je ovo pojačavalo i učvršćivalo autoritet partijske organizacije i uticaj Partije na mase ovog sela.

U Grbolama u kući Jefta Parežanina bila je smeštena tehnika-štampanja Oblasnog komiteta. Rukovodilac ove tehnike bio je Mito Miljković, a kasnije Milan Zečar, tehnički uređivač Jefto Parežanin, a radna snaga za kucanje na pisačkoj mašini, kucanje matrica, izvlačenje na presu, slaganje i pakovanje radi distribucije, prema rasporedu Biroa, za MK na čitavoj teritoriji oblasti, bili su Rajko Vidačić, Jovo Bajat i Nikola Parežanin. Štampanja je izdavala sledeće materijale: umnožavane su »Osnove lenjinizma«, neke glave Istorije SKP (b), Proleter, organ CK KPJ, bilteni Vrhovnog štaba NOVJ, proglašeni Oblasnog komiteta KPJ za KOSMET i drugo. Izuzetno značajan je bio dolazak Stanka Burića i Voja Lakčevića, delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ za instruktore u Oblasni komitet i glavni štab za KOSMET. Stanko je izabran za člana Oblasnog komiteta i sekretara

1) Aleksandar Urdarevski Rađe, rođen 1920. student. Komandant odreda 1941. na Skopskoj crnoj gori. Ilegalac i politički ratnik 1942. na terenu Kačanika i Uroševca. Poginuo februara 1943. na dužnosti komandanta Karađakog odreda između Stimlja i Upijana. Proglašenje za narodnog heroja.

SKOJ-a, a Vojo Lakčević za člana Oblasnog komiteta. Partijska organizacija nije publikovala njihov dolazak u Grbole, koji je svima nama koristio.

Sve ovo je partijsku organizaciju Grbola idejno-politički više i jače povezivalo za program KPJ i ciljeve NOP, a preko nas i stanovništvo sela, koje je u najtežim momentima podnelo velike ljudske i materijalne žrtve.

U radu su nam dosta pomogle pisane radio-vesti proglasi Oblasnog komiteta. Svakodnevno su stizale radio-vesti Londona, Moskve i »Slobodne Jugoslavije«. Slobodna Jugoslavija je u vestima davala i neke direktive, koje su ponavljane više puta. Na primer: »Formirajte narodnooslobodilačke odbore«, »Širite bratstvo i jedinstvo«, itd. Ma kako to danas izgledalo, u ono vreme, ove i ovakve poruke mnogo su značile. Trebalo ih je prvo u svojoj sredini srediti - objasniti, pa ići dalje, tamo gde pokret još nije uzeo maha, u druga sela opštine. Radio-vesti su željno očekivane od svih stanovnika sela Grbola. Kada SKOJEVAC dođe s vestima u porodicu, tada svi ukućani prekidaju posao da ih saslušaju. Jedan primerak vesti je donešen iz Uroševca, ali se svi stanovnici sela upoznaju sa vestima za 1,5-2 sata.

U razvijenim organizacijama NOP i pod teškim uslovima rada kurirske veze su odigrale važnu ulogu. Prenosjenje poruka pomoću žive reči, ceduljica, pisama i pisanih materijala od velikog su značaja za razvoj NOP u ovom kraju.

U ovom kraju, pa i selu Grbolama, najviše kurirskih veza obavile su žene i omladinci. Ovo je bilo zbog toga što su odrasli muškarci ubijani čim izađu iz sela, a u nekim slučajevima čim izađu iz svoje kuće.

Nisu sumnjali na žene, da mogu nešto da rade protiv država Italije, Nemačke ili »velike« Albanije. Zbog toga su žene ovde dosta korištene za održavanje ilegalnih kurirskih veza. Od oktobra do polovine decembra 1941. politički aktiv komunistu u Uroševcu organizovao je, dva puta sedmično, donošenje pisanih radio-vesti iz Prištine i Uroševca. Ove vesti donosila je Grozda Kostić, kurir političkog aktiva komunistu Uroševac. Tada je bila čast biti kurir. Žene su ovu dužnost rado obavljale. Vesti iz Uroševca donosile su i Krstinja Borković, Jovanka Bajović i Vida Parežanin. Od polovine decembra, pa nadalje, vesti su primane sa radio-talasa i umnožavane u Uroševcu svakog dana. Zbog toga je trebalo određivati svaki dan kurire koji će donositi vesti. Broj kurira, uglavnom žena, je znatno povećan. Kao žene-kuriri toga vremena ističu se: Zorka Parežanin, Plana Govedarica, Mara Milić, Savica Bajat, Anika Đajić, Jovana Vidačić, Vasa Bajat i druge.

Od aprila 1942. u Grbolama se nalazio deo tehnike Mesnog komiteta, pa zbog održavanja veze ovog dela tehnike sa Mesnim komitetom trebalo je odlaziti u Uroševac. Ovaj posao su obavljale žene koje su odlazile po radio-vesti.

U Grbolama od jula 1942. nalazio se Biro Oblasnog komiteta i tehnika Oblasnog komiteta. Biro Oblasnog komiteta održavao je vezu sa svim Mesnim komitetima na Kosovu i Metohiji. Ove veze najčešće su išle preko Uroševca. Neke od ovih veza prihvatili su kuriri iz Grbola: prenos šifrovane ili polušifrovane depeše, pisma, prenos poruke živom reči. I ovakve kurirske veze i usluge bile su, u ovo vreme, od velikog značaja. Navedena tehnika jednim delom snabdevena je iz Skoplja, vozom do Uroševca, a odavde kuririma Grbola do Štamparije »Naredak«, kako smo zvali ovu tehniku.

Kada se NOP u političkom i organizacionom pogledu toliko razvio da je okupatoru bilo jasno da deluje neka nevidljiva snaga, rukovodena iz jednog centra, aktivisti NOP morali su se maskirati, pored ostalog, i ilegalnim imenima. Molan Zečar imao je ilegalno ime »Šaban«; kada je jedan broj ljudi, saznao koje to, uzeo je ime »Obren«. Fadilj Hodža kao član Biroa Oblasnog komiteta za Kosmet, imao je ilegalno ime »Marko«. Svi stanovnici sela su ga poznavali i voleli, svi su znali daje Albanac, ali mu nitko nije znao pravo ime, već »Marko«. Kuriri su prenosili poruke: usmene, na ceduljicama, pisma i si., a da često nisu znali kome su upućene.

Najčešće smo koristili žene kao kurire i zbog toga što su one danju lakše prolazile pored okupatorsko-kvislinške vlasti. Žene su korišćene, uglavnom, da-

nju i na kraće staze, dok su na duže staze, kad je trebalo naporno pešačiti, noseći težak teret: više pušaka, municije, veće količine propagandnog materijala, i si., išli muškarci-članovi Partije i skojevci. Kuriri su često prenosili i nabavljeno oružje. Ono je donešeno u Grbole danju i noću.

Kosovo je u toku rata bilo podeljeno na tri okupacione zone: nemačku, italijansku i bugarsku. Desetak kilometara južno od Uroševca bila je granica između Italije i Bugarske, kasnije između Nemačke i Bugarske. Za vreme kapitulacije bivše jugoslovenske vojske velike količine oružja ostale su na prostoru Grlica, Kačanik, koje su pale u ruke seljaka, uglavnom, albanske nacionalnosti. To je tada bila bugarska okupaciona zona. Pošto su seljaci na ovoj teritoriji imali dosta oružja, oni su ga prodavali po ceni zavisno od potražnje. U italijanskoj zoni prodavalo se oružje znatno skuplje, nego u bugarskoj, zato što gaje bilo manje. Za pronalazak i nabavku oružja u bugarskoj zoni određivani su odvažniji i snalažljiviji muškarci, koji su za izvršenje ovog zadatka morali imati dovoljno vremena i nekoga poznatog na koga se mogu osloniti. Najčešće je za Grbole ovakve poslove obavljao Tafo iz Kamene Glave. Žene su takođe prenosile manje količine pušaka i municije. U toku hladnih dana, kada se inače nose dugački kaputi, one su pod kaputima prenale ne mali broj pušaka i municije. Bilo je slučajeva da žena stavi na zaprežna kola 2-3 ovce ili 2-3 džaka žita, krene za Uroševac, te je svetu izgledalo da ovce, odnosno žito nosi da proda. Međutim, bilo je dogovoreno da druga strana učini tako da u džaku ili snopu kukuruzovine budu puške. U Uroševcu džakovi se prebacuju s kola na kola. Žena, koja u stvari kupuje puške, izbroji novac i vraća se kući, a na kolima su opet ovce, odnosno džakovi.

Krajem januara 1943. u Grbole je došao Karadački odred (odred sa Skopske crne gore), kojim je komandovao Aleksandar Urdarevski. U selu se odmorio, nahranio i ponovo krenuo na Skopsku crnu goru. Selo Grbole je trebalo da da kurira u odred za vezu Karadačkog odreda sa Mesnim komitetom Uroševca i Oblasnim komitetom, koji se tada nalazio u Grbolama. Za jednog kurira određen je Nedo Vidačić, dobar skojevac, svaki zadatak je izvršavao bez pogovora i savesno. Snažan, jak i visok momak, čovek koji nije znao za strah.

Za drugog kurira određen je Dželatović Milisav Šule, skojevac od decembra

1941. Kao i Nedo, sve zadatke je izvršavao savesno i uvek tražio teže zadatke. Bio je srećan i zadovoljan kada je već jednom došlo vreme da i on bude pravi partizan. Drugog dana posle odlaska Karadačkog odreda iz Grbola za Skopsku crnu goru, na ograncima te planine jake bugarske snage napale su odred i razbile ga. Odred se razdvojio na dve veće grupe, a bilo je i onih koji su se našli van ovih grupa, pa su stradali. Tako se i Šule našao usamljen, bugarski vojnici i policajci su ga uhvatili i ranjenog stavljali na razne muke. Izdahnuo je, a nije ništa priznao. Zbog svoga držanja, kao borac i kurir, može poslužiti svima kao svetao primer hrabrosti i odanosti NOP i KPJ.

Nedo, da bi o tome obavestio Mesni i Oblasni komitet, izjutra, za vreme videla, ušao je u Grbole i tom prilikom primetili su ga seljaci sela Rahovice, koji su bili jako revnosni u pružanju usluga okupatoru. Videli su naoružanog čoveka daje ušao u Grbole, čak su ga i poznali. Okupator i domaći izdajnici odmah su pokrenuli svoje snage prema Grbolama i mobilisali na hiljade naoružanih seljaka, koji su se okupili oko sela. Neravnopravna borba sela i dela odreda, kojim je komandovao Petar Brajović počela je u 13. časova 30. januara i trajala je do 23. časa. Odred se srećno i vešto probio iz obruča. Nedo je ovom prilikom uhvaćen. Očevici su se setili da su ga jutros videli naoružanog kad je ušao u Grbole. Sad su imali sigurnog čoveka u rukama, tako su oni mislili, koji će im sve reći, ako ne milom, a onda silom. Na samom bojištu određena je jedna grupa »stručnjaka«, koja gaje ispitivala. Najpre su se sadistički sručili na njega kundacima pušaka, dok ga nisu tako oborili na zemlju, zatim su mu rekli da će ostati živ ako im prizna: gde je bio, ko su rukovodioci NOP u selu, koji komunisti dolaze u Grbole, imena članova Oblasnog komiteta, gde se nalazi Jovan Vučinić, Milan Zečar i Boško Čalić i dr. Kada nije priznao, primenili su silu. Ubadali su ga bajo-

netom puške u butine, jednu, pa drugu. Postepeno i dugo su ga mučili da bi od njega dobili priznanje. Kada nisu mogli da dobiju tražene podatke, bajonetom su mu stomak proboli i ispalili nekoliko metaka u njegovo mrtvo telo.

Neđo i Šule nisu imali sreću da dugo budu pravi partizani. Nisu imali sreću da dugo budu kuriri između odreda i Oblasnog i Mesnog komiteta, ali mi se njima možemo ponositi.

Mladen Milić

VEZE IZMEĐU KOMITETA I ODREDA

Komunisti u Uroševu 1941. godine pokazali su izvanrednu inicijativu, snažljivost i odlučnost. Najednom od svojih sastanaka, sredinom 1941. godine, rešili su da uspostave vezu sa partijskim organizacijama u Prištini i Srbiji. Određeni su i upućeni delegati Rade Ristić i Veselin Jakšić u Srbiju prema Kraljevu i Kragujevcu, Nikola Vidačić u Jablanicu i Leskovac, a Ljubo Kostić za Prištinu i Kosovsku Mitrovicu.

Ubrzo je određena grupa uspjela da dođe do ilegalnih materijala i da uspostavi vezu sa rukovodiocima. Rade Ristić i Veselin Jakšić nabavili su Proglas CK KPJ, u kome se poziva narod u borbu i na oružani ustanak. Taj Proglas je poslužio kao osnova za organizovani rad grupe aktivista. Ljubo Kostić je u Kosovskoj Mitrovici uspostavio vezu sa Božom Žarkovićem. Kod njega u stanu našao je i sekretara Oblasnog komiteta za Kosmet Miladina Popovića i člana Biroa Krsta Filipovića. U razgovoru sa njima Popović je dao zadatak Kostiću kako da se poveže sa Apostolom Pršendićem, sekretarom partijske organizacije u Prištini. Od tada je sa Prištinom uspostavljena čvrsta veza i saradnja koja je trajala godinama. Jedan od prvih aktivista iz Prištine, koji je upućen radi organizovanja ilegalnog partijskog rada, bio je Miroslav Ristić. Međutim, on je u septembru zajedno sa Ljubom Kostićem pao u ruke policiji kada se spremao da organizuje partijske organizacije u Siriničkoj Župi. Posle tog događaja sa partijskom organizacijom u Prištini oržavala je vezu Grozda Kostić (sestra Ljube Kostića) tokom 1941. i 1942. godine. Apostol Pršendić bio je iskusan partijski radnik, on je davao smernice i uputstva kako da se okuplja grupa aktivista kao ćelija koja će aktivirati i mobilisati ljude na liniji NOP. On je u tom smislu slao poruke Nikoli Vidačiću.

U Jablanici Nikola Vidačić se susreo sa Simom Pogačarevićem. On mu je prenio neka iskustva iz rada partijskih organizacija i organizovanja NOP. Vidačić je s njim stupio u vezu preko izbeglica iz Uroševca. Pogačarević je upoznao Vidačića i sa Kostom Stamenkovićem, koji je bio rukovodilac na tom terenu. Pošto su Vidačiću obezbedili isprave za put, vratili su ga u Uroševac septembra 1941. godine.

Septembra 1941. Ljubo Kostić je održao sastanak, na kome su bili prisutni: Jovan Vučinić, Rade Ristić, Petar Atanastasijević i Nikola Vidačić. Cilj sastanka bio je formiranje aktiva komunista koji će rukovoditi pripremama za organizovanje NOP.

Taj politički aktiv ispoljio je veliku aktivnost u gradu i po selima.

Već u oktobru mesecu 1941. aktiv nabavlja tehnička sredstva: pisacu mašinu, papir, prese za umnožavanje i radio-aparate za slušanje radio-vesti.

Uspehi koji su postignuti u formiranju masovnih organizacija, pod rukovodstvom MK KPJ za Uroševac, stvoreno je snažno uporište u nerodimskom srežu. Na savetovanjima, koja su sa nama održavana u toku 1942. godine, iznete su ocene Okružnog komiteta daje organizacija u Uroševu jedna od najboljih u Pokrajini. Takva ocena je poslata i CK KPJ. Do avgusta meseca bilo je 128 članova KPJ,

350 članova SKOJ-a, 459 omladinaca raspoređenih u omladinskim grupama, 1200 odraslih i omladinaca organizovanih u pozadinske i vojne jedinice. To je bila snažna baza za dalji razmah NOP-a. Organizacije su bile prodrle u sva sela talinovačke opštine, zatim u sela Štimlje, Siriničku Župu, Gotovušu, Strpse, Jažince, Vrbešticu, Sevce, Berevce, Drajkovce, Miraš, Babuš i Tankosiće. To je bila velika teritorija dužine oko 80 km, a širine mestimično i do 50 km. Iz ovih mesta bilo je moguće održavati vezu sa južnom Srbijom, Makedonijom i prištinskim i kosovsko-mitrovačkim srezom. Ta teritorija se mogla tretirati kao poluslobodna, jer su praktično sva sela bila bez vojske i policije, izuzev kada su preduzimana patroliranja i pretresi.

Javila se potreba za svakodnevnim vezama. Trebalo je prenositi poštu, razna obaveštenja i opremu. Iz ovih sela ustaljene su veze sa Oblasnim komitetom, sa partizanskim odredima, sa organizacijama susednih srezova Priština, Kačanik i Gnjilane, kao i veze MK sa selima i međusobna veza između sela.

Kurirske veze korišćene su u svim prilikama. One su bile vrlo popularne i u njima su učestvovala sve generacije oba pola. Obaveze su dobivali, kad je trebalo preneti neku poruku (o hapšenjima, nailasku vojske, milicije ili pljačkaških bandi), pioniri, žene, omladina i odrasli. Može se konstatovati da je najveći broj omladinaca učestvovao u izvršenju ovih zadataka. Potreba za tim vezama naročito je došla do izražaja tokom 1942. godine, jer je Oblasni komitet KPJ tada boravio oko Uroševca. Trebalo je raznositi umnoženi materijal, proglase, letke, radio-vijesti. Pored toga, na tom terenu bio je znatan broj ilegalaca, koje je trebalo prebacivati iz sela u selo. Pratioci ilegalaca korišćeni su za prenos ilegalnih materijala. Pored ilegalaca sa Kosova, neko vreme je tu boravila i grupa ilegalaca iz Makedonije sa Aleksandrom Urdarevskim i Danom Krapčevim.

Veza između Oblasnog komiteta i glavnog štaba partizanskih odreda za Kosovo i Metohiju dok se nalazio u selima oko Uroševca, održavana je svakodnevno. Kada se u proleće 1943. Oblasni komitet premestio na Šaru, za kurire su određivani najhrabriji pripadnici NOP. Poznati su bili Vaso Glogovac, Milan Glogovac, Peko Tepavčević, Jovica Popadić i Milenko Radić. Oni su upućivani obično iz sedišta Oblasnog komiteta na Šari za Uroševac. Opšta odlika kurira bila je da su bili izrazito hrabri, vojnički dobro izvežbani, dobri strelci, jake fizičke kondicije, sposobni za noćnu orijentaciju. Oni su često bili primorani da u toku jedne noći savladaju teren od Šare do Uroševca i natrag, što je iznosilo 50-60 km. Takođe su često bili opterećeni nošenjem akumulatora i baterija za radio-uređaje. Dovodili su nove partizane, koji su bili izmučeni od ilegalnog života, pa su i njih morali nositi. Ova grupa kurira obezbeđivala je ishranu članova komiteta. Hranu su nosili iz sela Siriničke Župe, a neki put iz okoline Uroševca. Za smeštaj kurira bila su obezbeđena podzemna skloništa i to u selu Biba u kući Milojevića i Bogdanovića u Pojatištu u kući Anđe i Rada Skulića, u Sovtoviću u kući Milana i Slavka Jelačića, Jovana i Alekse Vučinića, u Grbolama kod braće Parežanin i braće Vidačić. Cesto kuriri, zbog aktivnosti policije u mestima skloništa, nisu mogli prići skloništima. Za to vreme morali su se po raznim vremenskim neprilikama sklanjati po šumarcima, jarugama i usevima. Pošta je donošena na ugovorena mesta, odakle su je obično drugi kuriri preuzimali i predavali članovima Komiteta. Kuriri koji nisu mogli da dođu do skloništa hranili su se kod čobana ili seljaka.

Najveći broj kurirskih putovanja sa terena Uroševca imao je Vaso Glogovac. Zbog njegove sposobnosti da se brzo prilagođava i snalazi upućivan je da ide iz predela Crne Trave do Šare i natrag. Nikada nije otkriven. Uvek je pošta koju je nosio stizala do onog kome je bila namenjena.

Bilo je slučajeva da se kurirska kretanja otkriju i da policija pokrene hajku. Tako su jednom prilikom otkrili Peka Tepavčevića i pratili ga do sela Pojatišta. Videći da iz sela nije izašao, doveli su pojačanje i otpočeli pretres. Ni pretnje, ni dugočasovna pretraga nisu im pomogle da pronađu sklonište gde je bio skriven Peko. Anđa Skulić je odlučila da se na njoj ne primeti daje u njenoj kući skriven partizan. Uspela je da prevari policiju.

Sličan slučaj dogodio se i u selu Grbole. Ranjeni kurir Milan Glogovac, oboleli Jefto Parežanin i kurir Nikola Parežanin primećeni su pri ulasku u selo Grbole. Narednog dana selo je blokirano velikim policijskim snagama. Uz mobilizaciju seljaka počelo je prekopavanje dvorišta i prostorija. Doveden je i seljak Obren Bajat, koji je učestvovao u kopanju skloništa. Naložena je vatra i pod pretnjom majkama da će im spaliti decu, traženi su sklonjeni partizani. Bajat je počeo da simulira nesvesticu. Cuo se samo vrisak žena i plač dece. Postoje subota bila pijačni dan, tu se skupila grupa prolaznika iz obližnjeg sela Miraša i Rahovice. Među njima se našao ugledni seljak Jusuf Barjaktari, koji se sa svojim rođacima i komšijama suprostavio policiji. To su prihvatili i ostali prolaznici i počeli su da onemogućavaju dalju istragu i nasilje.

Na organizovanju kurirske službe za prihvatanje novih boraca u letnjim mjesecima 1943. radio je Nijazi Spahija. Njega je na taj zadatak poslao Oblasni komitet KPJ. On je sa uspehom organizovao prihvatanje partizana i ilegalaca sa Kosova, a zatim ih slao dalje u Kosovski odred u Jablanicu. Više desetina partizana je prebacio iz Prištine, Kosovske Mitrovice i drugih mesta Kosova na Šaru. Među njima su bili istaknuti rukovodioci Meta Barjaktari i Živojin Čurčić, Stanoje Aksić i drugi. Spahija je bio vrlo popularan u srpskim i albanskim selima. On je imao sigurna utočišta u albanskim selima Mirašu, Rahovici, Crnilu, Sojevu, Saliji i Marvicima. Takođe je u naseljeničkim selima pre iseljavanja imao svuda pristup.

Između Mesnog komiteta i štaba odreda vezu su održavali braća Vojislav i Vaso Milošević, Gavriilo Glogovac, Nedeljko i Savo Kijac, Dušan Milojević, Ilija Slijepčević, Doka Kovačević, Rade Trklja, Mišo Perunović i Blagoje Vujović. Rasim Cekli je organizovao slanje kurira preko granice u bugarsku okupacionu zonu. Oko opremanja ovih kurira bilo je dosta teškoća. Kuriri su bili udaljeni od sedišta članova Komiteta. Naročito kada su upućivani drugovi iz Uroševca, bilo im je teško da izvade puške iz skrivnice, a kada su se vraćali, teškoće su bile povezane sa unošenjem i skrivanjem oružja.

Za vezu sa susednim komitetima u Prištini, Prizrenu i Gnjilanu upućivani su drugovi albanske narodnosti. To su najčešće bili Alit Ibiši, Galip Dema, Tefik Canga, Šaban Kajtazi, Namzi Kursani, Ramiz Cokla, Fazil Sojeva. Fazil Sojeva je bio jedan od najsmelijih i najpopularnijih seljaka iz sela Sojeva. On je poginuo u maju 1943. najednom od zadataka kada je išao da uspostavi vezu sa partijskom organizacijom u Gnjilanu.

Najbrojnije kurirske veze održavali su omladinci, omladinke, žene i pioniri. Mnogi omladinci tražili su dobrovoljno da se uključe u neke od kurirskih zadataka. Naročito su želeli da budu upućivani u novostvorene partizanske baze, koje su postojale na Šari ili Skopskoj crnoj gori. Nije se moglo svima udovoljiti, pa je to odobravano u prvom redu onima koji su teže mogli da se čuvaju kao ilegalci. Koliko su to pomaganje, NOP, kurirske usluge i odlazak u partizane bili popularni pokazuju i sledeći primeri.

Milisav Dželatović, dvadesetgodišnji omladinac iz sela Grbola, zbog nežnog zdravlja nije upućivan na teže zadatke. Njemu je to mnogo smetalo i svim silama je zahtevao da ide u akciju. Januara 1943. godine, kad je Karadački partizanski odred iznova odlazio na jednu od svojih akcija, Milisav je tražio da ide kao kurir sa odredom. Komandir njegove grupe nije bio voljan da ga pusti, ali je on bučno reagovao i bezuslovno zahtevao da bude određen. Sva suprotna nastojanja bila su bezuslovna i on je pošao sa odredom. Prelaskom na teritoriju koju su držali Bugari, odred je otkriven i vodio je dvodnevnu borbu. Milisav se sa jednim drugom našao opkoljen. Borio se do poslednjeg metka mada mu je bilo jasno da se ne može izvući. Izrešetan mitraljeskim rafalima ostao je na planini Skopskoj crnoj gori.

Nedeljko Vidačić, dvadesetgodišnji omladinac iz sela Grbola, pošao je koncem januara sa Karadačkim odredom na Skopsku crnu goru. Usled snažnih borbениh dejstava, koje su nametnuli brojno nadmoćniji bugarski vojnici, odred se našao u teškoj situaciji. Razbijen na manje grupe povukao se sa Skopske crne gore. Komanda odreda je Vidačića poslala da izvesti Mesni komitet o situaciji

u kojoj se odred našao. Po povratku u selo Grbole, iznenada je uhapšen u svojoj kući. Italijanski vojnici i albanski žandari mučili su ga najtežim mukama. Isprebijan je po svim delovima tela, zatim boden noževima, kidani su mu delovi tela. Ništa od njega nisu mogli doznati o odredu ili ilegalnom radu. (Bio je i rukovodilac omladinskog aktiva). Izdahnuo je pod ubodima bajoneta u gaju gdje je održavao ranije omladinske sastanke sa svojim članovima SKOJ-a.

Braća Vojislav i Vaso Milošević iz sela Sazlije bili su vrlo često kuriri. Oni su najviše postigli u ostvarivanju jedinstva sa albanskim omladincima susedima. Razvili su takvo drugarstvo da su zajednički odlazili i na zadatke po selima. Svog komšiju Isjlama Muratiju, koji je bio milicionar, zadužili su da i danju na biciklu raznosi propagandni i ilegalni materijal. Sa njima su saradivali Ljut Rečica, Iljaz Alija, Moni Isljema. Ova grupa je bila vrlo aktivna u prenošenju vesti iz odreda. U albanskim kućama skrivali su i čuvali ilegalce, koje su prihvatili po potrebi iz odreda. Više puta kod njih su nalazili utočište Milan Zrčar i Milan Cuk. Zaslugom ovih albanskih omladinaca omogućena je egzistencija jednom delu naseljeničkih susednih porodica. Oni su se starali da im se nabavi ishrana i obrade oskudne njive.

U selu Sojevu koncem 1942. i tokom 1943. godine NOP je imao sve više pristalica. Prvi nosioci prihvatanja politike bratstva i jedinstva bili su Fazil Sijeva, Dževat Sojeva, Bedžet Sojeva i Džema Kaštanjeva. Oni su u svojim kućama organizovali prihvataj Odreda »Zejnel Hajdini«, a za njegove potrebe organizovali su i razne veze sa susednim albanskim selima. I pod najtežim uslovima okupatorske reakcije uspevali su da čuvaju i sačuvaju nekoliko desetina partizana. Evo šta o tome kaže Fadil Hodža u svom dnevniku »KAD PROLEĆE KASNI«.

»Kad smo ranije navraćali, Sojevci su nas dočekivali i dosta dobro držali. Ali sad nismo znali kako stvari stoje. Zato vrlo konspirativno dođosmo do kuće Džema Kaštanjeve (siroma seljak, naš stari prijatelj). Kuća je izolovana na kraju sela, kraj manjeg i proređenog šumarka. Džema je bio preplašen, strahuje da se što ne desi i njemu i nama. Reče da se sve živo diglo na partizane i da se pretresaju sve seoske šume. Pa ipak nas primi u kuću i eno ga u kljetu gde pomaže ženi da nam sprema hranu. Događaj se odigrao posle jedne bitke kod Gnjilana, kad su sve snage okupatora bile mobilisane. Srpska sela bila su pod jakim pritiskom, ali i albanska koja su smatrana za partizanske baze. Sve sumnjive hvataju i interniraju. Samo jednog dana u okolini Gnjilana uhapšeno je 40 ljudi. Talas hapšenja stalno se nastavlja u selima oko Uroševca.

Iz sela Sojeva najzapaženija aktivnost bila je Fazila Sojeva. Vrlo popularan i otresit seljak. Još početkom 1942. godine počeo je saradnju sa NOP. Naročito često je odlazio u selo Sazliju, gde je sa svojim istomišljenicima usmeravao dalje zadatke za razvoj NOP među albanskim stanovništvom. Upućivan je za vezu sa gnjilanskom partijskom organizacijom. Nalazio se u pratnji člana MK Uroševac druga Boška Čakića; posle obavljenih razgovora naišao je na zasedu i tom prilikom posle kratkog puškaranja ubijen.«

Tafil Sejdića iz Kamen Glave bio je vrlo vešt u prenošenju raznih poruka među selima. On je upućivan i u sela koja su se nalazila pod bugarskom okupacijom, a naročito često na Skopsku crnu goru i u Kačanački srez. Bio je zadužen i za nabavku oružja. Znatne količine pušaka, municije i nekoliko puškomitraljeza kupio je u selima pod bugarskom okupacijom i preneo ih do partizanskih odreda.

Šefki Ajdini iz Plešine bio je vrlo aktivan i saradivao je sa Mesnim komitetom SKOJ-a. Raznosio je omladinske ilegalne materijale. Sa Radom Kljajić i Trajkom Grkovićem najčešće je održavao kontakte i pomagao im da se sklanjaju u ilegana boravišta.

Najveći broj omladinaca i aktivista bio je angažovan na širenju propagandne aktivnosti. Tehnika za hvatanje, umnožavanje i rasturanje radio-vesti pomagala je da se sve više saznaje istina o borbama naše NOV i saveznika. Za nabavku materijala, indiga, presa, papira i druge opreme Mesni komitet je upućivao pojedince, koji su nabavljali materijal u Skoplju, Prištini i drugim mestima. Česti

premeštaji i pronalaženje novih mesta bili su velika obaveza, koja je zahtevala puno angažovanje znatnog broja ljudi. Tehnika se povremeno selila iz grada u Nasip, Bibu, Grbole i Sovtović, ali je uvek bila sačuvana i nikada otkrivena. Do polovine 1942. vesti su izdavane na srpskom, a od polovine 1942. i na albanskom jeziku. Posebna je bila interesantna organizacija raznošenja vesti. Vesti, po pravilu, nisu izdavane iz zgrada gde je bilo njihovo štampanje. Nakon izrade one su prenošene na dva ili više mesta u gradu, a odatle su ih preuzimali kuriri, koji su ih nosili po selima i gradskim naseljima. Organizacijom rasturanja radio-vesti rukovodio je član MK koji je bio odgovoran po vojnim pitanjima. Slanje kurira iz sela upućivali su sekretari partijskih organizacija ili članovi NOO. Mesta za prihvatanje materijala i radio-vesti u Uroševu bila su u kući Blagoja i Rade Milićević, u Nasipu Ilije Milićevića i Vojina Banaša, u selu Bibi Gaša Milojevića i Ilije Savića, u Pojatašu Slavka i Milana Jelačića, u Sovtoviću Jovana Vučinića i Vasa Glogovca, u selu Grbola Nedeljka i Rajka Vidačića.

Za raznošenje ilegalnog materijala iz sela u grad i obrnuto upotrebljavane su otrsitiže i hrabre žene. Prethodno su uvek podučavane šta treba da kažu u slučaju da budu uhvaćene. Ukoliko se materijal nosio iz sela u grad, obično se skrivao u krompiru, boraniji, kupusu ili drugim životnim namirnicama koje su nošene na prodaju. Vrlo često se na taj način prenosilo i nešto oružja, pištolj, bombe i municija. Više puta se uspevalo da se zatvorenim drugovima prenesu u hlebu i kolačima vesti i razna obaveštenja koja se nisu mogla drugim putem doturiti.

Bilo je slučajeva da pošta koja se prenosi padne u ruke neprijatelja. Jednom prilikom polovinom 1942. na graničnom prelazu kod Kačanika pala je u ruke bugarskim policajcima pošta, u kojoj su bila dokumenta o strukturi organizacije na terenu Uroševca. Zalaganjem jednog broja aktivista potplaćeni su bugarski graničari, koji su vratili ilegalni materijal.

Skoro svaki partijski sekretar pokazivao je svojim ličnim primerom u akcijama neke od kvaliteta koji su mu omogućavali da može uspešno da rukovodi i utiče na mase. Evo nekih primera: Slavko Jelačić (sekretar partijske ćelije i Opštinskog komiteta) sa Nazmi Kursanijem dobio je zadatak da prenese paket pošte iz MK Uroševac za PK KPJ za Makedoniju. Pošiljku su poneli vozom do stanice Grlica, koja je bila na granici bugarske okupacione zone. Paket su predali kuriru, koji ih je čekao na stanici. Bugarska policija je sve to posmatrala. Prvo je uhapsila kurira, oduzela mu pošiljku, a zatim pošla za Slavkom i Nazmijom. Našla ih je u staničnom bifeu. Odmah su prišli Nazmiju da bi ga uhapsili. Poštanski paket stavili su na jedan od stolova. Slavko je hitro zgrabio paket, izašao iz bifea, uskočio u prolazni nemački transport i vratio se u Uroševac. Izbegao je hapšenje, olakšao je položaj Nazmiji oko istrage i sačuvao materijal dane padne u ruke policiji. Slavko je drugom prilikom uskočio u jedan izbeglički transport, koji je putovao preko Kosovske Mitrovice za Srbiju (bez znanja učesnika transporta), prebacio se na jug Srbije, gde je uspostavio vezu sa Jablaničkim partizanskim odredom.

Mladen Milić, sekretar ćelije, bio je u 1941. godini zaposlen u rudniku »TREPČA«. Pošto je imao uredne vozne isprave, često je upućivan u Kosovsku Mitrovicu i druge gradove za nabavku sanitetskog i štamparskog materijala za pisanje i umnožavanje. U tome je uvek uspevao. Dok je uspešno rukovodio partijskom organizacijom i ostalim antifašističkim organizacijama, postavljen mu je zadatak da vodi razgovore sa četničkim oficirima Jovanom Miladinovićem i Petrom Trkljom. MK KPJ stavio mu je na raspolaganje omladince Jova Bajata i Rajka Vidačića koji su na određen način izazivali četnike da izraze svoje zamisli i otkriju namere. Uspeli su da razotkriju četnike i tako je MK mogao da preduzme odgovarajuće mere. Kad je Mladen iznenadno uhapšen sa većom grupom seljaka, u jednoj seoskoj kući, uspeo je da se sakrije u ambaru, dok su svi ostali odvedeni u zatvor. On je sa grupom omladinaca organizovao rasturanje letaka proglasa po selima, ali nikada nije otkriven.

Vujadin Parežanin

VEZE OK KPJ KOSOVA I METOHIJE SA OK KPJ LESKOVAC 1941-1942

Uoči rata, uporedo sa konsolidacijom Komunističke partije Jugoslavije, stvarali su se i punktovi preko kojih su se održavale partijske veze između Makedonije, Kosova i južne Srbije. Mnogi partijski kadrovi, koji su povremeno i učili školu (gimnaziju) u Prištini (Vasilije Smajević, Milija Radovanović, Boža Pavlović), poznavali su dosta naprednih ljudi - članova KPJ i SKOJ-a, sa kojima su održavali veze i u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Organizacioni sekretar OK KPJ Vasilije Smajević je izneo na Savetovanju u Bratimilovcu daje od Miladina Popovića saznao da će nemačke i fašističke snage uskoro napasti SSSR. To se i obistinilo baš tog dana kada je održano Savetovanje OK KPJ u kući Tome Kostića, pivarskog radnika i člana OK KPJ iz Bratimilovca.

Posle napada Nemačke na SSSR komunisti Uroševca i okoline već su bili spremni za otpor protivu okupatora i domaćih izdajnika. Međutim, komunisti nisu mogli odmah da se snađu, pa su očekivali direktivu za ustanak. Uskoro im je poslat Proglas CK KPJ, te oni već u prvoj polovini jula 1941. održavaju sastanak i odlučuju da Nikola Vidanić ode u južnu Srbiju (Leskovac) i uspostavi vezu, a Ljuba Kostić da pokuša da uspostavi partijsku vezu sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosovo i Metohiju.

Nikola Vidanić, izvršavajući partijski zadatak, dolazi u Pustu Reku i uspostavlja kontakt sa Gojkom Draškovićem, članom Partijskog poverenstva za Jablanicu, koji ga povezuje sa Okružnim komitetom KPJ za Leskovac i to sa Simom Pogačarevićem. Dok je očekivao uputstva o tome šta da preduzme u vezi sa ustankom u Uroševcu i okolini, obilazio je Vidanić partijske organizacije na terenu Puste Reke i Jablanice i učestvovao u pripremama ljudi za oružani ustanak.

Za vreme bavljenja Vidanića na terenu Puste Reke i Jablanice, uspostavljena je partijska veza između Prištine i Uroševca, ali on o tome nije bio obavešten.

Pošto nije dobio nikakva obaveštenja iz Uroševca, Nikola Vidanić je želeo da se priključi Kukavičkom narodnooslobodilačkom partizanskom odred. Njegova želja nije ispunjena, jer je Sima Pogačarević smatrao daje on potrebniji na Kosovu i Metohiji, pa je zatražio mišljenje Koste Stamenkovića, člana CK KPJ i sekretara OK KPJ Leskovac. U međuvremenu dok je očekivao da stigne mišljenje od Koste Stamenkovića, slučajno je sreo u Leskovcu Margaritu Kitanović. Ona mu je uručila pismo Ljube Kostića iz Uroševca, koji mu javlja daje uspostavio vezu i pozvao ga da se odmah vrati u Uroševac. Vidanić je pronašao Simu Pogačarevića, koji je u to vreme vršio dužnost sekretara OK KPJ Leskovac i obavestio gaje daje dobio poziv da se vrati na Kosmet i tom prilikom mu je Sima rekao da je to mišljenje i Koste Stamenkovića.

Preko partijske veze Vidanić je dobio objavu i novčana sredstva za put, pa je tako oko 10. septembra 1941. stigao u Uroševac.

Teritorija između Bujanovca i Gnjilana bila je podeljena između fašističke Italije i fašističke Bugarske, tako daje partijski rad bio veoma otežan. Uspostavljanje partijske veze sa Mesnim komitetom u Vranju išlo je veoma teško.

U prvoj polovini avgusta 1941. Živko Ristić, Trajko Perić i Filimon Đorđević, iz Raniluga, čezama su otišli u Vranje i tom prilikom uspostavljaju vezu sa MK KPJ Vranje. Informisali su sve o stavu KPJ u vezi sa oružanim ustankom protiv okupatora, a potom su u Bujanovcu od Joske Janjića dobili Proglas CK KPJ o dizanju ustanka.

Proglas CK KPJ je donet u Ranilug, čitanje simpatizerima u Ranilugu i Petrovcu, a potom je poslat u Gnjilane Dragom Popoviću.

Veza sa vranjskim i bujanovačkim komunistima neće se prekidati tokom čitavog narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Naravno, komunisti Raniluga i ostalih sela biće povezani i sa partijskom organizacijom u Gnjilanu.

Bugarski fašistički okupatori, pošto su anketirali delove Srbije, koji su im pripali na osnovu odluka nacističkih osvajača o podeli zemlje, počeli su i mo-

bilizaciju ljudstva za njihove oružane snage. Komunisti i napredni ljudi su odbijali svaki odlazak u redove bugarske fašističke vojske. Zato su Živko Vasić i Trajko Perić organizovali grupu ljudi iz sela Raniluga za odlazak u Vranjski NOP odred. Međutim, taj odlazak nije bio baš tako lak. Usled pokreta bugarske vojske veza je izgubljena, no 14/15. septembra ponovo je uspostavljena, pa je deo grupe uspeo da uđe u sastav Vranjskog NOP odreda, a drugi deo, koji nije mogao da uspostavi vezu, vratio se kući.

U prvom borbenom krštenju, prilikom napada na rudnik antimona u M. Trnovcu, poginuo je iz ove grupe Živko Vasić.

Saradnja između Kosmeta i južne Srbije ogleda se i u tome što je jedan broj boraca stupio u NOP odrede, koji su formirani na teritoriji OK KPJ Leskovac. Borci Živko Đokić i Trajko Perić i dr. postaju pripadnici Jablaničkog NOP odreda.

Veza sa Okružnim komitetom OK KPJ Leskovac sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosovo i Metohiju, preko Jablanice, prekinuta je kada su se narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija razvili na ovom području. Nemci, Italijani i Bugari pojačali su bezbednost i više su motrili na demarkacionu liniju, tako da je bilo veoma teško preći preko tzv. granice.

Komunisti Kosova i Metohije pokušavali su da u toku novembra 1941. uspostave vezu sa Jablaničkim odredom, ali u tome nisu uspeali, jer su im poginula tri kurira. Na teren Kosaonice, u selo Trpezu i Dobro Polje dolazio je i Fadilj Hodža sa namerom da uspostavi vezu sa Jablaničkim i Topličkim NOP odredom, tj. OK KPJ Leskovac radi koordiniranja rada. Ipak veza nije uspostavljena.

Partijski rukovodilac Jablaničkog odreda i organizacioni sekretar OK KPJ Vasilije Smajević održavao je partijsku vezu sa nekim komunistima iz Prištine, koji su ga informisali o složenom i veoma teškom radu Partije na Kosovu i Metohiji.

Zbog te, veoma teške, situacije polovinom decembra 1941. u Donjem Konjuvcu održanje sastanak partijskog rukovodstva Jablaničkog odreda, na kome je odlučeno da se pošalje grupa boraca na teren Gornje Jablanice sa ciljem da izvrši pripreme za podizanje ustanka sa jedne i druge strane okupatorske granice i pomogne da se u pograničnim mestima, Gnjilanu, Kosovskoj Kamenici i dr. podigne oružani ustanak.

Odmah se prišlo sprovođenju plana partijskog rukovodstva. Pozvani su poznavaoци terena Mirko Perović, Rade Popović, Zejnil Ajdini, Vladislav Popović, jedan skojevac pripadnik Jablaničkog NOP odreda, inače iz Gnjilana, i Boža Pavlović. Vasilije Smajević je objasnio da KPJ deluje na Kosovu i Metohiji pod veoma složenim uslovima i da su oni pozvani da pomognu podizanje oružanog ustanka na prostoru Gornje Jablanice, Kosovske Kamenice, Gnjilana i Prištine i da rade na formiranju Gnjilanskog NOP odreda. Ideja o formiranju ovog odreda je bila veoma dalekovidna odluka, jer bi omogućila povezivanje teritorije i stvaranje bratstva i jedinstva između Srba i Albanaca. No, ta ideja nije mogla da se ostvari zbog jačine neprijateljskih snaga koje su posele ovu teritoriju. Iako je situacija bila veoma teška, ova grupa se povezala sa ljudima iz pograničnih sela sa obe strane demarkacione linije. Albanci i Srbi su izrazili spremnost za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, ali je neprijateljska ofanziva na Lebane i Jablanicu omela početak borbe ha pomenutom području. Rad u ovom pravcu biće i kasnije nastavljen, bez obzira na situaciju na terenu Puste Reke i Jablanice.

Krajem jula 1942. partijsko rukovodstvo Jablaničkog odreda, poverilo je Miliji Radovanoviću da uspostavi vezu sa Kosovom i Metohijom. Radovanoviću je odobreno da za izvršenje ovog zadatka uzme ljude koji mu najbolje odgovaraju. On je angažovao: Laposavu Štamenković Lenku, Vladimira Bukilića Pop Miću, Vladislava Popovića, Jovana Čekića i Petra Gogića-Mićuna. Oni su sa Radana ilegalno prešli teritoriju koja je bila posednuta od strane četnika i stigli u selo Medevce. U blizini kuće Milije Radovanovića ostali su sedam dana. Grupa je politički delovala i davala zadatke partijskoj organizaciji u Tularu i drugim mestima.

Članovi grupe Milije Radovanovića uspeali su da preko Milosava Bukilića uhvate vezu sa Mustafom Hadžom, Albancem iz sela Niševca. On je trebalo da ih poveže sa Metom Barjaktarijem, Albancem i studentom iz Prištine, koga je Milija Radovanović poznao iz gimnazijskih dana. Mustafa je izvršio zadatak i do sastanka je došlo u selu Gubavcu 2. avgusta 1942. godine. Sastanku su prisustvovali Leposava Stamenković, Milija Radovanović i Meta Barjaktari. Meta je izložio tešku situaciju na Kosovu. Posle upoznavanja sa situacijom, otpala je ideja da odred iz Puste Reke izvrši prodor preko Uroševca do Šar-planine u cilju demonstracije oružane snage boraca Jablaničkog odreda. Kasnije veza se povremeno prekidala, ali je uvek obnovljena. Zato se i može reći daje veza između Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju i OK KPJ Leskovac trajala s prekidima i daje tek u 1943. i 1944. postala kontinuirana i čvršća.

Posle sastanka 2. avgusta 1942. u gnjilanski srez odlazi Vlada Popović. On je uz pomoć partijske organizacije iz Tulara i nekih Albanaca iz Dobiševca ilegalno prešao na teren Kosova i Metohije da bi u toku novembra 1942. bio izabran za sekretara SK KPJ.

U toku avgusta 1942. Rade Popović je dobio zadatak od štaba odreda da u domovima Albanaca sa one strane granice smesti ranjenike. Takva odluka je bila neophodna, jer je odred počeo šire borbene akcije, pa su mu ranjenici prilično otežavali kretanje i umanjivali pokretljivost.

Izvršavajući zadatak, Rade Popović je prešao demarkacionu liniju, ostavio oružje i sa pištoljem i dve bombe krenuo prema albanskom selu. Želeo je, najpre, da se predstavi kao čovek koji je pošao da nabavlja životne namirnice. Prvo se uputio kod nekog Mehe, koji je držao bakalnicu. Toje trebalo da bude prva veza. Kad je prešao granicu, priča Rade, sreo je jednog Albanca. »Odlučio sam da idem i da se ne krijem, pa šta bude. Susreli smo se i on meni kaže: »Dobro jutro«. Ja njemu: »Dobro jutro«. On je video da sam Srbin i upita me: »Tako ti vera, jel znaš ti da si prešao granicu?«

- Znam, rekoh mu ja.
- A jel znaš da možeš da pogineš ovde - pita me on.
- Znam, odgovorih mu ja.«

U razgovoru brzo su prešli na zanimljivije teme. Rade je pokušavao da udovolji radoznalost ovog čoveka. Govorio mu je daje situacija teška sa one strane granice, da ima veliki broj dece i da ne može da ih ishrani, a pored toga morao je da hrani i decu svoga brata, koji je zarobljen u aprilskom ratu.

Međutim, nepoznati sagovornik nije se time zadovoljio, već je počeo da ispituje da li u Pustoj Reci i Jablanici ima partizana. Rade mu je govorio o nameri da nabavi žito, ali mu je nagovestio »daje čuo« da postoji neka vojska koja sebe naziva partizanskom vojskom. Albanac nije imao strpljenja, već je izjavio da bi hteo da vidi partizana. Pričao je da u njegovom selu postoji neki hodža koji kaže da ti partizani imaju dobrog vođu i da će oni da pobede. Uviđajući daje to dobar čovek, taj Azis Ljatif, i daje opredeljen za NOP, Rade mu je rekao daje partizan i da je prešao granicu da uspostavi vezu sa nekim pripadnikom NOP-a. Uspostavili su vezu sa hodžinim sinom Ramadanom, a potom i sa hodžom i svi oni su se aktivno bili uključili u narodnooslobodilački pokret.

U proleće 1942. godine, kada je okupator privremeno zauzeo slobodnu teritoriju Puste Reke i Jablanice, grupa istaknutih partizana provela je izvesno vreme na terenu Kosova. Grupu su sačinjavali: Rade Popović, Milivoje i Mirko Petrović, Vladimir Bukilić i Mile Čalović. U neposrednoj blizini starobugarske granice, u gustoj šumi, postavili su šator, u kome su proveli izvesno vreme. Pošto je ovde bilo opasno, grupa je odlučila da pored granice na teritoriji Kosova ide u selo Miševce kod Mustafe Hodže. U zoru je grupa stigla, ali je bila primećena od strane karabinjera. Ubrzo su i karabinjeri stigli i tražili da izvrše pretres. Mustafa se snašao i ubedio ih da nikakva lica nisu došla u njegovu kuću. Karabinjeri su bili uporni, ali im to nije pomoglo, jer je Mustafa zatvorio kapiju i pripremio sanduk municije da, ukoliko treba, napadnu karabinjere. Međutim, oni su ubrzo otišli. Grupa partizana se odmorila i osvežila i ponovo vratila na svoj teren.

Saradnja partizanskih oružanih snaga u južnoj Srbiji i kosovskih partizanskih snaga u drugoj polovini 1942. poprima šire razmere.

Vranjski narodnooslobodilački partizanski odred, koji je dobio zadatak ujesen 1942. da dejstvuje u pravcu Skopske crne gore i da se poveže sa narodooslobodičkim partizanskim snagama Makedonije, 8. oktobra pretrpeo je osetne gubitke u borbi na Vrbanu blizu Bujanovca.

Međutim, posle te borbe Vranjski NOP odred »Sima Pogačarević« se povezuje sa NOP odredom »Zeinel Ajdini« sa Kosova. Od snaga jednog i drugog odreda formira se zajednički odred, koji je napao rudnik Lojane kod Preševa 19. oktobra 1942. godine. Odred je u ovom napadu postigao ogroman uspeh i znatno doprineo da se podigne moral naroda ovog kraja. Tom prilikom združene snage odreda proterale su bugarske straže, zaplenile veliku količinu namirnica, novca i eksploziva i spalile rudničku arhivu. To je i prva zajednička oružana akcija južnomoravskih, kosovskih i makedonskih oružanih snaga u 1942. godini.

Kao što smo istakli, ova saradnja donela je obostranu korist.

U toj saradnji jačalo je bratstvo i jedinstvo između Srba, Albanaca i Crnogoraca. U 1943. i 1944. godini na terenu Jablanice i Puste Reke prihvaćeni su mnogobrojni borci sa Kosova i tako su formirane kosovske jedinice na terenu južne Srbije.

Hranislav Rakić

VEZE U NOP KOSOVO TOKOM DRUGE RATNE GODINE

Veze u rukovođenju i komandovanju u 1942. godini su obnovljene, bolje postavljene i učvršćene. Prenosile su se preko proverenih ljudi. Organizovane su ilegalne baze za prihvatanje drugova ilegalaca, kao i bolesnih drugova na lečenje. Organizovani su novi punktovi i javke, preko kojih su se prenosile vesti i partijski propagandni materijal. Za prenošenje vesti i drugog raznog materijala angažovane su većinom proverene žene, omladinci i omladinke. Zadatak je bio da onaj ko donese materijal na određeno mesto ne sme sresti onoga koji odnosi taj materijal.

Veze su pojačane i u rukovođenju i komandovanju sa vojno-ilegalnim jedinicama koje su omasovljene u 1942. godini i dobro opremljene naoružanjem, snabdevene municijom i bombama. Obučavane su u rukovanju oružjem i bile su spremne u svako doba za dejstvo kada to bude zatražila Partija. Te veze su funkcionisale dobro. Svaki rodoljub i patriota, svaki simpatizer NOP-a, članovi omladine, članovi SKOJ-a, članovi KPJ i ostali rodoljubivi ljudi, znali su šta treba da se radi ako okupator ili njegovi saradnici preduzmu kakve mere. Takve poruke su brzo prenošene. Određeni su ljudi za praćenje partijskih rukovodioca preko veze, od sela do sela i gradova. Organizovane su kurirske veze za prenošenje štampanog ilegalnog-partijskog materijala, i veze za prebacivanje oružja do određenih baza, kurirska veza za prebacivanje sanitetskog materijala i sklanjanje u bazama. Pojačana je tehnika, osnovane nove baze za rad tehnike u Prištini, Vrelu, Suvom Dolu, Lipljanu, Kosovskoj Mitrovici, Uroševcu, Gnjilanu, Kosobu Polju i drugim mestima. Vesti su, kao i drugi propagandni materijal, na vreme stizale preko kurirskih veza. Počele su na veliko i pripreme za formiranje partizanskih odreda i odlazak u partizane.

*w
**

U 1942. godini u Prištini su radile četiri partijske ćelije koje su delovale po rejonima.

U prvom rejonu ćelija je formirana decembra 1941. godine od pet članova. Sekretar je bio Jakov Gagović a članovi Mustafa Karahasani, Ranka Milanović, Ljupče Milić, Duško Ilić i Sveta Stefanović Bugarin. Ćeliju je formirao Apostol Pršendić Apče u kući Sofije Marović. Sem nje u toj ćeliji je bila i kandidat za člana KPJ Vida Acić.

U 1942. godini ova ćelija je proširena, pa su u nju primljeni novi članovi, Robert Gadik, Mira Lazarević (Vida Acić je postala član KPJ), Daća Topalović, Đorđe Ilić, Sofija Markvoć i Žika Gavrilović. Kandidati su bili Mladen Anđelković, Boža Ristić, Đorđe Ristić, Dragan Tomić, Jova Jančetović, Slobodan Ilić i Dana Acić.

U drugom rejonu grada Apostol Pršendić je formirao partijsku ćeliju novembra 1941. godine u kući Dime Canića od sledećih drugova: Meto Barjaktari, Vukosav Jovović, sekretar, Ljubomir Petković, Bora Moračić, Nataša Ničić, Dragi Moračić, i Pera Canić. Kandidata nije bilo. U 1942. godini u ćeliju su ušli novi članovi KPJ: Viktorija Ničić, Dragi Jovanović, Dragi Janićijević, Nada Spasić i Kolj Đoni.

U trećem rejonu Apostol Pršendić je formirao partijsku ćeliju u kući Cede Bojkovića, novembra 1941. godine. Sekretar je bio Sureja Jusuf, a članovi Nada Vučić Bojković, Boško Spirić i Osman Jusuf.

U 1942. godini proširena je i ova ćelija. Novi članovi su bili Čeda Topalović, Ljubica Spasić-Karić, Čedomir Veselinović, Ivan Tomašević, Abuz Đorđević. Kandidat je bio Čeda Popović. U četvrtom rejonu formirana je partijska ćelija novembra 1941. godine u kući Cede Bojkovića od sledećih drugova: Tome Tomića (sekretar), Apostol Prešendić, Čeda Bojković, i Jela Lisulov. U 1942. godini u ćeliju su primljeni Bora Drmončić, Zagorka Šavić-Dunda, Josif Levi, Jefta Stanković i Ruija Demiri. Kandidati su bili Buda Šulović i Živorad Ivić-Brica.

U avgustu 1942. godine u Prištini je formiran Gradski biro ćelija koji je ustvari bio Mesni komitet. Ovaj Biro ćelija formirao je Apostol Pršendić Apče, koji je istovremeno bio i sekretar Biroa. Osim njega, članovi Biroa su bili Ljubomir Petković, Nadica Vučić Bojković, Sureja Jusufi, Bora Drmončić i Čeda Topalović.

U 1942. godini SKOJ je bio masovan, jer je obuhvatao najveći broj omladine. U prvom rejonu bilo je šest aktiva, u drugom pet, u trećem tri u četvrtom pet i u školi pet aktiva. Sem ovih aktiva formiran je jedan aktiv u logoru od izbeglica iz Peći i sa sela, zatim jedan aktiv kod Roma, jedan aktiv na železničkoj stanici od pružnih radnika i jedan aktiv od omladinski-muslimanki. Ukupno je bilo 33 aktiva sa oko 250 članova SKOJ-a.

U 1942. godini proširene su po svim selima i gradovima pozadinske partizansko-vojne desetine, vodovi i čete, pa je bilo potrebno formirati jedinstveni štab koji bi objedinio i komandovao ovim jedinicama. To je bila i direktiva Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. Tako je februara 1942. godine u Suvom Dolu formiran štab partizanskog pozadinskog odreda za srez gračanički. Taj štab je formirao Pavle Jovičević zajedno sa Mitom Miljkovićem. Za komandanta je određen Vasa Bošković, a za političkog komesara Aca Marović. U Prištini su formirane pozadinske desetine po rejonima. U prvom rejonu bilo je šest desetina sa ukupno 70 drugova, u drugom su bile tri desetine sa ukupno 45 drugova, u trećem dve desetine sa 25 drugova i u četvrtom četiri desetine sa ukupno 50 drugova.

Na sastancima vojnih desetina, koji su održavani svakih petnaest dana, na dnevnom redu su razmatrani politički i vojni problemi. Na političkom delu je čitana literatura iz narodnooslobodilačke borbe i iznošena politička situacija. Bilo je ovde drugova koji nisu radili ni u jednoj političkoj organizaciji, a ovde

se radilo o vojnim pitanjima teoretskog i praktičnog obučavanja, o rukovanju oružjem i drugim vojnim pitanjima. Svaka desetina je imala priručnik za borbu koji je morao biti proradjen po desetinama. Prilikom primanja novih drugova u desetine vršena je proverà njihove političke ispravnosti i svaki je bio dužan da položi partizansku zakletvu za koju je postojao stalan tekst. Vršena je i proverà sposobnosti drugova da izvrše postavljeni zadatak u datom momentu.

Još 1941. godine počela je masovna akcija na prikupljanju pomoći u novcu, odeći, obući, sanitetskom i drugom materijalu. U gradu su bile dve apoteke koje su davale sanitetski materijal. Sanitetski materijal je nabavljan preko naših drugova i iz bolnica. Nabavljen je i materijal za tehniku od strane bogatih trgovaca knjižara. Ovaj materijal je slat organizacijama u Peći i Uroševcu, po potrebi. Ova akcija se tada zvala sabirna akcija, i nastavljena je i u 1942. godini.

*
* * *

Četničke organizacije počinju da se formiraju na Kosovu i Metohiji negde u julu 1941. godine. Draža Mihailović je slao svoje ljude da pomognu stvaranje tih organizacija. Tako je došao u Prištinu neki kapetan Lukičević u svojstvu izaslanika Draže Mihailovića. Njegovim dolaskom, i pod njegovom kontrolom, pristupilo se formiranju četničkih organizacija. On je okupio oko sebe grupu bivših oficira i održao širi sastanak. Na ovom sastanku bili su dr. Nikola Radojević, lekar u Prištinskoj bolnici koji je rukovodio četničkom organizacijom u Prištini, Živojin Marković Župa četnički oficir iz Prištine, Sima Miličević oficir, Sava Miličević oficir iz Suvog Dola, Čeda Balabanović iz Suvog Dola, Nikola Lazić iz Rujca, Mira Đekić iz Čaglavice, Vidoje Simić iz Uglara (Brsje), Dušan Vitković, iz Lipljana i drugi.

Četnici ne samo što su počeli otvoreno da saraduju sa okupatorom, već su se povezali sa svim organizacijama koje su bile usmerene protiv NOP-a. Sem toga oni su raspirivali nacionalnu mržnju. Stoga je rukovodstvo NOP-a u Prištini donelo odluku da se izvrši atentat na četničkog vođu Nikolu Radojevića. Prvi atentat nije uspeo - Radojević je bio samo ranjen i prebačen je u bolnicu na lečenje. Zbog toga je posle 10-15 dana ponovo izvršen atentat nad njime u bolnici, od strane članova Sreskog komiteta SKOJ-a. U njemu su učestvovali Boško Miletić, Čeda Bojković, Nikola Jovanić, Mišo Čarapić i Mile Bukelić. U bolničkoj sobi gde je ležao dr Radojević ušli su Boško Miletić i Čeda Bojković i tom prilikom ga usmrtili. (To je bilo između 31. oktobra i 1. novembra 1942.).

Posle atentata policija je uhapsila bolničara Milana Miloševića koji je skojevcima omogućio ulazak u bolnicu. Tom prilikom su ga drugovi namerno ranili u ruku da bi kamuflirali njegovo učešće u atentatu, no on je ipak bio uhapšen i zlostavljan u prištinskom zatvoru, ali nije ništa odao neprijatelju. Likvidiranje dr Radojevića primljeno je od naroda sa zadovoljstvom, ali gaje jedan broj bogatih trgovaca i naseljenika žalio. Na njegovoj sahrani govorio je fašista Ibrahim Sedlari, sin poznatog barjaktara koji je u to vreme već uveliko saradivao sa okupatorom i četnicima.

Razume se da su četnici posle tog atentata preduzimali niz akcija u nameri da razbiju NOP, pri čemu su atentat na Radojevića koristili u propagandne svrhe, raspirujući nacionalnu mržnju. Istovremeno su se povezali sa albanskim šovinistima, pa su zajednički raspirivali mržnju na nacionalnoj osnovi i svesrdno pomagali okupatora.

Sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju šalje izvještaj 25. oktobra 1942. godine Centralnom komitetu KPJ u kome navodi sledeće: da se srpska reakcija na Kosovu i Metohiji orijentisala prema Draži Mihailoviću, da se organizaciono povezala i da stvara komande i nadleštva kako bi u vreme sloma okupatora preuzela vlast u svoje ruke. A u proglasu od 7. novembra 1942. godine Oblasni komitet poziva sve Srbe i Crnogorce da ne slušaju izdajničku propagan-

du Draže Mihailovića koji preko svojih agenata hoće da odvoji srpski i crnogorski narod od borbe naroda Jugoslavije.

Krajem 1942. godine balističke organizacije su počele da zbijaju svoje redove i da se okupljaju oko intelektualaca Luana Gašilja i Antonija Vasila. Počeli su da štampaju izvesne letke i da ih rasturaju, a osnovali su i svoju štampariju. Uz tu organizaciju bila nacionalistička omladina Šiptara. Ta organizacija je uspela da pridobije i deo gimnazijalaca. Kada je to doznala organizacija KPJ, organizovala je akciju da se uništi štamparija i štamparski materijal. Tu su akciju izveli skojevci i omladinci Prištine, a u njoj su pored ostalih, učestvovali i članovi SKOJ-a Hamid Murga i Izedin Osmani.

U avgustu 1942. godine poginuo je Aca Mrdaković iz Prištine, jedan od vršnih članova SKOJ-a. Organizacija KPJ organizovala je sahranu kojoj su prisustvovali mnogi antifašisti. To je bila jedna od najmasovnijih manifestacija revolta građana protiv terora fašističkog okupatora. Na sahrani je govorio omladinac Muhedin Šehu. Govorio je vatreno i o bratstvu i jedinstvu šiptarskog i srpskog naroda.

* *

Komunistička partija i SKOJ organizuju i izvode niz akcija u Prištini. Tako je između ostalog, partijska organizacija putem svojih veza najpre uspela da Ali Šukriju izvuče iz zatvora u Prištini i da ga prebaci u bolnicu odakle su ga, nešto kasnije, vešto izveli i otpratili na slobodnu teritoriju - u partizane. U 1942. godini počele su i masovne sabotaze na željezničkim stanicama i po vozovima. Formirane su bile specijalne grupe od članova USAOJA i SKOJ-a koje su imale zadatak da vrše sabotaze. Te grupe su izvele mnogo diverzija što je osim materijalne štete, zbunjivalo okupatore i njihove slugе i unosilo pometnju i strah u njihove redove.

Te 1942. godine partijska organizacija je u Prištini otvorila piljarsku radnju, u kojoj je radio Bora Moračić, član Sreskog komiteta KPJ. Ta radnja je služila kao »punkt« i glavna veza za raznošenje partijskog materijala. Ona je ostala nezapažena sve do avgusta 1942. godine, kada je Bora Moračić morao da se povuče u ilegalnost. Veza koja je služila za Kosovo i Metohiju, odnosno jedna od veza bio je i kurir Dančetović, radnik na železnici u Kosovu Polju. Njemu je poveravana i davana pošta za Peć i Prizren i obratno, koju je on donosio i donosio Bori Moračiću, a Bora Moračić je preko kurira slao Ali Šukriju, i dalje za Jablanicu i druga mesta.

Takvih radnji, koje su bile partijski »punktovi«, bilo je više na Kosovu i to ne samo u gradovima nego i po selima. Okupator i njegovi saradnici su ih veoma teško otkrivali.

Početakom 1942. godine i rad partijske tehnike postao je intenzivniji. Nabavljeno je još presa i pisacih mašina. U Prištini je tehnika radila na nekoliko mesta. Vesti su izdavane svakih dest dana. Jedna od tehnika je najprije bila smeštena u kući Čede Bojkovića, a vesti su priređivali i štampali Apostol Pršendić, Jela Lisulov, Čeda Bojković i Toma Tomić. Novembra meseca partijska organizacija je došla do veće sume novca, pa je kupljena još jedna pisaca mašina i jedna veća presa i tehnika je premeštena u kuću Bore Moračića. Tu je vršeno umnožavanje vesti i drugog partijskog propagandnog materijala. Vesti su kucane u kući Čede Veselinovića, u kojoj je postojalo specijalno sklonište. To je rađeno sve do kraja 1942. godine, kada je tehnika premeštena u kuću Čede Topalovića, koji je tehnički uređivao vesti. Tehnika je bila smeštena na još nekoliko mesta. Vesti na albanskom jeziku pripremao je Kolj Đoni.

Prištinska partijska organizacija je 1942. godine počela izdavati list »Kroz borbu«. List je izašio jedanput mesečno na 10-15 stranica, a uglavnom je obavestavao o razmahu NOB-a i stanju na svetskim ratištima. Glavni urednik lista bio je Bora Moračić.

Početak 1942. godine počinje rad na organizovanju AFŽ-a. U toj organizaciji najpre su bile Cica Pršendić, Olga Ničić, Ferija Babica, Dragica Canić, Sofija Marović, Vera Ristić, Milka Karadžić, Draga Pekarova, Borka Đorđević i Rosa Stanisavljević.

Narodnooslobodilački pokret, tokom 1942. godine, nije jačao samo u Prištini, već i u ostalim opštinama i u svim mestima na Kosovu. Tako su na primer, u Lipljanu, i njegovoj okolini, ojačale skojevske i partijske organizacije, i u brojčanom i u organizacionom pogledu. Razume se, i partijske i druge veze u toj godini su postale čvršće i sigurnije, mada su okupatori i njegove sluge preduzimali najrazličitije, najčešće vrlo surove, mere da uguše NOP u tom kraju.

Vrlo je zanimljivo napomenuti da su u samom Lipljanu, marta 1942. godine, formirane dve pionirske grupe. Jednom je rukovodio Đorđe Kostić a drugom Vidosav Aksić, članovi SKOJ-a. Pioniri su često održavali vezu i prenosili poštu (ilegalni partijski materijal) članovima KPJ. Sem toga pioniri su zajedno sa omladincima, učestvovali u izvođenju manjih sabotažnih akcija (sečenja automobilskih guma na okupatorovim vozilima, i gumenih creva na željezničkim vagonima koja su služila za vazdušno kočenje, itd.). Ovakve akcije pioniri su izvodili u više mahova, zajedno sa Novicom Dejanovićem, diverzantom, koji je mnogo muka zadao okupatoru i njegovim saradnicima. Broj oštećenih vagona bio je prilično veliki. Pionir Nikola Morača uzeo je pušku iz nemačkog kamiona i predao je partijskom odred. U više mahova pioniri su učestvovali i u rasturanju letaka u samom Lipljanu.

Krajem 1941. formirane su i Lipljanu vojne desetine. One su u 1942. godini ojačane i proširene. Formirano je pet ilegalnih borbenih vojnih desetina. Juna 1942. godine formiran je štab u kome su bili komandir Spira Kostić, zamenik komandira Mladen Jovanović i politički komesar Stanoje Akčić Pop.

Narodnooslobodilački pokret širio se i jačao i u ostalim kosovskim selima.

Pošto su po svim selima u regionu Kosova formirane ilegalne vojne jedinice, vodovi i čete, a u dva sela i bataljoni, sazreli su uslovi za formiranje partizanskog odreda.

Septembra 1942. godine u selu Suvom Dolu održanje sastanak odgovornih partijskih drugova. Na sastanku su bili svi komandiri i politički komesari vpdova, četa i bataljona. Tada je formiran Kosovski ilegalni partizanski odred. Štab odreda su sačinjavali komandant Vaso Bošković, njegov zamenik Dušan Lazić, politički komesar Aca Marović Kostja i zamenik političkog komesara Živojin Čurčić Srđa.

Pre toga, tačnije 27. septembra 1942., formiranje prvi partizanski odred blizu Ramljana, na putu između Gnjilana i Uroševca. Ovaj odred je dobio ime NOP odred »Zeinel Ajdini«. Prvi komandant odreda bio je Đeljadin Kurbaliju, a politički komesar Fadilj Hodža. Kasnije, pošto je Đeljadin Kurbaliju napustio odred, komandant je bio Fadilj Hodža a politički komesar Nijaz Spahija, a zatim krajem 1942. godine za komesara je došao Eljhami Nimani.

Odred »Zeinel Ajdini« boravio je nekoliko dana u selu Gracku. Odmah iza toga, pošto je neko od izdajnika obavestio okupatora, u selo dolazi i talijanska policija. Tih dana u selu Gracku našli su se i članovi Oblasnog komiteta; sekretar Borisav Vukmirović Crni, Pavle Jovičević, Emin Duraku i Mita Miljković. Zna se daje njihov boravak u selu policiji otkrio Milorad Knežević, kojeg je policija ranije obezbedila za saradnju. Tako je 28. novembra 1942. godine policija upala u selo Gracko i uhapsila Mitu Miljkovića i Emin Duraku. Duraku je pokušao da beži, ali je pao teško ranjen. Miljkovića su odveli u zatvor, a Emina Duraku u bolnicu, u Prizren, gde je 5. decembra 1942. godine podlegao ranama.

To je bio veliki udar za Partiju jer su pored pomenute dvojice rukovodilaca uhapšeni još neki partijski aktivisti.

U novembru 1942. godine uhapšeni su članovi Partije iz sela Dobrotina: Stojan Popović, Gavrljo Nikoli, Dušan Popović, Đorđe Jovanović i Čeda Nerandžić i skojevac Živojin Stojanović.

Rad Željezničkog puka na Kosovu Polju u 1942. godini ne samo što je ojačao i učvrstio veze, nego je i partijska organizacija omasovljena, tako daje »pokrila« ceo taj teren. Oblasni komitet je imao stalnu podršku željezničara. Svim naprednim željezničarima stavljeno je u zadatak da na svojim radnim mestima deluju na liniji NOP-a i nanose štetu okupatoru. Tada su se na Kosovu Polju nalazili Jovanović, šef željezničke stanice i Milenko Čafić četnički organizator. Počeli su da ometaju rad NOP-a. Na njih je pripreman atentat, ali su bili na vreme obavješteni, te su pobjegli. Tako se taj željeznički čvor oslobodio dvojice izdajnika. U tom željezničkom središtu, u Kosovu Polju, istakli su se svojim akcijama u rukovođenju i komandovanju i u održavanju veza sa Partijom Momčilo Krivokuća, otpravnik vozova, Miodrag Jelisavčić i Boris Kosmovski.

Željezničari na Kosovu Polju bili su i nadalje jedna od glavnih veza za prebacivanje ilegalaca.

Vukosavljević kazuje: »Godine 1942. dobio sam zadatak da se hilno javim Apostolu Pršendiću u Prištini. Tamo sam sreo druga Ali Šukriju. On je zatražio od mene da hitno izvestim druga Doku Lekića u Kosovskoj Mitrovici da hitno dođe k njemu u Prištinu. Ja sam zamolio telefonom, telegrafistu u Kosovu Polju Dušana Stojanovića da željezničkim telegrafom obavesti Doku Lekića u Sekciji za održavanje pruge u Kosovskoj Mitrovici da dođe u Prištinu pod izgovorom da bude dever. Depeša je glasila: »Đoko da budeš dever, jer se sutra ženim. Kum će biti Aleksa«. (Aleksa je bilo ilegalno ime Ali Šukrije). Đoko je razumeo šifru i sutra dan došao u Prištinu.

Jednom prilikom, kaže dalje Vukosav Jovović, »ušao je kod mene u kancelariju na stanici nepoznat čovek, u šiptarskom odelu. Pošto ga nisam prepoznao, javio se lozinkom. Bio je to, u stvari Ali Šukrija. Tako prerušenog i maskiranog nisam ga mogao odmah prepoznati. Tražio je da mu kažem kakvo je stanje na stanici i na željeznici prema Peći, jer je trebalo hitno da otputuje u Peć. Tražio je zatim sigurnu vezu od mene. Ja sam se malo zamislio, a zatim sam odlučio da ga povežem s kondukterima, braćom Ivanović, koji nisu bili tada članovi KPJ, ali su bili saradnici NOP-a. Drug Ali Šukrija je bezbedno stigao na određeno mesto. Na taj način sam pomogao i Žugiću, Perunoviću i mnogim drugima, a veza nikada nije otkrivena ...«

Selo Miloševo nalazilo se (na putu Priština-Kosovska Mitrovica) u specifičnom položaju na marionetskoj granici. U njemu su stalno boravili Nemci i granične straže. Četnici su vršljali preko granice. Imali su Nedićeve objave i legitimacije i prebacivali se na Kosovo noseći razni materijal, novac itd. To je stvaralo posebne teškoće za formiranje organizacije NOP-a. No i pored svih tih teškoća,

9. januara 1942. godine Drago Dragojević odlazi u Miloševo i formira partijsku organizaciju u kojoj su bili Rade Grkovac (sekretar), Radovan Zikić, Gavra Klikavac, Danilo Lisulov, Vasa Trbojević, a nešto kasnije primljena je i Vera Karadžić. U toku 1942. godine izbačen je Vasa Trbojević, jer je održavao veze sa nedićevcima ...

Takođe je 1942. godine formirana i organizacija SKOJ-a u kojoj su bili Mara Lisulov, Mara Milovanović, Lazar Papić i još sedam članova SKOJ-a.

*
* *
*

Partijska organizacija u Vrelu bila je vrlo jaka, kao i organizacija SKOJ-a i druge društvene organizacije. Selo je bilo jedna od najjačih ilegalnih baza i »punkt« veza na tom delu Kosova, te su u Vrela često navraćali razni partijski radnici, dakako, i oni iz rukovodstva. Iz toga su »punkta« često poticala naređenja i odluke, i prenošeni dalje. Okupator je nastojao da prodre u ovo selo i razbije NOP u njemu. Jednom je preko svoje veze, ubacio u selo jednu ženu koja se predstavljala kao partijski radnik. Pošto su meštani Vrela bili vrlo obazrivi pratili su tu ženu i otkrili da pripada petoj koloni. Osuđena je na smrt. U njenoj tašni nađeni su podaci o saradnicima NOP-a koji su trebali da budu uručeni okupatoru.

U Vrelu je postojao još jedan saradnik okupatora Paško Rupić. I on je izvršio poput ove žene. Posle toga neprijatelj je preduzeo represivne mere protiv stanovnika sela, ali su one ostale bez rezultata. U Vrelu je bila smeštena ijedna partijska tehnika pa je tu štampan, i odatle rasturan, razni partijski materijal. Tehnika je raspolagala najpre sa jednom pisaćom mašinom, više presa i drugim materijalom, te sa radio-aparatom. Drugu pisaću mašinu iz Prištine prenele u Vrelo žene-kuriri, Marija Pokuševska i Dunja Kilibarda. Na tehnicu su radili Dragi Filipović, Apostol Pršendić, Čeda Veselinović, i Boško Miletić. Ova tehnika je premeštana više puta, u oko desetak kuća, radi bezbednosti. U početku je bila smeštena u kući Vukote Mirjačića a poslednje skrovište bilo joj je u kući Jelene Jovanović. Okupator nikada nije mogao da uđe u trag odakle dolazi, i gde se štampa, propagandni materijal.

Partijski rad je bio u velikom zamahu. Narodne mase su sledile poziv Partije na ustanak i borbu protivu okupatora i njegovih saradnika. Partijske organizacije su jačale, gotovo bi se moglo reći, svakim danom. Jačao je SKOJ i ostale antifašističke organizacije. Partizanski odred »Zejnel Ajdini«, čiji je komandant bio Fadilj Hodža, krstario je kosovskim planinama i poljima i zadavao strah okupatoru i njegovim saradnicima. On je izvodio akcije tamo gde se okupator najmanje nadao. U ovakvoj situaciji ukazala se potreba da se održi plenum Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju. Odlučeno je da to bude u selu Vrelu. U selu je bilo oko sto ilegalaca, zajedno sa Stankom Burićem, sekretarom Oblasnog komiteta SKOJ-a. Tih dana u selu je bio i partizanski odred »Zejnel Ajdini« sa svojim komandantom Fadilj Hodžom, i to na domaku italijanskim karabinjerima, na dva kilometra od sela. Bili su tu: Pavle Jovičević član Oblasnog komiteta, Aca Marović i Apostol Pršendić članovi Sreskog komiteta.

Plenum je održan bezbedno. Odred je snabdeven hranom, odećom i municijom krenuo dalje u akcije. Tih dana je u Vrelu održana i proslava oktobarske revolucije na kojoj su bili prisutni, pored partijskih rukovodilaca Oblasnog komiteta, mnogi ljudi iz drugih sela. Na proslavi je bilo prisutno preko 200 ljudi. O značaju oktobarske revolucije govorili su Fadilj Hodža i Apostol Pršendić.

U drugoj polovini 1942. godine u selu Livadu održan je prošireni plenum Sreskog komiteta Partije iz Prištine za srez gračanički kome je prisustvovao član Oblasnog komiteta Pavle Jovičević. -

Osim toga u selu Livadu je više puta održavan i sastanak Sreskog komiteta SKOJ-a, obzirom daje Miladin Stević Šubara bio član, a zatim sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a za srez gračanički. Svi ovi sastanci održavali su se u kućama Cvejić Trajka, Cvejić Avrama i Stojanović Koste.

U prvoj polovini decembra u selo je naišao partizanski odred »Zejnel Ajdini« i u njemu ostao samo jedan dan, borci su bili raspoređeni po kućama da se odmore i nahrane a kada je pala noć nastavili su put preko sela Donje Gušterice i Dobrotina prema Vrbici i Gnjilanu.

U selu je bio vrlo jak NOP, pa su izgrađene baze i skrovišta za sklanjanje ilegalaca koji su u selu boravili vrlo često, i to većinom članovi Sreskog komiteta. Postojala su i specijalna skloništa za skrivanje propagandnog materijala i oružja.

U junu 1942. godine Partija je ostvarila svoj uticaj i u selu Gornjoj Gušterici preko Petra Canića koji je održao širi sastanak u kući Bogoljuba Nedeljkovića, gde je prisustvovalo 25 drugova. Canić je govorio o značaju narodnooslobodilačke borbe i o vojno-političkoj situaciji kod nas i u svetu. Tom prilikom formirana je brzo vaspitna grupa u kojoj su bili: Bogoljub Nedeljković, Agapije Dimić, Aleksandar Božić, Vojin Slavić i Serafim Živić. Za vezu je određen Bogoljub Nedeljković. Njegov zadatak je bio da prenosi propagandni materijal.

Sredinom avgusta 1942. godine Petar Canić je u ovom selu formirao partijsku ćeliju u kojoj su bili Bogoljub Nedeljković, Serafim Živić i Vojin Slavić.

U selu Slovinje Živojin Curčić Srđa imao je jak uticaj na ljude preko Bore Trajkovića, tada studenta medicine. On je preko njega još 1941. godine oformio vaspitnu grupu koja će kasnije, tokom 1942. godine, prerasti u partijsku ćeliju, u kojoj su bili Bora Trajković Sojle, sekretar Radovan Zdravković, Nedeljko Stanković, Božidar Simić i Živojin Simić.

U Slovinju su tada živjeli i Srbi i Albanci. Jedan od glavnih zadataka Partije bio je da prodre među Albance i da ih uključi u NOP. Boro Trajković je bio jedan od uglednijih mladih ljudi i imao je jak autoritet u ovom selu kako kod Srba tako i kod Albanaca. On je umeo da stvori pogodnu situaciju, pa se jedan broj Albanaca iz sela uključio u NOP. To su bili Meho Selimi, Damir Salije, Džemajl Salih i Elmaz Dauti.

Na Kosovu je, u toku 1941. i 1942. godine, bila posebno teška situacija, te je organizovanje rukovođenja i komandovanja i veza u NOP-u bilo veoma složeno i teško.

Od početka 1941., a naročito od početka 1942. godine, NOP se na Kosovu širi vrlo brzo, zahvaljujući aktivnosti komunista i članova vaspitnih kadrovskih grupa. U tom periodu se, pod vrlo teškim uslovima, stvaraju nove vaspitne grupe i nove partijske ćelije, nova grupa SKOJ-a, kasnije i USAOJ-a, pionirske grupe, narodnooslobodilački odbori, ilegalne vojno-pozadinske partizanske jedinice, Antifašistički front žena itd. Sve je to postignuto aktivnim radom u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. U svim selima na regionu Kosova Komunistička partija je prodirala, uglavnom, putem svojih veza i uspevala da suzbije uticaj kako fašističkog okupatora, tako i njegovih saradnika balista i četnika-ljotičevaca, čiji je pokret jedno vreme u toku rata bio prilično jak. Zbog objektivnih razloga i subjektivnih slabosti, Partija u prvo vreme u svojim nastojanjima nije uspela da jače proširi svoj utjecaj na albanske mase, osim izvesnih prodora u dva do tri sela na ovom regionu Kosova.

Sekretar Sreskog komiteta bio je od 1941. godine Apostol Pršendić u Prištini, kada ga smenjuje 1942. godini Aca Marković, a članovi Petar Canić-Jova, Lazić, Subotić, Bora Moračić i Meto Barjaktari koji ulazi u Komitet od polovine 1942. godine.

Od početka 1942. godine Aca Marović, Živojin Curčić Srđa i Petar Canić-Jova bili su u ilegali, jer su za njima tragale italijanska OVR-a, Gestapo i fašistička policija Kvestura. Krajem godine prešli su u ilegalnost Apostol Pršendić, Čeda Bojković, Bora Moračić, a od oktobra i Meto Barjaktari. Policija otkriva ilegalno mestao Apostola Pršendića, u selu Radovo, i hapsi ga 16. novembra 1942. godine. Zatim, 22. decembra 1942. godine, hapsi Petra Canića i još dva člana

Komiteta i odvodi ih u zatvor, dok se ostali članovi Komiteta povlače u strogu ilegalnost.

I pored terora i hapšenja rad se nastavlja. Početkom septembra 1942. godine održan je plenum Sreskog komiteta za srez gračanički u Kosovu Polju, u kući Laze Krajinovića.

Avgusta 1942. godine u selu Suvom Dolu održano je Oblasno savetovanje SKOJ-a, gde su bili prisutni svi sekretari sreskih komiteta SKOJ-a Plenumom je rukovodio sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a Mita Miljković. Kao članovi Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju prisustvovali su savetovanju Bora Vukmirović Crni, Imer Pulja, Tankosava Simić Ana i drugi.

Krajem decembra 1942. godine, u Vrelu je održan prošireni sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju gde su doneti zaključci o daljem razvoju NOP-a na Kosovu. U zaključcima je, između ostalog, kao glavni zadatak istaknuto razvijanje i učvršćivanje postojećih partijskih organizacija, kao i njihovo dalje proširivanje, tako da su u to vreme vaspitne grupe, koje su postojale u velikom broju sela, prerasle u partijske ćelije. Samim tim nametala se potreba za formiranjem nižih partijskih rukovodstava, tako da se odmah prešlo na formiranje biroa partijskih ćelija po opštinama, jer se pokazalo daje nemoguće da sreski komitet obuhvati sve partijske jedinice. Biroi su prerasli u opštinske komitete. Partijska organizacija se rvala sa mnogim teškoćama i problemima. Jedna od velikih teškoća bila je: kako savladati uticaj neprijateljeve propagande koja je raspirivala nacionalnu mržnju između Srba, Albanaca i Crnogoraca.

Ipak je organizacija KPJ na Kosovu uspešno odolevala mnogim nevoljama, mada je imala slabosti i u sopstvenom radu. Sve do druge polovine 1942. godine rad partijske organizacije na omasaljavanju pokreta i stvaranju jedinstvenog antifašističkog fronta, pratile su izvesne oscilacije. U drugoj polovini 1942. godine partijska organizacija, pošto je stekla veliko iskustvo u ranijem periodu, postaje mnogo čvršća i mnogo sposobnija, te uspeva i onde gde je ranije imala manje uspeha. Tako KPJ uspeva da u NOP uključi široke slojeve albanske narodnosti, uspeva da objasni masama da upravo okupator i njegove sluge rade svim sredstvima da raspire nacionalnu mržnju, da bi se tako sami, međusobno, istrebljivali. Mnogo je napora, umeća i znanja, pa i žrtava, trebalo partijskoj organizaciji dok je taj zadatak uspešno obavila. Od toga vremena, dakle, od druge polovine 1942. godine i partijske veze, zapravo, veze u celom NOP-u na tom području - bivaju stalnije, blagovremenije i sigurnije.

Doko Sojević

VEZA JE USPOSTAVLJENA

U oktobru 1941. godine prešao sam sa grupom drugova iz Crne Gore u Metohiju.

Jednog dana, u prvoj polovini meseca januara 1942. godine, posetio me je Boro Vukmirović i rekao daje Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju doneo zaključak da se ponovo uspostavi veza sa Glavnim štabom i Pokrajinskim komitetom KPJ za Crnu Goru. Vezu bi, po mišljenju drugova, mogao najbolje ja da uspostavim jer sam poznavao predjele preko kojih bi jedan kurir mogao da se kreće. Veza je bila prekinuta zbog vrlo teške situacije na terenu. Boro reče da je mnogo drugova izginulo u pokušaju da uspostavi tu vezu, a da ja sam odlučim da li da prihvatim taj zadatak ili ne.

Iskreno rečeno bilo mi je teško odlučiti se, ali sam u potaji osjećao zadovoljstvo zbog takvog povjerenja, pa sam malo razmislio i dosta drhtavim glasom re-

kao da se prihvaćam zadatka i da ću dati sve od sebe da ga izvršim. Boro me još jednom pogledao i zahvalio mi što sam prihvatio zadatak. Zatim me je zapitao da li treba da pođe sa mnom još neko, što sam odbio iz prostog razloga da ako uspijem lakše ću uspjeti sam, a ako poginem bolje je da sam poginem, nego da poginemo dvojica ili trojica. Boro se s tim složio i dao mi oko 5.000 leka s naponom da novac uzmem jer mi može zatrebati, a možda i glavu spasti. Rastajući se Boro mi je rekao da sam odlučim kada ću i kuda ići.

Dva ili tri dana poslije toga ja sam odlučio da krenem i to najprije cestom uz Rugovo. Jeste daje put uz Rugovo bio rizičan, ali i najsigurniji. Naime, preko planina nije se moglo jer je bio veliki snijeg. Javio sam Boru da polazim i uoči polaska Boro mi je donio poštu koju je trebalo da predam Sreskom komitetu KPJ za srez Andrijevički i Okružnom komitetu KPJ za Kolašin, Berane i Andrijevicu i poželio mi srećan put.

Uz put, uz Rugovo preko Čakora i dalje nisam imao nikakvih neprilika pošto sam dobro govorio albanski. Istog dana stigao sam u Murine.

Iz Murina, gdje sam prespavao sutradan produžio sam za selo Cecune gdje se u ono vrijeme nalazila Cecunska partizanska četa.

Iz Cecuna u pratnji dva partizana pošao sam u selo Konjuhe, zaseok Kraišta, gde se tada nalazilo sjedište štaba Andrijevačkog partizanskog bataljona i Sreskog komiteta KPJ za srez andrijevački. Tu sam se sreo sa Brankom Deletićem, Milićem Keljanovićem, Đedom Vojvodićem, Bajom Jojićem, Mirkom Krdžićem i drugima. Poštu namijenjenu njima predao sam Branku Deletiću koji je tada bio, koliko se sjećam, sekretar Sreskog komiteta KPJ za srez andrijevački i politički komesar bataljona.

Nakon dva dana odmora pošao sam za Kolašin gdje se tada nalazio štab Komskog partizanskog odreda i sjedište Okružnog komiteta KPJ za Kolašin, Berane i Andrijevicu. Za Kolašin sam pošao u pratnji Boža Vojvodića, borca Konjuške partizanske čete. Snijeg je bio veliki te smo se dosta teško probili preko Vasojevičkih planina i prenoćili u selu Vranješticu, a odatle sutradan 20. januara 1942. godine, pošli smo preko sela Rečina za Kolašin.

U Kolašinu poštu sam predao Mališi Maškoviću. Tu sam se sreo sa Mališom Maškovićem, Vojom Maškovićem, Boškom Rašovićem. U Kolašinu sam ostao nekoliko dana da bi sačekao poštu namijenjenu Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju. Prema naređenju štaba odreda Božo Vojvodić i ja sa dva ranjena partizana (Milorad i Vaso Čulafić) trebalo je da se prebacimo u selo Lubnice u štab Beranskog partizanskog bataljona, odatle da nas oni prebace do štaba Andrijevačkog partizanskog bataljona, a dalje da sami nastavimo put za Peć. Ne mogu se sjetiti tačnog datuma kada smo stigli u selo Lubnice. Znam da smo stigli preko sela Mušovića Rijeka pa preko planine Jelovice do Lubnice jedne večeri januara 1942. godine. Tu smo se javili štabu bataljona Doku Pajkoviću i Milanu Kuću.

To veče štab je dobio obavještenje da četnici spremaju napad na Lubnice pa su Milan Kuć, koji je tada bio komandant bataljona i Đoko Pajković koji je bio politički komesar bataljona, pošli na položaje, a u selu smo ostali samo ja, Božo Vojvodić, Dobrila Ojdanić, Radmila Nedić i ranjenici Milorad i Vaso Čulafić. Tu noć smo proveli u seoskoj školi. Izjutra rano četnici su napali Lubnice te smo se Božo Vojvodić i ja sa dva ranjena druga pod borbom izvukli iz Lubnice i ponovo istim putem kojim smo i došli, vratili u Kolašin i obavijestili štab Komskog odreda o situaciji na sektoru Beranskog partizanskog bataljona.

Poslije 2-3 dana pošao sam iz Kolašina, sa Vulom Ivanovićem i jednim mladicom, znam da se preživao Bakić i da je bio učenik učiteljske škole, pošao iz Matešs-va preko Planinice, sela Branješnice i Bačkog Brda niz planinu Gradišnicu u selo Zabrđe. Te noći smo svi promrzli. Tako smo se smrzli da su nam nokti na prstima nogu otpali. Iz Zabrđa, smo se onako promrzli prebacili u selo Kralje i tu ostali dva dana u kući Milana Perovića. Nakon 3⁴ dana ja sam se sam prebacio u selo Konjuhe gde se još nalazio štab Andrijevačkog partizanskog bataljona i Sreski komitet KPJ za srez andrijevački. Tu sam ostao nekoliko dana da

bi se oporavio od promrzlina. Poslije toga sam u pratnji jednog partizana pošao za Polimlje ne bi li se tako prebacio za Peć.

U selu Mašnici ostao sam još jedan dan a zatim sam se šm preko sela Velike i Čakora uputio pravo niz Rugovo u pravcu Peći. Stigao sam u Peć. Bila je to prva polovina mjeseca februara 1942. godine.

Čim sam stigao u Peć odmah je bio obaviješten Boro Vukmirović o mom dolasku te je istog dana, u prvi sumrak, došao do mene. Predao sam mu poštu koju sam donio iz Kolašina i Sreskog komiteta KPJ za Andrijevicu. Takođe sam mu predao novac koji sam dobio prilikom polaska za Crnu Goru, s tim što sam mu pismeno dao račun za ono što sam uz put potrošio. Naime, račun je, otprilike, izgledao ovako: u selu Vranješnici kupio sam 3 kg krompira po 3 leka kilogram, svega 9 leka, u Kolašinu 3 puta bio na priredbi i platio ulaznice za priredbu po 2 leka, svega 6 leka. U Mataševu kupio 2 kg kukuruznog hleba za 10 leka, svega utrošio 25 leka. Ostalo mu vratih. Primajući novac Boro mi reče: »A da si poginuo«, na to sam mu brzo odgovorio: »Poginuo bih i ja i novac, a ovako ja živ a novac vraćam«.

Poslije odlaska Borina, za otprilike jedan sat, kod mene je stigao Pavle Brajović i doveo ljekara dr Jovanku Đurišić koja me je pregledala. Pavle joj je objasnio da sam promrzao dolazeći iz Kolašina. Ona je na to odgovorila da ljudi i pokret koji se mogu ovako žrtvovati moraju pobijediti.

Tako je uspostavljena veza između Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Boku i Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju početkom 1942. godine.

Veličko Zogović

ILEGALNE PARTIJSKE VEZE I RAD PARTIJSKE TEHNIKE U PRILEPU I OKOLINI 1941-1944.

U Prilepu, još u staroj Jugoslaviji bio je organizovan napredni radnički i omladinski pokret. Takvo stanje bilo je posledica mukotrpnog života radničke klase i ostalih radnih ljudi, naročito radnika duvanske industrije. Jačanju radničkog i sindikalnog pokreta dali su veliki doprinos napredni studenti, koji su pre rata studirali u Beogradu.

Partija je u Prilepu i okolini neprekidno organizovala razne akcije, počev od štrajkova radnika, pa do organizovanih političkih demonstracija.

Aprilska katastrofa 1941. godine, zatekla je partijsku organizaciju Prilepa spremnu za otpor i borbu. Već 7. i 8. aprila 1941. godine, MK KPJ u Prilepu donosi značajne odluke o pripremi za oružanu borbu. U to vreme Prilep je imao oko 500 članova KPJ i SKOJ-a. Tih dana, paralelno sa pripremom za oružanu borbu, od članstva se zahtevalo i dosledno sprovođenje linije CK KPJ i osuda politike koju je proklamovao tadašnji sekretar PK KPJ za Makedoniju Metodija Satarov Sarlo i BRP(k).

Istovremeno sa organizovanjem rada na drugim sektorima, MK KPJ u Prilepu preduzima mere za organizaciju i rad partijske tehnike, budući da su do tada ilegalni štampani materijali dobijani isključivo od PK KPJ za Makedoniju. Za organizaciju i rad partijske tehnike u Prilepu zaduženi su Mirče Acev i Borko Taleski. Mirče Acev je već imao iskustvo u radu na partijskoj tehnici PK KPJ,¹⁾

1) Branko Đonović je ostao u štampariji nekoliko dana radi obučavanja Mirča Aceva za rad na štamparskoj mašini. Đonović, je kao tehničar u štampariji PK KPJ, ubijen od okupatora posle provale u Beogradu 28. juna 1944. godine. Proglašenje za narodnog heroja (Svetozar Vukmanović Tempo: »Revolucija koja teče«, knjiga 1.)

a Borko Taleski bio je urednik »Radio-novina« za vreme okupacije. On je pripremao materijale a dao je i ideju za izdavanje lista »Narodni glas«.

Ja sam postao član KPJ septembra 1941. godine, inače sam radio kao kvalifikovani knjigovezac. Nakon prvih kontakata, radio sam na povezivanju za to vreme naprednih izdanja u štampariji »Nolit« (»Mati«, »Kako se kalio čelik«, »Na zapadu ništa novo« itd.). Negde krajem septembra 1941. godine, neposredno pre početka oružane borbe i konačne pobeđe linije CK KPJ, u čemu je ogromnu ulogu odigrao novi PK KPJ, na čelu sa Lazom Koliševskim, izdvojen sam kao nekompromitovan tipografski radnik, iz partijske ćelije. Radi konspiracije, neposredno sam bio povezan sa sekretarom, odnosno odgovornim članom MK KPJ Prilep Borkom Temelkoskim Ljiljakom. Sekretar MK bila je Vera Aceva, koja je krajem oktobra 1941. godine boravila u našoj kući, radi provere da li je partijska tehnika smeštena na sigurno mesto.

Do početka oružane borbe, 11. oktobra 1941. godine, tehnika je bila smeštena u kući Para i Milana Petreski Amerikanac, čijim radom je rukovodio Mirče Acev. Sa početkom oružane borbe, MK KPJ - Prilep odlučuje da se tehnika podeli u tri grupe. Prvi deo, šifra »A«, smešten je u domu Pande i Stevana Andonovskog »Korzo«, gde su slušane vesti i uređivana »Radio novine« i drugi materijali za novine »Narodni glas«. Na tom poslu radili su Trajko Mirčevski i Kiro Bazerko, koji je po zanimanju bio radio-tehničar. Radi dobijanja vesti u više kanala i obezbeđenja od eventualnih provala, radio vesti su u kući Stevana Andonovskog, u posebnom skloništu, slušali i partijski rukovodioci: Kiro Gavrilovski i Krume Volnaroski. Prikupljeni materijali upućivani su pod šifrom »dva« na redakciju, najčešće sekretaru MK i na ostalu tehničku obradu, na prekucavanje i pripremu za štampu.

U cilju veće konspiracije, ja sam održavao neposrednu vezu sa sekretarom MK. Materijale su donosili zaduženi aktivist u moju kuću, ali ih nisu predavali meni, već mojoj majci. Ja, a ni moja žena Spasija, nismo kontaktirali sa tim licima. Moja kuća bila je veza broj tri, gde je vršena završna obrada materijala - umnožavanje, pomoću hemijskog indiga i prese, tako da se moglo izvlačiti i do 40 primeraka. Primopredaja materijala vršena je pomoću ugovorenih signala. Svako mesto za koje su materijali štampani imalo je svoju šifru. Na primer: šifra br. 22 bila je za selo Desovo, br. 71 za selo Ropotovo, br. 51 za Prilep, a br. 52 za Bitolj. Početkom marta 1943. godine obrazovan je oblasni komitet KPM, za čijeg sekretara je izabran Blagoje Taleski Ivan. To je bilo u vreme kada je Borko Temelkoski Ljiljak primljen za člana PK KPJ za Makedoniju.

Kasnije, budući da preko hemijskog indiga nismo mogli umnožavati više od 40 primeraka materijala, a za štampanje pojedinih materijala, kao što su »Narodni glas«, »Međunarodni politički pregled« (mesečni izvještaj o borbenim dejstvima u Makedoniji, Jugoslaviji i svetu), bilo je potrebno i po više stotina primeraka. Stoga je odlučeno da se izradi ciklostil-geštetner. Po uzoru na geštetner kojim je raspolagala partijska tehnika u Kavadarcima, za naše potrebe geštetner je izradio Ace Ivanovski, u radionici u kojoj je bio zaposlen. U početku smo imali teškoća sa radom, dok nismo obezbedili odgovarajuću, tanku svilu za ram geštetnera. O tome smo odmah obavestili Borka Temelkovskog - Ljiljaka, nakon čega je otpočeo kvalitetniji i obimniji rad. Kuzman Josifovski- Pitu, član PK KPJ za Makedoniju, govoreći u pismu upućenom MK Prilep o ostalim aktivnostima, odao je priznanje i radu partijske tehnike. Dao nam je dragocena uputstva kakva se hartija i boje mogu koristiti za rad geštetnera, šta može zameniti »karbon« boju (kolomaz) i si., pošto se do hartije i do boje teško dolazilo u to vreme.

Marta 1942. godine dobio sam zadatak od Borka Temelkovskog Ljiljka da odem u Bitolj i odande donesem presu, hemijski indigo i ilegalne materijale. Otišao sam sa svojom ženom Spasijom, noseći dva kofera knjiga, povezanih i spremnih za sečenje korice. Taj posao je trebalo da obavim kod Trajka Cvetanovskog, majstora kod koga sam učio zanat, pod izgovorom da je mašina za te poslove, s kojom je raspolagala Prilepska štamparija, trenutno neispravna. Po dolasku u Bitolj, najpre sam, pomoću ugovorenih veza, obavio partijske zadatke. Presu mi

je, lepo upakovanu, predala majka Amesta i Gavra Panoski. Hemijski indigo dobio sam od Tome, sudije u Bitolju. On me je zatim povezo sa Ilijom Topalovskim, koji mi uručuje jedan letak za umnožavanje i rasturanje. Presu i indigo sakrio sam u kofere ispod knjiga, a letak u cipelama. Prilikom pretresa na željezničkim stanicama Bitolja i Prilepa policija nije ništa posumnjala. Kada su u koferima videli dosta knjiga i kada su videli o kakvim se knjigama radi pustili su nas da prođemo.

Geštetner, presu i druge materijale krio sam u stanu ispod patosa. Dve daske sam lako otvarao i zatvarao i ispod njih držao tehniku. Takva i slična skrovišta imali su ljudi u Prilepu i okolini još pre rata, skrivajući duvan od finansijske službe za vreme bivše Jugoslavije. Kod mene su zbog rada tehnike i kontakta sa sekretarom MK, često boravili: Borko Temelkovski, Vera Aceva, Borko Taleski, Kiro Nacev Fetam, Strašo Pindžur, Krume Volnaroski i dr. Po nalogu Blagoja Taleskog Ljiljka, sekretara MK KPJ - Prilepa, skinuo sam rešetke sa prozora kuće radi lakšeg iznošenja tehnike i izvlačenja ilegalaca ako dođe do bilo kakve opasnosti. Štampanje materijala vršeno je, uglavnom, noću. Na prozore je spuštana zastor da se ne bi video rad.

Štampani materijal solidno je pakovan i na određene punktove odnosila ga je moja majka. Odnosila ga je obično u zembilu, maskiranog s raznim potrebštinama. Materijale je predavala i Aleksandru Spirovskom Džemi, u njegovoj obučarskoj radnji. Kada je predavala materijal uvek je preko materijala stavljala cipele, kao da ih navodno odnosi na opravku. Jednom prilikom, kada je došla u radnju, naišli su bugarski policajci radi pretresa. Oduzeli su joj cipele, ali je ona ostala prisebna, zahtevala je da joj policajci vrate cipele koje je donela na popravku.

Priloge (materijale) za »Radio-novine« i »Narodni glas« (Uvodnike, komentare), kao i druge materijale, pripremali su sekretar MK - Prilep i drugi, za to određeni članovi KPJ.

U sačuvanim »Radio-novinama«, izdatim u vidu »Biltena«, u decembru 1941. godine, pored radio vesti nalaze se još i sledeći napisi: »Životno pitanje Prilepa i okoline« i »Položaj duvanskih radnika«. U ovom poslednjem je opisan slučaj upućivanja delegacije duvanskih radnika kod vlade fašističke Bugarske, u Sofiju, u vezi sa otkupom duvana. Pored toga, u »Radio novinama« štampani su i rasturani razni direktivni partijski materijali kao: Proglas CK KPJ povodom napada fašističke Nemačke na SSSR; otvoreno pismo CK KPJ od 6. novembra 1941. godine, o radu PK KPJ za Makedoniju, na čelu sa Metodijem Šatorovim Šarlom i njegovom suspendovanju; po tom razna direktivna pisma CK KPJ i PK KPJ za Makedoniju, pismo Svetozara Vukmanovića-Tempa, delegata CK KPJ članovima KPJ Makedonije (26. februara 1943. godine), kojim se komunisti pozivaju na pojačanu oružanu borbu; o stvaranju uslova za formiranje KPM sa svojim centralnim komitetom itd. Štampani su i razni proglasi PK KPJ za Makedoniju, povodom 1. maja, ilindenskog ustanka, o godišnjici oktobarske revolucije i si.

Radio-novine odigrale su značajnu ulogu u jačanju bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti u zajedničkoj borbi; uključujući tu i saradnju sa susedima. Već tokom 1942. godine štampani su napisi kao što su: »Borba albanskog naroda je poznata«, »Otpor grčkog naroda sve jači«, »Razgara se borba bugarskih patriota« (januar 1943. godine) itd.

»Narodni glas« u broju 9, od 20. januara 1943. godine, objavljuje članak »Godišnjica NOB Jugoslavije«. Ovo je prvi članak druga Tita, objavljen u makedonskom partijskom listu. Preštampan je iz »Biltena« VŠNO dobrovoljačke vojske Jugoslavije« (juni-avgust 1942. godine). Članak predstavlja osvrt na jednogodišnju herojsku borbu jugoslovenskih naroda pod rukovodstvom KPJ, na izdajničku ulogu Nedića, Pećanca, Ljotića, a kasnije i Draže Mihailovića. Ovaj prvi članak druga Tita ovakvog sadržaja, imao je za cilj da pokaže javnosti ko u Jugoslaviji vodi NOB i revoluciju protiv nemačkih, italijanskih i bugarskih fašista i njihovih domaćih slugu.

Nadalje, sačuvani brojevi »Narodnog glasa« (januar 1943. godine) govore o herojskoj borbi NOV i POJ u Bosni, Crnoj Gori, Sloveniji, Srbiji i dr. U desetom broju od 8. januara 1943. godine, »Narodni glas« donosi proglas boraca opšte-makedonskog narodnooslobodilačkog fronta, u kome se javljaju nove parole koje odgovaraju novonastaloj vojnoj i političkoj situaciji u Makedoniji.

Početakom 1944. godine, »Narodni glas« dobija ime »GLAS«, kao list NOF Makedonije za drugu (bitoljsku) oblast. Međutim, oba lista prestali smo da štampamo u proljeće 1944. godine, na osnovu direktive druga Tita, kojom se tražilo ukidanje okružnih listova, jer su van kontrole, bave se krupnim političkim problemima i unose zabunu. Ovom direktivom naloženo je da se lokalna glasila zamene centralnim. Tako se u Makedoniji pojavljuju novine »Ilindenski put«, kao list NOF Makedonije.

»Narodni glas«, »Radio-novine«, a kasnije i ostali centralni listovi odigrali su veliku ulogu u informisanju naroda i njegovoj mobilizaciji za borbu. O svim značajnijim zbivanjima (pobeda revolucionarne linije CK KPJ u PK KPJ za Makedoniju; uspesi NOV Makedonije nakon obrazovanja KPM; akcija inicijativnog odbora za sazivanje prvog zasedanja ASNOM-a; formiranje većih vojnih jedinica i stvaranje veće slobodne teritorije, naročito oslobođenjem Kičeva i Debra, posle kapitulacije Italije; manifest GS Makedonije; drugo zasedanje AVNOJ-a i Prvi kongres NOMSM) obavestavani su građani i borci, što je ogromno doprinelo podizanju borbenog morala i pobjedi revolucije.

Za takav rad partijske tehnike u Prilepu često su nam odavali priznanje istaknuti rukovodioci NOB i revolucije Makedonije (Kuzman Josifovski Pitu, Blagoje Taleski, Borko Temelkovski i drugi).

I pored preduzimanja opsežnih mera pretresa, hapšenja i drugih vidova pritisaka, bugarska fašistička okupatorska vlast, nije uspjela, za sve vreme okupacije, da otkrije partijsku tehniku u Prilepu niti da onemogući njen rad. Organizacija veze, počev od Mirča Aceva i Borka Talevskog, a kasnije od MK i okružnog komiteta u Prilepu, čiji su sekretari bili Vera Aceva i Borko Temelkovski, nadalje od oblasnog komiteta Bitolja na čelu sa Blagojem Talevskim, bila je tako smišljena i planski izvedena da nije moglo doći do njenog zastoja ili prekida, posebno ne do provala. Bila je prilagođena uslovima konspirativnog rada, uslovi-ma vođenja oružane borbe i strogoj ilegalnosti.

Posebno značajnu ulogu u pravilnoj organizaciji rada partijske tehnike u Prilepu i njenog usmeravanja, odigrao je Kuzman Josifovski - Pitu kao član PK, a kasnije CK KPM. Od značaja je, takođe, da se istakne uloga u organizovanju ilegalnih kanala veze Krume Volmarskog, sekretara sreskog komiteta KPM Prilepa i Kira Gavriloskog, člana oblasnog komiteta KPM u Bitolju, do njihove herojske smrti maja 1944. godine.

U radu partijske tehnike, pored toga što se vodilo računa o iskustvu ljudi koji će raditi na tehnicima, da nisu kompromitovani i si., vodilo se računa i o njihovim porodicama. Isto tako, ozbiljno se razmišljalo o ljudima koji su rasturali ilegalni partijski materijal ili ga prenosili do određenih punktova. Takvi su bili Trajko Mirčevski i Kiro Bazerko, Kiro Nacev - Fetak, kao sekretar MK KPM Prilep (u 1944. godini), Trajko Brko, moja majka Ilinka i mnogi drugi.

Interesantno je zabeležiti da početkom 1941. godine, neposredno posle okupacije, makedonski narod počinje slobodno da iskazuje želju za primenu i korišćenje maternjeg jezika, koji je ranije sputavan, zabranjivan i za koga su kroz istoriju plejade nacionalnih boraca proivali potoke krvi, među kojima i velikan borbe za nacionalnu i socijalnu slobodu makedonskog naroda Goce Delčev.

Mada pod veoma teškim uslovima, partijska tehnika i ilegalni partijski materijal, štampan u Prilepu i rasturan u gradu, u okolini i šire od toga, ogromno je doprineo da se mobilise narod za borbu protiv fašističkih okupatora a s druge strane ogromno je doprineo učvršćenju veza sa ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije u zajedničkoj borbi, protiv zajedničkog neprijatelja.

Veoma jasno se vidi, u materijalima koji su štampani za vreme okupacije, daje KPJ načelu sa drugom Titom i KPM, još tada dosledno stajala na princi-

pima internacionalizma. To nam posebno potvrđuju primeri prevodenja i štampanja mnogih materijala koji su govorili o borbi susednih i drugih naroda i njihovih naprednih snaga protiv zajedničkog neprijatelja. Jugoslovenski, odnosno makedonski komunisti su se kada je bilo najteže zalagali da Makedonija bude most za povezivanje balkanskih naroda, a ne »bure baruta« kako su želeli dajе predstave susedi, koji su osporavali postojanje makedonske nacije i njen integritet.

Ilija Beličanec

ZNAČAJ KONSPIRACIJE ZA ODRŽAVANJE VEZA

Konspiracija je bila za vreme narodnooslobodilačkog pokreta od velikog značaja za dalji razvoj i razgaranje narodnog ustanka u Makedoniji, i od pravilne konspiracije zavisilo je izvršavanje mnogih odgovornih zadataka.

Posle aprilskog sloma Jugoslavija je bila rasparčana i okupirana. Makedonija je podeljena između bugarskih, i italijanskih osvajača.

U to vreme, u aprilu i maju, naša partijska organizacija našla se u veoma teškom položaju. Na čelu Partije bio je Metodi Šatorov-Šarlo, kao sekretar Pokrajinskog komiteta KPM. On je podelu Makedonije shvatio kao svršen čin i smatrao da se treba pomiriti sa takvim stanjem. Aprila meseca i početkom maja, dok još nije bila uspostavljena fašistička bugarsko-nemačka i albansko-italijanska vlast, razne delegacije uticajnih građana, eksponenata velikobugarskih i velikoalbanskih ideja, išle su u Sofiju, odnosno u Tiranu i Rim zahtevajući da nova granica zahvati što više delova Makedonije prema Albaniji, odnosno prema Bugarskoj. Delegacije »uglednih« Makedonaca velikobugarske orijentacije iz Tetova išle su u Skoplje i Sofiju da pridobiju kralja Borisa za »pravedniju granicu« što znači da su se zalagali da što veći deo Makedonije bude pod Bugarskom. Predstavnici velikoalbanskih aspiracija iz Tetova, Gostivara, Kičeva i Debra, pak, nastojali su da što veći prostor pripadne Albaniji. Međutim, podela između Hitlera i Musolinija je bila utvrđena odmah posle napada fašističke Nemačke i Italije na Jugoslaviju i granice niko nije smeo da pomeri, te su i ovi pokušaji bili samo puste iluzije i želje i jednih i drugih izdajnika, koji su hteli na račun napućenog naroda, da se sporazumeju i dalje bogate, ne prezajući ni od čega i gledajući samo svoje interese. Pred narodom ovi velikobugari i velikoalbanci izjašnjavali su se da su patrioti i da će oni te granične sporove da reše u korist makedonskog naroda da bi ga samo pridobili za sebe i za sopstvene interese.

U velikobugarskoj grupaciji bili su naročito aktivni intelektualci iz Tetova Nikola Pavlovski, advokat, Nikola Veterovski, sudija, Dončo Apostolski, tudent. U velikoalbanskoj grupaciji najaktivniji je bio Saip Kamberović, pravnik i predsednik opštine u Tetovu. On je zaveo i mnoge druge intelektualce iz Tetova albanske narodnosti, pa je dugo vremena aktivno saradivao sa zloglasnim Džemom i Mefaiom koji su imali svoje balističke čete koje su nanele zla naprednim Makedoncima.

Da bi znao što treba da radi i kako da se postavi, Strašo Pindžur, student iz Kavadaraca, narodni heroj i član PK KPM nekoliko puta je prvih dana okupacije, odlazio iz Kavadaraca u Pokrajinski komitet, na čijem je čelu bio Metodije Šatorov-Šarlo. Pundžur je nama komunistima prenosio razgovore što ih je vodio sa Šarlom. Direktive koje je donosio iz Pokrajinskog komiteta bile su nam često neshvatljive i kontraverzne, s njima se nije slagao ni Pindžur. Kad se vraćao iz Skopja, govorio nam je da treba oružje da predamo bugarskim vlastima, da čekamo odgovor iz centrale u Sofiji, tj. CK KP Bugarske i da priznamo bugarsku

komunističku partiju, jer će ona nastaviti rad i uspostaviti vezu sa Pokrajinskim komitetom u Makedoniji. Kao glavni razlog Šarloje navodio daje stara Jugoslavija propala, daje u Makedoniju došla bugarska armija te je normalno da se naša Partija priključi Bugarskoj komunističkoj partiji, a da KPJ skoro i ne postoji, a sem toga, veze sa njom teško je održavati. Međutim, Pindžur se ovakvim stavovima usprotivio, jer nije bio ubeden u njihovu ispravnost, stalno govoreći da treba čvrsto da se pridržavamo stavova i linije KPJ.

U to vreme počeli smo često da dobijamo proglase i letke CK KPJ u kojima se narod poziva na oružani ustanak, odlazak u partizane, da se ne priznaje bugarska okupacija i slično. Zato je Strašo Pindžur, pošto je među prvima dobijao te proglase CK KPJ, govorio da treba svi članovi KPM da se aktivno stave u borbu protiv okupatora i da se direktive Metodija Šatorova-Šarla ne sprovede. Članstvu Komunističke partije Makedonije nisu stvari bile sasvim jasne. Mnogi su odbili politiku Šarla Satorova ali je bilo i onih koji su bili neodlučni. Pindžur je odlazio u Titov Veles da razgovara sa članovima partije, ali su i oni bili neodlučni, nisu imali čvrst stav iako je i Strahil Gigov u to vreme bio u Velesu. Kad se vratio iz Prilepa, govorio je da prilepski komunisti imaju najpravičnije stavove, jer su za oružanu borbu, za odlazak u partizane i za sprovođenje linije KPJ u Makedoniji. Za to su se naročito zalagali Kuzman Josifovski i Mirče Acev.

Kako nas je obavestavao Strašo Pindžur, Šarlo je često išao u Sofiju na konsultacije, a celu partijsku organizaciju u Makedoniji, baš u tim odlučnim trenucima, ostavljao je da se snalazi kako ume i zna. To se svakako odrazilo i na dizanje oružanog ustanka koji je ovde nešto zakasnio u odnosu na ostale krajeve Jugoslavije, iako je veliki broj mesnih komiteta i članova KP Makedonije bio za neposrednu oružanu borbu. Ali pošto nije postojao jedinstven stav i pošto je stav Šarla i Bugarske komunističke partije bio - da se čeka, to je oružani ustanak u Makedoniji ipak počeo kasnije.

U junu ili julu 1941. u Kavadarcima se razvila veoma živa aktivnost ne samo među članovima partije, već i među radnicima, učesnicima, studentima i ostalim simpatizerima KPJ protiv bugarskog okupatora, pa su počele da se održavaju i javne protesne manifestacije. U jednoj takvoj manifestaciji, na izletu u selu Vozarcima blizu Kavadarica, gde se masovno okupila omladina bugarska policija je upotrebila silu. Tom prilikom ubila je naprednog omladinca Dimeta Pop Atanasovskog, iz Kavadaraca. To je jasno pokazalo makedonskom narodu da Bugari nisu došli u Makedoniju daje oslobode. Dime Pop Atanasovski bio je i prva žrtva bugarskih fašista u Makedoniji.

Pokrajinski komitet KP Makedonije sa Metodijem Šatorovim-Šarлом na čelu nije iskoristio raspoloženje naroda za borbu, već se razvila frakcionaška borba unutar samih članova KPM, pa je Šarlo tada uspeo da pripoji KPM Bugarskoj komunističkoj partiji i daje na taj način odvoji od KPJ. Istaknutiji i odgovorniji makedonski komunisti nisu odmah uspostavili vezu sa CK KPJ, te je Šarlo na svoju ruku, bez konsultacije sa članovima u Skoplju i Makedoniji, doneo odluku da se KPM pripoji Bugarskoj komunističkoj partiji. Međutim, kada su se komunisti Makedonije usprotivili ovakvom stavu Metodija Šatorova-Šarla i kada su pismenim putem obavestili CK KPJ, drug Tito je morao da interveniše da partija u Makedoniji ostane i dalje u sastavu KPJ i ne priznaje stanje koje je stvoreno okupacijom Jugoslavije, pa i same Makedonije. Na intervenciju same Komunističke internacionale iz Moskve, doneta je odluka da Komunistička partija Makedonije bude i dalje u sastavu KPJ. Odmah su o ovoj odluci obavesteni CK KPJ i CK Bugarske komunističke partije, a posle toga i svi komunisti u Makedoniji. Smenjen je Šatorov a na mesto sekretara došao je Lazar Koliševski, predratni član partije i radnik fabrike »Crvena zastava« u Kragujevcu.

Dolaskom druga Koliševskog potpuno je pobedila linija KPJ koja je bila usvojena u celoj Jugoslaviji da se odmah ide u oružanu borbu. Lazar Koliševski je pokazao veliku inicijativu, borbenost i neumorno zalaganje da počne oružani ustanak. Počele su intenzivne pripreme za ustanak. Koliševski je obilazio sve partijske komitete u Makedoniji i pripremao ih za opštenarodni ustanak i za stva-

ranje prvih partizanskih odreda. Takva aktivnost Koliševskog nije mogla ostati nezapažena ni među bugarskim okupatorima, te su ga uhapsili u novembru, na sastanku Mesnog komiteta u Ohridu. Osudili su ga na smrt po kratkom postupku, iako policija nije znala daje on sekretar PK KPM. Odveden je u zloglasni zatvor u Pleven, pa mu je tamo smrtna kazna zamjenjena doživotnom robijom.

Svi članovi Partije su tada radili konspirativno da ne bi pali u ruke neprijatelju, koji je zaveo veliki teror. Ne samo da se konspiracija ustalila kao način rada, već se i partijska disciplina u cei ini učvrstila. I veze su takođe sve češće uspostavljane. One su bile značajne za dalje omasovljavanje ustanka i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji. Na sve to je u velikoj meri uticao Lazar Koliševski tokom svog kratkotrajnog rada u Makedoniji. Bio je vrlo strog prema onima koji bi ispoljili bilo kakvu nesmotrenost ili nedisciplinu u radu. Zato tada i nije bilo slučajeva da član Partije ne dođe na zakazani sastanak, da zakasni ili da na bilo koji način prekine vezu.

U to vreme aktivno sam saradivao i radio sa Strašom Pindžurom i Ljiljanom Čalovskom, studenticom iz Bitolja, koja je bila veoma aktivna i odgovorna u pokretu Makedonije, a bila je aktivna i na Beogradskom univerzitetu. Osim njih zadatke su mi postavljali Cvetan Dimov, Orce Nikolov, članovi PK KPM u Skoplju. (Obojica su poginuli u toku NOR, proglašeni su za narodne heroje.)

Bugarska okupaciona vlast htela je da me premesti iz Kavadaraca. Dobio sam rešenje o premeštaju u Svištov (na bugarsko-turskoj granici). Ali, ja sam, u dogovoru sa Strašom Pindžurom zanemario to rešenje i otišao u Skoplje. Zaposlio sam se na fakultetskom imanju, kao agronom u selu Ržaničanima.

Tu je kao čuvar radio jedan radnik iz sela Katlanova - Kole. Sprijateljio sam se s njim.

Posle izvesnog vremena Strašo Pindžur i Blaga Popovska, sa kojom sam takođe održavao vezu, obavestili su me da će doći jedan drug, student iz Skoplja, i to Srbin, i dali mi zadatak da ga privremeno skrivam na imanju, jer ga Bugari progone kao Srbina i člana Partije. To je bio Duško Popović. On je odmah došao u Ržaničane. (To je bilo krajem avgusta ili početkom septembra.) Došao je u zapadnu Makedoniju po partijskoj direktivi, da pomogne članovima Partije u tom delu u Makedonije.

Kada je Duško Popović došao k meni na imanje u Ržaničane i on mi je pominjao daje konspirativni rad među članovima Partije u Makedoniji veoma dobar.

U septembru ili oktobru 1941. godine iz Tetova su k meni u Ržaničane, došli moj otac Matija, moja majka Sanda i sestra Živka. Bio sam tada na terenu. Moja rodbina je zatekla Duška Popovića. Rekao im je da je on moj školski drug iz Beograda, pa da je došao da me poseti.

Duško je u Ržaničanu ostao više od mesec dana, sve dok mu drugovi nisu sredili dokumenta za prelazak preko granice. Ja sam ga prijavio kao svog rođaka. Trebalo je da ode u zapadnu Makedoniju po odluci PK KP za Makedoniju, to mi je saopštio i Strašo Pindžur. Upoznavao sam ga sa situacijom u Tetovu, jer sam preko Simona Blaževskog, Đorčeta Stojčevskog, Trpka Stamatovskog, Krumeta Naumovskog i drugih drugova bio dobro upoznat sa radom partijske organizacije. Bio je oduševljen što prelazi na rad u zapadnu Makedoniju, jer je smatrao da će kao iskusniji partijski radnik moći da doprinese radu i da pomogne narodnooslobodilačkoj brrbi u tim krajevima. Zajedno smo u slobodnom vremenu prorađivali ilegalne materijale, naročito pisma, proglase KPJ, članke iz »Proleter«, pa čini mi se i neke delove iz Istorije SKP (b). Uz moju pomoć održavao je vezu i sa Blagom Popovskom iz Skoplja, te je bio u toku svih događaja. Obaveštavao ga je i Strašo Pindžur, jer je i on dolazio u Ržaničane sve do Duškoveg prelaska na teren u zapadnu Makedoniju. Iz Ržaničana sam ga ispratio dvokolicom do određenog punkta, mislim do Katlanova, kad sam ga predao drugoj vezi. Cini mi se daje došla Blaga Popovska ili Strašo Pindžur. Poznato mi je samo to da je srećno prešao granicu i da je veoma uspešno izvršavao sve po-

verene mu zadatke na terenu, u zapadnoj Makedoniji. 16. maja 1943. godine, u zatvoru u Tirani, italijanski fašisti su ga obesili.

Kad su mi u posetu došli roditelji, iznajmio sam staru kuću u Mažar mahali u centru Skoplja. Ta kuća bila je mesto konspirativnog partijskog rada. Počeli su da dolaze partijski radnici, osim Straše Pindžura i Blaga Popovska, Ljiljana Čalovska, Mara Naceva i mnogi drugi. Često su ručali kod moje majke. Ona im je održavala veze i nosila razna pisma, ceduljice i druge materijale za ilegalne sastanke, jer je na nju, kao stariju ženu, bugarska policija manje obraćala pažnju.

Posle odlaska Dušana Popovića u selo Ržaničane je došao Asen Simitčijev, koji je bio ilegalac. Njega su, inače, bugarske vlasti, nakon jedne provale, u odsustvu, osudile na 101 godinu robije. Pošto smo se dobro poznavali još sa studija i iz aktivnog rada u Skoplju, on mi je postavio uslov - da moram da ga sakrijem tu na imanju. Tako je i Simitčijev ostao više od mesec dana, a ja sam ga uveo u spisak radnika pod tuđim imenom kao sezonca. U to vreme on je bio blizak drug Kiri Gligorovu. Radili su zajedno u jednoj privatnoj banci u Skoplju i obavljali su sve zadatke na pripremi makedonskog naroda za ustanak. Njih dvojica su održavali veze sa komandantom Mihajlom Apostolskim. Posle boravka u Ržaničanima, Simitčijev je otišao na drugo mesto, ali zbog velike konspiracije koja se u to vreme sprovodila, nisam ga ni zapitao gde odlazi, jer sam pretpostavljao da ide u neki naš partizanski odred.

Izvesno kraće vreme boravio je u mom stanu ilegalno i jedan berberin iz Skoplja, turske ili albanske narodnosti, čijeg prezimena se ne sećam.

U moj stan redovno je dolazio Strašo Pindžur i obavestavao me o priprema- ma za rad partijskih organizacija u Skoplju, pošto me on u to vreme držao na »partijskoj vezi«. Jednog jesenjeg dana 1941. godine došao je i rekao da treba da ga odvedem u Titov Veles, jer ima neodložan sastanak. Putovah smo skoro celo popodne i u Titov Veles smo stigli kasno predveče. Kod jedne radnje Pindžur je trebao da dobije javku - vezu za sastanak. Međutim, prodavač je veoma drsko odgovorio Pindžuru da tog, određenog čoveka za vezu on ne poznaje. Rekao mu je da što pre napusti njegovu radnju, jer neće da dozvoli da ga Bugari hapse i upropašćuju mu radnju i porodicu.

(Inače, trebalo je da se sastane sa jednim odgovornim drugom iz Titovog Velesa radi usmeravanja oružanih akcija i radi priprema prvih partizanskih odreda u Prilepu i Kumanovu.)

Kako je ta veza propala i mi smo se vratili.

Inače, još pre nego što je Lazar Koliševski uhapšen i zatvoren, Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju u kome su osim Koliševskog još bili Mara Naceva, Borko Taleski, Blagoja Mučeta, Strašo Pindžur, Bane Andreev i Orce Nikolov - zauzeo je stav da se formiraju partijski odredi i da se narod diže na ustanak. U vezi s tom odlukom PKM je početkom septembra 1941. godine formirao Pokrajinski vojni štab za Makedoniju u koji su ušli: Lazar Koliševski, Mihajlo Apostolski, Cvetko Uzunovski, Mirče Acev i Strašo Pindžur. PK KPM poslao je svoje direktivno pismo svim mesnim komitetima i svim članovima KPJ i SKOJ-a, kao i nekim vanpartijcima. Pismom se poziva narod na oružani ustanak. Užurbano se radilo i na stvaranju partizanskih odreda. I u organizaciji ustanka isticao se neustrašivi borac za slobodu Strašo Pindžur. Zajedno sa Mirče Acevim, pao je u ruke bugarskoj policiji kod Titovog Velesa, pri jednoj bugarskoj blokadi u dovoljno neobezbeđenoj skrivnici, decembra 1942. godine. (Aceva su ubili, a Pindžura su usmrtili 4. januara 1943. godine gurnuši ga sa prozora skopskog zatvora, inscenirajući samoubistvo.)

Neko vreme na imanju gde sam radio dolazila je i Vera Aceva, pa sam i nju prevezio od Skoplja do Titovog Velesa. I po svemu sudeći, bugarski okupatori su doznali za moj partijski rad, te su me otpustili sa posla. Kasnije sam se zaposlio kao dnevničar na opštinskom poljoprivrednom imanju »Ostrvo« kao agromom. Bilo je to krajem 1941. godine.

Iznajmljena kuća u kojoj su živjeli moji roditelji u Skoplju bila je zaista mesto gdje su se ukrštale veze iz cele Makedonije. Osim što je partijske poruke pre-

nosila moja majka, kao »kurir« se iskazala i moja mala sestra Živka koja je tada imala 11 godina.

Jednog dana me je Uljana Čalovska, sekretar Mesnog komiteta Skoplja, pitala da li u moju kuću može da dođe jedan odgovoran drug iz višeg partijskog rukovodstva i da tu ilegalno živi, stanuje i hrani se. Pošto je reč o tako odgovornom drugu, konspiracija je morala biti krajnje sigurna, a moje veze reducirane samo na one koji su bili nužni. Taj »odgovorni drug« koji je doveden u našu kuću bio je Bojan Blgarjanov. Kada je on došao rečeno nije da ću imati vezu samo s njim i s Banetom Andreevim, koji je zamenio Koliševskog na mestu sekretara Pokrajinskog komiteta Makedonije.

Bojan Blgarjanov je bio mnogo stariji od mene. Bio je dugo član Kominterne, jer je pre toga živeo i radio u Moskvi, više od 12 godina. U Skoplje je došao po preporuci Bugarske komunističke partije iz Sofije, kao veza i ispomoć našem Pokrajinskom komitetu. Bio je dobar teoretičar i dobar orator, te je u kratkom vremenu stekao izvestan autoritet kod partijskog rukovodstva sa kojim je održavao veoma prisne veze, i to ne samo sa Banetom Andreevim već i ostalim članovima PK. Kada je došao Dobrivoje Radosavljević-Bobi, Orce, 25. avgusta 1942. godine, kojeg je poslao CK KPJ za partijskog instruktora u Skoplje, Blgarjanov je i sa njim odmah uspostavio partijsku vezu. U to vreme sam, po naređenju Andreeva i Blgarjanova, prekinuo sve partijske veze i održavao sam samo one veze za koje su dali odobrenje pomenuti Blgarjanov i Andreev. I cela moja porodica podredila je sve svoje poslove njihovim zadacima, te je to mojoj majci bilo teško, pošto ni rodbina ni susedi nisu smeli da dolaze u našu kuću u to vreme. Meni je to takođe teško padalo, jer je bilo slučajeva da me moji intimni drugovi, članovi Partije, zovu na saradnju, a ja sam se izgovarao da sam zauzet i da imam mnogo posla. Tako je, na primer, u gradskom parku formirana partijska ćelija, u kojoj su, pored ostalih, bili moji dobri drugovi, takođe agronomi Slavko Pop Antovski, Ariton Usepjanov i drugi. Ćelijom je rukovodio drug Dimče Hadži Mitreski. Ja sam odbijao saradnju s njima zato što sam obavljao »druge povremene partijske zadatke«.

U to vreme vodili smo velike diskusije s Bojanom Blgarjanovim o tome da li postoji makedonska nacija, jer je on to u početku svog boravka u Skoplju kategorički tvrdio da smo mi deo bugarske nacije.

Posle toga Blgarjanov je počeo da kritikuje to što je Kominternu dala za pravo CK KPJ i drugu Titu - da naša partija i dalje ostane u sastavu KPJ. Sve dok nije došao Dobrivoje Radosavljević, kao instruktor CK KPJ, drugovi iz makedonskog rukovodstva prihvatili su sve njegove sugestije u pogledu daljeg rada, kao Bane Andreev, Ljupčo Arsov, Strašo Pindžur, Strahil Gigov i dr., umesto da svedu njegov uticaj na najmanju meru.

Kad je Dobrivoje Radosavljević došao u Skoplje, on u svom pismu upućenom CK KPJ od 14. septembra 1942. godine, daje ocenu i za Bojana Blgarjanova, pa između ostalog piše: »Što se tiče Makedonije, ovaj brat sa kim razgovaram pomaže mi, jak je čovek, iskusan, trudi se da rad nastavi na osnovu linije naše kuće, no nekako nije ubeđen (naime, taj gleda situaciju sa gledišta Bugarske a mi svi sa gledišta Jugoslavije.«) Tako je Radosavljević dao dosta povoljnu i tačnu ocenu o radu Bojana Blgarjanova u Skoplju i Makedoniji, jer su ga Makedonci u to vreme dosta cenili, pošto su smatrali da im pomaže i zato su ga uvek konsultovali.

Cesto sam u razgovorima sa Blgarjanovim govorio o tome da treba zajedno da idemo u partizane i, sa puškom u ruci, da se borimo protiv bugarskog okupatora, a on je odgovarao da još nije vreme da se gine bez potrebe.

On je tada obnovio Šarlovu direktivu da makedonska omladina ide u bugarsku vojsku i da unutar njenih redova nastoji da vojnici, grupe vojnika ili čete prelaze na stranu partizana. U januaru 1943. godine bugarska okupatorska vlast donela je odluku da svi Makedonci, rezervni oficiri bivše jugoslovenske vojske, pođu na vojnu vežbu u Plovdiv i Pleven, da bi naučili bugarska vojna pravila i

komandovanje u bugarskoj armiji. Tako su morali svi rezervni oficiri da odu na ove »kurseve«, a kasnije i u tzv. radne čete, gde su postojali komandiri tih četa.

Bojan Blgarjanov je insistirao da i ja odem u Plovdiv. Pre odlaska ovih oficira, Mihov i Ckatrov, inače protagonisti velikobugarske politike održali su nam predavanje u hotelu »Makedonija«, govoreći daje za sve nas velika čast što ćemo služiti bugarskom kralju. Ja sam se posle 30 dana vratio sa tog »kursa«, jer sam uspeo da dobijem lekarsko uverenje da sam bolestan.

Bojan Blgarjanov je u razgovoru često kritikovao rad članova Pokrajinskog komiteta Makedonije zato što ga pojedini članovi uvek ne slušaju. Zato je insistirao da se neki članovi smene sa tog odgovornog položaja. Početkom juna 1942. godine smenjen je sekretar Pokrajinskog komiteta Bane Andreev i formiran novi u koji su ušli: Cvetko Uzunovski-Abaz, kao privremeni politički sekretar, Mara Naceva, organizacioni sekretar iz ranijeg sastava, zatim Mirče Acev, Cvetan Dimov i Ljupčo Arsov. Ova promena izvršena je pre nego što je došao Dobrivoje Radosavljević, 25. avgusta 1943. godine. Komitet je u ovom sastavu veoma kratko radio, jer je dolaskom Svetozara Vukmanovića-Tempa, 26. februara 1943. godine, formiran novi PK KP za Makedoniju, 19. marta 1943. godine, u Tetovu, u našoj porodičnoj kući, na kome nije imao pravo prisustvovati Bojan Blgarjanov, zbog svojih poznatih velikobugarskih stavova u odnosu na Makedoniju i makedonsko nacionalno pitanje.

U 1942. i 1943. godini bile su veoma važne vesti koje su davale radio-stanice iz Moskve, Tbilisija, Kujbiševa zatim Slobodna Jugoslavija, »Hristo Botev« i dr. Bojan Blgarjanov je ove vesti slušao na radio-aparatu i posle u vidu letaka, proglašenja, biltena i si. pisao na bugarskom jeziku. Ja sam to prevodio na makedonski jezik i predavao Banetu Andreevu. Posle su se vesti umnožavale i širile po Skoplju i drugim mestima. Uglavnom su se vesti odnosile na uspehe Crvene armije, na stanje na afričkom frontu, na borbe jugoslovenskih partizana, kao i na borbe makedonskih partizanskih jedinica ...

Na »Ostrvu«, gradskom poljoprivrednom imanju, zaposlio sam, kao nadničara, Đorđa Blajera, inače zubnog lekara, da održava zelenu ogradu. Ostao je na imanju dugo i obavljao sve partijske zadatke. Kad su ga otkrili odveli su ga u skopski zatvor »Drizovo«. Odlično se držao pred policijom i nije nastradao.

Za njega je znao i upravnik Dimitar Ivanov ali je bio simpatizer KPJ i pomagao je našem pokretu. On je, inače, u tom pogledu iskoristio svoj položaj. Naime, sa ovog imanja odvežena je hrana zatvorenicima u skopski zatvor, ali i bugarskim policajcima, raznim bugarskim načelnicima i šefovima. Tako se Ivanov mogao lako kretati, a da na sebe ne skrene pažnju.

Na imanju sam zaposlio i radnika Tevdu Anteskog iz Tetova, koji je imao sina i kćerku u partizanima. Njegov sin Ujo poginuo je 1944. godine kao veoma hrabar borac, odnosno komesar čete u zapadnoj Makedoniji. Veliki broj radnika koji su bili zaposleni na »Ostrvu« su bili aktivni saradnici narodnooslobodilačkog pokreta, a svi su otišli u partizane 1943. i 1944. godine. Na poljoprivrednom imanju »Ostrvo« uspešno i konspirativno držane su veze sa poljoprivrednim i drugim radnicima Fabrike konzervi »Mičurin«, poljoprivrednim institutom u predgrađu Skoplja, zatim sa radnicima i članovima partijske organizacije u »Madžar maloj« blizu »Ostrva«, jer su se svi oni snabdevali poljoprivrednim proizvodima sa imanja, a to je bilo dobro za obavljanje partijskih zadataka. U 1944. godini oni su sa ovog imanja kolima odvezli puške, drugo oružje, hranu i ostale namirnice našim vojnim jedinicama, koje su već vodile borbe oko Skoplja, Titovog Velesa, Kumanova.

Kada je reč o konspiraciji još jednom ću, ilustracije radi, pomenuti prvu sednicu CK KPM koja je održana 19. marta 1943. godine u Tetovu u našoj porodičnoj kući, odnosno, tada u kući moga brata Simona. Konspiracija je bila jedan od

preduslova za održavanje sednice. Todor Cipovski-Merdžan, član Okružnog komiteta u Tetovu, čuvao je stražu čak u delu grada koji se zvao Gornja čaršija, moj brat Simon kod crkve »Sveta Bogorodica« u gornjoj mahali, a snaha Cona Blaževska ispred same kuće na ulaznoj kapiji. Sednica je trajala četiri dana, od srede do subote, i svi su se učesnici hranili u našoj kući. Zato je snaha Cona morala da mesi po 7-8 hlebova dnevno i da svaki put menja pekara za pečenje hleba da ne bi pekarima bilo sumnjivo zašto ova žena nosi toliko mnogo hleba za pečenje.

Moj brat Simon još nije bio član Partije, pa je stoga Svetozar Vukmanović, kada je saznao da se sednica održava na sigurnom mestu rekao Kuzmanu Josifovskom da Simona treba da prime u partiju odmah, na prvom sastanku partijske organizacije u ovom kraju Tetova. Tim pre, jer je Tempo saznao i za moju partijsku aktivnost.

Još jedna pojedinost o konspiraciji: kada su delegati dolazili u našu kuću da formiraju PK KPM ponašali su se tako da se međusobno skoro i ne poznaju. Čak se, radi što veće partijske konspiracije nisu ni pozdravljali.

Inače, tako su u PK KP za makedoniju ušli Lazar Koliševski (u odsustvu), Kuzma Josifovski-Pitu, student iz Prilepa, Cvetko Uzunovski-Abaz, radnik iz Resna, španski borac, Mara Naceva, radnica iz Kumanova, Strahil Gigov, radnik iz Titovog Velesa, Bane Andreev iz Skoplja, koji nije bio prisutan.

U odnosu na partijski rad i veze u Makedoniji želim da istaknem veliki entuzijazam i samopregorni rad u 1943, 1944. i 1945. godini nekih medicinskih sestara i lekara koje su radile u Vojnoj i Državnoj bolnici u Skoplju. To su bile: Ratka Tucakova- Kilibarda, Ratka Gečeva, Danica Velkova-Blaževska, Jovanka Karadžoeva, Ivanka Markova, Lenče Kirova, Lenče Kepeva, Ruža Dimitrova i druge. One su obezbeđivale potrebne lekove, injekcije i drugi sanitetski materijal, koji je slat partizanskim odredima i brigadama kada je naša partizanska vojska narasla u prave vojne jedinice. Osim toga, one su uticale na lekare da pojedine ranjene ili bolesne drugove članove Partije ili njene simpatizere, zadrže što duže u bolnici ukoliko im je pretila opasnost po zdravlje ili da budu uhapšeni. Dovoljno je bilo da se ovim medicinskim sestrama samo kaže da neko treba da se izvesno vreme odmori i tamo zadrži, one su odmah stupale u akciju. S druge strane, medicinske sestre i drugo medicinsko osoblje, i to ne samo ono iz pomenutih škopskih bolnica, već iz cele Makedonije - uvek nas je blagovremeno obavestavalo o držanju članova Partije i njenih simpatizera pred bugarskom policijom. Razume se, odnosi se na one koji su bili uhapšeni. Svi politički zatvorenici, koje su hapsile bugarska i gestapovska policija bili su mučeni i mnogi su od njih završavali u bolnicama.

Tako smo recimo saznali da se Mara Naceva, organizacioni sekretar PK KPM, kada je dospela u zatvor, izuzetno hrabro držala. Isto tako, i Anka Blgarjanova, žena Bojana Blgarjanova, inače iz Tetova, koja je uhapšena prilikom ubistva narodnog heroja Kuzmana Josifovskog, nije nikoga odala niti išta priznala pred zloglasnim policajcima.

Na kraju valja istaći još i ovo da iako članovi KPJ u Skoplju i u Makedoniji nisu bili mnogobrojni u to vreme, oni su radili veoma ozbiljno i odano, pa su imali i ogroman uticaj na narod. Cesto su nam govorili naši roditelji: »A, bre, deco, ovi Bugari nisu pravi Bugari, već zločinci koji ubijaju i gone sve što je napredno u gradu. Zato se dobro čuvajte i pazite, a ono što nisu uspeli naši heroji da urade - kao što su bili Goce Delčev, Jane Sandanski, Đorče Petrov, Pitu Guli i mi sa njima, to ćete svakako uspeti vi sa Titom i KPJ na čelu. Uspećete u svojoj neustrašivoj borbi da po prvi put oslobodite Makedoniju«.

I bilo je tako.

Jordan Blaževski

BILA SAM KURIR MESNOG KOMITETA KPJ

Pripadala sam još pre rata naprednom omladinskom pokretu u Đevđeliji, na jugu naše zemlje, na samoj jugoslovensko-grčkoj granici. Novembra 1941. sam primljena za kandidata za člana KPJ, a marta 1942. za člana Komunističke partije Jugoslavije, nosilac sam »Partizanske spomenice 1941«.

Ilegalan rad Komunističke partije Jugoslavije u teškim uslovima, zahtevao je da svaka javna i pismena reč dođe do najširih narodnih masa. Koristila se svaka mogućnost i svaka prilika. Moj stric Gono Duganov imao je han u kome su uoči pazarnih dana odsedali iz susednih sela, pa i seljaci iz okolnih srezova Strumice, Valdanova i drugih. Njihovo prisustvo smo koristili da u svaku bisagu ili torbu stavimo ilegalne poruke - letke kojima su seljaci obaveštavani o aktuelnim političkim i ekonomskim pitanjima i o stavovima KPJ za borbu protiv okupatora, sa porukom na kraju: »Kad pročitaš, daj drugome da čita«. Nije poznato daje neko takve letke prijavio okupatoru. Veza sa seljačkim masama bila je svakodnevna. Njih su održavali i skojevci koji su bili zaposleni u pojedinim trgovačkim radnjama kao šegrti. To je bila ogromna pomoć članovima KPJ, našim simpatizerima na selu; ovim lecima su okupljane i nove snage; simpatizeri i pristalice NOB-a koji su se vremenom i aktivno uključivali u borbu.

Maja 1942. pozvao me sekretar Mesnog komiteta, za koga sam znala daje komunista, ali nisam znala za njegovu funkciju. Po svemu sudeći, on je održavao veze koje su išle van Đevđelije. Rekao mi je sasvim kratko: »Imaš da izvršiš jedan zadatak. Otići ćeš u Veles«. Zatim je sledilo objašnjenje, bez podataka kome i gde, grad, ulica i broj, odnosno adresa na koju treba da se javim. Umesto toga rekao mi je: »Čim se voz približi Velesu, obrati pažnju na sledeće: pri ulasku u grad, kad voz naiđe na prvi most, primetićeš sa njegove leve strane, na samoj ulici uz strminu stepenice ograđene železnom ogradom, podi tim stepenicama; čim stigneš gore, zakucaj na treća vrata, izići će devojka tvojih godina. Znak za raspoznavanje biće: »Dali mogu večeras da prenoćim kod vas«. Ona treba da odgovori: »Da, ali zajedno sa mnom u sobi«. Ako je sve u redu predaćeš ovo pismo, a ona će sve drugo srediti. U to vreme izgleda, daje tehnika Pokrajinskog komiteta bila u Velesu (današnji Titov Veles).

Pri približavanju u grad sva sam se bila pretvorila u uho i oko, nastojeći da ništa ne propustim. Prvi put sam došla u ovaj grad. Ođ stanice sam se uputila prema centru. U gradu sam se zadržavala razgledavajući izloge i najzad stigla do ugovorene kapije. Sa lozinkom je bilo sve u redu. Tu noć sam ostala kod djevojke. Pre toga smo se dogovorile kakvu ćemo priču ispričati ako eventualno naiđe policija. Reći će da sam stigla kasno i da nije bilo vremena da me prijavim, kako se u to vreme zahtevalo, da se poznajemo od ranije, da je pre godinu dana bila moja gošća u Đevđeliji. Na taj način trebalo je da bude obezbeđen moj alibi. Devojka iz Velesa, po imenu Vase Esmirova, (ime sam doznala tek posle rata) bila je moja ljubazna domaćica, sa kojom sam te noći dugo pričala o svemu i svačemu.

Moj voz, natrag za Đevđeliju polazio je drugog dana po podne. Vase je sredila sve da na vreme dobijem poštu i da se vratim natrag. Problem je bio kako sa tolikim paketom ilegalnog materijala proći preko čitavog grada i stići na stanicu. Vase je našla rešenje u jednom dečaku od 8-10 godina, kratkih pantalona, čije noge nisu mogle da stignu do pedale, već je uvlačio nogu u rupu rama i tako vozio bicikl. Dečku je bilo objašnjeno da ponese paket na stanicu i da se negdje skloni da ne bi bio upadljiv. Čim stigne na stanicu, da motri na mene u koji ću vagon ući, odmah zatim da unese paket i da ga ostavi na prtljažnik malo dalje od mene, ali da ga imam na oku. Sve je ispalo tako kako smo se dogovorile. Dečko je ušao, ostavio paket i ja sam mu diskretno klimnula glavom daje sve u redu. U vozu je bilo dosta putnika. Bila sam zaokupljena problemom kako proći sa ovim paketom pored kontrole, koju su na stanici vršili bugarski okupatori. Pretresli su svaki kofer, paket, čak su otvarali i paste za zube da vide njegovu sadr-

žinu. Moja fantazija nije mogla ništa drugo da smisli, već da voz napustim na predposlednjoj stanici kod sela Pardejci, koje je od Đevđelije udaljeno desetak kilometara i da se pešice uputim u grad. Već je počeo da pada prvi mrak kad je voz stigao na ovu stanicu. Na stanici je bio samo saobraćajni službenik, skretničar i ja jedini putnik koji je sišao sa voza. Zato sam se žurila da se izgubim u mrak dok su železničari bili zauzeti oko voza. Našla sam se sama na drumu. Od svakog drveta činilo mi se da mi u susret dolazi čovek. Potiskivala sam strah koji je povremeno nailazio. Posle dva sata dobrog hoda stigla sam kući sva znojava od straha i od intenzivnog hoda, ali zadovoljna što sam uspešno izvršila ovaj zadatak. Na izgled mali, ali sa puno neizvesnosti. Tog trenutka sam mislila da će ovo biti jedini zadatak ove vrste. Ne, u narednom periodu se to ponovilo više puta. Shvatila sam daje to moj stalni zadatak. Bila sam svesna svoje odgovornosti i posledica ako eventualno ne budem dobro odmerila svaki svoj korak.

Počela sam razmišljati o dva osnovna problema. Prvo za svako putovanje sam morala da izmišljam priču koja bi bila logična i uverljiva. Drugo, morala sam razmišljati o tome kako da prođem nezapaženo pored okupatorske kontrole na stanici da materijal koji nosim ne padne u ruke neprijatelju. Izlaženje na pretposlednjoj stanici nije mi se učinilo mnogo sigurno. Svakom ko vidi devojkicu na pustom drumu, može to da bude sumnjivo. Prvi problem sam rešila tako što sam za svako putovanje, zaista, uvek izmišljala uverljive priče. One su bile potrebne i zbog mojih ukućana koji su počeli da me ispituju gde ja to stalno putujem. Bio je rat, ljudi su putovali samo kad su morali. Voz je bio često poluprazan. Drugi problem rešila sam na taj način što sam za svog saradnika uzela mog bratunca Pandeta.

Pandeta je bio dečko koji je brzo sazreo a imao je samo 13 godina. Bio je ponosan kad mu se nešto specijalno poveri. Činio mi je i ranije razne usluge, bio je čutljiv, a njegova spoljašnjost je odavala dojam kao da ga ništa ne interesuje. Bio je bistar kao đavo. Sa 14 godina došao je samoinicijativno u partizane i u februarskom pohodu 3. makedonske brigade u 15 godini života je poginuo na Bregalnici kod Kočana.

Sa Pandetom sam se dogovorila da, kad ja putujem, on će drugog dana na našoj njivi, pored koje prolazi železnica, napasati magarca i sačekati voz koji dolazi iz Skoplja. Ja ću sedeti u poslednjem vagonu i kad dođem do njive, baciću kroz prozor od klozeta paket, a on će ga neprimetno pokupiti i doneti kući. Za tu svrhu ugradili smo u unutrašnjost magarećeg samara jednu skrivenicu. Sve ovo pokazalo se vrlo dobro i funkcionisalo je besprekorno.

Juna 1942. sam dobila zadatak da putujem za Veles. Rečeno mi je da se javim na vezu u piljarnicu kod hrasta u centru grada. Spavala sam kod Kire Nacevskog, obučara iz Velesa, našeg simpatizera. Priča za ovo putovanje već je bila izmišljena. Mog brata, koji je bio obučar po zanatu, sam zamolila da odvoji par kalupa za cipele za oca jedne moje drugarice iz Velesa, što je on učinio. Ja sam kalupe strpala u jedan zembilj i poslala za Veles.

Stigla sam u Veles. Sve je bilo u redu sa javkom. Dogovorili smo se da drugog dana u 10 sati pre podne budem na peronu železničke stanice, biće mi tamo sve predato. Zatim sam otišla kod Kire Nacevskog. To je bilo na drugoj obali Vardara. Ponela sam zembilj sa obučarskim kalupima. Objasnila sam domaćinu da su me poslali da kod njega ovu noć noćim, a ako, eventualno, neko pita zašto sam došla, neka kaže da sam mu donela obučarske kalupe. Domaćin je bio vrlo ljubazan, do kasno u noć smo razgovarali o svemu i svačemu, a najviše o politici.

Kuća Kire Nacevskog je bila stara zgrada, možda građena pre sto godina, sa debelim kamenim zidovima i drvenim tavanicama. Čim sam ugasila svetlo i legla da spavam, osetila sam da me po telu nešto užasno prži. Kad sam upalila svetlo, učinilo mi se daje po pokrivaču i po mom telu bilo mil ion stenica, sitnih, crvenih i prozračnih. Ruke su mi bile krvave od češanja po telu. Nikad, ni pre, ni kasnije, nisam videla tako mnogo stenica. Prvo sam mislila da stenice napadaju svoje žrtve samo u mraku, pa sam zbog toga ostavila svetlo da gori, ali sam se

prevarila. Stenice su celu noć jurišale na mene. Meni se činilo daje ta noć trajala čitavu večnost. Jedva sam sačekala dan pa da se spasem od stenica.

Oprostila sam se od ljubaznog domaćina i pošla na stanicu. Do stanice mi je bio potreban čitav sat hoda, zato sam pošla ranije. Usput sam se zadržavala pred izlozima, što mi je omogućilo da posmatram okolinu i da vidim da eventualno nemam pratinju. Stigla sam pola časa ranije. Prišla sam jednoj prodavnici na peronu da nešto kupim za doručak. Tek što sam se odmakla par koraka od prodavnice, sa doručkom u ruci, prišao mi je jedan omladinac i rekao kratko: »Gledaj da se što pre izgubiš odavde, ne čekaj poštu.« Nije mi rekao zašto da se izgubim. Što se to dogodilo, da li provala ili blokada? Stala sam kao ukopana, učinilo mi se daje sve prestalo da funkcioniše u mom organizmu. Sela sam na jednu klupu u park, postepeno je počeo da se vraća život u mene. Uskoro je ušao voz iz Skoplja u velešku stanicu i ja sam se smestila u jedan vagon. U prolazu videla sam svog komšiju koji je bio rezervni oficir stare jugoslovenske vojske, sad je bio pozvan da služi u fašističkoj bugarskoj armiji. Ušla sam u njegov kupe i sela prema njemu iako je to bio I razred, a ja sam imala kartu za II razred. Mislila sam da, ako sam provaljena, sigurno će me tražiti i u vozu, a ovako ću biti manje sumnjiva pored bugarskog oficira, a bila sam i pristojno obučena. U vozu se ništa naročito nije dogodilo. Sve je bilo mirno i bez ikakvih problema sam stigla kući, ali sa neizvršenim zadatkom. Bila sam zabrinuta, jer se prekinula redovna veza. Nisam dobila javku za idući sastanak. Ubrzo zatim pošla je u Veles druga veza koja je izvršila zadatak i obavestila se o čemu se radilo.

Onoga dana kad sam boravila u Velesu, iz Skoplja je došao u Veles zloglasni bugarski agent Mane Mačkov. Mane Mačkov je bio u staroj Jugoslaviji istaknuti aktivista u redovima sindikata i lično je poznavao mnoge komuniste, naročito među radnicima. Kada je došao bugarski okupator, bugarska policija ga je zavrbovala za svog agenta. On je svojim radom naneo ogromne štete pokretu, jer je poznavao ne samo komuniste u Skoplju, već i u unutrašnjosti. Tog dana je Mane Mačkov došao u Veles da i tu rasčisti račune sa komunistima. Njegova pojava u Velesu je izazvala alarm i svi poznati komunisti povukli su se u ilegalnost. Dok sam ja bila na peronu, Mane Mačkov je sa grupom bugarskih agenata sedeo u železničkom restoranu i verovatno su čekali da se pojavi neko koga Mačkov poznaje.

Zbog neprijateljske delatnosti Mane Mačkov je od strane Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju i Mesnog komiteta KPJ za Skoplje osuđen na smrt. Gradski komitet, pod rukovodstvom sekretara Veselinke Malinske, organizovao je atentat na Mačkova. I pored toga što ga je okupator dobro čuvao, jer mu je dobro i odano služio, četiri odvažna skojevca u avgustu 1942. izrešetali su ga na ulicama Skoplja. Tako se partijska organizacija oslobodila domaćeg neprijatelja broj 1.

Negde ujesen 1942. godine, verovatno, partijska tehnika Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju ponovo se seli u Skoplje i zbog toga moja kurirska relacija postaje: Đevdelija-Škoplje i obratno. To nije bilo mnogo lakše. U Skoplju sam imala rođenu sestru, koja je bila udata za železničara i brata, koji je radio kao keiner u hotelu »Makedonija«. Došao je 1942. godine iz Beograda, gde je, takođe, radio kao keiner. Kada je izvršen atentat na Kosmajca u Beogradu, pobe-gao je za Skoplje i zaposlio se u hotelu »Makedonija«. To je bila zgrada pored Doma Armije, jedan od elitnih hotela u kome su odsedali Nemci i Bugari - oku-patorska elita. Sopstvenik hotela bio je petokolonaš, koji je u Skoplje došao na tenkovima nemačkih trupa. Većina kelnera bili su naši ljudi, spremni da daju ve-like novčane pomoći, ali ne i da rade neke ozbiljne poslove. Ja sam im uvek go-vorila da ćemo ih postreljati sve kod poredimo. Oni kao da nisu to obzirljno shva-tili, davali su novčanu pomoć i dragocene informacije o pokretu trupa i drugim akcijama do kojih su dolazili preko svojih gostiju. Partijska organizacija Skoplja, ceneći njihove informacije kao značajna obaveštenja, dala im je stalnu vezu sa Tomom Pure.

Tome Pure, radnik u pivari Skoplja, istovremeno je bio i obaveštajac Mesnog komiteta Skoplja. Kasnije, kad smo se sreli u 2. makedonskoj brigadi, pričao mi je do kakvih obaveštenja je dolazio preko ove grupe kelnera zaposlenih u hotelu »Makedonija«. Tome Pure je poginuo 1944. godine kod s. Drodnje u širokoj i plodnoj Tikveškoj kotlini kao komandir čete u 2. makedonskoj brigadi.

Skoplje je bilo tada veliki gradski centar u koji je dolazilo dosta sveta, tako da došljak nije bio tako primetan. Ipak sam morala da obezbedim neku ozbiljnu priču kao objašnjenje zbog čega tako često putujem. Neki nama ne baš naklonjeni ljudi su počeli kod mojih drugarica da se interesuju gde ja toliko putujem. One su im govorile da, verovatno, idem sestri ili bratu u Skoplje. Za mene je to bio signal da moram biti još opreznija.

Čim sam prvom prilikom došla u Skoplje, navratila sam u prvu zubarsku ordinaciju. To je bilo blizu stanice, u glavnoj ulici, iznad sadašnje prodavnice za cipele »Peko«. U zgradu se ulazilo sa bočne strane i na prvom spratu je bila privatna zubarska ordinacija.

Zazvonila sam, vrata su se otvorila i na njima se pojavila, po svemu sudeći, kućna pomoćnica. Upitala sam da lije doktor kod kuće. Devojka me odmerila od glave do pete, a zatim me propustila da uđem. Kad sam ušla u ordinaciju, pojavio se čovek 50-tih godina, upitno me je gledao, a zatim i upitao šta želim? »Želim« - rekla sam mu - »da mi popravite zube«. Merio me je od glave do pete, a zatim pitao: »Da li te je neko preporučio da dođeš kod mene?« »Ne«, rekla sam. »Nemam preporuku. Videla sam dole na ulici vašu firmu, pa eto došla sam.« On me je još neko vreme ispitivački gledao, a zatim rekao: »Dobro, sedite da vidim šta želite.«

Sela sam na zubarsku stolicu, čim sam otvorila usta, doktor je napravio strašno kiselo lice: »Mlada devojka, a ima tako pokvarene zube«. Rekao je to više za sebe. »Ne znam šta da radim sa vama,« rekao je zatim. Počeo je da se češe po temenu, kao da se koleba. Ne dajući mi da puno razmišlja, rekla sam mu da ga puno molim da mi uredi zube. Mlada sam devojka, pa zbog njih ne mogu da se udam. To kao da gaje razoružalo. »Sedi«, rekao je, »počinjemo još danas«. Još o nečemu da se dogovorimo, rekla sam mu. »Ja nisam iz Skoplja, niti imam mogućnosti da duže vreme negde ovde ostanem. Zato, ja ću vam platiti ceo iznos koliko će koštati popravka zuba, dolaziću jednom nedeljno, ili na deset dana.« Doktor me je slušao, a zatim upitao: »Da li znate koliko će dugo trajati ta vaša opravka zuba?« »Ne mari, ja ne žurim«, odgovorila sam mu. »Dobro«, rekao je doktor, »da počnemo odmah«. Tog dana izvadio mi je dva zuba, za koja nije bilo nikakve nade da budu spasena. Doktoru je imponiralo što nisam pokazivala nikakav strah prilikom vađenja zuba iako su to bili kutnjaci od kojih je ostao samo koren. Dogovorili smo se da posle nedelju dana, ili najviše posle deset dana, dođem opet. Tako sam obezbedila sasvim uverljivu priču. Moj kurirski rad odvijao se bez teškoća sve do jednog sumornog decembarskog dana 1942. godine.

Pri kraju 1942. vršile su se intenzivne pripreme za formiranje partizanskog odreda »Sava Mihajlov«. MK grada Đevđelije bio je u neprekidnoj vezi sa PK KPJ za Makedoniju. Kao kurir MK u to vreme sam češće dolazila u Skoplje. Posle jednog dolaska u decembru 1942. dogodila mi se neprijatnost koja je mogla imati teške posledice.

Bio je hladan decembarski ponedeljak. Duž jedne duge i prave ulice, sa uvučeni ramenu u kragu ishabanog kaputa dolazio mi je u susret čovek, kome su ispod naočara metalnim sjajem sijale oči. Kad mi je prišao sasvim blizu, umesto pozdrava, odsečno je rekao: »Dođi odmah kod mene kući!« Bez razmišljanja, da ne bi bilo primećeno, pošla sam još nekoliko koraka, posle čega sam kao izbezumljena otrčala njegovoj kući. Čim sam pokušala da otvorim vrata, ona se otvoriše. Čovek ih zatvori i tihim glasom mi reče: »Danas u 14 časova polaziš za Skoplje. Sutra u 9 kod Spomenika Mare Buneve naći ćeš se sa jednim drugom koji će pod levim pazuhom nositi novine iz kojih će viriti samo prva slova reči »Utro«, a u desnoj ruci će držati nezapaljenu cigaretu. Znak raspoznavanja je:

»Molim vas gde je ulica 237«, a odgovor treba da glasi: »Preko mosta kod Bit-paraza«.

Posle toga je otišao do stakla na kome je bilo poredano nekoliko desetina knjiga, izvukao je jednu i iz nje izvadio hartijicu preklopljenu nekoliko puta, potom zamotan u drugu kao aspirin. »Evo, ovo ćeš mu dati. Ako se ne pronadete, otići ćeš u onu kuću gde si bila prošlog puta«.

Uzela sam hartijicu, stavila u nedra i kad sam ponovila znake raspoznavanja, pružio mi je ruku i sa uzdržanim osmehom dobacio: »Srećno!« Žureći sam stigla kući i još sa vrata rekla majci: »Sa drugaricom idem u Valandovo na svadbu«. Ona me pogleda začuđeno i obrecnu se: »Na svadbu? Kakva svadba danas u ponedeljak. Slušaj!...« Htela je da me grdi, jer sam u žurbi zaboravila daje ponedeljak, ali da bih se izvukla, rekla sam: »Tamo svadba počinje od ponedeljka«. Pošto sam se presvukla, poslala sam i rekla zbogom, ostavivši je da sumnjičavo vrti glavom. Čula sam samo: »Eh, deco, deco, ko zna na šta će izići sve ovo ...«

U voz, sam razgledala prisutne. Prema menije sedeo stariji čovek sa šubrom, na kojoj se sijala značka bugarskog dobrovoljca iz prošlog rata. U suprotnom kraju pijano je treštala harmonika. Drugi putnici su gledali u veselu grupu. Najednom zagledana u prostrano Valandovsko polje, čula sam rapavi glas: »I da znaš, brate Trajane, neće proći dugo, a progutaćemo i Solun, kao neki simit. I tada će mi se ispuniti želja, jer će se granice Bugarske protezati od Crnog Mora do Ohrida, i od Dunava do Belog mora. A, šta kažeš, brate Trajane, nemoj se sekirati, sve će biti«.

Čovek koji je sedeo do mene, pogledao me je i pošto je, verovatno, pročitao na mom licu da ne delim mišljenje tih Bugara, počeo je da govori: »Sladokusci ne vide da će ostaviti kosti kod Staljingrada, već su zapeli, velika Bugarska, pa velika Bugarska. Ah, ništa više ne želim, već da ih vidim kako beže kao miševi iz upaljene staje. Odrpanci, sve živo su pokrali. Oni nisu ni videli svilu, a ovde svi prave svilene haljine. Ne znam odakle se nakupilo toliko rođaka, čini mi se da bi me zajedno sa opancima pojeli.«

Slušala sam ga i pretrnula. Ako se dohvate, doći će policija. Mahinalno sam gurnula ruku pod pazuh i pošto sam osetila hartiju, uzdahnula sam duboko i stala na suprotni prozor, kao da me interesuje panorama Velesa. Na veleškoj stanici bugarski dobrovoljac je izišao, a na njegovom mestu je seo mladić koga sam poznavala. Čim je voz krenuo, upitala sam ga: »Šta ima novo kod vas?« »Ostavi me, ne pitaj, pre nekoliko dana uhvatili su Mirčeta i Strašu«, odgovorio je. Tada još nisam znala ko su Mirče i Straša.

Jednoličnu tutnjavu voza prekinuo je pisak lokomotive, koji je označavao dolazak u Skoplje. Iako sam nastojala da budem spokojna, ipak sam sve više stiskala ruku na srce, jer je kucalo kao u zeca koga gone lovci. Odjednom neko je do mene rekao »Blokada«.

Blokada? Mahinalno sam stala i osetila kao da mi nešto hladno mili ispod kolena. Pogledala sam kroz prozor i videla na peronu vojnike poredane na 2—3 koraka. Otišla sam na suprotni prozor, a tamo ista stvar. Sta sad? Neko me je sigurno izdao. Šta da radim sa pismom? Da ga uništim? Ali, ako sve ovo nije zbog mene? Razmišljajući tako, nisam ni osetila kako me izbacuju iz vagona. Odjednom sam osetila ruku na levoj mišici. Stresla sam se sva. U početku nisam imala snage ni da se osvestim. Tada, kao iz daljine, čula sam glas: »Devojko, molim te pomoz mi da iznesem stvari do kola«. Okrenula sam se. Jedna sredovečna žena sa malim detetom u rukama stajala je do mene, a pred njom korpa i koferi.

Ne razmišljajući dugo zgrabila sam dete i grleći ga licem u lice poslala sam ga izlazu. Kad sam pomislila daje prošlo najgore, kolona je stala. Dvojica agenata u civilu raspravljali su se sa jednim čovekom ispred mene, posle čega su ga odvuкли u stranu. Opet me oblio hladan znoj. Uštinula sam dete, ono je počelo da plače. Grčila sam ga i umirivala. Najzad, kad sam sela u fijaker, odahnula sam. Dok nas je vozio, fijakerista je pričao: »Umalo pa i ovaj voz da propustim, jer je pre jednog časa ceo grad bio blokiran«. Našla sam se u čudu. Kuda sad da idem? Kod brata je živeo jedan ilegalac. Ne, on je još i obeležen. Odlučila sam da idem

u lokal gde je on radio. Tamo ga nije bilo. Nakon izvesnog vremena došao je njegov šurak i rekao da nema nikakvih neprijatnosti.

Osvanulo je hladno jutro. Sa nestrpljenjem očekujem vreme susreta. Vardar je sporo tekao. Iz snežnog parka duvao je prohladni vetar, a sunce se stidljivo probijalo kroz rasparčane oblake. Iz ove zanesenosti trglo me otkucavanje 9 udara sata na Oficirskom domu. Zakasnila sam. Brzim koracima uputila sam se ka Spomeniku Mare Buneve. Pažljivo sam posmatrala ljude, ali ne u lice. Prošlo je pet minuta, ali takav čovek nije prošao. Prošlo je još 10 minuta, opet ništa. Zadrhtala sam od jeda i neizvesnosti i uputila se kući u kojoj sam bila prošlog puta.

Očekivali su me. Na moj upitni pogled, oni su mi sasvim spokojno odgovorili da drug nije došao, jer je bilo nepredviđenih neprijatnosti. Nakon uobičajenih pitanja o zdravlju i stanju kod nas i pošto su pročitali pismo koje je, verovatno, donosilo radosne vesti, jer dok je čitao, razvlačio je usne u diskretan osmeh, predao mi je paketić i rekao: »Eto, to je pozdrav svima našim«.

Oko 16 časova istog dana stigla sam u Đevdeliju. Odmah sam se uputila drugu koji me je poslao u Skoplje. Dok je razgledao materijal, ja sam sedela do prozora i posmatrala. Pao je već prvi mrak. Kroz dvorište je prolazio neki čovek. Upozorila sam druga. On je dotrčao do prozora i uzbuđeno rekao: »Bre, bogamu, ovaj ništa ne propušta«. Potom se obrati meni: »To je mali juda, i oca bi prodao. Zapamti ga dobro, to je Dimov, bankarski činovnik, lojalan Bugarin«.

Odgovorila sam u šali: »Imaš prekrasne susede: Dimova, prodanu dušu; sina bugarskog pukovnika - aktivnog pripadnika fašističke omladinske organizacije »Branik« i dva dušebrižnika - učiteljice - koje u dečjem obdaništu vaspitavaju najmlađe u duhu bugarštine«.

Kući sam stigla tek oko 18 časova. Majka me je dočekala sva uzbuđena, zastutila je nešto da kaže, ali nisam joj čula glas. Uzbuđena i bez daha zagrlila me je i poljubila. Na licu sam osetila suze.

Dok sam uživala u majčinom toplom milovanju, Risto je stavio paketić u stog sena. Ubeden da je završio posao, nije video da iza jednog prozora neko zadovoljno trlja ruke. Lisičije lice razvlačilo se u satanski smeh.

Čim je u dvorištu zavladała tišina, Dimov se, obazrivo i polako kao mačka, privukao plastu sena. Izvadio je struk sena koji je zatvarao rupu, gde je bio stavljen materijal, i čim je pod prstima osetio paketić, izvukao gaje. Brzo gaje raspakovao i pročitao PK KPM. Nasmejao se kao hijena, a kroz glavu su mu prošle razne kombinacije, tj. kako ulazi kod načelnika, a ovaj ga nadmeno i nabusito gleda. Međutim, on se ne ljuti na to, jer načelnik treba tako da postupi sa običnim ljudima. Ali, posle toga on sebe vidi, pošto mu je dao paketić, kako ga ovaj grli i tapše po ramenu, predstavlja ga i oblasnom direktoru, nagrađuje ga, a zamišlja i to kako će lepo na njegovim vrtima pisati krupnim slovima »načelnik«. U ušima kao da mu je odzvanjalo: »Samo sa takvim ljudima ćemo ostvariti našu težnju o velikoj Bugarskoj.« Zlokobno škripanje vrata vratilo gaje u stvarnost, sakrio se iza plasta da ga ne bi videle učiteljice, koje su se sa dvojicom oficira kikutale.

Pošto se obazreo na sve strane da bi video da li ga neko posmatra, pošao je veselo ka policijskom načelniku. Pred vratima je stajao stražar. Dimov se pretvarao da ga ne vidi i pokušao da ga obiđe. Ali, blesak bajoneta presekao mu je put i primorao ga da stane kao ukopan, a glas, koji je dolazio iz dubine, zapita: »Kud si zapeo? Misliš da u ovoj zemlji nema reda?« Dimov je okrenuo stvar na šalu i dobacio: »E,e, nemoj da se odmah ljutiš«. Posle toga je šapnuo stražaru na uvo: »Idem kod načelnika, imam nešto mnogo, mnogo važno da mu pjcedom. Vidiš ovo? Šta je ... tu, to tebe ne interesuje«. Ostavljajući stražara u nedoumici, uputio se kancelariji načelnika.

Međutim, umesto načelnika prirfiiio gaje njegov pomoćnik.

- Kakvo iznenađenje, gospodine Dimov? - pitao je Savov.
- Treba mi načelnik - odgovorio je Dimov.
- On je na putu, ako imaš šta, kaži meni.
- Ne, ne, to treba lično da kažem samo gospodinu načelniku.

Govoreći, gledao je pravo u oči Šavova, a u sebi je mislio: »Vidi ovu liju, hoće njemu da kažem. Nije nego, da on pokupi kajmak, a ti Dimov, jedi postan sir. E, neće biti tako, majčin sine, i ja sam nešto od vas naučio.«

- Kad će se vratiti?

- Svakako sutra, glasio je odgovor.

Posle toga Dimov je sam sebi postavio pitanje: »Otkud sad baš nije tu?«

- Imao sam nešto mnogo važno da mu saopštim - obratio se Savovu.

- A, kažeš, sutra će se vratiti, da li je to sigurno?

- Ja mislim, tako - odgovorio je Savov, posle čega se okrenuo aktima na stolu, stavljajući do znanja Dimovu da je razgovor završen.

Uveren da je završio posao, Risto je pošao da zakaže sastanak MK. I pošto je pronašao 2-3 druga, sastanak je zakazao, nakon čega se vratio kući da uzme materijal. Pružio je ruku i izvadio struk sena, ali posle toga ruka je ušla u prazno. Kao da gaje zmija ujela, trgao se, namestio naočare i unezverenim očima gledao u praznu rupu. Okretao se unaokolo i ukočenim pogledom po tragu svetlosti fenjera tražio paket oko plasta sena. Najzad snop svetlosti se zaustavi na struku sena, koji je bio bačen na nekoliko koraka od plasta. Uzeo gaje u ruke, okretao na sve strane i ljutito tresnuo o zemlju. Nije pronašao paketić ni u jaslina. Pomislio je i da ga je krava pojela, ali je tu misao brzo odbacio. Odjednom mu je pao na pamet Dimov i glasno opsovao. Dao je fenjer svojoj drugarici i pojurio prema kući, gde je trebalo održati sastanak MK.

Nije mogao ni da ih pozdravi. Usta su mu se ukočila. Bio je bled kao daje đavolu pobegao. Svi su ustali i pitali ga zašto tako izgleda i šta se dogodilo. Posle kratkog vremena i pošto se malo pribrao, sa krajnjim naporom je izustio: »Drugovi, materijal« ... »Šta materijal?« - pitali su svi u glas. - »Nema ga!« ... i nemoćno je seo. Kratko ćutanje, a zatim brza odluka: sastanak se neće održati, a drugarica koja je donela materijal i drug kome je ukraden da pređu u duboku ilegalnost; da se o svemu javi Skoplju i da se ne javljaju na poznatu javku, drugovi koji su kompromitovani ovih večeri da ne spavaju kod kuće.

Te iste večeri, pripremajući se za spavanje, čula sam lupanje na vratima. Uvek sam slala majku, jer sam znala da hapse čim padne mrak ili čim svane. Međutim, kad su se vrata otvorila i kad sam čula poznati glas, odmah sam istrčala. U nekoliko reči objasnio mi je šta se dogodilo i rekao da se još iste večeri sakrijem negde, a najbolje bi bilo da pođem u selo Negorce. No, u brzini drugarica je zaboravila da mi kaže kod koga da idem. Kad sam sve to čula, odsekle su mi se noge, pa nisam ni ja pitala kod koga u Negoricama da se sakrijem.

Čim sam se malo pribrala, ćuteći sam otišla u sobu, zgrabila kaput i pošla. Ali ispreči se majka i upita: »Kuda ćeš sada u ovo vreme?« Ljuta zbog obrta događaja, odgovorila sam joj: »Slušaj, majko, hoću nešto da ti kažem. Već jednom treba da shvatiš da mogu i sama da se staram o sebi, a i za tebe je bolje da ne znaš kuda idem i šta radim.«

Izašla sam na ulicu. Mrak. Ništa se ne vidi. Stala sam i sama sebe pitala: a kuda sada? Pošla sam rodaku, kod koga sam često spavala. Išla sam i razmišljala: ako me potraže kod kuće, potražiće me i kod njih. Najzad sam odlučila da odem u stričev han. Polako sam pored zida došla do jasala. Po srednjoj gredi koja je podupirala kuću, popela sam se na tavan. Ispočetka sam mislila da ću lako provesti noć. Međutim, neizvesnost mi je sve više napinjala nerve, tako da sam uvučena u slamu otvorenih očiju sanjala. Ježila sam se od hladnoće. Svanulo je i opet je došla noć. U kuću nije ušao niko nepoznat. Hladnoća se pomešala sa glađu. Najzad umor je savladao i glad i hladnoću i ja sam zaspala. S vremena na vreme, isprekidani pisak koji je dolazio od stanice nagonio me je da se trgnem i opet utonem u san.

Drugog dana, tek što je pao prvi mrak, iznemogla od gladi otišla sam kod druga Aleko Kajeve da bih saznala šta se dešava u gradu. Saopštio mi je da je sve još neizvesno. Nema hapšenja, policija ne traži nikoga, ali isto tako ni materijala nema.

Opet sam otišla u skrivnicu. Dogovorili smo se kakvim znacima ćemo se obavještavati o tome šta se u gradu zbiva. Posle četiri dana sve je bilo jasno. Naime, čini je Dimov napustio zgradu policije, uputio se kafani Andreevih, gde je našao Čolkova. Još sa vrata razdragano je uzviknuo: »Gde si, bre, Čolkov!« Pošto je seo za sto, viknuo je kelneru: »Dve duple rakije i lepo meze!« Čolkov gaje gledao uzdržljivo i pitao se šta se to dogodilo da Dimov čašćava. Ne mogavši da sakrije ljubopitljivost, upitao ga je:

- Ipak, nešto srećno ima kod tebe, Dimov!

- Srećno, i još kako srećno - odgovorio je Dimov - zato ćemo se opiti kao majke. Da znaš samo šta mi je palo u ruke. Kad bi to znao oblasni direktor, odmah bi doleteo iz Skoplja.

Počeo je da priča sve po redu. Kazao je i to da sumnja u mene da sam donela materijal. Čolkov je bio naš simpatizer i intiman prijatelj Dimova. Nekoliko puta oblio gaje hladan znoj, ali se pretvarao kao da se raduje uspehu Dimova. Strahovao je da ovaj ne počne glasno da govori. Najzad se odlučio da predloži Dimovu:

- Slušaj, Dimov, ovde je mnogo zagušljivo, hajdemo kod mene. Danas sam zaklao prase, pa ćemo imati i lepu domaću rakiju i meze.

Dimov nije čekao da mu se dvaput kaže. Na putu Čolkov je razmišljao - što nam je kasnije ispričao - da, ako bude potrebno, i ubije Dimova.

Kad su stigli kući, Čolkov je izašao iz sobe da natoči vina i poslao sina do Mite Zafirova i kaže da odmah dođe, ali da ne ulazi u kuću. Međutim, dečak nije pronašao Mitu, a ni druge drugove.

Pijući, Čolkov je napadao komuniste, a pri svakoj čaši je nazdravljao uspehu Dimova, sve dok nije video da se ovaj dobro napio, nakon čega mu je predložio:

- Slušaj, Dimov, ostavi mi ove materijale, da ih pregledam. I začudo, Dimov koji nije hteo da preda materijale Savovu, dao ih je odmah Čolkovu.

Pošto su ostali još malo, Čolkov je ispratio Dimova do kuće, vratio se i odmah otvorio paket. A onda je zinuo od iznenađenja. U paketu je bilo pismo PK, ugovoreni znak za sledeći sastanak u Skoplju i drugi partijski materijal. Počeo je da razmišlja o tome da paket ne preda Dimovu. Cele noći nije oka sklopio. Najzad je rešio: sredio je materijal i sakrio na sigurno mesto, posle čega je pošao Dimovu. Ovaj, još mamuran od sinoćnog pića, sačekao gaje na vratima. Gledajući kiselo lice Čolkova, ponudivši ga da sedne, zapitao je:

- Gde je materijal? - Čolkov, sa bolnom grimasom na licu, počeo da priča:

- Mani me, bogati. Jutros sam izašao u čaršiju da nešto kupim za ručak. U međuvremenu došao je neki policajac da me traži. Moja žena ga primetila sa prozora, uplašila se, zgrabila materijal i bacila u vatru. Kad mi je to rekla, hteo sam daje ubijem. Ona je i onako dobila svoj deo. Eno je kod kuće, stavlja luk po telu.

Dimov je stajao kao okamenjen i dugo nije mogao da udahne vazduh. Pošto se malo pribrao, počeo je da viče, da baca stolice i samo što nije zadavio Čolkova. Sa susednih prozora ljudi su plašljivo izvirivali.

Čolkov je počeo da ga smiruje i rekao mu:

- Slušaj, Dimov. Vikom nećemo popraviti stvar. Možemo oboje da navučemo belaj na glavu, već sedi da razmislimo šta da preduzmemo. Šta ti je trebalo da mi ostaviš materijal, pogrešio si što ga nisi predao Savovu. Sada i da odeš, uzalud. Ko zna, bez materijala da li će ti šta verovati. Što duže razmišljam, sve više dolazim do zaključka - o svemu ovome treba da ćutimo, kao da ničega nije ni bilo.

- Da ćutimo? Sada, kada sam mislio da držim dizgine u rukama? Ne, neću ćutati - drao se Dimov.

- Kako hoćeš, ali poslušaj ti mene. Pocepao sam neku košulju više od tebe. Nabediće te da si lagao. Pomisliće da se izmotavaš sa njima, a ako im padne na um još te mogu i izbaciti s posla.

Dimov je kipteo. Na ustaje počela da mu izbija pena. Pošao je da udari Čolkova, ali se predomislio, opsovao je tresnuvši vratima i pošao u banku. Od tada je počeo da izbegava Čolkova.

Čim je Dimov izašao iz kuće, Col kov je počeo da traži drugove i saopšti im da je materija] na sigurnom mestu.

Dimovu je diskretno stavljeno do znanja da je od partijske organizacije osuđen na smrt.

Po svemu sudeći, i pored opomene, Dimov nije ćutao. Ja više nisam obavljala kurirske zadatke. Bilo je vidljivo da me prate na svakom koraku, a nisu me hapsili. Jednog dana sam odlučila da privatno idem u Skoplje i da zaista završim sa popravkom zuba. Već se vršila ozbiljna priprema za moj odlazak u odred.

Bila sam u vozu za Skoplje. Odmah sam osetila da nisam sama, da imam pratnju. Proradilo je moje sedmo čulo. Verovatno je policija želela da preko mene nešto otkrije, da ih navedem na nekakav trag. Shvatila sam situaciju u koju sam upala i odlučila sam da budem krajnje oprezna.

Stigavši u Skoplje, sa stanice sam pravo otišla sestri. Moj pratilac me dopratio do same kuće. Njegov je zadatak izgleda bio da me nijednog momenta ne ispušta iz vida, išao mi je za petama. Čak mi je jednog dana sedeo iza leđa kad sam u kinu gledala film. Svakog dana čekao me da iz kuće izađem i vraćao me kući.

Moja sestra je stanovala u željezničkoj koloniji. To su bili prizmeni stanovi sa velikim avlijama, povezani kapidžicama među sobom. Tako, kad uđeš u jednu kapiju, možeš da izađeš sasvim na drugu stranu ulice. Stanovnici železničke kolonije bili su, uglavnom, radnici, mašinovođe, ložači, skretničari i drugi radnici ložionice. Poznavali su me u koloniji kao komunistu. Uvek kad sam dolazila, okupljali su se da ćaskamo o frontovima i međunarodnoj situaciji. Među njima je bilo i komunistu. Na železnici u to vreme, a naročito u ložionici postojala je jaka partijska organizacija, koja je izvodila i značajne akcije i sabotaže na železnici. U stanu moje sestre, rano se gasilo svetio. Moj pratilac je stekao mišljenje da sam »valjana devojka« koja rano ide na spavanje. Nije znao da su se svako veče kod drugova držali spontani sastanci sa ljudima iz kolonije, koji su bili željni da sa nekim razmene misli.

Za svaki slučaj da ne bi bilo iznenađenja, neko od drugova je čuvao stražu. Ne mogu ni danas da zaboravim njihove likove, spremni su bili na sve. Uvek su mi govorili: »Ako se nađeš u situaciji da te policija goni, dođi slobodno u našu koloniju. Mi ti stavljamo naše stanove na raspolaganje. Ovde te niko neće pronaći.« A, svako od njih imao je po četvoro-petoro dece.

Po povratku iz Skoplja obavestila sam drugove šta se sve dešavalo u Skoplju. Zato su odlučili da se potpuno povučem u ilegalnost do mog odlaska u partizane.

Posle oslobođenja, u policijskoj arhivi nađen je moj dosije sa iscrpnim izveštajima mog pratioca u Skoplju i zaključkom da se radi o vrlo prepredenom komunisti koji teško ulazi u zamku. O kakvoj se zamci radilo to nikad nisam doznala.

Kasnije, posle mog odlaska u partizane, kada su nastale provale u partijskoj organizaciji, u mom odsustvu dva puta mi je bilo suđeno od bugarskog fašističkog suda, jednom sam osuđena na 15 godina zatvora, a drugi put na doživotnu robiju.

Posle oslobođenja Skoplja, ponovo sam išla zubnom lekaru da se zahvalim na usluzi koju mi je učinio i da mi dovrši popravku zuba. U početku nije mogao da me prepozna. Imala sam sasvim kratku mušku frizuru i nosila sam uniformu. Doktor me je zaprepašćeno gledao i kroz zube promrmljao: »Deco, deco, šta učini rat od vas, bilo, pa ne ponovilo se«. Zatim mi je pričao daje policija dolazila njemu da se interesuje za mene, gledali su, kaže, u dnevnik iz koga su uzimali podatke u koje sam dane bila kod njega.

Vaska Dužanova

PARTIZANSKI KURIR - MARIJA STANKOVSKA-MERI

Dimče Stankovski Taki, obućar i predratni član Partije, pripadao je onom broju komunista koji su uspjeli da cijelu porodicu, roditelje, braću i sestre, opredijele za napredna shvatanja.

Blagodareći tome, još između dva svjetska rata kuća njegovog oca Krsta, pečalbara i fizičkog radnika, koja se nalazila na periferiji Bitolja, postala je utočište komunista grada i okoline.

Po kapitulaciji bivše Jugoslavije, kada su Talijani i Bugari podijelili Makedoniju na dva dijela, u Krstovoj kući komunisti napraviše dva skloništa. Jedno se nalazilo u bunaru, u podrumu, kuće, a drugo u potkrovlju.

U kući Stankovskog radilo se kao u košnici. Ilegalci: Peca Božinovski, Ilija Todorovski, Stif i Vasil Naumov, Vangel Majerov i ostali, umnožavali su letke i pravili lažne legitimacije za sebe i svoje drugove, koje je ovjeravala studentkinja koju su uspjeli da ubace u bugarsku policiju.

Život u porodici Stankovski tekao je, na prvi pogled, mirno. Otac Krsto nabavljao je hranu, drva i čuvao stražu motreći ko dolazi. Pravio je cipele i bio veza u gradu. Mlađi sin Branko i kćerka Marija Meri, koja je rođena septembra 1927. postadoše kuriri. Majka Fanija Fani bila je zadužena za kvanje. Čak ni najmlađa kćerka Zora, dijete od pet-šest godina, nije ostala bez zaduženja. U kritičnim situacijama, kada kuriri nijesu smjeli ući u kuću, ilegalci su stavljali poštu u njene cipelice i slali je do kurira, koji su iz njenih cipelica uzimali poštu ili ostavljali onu koju su donosili.

Dvanaestogodišnju Meri, upadljivo lijepu i krhku učenicu drugog razreda francuskog koleža, u ilegalni rad uveo je Stif Naumov. Meri je još od malih nogu željela da se spase bijede, a osobito oskudnih večera, koje su se u njenoj kući najčešće sastojale od komadića suvog hljeba koji su razmekšavali u lipovom čaju.

Jednog dana njen brat Branko, koji nije znao za njen rad, sreće je na ulici sa Stifom. Po dolasku kući opali joj tako jak šamar da joj zazvoniše uši i reče joj da to više ne čini, jer je Stif kompromitovan u očima policije.

Istog dana Meri je namještala Brankov krevet i pod jastukom našla letak.

- Branče! Šta je ovo? - upita ga Meri držeći letak u ruci i praveći se kao da ne zna o čemu se radi.

- Ostavi to gde si našla! To nije za tebe! Ti si još derle!

- Varaš se, grdno se varaš! Ja sam zbog istih stvari danas od tebe dobila šamar kakav nikad dosad ne dobih. Zato i ti mene ostavi na miru. Ja se ne mešam u tvoj, pa se ne mešaj ni ti u moj posao! Žustro mu odbrusi temperamentna Meri.

Meri je prije i poslije svađe s bratom sve zadatke obavljala sa puno oduševljenja i spretnosti, paje ujesen 1941. primljena u SKOJ. Otada je dobijalajoš teže zadatke.

Pored kurirskih dužnosti u Bitolju i okolini, Meri je nekoliko puta prenosila usmene i pismene poruke i sanitetski materijal između Bitolja i Prilepa. Jedanput joj dadoše dva revolvera sa torbicom metaka da ih prenese vezi u Prilepu. Obučena u dimije i feredžu uđe u voz i bez smetnje izvrši taj opasni zadatak.

Ponekad su je drugovi budili i po noći i davali joj letke da ih lijepi i rastura po gradu.

OČI U OČI S OKUPATORSKOM POLICIJOM

Jedne večeri išla je s jednom drugaricom pored Dragora, koji protiče kroz grad. Odjednom ugledaše bugarske policajce na konjima.

- Meri! Mene je strah. Šta da radimo?

- Mene nije. Smiri se dok smislim šta ćemo raditi.

- Kad ćeš smisliti? Zar ne vidiš da su nam Bugari pred nosom?

- Samo budi mirna. Idem u koprive da istresem letke. Odmah ću se vratiti, pa ćemo produžiti prema Bugarima.

Kad im se Bugari primakoše, Meri stavi prst u usta i poče povraćati i jaukati.

- Zašto ste vas dve u ovo doba na ulici? - upita jedan od policajaca i ustavi konja.

- Bile smo u bioskopu. Menije odjednom pozlilo. Zaboleo me stomak. Evo, još povraćam - odgovori Meri.

- Kad si bolesna, pruži mi ruku da te popnem na konja i poneseš tvojoj kući - reče joj Bugarin.

- Ne smem. Da me vidi tata na konju sa nepoznatim čovekom, zaklao bi me.

- Pusti tu decu nek idu svojim putem - reče drugi Bugarin, pa ih ostaviše i produžiše.

Kad svi odoše, Meri se vrati u koprivu i uze letke. I to veče ih rasturiše po gradu.

Merina majka Fani imala je običaj da svake noći pred zoru obiđe Meri i Zoru i da ih pokrije. Dode i te noći i zateče Meri budnu.

- Sta radiš, Meri? - upita je brižna majka.

- Spavam, majčice. Baš sam se sad probudila.

- Spavaj, spavaj, kćeri moja - zadovoljno odgovori majka i izađe iz sobe ne sluteći šta joj je Meri do tada radila...

NA IGRANCI S BUGARSKIM OFICIROM

Jedne hladne decembarske večeri u kuću Stankovskih dodoše Peca Božinovski i Vangel Majerov.

- Meri! Treba da ideš na igranku u Sokolski dom. Neka s tobom pođe i Marina. I ona je skojevka, ali joj je otac naklonjen Bugarima. Ovog puta treba da izvršimo jedan važan zadatak. Zato smo odabrali Marinu da ide s tobom - saopšti joj Peca.

- O kakvom se zadatku radi? - radoznalo upita Meri.

- Kad počne ples, prići će ti mlad i zgodan bugarski oficir sa crnim brčićima. On je napredan čovek. Pristao je da nas pomaže. Zato prema njemu budi ljubazna. Nakon dva-tri plesa uzmi ga ispod ruke i izvedi iz sale. Tada će te on povesti do mesta gde je ostavio važan materijal za nas. Preuzeće ga tri druga koji će vas neprimetno pratiti.

- Tata će me prebiti kao mačku ako dozna da sam igrala sa Bugarinom.

* - Ne brini. Dimče će pripremiti oca da ne pravi gužvu.

- U redu. Nastojacu da izvršim i taj zadatak - pristade Meri.

Kad počne ples, prema lepoj Meri se istovremeno uputiše dva plesača: jedan mladić koga nije poznavala i oficir koga poznade po opisu. Međutim, mladić je bio brži.

- Gospođice, molim za ples - obrati joj se mladić.

- Izvinite, ne igram.

- Nije istina! Ja vas poznajem i znam da lepo igrate - uzvikne uvrijeđeni mladić i opali joj šamar.

Tada pritrčашe mladići koji su je pratili, ščepaše ga za vrat i ruke, izvukoše iz *>ale, išamaraše i natjeraše u grad.

Tek tada oficir pride Meri. Počeše plesati i razgovarati. Po završetku drugog plesa Meri ga uze ispod ruke i izvede iz sale.

- Sada vi vodite mene gde treba - predloži Meri kad izadoše.

- Idemo prema kasarni. Tamo sam, na zahtev vašeg lekara Trifuna Panovskcjjg, pripremio pun sanduk sanitetskog materijala, nekoliko revolvera i metaka za partizane. To odmah treba uzeti i odneti.

- Ne brinite. Odmah ćemo ga preuzeti.

- U redu. Moramo požuriti - predloži oficir.

- Gospodice! U ovom žbunu nalazi se sanduk. Ako se sve svrši kako treba, napišite mi »ljubavno« pisamce. To će mi biti potvrda daje materijal došao na pravo mesto. Hvala vam na plesu! Laku noć! -reče oficir i požuri prema kasarni.

Nakon nekoliko trenutaka dođoše Merini drugovi, uzeše sanduk i izgubiše se u mraku. Meri se vrati u salu i pozva Marinu da idu kući.

PISMO ODAJE MERI

Sutradan napisa Meri pisamce oficiru i posla ga bez potpisa.

Nakon dva-tri dana Marina susrete Meri na ulici.

- Meri! Traži te bugarska policija. Pošto su nam imena slična, kod mene su već bili. Dobro bi bilo da se negde skloniš.

Meri požuri kući, uze torbicu sa lecima, ponese je u katoličku crkvu do koleža u kome je učila i stavi ih u klavir, gde je više puta krila ilegalni materijal. Zatim se vrati kući i poče se presvlačiti.

- Sine! Što si se danas toliko uzvrpoljila? - upita je majka.

- Ne brini, majčice! Nije ništa opasno. Idem na Lapca kod jedne drugarice da joj pomognem slagati duvan - odgovori Meri i pođe kući inženjera Skobernika, Šlovenca, vrlo odanog partizanima. Sa njegovom kćerkom, skojevkom, ostade nekoliko dana pa se vrati kući.

I pored te predostrožnosti Bugari je pronađoše i povedoše u policiju.

- Poznaješ li ti bugarskog oficira Stojana! - upita je agent.

- Ne.

- A Borisa? (to je bio Stojanov nadimak).

- Ne poznajem ni njega.

- Slušaj, dete moje, ti si lepo devojče i odlična učenica. Za tebe smo pitali časne sestre u francuskom koležu. Rekle su nam da si u svemu primerna. Zato ćemo ti dati stipendiju i poslati u Sofiju da postaneš učena, srećna žena. Evo ti ove pare, pa se lepo obuci - reče joj stariji policajac koji je sjedeo za stolom i pruži joj više papirnih novčanica.

- Ne trebaju mi vaše pare. Školovaću se kao i dosad.

- Šta si rekla, boga li ti tvoga? Zar nećeš da primiš ono što ti mi velikodušno dajemo? - zaurla jedan od agenata i poče je šamarati.

- Ko je pisao ovo pismo Stojanu? - upita je.

- Ne znam.

- Kako ne znaš?

- Isto kao što ne znate vi, ne znam ni ja.

- Dobro ti to znaš. Stojan je komunista.

- Nemam pojma. Niko mi nije rekao da u Bugarskoj ima komunista.

- Lažeš! Sve lažeš! - ponovo dreknu isti agent i poče je šibati kamdžijom.

- Prestani, bre! Kako možeš tući dete? — opomenu ga policajac koji joj je nudio novac.

- Prestaću, ali pod uslovom da nam se svakog dana javlja.

- Idi kući, mala, i svakog dana u devet sati dolazi k nama.

- Dolaziću - s mukom proslavi pretučena Meri.

AGENTI ZA STOPAMA

U Bitolju 1942. dođe do velike provale. Baš tih dana u kuću Stankovskih iz šume dođe Kiro Platnik, komandant Prilepsko-bitoljskog NOP odreda.

- Meri! Moraš me povesti do ribarnica u gradu. Tamo me čekaju drugovi da održimo sastanak u kući jednog brijača - reče joj Kiro kad se smračí.

- Kako ću te voditi? Grad je pun Bugara i njihovih agenata.

- Nekako ćemo se snaći.

- Kako, ako boga znaš?

- Dok budemo išli, uz put ćemo čevrljati. Ako primetimo nekog sumnjivog, počecu ti se udvarati. U slučaju da budu uporni, ja ću pobeći, a ti kaži da sam ti se silom prilepio.

Kad se približiše ribarnicama, primijetiše da ih prati poznati agent Gančo. U tom trenutku Kiro glasno reče:

- Devojče! Ti mi se mnogo sviđaš!

- Ostavi me na miru! Da znaš kako mi je tata strog, nikad mi to ne bi rekao. Samo da me vidi da s tobom idem ispod ruke, prebio bi me na mrtvo ime - glasno uzviknu Meri, otrže se od Kira, stavi prst u usta, izazva povraćanje i pade na zemlju. Neki agenti potrčaše za Kirom koji uspije da im umakne.

- Ko je bio s tobom? - dreknu Gančo.

- Ne znam. Prilepio mi se. Zlo mi je. Toliko sam se uplašila onog nasilnika da mi se čini da ću presvisnuti.

- Ne verujem ti! Govori s kim si bila? - uporno je pitao agent.

- Ne znam ni ko je, ni šta je. Samo mi nije dao mira na ulici. Zapretio mi je da idem s njim. Pustite me da idem kući, bolesna sam.

- Kad si bolesna, povešćemo te u bolnicu.

- Hvala! Idem kući. Mama će me lečiti - spretno odgovori Meri i ode kući.

Od tog dana agenti su pratili Meri u stopu. Dosadilo joj je bilo i svakodnevno javljanje policiji. Zbog toga odluči da ide u partizane. Jednog dana to saopšti i majci.

- Nemoj, sine, da ideš. Još si grešno dete. Ostani da mi pomažeš u spremanju hrane kuririma i ilegalcima koji svakodnevno dolaze u našu kuću.

- Ne smem, majko. Policija me stalno prati. Jednog dana će me zatvoriti, mučiti, a možda i ubiti.

Ni majčine suze ne pokolebaše Meri. Jedne večeri stavi nove gojzerice u torbu, a iznad njih nekoliko nizova paprika. Zatim obuče seljačko odijelo i opanke i, ne javljajući se porodici, pođe vozom u Prilep.

NA SLOBODNOJ TERITORJI

U opkoljenom Prilepu se krila kod ujaka i drugih ilegalaca oko četiri mjeseca. Tek pri kraju decembra uspjela je da sa dvojicom kurira izađe iz grada i da sa njima dođe na grčku granicu.

- Drugovi! Sad ću ispaliti tri metka iz revolvera u čas izlaska u partizane - veselo uzviknu Meri skakućući po snijegu poput vjeverice.

- Polako, Meri! Ovde se ne sme pucati. Najpre moramo prekinuti žicu i preći na grčku teritoriju - odgovori jedan od kurira vadeći makaze za presijecanje žice.

- Sad smo prešli granicu. Moramo ispaliti bar dva metka - ponovo kliknu Meri i ispali dva metka iz revolvera dobijenog još 1941. od Kira Platnika, koji ju je i naučio kako se njime rukuje.

Po dolasku u partizane, nađe Ljiljanu Čalovsku sa kojom se dobro poznavala.

- Jao, sestro moja draga, mnogo me raduje što si došla. Ali ne znam šta ćemo s tobom još si mala.

- Ne vredaj me! Iako izgledam sitna i krhka, već sam u šesnaestoj godini. Jača sam no što izgledam. Zato me povedi u štab da me drugovi rasporede.

- Meri! Mnogo si nežna. Nisi za borbu. Uputićemo te u pozadinu, u Grčku, pa se odmori i osveži, - reče joj komandant Borče.

- Da sam htela da budem u pozadini, ostala bih kod kuće. Došla sam da se borim. Zato me rasporedite u neku jedinicu - kroz plač i zamuckujuć jedva izgovori Meri.

- Ne plači. Dobićeš pušku i dve bombe i ostaćeš s nama.

Drugo veče Meri odrediše na stražu.

- Meri! Je li te strah da ideš na stražu? - upita je jedan od kurira.

- Šta ti pada na pamet!
- Meri! Hoćeš li da ideš danas u jednu akciju sa nama?-upita je komandant nakon nekoliko dana.
- Hoću, družo Borče, u svaku u koju vi idete.
- Ova današnja neće biti teška. Idemo u selo kod Grka. Tamo smo zakazali miting. Posle mitinga igraćemo i pevati sa Grcima i Grkinjama.
- Baš se radujem. Za igru i pesmu uvek sam spremna...
Ubrzo poslije toga formirana je 1. kosovsko-makedonska brigada. Meri je tog dana postavljena za bolničarku u brigadnoj bolnici.

Čim je brigada formirana, na nju se ustremiše Nijemci. Iz prvog okršaja sa Nijemcima Meri se vrati sa izrešetanim šinjelom. Neustrašivo je išla od ranjenika do ranjenika i previjala ih.

I u tim teškim časovima Meri nije pokleknula duhom ni fizički. Uvijek je žurila od jednog do drugog ranjenika, pomogla koliko je mogla i za svakog nalazila poneku lijepu riječ utjehe.

Jednom prilikom brigada iznenada dobi naređenje za pokret. U velikoj žurbi dežurni zaboravi da probudi Meri koja se nalazila u jednom zaseoku sa osamnaest ranjenika.

Među ranjenicima je bilo polovinu nepokretnih. Ni u takvoj situaciji Meri se ne zbuni. Zgrabi pušku, ode u susjedno grčko selo, dobi mazge i vodiče i uputi se za brigadom.

Negdje u blizini Prespe Meri ostavi ranjenike i pođe u selo da pita za brigadu.

- Beži, kćeri! Zar ne vidiš Bugare? - opomenu je starica.
- Gde su? - zaprepašćeno upita Meri.
- Eno ih u polju.
- Joj! Šta da radim? Ako pođu prema nama, moraću staviti bombu poda se i ubiti se - pomisli Meri.

Baš u tom trenutku naiđe kurir brigade, koji je poslat da traži nju i ranjenike.

- Meri! Zar si stigla? Šta je sa ranjenicima?
- Eno ih u blatu u jednoj udoljici. Trči u brigadu da dođu drugovi s tobom i nosilima da ih sklone pre dolaska Bugara...

Ubrzo poslije toga, ujesen 1944., Meri sa svojim ranjenicima podijeli radost oslobođenja cijele Makedonije. Ali ni tada ne prestade da radi. Kao dobar i odan borac postavljena je za načelnika saniteta u Regrutnom centru u Kumanovu, odakle su upućivani borci iz Makedonije na Sremski front.

Smjelo idući svojim trnovitim životnim putem, oslobođenje zemlje dočekala je sa Ordenom za hrabrost i još nekoliko odlikovanja, ali bez Partizanske spomenice koju nije dobila, jer je kao borac bila premlada. Penzionisana je kao načelnik saniteta u Skoplju, gdje se udala i nastanila.

Andrija Koprivica

PRVI PARTIZANSKI ODREDI BITOLJA I OKOLINE I VEZA SA KP GRČKE

Januara 1942. godine Mesni komitet KPJ za Bitolj proširuje se, a formira se i Okružni komitet. Izvršene su i druge promene u organizacionoj strukturi bitoljske partijske organizacije. Grad je podeljen na tri dela, tako da je jednu celinu, jedan rejon, činilo naselje na levoj obali reke, bez Gani mahale. Naselje na desnoj obali reke podeljeno je na dva dela. Granicu između ova dva dela činila

je glavna ulica (korzo). Gani mahala bila je u sastavu rejona, dela grada, koji se prostire od glavne ulice prema »čivte furni«, istočni deo. Prema takvoj podeli grada, formirana su tri rejonska komiteta KPJ. Na selu postojala su još dva komiteta. Prvi je zahvatao sela na putu prema Resnu, od sela Dihovo, do sela Gavato. Drugi sela prema grčkoj granici, počev od sela Bistrica. Selo Lavci, zbog blizine grada, bilo je pripojeno Mesnom komitetu Bitolja, kao samostalna čelija.

Tako postavljena organizaciona struktura partijske organizacije Bitolja, stvorila je povoljnije uslove za poboljšanje sveukupne aktivnosti u svim slojevima društva. Utvrđenim sastavom rada, preko organizovanih kanala veze, prenošene su direktive i smernice, vršeno je informisanje članstva i javnosti, a primani su i izveštaji, informacije iz baze. Mesni komitet bio je glavni nosilac političke aktivnosti i koordinator rada. Organizacija SKOJ-a grada i sela bila je nosilac poslova oko organizovanja i sprovođenja raznih akcija, rasturanja propagandnog materijala obezbeđenja veza unutar grada i van njega, prikupljanje pomoći i dr. Značajnu ulogu u tom mehanizmu odigrao je vojni komitet, pre svega u stvaranju uslova za formiranje prvog partizanskog odreda. Tako postavljen mehanizam partijske organizacije, onemogućio je okupatora da prodre u narodne mase, da ih pridobije za svoje ciljeve ili da ih pasivizira. Izuzetak čini šačica izdajnika. U nemogućnosti da ostvari svoje ciljeve, okupator pojačava pritisak na stanovništvo, formira žandarmeriju isključivo od Bugara, pored postojanja drugih policijskih snaga. U 1942. godini, u Bitolju je delovao jak policijski aparat bugarskih okupatora. Procenjuje se daje taj aparat brojao oko 450 aktivnih lica, ne računajući brojnu administraciju.

Sve to nije zastrašilo komuniste Bitolja, pa ni sve druge rodoljube. Naprotiv, tih prvih meseci 1942. godine, partijska organizacija pojačava svoju aktivnost. Naročito je pojačano rasturanje letaka i drugog propagandnog materijala, kojim se pozivao narod na oružanu borbu. Sve pripreme bile su usmerene ka tome da se stvori atmosfera za što brže formiranje partizanskog odreda. Plan okružnog i mesnog komiteta bio je da se u maju mesecu 1942. godine formira partizanski odred na području Snegovo. Procenjivano je da bi odred mogao brojiti oko 100 boraca. Zbog toga je prikupljeno oružje, hrana, odeća, obuća i druga oprema prebačena na to područje. Ta ubrzana aktivnost nije ostala nezapažena od okupatora.

Negde početkom aprila 1942. godine, jednog člana Mesnog komiteta nismo videli 3-4 dana. Osmog aprila 1942. godine Vojni komitet održao je sastanak, kojim je rukovodio Stiv Naumov. Sastanku je prisustvovao i Orde Čopela. Sledećeg dana kod mene je došla Spasija Majkova, majka Fane Majkove - Tozija, sa pismom sledeće sadržine: »Blaže (moj pseudonim) pođi do Čopela i vidi šta se zbiva. Pazi, ulica je blokirana. Ja sam kod Rogozinara, Stiv«. To mi je bilo dovoljno.

Obukao sam se na brzinu i pošao do kuće gde je ilegalno živeo Orde Čopela. Ispred te kuće zapazio sam stariju ženu koja čisti prostor oko kuće. Upitao sam je zašto tako rano čisti, a ona mi reče: »Ne čistim sinko, već perem krv. Ova pseta ubiše jednog čoveka.« Više ništa nije znala da mi kaže. Odmah sam se vratio do kuće Blaže Rogozinara, gde se nalazio Stiv i čekaio izveštaj. Ispričao sam šta sam video i čuo. Čutao je, a onda, kao za sebe: »Moramo uzvratiti odmazdom, moramo osvetiti Ordana«. Izašao sam na ulicu da vidim reakcije na ovaj događaj. Nakon jednog sata vratio sam se kod Stiva. Saznao sam da je nekoliko komunisti zatvoreno. Od Stiva sam dobio zadatak da obavestim određene komuniste o ovom događaju i da ih upozorim na budnost, jer može doći do provale.

Situacija u gradu bila je sve teža. Neprijatelj je rešio da ostvari svoj cilj, da uništi celu organizaciju. Mi smo morali brzo reagovati, ali razmišljali smo šta raditi. Među komunistima je nastupilo nepoverenje, svako se od svakoga skrivao. Ja sam kontaktirao sa mnogim drugovima i prenosio im direktive. Trebalo je da napuste svoj stan i da se smeste na sigurno mesto, ali da ostanu na vezi sa mnom ili sa drugim članovima rukovodstva. Ubrzo sam i ja prešao u ilegalnost. Otpočeo sam održavati takozvane leteće sastanke, na ulicama, u hodu. Najednom od takvih sastanaka nije se pojavio Ljupčo Arsov. Nakon toga, pokušao sam još ne-

koliko puta da uspostavim vezu sa Ljupčom Arsovim, ali bez rezultata. Obavestio sam o tome Stiva Naumova. Iz razgovora sa Štivom shvatio sam daje ozbiljno zabrinut. Tada smo odlučili da se ilegalci, pored pištolja, naoružaju i bombama. Problem je bio kako ilegalcima doturiti bombe i drugo naoružanje, s obzirom na to da su Bugari pojačali kontrolu naročito sumnjivih lica. Nakon dužeg razmišljanja, odlučili smo da oružje prenose žene. Najveći teret toga posla podnela je majka Blaža Rogozinara i Cena Milevska. One su u svojim nedrima prenosile bombe, municiju i pištolje do ilegalca. Sve je to rađeno po utvrđenom planu, kako njih ne bi doveli u opasnost ili otkrili baze gde su skrivani ilegalci. Situacija je postala još teža kada je ubijen oblasni načelnik i nekoliko policajaca, prilikom pokušaja da upadnu u stan Vangela Majora. Policija je tada počela hapsiti sve koji su bili napredniji u gradu i okolini.

Nakon kraćeg razmišljanja, odlučili smo da ilegalce izvučemo iz grada i smestimo u okolinu, u neku šumu. Preko postojećeg kanala veze sa selom Lavci, svake večeri prebacivali smo po 2-3 ilegalca u planine. Jednog dana dok sam organizovao prebacivanje, ranije prikupljenog materijala na utvrđena mesta van

grada, moja sestra došla je k meni i saopštila mi da su Bugari izvršili pretres naše kuće i da su me tražili. Rekao sam joj da se ne plaši jer me neće uhvatiti. Posle toga nisam se više vraćao kući. Nakon nekoliko dana i ja sam otišao u planinu. No, i pored dosta dobrih priprema, život u šumi bio je veoma složen. Nismo obezbedili solidne baze, a ni odgovarajuću odeću za život u šumi. Imali smo samo odeću i po jedno šatorsko krilo. U naselja nismo smeli zalaziti, ni vatru ložiti. Nismo imali dovoljno hrane, a ni lekova. Noću nismo mogli spavati, kako zbog loših uslova tako i zbog stražarskog obezbeđenja, jer nas je bilo malo. Danju smo uvežbavali rukovanje oružjem i osposobljavanje za partizanski način ratovanja.

Tako smo dočekali 22. april 1942. godine. Toga dana, u šumu iznad s. Lavci, došao je sekretar Okružnog komiteta Stiv Naumov. U kraćem razgovoru sa okupljenim boricima izneo nam je situaciju u cei ini, sa posebnim osvrtom na prilike u Bitolju i okolini. Nakon toga borci su postrojani, određeni su rukovodioci i formiran je partizanski odred »Pelister«. Za komandanta odreda određen je Gorgi Naumov, a za komesara Taći Daskalot. Za instruktora odreda određen je Kiro Krstovski - Platnik. Odred je posle formiranja razmešten na pogodnijem terenu, gde je nastavljeno organizaciono učvršćivanje, obuka i si. Tako je tekao rad odreda sve do 1. maja 1942. godine. Toga dana pripremali smo se da obeležimo skromnom proslavom praznik radnog naroda. Komandant odreda pošao je da proveri kakvo je obezbeđenje i da obide borce. Oko 11.00 časova čuli smo dva pucnja, a zatim glas komandanta odreda koji doziva Kiru Krstovskog- Platnika, instruktora. Platnik je odmah izdao komandu da se zauzmu položaji za odbranu. Otpočelo je pretraživanje terena, ali nikoga nije bilo. Međutim, nedostajalo je 5 boraca. Kasnije smo utvrdili da su tri druga zarobljena, a dva otišla u grad i tamo se ponovo povezali sa organizacijom. Istoga dana, naveče, dogovoreno je da se odred prebaci iznad sela Orehovo, kod »Kamenara«, u rovovima koje su Francuzi iskopali za vreme prvog svetskog rata. Tošo Angelovski - Strogov i Cane Živkovski dobili su zadatak da sidu u s. Lavci i da se tamo povežu sa organizacijom, a narednog dana, ujutro, da dođu u odred na određeno mesto. Međutim, oni nisu došli narednog jutra, ni celog dana, a mi smo ih čekali: Naše zadržavanje u tom rejonu omogućilo je neprijatelju da, vojskom, policijom i žandarmerijom, blokira ceo teren.

Tako se, 3. maja 1942. godine, odred našao u obruču, u veoma teškoj, na prvi pogled, u bezizlaznoj situaciji. Nakon kratke analize situacije, odlučeno je da se zauzmu položaji i pripremimo za borbu u obruču. Istovremeno utvrđeni su pravci kojim se treba probijati iz obruča. Povremeno je padala kiša i pojavljivala se magla. Neprijatelj je otpočeo dejstvo žestokom, puščanom mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Neravnomerna borba trajala je do mraka. Koristeći maglu i sumrak, odred se probio iz obruča u dva pravca. Deo odreda probio se ka jugu, a deo ka zapadu. Neki drugovi i drugarice su poginuli prilikom proboja,

a neki su zarobljeni. Poginuli su: Mara Josifova, Jocka Ordanovski, Ordan Mihajlovski (iz Prilepa), Elpida Karamandi, Taki Daskalot i Dimče Hadžić-Popovski.

U ovoj borbi i pored pretrpljenih gubitaka, neprijatelj nije uspeo da demoralise borce, niti stanovništvo toga kraja. Naprotiv, kod boraca i naroda došla je do izražaja još veća rešenost da se bore do kraja. Tako je već jula meseca iste godine formiran drugi bitoljsko-prespanski partizanski odred »Dame Gruev«. Ovaj odred je 2. avgusta 1942. godine, na Uinden, blokirao selo Smilevo i oslobodio ga. U selu je organizovana proslava i miting u znak sećanja na 2. avgust 1903. godine. Na mitingu je narod pozvan da pruži snažniji otpor okupatoru i da se bori do konačnog oslobođenja zemlje.

Posle proboja iz blokade, Platnik i ja pošli smo u Bitolj da obavestimo Stiva Naumova šta se zbilo u odredu od njegovog formiranja. Nekako smo uspeli, pored sela Orahovo i Bukovo da se probijemo do grada. Došli smo u kuću Borisa Lazanovskog- Topaka. On nas je malo zbunjeno i uplašeno prihvatio, ali pošto je bilo negde oko 2.00 časa posle ponoći, nismo imali kuda i ostali smo kod njega. Tu smo uspostavili vezu sa Štivom, objasnili mu situaciju i gde se sada odred nalazi.

Šestog maja 1942. godine, naveče, dobio sam zadatak da obezbedim smeštaj za nekoliko ilegalaca u gradu na različitim mestima. Vraćajući se u stan, čuo sam na ulici nekoliko pucnjeva, a odmah zatim naišla je motorizovana policija. Nekako sam stigao do kuće Pece Stefanovskog, gde smo u međuvremenu bili smešteni. Tamo sam pronašao i Stiva, koji je pre toga takođe bio van kuće, jer je trebalo da uspostavi vezu sa Krunom Holalčevim. Stiv nam je rekao da je policija na ulici ubila Čarčieva. Ostali smo u kući Peca Stefanovskog. Sutradan uočili smo da se na ulici nalazi policija i žandarmi. Pomislili smo da smo otkriveni i daje kuća blokirana. Odlučili smo da Peco Stefanovski izađe iz kuće i pođe na redovan posao. Međutim, kada je izašao na ulicu, policija gaje zaustavila i vratila nazad govoreći mu daje ceo grad blokirano i da ne može na posao. Vratio se u kuću i saopštio nam što su mu policajci rekli. Tada nam je, trenutno, bilo nešto lakše. Uverili smo se da nije na udaru samo kuća u kojoj smo mi bili. Policija je tokom dana vršila pretres skoro svake kuće. Nekako smo se dobro sakrili u kući Peca Stefanovskog. Pre svega, Peca je držao otvorenu kapiju celog dana. Otvorena su bila i vrata kuće, a on je sa decom bio u dvorištu. Hteli smo da odagnamo svaku sumnju od njegove kuće. Pretres kuće izvršen je oko 11.00 časova, ali ne toliko detaljno da bi nas pronašli. Stefanovski je za vreme pretresa bio veoma priseban i hladnokrvan, pa je i to uticalo na to da policija ne zalazi u sve delove kuće.

U stanu Peca Stefanovskog ostali smo nakon pretresa još jedan dan. Kako je Platnik sa još 3 drugova morao u Prilep odlučili smo da pođemo Stiv i ja sa njima, s tim da prethodno odemo u odred, a kasnije Platnik u Prilep, a Stiv i ja natrag u Bitolj.

U toku dana napravili smo plan. Izašli smo iz kuće pred veče, kada je počeo policijski čas, koji je u to vreme bio od 19.00 časova. Na put Bitolj - Prilep izašli smo kada je pao mrak. Pre toga kroz grad smo uspeli da se probijemo, a da ne dođemo u sukob sa policijom. Uz put smo imali dosta problema. Obilazili smo sela. Gde to nismo mogli predstavljali smo se kao Bugari, da bi najzad tek naredne noći stigli u odred. Pošto je sagledana situacija i dogovoreno šta dalje treba raditi, Stiv Naumov je sa kuririma iz Prilepa krenuo prema Prilepu, a odatle za Bitolj. Ja sam ostao još jedan dan nakon čega sam s prilepskim kuririma došao u Prilep, gde sam se zadržao još jednu noć i nastavio put za Bitolj. Ova putovanja, lični kontakti, veza između gradova i odreda bila su neophodna. Trebalo je sagledati stanje u odredima i pozadini, na osnovu čega se moglo pravilno odlučivati i rukovoditi ustankom.

Juna 1942. godine održan je sastanak Okružnog komiteta na kome je analiziran rad partijske organizacije u gradu i selu, a posebno stanje u odredima. I na ovom sastanku bila su podeljena mišljenja o vođenju oružane borbe. Tu se osećala struja tzv. starih i mladih. Nakon diskusije Mirče Aceva, koji je pripadao

grupi »mladih«, predstavnik PK KPJ za Makedoniju, prisutan na sastanku u svojstvu instruktora, zastupao je gledišta »starih« ali nije dobio podršku. O stanju u odredu zaključeno je daje bio isuviše vezan za grad, da se u pogledu snabdevanja oslonio isključivo na Bitolj, da se nije dovoljno kretao i nije ispoljio veća ofanzivna dejstva. Taj momenat iskoristio je neprijatelj, koncentrisao je jače snage, okružio ga i naneo mu osetne gubitke. Tada je zaključeno da se uspostavi veza sa grčkom Komunističkom partijom, da se odabere pogodan rejon za sadejstvo sa partizanskim snagama Grčke i da se, u slučaju krize, odred može prebacivati na teritoriju Egejske Makedonije. Zadatak je poveren meni. Narednih nekoliko dana pristupio sam pripremama za izvršenje postavljenog zadatka.

I pored velikih teškoća da se iz Bitolja izađe ilegalno uspeo sam u tome. Ilegalni kanal za prebacivanje preko granice utvrđen je sa partijskom organizacijom sela koja gravitiraju prema grčkoj granici. Sa vodičem Pande Novačevskim uputio sam se prema grčkoj granici. Kasno naveče stigao sam u kuću Nace Goceva, gde sam se susreo sa Petrom Novačevskim. Naredni dan proveo sam u kući Goceva. U večernjim časovima došao je kurir, koji je imao zadatak dame povede prema granici. Iste večeri krenuli smo na put. Kada smo došli blizu granice, na mesto koje je utvrđeno za prelazak preko granice, kurir mi je pokazao pravac kojim treba da idem i vratio se nazad.

Produžio sam sam i pred zoru stigao u selo Klobučiste na teritoriji Egejske Makedonije. U tom selu je trebalo da uspostavim vezu sa Trajanom koji je pre rata živeo u Bitolju. Pronašao sam ga i zatražio da me prebaci u selo Buf, jer tamo imam neke rođake i mogu se privremeno zadržati, dok ne uspostavim vezu sa Lerinom. Sledećeg dana odveo me jedan omladinac u selo Buf. Tu sam sačekao pijačni dan u Lerinu i, zajedno sa meštanima iz Bufo, otišao u Lerin. U Lerinu sam se povezao sa Jorgom Capanom, koji je pre drugog svetskog rata, zbog komunističke aktivnosti, bio proteran iz Grčke i živeo u Bitolju. U Bitolju smo zajedno radili u partijskoj organizaciji, a nakon okupacije on se vratio u Lerin. U Lerinu sam proveo nekoliko dana dok nisam uspostavio vezu sa Jorgom. Njega sam obavestio o cilju mog dolaska. Odgovorio je daje to važno i da o tome treba da odluči više rukovodstvo KPG i da ću morati da sačekam nekoliko dana. Odgovor je trebalo da dođe iz Soluna. Nakon toga ponovo sam otišao u s. Buf da sačekam odgovor.

U to vreme red u Grčkoj, odnosno Egejskoj Makedoniji, održavala je grčka policija. Administracija je takođe bila grčka, ali je sve to bilo pod kontrolom nemačkih okupatora. Gradovi Kostur i Lerin, kao i sela oko njih u Egejskoj Makedoniji, ispoljavali su aktivnost u pravcu nacionalnooslobodilačke borbe. Bugari su sa svoje strane nastojali da onemoguće taj pokret, vršeći svoj propagandni uticaj. Naš uticaj na pokret u Egejskoj Makedoniji svodio se na to da se zajedničkim snagama borimo protiv zajedničkog neprijatelja, a da se nacionalno pitanje reši na obostranu korist nakon pobede nad fašizmom. U tome se ogleda i moja aktivnost dok sam boravio u s. Buf na teritoriji Egejske Makedonije. Bugari su uočili tu moju aktivnost. Izvestili su ih bugarski nastrojani žitelji s. Buf, pa su preko nemačke okupatorske vlasti zatražili da me uhapsu i sprovedu u Bitolj. Međutim, pošto sam u s. Buf živeo, uglavnom, ilegalno, nije im to pošlo za rukom. U međuvremenu, stigla je veza iz Soluna. Čovek sa kojim sam razgovarao o našem zahtevu, s kojim sam utvrdio zajednički način dejstava, učvrstio vezu, imao je pseudonim, Vangeli - Sloboda. O rezultatima naših razgovora pismom sam obavestio Stiva Naumova. Na to mi je Stiv odgovorio pismom: »Blaže, materijale sam primio. Dobro si obavio posao. Treba da se vratiš jer moraš putovati u Skoplje. Na povratku još jednom utvrdi kanal za vezu sa KP Grčke. Ja odlazim u operativni štab. Stiv.«

Tako je otpočela da funkcioniše veza između bitoljske organizacije KPJ i serinske organizacije KPG. Ona je naročito došla do izražaja zimi 1942/43. godinu, kada je veći broj pripadnika partizanskih odreda: »Pelister«, »Dame Gruev« i »Jane Sandanski« bio prisiljen da zimu provede u Lerinu i okolini. Pored toga, tada je utvrđen način sadejstva između naših snaga i partizanskog pokreta u

Egejskoj Makedoniji. Kao posledica toga, u rano proleće 1943. godine, formiran je partizanski odred na larinskoj teritoriji, čiji je komandant bio Goče. U ovaj odred uključeni su i neki bitoljski partizani, među kojima su bili Trajče Gruevski, Austi Panoski, Gavro Panoski i Nikola Stefanovski. U tom odredu su bili i doseljenici iz male Azije, koji su zajedno sa Makedoncima učestvovali u borbi protiv nemačko-italijanskog fašizma.

Lazo Hadži Popovski

VEZE PRILEPSKOG PARTIZANSKOG ODREDA U 1942.

Prilepski partizanski odred »Goce Delčev«, prvi je u Makedoniji, 11. oktobra 1941. godine, otpočeo oružanu borbu protiv okupatora. Odred je već nakon kraćeg vremena, 25. decembra 1941. godine, po odluci PK KPJ za Makedoniju, rasformiran. Šestorica boraca odreda otišli su u Skoplje, sedmorica u Bitolj, a ostali su ostali u Prilepu i okolnim selima. Na rastanku, kada su se pozdravljali borci su izrazili želju i spremnost da se u proleće 1942. godine ponovo okupe i nastave započetu borbu.

Jedan od razloga da se odred rasformira bio je što su baze u okolnim selima Pri! epa tek bile u formiranju. Usi ovi za prihvatanje boraca i njihovo povezivanje sa ostalim delovima Makedonije nisu bili sazreli, te su borci bili izloženi jačem udaru neprijatelja. Zato je partijska organizacija Prilepa postavila zadatak komunistima da se u zimu 1941 /42. godine pronađu čvrsti i pouzdani ljudi, i da se uspostave efikasna borbena dejstva.

Tada, od svoje partijske ćelije, dobio sam zaduženje da partijski delujem u okolnim selima. Uz uporna nastojanja, uspeo sam, marta 1942. godine, da se povežem sa Boce Temelkov Sekulovskim, radnikom iz sela Gostiražni. Nakon nekoliko sastanaka i detaljnih razgovora u njegovoj kući i kod mene u Prilepu, Boce postaje jedan od najaktivnijih iz njegovog i okolnih sela. Radi toga sam ga imenovao za sekretara vaspitne grupe koju je sačinjavalo 7-8 drugova iz sela Gostiražni. Posle toga, preko Boce Sekulovskog, uspostavljam vezu još sa nekim drugovima u okolnim selima. U Strovijama angažovao sam Petra Zdravskog, kojeg su, zbog aktivnosti za NOP, oktobra meseca uhapsile okupatorske vlasti i osudile na doživotnu robiju. Oktobra 1944. godine, nakon kapitulacije fašističke Bugarske, oslobođenje iz zatvora i odmah se priključio jedinicama NOV. Poginuo je kao komandir čete u NOV. U selu Crnilište vezu sam uspostavio sa Jusufom Jusufovskim, koji je aktivno radio na izvršavanju partijskih zadataka.

U tim zimskim mesecima, 1941/42. godine, komunisti i napredni ljudi Prilepa i okoline, ulažu mnogo napora da stvore baze u selima, koje će biti sigurna potpora prilepskog partizanskog odreda kada bude ponovo okupljeni i spremni za borbu. Rezultati nisu izostali. U Dobnici, Drenovci, Nebregovo i drugim selima, angažovan je veći broj patriota.

Krajem aprila i početkom maja 1942. godine, preko uspostavljenih kanala veze, otpočelo je okupljanje boraca na ugovorenim mestima i otpočelo ponovno formiranje Prilepskog partizanskog odreda. Na selečkoj planini u selu Dobnica, okupili su se borci prilepskog odreda »Goce Delčev« formiranog prvi put još 1941. godine a i novi borci, koji su u međuvremenu organizovani i pripremljeni za borbu.

Zbog blizine sela Dobnica od Prilepa, odnosno od kasarni u kojima je bila smeštena bugarska okupatorska vojska, okupljeni borci nisu smeli duže ostati

u selu. Takva situacija nametala je obavezu da se partizani prebace na sigurnije mesto. Prilepska partijska organizacija, sagledala je ovaj problem i preko sekretara moje ćelije, Peca Pepeljugovskog, postavila mi zadatak da učvrstim i proširim vezu sa selom Gostiražni i drugim okolnim selima, i da se odred, odmah posle formiranja, prebaci tamo. Cilj je bio da se odred brojno poveća, organizaciono učvrsti i vojnički osposobi za borbu s neprijateljem.

Kada su izvršene poslednje pripreme za formiranje odreda, upućen sam u selo Gostiražni odakle sam uzeo potreban broj-vodiča za prebacivanje boraca. Boce Sekuloski, koga sam već imao za vezu, predložio je da, pored ostalih, u partizane krene prvi njegov brat, da bude jedan od vodiča, a da on produži sa radom na okupljanju boraca iz okolnih sela i da bude veza sa odredom.

Tako je i bilo. Četvrtog maja 1942. godine, kod mene u Prilepu, stiže Simo Sekuloski, otresit devetnaestogodišnji momak, član vaspitne grupe iz sela Gostiražna. Odmah sam ga povezao s Borkom Jordanoskim, tada odgovornim za vojna pitanja pri mesnom vojnom štabu. Odatle je Sekuloski odveden u Dubnice, gde su borci već bili okupljeni i spremni za pokret.

Konačno, 16. maja 1942. godine, kod mesta Garvan, severoistočno od Dabnice, svečano je formiran odred. Tada je odred dobio novo ime »Dimitar Vlahov«, po imenu starog makedonskog revolucionara. Kada su partizani položili zakletvu, saopšteno im je ko sačinjava rukovodstvo odreda. Za komandanta odreda određen je Borko Veleski Goranov, za komesara Peco Krsteski Uča, a za intendantskog komesara Stevan Bazarkoski Lanski.

Odred »Dimitar Vlahov«, iznad sela Dabnica zadržao se samo nekoliko dana. Zatim, preko Mukos planine, prebacuje se u Gostiražane. U tom rejonu odred se konsoliduje, vojnički osposobljava i brojno narasta na 55 boraca. Veza sa odredom održavana je neprekidno. O svim namerama i potezima okupatora, blagovremeno je obavješavan, kako ne bi bio iznenađen. Posebno je značajna uloga Boca Sekuloskog zaposlenog na železničkoj stanici u selu Gostiražani, koga su Bugari uhapsili oktobra 1942. godine i tukli zbog održavanja veze sa partizanima. Pošto ništa nije priznao, ubili su ga 21.11. 1942. godine. Iza toga sledile su partizanske oružane akcije.

Avgusta 1942. godine odred napada opštinu u Pletvaru. Pored kmeta i pomoćnika načelnika bugarske policije iz Prilepa, u toj akciji zarobljena su i likvidirana još tri policijska funkcionera, koji su rukovodili poterama protiv partizana. Zapaljena je okupatorska arhiva, zaplenjeno 12 pušaka, 6 pištolja i drugog municijskog materijala. A 22. avgusta 1942. godine odred napada opštinu u selu Lagovo, gde je takođe zaplenjeno nešto oružja, zapaljena arhiva i održan miting pred okupljenim narodom.

Nakon oružanih akcija u Pletvaru i Lagovu, odred prekida telefonske veze okupatora prema Bitolju i Kičevu. Porušio je po desetak stubova u oba pravca. Potom su presekli veze u selu Mažacište, u neposrednoj blizini duvanskog instituta, gde je bilo smešteno preko 1000 bugarskih vojnika. Tamo je, takođe, održan veoma uspešan miting, gde je, po rečima seljaka, te večeri bila prava sloboda.

Prvih dana septembra 1942. godine, odred ulazi u selo Desovo, gde zarobljava kmeta opštine Simonoskog i vojvodu kontračelnika Donča Varošanca. Zbog terora koga su vršili nad narodom, služeći verno okupatoru, izdajnici su osuđeni na smrt i obešeni.

Kiro Pundeski

PARTIJSKE VEZE KUMANOVA SA ORGANIZACIJAMA KPJ GRADOVA U JUŽNOJ SRBIJI 1941-1942.

Na teritoriji južne Srbije između dva rata postojalo je nekoliko varošica i gradova koji su bili veoma nerazvijeni. Jedini industrijski centar bio je Leskovac, sa mnogobrojnomo radničkom klasom. I u severnoj Makedoniji bila je slična situacija, pa je Kumanovo postalo centar razvoja radničkog pokreta u ovom delu Makedonije.

S obzirom na ovakvu situaciju, partijske organizacije (KPJ) Kumanova i Leskovca mogle su da vrše svoj uticaj na naseljena mesta, severno i južno, i da u njima formiraju organizacije.

Položaj ovih gradova omogućavao je njihovu najbližu saradnju i vezu još od ranijih dana, a to je došlo do izražaja uoči prvog svetskog rata i narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

Kumanovska partijska organizacija delila je istu sudbinu sa partijskom organizacijom Leskovca i Vranja, jer se obično dešavalo da, ukoliko dođe do provale, hapšenja nisu mimoilazila komuniste ovih gradova.

Pošto je stara Jugoslavija bila raskomadana između Nemačke i njenih satelita, sistem veza i kanala između CK KPJ i pokrajinskih komiteta dobija veliki značaj i biva značajan činilac u organizovanju borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Odmah posle Proglasa CK KPJ o podizanju oružanog ustanka u našoj zemlji, okružni komiteti KPJ u Nišu i Leskovcu usavršavaju čitav sistem kanala za održavanje veza sa partizanskim odredima i PK KPJ za Srbiju. Ovaj sistem je korišćen za održavanje veza između Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju i Centralnog komiteta KPJ, kao i za prebacivanje mnogih partijskih kadrova za Makedoniju i prenošenja ilegalnog partijskog materijala. Iz ovih poslova nije mimođena ni partijska organizacija iz Kumanova, te je i ona bila u sklopu ovih kanala i veza.

Mnogi istaknuti partijski kadrovi pohnitali su u Makedoniju po određenim partijskim zadacima, a te zadatke trebalo je brzo sprovesti, imajući u vidu stav Satorova po pitanju oružanog ustanka u Makedoniji.

Partijska veza, koja je besprekorno funkcionisala, od Niša do Skoplja, preko Leskovca, Vranja i Kumanova, uspela je krajem jula 1941. godine da prebaci iz Beograda za Skoplje Lazara Koliševskog i Dragana Pavlovića, instruktora CK KPJ. Oni su na putu za Skoplje boravili u Leskovcu i tom prilikom održali sastanak sa nekim članovima Okružnog komiteta i dogovorili se da u Grdelici stvore punkt za vezu Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju i CK KPJ.

Po dobijenim legitimacijama Lazar Koliševski i Dragan Pavlović, preko partijskih veza iz Grdelice i Predajana, pa preko Vranja i Kumanova, otišli su za Skoplje.

Jedan od veoma delikatnih zadataka, koji je dobio Stanojko Vukić, u januaru 1942. godine, je bilo prebacivanje Veselinke Malinske za Kumanovo. Ona je došla u Leskovac da bi ilegalno prešla u Makedoniju. Međutim, situacija je bila prilično teška, jer je okupator sa domaćim izdajnicima preduzeo ofanzivu protiv natodnooslobodilačkih partizanskih odreda na jugu Srbije. Vukić je preduzeo sve kako bi je što pre prebacio, ali u tome nije uspeo.

No, Vukić na tome nije ostao. Uspostavio je vezu preko Dušana Vukića sa ocem Veselinke Malinske u Kumanovu. O tome Dušan Vukić kaže:

»Dogovorili smo se da ja pođem u Kumanovo i pronađem njegovu porodicu. Došao sam u Kumanovo i pronašao njenog brata Stojana Malinskog, fotografu. To je bilo negde 27. januara 1942. godine. Pitao sam Stojana da li ima nekoga u Srbiji? On se malo zamislio i rekao da ima sestru na studijama u Beogradu. Onda sam ga, u poverenju, pitao da li bi nešto učinio za nju. On je odgovorio da će po njenoj želji učiniti sve što treba. Ja sam mu tada otkrio da se ona

nalazi u Grdelici, u neposrednoj blizini naše kuće i da treba da joj spremi legitimaciju da bi mogla da se prebaci u Kumanovo.«

Posle toga se Vukić dogovorio sa njenim ocem, gde da se nađu da preuzme kćerku. Pošto je njen otac izvadio legitimaciju, sačekao je u Predejane i tako je Malinska otišla za Kumanovo vozom, zahvaljujući umešnosti i upornosti Stanojka Vukića iz Grdelice.

Prebacivanje istaknutih partijskih rukovodilaca bio je samo jedan od zadataka organizacija Vranja, Preševa i Kumanova, tj. Mesnog komiteta KPJ - Kumanovo i Okružnog komiteta KPJ - Leskovac.

Sigurno je da su u 1941. godini postojale i partijske organizacije u Preševu i Bujanovcu i jedno partijsko uporište u selu Biljači.

Treba napomenuti daje partijska ćelija u Preševu i partijsko uporište u Biljači pripadalo Mesnom komitetu KPJ u Kumanovu sve do jula 1941. godine.

Kontakt u to vreme sa partijskom organizacijom u Kumanovu održavali su Aleksandar Stefanović i Alija Abdul. Oni su povremeno odlazili u Kumanovo, sastajali su se sa tamošnjim partijskim rukovodstvom, primali direktive za rad i donosili propagandni materijal.

Bez obzira što su partijske organizacije iz Preševa i Bujanovca kasnije pripadale Okružnom komitetu KPJ za Leskovac, njihova saradnja sa Kumanovom nije prestajala. Preševska partijska organizacija sklanjala je ilegalce iz Kumanova, a Aleksandar Stefanović beži preko Kumanova za Skoplje da ne bi bio uhapšen od strane bugarske policije.

U toku maja iste godine, Josif Trajković, po zadatku Vase Smajevića i Stanimira Veljkovića Zeleta, odneo je dva paketa za Vranje i tom prilikom mu je saopšteno da je jedan za Kumanovo, a drugi za Vranje. Pretpostavlja se da se radilo o Proglasu CK KPJ i daje namenjeni paket za Kumanovo otišao preko partijske veze iz Vranja.

Po direktivi Sime Pogačarevića, Josif Trajković je uspostavio vezu sa partijskom organizacijom u Makedoniji. On je više puta nosio poštu za Kumanovo. U julu i avgustu poštu je predavao Panči Peševu, a u septembru 1941. godine Bojanu Zafirovskom.

Prva dva materijala dao mu je Sima Pogačarević, a treći Radovan Kovačević - Maksim.

Kada je Radovan Kovačević došao u Vranje, po direktivi Okružnog komiteta za Leskovac, s obzirom na situaciju u Makedoniji, zauzet je stav da se još prisnije uspostavi veza sa kumanovskom partijskom organizacijom. Josif Trajković smatra daje njegov treći odlazak za Kumanovo imao za zadatak da se stvori i jedan dugoročan punkt na Karadaku za vezu između kumanovske i leskovčke partijske organizacije, tj. Mesnog komiteta Kumanova i Okružnog komiteta Leskovca.

Pored Josifa Trajkovića, u Kumanovo je išao više puta i Blagoje Manasijević iz Vranja.

Blagoje je u toku aprila 1941. godine odneo jedno pismo i predao u radnji gde je radio Bora Menkov.

Posle jednog povratka Sime Pogačarevića iz Leskovca Blagoje je, u maju 1941., opet odneo jedno pismo partijskoj organizaciji Kumanova. Pretpostavlja se da je u njemu bio iznet stav Okružnog komiteta Leskovca o zajedničkim akcijama u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Posle razbijanja Kumanovskog partizanskog odreda, preko veze Čede Stajića, Hristijan Todorovski Karpoš dolazi u Vranje. U Vranju se zadržao veoma kratko, a potom sa kurirom iz Vranja, odlazi za Kukavički partizanski odred. Sa njim je došao i Borko Božinovski Strahil i bili su raspoređeni u drugu četvu, gde je Karpoš bio i skojevski rukovodilac.

Karpoš je u Kukavičkom partizanskom odredu bio veoma omiljena ličnost, jer se isticao drugarstvom, a bio je i neobično hrabar. Posle reorganizacije partijske i skojevske organizacije, postao je član skojevskog rukovodstva u Kukavičkom partizanskom odredu.

Aprila 1942. godine Karpoš i Strahil su se prebacili preko demarkacione granice i otišli u selo Banuševac, gde su se zadržali nekoliko dana, a zatim u Kumanovo. Karpoš je i kasnije više puta dolazio u Vranje da bi se informisao o narodnooslobodilačkom pokretu na jugu Srbije.

Početak 1942. godine, veze sa Makedonijom, preko partijskih punktova južne Srbije, redovno su funkcionisale.

Jedan od najvažnijih punktova za Makedoniju bio je u Vranju u kući Panče i Seke Filjković.

U drugoj polovini 1942. godine veza između Pokrajinskog komiteta za Makedoniju i Pokrajinskog komiteta za Srbiju, a preko njega i za CK KPJ, održavana je preko narodnooslobodilačkih odreda i partijskih punktova u južnoj Srbiji. Glavna veza je išla preko Vasilija Smajevića, koji se u to vreme nalazio na crnogoravskom području, pa, verovatno, da je i Kumanovska partijska organizacija imala svoje određeno mesto u sistemu veza.

Međutim, usled masovnog aktiviranja ljudstva za borbu protiv okupatora, dolazilo je i do provala. Tako je partijska organizacija u južnoj Srbiji u proleće

1942. godine pretrpela i osetne gubitke. No, i pored toga, sistem veza je funkcionisao (1942. godine) i u najtežim danima za narodnooslobodilački pokret ovog kraja, ali je bilo i kraćih prekida. Tek sa učvršćenjem kurirskih veza u drugoj polovini 1942. godine, veza je sa Makedonijom, a i sa Kumanovom, funkcionisala redovnije. No, bilo je i tada poteškoća. Treba istaći da u ovo vreme preko južne Srbije za Makedoniju dolazi Dobrivoje Radosavljević, instruktor CK KPJ. U pismu od 4. septembra 1942., koje je poslao CK KPJ, Dobrivoje Radosavljević ističe daje potrebna čvršća veza sa drugovima u Makedoniji i da treba slati partizane Makedonce, koji se nalaze u partizanskim odredima južne Srbije, u Makedoniju.

Partijska organizacija južne Srbije krajem 1942. godine i početkom 1943. poslala je više istaknutih makedonskih revolucionara u Makedoniju, a Svetozaru Vukmanoviću Tempu omogućila da bezbedno ode u Makedoniju, kao delegat Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Veze i punktovi koje smo pomenuli deo su veza i saradnje koje su uspostavljene i održavane za vreme narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

U vreme kada se nije raspolagalo modernim sredstvima komunikacija, čovek je sve to nadoknađivao svojom rešenošću da istraje i pobedi. U zemlji, koja je bila raskomadana i razdeljena, a u kojoj su okupatori pokušali da izazovu braćubilački rat, nije bilo lako imati stalnu vezu između udaljenih krajeva i naše zemlje. Ali, zahvaljujući jedinstvu i organizacionoj sposobnosti, Komunistička partija Jugoslavije je mogla i u takvim uslovima, kad je okupator imao najmoderniji policijski aparat i najveća tehnička dostignuća, da stalno ili privremeno održava veze.

Ova iskustva našeg narodnooslobodilačkog rata mogu da doprinesu i stvaranju vojne doktrine o svenarodnom ratu protiv osvajača.

Saradnja na prostoru severne Makedonije i južne Srbije u narodnooslobodilačkom ratu je poseban fenomen, koji treba izučavati, jer su se na tom prostoru borili naši narodi protiv zajedničkog neprijatelja i u tim borbama stvarali bratstvo i jedinstvo, našu najveću tekovinu oslobodilačkog rata.

Saradnja i veze na ovom prostoru doći će do izražaja naročito u 1943. i 1944. godini i on postaje kovačnica bratstva i jedinstva između Makedonaca, Srba, Albanaca i Bugara.

Iz svega izloženog može se zaključiti da su veze i saradnja leskovačke i kumanovske partijske organizacije omogućile da se narodnooslobodilački pokret razvije u takvim razmerama da ga okupator nije mogao uništiti. On mu je stalno zadavao velike udarce na glavnim komunikacijama u Moravsko-varždarskoj dolini, no treba istaći da ovo pitanje, koje smo ovom prilikom samo otvorili i pokrenuli, nesumnjivo zaslužuje da se detaljnije istraži i naučno obradi.

Hranislav Rakić

ORGANIZACIJA RADIO KOMUNIKACIJE U SLOVENIJI 1941-1945

Od jula do oktobra 1941. boravio sam u Beloj krajini. Svakih desetak dana odlazio bi u Ljubljano, gde sam na osnovu uputstava Toneta Tomšiča, organizacionog sekretara CK KP Slovenije, radio na nabavci radio materijala i izradi raznih radio aparatura. Postoje na čelo Radio sektora Centralne tehnike došao njegov dugogodišnji saradnik u ilegali i na robiji Milko Goršič, zadatke sam dobijao od njega. U Beloj krajini sam izradio nekoliko instrumenata neophodnih za opravku i podešavanje radio uređaja. Dosta vremena sam utrošio oko izrade malog baterijskog radio-prijemnika na sklapanje. Prijemnik se mogao sklopiti i rasklopiti za nekoliko sekundi. Svaki deo je trebalo samo spojiti u zato predviđeno gnezdo na pertinaksnoj pločici. Upotrebljavao sam ga kao aktivista na noćnim sastancima sa seljacima. Pronašao sam i jednostavan način za preradu koncertnog radio-prijemnika za prijem kratkih talasa u slučaju da su ti talasi blokirani. Italijani su naime, ograničili slušanje radio-prijemnika samo na srednje talase, na kojima su tada radile najviše nemačke i italijanske radio-stanice. Kada su na zahtev italijanskih vlasti, opštine morale pokupiti radio-prijemnike, na brzinu sam od dotrajalih delova sastavio nekakve prijemnike koje bi vlasnici onda predavali umesto svojih. Na taj način su mnogi u tajnosti zadržali svoje prijemnike ili su ih predali nama. Negde u mesecu oktobru Goršič mi je predložio da se preselim u Ljubljano i da se ostavim sitnih poslova.

»Zaposlio« sam se u preduzeću Radio zadruga ZOZ u Ljubljani, koje je ubrzo postalo centar za nabavku i slanje radio uređaja za potrebe OF (Osvobodilne fronte). Pošto je vlasnik preduzeća bila (Združena zveza), bila potpuno pod uticajem klera, to nam je poslužilo kao odlična kamuflaža.

Suvlasnik Franc Bizjak, preko Trgovačke komore obezbedio mi je legalnu legitimaciju, što je za mene kao izbeglicu iz Maribora mnogo značilo. Sa takvom legitimacijom mogao sam se svuda kretati i pod firmom trgovačkog putnika prenositi razni radio materijal.

Preduzeće se nalazilo na Miklošičevoj cesti br. 5-7, a radionica u dvorištu hotela »Union«. U prodavnici su nam pomagali prodavci Detela i Burger, dok je u radionici bilo naše celokupno rukovodstvo kao i veći deo tehničkog kadra. Rukovodilac radionice bio je moj brat Jaka, a administraciju, evidenciju, prijem i izdavanje opravljenih aparata vodila je sestra Lizika (kasnije poginula i proglašena narodnim herojem). Ovde su radili još Franc Somrak, Franc Zajc, Lojze Cergan, Jure Pavlovčič, Miro Anzelc, Tone Petrič, Vinko Demšar i Kolman Hudošček i drugi. Do mog odlaska u partizane, u proleće 1942. više od polovine svih poslova u radionici obavljalo se za potrebe OF. Drugovi koje sam pomenuo preko dana bi izrađivali pojedine delove, koje bih ja u toku noći podešavao i ugrađivao. Dobro bih zamračio prozore na radionici i radio celu noć. Za moj rad nisu smeli znati samo neki službenici u koje nismo imali poverenja. Gazda Bizjak koji je u načelu znao za naš rad i sam je bio iznenađen načinom kako smo organizovali posao.

Jednom prilikom, dok sam radio za vreme popodnevnog odmora, gazda je ušao sa nekim čovekom u radionicu, da mu je pokaže, ne razmišljajući o mogućim posledicama. Bio je iznenađen kad je video da ja radim. Bojao sam se da bi taj događaj mogo škoditi našem poslu, pa sam izvestio Milka Goršiča, koji je preko Cundra intervenisao kod gazde. I sam sam želeo da budem načisto sa gazdom, zato sam otišao kod njega u kancelariju i sve mu objasnio. Posle tog razgovora odobrio nam je još više materijala za naše potrebe. Bile su u pitanju takozvane strateške sirovine: elektronske cevi, transformatorski lim, bakarna žica slušalica i si. Svaka tri dana iz radionice bi izvozili pun tricikl. Vršili smo snabdevanje i drugih naših grupa-tehničara, kojima je takav materijal bio potreban. Pre svega, grupu koja je radila sa emisionom stanicom »Kričač«, zatim radio-te-

legrafski kurs, kojeg je vodio Alfonz Kukovec-Uroš, kao i partizansku jedinicu koja je operisala u brdima južno od Ljubljane.

U radionici je izrađeno u periodu 1941². 11 primopredajnih radio uređaja sa mogućnošću napajanja iz električne mreže, benzinskim agregatom ili ručnim generatorom. Izradili smo 20-30 raznih malih radio-prijemnika za kratke talase sa slušalicama. Te prijemnike su prosto razgrabili. Manji broj je zadržan u Ljubljani a većina je odnesena na Krim, Gorenjsku i Dolenjsku. Bili su malih dimenzija tako da su se lako mogli sakriti i predstavljali su pravu dragocenost. Italijani su tada pojačali kontrolu zabrane slušanja tuđih radio-stanica i »Kričača«.

U prijemnik smo ugradili dve elektronske cevi (DDD-11), što je bilo sasvim dovoljno za prijem stranih radio-stanica, a da kod toga nisu bile potrebne specijalne antene bilo je dovoljno parče obične žice. Verujem daje baš to bio prvi partizanski radio-prijemnik. Bio je izuzetno malih dimenzija (10x10x16 cm) i korisnici su njime bili oduševljeni.

Mada se radionica nalazila među samim klerikalnim ustanovama (Akademski dom, bioskop i hotel Union, Zadržni savez itd), zbog čega su opasnosti od racija i blokada bile nešto manje, ipak bih ovde ponekad zapao u nevolju. Jednom kad su iznenada blokirali okolinu hotela Union, morao sam se skloniti kod kinooperatora bioskopa »Union« mog saradnika- Rudi Omota, koji me je sakrio na podest zvučnika iza filmskog platna na tribini. U svemu ostalom, teškoće aktiviste polu-ilegalca, delio sam sa hiljadama drugih u Ljubljani.

U aprilu 1942. uputili su me u partizane. Sa mnom su pošli Vladimir Klavs-Klis radiotelegrafist i Zupert zubotehničar.

Uskoro smo stigli u Znojile gde se nalazio štab 2. grupe odreda. Oдавde smo ja i Klavs upućeni u Glavni štab, koji se tada nalazio u Tisovcu. Ovde smo se sreli sa Borisom Kidričem, kome je bilo mnogo stalo da se radio-stanica koju su imali osposobi za rad, a koju je uspeo naš simpatizer - Vuga Odon-oteti iz štaba dravske divizije.

Zajedno sa Klisom bacili smo se na posao, čim su nam doneli stanicu, koja se duže vremena nalazila skrivena među stenama u šumi, ali nedovoljno zaštićena od vlage. Nije nam pošlo za rukom daje »oživimo« jer je vlaga učinila svoje.

Tu, na Tisovcu smo sa rukovodiocima vodili razgovore o mogućnostima da se uspostavi radio-veza sa uređajima kakve smo mi napravili u Ljubljani. Saznao sam da nisu primili nijednu aparaturu koju smo poslali. Posle nekoliko dana vratio sam se u žicom ograđenu Ljubljanu, gde sam se zadržao oko mesec dana. Ovde su se prilike, pred veliku italijansku ofanzivu na slobodnu teritoriju, jako pogoršale. Blokade i racije bile svu sve češće. Svakog trenutka se moglo očekivati potpuno zatvaranje prolaza na blokovima, žičnim preprekama i bunkerima opasane Ljubljane. Jednovremeno sa ostalim merama, okupatorske vlasti su stavile van snage već izdate propusnice za kretanje. Zbog toga smo žurili da blagovremeno nabavimo potrebni materijal i da ga što pre prebacimo preko blokade, da ga se odnese na Krim, odakle bi ga mogli poslati na Rog, gde se povuklo vojno i političko rukovodstvo sa Tisovca posle napada avijacije, ustvari uvoda u prolećnu neprijateljsku ofanzivu 1942. godine.

Imao sam sreću da sam na svega pola časa posle potpune blokade prolaza, izašao iz Ljubljane i preko Bele krajine stigao u Glavni štab na Rog. Baš tada su stigli Josip Kopinič-Steva i njegova supruga Stela. Oni su još od 1940. radili na radio vezi iz Zagreba sa Kominternom, i morali su se povući pošto im je gestapo bio na tragu. Reč je o stanici »Vazduh«, kojom je rukovodio Kopinič-Velder.

Njihovim dolaskom pred nas se postavio ozbiljan zadatak kako za njihov rad obezbediti radio-stanicu da bi nastavili sa održavanjem radio veze sa Kominternom. Tada sam ušao u grupu u kojoj je svako dobio zaduženje. »Klaus-Klis« i »Zdenko« su dobili zadatak da pođu na Krim da od tamo donesu materijal koji je trebao da stigne iz Ljubljane. Nažalost od 6 garnitura radiostanica koje su tamo posiate posle ofanzive našli su samo dve nekompletne. Kasnije sam saznao da su se drugovi neodgovorno ponašali prema tom materijalu. Radio-prijemnike su zadržali za sebe, dok su predajnike ostavili tako da su oni propali. Pošto

su spašene radio-stanice napravljene u Ljubljani, radile na frekvencijama za do- met od 100 do 300 km, nisu se mogle iskoristiti za vezu sa Moskvom. Odlučili smo da već pre odlaska Klisa izrađeni predajnik na Novom bregu samo usavr- šimo pomoću materijala koji bi uzeli iz spašenih kompleta.

Uslovi za naš rad na Novom bregu bili su loši. Nismo imali električne struje, bili smo bez instrumenata, alata i ostalog neophodnog za takav posao. Za svaki spoj bi posebno na vatri grejali nekakvo lemilo, bezbroj puta bi produžavali i skraćivali zavojnice i transformatore dok nebi došli do željenih efekata. Zračenje elektromagnetnih talasa proveravali smo dodirivanjem antene prstima, a snagu bi cenili prema tome koliko bi nas opržilo. Kasnije smo u strujno kolo od jednog navoja ubacili žarulju džepne baterijske lampe čija bi nam svetlost pokazivala da li predajnik radi. Kontrolu podešenosti na talas vršili smo pomoću prijem- nika. Posle nekih četrnaest dana predajnik je konačno bio sastavljen. Iz Bele kra- jine smo dobili benzinski elektroagregat, u kojem je nažalost bio neispravan električni deo. Morali smo se premestiti u Ambrus (u Suhu krajinu) u stan učitelja, gde je bilo električne struje.

Konačno je došao momenat kad je trebalo uspostaviti vezu. Mislim daje to bilo 19. jula 1942. godine.

Pošto smo postavili antenu, podesili predajnik prema prijemniku i priklju- čili ga na anodni deo, koji smo doneli iz Ljubljane, sa nestrpljenjem smo očeki- vali vreme određeno za vezu. Radio-telegrafistkinja Marija (Stela Kopinić), je na prijemniku tražila signale iz Moskve. Odjednom smo čuli poziv sasvim raz- govetno preko slušalica, kako nas poziva nekih 5 minuta.

Posle poziva na odgovor, Marija je kucala svoj znak i zatim QRK-? (kako nas čujete). Nestrpljenje je dostiglo vrhunac. Začuli su se visoki i brzi signali koji su javljali da nas čuje vrlo dobro. Naši višemesečni naponi nisu bili uzalud. Radosni smo se zagrlili. Jedino Marija nije imala vremena da se raduje, trebalo je pre- davati pripremljene depeše. Negde u sredini predaje u predajniku je nešto pras- nulo. Postupio sam instiktivno. Dohvatio sam klešta, presekao priključke elek- trolitskog kondenzatora. Predaja je nastavljena pitanjem kako nas čuje? Opet je sledio odgovor vrlo dobro ali je kvalitet emisije loš. To nam je bilo shvatljivo zbog probijenog elektrolita. Kasnije nam je probio i drugi elektrolit ali posao smo obavili uspešno. Naše depeše su sadržale podatke za objavljivanje preko ra- dio-stanice »Slobodna Jugoslavija« ili su bile za Vrhovni štab preko Moskve za druga Tita. Na isti način dolazile su nam i depeše iz Vrhovnog štaba.

Sledeći naš zadatak bio je uspostava radio veze između Glavnog štaba i par- tizanskih jedinica, kao i između jedinica. Na Tomačevu, blizu Ljubljane, posto- jala je radio-stanica nazvana »Krava«, zbog toga što je bila dosta teška i glomaz- na. Preko nje smo trebali uspostaviti vezu sa pokretom u Ljubljani. Na stanici su radili ing. Miloš Brelih i Urška Satler-Micka. Tada nismo uspeli uspostaviti radio-vezu. Kasnije smo ustanovili daje mesto na kojem se bunker nalazio loše izabrano, a bilo je nemoguće postaviti dobru antenu. Baš tih dana, neposredno pred neprijateljsku ofanzivu na Rog, našoj grupi se priključio i ing. Rado Luznar. On je imao dosta stručnih iskustava, konstruisao je famozni mali radiofonski predajnik »Kričač«. Ovde se odmah uključio u naš rad i napravio nekoliko veo- ma korisnih poboljšanja na našoj radio-stanici.

U međuvremenu je Stane Vrščaj popravio električni deo na benzinskom ag- regatu za napajanje radio-stanice. Dogradio je i mogućnost da se paljenje agre- gata vrši sa izvesnog odstojanja, tako da buka agregata ne smeta radu radio-sta- nice.

U podešavanju radio-stanice na talas i postavljanju antene, dobro smo se iz- veštili, tako da smo uspeli održavati redovne radio-veze sve do 15. augusta 1942, do neprijateljske ofanzive na Rog.

Naša grupa je morala proći kroz sve nevolje ofanzive, kao i ostali partizani na Rogu. U toku proboja kroz tri neprijateljska obruča jedino smo spasili gole živote. Radio-stanicu, nažalost, nismo uspeli izneti. Ostala je u nekoj škrapu iznad

predela nazvanog Cesta. Gubitak stanice je značio i višemesečni prekid radio veze sa Moskvom i Vrhovnim štabom.

Posle ofanzive poslali su me u Belu krajinu, gde sam radio kao politički radnik. Krajem novembra 1942. dobio sam od Branka Ivanuša obaveštenje, da što hitnije krenem na Dolomite. Skupio sam svoje saradnike po brigadama. Krenuli smo Klis, Hartner, Čergan, Luznar i ja sa kuririma preko Krke, dolinom Temenice do Podlipoglava blizu Ljubljane, gde smo iz nekakvog žitnog bunkera izvadili rastavljenju radio-stanicu »Krava«, koja je ovamo donesena iz Tomačeva. Bila je glomazna i teška.

Posle deset dana, Luznar, Čergan i ja, smo rančevima napunjenim delovima »Krave« krenuli kurirskom linijom između Podlipoglava i Krma. Posle dosta peripetije, stigli smo u partizanski logor na Ljubljanskom vrhu, odakle smo preko Padeža (prethodno smo obišli izvor reke Ljubljanice kod Vrhlike), zatim pored Ligojna stigli na Hruševo kod Dobrove, gde se nalazila privatna kurirska stanica našeg vojno političkog rukovodstva na slobodnoj dolomitskoj teritoriji. Naša radio-stanica »Krava« je na Dolomitima izazvala pravo iznenađenje. Oko nje se ubrzo skupila cela naša grupa. Sa nama se nalazila vešta radio-telegrafistkinja Urška Satler Micka. Preko noći postali smo centar za prijem radio vesti i kurs za obuku radiotelegrafista. Mene i Luznarja su ubrzo premestili u bunker gde se nalazila štamparija, kod Špegara u Gaberju. Tu smo se bacili na izradu radio-stanice, sa kojom je trebalo uspostaviti radio vezu sa Moskvom. Osnovni materijal za izradu bila je »Krava« a iz Ljubljane (naše centralne tehničke baze) smo primili nešto alata, literature i neke delove koji su nedostajali. Dosta brzo smo počeli sa probnim emisijama sa brda pored sela Gabrja iz crkvenjakove kuće. U našem radu nam je pomagala Urška Satler-Micka. Na prijemniku smo već nekoliko dana slušali radio-telegrafistu iz Moskve kako nas poziva. Veza je uspostavljena negde oko 19. februara 1943. Tada smo izmenjali i neke telegrame, ali se sa redovnim vezama počelo tek posle dve nedelje, zbog nesporednosti oko šifriranja.

Pošto tada za kratkotalasnu radio-stanicu nismo imali sav potrebni materijal, morali smo u toku izrade vršiti razne konstrukcijske izmene. Rešenja nismo nailazili ni u stručnoj literaturi, u kojoj se sve rešavalo fabrički izrađenim delovima specijalno za kratke talase, kojih mi nismo imali niti smo mogli doći do njih.

Iz crkvenjakove kuće ubrzo smo prešli u jednu drugu, koja se nalazila izdvojeno od ostalih. Na nesreću ona se mogla osmatrati iz belogardističkog uporišta u dobrowskoj školi, udaljenoj neka dva kilometra, gde se tada, kao belogardist nalazio i domaćin kuće u kojoj smo se nalazili sa stanicom. Tih dana u našu grupu, sa ilegalnog rada u Ljubljani, došla je moja sestra Lizika.

Italijansko belogardistička ofanziva na slobodnu teritoriju Dolomita počela je 19. marta 1943. U nju su se sa severa umešali i Nemci. Došlo je naređenje za povlačenje. Za Micku i mene određen je bunker kod Špagara, gde se nalazila štamparija. Lizika je otišla u 3. bataljon Dolomitskog odreda, koji je trebao da se povlači prema Kfimu. Ofanziva je trajala nekoliko dana. Mi smo u bunker ušli tako da nas niko od ukućana nije primetio. Štampari su nastavili sa svojim radom, a mi nismo smeli raditi jer bi nas na osnovu treperenja svetla, pri uključivanju radio-stanice mogli otkriti.

U bunkeru nas je bilo mnogo više od broja za koji je bio izgrađen, tako da se jedva moglo disati.

Jednog dana, u toku ofanzive, začuli smo italijanski razgovor i galamu oko kuće. Čuli smo i potmulu grmljavinu zbog koje se u bunkeru sve treslo. Uveče pošto su italijani otišli, domaćin je sav uplašen došao kod nas u bunker. Pričao nam je kako su ga postavili iza zid. Tražili su da im kaže, gde se nalaze ljudi koji su u susednoj kući radili na radio-stanici. On ustvari nije ni znao da se mi nalazimo u njegovom bunkeru. Znao je samo za štampariju. Kazao nam je da su Italijani pronašli bunker iznad nas u šumi koja je bila vlasništvo kuće u kojoj je bila naša radio-stanica. Domaćin, kao belogardist u uporištu Dobrova, posmat-

rao je svoje imanje još pre njegovog odlaska u belu gardu izdaleka i primetio da se u njegovoj šumi nešto radi. Kad je došao sa Italijanima, sve je pretražio. Primetio je jednu smreku koja ranije nije postojala na tom mestu. Lako je otkrio da se na tom mestu, zamaskiran pomenutom smrekom, nalazi ulaz u bunker. Kad su otvorili ulaz u bunker jedan partizan je iz njega bacio ručnu bombu, koja je eksplodirala među italijanima i belogardistima, iskočio je iz bunkera i među iznenađenim neprijateljskim vojnicima uspeo da pobegne. Italijani su zatim u bunker nabacali ručne bombe od kojih su poginuli Milka Smolinky i jedan tesar iz ekipe za gradnju bunkera. Italijani su se zatim vratili kod domaćina našeg bunkera, koji je celo vreme pod stražom stajao uza zid, čekao da ga streljaju. Italijani su poverovali da su u bunkeru uništili posluđu radio-stanice pa su domaćina pustili. ■

Sledećeg dana sam saznao da su kod sela Bela, uhvatili moju sestru Liziku. Mučili su je i tražili da kaže šta zna o partizanima. Pucali su joj pored glave i tukli da bi ju zaplašili. Pošto nije htela ništa da im kaže streljali su je. (proglašena za narodnog heroja).

Tad smo izgubili i ing. Luznarja, kojeg su Italijani uhvatili u jednom prolaznom bunkeru na Kozarju, na samoj demarkacionoj liniji između okupirane Ljubljane i slobodne teritorije u Dolomitima. Borio se bacajući bombe dok ih je imao. Uхватili su ga živog, osudili na smrt. Na intervenciju naših ljudi, smrtna kazna je promenjena u doživotni zatvor. Posle kapitulacije Italije Nemci su ga odveli u logor Dahau, odakle se nije vratio. Tako smo izgubili vanrednog stručnjaka, velikog iskustva, koji je izgradio emisionu stanicu »Kričač«, i sve svoje sposobnosti stavio na raspoloženje pokretu.

Posle ofanzive vratili smo se na predgorje Roga. Smestili smo se u Srebotniku iznad Starih žaga. Ovamo su se još pre mesec dana sklonili ing. Miloš Brelih-Mitja, Klis i Stane Vrščaj. Klis i Stane su od predajnika »Kričač« i drugih delova u Dolomitima napravili primopredajnu radio-stanicu za rad telegrafijom. Stanica je trebala poslužiti za vezu između Glavnog štaba i naših jedinica, kao i sa Glavnim štabom Hrvatske i Vrhovnim štabom.

Da bi naša grupa ostala što skrivenija, trebalo se osamostaliti u pogledu ishrane i snabdevanja. Odredili su nam intendanta Toneta Rudolfa (Nande) i kurira Jožu Anžiča (Beli). Obojica su bili stari partizani, jako snalažljivi i dobri drugovi. Odmah smo se dali na posao. U početku smo sa Srebotnika odlazili u Poljane, u ondašnju školu a kasnije na Rigel u jedan podrum (zidanicu) u vinogradu, čiji se vlasnik nalazio u Dolenjskim Toplicama.

Radio veze smo održavali samo noću. To nam nije bio najveći problem, mnogo više muke nam je zadavala spoljašna antena, koju smo morali postavljati pre svake emisije, a po završetku je opet skidati. Pošto je Rigel obronak sa vinogradima i podrumima u koje su ljudi dolazili od svojih dosta udaljenih kuća, a često se u tim podrumima sastajali sa svojim poznanicima i prijateljima, nalazili smo se u stalnoj opasnosti da nas neki nepozvani »gost« ne otkrije. Živeli smo u strahu da nas antena ne oda. Odlučili smo da napravimo lučnu antenu. Jednog dana dok smo čekali na vezu koja je bila zakazana za 24,00 časa, proračunao sam, pripremio i isprobao takvu antenu. Konačno ju je trebalo isprobati i na stvarnim odstojanjima, odnosno direktno u vezi sa Moskvom. Dok je tekla predaja na staroj anteni, brzo sam zamenio antene. Sa nestrpljenjem sam očekivao reakciju iz Moskve. Pošto radista nije reagovao, običajenom kraticom QRK? pitali smo ga kako nas čuje, odgovorio je QRK-4, znači da nas je čuo vrlo dobro. Ta antena je za nas imala veliki značaj. Takvu antenu smo kasnije izgradili i u bunkeru, koji se za našu grupu gradio u Bušincu.

Tamo smo se preselili, mislim u maju mesecu 1943. To je bila usamljena kućica na rubu šume. Vlasnik kućice bio je siromašni seljak - nadničar (Fabjan Lojze), bez žene i dece. Kad smo se mi uselili u njegovu kuću on je postao član naše grupe. Ulaz i izlaz nam je bio dozvoljen samo noću. Sklonište se nalazilo u podrumskim prostorijama u koje se ulazilo iz kuhinje u prizemlju. Bilo je veoma vešto zakamuflirano. U skloništu se nalazio jedan duguljasti sto i dve drvene pre-

grade za spavanje. Ventilacija se vršila kroz odžak kroz koji smo provukli i spoj za antenu.

Mnoge uspomene me vezuju za to mesto gde smo ostali do 6. novembra 1944.

Sećam se nevremena, kada su gromovi udarali u stoletna stabla u neposrednoj okolini, a munje osvetljavale tamnu noć. Setio sam se da nismo isključili antenu sa predajnika. Pretila je opasnost da nam od indukovane struje pregori predajnik. Skočio sam sa stola, na kojem sam spavao, i provukao se kroz ulaz u sklonište. Stao sam na rub zida i rukama se dohvatio za gvozdenu konstrukciju otvora našeg skloništa. Tada je nešto puklo, plavo svetlo je obasjalo prostor oko mene. Posle kraćeg vremena došao sam sebi, ležao sam sav ugruvan na zemlji. To što mi se desilo nisam umeo drukčije objasniti, nego daje zbog groma, koji je udario negde sasvim blizu, došlo do indukcije u metalnoj konstrukciji, zbog koje sam dobio tako snažan udarac.

Kad smo saznali daje Italija kapitulirala, bili smo oduševljeni. Odlučio sam da u zaostavštini italijanske vojske potražim radio materijal. U Občicama sam sasvim neočekivano pronašao mog poznanika, nekadašnjeg saradnika iz Ljubljanske radio radionice, Karla Graheka. To je bio mlađi brat Brune Graheka sa kojim su zajedno radili u vojnim zavodima u Čačku. Njemu sam poverio svoje namere u pogledu radio materijala. Bio je oduševljen zbog poziva na saradnju. General Avšič nam je stavio na raspoloženje jedan kamion, kojim smo se odvezli u Novo Mesto, odakle je Grahek bio rodom, pa je u njemu poznao svaku rupu. Znao je gde se nalazi italijanski oklopni voz, gde su akumulatori i si. Na moju veliku radost došli smo, za tadašnje prilike, do vrednog materijala kojeg smo prevezli u Stare žage. Najviše smo se radovali tenkovskim akumulatorima i rotacionom elektropretvaraču, koji nam je omogućavao rad sa radio-stanicom i onda kada nebi bilo električne struje u mreži. Pored toga pronašli smo i jedan punjač akumulatora, koji se okretao pomoću pedala, što je za nas predstavljao još jedan izvor za napajanje naše radio-stanice za vezu sa Moskvom. Velika količina ostalog prikupljenog materijala poslužilo nam je kao osnova za formiranje radio-radionice u Starim žagama, odnosno na Novoj gori, čim je iz Ljubljane stigla ekipa naših tehničara i inženjera sa svojim materijalom. Prišli smo uređivanju radionice u napuštenim mlinovima i strugama. Inženjer Lasić Dušan i ing. Tepina Pavle koji su došli sa ekipom iz Ljubljane izradili su »peltonovu turbinu« na potoku koji protiče kroz Stare žage pustili je u pogon. Uskoro je zasvetlela sijalica iz prve partizanske elektrane. Sada su svi tražili da se struja dovede u njihova boravišta u okolnim kućama, gde su kao pečurke posle kiše nicalle partizanske radionice. Stvarala se prava partizanska industrija. Nedostajala nam je bakarna žica, nismo imali ni porculanskih izolatora, tako da smo ponegde koristili za provodnike i bodljikavu žicu koju smo pričvršćivali na grliće razbijenih flaša.

Radio radionica je ubrzo postala tesna. Preko noći nastale su specijalizovane radionice: za punjenje akumulatora, koja se smestila u mlinu, signalna radionica, radionica na Novoj gori i finomehaničarska radionica. Vođa svih tih radionica bio je Ivan Gruden.

Formiranje radio radionica posle kapitulacije Italije otvorile su se nove tehničke mogućnosti za izgradnju primopredajnih radio uređaja i organizaciju posebnih radio-mreža za civilnu a naročito za razgranjavanje radio-mreže Glavnog štaba Slovenije, tzv. vojnu mrežu.

Civilna mreža je obuhvatala našu bazu, kojoj smo dali nadimak »Turk«, ostala je i dalje vezana neposredno na CK KP Slovenije. Pored naše stanice, na bazi 20 organizovan je radio-centar koji je obuhvatao veze sa raznim rukovodstvima Osvobodilne fronte u slovenačkom Primorju, Štajerskoj, Prekomurju i Trstu, TANJUG i odvojeno propagandnu radiofonsku stanicu OF. Za ovaj deo sam ja bio odgovoran u tehničkom pogledu, dok se o svemu ostalom brinuo Stane Kolman-Siškar, koji je bio šifrant na vezi sa Moskvom.

Druga »vojnička« mreža je radila za potrebe Glavnog štaba Slovenije, postepeno se razvila u široku mrežu sa velikim brojem radio-stanica, koje su sa GŠ povezivale sve veće partizanske jedinice. Glavni kreator ove mreže bio je Klavs Vladimir-Klis. Godine 1944. formirana je još i mreža za potrebe VDV bezbednosti (vojska državne varnosti), čiji centar se nalazio u bazi 24.

Približavanje Istočnog fronta 1944. ubrzo smo i mi osetili. Na radio talasima nastala je velika gužva. Svaki talas bio je sve zauzetiji, bilo je više smetnji od drugih radiostanica. Od naših radiotelegrafista zahtevala se sve veća umešnost i psihička stabilnost. Sve češće su se predaje morale ponavljati, za svaki telegram trebalo je više vremena, a izvori za napajanje radio stanica sve češće su bili prazni. Broj telegrama se povećavao i postajali su sve duži. Jože Šetina, vođa stanice za punjenje akumulatora, brzo je iscrpio kapacitet ispravljača, pa smo morali preći na pogon sa ručnim generatorima, koje smo zaplenili prilikom kapitulacije Italije. Okretanjem tih generatora ubrzo smo potrošili ono malo fizičke snage koja nam je još ostala. Morali smo mobilisati civilno stanovništvo iz okolnih kuća, koji su verovatno već naslutili šta se nalazi u kućici u kojoj smo boravili. Rad na tom punjaču bio je izuzetno naporan i okretanje su uvek vršila dva čoveka. Dok bijedan legao, u zato napravljen ležaj punjača da bi mogao okretati pedale, drugi bi rukama oduprtim o njegova kolena pomagao okretati. Velika pomoć za nas bila su dvojica novih radiotelegrafista. U našu bazu došli su Nasta Sever i Janez Primar-Maks. Njih dvoje su postepeno zamenili Micku, koja je već dobila dozvolu za odlazak u slovenačko Primorje gde se nalazio njezin muž Matevž Velušček-Sekuter KP za Primorsku. Posle sklapanja braka Satler Urška-»Micka« preuzela je muževo prezime Velušček. Sve do 6. novembra 1944. radio veze su održavane redovno. Tog dana Micka i Nasta su već bile otišle na rad u naš rezervni radni punkt na Rigelu. Mene su baš tog jutra pozvali u bazu 20. Kada sam zajedno sa kurirom stigao na Rampohu u Blaini baze 20, čuo sam iz pravca Dr-ganjih sela pucnjavu. Odmah sam ocenio da se naša baza nalazi u opasnosti. Bio sam zabrinut jer su Micka i Nasta ostale potpuno same na Riglu. Potrčao sam nazad, koliko su me noge nosile. Kad sam stigao blizu mesta gde smo boravili, primetio sam Belija kako odnosi prijemnik u šumu. Dotrčala je i obaveštajka Novakova iz susednog naselja Sušice, koja nas je izvestila daje plava garda u Dr-gajnim selima i daje očigledno, da nameravaju produžiti prema nama. Otrčao sam na Rigel gde sam zatekao Micku i Nastu u pripremama za evakuaciju. Pridružio sam im se tako da smo brzo izneli sve u šumu. Ostao je još pretvarač. Pošto se neprijatelj nije pojavljivao odlučio sam se da se vratim i po pretvarač, koji je za naš uspešan rad imao izvanredan značaj. Micki i Nasti sam savetovao da me sačekaju u šumi.

Dok sam sav zadihan vukao teški tenkovski pretvarač uzbrdo prema vrhu Rigla, iza sebe sam začuo slovenački razgovor. Bili su to domobrani, koji su najpre ugledali antenu, a tek posle mene. Još mi danas nije jasno zašto nisu odmah pucali, verovatno su hteli da me uhvate živog. Bilo mi je jasno da sa teškim pretvaračem na ramenu nemam nikakve šanse, gurnuo sam ga u jednu baru koja se baš tu nalazila i još uspeo da preko bacim malo lišća, zatim sam jurnuo kroz vinograd pored vinskog podruma Poglajnovih prema šumi. Dok sam trčao sa strane sam čuo prodorni vrisak. Produžio sam kroz šumu i dozivao Micku i Nastu, ali nisam dobio nikakav odgovor. Nadao sam se da su se povukle niže u dolinu. Ja sam se preko Poljana ispeo na suprotni breg, ali sam se brzo vratio jer sam po svaku cenu hteo saznati šta se desilo. Tek kad sam osetio domobrane da su još tu prikrio sam se neko vrerrie u jednoj uvali.

Neprijatelj se povukao tek poslepodne. Ja sam onda pronašao Micku svu u krvi kako leži mrtva pored vinograda, pogodena u grudni. »Belog« sam pronašao sa razmrskanom glavom u podnožju Rigla. Uveče sam se sastao sa Nastom na kurirskoj stanici TV-15 i ona mi je objasnila daje Micka ne sluteći da su nepri-

ateljci već u blizini, htela da uzme fotografije svog sina, koje je baš juče primila u pismu iz Zaloga, a zaboravila ih je u vinskom podrumu gde smo radili. Tada je verovatno naletela na moje gonioce, kojima sam uspeo umaći prečicom. Beli je, pošto je sakrio prijemnik, naleteo na povratku na neprijatelje koji su ga ranili, zatim su ga stigli i kundacima mu razbili glavu.

Posle tog napada preselili smo se u Črnomelj i nastavili sa održavanjem radio veze. Došlo je do neočekivanih teškoća. Radiotelegrafista u SSSR-u osetio je drugačiju »muziku« telegrafске predaje i nije hteo da radi sa nama. Trajalo je više od deset dana, dok nisu proverili da se ne radi o provokaciji nego o nesreći. Nasta Sever i Janez Primar su uspeli vezu održavati veoma uredno do kraja rata.

Konačno smo dočekali oslobođenje. Još se sećam naših razgovora sa Dušanom Lasićem, dok smo se nalazili na Novoj gori, i Ivanom Grudenom, kada smo čežnjivo gledali prema planinama, kada smo pravili planove za naučne institute i našu radio industriju. Dušan je bio vanredan alpinist i obećao je da će me posle rata odvesti na Triglav.

Sva naša predviđanja smo još prve godine posle rata sa istim kadrovima realizirali. Dok je D. Lasić svoje obećanje, da me odvede na Triglav, mogao ispuniti tek nakon 10 godina, jer prije zbog prezauzetosti nismo stigli.

Rudi Jančar

DRUG KARDELJ MI JE POVERIO ŠIFRU

U jesen 1942. godine, kao partizanka, obavljala sam sekretarske poslove u sedištu CK KP Slovenije u Dolomitima. Jednog dana Kardelj me priupitao da li bi osim tih poslova i poslova u arhivi htela da preuzmem još i šifrovanje izveštaja za Moskvu. Taj posao je do sada obavljao lično Kardelj. Bio je donekle skeptičan u tome da li može tako važnu šifru da poveri devojci od osamnaest godina, pošto je, kako mi se poverio, ova šifra bila upotrebljavana ne samo za sporazumevanje između Jugoslavije i Moskve, nego su je upotrebljavale i sve ostale evropske ilegalne partije. Najzad se odlučio i obrazložio mi princip šifre.

Šifra mi se činila nije teškom, iako iskustva ove vrste nisam imala. Problem je bio u tome, što nisam znala ruski jezik. Kada sam šifrovala za Moskvu bilo je jednostavno, pošto mi je Kardelj predao izveštaj na ruskom. No, kada sam dešifrovala izveštaj iz Moskve, tada sam uvek malo znanjem malo instinktom zadatak sa uspenom izvršavala.

Šifru danas ne bi mogla da rekonstruišem. Sećam se da je bila zasnovana na danu i datumu, kada je izveštaj šifrovan.

Jednom je došlo i do kratkog spoja. Jedne nedelje smo poslali izveštaj za Radio-stanicu Slobodna Jugoslavija, o značajnim partizanskim operacijama u Sloveniji. Međutim, kad smo slušali vesti Slobodne Jugoslavije, u kojima je o tome trebalo biti javljeno, te akcije nisu spomenute. To me je jako zabrinulo. Nakon dva dana je iz Moskve došla depeša sledećeg sadržaja: »Dragi šifrant! Uбудuće zapamti da *bockpecenpe* treba pisati sa jednim, a ne sa dva c. Pozdrav!«

Za to vreme uspeli su dešifrovati moju depešu uprkos tome, što je bila zasnovana na reči *bockpeccenpe*. Odmah zatim je i »Slobodna Jugoslavija« saopštila naš izveštaj o akcijama u Sloveniji.

Cveta Maček

RADIO OSVOBODILNE FRONTE - »KRIČAČ«

Ubrzo nakon kapitulacije Jugoslavije, na inicijativu Centralnog komiteta KP Slovenije, u Ljubljani je formiran Radio-sektor. Novoformirani sektor je dobio zadatak da izgradi jedan radio-predajnik za propagandu, kratkotalasnu radio-stanicu za vezu sa inostranstvom (Kominternom, Moskvom), više radio-stanica za vezu između partizanskih jedinica, kao i da osposobi ljude koji bi na tim radio-sredstvima radili.

Radio-predajnik je bio gotov već u jesen 1941. Izradio ga je Rado Luznar, mladi inženjer elektrotehnike. U početku je na njegovoj izradi radio u sali za crtanje Elektrotehničkog fakulteta. Mada su kroz salu prolazili mnogobrojni studenti, niko nije znao šta on zapravo radi. Verovali su da opravla radio-prijemnike da bi nešto zaradio.

Uređaj je konstruisan iz tri dela: oscilatora, modulatora i ispravljača. Snabdeven je bio mikrofonom, antenom, kablovima za međusobno povezivanje svih delova i nešto alata. Sve se to moglo smestiti u dve tašne, tako da se lako mogao prenositi, pa smo ga i prenosili za svaku narednu emisiju na drugo mesto. Kasnije pošto su italijanski okupatori počeli isključivati električnu struju u pojedinim delovima grada, kako bi otkrili njegovu lokaciju, morali smo nositi i akumulator kao rezervni izvor za napajanje.

Predajnik smo nazvali »Kričač«. U početku su redovne emisije davane dva puta, kasnije tri puta nedeljno u unapred objavljeno vreme.

Na programu su bile novosti sa svetskih ratišta, obaveštenja o partizanskim akcijama i o zverstvima okupatora. Redovno su upućivani pozivi narodu da se udruži i stupi u borbu protiv okupatora.

Uspeli smo održati sve planirane emisije, uprkos svih pokušaja okupatora da nas otkrije i onemogući. Tražili su nas pomoću nekakvih elektronskih naprava sličnih goniometrima. Od 7. novembra 1941. do 5. aprila 1942. održali smo 50 emisija. »Kričač« je učutao tek kad je okupator pokupio od stanovnika Ljubljane sve radio-prijemnike. To je bio jedini način da spreči slušanje emisija naše radio-stanice. Pošto je ostalo malo ilegalnih radio-prijemnika, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, odlučilo je da privremeno prekine sa emisijama.

Emisije su obnovljene tek sredinom 1944. godine, sa slobodne teritorije, sa novim, snažnijim predajnikom, koji je zaplenjen posle kapitulacije Italije.

Mnoga sećanja vezana su za pojedine emisije »Kričača«. Za nas koji smo radili na tim emisijama, u sudbonosnim danima, kada je teror okupatora jačao iz dana u dan, kada je Ljubljana ograđena bodljikavom žicom i bunkerima ličila na koncentracioni logor, te emisije su imale ogroman značaj. Radio-talasi su tada jedini bili u stanju da savladaju sve prepreke, pa su reči, upućene preko njih, predstavljale vanredan podstrek u pravednoj borbi za slobodu. Te emisije su deo naše mladosti, našeg nastojanja da učinimo nemoguće. Kroz rad na njima mi smo postajali ljudi, borci za slobodu i lepšu budućnost.

»Kričač«, to nisu samo tri kutije i mikrofoni, namotaji žica, kablovi i ostale naprave, nisu to samo emisije koje su širile u prostor reči istine, nego mnogo više, to su i duh zajedništva koji je pratio naš rad, to su i rizici i hrabrost, nade u srećan ishod svake emisije.

To su naši sastanci u zabačenim ulicama, kada bi se dogovarali kako nastaviti, kako se provući iz blokade, izbeći racije. To je vreme kada smo sa strahom, a još više drskošću, prenosili aparaturu po celoj Ljubljani. Sva naša razmišljanja o tehničkim i ostalim detaljima od kojih je svaka emisija zavisila. Da li će u anteni biti dovoljno snage? (Naročito dok smo radili sa spoljnom antenom, kada smo često metlom, kišobranom ili bilo čime drugim odvajali žicu od krovova i oluka). Da li će nas čuti? Hoće li kvalitet našeg programa bar donekle odgovarati našim velikim željama? Tu su i mladalački zanos, ljubav sa kojom smo radili, ona tajanstvenost kojom smo čuvali našeg »Kričača« i od naših najbližih, kao i od

neprijatelja koji gaje uporno tražio. Još mnogo toga što se zbililo što je nestalo u zaboravu proteklih godina, danas se kao magnošenje pojavi u mom sećanju.

Gde i kako sam se, zapravo, upoznala sa »Kričačem«?

Najpre su to bile dve dosta velike tašne, koje se nikako nisu mogle tako spakovati da bi ličile na obične tašne za akta. U određenim situacijama dobijale bi čudna svojstva, postojale bi teške kao olovo, nekako bi postajale veće čim bi se približavala neprijateljska patrola. Uz sve to počelo bi i srce luđački da lupa a noge da klekaju. Svaki put bi se naprezala do krajnih granica da bi savladala strah, sačuvala mirnoću i prisebnost. Tek postepeno nestajao bi strah, torbe bi opet postajale obične, još uvek prevelike ali više nisu dobijale na težini. Moglo se, doduše, oceniti da unutra nisu knjige, ali niko nije mogao pomisliti da se u njima nalazi emisioni radio-preda^nik.

Samo bi se ulice na čudesan način produžavale, od raskrsnice do raskrsnice, kada bi nosila »Kričača«. Išla bi tako, oprezna pogleda, napregnuto osluškujući u stalnom strahu da mi neka neprijateljska patrola ne preseče put.

Tu su i drugovi: Drago koji uvek gundā, žali se na ovo ili ono, ali mu ništa ne zameramo jer je verno pratio »Kričača« od početka do njegove poslednje emisije; Miloš i Milan koji su se sa začuđujućom veštinom nosili sa čudima i mušicama našeg »idola«. Najviše glavobolje zadavala nam je nestabilnost njegove frekvence, bez te stabilnosti slušaoci nas ne bi mogli dobro čuti na svojim prijemnicima.

Ostale su mi u sećanju male nastojničke kuhinjice u podrumima i potkrovljima, u kojima smo se sastajali i emitirali. Još osećam prisnost i toplinu sa kojom su nas ljudi primali i njihovu brigu za našu sigurnost. Davali bi nam da jedemo, kada za sebe nisu imali dovoljno. Bilo je to čudno vreme. Oni koji su imali najmanje, davali bi od srca i najviše. Da, oni su bili najhrabriji. Pružili su gostoprinstvo nama i »Kričaču«, spremni su bili žrtvovati sve, nisu mislili na svoju sigurnost, niti na bezbednost svoje porodice.

To su i mračna potkrovlja, sa kojih smo slali emisije poslednih nedelja. One su mi se čvršće urezale u pamćenje, nego svetle sobe u kojima smo počeli, kada smo radili pred zabrinutim licima njihovih stanara, kada smo pored svih briga nosili i strah za njihove živote.

Još nisam zaboravila osećanje olakšanja i sreće, koje me je pratilo, posle završenih emisija, dok bi se vraćala kući, pod zaštitom mraka, našeg velikog saveznika.

Ponedeljak. Rano ujutro sastala sam se sa Milanom na javki, trebali smo se dogovoriti o mestu odakle ćemo emitirati sledeći put. Odlučio je da se predajnik prenese u Ilirsku ulicu, ali tek posle podne, kako bi se izbegla moguća blokada. U toku februara i marta 1942. Italijani su često vršili blokade pojedinih delova grada i tokom dana, zbog čega smo imali dosta poteškoća sa prenošenjem naše aparature. Dešavalo se da nismo mogli da ga uzmemo, jer bi se nalazio u blokiranom delu. U takvim situacijama bi nestrpljivo čekali da se skine blokada, razmišljali da li će biti vremena da sve pripremimo do početka emisije. Do tada smo imali sreću. Tog dana baš, naša tehnika se našla u blokiranom delu.

Već je kasno po podne, još nema nikakvih znakova o povlačenju blokade. Bliži se večer. Strah da će nam propasti emisija sve je veći. Rešenje je pronašao Miloš. Bio je zaposlen na ljubljanskoj radio-stanici pod okupatorskom kontrolom. Uzeo je službeni automobil, obeležen velikim italijanskim grbom, bez većih teškoća prošao kroz kordon stražara u blokirani deo grada, natovario »Kričača« i doveo nam ga. Smejao se, kad nam je pričao da su ga vojnici još i pozdravili, jer su mislili daje neka značajna fašistička ličnost pošto se vozi u tom automobilu.

U sumrak, Drago, Milan i ja jedno za drugim stižemo na dogovoreno mesto. Zbog bezbednosti nikada nismo išli zajedno. Žurili smo sa postavljanjem radio-predajnika za rad. Ovde smo antenu imali postavljenu od ranije. Spojili smo deo love predajnika, zatim priključili gramofon, sve to na velikom stolu, u velikoj svetloj sobi. Mikrofon smo odneli u susednu sobu, tako da spikera ne bi niko

ometao. Kasnije, kada su Italijani naredili da se moraju sve antene skinuti, nismo više koristili spoljne antene. Morali smo preći na mračna i skrivena potkrovlja, gde bi za svaku emisiju prethodno postavili antenu i dovodili električnu struju i naravno posle završetka emisije sve ponovno sklanjali. Milan nam je pričao kako je saznao od Miloša da su Italijani dobili još dva goniometra, tako da možemo očekivati da će nas večeras tražiti sa četiri. Dogovorili smo se da ja ostanem pored stanice, Drago da ode na stražu ispred kuće. Sporazumeli smo se da zvoniti na kućno zvonce jedanput ako primeti goniometar, dva puta ako bi automobil bio negde u blizini i tri puta ako bi se približio samoj kući.

»Nemoj se suviše udaljavati od kuće da bi nas mogao blagovremeno upozoriti na opasnost«, naručivao je Milan, dok se Drago spremao na stražu.

Vreme emisije se bližilo, stavila sam slušalice i sela pored predajnika. Milan je otišao do mikrofona u susednu sobicu. Emisija je tekla po planu. Pred sam kraj emisije zazvonilo je zvonce. Ali to nisu dogovoreni signali, nego neprekidno zvonjenje.

Domaćica je sva u strahu zavirila u sobu i pitala nas šta to znači. Odlučili smo da najpre završimo emisiju. Zatim smo grozničavo pakovali uređaj u tašne koje smo sklonili na balkon. Kako bi nam sada dobro došao stan kakav smo imali u Trnovu. Na njemu se gornja daska mogla podići i tako doći do skrivene pregrade u koju bi se sklonio predajnik. Milan je pronašao bolje rešenje, ovde gde nismo imali spremljeno skrivalište. Popeo se preko balkona na krov i tašne stavio iza odžaka.

Tek sad smo mogli izjuriti iz stana. Za sve vreme pratilo nas je besomučno zvonjenje. Kod izlaznih vrata smo se zaustavili i osluhnili. Gore iz stana još se čulo zvonce, dok je napolju bilo sve mirno. Provirili smo kroz vrata i zatekli Draga koji na sve načine pokušava izvući dugme zvonca koje se zaglavilo. Sad smo shvatili uzrok zvonjave pa nas je uhvatio neobuzdani smeh.

»Opet jedna od tvojih kombinacija«, progundao je Milan. Odgurnuo je Draga od dugmeta i začas otklonio kvar, kao daje dugme osetilo ruku pravog majstora.

Drago je postidjen objašnjavao, da je ugledao automobil čak na raskrsnici, da je hteo jednim kratkim zvonjenjem samo da nas opomene kad se dugme zaglavilo.

Ni večeras italijanski radio-izviđači nisu uspeli da nam se dovoljno približe, vreme našeg emitiranja za njih je bilo suviše kratko.

Radosni što se sve dobro završilo, brzo smo zaboravili na pretrpljeni strah, žurili smo da pre policijskog časa stignemo svaki u svoj stan.

Sreda. Oprezno izlazim na ulicu sa tašnom u kojoj se nalazi predajnik. Pre podne je, do emisije uveče ima još dosta vremena. Kad god smo mogli predajnik bi još ranije odnosili na dogovoreno mesto. Postavljanje i podešavanje je dogovoreno za posle podne. Za to veče odabrali smo zgradu koja se nalazila nasuprot suda.

Krenula sam prema centru, kad sam na kraju ulice primetila patrolu karabinijera, sa njihovim smešno širokim šeširima, kako idu pravo prema meni. Nisu opasni, više vole posmatrati noge devojaka nego tragati za ilegalcima. Moja tašna ih nije interesovala. Kad god sam nosila predajnik nisam se ljutila zbog njihovih dobacivanja, bilo mi je najvažnije da me ne pretresaju.

Više sam se bojala skvadrista, u crnim uniformama. Njih sam uvek nastojala izbeći. Samo u nuždi produžavala bi trudeći se da napravim što bezbrižniji izraz lica i lepršavo prođem pored njih.

Već sam stigla blizu centra, kad sam primetila poznanika koji mi ide u susret. Da bi izbegla susret, brzo sam ušla u jedan ulaz. Nije bilo vremena za neizbežno ćaskanje, važnije je bilo što se skloniti predajnik sa ulice. Pre ulaska u zgradu morala sam se uveriti da me neko ne prati, zbog toga sam napravila jedan nepotreban krug da bi ustanovila da li su ljudi iza mene slučajni prolaznici ili agenti koji me prate.

Pred vratima na četvrtom spratu sam malo predahnula i zakucala. Domarka, koja me poznavala, dala mi je ključ potkrovlja gde sam odnela predajnik. Kad sam vraćala ključ, ljubazno me pozvala na čaj. Znala je da smo najčešće po ceo dan na ulici, da spavamo svugde. Bilo mi je prijatno posedeti u toploj kuhinji i osećati atmosferu domaćeg ognjišta.

Po podne sam se vratila da bi pomogla u pripremama za emisiju. Drago je već stigao dok je Milan došao nešto kasnije. Potkrovlje na kojem smo se nalazili, imalo je, u stvari, dva sprata. U donjem delu nalazila se perionica i nekakve šupe za drva. U gornji deo ulazilo se merdevinama kroz otvor na plafonu. U ovom skućenom prostoru na jednoj gredi rasporedili smo delove predajnika. Iz perionice smo doveli struju.

Milan, koji je radio na podešavanju predajnika, saopštio nam je da stanica ne radi. Skupili smo se i zabrinuto posmatrali njegove napore da pronade kvar. Pregledao je kablove, spojeve, okretao prekidače, dugmad oscilatora i modulatora ali sve je bilo uzalud. Tek kad je počeo da pregleda elektronske cevi primetio je daje na jednoj odlomljen jezičak koji je sprečavao da se ona pogrešno stavi u ležište i daje zbog toga nepravilno postavljena. Na sreću nije došlo do pregrevanja cevi. Posle ljutitog pogleda, upućenog Dragu, bilo mi je jasno ko je pogrešno postavio elektronku. Glavno je da je predajnik spreman za rad.

Slušalice za kontrolu preuzeo je Drago, dok se Milan spustio u svoj »studio«, uperionicu. Radi probe najpre je malo brojao u mikrofona, dok je Drago pokušao podesiti predajnik, odmahnuo je glavom skinuo slušalice i doviknuo: »Odjekuje kao da govoriš iz katakombe, sa ovom regulacijom ja to ne mogu popraviti.«

»Šta nam se sve još neće desiti večeras?« gundao je Milan, gledajući na sat. Još samo dva minuta do početka emisije. Brzo je skinuo kaput i stavio ga preko glave i počeo ponovo da proba. Drago mu je doviknuo daje tako mnogo bolje. Odmah je Milan uzeo baterijsku lampu i tekst i počeo sa emisijom: »Govori Radio - Osvobodilna fronta...«

Čim je završio sa emisijom Drago i ja smo požurili sa pakovanjem. Brzo je sve vraćeno u dve tašne, koje smo sakrili ispod greda. Što smo tiše mogli sišli smo sa potkrovlja niz stepenište, oprezno izašli kroz vrata u mrak.

Subota. »Danas ćemo raditi na novom mestu kod nekog stolara«, saopštio mi je Milan na prepodnevnom sastanku. Dao mi je adresu i lozinku i kad se treba javiti. Poručio mi je da će možda zakasnuti, jer mora otići po materijale za emisiju.

Otišla sam po predajnik i krenula na novu adresu. Izbegavala sam glavne ulice, put mi je bio duži, ali mi se tako činilo sigurnije, ne samo zbog neprijatelja, nego i zbog prijatelja i poznanika, koje isto nisam htela sretati mogli bi zapitkivati ili nagađati šta nosim u tašni. Našla sam kuću koju mi je opisao Milan. Najpre sam dobro osmotrila okolinu, zatim sam ušla i pozvonila na prvom spratu.

»Da li je gotov radni sto?« upitala sam čoveka koji mi je otvorio. »Još nije, sutra će biti.« To su bile dogovorene lozinke. Pozvao me da ga sledim. Opet na mračnom potkrovlju. Objasnio mi je da ćemo se na struju priključiti sa stepeništa i da je za to potrebno oko 30 m kabla. Tražio je da dodemo još za dana da bi mogli sve urediti i da budemo što tiši, kako nas ostali stanari ne bi čuli. Mišljenja je bio daje sigurnije pošto ima malu decu da ne svraćamo u njegov stan.

Zatim sam žurila na javku gde sam trebala da se nađem sa Dragom. Obećao je da će nabaviti dovoljno dugačak kabl za struju. Bila nam je potrebna još jedna tašna. Odnedavno smo sobom nosili i akumulator, u slučaju da isključe struju tokom emisije. Drago se odlučio da tašnu pozajmi od svog brata. Sećam se da je govorio: »Izgleda da se nikad neću rešiti ovih prokletih torbi. Kad si ti došla u našu grupu, ponadao sam se da ću se osloboditi ovih prenošenja. Sada mi je još i teže pošto pored antene moram nositi još i akumulator. Ako se ovako bude povećavao naš komplet mora ću nabaviti kolica za prevoženje. Pravo je čudo da nas Italijani za ova tri meseca kako kružimo sa ovim torbama nisu uočili.«

»Čudo ili sreća, možda i nesprenost Italijana. Misli šta hoćeš! Ja verujem da nas neće uhvatiti. Tačno je, da se oni usavršavaju u metodima traganja, ali je

tačno i to, da smo mi sve oprezniji. Poslednjih nedelja smo nešto više rizikovali, ali su racije i blokade, tako reći, bile neprekidne. Pored sreće trebalo je imati i posebno čulo za opasnost da bi izbegli sve zamke. Pošto je dosad išlo sve dobro, ne vidim zašto ne bi tako bilo i ubuduće.«

»Ništa nam drugo ne preostaje nego da se tešimo«, preko volje nije odgovorio Drago.

»Sada idem, da bi popodne stigao na vreme da sve priprelim. Potrebne su mi mačje oči da bi na tim potkrovljima mogao nešto uraditi. Ti bi mogla bolje da se obučeš da ne nazebeš, kao prošlog puta«, primetio je oprastajući se.

Kad sam po podne stigla, već sam zatekla stolara kako na ploči sa osiguračima priključuje kabl. U potkrovlju je bio Draga. Postepeno su mi se oči privikavale na mrak. »Vidi imamo čak i studio«, uzviknula sam kad sam primetila jedan veliki sanduk, napravljen od grubih dasaka.

Najpre smo na primernom odstojanju zakucali izolatore, zatim smo zategli antenu i ispod nje postavili predajnik. Mikrofon i svetiljku smo postavili u »studio«, zatim priključili struju. Podesili smo predajnik i izvršili probu. Ostalo nam je još vremena, pa smo posedali na grede i pričali.

Čim je stigao Milan pozvao me u »studio«. Rekao je daje za danas predviđen ijedan dijalog i da moramo da izvršimo probu. Bilo nam je tesno u sanduku, vrata se nisu mogla zatvoriti, morala sam ih rukom pridržavati. Milan koji je već imao dosta iskustva kao spiker ispravljao me je dok sam čitala tekst.

Lagano se približavalo vreme za emisiju. Baš kad smo hteli uključiti predajnik, neko je lagano zakucalo na vrata potkrovlja.

»Otvorite, ja sam« prepoznali smo po glasu Miloša. Ušao je sav zadihan i objašnjavao kako su se Italijani rasporedili po gradu, imaju čak 20 automobila sa goniometrima i mnogo kamiona sa vojskom. Sigurni su da će nas noćas uhvatiti.

»Šta da radimo?« Samo smo se međusobno pogledali i bilo nam je jasno da smo svi za to da se emisija održi.

»Bez obzira na sve raditi ćemo, samo ćemo malo skratiti emisiju«, zaključio je Milan. Obaveštajcu ispred kuće odredili smo mesto na suprotnoj strani ulice, tako da smo mogli dobro da ga vidimo. Miloš nam je poželeo mnogo sreće i otišao, hteo je da sluša našu emisiju.

Dijalog je otpao jer sam morala osmatrati obaveštajca na ulici. Bilo je dogovoreno, da će zelenim svetlom dati signal ako bi automobil kružio susednim ulicama, a crvenom ako bi se pojavio u neposrednoj okolini.

Samo što je Milan počeo sa predajom već sam ugledala zeleno svetlo. Začula sam zvuk motora i škripu kočnica. Obaveštajac je upalio crveno svetlo i odmah zatim se sklonio. Sad moram da obavestim Milana da prekine predaju, ali se nekako nisam mogla odlučiti. Ako ga prekinem usred emisije, slušaoci će pomisliti da su nas uhapsili, sa druge strane Italijani bi pomislili da se plašimo. Prosto nisam verovala da su nas opkolili, nadala sam se da će se kao i dosada, sve završiti dobro. Osmatrala sam u pravcu odakle sam čula zvuk motora. Ništa nisam videla, samo sam naslućivala da su tu negde blizu, možda odmah iza ugla. Minuti su sporo prolazili. Duboko sam odahnula kad je Milan izašao iz studija.

»Moramo požuriti, italijanski automobil se nalazi blizu, ovde iza ugla«, kazala sam mu. Žurno smo skrivali našu tehniku ispod greda. Prva sam napustila kuću. Pošto sam sve dobro osmotrila dala sam znak rukom daje put slobodan. I Drago i Milan izašli su iz kuće i svako se izgubio u svom pravcu.

U toku noći blokiranje deo grada iz kojeg smo emitirali i detaljno su pretražili sve stanove. Blokadu su postavili baš pored kuće u kojoj smo se nalazili, ali je ulaz ostao van blokade.

Ujutro sam se sastala sa Milanom da utvrdimo šta dalje treba raditi. Blokada još nije bila skinuta, ali je ulaz u kuću bio slobodan. Odlučili smo da prenesemo samo predajnik.

Uzela sam dve mreže, onakve kakve se koriste za pijacu, kupila malo luka i krompira i uputila se po predajnik. Domaćin me je odveo u podrum gde je ispod uglja sakrio tašne. Bio se uplašio, celu noć je slušao buku automobila, viku

vojnika i policajaca. Plašio se da će upasti u kuću i pronaći predajnik. Sa olakšanjem je odahnuo kad je video kako trpam predajnik u mreže i pokrивam ga lukom i krompirom.

Bez teškoća, prošla sam pored vojnika i policajaca. Na prelazu glavne ceste prošao je pored mene dobro poznati automobil, onaj koji je počeo traganje za našim predajnikom. Nestašno veselje me je obuzelo dok sam ga pogledom ispraćala niz ulicu. Radovala sam se i razmišljala o sledećoj emisiji kada ćemo opet prkositi poteri i pozivati narod na borbu.

Petoga, aprila 1942. naš predajnik »Kričač« radi poslednji put. Smestili smo se na potkrovlje zgrade koja se nalazi nasuprot zatVora i suda, gde su iza rešetaka čekali na stotine boraca i aktivista koji su proglašeni krivim samo zato što su voleli slobodu.

Bio je sunčani dan. Svetio se tu i tamo probijalo u potkrovlje, stvarajući čudne slike po prašnjavom podu i crnim dimnjacima. Tišinu je remetila igra i cijuk vrabaca u olucima. Dan se razlikovao od ostalih i po tome što smo emitirali popodne umesto uveče.

Kao da smo se dogovorili, sve troje, došli smo mnogo ranije. Tužno smo pripremali poslednju emisiju. Nije bilo šala, radili smo u tišini. Brižljivo smo pregledali antenu. Bilo nam je neophodno da nešto radimo da bi sakrili osećanja koja su nas obuzimala. Zaljubljeno smo posmatrali »Kričač«. Osećali smo da se opraštamo od njega sa kojim je bio povezan deo naše mladosti.⁰

Posle završene emisije prvi put nismo žurili da ga što pre spakujemo. Osećali smo da će nam nedostajati.

Napolju nas je zapahnulo proleće, ali nam nije rasteralo tugu. Čutke smo pružili ruke jedan drugom. To je bio stvarni rastanak. Milana su uskoro uhapsili i odveli u internaciju. Drago je otišao u partizane. Ja sam još dugo radila u radio-sektoru.

Vida Tom-Lasič

RAZVOJ VEZA U SLOVENIJI DO KAPITULACIJE ITALIJE

U rano proleće 1942. partizanske čete su sa novim poletom krenule u ofanzivu. Posebno dobre uspehe postigle su u okupacionoj zoni Italije, u takozvanoj Ljubljanskoj pokrajini, gde su do sredine maja uspele da oslobode zamalo celu Notranjsku i Dolenjsku. Posade Italijana zadržale su se samo u okolini Ljubljane i duž železničkih pruga, sve ostalo nalazilo se na slobodnoj teritoriji. Partizanske jedinice su u ta četiri meseca, brojčano i organizacijski ojačale: dok je 1941. u celoj Ljubljanskoj pokrajini bilo svega oko 240 boraca, njihov broj je u prvoj polovini naredne godine narastao na blizu 3.000, tako da su čete prerasle u bataljone, odrede i grupe odreda.

Takvo stanje na Notranjskoj i Dolenjskoj potrajalo je do sredine meseca jula, do početka neprijateljske ofanzive. Tada su Italijani sa 82.000 vojnika u roku od dva meseca, u takozvanim operacijama čišćenja, ponovo zaposeli slobodnu teritoriju.

1) Posle poslednje emisije predajnik je skriven u podrum Narodnog muzeja u Ljubljani. Decembra 1942. poslat je u GŠ Slovenije, koji se tada nalazio na Dolomitima. Predajnik je trebalo prepraviti i prilagoditi za održavanje radio-veze sa Vrhovnim štabom. Zbog neiskustva, pre svega neprikladnog izbora radne frekvence, radio-veza između navedenih štabova uspostavljena je tek sredinom 1943. Od tada do kraja rata radio veza sa preradenim »Kričačem« redovno je održavana. Posle oslobođenja doneli smo ga u Ljubljanu. Pozajmljen je za neku izložbu, posle koje ga više nismo videli.

Uprkos tome, u tom kratkom periodu, u razvoju naših jedinica možemo primetiti i veliki napredak na području veza. Pošto su Italijani bili primorani da pređu u ofanzivu, zadatak naših jedinica bio je da brane slobodnu teritoriju od neprijateljskih upada, zbog toga su se jedinice rasporedile tako da su branile sve značajne pravce koji su vodili na slobodnu teritoriju. Jedinice su se nalazile na međusobnim rastojanjima, sat do dva pešačenja, na više ili manje ustaljenim položajima. Svaka četa je imala jednog ili dva kurira, koji su održavali vezu sa štabom bataljona, najčešće jedanput dnevno, dok se između bataljona i štaba odreda veza održavala svaki drugi dan, a štab odreda sa štabom grupe odreda dva puta nedeljno. Takvo uputstvo za održavanje veze pominje se u Uputstvu štaba 3. operativne zone od 30. maja 1942. Komanda čete održavala je vezu sa susednim četama samo u slučaju potrebe, dok je neprekidno održavala vezu sa zasedama koje bi sama postavljala. Tada su kuriri, uglavnom, odlazili na zadatak danju, često su koristili bicikle, motorcikle i konje.

Pored kurirske veze, tada se prišlo organizovanju telefonskih veza. Na slobodnoj teritoriji korištene su postojeće poštanske telefonske linije, negde, kao na planini Krimu, izgradili su posebne linije, koje su se od postojećih račvale do mesta logorovanja pojedinih četa, tako da su neke čete imale i telefonsku vezu sa štabovima bataljona a ovi sa višim štabovima.

U tom periodu jedinicama su data konkretna uputstva na koji način treba organizovati vezu. U njima se sugerisalo da kuriri treba da se sastaju na javkama, da ne odlaze u logore kurira. Ako bi rastojanja među pojedinim kurirskim stanicama bila velika, preporučivala se organizacija štafetne (relejne) veze. Preporučivala se organizacija signalnih veza, tada nešto drugačija nego što smo je organizovali kasnije. Tada nije bilo signalnih pištolja, niti optičkih aparata, zbog toga se savetovalo korištenje vatri i crkvenih zvona, kao za vreme Turaka, razne druge zvučne naprave (trube, rogove, bubnjeve) i razne svetiljke. U nekim štabovima su razradili tačna uputstva na koji način se organizuje signalna veza sa zastavicama i sijalicama. Takvo je bilo uputstvo za signalizaciju 1. bataljona Notranjskog odreda, verovatno izdato u maju ili junu 1942. Zanimljivo je daje taj bataljon imao i oficira za vezu (Janez Japelj). Međutim, zbog italijanske letnje ofanzive od svega toga malo je bilo ostvareno.

U ostalim pokrajinama stanje se u odnosu na prethodnu godinu nije mnogo promenilo, zbog toga nije bilo promene ni u pogledu veza. Izgleda da su u tom pogledu najviše uradilo na Gorenjskoj, gde su imali organizovane redovne kurirske veze između četa sve do grupe odreda. Štab grupe odreda održao je vezu sa Glavnim štabom preko Dolomitskog odreda.

Tada je Glavni štab prešao iz Ljubljane, ne zbog žičnih prepreka koje su postavljene oko grada, nego iz potrebe da se sa slobodne teritorije neposrednije rukovodi jedinicama. Čim su se rukovodstva i organizacije našle unutar žicom ograđenog grada, izvana je formirano Povereništvo CK KP Slovenije, koje je u slučaju nužde samostalno donosilo odluke. Preko tog Povereništva je iz Ljubljane održavana veza sa svim slovenačkim pokrajinama, kao i sa Vrhovnim štabom. Slična povereništva van obruča imali su i druga rukovodstva. No, i pored prepreka, još uvek se odlazilo na referisanje u Ljubljani iz rukovodstava svih pokrajina sem iz Štajerske. U maju mesecu Glavni štab je prešao u Suhu krajinu, ubrzo nakon toga na Kočevski Rog. Na Rog su prešli i Centralni komitet i Izvršni odbor OF.

Italijanska ofanziva, koja je počela 16. jula 1942. na teritoriju planine Krim, sledećeg meseca zahvatila je Kočevski Rog. Glavni štab i predstavnici drugih rukovodstava su se po grupama probijali sa Roga prema Dolenjskoj, zbog toga u to vreme nije bilo čvršće veze sa jedinicama. Slično je bilo sa svim jedinicama koje su bile zahvaćene ofanzivom, pošto su se samostalno pokušale probijati u određena područja. Prilike i veze su se više manje normalizovale tek u septembru.

U međuvremenu rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta postepeno se prikupilo u Podlipoglavu blizu Ljubljane. Brzo se došlo do zaključka da je

zbog blizine belogardističkih uporišta lokacija nepovoljna, zbog toga je izvršen premeštaj na Dolomite, koji ofanzivom nisu bili ni zahvaćeni, bez obzira što je prostor bio zbijen između Ljubljane, italijansko-nemačke demarkacione linije, koja je, takođe, bila napravljena od žičanih prepreka minirana i dobro čuvana, i pruge Postojna- Ljubljana. Dolomitskom odredu pošlo je za rukom da stvori malu slobodnu teritoriju. U takvim uslovima Dolomiti su bili idealna lokacija za Glavni štab baš zbog toga što su se nalazila u neposrednoj blizini Ljubljane, gde se prilike, uprkos gubicima koje je pretrpeo narodnooslobodilački pokret u gradu, nisu pogoršale, a naročito je pogodovalo to što su se nalazili u neposrednoj blizini Gorenjske, sa kojom je Dolomitski odred održavao dobre veze.

Posle italijanske ofanzive ukazala se potreba za izmenom taktike partizanskih jedinica: umesto malih rascepkanih partizanskih četa, koje su pokušavale svaka za sebe da brane svoju teritoriju, trebalo je spajanjem stvoriti jake udarne jedinice, koje ne bi bile vezane za određenu teritoriju i koje bi mogle manevrisati na celokupnoj teritoriji Dolenjske i Notranjske. Tako su nastale prve četiri slovenačke brigade (T. Tomšič, L. Šerčer, Gubec, I. Cankar). Odredi nisu bili rasformirani, ali su sada bili brojčano slabiji. Nova organizacija i tehnika tražile su i odgovarajuće veze. Brigade su tada mogle računati jedino na kurirsku vezu. Zbog toga se kod štabova brigada i štabnih bataljona nalazio potreban broj kurira; ukoliko ih ne bi bilo dovoljno, koristili bi i borce iz jedinica. Time je pitanje veza unutar brigada bilo rešeno, ali je ostalo otvoreno pitanje veze sa Glavnim štabom, koji se često nalazio udaljen na više dana pešačenja (Bela krajina - Dolomiti) i to preko terena, koji je okupator, a još više domaći izdajnici, neprekidno kontrolisao. Takve prilike zahtevale su izgradnju novog sistema veze.

U jesen 1942. počelo je stvaranje mreže kurirskih relejnih veza, koja se u toku jeseni, zime i tokom narednog proleća razvila na teritoriji Notranjske i Dolenjske, zatim i u Slovenačkom primorju Gorenjskoj, Štajerskoj i Koruškoj. Mreža je bila podeljena na pet relejnih sektora (Dolenjsko-Notranjski, Gorenjski, Primorski, Štajerski i Koruški), imala je 19 linija sa 145 kurirskih stanica i 1.800 kurira.

Stanice su bile jedna od druge udaljene jednu noć pešačenja. »Vozni red« kurira napravljen je tako da se pošta prenosila iz ruke u ruku, u vidu štafete. Gde god bi stigla brigada, uspostavila bi vezu sa najbližom kurirskom stanicom, koja se brinula da pošta u najkraće mogućem roku dođe u ruke onom kome je upućena. Sa kurirskom stanicom redovno su održavale veze i sve druge jedinice, ustanove i organi koji bi se nalazili na njenoj teritoriji.

Novi sistem kurirskih relejnih veza imao je tu prednost što su kuriri, uglavnom, birani sa terena po kome su se kretali, pa su dobro poznavali prilike i sam teren. Zbog toga su uspešno izvršavali zadatke i u najkomplikovanijim situacijama, a žrtava je bilo srazmerno malo, mnogo manje nego da su se kroz sve te opasnosti morale probijati patrole operativnih jedinica.

Novostvorenom mrežom nije rukovodio Glavni štab, nego Centralna tehnika CK KP Slovenije. To je razumljivo, jer tada nije ni bilo mnogo vojničke pošte, ali je zato bilo mnogo više štampanog i propagandnog materijala, koji je trebalo preneti i rasturiti po celoj Sloveniji.

Bilo je područja na kome nije bilo partizanskih jedinica, gde se zbog teških uslova nisu mogle održati (istočna Štajerska i Koruška), ali su se tamo nalazili politički radnici, koji su pripremali teren za povoljnije uslove razvoja narodnooslobodilačkog pokreta i oružane borbe.

Do kapitulacije Italije, 8. septembra 1943, u pogledu kurirskih veza nisu se desile neke veće promene u operativnim jedinicama. U proleće 1942. u Glavnom štabu stvarali su se veliki planovi u pogledu radio-veza. Postoji jedan referat iz tog perioda, (IZDG.F-I/IV), u kome se pominje pet radio-stanica a opisane su i njihove tehničke karakteristike. Referat je potpisao Prsič, koji je kasnije bio rukovodilac radio-radionica GŠ. Na osnovu tih planova trebalo je da tehničari izrade tri radio-stanice za potrebe Glavnog štaba i po jednu za svaki štab grupe odreda. Predviđale su se radio-stanice slabije snage čak i za bataljone i neke čete.

Plan je bio obiman, do tada samo delimično ostvaren: u Ljubljani je već bilo izrađeno devet stanica, od kojih je pet odgovaralo, po tehničkim osobinama, za bataljone. Počeli su sa pripremom nove serije radio-stanica za potrebe bataljona i odreda.

Sigurno da bi se na tom planu učinilo mnogo više da nije došlo do italijanske ofanzive. Neposredno pred početak ofanzive iz Ljubljane je na planinu Krim poslan veći broj radio-stanica ali od svega toga, kako je već opisano, spaseno je veoma malo. Uprkos svemu grupi radio-tehničara pri Glavnom štabu pošlo je za rukom da sastave jednu radio-stanicu, kojom je sredinom jula 1942, na veliku radost svih prisutnih, uspostavljena radio-veza sa Moskvom. Nakon toga pokušali su uspostaviti radio-vezu sa radio-stanicom »Krava« iz Tomačeva blizu Ljubljane, ali uzalud. Na taj način Glavni štab je uspostavio direktnu vezu sa Kominternom, a preko nje sa Vrhovnim štabom NOV i POJ sve do 15. augusta, kad je neprijateljska ofanziva zahvatila Kočevski Rog. Radisti, kao i svi ostali koji su se tada našli u okruženju, uspeali su spasti samo svoje gole živote, stanica je ostala negde u šumama Roga.

U novembru 1942. ekipa oko radija se ponovo okupila u Dolomitima, gde je prenesena i radio-stanica »Krava«. Pošto nije bila za upotrebu, počeli su graditi novi predajnik, u koji su ugradili neke delove »Krave«. Posle nekoliko nedelja radio-stanica je bila izgrađena i 19. februara 1943. ponovo je uspostavljena radio-veza sa Moskvom. Jedva mesec dana kasnije Italijani i belogardisti su ponovo krenuli u ofanzivu i na slobodnu teritoriju Dolomita. Pritisak neprijatelja je bio toliko jak da se Dolomitski odred, a sa njime i celokupno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta sa svojim ljudima, morao povući preko pruge Ljubljana - Postojna. Na taj način Glavni štab, Centralni komitet i Izvršni odbor OF ponovo su se zatekli na Rogu, gde su ostali do kraja rata.

Grupa oko radija je sa radio-stanicom, prerađenom od stanice »Kričača«, koju su u međuvremenu poslali iz Ljubljane, otišla na Dolenjsku, odakle je trebalo održavati radio-vezu sa Glavnim štabom u Dolomitima. Kade su im se posle nekih četrnaest dana priključili i ostali članovi ekipe, uspeali su i ovom radio-stanicom da uspostave vezu sa Moskvom, a nešto kasnije, oko 15. jula 1943. uspostavljena je i direktna veza sa Glavnim štabom Hrvatske i Vrhovnim štabom.

Tada su posedovali i dve italijanske radio-stanice, koje su zaplenjene u borbama na Jelenovom Žlebu. Pošto su bile jako teške, a imale su mali domet, praktično su bile neupotrebljive. Kratko rečeno, mada plan Glavnog štaba, na osnovu koga je svaka jedinica trebalo da ima svoju radio-stanicu, nije bio ostvaren, ipak su radio-tehničari postigli veliki uspeh, jer su omogućili uspostavljanje radio-veze sa Moskvom, a što je još značajnije, sa Vrhovnim štabom. Uobičajene kurirske veze između Glavnog štaba i Vrhovnog štaba su, u stvari, bile neredovne i suviše spore.

Prevedeno iz knjige »Kliče Glavni štab«

KURIRSKRE RELEJNE (TV) VEZE U SLOVENIJI*

Posle italijanske ofanzive u leto 1942. prilike na teritoriji Dolenjske i Notrenjske suštinski su se promenile. Italijani su po celoj Ljubljanskoj pokrajini ponovo uspostavili gustu mrežu svojih uporišta, odakle su kontrolisali sve značajnije komunikacije i prelaze. Nastojali su da propagandom uvere stanovništvo da su uništili partizane. Tako su uspeali da privuku na svoju stranu jedan deo doma-

* Članak je u skraćenom obliku uzet iz knjige »Kliče Glavni štab« koju je priredio Odbor kurira i vezista NOV Slovenije. Izdavač Udruženo PTT preduzeće Ljubljana.

ćih izdajnika, koji su počeli dizati glavu i čak ponegde formirati oružane grupe - Belu gardu - koja se nalazila pod italijanskom komandom. Belogardisti su mnogo bolje poznavali teren nego Italijani, pa su zbog toga predstavljali veću opasnost za pokret. Bela garda je posebno bila opasna za kurire, aktiviste i manje patrole. Belogardisti su po selima organizovali sopstvenu obaveštajnu mrežu i počeli sa prikupljanjem podataka o partizanima.

Neprijateljska ofanziva, u stvari nije razbila partizanske jedinice na području Dolenjske i Notranjske ali ih je dosta proredila. Došlo je i do promene partizanske taktike. U drugoj polovini 1942. formirane su četiri velike manevarske jedinice, brigade, koje su, u skladu sa dobijenim zadacima, manevrisale po celoj teritoriji Dolenjske i Notranjske. I ostale jedinice i teritorijalni odredi često su menjali teren.

U drugim delovima Slovenije je i ranije postojalo takvo stanje kakvo je ovde nastalo tek posle ofanzive. Posledice takvog stanja, više od ostalih, osetili su kuriri, jer su zbog slabijeg poznavanja terena i novonastalih prilika češće upadali u zasede i postajali žrtve izdajnika ili bi danima tražili jedinicu u koju su bili upućeni, a jedinica bi u međuvremenu promenila lokaciju. Sve to nije bio jedini razlog za promenu sistema veza.

Neprijateljskoj propagandi, koja je nastojala da odvрати stanovništvo od narodnooslobodilačkog pokreta, trebalo je onemogućiti delovanje preko domaćih izdajnika. Štampana reč je tada za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta imala isti značaj kao i oružana borba. Koliki značaj je štampanoj reči pridavalo naše rukovodstvo možemo oceniti po tome što je tokom NOB na području Slovenije radilo oko 30 štamparija i 145 štamparskih tehnika. U njima je štampano više miliona izvoda partizanske literature, koju je trebalo razneti po celoj Sloveniji. Povremenim kurirskim vezama se taj zadatak nije mogao izvesti. Znači da je trebalo stvoriti dobar sistem veza.

KURIRSKKE STANICE I KURIRI

O novom sistemu kurirskih veza rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta počelo je razmišljati još pre početka italijanske letnje ofanzive 1942. Baš zbog te ofanzive realizacija zamisli počela je tek u jesen iste godine, kada su na teritoriji Dolenjske i Notranjske prve kurirske stanice. Ove kurirske stanice su postojale, sa manjim promenama, sve do kraja rata. Kasnije, od 1943. do oslobođenja, kurirske stanice i novi sistem kurirskih veza su neprekidno dopunjavane i stvarane u svim drugim delovima Slovenije.

Kakav je bio novi sistem kurirskih veza?

Radilo se o kurirskim stanicama, koje su po pravilu bile jedna od druge udaljene jednu noć pešačenja. Broj kurira na stanici zavisio je od saobraćaja koji je trebalo obaviti, odnosno od broja veza koje je trebalo da stanica održava sa drugim stanicama ili jedinicama, organima i ustanovama tog područja. Prosečno se na svakoj stanici nalazilo 6-10 kurira, koji su dobro poznavali teren i prilike na njemu. Obično su na stanicama bili ljudi rodnom sa terena na kojem se stanica nalazila. Bivali su se pouzdani ljudi (skoro su svi bili članovi Partije ili SKOJ-a) izdržljivi i hrabri. Kurirske stanice (logori) bili su dobro sakriveni u šumama, da ih neprijatelj ne bi mogao otkriti jer je njihova posada bila suviše mala, da bi pored svojih kurirskih zadataka mogla organizovati posebna stražarska mesta, osmatračke tačke i izviđačke patrole). Često su imali izgrađena podzemna skloništa koja su tako dobro zamaskirali da ih neprijatelj ne bi mogao otkriti ni iz neposredne blizine.

Da bi se prikrila prava namena stanica, zvali su ih »terenske vode« (TV). Svaka stanica nosila je svoj broj. Prva kurirska stanica koja je formirana septembra 1942. u kanjonu rečice Iške u blizini Iga, nosila je naziv TV-1; stanice koje su kasnije formirane TV-2, TV-2a, TV-3 itd. Dobile su nešto drugačiji naziv od stanica u drugim krajevima, kratica TV davana je samo stanicama na terenu takozvane

Ljubljanske pokrajine, dok su za Primorsku nosile oznaku »P«, Korušku »K«, Gorenjsku »G«, a Štajersku sa »S«, naravno sa odgovarajućim rednim brojem.

Kuriri su imali svoj »vozni red« radi što kraćeg zadržavanja pošte u pojedinih stanicama i da bi što pre došla u ruke onom na koga je adresirana. Stvoren je nekakav štafetni sistem, koji se prekidao samo tamo gde se, zbog neprijateljskih uporišta i patrola, nije moglo nastavljati prenošenje u toku dana. Pošta se nije nosila direktno na neposredne susedne kurirske stanice, nego su se kuriri sretali i menjali poštu na takozvanim javkama, koje su obično određivane negde na sredini puta između dve stanice. Bilo je slučajeva da se kuriri nisu ni sretali nego su poštu ostavljali na dogovorenom skrivenom mestu. Odnosnje pošte direktno na susednu kurirsku stanicu bilo je samo u izuzetnim prilikama.

Pošta je mogla biti obična ili ekspresna. Obična bi išla redovnim kurirskim vezama, dok bi na pismima sa hitnim porukama stavljali oznaku »EX« (kasnije »RR«), koje bi do susednih stanica nosili vanredni kuriri koji nisu čekali na vezu po planu. Pošta sa hitnim oznakama imala je prednost pred ostalom poštom.

Mada su svako pismo ili paket bili posebno obeleženi i kuriri su primopredaju morali potvrđivati svojim potpisom. Tako se nije moglo desiti da se pošta izgubi, odnosno moglo se znati gde i kako je došlo do gubitka neke pošiljke. Kuririma je bilo strogo zabranjeno, pod pretnjom smrtne kazne, otvaranje ili prisvajanje pisma.

Kuriri nisu bili samo poštonoše, oni su bili i pratioci funkcionera, kojima je bilo dozvoljeno da putuju po kurirskim linijama. Putovanje po kurirskim vezama dozvoljavalo se izuzetno jer bi u protivnom na osnovu tragova neprijatelj mogao vrlo brzo da sazna puteve prenosa partizanske pošte. Rukovodioci koji su putovali tim linijama morali su se prethodno u komandi relejnih stanica Slovenije snabdeti posebnom dozvolom. Svoje »goste« kuriri nisu vodili na same stanice, nego su ih ostavljali u za takve prilike posebno pripremljen prostor (zemunicu ili šator), gde su »gosti« ostajali preko dana čekajući na vezu sa susednom stanicom.

Kuriri su bili i dobri obaveštajci. Priroda njihovog posla je iziskivala da imaju tačne podatke o stanju u neprijateljskim uporištima, o njegovom sistemu kontrole teritorije (zasede, patrole, ko su neprijateljski saradnici itd.). Zbog toga su stalno bili u vezi sa stanovništvom a imali su svoje obaveštajce i u neprijateljskim uporištima. Obaveštajne podatke nisu prikupljali samo radi sopstvene bezbednosti, nego su ih prenosili i kuririma na susednim stanicama, jedinicama, ustanovama i aktivistima na svom terenu. Pored toga podatke su redovno dostavljali i pretpostavljenom rukovodstvu.

Od velikog značaja bio je i politički rad kurira među stanovništvom. Posebno na terenu gde se partizanske jedinice nisu mogle zadržati. U mnogim slučajevima kuriri su bili jedini politički radnici na svojoj teritoriji. Zbog toga su se trudili da uspostave što čvršću vezu sa stanovništvom. Prenosili su radio-vesti i ostale propagandne materijale, objašnjavali ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta i raskrinkavali neprijateljsku propagandu. Kod svega toga nisu zaboravili na svoje sopstveno stručno i političko uzdizanje. Slobodno vreme, koga skoro i nisu imali, koristili su za vojničko osposobljavanje, za politički rad i partijske sastanke. Za sve te zadatke pre svega bio je odgovoran komandir kurirske stanice.

Mada nije bio njihov zadatak, kuriri bi izvodili i vojne akcije: od napada na neprijateljske patrole do upada u neprijateljska uporišta i razoružavanja pojedinih vojnika do različitih sitnih ali brojnih sabotažnih akcija koje se ne mogu sve ni nabrojati. Kurira je ipak bilo malo i bili su skromno naoružani: zbog toga je njihovo glavno oružje bilo iznenađenje, lukavstvo i drskost.

Razvoj terenskih kurirskih relejnih veza

Prve kurirske stanice na teritoriji Dolenjske i Notranjske uspostavljene su septembra i oktobra 1942. Do kraja godine već ih je bilo 20 sa oko 140 kurira. Njihov broj se stalno povećavao tako daje mreža kurirskih linija prekrila celu

Sloveniju. Na kraju rata u mreži se nalazilo 145 stanica sa oko 1800 kurira. Treba pomenuti i druge brojke koje pokazuju koliko je težak i opasan bio rad na kurirskim vezama: od formiranja kurirskih stanica do kraja rata palo je više od 400 kurira, mnogo više bilo je ranjenih, dok je oko 70 neprijatelj zarobio (od njih je većina streljana ili su poslata u koncentracione logore).

Kurirske stanice su najpre potpadale pod Centralnu tehniku CK KP Slovenije, što znači da nisu bile u sastavu tadašnjeg Glavnog rukovodstva slovenačkih partizanskih četa, nego su spadale pod Centralni komitet, jer tada nije bilo nikakve centralne organizacije za kurirske veze.

Posle kapitulacije Italije, prilike u Sloveniji, posebno na teritoriji Dolenjske, Notranjske i Primorske, su se bitno izmenile. Te pokrajine su, osim većih mesta, bile slobodne, partizanske jedinice su se povećale za nekoliko puta. Novoj situaciji prilagodili su se i kuriri. Obim posla je narastao, tako da su stanice jedva uspevale sve preneti iako je na stanicama bilo po više od 10 kurira. Na mnogim mestima pošiljke su mogli prevoziti biciklima, motorciklima, kolima.

Ofanziva Nemaca u oktobru 1943. proterala je kurire ponovo iz sela u šumu, ali njihove aktivnosti nije mogla sprečiti, jer su već posle nekoliko dana ponovo počeli koristiti skrivene staze i javke.

U tim burnim danima nastale su i neke organizacijske promene. Još mesec dana pre kapitulacije Italije, pri Glavnom štabu formiranje posebni Kurirski odsek, koji je od Centralne tehnike preuzeo odgovornost za terenske kurirske veze u Sloveniji, dok su u pojedinim pokrajinama bile pod komandom odgovarajućih štabova operativnih zona.

Tako je bilo sve do početka novembra 1943. kada su veze ponovo potpale pod Centralnu tehniku odnosno pod Centralni komitet. Ubrzo nakon toga formirano je posebno rukovodstvo relejnih stanica («Komanda relejnih stanica Slovenije») koja je i preuzela na sebe odgovornost za organizaciju i dejstvo mreže kurirskih veza kao i za vojno i političko vaspitanje boraca na stanicama. Tada je na teritoriji Slovenije dejstvovalo stotinak kurirskih stanica sa oko 800 kurira. To je već bila tako velika organizacija sa kojom se nije moglo rukovoditi iz jednog centra, zbog toga su je podelili na tri sektora: Dolenjsko-notranjski, Primorsko-gorenjski i Štajersko-koruški. Svaki sektor imao je svoj štab sa komandantom i komesarom, osim Dolenjsko-notranjskog, koji je potpadao direktno pod komandu relejnih stanica Slovenije. Sektori su bili podeljeni na linije sa odgovarajućim brojem stanica koje su održavale veze u tom pravcu.

Takva organizacija doprinela je efikasnijem delovanju kurirske mreže, apre svega bržem poštanskom saobraćaju. Tako je pošiljka iz Centralnog komiteta, koji se od proleća 1943. nalazio na Kočevskom Rogu, u Pokrajinski komitet za Primorsku, koji se nalazio na teritoriji Trnovskog gozda, stigla već posle tri dana, u Pokrajinski komitet za Gorenjsku, iznad Poljanske doline, za tri i po dana, a u Korušku posle četiri dana.

Do novih organizacijskih promena ponovo je došlo u proleće 1944. kada su kurirske veze zajedno sa komandom relejnih stanica Slovenije disciplinski i vojnički potčinjene rukovodstvu »Vojske državne varnosti« (VDV), kasnijoj 2. diviziji Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) a organizacijski nadalje pod Centralni komitet KP Slovenije. Tada je došlo do povećanja broja sektora. Umesto tri nastalo je pet i to: - Dolenjsko-notranjski sektor sa 4 linije i 26 kurirskih stanica; - Štajerski sektor sa 5 linija i 38 stanica; - Primorski sektor sa 4 linije i 24 stanice; - Gorenjski sektor sa 4 linije i 36 stanice; - Koruški sektor sa 2 linije i 16 stanica.

Rukovođenje terenskim kurirskim relejnim stanicama.

Prvi neposredni organizator kurirskih relejnih stanica bio je Lojze Roje, koji je od samog početka rata do oslobođenja, po naređenju Centralnog komiteta uskladiavao delovanje kurirske mreže sa radom partizanskih štamarija i ciklostilnih tehnika. On je glavni instruktor za kurirsku službu.

Od kolikog je značaja bila ta veza između partizanskih štamparija i kurira, govore i podaci o radu naših štamparija i ciklostilnih tehnika. Samo u štamparijama Ljubljane, kojih je bilo osam, štampano je 76.000 izvoda raznih časopisa, 27.000 brošura, 1,775.000 letaka i 52.000 raznih štampanih stvari, dok su četiri štamparije na teritoriji Primorske, štampale deset časopisa u ukupnoj nakladi 1.600.000 primeraka, pored toga 64.000 brošura i 800.000 letaka i raznih štampanih materijala. Bar toliko ili možda i više štampano je u osam dolenjskih, šest gorenjskih i četiri štajerske štamparije. Štampanog materijala bilo je na tone. Sav taj materijal su kuriri morali preneti pored neprijateljskih uporišta i zaseda, po kiši, mraku, snegu i do poslednjeg slovenačkog sela.

Jedan od prvih saradnika u organizaciji kurirske službe bio je i Tone Bregar, koji je kasnije postao rukovodilac Centralne partizanske štamparije »Urška« na teritoriji Dolenjske. Glavni organizator kurirskih veza 1942. na terenu Dolenjske i Notranjske bio je Marjan Dermastja-Urban Velikonja.

Kad je decembra meseca 1943. bilo formirano rukovodstvo relejnih kurirskih stanica Slovenije, odlukom Centralnog komiteta KPSza rukovodioca je određen Jože Zukovec-Vladimir, rodom iz Dobrniča a za njegovog zamenika Vladimir Mohar-Cene, rodom iz Brezovice kod Ljubljane. Zadatak komandanta je pre svega bio da povezuje kurirske veze sa radom partizanskih štamparija, organima vlasti, sa ustanovama i jedinicama, dok je njegov zamenik najčešće bio na terenu u obilasku stanica. Istom odlukom za komesara postavljen je Ludvik Kukavica-Papež rodom iz Gorneg Kašlja blizu Ljubljane. Njegov je zadatak bio političko vaspitanje na kurirskim stanicama. Član užeg štaba bio je i Alek Vinkler-Aleks.

U sastavu rukovodstva relejnih stanica Slovenije nalazili su se i obaveštajni centar i agitacijsko propagandna komisija. Prvi je vodio Zdenko Roter, a komisiju neposredno komesar uz pomoć dva člana Damjana Kozaka i Maksa Burgerja. Komisija je izdavala posebno glasilo »Kurir«, organizovala takmičenje među kuririma i rasturala politički materijal. Rukovodstvo relejnih stanica Slovenije, u početku se nalazilo uz centralnu kurirsku stanicu TV-15 na Poljanama pored Dolenjskih Toplica, a u proleće 1944. se zajedno sa TV-15 preselilo na Občice, u neposrednu blizinu Glavnog štaba, i ostalih najviših vojno-političkih organa. Sa svim tim organima je rukovodstvo relejnih stanica imalo telefonsku vezu, sa rukovodstvom VDV (kasnije 2. divizijom KNOJ-a) u Černomelju. Pored telefonske imalo je i radio-vezu. Rukovodstvo relejnih stanica je ostalo na Občicama sve do februara 1945, kada se premestilo u Semič u zgradu železničke stanice.

KURIRSKÉ VEZE PREKO SKOJEVSKIH AKTIVA

Početakom 1941. godine, mi smo bili organizovani u skojevskim organizacijama u Crnoj Travi. To je bio skojevski aktiv. Aktiv je vodio Rade Stojanović. Mi smo jedno vreme bili kuriri, obaveštajci, pozadinski radnici, organizatori i skupljači dobrovoljnih priloga.

Međutim, pored te naše skojevske grupe bilo je puno i drugih omladinaca i omladinki, dečaka, devojčica i đaka koji su nam pomagali, jer su zajedno sa nama saradivali i išli na izvršenje pojedinih zadataka.

Naša skojevska organizacija aktivno je radila dok su bugarski fašisti bili na teritoriji Crne Trave. Ona je nesebično pomagala našim partizanskim jedinicama, koje su se kretale po crnotravskom terenu.

Sećam se kada je bugarska kaznena ekspedicija pošla u poteru za partizanima, u Sinadinovu vodenicu (Sinadin je narodni heroj, koji je poginuo u ratu),

s namerom da ih opkoli i uništi. Neprijatelj je krenuo iz Crne Trave u poteru za njima. Skojevska organizacija je dobila zadatak da obavesti partizane o ovoj poteri, koja je dolazila iz pravca Mlačišta. Tako smo i učinili, partizani su pravovremeno izmakli, a Bugari su udarili u prazno.

U kući smo imali radio-aparat i tehniku (u Stepanovcima) gde su se štampali leci i drugi propagandni materijali. Drugovi su preko radija slušali vesti i odmah ih štampali. Po štampanju ovih vesti, naša skojevska organizacija odmah je raznosila, takoreći još ne osušene štampane materijale.

Sekretar SKOJ-a, Nada Stojanović, nikada me nije pitala mogu li da ja idem na zadatak. Jednostavno Nada bi došla i samo rekla:

- Ti ćeš, Kato, da ideš u Sinadinovu vodenicu i da obavestiš drugove da Bugari dolaze.

Verki Kuzmanović-Tenić, jednostavno bi naredila da ide na drugu stranu. Na zadatke smo išle bez pogovora, ne razmišljajući da li možemo ili ne. Dakle, kroz teške zadatke, skojevska organizacija nas je na neki način i proveravala.

Međutim, naša skojevska grupa bila je provaljena. Uхваćene su dve drugarice. Tako su Bugari došli do podataka o čitavoj grupi. Na svu sreću, naša kurirska veza radila je odlično. Cela grupa je pravovremeno obaveštenao hapšenju ovih drugarica, tako da je uspela da se na vreme skloni.

Mene je tada obaveštavala Zagorka Madžarka. Bila je tada teško ranjena i uspela je da kaže:

- Kato, beži, Bugari...

Bugari su već bili u selu, tako da su iz te naše grupe uhvaćene samo dve drugarice, koje su kasnije streljane.

Ovom provalom naša grupa je morala da ode u partizane, a ja sam otišla u

2. južnomoravski partizanski odred, gde sam bila kratko vreme. Međutim, odlukom Okružnog komiteta za Vranje, vraćena sam za člana Sreskog komiteta Vranje.

Tada sam dobijala zadatke na sastanku Sreskog komiteta partije za Vranje, da održavam vezu i sa jedinicama koje su se nalazile na našem terenu.

Na vranjskom terenu imali smo dobre omladince, na koje smo se mogli u potpunosti osloniti. Oni su, za vreme teških situacija, kada smo bili prinudeni da se sklanjamo iz naseljenih mesta, u šume, dolazili i pronalazili nas, obaveštavali, nosili pisma, itd.

Sećam se, dok sam još bila u jedinici, Duško Deverkić-Žika, bi me doveo do karakterističnog objekta, na primer, do nekog kamena ili grma i pitao me:

- Možeš li da upamtiš ovo mesto?

- Zašto me to pitaš? - Nisam onda shvatila to njegovo pitanje.

Kasnije, kao politički radnici na terenu, mi smo tu ostavljali poštu, koju smo prenosili. Obično je to bilo u nekom grmu, ispod kamena ili na nekom skrovitom mestu. Pošta nije išla neposredno iz ruke u ruku.

Tako je mene Žika na vreme upoznao sa »poštanskim sandučićima« gde ćemo ubacivati i uzimati pisanu poštu. Ovaj način održavanja veze na ovom terenu bio je vrlo uhodan.

Posle krivopejske bitke, prebačena sam na dužnost sekretara Sreskog komiteta Partije za Vlasotince. Tada smo štampariju, koja se nalazila u Stepanovcima, prebacili u selo Todorovci. Ja sam, kao sekretar komiteta, bila zadužena za održavanje veze sa ovom štamparijom, zatim za vesti i tehniku. Sećam se da su Bugari bili još u Crnoj Travi i Brodu (gde je bila velika ciglana) kada sam, kao sekretar komiteta, u ciglani, oformila aktiv od sedam omladinaca i omladinki, koji su raznosili vesti i razni drugi propagandni materijal na određena mesta. Svakog omladinca ili omladinku sam posebno dovela na određeno mesto i pokazala gde će ostavljati materijal i to u određeno vreme. U Crnoj Travi sam takođe imala sedam kurira, za onaj gornji planinski deo. I njima su pokazana mesta gde će se nalaziti pošta i materijali, ali su oni po poštu dolazili u drugo vreme, tako da se međusobno nisu videli.

Tako smo rasturali letke i propagandni materijal, kao i list »Proleter«.

Vrlo je interesantno bilo na onom terenu, gde nije bilo slobodne teritorije. To je gornji deo Vlasine i Vlasinskog jezera. Tu smo povremeno išli, dok još nije bilo slobodne teritorije u okviru Crne Trave. Deo tih sela bio je privržen narodnooslobodilačkom pokretu, prihvatao nas i pružao punu podršku.

Na tom terenu bile su dobro organizovane omladinke i omladinci. Mislim da nije bilo žena ni omladinki, koje nisu bile spremne da u svakom momentu, danju ili noću, ostave decu i malo sirotinjskog imanja koje su obrađivale, da nose i skupljaju hranu, municiju, odeću i obuću za borce.

U to vreme smo zaplenili od Bugara veliku količinu vune. Vunu smo razdelili ženama i devojkama u Crnoj Travi i one su sve to tokom nekoliko noći prele, plele razne vunene odevne predmete i odnosile partizanima.

Žene ovog kraja bile su ravnopravni borci onima koji su se borili s puškom u ruci protiv neprijatelja, jer su bile izvor obaveštajnog rada i dobijanja drugih dragocenih obaveštenja.

U ovome ne bi izdvojila ni lužnički kraj. Naime, kad sam otišla tamo, videla sam da su skoro svi muškarci otišli u partizane, a kod kuća su ostale same žerte i deca i oni su nam bili veza i obaveštajci, koji su sa nama organizovano radili. Oni nisu radili samo na obaveštavanju i uspostavljanju veze, već su skupljali i hranu za naše jedinice.

Moj kurir je bio Rade. On je imao 12-13 godina, a po rastu sasvim mali. Svoju mladost i nestalnost, Rade je nadoknađivao smelošću i odvažnošću. Bio je pomalo i samovoljan.

Rade je voleo svoj šmajser. Naročito je voleo da pripuca kada to nije bilo neophodno. On je održavao vezu između Crne Trave i Pirota, gde je bilo sedište Okružnog komiteta Partije. Održavao je i vezu sa Vranjem, gde je bio Okružni komitet za teritoriju Vranja. Međutim, mi smo sa ovog terena bili vezani za Okružni komitet u Pirotu, čiji je sekretar bio Aca Mitrović. Rade je održavao vezu sa Sreskim i Okružnim komitetom, nosio je razni materijal i obaveštenja koja smo slali organima narodne vlasti za sastanke i konferencije.

Radmila, Nada, Vera i njihova majka Cana Stojanović, u ovom kraju, bile su prve partizanke i sve četiri su poginule. One su prve skojevke koje su išle po selima i povezivale se. Prve su došle meni i organizovale me, a Nada je bila i sekretar aktiva SKOJ-a. Nadu su Bugari uhvatili na zadatku u Dobrom Polju. Naime, otišla je da održi konferenciju sa ženama Dobrog Polja i Bugari su je tu uhvatili, doterali u Babušnicu i strahovito je mučili, a zatim streljali. Radmila je u borbi kod Korbula poginula i tamo je sahranjena. Veru su takođe Bugari uhvatili, oterali je i streljali.

Kata Filipović

VEZE IZMEĐU JASTREBAČKOG PARTIZANSKOG ODREDA I OK KPJ ZA NIŠ

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju uputio me je 1942. godine na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za Niš.

Kad smo pristupili formiranju Jastrebačkog partizanskog odreda, Partija je zauzela stav da u Odred pozovemo dobrovoljce, i to najpre omladince-skojevce, a potom da razmotrimo mogućnost da oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske pristupe NOP-u.

U Odred nisu odmah krenuli svi članovi KPJ i SKOJ-a, jer je određen broj komunista i skojevaca ostao da radi na omasovljavanju NOP-a. Istovremeno su skupljali lekove i drugi sanitetski materijal, odeću, obuću, oružje i municiju i sve

drugo što je bilo potrebno Odredu. Sem toga, ilegalci su bili obavezni da vrše razne diverzije, kao, na primer, spaljivanje neprijateljeve štampe, napad na neprijateljska skladišta municije i goriva i slično. Pri tom je bilo obavezno pravilo: ukoliko se neko od komunista ili skojevaca svojim radom kompromituje - odlazio bi u Odred.

Veze između Okružnog komiteta KPJ za Niš i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju organizovao je Okružni komitet svojom kurirskom mrežom, a veze između odreda i Okružnog komiteta organizovao je i uspostavljao odred svojim kuririma. Odredi nisu uspostavljali veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, odnosno sa Glavnim štabom za Srbiju, nego su oni dostavljali svoje izveštaje i sve što je bilo nužno do Okružnog komiteta, a on je te izveštaje, preko svojih kurira slao do Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Kuriri koji su bili određeni za vezu sa Pokrajinskim komitetom morali su biti čestiti, nekompromitovani ljudi, koji su mogli na bilo koji način dobiti od neprijateljskih vlasti dokumente i legitimacije za nesmetano kretanje. To je bilo naročito važno jer su Gestapo i specijalna policija vršili strogu kontrolu putnika. Kuriri naprosto nisu smeli pasti neprijatelju u ruke.

I kuriri koji su održavali vezu između Okružnog komiteta i odreda bili su najsnalažljiviji i odani borci. To su bili obično kandidati za članove Partije ili skojevci, a dužnost kurira im je bila neka vrsta provere i potvrde da zaista treba da budu članovi Partije ili SKOJ-a.

Primeru radi, kurir odreda Dumnović je održavao vezu sa Okružnim komitetom u Kruševcu. Početkom 1942. godine na terenu oko Kruševca bila je vrlo teška situacija, jer su se tamo nalazili četnici, pa se u Kruševac bilo teško probiti. Od kurira se nije tražilo samo da budu hrabri (mi smo imali mnogo izuzetno hrabrih boraca, ali nisu imali druge sposobnosti za kurire) već su morali biti i izuzetno snalažljivi. Recimo, Dumnović, u borbama nije ispoljavao naročitu hrabrost, ali njemu nije bilo ravnih po snalažljivosti. Izvršavajući svoje kurirske zadatke padao je u ruke i četnicima i Bugarima, ali se uvek uspeo izvući zbog svoje izvanredne snalažljivosti. On je i poginuo kao kurir, ali gaje sasvim slučajno otkrio jedan četnik.

Koncem 1941. godine postojala je neka direktiva da smanjimo odred. Nismo mogli utvrditi da li je baš takva direktiva došla od Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, ili je bila malo izmenjena. Ona nam je pričinjavala teškoće, i nismo je mogli sprovesti ni ja kao komesar odreda, ni štab odreda, jer nismo znali gde da uputimo te ljude koje bismo otpustili. Postojala je opasnost da ih neprijatelj pohvata, a bilo je s tim u vezi, i drugih pitanja na koja nismo znali odgovoriti. Zato smo odlučili da se dogovorimo sa Okružnim komitetom kako to pitanje da resimo. Pošto mi onu direktivu nismo mogli primiti zdravo za gotovo, poslali smo jednog kurira u Okružni komitet. Kurir je pao neprijatelju u ruke, pa smo poslali drugoga koji se, takođe, nije vratio. Tek treći je nekako uspeo da se probije do Okružnog komiteta i vratio se natrag, noseći pismo. U pismu je najpre rečeno o situaciji u Srbiji (u valjevskom, požarevačkom i drugim krajevima Srbije), potom, da su neki rukovodioci u tim krajevima, zbog izuzetno teške situacije, vršili smanjivanje i cepanje nekih odreda, čime je nanesena velika šteta NOP-u, i da tako ne valja raditi. Stoga, naglašeno je u pismu, o otpuštanju ljudi iz odreda i smanjivanju brojnog stanja - ne može biti ni govora.

Do takvih nesporazuma verovatno ne bi dolazilo da su veze bile sigurne i da su funkcionisale kako treba. Po mom mišljenju to su bile najprimitivnije veze koje su se vrlo često kidale, a i direktive koje su u to vreme tim vezama stizale bile su često kontradiktorne, tako da smo gubili mnogo vremena oko njihove provere.

Kada sam došao u Okružni komitet KPJ za Niš, nisu postojali sreski komiteti. Mi smo trebali da ih formiramo, ali nismo imali snage i mogućnosti za to, nego smo formirali poverenstva. Ona su se sastojala od dva, do tri čoveka, pri čemu je najčešće samo jedan od njih bio član Partije. Tek kasnije, omasovljavanjem Partije, formirani su i sreski komiteti. Naravno, sad je trebalo odabrati spo-

sobne i odane ljude koji su mogli održavati veze između Okružnog i sreskih komiteta. Istovremeno smo morali održavati veze i sa poverenstvima, jer bez tih veza bilo je nemoguće raditi.

Sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju održavali smo veze, preko kurira. Kurir Okružnog komiteta za Niš bio je Procović, željeznički službenik. Međutim, on je ubrzo, zbog jedne »provale« u niškoj partijskoj organizaciji, bio otkriven i uhapšen, pa je tako dospao u logor iz koga se uspio izvući živ, ali je odmah posle rata, izvesno i od tih posledica - umro. Što se tiče poverenstva u Nišu sećam se daje njegov sekretar bio Jovan Buha, a da su članovi bili Dragi Stamenković i Sreta Mladenović.

U proleće 1942. godine bila je »provala« u partijskoj organizaciji u Nišu tako da je veći broj komunista i skojevaca bio uhapšen. Zbog toga je rad Partije i SKOJ-a bio vrlo otežan. U to vreme poginuo je i Sreta Mladenović. Dušan Puđa je bio na čelu SKOJ-a. S obzirom daje postojala opasnost da i Dragi Stamenković bude uhapšen, on je iz Niša otišao u odred.

Zbog takve situacije, mi smo odmah iz odreda poslali, Olgu, Brku, Nedu i Radu Medan" u Niš. Koncem 1942. godine i mene su iz Pokrajinskog komiteta zvali da dođem u Niš. Na tom putu iz odreda do Niša morao sam najprije, našim vezama, da odem u Leskovac. U Leskovcu mije »javka« bila u kući gde je trebalo da me čekaju Neda Rajčić i Rada Medan. Rajčić je trebalo da mi da konkretne zadatke za rad u Nišu.

Iz odreda sam za Leskovac putovao vozom. Bio sam obazriv i gledao da me neko od putnika ne prepozna. U kupeu, je već bio jedan čovek. On mi se predstavio kao industrijalac. U stvari, bio je vlasnik neke ciglane. Ja sam imao legitimaciju u kojoj je stajalo da sam rodnom iz Bosanskog Grahova, da sam izbeglica iz Bosne i da imam šestoro dece. On mije poverovao i pomogao mi da se snađem kad su žandari pregledali sve putnike koji su tim vozom doputovali u Leskovac. Uz pomoć tog industrijalca našao sam i prenoćište u jednoj kafani. Mada su tu noćivali i četnici, i nedićevci, i Ijotićevci i predstavnici drugih neprijateljskih formacija, uspelo mi je da bez posledica prenoćim u toj kafani.

Posle doručka, i gostioničaru sam ispričao svoja stradanja izgnanika i begunca pred ustašama. Vraćajući mi legitimaciju, vlasnik kafane mi reče:

- Idite Vi u grad, i ako vas neko nađe ili dođe do neke nezgodne situacije
- kažite da ste kod mene spavali, slobodno se pozovite na mene.

U Leskovcu do tada nikad nisam bio, a trebalo je da nađem određenu kuću i da tamo uspostavim vezu. Platilo sam jednom dečaku, da mi pokaže ulicu i kuću u koju je trebalo da uđem. Dođem pred kuću i kucam. Vrata otvori jedan dečak. Pitam ga:

- Jel' ti tu tata?
- Jeste - odgovori dečak.
- Neka izađe - kažem mu.

Mali pozva oca i ovaj izađe. Saopštim mu javku. On me gleda nekako zbunjeno, i najzad reče:

- Dođite u 10,00 sati.

Gledam: tek je pola osam, a situacija u kojoj sam nije baš ružičasta. Ne poznajem grad, a policija može da me otkrije. Razmišljao sam o tome zašto me ovaj čovek odbio, kad je trebalo baš tu da se javim. Pomišljao sam: možda hoće da javi policiji. Da li smem ponovo doći? Gledam: pun Leskovac nedićevaca, Ijotićevaca i Bugara. Razmišljam šta da radim i - odem u poslastičarnicu. Kad tamo, skoro svi stolovi zauzeti, puna poslastičarnica nedićevaca. Pričaju svašta. Odem u jednu pekaru, i tu sam se malo zadržao.

Mislio sam kako da opet odem na javku. Obilazio sam onu kuću, ali nigde nikog. Da mi nisu postavili zasedu? Sve je bilo prilično sumnjivo, a opet ako ne izvršim zadatak i vratim se natrag u odred, kazaće: uplašio se, kukavica, nije uspostavio vezu ...

1) Rada Medan - Radmila Obradović - Gjika (prim, rec.)

Najposle reših se i udoh. Kucam. Vrata se otvoriše i na njima se pojavi Rada Medan. Posle je sve bilo lako.

Iz razgovora sa Radom i tim čovekom sa kojim sam trebao da uspostavim vezu, saznao daje on zaboravio lozinku i zbog toga me nije pustio u kuću i nije uspostavio vezu sa mnom. Tada sam tek shvatio od kolike je važnosti dobra memorija, jer samo zato što je čovek zaboravio lozinku - cela stvar se mogla veoma iskomplikovati, iz čega su mogle nastati negativne posledice.

Moram da napomenem da mi još ni tada nismo imali dovoljno iskustva u održavanju konspirativnih ilegalnih veza...

Kroz borbu smo učili i kalili se. Mi koji smo bili u logorima znali smo neke metode kojima su se neprijatelji služili da bi u naše redove ubacili provokatore. Oni su u tome imali i izvesnog uspeha. Međutim, nama je uspevalo da neke provokatore otkrijemo. Od njih bi saznali na koji su način uspevali da uđu u našu organizaciju. Tako smo, u isto vreme, otkrivali i slabe tačke u našem radu i organizovanju i uspostavljanju ilegalnih veza, pa smo te slabosti otklanjali.

U svakom slučaju morali smo dobro paziti i proveravati one koje smo, te 1942. godine, kao dobrovoljce slali u odred. Sve nam je bilo jasno za drugove koje su slala naša partijska rukovodstva, jer su to uglavnom bili kompromitovani drugovi i drugarice koji se više nisu smeli zadržavati u određenim mestima. Međutim, morali smo proveravati dobrovoljce koji su želeli u odred, a mi o njima nismo znali gotovo ništa, ili veoma malo, jer je neprijatelj tada imao dosta vojnih punktova, i na našoj slobodnoj teritoriji, i vrlo razrađen metod ubacivanja u naše redove.

Desio mi se jedan slučaj da jednog ubačenog nisam mogao otkriti. Naime, uhvate naši jednog čoveka na Jastrebcu. On im kaže da je pošao za Jablanicu. Kad su ga doveli k meni, ja sam počeo da ga proveravam (bilo je to u martu 1942.). Iako sam ga pretresao, prošao je neotkriven i proneo u pantljici oko šešira zašivenu poruku za četničkog vojvodu Radojevića. (To smo tek kasnije otkrili).

I mi smo svoje ljude slali u četničke redove, ali ih je trebalo dobro pripremiti. Za takve zadatke birani su čvrsti i snalažljivi ljudi. Ali u tom pogledu, koliko je meni poznato, nismo imali većih rezultata.

Desimir Jovović - Čiča

STAZAMA PARTIZANSKIH KURIRA

O svojoj kurirskoj dužnosti saznao sam onog momenta kada mi je štab odreda dao zadatak da budem kurir između Malojastrebačke i Velikojastrebačke čete. To je bila polovina maja 1942. godine. Dotle sam osećao da štab prima neka obaveštenja i neke informacije na osnovu kojih usmerava kretanja odreda i vrši akcije. Tada mi je saopšteno da treba da ponesem pismo na Veliki Jastrebac i da ga predam Miliću Rakiću ili Josipu Jovičiću Čiči, koji su tada bili u štabu odreda, a na njih me je uputio komandant Dimitrije Pisković Trnavac.

Moram da kažem da sam se, pri saopštavanju da treba da budem kurir, dosta zbunio, ne shvatajući u stvari suštinu, značaj i težinu takvog posla, smatrajući daje to manje važno nego da budem u desetini i četi, koja može svakog momenta da stupi u neku akciju. Ali, kad su mi Radoš Jovanović Selja i Dimitrije Pisković Trnavac objasnili od kolikog je značaja održavanje stalne veze između pojedinih delova odreda, kao i sa partijskim punktovima na terenu, onda sam video daje, zapravo, taj moj borbeni zadatak bio složeniji, odgovorniji i da je to, u stvari, iz-

ražavanje poverenja meni, kao borcu, kako su mi to i rekli, zbog toga što sam se u prethodnim akcijama pokazao kao dobar skojevac i borac u Malojastrebačkoj četi.

Pored toga, moram da kažem daje biti kurir u toku rata bila zaista delikatna funkcija, jer se taj posao obavljao, uglavnom, samostalno, retko uz pratnju drugih. Taj osećaj usamljenosti uvek mi je teško padao pošto sam znao da se može u svakom momentu naići na neprijateljske zasede i na neprijateljske formacije većeg sastava. Ali, uverenje da pošta mora da stigne na vreme i na određeno mesto, jer od toga zavisi i obezbeđenje pojedinih delova odreda i obezbeđenje pojedinih partijskih aktivista na terenu, je ono što je pomagalo a verujem i svim borcima koji su dobijali kurirske zadatke u toku narodnooslobodilačke borbe, da se i u najvećim teškoćama nađe izlaz i prebrode sve prepreke.

Želim da napomenem, da sam u stvari, pravo saznanje o značaju kurirske dužnosti stekao tek posle mog prvog puta između četa, kada su me Radoš Jovanović Selja i Dimitrije Pisković Trnavac pozvali na Mali Jastrebac i saopštili mi da treba da se primim nove kurirske dužnosti. Zapravo, da budem veza između štaba odreda, našeg Jastrebačkog, kako smo ga mi zvali, a Topličkog, kako se zvao oficijalno, i Okružnog komiteta Partije i Pokrajinskog povereništva Partije za Srbiju u Nišu.

Na taj njihov zahtev sam prvo reagovao tako što sam im rekao da ne znam da lija to mogu, jer ja u Nišu nikad nisam bio i nemam predstavu ni gde je Niš, ni kako treba da uđem u grad. Govorio sam i o tome daje to mnogo složeniji posao, jer se radi o Nišu, gde su prisutni i Nemci, Bugari, četnici, Nedićevci, Ljotićevci i specijalna policija. Međutim, oni su mi objasnili da je za odred i naše partijske aktiviste na terenu značajno da se ta veza uspostavi. Ona je zbog nekih provala u Nišu bila u to vreme prekinuta, a dotle je funkcionisala veoma dobro, jer su joj Povereništvo za Toplicu i ostali posvećivali veliku pažnju, od priprema ustanka 1941. sve dok je trajao naš uspon, do proleća 1942. godine.

Na moja insistiranja na činjenici da ne poznajem Niš i da ne znam kako ću se snaći, oni su mi odgovorili da ću se lako snaći, jer će sa mnom poći jedan iskusan drug, koji je, zapravo, do tada bio kurir, a to je Milun Tošić Lune, rodnom iz Sečanice (poginuo je u drugoj polovini avgusta 1942. sa grupom boraca, na čelu sa Nekodijom Stojanovićem Tatkom, na Malom Jastrepču. Lune je pre ustanka bio radnik u železničkoj radionici u Nišu. Pošto je bio kompromitovan, pretila je opasnost da ga policija uhapsi, pa gaje trebalo zameniti. Meni su rekli da sam za to pogodan, jer sam mlad, da me je lako prebući u seljačko odelo i da bi, uz snalažljivost i hrabrost, mogao da izvršim taj zadatak.

Shvatajući stvarni značaj dužnosti kurira već iz prethodnih objašnjenja, primio sam se tog zadatka i pošao krajem maja 1942. sa drugom Tošićem u Niš.

Prva moja veza bio je Dragutin Stanimirović, iz Dudulajca. Druga veza bio je učitelj u selu Lalincu Branislav Veljanović, a treća veza, na putu za Niš, bila je porodica Ilije Krstića - rudarskog radnika, izbeglice iz Makedonije, koji je u to vreme živeo u Novom Selu kod Niša.

Ono što bih ovom prilikom hteo posebno da naglasim, jeste to da sam od Miluna Tošića Luna, idući sa njim u Niš, tada mnogo naučio. On je bio stariji čovek, ali iskusan kurir i evidentno, kao i mi borci u odred, ideološki vezan za ciljeve narodnooslobodilačke borbe i spreman i na najteže žrtve. Sećam se, pošto sam prvi put išao danju sa njim, sa sobom smo nosili samo pištolje i bombe. Tada smo na putu, koji ide od Mramora prema Grejaču (mi smo pošli ujutro rano - u svanuće) naišli na grupu Bugara. Kad sam video Bugare, zaostao sam. On mi je tada hladno rekao:

- Ništa, družo, ništa, mi idemo dalje, oni idu svojim poslom, a mi našim. Oni ne znaju ko smo, a ako nas pitaju za legitimaciju, mi je imamo i mi ćemo je pokazati.

Meni su pripremili jednu legitimaciju i na njoj je bilo lažno ime, a što je najgore i slika je bila neka samo nalik na mene, jer svoju fotografiju nisam ni imao.

Kad smo došli na Moravu, tamo je bila neka skela, kojom se prelazila Morava, i na njoj Nedićev žandarm. Ja sam opet stao. Neuobičajeno mi je bilo da se sretam, što bi se reklo u mirnom stojećem stavu i nekako u dobronamernoj atmosferi, sa nekim od neprijatelja. On mi je i tada rekao:

- Ništa, idemo mi, pokazaćemo lične karte - ne boj se.

Taj žandarm je na brzinu pogledao legitimacije, nije nam pravio nikakav problem i prošli smo. Došli smo kod današnjeg Kazneno-popravnog doma u Nišu i sreli pun kamion Bugara. Meni se tako ukazala prilika da bacim bombe, jer vidim otvoren kamion, koji se nalazio od nas oko 50 metara i ide prema nama, te ja rekoh:

- Druže, Lune, ja ću da bacim bombe.

- Ne, upropastili bismo stvar, ne smeš, naš zadatak je mnogo značajniji...

A ja se mislim kud ima važnijeg zadatka nego baciti bombe na Bugare, ali on je tako hladno i sa puno uverenja rekao:

•- Ti imaš mene da slušaš i mi moramo da stignemo na cilj.

Tako smo došli i u Niš, a na rampi pirotске pruge, koja je bila spuštena, skupilo se puno sveta i neki Nemač je legitimisao prolaznike, koji su čekali da se podigne rampa. Sad je trebalo i ja da pokažem svoju »legitimaciju«. Lune je prvi izvadio svoju, a za mene je govorio da sam mu sestrici i da sam se uz put žalio da sam zaboravio legitimaciju. Ne znam da li je Nemač razumeo ili nije, ali je ipak nešto promrmljao, pokazao je rukom da idemo dalje. Kad smo pošli, upitao sam ga:

- Što si sad rekao da nemam ličnu kartu kad si mi govorio da treba daje pokažem?

- Rekao sam i dva razloga - odgovorio je - prvi je, video sam da Nemač pregleda svima isprave, ne nama posebno, pa sam mislio, možda će i poverovati mojoj priči, a drugi, hteo sam da probam, a ako baš insistira da pokažeš legitimaciju, kazao bih ti da ponovo pogledaš po džepovima daje slučajno nisi zaturio, pa da je tek onda pokažeš, jer i meni ne bi bilo baš zgodno da vidi sliku koja nije tvoja.

Tako smo došli i do Ulice Kraljevića Marka, na deset minuta pre osam sati, gde mi Lune reče:

- Ja sad moram da se sklonim i više se ja i ti nećemo videti, a ti ćeš se, po obavljenom zadatku, sam vratiti u odred. Skrećem ti pažnju, ne smeš da ideš ulicom dok ne bude tačno osam sati, jer može policija ili agenti da te prate. Ta ulica je sumnjiva, tu ima naših aktivista i policija motri na nju.

Lune je otišao, ali je zaboravio da mi na nešto ukaže, na to mi nisu ukazali ni Selja, ni Trnavac, a to je da bi na sastanak sa mnom mogla doći i žena. Meni su govorili da može doći neki radnik u nekom zamazanom odelu, a može doći i neki čovek obučen u elegantno odelo, pri čemu žene nisu ni spominjali.

Znak za raspoznavanje bio je beli slamni zembilj, a taj koji je trebalo da naiđe, kad vidi kod mene zembilj, prići će i pitati šta prodajem. Trebalo je da mu odgovorim:

- Prodajem fudbalske cipele -to je, valjda, Trnavac izmislio pošto je nekada igrao fudbal.

Ako me pita:

- Pošto?

- Ma zavitlavam se - trebalo je da odgovorim.

- Baš dobro, meni su potrebni opanci - kazao bi on i lupio bi me po ramenu.

To bi bila prava veza i ona bi se uspostavila na takav način.

U 8 sati, kad sam pošao jednom stranom ulice, s druge strane išla je neka lepo obučena žena. Imala je šešir na glavi i bila je našminkana. Kad me je videla, prešla je ulicu i pitala me:

- Šta prodajete, mladiću?

- Fudbalske cipele - odgovorih - i već mi je bilo na vrh jezika da joj kažem »ma zavitlavam se«, misleći da će me pitati pošto su te cipele, ali mi ona odgovori:

can

- Baš dobro, meni su potrebni opanci - i lupi me po ramenu i reče mi da podem za njom.

To je bila drugarica Radmila Obradović Gojka, član Okružnog komiteta Partije. Ona se tako obukla, jer je normalno bilo da se kamuflira i da se pristojho oblači zbog toga što se tako oblačio i ostali svet.

Ona me je odvela u jednu trošnu kuću u Ulicu Kraljevića Marka i tamo me je povezala sa Danicom Nikolić Lalom. Ja ne znam da li je to bila njihova kuća ili nekog drugog aktiviste, ali je Lala bila na vezi. Gojka mi je tada rekla:

- Daj ti meni, druže, poštu, a ti ćeš ostati ovde, kod ove drugarice i ona će se brinuti o tebi. Ja ću popodne doći, pa ću ti reći da li ćeš se vratiti večeras u odred ili ćeš ostati za sutra.

Kad mi je rekla da ću ostati za sutra, počeo sam da komentarišem:

- Ma, drugarice, ja moram da se vratim u odred večeras.

Nisam mogao sebi da predstavim kako ću noćiti u Nišu, jer sam navikao na Jastrebac, i da sa drugovima spavam.

Ona mi je rekla da se ništa ne brinem kako ću prenoćiti i kad ću se vratiti i dodala:

- To je naša briga... i otišla je.

Kad je bilo oko 18 časova, Gojka se vratila i rekla mi je da moram ostati za sutra, pa je dodala:

- A sad još malo, pa ćemo ja i ti poći zajedno na mesto gde ćeš prenoćiti.

Oko 18.50 časova povela me je u jedno sokače, tada Obrenovićevu ulicu, sada Ulicu maršala Tita, uvela me u jednu tekstilnu radnju i rekla prodavcu, Svetozaru Petroviću Moreni:

- To je ovaj moj rođak - u stvari u radnju je ušla kao navodni kupac zbog ostalog sveta.

Tu smo sačekali 19.00 časova da se zatvore radnje. Onda su mi na tezgu, gde se prodaje roba, stavili nekoliko bala od tekstila ijednu pod glavu, kao jastuk, pokazali mi gde je WC i rekli:

- Pošto si jeo, evo ti voda, ako ti bude potrebna, i ostani tu.

I tako sam u Nišu proveo najdužu i najtežu noć u toku narodnooslobodilačke borbe. Valjda je to bio osećaj usamljenosti, nisam sa drugovima, ne znam kod koga sam, zavladao je neko nespokojsvo u meni.

Ujutro je Gojka došla kao prvi »kupac« u 7 sati, ponovo me povela, sad u drugu kuću u Ulici Kraljevića Marka. Tu su bile Lala i Branka Simović Gorica. Gojka me je ostavila i rekla mi da će doći oko podne i da ću tada poći za odred, odnosno da će, možda, ona ili neke druge drugarice poći sa mnom da me isprate negde tamo do iza Kazneno-popravnog doma, tj. do Novog Sela, jer treba da ponese nekoliko džakova odeće i obuće i nađemo neke seljake koji se vraćaju prema Jastrepцу i Krajkovcu ili Azbresnici pa da ih zamolimo da to odnesem njihovim kolima. Trebalo je da ja ponese jedan džak na Jastrebac, a dva da ostavim u selo kod seljaka koji ih bude dovezao, ili da ih sakrijem u šumi iznad sela, pa da dođem drugi dan, sa još nekim partizanom, i da ih odnesemo. Tako smo i uradili.

Oko 13 časova Lala i Gorica su pošle sa mnom i ponele po jedan džak i ispratile me do Novog Sela iza Kazneno-popravnog doma. Tamo smo našli jednog seljaka iz Azbresnice, koji se vraćao iz grada kolima. Rekli smo mu da sam ja iz Geležnice, sela preko Jastrepca, s moravske strane, i da imam rođake u selu Dudulajcu, pa da bi do tog sela trebalo da odem. Zamolili smo ga da mi preveze te džakove da ih ne bi nosio na leđima. On je to prihvatio, ali kad smo prešli Moravu, on mi je rekao:

- Slušaj, mladiću, nisi ti ni iz Geležnice, niti ti ideš za Dudulejce. Ti ideš za Jastrebac, a i ove žene što su te pratile su vaše komunistkinje - partizanke.

Kad je on počeo tako sa mnom da razgovara, procenio sam da smo sami, naoružan sam i pomislih da je najbolje da mu otvorim karte i rekoh mu:

- Pa jesam, istina je. Ja jesam partizan i one su partizanke i ovo treba da mi poneseš do Azbresnice, pa ćemo se dogovoriti. Ja ću jedan džak poneti, da bih

što pre doneo -drugovima, jer ih ima puno bez obuće i odeće, a ova dva ću, možda, ostaviti kod tebe, pa ću doći sa još nekim partizanom da ih uzmem.

Međutim, kad smo došli do Azbresnice, ja sam se odlučio da ponesem sva tri džaka, pa sam dva sakrio u šumu iznad Azbresnice, dok sam jedan poneo u odred na Mali Jastrebac. Posle dan-dva, drug Slavko iz Dudulajca i ja sišli smo i ova dva džaka uzeli.

Danica Nikolić Lala i Branka Simović Gorica su nastavile aktivan i organizovan rad u Nišu sve dok taj njihov rad nije toliko bio poznat Specijalnoj policiji i Gestapou da im je pretila opasnost od hapšenja, te su obe morale da napuste Niš i odu u partizanske jedinice, gde su obe junački poginule.

Pre nego što sam pošao iz Niša, Gojka je, želeći da me pohvali rekla:

- Dobar si ti partizan, Korčagine, za jedno dve godine bićeš ti u OK. Iako sam bio kurir između štaba odreda i Okružnog komiteta, nisam znao da rastumačim ovu skraćenicu - OK.

Ovo je bio moj prvi dolazak u Niš. Posle toga sam, u stvari, često išao za Niš. Išao sam po potrebi, to je bilo, otprilike, svakih deset dana. Moj zadatak, pored nošenja pošte, bio je da otpratim nekog od drugova ili drugarica ako je išao iz odreda za Niš, od kojih ću da spomenem Slavoljuba Petrovića Deru, koji je došao u Niš da bi posle otišao na vranjski teren.

Iz Niša sam odveo Branka Pavlovića Uču i onog Vasu Cvikeraša, čije pravo ime nikad nisam saznao. Pored odvođenja i dovodenja drugova i drugarica u Niš i natrag u odred, nosila se pošta, odeća i obuća, sanitetski materijal i sve ostalo što je bilo potrebno odredu.

Mogu da kažem da su mi u štabu odreda, posebno Trnavac i Selja, koji nije bio u štabu, ali je bio, član Okružnog komiteta i partijski rukovodilac, govorili

o značaju tih obaveštenja i uputstava koja smo dobijali od Okružnog i Pokrajinskog komiteta, odnosno Povereništva iz Niša.

Takva obaveštenja smo imali u vezi sa bugarskom ofanzivom, koja je izvedena na Jastrebac, juna meseca 1942. godine, protiv našeg Topličkog partizanskog odreda. U njoj su učestvovala tri bugarske divizije, sa oko 30.000 Bugara. Zahvaljujući ovim obaveštenjima, taktici i manevrisanju, koju je pripremio štab odreda, iz te ofanzive smo izašli skoro bez ikakvih žrtava.

Isto tako veoma značajno je bilo i to što je štab odreda dobijao uputstva, informacije i obaveštenja o karakteru i nameri neprijateljske akcije ili ofanzive, koja je nazvana »Aćimovićevom«, a koja je sledila u avgustu mesecu 1942., jer se ta ofanziva razlikovala od svih dotadašnjih po smišljenosti i lukavosti. Ona je pripremana na dugoročnoj osnovi, na stacioniranju jedinica na Jastrepcu i u selima ispod Jastrepcu, na velikom progonu i maltretiranju porodica pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta i svih ljudi koji su bilo kakvu uslugu činili NOP-

u. Međutim, zahvaljujući obaveštenjima iz Niša od partijskog rukovodstva, štab odreda je blagovremeno izvršio sve pripreme, tako da, izuzimajući gubitak koji nam je teško pao zbog pogibije grupe, na čelu sa Nikodijom Stojanovićem Tatom, na Malom Jastrepcu, jer su to sve bili istaknuti učesnici narodnooslobodilačkog pokreta, naše ljudstvo na Jastrepcu je u osnovi sačuvano. Tome je doprinela izrađena taktika i strategija za manevrisanje Velikojastrebačke čete kao i prelazak naše Malojastrebačke čete preko Morave na Bukovik i Ozren i vraćanje natrag na Jastrebac.

Posle povratka Malojastrebačke čete sa Ozrena na Veliki Jastrebac, meni su ponovo, Selja i Kirilo Mihajlovski Grujica dali zadatak da pokušam da uspostavim vezu sa Okružnim komitetom u Nišu i Pokrajinskim povereništvom Partije. Zbog složene situacije i blokade Jastrepcu i posada u selima ispod Jastrepcu, pri-dodat mi je, da ne bi išao sam, da bi se lakše pribijali, Milivoje Milošević Slavko iz Dudulajca.

Zbilja je to bila teška situacija. U skoro svakom drugom selu bilo je neprijateljskih posada. Zbog dugotrajne neprijateljske akcije, odnosno Aćimovićeve ofanzive, s jedne strane, zbog masakra koji su vršili nad partizanskim porodicama i još uvek velikog straha, koji je zahvatio stanovništvo, pa i aktiviste posle ma-

sovnog streljanja seljaka na Jastrepcu 23. juna 1942., s druge strane, mi smo se teško probijali. Kao i uvek, zahvaljujući našim aktivistima i narodu, a pre svega onima koji su se već opredelili za narodnooslobodilački pokret, dobijali smo blagovremeno obaveštenja.

Sećam se kad smo naišli u ataru Lepaje, sreli smo Jelicu Nikolić, inače majku jednog našeg borca, koji je pre toga poginuo, (u maju 1942. godine) na Azbresnici. Kad smo joj prišli, a bili smo naoružani samo pištoljima i bombama, zaplašena, jer su u njenu kuću često navraćali žandarmi iz Oblačine i iz drugih mesta, ona je počela da se snebiva i da razmišlja da li će se poveriti, jer nas nije poznavala. Kad sam joj prišao i rekao:

- Majko, ja tebe znam. Ti si majka Hadukova. Mi smo njegovi drugovi, a on je poginuo na Azbresnici - ona je otvorila srce i rekla nam:

- Deco, situacija je teška, morate se sakrivati. Žandarmi su u Oblačini i Azbresnici i oni su svaki dan i u Krajkovcu, i u Lepaji. Pazite se dobro... - i dala nam je to što je imala od hrane kod sebe.

Pitala nas je da li ćemo sutra naići i u koje vreme da bi nam spremila više hrane. Naravno, mi smo joj rekli da nije sigurno da li ćemo naići, ako i naiđemo, da ćemo biti zadovoljni sa onim što će imati da nam da.

Produžili smo i otišli pravo u Dudulajce u Slavkovu kuću. Došli smo uveče u sumrak da bi smo tu od njegove maćehe i sestre saznali šta je sa Dragutinom Stanimirovićem, koji je bio jedna od veza prema Nišu. I samo što smo bili ušli u kuću i što nam je njegova maćeha saopštila daje Dragutin uhapšen od strane Specijalne policije i daje u logoru u Nišu, njegova mlada sestra, koju smo ostavili napolju da čuva stražu, uletela je u kuću i rekla:

- Evo ih žandarmi!

Slavko i ja smo se iza njegove kuće povukli preko nekog vinograda i udarili pravo prema Sećanici, da bismo sišli u polje između ovih sela.

Sutradan smo samo predanih da bismo naveče prešli Moravu i došli do Lalske škole, gde smo mislili da uspostavimo vezu sa učiteljem Branislavom Veļjanovićem. Kad smo došli blizu škole, videli smo dva seljaka koji šetaju oko škole i razgovaraju. Pritajili smo se da čujemo o čemu razgovaraju. Oni su razgovarali o tome da partizani nisu ljudi da dolaze i da ih samo maltretiraju da čuvaju da neko od partizana ne dođe. Takođe smo iz njihovog razgovora saznali da su čuli da je učitelj uhapšen. Kad smo ovo čuli, odlučili smo da u Novo Selo i ne idemo, jer smo pretpostavili da je cela ta veza propala, kao što je i bilo.

Tako smo se vratili neizvršenog zadatka, što je i meni i njemu vrlo teško palo, jer je to bio prvi put da, kao kurir, nisam uspešno obavio zadatak.

Naš povratak je bio još neprijatniji, jer smo idući danju naleteli tamo ispred Azbresnice na jednu grupu od desetak žandarma. Oni su nas primetili i počeli su da viču za nama:

- Ej vi, tamo iz kukuruza, dodite ovamo!

Mi smo se, naravno, žurnim koracima uputili u suprotnom pravcu. Kad su videli da smo krenuli u suprotnom pravcu, oni su pripucali, tako da smo bili prinuđeni usred bela dana da dođemo do Morave i da se, negde oko Krušca, sakrijemo u jedan vrbak i predanimo, da bismo, zatim, uveče krenuli usiljenim maršom i negde pred zoru stigli u Jugovac. Kad smo stigli u to selo, pošto je kuća Savkovića bila na kraju sela, a ja sam je poznavao, rekao sam Slavku:

- Ovde ćemo svratiti, valjda ćemo nešto saznati, a u svakom slučaju dobićemo nešto i da pojedemo. %

Prišli smo obojica tiho i polako do prozora i zakucali. Milorad Savković Miša, brat Svetislava Savkovića Joce, bio je to naše tiho kucanje, pa je počeo da proverava:

- Ko to lupa, ko je...?

Mi se nismo odazivali, ali smo i dalje kucali i najzad smo mu rekli da izađe, pa će videti. Na naše, ne veliko, insistiranje, izašao je. Naravno, on je bio aktivista i verovatno me je prepoznao kroz prozor, jer je bila mesečina. Pitao nas je

otkuda idemo. Mi smo mu rekli da smo nekim poslom išli prema Azbresnici i Dudulajcu i da se vraćamo.

Dao nam je hranu i obradovao veću da je prethodne noći grupa partizana sa Jastrepcu, među kojima i njegov brat Joca, dolazila u Jugovac i daje uzela hranu i dala informaciju da su naši u štabu obavješteni da će se četnici Dragutina Živkovića Pukovačkog, koji su bili locirani u Mikolovcu, povući za dan-dva. Ta vest nam je godila mada se ona nije baš tako brzo ostvarila.

Kad smo se vratili Slavko i ja u odred, bilo nam je lakše kad su nam drugovi iz štaba saopštili da su već dobili pismo od partijskog rukovodstva iz Niša i da su im objasnili da su i Dragutin iz Dudulajca i učitelj iz Lalinaca uhapšeni. Tada su mi rekli da sam i ja kompromitovan kao kurir za Niš i da više neću ići tamo.

Tako sam od septembra do kraja 1942. nastavio da budem odredski kurir, koji je po potrebi odlazio od jedne do druge čete na Jastrepcu, ili pak do nekog partijskog aktiviste na terenu.

Kao kurir nisam išao preko Toplice, sem kada sam bio u sastavu jedinice radi izvođenja zajedničkih akcija sa Pasjačanima ili Jablaničanima i kasnije kao skojevski — partijski radnik.

Uvek kada sam išao po terenu, a naročito prilikom putovanja koje se završavalo i prelaskom Toplice, išao sam preko sigurnih punktova, kao što su bili: Dobrila Strahinić iz Bajčinca, Milica Kandić iz Deran Devče, Nikola Stojanović iz Dešilova, Nikola Pašić iz Lepaje, Ljuba Nikolić iz Biljega, Stojan Pavlović iz Beličevca, Stojan Miljković iz Donje Rasovače, Blagoje Mihajlović iz Pejkovca, Sava Milanović i Milutin Stojiljković iz Samarinovca, Dobrivoje Tasić i Aleksandar Randelović iz Držanovca, Aleksandar Đorđević - Cane iz Mekiša, Dragoljub Jovanović iz Banjevca, Tisa Milosavljević iz Donjeg Crnatova, Dušan Mitrović iz Gornjeg Crnatova, kuća Vučkovića i Tomanovića u Berilju, kuća Popovića u Rastovnici, kuća Bujalića na Jovinim Livadama i drugi.

Arandel Mladenović Korčagin

KURIRSKÉ VEZE PARTIJE SA LOGOROM U NIŠU

Odmah po okupaciji Jugoslavije, Nemci su stavili pod svoju vlast bivši državni aparat, žandarmeriju, policijske snage, Službu specijalne policije i sve ostale koji su mogli služiti interesima »nemačkog velikog rajha«.

Tako su oni nasiedili arhivu sa podacima i ljude koji su na tome radili, da bi se od prvih dana svoje okupacije okomili na komuniste, tada za njih najveće protivnike.

Istovremeno, stvaraju se još brojnije organizacije za borbu protiv komunista. Ljotičevci, kao oružana formacija i posebna agentura rade na otkrivanju, evidentiranju i likvidiranju komunista. Za njima ne zaostaju Srpska državna straža, zatim četnici Koste Pećanca i nešto kasnije i četnici Draže Mihailovića.

Početakom 1942. u rejon Niša dolazi bugarski okupacioni korpus, koji, pored bi-ojnih oružanih snaga, poseduje jaku agenturu, koja na najbezočniji način, uz teror i druge represalije vrši pretrese terena, hapsi poštene rodoljube, probija u partijske organizacije i tako im nanosi teške udarce.

Partijsko rukovodstvo Okružnog komiteta KPJ u Nišu, preko svojih rukovodstava Mesnog komiteta, poverenstava za određene rejone ili srezove i druge, zahteva budnost i opreznost, kako bi se sačuvali kadrovi i ljudi koje je Partija angažovala na raznim zadacima narodnooslobodilačkog pokreta.

Okupator je nasledio nekoliko zatvora u Nišu, ali je i sam formirao nove, tako daje samo u ovom gradu bilo preko 20 zatvora i jedan koncentracioni logor na Crvenom krstu.

Da bi se mogla pratiti zbivanja u zatvorima i logoru na Crvenom krstu, Okružni komitet u Nišu pronalazi razne forme za kontakt sa zatvorenim licima, pronalazi poverljiva lica i zadužuje ih za pribavljanje podataka o tome šta se u njima događa.

Ostvarenje uvid, ako ne baš i potpun. Znalo se kako se ko drži pred klasnim neprijateljem. Ovakva saznanja koristila su da se na vreme uklone ona lica kojima preti opasnost od hkpšenja. Zahvaljujući tome, mnogi aktivisti su izbegli hapšenje.

Blagovremeno upozorena Partijska organizacija u Nišu skrenula je pažnju svojim kadrovima da će biti hapšenje 22/23. juna 1943. godine, odmah po napadu Nemaca na Sovjetski Savez. Najveći broj ljudi bio je obavešten i na vreme se sklonio. Nekoliko ih je palo neprijatelju u ruke, posle čega su streljani na Skeli, Jajincima i drugim mestima.

Partijsko rukovodstvo u Nišu znalački je prilazilo pojedincima i pronalazilo najpodesnije forme da u svim neprijateljskim sredinama ugradi svoje ljude, kako bi preko njih dolazili do saznanja o tome šta neprijatelj smeri.

Sekretar Okružnog komiteta KPJ za niški okrug Mladenović Sreten Mika lično je rukovodio akcijom pronalaženja ljudi preko kojih će iz Službe specijalne policije, logora na Crvenom krstu i drugim, dolaziti do obaveštenja i saznanja od interesa za Komunističku partiju Jugoslavije. Treba napomenuti da je rad sa ovim ljudima bio skopčan sa životnom opasnošću, kako onih koji ih angažuju, tako i onih koji su angažovani. Zbog toga je bila potrebna velika budnost i stroga konspiracija.

Sreten je stanovao u kući Mije Stanimirovića, takođe člana Okružnog komiteta KPJ za Niš. Međutim, kuća Stanimirovića bila je policiji poznata, pa je bila i pod stalnom prismotrom. Zbog toga su njih dvojica bili prinuđeni da traže druga sigurnija mesta. Pored ostalih, pronašli su kuću Milošević Vojislava, kotlara Zelezničke radionice u Nišu i tu su se ilegalno nastanili. Milošević je bio član KPJ, pa je kao takav uživao poverenje i izvršavao mnoge zadatke na zahtev Mladenovića i Stanimirovića. Porodici Milošević rečeno je da su to radnici, inače Vojislavovi drugovi, te da se ne treba upuštati ko su, šta su, gde rade, kad dolaze i drugo. U ovoj kući osećali su se kao u svojoj.

Preko Miloševića, Mladenović Mika angažuje za kurira Blagoja Stankovića iz Knez Sela. Stanković je tada prevezio hranu iz opštinskog magacina u niške zatvore, vojni zatvor u Tvrđavi i druge. Tako je Blagoje, svakodnevno noseći hranu po niškim zatvorima i logoru, pribavljao potrebne podatke, pronalazio ljude sa kojima se povezivao i preko kojih je počeo dobijati potrebna obaveštenja. Sva ta obaveštenja je prenosio Voji Miloševiću.

Na ovaj način uspostavljena je veza sa zatvorima i koncentracionim logorom, zahvaljujući odlučnosti Blagoja Stankovića, koji je noseći hranu, počeo unositi poruke, a odande ih je iznosio i obaveštavao o tome šta se sve tamo dešavalo.

Da bi proširili svoju aktivnost i na druge zatvore, Voja Milošević je tražio od Blagoja obaveštenje o ljudima koji su radili u Kaznenom zavodu i drugim mestima. Tada je pri Kaznenom zavoduradio rođak Blagoja Stankovića, Božidar Nikolić, kao čuvar. Blagoje je imao veliki uticaj na Božidara. U međusobnim razgovorima izmenjali bi mišljenja, pa je tako dolazio i do saznanja šta se gde zbiva. Božidar je neskriveno pričao Blagoju o zbivanjima u Kaznenom zavodu, što je Blagoje koristio i prenosio Sretenu Mladenoviću Miki. Tako je Božidar nesvesno davao obaveštenja od neprocenjive važnosti. Međutim, Mesni komitet KPJ u Nišu imao je svoj kanal za vezu sa Kaznenim zavodom. Za ovaj rad je angažovan Peinović Janko, službenik tog Zavoda.

Vela Mrdža, izbeglica iz Beograda, radila je u Gradskoj bolnici u Nišu. Ona je rukovodila jednim aktivom narodnooslobodilačkog pokreta i pružala drago-

cenu pomoć, naročito u slučajevima kada su zatvorenici iz raznih zatvora bili na lečenju u bolničkom zatvoreničkom odeljenju. Ona je imala svog rodaka u Kaznenom zavodu, pa je i od njega dobijala razna obaveštenja i prenosila ih Aleksandru Stevanoviću Zubi, tada članu Mesnog komiteta u Nišu.

U želji da Blagoje Stanković ostane po svaku cenu neotkriven, bio je na ličnoj vezi Voje Miloševića, bez obzira što je vrlo često izveštaje podnosio u Vojnom stanu, u prisustvu Sretena Mladenovića Mike, za koga nikada nije saznao ko je on. Bilo je porebno da se prenese i po koja poruka određenom licu u logoru, od koga bi se opet dobijala obaveštenja. Blagoje se povezao sa logorašem Velizarom dr Pijade, lekarom iz Leskovca, inače rođenim bratom Moše Pijade. Budući da je on, kao lekar, dolazio u kontakt sa ostalim logorašima, doktor Pijade je bio najpogodnija ličnost za saradnju.

Veza Blagoje Stankovića- Velizar dr Pijade - Voja Milošević, prema Sretenu Mladenoviću, funkcionisala je besprekorno. Sva važna obaveštenja bila su na vreme prenošena partijskom rukovodstvu.

Kako je Opštinski odbor Crvenog krsta u Nišu, po svojoj nameni, imao zadatak da pruža pomoć unesrećenim u toku rata, pa i licima koja su dospela u nemačko zarobljeništvo i zatvorenicima u raznim zatvorima i logorašima, Partija je koristila i ovu organizaciju za delovanje preko Jele Glavački i nekoliko omladinaca i omladinki koji su radili u tom Odboru.

Širenjem ustanka partizanske akcije bivale su sve snažnije u okolini Niša, pa su Nemci pohapsili nekoliko partizanskih porodica početkom jeseni 1941. godine, među kojima je uhapšen otac Videna i Dušana Taskovića, Pejča Tasković. Kako je Blagoje odlazio u logor, trebalo je da sazna šta će se zbiti sa porodicama koje su pohapšene, a sinovi im se bore u partizanskim odredima. Preko dr Pijade Blagoje je saznao da su oni uhapšeni kao taoci i da će biti streljani njih 100 za jednog ubijenog Nemca ili 50 za jednog ranjenog.

U Nišu su nastala hapšenja. Mija Stanimirović je napustio stan i više se nije vraćao, a Sreten je i dalje dolazio. Bio je u stanu na nekoliko dana pred Vojno hapšenje i nije se pojavljivao dve, tri nedelje. Voja je uhapšen u Knez Selu, u kući ženinih roditelja, 20. decembra 1941. godine.

Iz dana u dan, Blagoje je postajao sve aktivniji i sa više volje izvršavao zadatke koje je primao od Partije. Oduševljavao gaje Voja Milošević, koji je govorio o brzom krahu Nemaca, što je u nevezanom razgovoru potvrđivao, kroz smeh, i Sreten Mladenović Mika. Teško je padalo Blagoju kada je referisao o zverstvima koja vrše Nemci nad zatvorenicima u logoru, posebno nad komunistima i zarobljenim partizanima.

Jednom prilikom Sreten Mladenović Mika, u prisustvu Voje Miloševića, u jednom nevezanom razgovoru, pitao je Blagoja šta bi uradio kada bi Nemci saznali da održava vezu sa Vojom i da prenosi poruke u logor i obratno? Bez mnogo razmišljanja odgovorio je:

- Ništa, ne bih priznao, jer znam iz svakodnevne prakse da onoga ko prizna, Nemci streljaju.

To je bilo dovoljno da se stekne utisak da je Blagoje čvrst i da se na njega može računati i za složenije i odgovornije zadatke.

Voja Milošević je, takođe, često u prisustvu Sretena Mladenovića Mike, ponekada i u prisustvu Mije Stanimirovića, vodio razgovore sa Blagojem i usmeravao ga u radu. Upozoravao ga na budnost, opreznost, konspiraciju i opasnost po život. Zbog toga su zabranjivali Blagoju da kontaktira sa drugim licima. Da bi se prikrio njegov rad, Voja je organizovao sastanke sa Blagojem i van njegovog stana. Obično bi se nalazili u koritu reke Nišave, Knez Selu i na drugim mestima, gde je to bilo podesno. Ponekad, na ovim mestima, naročito u koritu r. Nišave, sastancima je prisustvovao i Sreten Mladenović.

Logor se svakog dana sve više punio, pa su pored ostalih logoraša doterani zarobljeni partizani sa raznih područja, posle prve neprijateljske ofanzive, kada su naše snage bile prinudene da se povlače iz Šrbije za Sandžak i Bosnu. Najveći broj zarobljenih partizana bili su ranjenici, teško oboleli ili od gladi iznemogli.

Oni su padali u ruke četnika, koji su, kao izdajnici, zaposedali planinske masive i na taj način onemogućavali ovima da se probiju za glavinom.

Po dovođenju zarobljenih partizana u logor, partijska organizacija u Nišu čini napore da dođe u kontakt sa njima i da tako, kombinovanom akcijom spolja i iznutra, spreči da oni budu streljani na Bubnju. Bilo je jasno da im Nemci neće pokloniti život, što je zahtevalo akciju. Ovo tim pre, što je u logoru bilo preko 120 zarobljenih partizana iz raznih krajeva jugoistočne Srbije.

Voja Milošević zahteva od Blagoja da sa što više informacija osveti i logorski život zarobljenih partizana, kao i ostalih logoraša, pri čemu je bilo potrebno saznati koliko nemačkih stražara obezbeđuje logor, sa kakvim naoružanjem raspolažu, kao i druge pojedinosti koje su bile od važnosti za donošenje plana za oslobađanje zarobljenih partizana. Preko doktora Velizara Pijade doznalo se da zarobljeni partizani preživljavaju najteže trenutke. Nemci ih muče glađu, svakodnevno ih tuku i fizički onesposobljavaju. Cilj im je bio da ih fizički i psihički onesposobe za život.

Evo kako Dušan Tomović, bivši komesar Kopaoničkog partizanskog odreda, predratni komunista, logoraš, komentariše trenutak poboljšanja ishrane u logoru:

- ... Još jedna okolnost je ohrabrila logoraše, a to je rad partijske organizacije u Nišu, koja je pronašla kanal do nas. Opazili smo daje čaj već nekoliko dana zaslađen. Par puta imali smo, takođe, prilike i da se osladimo zalogajem sira i sa malo marmelade. Sa čuđenjem smo opazili daje u sobi doneto i nekoliko čebadi.

Naslučivali su drugove i saputnike koji su povezani sa gradom. Podsvesne želje golicale su maštu ovih ljudi. »Mora da ovi naši drugovi imaju neke veze i sa selima u okolini Niša, kao i sa samim partizanima«, mislili su oni.

Duško Tomović ukazuje na trenutak kada su zatvorenici osetili pomoć Partije pa su zahtevali od partijskog rukovodstva u Nišu da nešto preduzme.

- Treba tražiti od naših drugova spolja - od partizanskih odreda, da napadnu logor. Treba organizovati obavezno i po svaku cenu, makar se ticalo i naših samih života - neminovno je bekstvo iz ovog logora.

Preko doktora Pijade Blagoje je dobio obaveštenje o željama logoraša. To je preneto partijskom rukovodstvu. Nije se ostalo samo na tome. Okružni komitet Partije u Nišu tražio je od partizanskih odreda na Jastrepcu da od boraca prikupe što veći broj pištolja, kako bi ih preko Partije, ilegalnim kanalima, ubacili u logor.

Međutim, događaji u gradu i oko logora nametnuli su da logoraši izvrše napad na nemačku stražu, ne sačekavši da im se ubace pištolji, koji su već pripremljeni za njihovu akciju.

Naime, na dan, dva - pre 12. februara 1942. godine, Blagoje je razgovarao sa svojim rođakom Božidarom Nikolićem, čuvarom pri Kaznenom zavodu u Nišu, koji mu je u poverenju rekao da se na Bubnju kopaju veliki rovovi i da se priča da će biti streljanja iz logora. Zatim mu je rekao:

- Ja vodim osuđenike iz Kaznenog zavoda da kopaju rovove, prosto me je strah, ne znam koga će strpati u njih. Strah me je i za naše živote. Nemcima nikad ne treba verovati.

Nije bilo mesta čekanju. Blagoje hitno pronalazi partijske rukovodioce - Dušana Taskovića i obaveštava ga o tome šta Nemci spremaju na Bubnju.

Sutradan, kad je doterao hranu u logor na Crvenom krstu, o ovome je obavestio doktora Pijade, a ovaj Đuriku Grosu, koji je kao Jevrejin - zatočenik, delio hranu logorašima u sobi 12 i ujedno služio kao ključar. Ovo obaveštenje je stiglo i do Branka Bjegovića, sobnog starešine, tako daje rukovodstvo u sobi 12, koje su sačinjavali: Dušan Tomović, pravnik, član KPJ iz Kosovske Mitrovice, Sreten Vučković, pravnik, član KPJ iz Donjeg Milanovca, Brana Ćurčić, student prava i jedan od aktivnijih učesnika u pripremama za dizanje ustanka u koti in Raške, iz s. Kaznović, kod Raške; Branko Bjegović, student prava, član Partije iz Gline

i Vule Vukašinić, fotograf iz Kraljeva, donelo odluku da se toga dana mora izvršiti napad na nemačku stražu i izvrši proboj iz logora.

Negde oko 20.00 časova, 12. februara 1942. goloruki logoraši napali su na nemačku stražu i od njih 147, koliko ih je učestvovalo u napadu, 42 je poginulo na žičanim ogradama, dok je 105 logoraša prokrčilo sebi put u slobodu.

Od organizatora napada uspeali su pobeći i doći se slobode: Dušan Tomović, Branko Bjegović, Sreten Vučković i Brana Čurčić, dok je Vule Vukašinić poginuo na logorskim žicama.

Koliko je vredno obaveštenje Blagoja Stankovića o tome šta se na Bubnju pripremalo, vidi se po uspehu golorukih logoraša, koji su izvršili napad na logorsku stražu i naneli težak udarac nemačkom fašizmu da bi njih oko stotinu ponovo stupilo u partizanske redove. Ovo je jedan od značajnijih istorijskih trenutaka, kada goloruki logoraši, u srcu porobljene Evrope, napadaju do zuba naružane Nemce i dokazuju da komunisti Titovog kova ne umiru kukavički.

Posle ove akcije logor je ispražnjen, jer su svi logoraši streljani na Bubnju 17. i 19. februara 1942. godine, među kojima je streljan i Vojislav Milošević, koji je angažovao Blagoja Stankovića za izvršenje partijskih zadataka.

Evo šta o kuriru - obaveštajcu Blagoju Stankoviću kaže Čomić Ana:

»Želela sam da se na neki način javim svojim i obavestim ih o mučenjima i patnjama u kojima živim svakog dana i o tome kako se čeka samo trenutak kad ću nestati sa ove zemlje.

Iskoristila sam trenutak kad sam bila određena za rad u kuhinji da se povežem sa Blagojem Stankovićem, opštinskim kočijašem, koji je po zadatku Partije radio i unosio hranu u logor. Napisala sam ceduljicu svojim roditeljima i dala mu daje preda. U njoj sam ih obavestila da sam svrstana u grupu sa Jevrejicama, da Švabe i mene smatraju Jevrejkom i da ću sa njima biti streljana.

Blagoje se nije dvoumio. Pismo je stiglo mojim roditeljima. Dugujem neizmernu zahvalnost Blagoju za spas svog života od sigurne smrti.

No, nije ovo jedini put da mi je Blagoje učinio uslugu. Više puta sam ga usmeno obavestavala o zbivanjima u logoru, o držanju pojedinaca i o tome kako je neko provalio nekoga, te je trebalo očekivati nova hapšenja. Preko Blagoja je sve to sprečeno. Mnogi koji je trebalo da budu uhapšeni, sklonili su se, dok su okupator i domaći izdajnici ostali praznih ruku, a nisu znali kako su otkrivene njihove namere. U tome mu je mnogo pomogao i doktor Velizar Pijade. On je saznavao mnoge stvari i obavestavao Blagoja, a Blagoje je predavao takva obaveštenja kada je trebalo brzo reagovati da bi se sprečila nova hapšenja i time zaštitili mnogi životi.

Sa mnom u logoru je bila i kćerka Velizara Pijade, Jela Pijade, sa kojom sam iz predratnih dana, još u leskovačkoj gimnaziji, bila odlična drugarica. I od nje sam saznavala mnogo štošta o zbivanjima u logoru, o čemu sam Blagoja obavestavala, ili ceduljicom javljala svojim, a oni odgovornim drugovima.

Blagoje je bio u svakodnevnom kontaktu sa nekim od logoraša, članova SKOJ-a ili Partije. On je umeo da se snađe i da na vrlo vešt način unese pismo, ceduljicu, paket, poruku ili bilo šta drugo, što je trebalo da koristi ili pomogne namji- logorašima. Kada bi unosio džakove sa hlebom i namirnicama, okom ili glavom bi pokazao u kom su džaku predmeti koje treba da uzmemo. Mi, koji smo znali da su tu važne poruke, prilikom pražnjenja džakova usmerili bi pažnju na taj džak, oprezno i vešto bi izvukli ceduljicu, pismo, paketić ili bilo šta drugo, prikrili bi od stražara i uneli u sobu. Kasnije bi to bilo dopremljeno licu kome je to bilo namenjeno. Zbog Blagojeve bezbednosti i da ne bi bio provaljen, prilikom njegovog dolaska, kad bi nam donosio poruke i pošiljke, vodili smo računa da iz naše ženske sobe uvek bude prisutna i neka od drugarica, član SKOJ-a ili Partije i tako je to teklo danima. On je i dalje unosio i iznosio poruke i time ostv¹ stalnu vezu logoraša sa njihovim porodicama i partijskim funkcionerima.«

>>Neću nikada zaboraviti ovaj trenutak - kaže Horvat Grabač Ana - Blagoje je doterao hranu i doneo poruke u džaku. Prišla sam mu, doturio mi je ceduljicu,

koju sam brzo ubacila u nedra. Nemač je video da sam se približila Blagoju, ali nije video da sam ceduljicu primila. Ošamario me je nekoliko puta, tako da sam bila sva bledo-crvena u licu. To je video Rodoljub, koji se uplašio i unezverio zbog mog izgleda. Da su nemački stražari pronašli kod mene ceduljicu, bili bi streljani i ja i Blagoje. Međutim, ovaj susret se završio srećno.

Poznato mi je i to da su mnoga lica na saslušanjima, pod batinama, priznala svoje učešće u narodnooslobodilačkoj borbi ili u akcijama. Provaljivali su ljude sa kojima su radili. Doktor Pijade, kao tumač, saznavao je o tome i brzo je preko Blagoja slao obaveštenja da kompromitovani drugovi i drugarice beže i sklanjaju se na sigurna mesta, tako da su mnogi izbegli hapšenja, pa i streljanja. Zapravo, mnogi bi našli smrt da Blagoje nije hitno odnosio poruke. Tako je uvek bio u opasnosti da bude provaljen, zatvoren i streljan.«

Blagoje doživljava sve logorske strahote, pa i sam biva pod udarom nemačke kontrole. Videlo se iz izjave Horvat Ane da su Nemci posumnjali da se Blagoje sa njom nešto došaptava. Izdvojili su ga, pretukli i nastojali da kroz zastrašivanje na saslušavanju dođu do podataka. Međutim, on je bio čvrst, znajući da će, ako nešto prizna, biti streljan.

To je samo deo podviga koje je učinio Blagoje Stanković, održavajući vezu između rukovodstva Partije u Nišu i logoraša.

Bilo je vrlo teško uskladiti aktivnost ženske i muške sobe u logoru zbog poštrenog logorskog režima i nemogućnosti za sastajanje. Međutim, komunisti nisu klonuli duhom. Da bi realizovali svoju zamisao, bilo je potrebno da se povežu sa spoljnim svetom i da otuda dobiju pomoć. I ovde je poslužio Blagoje Stanković kao most za povezivanje logoraša sa partijskim rukovodstvom u Nišu.

»Moja kuća u selu Humu služila je za prihvatanje partijskih radnika sa terena, kurira iz odreda i drugih aktivista koji su bili zaduženi za izvršenje određenih zadataka« - kaže Nadežda Priča.

»Ne sećam se da li je to bilo u toku marta ili početkom aprila 1942. godine, u selo Hum je došla Marica Vasiljević, domaćica, koja je bila aktivista narodnooslobodilačkog pokreta, te je kao kurir dolazila iz Niša na vezu kod mene. Upoznala sam se sa njom preko Fanike Stanković, žene geometra Pere Stankovića, koji je bio povezan sa mojim mužem Danilom, kako u službi, tako i po partijskoj liniji.

Tom prilikom Marica je došla u Hum sa Blagojem Stankovićem iz Knez Sela. Blagoje je tada doneo jedno pisamce iz logora za Srećka Taskovića, tada člana partijskog rukovodstva za srez Niš. Pismo je bilo upređeno, vrlo malog formata.

Međutim, iz opreznosti nisam primila Blagoja u svoj stan, već sam sa Maricom pošla u selo i na skrivenom mestu stupila u vezu s njim, jer ga nisam lično poznavala. No, uz garanciju Maričinu, koja mi je tom prilikom rekla da Fanika preko njega održava vezu sa svojim mužem Petrom Stankovićem, članom NOFA, stupila sam u kontakt s Blagojem i primila od njega pismo. Sa njim nisam vodila nikakav razgovor, sem što mi je rekao da pismo predam Srećku Taskoviću.«

Sve što je rečeno o Blagoju Stankoviću i njegovom radu kao kuriru malo je. Ako se uzme kao pravilo - princip poštovanja tajnosti i u angažovanju i u držanju na vezi važnih kurira, onda je jasno da mnogi odgovorni drugovi u raznim partijskim rukovodstvima nisu mogli ni znati o svakom pojedincu, pa ni o njihovom radu, kao što je to slučaj i sa Blagojem Stankovićem, koji je bio povezan sa malim brojem partijskih rukovodilaca za ovako složen i odgovoran zadatak.

Da bi se sačuvala tajnost i nesmetano održavanje kurirske veze, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, u svom Pismu za Okružni komitet KPJ u Nišu od 25. maja 1942. godine, pored ostalog, poručuje:

»Kuriri, koji su povezani sa nama, ne smeju se upotrebljavati ni za kakav drugi posao, pa, prema tome, oni ne smeju biti povezani ni sa jednim drugim čovekom ili drugim poslom. Njih treba dobro čuvati...«

Branko Nožica Toplica

ODVELI SU GA ZBOG TELEGRAMA

U kući smo Miodraga Stojanovića - Miška. Nekadašnjeg studenta prava i službenika niške Pošte. Jednog od onih čiji su se životi ugasili zato što su želeli da ljudi bolje žive.

Sunčano je junsko popodne i sve je okupano u zelenoj boji leta.

Za stolom je Miškov brat, radnik Železničke radionice, tek što se vratio sa posla.

Za stolom je i Miškov drug iz predratnih i ratnih dana.

Na stolu je Presuda niške Uprave policije broj 18761 od 15. aprila 1937. godine. Žuta hartija, mnogo puta presavijana, mnogo puta pročitana, prestarela.

... »Sprovodnici putničkog voza Beograd - Niš broj 104 i to žandarmerijski kaplari Jančić D. Dragutin i Čurčić J. Jordan primetili su u vozu između železničkih stanica Paraćin-Đunisjedno lice daje prikrilo neke nedozvoljene letke kad su žandarmi naišli.

Legitimisanjem je ustanovljeno da se to lice zove Stojanović T. Miodrag, student prava iz Niša, sa stanom u Štrumičkoj ulici broj 1.

Pozvan da pokaže kakve letke ima... imenovani se opirao da iste pokaže...

pa su žandarmi pristupili pretresu imenovanog koji se pokušao usprotiviti.

Ovim slučajem zainteresovali su se i ostali putnici i tako je stvoren izvestan metež za vreme pokreta voza čime su javni red i mir u vozu povređeni...«

Drug priča:

»Bilo je zimsko jutro krajem 1941. godine. Te smo ušli u Telegraf i zauzeli mesto pored morze-aparata, kad upadoše agenti Specijalne policije.

- Ko je ovde Miško Stojanović? - pitali su.
- Ja sam! - rekao je visok mladić u iznošenom odelu.
- Pođi s nama! - rekli su agenti.

Tako su ga odveli.

Zbog telegrama upućenog Specijalnoj policiji čiji su duplikat našli kod jednog poginulog partizanskog borca. Miško ga je poslao partizanima.«

Brat priča:

»Posetio sam ga u Svetosavskoj školi. U učionicama, na poslednjem spratu, bio je privremeni zatvor. »Tražiš onog tvrdoglavog« - pitali su me. Bio je sam u sobi, soba je bila prazna, pored zida je stajala samo jedna klupa, a kod vrata dva stražara.

Sada u toj sobi daci prvaci uče velika slova, pišu na tabli kose i prave crte i broje do deset.

Samo pre osamnaest godina jedan mladić je u njoj rekao:

- Kaži drugovima da ne brinu, ja ću položiti život...«

Odatle u Specijalnu policiju, iz nje u logor Crveni krst.

Iz logora opet u Specijalnu policiju, a iz nje u ranu zoru, 17. februara 1942. godine na Bubanj. Sa Bubnja se niko živ nije vratio. Tamo su ga streljali.

Neki Milenko je bio svedok mučenja u Policiji i odvođenja na streljanje, ali ko zna gde je on sad.«

Brat i drug kažu: - Dole je podrum. Tu je sakrivao ilegalni materijal.

Silazimo u podrum. Posle osamnaest godina.

Mrak i niske čvornovate grede. Ruka opipava rapave pukotine u kojima su stajali bilteni i leci. Ovde je stajao dinamit. Prsti podrhtavaju u pustim paučinastim i učmalim rupama. Posle osamnaest godina.

Svi čutimo. I podrum čuti kao da čuva daleku tajnu.

Napolju je sunčano junsko popodne i sve okupano u zelenoj boji leta.

Doka Popović

KURIRSKE VEZE U TOPLIČKOM KRAJU U TOKU NOR-a

Svi štabovi partizanskih odreda na jugu Srbije već tokom 1941. godine imali su kurirske veze sa svojim četama. Veze su organizovane između partizanskih odreda i između odreda i okružnih komiteta KPJ u Nišu, Leskovcu i Kruševcu. Pitanje veza imalo je poseban značaj u omasovljavanju Narodnooslobodilačkog pokreta i u borbenim akcijama partizanskih jedinica. Osim kurirskih, veze između partijskih komiteta i odreda održavane su i ličnim kontaktom. To je posebno karakteristično za Jastrebački partizanski odred u koji su došli gotovo svi članovi Okružnog komiteta KPJ za Niš. Tako su članovi Komiteta dolazili u odred, a članovi štaba odreda u Komitet, i dogovarali se o zajedničkim akcijama. S tim u vezi, treba napomenuti da su pomoćnici komesara u odredima bili istovremeno i članovi okružnih komiteta.

Tokom prve ratne godine, kuriri su najčešće savladavali određene razdaljine pešice, a rede na konjima i biciklima.

Neprijatelj je (i to najčešće četnici) nastojao da prekine naše veze i da tako onemogući naše akcije. Ponekad je neprijatelj u tome uspevao. Ali zahvaljujući, između ostalog, dobro organizovanim i blagovremenim vezama, naročito vezama između partizanskih odreda, mnoge naše borbene akcije su uspešno izvedene. Tako su na primer, oslobođeni Prokuplje, Blace, rudnik Lece, Lebane i druga mesta. U gotovo svim tim akcijama koordinirano su dejstvovali Kukovički, Toplički, Rasinski i Jablanički odred. Jedinice su posle prešle na drugu stranu prema Jablanici, da bi tamo oslobodile Lebane i Lece. Bez dobrih i sigurnih veza odred ne bi mogli tako uspešno dejstvovati. Već 1941. i početkom 1942. godine oslobođena je Toplica i gotovo ceo južni deo Srbije.

Ko su bili drugovi koji su održavali veze?

To su bili najbolji i najodaniji borci, sposobni da izvrše zadatak i u najtežim situacijama, jer poruka nije smela pasti u neprijateljeve ruke. Sećam se imena jednog iz tog stroja hrabrih kurira. Zvao se Relja. On me poveo iz Niša, iz Okružnog komiteta i, vodeći me sigurnim stazama, doveo na Pasjaču, gde sam postao toplički partizan.

Arandel Mladenović Korčagin je bio kurir Topličkog partizanskog odreda. Održavao je vezu sa Okružnim komitetom za Niš. Mada je bio gotovo dečak, sa sela, i nije poznao Niš, nekoliko je puta odlazio iz odreda u Okružni komitet i vraćao se natrag. Sećam se da smo mu prilikom postavljanja zadataka, koje je trebalo da izvrši, crtali skicu po kojoj treba da se kreće. Išao je tačno po skici, od »javke« do »javke« i tačno, i na vreme, izvršavao sve zadatke. Tek je tada zapravo i saznao šta je to - okružni komitet. Sećam se zatim i Mališe, pa Milene i drugih. Bilo ih je mnogo, i to sve izvanrednih kurira. Neki od njih su dospevali u neprijateljeve ruke, ali poruka je uvek bila blagovremeno uništena.

Kao komandir čete Topličkog odreda, i sam sam, izvršio jedan kurirski zadatak. Naime, mene je sredinom januara 1942. godine uputio štab odreda da sa Pasjače odem u rejon Valjeva, gde se tada nalazio PK KPJ za Srbiju. Trebalo je da dobijem odobrenje da neke bolesne ljude štab odreda uputi svojim kućama, da se izleče, pa da ponovo dođu u odred. Išao sam preko Niša i tamo se sastao sa organizacionim sekretarom PK koji se nije saglasio s pomenutom odlukom. Vratio sam se i štabu odreda preneo poruku.

Veze između partizanskih odreda, i između njih i partijskih organizacija, održavane su tokom 1942. godine u izuzetno teškim prilikama. Okupatori su, potpomognuti domaćim izdajnicima, nastojali da unište NOP na jugu Srbije. Saglasno s tom namerom, okupatori su angažovali i određene snage. Sem Nemaca, na ovaj teren su, već u januaru pomenute godine, stigle i bugarske okupacione jedinice. Jedna bugarska divizija je 9. januara okupirala Prokuplje, a potom i Kuršumliju. Ukratko, na jugu Srbije su skoncentrisane znatne okupatorove i kvinslinške snage.

U takvim okolnostima je bilo teško održavati vezu. Naše jedinice su bile dosta udaljene jedna od druge. Sem toga, kuriri su morali savladivati i prirodne prepreke, a neprijatelj je dobro branio željezničke pruge, ceste, mostove itd. Neprijatelj je posebno nastojao da pohvata naše kurire, jer je iz izveštaja koje su nosili mogao saznati naše namere.

S druge strane, bilo je i provala u partijskim organizacijama u gradovima. Poznata je provala, koja se desila februara 1942. godine u Nišu, u kojoj su mnogi komunisti pali neprijatelju u ruke.

I pored svih teškoća, veze su se održavale između štabova odreda i njihovih četa. Međutim, bile su prekinute između odreda i Okružnog komiteta u Nišu i međusobne veze između partizanskih odreda. U toj situaciji su, svi korespondenti, štabovi odreda i partijski komiteti nastojali da po svaku cenu uspostave vezu sa svojim drugom, štabom i komitetom. Tako su u drugoj polovini 1942. godine gotovo potpuno uspostavljene narušene veze.

Neprijatelj je u 1942. godini preduzeo pet ofanziva na Toplički partizanski odred najjači partizanski odred na jugu Srbije. Odred je bio vrlo snažan i pomagao je druge odrede u organizacionom i drugom pogledu. Zbog toga je neprijatelj svakog drugog meseca pripremao ofanzivu da bi uništio odred u Toplici. To mu nije pošlo za rukom, ali, je u to vreme bila vrlo teška situacija na tom terenu, pa je samim tim bilo vrlo teško organizovati bilo kakvu vezu. Mi, partizani smo, međutim, imali i jednu posebnu vezu.

Za vreme tih ofanziva napuštali smo Toplicu, ostavljajući na tom terenu manje jedinice. Glavnina odreda bi se povlačila, a ta manja jedinica (vod, četa) ostajala je i dejsvovala na terenu. S njima je narod u tom kraju redovno održavao vezu i u svakom je času znao gde se jedinica nalazi. Kad bi se glavnina opet vratila na teren, po prestanku ofanzive, lako bi stupila u kontakt s ostavljenom jedinicom upravo zahvaljujući toj - narodnoj vezi.

Sećam se, s tim u vezi, kad smo trebali da uspostavimo vezu između štaba Topličkog partizanskog odreda i Pasjačke čete, koja je u to vreme bila na Pasjači i Jovinim Livadama. Tamo smo uputili jednog za drugim tri kurira. Oni su ili pali neprijatelju u ruke, ili poginuli, a vezu nisu uspjeli da uspostave. Tek četvrti kurir je uspeo da uspostavi vezu, ali uz pomoć naroda na Pasjači, koji je znao gde se nalazi Pasjačka četa pa je uputio kurira na pravo mesto.

U 1942. godini rede su u odred dolazili članovi Okružnog komiteta. Sećam se dolaska Dragog Stamenkovića, koji je bio u odredu sve do bugarske ofanzive, tj. do maja meseca te godine. Posle je dolazila jedna drugarica iz Okružnog komiteta za Niš. Negde u aprilu te godine dolazila je i drugarica Seka iz Pokrajinskog komiteta za Srbiju. Ona je u odred došla iz Beograda, preko Rasine, a zatim je od nas otišla u Jablanički partizanski odred.

U 1942. godini nismo uspjeli da organizujemo redovnu vezu sa Pokrajinskim komitetom za Srbiju. To je imalo izvesnih posledica, jer da smo imali bolje veze sa Pokrajinskim komitetom ne bi nastale izvesne teškoće u odredima i ne bi bilo nekih propusta koji su se događali u odredima te godine. Veze nisu funkcionirale kako treba, jer je Pokrajinski komitet za Srbiju bio u Beogradu, u dubokoj ilegalnosti, i bilo je teško doći do njega. Članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju su se trudili i, kad god je bilo moguće, Komitet nam je slao kurire i direktive.

Godina 1943. je godina poleta. Odredi su postali jači. Omladina je masovno odlazila u partizane, tako da su svi odredi na jugu Srbije »pokrivali« sopstveni teren svojim jedinicama. Naglo je porastao optimizam i verovali smo da ćemo sigurno izvojevati konačnu pobjedu.

Razume se, neprijatelj je i tada pokušavao da onemogući i naruši naše veze. Mada je i u toj godini neprijatelj bio jak, ta namera mu je mnogo manje uspevala. To iz razloga koji sam već pomenuo (brojčano i organizaciono jačanje odreda), i zato što su ojačale partijske organizacije gotovo u svim gradovima i selima, što je uspostavljena narodna vlast bezmalo u svim selima, što je ojačala organi-

zacija SKOJ-a. Uopšte, u celom tom opštenarodnom frontu osećali su se polet i optimizam.

Kurirske veze su i u toj ratnoj godini bile dominantne, gotovo isključive. Doduše, bilo je pokušaja da 1943. godine organizujemo i radio-vezu. Mi smo to na Jablanici pokušali sa radio-stanicom koju smo dobili od Engleza. (Tačnije, uzeli smo je od njih, jer su oni bili kod četnika, kod Ćurića). Međutim, nismo bili vešti u organizovanju veze, nismo znali da rukujemo radio-stanicom i ona se pokvarila. Možda i na sreću, jer nismo znali pravila šifrovanih poruka pa bismo, možda, svojim neznanjem otkrili neprijatelju sopstvene namere, što bi verovatno imalo katastrofalne posledice.

Te 1943. godine uspostavljena je redovna veza sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju. Najpre je na jug Srbije došao član Centralnog komiteta KPJ Svetozar Vukmanović Tempo. On je uneo mnogo sigurnosti, poleta i organizacionih kvaliteta u komandovanje. Zatim je došao i sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Blagoje Nešković, a posle i Čana Babović i drugi članovi Komiteta. Od tada su bile redovnije naše veze sa okružnim komitetima, Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju i sa ostalim partizanskim odredima.

Pokušavali smo u to vreme da organizujemo i telefonske veze. Mi u tome nismo uspeli, jer je neprijatelj bio vrlo jak i brzo bi ih otkrivao. Ali, kako reko, poletje bio tu, komandovanje se razvilo i dolazi do formiranja 1. južnomoravske brigade. Stvaranjem te krupnije jedinice i veza se morala razgranati.

U 1944. godini formirale su se i partizanske divizije. Tada se organizuju i žične veze. Svaka divizija je imala te veze sa komandama brigada. Divizije su u to vreme imale bataljon za vezu, a brigade četvu ili vod za vezu. Osim telefonskih, još uvek su funkcionisale kurirske veze.

U toj godini postojale su i radio-veze. (Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju imao je vezu sa Beogradom). Doduše, one su bile svedene na veze između najviših komandi i partijskih organa, ali su za nas mnogo značile, prvenstveno zato što smo pravovremeno saznavali vesti o najnovijim događajima na ostalim delovima našeg ratišta i što smo blagovremeno dobijali nove direktive i uputstva.

Od 15. decembra 1941. do 9. januara 1942. godine bila je jedna naša četa u Prokuplju - mi smo u tom periodu držali Prokuplje.

Dimitri je Pisković Trnavac

KURIRSKKE VEZE U TOPLICI

Još u pripremnom periodu NOB u ovom kraju vezama sa OK Niš posvećena je posebna pažnja. Jedan od najvažnijih zadataka prvog partijskog rukovodstva za Toplicu (Partijskog poverenstva) bilo je uspostavljanje i redovno održavanje veze sa višim partijskim forumima - Okružnim komitetom KPJ za Niš, a kasnije i sa Pokrajinskim poverenstvom PK KPJ za Srbiju. Kada je formiran Toplički odred 3. avgusta 1941. u Ajdanovcu, Partijsko rukovodstvo KP za Toplicu uspostavlja kurirsku vezu sa štabom odreda.

U toku 1941. i 1942. godine kuriri su predstavljali osnovnu vezu Partijskog poverenstva KP za Toplicu sa OK Niš i Pokrajinskim poverenstvom PK KPJ za Srbiju u Nišu, kao i sa Topličkim partizanskim odredom. Kasnije u proleće 1942. posle pogibije i hvatanja većeg dela Partijskog poverenstva Toplice, koje je ostalo samo na jednom članu, kurirsku vezu sa partijskim rukovodstvom u Nišu organizovao je i održavao štab Topličkog partizanskog odreda.

U ulozi partijskih i odredskih kurira u NOB Toplice u toku 1941/42. bilo je nekoliko omladinaca - članova KP, kandidata i skojevaca. U izboru za ovu tako značajnu i odgovornu dužnost nikada se nije pogrešilo. Po pravilu to su bili po svom ljudskom, partijskom, skojevskom i partizanskom liku, zaista, najbolji među dobrima.

Prvi partijski kuriri na liniji Prokuplje - Niš, odnosno Partijsko poverenstvo za Toplicu - OK Niš, bili su Dobrica Branković i Milutin Nikolić, kao skojevci koji su se isticali u izvršavanju postavljenih zadataka u pripremama za oružani ustanak u Toplici. Primljeni su u KP u avgustu 1941. među prvima u Prokuplju. Nije bilo kurirskog zadatka koji oni nisu sa uspehom obavili. Ne jednom, u Nišu, prepunom policijskih agenata, našli su se oči u oči sa ovim izdajnicima, ali su uvek zahvaljujući svojoj hladnokrvnosti i snalažljivosti uspevali da izbegnu hapšenje. Pratili su ih omladinci - Ijotićevci iz Prokuplja, dostavljali njihova imena i opis Specijalnoj policiji, koja im je često bila za petama, ali nije mogla da ih pohvata. Više od šest meseci oni su kao kuriri dolazili za Niš sa pismima, izveštajima Partijskog poverenstva i štaba odreda, vraćajući se otuda sa partijskim direktivama i pismima iz OK Niš i PK KPJ za Srbiju. Bez tih pisama i direktiva bilo je teško sa uspehom rukovoditi NOB u Toplici. Sa njima su od Niša do Prokuplja došli mnogi partizani iz Beograda i drugih mesta u Toplički odred, kao i nekoliko partijskih rukovodilaca-instruktora PK KPJ za Srbiju i članova OK Niš, koji su dolazili u obilazak odreda.

Početak 1942. Branković i Nikolić upućeni su na partijski rad u Niš, gde su posle jedne provale, kao i više partijskih članova pali u ruke neprijatelja. Njihov kurirski zadatak je preuzeo Milisav Milisavljević, abadžijski radnik iz Prokuplja, član KP koji je više od dva meseca sa uspehom obavljao sve postavljene zadatke. Povremeno do odlaska u odred februara 1942. godine kurirsku službu između Partijskog poverenstva i OK Niš obavljao je Milan Branković, član KP i sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a.

Kurir između Partijskog poverenstva i štaba Topličkog odreda bio je i istaknuti aktivista iz Prokuplja Božidar Đorđević Relja, skojevac koji je primljen u KP početkom jeseni 1941. Popularni kurir Relja prolazio je kroz četničke zasede u toku avgusta i septembra na putu za Pasjaču, Veliki i Mali Jastrebac, ali nikada nije pao neprijatelju u ruke. Ako se za nekoga može reći da je bio rođen za partizanskog kurira u prvim danima naše NOB u ovom kraju, to je bio Relja. Smeo i snalažljiv uvek je stizao na vreme u štab odreda, a odatle u čete ili za Prokuplje u Partijsko poverenstvo. Bio je veoma omiljen u odredu, među borcima, a kao partizanskog kurira znali su ga mnogi simpatizeri i pristalice NOB po topličkim selima. Poginuo je hrabro 12. aprila 1942. godine na Rgajskom visu, gde se kao odredski kurir našao u Vidovačkoj četi.

Neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju odrazile su se i na kurirske veze. Pošto su neprijatelji pohvatali nekoliko članova Partijskog poverenstva, od kojih su neki ubijeni ili oterani u logore, partijska veza na liniji Prokuplje - Niš U organizaciji Partijskog poverenstva je prekinuta. To je bilo za kratko vreme, jer je štab Topličkog odreda preuzeo obavezu da uspostavi vezu sa OK Niš, odnosno Pokrajinskim poverenstvom, čije je sedište bilo u Nišu. Sada se veza održavala na relaciji štab odreda - Niš. Već od aprila kurirska veza na ovoj liniji tedovno funkcioniše. Najmanje dva puta mesečno odlazio je odredski kurir za Niš i vraćao se na Mali Jastrebac, gde se nalazio štab odreda. Najpre je to bio Milan Tošić - Lune, radnik u železničkoj radionici u Nišu, član KP, rodnom iz sela pečanice. On je veoma dobro poznao liniju kretanja, ljude koji su mu služili kao javka i grad Niš. Na ovoj dužnosti, koju je sa uspehom obavljao, ostao je do Jnaja meseca kada je bio provaljen, zbog čega je morao da bude povučen kao kurir. To je bio otresit i snalažljiv kurir, čija zasluga je i u tome što je stvorio sigurne veze - punktove u selima Dobriča i bližoj okolini Niša, koje su koristili i kuriri koji su došli posle njega. Lune je kao borac Malojastrebačke čete poginuo 13. avgusta 1942. u zemunici, gde se nalazio u grupi Nikodija Stojanovića Tatka.

Luneta je zamenio Arandel Mladenović Korčagin, sekretar SKOJ-a u Maloj jastrebačkoj četi. Na njegovom prvom putovanju u Niš pratio ga je Lune da bi ga upoznao sa ljudima sa kojima će dolaziti u dodir i zadacima koje će kao kurir izvršavati. Prema sećanju Korčagina, sa Malog Jastrepca je pošao za Dudulajce, gde je bila prva veza u kući Nikole Stanimirovića, simpatizera NOP-a. Iz Dudulajca put je išao preko Krušca, Mramora i Novog Sela. Kod Mramorskog mosta, na Južnoj Moravi, susreo se sa žandarmima, a zatim i sa bugarskim vojnicima. Kod današnjeg KPD susreo je ponovo bugarske vojnike. U tom trenutku pomišljao je da treba da baci bombu na neprijatelja, ali je žurno nastavio put za Niš. Mladenović se, takođe, seća svog prvog susreta sa članom OK Niš Gojkom u kući partizanke Lale Nikolić u Ulici Kraljevića Marka. U periodu maj - avgust Korčagin je odlazio iz odreda za OK Niš nekoliko puta i uvek je prolazio pored neprijateljskih vojnika. Pomagala mu je njegova hladnokrvnost i snalažljivost.

Posle prekida od mesec dana u toku Aćimovićeve ofanzive, Korčagin je ponovo krenuo kao kurir za Niš. Ovoga puta sa Velikog Jastrepca u pratnji partizana Slavka, preko Jugovca, Deren-Devča, Dudulajca, Južne Morave za Lalinac, gde je bila javka. Nije stigao u Niš, jer su provaljene i pale neke naše veze (učitelj u Lalincu, seljak u Novom selu). Vratio se u odred neobavljenog posla, ali to je bio jedini put u njegovom petomesečnom vršenju dužnosti. Ovaj podatak pokazuje koliko je ova linija veze, Toplički odred - OK i Pokrajinsko poverenstvo PK KPJ za Srbiju u Nišu, u periodu proleće - jesen 1942. bila teška, uvek kontrolisana od neprijatelja od Mramora do grada i kao takva predstavljala je stalnu opasnost za neke kurire. I pored svega toga, veza se održavala skoro neprekidno, osim u toku neprijateljskih ofanziva i što je značajno - nijedan partijski odredski kurir nije pao u neprijateljeve ruke, vršeći svoju dužnost. Ovo nije zavisilo od neke sreće, već od činjenice da su partijsko rukovodstvo za Toplicu i štab Topličkog odreda umeli da odaberu takve borce - članove KP i skojevce koji su svoju dužnost obavljali sa puno odgovornosti, imajući uvek na umu važnost zadatka koji su izvršavali.

Radoš Jovanović Selja, sekretar Partijskog poverenstva KPJ za Toplicu i član OK Niš, u svojim sećanjima na kurirsku vezu ističe krupan značaj održavanja veza sa OK Niš i Partijskim poverenstvom.

On kaže: »Sada izgleda čudno da, na primer, Buda (Jova), član PK, koji je rukovodio, nijednom nije izašao iz Niša da dođe na slobodnu teritoriju, vidi vojsku, vlast, iako se slobodna teritorija protezala sve do Morave (8 km do Niša). Veze su svakodnevno održavane i preko njih je »Jova« iz Niša rukovodio pokretom.

Značajno je bilo što je skoro redovno, bez prekida, održavana veza sa Nišom (sa OK i sa Jovom), a to je pomoglo da se pismima i materijalom (direktiva, okružnice, uputstva, naređenja) Glavnog štaba NOV i PO Srbije održava perspektiva borbe. Naročito je važno što je skoro redovno održavana veza u toku 1942. Dobijanje pisama i materijala te godine imalo je poseban značaj, pokazivalo nam da Partija živi, te nismo gubili nadu. Moram reći, da su pisma Pokrajinskog poverenstva PK KPJ za Srbiju (Jove Buhe) u toku 1942. zaista bila ohrabrenje i otvaranje perspektive za nas. Posebno je bilo važno pismo Dragog Stamenkovića u julu 1942. godine, u kome je iscrpno i neverovatno tačno izneo podatke o pripremi »Aćimovićeve ofanzive«, naznačio datum njenog početka, dao sugestije da se prema rezervna hrana za duže vreme, istakao daje glavno sačuvati ljudstvo i da u tom duhu rukovodstvo odreda izradi taktiku.

Sa početkom neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju u Tolici, marta 1942. godine, jedinice Topličkog odreda većinu svojih akcija izvodile su samostalno. Svaka od njih imala je svoj reori dejstva i samo u nekim većim akcijama učestvovala su zajedno (borbe protiv Bugara na Mikulovcu, marš na Kopaonik krajem aprila i napad na Veliku Planu početkom jula meseca). Imajući u vidu ovakav način dejstvovanja partizanskih četa, u periodu mart-decembar 1942. štab Topličkog odreda organizovao je redovnu kurirsku vezu na relaciji čete-odred, kao i povremene veze Topličkog odreda sa drugim susednim odredima. Ta-

kode, postojala je redovna veza štaba odreda sa tehnikom na Velikom Jastrepču i sa terenom moravskog sreza. U toku višednevne neprijateljske ofanzive - Aćimovićeve potere, postojala je stalna veza partizanskih četa sa bazom, sa selima ispod Velikog i Malog Jastrepca. Preko političko-partijskih radnika na terenu, ili boraca iz odreda, štab i partijsko rukovodstvo za Toplicu, koje se, uglavnom, nalazilo uz odred, održavalo je redovnu vezu sa Prokupljem.

U jeku najžešćih neprijateljskih napada na slobodnu teritoriju, štab odreda je preko kurira održavao vezu sa svojim četama. Bilo je teško održavati vezu sa Pasjačkom i Vidovačkom četom u toku marta i aprila meseca, kada je bilo nemoguće pregaziti nabujalu Toplicu, a prilazi Pasjači i Vidojevici su bili posjedniti brojnim neprijateljskim snagama. I pored svega toga, štab odreda, koji se u to vreme nalazio na Velikom Jastrepču, upućivao je preko Toplice svoje kurire sa pismenim porukama komandanta Pasjačke i Vidovačke čete. Na izvršavanje ovih zadataka u svojstvu kurira odlazili su borci Dragoslav Milić Živko, Radojko Stojanović Mališa, Radomir Ujć Relja, dok je borac Pasjačke čete Gojko Roganović Jug dolazio kao kurir iz Pasjačke čete na Veliki Jastrebac.

Izvesno vreme, u toku maja i do polovine juna, štab Topličkog odreda nije mogao da uspostavi vezu sa preživelim borcima Pasjačke čete. Tek u drugoj polovini juna kuriri štaba su uspostavili vezu sa Ratkom Pavlovićem Čičkom, kada je ova četa došla na Mali Jastrebac. Kasnije, za vreme Aćimovićeve ofanzive i blokade Velikog i Malog Jastrepca, održavana je veza između Velikojastrebačke i Pasjačke čete, kada je politički komesar odreda Milić Rakić Mirko početkom septembra uputio kao kurire Milorada Mančića Jovu i Dobrivoja Strahinića Bibu u Pasjačku četvu, koja se u to vreme nalazila na Pasjači. Između Velikojastrebačke i Malojastrebačke čete održavana je redovna kurirska veza. Četni kuriri na relaciji Veliki Jastrebac - Mali Jastrebac, uglavnom su bili Mališa Radojko Stojanović, najmlađi borac Topličkog odreda, Relja Radomir Ilić, Moravac iz Loznice i Milivoje Milošević iz Malojastrebačke čete. Iz Velikojastrebačke čete borac Boško Jovović Bunda bio je kurir između čete i odredske tehnike u Jasikaru ispod Velike Djulice. Sa Moravom je održavana veza preko Relje i Moravca, koji su na putu do određenog mosta prolazili ne jednom kroz četničke zasede, ali su uvek izvršavali zadatke. Radojko Stojanović Mališa je u toku 1942. godine više puta kao kurir sa Malog Jastrepca odlazio na Pasjaču i Veliki Jastrebac. Nije bio slučajaj njegov izbor za kurira između štaba odreda i četa. Po godinama najmlađi među borcima, sa svojih 14 godina delovao je detinjasto, mali i žgoljav, nikome nije ličio na partizanskog kurira koji je prenosio važne poruke iz štaba u partizanske čete. Hladnokrvan, hrabar i snalažljiv, on je sa uspehom izvršavao svaki kurirski zadatak. U sećanju svojih drugova ostao je ne samo kao izvanredan borac i drug, nego i kao vrlo dobar kurir.

Joco Savković

USTANIČKI PROGAR I JAKOVO

Januara 1942. godine došao je Slavko Rnjački kod svoje sestre Slavke Panić, udate za Emila Panića. Tu je odmah prenet kontigent oružja od 30 pušaka, dok je oko 15 ostalo za mesnu desetinu. Branko Radomirović se u to vreme, pored ostalog, bavio i dalje zanatom. Bio je krojač, pa mu se dogodila jedna mala zgoda sa jednim fašistom.

Jednom dođe Rudolf Tajz, da mu Branko Radomirović sašije bluzu, pa je i veoma uporno objašnjavao, ne nalazeći stručni izraz, kako da mu skroji kragnu.

- »Mislite staljinsku?« - upitao je Branko Radomirović i gledao ga.
- »Da, da - baš tako« - potvrdi on, i pristade.

Rudolf Tajz je bio celo vreme starešina, a posle njega doveli su za starešinu opštine nekog dugogodišnjeg slugu gospodara H. Šlotera u Jakovu. Smenjivali su se jedno vreme.

Dolaskom Slavka Rnjačkog produžava se rad jačim tempom. To je trajalo do tri meseca i imalo širok zahvat. U tom periodu dolazi do obuhvatanja kasnije značajnih domaćinstava, kao što su Dobrići, Jovanovići, Putnikovići i drugi. Ovo je široka agitaciona akcija, otvoreno se daje novčani prilog, sakupljaju se komadi robe i šalju neposredno u odred. Radi daljih tokova rada formira se jedna kandidatska grupa za partiju, u početku marta meseca, koju sačinjavaju: Branko Radomirović - Žarki, krojač, Emil Panić, zemljoradnik, Marko Ilić, trgovački pomoćnik.

Branko Radomirović rukovodio je radom 1941. godine, a prilog kao simpatizeri Partije davali su Danica Dobrić, Baća Jovanović i Bora Putniković. To je bio lep zamah u poslu, ali se brzo situacija izmenila. Marko Ilić prešao je za Ostružnicu i odao se švercovanju kvasca.

Rano 1942. godine jedan mali događaj odigrao se na jarkovačkoj pumpi. U prvo vreme nije bilo izgrađenog metoda kako treba neprijatelju doskočiti. Cesto su se primali neopravdani sukobi sa neprijateljem, a nije bilo ni opreznosti, koja je kasnije bila sastavni deo borbe. Među prvim borcima u to vreme bilo je čak porazno - biti oprezan.

Dolmadžije, upravo čuvari pumpe, Ilija i Emilija Novaković, čuvali su partizane i činili sve što je za njih bilo potrebno. Bila je u pitanju jedna veća grupa, pa su im do prvih priloga, doneli oko 200 skuvanih jaja - za jedan obrok. Bilo je valjda vreme ručku. Neprimetno se privukla jedna četa nemačkih vojnika i partizani su se povukli u svoje tajne baze. Baze su bile u stvari - cevi za odvod vode iz Save i obratno. Vojska je pretresla celu prostoriju i, na kraju, nešto su posumnjali, jer su, uzimajući jaja, jedno ispustili slučajno, pa je bilo čudno što su mlaka, a videlo se da su kuvana. Trebalo je odgovoriti za koga su tolika kuvana jaja, ali se to nije moglo, pa su, za taj partizanski ručak, povelili domaćina i domaćicu sa sobom.

Pored prvog iskušenja porodice Novaković, Branko Radomirović - Žarki započinje širu aktivnost na prikupljanju priloga, održavanju jače veze sa partizanima iz Progara i to postaje već sasvim organizovan oblik skupljanja i informisanja skoro 50 meštana.

U prpleće 1942. godine moglo se čuti da se u nekom gazdaškom odžaku krije nepoznato lice.

Jakovo je imalo udobnosti Srema i lepote Srbije.

Selo je imalo jakih gazda i svojih politikanata.

Marta meseca došao je na vezu Ilija Roguljić - Rajko, pa je u to vreme bio smešten kod Milice Stojanović - Mandalove, a ponešto je radio kao metalac kod Spase Jankovića.

Među prve tri žene u Jakovu, obuhvaćene u narodnooslobodilački pokret, spadaju Danica Dobrić, omladinka, Bojka Panić, Emilova majka i Milica Mandalova. Sa njima su držali sastanak Žarki i Emil Panić, aktivisti. Bitno je reći da je to početak organizacije žena. U to vreme pokret je funkcionisao, a ubrzo se Branko Radomirović sreo sa Andrijom - Šoti Pai. Uobičajeni razgovori o zadacima, ali susret je bio zanimljiv, jer su se znali kao vojnici iz mornarice u Novom Sadu, pre rata. Andrija je došao iz istražnog zatvora u vojsku 1940. godine. Pored toga što se radilo u Jakovu, Andrija mu je dao zadatak da dođe u kontakt sa Bežanijom. Žarki je išao na vezu kod domaćina Radišića i, jedno dva puta sreo se s njim, dajući mu letke, a dobio je 600 dinara priloga.

PARTIJSKA VEZA PO CENU ŽIVOTA

Zemun. Narodni heroj. Smrt vešanjem u policiji, 1942.

U prvim danima ustanka Stevan Dukić se neprimetno uklopio u rad, da popuni mesto ubijenog druga u jednom rejonskom komitetu u Beogradu. Ubrzo je, pod istim uslovima, došao i na dužnost člana Mesnog komiteta Partije.

Dok je u Srbiji rasla Užička Republika i počinjala prva ofanziva, Dukić je verno držao odstupnicu, hrabreći svakog saradnika i dižući smisao ilegalstva do oličenja izdržljivosti i požrtvovanja. Veliki ispit zrelosti položio je pred opasnošću u spasavanju Aleksandra Rankovića iz bolnice u Vidinskoj ulici.

Početakom 1942. godine više nije mogao ostatu u Beogradu. Sve partijske veze bile su pokidane. Pokrajinski komitet za Srbiju odlučio je tada da Dukić pređe u Zemun, za sekretara Sreskog komiteta. Došao je disciplinovano i produžio da se bori. Radnički Zemun ga je znao još iz ranijih štrajkova i drugih akcija. Stoga se tu i osećao kao u svom gradu, iako su svugde naokolo vrebali okupator i ustaše.

Sredinom leta iste godine uhapsila gaje policija. Na osnovu podataka koje su imali o njemu, podvrgnut je groznom mučenju. Trajalo je to nekoliko nedelja, ali neprijatelj nije uspeo iznuditi nikakvo priznanje od njega. Dukić je bio nem za policiju. Kada više nisu znali šta da preduzmu, inscenirali su njegovo samoubistvo - obesivši ga u ćeliji.

Uspomene se podudaraju kod svih koji su ga poznavali. Prema pričanju Milke Babinac, on je jednom na ulici, naravno sporednoj, govorio Iliji Roguljiću - Rajku:

»Kad padneš u ruke neprijatelju, glavno je kako ćeš se držati. Ako si pravi borac, onda posle batina i mučenja, u ćeliji kad se osvestiš, dobiješ nova krila i siguran si da će te drugovi poneti na rukama pri novom susretu. Ali, kada čovek jednom izda, onda samo pokušava da zakrpi svoje ranije verovanje i tone sve dublje i dublje u nečovečnost. Niko te onda ne gleda i jednog dana kloneš, i sam sebe više ne vidiš među ljudima«.

Sudbonosna slučajnost je u tome što je Dukić pao policiji u ruke. Naime, vozio se biciklom od Kalvarije, noseći toga jutra letke u nedrima. Išao je niz Prilaz prema raskršću ispred Evangelističke crkve. Produžio je Ivićevom ulicom, s namerom da skrene ka bolnici. Jedan od policajaca pokušao je da ga zaustavi, ko zna zašto, pa je izašao pred njega preko puta drvare. Dukić nije oklevao, misleći da su ga otkrili, pa je svom snagom biciklom naleteo na policajca i srušio ga. Pošto je ovaj zbunjeno zvao u pomoć, Dukić je, i dalje na biciklu, jurnuo prema Svinjskoj pijaci, a zatim peške prema Čukovcu. Premoren i iznemogao od bežanja uzbrdo, nije mogao stići do cilja. Posrnuo je - i tako su ga uhvatili.

Iz partijskih izveštaja, sačuvanih iz doba okupacije, može se više saznati ne samo za Dukića - borca pred policijom, nego i o njegovoj neumornoj, hrabroj aktivnosti uoči smrti.

Verovatno poslednju belešku koju je napisao nazvao je »Nedelja za sremske partizane«. U njoj stoji daje za nekoliko dana sakupljeno: 66.000 cigareta, 453 košulje, 200 gaća, 109 peškira, 44 pantalona, 37 kaputa, 23 para obuće, 111 pari čarapa, 19 aparata za brijanje, nekoliko dvogleda, dosta šatorskih krila, vojničkih torbica, nešto otetog oružja i raznih vojnih stvari za borce u odredima.

U drugoj belešci je izneo zapažanja o nekim radnicima:

>>Slovak je bravar i dobar simpatizer. Možemo se na njega osloniti u izvlačenju materijala. Nemač - mašinst, čvrst je, partijski simpatizer — nekompromitovani je kod Srba i drugih radnika ...«

Ostale beleške govore o raspodeli boraca, proveru karakteristika, snabdevanju lažnim ispravama, novčanom iznosu priloga i broju članstva. Tako je sačuvana arhiva iz jednog teškog doba koja je označila poslednje dane i aktivnost narodnog heroja Stevana Dukića.

KAKO SAM POSTAJAO ORGANIZATOR U DOBANOVcima

»Kraj ti je, druškane« - mislio je u sebi Radenko zbog nesklonjenog materijala, ali se i obradovao. Znao je da će se lišiti zatvorenog prostora i računao je na svoj skori odlazak u partizane.

»Cviker« je pokucao na vrata od sobe i smejao se, ali mu se radost utapala u pogledu i krupnim očima iza njegove zlatne optike, po kojoj je i nosio pseudonim. I njega je već odavno bez uspeha gonila policija.

- »Zortiraš, burazeru,« - rekao je, primetivši Radenkovo bledilo.

- »Mislio sam da su agiše« - odgovorio je Radenko, prilazeći mu s prozora da bi se rukovali.

Marko mu je onda sve potanko izneo, posebno gde se koji drug nalazi, a pročitao i letak tek izvučen iz štampe i rekao da isti zadrži, s tim što ga kasnije može spaliti, jer nije trebalo da ga nosi sa sobom. Zadržao se od podne do 16 časova. Pričali su ozbiljno šta se sve u međuvremenu odigralo, a pored toga - sanjali i sanjali mnoge stvari koje se mogu samo do polovine ostvariti.

- »Večeras će te drugovi prebaciti u Ugrinovačku ulicu. Tamo ćeš biti kod Đure Svilarica, a Stojan će ti sutra doneti drugu legitimaciju. Moraš se brzo uživeti u sve. To će ti poslužiti samo u slučaju ako te u putu susretnu fašisti, a tamo se snadi i dogovori sa Urošem (Uroš Ostojić - Djetić). Smatramo da si dobar masovik, ali će se to još videti. Mi ćemo ti slati vezu, a ovo daj Urošu pa neka odmah dođe.« Tada je Nikezić spustio pismo na sto, izvadio parabelum i punu šaku čeličnih zrna od metaka, spuštajući sve to na sto.

- »Udri samo ako budeš morao. Ilegalnost ostaje i dalje zakon po kome moraš koračati. Beograd čiste od komunista i to ozbiljno. Dokle će - ne znam?«

Kola su grmela i ostavljala prašinu za sobom, vozeći čoveka sa plitkim šeširom na glavi, obučenog u malu reku sa pantalonama u čarapama i sa velikim presavijenim jezikom na opancima koje je nosio na nogama.

Sava Svilaric je mlatio kamdžijom nad sobom i stajao raskrečeno na podu kola, držeći ravnotežu pomoću uzda po već poznatom seoskom običaju.

- »Burazer je rekao do bresta« - reče Svilaric.

Pod velikim brestom, između zemunskog polja i Dobanovaca, Sava zateže kajase i glave konjima razape kao krila na jednu i drugu stranu, a onda se oglasi i jedno hrapavo: »Eeeep«!

- »Srećno, družo, srećno neka je« - ponovio je stojeći na kolima.

Za korakom je čuo kao da ta reč izvire iz zemlje.

- »Srećno ...« - rekao je prilagač, kada je davao prilog u subotu od onog dela novca koji ostavlja za budavu proju, a imao je preko 60 godina.

- »Srećno ...« - rekao je jedan pekarski radnik pre tri meseca.

- »Srećno ...« - rekli su mu momci u stanu broj 17. u Vrtlarskoj ulici, kada je izmicao posle ponoći, u bekstvu iz bolnice, iz stana Pauline i Lorenca Mameka, pružajući neprihvaćene ruke.

Blizu sela u susret su nailazila dva Nemca. Nosili su crne uniforme i bajonete na puškama. Tromo su vukli noge. Radenko se protegnuo u ramenu bez vidljivih razloga, možda da se sredi i očvrsne, pa skrušeno pozdravi, gledajući zbunjeno kao da ide iz krađe. Taj pozdrav oni uzvратиše i ne pogledaše više na njega. Vodili su neke razgovore na svom jeziku.

U dvorištima su se vršile pripreme za žetvu. Na dva mesta su čovek i žena, u iznošenim i zakrpljenim odelima, čučali kraj šerpe i bacali zrele dudove u posudu. Preko ramena su gledali prolaznike. Ceo šor je mirovao kao ovekovječeni talas na slici. Kod drugog para skupljača dudinja žena je odgovorila na pozdrav.

Opština i raskršće ostali su za ledima Radenka.

Podne je bilo odavno prevalilo. Stražar je sedeo na ulazu i držao pušku kao batinu, okrećući je na kundaku. Izgledalo je da su opasnosti minule zauvek. Suncekret se povijao tromo u baštama sa šarenim lišćem, kao šurene svinjske uši.

Pred kućom je stajalo usamljeno drvo sa malo grana i klupom za sedenje kad padnu senke krovova od kuća preko puta. Kapija je bila otvorena, baš kao

što mu je rekao »Cviker«, a u dvorištu su se nalazila samo jedna kola, sa obešenom opremom za konje, bačenom preko rude. Dvorište je bilo pusto. U drvenom koritu i maloj kaljuži pored njega, ispod samog đerma, gakalo je troje pačica pristiglih za klanje, pružajući vratove u vodu i tresući mutno zrnje vode sa tela. Mala »vaškica« ležala je sklupčana kraj sanduka sasušenog ladoleža i nije ni čula ulazak, jer je »bungurača« zujala - kao da je prava industrija.

- »Stevo, neko te traži« - obratila mu se žena.

- »Mene«? - upitao je on oprezno i vešto izbacio hoklu iza nogu.

Uroš se, kao slučajno, povukao u kuću i zatim brzo vratio natrag kada je čuo da neko pita za njega, jezikom i stilom poznatim iz pokreta.

- »Evo druga« - rekao je Steva, malo rumen u licu.

Zlatina, mlinareva žena, brisala je tanjire i prilazila stolu. Njen osmeh bio je shvatljiv valjda samo njoj i predstavljao je veo straha. Gledala je svojim upornim očima boje različka. Bila je sitna, radna žena i spremna da se žrtvuje.

- »Gladan si... Pa da ručaš - rekla je kao iskusan podoficir novom regrutu.

- Lepinje su današnje ...« - dodala je i donela lonac sa peći. Bila je to topla boranija sa mlekom. Posle zemunske proje i jogurta u mlekari kod braće Ristića, preko puta hotela »Central«, Radenko nije verovao da na svetu postoje ovako ukusno pripremljene lepinje.

- »Jedi, družo, ako ti se sviđa.«

Dugo su Uroš i Radenko razgovarali, pored ostalog - i o Nadi Mali. Bila je to radnica, čiji se drug nalazio u namačkom zarobljeništvu. Kao čovek, bila je nezavisna i odvažna, mada su joj u kući prebacivali zbog njene aktivnosti za narodnooslobodilački pokret. Za vreme razgovora Uroš Ostojić je podmazivao pistolj i smeja se Radenkovoj neukosti u rasklapanju oružja.

Negde pred samo veče Uroš je nestao u velikim žutim kolutovima suncokreta. Otišao je da prenoći kod jednog simpatizera, pa da onda krene u Batajnicu, na vezu Sreskog komiteta. Iako mu je Uroš rekao da će se brzo javiti, Radenko je osetio tešku usamljenost i nejasnu tugu, staru koliko i njegov život.

Uveče se našao u zadnjoj sobi. Dole je bio podrum i u njemu - partizanske tajne. Rekao mu je to Steva mlinar pre spavanja i obećao da će sutra posle podne da sakupi ljude. Na drugom krevetu bili su poredani hlebovi izvađeni iz peći u podne. Izgledali su kao da dišu i govore neku pesmu o spokojnoj snazi čoveka.

Sledećeg dana nije održan sastanak. Bili su pozvali sedmoricu, ali je nastalo malo kolebanje zbog Bogice Stojković, zemljoradnika. Čudila su ga, zapravo, promena između Uroša i Radenka. Steva mlinar je predložio Radenku da ode do učitelja Branka Nožinića, jer je to bilo manje opasno nego da ovaj zalazi u mlin, što nije bio ranije običaj u selu.

Dva dana kasnije Radenko je krenuo u selo otvoreno. Nosio je vodu. Bunar se nalazio na udaljenosti od pola kilometra, u Surčinskom šoru. Plavu kantu mlinara Ferburgera prepoznao je Vasa Majić koji je sedeo »u vrati« i »pipao puls« kod seljaka. Majić je uzeo bicikl i pošao u susret došljaku, gonjen radoznalošću da sazna ko je ovaj. Kada je došao u njegovu blizinu, usporio je točak i zapitao diskretno, ali odlučno:

- »Ko si ti, mali, i šta radiš ovde?«

- »Služim kod mlinara« - odgovorio je Radenko.

- Steve Farburgera, dodao je Vasa, osativši da se postideo te reči i uplašio od iznenadenja. Onda se nasmejaov više za sebe, pokrenuo pedalu i otišao.

Mogao je najkasnije biti 29. juni kada je održan sastanak kod Steve Jovanovića, mlinara, u prednjoj sobi. Na ovom sastanku prisustvovali su: Stevan Jovanović, Vasa Majić, Branko Nožinić, Dura Letunica i Bogica Stojković. Izgledalo je daje to bilo samo upoznavanje, ali je pred kraj sastanka ipak doneta i odluka da se odmah produži sa radom. Takođe je odlučeno da se u buduće na sastanke pozivaju i predstavnici žena. Tada su pomenute žene jednog i drugog Steve Jovanovića, Keka i Zlatina, zatim Rosa Nožinić, učiteljica i Nada Mali. Govorilo se i o omladini. Sledeći sastanak zakazan je za tri dana kasnije. Za mesto sastanka bio je određen stan učitelja Branka Nožinića, odmah do opštine.

Sastanak je održan iako je stražar prilikom šetnje dolazio do samog prozora Nožinićevog stana. Izostao je samo Bogica Stojković, a ostali su svi došli na vreme. Steva Jovanović - Šmiklja pričao je kako je Bogica smeo da dođe samo do kuće Franca Švabe, ali da se nije usuđivao da se obraća i sledećim kućama, jer se bojava da ga Švabe ne primete i ubiju. Zapaženo je da na sastanak nije niko došao iz Zemunskog šora.

- »Znači, pola šora - Republika« - mislio je Radenko.

Ostalo je još da se suzbije raspoloženje koje je bilo zahvatilo Bogicu. Branko Nožinić se kiselo smejavao primajući se ovog zadatka.

Tu je još odlučeno da se održe sastanci po šorovima sa svim ljudima koji su se pokazali kao simpatizeri pokreta od dana kada je pukla prva ustanička puška. Prebiralno se redom od čoveka do čoveka, po kućama. Tako se došlo do jednog broja ljudi sa kojima bi se mogao započeti rad u selu. Bilo je podne i velika vrućina kad su se razišli, gazeći za vršlicom koja se sporo spuštala od raskršća malo nagnutom ulicom u Surčinski šor i, tek kasno uveče, nestala na putu prema ledinama.

Posle toga Radenkoje odlazio kod svih drugova koji su prisustvovali pomenutom sastanku.

Steva i Radenko dogovorili su se da ostave jedan procenat ujma za partizanski prilog. Stevu je to oduševilo. Poverio je Radenku koliko je skupljeno pušaka u selu, ali ne i gde se nalaze. Sutradan je ipak poslao ženu sa vrećom da prenese oružje preko raskršća, pored samih stražara, u njegov mlin, a posle je to preuzeo Vasa Majjić, koji je bio povezan sa partizanima.

SPRECENA JE VEZA PRVOG PRODORA ČETNIKA U SREM

Krajem oktobra 1942. godine Sava je bila nadošla do pod grlo dolme. Četnička formacija od trideset naoružanih ljudi prešla je kod Makiša na sremsku stranu u nameri da pređe u Surčin, a zatim da krene dalje u Srem, prema velikim selima kao što je Vojka i da, zatim, produže u Podunavlje i Frušku Goru. Prema naoružanju, odelu i godinama ljudi u toj formaciji moglo se suditi da je to bila naročito pripremljena jedinica za pešačenje.

Prvi susret sa četnicima imao je pokojni Nikola Davidović, otac pominjane Vere Davidović, koga su kasnije gestapovci streljali na Savi kao čuvara nasipa, sigurnog i odanog saradnika partizana, kome su u kuću partizani svraćali daleko ranije.

Nikola Davidović, kad su prešli četnici, prvi put, došao je kod Laze Sudžuka

- Pilota da javi. Rekao je da ljudi traže vezu. Obojica su došli kod kuće Mirka Radakovića. Bilo je zabrinjavajuće što niko niotkuda nije javljao ništa, jer je to bilo u to vreme običaj. Odlučili su da idu na Savu predveče. Poslali su odmah za Kovačevića Milu, imućnog seljaka - radnika iz Surčina. Pošli su na Savu, a Mila je drhtao uz put i nešto sumnjao.

Kad su stigli na pumpu videli su ljude sa bradama. Komandant ove grupe se predstavio - »poručnik Bojić«. U ime pomenute grupe govorio je Mirko Radaković i rekao da su oni seljaci koji se ovde bore protiv okupatora. Formulirao je tako da se u Surčinu Srbi glože sa ostalima, ali čute i čekaju pogodan trenutak. Poručnik je rekao da su njih poslali iz Srbije da ovde u Sremu organizuju vojsku i vlast. Mirko im je odgovorio da u Surčinu nema nikakvih organizacija.

Hranu koju su u džaku doneli, vojnici su podelili i jeli. Posle jela krenuli su zajedno prema selu Surčinu.

Raniji dogovor je bio da treba da se jedan od njih odvoji u toku puta u Donjem Polju i da ode u Jakovo da javi Radenku i drugovima partizanima. Prvo su se pogađali da oni treba da ostanu sa njima, ali su ih ovi uveravali da ih puste da idu da izvide teren i da su oni dobro došli. To je bio kritičan trenutak njihovog kolebanja, jer su bili naoružani samo sa dve bombe i pištoljem 6,35.

Mile Kovačević, gazda, išao je kao talac.

- »Mile, pazi šta radiš...« - govorili su odšrafljujući bombe.«.

Drugovi su sumnjali u taj susret. Niko nije javio da bi tu mogli doći partizani, iako se po jedinicama mnogo pričalo. Pokret je već bio toliko narastao, da su svi susreti sa partizanima, nepoznatim ilegalcima i važni sastanci unapred zakazivani. Kod ove trojice bilo je velike i ozbiljne nelagodnosti. Komandant ih je smišljeno pitao za mesne organizacije u nameri da ih pokoleba. Kad mu se učinilo da oni pripadaju partizanima, a u to nije bio do kraja siguran, nije bio izdašan u izjavama. Mesto sukoba sa njima, pitao je za puteve i prolaze, kilometražu i dogovorio se da mu ova trojica donesu ponovo hranu. Ova trojica su tobože pristali na to sa dosta ubedljivim raspoloženjem da će sve »urediti što im je rečeno«. Pre svega, spremiti vodiče i dostaviti hranu. Komandant je insistirao na držanju i važnosti akcije i četničkog nastupa. U glasu i očima nije se moglo sagledati kako su se međusobno razumeli do kraja. Pozdrav i rastanak su se obavili brzo, sa dosta neposrednosti. Pošto su podjednako bili spremni da, čim, umaknu, jave partizanima da napadnu četnike, nisu o tom pitanju ni menjali misli.

Upravo su četnici pristali da odmah pođu sa njima na salaš Mila Kovačevića, u gornjem ataru, prema Dobanovcima i današnjem autoputu. Komandant je pošao za njima, a za ovim se oteгла kolonica njihove formacije, koja je prva stala na tie zemlje sremske. Ovi su koraci bili sudbonosni, ali toliko i nesigurni. »Mesni« su se otvoreno izlagali opasnosti da ih mogu napasti ustaše i Nemci, ne znajući ko su, opaziti sa crkve i u Donjem polju brzo uništiti, jer je ravno kao ploča i bez pogodnosti za zaklon. Svejedno su četnici išli jedno vreme do kanala, na kraj savskog pašnjaka, i tu je komandant stao i komandovao da ostali četnici sednu. Zaustavio je »mesne« i predložio im da ipak jave ponovo kakva je situacija i da im donesu hranu na pumpi kod Surčina. Trojica »mesni« su pristali i pošli putem u selo.

Sada je iskušenje dobilo na ceni. Nisu znali zašto je komandant zaključio da tu treba stati! Krenuli su i osećali da ih seče u kolenima. Nije se znalo hoće li da pucaju pa da se onda vrate, jer za to imaju dovoljno vremena da bi se bez rizika i opasnijeg sukoba povukli. Oni su išli, a četnici ćutali, kao da na taj način ravnice razvlače poput gume u otkucanjima njihovog srca. Čak jedan drugome nisu ništa govorili, pa je »mesnima« izgledalo - i psihološki ih nagonilo - da pretpostave da baš tog trenutka njima nišane u leđa. Ni jedan se nije osvrtao, samo se čuo prigušen bat koraka. Dugo »mesni« nisu ništa progovorili. Išli su tako skoro četiri kilometra, računajući da im se život ljulja na nišanu neprijateljskih pušaka.

Kada se korak slegao na talasić ravnice i kada su osetili da je tu već blizu prvi duboki prelaz, onda su progovorili smehom začinjenim suzama što su umakli rođenoj gluposti. Ni to dugo nije potrajalo, a oni su se našli pod selom, srećni što nisu skuplje platili sudbonosnu aktivnost.

Kada su se dograbili kuća i usečenih puteva čelo bašte na Mikulji, odlučili su da jedan odmah skoči na bicikl pa do sela Jakova. Tamo je bila uvek neka partizanska desetina i neko odgovoran za jedinice. Bila im je žarka želja da se naplate za naivnost i da ih pohvataju, praveći zasedu na ovoj obali dolme prema Savi. Jedan od njih trebalo je da se vrati i da im odnese hranu i povede ih na severnu stranu dolme, prema selu, u slučaju da partizani odluče gde je zgodnije da ih napadnu na pomenutom salašu, a treći da javi rukovodstvu, odnosno Marku Nikeziću u Dobanovcima ili Ugrinovicima, gde se mogao pronaći. Pošto je ova vest preneti brzo u Jakovo, sa dosta skraćanim tumačenjem, na granici paničnosti, ostala je među drugovima jedna od šala na račun Milenka Belića, odnosno na to kako je on rekao skraćenicu:

- »Onaj slučaj - Sava - četnici - Capica - Mađarska«. To bi mu došlo kao neka šifra po kojoj je trebalo nešto učiniti. Svakako nejasno.

Capica su zvali Mirka Radakovića.

Dok se te noći obavljala priprema, četnici su se preko Save prebacili u Srbiju i više se nisu kao formacija vraćali i nastupali do maja 1944. godine.

STARI VOŠPAN LUKA RADAKOVIĆ

Škripanje točkova na mrazu činilo je mekane puteve tvrdim, dok su kola, u kojima su se nalazili Radenko i Maza Ćirković, brzo odmicala. Obišli su selo Dobanovce sa leve strane, pa su se, pored železničke stanice, uputili letnjim putevima na prugu prema selu Surčinu. U kolima, u slami, ležala je ispod pokrovca Ranka Božović.

Pre tri večeri ona je pevala nove pesme, tužne i nekako otkrila maštu nad šumama, želje koje listavaju. Pevala je lepo, govorila odgovorno, kao za srećan put.

Sutra je doktor Požarev bio kod Hrkmanovih, a Vasa Milošev, službenik u opštini i član Partije, izradio je legitimaciju na drugo ime - Vera Hrkman iz Grabovaca. Nova godina je protekla u kući Žarka Radakovića u Surčinu. Domaćini su bili dobri i gostoljubivi. Bilo je toplo posle otvorenih i smrznutih puteva i držanja kajasa u rukama. Dvoje Žarkove unučadi, Nada i Gordana, ležalo je bolesno od gripa. Za čitanje su imali »Selo« od Ivana Bunjina i »Deveti Termidor« od Alanova, jer to je bio jedini izbor u biblioteci domaćinove dece.

Predveče se dan smračio i opet su oblaci pali nisko. Trag se video preko porane bašte. Doka Branković je pio vino i pitao Mirka Radakovića, bez prestanka, ko je to kod njega u sobi. Mirko je prelazio preko pitanja i tražio od njega da mu kaže kako stoji sa uticajnim Hrvatima iz opštine i kako će doći do podataka o stanju vojske, koje je posebnom vezom dostavljao Sreskom komitetu na određeno sedište ili punkt. Oteglo se to Đokino čestitanje praznika pa je, u polasku, pristao da vidi stanje ustaša. Doka je stajao uz narodnooslobodilačke organizacije, jer je već u to vreme njegov sin bio punih šest meseci član SKOJ-a, veran i iskren.

Pred noć je, upravo u »zrelo popodne«, došla Mirkova mati.

- »Radenko, čedo, da nisi gladan - naglasi ona to mekano, kao da tepa. - Stigneš li jesti«? - produži, ali se videlo daje drugi razlog nagnao da uđe u sobu.

- »Ode« - reče za Brankovića, a za njom upade Mirko i sede kraj furune.

- »Trebalo bi na baštu izaći sa satarom u rukama, ja Švabu po glavi udariti mesto čestitanja. Vaške su bezobrazne« - reče on za Švabe koji se nisu javljali kao nekad. - »Gledaju nas kao da smo im oca ubili« - naglasi za komšiju i učini mu se da je lakše kad to pred nekim prizna.

Stari Radaković okrenu glavu prema unukama i dodade:

- »Šta ćeš, takvo je vreme«.

Nasmeši se, ali ta skraćena radost ne ode dalje od brkova i duše stegnute od briga i neizvesnosti, koja se pojačavala nad Posavinom.

Sneg je složio svoje konce nad selom i krovovima.

Tragovi stopa ponovo nestaše po baštama Mikulje.

Predložio je Radenko da ode u selo Jakovo.

Sa sankama je brzo došao stari Luka Radaković, Mirkov stric, i rekao kao da se malo šali, onako malo nakresan:

- »Ajde, mačku mu staru. Tamo su i partizani«!

Prošli smo pored straže i u malom šoriću iz nečije kuće uzeli smo Ranku. Svugde je bilo tako zategnuto i nesigurno u selima, gde su živele dve nacije - pogotovu Švabe i Srbi. Čudan osećaj i - kao da iz svake stope lik smrti se javlja i da na tragovima ostavlja svoje otiske.

Brzo smo stigli u Jakovo. Konji odmorni, a čika Luka veseo.

Đuro Livada

DOKUMENTA VEZE

Centralni komitet KPJ - Okružnom komitetu i instruktoru PK KPJ za Srbiju
[Milošu Miniću-Crnom]

8. januar 1942.

1. S obzirom na vaše slabe ili skoro nikakve veze s Pokrajinskim rukovodstvom - i ovoga sa ostalim okružnim organizacijama u Srbiji, CK stavlja u zadatak vašem OK-u i instruktoru PK sledeće:

a) Pokušati povezivanje s punktom PK u Beogradu, tj. s drugom doktorom [Blagojem Neškovićem], Dostaviti u Beograd, u prepisu, sve ove i druge materijale.

b) Što hitnije uspostaviti vezu i poslati u prepisu ove i druge materijale s kojima vi raspolazete u sledeća mesta: OK-u u Mačvi, 0[kružnom] poverenstvu u Arandelovcu, OK-u u Kragujevcu, a preko ovog part, organizaciji u Pomoravlju, OK-u u Užicu, a, preko ovoga ili direktno, Ok-u u Čačku, a preko njega OK-u u Kraljevu i Kruševcu, Sreskoj organizaciji u Posavini (Obrenovac), a preko ove u Beograd. Ukoliko uspostavite vezu sa Beogradom i pošaljete ovaj materijal, stavite im u zadatak da isti pošalju u istočnu Srbiju.

c) Održavati redovne partijske veze s nama, sve dok ne uspostavite stalnu vezu s PK-om. Isto tako, omogućiti vezu sa nama i svim ostalim pomenutim mestima.

(Zbornik NOR-a, tom II, reg. br. 2, dok. br. 94)

Moša Pijade - Titu

3. mart 1942.
Žabljak

Dragi Tito,

Kuriri koje smo ti bili poslali 25. II tukli su moj rekord - jer su bili natrag u Žabljaku peti dan u 4 sata po podne! Pošli su iz Foče ujutro, a stigli na Žabljak sutradan u 4 po podne, sve smejući se od radosti što su to napravili! Pohvalili smo ih javno. Stigli su samo dva sata iza kurira koji su odavde pošli dva dana prije njih...

(Zbornik NOR-a, tom II, kni. 2, dok. br. 11)

Ivo-Lola Ribar - Titu

17. mart 1942.
[Zagreb]

Iskustvo ova već tri mjeseca, provedena ovdje, pokazalo nam je, da u sadašnjoj situaciji, ne možemo računati na izgradnju *stalnog* rukovodećeg centra tu; isto onako kao što to nije bilo moguće ni u B[eogradu]. To najbolje dokazuje i to što smo i Hrv[atškog] ćaću [CK KPH] morali iseliti. Izgraditi čvrst tehnički punkt za veze i dolaziti, s vremena na vrijeme, ovamo - poneko od nas i poneko od Hrv. ćaće - to je, za današnji period, izgleda, najrealnije rešenje.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 3, dok. br. 58)

Edvard Kardelj Beve - Titu

29. mart 1942.
[Ljubljana]

Na kraju, još jedno pitanje: radio! Ovi tu su izgradili nekoliko aparata jačine 30-40 vati, tako da će sva tri grupna štaba biti u vezi sa Gl[lavnim] štabom, a manje aparate će imati i važniji odredi. Dva štaba već imaju, ali Gl. štab još nije instalirao svoj. Izgleda da će to biti uskoro uređeno. U tom slučaju je moguća direktna veza sa vama. O načinu će usmeno reći kurir u Zgr [Zagrebu], a vi otuda tražite. Ukoliko je potreban materijal, on se može nabaviti iz Italije. Čim dobijemo izveštaj našeg štaba sa hrv[atške] granice, nastojaćemo uspostaviti kontakt sa Gl[avnim] štabom Hrv[atške] i - tamo dostaviti sav materijal za vas. A vi - tražite materijal i vezu od njih.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 3, dok. br. 99)

Edvard Kardelj - Ivi-Loli Ribaru

11. april 1942.
[Ljubljana]

2. Da li ima hrv[atški] Gl[avni] št[ab] direktnu vezu sa V[rhovnim] št[abom]? Veza Ljubljana sa Zagr[ebom] postaće skoro nemoguća, osim preko partizana. Pošto se sada slov[enački] oslobođeni teritorij (zapadno od Kočevja) povezao sa Gors[kim] kotarom, mogli bi se slati direktni slov[enački] kuriri Vr. št. preko hrv. Gl. št., ako taj ima veze.

3. Pošto ovde ima veze za vazduh [radio-stanicu], javi: da li još postoji mogućnost veze sa vama ili sa VŠ. Ako ima, onda pošalji odmah uslove: šifru, sat, pozivne znakove itd. Odavde ćeš onda dobiti, prvim kurirom, sve ostalo (talase). Ako nećeš imati vremena, mi ćemo Ti slati sve, a Ti samo javi da ima mogućnost.

4. Pošto ovde ima mogućnosti, uspostaviti Vald[esovu]* vezu [s Kominternom], javi da li je to još potrebno i - pod kakvim uslovima.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 3, dok. br. 140)

* To jest: Josipa Kopiniča.

Edvard Kardelj-Bevc - Ivi-Loli Ribaru Fišeru

12. jul 1942.

Dragi Fišer! - Koristim priliku da ti po jednoj partizanskoj patroli, na koju sam slučajno naišao, pošaljem ovo pismo. U utorak poslaću ti opširnije pismo po redovnom kanalu, koji će biti uspostavljen tako da će se moći redovno slati pošta preko hrvatskog, Zumberačkog odreda... Još u pogledu Valdesa [Josipa Kopiniča]. Naš štajerski odred nas je prosto opljačkao - radio-stanicu koju smo poslali na teren za veze slučajno se transportirala preko njih baš u vreme kada su odlazili u Gorenjsku, pa su je, naprosto, uzeli sobom. Sada smo poručili iz Ljubljane drugu, koja će za 4 dana biti tu. Tamo će još ostati za rezervu jedna od 75 vati i jedna od 35 vati. Kako vidiš, ići će. Elektriку imamo. Ako nas odatle proteraju, onda će Vald[es] u Ljubljani.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 5, dok. br. 27)

Edvard Kardelj-Bevc - Ivi-Loli Ribaru Fišeru

avgust 1942.

Jedanaestog jula je, naime, javila stanica »Slobodna Jugoslavija« obaveštenje Vrhovnog štaba slovenačkom Glavnom štabu - da je njegova kurirska patrola stigla čitava i zdrava u Vrhovni štab. Naša patrola stigla je, dakle, zapravo u rekordnom vremenu - svega nekih 14 dana-od hrvatskog Glavnog štaba, gde su je, takođe, zadržali 14 dana. Vreme je, dakle, da nam se ona uskoro vrati. Hrvati su nam javili daje naša patrola svugde naišla na veliko oduševljenje i, zaista, taj je put - čak ako i nema nekog vojničkog značaja - od najveće važnosti, jer je time dokumentirano jedinstvo partizanske borbe naroda Jugoslavije... Vladesova [Josipa Kopiniča] stvar je uspela. Glavni aparat nam je doduše propao, kao što sam ti već javio, no uhvatili smo tri druga aparata, slabija doduše, ali - ipak odgovaraju. Imamo sopstvenu energiju, i neovisni smo od struje i baterije. Postepeno ćemo stvar ojačati, a za silu (snagu) će biti dobro i ovo što je sada. Sa Dedom [Kominternom] imademo već kontakt. Za sada - ništa novoga. Tek su u tehničkim dogovorima, jer su menjali uslove i sada će Valdes davati 4 puta dnevno. Stari [Tito] je pitao, preko Deda, da li si stigao na cilj. Javili smo da si živ i zdrav, a, osim toga, i neke podatke o položaju ovde, koje ćeš sigurno čuti od stanice »Slobodna Jugoslavija«. Sve što imaš da javiš Dedu, šalji nama; ja držim da ćemo, za dva-tri dana, početi sa redovnim saobraćajem i da ćemo moći dati toliko koliko je potrebno. Udešavamo stvar tako, da je [radio-stanicu] ne može uništiti ni najžešća ofanziva neprijatelja. Deda, osim toga, pita za neku javku na kojoj bi mogao naći Valdesa, u slučaju da bi se prilike još više pogoršale. Ne znam o čemu je reč, no, čini mi se, daje to javkaza svaki slučaj i da, verovatno, uopšte neće doći u obzir. U Tvom gradu [Zagrebu] Valdes predlaže svoju sopstvenu kuću i tvrdi da sigurnije javke u tom gradu nema. Daće tu javku Dedi. Meni se čini međutim, da ta javka nije ni malo sigurna, pa, prema tome, prepuštam Tebi da nađeš bolju. Mi ćemo, sa svoje strane, za svaki slučaj potražiti takvu javku u Ljubljani.

U vezi s tim pitanjem je i naš plan: čim uhvatimo direktnu vezu sa Vrhovnim štabom, slaćemo mu jednu od naših stanica na srednjim talasima, jer ti talasi nemaju mrtve zone, pa su najodličniji za veze na kraće daljine. Na taj način ćemo moći uspostaviti svakodnevnu vezu sa Vrhovnim štabom, što je sa Valdesovim

aparatom i sa aparatom Vrhovnog štaba sada nemoguće. O eventualnim vezama sa Hrvatima na isti način dogovorićemo se sa njihovom delegacijom, eventualno] i njima nabaviti takve aparate, jer toga, zaista, kod nas ima prilično. Naša radionica izradila je nekih 10 većih i manjih aparata, tako da ćemo imati vezu i sa svim grupnim štabovima na isti način. Sada grade naši jednu veću stanicu za propagandu. Teškoća je u tome jer se tu ne može naći više materijala, naročito lampi. Ispitaj da li je takav materijal moguće naći u Tvom mestu ili, možda, poručiti iz Pešte. Inače je moguće, u ovdašnjim, uslovima sve ostalo odlično udesiti.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 5, dok. br. 83)

Tito - Sretenu Žujoviću-Crnom

7. avgust 1942.

Fišer [Ivo-Lola Ribar] je saopštio preko Đede [Kominterne] da ima direktnu vezu sa Slovenijom i Srbijom i da se Seljak [Mirko Tomić], Bradonja [Radi-voje Jovanović] i Jovo [Buha] nalaze u Beogradu.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 5, dok. br. 87)

Edvard Kardelj Krištof - Ivo Lola Ribaru Fišeru

12. avgust 1942.

Valdesu [Josipu Kopiniču] sam predao poštu, i Tvoji telegrami će otići na adresu. Vezu imamo dobru, četiri puta dnevno, i možeš nam slati ubuduće mnogo materijala. Sa hrvatskim Glavnim štabom nemam veze.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 5, dok. br. 91)

Ivo Lola Ribar Fišer - PK KPJ za Srbiju

19. avgust 1942.

Đed [Komiterna] nam je poručio: da li smo u stanju da uspostavimo vezu sa KP Bug[arske], i to ne samo radi nas, već *za njegov račun*. Jeste li u mogućnosti da nešto, i to što hitnije, preduzmete po ovom pitanju i izgradite kanal? Ako o možete, neka im se Mihfajlo - Blagoje Nešković] obrati, kao naš predstavnik, poruči da se radi o uspostavi veze po nalogu Đeda. Javite mi o tome!

(Zbornik NOR, tom II, knj. 5, dok. br. 124)

Ivo-Lola Ribar Fišer - Edvardu Kardelju-Bevcu

20. avgust 1942.
[Zagreb]

Sa Srbijom imamo dobru vezu... Radimo i na reorganizaciji OK u Vojvodini], a, napokon, dobili smo i vezu sa Mak[edonijom]... Mnogo mi ometa rad ovdje nemanje »golubovske« veze [radio-veze] sa Starim [Titom]. Često raspolazem sa čitavim nizom najdragocenijsih podataka vojne prirode, koji bi za njih bili nužni, a ne mogu na vrijeme da ih pošaljem. Isto, što se tiče političkih informacija, stvari iz Srbije i onih pokrajina - a uskoro, možda, i iz Bugarske (s kojom ćemo uspostaviti vezu u smislu tvog zadnjeg pisma) i Mađarske, sa kojom pokušavamo da se vežemo. Imam čak mogućnost i jednog novog »Goluba« [radio-stanice] - ali nemam čovjeka koji bi radio. Možete li nam u tome pomoći? Pogovori sa Valdesom [Josipom Kopiničem], a možda imaš i drugih stručnjaka za telegrafiju.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 5, dok. br. 125)

Edvard Kardelj-Bevc - Titu

20. septembar 1942.

Kako si video, naš je »golub« [radio-stanica] jedno vreme funkcionisao. U toku ofanzive je propao. Kod nas je bio Valdes [Josip Kopinič] sa drugaricom i tehnički nam je mnogo koristio... Sada smo već uspostavili novog, no nisu još gotove prostorije. Nadam se da ćemo za kakve 3 nedelje imati i to gotovo, pa ćemo se povezati i sa Dedom [Kominternom], a nastojaćemo i sa Tobom, ako Ti raspolazeš sličnim aparatom. Uostalom, mi još raspolazemo sa mogućnošću da Ti pošaljemo takav aparat.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 6, dok. br. 53)

Tito - CK KP Albanije

22. septembar 1942.

Kao što vam je već sigurno poznato, pošto smo saopštili preko Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, vaš delegat je stigao sa svim materijalom koji ste poslali. Nas je veoma obradovalo što je, nakon dugog i teškog puta, vaš delegat [Dušan Mugoša] konačno sretno stigao k nama.*

(Zbornik NOR, tom II, knj. 6, dok. br. 56)

* Putovao je od 25. maja do 15. avgusta 1942.

Tito - PK KPJ za Makedoniju

22. septembar 1942.

Od delegata KP Albanije saznali smo da oni imaju vezu sa vama, kao i to da se žalite na pomanjkanje veze sa našim drugovima u Srbiji. Mi smo nekoliko puta naredivali PK u Srbiji da se poveže sa vama, a kao našeg predstavnika odredili smo druga Bobija [Dobrivoja Radosavljevića], koji je imao zadatak da dođe kod vas i da vas poveže sa CK KP B ugarske. Do danas nam još nije poznato da li je drug Bobi stigao kod vas.* Mi ćemo ponovo urgirati da se ta veza sa vama uspostavi.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 6, dok. br. 57)

Tito - Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju

22. septembra 1942.

Na koncu vas upozoravam da treba stalno da slušate našu radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija«* koja daje četiri emisije dnevno, i to: u 6,10 ujutru, između 40 i 41 m talasne dužine, u 7 sati, na istoj talasnoj dužini, u 15,5 sati, na 25 m tal. dužine i, uveče u 19,35 sati, između 40-41 m tal. dužine.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 6, dok. br. 58)

Edvard Kardelj - Ivi-Loli Ribaru-Fišeru

26. septembar 1942.

Mi uspostavljamo »goluba« [radio-stanicu] i to na četiri mesta u isti mah. Nisam mogao da saznam kakve su snage ostale 3. Dva od njih su izgleda gotovi; čim dobijem obaveštenje, javiću i, eventualno, poručiti po Valdesu [Josipu Kopriniću]. Ti zadrži malu za tvoje potrebe, a Valdes neka dođe ovamo da uspostavi i - ukoliko bi se posle vratio natrag - preda meni šifru. Za nas je sada takav »golub« upravo neophodan. Pitaj Starog [Tita] da li on ima tehničkih mogućnosti za rad sa nama. U tom slučaju bi bilo mnogo štošta brže i bolje učinjeno.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 6, dok. br. 63)

Edvard Kardelj-Bevc - Titu

14. decembar 1942.

Veze sa vama nikako ne funkcionišu, odnosno vrlo su spore. Priznajem da je mnogo krivnje i na nama samima, jer, ni do danas, nismo bili u stanju da uspostavimo sa vama vazдушnu vezu [radio-vezu]. Mi se nadamo da će nam to za nekoliko dana uspeti... Terenske veze sa vama su sada dosta teške, naročito zbog naših sadašnjih položaja... Držim da je jedini izlaz »vazduh« i, zbog toga,

* Stigao je u drugoj polovini septembra 1942.

* U to vreme nije postojala radio-veza između Vrhovnog štaba i Kosmeta, pa su često poruke davane preko Radio stanice »Slobodna Jugoslavija«, koja se u to vreme nalazila u SSSR-u.

sada svim snagama radimo na tome... Mislim da ćemo, već u najbliže dane, uspostaviti vezu sa Dedom [Komiternom], a, odmah posle toga, sa vama, na talasima koje ću javiti ili usmeno ili preko Dede. Molimo, u vezi s time, i vas: da pritisnete na Hrvate, kako bi se i oni sami angažovali na uspostavi čvršćeg kanala između nas i vas. Naš predlog je: da se stvore 2 posebne patrole, jedna sloven[auka], jedna hrvatska, koje će naizmenično isključivo samo održavati vezu između nas i hrv[atškog] G[lavnog] š[taba],

(Zbornik NOR, tom II, knj. 7, dok. br. 24)

Zamenik načelnika KŠ - Štabu 2. proleterske divizije

16. decembra 1942.

U prilogu vam dostavljamo karakteristiku i šifre za radio-vezu s nama. Vi imate ispravnu radio-stanicu, koju ste zaplenili u Livnu i koja pripada vašoj diviziji. Napominjemo daje ta radio-stanica vrlo dobra i ima veliki domet, pošto smo mi tu radio-stanicu hvatali. Radiotelegrafiste za rukovanje istom, takođe imate. Prema tome, odmah uspostavite sa nama radio-vezu, koju ćete neprekidno održavati.

Karakteristika koju vam šaljemo i šifra su dokumenti najpoverljivije prirode i morate ih dobro čuvati. Naročito vam napominjemo da sav radio-saobraćaj sa nama imate održavati po ovoj šifri.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 7, dok. br. 31)

Tito - Štabu 3. NOU divizije

20. decembra 1942.

Šaljemo vam radio-stanicu za održavanje radio-veze sa nama. Održavanje veze ima biti u svemu, po priloženoj šifri, putem radio-telegrafije. Dobro čuvajte ovu radio-stanicu i starajte se o njenoj ispravnosti, pošto će to biti, ubuduće, jedino sredstvo za održavanje veze između nas.

Vežu sa nama održavajte (sem radio-veze) i preko Jezera - Mrkonjić Grada, gdje se nalaze, orijentisane prema Jajcu, naše jedinice.

(Zbornik NOR, tom II, knj. 7, dok. br. 44)

S A D R Ź A J

	Strana
<i>Edvard Kardelj</i> : Put nove Jugoslavije.....	5
<i>Petar Brajević</i> : Put grupe rukovodilaca za Sloveniju novembra 1942.....	14
<i>Ljubodrag Đurić</i> : Zbog veze i komandovanja - teški gubici.....	24
<i>Dušan Mugoša</i> : Veze VŠ sa Albanijom	29
<i>Vladimir Smirnov</i> : Tri susreta	49
<i>Svetozar Vukmanović</i> : Delegat sa izvanrednim ovlašćenjima	55
<i>Nikola Cvijetić</i> : Ilegalne veze u Sarajevu 1941-1942.....	62
<i>Košta Jotić</i> : Veze su održale krnjinsku gerilu	73
<i>Mile Mandić</i> : Kurirske veze u Bosanskoj krajini	81
<i>Joco Marjanović</i> : Telefonisti sa Kozare	85
<i>Muharem Nuhefendić</i> : Veze oslobođenog Prozora 1942.....	91
<i>Muharem Nuhefendić</i> : Veze prozorskih ilegalaca	98
<i>Hamdija Omanović</i> : Pouzdana veza preko »neugledne« ilegalke	107
<i>Jeremija Ješa Perić</i> : Kurirskim stazama Istočne Bosne.....	109
<i>Đuro Čagorović</i> : Veze GŠ za Crnu Goru	117
<i>Đuro Lončarević</i> : Oslonac na veze komandovanja.....	118
<i>Iko Mirković</i> : Veze u Crnoj Gori u periodu jun 1942- maj 1943. godine.....	121
<i>Stojan Žagić</i> : Veze GŠ Crne Gore.....	125
<i>Bogdan Pecotić</i> : Sa vezistima od Korčule do Trsta	127
<i>Mika Spiljak</i> : Veze partijskih organizacija od Zagorja do Pokuplja.....	130
<i>Spahija Nijazi</i> : Događaji i veze na Kosovu u 1942. godini.....	138
<i>Tone Fajfar</i> : Neprijateljska ofanziva na Rog 1942. godine	143
<i>Dobrivoje Arandelović</i> : Organizacija rada partijske tehnike OK KPJ za Leskovac	154
<i>Velimir Kostić</i> : Veze, jedan od uslova za uspešno vođenje borbe u Niskom okrugu	164
<i>Krstivoje Milosavljević</i> : Veze u Toplici.....	171
<i>Strahinja Popović</i> : Žagubica u NOB 1942.....	175

VEZISTI - LEGENDE

<i>Veljko Dragičević</i> : Kako sam došao u partizane	193
<i>Efim Ristovski</i> : Sedek Kostovski radiotelegrafista VŠ.....	195
<i>Stvo Čurguz'</i> Vod za vezu Kozaračkog odreda	199
<i>Mirko Nahmijas</i> : Veze u jedinicama Prvog bosanskog korpusa	201
<i>Mile Perković</i> : Kurir i heroj Mustafa Dovađzija	204
»Zbornik narodnih heroja« Berus Anka.....	206
»Zbornik narodnih heroja« Jančar Lizika - Majda.....	207
»Zbornik narodnih heroja« Kavčić Ivan - Nade.....	208
»Zbornik narodnih heroja« Blagojević Vera	209
<i>loie Zanoškar</i> : Pakovljević Boško - Pinki.....	210
<i>Jordan Blaževski</i> : Smrt revolucionara Kuzmana Josifovskog	211
<i>Ludvig Kukavica - Papež</i> : Kurirske stanice u Sloveniji.....	216
<i>Vasko Ivanović</i> : Ilegalni kurir CK KPJ Košta Đorđević	217

O VEZI UOPŠTE

<i>Metod Antunac</i> : Odlazak u partizane	229
<i>Mile Droca</i> : Kurir Prve proleterske brigade	233
<i>Atilio Duplančić</i> : Radio-telegrafista VŠ i Trećeg korpusa.....	235

Dragoslav Jakovljević - Dragče: Susret kurira 2. proleterske sa drugom Titom ..	238
Džemal Muminagić: Na partizanskom zadatku iz Sarajeva kod druga Tita	239
Branka Savić: Rad šifranata u VŠ - uspostavljanje veze sa kominternom i naše prve šifre	246
Milutin Slijepčević: Veze u oficirskim zarobljeničkim logorima u Nemačkoj	265
Aziz Čerkez; Kad se ostane bez veze.....	267
Milosav Cabrilo: Razoružani kuriri.....	268
Mile Droca: Telefonske veze na oslobođenom delu Istočne Bosne.....	271
Milan »Miša« Jajčanin: Kurir u Kozarskoj ofanzivi.....	278
Košta Jotić Koja: Raport desetara Stanka Popovića	279
Svetozar Gagović: Neprijateljske telefonske veze koriste naši obaveštajci.....	283
Savo Govedarica: Od Hercegovine do Vrhovnog štaba.....	285
Čamil Granov: Sarajevskim kanalom do proletera.....	288
Slavko Havić: Kurir kozarskog odreda	289
Vlado Kecman: Veze u Bosanskoj Krupi.....	293
Sveto Kovačević: Povezivanje sa Fjodorom Mihinom	295
Mičo Mitrović: Telefonske linije u Istočnoj Bosni 1942. godine	297
Radivoje Papić: Sarajevo centar veze.....	299
Stevo Popović: Neustrašivi kurir Dojčin Lukić	302
Jovo Prtenjak: Odbornik i omladina na kurirskim relejnim vezama.....	307
Drago Veselinović: Vod za vezu Prvog krajiškog odreda.....	308
Vokić Miso: Tuzlanska kurirska mreža	314
Petar Aladin: Veze u Crnoj Gori u toku 1942. godine	318
Drago Despotović: Kurir između Crne Gore i Srbije	325
Luka Knežević: Uspostavljanje radio-veze između GŠ za Crnu Goru i Boku i Sjeverne Albanije	329
Doko Latković: Kuriri na putevima borbe do pobjede	330
Slobodan Stanković: Najmlađi kurir nije otkriven	332
Lutvo Ahmetović: Putevi kojima su Zagrepčani iz grada odlazili u narodnooslobodilačku vojsku	334
Bude Bogdanović: Razvoj veza u Lici u 1942.....	339
Dragee Fučko: Signalna sredstva u 1942.....	345
Dušan Gačeša: Veze su omogućile jedinstvo akcije	347
Draga Iveković: Ilegalni rad u Zagrebu i šifrant u GŠ Hrvatske.....	349
Milan Jaković: Na željezničkoj stanici Donje Dubrave prihvatili smo ilegalce iz Zagreba i upućivali ih u partizanske jedinice	352
Dušan Korać: Veze na Kordunu	359
Dušan Krist: Vlakovima smo odvodili drugove u partizane.....	371
Mate Letica - Ervin: Demontiranje uređaja u pošti u Podgori	378
Danilo Livada: Kurirske veze na Kordunu u prvoj i drugoj ratnoj godini.....	378
Jure Lučić Buše: Izrada prve radio-stanice u Podgori.....	381
Milan Nevajda: Veza sa Kordunom	382
Lozo Petričević: Zlato i pisma tajnog kurira u torbi	384
Bozo Rašeta: Žične veze 1942. godine u Lici.....	397
Neda Rukavina - Prohaska: Ilegalca i kurir.....	399
Ferdo Udler: Ilegalci su odlazili na slobodni teritorij u uniformama željezničara u službenim kolima	408
Smiljko Vela: Veze u biokovsko-neretvljanskom regionu i srednjedalmatinskim otocima u NOR.....	415
Mladen Milić: Veze sela Grbole na Kosovu u toku rata	417
Vujadin Pareianin: Veze između komiteta i odreda.....	421
Hranislav Rakić: Veze OK KPJ Kosova i Metohije sa OK KPJ Leskovac 1941-1942.	426
Doko Sojević: Veze u NOP Kosovu tokom druge ratne godine.....	429
Veličko Zogović: Veza je uspostavljena	437
Ilija Beličanec: Ilegalne partijske veze i rad partijske tehnike u Prilepu i okolini 1941-1944.....	439

	Strana
<i>Jordan Blaievski</i> : Značaj konspiracije za održavanje veza	443
<i>Vaska Duganova</i> : Bila sam kurir MK KPJ	450
<i>Andrija Koprivica</i> : Partizanski kurir - Marija Stankovska-Meri.....	459
<i>Lazo Hadži Popovski</i> : Prvi partizanski odredi Bitolja i okoline i veza sa KP Grčke 463	
<i>Kiro Punteški</i> : Veze Prilepskog partizanskog odreda u 1942.....	468
<i>Hranislav Rakić</i> : Partijske veze Kumanova sa organizacijama KPJ gradova u Južnoj Srbiji 1941-1942.....	470
<i>Rudi Jančar</i> : Organizacija radio komunikacije u Sloveniji 1941-1945.....	473
<i>Cveta Maček</i> : Drug Kardelj mi je poverio šifru	480
<i>Vida Tom-Lasić</i> : Radio Oslobodilne fronte - »Kričač«	481
»Kliče glavni štab« Razvoj veza u Sloveniji do kapitulacije Italije	486
»Kliče glavni štab« Kurirske relejne (TV) veze u Sloveniji.....	489
<i>Kata Filipović</i> : Kurirske veze preko skojevskih aktiva	493
<i>Desimir Jovović - Čiča</i> : Veze između Jastrebačkog partizanskog odreda i OK KPJ za Niš.....	495
<i>Arandel Mladenović Korčagin</i> : Stazama partizanskih kurira	498
<i>Branko Nožica Toplica</i> : Kurirske veze partije sa logorom u Nišu	504
<i>Doka Popović</i> : Odveli su ga zbog telegrama	510
<i>Dimitrije Pisković Trnavac</i> : Kurirske veze u topličkom kraju u toku NOR-a.....	511
<i>Joco Savković</i> : Kurirske veze u Toplici.....	513
<i>Đuro Livada</i> : Ustanički Progar i Jakovo	516

DOKUMENTA VEZE

Telegrami	527
-----------------	-----

TEHNIČKI UREDNIK

Nikola Savić

JEZIČKI REDAKTOR

Anđelka Grujić Godovac, profesor

KOREKTOR

Milica Delibašić

KORICE, OMOT

Miroslav Vajić, Vaja

DOKUMENTA I DEPEŠE PRIPREMIO

Milovan Dželebdžić

Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA - SPLIT